

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

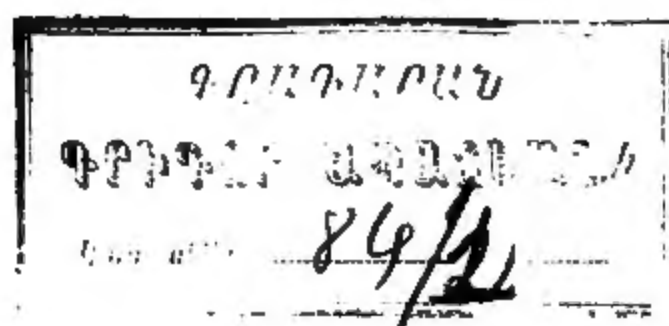
- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

LIBRARIES

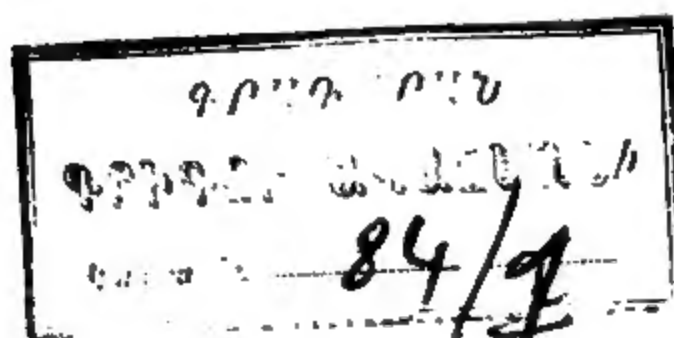
ՏԻԵՂԵՐԵԿԸՆ

Գ Լ Տ Մ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Ի ՍԿՈՒԵՆԻ ԵՐԻԵՐԱԻ

ՄԻՆՁԵԻ

ՅՄԵՐ ԺԵՄԵՆԵԿՍ

13

Catechism House
ՏԻԵՂԵՐԵԿԵՆ

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ւ Ւ Ն

Ի ՍԿՋԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՁԵՒ ՑՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ՅՈՎԱՆՓԵՅ Վ. ԳԵԹՐԴՂՆԵՆՑ

Ի ՄԻՒԹ. ՈՒՆՏԷ

Tischendorf ^{Ի ԽՆԴՐՈՑ}
ՔԵՂԵՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԵԿԵՊ

Ք Ե Ք Ա Ն Ք

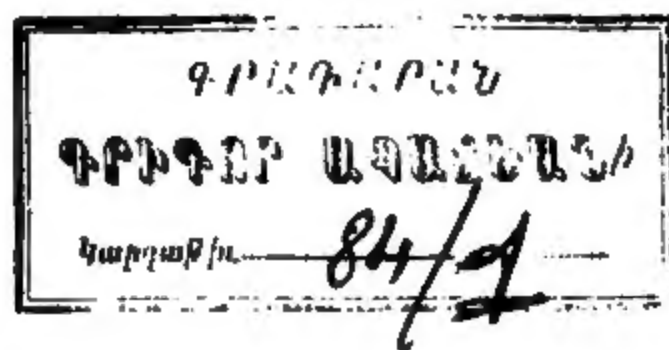
ՅՈՎԱՆՆԵՆՈՒ ԵՄԻՐԵՅԻ

Տ Ե Տ Ե Ն Ց

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻՒՔ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԵՏՈՐ Ե.

Քին պատմութիւն

Ի ՎԻԷՆՆԵ

Ի ՎԱՆՍ ԳԱՇՏԳԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄԴՂ 1849

602AD

EREN

122

v. 1

BUHR

113

Ուրախ ամենայն իսկ մատենան՝ նայնպէս եւ պատմութեանս մատենան ունի ինչ պատմութիւն՝ եւ այն կրկին իմն, մի՛ յառաջ, եւ մի՛ յետոյ քան զերեւելն: Ա՛յրջինն այս ինքն՝ ընդունելութիւն մատենին, օգուտ կամ վնաս, եւ մտաւոր փոփոխումն՝ զոր նայն յառաջ բերիցէ, եւ այլ եւս ամենայն անցք հրապարակաւ գործին եւ ընին ծանօթ բազմաց: Բայց զառաջինն, այս ինքն՝ զճնունդ եւ զյօրինուած մատենին՝ ինքն մատենագիրն եւեթ կարող է նկարել, եւ իրաւունս իմն համարին արապիներն պահանջել ի նմանէ՝ զի ի մէջ բերեալ յայտնիցէ Ե. ոչ միայն զարապին պատմաբան վասն որոց եկն ի գրել, այլ եւ Բ. զսկզբունան՝ որովք առաջնորդեալ վարեցաւ անգէն ի ներքին յօրինուածութեան մատենին:

Ե. Ծանօթ իմն է մեծ բաժանումն համօրէն պատմութեան՝ ի պատմութիւն յառաջ եւ յետոյ քան զքրիստոնէութիւն: Ա՛յրջինն այս կիսագունդ պատմութեան գրեթէ չգոյր աւ բողջ ի տահմային մատենագրութեան մերում. նմին իրի եւ հոյսկապ Տատեան Եւփրայ՝ հայեցեալ ընդարձակութեամբ մտաց ընդ կարեւոր կարեւոր պէտս մանկանց ժողովրդեան իւրոյ՝ ցանկացաւ զթերին զայն մանաւանդ ընուլ. եւ մեք յուսամք ընդ հուպ ածել զիզն նորա յարդիւնս՝ յորժամ յեա այսր հատորոյ ընծայիցեմք մի ըստ միջէ զայլ եւս հատորս:

Իսկ առաջին կէս համօրէն պատմութեան կամ հինն պատմութիւն՝ զոր տայ հատորս որ առաջի կայ, արդարեւ ծանօթ է ի մերում լեզուի՝ մեծաւ մասամբ թարգմանութեամբք ինչ. բայց սակայն էին եւ բազում ինչ պէտք այժմ յայլ իմն կերպարանս երեւելոյ:

1. Ըստ չափոյն՝ մարթի վճիռ բերել ճշմարտութեամբ թէ այնմ որ հաստատուն ինչ հին պատմութիւն կամօրքի ուսանել՝

մատենանքն զոր ցայժմ ունէաք կամ փոքր յոյժ էին կամ սառւար եւ ճապարկեալ կարի: — Իսկ մատենանք հնոցն պատմագրաց զմասանց ինչ հին պատմութեան (որպէս Վաննոփոնն՝ զՍիւրուսէ, Աուրաիտան՝ զՆղեքսանդրէ, Նեպոս եւ Պլուտարքոս՝ զերեւելի արանց հնութեան, եւ այլք՝ զայլոց) չէ մարթ թէ արկանիցին ի կիր իրրեւ առ հասարակ յուսումն հին պատմութեան, որպէս ամենեցուն յայտնի եւ գուշակաւոր է:

2. Թէպէտ եւ տըին իսկ վերջին մատենանք հնոցն պատմագրաց զորս յիշեցաք՝ են եւ մեան իսկ միշտ իրրեւ աղբիւլք հին պատմութեան, սակայն նմին հակառակ՝ զոր այժմն ունիմք՝ մատենանք երկրորդական պատմագրաց՝ որք յաղբիւրաց անտի զիւրեանց նիւթ ժողովեալ են, կարեն հնանալ եւ հնացեալ իսկ են այսուհետեւ մեզ: Եւ որդարեւ իսկ չէր արդեւք նշանակ լաւութեան ուսումնական հանգամանաց ազգի միջ, եթէ այսպիսի ինչ պատմութեան մատենանք որ յառաջ քան զմի դար կամ զմի եւ կէս դարու ըստ մասաց այնց ժամանակաց գրեալ իցէ, այսօր աւանդ մեծաց փոփոխմանց արկանիցի ի կիր: Վանդի թէպէտ եւ դէպքն վաղ դիպեալք կան մեան հանապաղ նոյն, սակայն վառն զի իմացումն դիպացն այնոցիկ ի ձեռն քննութեան ընդ փոփոխմամբ անկեալ է՝ հնանան ապաքէն եւ մատենանք այնպիսեացն պատմագրաց: Հանդերձ սոքիմք՝ ընդ ուսմանց եւ գիտութեանց որ յառաջադիմութեամբն իւրեանց յար ի փոփոխման կան փոփոխեալ նորոգին օր ըստ օրէ եւ պատմագրութեանն կերպարանք: Վանդի զոր օրինակ որ միայն զպատմութիւնն գիտէ՝ առանց այլոց ինչ ուսմանց կամ գիտութեանց որ ունիցին սերտիւ կցորդութիւն ընդ պատմութեան՝ ոչ քաջ զպատմութիւնն գիտէ կամ իմանայ, այսպէս՝ եւ առանց հայելոյ յառաջակայ հանգամանա ուսմանց եւ գիտութեանց՝ չմարթի գրել քաջ այնպիսի ինչ պատմութիւն: — Նմին իրի պիտոյ եւ կարեւոր էր մեզ ունել այժմ զնոյն հին պատմութիւն յայլ իմն կերպարանա եւ համեմատ ուսումնական հանգամանաց կիսոյ ընկ-դասնէրորդ դարուս:

3. Եւ եթէ ըստ ձեւոյն կամիցիմք նկատել զմատենան հինն պատմութեանց զորս ցայժմ ի հայ լեզու ունէաք՝ չընծայէին նոքա մեզ Գլեդէրական հին պատմութիւն կամ գիտնարար ինչ պատմութիւն վասն հատուկ մտաց:

Բ. Այսպիսի Ռիեզերական պատմութեանն պատմագրութիւն հարկ էր առաջնորդել ի յաջորդ սկզբանցս :

1. Քանզի առ զիտութիւն կամ գրութիւն ընդհանրական կամ տիեզերական պատմութեան՝ չէ ինչ այն բաւական թէ զառմենայն ազգաց եւ զտէրութեանց որ անցա ճշդիւ գիտիցէ կամ գրիցէ, այլ միանգամայն եւ զկայսն եւ զկցորդութիւն հաղորդութեան ամենայնի եւ զառ միմեանս համեմատութիւն մասանց եւ զընթացս յառաջագիմութեան համօրէն աշխարհի իբրեւ ի միում բովանդակութեան պարտ է նշմարել կամ նշմարեցուցանել . առաւորց այսր ոչնպէս անհնարին է զիտութիւն տիեզերական պատմութեան՝ որպէս է իսկ անհնարին ի զննութենէ վայրաժատին անդամոց՝ զալ ի ծանօթութիւն զօրաւոր յօրինուածոց եւ գեղեցկութեան մարդկեղէն մարմնաց . եւ կամ առանելով առանձինն զմասնաւոր աշխարհագրական պատկերս Անգղիայ, Ալեքսանտանի, Միսրանեալ նահանգաց եւ այլոց աշխարհաց կամ նահանգաց՝ ճանաչել զայժմու զճշմարիտ աշխարհագրական երեսոս երկրի՝ առաւոր ի բաւարակութեան զնորի կամ յընդհանրական տարիաւորի զնորին իբրեւ ի միութեան ճանաչելոյ :

2. Իւայ յարտաքին ընդհանրականութենէ աստի պիտոց է առ յօրինուած տիեզերական պատմութեան եւ ներքին ինչ ընդհանրականութիւն պատմութեան . այս ինքն՝ չէ հարկ եւ ոչ պատշաճ իսկ մատենագրի տիեզերական պատմութեան՝ զառմենայն մանր եւ զաննշան դէպս խառնել ի նիւթ անոր պատմութեան իւրոց : Իմէս պէտ եւ դէպք մարդկեղէն պատմութեան ազատ ինչ գործք են, ասկայն եթէ ընդ խառն բազմութիւն զիպաց երկայնաձիգ ինչ ժամանակաց միտ եղեալ նայիցիմք՝ ընդհանրական ինչ (զի այսպէս ասիցիմք) դէպս եւ կապ եւ զոգ ի նախն նշմարեմք, որք եւ միանգամայն ի միասին յընթացս անդ պատմութեան յօրինեալ կազմն թել իմն երկայնաձիգ : Զոր օրինակ առն աշխարհագրի ի հայել ընդ ջրեղէն հետս հիւսիսային Խաղիայ եւ հարուսային Պերսիանիայ՝ աստ զՎանուր, անդ զՊաղոս նախ ըմբռնէ, եւ զայլն ամենայն զանթիւ եւ զանհամար գետական կամ զառուսն որ յաջմն եւ յահեկէ խառնընթաց հասեալ զմի զայն հոտմոս մեծի գետոյն յօրինիցեն՝ խմանայ իբրեւ ի միութեան ընդ նմա ոչնպէս եւ տիեզերական պատմութեանն մատենագրի գործ եւ

Ճարտարութիւն այն իցէ՝ զի զբուն զմեծ հոսանս դիպացն ծանուցեալ գտանիցէ եւ զընթացսն նկարիցէ քաջ ի մատենին, եւ ինքն առանց խտտորելոյ՝ ընդ նոյն ուղղութիւն ընթացեալ՝ զաւելորդան եւ որ արտաքոյ քան զայն միութիւն իցեն, զայն՝ հառնաւոր պատմութեանց առնիցէ յանձն։ Իւր նմին հակառակ մարթ է դէպ լիանել՝ եւ դիպի իսկ բազում անգամ, զի զամենայն իսկ մանր դէպս մի ըստ միոջէ պատմիցէ՝ մատենագիրն, սակայն չկարիցէ զմեծ զայն հոսանս դիպացն երեւցուցանել, եւ այնպէս շփոթ իմն եւ կարկատուն պատմութեամբ լի առնիցէ զմիտս ընթերցանելեացն։

(Հայն սակս իսկ չէ մարթ ի մատենէ իմեքէ ընդհանրական պատմութեան ակն ունել այնմ ռամկականն պատմութեան՝ յորում զոգ ի մտի եղեալ իցէ պատմագիրն գրեթէ զըսուցանել եւեթ զընթերցանելիս իւր՝ եւ սմին իրի իսկ ստէպ զթեւ դիպացն ընդ մէջ կարելով եւ զզոդ նսցա առ միմեանս պղտորելով խառնէ ի ներքս ճառս ատենախօսութեանց՝ որոց մեծ մասն ոչ արդիւնք իրաց են, այլ ցոյցք ճարտարախօսութեան Վսենոփոնեայ, Խուկիդիդեայ, Վիւիոսի, Վուինաեայ Վուրտեայ, կամ համառօտ՝ զըսեցուցիչ պատմութիւնս՝ որ ասիցին դիպեալ ի կարի անդոս ժամանակս հնութեան (առ Հերոդոտայ, առ Պլուտարքեայ), որոց ստուգութիւն գոնեայ ընդ բազում կասկածանօք է. եւ կամ մոլծանելով ստէպ յանձնէ մտածութիւնս որ ոչ այնպէս կարեւորք իցեն, նա բազում անգամ ձանձրացուցիչք իսկ բազում յաճախութեամբն. եւ կամ ելանելով ստէպ զարտուղի ի նիւթոյ անտի՝ լուծանել երբեմն եւ զինդիրս աւելորդս եւ զորոց չգայցէ ինչ մտաւոր օգուտ զհետ։ Տիեզերական պատմութեանն պատմագիր առանց յայնպիսիան խտտորելոյ՝ պարտի զջիւս եւ զոսկերս պատմութեանն, այս ինքն՝ զհաստատուն, զստոյգ մասնն, եւ որ մտաւոր ինչ օգուտ բերիցէ՝ զայն լուսաւոր օրինակաւ ցուցանել. աստ մանաւանդ ի դէպ եկեալ բանիցն Վիկերոնեայ՝ թէ “Չիք ինչ ի պատմութեան քաղցրագոյն քան զյստակ եւ զլուսաւոր համառօտութիւն”։

Յ. Եւ այնպէս առ իմացումն նոյնպէս եւ առ յօրինուած համօրէն մարդկեղէն պատմութեանն՝ պարտի դարձեալ մատենագիրն զննել ի դէպս անդ պատմութեանն զհետս եւ զայլոյ իրիք բարձրագոյն

1 Anecdotes.

2 Ահի. վասն երեւելի ճարտարութեան :

միութեան, զայն ասեմ՝ որ ծագէն ի միութենէ՝ ջեռութեանն
այնորիկ՝ որ վարիչն եւ ուղղիչ է դիպացն այնոցիկ։ Վանդի տիրէ
միշտ ի գէպս անդ վախճանական միութիւն խորհրդոցն Աստուծոյ,
վասն այնորիկ եւ յիւրաքանչիւր երեւելի մասունս եւս համօրէն
պատմութեան՝ իբր յիւրաքանչիւր վարագործի՝ նշմարեալ անսա-
նի ի հեռուստ վախճան այս մարդկեղէն — աստուածեղէն բանա-
գործութեանն՝ որ յետուստ ուրեմն ելանիցէ յանդ փառաւորու-
թեամբն Աստուծոյ։

— Իսկ վասն կարգի եւ դրից մասանց պատմութեանս առե-
լորդ իմն համարիմք խօսել մանր, քանզի որ կարգաւն ի սկզբանէ
ընթերցեալ դիտիցէ զամենայն՝ դիւրաւ առնուցու այնուհետեւ
ի միտ զկտորդութիւն հաղորդութեան եւ զպատշաճութիւն կար-
գի մասանցն. որպիսի ինչ՝ յորժամ ի պատմութեանս ազգաց միւ-
շեւ ցնիւրոս՝ զաշխարհագրական իմն կարգի զհետ երթայցեմք՝
հայեցեալ յիրացն բնութիւն, եւ կամ յորժամ յետ կարգելոյ ի
պատեհ տեղւոջ զպատմութիւնն երբայական՝ առնիցեմք զամե-
նայն մանրապատում, այնու զի ստուգութեամբն եւ կարեւորու-
թեամբն նախամեծար է պատմութիւնն այն քան զամենայն
պատմութիւնս հնութեան. կամ թէ զիարդ յայլ եւ այլ տեղիս
բաժանիցեմք զայոցն պատմութիւն ըստ ընթացից տիեզերական
պատմութեան, կամ ընդէր ի պատմութեանն Յունաց ջան յանձն
առեալ իցեմք՝ զկատարեալ ինչ պատկեր մատենագրութեանն
նոցա յօրինել. եւ թէ որպէս վասն չպղտորելոյ զկապ պատմու-
թեանն՝ չիցեմք կարգեալ միշտ զնիւթ իւրաքանչիւր մանր մանր
հաւածի ի գլուխ հաւածին, այլ զամենայնն միանգամայն իբրեւ
պատկեր համօրէն հատորոյս եւ իբրեւ համառօտութիւն ինչ
նորա՝ եղեալ եմք ի գլուխ հաւորոյս. նոյնպէս եւ զայլն եւս մի
ըստ միով։

Հայս ամենայն օգնական եւ ձեռնառու էին մեզ մատենք
բազումք՝ երեւելի երեւելի մատենագրաց, որպիսիք՝ Պոսիւէ,
Ալայլան, Պարթըրլըմի, Աղլտսմիթ, եւ ի կարի նորագունաց՝ Շթու-
պէրի, Միւլէր, Նիպուր, Շէկէլ, Աէոյ, Շլոսէր, Հէէրէն, Այիւ-
հոռն, Ախտեման, Ուեստել, Աննեկառն, Ալէպէր, Վանդու եւ
այլ եւս բազումք։ — Օւղղիւրս իւրաքանչիւր պատմութեանն

տա. հասարակ իմն ծանուցեալ եմք՝ եւ յիւրաքանչիւր դէպքն եւս շատնէաք անփոյթ նշանակել զնոյնս եթէ չստուգանայր յոյժ նոս փնն մատեանն։ յայն սակս գրեթէ միայն զխաւովնս գրոց սրբոց եւ մատենագրացն։ Լայոց բաւական համարեցաք նշանակել մանք վասն իւրաքանչիւր դիպաց պատմութեանն։

— Եւ իսկ են պատճառք եւ սոյն սկզբունք՝ վասն որոց եւ որովք յօգինեցաւ մատեանս՝ զոր ընծայեմք այժմ ազգիս։ Երգարեւ բախտաւորս իսկ զանձինս համարիցիմք եթէ այնպէս՝ որպէս պարտն եւ պատշաճ իցէ՝ ըստ սկզբանց այնոցիկ ձեւեալ զմատեանս իցեմք։ Փասքն Լստուծոյ, օգուտ Եզդին մերոց, պարծանք ազնուական խաբէրարին՝ են հատուցումք մերոցն վաստակոց եւ պատկ։

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

— 1918 —

ՏՆԵՐԵԿԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հասան	պատմություն	42	1
	վերին		2
		3
		5
	ժամանակագրություն		7
որոշ			7

ՀՈՒՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՅԵՐԱՐԶԱՆԻՆԻ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻՆԵՐԱՆԻ ՏԵՆԵՐԱՆԻ ՏԵՆԵՐԱՆԻ ՄԵՐԱՆԻ
ՅԵՐԱՐԶԱՆԻՆԻ (4000—1)

Ե. Նախապես պատմություն — 9-րդ դար — 2345 յառաջ քան
գրություն:

6	Երևանի պատմություն, — վերին և ստորին	19
7	Գրություն, պատմություն, մեղք	23
8	Երևանի պատմություն, զանազան և ցանկեր, բա- ժանումներ	24
9	Երևանի պատմություն, համայնական ջանքեր (նյ)	29
10	Հաստատություն պատմությունը յառաջագույնի և յեր- կանական քանություն	31

Բ. Երևանի նոր — Բաժանումներ աղյուս (2345 — 2245):

11	Նոր աղյուս. — Նյ և որդի նոր	40
12	Երևանի պատմություն լեզու, սխալ աղյուս	41
13	Սեփական աղյուս, Երևանի, Բաժանում, Բաժանում, Սեփական	42
14	Հաստատություն պատմությունը յառաջագույնի և յ- լեզու, քանություն	44
15	Երևանի յառաջագույն վերին բաժանում, չորս պատմություն, — աղյուս, քանական աղյուս հին պատմություն	48

Գ. Հոգիտ Ներսիս դեպոս — Երևանի — (Երևանի)
(2200—500):

16	Երևանի պատմություն, աղյուս, (երևանի Գրություն)	51
17	Երևանի քանական աղյուս, Երևանի կամ Մերանի (Բաժանում պատմություն)	52
18	Երևանի յառաջագույն քանական պատմություն (Երևանի աղյուս), Երևանի զանազան, բաժանում	54
19	Գրություն, Երևանի քանական, լեզու	56
20	Երևանի (աղյուս, քանական և ներքին), Երևանի, Երևանի պատմություն	58
21	Երևանի, Երևանի, Երևանի, Երևանի, Երևանի, Երևանի	59

22	Առաջին ժամանակ պատմութեան (ՄԵՂԷ) (2200—1400)	60
23	Երկրորդ ժամանակ պատմութեան (Սեռասարիս) (1400—650)	61
24	Երկրորդ ժամանակ պատմութեան (Վերջին թագաւոր)	62
25	Երկրորդ ժամանակ պատմութեան (Վերջին թագաւոր) (650—500)	63
26	Աւերակք քաղաքին թերացւոյ, եւ լուսաւորութիւն թշ վասն պատմութեան եզրագծաց	65
Դ. Առկա լինողս եւ Վանդէս գետոյ — Արեւիկէ		
27	Արեւիկէ պատմութեան, աշխարհագրութիւն	70
28	Վաղարշայի յորինուած՝ Բրամական պետութիւն (Հարք տոհմք եւ Պարիպք), Բրամանք	71
29	Բրամանք՝ յարք, յիշատակարանք փորեալք ի վէմն, յաւ բանաւեւ կազմածք	73
30	Մանենագրութիւն, լեզու (անսկիւրիս, պրակիւրիս)	74
31	Առաւելաւոր պատմութեան — Սինեացիք	76
32	Սինեացիք եւ Հինգից ընդ միմեանս	79
Ե. Առկա Ուրսոս գետոյ — Արիք կամ Օւանդիկ ազգ		
33	Արեւիկէ պատմութեան, աշխարհագրութիւն	81
34	Բաւարիացիք (Բրամական պետութիւն, Հարք տոհմք)	82
35	Մարք (ակարացեալ իմն Բրամական պետութիւն, վերջ տոհմք)	84
36	Պարսիկք, (Սիւրսո աշխարհակալ)	85
Չ. Առկա Երասիս եւ Կուր գետոյ — Այսաստան (2300—530):		
37	Արեւիկէ պատմութեան (Մար Արսո), աշխարհագրութիւն	87
38	Բնակիչք, տոհմ եւ տաւջին նահապետք (Թարեթ, Թարգամ, Հայկ), անուն ազգին	93
39	Վալուսա Հայկայ, պատերազմ ընդ Բնայ, Արեւեկեանք վասն այնք բան	96
40	Վաղարշականութիւնք կամ Նահապետք	98
41	Այսաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան (Արայ — Սկայորդի) (—600)	102
42	Եւրալուսութիւն առ Մարք (Պարսկ — Տիգրան 610—535)	104
43	Տիգրան մարտնեալ ընդ Սիւրսո	104
44	Սկայորդի Հրահանգաց, վաճառականութիւն	107
45	Ինք Հայոց աշխարհին միշտ գրեթեան ընդ իրաց ազգին Արեւոյ	108
Զ. Առկա Եւփրատ եւ Տիգրիս գետոյ — Բարեկոնիս եւ Ասորեստան (2300—538):		
46	Արեւիկէ պատմութեան, աշխարհագրութիւն	111
47	Բարեկոնիս տաւջին պետութիւն (Ներքովթ)	112
48	Ասորեստանեաց պետութիւն, (Նինոս եւ Էամիրամ — Փուլա, — Թագաւոր փառասար — Սենեքերիթ — Ասորգան — Սարգիս) (—610)	114
49	Բարեկոնիս երկրորդ պետութիւն (Նարուպադաս, Նարուքսոս, Իզմարուգաս, — Տիգրիս) (—538)	122
Ը. Առաջակողմն Ասիայ (2200—500):		
50	Աշխարհագրութիւն, — Տրովոնիք, Փուլապիք, Լիւպիք — Սկիւթիք	125
Թ. Առաւ կամ Ասորիք (2200—550):		
51	Աշխարհագրութիւն, մանր թագաւորութիւնք Ասորաց (Միւլապիք, Մարքա, Ռովլ, Եմաթ, Արիւթ, Հուրան, Գեուր)	127

52 Պլեխանով Թագաւորութիւնը՝ Սուրայ եւ Դամասկոսի (19 Բեն-Արաբ)	129
--	-----

Ժ. Արարիւն (2000 —):

53 Աշխարհագրութիւն, (Երևանի, Անապատ, Ապառաժ Արարիւն)	131
54 Իսկ չին ընդհանր Արարիւն՝ Քաշեանք եւ Յեկաանեանք.	132
55 Լեռն՝ Հագարացիք եւ Իսմայելացիք	133
56 Լազիկացիք, Ամուկեկացիք, Մագիանացիք	134
57 Մեզարացիք, Ամենացիք	135

ԺԵ. Վանան կամ Պաղեստին (2000 —):

58 Աշխարհագրութիւն	136
59 Ինտիլիք՝ Քանանացիք եւ Ապրէնանիք	138
60 Ամուկեկացիք	139

ԺԶ. Փիւնիկաստան (2000 — 560):

61 Աղբիւր պատմութեան, աշխարհագրութիւն եւ տերունդ	140
62 Արաւետք (նարատաներիութիւն, սասայնանիութիւն, ապա- կադործութիւն, պղնձագործութիւն)	141
63 Ս աճառականութիւն ընդ ցամաք (Հիւսիսային, Հարաւային, արեւելեան ճանապարհք կարաւանաց) — վաճառականու- թիւն ընդ ծով (Թարշիշ, Սոփիէր)	142
64 Պաղեստինականութիւնք (Սպանիա, Ժովէշէրք Ափրիկէայ, Ափրիկէա)	144
65 Օրինակ առաջնորդութեան, — Արգան, Յիւրա	145

ԺԴ. Փղշտացիք (2000 — 600):

66 Նրագուճ նոցա, քաղաքք գլխաւորք, համառու անքք	147
--	-----

ԺԵ. Արօնք կամ Հեթանոսութիւն:

67 Սկիզբն գիւցապաշտութեան	148
68 Սարգիսիւն եւ մագական կրօնք	149
69 Արօնք Եգիպտացւոյ	150
70 Արօնք Սրեւմեան Արիւն (առ Բարեկապաց, Ասորեաանեաց, Ասորաց, Քանանացւոյ, Փիւնիկեացւոյ, Կարթագոնացւոյ)	151
71 (Արօնք Յունաց եւ Հռոմայեցւոյ)	153
72 Արօնք Սրեւելեան Արիւն — կրօնք Հընդիւն եւ Արնեացւոյ	156
73 Արօնք Արեաց	159
74 Արօնք Հայոց	162
75 Հեթանոսութիւն եւ Հրեութիւն. մին ճանապարհ Բնու- թեան եւ մեւն ճանապարհ Յայտնութեան՝ առ ի պատ- րաստութիւն փրկագործութեան — կրկին նկարագիր պատ- մութեան Երբայեցւոյ.	165

ԺԶ. Արրայեցիք (2000 — 560):

Պատմութիւն նահապետացն (2000 — 1600):

76 Նոնուզն Արրահամու (1990), Կոշուճն (1915)	167
77 Մեկնէլ Ղափայ. — Սագոմացւոյ պատերազմ (1910).	168
78 Աւետիք Ասաւածոյ առ Արրահամու	169
79 Նոնուզ Իսմայելի (1905) եւ Սահակայ (1890)	170
80 Անորէնութիւն Սագոմացւոյ, բարեխօսութիւն Արրահամու	171
81 Աւեր եւ ապականութիւն ձորոյն Արտից (1890)	172
82 Հանդէս փորձութեան Արրահամու եւ Սահակայ (1860)	173
83 Ամուսնութիւն Սահակայ (1850)	174
84 Սերունդք Արրահամու եւ Իսմայելի. մահ Արրահամու (1817)	175

85	Նքնուկը Եսաւայեւ Յակոբայ (1623)	176
86	Փախուած Յակոբայ, աւետիք (1757)	177
87	Լճուսնութիւնը Յակոբայ — Ծնունդ Յովսէփայ (1740)	177
88	Վարձ Յակոբայ ի քանան (1737). մահէն ետքեղայ (1739)	178
89	Ստեփաննայ Յովսէփայ յեղիպտոս (1720). անքաւոր անցին ընդ նա անդ	179
90	Վարձերանայ եւ փառաւորել Յովսէփայ (1710)	180
91	Որդիք Յակոբայ յեղիպտոս	181
92	Նախնութիւն ապն Յակոբայ (Խորացի) ի Գեորգ (1700)	182
93	()Բնութիւնն Յակոբայ, մահ նորա (1683)	182
94	Պաշտօն առաւանդաւորութեան նախապետացն (Մելքիսեդեկ)	184
95	Մահ Յովսէփայ (1630). Յովսէփ առաւ օրինակի Գրիգորի	185
Ժ.Ս. Պատմութիւն Իսրայելացւոյ (1600—590):		
Ա. Եւք նոցա յեղիպտոսէ մինչեւ ցժախնանել Մովսիսի (1500—1460):		
	186
	Կրկութիւն նորա (—1525)	187
	(1485)	188
	որաւոր	189
	190
	մերորդ հարաւած	191
	1500)	192
	193
	Լուսն	194
	194
106	Սննանայն դրանչելի	195
107	(Եղիպտոսի ի վերայ Ամաղեկացւոյն — (Յովսէփ)	196
108	(Եղիպտոսի ի վերայ Ամաղեկացւոյն — (Յովսէփ)	197
109	Լալ եւ օրէնսդրութիւնը ի լեւանն Սինայի	198
110	Որքն ասկեղէն	199
111	(Եղիպտոսի ի վերայ Ամաղեկացւոյն — (Յովսէփ)	200
112	Լաւշին հանդէս համարայ Ժողովարանն — Եւք	201
113	Սքանչելի կերպար լորամարդեաց	202
114	Եղիպտոսի լրանքն — ապաւանդութիւն եւ պատիւ	202
115	Կարգ եւ յորինուած քանակի	203
116	Լաւաւորութիւն կարիս — գաւազանն Ահարոնի	204
117	(Եղիպտոսի Մովսիսի եւ Ահարոնի — մահ Ահարոնի (1448 կամ 1461) — (Եղիպտոս)	205
118	()ճն պղնձի	207
119	Լաւաւ արեւելակողման աշխարհին Պաղեստինացւոյ (1447 կամ 1460)	207
120	Լաւաւ. օրհնութիւն նորա ի վերայ Իսրայելի	208
121	Կապաւորութիւն Իսրայելի, նախնականութիւն փե-նէհեղայ	209
122	Լ	209
123	Լ	210
124	Լ	211
125	Լ	212
126	Լ	213
Բ. (Եղիպտոսի Մովսիսի:		
127	Որք մովսիսական օրինացն	215
128	Տաճն պատուիրանք. մկնութիւնը	216
129	Լաւաւոր պաշտօն, անդի պաշտաման	217

130	Լաւրք անկոյ — զոհ կամ պատարագ	218
131	Քահանայութիւն	220
132	Քաղաքային հանդամանք եւ օրէնք	220
133	Ղառառանք — օրէնք պատժոց	221

Գ. Յետու — առնուլ երկրին քանանացւոյ (1460 — 1450) :

134	Աքանչելի անոց ընդ Յարգանան	222
135	Լճուլ երկրորդի (Ռախար)	224
136	Լճուլ Գոցիայ. — Գարաւանացիք	225
137	Հաղթութիւն Յետուայ քանչելիք. առնուլ արեւմտեան երկրին Պաղեստինացւոյ	225
138	Լաժանուլ երկրին քանանու	226
139	Պաաճաւք ջնջելոյ պատերազմու զքանանացիս	229
140	Ա. երկրին խրատք եւ մահ Յետուայ (1450)	230

Դ. Եւրոպական Դատաւորացն (1450 — 1100) :

141	Լորկակալութիւնք Խորացելացոցն	231
142	Նիսարագիր ժամանակաց. պրոպիկ	232
143	Նենիամինեանց պատերազմ. — Կապաշաութիւն (գրոշելոյն) Ի Լայիս	233
144	Ղառառուք. ծառայութիւն ընդ մեռամբ Ասորւոյ. Գաթանիէ (1420 — 1390). ծառայութիւն ընդ մեռամբ Մաքարացւոյ, (— 1370) Աւաղ. (1370 — 1335). Սամգար	234
145	Շրառայութիւն ընդ մեռամբ քանանացւոցն (— 1315). Դերազա եւ Բարակ (1315 — 1275)	235
146	Պապմութիւն Հաւթայ (1280 — 1268)	236
147	Նանութիւն Մազիանացւոյ եւ Ամուլեկացւոյ (— 1268). Գեգեան քրիկ. զիսրայէլ	237
148	Լաւճարութիւն Գեգեանի (1268 — 1228)	239
149	Նանաւորութիւն Արիմէլէքայ (1228 — 1225). Թազլա եւ Յայիր (1225 — 1200). բանութիւն Փղշապուց եւ Ամուլացւոյ (— 1185)	238
150	Յեփթայէ ազատէ զիսրայէլ (1185 — 1180)	240
151	Լճեան, — Այաղան, — Ադրան (1185 — 1155). բանուլ ի Սամիտանի (1155 — 1115)	241
	10 — 1120)	242
	Նարա	243
	Եւ որդիք Նարա	244
	Եւ Նարա	245
	Բահ Հեղեայ (1115)	246
	արհին, գարն յետս	246
	ալ գառաւոր (1115 — 1095)	247
	Ի	248
	Լալայ (1092)	249

Ե. Թագաւորութիւն — Անբաժնի Թագաւորութիւն (1090 — 970) :

Ա. Լճայ Սաւաղ (1092 — 1052) :

161	Թաւաղայ յաղթութիւն եւ հառառութիւն Ի Թագաւորութեանն. Սամուկ հրաժարէ յաւաճարութենէ (1092)	251
162	Լճալ պատերազմանք Սաւաղայ (1095 — 1075)	252
163	Լճալեկացւոյ պատերազմ. մերձուլ Սաւաղայ (1075)	252
164	() ծուլ Գաւթի, լիթութիւն Սաւաղայ	254
165	Հաղթութիւն Գաւթի Ի զերայ Գաղիաթու (1065). սաթի փոխել յերեսաց Սաւաղայ (1066). Յաջնութան	255
166	Պարանակալութիւնք Սաւաղայ. ազնուական միտք Գաւթի	256
167	Սահ Սամուկի (1067) — գլխոց մարգարէից	257

168	Սաւուղ ինորի խորհուրդ յազգին Սամուելի	258
169	Պարտութիւն նորա եւ մահ (1052)	259

Բ. Աբայ Գաւթ (1052 — 1012) :

170	Գաւթ եւ Յերուսթէ՝ Թագաւորք (1052 — 1045)	259
171	Գաւթ Թագաւոր մահեծան. — ապականի ի Սիւն. — խորհուրդ շինութեան առնորին Ասուծոյ	260
172	Հաղթութիւնք եւ աշխարհապալութիւնք (1045 — 1032)	261
173	Սինիթութէ. — ներքին կարգաւորութիւնք Գաւթի	262
174	Կրկին մեղք նորա. Բերտրէէ	263
175	Լճանին ազեւք (1030 — 1020). — ազատամբութիւն Արեւոզմայ	264
176	Փախուտ Գաւթի եւ վերջք (1020)	265
177	Հառաջ մատչել Արեւոզմայ եւ մահ	266
178	Ազատամբութիւն Սարէկայ եւ վախճան (1019)	267
179	Հանդէս համարոյ ժողովրդեան ոչ առանց յանցանաց (1015)	268
180	Խորհուրդ խախտեան Արանիայ (1014)	269
181	Վերջին խրատք Գաւթի	270
182	Մահ նորա եւ նկարագիր վարուց (1014)	271

Գ. Աբայ Սողման (1012 — 972) :

183	Սողման առնէ հաստատուն զաթաւ Թագաւորութեան իւրոյ	272
184	Պարգեւէ նմա Աստուած իմաստութիւն (1010)	273
185	Իմաստութիւն Սողմանի եւ ներքին յորինուածութիւնք	273
186	Տաճարն Սողմանի (1007 — 1000)	274
187	Կառակաւիք նորա (1000)	275
188	Լճալ եւ շինութիւնք Սողմանի, վաճառականութիւն եւ ընչաւեալութիւն	276
189	Սինիթութիւն եւ փառաւորութիւն նորա անկումն նորա	277
190	Հերարովմ, Ագեր, Ռադոն — յառնեն հակառակ — մահ Սողմանի. — տեղեկութիւնք	279
191	Շլացութիւն Ռարովմայ. — բաժանումն տան ջեղիցն ընդ Յերարովմաւ	280

Զ. Թագաւորութիւնքն Խարայելի եւ Յուգայ (972 — 720) :

192	Սահմանք երկուց Թագաւորութեանցն	281
193	Սարովմ (972), Աբիա (955 — 952), կապաշտութիւն ի Յուգա	282
194	Հերարովմ Ա. եւ Նարատ (972 — 949) — պաշտօն պատկերաց Խարայելի	283
195	Լճա (952 — 912). ընթաց կապաշտութեան ի Յուգայ	284
196	Լատա (949), Եղա (927), Ջամրի (926), Թաճի (920), Ամրի (— 915). — պաշտօն պատկերաց Խարայելի	285
197	Լճաթա եւ Յեղարէլ (915 — 894). — կապաշտութիւն Խարայելի. Եղիա մարգարէ	286
198	Լճաթա յաղթէ երկիցս Ասորացն (897...)	287
199	Կարովմ — պարտութիւն եւ մահ Աբաթաւ	288
200	Սթաղիա (894 — 893) Խարայելի	289
201	Վերանալ Եղիայ մարգարէի (896)	290
202	Հովրամ (893 — 881) Խարայելի, պատերազմ ընդ Մովարացիս (895)	291
203	Հովսափատ (912 — 890) — նորագ հաստատութիւն պաշտամանն Ասուծոյ ի Յուգա. — զբանչելի յաղթութիւն	291
204	Սթանչելիք Եղիսէի մարգարէի Խարայելի	293
205	Լսորաց պատերազմ, փրկութիւն Սամարիայ (890 — 885). Աղայել Թագաւորէ յԱսորիս	294

	ՓԵ
206 (Եղիամ (880 — 884). Կապաշտութիւն ի Յուդա. ազգ. Ոքսիւն (884 — 883)	296
207 Մահ Յովթամայ եւ Յեղարեղայ ի ձեռն Յէսայ (884)	296
208 (Հեւ յորայելի (884 — 856). Բնաջինջ տառակում տանն Աքաթաւ. մահ Ոքսիւն (883)	297
209 Գաղաղիա ի Յուդա (883 — 877), Կապաշտութիւն նորա եւ անկում ի Թագաւորութենէ, (Յովթայէ)	298
210 (Եղիամ (877 — 838). նորագումն պաշտաման Աստուծոյ ի Յուդա	299
211 (Եղիաբաղ (856), Յովթա (840), Յերոբոամ Բ. (825 — 784) յորայելի. — մահ Եղիսէի	299
212 (Եղիան, Ովսէէ, Միքիա, Յովէլ մարգարէք	300
213 Ամուխ (838 — 810) ի Յուդա. պատերազմ ընդ Եգիպտոսի	302
214 Ողիայ Կամ Աղարիայ (810 — 739) Թագաւորութիւն աջալ. Յովթամ (— 743)	302
215 Աքաղ (743 — 726). Կապաշտութիւն եւ ազգ. ի Յուդա	303
216 Լայի մարգարէ (760). վախճան Թագաւորութեան Ասորաց (740). անորէնութիւնք ի Յուդա	304
217 Օւրբարիա (770), Սեղաւմ, Մանայիմ (770), Փակիա (759), Փակէէ (757), Ովսէէ (737). բարձում Թագաւորութեան յորայելի Կամ գերութիւն Ասորեստանեաց	305
218 Աստուածապատիժք, նոր գաղթականք	306
Է. Թագաւորութիւն Յուդայ (725 — 590):	
219 Լազկիա (726 — 699). նորագումն պաշտամանն Աստուծոյ ի Յուդա եւ ի յեղին Յովսեփայ (726 — 714)	307
220 Փրկութիւն ի ապանաչեաց Ասորեստանեացն (712)	308
221 Ապարիսել Թագաւորին. վերջին տմք Թագաւորութեան նորա (710 — 699). Նաւուս մարգարէ	309
222 Պատմութիւն Տովթիթայ եւ Տուրիայ (722 — 663)	309
223 Մանասէ (699 — 644), անորէնութիւն Կապաշտութեան. — վտարանգութիւն եւ ապաշխարութիւն Թագաւորին	311
224 (Երանկումն Հոգեգեանեաց ի Յուդա (Եղիսիմ)	312
225 Պաշարումն Բեաիլայ, փրկութիւն ի ձեռն Յուդայ (Երեւ 656)	313
226 Լճին անորէն Կապաշտութիւնն (644 — 642). Յովթա (642 — 611) ամենեւին բնաջինջ բաւնայ ի միջոյ զպաշտան կոպ եւ պատկերաց. գիւս մասնին օրինաց. փառաւոր Կաթարումն պատերազմին	315
227 Մահ Յովթայ. Երեմիա եւ Սոփանիա մարգարէք (630)	317
228 (Եղիաբաղ ի Յուդա (611). Կործանումն Նինուէի. Ասորեստան նահանգ Մարաց (606)	318
229 (Եղիսիմ (610 — 599). սկիզբն գերութեանն Բաբելոնացոյ (606). անորէնութիւն եւ Կաթարոմ Թագաւորին. գերութիւն Յեքոնիայ (599)	318
230 Սեգեկիա (599 — 588) ոչ իրաւի. պաշարումն եւ կործանումն Երուսաղեմի եւ տաճարին (590 — 588). վախճան Թագաւորութեանն Յուդայ (588). վերջին գերութիւն. Եղիսիմ մարգարէ (595)	320
231 Գաղաղիա կառուիւլ. ապանումն նորա. փախուստ միացելոյ Հրէիցն հանգերն Երեմիա	321
Ը. Գերութիւնն Բաբելոնացոյ առ Նաբուքոդոնոսորաւ (600 — 560):	
232 Իդք Հրէից ի Բաբելոնիա. Գանիէլ մարգարէ եւ նորին ընկերք (606)	322
233 Պատմութիւն Ըուշանայ (606 — 603)	323

234	Իշխան Նարսիսյանի մասին . . .	324
235	Լեւոնիստիանի մասին . . .	325
236	Պատերի Բերդ . . .	326
237	Լեւոնիստիանի մասին . . .	327

Ժ. Ս. Սարգսյան - Պարսկական պետություն (560 — 330):

238	Լեւոնիստիան, Կիւրոս . . .	328
239	Պարսիկ Մար կամ Կիւրոսի . . .	331
240	Տեւրիզի . . .	333
241	Կիւրոսի մահը . . .	335
242	Կամիսի . . .	336
243	Պարսիկ Արշակունի (528 — 486) . . .	337
244	Լեւոնիստիանի մահը . . .	338
245	Սարգսյանի մահը . . .	340
246	Սարգսյանի մահը . . .	341
247	Սարգսյանի մահը . . .	344
248	Լեւոնիստիանի մահը . . .	349

Ժ. Ս. Սարգսյանի մահը (536 — 330):

249	Սարգսյանի մահը . . .	352
250	Սարգսյանի մահը . . .	354
251	Սարգսյանի մահը . . .	356
252	Սարգսյանի մահը . . .	357
253	Սարգսյանի մահը . . .	358
254	Սարգսյանի մահը . . .	360
255	Սարգսյանի մահը . . .	361

Ժ. Ս. Սարգսյանի մահը (1800 — 340):

Ա. Բոնի հին ժամանակը. Գաղթականությունը. Սարգսյանի մահը (Վիկտորյան, Սողոմ, Պիտեռսբուրգ) — 500:

256	Սարգսյանի մահը . . .	369
257	Սարգսյանի մահը . . .	373
258	Սարգսյանի մահը . . .	

- Թափանթիւն (1100) — հանդամանք առաջնորդութեան (1100 — 900) 374
- 259 Վաղթականութիւնք՝ (Եւզացւոյ, Յանայւոյ, Գարիացւոյ) ի ֆարք Ասիա, առ Եւքսինոս ծովու, ի Մեծն Յաւատանի, ի Արկիթիա, ի Գաղիա (1100 — 800) 376
- 260 Հասարակաց իւրք՝ լեզու եւ մասենագրութիւն, խաղք (սղմագիտանք), Ամբիկիտիանեան դաշնաւարութիւն, անգիլք պատգամաց, կրօնք (սղմագիտան եւ երկրական գիթ, խորհուրդք) 378
- 261 Սպարառ. յորինուած առաջնորդութեան ի Ղիկուրդայ (880), Ա. եւ Բ. Մեանենական պատերազմանք (742 — 722 եւ 683 — 668) 381
- 262 Լթեք — կողքոս — իշխանք. յորինուածք առաջնորդութեան ի Սազանէ (394) 383
- 263 Պիտիւարատեայ առաջնորդութիւն (361 — 528). Հիպպիա եւ Հիպպարքոս (— 510), Աղիմեանեանք — հանդամանք առաջնորդութեան պլլոց մանր անբութեանց Յաւնաց 385
- Բ. Պատերազմ ընդ Պարսից. Սպարապետութիւն Աթենացւոյ (492 — 431) (Միզաթիագէս, Թեմիստոկլէս, Արիստիգէս, Կիմոն, Պերիկլէս):
- 264 Սկիզբն պատերազմին. երկու արշաւանք Պարսից (492 եւ 490). Ճակատ առ Մարաթանիւ. զոհեան Միզաթիագէս. Արիստիգէս մերժի ի Թեմիստոկլէս (486) 388
- 265 Պատրաստութիւն եւ արշաւան Քսերքսի (480). Ճակատ առ Թեմիստոկլէս, Ղեւոնդիգոս 391
- 266 Ղեւոնդիգոսի Ճակատ առ Մարաթան, Թեմիստոկլէս. Ճակատ առ Պլուտարքոս եւ Միկաղեոս, Արիստիգէս, Պաւսանիաս, Քսանթիպոս, Ղեւոնդիգէս (479) 392
- 267 Լալլ եւս յաղթութիւնք Յաւնաց (471...), անկումն Պաւսանիայ եւ Թեմիստոկլէ. մահ Արիստիգէս. աղաւթութիւն Յաւնացն ասիացւոյ, Կիմոն (469), գաշինք խաղաղութեան ընդ Պարսից (449) 394
- 268 Երրորդ Մեանենական պատերազմ (465 — 455). Նախնիւ ընդդէմ հափառակութիւն Սպարապետաց եւ Աթենացւոյ 396
- 269 Սպարապետութիւն Աթենացւոյ (յամէ 450), Պերիկլէս (յամէ 461). բանութիւն եւ ամբարաւանութիւն Աթենացւոյ 398
- Գ. Պեղոպոնեացւոյ պատերազմ (431 — 404). Սպարապետութիւն Սպարաթիացւոյ. — Սպարապետութիւն Թերացւոյ. Մեհենական պատերազմ — 338. (Աղիթիագէս, Ղեւոնդիգոս, Եպամոնիդոս):
- 270 Սկիզբն Պեղոպոնեական պատերազմին (431 — 404). ատենաւոր կռիւ (— 422), Պերիկլէս († 429) 399
- 271 Աղիթիագէս. նոր պատերազմ (420). պատերազմ ի Արկիթիա (415 — 413). որ ինչ եկն զպնդ գէտ, — յաղթութիւն Աղիթիագէս (411 — 408). անկումն նորա, նուաժարակի Ճակատ առ Եպամոնիդոս (406) 401
- 272 Սպարապետութիւն Թերացւոյ եւ Նուաճումն (404). Թրաքիոսէս փրկիչ քաղաքին (403) 403
- 273 Սպարապետութիւն Սպարապետաց (404) եւ ճակութիւն նոցա. նոր պատերազմ ընդ Պարսից (400). յաղթութիւնք Աքեմիդանայ (396 — 394). Ներքին պատերազմ. գաշինք խաղաղութեան Անտոկիդայ (387) 404
- 274 Սպարապետութիւն Թերացւոյ — Եպամոնիդոս եւ Պեղո-

* Նշենք ի Եւստակ մեհուան:

- դիպոս. Ճակատքն առ Ղեւորեղը եւ առ Մանանեաւ
(371 — 363) 406
- 275 Լ՝ԱԼ եւս գծաութիւնք Յունաց. Մեհնական պատերազմ
(358 — 346) 407
- Գ. Մանեագրութիւն եւ արուեստ Յունաց:
- 276 Ուհմանք կամ տեփլք (գաղափարք) գեղեցիկ արուեստից
եւ նոցին առ միմեանս համեմատութիւնն 409
- 277 Լանառտեղծութիւն վիպական՝ (Թրակացի բանաստեղծք՝
Ուփէոս, Մուսէոս, Ղինոս . . . , Համերոս, Հեփոգոս
եւ պատկեր գործոց նոցա) 410
- 278 — քնարական՝ (աշխարհական Տիրաւես, Թէսզնիս, Փո-
կիւզիդէս, Միմեոքմոս — ժածագերջական՝ Աքքիշո-
քոս, Հիպպոնոքոս, Սիմոնիդէս Սամթացի, Եսով-
պոս — մրմնջական՝ Աղկմանոս, Ստեփքորոս, Աղկէոս,
Սապփով, Անակրէոն, Աիմոնիդէս, Պինդարոս) —
երածշաութիւն եւ կարուք 414
- 279 — բանագործական՝ (սղերբական՝ Եզրիւլոս, Սոփո-
կլէս, Եւրիպիդէս — կատակերգական՝ Արիստոփա-
նէս, Անտիփանէս, Մենանդրոս) 418
- 280 Լ՝արուեստք (երեք ժամանակք նոցա), ճարտարապետութիւն,
(ազգք սեանց) — քանդակագործութիւն կամ անդրիանա-
գործութիւն (Փիդիա, Պաղիւկլէտոս, Միւրոն — Պրաքսի-
տեղէս եւ Սկուպոս) — նկարչութիւն (Պաղիւքնատոս, Զէւք-
սիս, Ապելլէս) — երեւելի անդրիք եւ նկարք հնոց զարպծ
սանիւք 424
- 281 Պատմագրութիւն՝ (բանագիրք — Հերոդատոս, Թուկիդի-
դէս, Քսենոփան) 427
- 282 Դ՝արտարիւսութիւն՝ (Սոփեստքն — Անագիդէս, Լիւսիոս
— Իսակրատէս, Դեմոսթենէս, Եւքրինէս — Լիկուրգոս,
Հիպերիդէս) 429
- 283 Փիլիսոփայութիւն, սկիզբն նորա առ Յոյն եւ առանձինն
նկարագիր 431
- 284 (Նմիական գաղոց՝ Փիւսիկեանքն զարութենականք (Թաղէս,
Անաքսիմենէս, Գիոգենէս Ապոլոնիացի, Հերակլիտոս).
Փիւսիկեանքն ժնջքենականք (Անաքսիմանդրոս, Ղիւկիպոս,
Դեմոկրիտէս, Անաքսագորոս) 432
- 285 Խառնական փիլիսոփայութիւն՝ Պիւթագորական գաղոց
(Պիւթագորոս, Փիլոպոլեոս, Աքքիտոս), Եղիական գաղոց
(Քսենոփանէս, Պարմենիդէս, Եմպիռակլէս, Զենոն) —
Եւթն Իմաստունքն 434
- 286 Փիլիսոփայութիւն յետ Սոկրատայ, Սոփեստքն (Գորգիաս,
Պրոտագորա, Հիպպիաս) եւ Սոկրատէս 435
- 287 Պլշտոն (վարդապետութիւն նորա եւ մատենիք) — Արիս-
տոտեղէս (վարդապետութիւն նորա եւ մատենիք) 437
- 288 Լ՝ԱԼ եւս աշակերտք Սոկրատայ՝ Արիստիպպոս (Պիւքենական
գաղոց), Անտիսթենէս, Դիոգենէս (Պիւնիկեան գաղոց),
Եւկլիդէս (Մեգարացի գաղոց) 444
- 289 Լուկիւրոս (Եպիկուրեան գաղոց), Զենոն (Սադիկեան
գաղոց) 446
- 290 (Յարգ յունական փիլիսոփայութեան 448
- 291 Լ՝առնին կեանք Աթենացւոց 449
- Ի. Մակեդոնացիք (800 — 336). Պետութիւն Աղէքսան-
դրի Մեծի (— 323):
- 292 Լ՝աշխարհագրութիւն Մակեդոնիայ. Նարանոս եւ նորին պայա-
շապք (800 — 360) 454

293	Փիլիպպոս Բ. (300 — 306) ժառանգել է Ընդարձակել զթագաւորութիւնն, նաեւնէ խորամանկութեամբ զաշխարհն Յունաց (338)	455
294	Աղէքսանդրոս Մեծն (336 — 323), պատերազմ ընդ Աթենքիցոց, աւեր քաղաքին Թերապոնց (335)	457
295	Սկիզբն առնել աշխարհակալութեանցն եւ յաղթութեանց (334 — 333). Աղէքսանդր յերաւոսպէմ երթեալ (333)	458
296	Անու զանութիւնն Պարսկց (330), մահ Գարեհէի Գ.	460
297	Արշաւան ի Հընդիկս. արաւել զբաց եւ գաւնալ յետ (328 — 325)	461
298	Սկիզբն գործք եւ մահ Աղէքսանդրի (323). սփռումն Յունաց զաղթականութեամբ յԱսիա	462
299	Պատարազմ եւ պատերազմուիք յետ մահուն (323 — 301)	464
300	Պատերազմ առ Իսիսեաւ (301) եւ մնայուն բաժանումն մահեծան թագաւորութեանց	466

ԻԱ. Պիլսաւոր թագաւորութիւնք. Մակեդոնական միաւ հեծան տէրութեանն. Մակեդոնիա, Ասորիք, Եգիպտոս (320 — 30):

301	Մակեդոնիա եւ Յունաց աշխարհ (320 — 146)	467
302	Ասորիք. Սեղեւկեանք (320 — 64)	470
303	Եգիպտոս. Պաղմանք (320 — 30)	472
304	Աղէքսանդրիական հրահանգք եւ մատենագրութիւն	474

ԻԱ. Հրէաստան. Մակարայեցիք (300 — 107):

Ա. Հրէից իրք առ Պաղմամբք եւ Սեղեւկեանք: Անտիոքոս Գ. Հալածումն (300 — 167):

305	Հրէաստան առ Պաղմամբք. առաջնորդութիւն քահանայապետացն (300 — 200)	477
306	Հրէաստան առ Սեղեւկեանք (200 — 130). Ռեիա Գ. Հեղեպորոս կամի առնել յափշտակութիւն ի առնարէ (177)	478
307	Հասան ի բաց վարէ զՌեիա, եւ Մենեղաւոս՝ զնա. անգրեւութիւնք Մենեղաւոսի եւ վախճան (175 — 170)	479
308	Անգարութիւն Անտիոքոս Գ. (170 — 168). ահագին հալածումն ի վերայ Հրէից (167)	480

Բ. Պատերազմ Մակարայեցւոցն վասն ազատութեան ընդ Սեղեւկեանն. Յուդա եւ եղբարք նորա մինչեւ յմահ Հիւրկանեայ Ա. (167 — 107):

309	Մատթի ելանէ պաշտպանիչ կրօնից եւ հայրենի աշխարհին (167 — 166)	482
310	Յուդա Մակարէ. երկու արշաւանք յաղթութեամբ (166 — 165)	483
311	Երրորդումն պաշտամանն Առաւծոյ (165), յաղթութիւն ի վերայ արաւորանեայ ազգաց (164). ահագին եւ սոսկալի սատակումն Անտիոքոս Գ.	484
312	Այլ եւս յաղթութիւնք Յուդայի ի վերայ զօրավարացն Անտիոքոս Ե.	485
313	Եղնայիսի յաղթութիւնք. մահ Եղիսլարոյ. գաշինք խաղաղութեան Յուդայի ընդ Անտիոքոս Ե. (163)	486
314	Պատմարիս Ա., միւսանգամ պատերազմ. Աղկիմոս (161)	487
315	Հաղթութիւն մեծ Յուդայի ի վերայ Կիկանովոյ (160)	488
316	Պաշնաւորութիւն ընդ Հռոմայեցւոց. մահ Յուդայի քաղութեամբ. ազէտք որ յետ այնք հասին. մահ Աղկիմոսի	489
317	Հալածման Մակարայեցի զօրացեալ լինի գիմակալ (160 — 158). խաղաղութիւն. գաշինք ընդ Աղէքսանդրի Ա. (150)	490

- 318 Պետեմարիս Բ. ընդ իրաւական ընդ Յաջաթանու (145).
Յաջաթանու կայ ի կողմ Անտիպոյ Զ. (144) ձերբակալ
ընդ ի Յրիգոնեայ 491
- 319 Շմուան Մակարայեցի (143). մահ Յաջաթանու. ազա-
տութիւն Սիւնի. Շմուան քահանայապետ եւ իշխան ժա-
ռանգութեամբ (140) 492
- 320 Անտիպոս Է. գաղնաւոր ընդ ընդ Շմուանի՝ մերձե-
ղճրիփոն (139), յարձակի ի վերայ Հրեաստանի. Շմուան
ապանանի (135) 493
- 321 (Յովհաննէս Հիւրկանոս Ա. (135—107). գաղնաւոր խաղա-
ղութեան ընդ Անտիպոս Է. ազատութիւն Հրեաստանի (129)
յաղթութիւնք եւ աշխարհապաշտութիւնք (եզովայեցիք.
Սամարիա) 494
- ԻԳ. Հռոմայեցիք (753—1):
- Ա. Բնակիչք Իսաղիայ, — շինուած Հռոմայ առ Թագաւորքն
(753 — 510):
- 322 Լիւբեւր պատմութեան, Աշխարհագրութիւն՝ վերին, Մե-
ջին, Սասրին Իսաղիա. Կղզիք 496
- 323 Հին բնակիչք Միջին Իսաղիայ՝ Եսթրափացիք, Սորե-
ղացիք, Լաւինացիք 500
- 324 Արօնք Եսթրափացւոյ, Սարինացւոյ եւ Լաւինացւոյ 503
- 325 Ուսմուզոս եւ Ռեմոս. շինութիւն Հռոմայ (753). Ռոմու-
զոս Թագաւոր (753—718) պատերազմ ընդ Սարինացւոյ.
Ցառիոս 504
- 326 Բաժանմունք ցեղից բնակչացն — ազապք, աւաթիք, պաշա-
պանաւորք, գերիք — կարգ առաջնորդութեան 506
- 327 Նումա Պոմպիլիոս (716 — 679), կրօնք տէրութեան,
կրթութիւն բարսց 508
- 328 Տուլլոս Ուոթիլիոս (679—640). Ովրտեանք եւ Կուրիա-
տեանք. կարծանաւմ Ալբալոնդայ 509
- 329 Լինիոս Մարտիոս (640—617). տարածուած տէրութեանն —
Հուկումայ 510
- 330 Տարկուինիոս Պրիսիոս (617—578) զարգարուած Հռոմայ
շինուածովք 511
- 331 Սերուիոս Տուլլիոս (578—534). կարգաւորութիւնք ինչ 511
- 332 Տարկուինիոս Սուլպերբոս (534—509). բնութիւնք նորա.
բարձուած Թագաւորութեան. երկու Հիւպատք. Եւրա-
կայան 513
- 333 Վիննութիւն սասւղութեան պատմութեան ժամանակացս
պոսցիկ 514
- Բ. Հռոմ ի աամկապետութիւն դառնայ. — Ներքին փոփոխ-
մունք. — Արտաքին պատերազմունք (510—133):
- 334 Պատերազմ ընդ Թագաւորին. Բրուտոս. Ովրտաիոս Կակղէս.
Մուկիոս Սկեւոլա (509—498). Գիկատաւոր 515
- 335 Կարտաւութիւն աղքատաց, մկնել ժողովրդեան ի Նուի-
րական լեռանն. հաղարապետք ժողովրդեան (495—493). 517
- 336 Կորիսղանոս. ժողովք ըստ ցեղից (492) 518
- 337 ()րէնք աղարակաց. Կինկինտաւոր 519
- 338 Տասն աղք. օրէնք երկատասան տախտակաց (450). վերդիտիա 521
- 339 Լալ եւ Ներքին գժաութիւնք. արտաքին պատերազ-
մունք. առումն քաղաքին վերացւոյ (404—396) 523
- 340 Լալուան Գաղիացւոյ ի Հռոմ (390). Կամիլլոս 524
- 341 Լալաւորութիւն աամկին. Լիկինեան օրէնք. աակաւ կցորդ.
լինել աամկին ամենայն պաշտամանց տէրութեան (—302) 525

	ԻԳ
342 Պատերազմ ընդ Սամիթացւոյ եւ Լատինացւոյ (343—347)	527
343 Լյուքսորդ պատերազմ ընդ Սամիթացւոյ (345—390). Փարիսոս Մարտիմոս. Գնէրիս Մուռ, Կուրիսոս Գեննաստոս . . .	528
344 Պատերազմ ընդ Յարանաացւոյ — ընդ Պիւռեայ տրքայի Եպիրացւոյ (282—272)	529
345 Պատմութիւն Կարքեդոնացւոյ (880—480). շինութիւն Կարքեդոնի. գաղթականք նորա, աշխարհափառութիւնք, որինով առաջնորդութեան	532
346 Պատմութիւն Արապիւսացւոյ (Ակիլիոս) (740—270). Թագաւորք, պատերազմ ընդ Կարքեդոնացւոյ. Մամերատցիք	533
347 Լուաջին Պունիկեան պատերազմ (264—241). Իշխանութիւն ի վերայ Ակիլիոս. գաշինք խաղաղութեան	535
348 Եւփրատիսիւն Սարգինիայ եւ Կարսիայ (237 եւ 236). Պատերազմ ընդ Լիւրիկեցւոյ (230). Նուաճել վերնափողման Իտալիայ (226—220). Կարքեդոնացիք ի Սպանիա	536
349 Լյուքսորդ Պունիկեան պատերազմ (218—201). անք Սինիրազայ ընդ Ալպս. ճակատ առ Տրերանետա եւ առ Տրասիմենետա (218)	538
350 Փարիսոս Մարտիմոս Կունիաստոր. ճակատն առ Կաննեզք (216). պնդութիւն Հռոմայ. առնուլ նոցա զԱկիլիոս (208)	539
351 Պատերազմ ի Սպանիա (218—206)	541
352 Պատերազմ յԱփրիկէ (204—202). ճակատ առ Զամու — Սկիպիոն. գաշինք խաղաղութեան (201)	542
353 Պատերազմ ընդ Թագաւորաց յԱրեւելս (197 եւ 190). մահ Սինիրազայ եւ Սկիպիոնի (183). առնուլ Մակեդոնիայ, Լիւրիկիայ եւ Եպիրոսի (168)	544
354 Կենդութիւնք Հռոմայեցւոյ. երրորդ Պունիկեան պատերազմ (149—146). Կործանումն Կարքեդոնի (146). Ափրիկէ նահանգ Հռոմայեցւոյ	545
355 Եւրծանումն Կարքիթոսի. Յունաստան նահանգ Հռոմայեցւոյ (146). Թագաւորութիւն Պերգամոս նահանգ լինուլ Հռոմայեցւոյ (133—130)	547
Գ. Կերքին խաղութիւնք. — Առանին պատերազմունք. — Աշխարհափառութիւնք մինչեւ ցմբահեծան իշխանութիւնն (133—90):	
356 Խաղութիւնք Գրակքեանց (133—121)	548
357 Պատերազմ ընդ Յուգուրթիայ (117—106). պատերազմ ընդ Կիմերացւոյ եւ Յուսանացւոյ (113—103). Գայիոս Մարիոս, եւ յաղթութիւնք նորա (107, 102 եւ 101)	549
358 Կենդութիւնք Մարեայ. Սուլլոս եւ հափառափորդք նորա. պատերազմ գաշնաւորաց (91—88)	551
359 Միհրգատ արքայ Պոնտացւոյ — ի պարտութիւն մասնեալ ի Սուլլոս (87—86)	552
360 Վաղարային պատերազմն Մարեայ եւ Սուլլոս ընդ միմեան (88). գործք անագորանութեան նոցա ի Հռոմ (87—86). անքութիւն Սուլլոս († 78)	554
361 Կնէոս Պոմպեոս — յաղթութիւնք ի վերայ Կլէիկեցւոյ (67). պատերազմ ընդ Միհրգատայ (75—63) (Ղուկուլլոս). Փարս Արիս եւ Ասորիք նահանգք Հռոմայեցւոյ (63)	555
362 Վաւն Կատիլինայ. Տուլլոս Կլէիքոն (64—63). գործք եւ նկարագիր Յուլիայ Կեսարիայ	557
363 Լուաջին Երկրպետութիւն՝ Կեսար, Պոմպեոս եւ Կրասոս (60). Կրասոս արշաւան ի Հայս եւ ի Պարթեա (54—53). Կեսար նուաճել զԳաղիա (58—50)	558
364 Վաղարային պատերազմ (49—45) Կեսարիայ եւ Պոմպեի ընդ միմեան. մահ Պոմպեի յԵգիպտոս (48)	559

- 365 Կենսոք գիժամտար եւ զգրաշար. արանումն նորա (44).
Բրուտոս եւ Կատիոս 561
- 366 Խորամանկութիւնք Անտանեայ եւ Կենսոքեայ Ոկտաւիա-
նեայ — Ղեպիգոս — Երկրորդ Երեքսկեաութիւն (43). տա-
րադրութիւնք եւ կտարած. 562
- 367 Պարտութիւն Բրուտեայ եւ Կատեայ տա Փիլիպպեզք (42).
մերժումն Ղեպիգեայ (37). պատերազմ՝ Անտանեայ եւ
Ոկտաւիանեայ ընդ միմեանս. Ճակատ տա Ակաիոնիւ (31).
Եգիպտոս նահանգ Հռոմայեցւոյ (30) 564
- 368 Ոկտաւիանոս Կենսոք Աւգուստոս միահեծան աւել պետաւ-
թեանն Հռոմայեցւոյ (30). իմաստան տառաջնորդութիւն
նորա. հարաւային կողմանք Դանուբոյ՝ նահանգ զեւալ
Հռոմայեցւոյ (35 — 15) 566
- 369 Ինքարեաութիւն մեծութեան պետութեանն Հռոմայե-
ցւոյ. պատճառք մեծութեանն եւ վախճանն սահմանեալ 567
- 370 Հռոմէական մատենագրութիւն՝ յառաջ քան զգարն ոսկի,
բանաստեղծութիւն (Լիւիոս Անդրոնիկոս, Եննիոս, Պղաւ-
տոս, Յերենաիոս), պատմագրութիւն (Պարիիոս Կատոն,
Պոլլիբիոս), փիլիսոփայութիւն եւ ճարտարախօսութիւն 568
- 371 Ոսկի գար մատենագրութեան Հռոմայեցւոյ, իրաւագիտա-
թիւն եւ ճարտարախօսութիւն եւ փիլիսոփայութիւն (Հոր-
պենսիոս, Կիկերոն եւ մատենաք նորա), պատմագրութիւն
(Սալլուստիոս, Կուշնեդիոս Նեպոս, Լիւիոս — Դիոգորոս
Սիկեդայի, Դիոնիսոս Հազիկառնացի — Աւառն), բանաս-
տեղծութիւն (Վիրգիլիոս, Ուլքատիոս, Ուլիգիոս — Կատուլ-
լոս, Յիբուլլոս, Պրոպերտիոս), ճարտարապետութիւն 571
- 372 Խորք եւ առանին կեանք Հռոմայեցւոյ 576

ԻԳ. Պարթեւք եւ Հայք (—1):

Պարթեւք (250 — 1):

- 373 Լւրշակ Ա. Աւշակ Զ. աշխարհապալութիւնք (256 — 136).
կարգք աւերութեանն 579
- 374 Պատերազմանք ընդ Սեղեւկեանց եւ ընդ Սկիւթացւոյ.
մերձաւորական խն ժամանակագրութիւն եւ կարգ թագա-
ւորացն Պարթեւոյ (—4) 580

Հայք (150 — 1):

- 375 Հանգամանք աշխարհին. սկիզբն թագաւորութեանն Աւ-
շակունեայ (— 150) 581
- 376 Վաղարշակ, արշաւան յարեւմուտս. Ճակատ տա Կոշու-
նիոս (140) 582
- 377 (Յորինուած կարգաց աւերութեան. նախարարութիւնք եւ
նոցին պաշտամունք 583
- 378 Օրնուորական կարգք. — Տորք Անգեղեայ 584
- 379 Խորայական կարգաւորութիւնք. մահ Վաղարշակայ (124)
Աւշակ Ա. († 111) 585
- 380 Լւրաւշէս Ա. († 86). դահերիցութիւն ի վերայ քան զա-
թուն Պարթեւոյ. արշաւան նորա յԱսիա եւ ի Յայկա ընդ-
գեմ Հռոմայեցւոյ (Ա. Միհրդատեան պատերազմ) (88—86) 587
- 381 Տիգրան Բ. պատկերք գից եւ շինութիւնք մահնից. կրօնք
հրէութեան Բագրատունեայ. Տիգրան թագաւոր Ատրւոյ
փախանակ Սեղեւկեանց (յամէ 85). արշաւան ի Պաղեստին 588
- 382 Պարգուի Երկրորդ. պատերազմն Միհրդատեան (76), յաղ-
թութիւնք Միհրդատայ (74), Ճակատ տա Գրանիկ գետով,
նաւամարտիկ կռիւ տա Գենեաեաւ եւ Ղենեաւ (73)
պարտութիւն եւ փախուտ Միհրդատայ ի Հայս (70) 589

383	Ղաւկուղլուս ի վերայ Տիգրանայ. նախա առ Տիգրանա- կերտիւ (—68). վաթիւսրեւ իրացն Ղաւկուղլուս. յազ- թութիւնք Միհրդատայ ի ձեռն զօրացն Հայոց յաշխարհին իւրում	591
384	Առաքի Պամպէս փոխանակ Ղաւկուղլուս (67). պարտու- թիւն եւ վերջին խորհուրդք Միհրդատայ եւ ժաշ (—64). գաշինք Տիգրանայ ընդ Պամպէի (66)	592
385	Սուրեն ի գլուխ հասարակաց զօրսն Հայոց եւ Պարթեւոց (54). արշաւան Արտաւի, նախա առ խառանաւ եւ չա- րաշար պարտութիւն Հռոմայեցւոցն (54—53)	594
386	Բաղուէր եւ Բարզափրան. արշաւան յԱսորիս (51), ի Փիւնիկոստան (40). Գնեւ յԵրուսաղէմ. Հիւրկանս զերի ի Հայո՝ Տիգրան († 36)	595
387	Արաւաւազդ աշխատ առնէ զԱնանիոս. արշաւան ի Մի- ջագետոս. ձերբակալ լիալ յԱնանիոս եւ տարեալ յԵ- րիզանս (33), († 31)	597
388	Արշամ (33—3) գժաութիւնք ընդ Հերովդի արքայի Հրէստանի. Արգար Թագաւորեալ (յամէ 3), եւ հարկա- նեւ հարկս Հռոմայեցւոց	598
ԻԵ. Հրէաստան ընդ տէրութեամբ Մակարայեցւոց եւ Հերովդի (107—1):		
389	Փարիսեցիք եւ Սադուկեցիք — Եսէւայիք — Արիստարքոս Ա. (107—106) Թագաւոր. (Անաիգանոս Ա. † 106). անագորոյն գործք նորա եւ ժաշ.	599
390	Յաննէս Աղէքսանդրոս (106—79). արաւքին պատերազ- մուք մերթ աջողութեամբ եւ մերթ շաջողութեամբ. քաղա- քային պատերազմ (92—86). անագորոյն գործք Թագաւորին Հիւրկանս Բ. (71—69) մերժի	600
391	Աղէքսանդրոս (79—71). բռնութիւն փարիսեցւոցն. Հիւրկանս Բ. (71—69) մերժի	601
392	Արիստարքոս Բ. (69—64). պատերազմ եղբոր ընդ եղբոր (66—65). բռնան Հռոմայեցիք զպաղտութիւնն Հրէստանի (64)	602
393	Հիւրկանս Բ. (64—39). (Աղէքսանդրոս Բ. 58—56 եւ Անաիգանոս Բ. 39—37). ժաշ Անաիպատրեայ ան- ցանե փոխանակ Մակարայեցւոցն (48—37)	603
394	Հերովդէս (37—1). Շնուաճ ցեղին Մակարայեցւոց (37—26)	604
395	Թագաւորութիւն Հերովդի. հեթանոսութիւն. շինութիւն առնարին (25)	605
396	Առանին գժաութիւնք եւ աղէպք (16—5)	607
397	Յանցանք Անաիպատրեայ եւ ժաշ. վերջին ժամանակք Հե- րովդի եւ ահագին ժաշն. վերջ պատմութեան առմարիս (—1)	608
	Ժամանակակցական տախտակք	610
	Աղգահամարական տախտակք	615

Էջ	ՅՈՒՐ	ՊԵՐՏԵՐ	ՈՒՂԻՆԵՐ
39	8	Համառակն	Հակամառն
42	35	Հրապարականացիս	Հրապարականացիս
43	9	Յնիէսաէր	Յնիէսգէր
84	34	Ի Սաւորաքանայ	Մարգարայ
86	40	ԺԶ	ԺԷ
167	48	1700	1600
169	11	Գրքոն	Գրքոն
222	30	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մենենիոսի	Մենենիոսի
532	35	— 40	— 480

Տ Ե Զ Ե Ր Ե Կ Ե Ն

Պ Ե Տ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՊԵՏՐԵՍՏՈՒԹԻՒՆ

I

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն:

1. ԵՄԵՆՈՅՆ ինչ որ փոփոխուեալ կրէ, տայ նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է բայց ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիւր՝ բայց յԱստուծոյ որ առանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն: Ե՛յլ յամենայն փոփոխելեաց միջի է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իրրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իրրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իմն կարեւոր է նմա — յայն սակս մարդոյն պատմութիւն կոչի առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն: (Յայտմ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբար իմն է, տիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի իսկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ հանգամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիւր մասին նորա գործեաց, կապեալ զամենեւին զնոսա գիտնարար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմանս նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական հանգամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ:

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Աստուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան¹, յայն սակս պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոցն Աստուծոյ կամ տեսչութեան նորա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Վրիստոս, այս ինքն՝ “Տակաւ յայտնումն կամ արգեամբք կատարումն յաւիտենական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Աստուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Վրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդատին ի մարդկան իսկ ազատն արբանեկութենէ,² — Եւ մին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփե. Ա. 11. 2 Մեկե. Պատրոս. Եփեղ. Գառմ. Եփե. Ա. 9 — 10. Եբբ. Բ. 10.

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՎրիստոս: Վանգի առանց Վրիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց ելից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւիցին հատակոտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար¹:

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան:

Եւհն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր:

Ըստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զընածին տենջանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զչափաւոր խորհուրդս մտաց նորա լի առնէ օգտակար փորձիւք, յստակէ եւ ճշդագոյն դործէ զդատաստանս նորա ի վերայ մօտաւոր եւ հանդերձեալ իրաց: Եւ յնու զի զպատճառն շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն մնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խղճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոյ մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձուէ իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապսք հատուցումն: Եւ յայն ցուցանէ եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զգօրութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ աշնուականն ինչ եւ լաւ իցէ: — Եւ անայ պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն արդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ աղղեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զգօրութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ մեւան զպատիժս չարին՝ որ թէպէտ անագան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ սոցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միովէ յաճախէ: Եւ մին իրի ամենայն դք եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի մնաստակարացն, չափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ մխիթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի²:

1 «Ո՞ր է արժանի բռնալոյս զգիտն եւ լուծանելոյ զինիք նորա. եւ ոչ դք կարէր ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի եւ ոչ ի նեղքոյ երկրի... բայց փայն առեւան յազգէն

Յուդոյ ի զաւակէն Դաւիթ... գտանն զինեալ... Յայտ. Ե. 2 — 6:

2 Նշանաւոր իմն են վտան շահուց պատմութեան զոր նկերանն տեսէ. «Գառմաւ

Սանաւորն շահ պատմութեան ձգի յամենայն իսկ կարգս եւ աշխիճանս մարդկան, որ մատուր ինչ եւ բարոյական կրթութեան իցեն ուշակալք: Վաղաքագէտն զխորհուրդս իւր, զկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շփել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չլինել կարի վստահ թտեսութիւնս¹, եւ զանյայտան չդնել ամենեւին ստոյգս. պատմութեամբ իրաւագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմն կայցեն, սկզբանն նոցա եւ ազգեցութեան զոր ի լաւութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ զնոցա զհետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն կոչմանն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վասն վարդապետութեանցն իւրոց: Օնոցն եւ զառնէ փիլիսոփայէ վասն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան ասելի է: Վասն գեղեցիկն գիտութեանց² որպիսի ինչ վասն ճարտարիւստութեան, բանաստեղծութեան եւ ազատն արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յորդ եւ առատ եւ բազում աջող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ Նե-Ռոյ պատմութեանն, կամ ըստ յե-ոյ, եւ կամ ըստ խմանակն:

Ա. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն Բաղդադի, որ պատմէ զնշանաւոր անցս տէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն Կրօնից, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զարարագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս գունակս պատուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ զկարծիս զոր զվախանէ եւ զյուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մարտնչութեան, որ զճագումն, զյառաջադիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանդարումն գիտութեանցն պատմէ:

Թիւն է վիպ ժամանակաց. ըստ ճշմարտութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարուց, հրեշտակ պատգամաւոր հասութեան, եւ զոր Դիոգորան Սիկեզացի տեւ, թէ Նե օգնական յաւաքաւանս զգուշութեան, քահանայ ճշմարտութեան, մայր

փիլիսոփայութեան, եւ զոր կամօղոսն տեւ առ լիւեոյ. «Նիւթ այս յիշատակութեան կենաց զքեզ ոչ հաւանեցուցանիցեն, ապա չգոն որ զքեզ հաւանեցուցանիցեն»:

1 Théorie.

2 Esthétique.

ԷՎ	ՑՈՂ	ՎՄԻՊԱԾՔ	ՈՒՂԻՂՔ
39	8	Հատուակն	Հակառակն
42	35	Զրափղակնացիս	Զրափղագնացիս
43	9	Ցնիէստէր	Ցնիէսդէր
84	34	Ի Սաւորուքինեայ	յԱսորգանայ
86	40	ԺԶ	ԺԷ
167	48	1700	1600
169	11	Գերուն	Գերուն
222	80	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մենենինոսի	Մենենիոսի
532	35	— 40	— 480

Տ Ի Ե . Զ . Ե Ր Ը Կ Ը Ն

Պ Ը Տ Ս՝ Ո Ի Թ . Ի Ի Ն

ՊԸՏՐԸՍՏՈՒԹԻՒՆ

1

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն:

1. ԸՄԵՆԱԾԵՆ ինչ որ փոփոխուեալն կրէ, այս նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է բաց ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիւք՝ բաց Ղատուծոյ որ առանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն: ԸՅԼ յամենայն փոփոխելեաց միջէ է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իրրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իրրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իմն կարեւոր է նմա — յայն սակս մարդոյն պատմութիւն կոչի առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն: (Հայսմ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբաւ իմն է, տիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի իսկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ հանգամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիւք մասին նորա գործեաց, կապեալ զամենեսին զնոսա գիտնարար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմունս նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական հանգամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ:

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Ըստուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան¹, յայն սակս պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոցն Ըստուծոյ կամ տեսչութեան նորա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Վրիստոս, այս ինքն՝ “Տակաւ յայանումն կամ արդեամբք կատարումն յաւիտենական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Ըստուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Վրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդատին ի մարդկան իսկ ազատն արբանեկութենէ,”² — “Վին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփե. Ա. 11. 2 Մէլէր, Պատրաս. Եփեղ. գոթ. Եփե. Ա. 9 — 10. Եբբ. Բ. 10.

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՎրիստոս: Վանդի առանց Վրիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց երից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւիցին հատակոտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար¹:

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան:

Եւհն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր:

Ըստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զընածին տենջանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զսպաւոր խորհուրդս մտաց նորա լի առնէ օգտակար փորձիւք, յատկէ եւ ճշդագոյն գործէ զդատաստանս նորա ի վերայ մօտաւոր եւ հանգերձեալ իրաց: Այնու զի զպատճառն շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն մնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խզճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոյ մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձուէ իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապաք հատուցումն: Վոյն ցուցանէ եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զգօրութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ աշնուականն ինչ եւ լաւ իցէ: — Վանայ պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն արդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ ազդեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զգօրութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ մեւսն զպատիժս չարին՝ որ թէպէտ անազան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ սոցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միոջէ յաճախէ: Վմին իրի ամենայն ոք եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի մնասակարացն, շափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ միջթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի²:

1 «Ո՞ր է արժանի բռնալոյս զգիթն եւ լուծանելոյ զկնիք նորա. եւ ոչ որ կարէր ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի եւ ոչ ի ներքոյ երկրի, . . . բայց փոյն առեւծն յազգէն

Յուդոյ ի զուսկէն Դավթի . . . գտան զենեալն»: Յայտ. Ե. 2 — 6:

2 Նշանաւոր իմն են վասն շահուց պատմութեան զոր նիկերոնն ասէ. «Գտտմու-

Ամենաուրան շահ պատմութեան ձգի յամենայն իսկ կարգս եւ աշտինան մարդկան, որ մատուր ինչ եւ բարոյական կրթութեան իցեն ուշակալք: Վաղաքագէտն զխորհուրդս իւր, զկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շփել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չլինել կարի վստահ թ տեսութիւնս¹, եւ զանյայտն չղնել ամենեւին ստոյգս. պատմութեամբ իրաւագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմն կայցեն, սկզբանն նոցա եւ ազդեցութեան զոր ի լուսութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ զնոցա զհետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն կոչմանն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վստն վարդապետութեանցն իւրոց: Օհայն եւ զառնէ փիլիսոփայէ վստն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան ասեղի է: Աստն գեղեցիկն գիտութեանց՝ որպիսի ինչ վստն ճարտարխօսութեան, բանաստեղծութեան եւ ազատն արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յորդ եւ առատ եւ բազում աջող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ նշնոյ պատմութեանն, կամ ըստ յեան, եւ կամ ըստ ժամանակին:

Ե. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն Ժողովայն, որ պատմէ զնշանաւոր անցս տէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն կրօնից, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զբարձրագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս գունակս պատուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ զկարծիս զոր զվախճանէ եւ զյուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մարենագրութեան, որ զճագումն, զյառաջադիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանգարումն գիտութեանցն պատմէ:

Թիւնն է զկայ ժամանակաց, ըստ նշմարութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարօց, հրեշտակ պատգամաւոր հասութեան, եւ զոր Դիօգորսոն Սիկեզացի ասէ, թէ «Էս պնական յառաջատեան զբաւ

փիլիսոփայութեան». եւ զոր Կոփղոսոն ասէ առ Լիւկոյ. «Եթէ այս յիշատակութեան կենաց զքեզ ոչ հաւանեցուցանիցեն, ապա չգտն որ զքեզ հաւանեցուցանիցեն»:

1 Théorie.

2 Eshétique.

պելարկութիւն յօրինէ զսկիզբն պատմութեան ազգաց (բաց յԱրրայեցւոցն), երբեմն զմեծ ինչ երբեմն զփոքր մասն պատմութեան նոցա գրաւէ, եւ չէ պատշաճ իրրեւ ժողովածոյս առաւ պելաց ամենեւին մերժել :

Ի բանիւն աւանդութիւնս պարտ է 1. զհանդերձանս զարդուն ի բուն նիւթոյ անտի ընտրել . 2. զբուն զառաջին հանգամանն ի յետին յաւելուածոց եւ ի կարծեաց զատանել, եւ 3. զնոյն ըստ մտաց եւ ոգւոյ առաւելագոյն հնութեանն իմանալ եւ մեկնել :

Գ. ԳՐԱՆՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՔ. որոց բազում իմն ազգք են.

1. (Յշտարակարանի հանդերձ) արշանագրով, կամ արձանագիրք ի յիշատակարանաց վերայ. որք կամ հրապարակաւ իմն գրեալ են, եւ կամ առանձինն ուրուք կամօք. հրապարակաւ են, որ տէրութեանն հրամանաւ ընկեցին, որպիսի ինչ կիճն պարտեան (յօրինեալ յամի 262 նախ քան զԼԲ.), կարիացին, եւ աղուղեանն, սիւնն Գուրդեայ, յիշատակարանն Լճկիւրայ եւ այլ եւս նոյնպիսիք :

2. Գանձկանի են երեւելի աղբւրք ազգահամարի, ժամանակագրութեան, կարգի պայազատութեան. դարձեալ հաստատեն զահեկանք կամ յստակագոյն գործեն զերկրայական դէպսն եւ վիպսն վասն հանգամանաց կրթութեան ազգի միոջ : Մանաւանդ պիտոյ են նոքա վասն այնց ժամանակաց պատմութեան, յորոց առկաւոր ինչ մատենագիրք կամ հատակոտորք ինչ մատենից նոցա մնացին :

3. Ժամանակագրութիւն. որք վաղ իսկ ի բուն հին ժամանակս ազգաց բազմաց յետ մտանելոյ ի նոսա նշանագրացն հանգամանաց եւ նիւթոց կարեւորաց առ ի գրել՝ տվորական իմն էին : Սղբին երբեմն հրապարակաւ կամ տէրութեանն հրամանաւ գրէին (դիւանագիրք) եւ առ ազգաց ոմանց (մանաւանդ առ արեւելեայ ազգս) նոքին եւեթ մնացին միշտ իրրեւ մատենիք պատմութեան :

4. Իսան մարեանի պարմագրաց՝ յորս ոչ միայն զդէպսն ըստ ժամանակացն կարգի պատմեն, այլ եւ զզոգ եւս դիպացն պատահելոց իմաստութեամբ ցուցանիցեն (տես Հատած 3. Բ. 5.) . այնպէս զի մարթ եւ պարտ իցէ ընտրել զդէպսն ի զօրուածոց նոցա առ միմեանս, ի մեկնութենէ եւ ի դատաստանաց եղելոց զնոցանէ : — Մատենագիրք կամ տոհմային են կամ այլազգի, ժամանակակից կամ յետին :

(Նարկանելն զսոսա ի կիր պարտ եւ պատշաճ է քննել 1. ըստ մատենին՝ թէ արդեւք արդարեւ մատեանն յառնէ անտի մատենագրեալ իցէ որոյ մատեանն համարեալ է, եւ այն ոչ եթէ ի միւս կամ ի միւսում մասին մատենին, այլ յամենայն իսկ մա-

սունսն, ուստի ոչ ինչ օտար յաւելուած ի ներքս խառնեալ կայցէ (որ են վաւերականութիւն եւ անարարութիւն մատենին)։ զայս պարս է յարտաքին եւ ի ներքին պատճառացն ցուցանել։ 2. ըստ մատենագրին՝ թէ արդեւք ըստ հանգամանացն իւրոց (իրրեւ վկայ ականադէտ կամ ականջադէտ) եւ ըստ ուսումնական հրահանգաց կարող եւ ձեռնհաս էր նա զճշմարիտ հանգամանս իրացն պատմելոյ, եւ թէ արդեւք մարթ իցէ ընծայել նմա զայս պահանջեալ առաքինութիւն մասց՝ եթէ կամի եւս նա ասել զճշմարտութիւնն (որ է լինել մատենագրին ուղծանէ հասարարմութեան)։

Ձիք ինչ հին պատմագրութիւն որ զայս եւ զայլ եւս ամենայն մանր պահանջմունս տնաչառն քննականութեան կարիցէ հաճել, որպէս գրոց սրբոց պատմագրութիւնն, եթէ իրրեւ ի լոկ մարդկեղէն մատենագրութիւն ինչ եւս ի նա հոյիցիմք։ Նմին իրի յամենայն իսկ ընթացս հին պատմութեան է կանոն ընտրութեան ճշմարտութեան բանից պատմագրացն հնոց, որոց մեծ մասն գուն ուրեք եւ ոչ յամենայն մասունս պատմութեանն իւրեանց կարեն անկանել ընդ ճիշդ ինչ քննութեամբ։ Իսկ վասն հնագոյնն պատմութեան (ի սկզբանէ մարդկութեան գրեթէ մինչեւ ցկատարած Բաբելական - Ասորեստանեաց - Քաղդէական պատմութեանն) զգիրս սուրբս գրեթէ միայն աղբււր պատմութեան մարթի համարել։ մինչ զի բանք նորա որ ասա անդ զազգաց ազգաց ի կարգս պատմութեան աստուածայեաական ազգին գամնիցին՝ իրրեւ աստեղք իմն են որ առ սակաւ մի զթանձրամած մութն որ ի պատմութիւնս ժամանակացն այնոցիկ իցէ՝ ասա անդ փարատիցեն։

Ե

Օգնական գիտութիւնք։

Ամենայն ինչ որ դիպիցի՝ ի Կեղտղ եւ ի Ժամանակի դիպի, նմին իրի վասն ճշգիւ իմանալոյ թէ զինչ ինչ դիպեցաւ, կարեւոր հարկ է գիտել թէ ո՞ւր ուրեք եւ է՞ր այն դիպեցաւ։ Աստուծոյն վճարէ Աշխարհագրութեանն ուսումնն եւ զերկրորդն՝ Ժամանակագրութեանն, որ իրրեւ երկու աչք պատմութեան են։

Ա. Աշխարհագրութիւնն (քնականն եւ մանաւանդ պատմականն կամ քաղաքային) զերկիր քնակութեան մարդկանն ըստ իւրաքանչիւր բաժանման նոցա՝ առ հասարակ իմն ըստ իւրում արտաքին եւ ներքին հանգամանացն, զդիր եւ զանուանս նշանաւոր տեղեաց, հանդերձ քնական եւ քաղաքային փոփոխմամբն նկարէ վասն զպատմութիւն դիպացն որ ի նոսա դիպեցան՝ յստակագոյն եւ տեսանելի իմն առնելոյ։ Ուստի յայտ իմն է թէ ըստ երեւելի ինչ փոփոխման քաղաքային հանգամանացն առնու եւ աշխարհագրութիւնն փոփոխումն, եւ ըստ ընթացից ժամանակի (քաղաքային) պատմութեան՝ բաժանի եւ աշխարհագրութիւնն ի հին, ի միջին եւ ի նոր։

Բ. Ժամանակագրութիւնն (պատմական) է գիտել թէ զիարդ իւրաքանչիւր ազգք արդեամբք զժամանակն բաժանեցին: — Եթէ սովորական միութիւնքն ժամանակի՝ այս ինքն ամբ կարգաւ արկեցին ի թիւ՝ սկսեալ յերեւելի ինչ դիպաց — կոչին Թուականութիւն (եւ սկիզբն նորա՝ գլուխ ժամանակի¹):

Լըրեւելք ի Թուականութեանց են յաջորդքս:

1. Հենքա, Թուականութիւն Տաճկաց յամէ 622, Յուլ. 16, յետ Վրիտտոսի, յորում ժամանակի գնաց Մահմէտ փախստեաց:

2. Հայոցն Թուականութիւն յամէ 551 յետ Վր. որ է ամ նորոգման տումարին առ Մովսիսիւ կաթուղիկոսիւ:

3. Ինդիկտիոնք որ սկսանին յամէ 313 Սեպտեմբ. 1 յետ Վր. մի մի Ինդիկտիոն բովանդակէ 15 ամ. քանզի յամի անդ 313 կարգեաց Առստանդիանոս Հնգետասան Հնգետասան ամ առնել քննութիւն եւ ըստ քննութեանն արկանել հարկս ի վերոց սահմանաց համօրէն հռոմէական պետութեան:

4. Վիոկղետիանեան Թուականութիւն յամէ 282 Վ.գոստ. 29 յետ Վր. որ է առաջին ամ թագաւորութեանն Վիոկղետիանու. զայս Թուականութիւն քրիստոնեայք՝ մարտիրոսաց Թուականութիւն կոչեին, որով ցայժմ հին Եզիպաացիք (Խապիք) վարին:

5. Հիւպատոսութեան Թուականութիւն. սովորութիւն էր մանաւանդ յետ Վրիտտոսի յամաց անտի հիւպատոսացն զժամանակն որոշել կամ որոց ի նմին ամի հիւպատ կացեալ իցեն, եւ կամ յետ ելանելոյ եւս ուրուք ի հիւպատոսութենէն համարէին ըստ ամացն որ անցին յետ այնորիկ՝ կարգաւ². եւ տեւէր այն սովորութիւն մինչեւ ցճերորդ դար: — Եղնպէս հասարակաց իմն սովորութիւն էր ըստ ամաց թագաւորութեան իւրաքանչիւր կայսերաց կամ թագաւորաց զժամանակն որոշել որով վարի եւ Մովսէս Խորենացի:

6. Սելեւկեանց Թուականութիւն յամէ 311 կամ 312 Հոկտ. 10, յառաջ քան զՎր. յորս առեալ Սելեւկոս զԲարեշնիտ սկսաւ թագաւորել. մի գիրք Մակարէացւոց զառաջին թիւն արկանեն ի կիր եւ մեւան զերկրորդն: Եւս Թուականութիւն որ եւ Յունական կամ Աղեքսանդրեան Թուականութիւն եւ կամ Թուականութիւն Վաշանց կոչի, այնու զի ի դաշինսն միշտ նովին վարէին, էր սովորական իմն Թուականութիւն Հրէիցն մինչեւ ց11երորդ դար յորում սկիզբն արարին յարարչութենէ աշխարհի արկանել զտարին ի թիւ — ցայժմ նովին վարին Ետրիք յեկեղեցական իրա: — Գոյր եւ Թուականութիւն ինչ Անտիոքեան յամէ 49 Սեպտեմբ. 1 յառաջ քան զՎրիտտոս որով եւ Եւսազրիս եկեղեցական պատմագիր վարի:

¹ Époque. ² Μετὰ τῆς ἐπατείας, post consulatum.

7. Հինուած Հռոմ քաղաքի (ըստ Ա. առնի) յամէ 753 կամ (ըստ Աստանի երիցու) 752 յառաջ քան զՎր. : Օ. Ա. առնի զհետ երթան մեծ մասն պատմագրացն Հռոմացեաց :

8. Ողոմպիադացն թուականութիւն յամէ 776 Յուլ. 25 յառաջ քան զՎր. : Մի մի Ողոմպիադ (աօն ողոմպիական խաղուց) բովանդակէ ամս 4 :

9. Իւլզանդեանն (Առատանդինուպոլեան) կամ Արարչութեան թուականութիւն որով բազում ժամանակա (Յոյնք եւ Ռուսք վարեցան, եւ ցայժմ իսկ արկանեն ի կիր Աղանացիք, Սերուխացիք եւ նոր (Յոյնք՝ է յամէ անտի արարչութեան (Ադամայ) 5508 ամ (ըստ հաշուոյ իմիք ժողովելոյ յԼ. թանաանիցն թարգմանութենէ) մինչեւ ցակիզն Վիոնիսեան կամ Վրիստոսի թուականութեան : — (Յոյնք թողին զայս թուականութիւն ի ժամանակէ անտի Տրուդդեան ժողովոյ (692) եւ Ռուսք յամի 1700 :

10. Իսկ թուականութիւն ամաց որ յառաջ եւ յետոյ քան զճնունդն Վրիստոսի՝ ճշգրտոյն է քան զնա եւ քան զամենայն պարզագոյն եւ դիւրագոյն միանգամայն, որ թուէ յամէ անտի մարմնաւորութեանն Վրիստոսի սկսեալ յամէ անտի ծննդեանն նորա որ թէպէտ եւ ի Վեկա. ամսեանն էր, սակայն վասն յառաջագոյն լինելոյ յղութեանն՝ ի (Յունուար ամսոյ նորին տարւոյ առնու սկիզբն առաջին ամ թուականութեանն այնորիկ, եւ յայնմ ամէ յառաջ կոյս ի խոնարհ եւ յետս ի վեր առնի հաշիւ ամաց : — Արդարեւ վայելուչ է այս ոգւոյ քրիստոնէութեան որ չգիտէ մեծ ինչ քան զայն եւ նշանաւոր վայրկեան եւ կամ դէպս ինչ ի համօրէն մարդկեղէն պատմութեան զոր կարիցէ առնել զլուխ ժամանակի : Եւ որպէս կենդրոն իմն մարդկեղէն պատմութեան է Վրիստոս, նոյնպէս եւ միջավայր ամենայն ժամանակի պատմութեանն, որ յերկուս իմն հատանի Վրիստոսիւ. մի կէս նորա ժամանակ պատրաստութեան առ Վրիստոս է, եւ մեւս կէս՝ ժամանակ ընդունելութեան նորա :

Այլ այս առանց իրիք երկմտութեան է թէ այն առաջին ամ առտի այս թուականութիւն առնու սկիզբն՝ ամօք ինչ յետնագոյն է քան զճշմարիտ ամ ծննդեանն Վրիստոսի. եւ որպէս բազմաց հաւանութեան է՝ 7 ամօք (= 747 շին. Հռոմայ) թերեւս սակաւագոյն եւս բայց ոչ աւելի քան զայն. այնպէս զի փոխանակ ըստ սովորութեան համարելոյ՝ այս ամ 1848 պարտ իցէ հաշուել 1855 : — Ամին հակառակ փոխանակ նոյնպէս ըստ յաճախ սովորութեան համարելոյ 4004 ամս յառաջ քան զՎր. պարտ իցէ հաշուել 4004 — 7 = 3997, եւ կամ վասն բոլորակութեան (ի մէջ այլ եւ այլ կարծեաց որք յաւելուն կամ 3 կամ 4 կամ 6 կամ 7 զմիջինն ընտրելով) 4004 — 4 = 4000 ամ յառաջ քան զՎրիստոս :

Այն քրիստոսեան թուականութիւն յորժամ առանց ուղղելոյ արկցի ի կիր, որպէս է իսկ սովորութիւն վասն յանհնարին շփոթութեանց ապրելոյ՝ անուանեալ կոչի Սովորական կամ Վիտնիսեան թուականութիւն ի Վիտնիսոսէ Ղարծէ՝ հօրէ վանաց ի Հռոմ որ այնմ նախ եղեւ հնարագիւտ (յամի 532), եւ տակաւ սփռեալ տարածեցաւ յազգս քրիստոնէից. հասարակաց իմն էր այնուհետեւ ի 11 եւ յ12 դարու յորս սկսեալ էր եւ քահանայապետացն Հռոմաց վարել նովին:

Արպէս զբուն հետգոյն պատմութիւն մարդկութեան՝ նշնապէս եւ զժամանակագրութիւն նորա ոչ ուստեք գոյ ստուգութեամբ հանել բայց ի գրոց սրբոց: Թէպէտ եւ ի գրոց սրբոց եւս ժամանակագրութեան, վասն զի ոչ ամենայն յայտնի նշանակեալ կան ամացն համեմատութիւնք, կարծեօք իմ հարկ առնի զհամեմատութիւնսն ընդ՝ սակայն չէ այն խափան տակաւին զնոյն ժամանակագրութիւն իբրեւ ճշդագոյն եւ ճշմարտագոյն քան զամենայն առասպելական ժամանակագրութիւնս համարելոյ՝ զոր արտաքինք ի մատենագրացն ընդ առասպելախառն պատմութեանցն իւրեանց հիւսն¹, եւ առնոյ իբրեւ հաստատուն իմ կէտ եւ հիմն համեմատութեան վասն համօրէն ժամանակագրութեան հին պատմութեանն՝ զոր տուածս բովանդակէ: — Պատկեր այս հին ժամանակագրութեան եւ օրինակ ամփոփելոյ զ4000 տմնն նորա որ յիշեցան՝ է այսպէս:

Իսկն միութիւն որով ժամանակագրութիւնս չափի՝ է ամէ արեգական: Թէ արդեւք ամէ յառաջ քան զՄովսէս՝ ըստ լուսնական թէ ըստ արեգական ամսոց անկանէր ի համար՝ չէ մարթ ի բանից անտի գրոց ցուցանել: Սակայն յօրէնսդրութիւնս անդ Մովսէսի ամսագլուխն կամ նոր լուսինն մանաւանդ նշանաւոր իմէ երեւի², ուստի գոյ առնուլ ի միտ թէ սովորութիւն էր լուսնական ամսովք որ ի 28 աւուրց կան՝ վարել: Վասն զամն որ յ12 լուսնական ամսոց կայր՝ ընդ տարւոյ արեգական միաբանելոյ նպատակն ինէին օրէնք ինչ Մովսիսի որ հրամայեն որպէս մի գարւոյ յերկրորդում աւուր պատեքաածնին մատուցանել³: Նմին իրի պարտ էր քահանայիցն մուծանելով նահանջ աւուրս հոգ յանձին ունել զի պատեքաածնն ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ քան զժամանակ հասանելոյ գարւոյն լինիցի: Եւ այն սակս սկիզբն եւ երկայնութիւն տարեացն չմարթեր բազում ինչ իւրք մնալ յեանեալ, եւ հարկ է մեզ ընդ անուամբ ամացն որ յետ Մովսիսի իցեն՝ զմտաւ տծել միութիւն ինչ որ ի մերմէ տարւոյ չիցէ ինչ այնչափ պլակերպ: Եւ քանզի չիք ինչ ակնարկութիւն ի գիրս թէ յառաջ քան զՄովսէս կարճագոյն լինալ իցէ ամն, ի դէպ է թէ եւ յառաջ քան զնա չիցէ ինչ այնչափ կարի կարճագոյն քան որչափ ինչ առ նովաւ եւ յետ նորա էր: Անդէն վաղ իսկ յամենեւին ի բուն հին գիրս գրոց սրբոց տարին է միութիւն ժամանակի որով անջրպետութիւնք ժամանակի չափին:

¹ Երանօթ իմէ է թէ որպէս պարսիցին Քազէտցիքն ունել զնութիւնս տասնհազարութեան ի 40,000 ամաց յառաջ քան զԱզէրաւդրոս Մակեդոնացւոց թագաւոր — ըստ նոցին Քազէտցւոցն մատենագրաց՝ 10 պայագրատութիւնքն որ յառաջ քան զՔազէտցիքն էին, տակեցին շարս 120 եւ շարս 4 ի շարիցն էր = 3600 ամաց: Հըն-

զիկք համարին 300,000,000 ամս, Եւպոնք՝ 2,500,000: սակաւ ինչ նուազագոյն Սիւնեցիքն, Պարսիկք՝ 100,000, Եգիպտացիք՝ 34,000, Փիւնիկցիք՝ 30,000, Եւրոպիացիք՝ 12,000:

² Թուոց ԻԸ. 11 — 15:

³ Ղեւտ. ԻԳ. 10 — 15:

Ենթադրուած ժամանակի յարաբերութենէ անտէ Ադամայ մինչեւ
ցմահն Եփեսոսի՝ ամիսի ի գումարութենէ թուոյ ամաց կենաց նոցա
որ իցն յառաջ քան զծնանել զմի յորդոց իւրեանց: Առաջ կազմի
չորսոյ ինչ առանց ընդ մէջ հասանելոյ, որոյ առաջին ոչ՝ Ադամ է,
եւ վերջին՝ Եփեսոս: Գումարութիւն ամաց կենաց իւրաքանչիւր ու-
րաք ի նոցանէ յառաջ քան զծնանել յորդոց իւրոյ՝ ապա զգումարու-
թիւն ամաց համարէն իսկ անթափառութեան ժամանակին որ է յԱդամայ
ցԵփեսոսի: Ի ծնանել Ադամայ զորդի իւր էր ամաց 120, Սէթ 105,
Ենոք 90, Կայնան 70, Մադաղայել 65, Եփեսոս 182, Ենոք 65, Մա-
թուաղա 187, Ղամէք 182¹: Նմին իրի նոյն առաջ Ղամէքայ 1056 տմբ
յետոյ քան զԱդամայ արարչութիւնն ծնաւ: Այս թիւ է գումարու-
թիւն ամենայն ամացն որ մի ըստ միջե կարգեցան: Ջրհեղեղն որ ի
600որդ ամի կենացն նոյի եղեւ՝ պատահէ յամի (1056 + 600 =) 1656:
Ի 500որդ ամի կենացն նոյի ծնաւ Սէթ, քամ եւ Եփեսոս²: Բանդի
չորս նշանակեալ թէ երեքին սոքա միանգամայն ծնան, ապա չէ առանց
հաւանութեան՝ թէ Սէթ միայն իբրեւ նահապետ Եփեսոսացն յա-
ռաջագոյն անուանի, թէպէտ եւ Եփեսոս եւ քամ էին յառաջագոյն
քան զնա ծնընդեամբ, որպէս կարգ իսկ առիտակի ազգահամարին նոցա³
ցուցանէ: Նմին իրի զծնանդն Եփեսոսայ ի գեղ է գնել յամի (1056
+ 500 =) 1556 յետ արարչութեանն Ադամայ, եւ զծնանդն Սեմայ
երկուք ամբ յետոյ՝ յամի 1558: Ի ծնանել Սեմայ զԱբդաքսազ էր
նա ամաց 100, Աբդաքսազ ի ծնանել իւրում զՍաղա՝ էր ամաց 85,
Սաղա ի ծնանել իւրում զԵբեր՝ 30, Եբեր ի ծնանելն զՓաղէկ՝ 24,
Փաղէկ ի ծնանելն զՊաղա՝ 20, Պաղա ի ծնանել իւրում զՍերուք՝
32, Սերուք ի ծնանել իւրում զՆաբոլի՝ 20, Նաբոլի ի ծնանել իւրում
զԵսայա՝ 29, Եսայա ի ծնանել իւրում զԱբրահամ՝ 180⁴: Գումարու-
թիւն ամացս պարզիկ որ նշանակեցան՝ է միահամուռ 450 ամ ի ծնըն-
դինէ անտէ Սեմայ մինչեւ ցծնանդն Աբրահամ: ապա ամ ծնընդեանն
Աբրահամ է (1558 + 450 =) 2008 յետ արարչութեանն Ադամայ⁵:

Աբրահամ ծնաւ զՍահակ զորդի իւր ամաց 100⁶, ապա ծնաւ
Սահակ յամի (2008 + 100 =) 2108: Սահակ ի ծնանել իւրում զորդի
իւր զԵսայա էր 60ամեանի⁷: Ապա ամ ծնընդեանն Եսայայ էր 2168
յետ արարչութեանն Ադամայ: Թէ 91 ամաց էր Եսայայ յորժամ ծնաւ
զորդի իւր զԵփեսոս՝ դասնեմք ի համեմատութենէ բազում բանից
գրոց պարէս: Եփեսոս ի մկնել իւրում զերազն Փարաւանի էր 30
ամաց⁸: Ենտ անցանելոյ եւթն ամացն առաւտութեան⁹ յերկրորդ ամի
տոկոյն ուստի յետ 9 ամաց յ29երորդ ամի կենացն Եփեսոսայ՝ էր Ե-
փեսոս 130 ամաց¹⁰, եւ յառաջ քան զ29 ամ ի ծնանել իւրում զԵփե-
սոս էր ամաց 91: Ապա ուրեմն ծնաւ Եփեսոս յամի (2168 + 91 =)

1 Են. Ե. 3 — 29:

2 Են. Ե. 31:

3 Են. Ժ. 8 եւ ԺԱ. 10. Ժ. 31:

4 Են. ԺԱ. 10 — 24:

5 Ժամանակագրութիւն գրոց սրբոց
յԱդամայ մինչեւ ցծնանդն Աբրահամ:
այլ եւ այլ թիւ է ըստ երկոց զլիարար
որինակաց գրոց. ըստ

Եւթ. Սամու. երբ.

2062. 1907. 1656. յԱդամայ մինչեւ ցէր.

1189. 1002. 852. ի իրհեղեղէ ցին. Աբր.

8304. 2309. 2008. միահամուռ յԱդամայ

ցծնանդն Աբրահամ:

Որպէս նշմարի իսկ, յերեցունց աստի
բազմադոյնն է միշտ Եւթանանիցն. մերթ
Եփեսոսցին առաւել մօտ նմա, մերթ Սա-
մուրացին. ի վերջոյ կարճագոյն քան զա-
մենեանն է Եփեսոսցին, եւ միշտ մօտ նմա
Սամուրացին: Չիք ինչ սրտումն եկեղեցւոյ
վան մից ի ողորմէ. Եփեսոսցւոյն թիւ-
թեւագոյն եւ տոկոսական քան զայլն է:

6 Են. ԻԱ. 5:

7 Են. ԻԵ. 26:

8 Են. ԻԱ. 46:

9 Են. ԻԱ. 47:

10 Են. ԻԵ. 9:

2060 յետ արարչութեանն Ագամյ: Վախճանեցաւ Յովսէփ 110 ամաց 1 ապա յամի 2263:

Երբայնութիւն ժամանակին որ ի միջի կոյ մահաւն Յովսէփոյ եւ ծննդեանն Մովսէսի՝ չկայ նշանակեալ ի գիրս, միայն ի համեմատութենէ բանից ինչ գրոյ մարմի որոշել: Պաւլոս Առաքեալ², զնէ զօրէնագրութիւնն Մովսէսի 430 ամից յետոյ քան զաւետիան որ Աբրահամու առան: Եթէ Առաքեալ աւետեցն խննդոյ զաւետիան որ առաւ Աբրահամու ի Խառան³, ապա այն աւետիք պատահեն յՅ ամի կենաց Աբրահամու⁴, առաի եւ 25 ամից կանխագոյն քան զծնունդն Սահակոյ, յամի (2068 + 75 =) 2063 յետ արարչութեանն Ագամյ: Յայն սակաւ եւ օրէնագրութիւնն յետ 430 ամաց պատահէ յամի (2063 + 430 =) 2513: Մովսէս ի աալ անդ օրէնագրութեանն եր 80 ամաց, ապա Մովսէս ծնաւ յամի (2513 — 80 =) 2433 յետ Ագամյ, եւ այնպէս ի մէջ մահաւն Յովսէփոյ եւ ծննդեանն Մովսէսի կան ամի 64: Այլ հակառակ այսր սակաւաւոր ամաց որ են ի մահաւնէ անաի Յովսէփոյ ընծանգն Մովսէսի, ի մէջ քան բանք ինչ գրոյ որք զժամանակ ներգութեան Խորայեղացոյն 400 ամից երեւին թէ չափեն⁵: Ըստ միակութեան Յ. Ագամսինոսի՝ զայն ասն բանք գրոյ թէ ներգութիւնն նոցա պատահէ յաման 400 (որ էին գրեթէ ընդ աւետիան Աբրահամու մինչեւ ցերան), առանց զերկայնութիւն ժամանակի ներգութեանն որոշելոյ⁶: Զարաշանն ժամանակի ըստ սերնդեանն որ կայ ի Գլ. Ժն. 16. Նննդագոյն գրոյ չէ պատշաճ խմանալ զգարուց՝ այս ինքն զմի մի սերունդ կամ ապա համարել մի դար: Եւ ի բանի անդ եւս գրոյ որ իբրեւ ի հաստատութիւն որոշման ժամանակին այնորիկ բերի՝ չիք պատճառ զամենայն չարեանն ազգան եւս իբրեւ թէ եւ կատարեալ գնելոյ: Աւ Աբրահամու հազիւ թէ կարիցէ իւրաքանչիւր ազգ հարեւր ամից հաշուել, ուր ի գիրս սուրբս իբրեւ անընդելական իմ նշանակի թէ Աբրահամ հարիւրամեակի որդի ծնաւ⁷: Նմին իրի այս անտարական երկայնութիւն ժամանակի հարեւր ամաց՝ չմարմի համարել իբրեւ կանան տեւականութեան իւրաքանչիւր ազգի: Ուր զի յաղագս անաի որ վերագոյն մի ըստ միողէ ի մէջ տծան ի Սեմայ մինչեւ ցԱբրահամ՝ գտանեմք բազում ազգա 20—40 ամից միայն: Գարնեալ հակառակ իմ եւ այնմ երկայնակիք անընդաւարութեան 400 ամաց ներգութեանն Խորայեղ յեգիպտոս՝ այս իսկ զի ի մէջ Ղեւեպ եւ Ահարոնի եղբոր Մովսէսի՝ միայն երկու միջին անգամք այս ինքն նահաթ եւ Ամիամ միայն նշանակին⁸: Ղեւի վաղ իսկ յառաջ քան զներգութիւնն Խորայեղացոյ եր ծնեալ: — Արդ ըստ մերում հաշուի զոր յիշեցաք՝ քան յարին ի վերայ 64 ամացն որ են ի մահաւնէն Յովսէփոյ մինչեւ ցծնունդն Մովսէսի ամի 80 մինչեւ ցերան յեգիպտոսէ: առաի երանէ անընդաւարութիւն ինչ ժամանակի 144 ամաց վասն չորից ազգաց եւ 36 ամի բաշխին իւրաքանչիւր ազգի⁹:

Այս անընդաւարութեան ժամանակի որ է յիշեց անաի Խորայեղացոյ յեգիպտոսէ մինչեւ ցսկիզբն շինուածոյ սողովմանն տաճարի՝ կան սահմանեալ ի գիրս 480 ամի¹⁰: Եպսամ անընդաւարութեան ժամանակ

1 Եւ. Ե. 24:

2 Գաղա. Գ. 16—18:

3 Եւ. Ժ. 8:

4 Եւ. Ժ. 4:

5 Եւ. Ժ. 18: Գոր. Ե. 6:

6 Ագամ. վասն գաղա. Աս. Գիւր

ժ. Գլ. Ի. 1:

7 Եւ. Ժ. 18:

8 Եւ. Ժ. 18 — 20: Ա. Միայ. 2.

1 — 3:

9 Յետ Ագամսինոս ինչ ի Հին Կոսի

10 Գ. Թագ. 2. 1. ըստ երբ:

Իսկի կայ եւ մանաւոր որոշումն ժամանակի ինչ որ է յերկն անտի մինչեւ ցմահն Մովսիսի, որս ինքն իրբեւ 40 ամբ ¹: Եղնպէս կայ որոշեալ եւ ժամանակն յընտրութենէ անտի Սաւուղայ ի թագաւորութիւն մինչեւ ցշինուած տաճարին: Թագաւորեաց Սաւուղ 40 ամ ²: Եղնպէս եւ Գաւթի 40 ամ ³: Եւ ինչ որ զն ամեն եւս Սողոմոնի որ յաւաջ քան զշինուած տաճարին են՝ յաւելուցու, ապա իսկզբանէ անտի թագաւորութեանն Սաւուղայ ցշինուած տաճարին գումարին ամբ 85: Իսկ որ ի 480 ամաց անտի տակաւին պակասեն 355 ամբն՝ են ամբ ժամանակին Յեսուայ եւ Գաաւաւորայ, զորոց մի ըստ միտքէ ճշդիւ զորոշումն տալ անհնարին է: Մահն Մովսիսի պատահէ յամբ (2423 + 120 =) 2553 ⁴, ընտրութիւնն Սաւուղայ պատահէ յամբ (2553 + 355 =) 2908, անտի Գաւթի յամբուն յամբ 2948 եւ Սողոմոնի՝ յամբ 2988 յետ արարչութեանն Ազամայ: Սողոմոն թագաւորեաց 40 ամ ⁵, ապա մեռաւ նա յամբ 3028:

Ի մահուանէ անտի Սողոմոնի կամ ի սկսանելոյ բաժանման Իսրայելացւոցն յերկուս թագաւորութիւն մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ ոչ միայն թիւ ամաց թագաւորութեան անձնիւր թագաւորաց երկոցունց թագաւորութեանցն կայ նշանակեալ, այլ եւ այն եւս կայ ցուցեալ թէ յորում ամբ թագաւորութեան թագաւորաց միոյ յերկուց թագաւորութեանցն՝ թագաւորք միւսոյ թագաւորութեանն հապն ի բարձ թագաւորութեան: Այսն ճշգրտցն որոշելոյ զժամանակն որ է մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ՝ հարկ է զամս թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ եւ Իսրայելի համեմատել, զի այնպէս ի միջ քան ամբ ինչ բարձակից թագաւորութեան՝ զոր գիրք իրբեւ բարձակից թագաւորութիւն չեն նշանակեալ: Կարգ թագաւորացն Յուդայ առաւել ապահովագոյնս աւաղի ընծայանայ քան զկարգ թագաւորացն Իսրայելի՝ յորում թագաւորք յայլ եւ այլ ցեղից վատբեցին յինքեանս զլրատիւ թագաւորութեանն: Եմբ իրի կարգ թագաւորացն Յուդայ պատեհագոյն եւ յաշտագոյն է յորոշումն ժամանակի քան զթագաւորացն Իսրայելի: Ամբ թագաւորութեան թագաւորացն հաշուին ի գիրս ըստ ամացն յորս թագաւորեցին նորս եւ հանգերձ թագաւորակցօք իւրեանց: Իսկ թագաւորակցացն այն եւս ամբ հաշուին՝ յորս թագաւորակից եւեթ էին: Եմբ իրի ի գումարութեան անդ ամաց թագաւորութեան թագաւորացն՝ զամսն որ երկիցս թուեալ իցեն, յորս եւ թագաւորակցութիւն եւս լիեալ իցէ, պարս է նուորեցուցանել: Յետ Սողոմոնի թագաւորեցին ի Յուդայի թագաւորք ըստ ամբն կարգի եւ ժամանակի: Սարգիս ամբ 17, Աբիա 3, Ասա 41, Յովսափատ 25, Յովթամ 8, Աքոզիա 1, Գադզիա 7, Յովթա 40, Ամաթա 29, Յիսա 52, Յովթամ 16, Աքազ 16, Եզեկիա 29: Ի Յերթոք ամբ թագաւորութեանն Եզեկիայ աւերեցաւ Սամարիա ⁶: Գումարութիւն ամաց թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ ցճերարդ ամբ Եզեկիայ՝ ժողովին ամբ 261: Յայսմ թուոյ պարս եւ պատշաճ է զթիւ ամաց բարձակից թագաւորութեան ի բաց հանել: Առ Յովսափատաւ եր Յովթամ թագաւորակից ամս 2 ⁷: Այս զաւաղին ամ թագաւորութեանն Յովթամայ պարս է երկուք ամբ կանխագոյն քան զմահ հարն դնել: Ամաթա եր նոյնպէս բարձակից երկուս ամս հարն

1 Երեմ. Գ. ԼԳ. 3:

2 Գարե. 6Գ. 21:

3 Գ. Թագ. Բ. 11:

4 Երեմ. Գ. ԼԳ. 3:

5 Գ. Թագ. 6Ե. 48:

6 Գ. Թագ. 6Զ. 9:

7 ՅԿԵ. Գ. Թագ. Ը. 16:

իւրում Յովնայ¹։ Եղեկիա էր բարձակից հորն իբրեւ երկու տմ²։
 Նմին իրի զգումարութիւն թուոյ ամաց թագաւորացն որ ի ժամանա-
 կէ անաի բաժանմանն իցեն՝ պարտ է նուազեցուցանել, առ Յովնայ-
 ապ երկու տմն եւ առ Յովնայ նշնադէս եւ առ Աբազու նշնադէս ամն
 երկուս։ Ի գէպ է եւ երկուս եւս ամն բարձակից թագաւորութեան
 առ Ողիայ յաւելուլ որ բորոտեալն էր յայնժամ³։ Արգ եթէ եր-
 կուս ամն վասն բարձակից լինելոյ Յովնայ ամաց ընդ Ողիայ հորն իւրոյ
 ընդունիցի որ՝ ապա ընդ ամենայն Յովնայ ի բաց ելանեն ի գումարու-
 թենէ 261 ամաց ամենայն թագաւորացն Յուդայ։ եւ այնպէս ամն
 253 յետ բաժանման թագաւորութեանն՝ գնի ամ կործանմանն Սա-
 մարիայ։ Ապա թէ որ վասն բորոտութեանն Ողիայ ամն բարձակիցու-
 թեան ընդունիցի՝ սակայն կարող է երկուս ամն յայն սակս նուազե-
 ցուցանել՝ զի ի հաշուի անգ ամենայն ամբն իբրեւ լի եւ կատարեալ
 ամբ համարեալ են։ ուստի յայնչափ երկայնաձիգ ժամանակէ երկուս
 ամն ի բաց հանել վասն ամացն որ ոչ լի եւ կատարեալ ամբ իցեն եւ
 իբրեւ կատարեալ հաշուեալ՝ սակաւ եւ դոյզն ինչ է։

(Յետ կործանմանն Շամիրենի՝ թագաւորեաց Եղեկիա 23 տմ, Մա-
 նասէ 55, Ամոն 2, Յովսիա 31, Յովսեփակ ամիսս 3, Յովսեփակ ամն
 11, Յովսեփակ ամիսս 3, Սեդեկիա ամն 11։ Ի մտասաներորդ ամի
 Սեդեկիայ, ուստի յամի 387 յետ բաժանման թագաւորութեանն՝ կոր-
 ծանեցաւ Երուսաղէմ⁴։ Ի ժամանակէ անաի կործանմանն Երուսաղէմի՝
 որոշումն ժամանակի գիպաց պատմելոց ի գիրս սուրբս՝ հայի յորոշումն
 անդր ժամանակի ազգաց ազգաց օտարաց ընդ որոց աւելին հազարդու-
 թիւն Խորայէլացիքն, այս ինքն յամն թագաւորութեան Պարսից, Ասորաց
 եւ Եգիպտացաց թագաւորացն։ Ահարոս արքայ Պարսից եւ Էթէիցն յա-
 ռաջնում ամի թագաւորութեան իւրոյ հրաման գառնալ յաշխարհ
 իւրեանց⁵։ Առաջին ամն միահեծան թագաւորութեանն Ահարոսի ի
 վերայ Մարաց եւ Պարսից յետ վախճանին Դարեհի Մարի կամ Ահա-
 քսարայ Բ. որ յետ զԲաբելոն (539 կամ 538 յառաջ քան զԲաբելոն)
 առնլոյ թագաւորեաց անգէն ամն երկուս՝ պատահէ յամն 536 յա-
 ռաջ քան զԲաբելոն։ Յայտմ ամի կատարեցան 70 ամբ գերութեանն⁶։
 Զսկիզբն գերութեանն մարթ է գնել ի չորրորդ ամին Յովակիմայ⁷։
 Յայն սակս չորրորդ ամն Յովակիմայ պատահէ յամն (536 + 70 =)
 606 յառաջ քան զԲաբելոն։ Յովակիմ չորիւք ամբ կանխագոյն, ապա
 յամի 610 յառաջ քան զԲաբելոն նստաւ թագաւոր։ Յայտմ ամենայնէ
 ի մէջ գոյ թէ Յովակիմ 365 ամբ յետ քան զբաժանումն թագաւո-
 րութեան եհաս ի թագաւորութիւն։ Ապա բաժանումն թագաւորու-
 թեան պատահէ յամն (610 + 365 =) 975 յառաջ քան զԲաբելոն։
 եւ քանզի ժամանակն որ ի միջի կոյ բաժանման թագաւորութեանն
 յամի անգ վախճանելոյն Սողոմոնի, որ է 2028 ամն յետ Ադամայ, մին-
 չեւ ջորրորդ ամ թագաւորութեան Յովակիմայ ժողովէ 369 տմ, եւ
 770 եւս ամն գերութեանն մինչեւ յԱհարոս ի վերայ յաւելեալ՝ այնու-
 հետեւ գումարութիւն ամացս պատգիկ 3467 յետ Ադամայ՝ է առաջին
 ամն Ահարոսի։ Ահարոս թագաւորեաց ամն 7 եւ վախճանեցաւ յամի 529
 նախ քան զԲաբելոն։ Յետ Ահարոսի թագաւորեաց Ամբելակէս ամն 7
 եւ ամիսս 7, Զմերդիա ամիսս 7, Դարեհ Ա. զբշտասպեաց ամն 36, գեոր-

1 Յետ Դ. Թագ. ԺԴ. 1. համեմա-
 տեալ ընդ Դ. Թագ. ԺԴ. 10:
 2 Յետ Դ. Թագ. ԺԵ. 1. եւ ԺԶ. 1.
 3 Դ. Թագ. ԺԵ. 5:

4 Դ. Թագ. ԻԴ. 16:
 5 Բ. Եդ. Ա. 1:
 6 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԹ. 10:
 7 Յետ Դ. Թագ. ԻԴ. 1, 2. . . .

քսէս Ա. ամս 21, Արտաշէս Ա. Երկայնաբազուկ ամս 40, Քսերքսէս Բ. Կրտերն ամիսս 2, Սոգդիանոս ամիսս 7, Դարեհ Բ. Հարճորդի ամս 19, Արտաշէս Բ. Ուշեղ ամս 46, Արտաշէս Գ. Ովքոս ամս 21, Արշէս ամս 3, Դարեհ Գ. Կողոմանոս ամս 4: Քակեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից յԱղէքսանդրէ մեծէ եւ սպանաւ Դարեհ Կողոմանոս: Գումարութիւն այսց ամաց թագաւորութեան թագաւորացն Պարսից ի մահուանէ անտի Կիւրոսի մինչեւ ցմահն Դարեհի Կողոմանայ՝ ժողովէ ամս 199 միով ամսով ընդհատ: Ապա վերջին աճի թագաւորութեան Դարեհի Կողոմանայ կամ աճի կործանման մահեծան իշխանութեանն Պարսից՝ 199 ամօք մերձենայ մօտագոյն ի ծնունդն Քրիստոսի եւ նոյնչափ ամօք հեռաւայ յարարչութենէն Ադամայ: Նոյն իրի զկործանումն պետութեանն պնորիկ պարս է գնել յամի $(529 - 199 =) 330$ նախ քան զՔրիստոս եւ $(3467 + 7 + 199 =) 3673$ յեա Ադամայ:

(Եւնական թուականութիւնն որով վարին առաջին գիրք Մակարայեցւոց՝ առնու սկիզբն յամի 312 նախ քան զՔրիստոս, որպէս կանխագոյն առացաւ: Իսկ երկրորդ գիրք Մակարայեցւոցն զամի 311 նախ քան զՔրիստոս համարի առաջին ամ Եւնական թուականութեանն: Ապա աճի Յունաց 137 զոր Ա. Գլուխ 11. Ա. գրոց Մակարայեցւոցն յիշէ՝ է աճի $(312 - 137 =) 175$ յառաջ քան զՔրիստոս: Կիւրոս վախճանեցաւ յամի 529 յառաջ քան զՔրիստոս, ապա 354 ամօք կանխագոյն: Յայն սակս իսկ աճի 175 նախ քան զՔրիստոս՝ է աճի յեա Ադամայ $(3474 + 354 =) 3828$: Արդ եթէ զամսն 175 մինչեւ ցՔրիստոս ի վերայ դք յաւելուցու՝ գոյ ելանէ թիւն $(3828 + 175 =) 4003$ յեա արարչութեանն Ադամայ իբրեւ ամ ծնընդեանն Քրիստոսի: — Բայց որպէս կանխագոյն առացաւ, Գիոնիսիոս Կարճն զամ ծնընդեանն Քրիստոսի համարեալ է համեմատ 754 կամ 753 ամի շինութեան Հռովմայ (ըստ Վառոնի): Բայց քանզի ըստ Յովնեպոսի վաղ իսկ քան զայն ամ շինութեան Հռովմայ մեռեալ էր Հերովդէս, ուր ի պատմութեան անգմաութեան աւետարանին տակաւին կենդանի գնի Հերովդէս ի ծնանել Փրկչին: Եպն սակս յիրաւի նորագոյնք ի ժամանակագրաց իբրեւ բոլորականութեամբ գնեն ընդ ամենայն 4000 ամ յառաջ քան զՔրիստոս:

Եւս ամենայն ըստ հաշուի Կերլէի նորոյ ուրուք ժամանակագրի, զորոյ եւ երթիցուք իսկ զհետ՝ ըստ մարթեղոյ: — Իսկ Պետաւիոս ժողովէ 3984 ամ, Ըշեր (Ոսերիոս)՝ 4004, գիրն արուեստի ուղղելոյ զհամար ժամանակաց՝ 4963: Սովորագոյն եւ գիւրագոյն է 4000 ամացն համար՝ հանգերձ պատճառօքն որ մի ըստ միովէ կարգեցան:

ニト

93. S U N T O T T

“ԵՅՈՅՑ ՄԵՋ ՁԻՈՐՀԱՌԻԴՅ ՊԸՄԸՑ ԻՒՐՈՑ, ԸՍՑ ՀԱՃՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐՈՒՄ.
ՁԱՐ ՅԱԲԱԼԱՆԻՈՅՆ ԵՒ ՆՈՎԱՒ, Ի ՏՆՑԵՍՈՒԹԻՒՆ ԼԻՄԱՆ ՃԱՄԱՆՈՎԱՑ,
ԲՈՎԱՆԴԱԿԵԼ ՁԸՄԵՆԱՅՆ ԳԻՅՑՈՍԻ ԱՐ ԻՆՁ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ԱՐ ԻՆՁ ՅԵՐԿԻ,
Ի ՆՈՅՆ.”

ԵՓԵՍ. Ա. Թ — 10.

Հ Ի Ն

Պ Ե Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ՅԱՐԱՐԶՈՒԹԵՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆԶԵՒ ՅԾՆԱԻՆԴ ՑԵԱՌՆ
ՄԵՐՈՅ ԹԻՍԱԻՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

(4000 — 1)

Ե

Նախաւոր պատմութիւն — 2857 թ. — 2345 յառաջ քան զՔրիստոս:

6

Արդ է զի պատմութիւն արարչութեան աշխարհիս եւ մարդոյն իցէ Յայտնութիւն: Եւսր յայտնութեան աւանդութիւն թէպէտ եւ առ հին ինչ ազգաց գտանի, այլ այնպէս՝ զի հազիւ հազ թէ հաստակաւորք իմն նորա եւ նշխար աւերակաց այնր նախաւոր աւանդութեան լեալ նշմարին: Միայն ազգն երբայական սահմանեալն լինել աւանդապահ աստուածեղէն յայտնութեանց՝ պահէր անարատ զայն՝ որ օգնականութեամբ ազդեցութեանն Եստուծոյ արկաւ կանուխ ժամանակօք ի գիր: — Նմին իրի թէպէտ եւ համառօտ՝ սակայն բաւական եւ յայն սակա իոկ պատուական եւ անգին է ծանօթութիւնն զոր գիրք սուրբք վասն իրացս ընծայեցուցանեն:

«Իսկզբանէ, ասէ, արար (Երբայեցին՝ հաստեաց) Եստուած զերկին եւ զերկիր»,¹ այս ինքն ած նա ի ժամանակի զտիեզերս ի շոյէ ի գոյ մինչ չեւ լեալ ինչ էր: Եւլ հոգի Եստուծոյ, այս ինքն կենդանացուցիչ զօրութիւն նորա, չէր տակաւին ընդմտեալ ընդ տիեզերս²:

Եւ զոր հաստեացն իսկզբանէ՝ կարգեաց յարդարեաց եւ կենդանացոյց ի վեց աւուրս: — Նախ արար զլոյսն. մեկնեաց զլոյսն ի խաւարէ, զմին կոչեաց տիւ եւ զմեւսն՝ գիշեր: Ապա բաժանեաց Եստուած զջուրսն, այս ինքն անջրպետեաց զկամարն երկնից (զհաստատութիւն) ի ջուրցն որ պատեալ սւնէին զնա: Աետ այնորիկ՝ անջատեաց եւ ի ցամաքէ զջուրսն, եւ զցամաքն կոչեաց

1 Եւ. 1.
1

2 Եւ. 1.

երկիր եւ զջուրսն՝ ծով, եւ արար զկարգս բուսոցն: Այնժամ ապա յօրինեալ յարդարեաց զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղս յիւրաքանչիւր կայի իւրեանց եւ ի գործս. եւ յօրինեցաւ փոփոխումն շորեցանց ժամանակաց տարւոյ: Ապա արար զշնառորսն սկսեալ ի ջրականացն՝ ընդ զծով, զօդս եւ զցամաք հանդերձ ազգի ազգի ազգօք եւ կերպարանօք իւրեանց, եւ օրհնեաց զնոսա՝:

Այդ իսկ ընդ զգալի եւ նիւթական արարածոյ ստեղծեալ էր Աստուծոյ եւ այլ իմն կարգս արարածոց իմանալեաց եւ աննիւթականաց, այս ինքն զհրեշտակացն: Իսկ ի վեցերորդումն եւ ի վերջին աւուր գործոց իւրոց ստեղծ զհրաշակերտն արարածոց իւրոց զմարդ՝ իրրեւ բովանդակութիւն երկուց կարգաց արարածոցն մարմնաւորացն եւ անմարմնոց՝ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ՝: Առաջմէ մարդոյ անտի՝ այս ինքն յառնէ (յԱդամայ՝ որ թարգմանեալ կոչի հողածին) յօրինեաց Աստուած զկինն (որ ըստ Աբր. առնածինն նշանակէ) առեալ նիւթ ի կողէ նորա, եւ ած զսա առ նա, եւ այնպէս հաստատեալ կարգեաց զկարգ ամուսնութեան, հրաման տուեալ բազմանալոյ եւ աճելոյ: — «Դու հանգեաւ Աստուած յաւուրն եւթներորդի... եւ օրհնեաց եւ սրբեաց զօրն եւթներորդ»¹:

Այս վեցօրեայ արարչութեանն պատմութիւն՝ բազում ինչ իւրից յայտնու քննութեանց երկրախօսութեան՝ առնու հաստատութիւն եւ մեկնութիւն, որպէս եւ սա առ ի նմանէ առաջնորդութիւն եւ զգուշութիւն շնորհելոյ ի վճիռս իւր: Առաւել քառազագոյնք ի վճռոց նորա որ ի սոյն պատմութիւն հայկիցին՝ եւ կամ որ ի համեմատութենէ երկրախօսական գիւտից ընդ բանիցն Մովսիսի յօրինեալ իցեն՝ են յաջորդքս:

1. Արկուս իմն արարչութիւնս դնէ Մովսէս. առաջին եւ երկրորդ. զերկոսին եւս ցուցանէ իրրեւ գործ ինչ աստուածեղէն. առաջին արարչութիւնն է ածել ինչ ի գոյ՝ ամենեւին ի չգոյէ, իսկ երկրորդն արարչութիւն՝ զմիանգամ հաստեալ նիւթական ինչ իրս ածել յայլ ինչ յօրինուածս:

2. Նմին իրի առաջին արարչութեան է հաստուամն լոկոյ հագեւորն գոյացութեան եւ միանգամայն լոկոյ նիւթական գոյացութեան: Աւստի որ յառաջնում համարի անդ Նոնրնդոցն գրոց կայ «Արկինն եւ երկիր», բան՝ բովանդակեալ ունի յինքեան զկարգ լոկոց եւ զգոյացութիւն մարմնոց տիեզերաց:

3. Իսկ յերկրորդ համարոյ անտի սկիզբն արարեալ՝ զերկրէ միայն ճառէ Մովսէս, իսկ զայլոց եւս մարմնոց տիեզերաց այն-

1 Ծան. Ա. 2 — 35:

2 Ս. Ներսէս ԺԵ առ Բուզանդայ Դոդր. Դ. ԳԼ. Ե. «Ի սկզբանէ յորժամ ունէր Աստուած զարարածս, յեռուստ արար զմարդն՝ յիւրեանք իւր յոնիւրեանք իւրոց զբովանդակեցն ի 4 իւր նսի ժողովեալ, եւ

պարգեւ զամենայն ի նոյն փոքեալ մարդաց զարարածս»:

3 Ծան. Ա. 36 — 31. Բ. 1 — 7. 18. 21 — 25:

4 Ծան. Ա. 1 — 36:

5 Géologie.

չափ եւ յայն սակս միայն ճառէ, որչափ ունին ինչ հաղորդութիւն ընդ երկրին յորում մարդոյն բնակութիւն ընկելոց էր¹։ Այսին աշխարհի իսկ մովսիսեան պատմութիւնն յորժամ ի մանր մանր ինչ իջանիցէ պատմել՝ ոչ եթէ զամենայն տիեզերաց նախահերան յորինուածոյ պատմէ, այլ զերկրիս միայն ծնունդ եւ յորինուած. սակայն ամենեւին հաւանութեան է թէ նոյնպիսի անցք եւ ընդ այլ մարմինս տիեզերաց անցեալ իցեն։

4. Օայն իմն մանաւանդ յաճախագոյն կամի տալ առնուլ ի միտ Մովսէս, թէ այն յորինուածութիւնք որ ի մարմնի երկրիս եղեն՝ հանգերձ արարչութեամբ ամենացն ազգի ազգի իրաց գտելոց ի վերաց երկրիս՝ ոչ բնական իմն անցք կամ ընթացք էին, այլ յԱստուծոյ ամենազօրն զօրութենէ յորինուած²։

5. Ի յորինուածի աստ յայսմիկ եղելոյ յԱստուծոյ ամենազօրն զօրութենէ՝ կայ կարգ ինչ յառաջագէտ ընթանալոյ յընդհանրականէ ի մասնաւոր անդր, եւ ի մասնաւորի անդ՝ ի խոնարհագունէ ի բարձրագոյն անդր։ Նախ՝ ընդհանրական իմն հանգամանք երկրիս արարչական իմն զօրութեամբ կարգեալ յարդարեցան, այս ինքն ի մէջ գալ լուսոյ, անջատել ձգական ծորան նիւթոյն (օդոյն) ի կայլակաձեւն ծորան նիւթոյն (ի ջրոյ), եւ անջատել դարձեալ կայլակաձեւ ծորան նիւթոյն ի հաստատուն եւ ի պինդ նիւթոյն (ի ցամաքէ)³։ Այս անցնորիկ ի մէջ գան ազգի ազգի կերպարանք կենդանութեանց երկրիս յետ յառաջելոյ քրայական նիւթոյն յորինուածոյ, եւ այս եւս կերպարանք ազգի ազգիք՝ ընդհանրական իմն կարգաւ գային յառաջ՝ սկսեալ ի բուսոց մինչեւ ցմարդն իրրեւ ցամենեւին իսկ կատարեալ արարած երկրի⁴։ Իբրեւ ընդ մէջ իմն ստեղծման բուսական կենացն եւ շնչաւոր կենացն՝ գայ անկանի հաստատուն կարգումն համեմատութեան երկրի առարեգանն եւ լուսին, որով եւ կալու երկիր հաստատուն ինչ տեղի ի համօրէն բովանդակութեան⁵ մարմնոց տիեզերաց⁶։

Համեմատ այսմ կարգի յառաջագիմութեան երեւելոյ յիրս անդ ըստ կատարելութեանն՝ կայ եւ այլ իմն կարգ յառաջագիմութեան, այս ինքն կարգ կամ յառաջագիմութիւն ժամանակի. այս իսկ զի ի վեց աւուրս վճարեցան յորինուածութիւնքս այսոքիկ։ Իսկ թէ զինչ այս վեց աւուրք արարչութեանն նշանակիցեն՝ երեք կարծիք եղեն։ Առաջին այնոցիկ՝ որ աւուրքն այնպիսիք ոչ ինչ յաջորդութիւն ժամանակի իմանան, այլ զայլակերպութիւն վեց կարգաց սահմանաւոր գոյացութեան միանգամայն ի միասին հաստեւոց⁷։ Ար զեր-

1 Ծան. Ա. 14 — 19։

2 Ծան. Ա. 8, 9, 11, 14, 20, 24, 26։

3 Ծան. Ա. 3...

4 Ծան. Ա. 11 — 13, 20 — 31։

5 Systeme.

6 Ծան. Ա. 14 — 19։

7 Փիլոն զասն կալմանց ոչխորհէ, եւ Աւուր. Գիւր. Ա. Ուրիշման ընդդ. Կեղ-

սեայ Զ. Աւգոստինոս Ծան. Զոռնիւրոս. Գիւր. Գ. Գ. ԺԸ, ԻԲ. զասն քաղաք. Առաւելոյ ԺԱ. Գ. Է, ԻԲ. Ա. Խոստով. ԺԲ. Գ. ԻԲ. Այլ յետոյ Աւգոստ. զասն երախոյ. Գ. ԺԷ. զայն կարծիս թուեալ յերկրորդ ի սովորական կարծիսն ընթացաւ։

կրորդ սովորական կարծիքն ունին՝ համարին թէ ի ժամանակի վեց սովորականն աւուրց կատարեցաւ գործ արարչութեանն, յայն իմն հաստատեալ՝ թէ որպէս այլ ինչ ամենայն ի մովսիսեան պատմութեանն ըստ նկարագրին իմն իմանի, ապա նոյնպէս եւ «զօրն» բան իմանալի է. եւ գիրն իսկ գլխովին ի համեմատութենէ աւուրցն այնուցիկ դնէ կարգեալ զօրն շարաթու¹։ Իսկ երրորդն կարծիք մանաւանդ երկրախօսացն է, որ տսենն թէ օրն այն ի պատմութեանն անդ՝ ժամանակ ինչ յերկարագոյն առանց իրիք սահմանեալ տեւականութեան նշանակէ, որով չառնի եղծումն մտաց շարաթու²ն՝ այլ մանաւանդ հաստատի միաբանութիւն իմն չափու աւուրցն արարչութեան ընդ եւթնեւորորդ աւուր հանգստեանն Աստուծոյ ի գործոց իւրոց³։ Դարձեալ չէ ինչ հակառակ գրոց, տսեն, այսպէս իմանալ «զօրն» բան. քանզի ինքն իսկ գիր յայնպիսով ինչ վայրի արկանէ «զօրն» բան ի կիր, ուր չէ մարթ օր արեգական անել զմտաւ⁴։ եւ գտանի իսկ ուրեք ուրեք ի կիր արկեալ ի գրոց՝ առ ի ցուցանելոյ ժամանակ ինչ առանց որոշման տեւականութեանն⁵։ — Եւ ցուցանեն իմն յարդեանց գիւտից երկրախօսութեան թէ բազում բռւռն եւ յանկարծակի փոփոխումնք լեալ են ի գնդի երկրիս՝ մինչ չեւ որոտ յայս հաստատուն եւ յանփոփոխ կերպարանս հասեալ առ ի լինելոյ բնակութիւն մարդոյ, եւ թէ այս փոփոխումնք յոյժ իմն մեծ անջրպետութիւն ժամանակի պահանջեն յառաջագոյն լեալ. եւ ընդէր եւ վասն էր իրիք պատճառի արդեւք այնչափ բազում բռւտական եւ շնչաւորական յօրինուածք՝ որոց նշխարք յոյժմ՝ գտանին՝ անդէն ի միում աւուր յանկարծակի առնելին գոյութիւն։ Նա եւ ընթացք տակաւ պնդանալոյ եւ սեղմելոյ այլոց եւս մարմնոց աշխարհի՝ զայնմ ընթացից տսեմ որ մասամբ իմն առկաւին կատարի, ասն մեզ համեմատութեամբ իմանալ զչափ ժամանակի պնդանալոյ մասանց վաղ իսկ պնդացելոց. եւ այսպէս եթէ ընդունիցիմք թէ պատմութիւն մարդկան յոյժ իսկ յեանագոյն իցէ ժամանակաւ քան զպատմութիւն երկրի, առնուն լուծումն բազում գծաւորութիւնք առանց գիմելոյ յաւելորդ պանչելիս։

Եւ այց սակայն մարթ է արդեւք ումեք ջատագով մանալ երկրորդն կարծեաց՝ առ ի երկրախօսացն պատասխանի՝ թէ գիրք սուրբք ոչ զրնական ինչ ընթացից յօրինուածոյ, այլ իբրեւ զգարմանալի իմն այս ինքն զատուածագործ ինչ յօրինուածոյ պատմէ, եւ ամենայն իսկ բանիցն օրինակ զայս իմն մանաւանդ յաճախագոյնս ջանայ առ իմանալ՝ թէ բռւտական եւ շնչաւորական ծնունդն՝ զորոց ճառի անդ, իցեն նոյնք ընդ այնոցիկ զոր մարդն յետոյ ընկալաւ իբրեւ իւր կալուած տերութեանն։ — Նմին իրի եթէ կամիցի որ եւ զարգիւնս իրաց զոր երկրախօսութիւնն ցուցանէ՝ ընդունել, եւ միանգամայն զվեցօրեայն ժամանակ՝ վեցից արեգական աւուրց ժամանակ համարել, յայնժամ հարկ է զմի յերկուց աստի դնել, այս ինքն թէ կամ պոյժմու բոլոր եւ անասունք ի ցեղից անտի կորուսելոց ծագեալ են, եւ կամ թէ մովսիսեան պատմութիւնն ոչ զամենայն դարուց կենաց երկրիս ճառիցէ, այլ միայն զայնմ ժամանակէ՝ յորում վերջին իմն բռւռն փոփոխումնն եղեալ՝ յօրինեալ յարգարեցաւ երկիրս բաւական լինել ի բնակութիւն մարդոյն։

1 Եւն. Բ. 3. Եւս Դ. 11.

2 Եւն. Բ. 3. 3.

3 Եւն. Ե. 6. 6. 13.

4 Եւն. Բ. 4. Սալմ. ԺԲ. 10. Զատ. ԺԴ. 6. Բ. Պեւր. Դ. 18.

5 Եւն. Բ. 19.

Թեպէս եւ համօրէն իսկ այս երկիր հանդերձ ամենայն յօ-
րինուածովք պատրաստեալ էր կալուած իշխանութեան եւ ժա-
ռանգութիւն մարդոյն, սակայն մասնաւոր եւս ինչ վայրս ի համ-
օրէն երկրէ պատրաստեալ՝ եղ Մատուած անդ զառաջին զոյգ
մարդկութեան, զՆ. դամ եւ զԼ. ա. այս ինքն ի դրախտ ինչ գե-
ղեցիկ յԱդեմ՝ որ է փափկութիւն կամ գեղեցկութիւն¹: (Նայած
փափկութեան վայրի կայր մարդն ի գլուխ ամենայն երկրաւոր
արարածոց՝ ոչ միայն առաւելութեամբ բնութեանն իւրոյ², այլ եւ
Մատուծոյ իսկ կարգելով զնա իբրեւ իշխան նոցա եւ տեղապահ
իւր եւ երեւեցուցիչ տէրութեան իւրոյ ի վերայ ամենայն եր-
կրաւոր արարածոց (որով լինէրն պատկեր Մատուծոյ)³. վասն որոյ
եւ յանդիման արար նմա Մատուած զամենայն շնչաւորս երկրի
եւ օդոց: Արով եւ դրդէր իմն զՆ. դամ զպատուական պարգեւ
բարբառոյն՝ զորոյ զգօրութիւնն ի բանաւոր բնութեան անդ իւրում
եւ ի կազմածի մարմնաւոր գործարանացն ունէր ածել յայտնագոյն
ի մէջ⁴: — Բայց եւ ինքն էր անձնիշխանութեամբ ի հնազան-
դութեան արարչին իւրոյ եւ ի մտերմագոյն իմն բարեկամութեան:
Նշրեւի Մատուած նոցա մօտաւոր՝ օրինակաւ իւրիք որով մարթիցի
լինել նոցա իմանալի, եւ լինէր նոցա կենսակից իբրեւ հայր ընդ որ-
դւոց, ուսուցանէր եւ կրթէր հայրական իմն պայմանաւ. ցուցանէր
նոցա թէ զինչ կարիցէ առնել եւ զինչ՝ ոչ, յայտ աղարեալ նոցա
թէ զինչ գայցէ զհետ գործոց նոցա՝ առ ի զգուշացուցանելոյ զնոսա
ի ֆնասութեւ եւ ի թշուառութենէ: Այսպիսի ինչ էր հրամանն՝ որ
իբրեւ նշանակ յայտարար հնազանդութեան նոցա յարարիչ անդր
իւրեանց եւ հայր՝ լինելոց էր, այս ինքն չճաշակել ի պտղոյ ծառոյն
գիտութեան որ էր ի դրախտի անդ առնիլներ ծառոյն կենաց⁵:

Սակայն թուի իմն թէ ոչ ընդերկար ինչ ի բարութեան եւ
յարդարութեան անդ վայելցին հարքն մեր առաջինք. քանզի
կինն մոլորեալ պատրեցաւ ի բանտարկուէ՝ որ էր մի ի հրեշտակաց
անկելոց եւ երեւեցաւ նմա ի կերպս օձի, ճաշակել ի պտղոյ անախ
ծառոյն գիտութեան. հրապուրեալ խոտորեցոյց կինն եւ զայրն
իւր ի նոյն, եւ այնպէս երկդքեան անցին ըստ հրամանն Մատուծոյ՝
առ քննասիրութեան եւ որկորստութեան եւ ամբարտաւանու-
թեան⁶: Այսպէս խանտաւորութեամբ սատանայի մտին մեղք յաշ-
խարհ եւ ի ձեռն մեղաց՝ մահ ի վերայ ամենայն մարդկեղէն ազգի⁷:

1 Եւն. Բ. 9 — 15:

2 Կիկերոն Առաջ աստուած. բնու. Բ. ԳԼ. ԵԳ. "Արդ վասն առիցէ որ որդեւք կազմուլ զաշխարհ: Աղագէն պնդիտի շնչաւորաց վասն՝ որ բանաւորութեամբն գորին: ... քանզի բանաւորութիւնն է որ ի վերայ քան զամենեւին է":

3 Եւն. Ը. 26, 27: Ս. Գրիգ. Լուսաւորիչ առ Ագաթ. ԳԼ. ԻԴ. էջ 196:

4 Եւն. Բ. 19:

5 Եւն. Բ. 16, 17:

6 Եւն. Գ. 1 — 6: Բ. Կորնթ. ԺԱ. 3:

7 Իմաս. Բ. 23, 24: Համ. Ե. 13:

Իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իրրեւ անկան՝ զգացին թէ մերկ իցեն եւ ծածկեցան տերեւովք. եւ իրրեւ լուան զձայն բարբառոյն Աստուծոյ՝ չղքան թաքեան յերեսաց նորա ի խղճէ յանցանեցն տաղ-նապեալք։ Այլ կշտամբեաց զնոսա Տէր վասն անցանելոյ նոցա զպատուիրանաւն։ Ապա ծածուկ իմն եւ խորհրդական բանիւք ծանոյց օձին եւ այնմ որ ընդ նովաւն թագուցեալ էր՝ զանէծան. իսկ զԱդամ եւ զԷին նորա եւ նորօք զամենայն իսկ զաւակ նոցա դատապարտեաց յազգի ազգի նեղութիւնս եւ յաշխատութիւն տառապանաց մինչեւ ցմահ նոցա. եւ յետ ինքնին իսկ Աստուծոյ ազուցանելոյ նոցա հանդերձ՝ հան զնոսա ի գրախտէ անտի։ — Այլ անդէն ի դատաւճռի օձին ցուցաւ ամբաւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ ազգի մարդկան. քանզի բովանդակեալ կայր ի վճռի անդ խոստումն հանդերձելոյ փրկին որ գալոց էր «զի ցրուեցէ զգործս սատանայի»¹ եւ այնպէս բարձրիդուխ պարծեցաւ ողորմութիւն առ դատաստանաւ (առ աղարութեամբ)²։ Եւ դարձեալ պահումն իսկ աշխարհի եւ մարդկութեանն որ ի նմա յետ մեղացն՝ ցուցանէր Ադամայ զատուածեղէն վճիռ հանդերձեալ փրկութեանն ի մեղաց։ Արեաց Ադամ եւ զվերջին պատիժս մեղաց իւրոց զմահ՝ յԹ30 ամի կենաց իւրոց, առանց յերկուանաց գտեալ ողորմութիւն յԱստուծոյ³։ Եւ նա առակ օրինակի Վրիտառի երկրորդն Ադամայ⁴։

8

Այլ յառաջ իսկ քան զիւր փորձն՝ ետես Ադամ զմահ ի ծնունդս իւր տարածամ։ Վանդի ետ նմա Աստուած երկուս որդիս Ապին եւ Աբէլ անուն. նա մշակ էր եւ առ հովիւ։ — Յետ ժամանակաց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ մատուցին երկզքին Աստուծոյ պատարագս. Ապին ի պողոց երկրին, իսկ Աբէլ յանդրանկաց խաշանց իւրոց։ Եւ հայեցաւ Աստուած յԱբէլ եւ ի պատարագս նորա, իսկ ի Ապին եւ ի զոհս նորա ոչ նայեցաւ։ Բարկացաւ Ապին եւ չզգաստացեալ եւս ի խրատուցն Աստուծոյ, առ տարաւ զԱբէլ ի գաշտ եւ սպան զնա։ Արկ Աստուած անէծս ցաւագինս ի վերայ եղբայրասպան անօրինին, եւ եղ նշան ի Ապին, որ եւ յուսահատ եւ տատանեալ չըջէր⁵։ Եւ զնաց նա փախստեայ յերեսաց Աստուծոյ յերկիրն՝ Ապիդ յանդիման Լազեմայ, եւ եղեւ նահապետ ցեղին Ապինեանց։ Ինքն Ապին շինեաց զառաջին քաղաք (խղոց) անուն եգեալ նմա զիւրուրոյն որդւոյ անուն՝ Լանովք։ Վամէք ի հինգերորդումն աշտիճանի՝ զառաջինն արար երկուս

1 Ա. Յովհան. Գ. 8.
2 Յովհ. Բ. 13.
3 Իմաստ. Ժ. 1, 2. «Նա (Իմաստութիւն) զնախատեղէն զհայրն ոչխորհի զիւրն՝ հաստատեալ պահեաց, եւ փրկեաց զնա ի յանցանոց իւրոց»։ — Սերգ. ԽԹ. 19.

Ս. Իրենե. Ժող. հերեմ. Գ. ԳԼ. 1Գ.
8Էր. Ժող. Երեմի. ԳԼ. ԻԵ.
Եպիփան. 46.
4 Տե՛ս Ա. Կոթ. ԺԵ. 45.
5 Երեն. Գ. — 15.

կանայտ հակառակ առաջնայ կարգի ամուսնութեանն. յորոց մին Նդդա ծնաւ զ(Յովբէզ եւ զ(Յովբազ (Յարազ եւ (Յարազ). Յովբէզ արար սկիզբն կենաց հովուութեան ընդ վրանօք. իսկ (Յովբազ (Նպոդոն) գտակ երգոց եւ քնարի: Իսկ երկրորդն Սէլա ծնաւ զ(Խովբէզ (կամ Տուրադկային) որ եղեւ նախ ճարտարապետ դարբին պղնձոյ եւ երկաթոյ: (Ղառանեմք զսա յաւանդութիւնս բուն հնոց ազգացն բնակելոց յԽաադիա, ընդ Սուդկանն անուամբ եւ առ (Յոյնս՝ յառասպելս անդ Տեղքինաց եւ առ Սկանդինաւացւոց Ղուադինն կոչեցեալ): — Սորին քոյր Նոյեմա համարի գտակ ոստայնանկութեան¹:

Օյիթ շնորհեաց Նստուած Նդամայ փոխանակ Աբելի՝ յորժամ էրն ամաց 130, որ եկաց 912 ամ եւ եղեւ նահապետ ցեղի Սեթեանցն որք ճշմարիտ աստուածաբաշտութեամբն եւ առաքինութեամբ այլակերպ ի Վայինեանցն էին: Եւնովս նորին որդի եղ հրապարակաւ պաշտօն աստուածեղէն կեցեալ ամս 903: Եւ յաջորդքն էին՝ Վայնան որ եկաց ամս 910, Մաղադայէլ որ եկաց ամս 895, (Եարէդ ամս 962, Եւնովք եկաց ամս 365, «եւ հաճոյ եղեւ նա Նստուծոյ եւ ոչ ուրեք գտանէր զի փոխեաց զնա Նստուած»,²: Մաթուսաղա (Մաթուսաղէմ) նորին որդի եհաս յ969 ամ կենաց իւրոց որ է յերկարագոյն քան զամենայն կեանս մարդկան: Ղամէք եկաց ամս 777 որում հնար էք տակաւին տեսանել զՆդամ 56 ամ. Նոյ եկաց 600 ամ (յառաջ քան զՅրհեղեղն): Սա է վերջին ի տասն նահապետաց անտի զոր գիրք յարարչութենէ մինչեւ ջրհեղեղն յիշեն, որովք եւ ճշմարիտ աստուածգիտութիւնն կարգեցաւ եկն յառաջ³:

1. (Յայանի իսկ երեւի թէ տասն նահապետքս ոչ ըստ անդրանկութեանն են, այլ զի զնաաւ եւեթ ի մէջ բերէ Մովսէս, յորոց ուղղակի սերեցաւ Նոյ: Նպա թէ ոչ զ(Եարէդ (Եարէդ ի 162 ամի հասակի իւրոյ չունէր որդիս յառաջ քան զԵւնովք, եւ Մաթուսաղա ի 187 ամի հասակի իւրոյ չծնաւ, մինչեւ ծնաւ նմա Ղամէք. ուր նմին հակառակ Վայնան 70 ամաց էր յորժամ զՄաղադայէլ ծնաւ, իսկ Մաղադայէլ եւ Եւնովք 65 ամաց էին յորժամ սա զՄաթուսաղա եւ նա զ(Եարէդ ծնաւ: Նմին իրի հայեցեալ յերկայնութիւն կենաց յայնժամաւ մարդկանն, որով անուամբ մարդկան անհամեմատ իմն յաճախութեամբ քան զմերոց ժամանակաց

1 Եւն. Դ. 16 — 23: — Գործիչ ինչ, որդիսի ինչ առգար եւ այլ եւս նպնդիսի որ երբեմն առ մեզ ընդ երկրաւ գտանիցին ի քրայական նիւթ փոխեալ: Նպնդէս շնուածք ինչ պոպոզործ որմնց յորինելոց ի կուտելոյ մեծամեծ քաղաքն առ փմանս, զորս սովորութիւն է կիկղապեան որմանս կռել, որդիսի ինչ ուրեք ուրեք յԵւրոպէ յարեւմտեան կողմանս Խաադացւոց աշխարհին, ի Սիկիլիա,

ի Սպանիա եւ ի Յունաց աշխարհին կայ, նշխարք արուեստից այսց ժամանակաց՝ բազմաց թուեցան: — Մինչեւ համարել եւս թի եւ գիր եւս առ նպք լեալ իցէ. եւ որդարեւ փոխիկեցիք եւ նշխարքս գտակ զքեզ կամ զքեզ զոմ տասուած գնեն, որ թերեւս զՍեթոյ անորդիքէ:

2 Սիրաք. ԻԴ. 16. ԻԲ. 16: Եւրոպ. փՆ. 5: Յուդ. Ե. 14. 15:

3 Եւն. Դ. 25, 26. Ե:

լինի, դիւրին է իմանալ թէ զեւրդ Սային կարէր շինել քաղաք։ Թերեւս միայն զգատտն՝ Նոյ հայեցեալ ընդ ապականութիւն ժամանակին իւրոյ, եւ յառաջագոյն նշմարեալ մարգարէութեամբ թէ ոչ յամիցէ պատուհասն՝ յառաջ քան զ500 տմ հասակի իւրոյ, այս ինքն մինչ չեւ գիտացեալ թէ որոշեալ իցէ զնա Մատուծոյ լինել երկրորդ հայր մարդկութեանն ապականելոյ՝ ոչ եկն յորդեծնութիւն։

2. Արկայնութիւն կենաց նոցա այսպէս իմն բազումք կարծեցին մեկնել թէ այն ամբ որ զկենաց նոցա յիշեն՝ ոչ արեգական ինչ ամս այլ ընթացս լուսնի կամ ամիսս նշանակիցեն։ Արդարեւ եթէ հինքն յԱդիպտացւոց տարիս՝ զամիսս կոչէին¹, սակայն առ հինսն Արրայեցւոց չգտանին ինչ հետք տյնպիսի համարոյ, մանաւանդ զի մեծամեծ իսկ անպատեհութիւնք զհետ գայցեն թէ այնպէս որ զբանսն իմանայցէ²։ Ինքնին իսկ զիրք³ զԱնուվայ ասէ 90 ամաց՝ զՍայնան ծնեալ, եւ զԱնուվայ 65 ամաց՝ զՄաթուսաղա ծնեալ։ արդ եթէ ամիս՝ այն ամբն իցեն, ապա Անուվա՝ 7 1/2, եւ Անուվք՝ 5 1/3 ամաց որդիս ծնանէր։ Բայտ առանդութեանց եւ կարծեաց ամենայն ազգաց՝ նահապետացն կեանք յոյժ իսկ յերկարագոյնք քան զյետնոցն էին, այլ ըստ ամսականն համարոյ յետս ընդդէմ նմին հակառակն էր դիպելոց, յետնոցն մինչեւ ցմեզ իսկ առաւել երկայնակեացս քան զնոսա լինել։ — Իսկ զոր առ Վաղդէացւոցն եւ Վարելացւոցն եւ Ատրուրիացւոցն եւ Առամայեցւոց գտանեմք մեւս եւս սովորական համար ամաց, այս ինքն ըստ 10 10 ամսոց մի մի տարի հաշուել 273 աւուրքք, 5 ժամուք եւ 11 վայրկենիք, նոյնպէս չերեւի յառաջին գիրս անդ Մովսիսի, նա եւ ոչ այլ եւս ամենայն ուրեք ի գիրս՝ այսպիսի ամբ հաշուին։ մանաւանդ զի այն տասն տասն ամսոց տարիք չնուազեցուցանեն ինչ այնչափ զմեծ գումարութիւն ամացն այնոցիկ զոր չաւատարի իմն թերահաւատքն համարին։ քանզի դարձեալ Նդամ փոխանակ 930 ամացն՝ 695 12/73 ամաց վախճանէր։ Ապա չիք ինչ պատճառ չիմանալոյ ըստ արեգական ամաց զչափ կենաց նահապետացն։

3. Արկայնակեցութիւն նոցա յայտ առնէ զհաստապինդ եւ զանհեղեղ կազմածոյ մարմնոց նոցա։ Այլ գիրք առաւելագոյն իմն յաղթանդամութիւն ընծայեն յորժամ ցեղքն երկորին խառնել ընդ միմեանս սկսան, ուստեղք Աթեանցն լծեցան ընդ դատերս Սայինեանց, եւ ծնան ի նոցանէ արք անուանիք ժամանակին՝ սկայքն որք ի չարիս Սայինեանցն կործանեցան զորոյ եկն զհետ ջրհեղեղն⁴։

Այս բաժանումն մարդկութեան յերկուս՝ յառաջ քան զջրհեղեղն՝ է բուն կրօնական իմն բաժանումն։ որպէս առաջին մեղքն բաժանեւ

¹ Պատկեր ի Յիսկոս, եւ զառն առ

Ղաթանեանոյ Գիրք Բ. Գլ. 39։

² Ս. Ազատարինոս զամն քաղաք. Առա.

Գիրք. Ժն. Գլ. 31։

³ Ծնն. Ե. 9. 21։

⁴ Ծնն. 2. 1. 2. 4. 11. 12. Իմաստ.

ցին զմարդ յԱստուծոյ, նոյնպէս երկրորդ մեղք բաժանեցին զմարդ ի մարդոյ: Անդէն յառաջնում արարքին պաշտաման կրօնիցն, այս ինքն ի պատարագացն մատուցման՝ ընտրեցան ի միմեանց Վային եւ Աբէլ, ոչ թէ նիւթով ինչ պատարագացն յորում չգոյր ինչ թերութիւն, այլ ընտրութեամբ ներքին խորհրդոց եւ զգացման. այնպիսի ինչ ընտրութեամբ որ կայ ի մէջ խոնարհութեան եւ ամբարտաւանութեան, վստահութեան մանաւանդ յԱստուծոյ որ ձրի տալոց իցէ զնորհա սրբութեանն, եւ վստահութեան ի պատարագն սրով իբրեւ գնովք պահանջիցէ որ զնորհան Աստուծոյ. ուստի այնպիսի ինչ խաիր էր, որպիսի ի միջի կայ ճշմարիտն եւ սուտ ապաշխարութեան: Թէպէտ եւ վասն ներքին խորհրդոցն Աբէլի չսխալեանք ինչ առանձինն գիրք, այլ ասն իմն իմանալ այնու զի հաճութեամբ հայեցաւ Աստուծոյ ի պատարագն նորա. այլ վասն խորհրդոցն եւ զգացման Վայինի թէ որպիսի ինչ էր, այն իմն յայտ առնէ զոր եցոյց Վային վասն մերժման պատարագին իւրոյ. «Բարկացաւ Վային յոյժ եւ խոնարհեցան անկան երեւք իւր», կարիք սաստիկք որ յառաջագոյնն թագուցեալ էին ի սրտի նորա, գտին պատճառս յայնժամ ելանելոյ ի դուրս — ամբարտաւանութիւնն որ այժմ կրեաց արհամարհանս, եւ նախանձ ընդ նա որ հաճոյն քան զնա դաւաւ. ցասումն նորա ապաքէն առ Աստուծոյ եւեթ էր, քանզի նա էր որ արհամարհեաց զպատարագս նորա. եւ զիմորդ արգելք կարէր ցանաւ Աստուծոյ, թէ ոչ համարէր ի միտս իւր թէ անիրաւութիւն եղեւ նմա ի նմանէ. ապա պատարագոյն իբրեւ իրաւունս իմն ի հաճութիւն անոր Աստուծոյ ունել կարծէր, եւ ի չհաճելն նորա՝ գրգռեցաւ ի նմա ցասումն եւ անգոսնումն հակառակ Աստուծոյ, որոց ամենեցուն հիմն եւ արդեւր ամբարտաւանութիւնն էր որպէս եւ նախանձն ընդ նա որ հաճոյն եղեւ՝ ծնունդ իմն եւ ազգեցութիւն է ամբարտաւանութեանն՝ որ թշնամանս ինչ կրեալ իցէ. եւ յորժամ անդէն իսկ ի կարծեալ թշնամանէ անտի իւրմէ չկարէ ամբարտաւանութիւնն առնալ վրէժս՝ զցասումն իւր եւ զվրէժխնդրութիւն ի վերայ այնր ցուցանէ՝ որ նախամեծարն քան զնա եղեւ, եւ սաստիկն եղբայրականութիւն նորա:

Արդէս Ադամ յեւ մեղացն ի գրախաւէ՝ նոյնպէս առաջին որդին մարդոյ մերժեցաւ. 1 ի բնակութենէ անտի որ առաջին էր յեւ ելանելոյ ի գրախաւէն, փախաւայ ի մարդկանէ եւ յերկրէ 2 որ վիպս եւ յանդիմանիչ եղբայրականութեան նորա էին: — Ամենայն ծնունդք Վայինի՝ որպէս ծնանն ի տաքապրութեան նորա եւ ի բաժանման ի մարդկանէ, նոյնպէս ծնան եւ ի բաժանման նորա յԱստուծոյ, եւ ի յուսահատութեան զարգացան: Քանզի որպէս զնմանէ՝ նոյնպէս եւ զծննդոց նորա չսխալեանք ինչ նշմարանք ի պատմութիւնս նոցա՝ թէ ջանացեալ իցէ նոցա յուսով եւ վստահութեամբ ընթանալ առ Աստուծոյ կամ վերադառնալ պատարագք անել զնա ի հաշտութիւն, եւ առհասարակ իսկ՝ ոչ ինչ նշմարանք առաւածապաշտ մտաց կամ առաւածապաշտութեան ինչ գործոյ: Եւ թուի թէ ուր Վային ի թերահաւատելն յողորմութիւնն Աստուծոյ՝ հաւատալը պատժիչ արդարութեանն նորա եւ սարսէր, որդիք նորա յամենեւին մոռացութիւն Աստուծոյ կործանեցան — եւ քանզի մարդ որ դարձուցեալ իցէ զխորհուրդս իւր յԱստու-

1 «Ահա հանես զիս պար յերեսաց երկրէ եւ յերեսաց քոց թողեալս եւ լինիցիմ երկրեալ եւ առաանեալ յերկրի: Եւն. 7. 14:

2 «Եւ Վային յերեսաց Աստուծոյ եւ բնակեցաւ յերկրին՝ նայից (նայ, այս ինքն երկիր տաքապրութեան, երբման եւ տառանման) յարեւելոյ նշմար: Եւն. 7. 10

ծոյ՝ ընդ երկուս ճանապարհս զգայականութեան ընթանոյ, կամ յանարգ զգայականութիւն ապ զանձն, որպիսի ինչ ի շահ, ի հեշտութիւն եւ ի զուարճութիւն կենաց, եւ կամ ի բրտութիւն եւ ի բռնութիւն հաւանի, այս ինքն առ անձնասիրութեան՝ վերագոյն եւ հըրագոյն զանձն քան զայլս առնել կամ թէ բնաւ զոյլոց ազատութիւն տրկանել ընդ լծով իւրով: Երկրորդն եւս երեւին առ Կայինեանս: Երրորդ կայինեանն Ղաւթայ՝ Եփրեղ հոյր լինի խաշնարածաց, եւ Եփրաղ հոյր պնոցիկ որ երգովք եւ քնարիւ սխափեցուցին զկեանս մարդկանն, եւ Թորադիպին լինի հնարագիւս գործեաց մշակութեան¹: Եւ Եփրայն գիւտս յայտոսիկ երեւի անհնարին միտութիւն նոցա ի վայելել երկրաւոր կենաց, եւ այն միտութիւն է որ ածէ վնաս ի գիւտ միջոցապ եւ գործեաց ի նոյն վայելել: Նմին իրի շին ինչ զարմանք թէ այսպէս մոլորագոյն գտանիցեմք լեալ զայնպիսի գիւտս, քանզի զրդուա՞ն գտանելոյ գիւտս՝ այնչափ սաստիկ լինի որչափ բնական կարօտութիւնն կամ ցանկութիւն վայելից սաստկագոյն լինիցի: — Իսկ առ Ղաւթայ այն վայելիցն ցանկութիւն ամենեւին ի բրտութիւն հասեալ՝ զաւաջինն բազմակնութիւնն երեւի, որով եւ մերձաւորութիւն յանանաւ կանն կեանս: — Նոյն Ղաւթ ցուցանի իբրեւ գտակ որոյ կամ գտեաց ուրախ լինի նա ընդ գիւտ սրոյ, եւ (բոս սասագագոյն մեկնութեան) իբրեւ պարծանօք առ ցկանայան իւր թէ ապանանմ՝ այր ի վերս եւ երիտասարդ ի հարուածս (սուտերաւ կամ առաքարաւ): եւ ծաղր իմ առնելով զԿային որ վասն ապահովութեան անձին իւրոյ՝ նշանի Աստուծոյ եւ խոստման նորա կարօտացաւ, եւ յուսացեալ ի զօրութիւն բազկի իւրոյ առեր. եւ թն անգամ վրէժ խնդրեցի յայնմանէ որ հարկանիցէ զԿային, իսկ որ զՂաւթ հարկանիցէ՝ ի նմանէ եւթանասնեկին եւթն²:

Խնայեալ եւ յամենայն իսկ ժամանակի, սակայն մանաւանդ ի սկզբանն ի տակաւաւորն լինել մարդկան պարա եւ պառչա՞ն էր անգաւաւս ի միմեանց լինել բարեացն ի չարաց անտի, զի մի չարութիւնն որ ի բնէ հզօրագոյն է, յապականեալ մարդկութեանն իբրեւ ժանս ինչ հաղորդեալ տիրիցէ համօրէն ամենայնի: Նմին իրի Աստուծոյ իսկ կամեցեալ թողուլ զչար զանգուածն զայն անդէն յապականութեան անդ իբրեւ հրաշունչ ինչ լեառն յայրման իւրում, սերեցոյց Սեթաւ զարմ ինչ եւ զաւակ բարւոյ՝ եւ բաժանեաց զնա ի տոհմ անտի ապականութեան, որպէս հաւանութեան թուի, յայանի իսկ հրաման տուեալ չխառնակել Սեթեանց ընդ Կայինեանս (որդւոց Աստուծոյ ընդ որդիս մարդկան):

Վիւրին իմ էր պամ բաժանման անեւլ մինչ դեռ փղք իմ էր խումբն մարդկութեան, եւ վայրական բացարձակութիւն երկոցունց առհմիցն մատուցանէր տակաւին տեղի սփռելոյ ի բազմանալն՝ առանց ազհմանակից միմեանց լինելոյ: Ելլ իբրեւ յանախական իմ համեմատութեամբ բազմացան մարդիկն, այնուհետեւ որ ցայն վայր բաժանեալքն էին՝ օկսան տակաւ մտել ի միմեանս, մինչեւ ապա զառհմանակից դրացութեանն զհեա գայր խառնել երկուց նախաւոր առհմիցն ընդ միմեանս: Զայս բնական ընթացս իրաց ունին առաջի աչաց գիլք՝ յորժամ զխառնումն նոցա ընդ այնպիսում ժամանակի կապեն՝ յորժամ բազմացեալ էր յոյժ ազգ մարդկան³:

¹ ՄԻՆ. Դ. 20 — 22:

² ՄԻՆ. Զ. 1....:

³ ՄԻՆ. Դ. 24:

Ընդ ի վայրենիան համեմատութենէ աստի որ իւրովի չկարեն արդե-
ցութիւն ի կաման գործել՝ ընծայեցուցանին այլ ինչ մերձաւոր պատ-
ճառք իրրեւ գրդիչք եւ հրապօյրք՝ որ ամենեւին նման այնմ է որով
եւ առաջին մեղքն եկին ի կատարումն. զի որպէս անդ կինն էր որ
հրապուրեալ մոլորեցոյց զայրն, նոյնպէս եւ ասա դստերը մարդկան՝
որոց գեղն հրապուրեալ խոտորեցոյց զորդիս Աստուծոյ խառնել ընդ
նոսա¹: Որով քակեցաւ միջնորմն ի մէջ բարեացն եւ չարաց, եւ նովին
քակեցաւ եւ անջրպեան որ ի միջի էր բարւոյն եւ չարի. եւ չարին
բացաւ ասպարէզ նոր առաջի՝ տարածանել եւ ճարակեալ ապականել
զսոհմն ազնուական:

Եւ խառնութեան ցեղիցն յիշեն գիրք զսկսոյն իրրեւ ի խառ-
նութենէ անտի յառաջ եկեալ²: Անուն սկսոյիցն զհարուստ եւ զկա-
շմբուան զօրութենէ նոցա, զմարմնեղէն եւ զտակերացն ստուարու-
թենէ յայտ առնէ. այլ որպէս ակնարկել իմն թաւին գրոցն բանք,
սկսք էին եւ ի չարիսն՝ զզօրութիւն ուժգնութեան իւրեանց ի բռնու-
թիւն, ի յափշտակութիւն եւ յարհամարհութիւն ամենայն աստուածե-
ղէն եւ մարդկեղէն իրաւանց արկեալ ի կիր: — Այլ զինչ ինչ կատա-
րած այնպիսի համօրէն ճարակելոյ ապականութեանն էր լինելոց, այսմ
գիրք համայնաջուան ջրհեղեղան ասն պատասխանի:

9

Չկարէ բաւականն զարեանալ ոք ընդ անպաճոյճ պարզութիւն
բանիցն որովք առնեն գիրք Նշանդոցն սկիզբն պատմութեան
ջրհեղեղին: Սորջացաւ, ասէ, Աստուած զի արար զմարդն ի վե-
րայ երկրի, եւ մտախոհ եղեւ ի սրտի իւրում, եւ ասէ ասէր Աս-
տուած, ջնջեցից զամենայն մարմին զոր արարի յերեսաց երկրի ի
մարդոյ մինչեւ յանասուն (որով չարաչարն վարեցաւ մարդ) եւ ի
տաղնոց մինչեւ ի թաշունս երկնից. զի բարկացայ (զղջացայ) զի
արարի զնոսա³: Եւ զձուգին Աստուծոյ եւ զնեղն նորա ի մտի
ապառապաւ ջնջել՝ երկուս իրս յայտ առնեն. թէ անբժշկական էր
ապականութիւնն, եւ թէ յայն ասկա անհրաժեշտ էր եւ ջնջումն
նոցա: Վանդի ճարակեալ չալին յամենայն մարդկութիւնն, ապա-
կանեալ էր ամենայն երկիր առաջի Աստուծոյ, ամենայն մարմին
ապականեալ էր զճանապարհ իւր⁴: Նայս վախճան հասեալ էր
առաջին սերունդն մարդկութեան, որ ամենեւին հակառակ այնմ
վախճանի էր յոր հաստեալ էր զնա Աստուծոյ: Ընդ միանգա-
մայն չգոյր ի միջի այլ ինչ զարմ կամ զաւակ ազատ յապակա-
նութենէ, որով նորոգութիւն ինչ ապականութեանն կարիցէ լի-
նել. ապա արեմն՝ եթէ խորհուրդն Աստուծոյ զոր ի վերայ մար-
դոյն ունէր եւ վախճան իսկ մարդկութեան չէր կորնչելոց եւ երա-
նելոց ի դերեւ, հարկ էր թէ յայնժամու ապականեալ մարդկու-
թիւնն աստակէր եւ այլ ինչ նոր մարդկութիւն յառնէր կայր

1 Եւ. 2. 1—3.

2 Եւ. 2. 4.

3 Եւ. 2. 6. 7. . . .

4 Եւ. 2. 11. 13.

յաւերակաց առաջնոյն. ուստի «վախճան ամենայն մարմնոյ հասեալ էր», այնու զի ընդ ճանապարհ հակառակ բնութեանն իւրեանց մտեալ ընթանային յառաջադէմ¹: — Բայց սակայն չէ իսկ սովոր արարիչն եղծանել ինքնին զձեռակերտս իւր. տայ նա ի ձեռս արարածոց իսկ իւրոց զգործ սրտմտութեանն եւ պատժոցն պատուհասից, տայ իշխանութիւն միութեան ի տարերաց ի վերայ միւսոյն, եւ ամենեցուն իսկ առհասարակ ի վերայ մարդոյն ապրտամբելոյ ի նմանէ:

Նոյ միայն եզիտ շնորհս առաջի Տեառն. զի էր նա այլ արդար եւ կատարեալ յազգի անդ իւրում, եւ հաճոյ էր նա Աստուծոյ²: Եւ ասէ Տէր ցՆոյ. «Դա ամէն ջրհեղեղ ջրոյ ի վերայ երկրի, ապականել զամենայն մարմին յորում է շունչ կենդանի ի ներքոյ երկնից. բայց ընդ քեզ եղից ուխտ», եւ յաւելեալ տայր հրաման շինել նաւ մեծ 300 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն եւ 50 ի լայնութիւն եւ 30 ի բարձրութիւն, ներքնատամբ եւ միջնատամբ եւ վերնատամբ, եւ բաց յորդւոց եւ ի կնոջէ եւ ի կանանց սրդւոց իւրոց՝ առնուլ ի ներքս յամենայն ազգաց անասնոց սրբոց եւթն զոյգ, եւ յանսրբոց՝ մի մի զոյգ հանդերձ դարմանօք վասն իւր եւ վասն նոցա: Եւ այս պատուէր ընկալաւ Նոյ 100 ամօք կանխագոյն քան զհասանել պատուհասին, եւ քարոզէր Նոյ զուր զաման զայնոսիկ ապաշխարութիւն մեղաւոր ազգին այնմիկ³: Բայց ինքն արար զամենայն զոր պատուիրեաց նմա Տէր:

Յորժամ հասանէր սահմանեալ ժամ պատժոցն իբրեւ ի 1655 երորդի/ամի աշխարհի սրարշութեան, իբրեւ 2345 ամօք կանխագոյն քան զծնունդն Վրիստոսի — «Համին 600 սրդի կենացն Նոյի ի 27 աւուր ամսոյն երկրորդի (27 Նոյեմբերի) պատառեցան ամենայն աղըւկք անդընդոց բազմաց եւ տահանք երկնից բացան, եւ եղև անձրեւ ի վերայ երկրի զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր», — եւ սաստկացաւ ջուրն յոյժ եւ ծածկեաց զամենայն լերինս բարձունս եւ բարձրացաւ քան զնոսա ի վեր հնգետասան կանգուն (գիրկ), եւ ծփայր տապանն ի վերայ ջուրցն: — «Մեռաւ ամենայն մարմին շարժուն ի վերայ երկրի, թռչնոց եւ անասնոց եւ զազանաց եւ ամենայն սողուն զեռուն ի վերայ երկրի եւ ամենայն մարդ: Եւ ամենայն որ ունէր շունչ կենդանի յընդունս իւր ի վերայ ցամաքի մեռաւ», Եւ նաց Նոյ միայն եւ որ ընդ նմա էին ի տապանի անդ: Եւ կաց մնաց ջուրն ի վերայ երկրի աւուրս 150⁴:

Բայց յիշեաց Աստուած ցՆոյ եւ զամենայն անասունս որ էին ընդ նմա ի տապանի անդ. ամ հողմ ի վերայ երկրի եւ նուազեցին ջուրքն: — Յեւթներեւտասներորդ աւուր ամսոյն եւթներորդի (17 Ապր.) նստաւ տապանն ի լերինսն Արարատայ ի Հայոց աշ-

¹ Եւ. 2. 13:

² Եւ. 2. 9: Աբդ. Խ. 17:

³ Բ. Պե. Բ. 5:

⁴ Եւ. 6. 6—24:

խարհին: Յառաջնում աւուր ամսոյն տասներորդի (1 Յուլիայ) երեւեցան զլուիք լերանց. յետ քառասուն աւուր առաքեցաւ ազգաւն եւ յետ նորա երիցս յետ եւթն եւթն աւուր աղաւնին: Յառաջնում աւուր ամսոյն առաջնոյ (1 Հոկտ.) ետես Նոյ թէ նուազեալ է ջուրն, բայց ի քսան եւ եւթներորդ աւուր ամսոյն երկրորդի (ի 27 Նոյեմբեր ամսոյ) արեւմն ցամաքեցաւ ամենեւին: Ապա տեւեաց բոռեաց ջրհեղեղն ամ մի լի եւ կատարեալ¹:

(Չոր երկրորդ ամիսն կոչէ Նորայեցին, ըստ Նւթանանիցն թարգմանութեան կոչի եւթներորդ, եւ այսպէս մի ըստ միով է եւ այլ եւս ամիսքն հաշուին:)

ԱԾ

Այս իսկ է բովանդակութիւն պատմութեան նախաւորն աշխարհի՝ յարարչութենէ անտի մինչեւ ցատակումն համօրէն մեղաւոր ազգին՝ բայց ի միոյ միայնոյ արդարոյ հանդերձ տամբն իւրով: Նթէ չհամարեալք եւս աստուածաշունչ զգիրս սուրբս՝ որ մի միայն ճշմարիտ յիշատակարան դիպացն այնոցիկ է, սակայն գտանեմք զանպաճոյճ պատմութիւնս նորա հաստատեալ եւ ի գրոց այլոց եւս ազգաց:

Վանդի եթէ ամենայն ազգք ոչ՝ սակայն գոնեայ մեծ մասն նոցա պատմէ զարարչութիւն տիեզերաց զերկրի եւ զմարդոյն. գիտեն նոքա զդրախտէն եւ զանկանելոյ ի մեղս ի ձեռն օձի, եւ զեղբայրսպանութենէ — յիշեն եւ զերկայնակեաց կեանս նախաւոր մարդկան եւ ունին տաւն թիւ յազգահամարս իւրեանց եւ ի կարգս պայտաւորութեան՝ համեմատ տաւն նահապետացն յառաջ քան զջրհեղեղն. նկարեն եւ զապականութիւն բարուց մարդկան, զորոյ զհետ ածեն ամենայն վիպասանութիւնք նոցա՝ մեծ ինչ ջրհեղեղ ջուրց եւ սատակումն ազգին այնորիկ ապականելոյ:

Արդարեւ այս ամենայն պատմութիւնք խանգարեալ իմն են երբեմն առաւել եւ երբեմն նուազագոյն, եւ այլանդակ պատմութեամբք խառնեալ. սակայն ամենեքին ունին իւրեանց հիմն պատմական ինչ ճշմարտութիւնս, զորս օգնականութեամբ գրոց սրբոց մարթի հանել ի խառնակութենէ անտի:

Ա. Որպէս առ Յոնս նշնալէս եւ առ Հռոմայեցիս առաւել յերգս պուհտացն այնպիսի աւանդութիւնք գտանին:

Ովիդիոս Նասոմն Ա. Գիրք. Այլակերպ. 5 — 23. ասէ.

Նախ քան ըզծով եւ զերկիր եւ զհամասփիւռն զերկին,
Ընդ տիեզերս համօրէն էին երեւք մի մեկին,
Զոր կոչեցին խառնութիւն. բիրտ եւ անկաղմ կոյտ էր այն,
Էր լոկ կըշիռ անխիբս. կային սերմանք իսկ համայն

Երկազառակ ինչ իրաց գումարերոց խանեալ անդ.
 Աչ աշխարհի տակաւին մատուցանէր լոյս Յիսակ.
 Եւ ոչ փերէ աճմամբ նոր ըզմահեղջիւրսն լընոյր....
 Ուր երկիրն էր, էր եւ ոգ, անդ եւ ծով մեծ եւ անդոյր.
 Այսպէս երկիր չէր կայան եւ ոչ ծով էր նաւագնաց,
 Օդն լուսով կարօտ էր. ոչ ինչ յիւր ձեւորն եկաց:
 Եբարձ Աստուած՝ լաւագոյն բնութիւնն զայս կագ տարերց,
 Քանզի յերկնիցն զերկիրս, եւ ի յերկրէ ըզլուրս հերձ.
 Եւ զերկին նուրբ բաժանեաց ի թանձրամած յայսմ օգոյ:.....

Իբրեւ ըզնոյն կոյս պոսպէս, ո գր եւ էր այն Աստուած
 կազմեալ եհերձ, եւ զհերձեալն ուրոյն յանցնիւր մատուցաւ ած.
 Նախ զերկիր իսկ, զի մի հարթ լիցի ի բնաւ իսկ կուսաց,
 Ի կերպարանս ինչ մեծի բոլորակի ած գընդեաց:.....
 Ապա աստեղքն սկսան շողալ յերկինս ամենայն
 Զըգոյր նահանգ ինչ յիւրոց շընշաւորացն ունայն.
 Զայն որ յերկինս տեղին է՝ աստեղք եւ գիւղն կալան.
 Զաստուցան ջուրքն փայլուն ձրկանց լինել ի կայան.
 Հող ընկալաւ իւր երէ, հաւրս թըռչունս՝ օդ շարժուն:
 Բայց սրբագոյն քան զնոսա գեռ շընշաւորն իմաստուն
 Զէր ի միջի, որ ինքնին տիրել պլոց իշխան է.
 Ծնաւ անտուտ մարդ. զոր թերեւս՝ յաստուածեղէն սերմանէ
 Արար կազմիչն՝ աշխարհի լաւագունի ինչ ծագումն.
 Կամ որ այն ինչ յեթերէ զատաւ՝ յերկրիս յայս նորումն
 Պահեալ կային սերմանք ինչ երկնից՝ նորին համազգւոյն,
 Զոր եւ խառնեալ Յապետեանն ընդ ջուր գեաոցն՝ հանգոյն
 Յօրինեաց իմն պատկերի ամենիշխանն աստուածոց:
 Այլ շընշաւորք թէ նային խանարհեալ միշտ յերկրիս ծոց,
 Մարդոյ շնորհեաց բարձրո գէմն, պըշնուլ յերկինս եւ պատուէր,
 Եւ կըշիւ գէպ աստեղաց ձգտել զերեսս իւր ի վեր:

1. Լուսինն արարչութեան (հասաման, արարչութեան յաշնէ¹)
 չիք տեսիլ², ուստի եւ ոչ անուն իսկ առ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց,
 այլ նոքա «առնել» (ποιεῖν) կոչեն եւ սոքա «ծնանել կամ յօրինել»
 (create), քանզի դնեն ինչ միշտ յառաջագոյն ինքնակաց՝ զոր պուեաք
 նոցա խառնակութիւն³ կոչեն, եւ փիղիսոփայքն՝ նիւթ (հիւլ, հիւղէ⁴):

2. Այնպէս թէպէտ եւ բարձրացուցանիցեն եւս զմարդն՝ գնելով
 զնա պատկեր եւ նմանութիւն Աստուծոյ, սակայն չառնեն զնա անմիջ-
 նորդական ձեռակերտ Աստուծոյ⁵, այլ արկանեն միջնորդ զոր ի միջի
 որ ոչ կատարեալ Աստուած իցէ, այլ մասամբ իմն բղխումն⁶ Աստու-
 ծոյ. որպիսի դք միջնորդ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս Պրօմէթէոս
 է (Յապետեանն)⁷:

Լուսպէս եւ ի Հընդկացն աւանդութիւնս (որպէս եւ յամենայն
 արեւելեացն աւանդութիւնս) պակասէ միշտ տեսիլ անմիջնորդական
 արարչութեանն Աստուծոյ, սակայն զարարչութենէ Հընդիկք յտաակա-
 գոյնս քան զՅոյնս զմաւաւ ածեն՝ ոչինչ յառաջագոյն ինքնակաց գնելով:

Ի հին ինչ գիրս նոցա ուսուցանէ Մենու՝ իմաստնոցն Հընդկաց.
 «Այս համօրէն աշխարհ, ասէ, խաւար էր. չէր հնար որոշել ինչ,

1 Ման. Ա. 1:

2 Idée.

3 Chaos.

4 Կըշ, Եղիկ, էջ 21:

5 Ման. Ա. 26, 27:

6 Emanation.

7 Տե՛ս Մօզէս Խորենացի պատմ. Հայ. Գիւղ. Ա. ԴԷ. Է:

ամենայն ինչ ի խոր ինչ քուն ընկղմեալ կտոր, մինչեւ ինքնակացն եւ աներեւոյթն Աստուած հնգեքումք ասորերք եւ այլ եւս գեղեցիկ կերպարանօք ան զամենայն ի յայանութիւն՝ փարատեալ ամենեւին զմութն: Ամենեւալ նորա ազգի ազգի արարածս անել ի մէջ՝ ի ձեռն բղիման իրիք փառաց իւրաց՝ նախ ասեղծ զչուրս եւ եւս նոցա զօրութիւն շարժման: Ի ձեռն շարժմանն պնտրիկ եկն եկաց ձու սփեղէն՝ որ իբրեւ զհազար արեգակունս ցոլանայր բոցով, յորում ծնաւ Բրամա, հայրն մեծ ամենայն մասաւոր արարածոց: Զուրքն նորա կոչին, քանզի ծնունդ են ներայ կամ Իսուարայ՝ որ նարայիտնա անուանեցաւ, քանզի առաջին Այիանա (շարժումն) նորա ի վերայ ջուրց էր: — Պատմի նոյն եւ այսպիսի ինչ օրինակաւ: «Իւր յորժամ Բրամայն Աստուած բազում ամս ի ձուի անդ բնակեաց, էր միշտ ինքն, եւ խորհելով ինքն զինքն՝ բաժանեաց զձուն յերկուս հաւասար մասունս, եւ ի միօրէն յօրինեաց զերկինս, եւ ի միւսմէ դարձեալ զերկիր: Իսկ ի միջովայրի երկոցունցն կարգեաց եգ զնարբ եթերն, զուր ծագս աշխարհի, եւ զմշտնջենաւոր սահման ջուրց»:

(Այլ եւս ինչ նուիրական գրոց նոցա ամբողին յաջորդքս: Ելին ի Բրամայ երեք ջոկք՝ Գեւայքն որ են բարի եւ հաւատարիմ՝ ոգիքն, Ասուրայքն՝ չար եւ անկեալ ոգիք որք սիրեն զխաւար եւ կամին ընդ քանդումն, եւ յետուս մարդիկ: Բրամա հան յիւրմէ զմարդն առաջին որ միանգամայն այր էր եւ կին: Զկարէր նա միայն լինել: Եւ ահա կաւարեցան իղձք նորա: Բաժանեցաւ մարմին նորա յերկուս կէտս ի Մանու (այր) եւ ի Ստարուպա (կին): Մահասուրս իշխանն Ասուրայց մերձեցաւ առ նոսա ի կերպս օձի եւ մոլորեցոյց զնոսա: Այս առաջին մարդիկ ցանկացեալ հայէին ի գեղեցիկ գեղեցիկ կողմանս երկրի, զոր եհան ի նոցանէ Բրամա: Այնուհետեւ սպառեցաւ դարն երջանիկ: Բայքն օգտակարք՝ եղեն թուաւորք, եւ անասունքն ի զգօնութենէ դարձան ի վայրենութիւն: Եւ Մանու անկմամբն եղեւ մահկանացու: Առաջին որդիք Մանուայ եւ Յաւարուպայ տեսանողք էին եւ իմաստունք (Մունի եւ Ռիշի): Առ ժամանակօք նոցա եղ աստուածութիւնն ի խոնարհ առ զոհ ինչ: Եւ նոցա օրէնս Մանու, սակայն մարդիկ առկաւ երթային եւ խանգարէին եւ բանն Աստուծոյ երթայր եւ անհետ լինէր: — Ի՞նչ պատմութեանց ինչ չընդկաց՝ առաջին մարդն կոչի եւ Կարդամ, այս ինքն կաւ¹:

Ի՞նչ նուիրական գրոց նոցին արեւելեան գրացեացն Սինեացոց՝ զիլ է որ ի յաւիտենից մարդն Պուան-կու, եւ այլ այն՝ որ ի ժամանակի եղեւ: Մարդն յաւիտենական՝ հողեւոր եւ տուրքինի էր եւ ունէր նա մարմին ի դեղին ինչ փափուկ հողոյ կազմեալ: Նա հրամայէր եւ ամենայն ինչ էր հնազանդ նմա, զի եղեալ էր նա ի վերայ ամենայն իրաց երեւելեաց: Բնակէր նա ի բուրաստանի ուրեք կախելոյ ի վերոյ քան զերկիր, զոր ոռոգանէին շուրջանակի շորք վտակք բխեալ ի դեղին աղբերէ, եւ բերէր պտուղս կենաց: Բայց ցանկութիւնն արար զՊուան-կու ծառայ աղդելի իրաց որ յառաջագոյնն հնազանդ էին նմա: Գնաց նա զհետ որկորքստութեան իւրոյ եւ կորցս զլուսաւորութիւն մասց իւրոց, եւ այնպէս բաժանեցաւ նա ի յաւիտենականն մարդոյ: Փակեցաւ բուրաստանն եւ արգելաւ ձանապարհն: ամենայն արարածք եղեն նորա թշնամիք: Այլ յետ անկմանն դարձան միւսանգամ մարդիկ ի կենսա բարեպաշտութեան: (Եւ լինէին երկայնակեացք

1 Յն զպոմ ամենայն առ Թովմ. Մուրիկ. Ենդզ. ի զիրմ. Հուսիսեւ չընդկաց:

մինչ ց1800 ամ իսկ, սակայն անհաւ յամբարտաւանութիւն եւ ի բրտութիւն հասան),

Իսկ զՔաղաքացւոց տւանդութիւնս զան արարչութեան աշխարհի եւ մարդոյն ի հին մասերից նոցա պատմէ Բերոսոս, որպէս թէ Ռփան անուն նահապ ինչ ելեալ ի Ծովի (Թերեւս Նոյ) բաց յայլոց ճարտարութեանց եւ զարարչութեան պատմութիւն իցէ աւուրցեալ մարդկան՝ այսպէս.

“Եւ, առե, երբեմն մինչ ընդ բնաւ խաւար եւ ջուր էր. եւ էին անդ այլ ինչ գաղանք (խառնափնտրք) եւ մարդիկ նոյնպէս պղնձաւորք եւ ըստ ձեւոցն եւ ըստ ազգացն, այս ինքն զի որովհետեւ ամենայն ինչ խաւար եւ խառնակ էր, նոյնպէս եւ ազգ ազգ շնչաւորաց խառնակեալ ընդ միմեանս էին հանգոյն իմ խառնակութեանն: Եւ իշխել ամենեցուն նոցա Բնոջ միում որում անուն Կռիքի Ռմուկա՝ որ ի Քաղաքացւոց ընդուէ հայերէն Թարգմանի Ծով կամ ավիթանոս: Եւ մինչ գեռ այն ամենայն յարուցեալ կայցէ միախառն, յարմարեալ ի վերայ Բելոյ, հերձու զկինն (զլանդաւանն որում արեւ ջուրն) ընդ մէջ, զկէսն առնել երկիր եւ զկէսն երկինս... Մինչ գեռ գաղանք միայն էին ի նմա, գիցն այնմիկ հասանել զիւր գլուխ, եւ զարիւնն որ իջանիցէ ի նմանէ, առնուլ այլոց դից, զանգանել ընդ հոգ եւ ստեղծանել մարդիկ. զան արդ խմտաւանս իսկ լինին եւ զիւցաղանց մասցն հաղորդել: — Եւլ առաւել պայծառագոյն է զոր յետոյ յարե նոյն Բերոսոս, թէ “Ձբեկայն, ասեն, թէ ընդ մէջ կարեաց զխաւարն, եւ զառանել ի միմեանց զերկինս եւ զերկիր, եւ յարդարել յորինել զաշխարհ. եւ գաղանաց ոչ ժուժել լուսոյ զորութեան եւ ստաւել: Յետանել Բելոյ աշխարհ ինչ անապատ եւ պաղարեր, հրաման տալ միւմ ի գիցն՝ յարենէն որ ի գլխոյ իւրմէ իջանիցէ, զանգանել ընդ հոգ եւ ստեղծանել մարդիկ... հաստատել Բելոյ զարեգակն եւ զլուսին եւ զհինգ աստեղան պատրանաց”¹: — Իբուն իսկ կանուխ ժամանակաց հասարակաց իմն է ամենայն ազգաց բաժանել զժամանակն յեւթն եւթն տուրս, զոր տւանդութեամբ շարաթուն գիպողագոյն կարե որ մննել:

Բ. Նոյնպէս եւ զան երանելի եւ անմեղական կենաց առաջին մարդոյն յիշատակ պահեալ է, զոր պուեալք գար ասկի անուանեն: — Նոյնպէս եւ ասելի յիշատակ օձի իբրեւ գործւոյ շարութեան պահեառ բազումս ազգաց (Հընդկաց, Պարսից, Փիւնիկեցւոց, Նեղաց): — Յաստապելի անդ Պանդարա Բնոջ՝ նկարեալ կայ եւ յիշատակ մոլորելոյ ասն ի ձեռն կնոջ՝ եւ այնպէս շարեաց յաշխարհ մտանելոյ: Ըստ գրոց զանդիկ աղանգոյ՝ զոր ունէին Մարք եւ Պարսիկք, Արհմն՝ շարն աստուած արար զդեւս, իսկ Որմիզդ աստուածն բարի՝ արար զըռն նախաւոր մարդն զԱյոմորդ: Չսա փորձեաց Արհմն 30 ամ եւ այնչափ ասնջանս ի վերայ հասցոյ զի մեռաւ Այոմորդ: Ի գիցն նորա բուսցոյ Որմիզդ զժառն Ռէիւս՝ որ երեք իբրեւ պառու զառաջին ծնողն մարդկութեան: Ջերկոսին եւս զնոսա հրապուրեալ մոլորեցոյց Արհմն շար ինչ պաղով, եւ նախ կինն մասջոց զհս գիւաց: Յետ այնորիկ հարկէին նոցա ագանել մորթն անասնոց եւ չոջել այսր անդր իբրեւ որաւորաւ — Չարմանալի է Քաղաքացւոց պատմութեանն միաբանութիւն ընդ գրոց, զի յայնչափ բխրաւոր ամաց ժամանակի զոր գնեն յառաջ քան զՋերհեղն՝ ասան եւեթ ազգ հաշուին իսկզբանէ մինչեւ ջրհեղեղն: Բայց

¹ Ա. եւս. Բրոն. Ա. Յուս.:

Ոմիդ. Նաս. Ա. Գիւր. Այլակերդ. 89:

² Եւթագոս. Վերդիդ. Մշակական Ա. 123: Գլուխ. Ե. Գիւր. Յիկեղ. Ա. 8:

և Երեւոյի յանձնախումբն առնոյն զոր ընծայեն միւս միւս ի տասն աղգաց անսի, ցուցանեն զկարծիւն զոր աւին զերկայնակեցութենէ կենաց մարդկան ժամանակին այնորիկ: — Հընդիկք ըստ երկայնակեցութեանն՝ նշնպէս եւ յաղթանդամ մարմնս ընծայեն:

Գ. Այլ պայծառագոյնք յոյժ եւ աւանդութիւնք ջրհեղեղին մաւառանդ առ Քաղդէացւոց: Աղէքտանդրոս Բազմավէպ աւնի այսպէս. «Արոն, ասէ, նմա (Քսիսութեան = Նշի) ի քուն յայանել, զոր հայրն անուանեն Արամազդայ, ի հեգեառասաներորդում Դեսիոս տմանն որ է Մարերի, մարդկան ի ջրհեղեղէն ստահել. հրաման առ զամենայն զառաջինս եւ զմիջինս եւ զմերջինս մտանից փորել եւ դնել յԱրեգ քաղաքին Սիպարացւոց: Նաւ գործել եւ ի ներքս մասնել հանգերձ աղգականք եւ կարեւոր բարեկամք. համբարել ի ներքս ունիկս եւ ըմպելիս, մեծանել եւ գազանս եւ թռչունս եւ չորքոտանիս, եւ ամենայն կազմածովք պարտաւ լինել ի նաւարկել: Հարցեալ թէ յո ուրեք արդեւք նաւարկիցէ, պատասխանի արարեալ թէ նա գիտն՝ աղօթս առնել զի բարիք մարդկան լինիցին: Եւ չսառնգամէր գործել զգործ նաւագործութեանն. որոյ երկայնութիւնն էր՝ հեգեառասան վառան եւ լայնութիւնն երկու վառանք: Հանգերձեալ կազմեալ ըստ ամենայնի որպէս եւ առ հրաման՝ զկին եւ զորդիս եւ զկարեւոր բարեկամս ի ներքս մեծանել: Ի հասանել ջրհեղեղին եւ վաղ վաղակի ցածնաւ՝ թռչունս ինչ արձակել Քսիսութեան, եւ չգտանել ուսել ինչ՝ եւ ոչ տեղի եւ դադար իջանելոյ. դարձեալ միւսանգամ առ նաւ զնոսա ի նաւ. եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց դարձեալ արձակել այլ հաւս, եւ նոցա միւսանգամ անդրէն ի նաւն գալ՝ կաւով թաթախ զմագիլսն բերեալ: Ապա երրորդ անգամ արձակել եւ անդրէն միւսանգամ չգալ ի նաւն: Յայնժամ իմանալ Քսիսութեան եթէ յայանեալ բացեալ է երկիր, քակել զկողմ մի ձեզւան նաւին, եւ տեսանել երթեալ յեցեալ զնաւն ի լեռն ինչ: Ելանել կնաւ եւ դասերք միով հանգերձ եւ ճարտարապետաւ նաւին, եւ երկիր պագանել յերկրի: Բազին կանգնել եւ զոհ գից մատուցանել, եւ պիտահեալ չիք յաշաց լինել՝ նորք հանգերձ որ ընդ նմա ի նաւէն ելանէին: Եւ որ անդէն ի նաւին մնային եւ չելանէին ընդ Քսիսութեանց՝ ելեալ յետոյ խնդրէին զնա, եւ յանուանէ շրջէին գոչէին կոչէին: Քսիսութեան շերեւեալ այնուհետեւ նոցա՝ բայց ձայն բարբառոյ յոգոցն եկեալ՝ պատուէր ապր եթէ պարտ է նոցա դիւցապաշտս լինել, եւ եթէ ինքն վասն դիւցապաշտութեանն երթեալ բնակիցէ ի բնակութիւն գիցն. եւ կնոջն նորա եւ դասեր եւ նաւապետին ի նոյն պատիւ վայելել: Եւ դուլ եւ պատուէր առ նոցա երթալ միւսանգամ ի Բաբիլոն, եւ թէ այնպէս ինչ հրամանք գիցն իցեն՝ նոցա երթալ ի Սիպարացւոց քաղաքէն փորել հանել զմատանն՝ որ ծածկեալ կայցեն անդ եւ առ մարդկան. եւ եթէ տեղին յորում վայրի ելեալ կային՝ Հայոց աշխարհն է,¹ — ջնոյն բանս երկրորդէ եւ Արիգենոս ի Քաղդէացւոց պատմութեանն²:

(1) Ասորոցն եւ զԱրաբացւոց որ գրացիր եւ մերձաւորք Քաղդէացւոցն են, խառնելով եւ զՅուդաց աւանդութիւնս՝ պատմէ Ղուկիանոս փիլիսոփոս՝ յորժամ ճառիցէ զմահեմէ ինչ ի Հերապոդիոս առ Եփրատայ՝ որ էր հայրենի քաղաք նորա. «Ջայս մահեմն, ասէ, պատմեն ի Դեւկա-

1 Բերոսոս կամ Բիւռիոս քաղդէացի առ Եւ. եւ. Գա. Բա. Գրոն. Եւմ. Ե. Զեո եւ Խոր. արաբ. Աւետ. Թ. 13:
Դիւր Ե. Գլ. Բ.

զինե՛ւ Սկիւթացւոյ շինեալ, առ որով մեծ ջոհեղեղն եղեւ (զոյս ասե՛ Ղուկիան վասն ի Դեւկաղիոնէ Թեսաղացւոյ զատուցանելոյ առ որով ի Թեսաղիա ջոհեղեղն պատմի լեալ)։ Ի Յունաց, ասե՛, լուսոյ պատմել զԴեւկաղիոնէ, եւ է պոպիսի ինչ առասպելն։ «Այժմաւ ասց. մարդկան չէ ինչ նոյն ընդ առաջնոյն, քանզի այն կորեաւ։ Սոքա յերկրորդ զարմէ անտի սերին, որ ի Դեւկաղիոնէ բխեալ բազմագոյն սերնդովք կարգեալ եկն յառաջ։ Առաջին մարդիկն յանգագունք էին յոյժ, եւ հակառակ օրինացն օձիրս գործէին։ Չկային յերգմանն եւ ոչ հերաւսիրութիւն ցուցանէին, եւ չժողովէին զօտարն, եւ ոչ թէպէտ եւ վասն ի թիկունս հասանելոյ մողթէր որ՝ զլնդային ինչ։ Յայն ստիս հասին ի վերայ նոցա տնհարին աղէտք։ Զուրք ելանէին բազում յորդութեամբք ի սրտէ երկրի, եւ հասէին տարափք անձրեւաց, եւ վերացաւ ծովն, մինչեւ ամենայն ինչ կորեաւ։ — Բայց Դեւկաղիոն միայն յամենայն մարդկանէ պահեցաւ պլում իմիք ասցի, վասն իմաստութեանն եւ գիցապաշտ առ գիսն լինելոյ։ Բայց պոպէս ապրեցաւ նա։ Մուսնա ի տապան մի մեծ արկղագործ՝ զոր ունէր, եւ եմոյծ ի ներքս զկին իւր եւ զորդիս։ Յայնժամ եկին առ նա երկու երկու վարադք եւ ձիք, առեւծք եւ օձք եւ ազգք ազգք անասնոց իւրաքանչիւր զոր երկիրս բուծածէ, եւ զամենեւին զնոսա առ ընդ իւր ի ներքս, եւ ոչ ֆութեցին նմա, զի եղ ի միջի նոցա սէր մեծ եւ բարեկամութիւն Արամայց։ Եւ պոպէս նաւարկեալ զնային ի տապանի անդ, մինչ զեռ տակունին ջուրքն աեւէին բաւէին։ Այսպիսի ինչ են վէպք Յունաց վասն Դեւկաղիոնի։ Բայց յոյժ զարմանաց են բանք պատմութեանն, որ ի Հերապոլիսն պատմի։ Քանզի ասեն թէ յերկրի անդ նոցա բացաւ գուր մի մեծ, եւ ամենայն ուղիաջուրք հեղեղին անդր ժողովեալ ամիրոփեցան։ Յետ այնորիկ ուղղեաց Դեւկաղիոն սեղան, եւ չեւեաց ի վերայ գբոյն բագին նաւիրական գիցն Հերայ։ Զգուքն՝ իմ իսկ տեսեալ է, կարի փոքր է այն։ Բայց թէ երբեմն մեծ էր եւ ապա փոքրկացաւ։ զայն ոչ գիտեմ։ Բայց իմ տեսեալ է աչք իմովք թէ փոքր է։ — Ի հաստատութիւն պատմութեանս բերեն ի մէջ զյաջորդս. երկիցս ամի ամի անծն ջուր ծովու ի մեհեան անդր։ Եւ ոչ եթէ քուրմքն միայն անծն, այլ եւ ամենայն երկիրն Ասորոց եւ Արաբացոց, նա աւանիկ եւ յայնկոյս կողմանցն նփրատայ գան բազում մարդիկ եւ բերեն ջուր։ Հեղուն զջուրն ի մեհենին եւ ընթանայ ջուրն ի գուր անդր։ Եւ թէպէտ եւ փոքր եւս գուրն է, սակայն առնու ջուր բազում։ Զայս յայն սակս առնեն, զի Դեւկաղիոն, ասեն, զայս կարգեաց առնել յիշատակ պատահելոցն եւ գիցն բարերարութեան։ Այս պատմութիւն է նոցա զմեհենէն»։

Եւ զաղաւնին եւս, որպէս եւ զծիածանն չեն ամենեւին մոռցեալ ասցք։ Պատմէ Պլուտարքոս ձեւ զայս օրինակ. «Աղաւնոց իրիք, ասեն, ի տապանէ անտի արձակեալ՝ եւ գառնալովն պոքրէն նշանակեալ իցէ Դեւկաղիոնի վասն անձրեւացն չցածնոյ, եւ ապա չգառնալովն զջեր եւ զպարզ օդոցն, ասեն, առեալ նշանակ»։

Ըստ Հընգկաց՝ տէրն աշխարհի հայեցեալ մարդասիրութեամբ ընդ պրն աստուածապաշտ (Սատիաւրատտ = նոյ), կամեցաւ ապրեցունել զնա ի միջոյ կործանմանն՝ որ վասն ապականութեան ժամանակին գալոց էր, իօսէր ընդ նմա պոպէս։ Յետ եւթն տուրց, ով թշնամեացն նուաճող, ընկղմեացին երեքին աշխարհքն (այս ինքն երկինք, երկիր եւ սանդարամեոք) ի համաարած ինչ անդունդս մահու, բայց նա մի

մեծ միայն յղեալ յինէն՝ անգէն ի սատակիչ տէաց միջի կարոց է առաջի քո յանգիման. ապա առցես դու ընդ քեզ զամենայն արմատս բժշկականս եւ զամենայն ազգս սերմանց, եւ երթեալ մտանիցես ընդ այլոցն եւս եւթանց իմաստնոց յընդարձակ արկղագործ առպան անգր, զոյգս յամենայն անտանոց առեալ ի միասին, եւ անգէն ի ներքս միասցես յապահովի ի հեղեղէն ի վերայ անհուն ծովուն ծփանաց, առանց լուսոյ, բայց միայն ի նշուլից քոյոց իմաստուն ընկերացն: Եւ անգէն իբրեւ սկսածիցի նաւն ծովածուփ վարել ի սաստիկ բքոցն յուղելոց, պնդեալ հարստեսցես դու զնա ծովական ինչ օձիւ մեծաւ ի վերայ եղէրն իմոյ (քանզի պահպանիչ սաստուածն Ախշու էր որ ի ձկան կերպս իջեալ խօսէր ընդ նմա), զի ես մօտ առ քեզ կամ եւ ձգեցից զնաւն քեւ եւ ընկերօքդ հանդերձ: — Իբրեւ Սաստաւրատա հնազանդեալ միայր ժամանակին զոր սահմանեաց նմա այն որ տէրն է մտաց մերոց, ողողեաց կալաւ զերկիր ամենայն ծովն, եւ վաղվադակի մեծացաւ ծովն ի ստեպ անձրեւացն որ ի թանձրամած ամպոց իջանէին: Իսկ ինքն զմատաւ տծեալ զհրաման պատուիրանին, ետես զնաւն զի մօտէր գայր, եւ եմուտ ի ներքս ի նաւն հանդերձ գլխաւոր Բրամանօքն: — Յայնժամ եկն եկաց Հերի (մեւս եւս անուն Ախշու սաստուածոյ) ի միջոյ համայնաջունջ հեղեղէ, որ երթայրն եւ նուազէր յայնժամ. սատակեաց նա զլեւն Հայագրիւս, եւ եգիտ միւսանգամ զնուիրական մատեանն,,:

(Նետ տակաւ ապականելոյ մարդկան, ասեն Սինէացիք, Նիուււս (նոյ) արգել փայտիւ զլուրսն որ ի խոնարհ իջանէին եւ փակեաց զխամարն երկնից զարմանալի ինչ հինգգունեան վիմով (ծիածան):

Ս) Մեքսիկացւոց ասէ Աղափգեր, որ էր եւ ինքն մեքսիկացի յազգէ, եւ զիւրոյ ազգին զպատմութիւնն ի Սպանիացւոց եւ յառաջացւոց լեզու հար ի մատենի, թէ «Մեքսիկացւոց՝ հանգոյն այլոց ազգացն ի կարգ եւ ի յարգարուժն եկելոց՝ հաստատուն ինչ զոյցք պատմին զաշխարհագործութենէ, զջրհեղեղէ ջուրցն, զլեզուացն խառնակութենէ եւ զազգացն ցրուելոյ. այլ բազում ինչ եւ առանցիկ ճառք ընդ պատմութեանն խառն են: Զայս ամենայն անցս եւ զդէպս նոքա ի նկարու հանեալ ցուցանեն: Ասեն թէ համարէն մարդիկ հեղձան ի հասարակաց ջուրցն հեղեղէ. եւ թէ մի մարդ միայն որում անուն Աոպեկոպք եւ ըստ այլոց Թեոհուպակզի, զերծեալ ապրեցաւ ընդ իւրում ամուսնոյն՝ նուախաւ: Եւ ելին նոքա ի լեւան մի զոր նոքա անուանեալ կոչեն Աոհչուական, եւ անդ եկեալ յորդէնութիւն բազում որդւոց որ ամենեւին խուլք էին, մինչեւ աղանւոյ իրիք ի դիտակէ ծառոյ միջ նոցա բարբառս օւսուցեալ, բայց կարի այլակերպս յիրերաց, որպէս զի չկարէին նոքա զմիմեանս իմանալ,,:

Վ) ասենագիրք բազումք իրաց Ամերիկացւոցն պատմեն թէ հարցեալ երբեմն բնակչաց Աուբայ կղզւոյն վասն իւրեանց սկզբանն՝ ի Սպանիացւոց, պսպիսի ինչ զոյցս են պատմեալ. «Աւեալ են նոքա ի նախնեաց իւրեանց թէ ած Ասաուած զերկինս եւ զերկիր եւ զայլսն ամենայն համակերտս ի հաստաւ: Դարձեալ, ասեն, ո՞նք այր ծեր, յառաջագոյն առեալ զազգուժն ջրհեղեղի որով պատժելոց էր Ասաուած զմարդիկ վասն մեղացն իւրեանց, նաւ մի մեծ գործեալ, եւ ինքն իւրով տամբն ի ներքս մանալ: Իբրեւ դարձարէին հասանք ջուրցն, արձակել նորա ագռաւ մի որոյ բազում մարմինս մեռելոտիս գտեալ, չգտանալ այգրէն: Ապա արձակեալ նորա աղանի մի յաղանեաց, եւ նորա

գարձեալ յետ շիջ Հոգոյ (որ ծառ ինչ պաշարեր է յՄարիկէ) ի բերան: Եւ ծերոյն համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրցն տեսանել, ելանել ի նաւէ, եւ կազմել գինի ի վայրի խաղաղոյ:...

Եւ Հոյոյ՝ առ որոց մանաւանդ պարտ էր խնդրել վկայութիւն վասն ջրհեղեղին¹, նշմարի գործական ինչ եւ անբարբառ աւանդութիւն, որոց ապագէն հիմն բանիւ աւանդութիւնն է: — Այլ եթէ ի քրիստոնէութենէ ինչ ունի սկիզբն առ նոսա յիշատակն ջրհեղեղին եւ իրաց կապելոց ընդ նմա, զոր տեսանեմք ի չորրորդ գլխու քրիստոնէութեան (այս ինքն յետ կէս դարու մասնելոց անդր քրիստոնէութեան) առհասարակ զօրացեալ ի Հոյոյ աշխարհին²: Եղն պատմագիրն (Փաւստոս) որպէս ամենայն ուրեք՝ նշնագէտ եւ առաջնախել եւ զկարծիս եւ զտիրող խորհուրդս հարց մերոց նկարէ: Բայց վաղ իսկ քան զնա քաղդէական պատմութիւնն լինի յայսմ կարեւորն գեղօ պատմագիր հնութեանց մերոց: Աղէքսանդրոս Բաղմամբէպ³ ի վերջ կոչս պատմութեան ջրհեղեղին յարէ. «Ի նաւէն որ չորսու գաղաթեաց ի Հոյս եւ ցայժմ տակաւ ինչ մասն ի նորգուացաց⁴ լերինն ի Հոյոյ աշխարհին անալ նշխար, տսեն, եւ ոմանց քերել բերել ի փոփոց նաւին նաւթոյ ի բժշկութիւն եւ ի ընդոց ցուաց ինչ բժժանաց»: Եւ Արիւգենոս եւս իմ յատկագոյնս ի Հոյս հանէ զբանն, յորժամ տսէ, թէ «Նաւն երթեալ յաշխարհն Հոյոյ՝ գաղաթեր, եւ ի փոյտիցն գեղ օգնականութեան բնակաց աշխարհն պարգեւէր»: — Եովսեպոս զՆախնականն կամ զՆախնականն⁵ մեր բերէ ի մէջ ի վկայութիւն: — Երրոց թուի թէ պատմութիւնն զուգիանաւ եւ զՀոյոյ ակնարկիցէ յորժամ ապիցէ թէ յայնկոյս կողմանց Եփրատ գեղաց բազումք գան հեղուլ ջուր ի մահնին (անս վերագոյն յՅԹ իջին): Մանաւանդ զի տունն Նաւասարդ ամոյ⁶ (այս ինքն առաջին ամոյ, յորում եւ նոյ ի առպանէ) որ առ քրիստոնէութեամբ միացաւ ընդ տունին Արդամվառի, թուի լեալ ի բնէ տուն կամ յիշատակ ջրհեղեղին: Բայց ի հեղմանէ ջրոյն որ այնչափ ինչ հին օղորութիւն է, եւ արում պլազդ ինչ մեկնութիւն անհնարին է ընծայեցուցանել՝ բայց ի ջրհեղեղ անդր հանելով, արձակուամբ եւս աղանեաց, զոր ուրեք ուրեք առնեն՝ ապ մեծ ինչ աստիճան ստուգութեան կարծեացա:

Այն գէտք ջրհեղեղին հաստատին եւ պատմութեամբ իսկ երկրիս. զի քննութիւնք երեւելի եւ նշանաւոր արանց տեղեկաց բնութեան (որպիսիք զքաղ Լիւք, Ղալվիէ, Հումբուղ եւ այլ եւս նոյնպիսիք) զայս ցուցին, թէ երեւք երկրի առեալ են մեծ ինչ եւ յանկարծակի փոփոխումն միարան ժամանակաց նշանակելոց ի գրոց:

Եւ զինչ համեմատութիւն իցէ արգելք առաջին երկրի ընդ այժմու երկրիս, կամ որչափ ինչ փոփոխութիւն ի նմա լինալ իցէ ի մեծ ջրհեղեղին: 1. Այսմ խնդրոյ սակաւաւորաց ոմանց կարծիք տան պատասխանի թէ ոչ համարէն զամենայն գունդ երկրիս օղոզեաց ջրհեղեղն,

1 Ման. Ը. 4:

2 Բաղմամբ. Դար. Գ. ԳԼ. Ժ:

3 Առ Եւսեպոս Գրք. Ը:

4 Համեմատ կարծեացն Հոյոյ առ Բաղմ.

Դար. Գ. ԳԼ. Ժ. «Ի լերինն Հոյոյ... ի հաւատն կարգուաց»: Ցեռ եւ Խոր.

պատմ. Հարիս...:

5 Τοῖον ἐπιχωρίοισι.

6 Եովսեպ. Նախնեաց պատմ. Գիրք.

Ը. ԳԼ. Գ. Ἀποβατρίων.

7 Խոր. Գիրք Բ. ԳԼ. ԳԶ:

ուստի մասնաւոր իմ ջրհեղեղ եւ սակաւ գոյլակերպութիւն յայնժա-
մա եւ այժմու երկրիս դնեն: 2. Նմին հակառակ բաղմագոյնք հան-
գերձ հոյակապ երկրախօսիւ ալ լիւքաւ դնել գնեն համաւարած ինչ
ջրհեղեղ՝ այլ ի հիմանց փոփոխումն ասեն լիեալ ի գնդի երկրիս: այն-
պէս զի այժմու կղզիք մեր յայնժամու լերանց գագաթունք իցեն, եւ
գագաթունք լերանց մերոց՝ կղզիք յայնժամու ծովուն: — Եպն սակս ի
գագաթունս բարձրաբերձ լերանց որ սալաքար իցեն, ասէ ալ լիւք,
չգտանին խեցիք կամ այլ ինչ ծովային ծնունդք: Զնորին հառաւիժն
չուրջ ղերամբքն այնոքիւք գաւանին ցածագոյն լերինք կրօյ որք ի ծո-
վային մարմնոց առաջնոց ծովուն յորինեալ կան: Բակրոտի մարդկան
չգտանի ուրիշ, ասէ, այժմ ի մերում երկրի, քանզի անգղւստ ի սկզբա-
նէ թաղէին մարդիկ զմեռեալս իւրեանց, ուստի չէր հնար հեղեղաց առ-
նել զնոսա ի ծով, որպէս ասնէին զանասնոցն սակերս եւ զգիւականս
զորս այնչափ յաճախութեամբ ի գաշաժպարս մեր եւ ի լերինս որք
յայնժամ ի ծովու էին՝ գաւանեմք: (Զայսչափ յաճախութիւն ոսկրոտոյ
անասնոց որպէս եւ զծառոց ի քրէական նիւթ փոխելոց՝ ի ժամանակս
գեցորեայն աբարչութեան փոխեն այժմու սառագագոյն հանգամանք
երկրագիտութեան): Ըսա ալ լիւքայ նուաղել ջուրցն զորմէ յիշատակէ
Մովսէս, Է թողալ ծովու զառաջին ժողովեալն իւր, թէպէտ եւ կայր
մայր ջուրն եւ ի խորածորս եւս նորոց երկրին: Եւ այնպէս ի միում ի
կղզեաց առաջնոց ծովուն, այս ինքն ի լերինն Աբարտոսայ գագաթեաց առ-
պանն: — Իսկ գժուարութեանն զոր յաշխարհագրական բանիցն Մովսէ-
սի՝ մարթի որ ընդգէմ բերել, ապա պատասխանի թէ յորժամ Մովսէս
գերկրէն եգեմոյ խօսէր, զասհման հին ինչ երկրի նկարեր: Զաւանդա-
թիւն չորից գեաոցն այնոցիկ պահեալ էին, ասէ, Նոյեանք, եւ յետ
ջրհեղեղին նորոց գեաոց ետուն զհին անուանսն, որպէս Եւրոպացիք
ասէ, յԱմերիկացւոց աշխարհին զվայրսն ըսա իւրեանց հայրենի աշ-
խարհին անուանեցին: Այս կարծիք, թուի իմ, ասեն, թէ կարեւոր
եւս է առ ի մեկնելոյ թէ ընդէր չորեքին գեաոցն այնոցիկ որ յԱդամոյ
ժամանակս ի միոջէ աղբերէ ելանէին, այժմ չգոն ուրիշ ի միջի: 3.
Այլ առաւել հասարակաց միանգամայն հաւանութեան կարծիք այն
են, որ ոչ այնչափ փոքրկացուցանէ զջրհեղեղն մինչեւ մասնաւոր ինչ
ջրհեղեղ դնել, եւ ոչ նմին հակառակ այնչափ ստատկագոյն համարել,
որպէս զի եւ զներքին մասունս գնդի երկրիս ի հիմանց խորխարեալ
նար աշխարհ հանել ի մէջ: — Թէ որչափ հեռի ի հոգւոյ մովսիսեան
պատմութեանն է առաջին կարծիք՝ յայտ է (զի սպանայ Աստուած
ընթել ոչ զմարդ միայն, այլ եւ զանասուն եւ զսողուն եւ զթռչունս
երկնից, վասն որոյ եւ պատուիրէ առնուլ յամենայն ազգաց անասնոց
ի տապանն: Եւ «սասականայր ջուրն . . . եւ ծածկէր զամենայն լե-
րինս բարձունս որ էին ի ներքոյ երկնից, հեգեաասան կանգուն
բարձրացաւ ջուրն ի մեր»)։ — Իսկ գիւտն ալ լիւքայ որչափ գեղե-
ցիկ, սուր եւ դիպող ի մեկնութիւն երկրագիտական դժուարութեանց
ինչ կամ բանից ինչ գրոց զառաջինն երեւիցի, միշտ իսկ չկարէ հա-
նել զայնպիսի միտս որ առողջ եւ հաստատուն ինչ քննութիւն սի-
րիցեն: Ուր՝ զի այնմ յանդուգն եւ համարձակ կարծեաց հակառակ
գաւանի ինչ ինչ եւ յերկրագիտութենէ՝ այնու զի յընդարձակ շարս
յառակի երկրիս՝ որ է յառակ ծովուն առաջնոյ ըսա ալ լիւքայ, եւ
յայլ եւս բազում տեղիս գաւանին շեղձեղձ կուտեալ մաշտորք ցամա-

քային շնչառության եւ ծառայ եւ այլ եւս թե իրաց որ ցամաքի մա-
նաւանդ եւ ոչ ծովու պատշաճիցին: — Դարձեալ ոգի մեղսական
պատմութեանն եւ բանքն¹ շնորհն այնպիսի մեղսութիւն: Մովսէս ի
նկարել անդ զտեղի բնակութեան առաջնոյ մարդոյն, զգրախանն ասեմ
կամ զԵղեմայ՝ մեկին եւ յայտնի բանիւք ի մէջ բերեալ ցուցանէ իբրեւ
մատամբ զմիջին կողմն զայն արեւմտեան Ասիայ, որ առ երկու մեծա-
մեծ գետովք եւ ընդ մէջ չորից ծովուց կայ, այս թիւն ընդ մէջ ծոցոյ
Պարսից եւ Արաքսաց ծովուցն եւ ընդ մէջ Կասպիական եւ Միջեր-
կրական ծովուն: Այնպէս յայտնագոյնս անուանէ Մովսէս զերկաթն
մեծամեծ գետս այսր միջին կողման Ասիայ, զԵփրատ եւ զՏիգրիս գե-
տաց ասեմ, որպէս զի չիցէ իսկ Տարս առնելին տարախուսելոյ, թե
արդեւք այն գետք իցեն զոր մէջն Եփրատ եւ Տիգրիս կոչեմք: Ձեր-
բորդ գետն գրախաին, զոր Մովսէս Փիտն կոչէ, սովորութիւն է ի
Տիւսիսակողման ի Կաւկասեան սահմանս որմնել, եւ համարին իմն թե
գուցէ Փասիս գետ իցէ այն, սակայն չե այն սաղոգ հանգոյն առա-
ջացն: Ձորորորդ գետն (զԳեհոն) հին մեկնիւք առաւել զԵփրատ
գետ համարեին, բայց ընթացք չորրորդ գետոյն այնորիկ զոր Մով-
սէս նկարէ, չունի ինչ նմանութիւն ընդ այժմու ընթացից Եփրատ
գետոյ: Նայնպէս եւ մի աղբեւրն այն գրախաին ուստի չորեքին գետքս
եղանելին՝ չգտանի ուրեք ի վերայ երկրի, կամ զի ցամաքեալ իցէ այն
եւ կամ իցեալ եւ կամ այլով ինչ օրինակաւ անհետ լեալ. եւ կամ
(որպէս ոմանքն կարծեն) թերեւս անդէն յանկանել մարդոյն յերանա-
լից կայանացն, սասանումն ինչ եւ զղրղումն առնելին իսկ այլայլեալ
իցէ զտեղին զայն, որովք ի մէջ գայցէ պլակերպութիւն մեղսական
նկարագրին եւ այժմու գրից կողմանցն այնորիկ եւ գետոց նորա²:

Ի

Աշխարհ նոր — Բաժանումն ողջաց. 2345 — 2245

II

Եւ Կոյ հրամանաւ Աստուծոյ ի տապանէ անաի հանդերձ
տամբն իւրով եւ ամենայն անասնովք եւ կոխեաց զցամաքն: Ը ի-
նեաց նա վազվաղակի սեղան եւ եհանն ողջակէզ Աստուծոյ յամե-
նայն անասնոց սրբոց եւ հաճոյ եղեւ Տեառն պատարագ նորա:
(Օրհնեաց Աստուած զԿոյ եւ զորդիս նորա զի աճեացին եւ բազ-
մացին եւ լցցեն զերկիր: Եւ թողացոյց եւս նոցա բաց ի բուսոց
ուտել եւ զմիս անասնոց, որով մարթի առնուլ ի միտ թէ աբ-
գելեալ էր այն Ադամայ եւ Սեթեանցն, եւ այս իսկ հանդերձ փո-
փոխութեամբ հանգամանաց նորոյ աշխարհիս, յիրաւի համարի

¹ Եւն. Բ. 8 — 15:

² Ըստ մերձեցուցանելոյ մտանադրաց
զայս երկու անշուտ գետս յայլ եւ այլ
ծանօթ գետս՝ փոփոխեն եւ զգիր գրախաին:
Թեւեմք եւ Կալմէս Փիտն գետով իմանան
զՓասիս, եւ Գեհոն գետով՝ զՊարսիս. եր-
կիր Եփրատայ համարին զԿալմէս, եւ երկիր
Փուշայ (Եփրատկողման) համարին զԿասեա
գրիթն ի Խաւժատամբ. (տես Սարգ.

ժԱ. 512: Դիոդ. Սիկիւզ. ժԷ. 111: Ստեփ.
Բիւլդ.: Ապոլիան. զՊարթ.) ուստի եւ զԵ-
գեմ կամ զգրախան գնեն ի Հայոց աշխար-
հին: Բաշար եւ Հուհախոս փոխեն զԵգեմ
ի հարաւակողմն Միջագետաց (այժմու Զա-
հանգն Պարտաւ), զերկրիս ի միջ. գոցն
Մովս. փոխէ յԱսորիս: Միջագետս՝ մաս ի
ծառն Կասպից, եւ ուրք այլուք:

պատճառ երկայնակեցութեան նահապետացն առաջնոց: Նմին հակառակ արգել Մատուած Նոյեանց ուտել զարիւն անասնոց զի նովին առաւելագոյն ի զգուշութիւն յորդորեցին շհեղուլ զարիւն մարդոյ. միւսանգամ պատուիրեաց զգոյշ լինել յարենէ զոր եւ յանասունսն իսկ ապառնայր լինել վրէժխնդիր: — Եւ եղ եւս Մատուած ուխտ ընդ Նոյի եւ ընդ ազգի նորա եւ ընդ ամենայն արարածոց, եւ նշանակ ուխտին երեւեցոյց զծիածանն եւ խոտացաւ ոչ ջնջել յայնմհետէ զաշխարհ ջրհեղեղաւ¹:

Սկսաւ Նոյ գործել զերկիր եւ տնկեաց այգի: Եպա արբ ի բերոյ նորա եւ վասն զի չգիտէր զգորութիւն բնակելոյն՝ արբեցաւ: Արդի նորա կրտեր Վամ տեսեալ զնա ի վրանի զի տնկեալ դնէր՝ այսն արար եւ ծիծաղեցաւ ընդ մերկութիւն հօրն. բայց Ամ եւ (Զարեթ նորին եղբայր զնացին յետս յետս եւ ծածկեցին զմերկութիւն հօրն իւրեանց: Իբրեւ սթափեալ իմացաւ Նոյ զգործն Վամայ, անէծ զորդի նորա զՎանան եւ եղ զգաւակ նորա ծառայ երկուց որդւոցն իւրոց Սեմայ եւ (Զարեթի, զորս օրհնեաց իսկ: Եւ ինքն Նոյ վախճանեցաւ 950 տմաց, յամի իբրեւ 2000 յաւաջ քան զՎրիտառս²:

12

Երազն աճել եւ բազմանալ մարդկան (որպէս կամէր իսկ Մատուած) հարկեցոյց զնսա խնդրել գտանել վայրս ինչ առատարերս, եւ խաղացին յարեւելից ի դաշտավայրոն Սննտարայ: Եյլ զրգոեցաւ ի միջի նոցա վստահութիւն ի զօրութիւն իւրեանց եւ հասան յամբարառանութիւն եւ ի մեծամտութիւն. զի խորհեցան խորհուրդ՝ շինել բուրգն որոյ գլուխն հասանիցէ մինչեւ յերկինս, զի այնպէս քաջանուն եւ փառաւոր լինիցին, եւ իբրեւ այն թէ անգոսնիցեն իմն եւ զՄատուած: Եյլ ցրուեաց Մատուած զգործ ամբարառանութեան եւ յիմարութեան նոցա. զի խառնակեաց զլեզուս նոցա որ յայնժամ մի միայն էր, եւ ի պատժելն զմանկաւ միտ ընդունայնապարծ հպարտութիւն նոցա՝ արկ միանգամայն հիմն աղակերպութեան լեզուաց: Եւ յայն սակս Բաբել (խառնակութիւն) անուն կոչեցաւ տեղւոյն:

Չայր դիպաց եկն երեւելի ինչ զհեռ, զի բաժանեալ սփռեցան Նոյեանքն յայլ եւ այլ կողմանս, եւ այնպէս տակաւ ձգեցաւ բնակութիւն մարդկան յամենայն սահմանս երկրի³: Չայս բաժանումն ազգաց սովորութիւն է դնել յամի իբրեւ 2245—30 յաւաջ քան զՎրիտառս: Բմանք այսպէս համարին թէ այն եւս իմն յետոյ դիպեցաւ, եւ Փաղէկ որդի Նբերայ՝ յորմէ Նբրայեցիքն սերեցան⁴, յետոյ առեալ իցէ զՓաղէկն անուն որ ի բաժանումն անդր

1 Սեր. Եր. 17—19: Եբ. 20. 7:

2 Ես. 2. 10—11:

3 Ես. 2. 2—3:

4 Ես. 2. 10—11:

հայր եւ ոչ եթէ անդէն ի ծննդեանն իւրում որ եղեւ յամին՝ որ յառաջագոյն նշանակեցաւ:

(Նախութիւն ամենայն երկրի եղեւ ի զաւակաց անտի երկոց որդւոցն՝ Լոյի: Սեմեանքն առաւել քան զայլ ցեղն կացին Թեոքին միահամուռ: քանզի բնակեցին նոքա յԱփրատ գետոյ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցծովն Սիջին կամ Սիջերկրական եւ ընդ արեւելս մինչեւ ց(Լ)քոսս գետ. եւ վասն միաձեւ կերպարանաց եւ հանգամանաց կողմանցն այնոցիկ՝ առաւել քան զամենայն ցեղս պահեցին յամենայնի վերձաւորութիւն եւ զինամութիւն ցեղին իւրեանց: — Յարեթեանքն առին ի բնակութիւն զհիւսիսի արեւմտից Լոսիայ եւ զԼարոպէ, ուստի քան զամենայն ցեղս՝ անոք բնակութեանն օգոց խառնուածք այլակերպք եւ ազգի ազգիք են. եւ յայն սակս լեզու նոցա եւ բարք յերկարագոյն ժամանակօր անկան ընդ մեծամեծ փոփոխմանք: — Վամեանքն զաղթեցին մանաւանդ յԱփրիկէ եւ ի միոյն մասին ներքնակողմանցն Լոսիայ, եւ ցեղք ինչ ի նոցանէ որ յառաջնումն առ Լափրատայ, եւ ի հաւաքակողման Լափրատայ աշխարհին եւ առ ծովեզերքն Լափրատայ բնակէին, ի Սեմեանց անտի մերժեցան եւ կամ խառնեցան իսկ ընդ նոսա: — Սասն առաւել յայտնագոյն զայս երեւելի բաժանումն ազգացն եւ զնոցին սերունդս առնելոյ, պարտ եւ պատշաճ է դիտել մանր զանգին եւ զպատուական ազգահամար ազգացն զոր Սոփէան աւանդէ: Եւ ինքեանք իսկ անուանք իւրաքանչիւր արանցն որ յազգահամարի անդ նշանակեալ կան՝ ապաքէն իւրաքանչիւր ազգս նշանակեն. եւ մեծ մասն նոցա ունին յանկութիւն ընդ անուանց ազգացն որովք կոչին առ յետին եւս արեւելեայս¹:

13

(Յարեթի ծնունդք են — 1. Գոմեր (Գամեր), Գամիրք կամ Արմեթացիք առ հիւսիսային ծովեզերքն Սեաւ ծովուն: Ի նմանէ սերեալ են. ա. Լաքանազ, ազգ ինչ ի մէջ Հայոց աշխարհին եւ Սեաւ ծովուն, թերեւս Վիթանացիք եւ Փոխգացիք. ասեն եւ զՎերմանացւոց թէ յԼաքանազայ իցեն. բ. Ռիփաթ, ուստի բնակիչք Ռիփայեան լեռանցն յորս երբեմն զՊափղականացիս ասեն բնակել. գ. Խորդոմ, ուստի Հայք: — 2. Մագովգ, յորմէ բնակիչք Արփատս եւ մօտաւոր վայրացն, Սկիւթացիք եւ թերեւս եւ Սարմատք իսկ: — (Գովգն եւ Մագովգ իրրեւ հիւսիսային ազգք յիշին առ Լազկիեթ ԼՂ. 2): — 3. Մադա, ուստի Մեդացիք, կամ Մարք: — 4. Յաւան, ուստի Յանիացիք կամ Յոյնք, յորմէ ա. Լազիսա ուստի Հեղէնք անձուկ մտօք, բնակիչք Լազիսայ եւ այլք. բ. Խարսիս, ուստի

բնակիչք Արիկիայ եւ դրացի գաւառացն. Գ. Վեթիմ, Վեաիմ (Ախաիմ), ուստի Պեղասգացիք, յորոց ի Աիպրոս եւ ի Մակեդոնիա եւ յԻտաղիա եղեւ բնակութիւն. Դ. Ղազանիմ, ուստի Վաղոնացիք յԱպիրոս: — 5. Թաւրաղ (Թաթէղ), ուստի Տիրարեանացիք ի Պանաս եւ ի Արիկիա: — 6. Մասգը (Մեռէք), ուստի Մասկիացիք ի վերայ լեռանցն որ զԱրաց աշխարհ ի Հայոց աշխարհէն եւ զՀայոց աշխարհ ի Աողքիայ բաժանեն. ազգը վայրագը յորոց եւ զՀանս ասեն սերել: — 7. Թիրաս յորոց Թրակացիք, եւ որ բնակեալ են առ Թիրաս (Տնիէսաէր) գետով¹:

Վասնայ որդիք են — 1. Վաւ, յորմէ բնակիչք Վաւշաստանի, Նաթւովայի եւ Հարաւակողման Երարիայ. սերունդք նորա են ա. Վերրովթ, որ արկ հիմն իշխանութեան Բարեկացւոց, որ առ սկիզբն ի կողմանս Սենաարայ. Բ. Սարա, ուստի բնակիչք Մերոփայ յՆաթւովայի. Գ. Նւիղա (Վաւիղա), ուստի Վաւղոտացիք ի Հարաւակողման Երարիայ. Դ. Սարաթա կամ Սարոթա, նոյնպէս ի Հարաւակողման Երարիայ. Ե. Սարակաթա (Սարաթակա), ուստի բնակիչք արեւելեան ծովեզերացն Նաթւովայի. Ղ. Հակգմա, յԵրարիա առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. ի սոցունց՝ ա. Մեւս Սարա եւ Բ. Վաղան (Սուղաղան) որ են ազգը նոյնպէս ի նմին վայրի: — 2. Մեաթեմ (Մեծրայիմ) ուստի Նադիպտացիք. սերունդք նորա գարձեալ ա. Ղուդիիմացիք Թերեւս՝ Նուրիացիք. Բ. Նասնացիք, բնակիչք Եմմոնիա անապատին. Գ. Ղաարացիք, Ղաւբացիք, Ղիթեացիք. Դ. Նեփթացիք, բնակիչք Նեփաիւս ցամաքին որ կայ ի մէջ Նադիպտոսի եւ Լոփայ. Ե. Պատրոսացիք, բնակիչք Խեբացւոց կամ վերին Նադիպտոսի, ուր կայ նահանգն Փատորէս. Ղ. Վասողոնացիք բնակիչք վայրացն մօտ ի Սասիոս լեռն ի տարին կողմանս Նադիպտոսի եւ ի Աողքիս: Ի Վասղանացւոց սերել են Ղափթորացիք ի Արեաէ կղզւոյ՝ ուստի Փղշտացիք եկին ի Հարաւակողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց: — 3. Փուդ, Մաւրիտանացիք, արեւմտեան Լփրիկեցիք: — 4. Վանան, բնակիչք աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ ծովեզերացն Լոորւոց. ի նմանէ սերեցան Աիդոնացիք, Վետացիք, Յերուսացիք, Եմովրհացիք, Գերգեսացիք, Խեւացիք, Երակացիք, Աինիացիք, Երուադացիք, Սամարացիք, Համաթացիք, Աինիացիք, Աենեզացիք, Աեդմոնացիք, Սափայիմ, Փերեզացիք, Վանանացիք, զորոց յետոյ ճառեացուք²: — Եւ Մեքսիկացիք յԱմերիկա պատմեն թէ ի Վասնայ են:

Սեմայ որդիք են — 1. Նղամ, բնակիչք Նղիմայիսայ ի Պարսից աշխարհին: — 2. Լսուր, ուստի Ժողովուրդ Լսորեստանեաց թագաւորութեան: — 3. Երփաբսադ, բնակիչք Հիւսիսակողման աշխարհին Լսորեստանեաց կամ Վաղդէացւոց: Արդի նորա Սաղա, յորմէ Նքեր նահապետ Նքրայեցւոց Փաղեկաւ որդւովն. Փաղեկայ

եղբայր (Յեկտան՝ էր նահապետ ազգացն Արարացւոց, որ են Լազմագաղ, Սաղէք, Լսարմովղ (Լաւարմափէտ), Յարաք, Յադորամ (Լադուրամ), Լազէղ (Ուզաղ), Խեկղա, Լաբաղ (Վեբաղ), Լըխմաէղ, Սափա, Ուփիր, Լափղա եւ Յորաբ. բնակեալ նստէին ողբալերէրին, որ է ի Մասեաց (Մեսաս) մինչեւ ցլեառն Սեփար (կամ Սովփերա) ընդ արեւելս, ուր Արածանի եւ Վփղաթ հոսեն ի Խորշ ծովուն Պարսից, եւ յերջանին Արարիա: — 4. Վուդ որպէս հաւանութեան թափ՝ ժողովուրդ ինչ Լթւովպացի թէպէտ եւ մեծ մասն մեկնչացն համարին զ՛ իւղացիս բնակեալ ի Փոքուն Ասիա: — 5. Արամ, բնակիչք Լսորւոց եւ Միջագետաց որ Արամացիքն կոչին. սորա սերունդք են ա. Զուս (Ուզ) ի կողմանս Վամասկոսի. բ. Զուղ ի Խոր Լսորիս. գ. Վաթեր (Վեթեր) նահապետ Բակտրիացւոց. դ. Մէս կամ Մասէք (Մասք) բնակիչք լերանց Մասեաց (Մեսաս) ի Միջագետս: Ե. յս իսկ է բովանդակութիւն մովսիսեան ազգահամարին, զորոյ զմասն մի ինքնին դիրք մեկնեն, եւ զմասն մի հմուտք պատմութեանց 2:

Ի վիպասանութիւնս եւ ի պատմական վկայութիւնս ազգաց բազմաց՝ գտանեմք միաբան գրոց որոց զտեսիլ եւ զյիշատակ երից նախաւոր ցեղապետաց մարդկան՝ որոց ի միոջն միայնոյ նահապետէ առեալ իցէ սկիզբն հանդերձ մանր ինչ դիպօք պատմութեանն Նոյի եւ երեցունց որդւոց նորա, զպատմութիւն աշտարակաշէնութեանն իբրեւ զլար ինչ գործոյ, եւ զայնր զհետ զալ բազմաբարբառն լինել մարդկան, եւ զամենայն ազգս տարածանել ի կողմանց միջին Ասիայ:

Ա. Իսկն հին ինչ մատեան Հընդկաց պատմէ պոսպիսի ինչ. «Սատիաւարմանայ (որ եւ Մենու) համաշխարհական թագաւորի եղնն որդիք երեք. երիցագոյնն ի նոցանէ էր Շերմա, երկրորդն Քարմա, եւ երրորդն Յապետի: Սղբա էին արք բարեբարոյք, հոսկապք յառաքինութեան եւ ազնուագոյնք գործովք, վարժք եւ կիրթք ի հրահանգս զինուց պատերազմի, քաջք եւ առաքինիք եւ յաղթութեանցն ցանկացողք: Եւ Սատիաւարման հանապազ ի նկատութիւնս հոգեւորական ինչ իրացն վայելէր. եւ իբրեւ տեսանէր թէ որդիք իւր բաւական էին թագաւորելոյ, եգ ի վերայ նոցա զընեն թագաւորութեանն: Բայց ինքն եմուտ ի պաշտօն դիցն եւ քրմաց եւ կովուց»:

«Իբրեւ երբեմն թագաւորն Մենու ըստ սահմանելոյ հրամանին ընդ գինիս մտեալ յանգգայեալ էր եւ ննջէր մերկ, ետես զնա Քարմա, եւ կոչեաց անդր զիւր զերկուս եղբարսն եւ ասէ. Զք է պոս. յինչ կերպարանս գտանեմք զհայր մեր հասեալ: Եւ Երեմիս զնա կաւաւովք եւ ապին նմա պղծէն ուշաբերել: Իբրեւ ի միտսն եղեւ եւ եհաս ամենեւին յիրացն վերայ, անէծ զՔարմա պոսպէս. Լիջիւր դու քան

զամենայն սարուի սարկազմն. եւ քանզի անհամեցար. ի ծաղր հասարակացն նոցա, ի ծաղուէ անախ առնուցուս գու զանուանում: Յայնժամ եւ նա շերմայ սահման տէրութեան մեծանիստս ի հարաւակողմանս լերանցն ձեանց: Եւ Յապետայ շնորհեաց զամենայն ինչ որ ի սահման հիւսիսակողմանց լերանցն ձեանց կային: Բայց ինքն աստուածապաշտութեան նկատութեամբ ի կատար երանութեան հասանէր:

Նոյնպէս եւ Ամրիկացիք յառաջ վարեալ զպատմութիւն ջրհեղեղին՝ պատմեն «Ծերոյն պնորիկ համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրցն տեսանել, ելանել ի նաւէ եւ կազմել գինի ի վայրի խաղողոյ, եւ ի գինւոյն արբեալ ի քուռ մասնել: Իբրեւ ետես, ասեն, որդի նորա, ծաղր արար զմերկութեամբն նորա, եւ մուս որդին եկեալ առ մեծաբանացն ծածկեաց զմերկութիւն նորա: Իսկ ծերոյն զարթուցեալ զնա տնէծ եւ զսա օրհնեաց: Եւ թէ ինքեանք յառաջմէ որդւոյ անախ իջանեն, եւ մերկ իսկ շրջելոյ նոցա՝ զայս տան պատճառս. այլ նմին հակառակ, ասեն, Ապանիացիք (Եւրոպացիք) քանզի հանգերնս ագանին, թուի թէ յերկրորդ որդւոյ անախ սերեալ են»:

Նոյնպէս եւ առ արեւելեայս տիրէ յիշատակ երէս լինելոյ ցեղապետացն. «Յեա ջրհեղեղին, ասէ Սիրիզլա, ի վերայ առաջնոց մարդկան լինելոյ՝ թագաւորեաց Արոնոս եւ Յիսան եւ Յապետոս». կամ ըստ թարգմանութեանն եղելոյ առ Խորենացւոյն՝ «Զկնի նաւարկութեան Գաիսութեայ ի Լայս, Զրուանն (զի պոպէս կոչեն արեւելեայք զԱւեմ²) եւ Յիսանն եւ Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի»:

Բ. Այս ան աշտարակաշինութեան՝ լուիցուք աւանդութեանն որ անդէն յերկրի անգ յորում եղեւ՝ պատմի: Բաց յԱղեքսանդրէ Բազմավիպէ³ ունի եւ Աբիւգենոս պոպէս. «Դիպեալ առաջնոցն՝ զօրութեամբ եւ յաղթանդամութեամբ յուղացեալք, մինչեւ զդիոն եւս անգասնել եւ յանպիտանութիւն հասանել: Ահաանէին զբարձրաբերձ զբուրգնն կանգնել, որ այժմ Բաբելոն կոչի. եւ իբրեւ մօտ յերկինս հասուցանէին դիցն, այնուհետեւ հողմոց դից օգնական լեալ՝ մղէին եւ յերկիր կործանէին զմեղքեմաւոր գործն անարեացն. եւ յատակն կործանեալ՝ Բաբելոն անուանէր: Ար ցայն վայր միաշուրթն համալեզուք էին, եւ ի դիցն բազմամբոխ խառնախօս խրդուրտիւն ի միաբանեալսն եկեալ մասնէր»⁴:

Նման համեմատ ի նոյնպիսի աղբիւրաց եւ ընտանին մեր Մար Աբաս Կապինա⁵ զայս մեծագին աւանդութիւն մատակարարէ. «Ահեղք, ասէ, եւ երեւելիք առաջինքն ի դիցն եւ աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի բազմամարդութեան: Եւ ի սոցանէ հասեալ գտան ազգ սկսիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով եւ վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, եւ ի նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ⁶ ահագին իմէ եւ աստուածեղէն շնչեցեալ

¹ Գիրք Ա. Գլ. 2:

² Խոր. Ա. Գ. 2. էջ 43:

³ Ա. Եւս. Գրոն. Ա:

⁴ Ա. Եւսեր. Գրոն. Ա:

⁵ Ա. Խորենացւոյն Գիրք Ա. Գլ. Թ:

⁶ Այսպիսի եւթ տան գիրք, թէ վառն խառնախօսեան լեզուացն գաղաբեցին ի շինելոյ զբաղաբն եւ զաշտարակն (Եւս. ԺԱ. 8): Այլ Թ. Գրիգ. Լուս. զայս ազգաց աւանդութիւն, այս ինքն զիործանել

աշտարակն հազմով՝ որպէս իսկ բազում ասուցութիւն, խառնէ ի վարդապետութիւն իւր. զկուր ահագին հազմաբան շոգի Լոգույն Աստուծոյ... անկեալ ի վերաւս կարեալ զաշտարակն՝ վերաւս ի վայր վերջեալ հասեաց, ասպատակաբն ցած եւ ցիր կացուցանէր. (Ագաթ. ԼԳ. էջ 426 — 427): Յեւ եւ թէսփիղոս Անտիոք. (յափ իբրեւ 250 յեա Գր.) առ Աւագիկոս Գիրք Բ.):

ի գիցն ցտաննէ, ցրէ զամբարաւն, եւ մարդկանն տնուր բարբառա իւրաքանչիւր աւելք բաշխեալ՝ աղմակ շխտի ի մէջ տրկանէին»¹։

Այս ամենայն բարեխաւան կամ քաղցեալան աւանգութիւնք վասն իրացս որ անդէն յաշխարհի անդ նոցա գիպեցան, արգարեւ յոյժ յատկագոյնք եւ ճշդագոյնք ըստ գրոց պատմութեանն են քան որ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս վասն սոցին գիպաց յառապելի անդ պատերազմի սկսիցն ընդ գից ¹, պատմի։

Այնչառ զէսք բաժանման լեզուաց հաստատի եւ պատմութեամբ իսկ լեզուաց։ Անդէն ի բուն ի կարի հին ժամանակս տեսանեմք այլ եւ այլ լեզու՝ էութեամբ այլակերպս ի միմեանց կազմեալ եւ յօրինեալ ամենայն հանգամանօք, որ արդարեւ յայնչափ անձուկ ժամանակի որ ի ջրհեղեղէ եւ անդր է՝ չմարթի առանց Աստուծոյ զօրութեանն յանկարծ ի ներքս խառնելոյ՝ դիպել։ — Այլ սրպէս ի բնէ իսկ ի գէպ էր թէ աստուածեղէն զօրութիւնն զլազմաւորութիւն լեզուացն ըստ բազմաւորութեան ցեղիցն յարդարէր, նոյնպէս եւ արդեամբք իսկ ի բազմաւորութեան անդ լեզուաց, զոր առաջի ունիմք, նշմարի այնպիսի խնամութիւն եւ ազգականութիւն որով առնի հաստատութիւն մովսիսեան ազգահամարին, որ զամենայն մարդիկ յերիս նախաւոր ցեղս բաժանէ, սրպէս ըստ սերընդեանն նոյնպէս եւ ըստ լեզուացն եւ ըստ երկրագրական սահմանաց նոցա²։

Վանզի նորագոյն քննութիւնք յօրինուածոց քաջ ի բաց հին լեզուաց զայն իմէ հաւանութեան ցուցանեն թէ ի միօրէ անտի նախաւոր լեզուէ երեք բուն այլ եւ այլ լեզուք միայն ելեալ են, այս ինքն Յաբեթեանցն եւ ֆամեանցն եւ Սեմեանց։ — Այլ ի յառաջել ժամանակաց այն երեքին մայր լեզուք ընդ երեցունց ցեղիցն որոց լեզուք էին, ընկալան փոփոխմունս։ Մասնաւոր խառնուրդք տոհմից ինչ եւ այլեւայլութիւն կղիմայի բնակութեան նոցա՝ եմոյծ այլակերպութիւնս յիւրաքանչիւր բարբառ³ անդր յերից մայր լեզուացն, միշտ իսկ եւ յիս բազմապատիկ դարուց յայնչափ այլակերպութեանն եւս՝ զինամութիւն ազգականութեանն պահեալ, եւ զնմանութիւն նախաւոր կազապարին իւրեանց։

1. Վին իրի չէ ինչ կարի զարմանալի եթէ լեզու Յաբեթեանցն որք ըստ օրհնութեանցն նոյի, թէ «Ընդարձակեցէ Աստուած Յաբեթի»⁴, զմեծ քան զամենայն մասն հնոց աշխարհին տարածեալ կալան, եւ ի կարի այլ եւ այլ կղիմայս բնակեցին՝ այնչափ մեծամեծ փոփոխումն ընկալաւ, մինչ զի ազգականութիւն նոցա առ միմեանս նուրբ քննութեամբ եւեթ նիւթոյ եւ ձեւոց նոցա գտանի։ Այս ցեղ լեզուաց անուանեալ կոչի հընդկային-գերմանական կամ հընդկային-եւրոպական, այս ինքն ի կարգէ լեզուաց այնոցիկ որ ի Հընդկաց՝ քերելով ի վերոյ քան զարեւմտեան հարաւային կողմանս Ասիայ մինչեւ ցհուսկ հիւսիսային ծագս Եւրոպայ բնակեալ են։ Արպէս ծառոյ իրիք որչափ ոտքն բազմանայցեն եւ տերեւքն եւ ծաղիկք, սակայն միշտ միութիւն բնոյն եւ

1 Γενεσιμαχία.

2 Եփ. Ժ. Ե, 20, 31.

3 Dialecte.

4 Եփ. Ժ. Ե, 27.

զորութիւն արմատոյն երեւի, գոյնպէս եւ ի լեզու սերընգոյն Յարեթի ցրուելոց յերկուս մասունս աշխարհի՝ նշմարին առաջին հանգամանք մըր լեզուի նոցա: Հին մարական անուանք ըստ ձեւոյն եւ ըստ մասոյն ճշդիւ ունին նմանութիւն ընդ սանսկրիտեան լեզուին շնորհաց: Նշխարք զանդիկ լեզուին ամենեւին միարան են ընդ սանսկրիտ լեզուի, եւ զմեծ մասն նոր պարսիկ բանից գիւրու մարթի ի սանսկրիտ լեզուէ բխեցուցանել: Ուր եւ հոյ լեզուի ազգականութիւն ընդ զանդիկ եւ պարսիկ լեզուի առանց իրիք յերկուսնաց է: Դարձեալ սանսկրիտն եւ զանդիկ լեզու ընդ հին յունական, եարուրիական, գերմանական, կելտական, սլաւական լեզուաց, եւ սգրա եւս ընդ միմեանս անթիւ բանս ունին հասարակաց եւ ի դպրութեանն (քերականական) յօրինուածի ստէպ հաւասարութիւն, որովք յետ քննութեանց Բոպպայ եւ այլոց քննչաց լեզուաց՝ առանց երկուսնաց իմ թուի բիւել նոցա ի միոյն լեզուէ Յարեթեանց:

2. Ս'պր լեզու քամեանց չանկանի ընդ քննութեամբ, քանզի բարբառքն որ ի նմանէ առին սկիզբն սերելոյ՝ ոչ ինչ բաւական մուտք շնորհեն համեմատութեամբ՝ արկանել զնոսա ի խոյզ եւ ի խնդիր: Զհին լեզու Եգիպտացւոց անկատար իմ ճանաչեմք, այս ինքն ի գոյզն հաւակոտորոց մեհենական¹ նշանագրովք գրելոց ի ժամանակ փարաւնեանցն թագաւորաց, եւ ի նոր եգիպտական լեզուէ՝ յոր մատենա կոպտեան (խպտի) նշանագրովք գրեալ գտանեմք: Իսկ զայլ եւս զԱփրիկեցւոց բարբառս միայն իւր իւր բանիւք: չափ գիտեմք, եւ զայն՝ ոչ ինչ կարի ստուգութեամբ: Սակայն գտն եւ կռուանք ինչ ուստի մարթ իցէ համեմատութեամբ յայտ գալ թէ եւ քամեանք իւրեանց առանձինն բարբառովն ազգ ինչ զատ յայլոց ցեղիցն լեզուաց կացուցանեն: Միայն գաղթականք քանանու որ ի հարաւային արեւմտեան կողմանս Ասիայ բնակէին, խառնեցան ընդ Սեմեանն, օտարացեալք յառանձինն բարուց ցեղին իւրեանց:

3. Իսկ Սեմեանք յիւրեանց առաջին բնակութենէ անտի ոչ այնչափ հեռացան՝ մինչեւ լինելոյ կղիմայիցն կարի այլակերպ: Եւ մեծ ինչ մասն ի նոցանէ ազատ էր յազգախառնութենէ օտարոտի ազգաց: Վասն այնորիկ իսկ եւ բարբառքն եւս սեմականք չանկան յոյժ ընդ փոփոխմամբ, եւ այնպէս միաձեւ միտման յամենայն ժամանակի պահեցան, որպէս զի նոքին միայն չեաուն երբեք մեւս կարենաց ինչ երկմաութեան զազգակցութենէ իւրեանց: Ի մէջ բարբառոցս պոռոյթի թուի թէ նախ եբրայականն, ապա արամացին (կամ ասորականն) եւ յետոյ արաբացին առաւելապէս շահեալ տիրեաց յազգան հարաւային արեւմտեան կողմանց Ասիայ: Բաց ի լեզուէ անտի քանանացւոց՝ փիւնիկեցի եւս լեզու սեմական էր եւ մօտ ամենեւին եբրայական լեզուի 2, զոր օրինակ եւ անուանք տեղեաց եւ արանց փիւնիկեցւոց եւ բանք նոցա ի վերայ դահեկանաց, եւ որ ուրեք ուրեք բանք առ հռոմայեցի մատենագիրս՝ որպէս առ Պզուտոսի, Ագոստինեայ եւ Յերոնիմոսի իբրեւ ի Վարքեգոնացւոց՝ համադրեաց փիւնիկեցւոցն՝ գտանին, ամենայնիւ եբրայեցիք կամ սեմականք են:

1 Hieratique.

2 Յերոնիմոս Մեկն. Եսայ. Է. եւ Իս. 21: Ագոստինոս Մեկն. Եսայ. Ա. 24. եւ

ճառ ԺԺԳ: Մեկն. Յովհ. Ժե. որպէս եւ Բոլար Նախարարն երկրորդ. ԳԻՐԸ Բ ԳԷ. 1:

Անգղիայի յաջորդական :

1. Օլիգարխիան բաժանումն ենթոյծ Աստուած վասն զի ընդ բաժանումն մարդկան կամէր¹ եւ իննել ազգ ազգ: Բաժանումնն զչապականեալ մասնն ի հաղորդութենէ ապականութեան ապականելոյն պատասպարէր, եւ զգորութիւն չարութեանն կաղաքացանէր²: Աորժամ մեղաւոր ի մեղաւորէ բաժանիցի, եւ մի ազգ զմեւս ազգ՝ այլակերպութեամբ լեզուի, բարուց եւ կրթութեան յիւրմէ ի բաց անջատիցէ եւ հակառակութեամբ իսկ առ միմեանս իցեն, յայնժամ հրապոյրք օրինակի չարաց գործոց զոր մին յազգաց տայ՝ ոչ այնչափ միւսումն ազգի ազգիցեն, եւ ոչ այնչափ ցոյանալով փոփոխ առնուն աճումն մեղքն: Այլ մարդկութիւնն իսկ եթէ յազգս ազգս չբաժանէր, ոչ վայրական տարածութեամբ տարածանել դիւրաւ ի վերայ երեսաց համօրէն երկրի կարող էր, կամ կամեցեալ գրոց իսկ բանիւք վարել՝ ընուլ զերկիր³, եւ ոչ ըստ մտաւոր գորութեանն յայլ եւ այլ հնարաւոր կերպարանս զինքն երեւցուցանել՝ եւ ըստ այլ եւ այլն շաւղաց մտաւոր կրթութեանն իւրեանց խնդրել գտանել զԱստուած⁴:

2. Առանց զայս բազմութիւն եւ զբաժանումն ազգաց եղծանելոյ՝ կամ եղեւ զարձեալ Աստուծոյ իննել արտաքին ինչ իրիք միաւորութեան ի բաժանման անդ ազգաց՝ հակառակ իսկ կամաց նոցա, այնպէս զի որպէս ի կամելն մարդկան միութիւն՝ ինքն ընդ բաժանումն կամեցաւ, նոյնպէս ի կամելն նոցա բաժանումն՝ ինքն կամեցաւ ընդ միաւորութիւն: Օչայս հան նա ի գլուխ ի ձեռն չորեցունց համաշխարհական պետութեանց՝ որք զխորհուրդսն ոչ միայն գոր ի վերայ միոյ միոյ յազգացն ունէր Աստուած՝ հանին ի գլուխ, այլ եւ ի վերայ միմեանց եւս մի ըստ միոջէ եղեն նոցին խորհրդոց կատարիչք⁵, առ ի հեռաւորն եւ ի մերձաւորն պատրաստութիւն համօրէն մարդկութեան առ յաւիտենական արքայութիւնն Վրիստոսի:

Տեսիլ մարդկակերպարան պատկերի մարգարէութեանն⁶ է տեսիլ համօրէն մարդկութեան որ յառաջ քան զՎրիստոս: Ասորեոփանէայն - Բաբելոնիան - Վաւլոնիան Բաբելոնիան հնազոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի տեւեաց բաւեաց հանա-

1 Եւ. 6. 1-9. «Ահա ազգ մի եւ լեզու մի ամենեցուն... եկայք իջուր եւ խառնակեցուք զլեզու նոցա, զի մի լեզուն իւրաքանչիւր բարբառոյ ընկերի իւրոյ: Եւ ապա ոփուեաց զնոսա տէր Աստուած անտի ընդ երեսո ամենայն երկրի... անտի ցրուեաց զնոսա տէր Աստուած ընդ երեսո ամենայն երկրի»: ուր նախ հակառակ գտնադէին իմ մարդիկ բաժանել ի միմեանց, զի ըստ հերթոյնցւոյն ի շինել անդ նոցա զաշտարակն տեւին: «Գի մի ոփուեցաւք ի վերայ երեսոց ամենայն երկրի»:

(Եւ. 6. 1-9.) իրեւ այն թէ աշտարակն այն յամենայն կողմանց տեւանիք լինալ բարբառութեամբն կոցցին միա ի միաւորութեան. այլ Աստուած զյիշատակարան միութեան նոցա որպէս յիշատակարան բաժանման նոցա:

2 Եւ. 6. 1-9.

3 Եւ. 6. 1.

4 Գոր. 6. 16.

5 Եւ. 6. 1-9. երեւ. 9.

6 Գոր. 6. 17-18.

պաշարդ նորոգմամբ աւելի քան զ15 դար: Այս թագաւորութեան հիմնիչ Ռէլ՝ առ պաշտօն աստուածութեան, եւ բարձրացաւ թագաւորութիւննայն առՆարուքոնոսարաւ եւ եղեւ թագաւորութիւն համաշխարհական. նմին իրի նմանի նա ոսկեղէն գլխոյ: Հեռի եւ հզօր, այլ սակաւագոյն ընդարձակութեամբ եւ տեւա-
կանութեամբ էր Սարգիս-Պարսիկան թագաւորութիւնն եւ միանգամայն փառաւոր եւ մեծասուն. նմին իրի ընծայեցուցանի ի կերպարանս լանջաց եւ բազկաց սրփաթեաց: Իսկ Սակեդոնական թագաւորութիւնն խառնեաց ընդ միմեանս զասհմանս երկուց առաջնոց թագաւորութեանցն ընդ սահմանաց (Յունացն եւ ընդ արձակեալ տարածեցաւ. պղնձի էր նա զի պղնձն նիւթ պատե-
րազմի եւ արուեստի է¹: Իսկ երկաթն որ զամենայն փշոյ եւ խորտակէ՝ պատկեր է Հռոմէական տէրութեանն որ զընտւ նուա-
ծեաց եւ յետուստ ուրեմն ձգեալ տարածեցաւ ի վերայ ծանու-
ցեալ կողմանց աշխարհի: Այլ յետ եղծագործ ապականութեան բարուցն որ շահեալ կարաւ ի նմա՝ տկարացաւ եւ եղեւ երկա-
պառակ. ազգք օտարոտիք խառնեցան ընդ Հռոմայեցւոց, բայց երկաթոյ եւ խեցեաց չգոյր հնար զօղել ի մի: (Յաւերակաց եւ ի մնացորդաց հռոմէական տէրութեանն յօրինեալ կացին նորա-
գոյն թագաւորութիւնն:) Հռոմ կայր ի հաճօրէն մեծութեան իւրում ի ժամանակի զի ծնաւ Ողորմ Մատուծոյ: Այլ նա յերկ-
նից. «հասաւ վէճ առանց ձեռին»,՝ փշոյեաց խորտակեաց նա հռ-
դեւորն օրինակաւ զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց եւ զմեծ մնան եր-
կրի. եւ հաստատեաց թագաւորութիւն յաւիտենական աստուա-
ծեղէն որ ոչ յայսմ աշխարհէ²: — Այս է ժամանակագրական իմն բաժանումն հին ազգացն պատմութեան ըստ ընթացից իսկ աստուածեղէն տեսչութեանն՝ որ ի նմին երեւիցին:

3. Աշխարհագրական ասպարէզն յորում անցին ի հանդիսի այս ամենայն դէպք՝ են երեք մասունք աշխարհի, Ասիա, Եւրոպէ եւ Ալքրայէ:

Ա. Սեծն քան զամենեւին Ասիա՝ որոյ 700,000 չորեքկուսի մղոն տարածութիւն է, անձուկ ինչ կրճիւն Սուեզայ բաժանի յԱֆրի-
կեցւոց աշխարհէն, եւ Տանայիս գետով կամ Ուրալ լեռամբք՝ յԱլքրայացւոց աշխարհէն. իսկ զայլ ամենայն կողմանս նորա պա-
տեալ ունի ծով համատարած: Հիւսիսայնն Ասիա յԱղտայեան լե-
ռանց մինչեւ ցծովն Սառնապատ ուր Սիրիերան նահանգքն կան՝
գրեթէ անծանօթ էր նախնեացն: Միջին Ասիա որ ի միջի է Աղ-
տայեան եւ Տաւրոս լեռանց ի Ղառապիական ծովէ մինչեւ ջնվկիանոսն
Արեւելից կամ Հրնդկաց՝ անուանեալ կոչէր ի նախնեաց անտի
Սկիւթաստան եւ Սարմատիա (Մեծ Իւսթաթք եւ Մոնգոլք),
եւ է մեծ ինչ երկիր խոպան այլ ոչ եթէ ամենեւին անծին եւ

մանպատու, յորում բնակիչն ազգք տուարածականաց որ ստեպ զբնակութիւնն փախտիւն: Հարաւային Ասիա բովանդակէ զամենեւին գեղեցիկ եւ զամենեւին պաղարեր կողմանս աշխարհի, ի ծովէն Միջնոց մինչեւ ջգետն Արածանի, այս ինքն զԱռաջակողմն Ասիայ, զԱսորիս, զՓիւնիկաստան, զՊաղեստին եւ զԱրաբիա — մինչեւ ց'Սփլաթ՝ զՀայաստան, զՄիջագետս եւ զԽաբէլանիս — մինչեւ ց'Նիդոս՝ զԱսորեստան, զԽուսիանա, զՊարսկաստան, զԱրմանս, զՎեդդարիս, զՄարաստան, զՊարթեւոս, զԱրրկանս, զՎաւարիս, զԱզդիանա — մինչեւ ց'Իրեւելոն Ոսկիանոս՝ զՀնդկաց աշխարհ եւ զԻնէաստան:

Ի. Ափրիկէ գրեթէ ամենեւին իսկ յայտնեալ գօտւոջ կայ. հիւսիսային կէս նորա միայն էր ծանօթ նախնեացն: Հիւսիսային Ափրիկէ բովանդակեալ ունէր յմիջեան զԵգիպտոս, զԵթովպիա, զԵթիոս, զՄարմարիկա, զԱլեքսանաստան, զԱփրիկէ մասնաւոր (յորում Վարքեդոնն կայ), զԱռաջիկա եւ զՄարեթանիս:

Պ. Աւրոպէ, որոյ մի մասն ի հիւսիսային ցուրտ գօտւոջ կայ եւ մեւս մասն յամիջախառն գօտւոջ, Ազաից լեռանք հատանի ի հարաւային եւ ի հիւսիսային մասունս. հիւսիսայինն անծանօթ էր նախնեաց՝ ժամանակս բազումս. իսկ հարաւայինն ունէր մասունս մանաւանդ զՅունաց աշխարհ եւ զԼատիս: Պատահեն ի պատմութեան աստ եւ Պաղիս (այժմու Պաղիս մինչեւ ց'Սենոս), Սպանիս (այժմու Սպանիս եւ Աստիսանիս), Իրիտանիս (Անգղիս), Վերմանիս, հարաւային նահանգք Վանուբայ (հարաւային Վերմանիս մինչեւ ց'Վանուբ), Լիւրիկէ եւ Վաւիս:

— (Յառաջին եւ յերկրորդ պետութիւնս՝ Ասիա է մանաւանդ ասպարէզ պատմութեան, որպէս եւ ի դէպ իսկ էր, այնու զի անգրազմացեալ տարածեցաւ մարդկութիւնն, զոր օրինակ ամենայն իսկ աւանդութիւնք ազգաց անդր իմն հայեցուցանեն զմեզ. իսկ յերրորդ եւ ի չորրորդ պետութիւնսն՝ Աւրոպէ: Առ առաջնովքն եւ վերջնովք պետութեամբք՝ զուր ջանացան յաշխարհակալութիւն պիւնելեան եւ արեւմտեան Ափրիկեցիք (Ազգիպտացիքն եւ Վարքեդոնացիք):

Աւելի: 214 Բնէ առհմային մասնակցութիւն բաց ի յիշատակարանաց՝ շինուանց որ ի Են մահմանական դրամք: — Մահման եւ այլ եւս մասնակց Նորայեցւոց. Երզնկոս (յափ իրեն 450 յաւալ քան զՔր.) . Դիմպարս Սիկեզոց (յափ իրեն 30 յաւալ քան զՔր.) . Երասափենեա գիւանական Աղեքանդրիայ (յափ իրեն 200 յաւալ քան զՔր.) որոյ կայ համար 38 թաղաւորացի թեքացւոց. Մանեթակ յամալեա Եգիպտոսաց (յափ իրեն 260 յաւալ քան զՔր.) որոյ ժամանակագրութեան հասակաւորք եւեթ կան, եւ նոր քննութիւնը առաւել արգարացւոցանն զպատմութիւն նորա. մասամբ ինչ նպաստ ընին եւ Պարթիւրս († 304 յաւալ քան զՔր.) . եւ Յամիլիկոս (Երբ 390) փոխափայլք — ի նորոց՝ Նիւրազիւր Եգիպտոսի դրամք. ի Պարթիւ 1810, եւ այլք բազումք, բայց մանաւանդ Հերեն ի գիրն որոյ անուն՝ Մասնակցութիւնը վան քաղաքականութեան, հազարգութեան եւ վանականութեան երեւելի ազգաց հնայ աշխարհին, Բ. մասն:

1288 աշխարհ երեւելի կայ ի հիւսիստեղմանս արեւելից Ափրիկեցւոց աշխարհին. յարեւելից կուսէ սահման է նմա Ապստամբ Արարիա եւ ծովն Աարմիր, ի հարաւոյ՝ երկիրն Աթւովայացւոց, յարեւմտից՝ անապատն Արեւատանի, ի հիւսիսոյ՝ ծովն Միջին: Ռովանդակ աշխարհն 6000 չորեքկուսի միան է, այլ ի հնոց անաթ միայն հովիտն Նեղոս գետոյ, որոյ երկու կամ երեք մղոն լայնութիւն է՝ կոչէր Ագիպտոս. յարեւմտից եւ յարեւելից փակեալ է լեռամբ, եւ ունի միջոց անջրպետութեան 1260 մղոն չորեքկուսի՝ հարթ դաշտաւան: Աղբէ եւս կոչի աշխարհն Ագիպտոսացւոց՝ վան ծովեզերեայ դրիցն բայց մանաւանդ վան Նեղոսն գետոյ¹:

Նեղոս² խաղայ ի հարաւոյ ի կողմն հիւսիսոյ, բզնեալ ի բարձրաւանդակ լեռինսն Աթւովայացւոց մօտ առ Վիշ գետը, ընթանաց ընդ աշխարհն Արարիացւոց, եւ ընդ ամենայն աշխարհն Ագիպտացւոց. ի Արեւատարս հասեալ բաժանի յեւթն առաջ³, յորոց մեծամեծ առաջն երկզքին առ Վամիէտ (Վիմիադ) եւ Ռասետ (Ռասշիդ) քաղաքք (քանզի մանուկն վաղ իսկ անհետ իմն լեալ են) յորինեալ կազմեն զՎեղոսայն, եւ այնպէս ընդ 112 երկրագրական մղոնս հասեալ մտանէ ի ծովն Միջին. սահման անջրպետութեան փակելոյ ի մէջ առաջիցն՝ ընդարձակեալ տարածանի իրեն 50 մղոն: — Աճէ Նեղոս ի Նուխ ամսոյ մինչեւ ցամիսն Ապրտեմբեր ստուարացեալ յանձրեւացն որ ի սահմանեալ ժամանակս Աթւովայացւոց աշխարհին իջանեն, եւ առնէ ի նմին ժամանակի պաղարեր դաշխարհն ամենայն՝ գտեալ օգնականութիւն եւ ի բազում ջրմղացն եւ ջրանցից որ զլուր նորա այսր անդր տարածանեն:

¹ Եւոյ. Ի. 6:

² Համբարս Բր. Գ. 477. Եգիպտոսն անուամբ իմանայ զՆեղոս. զոր արամեացապարգէս գետն կոչէ: — Եւրոպ կոչեն զնա եւ Յերման. Աստապոս, Մեղոս, Ալէեամէ (Դիոդ.

Սիկեզ.) : — Երբայեղե Սեհմի կամ Նուհալ Մեքայիմ (այս ինքն գետ Եգիպտոսի):
³ Ի սոյն հոյի Եւոյ. ԺԱ. 15. «Հարցն (Յեր) զեւթնամբն՝ զի համարձակ մեծ գնալ ընդ նա եւ արեւոյն»:

(Յայսմ յորդութենէ ունի զգոյութիւնն՝ մասն մի Լազիպտացւոց աշխարհին (հիւսիսակողմն Լազիպտոսի) եւ զպտղաբերութիւն երկրին՝ այնու զի ի նուազելն թողու տիղմ ինչ պտրաբա, յորոյ վերայ թէ միայն արկանիցէ որ սերմն առանց վարելոյ կամ պեղելոյ, հնձէ առատութեամբ՝ նա եւ երկիցս իսկ ի տարեւոր ժամանակի, եւ առնու տոհմականս ազգի ազգի սպմտեաց եւ մրգոց։ Լապ թէ չաճէ գետն, լինի սովալուկ աշխարհն ամենայն¹։ Ըմբքախառն է օդն, եւ փոխանակ անձրեւացն ցօղն գիշերական գործէ տամկութիւն երկրին²։ սակայն ստեպ յայտնին եւ ինչ ինչ հիւանդութիւնք։ Բայց կան յաջմէ եւ յահեկէ՝ Նեղոս գետոյ բազում կողմանք աւազուաք կամ լեռնայինք, որ յաջակողմն կուսէ երթեալ հասանեն ի գոգ ծովուն Լքարացւոց, եւ յահեկէ հասեալ կցին յաւազուտն անապատին Լիբիացւոց, յորս կան եւ վայրք ինչ պտղաբերք որ անուանեալ կոչին Ովաք։ այլ նորին իսկ արեւմտեան լերինքն ամրացուցեալ պահեն զհովիտն՝ Նեղոսի յեղծագործ ապականութենէ աւազոյն անապատի՝ զոր առեալ բերէ հողմն։

Բաժանի Լազիպտոս 1. ի Ովերին Լազիպտոս ի Ուսհենայ՝ կամ Աիենայ՝ մինչեւ ցՈխուտ՝ ուր ջրմուղն (Յովսեփայ է։ Յայսմ վերինն Լազիպտոսի եւեթ գտանին յաճախագոյն մնացորդք շինուածոցն Լազիպտացւոց, եւ որչափ ի հարաւ կոյս որ ընթանայ, դոյնչափ բազմագոյն գտանէ։ Լստ է նշանաւոր մայրաքաղաքն՝ Նո՝ կամ՝ Նո-Լամն կամ՝ Վիոսպոդիս մեծ կամ Ինեբէք եւ չափ նորա շուրջանակի 4 մղոն, որոյ հոյակապ աւերակք ցայժմ կան, եւ հանգէս սքանչելի եւ չքնաղ շինուածոցն. (չորք գեւղք կան այժմ անդ՝ Լուքսոր, Վառնաք յաջմէ Նեղոսի, Վոււնու եւ Մեթինաթ-Լադու ի ձախմէ)։ Լքեւին ցայժմ անդէն եւ շինուածք կամ աւերակք Էերմոնթիս, Վատուպոդիս, Մեծ Լապոզինուպոդիս, Ողիտիա, Աիդսիդիս, Ոմբոս քաղաքաց. նոյնպէս եւ յազեփանտինէ եւ ի Փիդէ կղզիս գետոյն՝ մօտ ի հարաւային սահմանս վերինն Լազիպտոսի կան երեւելի յիշատակարանք։ — 2. Ի Միջին Լազիպտոս կամ Էպտանոմիս (Լաթն(ո)րէնք) որ ի վերին Լազիպտոսէ հասանէ մինչեւ ցրաժանաւմն գետոյն, եւ փոխանակ շինուածոց կենդանեացն՝ լի է տամբք եւ այրիւք մեռելոց եւ յուրանգք. նոյնպէս նշանաւոր քա-

1 Ի տոմն իմ ակնարկէ Եսոյ. ԺԹ. 5 — 9. «Արցին Եգիպտացիքն զլրճելն եւժափնեայս, քանզի գետն նուազեացէ եւ ցամաքեացի։ Եւ պակասեցեն գետն եւ Լքագոյն գետոյն եւ ցամաքեցին ամենայն խոլէ Լուքն եւ յամենայն մարգագետինս եւ յամենայն ամուրս եղեգան եւ պրաււոյ եւ ի լուռամարգս. ամենայն կանաչ որ չուրջ զգետնն իցէ, եւ ամենայն արաւուրտ որ չի Բիւրի Լքու Լքիւ Էյն՝ խորշակահար ցամաքեցին։ Եւ արամեցին Էյնորքն, եւ յոգւոց հանիցեն ամենայն կարթնեկէցք

գետոյն. եւ ցանցորդքն եւ սուկոմուորքն սուր առցեն»։

2 Խոր. Գ. Գլ. ԳԲ. 42 525 — 526։

3 Եղեկ. ԻԹ. 10։

4 Երոյ. Բ. 30։ Ստրաբ. ԺԷ։

5 Երեմ. ԽԶ. 25։ Եղեկ. Լ. 14. ըստ Երբոյեցւոյն. ըստ Եւփանտանիցն Գիոս-պոդիս (Ումիզական քաղաք). Թեոդե եւ զոյս քաղաք ամենք անդ լեալ համարին՝ ուր այժմ Ալեքսանդրիա է, ուստի եւ ոչ նոյն ընդ Թեբէք քաղաքի։

զարգիւտւոր է Նոփ կամ Մոփ¹ կամ Մեմփիս²: — 3. Ի Ներքին Նագիպտոս որ ի միջի կայ երկուց բազկացն Նեղոսի ի Ղեղտայի անդ. քաղաքն գլխաւոր Օւան³ կամ Տանիս⁴ (կամ Տայանիս) յարում աստուածեղէն նշանքն կատարեցան, եւ Սայիս եւ Ոն կամ Հեղիոպոլիս կամ Լքեզ քաղաք, եւ ի հուսկ հիւսիսային ծայրս բազկացն Նեղոսի՝ Պեղուսիոն յորեւելից, Վանապոս՝ յարեւմտից:

Եւս իմն աւելի նշանաւոր է երկիրն Պեւեմ որ փակեալ կայ ի մէջ վերջին կողմանց Նեղոսի, ներքին եւ միջին Նագիպտոսի, ծովուն Միջնոց եւ ի մէջ Պաղեստինացւոց եւ Լքարացւոց աշխարհին: Մասն մի էր այն Սամեւեայ եւ կայր ի վերայ ճանապարհին Մեմփեայ եւ Տանեայ որ հանէր յերկիրն Վանանոցւոց. Թէպէտ եւ խոպան էր, բայց կային անդ վայրք ինչ պաղարեք, գեղեցիկք ի վար ցորենոյ եւ գարւոց եւ ի ճարակ արօտականաց հանգերն ջրհորովք եւ ջրաշէղջիւք, հեռի ի գոլորշւոյն որ ի Նեղոսէ ելանէ, նմին իրի եւ առողջագոյն օգն:

17

Բնակեաց Նագիպտոս զաւանն Մեծրայիմայ՝ որ էր մի յորդւոցն Վամայ⁵. Ըստ հին ինչ աւանդութեան ինքնին իսկ Վամ եկն Նագիպտոս: Եւ յայն սակս իսկ ոչ միայն Ղապտիքն (Խապիք) քաջ ի բաց հիւք քան զամենեւին, որ բնակեցին ի հովանն Նեղոսի, անուանեալ կոչեն Նագիպտոս՝ Վեմփ կամ Վամփ, այլ եւ մեհենական գիրն Սոսեթեան⁶ ցուցանէ Թէ ինքեանք Նագիպտացիք նոյնպէս Վամ կարգային, եւ Նորրայեցիք եւս Մեծրայիմ կամ երկիր Վամայ անուանեն⁷ եւ կամ յարկս Վամայ⁸: Բայց եւ այն իսկ առանց իրիք երկմտութեան է Թէ եւ ի զաւակէ անտի Վուշայ գաղթականք յաթւովպացւոց աշխարհէն անդր եկին, եւ Թէ յաճախագոյն բնակութիւն մարդկան եւ հրահանգք Նագիպտացւոցն ի հարաւ կուսէ ի հիւսիսակողմն ընթացան:

Վանգի յաթւովպիա ի մէջ Նեղոս եւ Տակասոս (Ըստսոպոս եւ Լքիստապորոս) գետոց կայր՝ անուանեալ կողին Մերովէ՝ այժմ Մերաւէ (ի ձեւ Ղեղտա նշանագրոյ), տէրութիւն ինչ քրմական, սրպէս կարի հաւանութեան Թուի, յորինեալ ի գաղթականութենէ իմեքէ վաճառականաց եկելոց ի հարաւային Լքարիայ, Թերեւս եւ ի Հընդկաց եւս: Սահման եւ զօրութիւն իշխանութեան նոցա ձգեալ հասանէր ի հիւսիսոյ՝ ցՆուբիա, եւ ի

1 Եսայ. 20. 13: Երեմ. 1. 16. ԽԳ. 1: Ուզ. 8. 6. Ըստ եգիպտացւոց. Ըստ Եւթանտիքն՝ Մեմփիս:

2 Երեմ. Երարան եւ այլք բազուգ:

3 Թուլոց 2Գ. 22: Եսայ. 20. 11, 13:

4 Սաղ. 45. 12, 43. Ըստ եգիպտացւոց:

Ըստ Եւթանտիքն՝ Տանիս:

5 Սորոբ. Պաղամ. եւ այլք բազուգ:

6 Եւթ. 2. 6, 13, 14:

7 Տե՛ս ի խմբակ էջ 57:

8 Տե՛ս Սաղ. 45. 23, 27. 42. 23:

9 Սաղ. 45. 51:

Հարաւայ՝ յերկիրն Լքիօնիացւոց, որոց հինք առհասարակ Լքթ-
ւովսկիա անուն կոչէին եւ երբեմն Հրնդկաստան եւս: Լքեւեթ եւ
երջանիկ համարեալ էին նոքա առ հինս Յունաց՝ քան զամենայն
ազգս եւ մեծատուն ոսկւով, փղսկրով եւ ազնիւ փայտիւք:
Բազում յիշատակարանք հին շինուածոց, որ առ Նեղոս գետով
կան, որպիսի ինչ՝ յուրանք, աւերակք մեհենաց եւ քանդակք ի
վերայ յաղթ սեանց կամ քարակուռ որմաց, զարմացուցանեն
ցայսօր զճանապարհորդսն:

Լքթւովսկիա կամ Մերովէ ամենայնիւ օրինակ նախանկար
էր Լքիպտոսի. սակայն որ ինչ անդն տեսանեմք սկիզբն միայն էր
այնր՝ որ սակաւ երեւեցաւ յառաջ կոյս գնացից Նեղոս գետոյ՝
յԼքիպտոս, որ եւ յետուստ ըստ իշխանութեան եւս զօրացաւ ի
վերայ Լքթւովսկիայ:

Սնա ուրեմն ի ժամանակ անդր որ ի միջի է 2200 եւ 2000
ամաց յառաջ քան զԼք. հաստատեցան կացին քաղաքք քրմա-
կան իշխանութեանց Լքիպտացւոց. նախ իմերէք կամ Կիոսպո-
ղիս ի վերնակողման Լքիպտոսի, առ նմին թիս որ յետոյ Լքի-
դոս կոչեցաւ, Լքեփանտինէ եւ Հերակղէպողիս որ յետոյ ընդ
առաջնոցն միաւորեցան, որպէս հաւանութեան թուի, ապա Մեմ-
փիս եւ յետոյ Տանիս եւ առ նմին Սայիս, Մենտէս, Բուքաստոս
եւ Սերեննիտոս. այս վերջինք ի ներքնակողման Լքիպտացւոց աշ-
խարհին են, եւ որպէս թուի առ սակաւ սակաւ խառնեցան ի Մեմ-
փացւոցն իշխանութիւն: Ի հարստութեանց աստի հզօրագոյն եւ
երկարագոյն քան զամենեւին՝ թերացւոցն եւ Մեմփացւոց էր:
Ըմենայն իսկ համօրէն Լքիպտոս յ36 (որէնս՝ (կուսակալութիւնս)
բաժանեալ էր. եւ քաղաքք, ասեն, էին ի նոսա 20,000, յորս
բնակեալ էին 10,000,000 մարդկան:

18

1. Քաղաքայն յօրինուած Լքիպտացւոց հաստատեալ կայր
ի վերայ բաժանման տոհմից², որ ճշդիւ իսկ զտեսալ որոշեալ
ի միմեանց էին պատժով իսկ մահու՝ եթէ թողոյր որ զիւր
տոհմն: — Ըռաջին տոհմն՝ քրմացն տոհմն էր, որ վասն ընտրելոյ
ազանէին կտառի, եւ ոչ հուպ ոք կարէր ի նոսա լինել՝ թէ ոչ նախ
ընդ բազում մկրտութիւնս անցանէր: Օւերրորդ մասն երկրին ապա-
հարկ ստացեալ ունէին³: Այլ եթէ պաշտօն միայն դիցն յանձն էր
նոցա, այլ եւ զամենայն իսկ խելամուծութիւն գիտութեան նոքա
ունէին: Լքիանէին ի կիր աղաւեստ գալլութեան մեհենական պատ-
կերակերպ նշանագրովք, ընդ որոց եւ զպատմական տեղեկութիւնս
կապէին: Բժիշկք, իրաւագէտք եւ օրէնդէտք էին, դատաւորք

1 Νόμοι. 2 Հերոդ. Բ. 164. 716α. 3 Յես եւ Եմն. Եւ. 83, 16.

Ճարտարագետք, խրատաւք, նա եւ տեսուչք իսկ եւ խնամակալք
 Թագաւորաց եւ զնոցանէ իմն կրթութիւն վարուց ժողովրդեանն,
 կախէր¹։ Այն սակս իսկ Նզդիպտոս քրմական ինչ (դիցապետական)
 տէրութիւն էր։ — Ըսյս տէրութեան գլուխ ընդ ճոխութեամբ
 քրմացն եւ օրինաց՝ Փարաւոն էր, որ յերկրորդ տոհմէ անտի,
 այս ինքն ի զինուորացն տոհմէ էր, որոց թիւ 400,000 հաշուի.
 յերկուս մատունս բաժանէին սոքա, ի Հերմոօլիւրիացիս եւ ի
 Ապղաօիրիացիս. որդի ի հօրէ առնուին զզինուորութիւն, եւ չէին
 իշխան այլ ինչ ձեռագործս արկանել ի կիր. իւրաքանչիւր ուրուք,
 ի զինուորաց էր 12 արտավար երկիր. մի արտավար 100 կանգուն
 եզիպտական (մի կանգուն եզիպտական 2 1/2 մետն գաղղական)։ —
 Ձեռագէտքն էին տոհմերորդ. ի սոցանէ էին արուեստագէտք եւ
 վաճառականք եւ գործավարք եւ որ զերկիր ի վարձու առնուին. եւ
 վան առաւել սիրոյ Նզդիպտացւոցն առ արուեստս ճարտարու-
 թեան, մանաւանդ առ նկարչութիւն եւ առ սաւայնանկութիւն.
 բազմաւոր էր տոհմն։ Ձէր մարթ նոցա երկուս արուեստս միան-
 զածոյն արկանել ի կիր, եւ ոչ իսկ ի պաշտամունս տէրութեան
 մտանել էր նոցա համարձակ. չէ յայտ թէ կարէին ունել տա-
 ցուածս երկրի, կամ գոնեայ յետ ժամանակաց ել այն ի ձեռաց
 նոցա։ — Իսկ տոհմն չորրորդ նաւաւարացն՝ վան աւերեւառիկ
 վաճառաշահութեան եւ ամի ամի յորդելոյ՝ Նեղոսի կարեւոր էր։ —
 Հինգերորդ տոհմն հովուաց էր. չէ հաւանութեան թէ այս տոհմ
 անարգ եւ զարշնի իցէ լեալ Նզդիպտացւոցն, քանզի չէր ինչ
 ընդհատ յարդիւնորարաց, որք այնչափ որատուական էին յՆզդիպտոս,
 եւ չէր իսկ հնար թէ անտուր ինչ համարէին արածել զայն ինչ.
 որում առաւելածական պաշտօնն հարկանէին, այլ միայն առեւի
 էին ցեղքն՝ որ թափառական իմն հովուութեան կեանս կէին (Նո-
 մադքն)², որք հանապազ թշնամիք Նզդիպտացւոց եւ նոցին վար-
 չութեան էին։ — Ա եցերորդ տոհմն խոզարածացն անպիգ քան
 զամենայն տոհմն էր, որոց արգելեալ եւս էր խառնել ընդ այլ.
 եւս տոհմն, նա եւ ի մեհեանս եւս չէր համարձակ մտանել։ —
 Անոյ ուրեմն ի բազմանալ հաղորդութեան Նզդիպտացւոց ընդ
 Աունաց առ Փաամետիփեաւ, հարկ իմն լինէր այնուհետեւ յօրիւ
 նելոյ եւ թներորդ տոհմի թագաւորացն՝ Նզդիպտացւոց անտի որոց
 զյոյն լեզու ունեալ էր։

2. Այսք գաղափարանայ նոցա եւ օրէնք լի էին արդարու-
 թեամբ եւ իմաստութեամբ, այլ բազումք յօրինացն յոյժ իմն
 խոտագոյնք էին։ — Ար բարձրագոյն ասեան քան զամենայն
 ասեանսն էր՝ ի Թէրէս, կայր ի միջէ գահերիցուէ եւ յՅ0 ասեանս.

1 Ձուոց քրմաց արեւք ակնորդէ Եսայ.
 2Բ. 11. «Յիմարեցին . . . խնամուք
 իսրհրդականք Թագաւորին, եւ յիմարե-
 ցին իսրհրդք նոցա. զիսրդ տէրէք քաղ-»

քոյն թէ արեւ իմասունց եմք մէք, եւ
 որդիք Թագաւորաց որ իւզդանէն էին . . .
 2 Եսայ. 12. 24.

ձեռք ի վեր՝ պարանոց եւ գլուխ կուտի. գլուխն է շուրջանակի 100 սան եւ բարձրութիւնն 60 սան. երեսք նորա հային ընդ արեւելքս: 3. Ասիակն են չորեքիւսի սիւնք ողորկք կճեայք, որք իրեւ զաշտարակս կան կանգնեալք, եւ որպէս թուի՝ ցուցանէին զլափ արեւու: Բարձրագոյնն ի նոցանէ՝ է 180 սան եւ կշիռ նորա 13,000 կենդինար, եւ կայ այժմ ի Հռոմ քաղաքի ի հրապարակին Ատտերանու: Այսին սոքա առաջի գրանց մեհենից եւ ապարանից: Բաց ի կոթողացն որ ի Հռոմ փոխեցան՝ կան տակաւին յԱգիպատոս 13 կոթողք: 4. Ի միջին Ագիպատոս էր եւ Բաւիլն, շինուած ինչ յորում 12 ապարանք էին եւ 3000 սենեակք, կէսք ի նոցանէ ընդ երկրաւ էին եւ կէսք ի վերայ երկրի. այժմ կայ աւերակ: 5. Բնա նմին օրինակի եւ Մեհեանն ունին յօրինուած զարմանալի, եւ էին շուրջ զնոքոք սրահք բազումք հանդերձ սեամբք եւ դաւիթք բազումք. ամենայն շինուածքն ներքուստ լի են մեհենական գրովք:

ԶԶ

Ի պատմութեանն Ագիպատացւոց յետ բազմաց աստուածոցն հարստութեանց՝ զորոց հինք ի մատենագրաց տաղեն բազում առասպելս, ապա սւրեմն հասանեմք ի Մեհէս (զոր ամանք զԱհա արեւմ զորդի Վաւնայ համարին) առ որով առաջին անգրայթութեան թամանակի պատմութեանն առնու սկիզբն (2000 — 1400 նախ քան զՎր.)։ Համարի նա առաջնորդ եւ սկիզբն ամենայն մտաւոր եւ քաղաքային կրթութեան Ագիպատացւոցն. զամանէ ասեն փոփոխեալ զընթացս՝ Աեզոս գետոյ։ Բուսիրիս Բ. շինեաց զքաղաքն Խեբացւոց. նորին պայազատ Ոսիմանդիաս եթող հոյակապ յիշատակարանս, որոց կան ցայժմ աւերակքն. նշանաւոր է մատենագարան նորա, որ ոգւոց բժշկարանն կոչէր եւ շիրիմն նորա։ Ուբորէոս շինեաց զՄեմփիս, գեղեցիկ եւ օգտակար դրիք, եւ զաթոռն արքունական անդր ի Խեբացւոց քաղաքէ փոխեաց։ Բազում ժամանակօք յետոյ քան զնա յիշատակի Մերիս որ զանուանակից ծովակն ետ պեղել, այս ինքն՝ զպատրաստեալ վայրն ի բնութենէ պատշաճեցոյց նա ի լիճ՝ վասն առնլոյ զջուրն ի ներքս, յորժամ առաւել քան զլափն յորդիցէ գետն՝ Աեզոս, եւ զի ի ժամանակի կարօտութեան ջուրցն՝ ջրմղօք ապրածանիցի ջուր նորա ընդ երկիրն ամենայն. պատմեն լեալ շուրջանակի 96 ժամ, ցայժմ իսկ 72 ժամ է շուրջանակի։ (Առպաիք զայն ծովակ նահապետին Յովսեփայ գրեն)։

Յորժամ ամբարձաւ Յովսեփ ի պատիւ բարձրութեան յԱգիպատոս (յետոյ քան զամն 1800 յառաջ քան զՎրիստոս), տէրութեանն Ագիպատացւոց մասն էին գոնեայ միջինն եւ ներքինն Ագիպատոս։ Ոչ միայն փրկեաց նա զԱգիպատոս ի սովոյ, այլ եւ զէշխանու-

Թիւն թագաւորին բարձրացոյց այնու՝ զի աղաք զնա եւ զքուրսն միայն՝ տեաքս կաշուածոց, եւ զայնոսիկ որ երբեմն ստացիւքն էին, Կացոյց վարձկանս ¹: Եւ ազգատոհմին իւրում՝ Իսրայելացւոցն եւ Կամօքն Փարաւոնի զերկիրն Վեռեմ՝ ի բնակութիւն ²:

Ս աղվաղակի յետ (Յովսեփայ վախճանին դիմեցին վարարանդիք (Թերեւս յՆքարացւոց անտի ասպատակաւորաց) բռնութեամբ ի ներքնակողմն աշխարհին Եգիպտացւոց, որոց զխաւարք Զիւկտաք կոչեցան, այս ինքն Զովուաց թագաւորք: Եմրացուցին զՊեղուսիան, տիրեցին եւ ի վերայ Մեմփացւոց եւ կացին յաշխարհին ընդ ամենայն իրրեւ 300 ամ, մինչեւ ի վերին Եգիպտացւոց որ ոչ անկան ընդ լծով նոցա՝ Թեթմոսիս ոմն Թերացւոց թագաւոր եկեալ հանէր զնոսա վարարանդիս: Ս ան առաւել խառութեան թագաւորացն Զովուաց՝ բազումք գնացին յԵգիպտոսէ գաղթականութեամբ, որպէս Սեկրոսիս եւ Վանաւոս ի (Յունաստան, եւ Իսրայելացիքն, իրրեւ մեա ուրեմն յամբ 1500 յաւաջ քան զՎր:

23

(Յետ մերժելոյ օտարացն՝ դարձաւ միւսանգամ ազատութիւնն եւ միարանեցաւ ամենայն Եգիպտոս ի խաբարարութեան մէջ, եւ թագաւորքն Թերացւոց էին այնուհետեւ միահեծանք, բայց զաթոռն ի Մեմփիս փոխեցին: Եյնուհետեւ սկիզբն առնուելիցորդ անգլոթիբութեան յամանակն մեծամեծ շինուածոց եւ հոյսեալ եւ ծաղկեալ ժամանակն (1400 — 650): — Ս աղվաղակի յետ սկզբանն՝ Սեոստորիս կամ Սեոսիս (իրրեւ ի 1350 ամբ) աւար Եմենովփեայ կրթեալ ի մանկութեան ի հրահանգս պատերազմի, պայծառանայր իրրեւ մեծ քան զամենայն թագաւորս Եգիպտացւոց: Պատմեն զնմանէ թէ զԵթւովայիս եւ զաշխարհն Սիպրացւոց ան պատերազմաւ, եւ 9 ամ ասպատակ եղեալ ընդ կողմանս Եփացւոց մինչեւ ցինդոս գետ՝ յերկիրն Սիւթացւոց եւ ի Թրակիս խաղացեալ եմուտ (որ չէ ինչ անհաւանութեան). զայս արշաւանս թուին ցուցանել քանդակքն ի վերայ յիշատակարանոցն Թերացւոց: Չտմանէ ասեն զթագաւորութիւնն յ(Օրէնս բաժանեալ եւ զժողովուրդն ի տոհմս, կամ թէ առաւել կարգեալ յօրինեալ զբաժանմունան զայնոսիկ. եւ բազում զովութիւնս առնու իրրեւ մեծ որ իշխան եւ կազմիչ մեհենից եւ գտակ կոթողաց: — Պրոտէոս թուի կացեալ իրրեւ յամբ 1200 (զորմէ պուեաք առասպելարկեն՝ թէ կարէր ստէպ ի բեւր կերպարանս զանձն փոփոխել որպէս ինչ կամէր): Սամփոսինիդ կամ Սեմփիս, ասեն, շինեաց զմեծն քան զամենայն ի կոթողացն. Վէոփիս կամ Վեմփիս եւ նորին եղբայր Վեփրէս (անհնարին բռնաւորք) եւ որդի Սիւ-

եւ եղ փոխանակ նորա զնորին եղբայր Յովակիմ՝ Թագաւոր յԱրուստղէմ: Բայց յետ երկոց ամաց միւսանգամ զնէր արշաւանս ի հողմանս Արածանայ, բայց առ Վարդապետեալ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի Վարդաքողոնոսորայ (606), որ խաղաց ասպատակաւ, այլ ոչ մինչեւ յերկիրն Ազիպտացւոց՝ եւ վախճանէր Ներքաւով՝ յամի 600:

Նորին որդի Փսամիս եղ ասպատակ յԱթւովայիս (+ 595): Ապրիէս (Հոփրա կամ Ալափառ ըստ Աւթ. 588—570) նորին որդի՝ վանեալ վկանդէր զՍիդոն եւ զայլ եւս քաղաքս Փիւնիկեցւոց հանէր ի ձեռաց Վարդաքողոնոսորայ. յազթեաց նա Տիւրացւոց եւ Սիււրացւոց ի նաւամարտիկ կռուի, խաղաց յազնականութիւն Սեդեկիայ, այլ իսկ եւ իսկ իբրեւ երեւեցաւ Վարդաքողոնոսոր առաջի քաղաքին Արուստղէմացւոց, եւ զնաց Ապրիէս վատութեամբ փախտեայ: — Այս կամէր Ապրիէս թիկունք օգնականութեան ընել Արէացւոցն, մերժել հանել զկիւրենական մեծանուն զազթականութիւնն Յուսայ. ի պարտութիւն մատնեցաւ Թագաւորն, հազիւ հազ թէ օսկաւաւորք յԱզիպտացւոց փախեան մազապար: Անդէն տարածունէր համբաւ սուտ յԱզիպտացւոց աշխարհին թէ չարութեամբ մազք առ տարաւ զԱզիպտացիսն Թագաւորն՝ զի տացէ աստակել, զի այնպէս առաւել քան զառաջին աթոռակալն իւր տացէ այլազգեացն իշխել ի վերայ Ազիպտացւոցն: Ամասիս որ առաքեցաւ ի Թագաւորէ անտի առնել խաղաղութիւն ի մէջ խռովելոցն՝ ընտրեցաւ Թագաւոր: Պատմեն թէ չառ յանձն Ամասիս խրատ տուեալ հնազանդ ընել Թագաւորին. ազաղակեաց ամենայն ամբոխն՝ Պամ ընել Թագաւոր եւ կամ պատառ պատառ կստորել,՝ Այս խաղային Ազիպտացիք ի մարտ պատերազմի՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ Ապրիէս, ձերբակալ եղեւ, բայց ունէր զնա Ամասիս Թագաւորաբար ի դիպահւոյ (յառաջին ապարանան իւր ի Սայիս). իբրեւ միւսանգամ փորձ փորձէր առնուլ ի բռն զԹագաւորութիւնն՝ սպանաւ յամի 570:

Բայց մինչ դեռ սգրա տակաւին զաղմկաւն էին, խաղաց Վարդաքողոնոսոր յետ 13 ամ վաստակեցուցանելոյ զգօրսն ի պաշարմանն Տիւրոսի՝ հանել զընժ սաստիկ յԱզիպտացւոցն: Չու արար նա մոլեգին եւ ընչաքաղց բանակօքն ընդ հովիտն Վեդոսի, դիակունք եւ կոյտ կոյտ անիւն եւ մոխիր՝ էին նշանակ ճանապարհին. չգցր չափ սպանութեանն եւ աւերածին, հազարաւորք յԱզիպտացւոցն ածան շղթայիւք ի Բաբելոն: — Այլ Ամասիս իմաստութեամբ մտեալ ընդ հնազանդութեամբ Բաբելացւոց ընէր նոցա հարկատու աւելի քան զ40 ամ (մինչեւ ցկործանումն տէրու

1 8-ն Դ. Թագ. ԻԳ. 39. ԻԳ. 7. եր յայնժամ եւ յառաջագոյն գրամաշ Երեմ. ԽԶ. 3....

2 8-ն Երեմ. ԻԴ. 30. որ յեզդաոս

թեանն այնորիկ). եւ այնպէս պահեաց զիշխանութիւն թագաւորութեան իւրոյ († 525)¹:

Ամասիո որ ոչ ի տոհմէ զինուորացն էր, ընտանութեամբ եւ բարւոյք առաջնորդութեամբ եկաց հաստատուն ի թագաւորութեանն. առ նովաւ ի խաղաղութեան էր Նզդիպտոս եւ ի բարութեան: Բազում ինչ նպատա ընէր ի գոյն՝ սերտագոյն հաղորդութիւն նոցա ընդ (Յունաց, որոց ետ թագաւորն եւ զԼաւկրատիս նաւահանգիստ. եւ վասն օտարասէր եւ արհամարհոտ հայրենեացն չերեւելոյ՝ յաճախեաց շինել մեհեանս:

Ի վերայ Փսամենիտեայ նորին որդւոյ յարձակեցաւ Պամբիւսէս Պարսից թագաւոր անդէն յառաջնամ ամի թագաւորութեան նորա. առ Պեղուսեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ Փսամենիտէս եւ սակաւ ինչ ժամանակ կրեաց պաշարումն ի Մեմփիս քաղաքի, ապա կալան զնա ձերբակալ: Անկաւ այնուհետեւ Նզդիպտոս ընդ Պարսից իշխանութեամբ, որք յետ յաղթութեանն բազում ապականութիւն յերկրին գործեցին, մաւնաւանդ վասն ի պաշարման անդ քաղաքին Մեմփացւոց զհրեշտական Պամբիւսեայ կոտորելոյ: Փսամենիտէս յետ զսարկութիւն դատերացն եւ զկոտորած ջերմ բարեկամաց եւ իւրոյն իսկ որդւոյ տեսանելոյ՝ սպանաւ վասն տակաւին զժողովուրդն զրգուելոյ. եւ այնպէս առին կատարումն բանք մարգարէիցն եւ լցան դատաստանքն Աստուծոյ²:

26

Եգիպտական պատմութիւն յաւերսիս քաղաքին Թերապոց:

Ը ինուածք եգիպտացւոցն բազում ինչ նպատա ընին ի օտաւորութիւն եւ ի լուսաւորութիւն հնոց պատմութեանն Եգիպտացւոց, եւ յոյսց շինուածոց՝ մանաւանդ շինուածք հշտիտայ քաղաքին Թերապոց: Ի քննութենէ աւերակաց սորա եւ ի քանդակաց գտելոց անդէն՝ յաջորդ պատմական գիւտքս գտն ի մէջ:

1. Ի սոսին երեւի քաղաքն եգիպտական Թերապոց (ամենեւին համեմատ պատմութեանն) քաղաք արքունի թագաւորաց Եգիպտացւոց, եւ այն հնագոյն քան զամենայն արքունիս: — Աչ մեհեանք միայն կան ի նմա այլ եւ ապարանք մեծամեծք իշխանաց, սրահիւք մեծամեծք զորգարելավք սեամբք՝ որք թուին ասեան դառաստանաց, ընդունելոյ հրեշտակութեանց, աւանդելոյ հարկաց եւ այլ եւս նշնադիսի իրաց: Զապարանսն զայնոսիկ մարթի ընարել ոչ միայն յօրինակէ անաի շինուածոց նոցա, այլ զի քանդակքն որ յորմուս եւ ի սիւնս երկոցունցն գտանին՝ կրօնական իմն են յորժամ մեհեան՝ շինուածն իցէ, եւ պատերազմական յայնժամ՝ յորժամ հասարակաց կամ իշխանաց ապարանք իցեն:

Նկարագիր Դիոգորի Սիկեղացւոյ եւ Սարաբոնի ըստ գլխաւոր իմն մասանցն գտանին միաբան աւերակացն: Առաջին յիշատակ քաղաքին

Թերացւոց գառնի առ Համբար¹, որ նկարէ իմ զբաղարն իբրեւ կենդրոն եւ համբար մեծի աւերւածիկ փոփոխման, եւ իբրեւ գլխաւոր քաղաք պատերազմող մեծի իրիք թագաւորութեան, որ եւ համեմատ քանդակացն՝ զպատերազմական զօրութիւն նորա հաստատէ ի պատերազմական կառօն նորա: Իսկ վասն 100 դրանցն զոր զնմանէ յիշէ՝ չմօրթի հաստատել ինչ: — Ըսա Դիողորի (որ երթեալ իսկ յեգիպտոս էր) չորս գլխաւոր մեհեանս ունէր քաղաքն, որ այժմ թուին լինել կոյսք յիշատակարանաց Քառնոքոյ, Լուքսորոյ եւ Մեախնաթ - Ապուսոյ: չորրորդն մնայ անյայտ:

2. Ի պատերազմունս որ ի քանդակս անդ երեւին՝ բազում ինչ նշանակք են որք ընտրեն զեգիպտացիսն եւ զդաշնաւորս նոցա ի թշնամեաց իւրեանց՝ որք առհասարակ երեւին յԱսիացւոց անտի, եւ դաշա պատերազմին բազում անգամ արագքոյ քան զեգիպտոս երեւի: Ի քանդակս որմոց իւրաքանչիւր ապարանից միշտ այս շրջան երեւաւ թից նշմարի՝ խաղալ թագաւորին, խառնութիւն ճակատաց, յաղթութիւն, արշաւան շքոյ յաղթութեան, եւ վախճան ամենայնի՝ կրօնական ճեմք (թափօր): Օրինակ պատերազմացն երբեմն ցամաքային կռիւ է եւ երբեմն նաւամարտիկ պատերազմ: Ի նաւամարտիկ կռուի առանց մօրուաց են թշնամիքն եւ ագուցեալ կարճ հանդերձս, եւ կէսք ի նոցանէ ունին ծածկոյթ գլխոյ բոլոր ինչ բոլորակ եւ ի վերուստ փետուրք շարժանակի, եւ կէսք ի նոցանէ կրեն սաղաւարտ որ ի մաշկէ անասնոց թուի թէ իցէ յօրինեալ: առանց երկամութեան է թէ ջերմ ինչ երկրի բնակիչք էին, եւ եթէ զՀընդիկս եւ զգրացիս նոցա զաօրացի Եթովպացիս այս ինքն զԳետրոսիացիս եւ զԱրմանս գնիցեմք, որք ըսա Երողոտայ² զնոյն հանդերձս ազանէին՝ զոր Հընդիկքն, բայց միայն զի զմօրթ ճակատու երիւարացն հանեալ ի գլուխն կրէին, ապա յայնժամ թերեւս ոչ այնչափ առասպելք թուիցին հին զրոյցք Եգիպտացւոցն վասն արշաւելոյ Սեսոսորի³ ի Հընդիկս եւ ի Բակարիացիս:

Ի շինուածս նաւացն երեւի ընտրութիւն ի նաւաց Նեղոս գետոյ: համեմատ իմ պատմութեան (Հերոդոտոս⁴ եւ Դիողորի⁵) երկայնաձեւ են, առաքատիւ եւ թիակօք միանգամայն վարին: եւ զառանին ի նաւաց թշնամեացն այնու՝ զի Եգիպտացւոցն նաւք յառաջակողմանն կրեն նշանակ առիւծու կամ գլխոյ խոյոյ:

Իսկ ի ցամաքային պատերազմունսն թշնամիքն ունին մօրուս եւ երկայն հանդերձս եւ խոյր ի գլուխ, ուր Եգիպտացիքն առանց մօրուաց են եւ կարճագոյն հանդերձիւ եւ մերկ գլխով: Կէս զօրու թեան Եգիպտացւոց ի հետեւակս է եւ կէս ի կառս: առաջնորդէ պատերազմին թագաւորն, զօրաւարքն բարձրագոյնք են հասակաւ անցեալ առաջի զօրացն: Հետեւակագօրն կայ ամենեւին խիստ առ խիստ միմեանս եւ կանգնեալ իբրեւ որմ՝ հաստատուն, որպէս Քսենոփոնն նկարէ⁶: Յօրինակի անդ յարձակելոյ նոցա, պատելոյ ի կողմանէ, երկայնելոյ ձգելոյ զճակատն՝ յայտնի նշմարի կրթութիւնն զոր առհմ Եգիպտական զինուորացն ունէր: Մերթ նկարին ի ճակատու ընդ թշնամեաց որ կամիցին անցանել ըստ գետ ինչ, մերթ հալածեն զնոսա ինքեանք անցեալ ընդ գետ ինչ կամ ընդ խրամս, եւ մերթ ի ներքոյ

1 Իգիպ. Բ. 381:

2 Հերոդ. Է. 70:

3 Հերոդ. Բ. 103: Դիող. Է. 53:

4 Հերոդ. Բ. 103:

5 Դիող. Է. 53:

6 Քսենոփ. Խր. Կիւս. Ա. — Է. —

դարսպաց յօրինեալ իբրեւ ժաշանափակ ինչ ¹ ի մեծամեծ վաճանաց, եղեալ սանդուղս ի վեր՝ ընդ որ ելանէ զօրականն, ի չորից աստիճանաց անտի դղեկի իրիք գրաւեալ է առաջինն, բայց ասկաւին պաշարեալքն արձակեն քարինս եւ պրեցող նիւթս ի վայր: Սակայն դրօշն որ ի վեր անդ կանգնեալ կայ ծակոսեալ ի նեւից՝ թերեւս նշանակ ձեռս ասլոյ իցէ: Եւ (որպէս ի սքանչելի սրահի անդ ապարանից Մեւսինաթ-Ապուայ նկարեալ կայ) թագաւորն յաղթեալ ճակատուն՝ նստեալ ի կառօն իւրում, եւ երիվարքն զարդարեալ մեծապայծառ արկանելեօք՝ ասլ բերել առաջի զգերի պատերազմին: Գան նորա երեք երեք կամ չորք չորք բերելով զնոսա առն միոյ եգիպտացւոյ, ի չորս կարգս մի ըստ միօրէ: Արկեալ են նորա կապոյտ եւ կանաչ վերարկուս, եւ ի ներքոյ կարճագոյն ինչ հանդերձ որ ի հողմոյ աստանի: Եգիպտացիք զգեցեալ են ձորձս սպիտակս կարեալ կարմրով: Անգէն են ձերբակալքն, բազուկք նոցա կապեալ եւ կնկեալ, կիսոյն ի վերոյ քան զգլուխն: Առաջի կառաց յաղթողին կուսեալ կայ կոյս ձեռաց կորեւոց, որք ձեռք անկելոցն թուին: Եւ պլուր դարձեալ ընծայեցուցանին 11 զօրավարք ըմբռնեալք ճողան ի փող, զորս բերեն առաջի թագաւորին: Երկուստասներորդն ի գուճս՝ անգէն գլխատելոց է: Եւ ձեռք թագաւորին ըմբռնելոյ՝ կապեալ են ընդ կառացն յոր լծեալ են երիվարքն, եւ վարաւանդապատան կալեալ զսանձից երիվարացն՝ արգելու, մինչեւ ելեալ ի կառս թագաւորն ձգձգիցէ զհեռ զթագաւորն կապեալ: Յայլում եւս պատկերի որ ի նմին քահնի է՝ նստեալ կայ թագաւորն յաթոռ իւրում եւ կրեն զնա ութ արք պատերազմողք զաճաւորակաւ: Այլն զարդարեալ են փեարովք որ յաղթութեան իմն նշանակ են: Աթոռն ծածկեալ է մեծագին տապաստակօք, ասք թագաւորին հանգչին ի վերայ բարձի. առեալ ունի ի ձեռին իւրում՝ զխորազանն եւ զանուանեալ փականն (որ այժմ համարի լինալ սաուդութեամբ՝ բահ ինչ եւ արօր յօրինեալ ըստ նորին ձեւոյ) եւ խոյր ինչ զորով կան կերպարանք օձի, որք ամենեքին նշանակք Ոսիրիս աստուածոց են եւ միանգամայն նշանակ թագաւորի, ի թիկանց նորա կան երկու ոգիք որք ծածկեն զնա թեւովքն իւրեանց: Կան առնթեր նորա կերպարանք առիւծու, բազէի, օձի, սփիւնքայ որ են նշանակք մեծութեան նորա: Ար ճեմեն կարգաւ՝ են մասամբ միով զօրականն զարդարեալ արմաւենեօք եւ փեարովք, եւ միւսով մասամբ քուրմքն որ արկանեն խուսկս: Մեւս ոմ թուի ընթեռնուլ ի քարտիսէ իմքե գալարելոյ զգործս եւ զարութիւնս թագաւորին: Խաղան առհասարակ ի կողմն մահնին Ոսիրիսայ որոյ պատկերն անգէն երեւի: Չորք քուրմք գան ընդառաջ ընդունել զդիւցազնն եւ մուծանել ի ներքս ի մահեան անդր:

Եւս խաղան եւս յառաջ եւ ինքն եւս Ոսիրիս աստուած թողեալ զընակութիւն իւր գոյ ընդ թագաւորին. քանզի ամենեւին մեծաւ շքով առեալ չղեցուցանեն զնա ի վերայ պատուանդանին քուրմք քսան եւ չորք՝ որք արկեալ են երկայն շքեղ հանդերձս զիւրեամբք: Յառաջ երթոյ թագաւորն՝ այժմ՝ զգեցեալ այլ հանդերձ եւ եղեալ այլ խոյր ի գլուխ: Ի վերայ գլխոյ նորա տաւառնեալ կայ բազէ, եւ նուիրական ցուլն եւս (Ապիս) գոյ ի միասին ի ճեմեն՝ առաջի երթալով եւթնեւտասն քրմաց նշանակօք աստուածոցն Ոսիրիսայ: Եւ առհասարակ իսկ այնուհետեւ կրօնական կերպարանս առնուն ճեմքն, քուրմքն

են այնուհետեւ անգ զլիաւորքն եւ ոչ զքաղաքն: Եւ յիս այնորիկ մատուցանէ զոհս թագաւորն:

3. Ի պատերազմական կազմածս Եգիպտացւոցն երեւին նշանաւոր կառք նոցա, նա աւանիկ եւ ամենայն զօրութիւն նոցա ի կառան է եւ ամենայն պատերազմելիք նոցա պատերազմ կառաց համեմատ նկարագրին Հոմերոսի, ուր նմին հակառակ զօրութիւն ասիական թշնամեաց նոցա է զօրութիւն հեծելազօրաւ, թէպէտ եւ անիցին եւ նոքա կառ: Միշտ իսկ կառք Եգիպտացւոցն որպէս եւ Ասիացւոցն՝ երկուս եւեթ անիւս անին եւ երկու երկվարք ձգեն զնոսա: Ի կառս Եգիպտացւոցն յաճախ այն է՝ զի մի դռ միայն կայ, իսկ ի կառս Ասիացւոցն երկու եւ երեք իսկ, այնու զի այլ դռ կառավարն է եւ այլ դռ պատերազմողն, յորս երեւի եւ հին ձեւ պատերազմական կառաց այնպէս՝ որպէս Հոմերոսն նկարէ եւ որպէս Քսենոփոնն պատմէ ինչպէս Սաբա, Ասորիս եւ Արաբացիս՝ մինչ չեւ փոփոխեալ նկարագրի զձեւ նոցա եւ փոխանակ երկուց անուոցն՝ չորիւք անուովք գերանգազէն կառս յօրինեալ¹: Այս կառք էին զորս ապր բերել արքայ Սալմոն յԵգիպտոսէ գնովք արծաթոյ²: Ասանչ գոյն կառացն եւ ձեւ նոցա եւ զարդք անուոցն եւ զօդք յայտնի երեւեցուցանեն թէ ամենեւին ի պղնձոյ են կառքն, որպէս ամենայն ուրեք հասու ինչ գործիք կանաչ երանգով նկարին, եւ ըստ վկայելոյ Աթաթարգիդայ եւ Դիոգորի Արկիդացւոյ՝ այն ամենայն գործիք ոչ յերկաթոյ այլ ի պղնձոյ էին, այս ինքն սուսերը նոցա եւ աղեղուկը եւ նեպը եւ կապարնք նոցա: — Սուսերը Եգիպտացւոցն ազգի ազգի կերպարանս անին, կէպը երկայն, կէպը կարճ, ամանը ուղղորդ, եւ ամանը կոր կամ մանգաղաձեւ: Նոյնպէս բազմաձեւ են պարք եւ նեպը նոցա: զարմանալի իմն խափր է ի վերայ վահանաց Եգիպտացւոցն եւ թշնամեաց նոցա: վահանը Եգիպտացւոցն սառաւորագոյն են եւ յաճախ չորեքկուսի՝ բայց վերին ծայրն բարձրաձեւ: Ի բախել ընդ ամուր ինչ գլխիկ՝ երեւի այնպիսի վահան ի միջի՝ որով գրեթէ ամենայն մարմինն ծածկի, ամենեւին համեմատ այնմ զոր Քսենոփոնն նկարէ³: Նմին հակառակ վահանը թշնամեաց նոցա են երբեմն բոլորը բոլորակը եւ երբեմն չորեքկուսի, սակայն միշտ փոքր:

Իսաց ի պատերազմական կազմածոյ՝ առանին եւս կազմածք Եգիպտացւոցն ի քանդական երեւին: պէսպէս կահք եւ անօթք Եգիպտացւոցն ունին զգեղեցկութիւն յաւանական անօթոցն, թէպէտ նմանելով սոցա յօրինեալ իցեն թէպէտ ոչ: Անկողինը նոցա եւ ակոսք մարթեն սալաին օրինակ մեզ լինել: Նուագարանը նոցա մանաւանդ քնարքն նոցա՝ ըստ գեղեցկութեան կերպարանացն անցուցանեն զնորովքն:

Երժան է եւ ձորձոցն նոցա դնել առանձինն միտ: Այնչափ պէսպէս եւ ազգի ազգի կերպարանս ունին՝ մինչեւ առանց իրիք երկմտութեան լինել՝ թէ եւ նիւթք նոցա այլ եւ այլ իմն են: Այլք ի նոցանէ նուրբ այնչափ են՝ մինչեւ անդամոցն երեւել, եւ կէպը թանձրագոյնը: Թագաւորն որպէս եւ զօրականն յաճախ կարճ հանգերձս ազանին, թէպէտ եւ զօրականն ի ճեմսն ազանի երկայնս: մշակքն եւ գործաւորը լոկ սպիտակ ինչ կաւա զմիջովք: քուրմքն ձորձս երկայնս, բազում անգամ արկեալ կամ պատեալ զանձամբ օրինակաւ ինչ իւր, յորոց կէպը սպիտակք են եւ կէպը սպիտակ եւ կարմիր խառն, եւ կէպը դարձեալ նկարակերտ աստեղազարդ եւ կամ ծաղկանկար: եւ բազումք շողան երեւելի երեւելի գոմովք արեւելից: Քուրմքն

1 Քսենոփ. Իբ. Նիւր. 2. 2 Գ. Թագ. 3. 29. 3 Քսեն. Իբ. Նիւր. 2.

Երեւին այլ եւ այլ իմ խորիւ յայլ եւ այլ տօնս. իսկ յորժամ ի ծածուկ խորհուրդս միջամուխ լինիցին քուրմքն՝ անտանոց գլուխս աւին փոխանակ արտախուրակի, այս ինքն եղեալ զյօրինեալ կերպարանս գլխոյ անտանոց սրբոց. եւ թագաւորն եւս յորժամ ի խորհուրդս անգր քրմացն լինիցի միջամուխ, առնու զքրմական զարդն գլխոյ զարտախուրակն բարձր՝ զոր եւ Բաբրիան աւի: Հիւսք եւ յօրինուածք վարսից նոցա պէսպէս իմն են, երբեմն յոյժ իսկ ճարտարութեամբ յարդարեալ, եւ երբեմն առանց իրիք յերկուանոց սուկամ արուեստական վարսք (կեղծամ) ի գլուխն երեւին, որպէս ի բուն հին հընդկային յիշատակարանս Եղեփանդն կղզւոյ նշմարի. բայց Եգիպտացւոցն առաւել ճարտարագոյնք երեւին. — Քաղում եւ այլ ինչ՝ այս յիշատակարանք եգիպտական հնութեանցն մեզ մատակարարէին՝ թէ չէին բազմապատիկ արշաւանք աւաղակաց կամ յափշտակողաց յայնչափ սքանչելեաց՝ պաշտփ անյայտ նշմարանս հազիւ մեզ թողեալ: — Նկարք եւ քանդակք որմոց պրիցն մեռելոց զպլ եւս ինչ հանգամանս առանին կենաց նոցա ցուցանեն. երբեմն կշռին վաճառք ի կշռորդս եւ անասունք եւս կենդանւոյն՝ առ ի վաճառելոյ զնոսա, երբեմն լինի հացկերոյթ՝ յորում երեւի տանուաւորն եւ ամուսինն որս եւ կոշնականքն առննթեր սեղանոցն լցելոց բաղմապատիկ կերակրովք, մերթ կաքաւք լինին, մերթ որսք, մերթ մշակութեան, գործք, որպէս՝ տկոս պատառել, սերմանել, տափել, յատանել, կապել, պպի կթել, կտուլ ցորեան առ կնդակ եղանց, եւ համբարել, որսալ ձուկն եւ կարթիւ եւ ցանցիւ ¹, եւ աղծեալ ասկանել ձկուս, մերթ նաւարկել ընդՆոզոս գետ եւ առագաստիւք եւ թիակօք, հովուութիւն եղանց, ձիոց, իշոց, ոչխարաց. երբեմն երաժշտական գործիք, քնարք, ծնծղայք, ազգի ազգի փողք կամ սրինգք. գարձեալ անասունք եւս՝ ոչ միայն ընտանիք եւ մարդընտելք, այլ եւ վայրենիք եւս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Վասնին յայրս անդ ի մէջ Մուսիսցն եւ նշխարք ինչ մասն նագրութեան Եգիպտացւոցն, այս ինքն Պապիրոսք գալարեալք, յորոց է մի Պապիրոս զոր եթէ զք պարզիցէ՝ գտանէ 28 ռան յերկայնութիւն, յորում են աւելի քան 30,000 նշանագիրք ի 515 սիւնս, երբեմն մեհենաքանդակն գրով եւ երբեմն նշանագրովք գրեալ են: Գտան անդ թրծուծ աղիւսք դրոշմեալ արձանագրովք ինչ. գիրն մեհենաքանդակ է, եւ թուի թէ փայտեղէն տախտակօք ի վերայ դրոշմեալ իցէ ²:

1 Ցես Եսայ. ԺԲ. 8:

Եգիպտոսի ի գաղ. լեզու, եւ յեգիպտոս

2 Ցես զպսմ՝ ամենայնէ ի նկարագրին կանա Վ. հափթմանի անգղացւոյ

մեծ ի վերայ քաղաքային կենաց շրջակայքն ունին, մանաւանդ վարդապետութիւնն նոցա վասն փոփոխման ոգւոց ի մարմնոց ի մարմինս: Վանդի մարդիկ՝ ոչ ինչ այլ ինչ էին ըստ շրջակայքն կործեաց՝ բայց ոգիք մեղուցեալք որ ի մարմինս առաքեալ իցեն ի քաւութիւն: Այս քաւութիւն յետ հնգեասան փոփոխման ոգւոց մարմնոց ի մարմինս՝ ապա կատարէր — ութերորդ փոփոխումն էր՝ փոփոխումն ի մարմին մարդկեղէն: Եւ զոր օրինակ Նզդիպտացիք ի փոփոխմանէ անտի դիապտոսիկ պրուեստիւն իւրեանց հետքէին ապրել, այնպէս շրջակայք ամենեւին յաստուածեղէն խոհմունս զանձն ընկղմելով: Վրին իրի իսկ անհնարին կամաւոր ապաշխարութիւնք են նոցա, որպիսի ինչ՝ յանտառս եւ յանապատս մանաւանդ ի նաւիրական տեղիտն պանդխտութեանց՝ զաջ ձեռս սւնել վերամբարձ մինչեւ ցգօտանալ, ամս բազումս ի միում կայի կալ իրրեւ թէ ընկղմեալ ի բարձրագոյն խորհուրդս, ինել Վրամանացն մենակեացս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք: զլաւատալի իրան զոր 2000 ամօք յառաջ քան զայս (Յոյնքն զանուանելոց մերկի մասանոց պատմէին, այժմ տկանատեպն վկայեն, եւ համեմատ նմին են պատմեալքն ի մատեանս շրջակայք: Օմեռեալսն իւրեանց այրեալ ի խարուկի՝ արկանեն ի նաւիրական գետն Վանդէս, եւ երբեմն թողուն զդիտկունս՝ զի տարցի գետն: Այն ամենայն հանգամանք եւ օրէնք կենաց իւրաքանչիւր ուրուք եւ թաղաւորութեանն իսկ՝ սահմանեալ կայ ի նաւիրական մատեանս նոցա:

Օրաման թշնամանել եւ չքուել զթշնամանսն, նա եւ հարկանելն իսկ զնա ի շիղ յարգի՝ մեղք են, որ գծոխոց պարտաւոր կացուցանեն: Բրամանաց միայն համարձակ է զնաւիրական մատեանսն ի ձեռս կրել, քանզի նոցա միայն իրաւունք են՝ զնաւիրական գրոցն զմեկնութիւնն ընծայեցուցանել, եւ իւրաքանչիւր քաղաքային ատենիցն պարտք այն իսկ են, զԲրամանսն հանապազ ի չքի սւնել: Եթէ որ ի Սուգրոյց յանդգնեալ ժողի բանս թշնամանադիրս խօսել առ Բրաման որ ի Բրամանաց, պարտ է ձողս հրացեալս երկաթիս երկայնս՝ ցաասն մատունս ի պարանոց այնպիսւոյն միւնել, ապա եթէ խրատս եւ թելադրութիւնս մատուցանել մտաբերիցէ, պարտ է հեղուլ ընդ բերանն եւ ընդ ունդունս նորա ձէթ եռացեալ: Եթէ որ Սուգրա համարձակեալ ժողհիցի նսանել ի վերայ առպատակի տան Բրամանի, պարտ է նշան ձողանաց ի վերայ ճակատու այնպիսւոյն գրոշմել տարագոյն երկաթով, եւ վաղվաղակի ի վտարանդիկս հա-

1 Որպէս նարար տապ ոմ ի Գերմանացն անգլիաց հնդկային իրաց՝ թէ ահագինս գնդեցիկ է նկարագրին որ կայ ի Սոփոնազա հնդկային բանագործութեանն վասն իողուոց անապատակածի: — Հարցանէ արդոյ Գուլմանա ցկաւաժարն ինչոպիս թէ սէր նաւիրական տեղի տանն այնորիկ իցէ զոր ինչն օրօնիցէ, ապա կաւաժարն պատասխանի: «Սոփոնիկ փ ինչ յոյնիկս թաւ անտառակին, անդ ուր տեսնեն իողու զոմ աշնուազաշտն զի կայ

անշարժ եւ անխաղաց, եւ զթաւ մեղաւառն եւ վարան նորա, յառեալ զաշտն ի սկաւառակ անգր արեւուն: Քաջ փա գիր, տես զի ծածկեալ է կէտ մարմնոյ նորա հողեղէն շինուածով ի կաւոյ: մարթ ինչ օմի է փոխանակ քրմական լարին եւ մտն փ եւս նորա պատեալ պարթիւքն: բազում տունիք որոց պինդ եսւնր առ եսւնր կապեալ իցէ՝ կոմ շուրջ զպարանոցաւ նորա, եւ զսւտս նորա լուրջանակի ծածկեն բայք թուշնոց»:

Նեալ մերժել յաշխարհէ: Նա եւ թագաւորի իսկ չէ որէն վիշտ
ինչ հասուցանել եւ գոյնն ումք ի Բրամանայն, ապա թէ երբեք
յայն ժախջի, անդէն վաղվաղակի գիցն ի թիկունս իջեալ Բրամանին,
զթագաւորն հանդերձ զօրօքն իւրովք եւ փղովք եւ գանձուքն անհեա ի
միջոյ սասակիցէ: Բրամանն որ իցէ, թէպէտ եւ չիցէ մեհենական գրօցն
միջամուխ, սակայն էութիւն իմն է տառուածեղէն՝ իշխանական ճա-
խութեամբ, որպէս բոց հրոյն եւ պղքն եւս ի զօրութեանց մի ըստ
միջէ որ յԱստուծոյ արարան: Յամենայն եւ ի բնաւ իրս քաղաքի
առանձինն իմն առաւելութիւնք են Բրամանաց: Եւ պատիժք պատու-
հասիցն զոր վասն յանցանացն ինչ հասանիցէ նոցա կրել, մեղմա-
գոյնս իմն դնին ի վերայ նոցա քան ի վերայ այլոյ ուրուք ի խոնար-
հագոյն կարգաց անտի: Յամենայն իրս որ ի կեանս իսկ մարդոյ պատ-
շաճիցին, ձգէ զիւր ազգեցութիւնն Բրամանն ըստ օրինացն: Բրա-
մանքն այնչափ մեծարոյ եւ տառուածաշուք համարին, որպէս զի եւ
գաւթաբերոյ ինչ որ յայնմ կարգէ՝ թշնամանս իւր հաշուի ընդ թա-
գաւորի ի հաց լինել, այնու զի թագաւորն չէ ի կարգէ Բրամանացն:
Նա եւ առաւել լաւ համարի ի կենաց անկանել, եւ ոչ զիւր գուտոր՝
թագաւորի որ չիցէ եւ ինքն Բրաման, առլ կնութեան:

Իշխանութիւն եւ մեծարոյ կարծիք Բրամանի քան յամենայն կող-
մանս՝ ի Թանճոր ցայժմ առաւել անխախտ պահի, այնու զի վասն
իւրոյ հարսւպին գրիցն յամենայն օտարամուս նորակրօնիցն յապա-
հովի եւ ի գգաւութեան կայ: Աստ վայելէ տակաւին առհմ Բրամա-
նացն յիւրում՝ իշխանութեանն. ինքեանք ունին զամենայն մեծաշուք
պաշտամունսն, բայց բնակեն յամուր ամուր կողմանս գլեկաց եւ
քաղաքաց եւ սկեն մեծաւ հոգաբարձութեամբ եւ բազում խնամով
ի վերայ կանխակալ սովորութեանցն եւ բարուց:

29

Նշանաւոր են յոյժ շնորհաւոր Հրնդկացն որք մեծաւ մա-
սամբ յիրս կրօնից նոցա հային: 1. Այլք եւ անձաւք փորեալք
եւ խորեալք ի մէջ ապառաժ քարանց որ ի թիկունս լերանց կան,
եւ են նոքա մեհենայն փորեալք ի ներքոյ լերանց, հաստատեալք
յաղթ եւ ստուար սեամբք եւ զարդարեալ ազգի ազգի քանդա-
կօք: Հռչակաւոր են այսպիսի մեհենայն որ յաղեփանտինէ, ի
Սալսետատէ եւ յԱլլորա կղզիսն կան, թերեւս հնազոյնք քան զա-
մենայն մեհենանս Հրնդկացն. բաց ի մեծայաղթ կերպարանաց
դից ինչ եւ պատկերաց նուիրական անասնոց որպիսի ինչ Նան-
դիայ՝ (որ է անուն ցլոյն նուիրականի Շ իւայ աստուածոյ) որմունք
այրիցն այնոցիկ լի են բազում եւ անհամար կերպարանօք քանդա-
կելովք յիրաց անտի հրնդկային առասպելարկութեանն: 2. Նիշա-
տակարանք փորեալք քերեալք ի ժայռից. որանչեւ եւ զարմանալի
են մնացորդք մեհենից ի Մաւալիպուրամ, զորս չիցէ տակաւին
կլեալ ծովն, եւ են նոքա քաղաք ինչ քրմապետական թագաւորի
փորեալ ի ժայռս: 3. Ազատ յուրանաձեւ շինուածք մեհենից, զոր
Պազոդսն կոչեն եւ ոչ հաւասար են հնութեամբ առաջնոցն՝

բազում փան առաւ անդ ի Հընդկաց ժշխադհին. երեւելէ են որ ի Մագուրա եւ ի Թանճոր կան, եւ մեհեան Ղազգաւանաւ դից յՈսիսաւ: Ընթեր ալուրիսի մեհենից յարեալ կան մանր ինչ շինուածք եւ մատուց. գտանին եւ սրահք եւս զարդարեալք սեամբք ոչ սակաւ ընդարձակութեամբ, աւազանք սրբութեան եւ այլ եւս ինչ այնպիսիք: — Ըրգարեւ սկայագործ է ամենայն շինուած նոցա, սակայն ազնուակամութիւնն այն եւ գեղեցկութիւն եւ պատշաճութիւն ձեւոց յունական ճարտարութեանն պակասէ:

30

Սարէնագրութիւնն Հընդկաց է մեծատուն եւ գեղեցիկ: Գլխաւոր եւ հնագոյն եւ աղբււր այլոց մատենագրութեանց նոցա է մատեան օրինացն՝ աւանդեալ որպէս առն, ի Մենուայ (իւնոյէ), որոյ նաւ յետ ջրհեղեղին նստաւ ի վերայ միոյ ի գլխոցն Հիմալայայ, որ յ12 գիրս բաժանեալ է (որոյ սկիզբն սրարեալ ի պատմութենէ իմեքէ արարչութեան՝ ճառէ վասն կրթութեան, վասն ամուսնութեան օրինաց, վասն առանին պարտուց, վասն ածնից եւ սրբութեանց, վասն աստուածեղէն պաշտաման, վասն առաջնորդութեան եւ օրէնսդրութեան, վասն ի հաստի զօրէնան առելոյ, ապա վասն վաճառաց, եւ վասն խառնեալ տոհմից, վասն ապաշխարութեան եւ քառութեան եւ յետոյ ուրեմն վասն փոփոխման ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմինս եւ կենաց յետ մահու): Սակաւ ինչ յետնագոյն ժամանակաւ քան զնա են Վեդայք նոցա որք յերիս գիրս բաժանին (ժողովածոյք չափով երգոց վասն ամենայն աստուածոց, օրէնք վասն զոհից, ժողովածոյք ազօթից եւ երգոց): Իբրեւ մեկնութիւնք իմն Վեդայից են մատեանքն որ Պուրանայք կոչին, որ վասն հաստման աստուածոց եւ աշխարհի ճառեն, եւ են խառն սքանչացուցիչ ինչ պատմութիւնք աստուածոցն, եւ Վեդանտայք՝ այս ինքն մատեանք իմաստնոցն Հընդկաց: — Բաց ի նոցանէ գրեանն Ուպաւեդա եւ Վեդանդա ճառեն վասն արուեստի դպրութեան եւ չափով բանից:

Բանաստեղծութիւնն նոցա կարէ քաջ քաջ մրցել ընդ յունական բանաստեղծութեանն: Սաստիկ ցնորք ազգին եւ ազգի ազգի կերպարանք առասպելարկութեան հընդկային գիւցարանութեանն՝ տան նիւթ յորդ ի վիպասանութիւնս¹: Վալմիկի ոմն ի ճարտարացն նոցա ի մեծ դիւցազնական բանաստեղծութեանն որ անուանեալ կոչի Ռամայանա, նկարէ զարշաւան գիւցազինն Ռամայ (որ է ինքն Վիշնու աստուած մարմին առեալ) ի վերայ Չէիլան կղզւոյ՝ առնուլ զկղզին. եւ Վիսաա ոմն ի մատենին Մահա Բարատա անուն՝ պատմէ յովեւաասն երգս զքաղաքային մարտ

պատերազմի Պանոսոսայ եւ Սալոսայ առաջնորդութեամբ Արիշ-
նայ որ էր գարձեալ Ա իշնու աստուած մարմին գեղեցեալ երկրորդ
անգամ: Այս երկուց գլխաւոր գործոց որ իրրեւ ծայր իմն հընդ-
կային դիցազնական վիպասանութեանն են (իրրեւ Համերոս հընդ-
կային), այլ եւս բազում մատենայն բանաստեղծաց նոցա զհետ եր-
թեալ նմանեցին (որպէս Սազուանսա՝ զոր յօրինեալ է Ասողգասայ,
Նարա՝ զարմանալի վասն ճշգիւ զիւրաքանչիւր նկարագիր բարուց
յօրինելոյ եւ Սազաւադգիտա՝ որ է կատարեալ ինչ բալանդու-
կութիւն հաւատոցն Հընդկաց): — Յետ վիպասանական բանա-
ստեղծութեանն գայ քնարականն, սակայն տիրէ ի նմա ողբերգու-
թեան իմն նկարագիր: Ի կարգ իղիղեան՝ բանաստեղծութեան
հայի Վիտա Վոզինդա՝ գործ հրաշակերտ (հայիայ Վեւասայ, յո-
րում զկեանս հովուութեանն Ա իշնուայ նկարէ: Յուռուցչական բա-
նաստեղծութիւն հային առակքն կամ առաւելք Պիդպայիայ: —
Նա աւանիկ եւ ճարտարագոյնն քան զամենայն ազգս բանաստեղ-
ծութեան՝ բանագործականն՝ ի գեղեցիկ յառաջագիմութիւն հա-
սեալ է առ նոսա: Ի բազում ճարտարագործ բանագործական
մատենից երեւելի քան զամենայն է հոյակապ բանագործութիւնն
բախտի՝ Ասկոնտաղա անուն, որ է մի ի պատուական մարգարտաց
հնոցն բանաստեղծութեան, արժանի դնելոյ առնթեր գործոց
ճարտարաց ամենայն ժամանակաց: — Իմէպէտ եւ բուն նկարա-
գիր հընդկային մատենագրութեանն՝ բանաստեղծութիւնն է, սա-
կայն յայլ եւս մատուցաւ մարդկեղէն իմաստութեան երեւի յառա-
ջագիմութիւն, մանաւանդ ի փիղիսոփայութեան. գտանեմք առ
փիղիսոփայան նոցա բազում այլ եւ այլ կերպարանս կամ ընթացս
քննութեան, սրութիւն մտաց եւ խորութիւն մտածութեան:
Սայց քանզի ամենայն գպութիւն նոցա ի մէջ Սրամանացն
զարգանայր, ի դէպ իմն էր թէ եւ փիղիսոփայական քննութիւնն
ի սահմանս անդ կրօնից եւ զկրօնից եւեթ իցէ: Յետոյ ուրեմն ի
լինել յաճախագոյն հաղորդութեան ընդ արեւմտեաց՝ սկիզբն առ
գիտութիւնն նոցա լինել ազատ ի կապանաց հինն դիցարանու-
թեան: Անգուտին ի նմին ժամանակէ եւ այլ եւս ինչ գիտու-
թիւնք, որպէս ուսողութիւն, բնական գիտութիւն, աստեղագի-
տութիւն սկսան զարգանալ:

Համեմատ այսմ մտաւոր յառաջագիմութեան է եւ լեզուն
որով այն ամենայն աւանդեալ կայ: Հին նուիրական լեզու Հընդ-
կաց որ անուանեալ կոչի Սանդիթ, է մի ի կարի մեծատուն եւ
գեղեցիկ եւ կատարեալ լեզուաց ծանուցելոց մեզ, որում եւ ոչ
մի ինչ լեզու ի նորագոյն լեզուաց յաղթէ: Ի մեծութեան, ի ձեւ
եւ ի նկարագրութեան հազիւ հազ թէ մերձենայ նմին յունական
լեզու: Ե քեզ իմն յիշատակարանն է նա եւ գեղեցիկ ցոյցք մտաւոր

կրթութեան զոր յայնժամ երբեքն ունէին Հրնդիկք: Այժմ մեռեալ իմն լեզու է նոցա, միայն մատենագէտքն նոցա իմանան. որ առ վերնակողմամբ Վանդէս գետոյ բնակեալ են՝ յստակագոյնս եւ մօտագոյն քան զամենայն Հրնդիկս խօսին սանսկրիտերէն եւ իմանան: Հնագոյն բարբառք ազգականք սանսկրիտ լեզուի կոչին Պրակլիտ, որովք վարեալ են երբեքն եւ պուէտքն Հրնդկաց մա նաւանդ ի բանագործական մատենանս իւրեանց, յորժամ կանանց տացեն խօսել. քանզի համեմատեալ ընդ սանսկրիտայ՝ թուլագոյն եւ կնատագոյն է, որպէս իտալացի լեզու՝ համեմատեալ ընդ արի լեզուին Հռոմայեցւոց: Արեւելի բարբառ ի Պրակլիտ բարբառոց է նուիրական լեզուն Ղենիզաց (Ղենազանց) ի Վեկկան:

Ըայց սակայն չգտանին հետք պատմագրութեան ի մէջ բազմ ամբոխ մատենից, զոր ցայժմ նորագոյն քննութիւնք մատուցին մեզ առաջի, ոչ ինչ մատեան պատմութեան կամ բնաւ ժամանակագրութիւն ինչ գոնեայ այնչափ՝ որչափ Արնէացիքն ունին. այլ ամենայն իսկ դէպք եւ անցք անցեալք ընդ նոսա եւ ի վերջին եւս պատմական ժամանակի՝ ի կերպարանս բանաստեղծութեան են եւ նովաւ ներկեալ ամենեւին:

31

Յառաջին առասպելապատում ժամանակոն՝ ի բազում ան. ձեւեր տէրութիւնս բաժանեալ էր աշխարհն Հրնդկաց, որոց զլիաւորք կային Ուաճայք (իշխանք), յորոց շատք հնազանդէին ումեմն Մահարաճայ (մեծի տլըայի): Ի վերնակողմանոն Վանդիսի եւ գետոցն որ անդր հոսեն՝ տիրէին իբրեւ զթագաւորս՝ անուանեալ Արդիքն արեգական որ ի Բրամայ սերէին. իսկ ի միջին եւ ի օտորին կողմանս գետոյն՝ Արդիքն լուսնի, որ ի Վրիշնայ կարգեալ գային՝ որպէս ասենն: Փոփոխմունք կրօնից՝ որպիսի ինչ Բուդդայութեան տարածումն՝ յարուցին ընդ ժամանակս ժամանակս յոյզս մեծամեծս: Եւ Ուամա - Խանդրայէ՝ զորոյ կերպարանս առեալ Վիշնու՝ յարձակեալ ի Չէիլան կղզի ապրեցոյց ի Տասարաթա արքայէ Այոդիայ՝ զօրիորդն Սիդա որ յափշտակեալն էր ի Ուաւանայ յիշխանէն դիւաց, իբրեւ զմեծէ ումեքէ աշխարհակալէ եւ զգիւցազնէ յիշատակեն վէպքն Ուամայանայ: Աշխարհակալութիւնք Աղեքսանդրի մեծի՝ որ եհաս մինչեւ ցՀիփասիո գեա (այժմ Սէթլէճ ի Փէնճաղ) 328 ամօք յառաջ քան զԲր., յայտնագոյն եւ մեկին գործեն զպատմութիւն Հրնդկաց: եւ անտի եւ այսր հանապազորդ իմն տուրեւառիկ վաճառաշահութիւն հաստատեցաւ ընդ Ազիպոսի եւ ընդ Առաջակողմանն Ասիայ, եւ Յոյնք բազումք անդր գաղթեցին: Աետ Աղեքսանդրի մեռանելոյ Անդրոկոտատս առ ընդ իւրով ձեռամբ զամենայն երկիրն որ է ի մէջ

Ինգոսի եւ Վանդիսի, եւ բաւական եղեւ ւծել ի հաշտութիւն խաղաղութեան զՎեզելկոս Ղիկանովը որ մինչեւ ցՊաղիկրութա (Փառնա) յառաջեալ մտեալ էր զի զնա նուաճեցէ, եւ առ իւր կնութեան զդուստր նորա: Իսկ որ յետ Մնդրոկոտտայ պայազատք կացին, տիրեցին երկրին մինչեւ ցերկրորդ դար յառաջ քան զսկիզբն համարոյ մերոյ ժամանակին:

Ու ի յարանց անտի Թագաւորաց յիշատակելոց ի յունացն մատենագրաց՝ զՎանդրակոտտոս միայն ի տուչութիւնս Հընդկացն հաւատեալ կայ գտանել: Հանդերձ այսու եւ առանձինն զրոյցք Հընդկաց յիշեն իրրեւ ի Թոռանց նորա զՎիկրամատիթա որ սակաւ ինչ յառաջ քան զՄագոստոս Վայսր էր, որ զՎակա (զՎիկութացիս որոց զՅունական Բակտրիացիսն փոխանակեալ էր) հալածականս ի հիւսիսային կողմանցն Հընդկաց աշխարհին եհան, 60 ամօք յառաջ քան զՎր.: Եւ նովաւ երկրորդ դար էր ծաղկելոյ դպրութեանն Հընդկաց, եւ Թագաւորն յապարանսն սնուցանէր զերեւելի իմաստունս եւ զպուեստ յորոց մի Վաղիդաս էր որ զՎականազա բանագործութիւնն գրեաց: Եպա յիշի Վիկրամատիթա Բ. որ յամի 191 յետ Վր. առ զտէրութիւնն, առ որով աղանդք իսկ Բրամանայ եւ Բուդդայեանց ընդ միմեանս գային ի վէզ մեծաւ գոռութեամբ, ապա յետոյ եւ Վիկրամատիթա Վ. որ տիրեաց յամի 441 յետ Վր.: Եւ մենեքին սգրա էին հոյակապք ի Թագաւորութեան աշխարհացն Վանդիսի, որոյ միջավայր Եւրոպիա (Ուտէ) էր, որ յայլ եւ այլ ժամանակս ազգի ազգի օրինակօք ի Փենճապկամ ի Դեկկան ձգեալ տարածեցաւ: Եւ յս Թագաւորութիւն, յորում արդի ճառեալ երեք Թագաւորքն տիրեցին՝ ձգեալ յաւականէր մինչեւ ցամօն 805 յետ Վր. եւ Թագաւորութեան էին սահմանք մեծաւարածք: Ենդտին ի ժամանակէն Ենդրոկոտտայ տեւէր հաղորդութիւն Հընդկաց ընդ Յունաց եւ ապա ընդ Հռոմայեցւոց, որպէս յայտ է ի պատմութենէ հրեշտակութեանց Թագաւորացն Հընդկաց առ ինքնակալոն Հռոմայեցւոց, մինչեւ յետոյ ուրեմն ի տիրել ի վերայ նոցա Երաբացւոցն (805) հասաւ անմիջնորդական հաղորդութիւն Հընդկաց ընդ Եւրոպական Եւրոպիայ եւ Եւրոպայ:

(Եւ ինչ առանց իրիք երկմտութեան է թէ Հընդիկք վաղ իսկ ի սկզբանէ ունէին հաղորդութիւն ընդ արեւելս՝ ընդ հովտին Հովանդոյ եւ Հանչիկիան գետոց այս ինքն ընդ Մինէացւոց աշխարհին: — Մինէացւոց աշխարհ ըստ այժմու ընդարձակութեանն է գրեթէ կիսովն հաւասար մեծութեան Եւրոպացւոց աշխարհին, մեծաւ մասամբ փակեալ եւ ամրացեալ բնական սահմանօք. առ նապատք եւ լեռինք բարձրաբերձք բաժանեն զնա յայլոց կողմանց Եւրոպացւոց աշխարհի. պտղաբեր է երկիրն, կան ի նմա կարգաւ խոխովք եւ ընթանան դեպք հզօրք եւ մեծամեծք:

Ի բուն հին ժամանակս (որպէս հաշուեն 3000 ամ նախ քան զՎր․) ի բաժանել գաղթականաց ի կողմանց վերին Եփայ՝ եկին, ասեն, գունդք ինչ գաղթականաց՝ նահապեաք Աինէացւոցն ի բարձանց Ալւէնիւնայ, խաղացին ի խնարհ ընդ հովիտն Հովանգոյեայ եւ իջին ի գեղեցիկ դաշտավայրսն Ըանսի եւ Ըէնսի, եւ տարածեցան ի պաղարեր երկրի անդ որ ի միջե է Հովանգոյ եւ Հանջիկիան գետոց, նուաճեալ զհին սակաւաւոր բնակիչսն (Միառչէ) զոր անդ գտին։ (Յիմասանոց անտի կամ ի Թագաւորաց որ երեւելի լինալն իցեն առ նոսա, յիշին ի հին զրոյցսն նոցա Փուհի եւ (Յայո՝ երկոքին բարերարք ազգին, ուսուցիչք եւ ամբիշք վարկնութեան նոցա․ պատմեն նոյն զրոյցք վասն ջրհեղեղաց որ առ երկոքումք Թագաւորոքն այնոքիւք լեալ իցեն։ — Եպա ուրեմն ի զարմէ հարստութեանն Աւեանց եւ Աոմփուկիոս իմաստուն (յամի իրրեւ 500 նախ քան զՎր․) որ եղեւ նոցին օրէնսդիր եւ կարգիչ կրօնիցն նոցա հնգեքումք զբովք իւրովք (Աինգ)․ Թէպէտ եւ ընկալան յետոյ կրօնք նոցա խառնուած ի վարդապետութենէն Բուդդայ, որ եմուտ առ նոսա յամի իրրեւ 60 յառաջ քան զՎր․։ Աինէացիք քո կոչեն զԲուդդայն, իսկ Աղբին-Աինէացիք եւ Տուն-Աինէացիք՝ Փատ։

Ի կարգս Թագաւորաց նոցա զոր մի ըստ միոջէ գրեն ժամանակագիրք նոցա՝ սկսանին երեւել նշմարանք ինչ ստուգութեան ի ժամանակէ անտի Թագաւորութեանն Իաւայ (1452 յառաջ քան զՎր․) առեալ մանաւանդ ի մատենէն Աոմփուկեայ։ — Ի տէրութենէ Իաւայ մինչեւ ցայժմու Թագակալ տոհմն Չինկ կամ Թայ-սին՝ 22 կայսերական հարստութիւնս յիշատակեն ժամանակագիր մատենանքն Աինէացւոց։ Լքեք արքունի տոհմք, ասեն, անդստին յամէ 1767 մինչեւ ց258 նախ քան զՎր․ տիրեալ։ Ի ժամանակս ամացն վերջնոց զՎի-Հօանկ ոմն գիւցագն Աինէացի համբաւեն լինալ, որոյ, ասեն, եկեալ ողողեալ յաճախագունդ բազմատարած բանակօք, զամենայն զփոքր իշխանս եւ զպետս իսպառապուռ եբարձ ի միջոյ, եւ զամենայն աշխարհն Աինէացւոց խառնեաց ի մի Թագաւորութիւն, եւ տիրեաց մինչեւ ց207 յառաջ քան զՎր․։ Եւ յիշխան, որպէս ասեն, էր նախնի այժմու կայսերական տոհմին Թայ-սին որ յայն սակս պանծացեալ յօրանայ յիւր երիցագոյն նախնութիւն։ — Գիւտ գրոշմելոյ մատենից, պատերազմական փոշւոյ եւ յախճապակոյ՝ ընծայի Աինէացւոցն յառաջ քան զգիւտ Լըրուպացւոցն։ Աովորական իմն էր յախճապակի ի (Յապոնացւոց աշխարհին՝ որ ի Աինէացւոց անտի ընկալաւ հրահանգս եւ կրթութիւն։ — Սեծ ինչ արգել մտաւոր յառաջադիմութեան այսր հին ազգի էր այն իսկ, զի գիր նոցա ոչ Թէ նշանակ ձայնից այլ անուանց էր, եւ այնպէս լեզուն եւս նոցա աղքատ է յոյժ եւ համօրէն իսկ ազգն այն հին՝ մանուկ է տակաւին։)

32

Եզրի պատգամը եւ Հընդիկաց աշխարհք էին երկու ծայրք ընդ միմեանս հազորդութեան հնոցն ազգաց, սակայն բնակիչք նոցա քան զամենայն աշխարհաց՝ առաւել ունին նմանութիւն ի քաղաքային յօրինուածութեան, ի կրթութեան, յարուեստս, ի վարս եւ ի բարոյս իւրեանց:

«(Յօրինուած Ցէրութեանց հնոցն Հընդիկաց եւ հնոցն Եզրի պատգամը յայտնի իսկ զնոյն նկարագիր ունին: Ցէրութիւնքն որ անդ են, քրմաց պետութիւնք են: Օրէնսդրութիւն եւ ամենայն խելամուտութիւն գիտութեանց ի ցեղին քրմաց է, որով զնեն չափ ճոխութեան թաղաւորացն, որ ի ցեղէ զինուորաց ընտրին: Աղքունիք նոցա ամենեւին իսկ նման են միմեանց: Իշխանութիւն եւ գործք նոցա նոյն են, նա եւ սպասաւորք իսկ նոցա չեն ընդհատ ի միմեանց: Հաստատել նորոց տէրութեանց եւ տարածանել քաղաքային կրթութեան, թուի իմե թէ յերկոսին տէրութիւնս եւս ամենեւին իսկ զմիօրինակ ընթացս իցեն ընթացեալ: Եւ յԵզրի պատգ եւս՝ զառաջինն բազում փոքր հարստութիւնք էին, որք այնու՝ զի անձուկ էր վայրն, դիւրագոյն եւ հաստատագոյն եւս ի մի միահեծան տէրութիւն գալ եւ միաւորել կարէին, ուր ի Հընդիկոս բնութիւնն իսկ լերամբք, անապատիւք եւ դեռավք խափան այնպիսի միաւորութեանն լինէր:

(Յօրինուածութիւնն քաղաքի յերկոսին տէրութիւնս եւս հաստատեալ էր ի բաժանման ցեղից ինչ ի միմեանց, բարձրագոյն ցեղքն ամենեւին իսկ նման են միմեանց, միայն խոնարհագոյնքն պլակերպք են, եւ այնք պատճառք՝ տեղական հանգամանքն են: Յեղք անօտարք որպէս յԵզրի պատգ՝ նոյնպէս եւ ի Հընդիկոս խտրին ի սրբոց: Յեղքն քրմաց յերկոսին տէրութիւնս բազմապատիկ նման են միմեանց: Ատացուածք եւ իրաւունք նոյն են նոցա, օրինակ կենացն ի նոյնպիսի կարգս հաստատեալ է, գլուխք գերծեալք եւ զգեստք կաւախք հասարակ են երկոցուանցն: Ունին նոքա կանայս, այլ չգոն անդ քրմութիւն: Ունին գիրս նուիրականս, զորս նոցա միայն ընթերցուել համարձակ է: Իշխանութիւն նոցա ի նոյնպիսի հնարս հաստատեալ է: Ոչ եթէ քուրմք միայն են նոքա, այլ եւ աստեղագէտք եւս եւ բժիշկք, դատաւորք՝ պլովքն հանդերձ: Արով ճոխութիւն նոցա առհասարակ ի խելամուտութեան գիտութեանց հաստատեալ է: Եւ զինուորացն եւս ցեղք ունին բազում ինչ նմանութիւն ընդ միմեանս, միայն Եզրի պատգմոցն առաւել հզօրագոյն էր, բայց սակայն եւ նոքա եւս ստիպեցան երթալ վտարանդի: Զգեստք նոցա եւ հանդերձանք թուին իմե թէ նման միմեանց իցեն: Ունէին նոքա կառս պատերազմի, այլ ոչ այնչափ հեծեւազօրս, միայն՝ զի Եզրի պատգիւք չարկանէին ի կիր փիղս: Անպահան ստացուածս գետնոյ ունէին զառաջինն որպէս Եզրի պատգիւք նոյնպէս եւ Հընդիկք: Յովսէփ ի ժամանակի տիեզերական սովոյն զամենայն երկիրն յառաջին ստացւաց՝ յարքունիս ստացաւ: Առանց երկմտութեան է թէ ոմանք յաստուածութեանց Եզրի պատգմոց եւ Հընդիկաց ի նոյն տեսիլս հաստատեալ են, այլ ոչ զայնք զհեռ գայ, թէ ի միմեանց առեալ իցեն նոքա զնոսա: Պաշտօնն Ղինգամայ (որ էր նշանակ ծննդաւանութեան) հասարակ էր եւ Եզրի պատգմոց եւ Հընդիկաց, այլ չիցէ ինչ հնար զի եւ երկոքին եւս առանձինն յանձանց զնոյն հնարեալ իցեն:

Իսկ սակայն զարմանալի է նմանութիւնն որ յարապին պաշտամունսն կայցէ: Պաշտօն նոցա ի սրբութիւնս ինչ եւ ի նուիրական

տեղիս հաստատեալ է: Զոհք արեամբ եւ առանց արեան հասարակ են եւ երկոցունց եւս: Արօնք նոցա պահանջեն երթալ պանդխտութեամբ ի տեղիս ինչ նուիրականս, եւ անտի իսկ են բազմամբոխ ժողովք մարդկան ի աօնս: Ընդ պանդխտութեանցն բազում ինչ ապաշխարութիւնք եւ պատարագք խառն էին: Այլ միայն լուանալն ի գետտ արբութիւն էր, այլ եւ հեղձնուլն իսկ գլխովին ի նոսին: Ճեմք (թափորք) ամենեւին իօկ նման են միմեանց: Զպատկերս դիցն ոչ միայն ի ձեռս բարձեալ տանէին, այլ եւ կառօք ի մեհենաց ի մեհենա շրջեցուցանէին: Պաշտօն անասնոց եւ յերկոսին եւս գտանի: Զցուլն նուագի պաշտեն շրջիկք, որպէս Եգիպտացիքն՝ զԱպիս: Արօն յերկոսին եւս նուիրական է, չէ մարթ նուիրել զնա որպէս առ Նեղոս գետով նշնպէս եւ առ Գանգիսիւ: Անասունք զոհիցն յերկոսին եւս տէրութիւնս մեծաւ խնամով ընտրին: Ցեսիլք երկոցունց զհանգամանաց հոգւոց յետ մահուան՝ գրեթէ նոյն են: Աարդապետութիւն քրմացն ընդունի զփոփոխումն ոգւոց: Ռամիկն երկոցունց զմի եւ զնոյն հասարակ կարծիս ունի զՀագեսայ (զՊղուստոնայ կամ զԳժոխոց): Նա եւ նշանաւոր դատաստան Եգիպտացւոց զմեռելոց գտանի առ շրջիկս զարմանալի իմ նմանութեամբ:

Երուեստքն առ երկոսին եւս ազինս զնոյն ընթացս ունին: Արուեստն ճարտարապետութեան գլխաւոր քան զամենայն արուեստս էր, որոց ընկեր էին առ երկոսին եւս՝ քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն: Թէպէտ եւ եգիպտական ճարտարապետութիւնն չէ ամենեւին նոյն ընդ շրջիկաց, այլ նմանութիւն իմ ընթացից երկոցունցն յայտ յանդիման երեւի: շրջիկացն ճարտարապետութիւնն ի շինուածոց պարից ծագէր: Զնոյն նկարագիր ունի գրեթէ եւ եգիպտականն: Ներքին յօրինուած մեծամեծ տաճարաց, մասունքն յորոց կազմաւ են, գաւթիք հարթ առաստաղօք եւ սեամբք յարդարեալք, ձեւն յուրանաձեւ մեծամեծ դրանց՝ հասարակաց են երկոցունց ազգացն: Ի զարդս նոյն ճաշակ է նոցա: Թաղթ պատկերք դից եւ անասնոց, քանդակք յորմն ծեփեալս կճախառն կրով, եւ նկարեալս երանգօք, դրօշք ի զարդ մօից նուիրական տեղեաց ի աօնական աւուրս՝ հասարակաց են երկոցունցն: Բայց սակայն գոն եւ պլակերպութիւնք ինչ: Նկարագիր արուեստիցն մի եւ նոյն է յերկոսին: Ի խաղալն յառաջագէմ յայտ յանդիման երեւին պլագունակ վայրական հանդամանք: որպիսի ինչ՝ զարդք վերնախարսխաց սեանցն յիւրաքանչիւր յերկուց ազգաց անտի, ի կերպարանաց բնիկ տնկոց աշխարհին առեալ են: Գարձեալ է եւ այլ ինչ խաիր մեծ: Ի շրջիկս պլքն յորս պրէին զդիակունս մեռելոց, յօրինեալ էին ի բնակութիւն կենդանեաց: Եգիպտոս՝ ուր զամենայն հնարս հնարէին առ ի պահելոյ զնոստ անեղծ, յօրինեալ էին ի բնակութիւն մեռելոց: Քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն գրեթէ ի նոյն աստիճան հասեալ են: Ներկրին եւս թեւամուխ լինէին մեծամեծ ինչ իրս ի քանդակն յանդիման կացուցանել, եւ թերեւս Եգիպտացիքն առաւել են յայսմիկ քան զշրջիկս: Նկարչութիւնն յերկոսին եւս առանց խառնուածոյ երանգոց էր եւ առանց նմանահանութեան¹:

Ներկոցունց եւս ազգաց էին մատենագրութիւնք, այլ Եգիպտացւոց, որչափ ինչ յայտ է մեզ, չէին այնչափ բանաստեղծական մատենք որպէս շրջիկաց: Թուի իմ թէ չէին նոցա դիւցազնական

¹ Perspective.

երգք, յոր հաստատեալ կայր կրթութիւն ժողովրդեան ի Հրնդիկս: Պատմական տեղեկութիւնք, առանց հաստատուն ժամանակական կանոնաց, յերկոսին եւս տէրութիւնս բովանդակեալ կային յազգահամարս թագաւորաց եւ ի պատմութիւնս ինչ զգործոց ոմանց ի նոցանէ:

Իպպ տակոյն այս ամենայն նմանութիւնք չմարմին ի վեր քան զտասննան հաւանութեան հանել գկարծիան՝ թէ բարձրագոյն ցեղքն Հրնդկաց յնգիպասցւոց եւ կամ սոցայն ի Հրնդկաց սերեալ իցեն, մանաւանդ յորժամ զայնչափ պլակերպութիւնս եւս ոք զմաւածիցէն¹:

Ե

Հովիւ Աբուս գեալ — Արեաց կամ Զանդիկ աղբ:

33

Այլիւր: Զնդաւեալսն — եւ նորն թարգմանութիւն հանդերձ տեղեկութեամբ զոր տարեալ է Անիւստիլ տիւ Պերրոն զաշխոյ, եւ յաւելուան ի նոյն ի զնեւերայ գերմանացւոյ. եւ Զուգէի գերմանացւոյ՝ վառն նախնական գրուոց թակարկացւոց, Մարաց եւ Պարսից: — Նպատակն լինին ի հնոց անտի վառն պատմութեան նոցա՝ պատմագիրք Յաւնացի, սակաւ ինչ եւ Երրոյնցւոցն:

ԻՅԻՅԵՐՆ որ ձգեալ տարածանի յինդու գեալ մինչեւ անդր խնդի թիւ ի Տիգրիս (բաց լ'Ասորեստանէ)՝ բաժանեալ էր ի մանր մանր բնակութիւնս ցեղից ինչ. ուստի եւ սահմանք էին յարեւելից՝ աշխարհն Հրնդկաց, ի հիւսիսոյ՝ (Յաբսարտէս (Սեհան) գետ եւ ծովն Ասսպից, յարեւմտից՝ Հայոց, Ասորեստանեաց եւ Բարեւացւոց աշխարհ, ի հարաւոյ՝ ծովն կամ ծոցն Պարսից: Առ ծովն գերրն կայ կարգաւ պտղաբեր աշխարհն Սուսիան առ երի Բարեւացւոց հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Շաւշ կամ Շուշան, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարսկաստան, յորում աղբուանական քաղաքն Պերսեպոլիս (Պասարգադա), եւ առ երի նորա Ապրամնիա, եւ առ սորա երի Պեդրոսիա՝ անպտղաբեր ինչ աշխարհ առ սահմանօրն Հրնդկաց: — Ի հիւսիսոյ սոցա սկսեալ նոյնպէս յարեւմտից կայ լեռնայինն Մարաստան առ երի Ասորեստանի եւ Հայոց աշխարհին, եւ գլխաւոր քաղաք Եկրատանք, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարթեւաստան, առ սորա երի բուն Արիք եւ ապա Արտաքսիա՝ երկիր մեծատուն առ սահմանօրն Հրնդկաց: — Ի հիւսիսոյ սոցա յարեւելից ծովուն Ասսպից՝ Աբրիանք, առնմիտեր նոցա յարեւելից Մարգիանք եւ առ սոցա երի Բակարիացիք (հանդերձ Սպդիացւոյք), որոց գլխաւոր քաղաքք երեւելիք վաճառականութեամբ՝ Բակարիք եւ Մարականդ (Սամարքանդ):

Ամենեքին սգբա էին ցեղք սուարածականք ազգակիցք միմեանց, եւ հասարակաց անուն էր նոցա Արիք. այժմ սովորութիւն է յանուանէ մատենի կրօնիցն նոցա կոչել զնոսա եւ Զանդիկ աղբ: Երեք ցեղք ի նոցանէ եղեն երեւելիք, եւ կարգաւ կան զմնացեալսն ընդ իշխանութեամբ՝ Բակարիացիք, Մարք եւ

¹ Հերեն, Յեռիք ի վերայ հնոց աղբաց. Ա. Յուս. Ա. Ման. Հասուակք ի հին պատմութենէ Հրնդկաց. էջ 609-610: Ա. 1817:

Պարտիկք, որպէս եւ երեք երեւելի ազգակից բարրաւք միոյ լեզուի նոցա այժմ ընտրին ի գիտնոց՝ զանդիկ լեզու Ռակտրիացւոցն, պահլաւիկ լեզու Մարացն եւ պարսիկ լեզու Պարսիցն:

34

1. Վաղաքային եւ կրօնից հրահանգք նոցա՝ ի Ռակտրիացւոց առ Ոքսոս գետով սկսաւ տարածանել: Թագաւորութիւն Ռակտրիացւոցն քրմական պետութիւն էր, բաժանեալ ի չորս տոհմս: Վուրմքն որ եւ մոզքն կոչէին՝ յերիս իմն կարգս բաժանեալ էին, ի Հարպետս (աշակերտս), ի Մովպետս (վարդապետս), ի Վասաուր Մովպետս (կատարեալ վարդապետս)¹. սոքա էին յայտնիք հանդերձեւոց, գիտունք նոցա եւ Թարգմանք Աստուծոյ կամանցն, եւ զոհք առաջի նոցա մատչէին, եւ օրէնսգէտք՝ նմին իրի ազդեցութիւն մեծ ի վերայ ազգին ունէին: Արկրորդ զնուորացն տոհմն էր: Արրորդ մշակացն՝ որ յոյժ մեծարոյ էր առ նոսա: Զարրորդ տոհմն ձեռագիտացն եւ վաճառականացն: Արեւելի եւ հաշտկաւոր էր առ հինան վաճառականութիւն Ռակտրիայ եւ Մարտիանդայ. քանզի Ռակտրիք գլուխ էին ճանապարհաց եկելոց ի Հընդկաց աշխարհէն եւ յոսկելէա բարձու կողմանց միջինն Ասիայ եւ ի Սերիկայ. եւ ի վերայ Ոքսոս գետոյ լանտին զվաճառան ի ծովն Սասանից (քանզի յայնժամ ունէր գեան հաղորդութիւն ընդ Ծովուն), եւ անտի մտանէին ի Սուր եւ յԱրասի գետ Հայոց աշխարհին, ապա փոխէին ի Պանտոս Աւքսինոս սփռել յԱսիա եւ յԱւրոպէ, եւ կամ ընդ Ռարեւոն մինչեւ ցնաւահանդիստս փունիկեցւոցն:

Օրէնսդրութիւն եւ վարդապետութիւն յստակագոյն իմն կրօնից ընծայեցոյց նոցա՝ կամ զոր ունէինն փոփոխեաց Օքսազա կամ Օքսադեշտ, որ էրն յաղքունիս Վ յշտառապայ աղքատի նոցա ըստ նմանութեան Սամփուկեայ ի Սինէացւոց աշխարհին: Այն ամենայն բովանդակեալ կայ ի նուիրական գիրան՝ որ անուանեալ կոչի Օլնդ Աւետար որ Թարգմանի Անդանի բան, զոր Օքսազաշտի իսկ պատմեն գրեալ. ի 21 գրոց անտի՝ առաջին եւ հնազոյնն միայն մնացեալ է Վ Ենդիդադ անուն, յորում բովանդակեալ կայ գումարութիւն փիլիսոփայութեան եւ քաղաքական սկզբանցն Օքսազաշտի եւ օրէնք աստուածոցն պաշտաման եւ օրէնք դատաստանաց: Այն իմն են աղէտք զի սա միայն է երեւելի ինչ գործ՝ մնացեալ ի հին զանդիկ մատենագրութենէ. քանզի իգաշնոյն եւ Աստատեան մատենադ՝ ժողովածոյք իմն աղօթից են, եւ Ռունդաքաշն (պահլաւիկ լեզուաւ) զվարդապետութիւնս ինչ Օլնդ Աւետին անէ եւեթ դիւրիմացս աւամկին:

1. Զինդ. Բ. 86- եւ Եղի. Գաւմ. Զարդան. Ը. ԷՂ 318. Գ. ԷՂ 106.

Որպէս Եթեւղապետն եւ Էրնդկոյն՝ նոյնպէս եւ Բակարիացւոյ քրմական պետութեանն սկիզբն անկանի ի ժամանակս՝ յորս չմարմի գտանել ստղգ. պատմութիւնս։ Միայն առաջին երկու Փարգապը (գիրք) Զենդաւեստին ունին պատմական ինչ յիշատակս որ բազում իմէ կարօտ մեկնութեանց են։ Ըստ սոցին՝ առաջին երեւելի այր եւ թաւաւոր որ զնոսա ի թափառական հովուութենէ բնակեցոյց ի Բակարիա կամ ի Վերիա՝ է Ճեմշիդ. կամ Ճամշիդ։

Եւ բնակութիւն աշխարհին պլասացիկ իմ օրինակաւ նկարի անդ։ որպէս թէ երբեմն հերձեալ պատառեր երկիր՝ ոսկեղէն եւ առաւանձապարզեւ սուսերաւ, շնչաւորս փոքունս եւ մեծամեծս պնտահեւ. նուցանէր բազում յաճախութեամբ, ուր յառաջն չգտնուի եւ չէր իսկ ինչ ի միջի յայնպիսեացն։ եւ Ճեմշիդ լի առնէր զաշխարհն ամենայն՝ կարմրատեսիլ հրաաօքն, այս ինքն նուիրական պաշտամամբք եւ աստուածաշատութեան հրահանգօք։ Ճեմշիդ արքայ էր գլուխ ազգացն եւ անգէոց, եւ արար նա զերկիրն ամենայն շէն բարեշէն։ Երկիրն որ առաւ եւ բաժանեցաւ ըստ համեմատութեան նուիրական իմ քնարութեանց՝ է Վերիէնէ կամ Արիաստան, որոյ գլխաւոր գլխակն Վիր կամ Վարձեմկերա՝ է թագաւորական կայանք Ճեմշիդայ։ Արաորայքն ցանկ ոսկեղէնք զամենայն օր ինչ ազնիւ առ ուտել էր՝ բուսուցանէին. այսպիսի ինչ էր վայրն։ Մանկաին անդ ցածուկք էին, միշտ պատուագիրք, փափկասունք, մարմնագեղք։ Ճեմշիդ յօրինեաց ճանապարհս։ Թ ճանապարհս ի մեծաաւարած վայրս, եւ Ծ՝ ի տեղիս որոց չափ ինչ ընդարձակութիւն էր, եւ Ծ՝ ի սակաւանիսա տեղիս։ Ան բնակեցոյց նա առ ճանապարհօքն մեծաաւարած տեղեաց արս 1000 եւ կանայս 1000, առ ճանապարհօք տեղեացն որոց միջին իմէ մեծութիւն էր՝ 600, իսկ առ ճանապարհօք սակաւանիսա վայրացն՝ 300։ Այսպէս յօրինեալ շինեաց նա իւրով ոսկեղէն սուսերաւն զՎէր կամ զՎարիաստան։

Ի Վարձեմկերա տիրեցին մի ըստ միջէ պայազատք Ճեմշիդայ ի ահմէ անաի նորա՝ մինչեւ ցճերիդուն որդի դստեր Ճեմշիդայ։ (Թուի թէ այս անուանք թագաւորաց Ճեմշիդ, Փերիդուն՝ հարստութիւնս մանաւանդ ակնարկիցեն քան թէ առանձինն թագաւորս։) Փերիդուննայ որդիք անկան ընդ միմեանս եւ թագաւորութիւնն բաժանեցաւ ի թագաւորութիւն Զուրայ, որ էր երիցագոյն որդի Փերիդունեայ ի հիւսիսակողմն Ոքոսի կամ Գեհնի՝ (որ կոչեցաւ Զուրան), եւ ի թագաւորութիւն Իրիդայ, ի հարաւակողմն գեաղն (որ կոչեցաւ Իրան)։ Զուր յաղթել յաղթեաց Իրիդայ, բայց սորա դուստր պրծեալ ապրեցաւ։ Ի սորա առհմէն յարեաւ ազա Մինուշար, որ զիրան ի Զուրանեանց անաի թափեալ հան, եւ յայնմ հեռէ երկու թագաւորութիւնք կացին յար միմեանց։ ԶՄինուշար եւս պայազատեաց ի տերութեան Իրանայ Կեւորադ, որով սկիզբն լինի հարստութեան Կեանեանց փոխանակ Պիշգադեանց հարստութեան որ ցայնժամ տիրէր, թէպէտ եւ չէ մարմի ի զենդեան մատենիցն ցուցանել թէ զիարդ անց տերութիւնն ի Կեանեանս։ Թերեւս այն պլակերպութիւն Կէ (Կաւա) անուան միայն է, որ նշանակէ թագաւոր, զոր ի Կորադայ հեռէ սկսան կրել իշխանքն, ուստի թուի թէ Կեանեանք յաջորդք Մինուշարայ էին։ Առ Կէ - Գուստաւ պեաւ կամ Կաւա - Վըշտասպաւ՝ որ էր թագաւոր հինգերորդ ի Կեանեանց անաի եւ որդի Արուստասպայ՝ եկաց Զրադաշտ, որով առնի վախճան ճառից մատենիցն Զենդայ։ — Այսչափ ինչ մթութեամբ ամփոփի ի բուն հին պատմութենէ կողմանցն Բակարիացւոյ։

2. Ընտել քան զուսա զօրացան Մարք, որոց Թագաւորութեանն յօրինուած տկարացեալ իմն քրմական պետութիւն էր: Ի Յոռոհմն բաժանեալ էին. մեծարոյ քան զամենեւին՝ մոգուցն էր:

Ընտել Լինուիւ, ասեն, անկեալ նոցա ընդ հնազանդութեամբ Լսորեստանեաց առ ժամանակօք Փառնասայ իշխանին իւրեանց: Ընտել Վարրակէս Մար յազգէ մօտ ուրեմն յամն 875/880 առ զմեծ միաւորեալ Թագաւորութիւն Լսորեստանեաց եւ Լսորեւացւոց, ըստ առանձինն իմն պատմութեան Կտեսեայ († 860): Նորին պայազատք՝ զորոց մի ըստ միոջէ պատմէ Կտեսիաս, Թերեւս յարեւելեանն Լսիա տիրեցին, քանզի բուն իսկ Մարք էին յայնժամ ըստ գրոցն պատմութեանն ընդ հնազանդութեամբ Լսորեստանեացն Թագաւորութեան¹: Օր Կտեսիասն յիշէ, են Մանգաւէս յամի իրրեւ 860, Սոսարմոս՝ 810, Էրաթիաս՝ 780, Էրաթիանէս՝ 730, — Էրաթոս կամ Գիոփէս յամի իրրեւ 710:

Բայց յետ պարտութեանն Սենեքերիմայ ելին Մարք յազատութիւն. եւ յետ բազում տմաց անաւերդութեան՝ ընտրեցին (որպէս Լսորդասոս պատմէ) զԳիոփէս կամ զԷրաթասագ վասն իմաստութեանն եւ արդարութեան ի Թագաւորութիւն (710): Լսր նորա մարտ պատերազմի սաստիկ ընդ Կազաւաթացւոց. յայնմ նակատու բազումք ի հնազանդելոց նորա յետս կացին: Օայն տեսեալ եւ զմտաւ եւս ածեալ ընդելացուցանել զժողովուրդն ի կարգ եւ ի յօրինուածութիւն, հարկ համարեցաւ անհնարին խրատութիւն ի կիր արկանել, եւ եղեւ ահագին յոյժ: Մեծացոյց նա զԼսրատանո, զքաղաք գլխաւոր արքայութեան իւրոյ. ած զնոփաւ պարիսպս եւ Թնալտիկ, իւրաքանչիւր սրմ յորմոցն արտաքուստ ի ներքս բարձրագոյն քան զմիմեանս էին, եւ անցնիւր՝ այլ եւ այլ գոյն, ի միջի անդ որմոցն կային տունք բնակութեան, աշտարակք շուրջանակի հարեւր կանգուն ի բարձրութիւն, եւ գրունք իրրեւ զբրգունս. եւ չափ քաղաքին շուրջանակի 4 1/2 մղան. տնդ էին ապարանք արքունի յորում բնակէր Գիոփէս: Ընտել ապա ուրեմն ի պարտութիւն մատնեալ վատթարեցաւ Էրաթասագ յարքայէն Լսորեստանեաց ի Սաւադուքիներայ²:

Փրաւորաւէս (կամ Էրաթիւէս) նորին որդի (յամի իրրեւ 660/670) արկ ի նեղ զՊալսիկս, եւ առ զԼսիա մինչեւ ցԼդիւս գետ. ապա կամէր կործանել եւ զԹագաւորութիւնն Լսորեստանեաց, բայց առ Լինուիւ ի պարտութիւն մատնեալ անկաւ ի ճակատուն: Կիւքստարէս (կամ Լստիրարաս յամի իրրեւ 635) կամէր զհօրն վրէժ ինդրել եւ տանէր յառաջ զպատերազմն յաղթութեամբ. բայց իրրեւ Սկիւթացւոց գունդք ի լերանցն Կովկասու իջեալ տարաւ

Ճեցան ի վերայ կողմնացն Լախացւոյ՝ Ճեպեաց Ախաքսար յետս, եւ փրկեցաւ այնպէս քաղաքն Ախնուէացւոյ: Անա 28 ամաց վերադոյն իշխանութեան, մտնութեամբ հեռացոյց Ախաքսարէս զԱլիւթացիսն (յամի իրրեւ 608): Իսկ հնգամեայ պատերազմին զոր ընդ Վիւդացիսն ունէր՝ արար վախճանն նուազութիւն արեգական յամին իրրեւ 595, որ է ամ վախճանին Ախաքսարայ: — Ամի իրրեւ 606 միարանեալ էր նա ընդ Նարուպաղսարայ եւ կործանեալ զտէրութիւնն Լսորեստանեաց եւ խառնեալ ընդ Թագաւորութեան իւրում:

Լժդահակ (կամ Լապաղան կամ Լըշաւիր) նորին որդի Թագաւորեաց ամս 35 առ մեծազօրն Նարուքոդոնտարաւ, բայց էր խազաղութեամբ ընդ նմա: Նմին հակառակ Ախաքսար Ի. (կամ Գարեհ Մար) նորին որդի էր պատերազմաւ ընդ Թագաւորացն Բարեւացւոյ, եւ տիրեաց իսկ նոցա (63 ամաց) միարանութեամբ ընդ Պարսից՝ որոց Թագաւոր Ամարիւտէս փեսայացեալ էր քեռն նորա Մանդանեայ:

36

3. Ակրօնս եւ զօրէնս Բակարիացւոցն եւ զքաղաքային եւ զալքունեաց կարգս եւ զյօրինուածութիւն Մարացն միաւորեալ ժառանգեցին Պարսիկք: Սղբա էին ազգք տուարածականք եւ ազատ ի զեղծութենէ վարուց, եւ բաժանէին մանաւանդ յերիս ցեղս զինուորականս, յերիս ցեղս մշակականս եւ յերիս ցեղս հովուականս: — Ըննուազոյն ի զինուորական ցեղից անտի էր Պասարգադացն ցեղն եւ ի ցեղի անդ տոհմ՝ երեւելի՝ Լքեմնեանն: Այսմ տոհմէ սերէր Լգրադատ՝ որ է ինքն Աւրոս՝ որդի Ամարիւտեայ եւ Մանդանեայ դստեր Լժդահակայ Մարաց Թագաւորի, որ հանն իսկ զՊարսիկսն յառաջին կարգ ի մէջ Լքեաց ազգին: Եւ թէ որպիսի ինչ օրինակաւ այն դիպեցաւ՝ հակառակս իմն միմեանց վեպազրեն Լըրոդոտոս, Ատեսիաս եւ Վսենոփոն:

Ըստ Լըրոդոտեայ, Աւրոս զօրութեամբ զինու յինքն վտաքեաց զտէրութիւն Մարաց, որպէս զխարդ յառաջադոյն քան զծնունդ նորա կանխաւ երեւեալ էր Լժդահակայ ի տեսլեան երազոյ: Իժէպէտ եւ Լժդահակ առ ի Թափեղոյ զանձն ի դժնդակ ճակատազրէ՝ զդուստր իւր զՄանդանէ դոյզն ումեք պարսկի, Ամարիւտէս անուն, տայր կնութեան. այլ իրրեւ ծնաւ ի նոցանէ ուստր մի, որ յետոյ Աւրոսն կոչեցաւ, միւսանգամ տազնապէր զնա առաջին երկեւղն, նմին իրի պատուէր ետ նա իշխանին իւրում Վարրակայ սպանանել զաղա զմանուկն: Վարրակ չառ յանձն սպանանել զաղայն, եւ մեկուսացոյց զնա առ հովիւս

1 Պարս: Կար կամ Կար որ Թագաւորի օյն ի վերայ բուն անունն, ըստ ասկի Արեւ, անտի եւ պատուայ իմ անուն էր բաժնեմ անուանց Թագաւորացն Պարսից:

անան, յորոց միջի վարժեցաւ ճանաչի յարուեստ պատերազմի։ Անոց ուրեմն հան նմա թ զիւր Ասորոսի զճնունդ նորա, եւ օգնու-
կան լեալ նմա՝ յաղթեաց Աբուս հաւուն իւրում Եժգահակայ, եւ գիւրաւ եւ անջան պատերազմաւ աւ զաւերութիւնն յինքն։

Օնորին հակառակն Ասեմիսա պատմէ, թէ եւ ոչ մի ազգա-
կանութեան ազերս էր ընդ մէջ Եժգահակայ եւ Աբուսի, եւ
Աբուս առ զաւթ աշխարհակալութեան յայն պատերազմ եին,
յորում արար ձերբակալ զԵժգահակ եւ կարաւ զՆաբասանն։
Բայց սէրն Աբուսի առ Լմիւսիս գուար Եժգահակայ չեա թոյլ
նմա հարստահարել զԹագաւորն, այլ ետ նմա ազատութիւն եւ
կարգեաց ռոճիկս, որով ժամանակս ինչ կեաց թագաւորն յՆի-
րասանս պատուով, սակայն աւանդ իրիք իշխանութեան։ Եւ
Աբուս իրիթայր իմն հանապաղ վասն աշխարհակալութեանց իւ-
րոց, ցորչափ զԵժգահակ սեռանէր կենդանի, նմին իրի երկու ամօք
յետոյ քան զաւանդ Բարիլանի, թոյլ ետ զի արանցեն զնա յա-
նապատս Մարաստանի սովա՝ որպէս ինչ իրաւ աւետալ էր նմա
ուրումն յիշխանաց իւրոց։

Իսկ զոր Վանեմիսան պատմէ՝ ամենեւին իսկ ընդհատ է թ
Ասեմիսայ եւ սակաւ ինչ նման պատմութեանն Նաբասանայ։ Օ Աբու-
րա թուն Եժգահակայ համարի Վանեմիսան ծնեալ թ Մանգա-
նեայ գտերէ Եժգահակայ եւ թ Ասեմիսանայ պարսկէ։ Եւ ոչ
ուրիք զէն աւետալ ասէ նա զԱբուսէ ընդգէմ հաւուն իւրոց. եւ
զԵժգահակ ոչ միայն մեռեալ պատմէ նա թ ճակութեան մարտին
աւերութեան իւրոց, այլ եւ յետ մահու նորա զորդի նորա զԱբաբ-
ար Բ. ասէ պայազատել նմին. այլ քանզի Աբաբար զգուար
իւր զմիտմոր ետ Աբուսի փութեան յետ աւելոյ արա զՆարեշն,
նմին իրի յետ մահու Աբաբարոյ Բ. աւ Աբուս խաղաղու-
թեամբ զաթաւ աւերութեան Մարաց։ Նա եւ Պանիէլ յետ
Երշաբէ (Եժգահակայ) զՊարեհ ամ Մար՝ յիշատակէ թագաւո-
րեալ թ զիւրոց Բարեւոյցոյ նախ քան զԱբուս (որ է արաքէն
իքն Աբաբարն Բ. Վանեմիսանայ)։ Եւ առհասարակ իսկ զիրք
աւրիք իսկզումէ մինչեւ յիստարած պարսկային պետութեանն՝
համարին զայն միաւորեալ ինչ պետութիւն Մարաց եւ Պարսից՝
(առ Պարեհի Մարաւ.) եւ կամ Պարսից եւ Մարաց՝ (թ Աբուսէ
ցմերջին թագաւորն Պարեհ Ապանանս)։ Եւ յս միաբանութիւն
մեծ իմն առաւելութիւն ասոց պատմութեանն Վանեմիսանայ։

Եւ որ ըստ ամեն միաբանութեան եղեն Պարսիկք առաջինք թ
միաւորեալ թագաւորութեան Պարսից եւ Մարաց (եւ Բախ-
արիացոյ) յամի իրիւն 535։ (Տես զյաջորդութիւն պատմութեանն
թ ԳԼ. ԺԿ՝.)

1 Գտն. 2. 1. Բ. 1. ոչ յանդիւն
ճան Պանիէլի կըն զՊարեհ Մար՝ Աւ-
սիպան. որ է Ասեմիսի (Բ.) ԺԳ. 65. Ա. 1.

2 Գտն. Ե. 26. 2. 3.

3 Եւսիպ. Ա. 2. 17. Ժ. 3. Ա. Մար-
պար.

Աւերի. Մոզես խորհնացի Հայր պատմութեան մերոյ պահեալ ունի միշտ զապրեւր
 ցրած զառաջին Հին պատմութեան մերոյ՝ Մար. Արտա, երբեքն սեպհական բա-
 նիւք մատենի նորա եւ երբեքն ազատ հազարգութեամբ պատմութեան նորա :
 Այս մատենի գրեալ յամի իրերէ 160 — 120 յառաջ քան զԲ. զար (յայն լե-
 զաւա) ունի առաջի իւր Մոզես՝ յԱ. զիւրոյ առաջին գրոց իւրոց փնչեւ ցծ. :
 զլուի երկրորդ գրոցն. լէ ժողովեալ ի Գ. իւր եւ ի հաւաար ազգերէ, ուստի
 եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյն սասարգութիւն է Մար. Արտան պատմութեան :
 1. Վասն այնք ամենայնի որ յԱ. զիւրոյ փնչեւ ցծ. : զլուի երկրորդ գրոց խո-
 բնացաւոյն բովանդակեալ կայ՝ եւ պատմագիր է Մար. Արտա եւ ազգեւր առաւ-
 ջին՝ իրերէ ժամանակից վիւր գործոցն Վաղարշայ Ա. եւ Արշակայ Ա. : Նոյն
 իրի եւ կտարեալ իմ պատմական սասարգութիւն կայ ի բանն, այնպէս՝ որպէս
 ի պատմութեան Եղիշի վասն պատերազմն Վարդանանց : 3. Թ՛ ԺԳ. զիւր փնչեւ
 ցԼԲ. զլուի առաջին գրոց խորհնացաւոյն (բաց ի զիւրոց ինչ յորս անցեալ իմ
 գտնին ժամանակը Ասորեստանեաց եւ երկրորդ Բաբելոնացոցն տէրութեան
 կամ՝ Մարաց) ունի իւր ազգեւր Մար. Արտա՝ զիւրոյ յիշեալ տէրութեանցն
 (խոր. Ա. ԳԼ. ԻԱ. էջ 101) : Եւ որպէսմէք իսկ որչափ ի հաւանորոց
 նորա կայ իմանալ՝ փարան է ամենեւին ընդ պատմութեան պատմագրացն որ
 ի նոյն ազգեւրոց զպատմութիւնն հանին. փարան է ամենեւին ընդ Արիւ-
 զնոյ վասն սոպոգ ժամանակագրութեան Ասորեստանեաց պատմութեան ընդգէմ
 Կտեանց եւ մասամբ իմ Հերոդոտայ (տես ի խմբարհ Հատան 48) : Նանաչե
 ընդ Արիւզնոյ զորդին Անեքսիքիմայ փախտեալս ի Հայս. զիւր ընդ
 Արիւզնոյ եւ զնորաբոգածոսար թաղաւոր Բաբելոնաց (զոր ոչ որ թաւնացն
 մատենագրաց յանուանէ Նանաչե, բաց ի Մեզասթենեայ որ անպատին ի նոյնն
 զիւրոց հան զպատմութիւնն) : տեղեակ է ընդ Բերասար քաղաքացաւ եւ
 Հրէիցն դերութեան : Նոյն իրի յայտմ եւս մասին պատմութեան իւրոյ ունի
 սասարգութիւն Մար. Արտա թեպէս ոչ համեմատ առաջնուի սասարգութեան,
 սակայն այնչափ՝ որչափ զիւրոցն այնոցիկ պարս իցէ զք առաւ սասարգութիւն :
 3. Թ՛ ԺԹ. զիւր փնչեւ ցԺԳ. զլուի առաջին գրոց խորհնացաւոյն (ի Հայկայ փն-
 չեւ ցԱրտա), այս ինչն փնչ լեւ սկիզբն առեալ Ասորեստանեաց պատմութեանն՝
 չունի Մար. Արտա հրապարակական ինչ ազգեւր գրեալ ընդ տէրութեամբ
 խաւնալից իշխանութեան, որպէս յայտ յիւր իսկ սեպհական խոստովանու-
 թենն է (խոր. Ա. ԳԼ. ԺԳ. էջ 75 — 76) : յայն սակա հարկ էր նմա մասամբ
 իւր յայլոց թիւ ժողովածոյից՝ տառն անտն ամբոփել (խոր. Ա. ԳԼ. ԺԳ.
 էջ 75 ի վերջ կայ), եւ առաւելագոյն մասամբ՝ ի մատենէն յայնմանէ ըստ
 քաղաքական իմ աւանդութեանց գրելոյ յանյայտ ժամանակի բայց սասարգիւ
 յառաջ քան զամ 330 նախ քան զԲ. (խոր. Ա. ԳԼ. Թ. էջ 49) : Թե
 արգարեւ Մար. Արտա ըստ խոստմանն նոյնպէս եւ արգեամբք իսկ յայտնի
 քաղաքական զրուցաց գրեալ իցէ՝ գործեալ ընդ քաղաքական պատմագրացն
 փարանութիւնն՝ առանց յերկուսեաց զիրան առնէ : Ճանաչե ընդ Արեքոսեգրի
 բաղմովիդի զիրա աշխարհալինութեանն եւ զյորնանման նորա, զքեզս բաղմա-
 բարբառն լինելոյ մարդկան (զորս զուր որ արգեւր առ Թաւնացն պատմագրաց
 որունն) : Նա աւանդի՝ որ առաւել զորմանալի քան զամենայն է՝ ի մերոց նա-
 հապետոցն աղահամարի չունի ինչ անեմանիս յԱրիւզնոյ (քաղաքացաւ) որ
 փ ըստ փոքն համեմատ Մար. Արտայ յանուանէ զմեր նահապետն ի կարգ
 արկեալ Թաւն (խոր. Ա. ԳԼ. Ե. էջ 35) : — Արգ. այսպիսի քաղաքական զրուց
 առնաւ կտարեալ սասարգութիւն ուր ուրեք =. ընդ առհմային ինչ զրուցաց (որ-
 պիսի ինչ խոր. Ա. ԳԼ. ԺԹ. էջ 64 եւ այլուր) եւ Բ. ընդ աշխարհագրական
 կամ Բ. ընդ ազգահամարական յիշտուիւց զտանիցին փարան :

ՆՅՈՑ կամ Հայաստան աշխարհ է երկիր ինչ լեռնական
 իրերէ 10 — 15,000 մղոն շրջեցկուսի. սահման է նմա ի հիւսիսոյ՝

գեան Կուր¹, Մասկեկան լեռին²։ յարեւմտից՝ գեան Լափրատ։
 Ի հարաւոյ՝ գօտի լեռանցն Մասեայ (Մեսայ) եւ Տաւրոսի³։
 յարեւելից՝ Ետրպատական⁴ եւ ծովն Կասպից կամ Վրկանից։
 Իսկ ըստ արեւարձանեայ աշխարհացն կան առ նմին
 Ի հիւսիսոյ՝ Եղուանք եւ Վ իրք, Կողքիս⁵ կամ Լագեր⁶։ յարեւմտից՝
 Պոնտոս եւ Գամիդք (Կապագավիխ)։ Ի հարաւոյ՝ Միջագետք
 եւ Եսորեստան⁷։ յարեւելից՝ Մարք եւ Վ քրկանք։

Եւս աշխարհ ընդարձակ որ թէ Մեծ Հայքն կոչն՝ յընարու
 թիւն Փոքրն Հայոց յայնկոյս ազգերաց Լափրատայ, բաժանէր ըստ
 բնական եւ քաղաքական հանգամանաց բնակացն՝ Ի 15 նահանգս։

Եւրպատ նահանգ 20 գաւառօքն կայ գրեթէ Ի միջոցի ա-
 մենայն նահանգացն Հայոց, յարեւելից նորա՝ Ուտի 7 գաւառ-
 օք, Երցախ 12, Սիւնիք նոյնպէս 12, Փայտակարան դարձեալ 12։
 Ի հիւսիսոյ՝ Տայք 9 գաւառօք, Գուգարք՝ դարձեալ 9 գաւառօք։
 յարեւմտից՝ Բարձր Հայք 9 գաւառօք, յորոյ լեռնադաշտացն ար-
 ձակին գետք ընդ աշխարհն համօրէն, Զորրորդ Հայք 8 գաւառ-
 օք։ Ի հարաւոյ՝ Տաւրուբերան 16, Վ ասպուրական 36, Եղձնիք
 10, Մոկք 9, Կործայք 11, Պարսկահայք 9 գաւառօք։

Եւրպանոյն աշխարհագրաց առաւել ծանօթագոյն իմն են
 Զորրորդ Հայք եւ Բարձր Հայք։ զի ուր զայլոց նահանգաց զա-
 նուանս եւեթ հազիւ գոյ գտանել առ նստա, որպէս զանուն Տայոց⁸,
 Գուգարաց⁹, Ուտիայ¹⁰, Սիւնեաց¹¹, Վ ասպուրականի¹², նմին
 հակառակ զկողմանց արեւմտից ըստ գաւառաց գաւառաց եւս
 ճշդիւ բերեն զանուանան Ի մէջ, որպէս Կարանաղիք¹³, Լիկեղեաց¹⁴,
 Ոպեր¹⁵, Կարին¹⁶ Ի Բարձր Հայոց։ Իսորձէն¹⁷, Հաշտեանք¹⁸,
 Նրոփք¹⁹, Հանձիթ²⁰ Ի Զորրորդն Հայոց։ եւ որ մօտ Ի Բարձր
 Հայսն են Բասեանք²¹, Բազրեւանդ²² եւ այլք։ Ի գաւառաց այ-
 լոց նահանգաց յիշին Տոսպք²³, Է լակաշէն²⁴, Տարօն²⁵, Կորդուիք²⁶։

Իւրք Հայոց աշխարհին Ի հինսն ոչ տննշան իմն էին, այլ
 այլ եւ այլ իմն ըստ իւրաքանչիւր նահանգացն օղոցն խառնուա-

1 Բուզանդ Դար. Ե. Գլ. ԺԷ. «Հին
 աշխարհն որ յառաջուն էր լինալ ընդ
 երկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Արաց, որ է
 թիւն մեծ գեան Կուր», եւ Դար. Ե. Գլ.
 ԺԳ. «Կուր գետ որպէս եւ յառաջին լեռն
 նր ընդ երկիրն Եղուանից եւ ընդ երկիրն
 Բարեանց (Հայոց), առհման արարեալ էա-
 րացանեին», — Նշանակեալ եւ իսր. աշխար-
 հագր. Իմ. Սարգսն թԱ. Պաղտ. Ե. 13։

2 Սարգ. թԱ.։

3 Պաղտ. Սարգ. թԱ.։

4 Բուզանդ Դար. Ե. Գլ. Է.։

5 Պաղտ. Ե. 13։

6 Իսր. աշխարհագր. ԻԷ. ԻԳ.։

7 Իսր. աշխարհագր. ԻԷ.։

8 Τάουρ, Ստեփ. Բիւզ. 363։

9 Γουαργήνη, Սարգ. թԱ. 528։

10 Otene, Պղն. Զ. 13։ Կուսպր.։

11 Σουρήτις, Պրոփ. Պարս. Ա. 15։

12 Βασαρόπηδα, Սարգ. թԱ. 528։

13 Αραρίσσα, Պաղտ. Ե. 13։

14 Αιλισηνη, Պաղտ. Սարգ. թԱ. ԺԲ.։

15 Σισίρετις, Սարգ. թԱ.։

16 Καρήντις, Սարգ.։ Պղն. Ե. 34։

17 Χορσά, Պաղտ. Ե. 13։

18 Αστιασηνη, Պրոփ. Էթն. Գ. 8, 9։

19 Σορήνη, Դիւն Կաս. ԼԶ. 36։

20 Αλκήτηνη, Պաղտ. Ե. 13։

21 Φασιάνη, Դիւն. Սթ. ԺԳ. 664։

22 Βαγρανυσσηνη, Պաղտ. Ե. 13։

23 Τόσπια, Պաղտ. ԺԳ. 156։

24 Σαγασσηνη, Սարգ. թԱ. 528։

25 Taurantium, Յեթմա թԳ. 14։

26 Γορδανή, Սարգ. թԱ.։ Պաղտ.։ Դիւն Կաս. — Corduena,
 Աթմ. թԱ.։ Պղն. թԱ. 15։

ծոյ. հիւսիսային արեւմտից կողմանք մատուցանէին աղ քրէական եւ բիւրեղ եւ ջերմկաջուրս. Եղձնիք եւ Տուրուբերան՝ բաժն նաւթոյ, պղնձոյ եւ երկաթոյ եւ կապարի՝ եւ գղթոր, քարախուանկ ի Աողթ՝ յԱրցախ նահանգի, բամբակ ի կողմանս փայտահաբանի, գազպէն եւ մեղր ի Տուրուբերան նահանգի, գինի ի Գաղթան, գարի ի կողմանս փայտահաբանի, թուղ, նուռն, սերկեւիլ, նուշ եւ աղաոր՝ ի Տայո, տակաւ ինչ ձիթենի՝ յԱւտի նահանգի, ներկ որդան կարմիր՝ յԱյրարատ նահանգի. լինէր եւ փայտահաբու թիւն ի շինուած ապարանից զոր տային մայրիքն մանուանդ առ Արասխայ, ի Աիւնիս, ի Գուգարո եւ այլուր. ազգք փայտիցն էին մուրտ, գերերի, տաւախ, մայր՝, մամիսի՝, հացի՝: Բաց ի բնական անտառացն որ բազում իմն թուին լեալ ի հինան որպէս յայտ ի պատմագրաց է՞, եւ արուեստիւ եւս սովորութիւն էր անկել անտառս ի կողնոյ եւ յայլ եւս ծառաց իրրեւ որջս երէց պատրաստելոց յորսս՝: Ամբաւ իմն էր երէ առ որս, որպիսի ինչ ինձ գեղեցկախայտուց, առեւծ, ցիւռ, այծեամն, կազաւ եւ ազգ ազգ հաւուց:

Սարկի զայն մանր աշխարհագրական բաժանումն Հայոց աշխարհին հայեցեալ յընթացս պատմութեանն Հայոց՝ յընդհանրական իմն բաժանումն ամփոփել բաժանեալ զհամբրէն Հայոց աշխարհ

Ը. Ի Հիւսիսային կողմն 1. Ի հոգիան որ ի միջի փակեալ կայ յԱրասխ եւ ի Աուր գետոց, որք կէս իմն կղզի յօրինեն կից ի ծովն Ս. Երկանից: Ար ինչ Հընդկացն՝ Գանգէս, նոյն էր Հայոցն՝ գետն Արասխ, զորոյ ափունան ունին գրեթէ ամենայն երեւելի քաղաքքն, որ առաւելութեամբ իմն գետ լոկ անուանի՞ իրրեւ բուն սեպհական գետ Հայոց աշխարհին, որ անդէն ի նմանէ ելեալ ի նմա յանգի: Ըստ իսկ է բուն նախաւոր բնակութիւն Հայ ազգի եւ ասպարէզ ամենայն պատմական երեւելի անցից նորա, նիստք նահապետացն եւ արքունիք թագաւորաց նորա: — ա. Արմաւիր՝ նիստ նահապետական իշխանացն եւ հարստութեան թագաւորացն Հայկազանց՝ կայր ի վերայ բլրոյ¹⁰ առ Արասխ գետով ի հարաւոյ. այլ վասն տակաւ հեռանալոյ գետոյն՝ հարկ լինէր ընտրելոյ այլ իմն քաղաք¹¹: Բ. Արտաշատ¹² նիստ (հեթանոս) թագաւորացն

1 Բուզանդ Դպր. Գ. ԳԼ. Ժ:
2 Ղազար Փարպէթ էջ 20:
3 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 262:
4 Բուզ. Դպր. Գ. ԳԼ. Ժ:
5 Բուզ. Դպր. Գ. ԳԼ. ԺԴ:
6 Խոր. Բ. ԳԼ. Զ. էջ 160... ստեպ:
Բուզանդ էջ 120, 122...
7 Բուզ. Դպր. Գ. ԳԼ. Ը:
8 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 248 եւ այլուր:
9 Αρμαύρια.
10 Խոր. Ը. ԳԼ. ԺԲ. ԳԻՐԲ. Բ. ԳԼ. Դ եւ ԼԲ:
11 Խոր. Բ. ԳԼ. ԼԲ:
12 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ: Artaxata Պոլի-
նիոս Զ. 9: Յ-կիւ. ԺԳ. 30, 41. ԺԴ. 23. ԺԵ. 15: Το Αρταξάτα, Պաղատ:
Ստրաբ. ԺԸ: Պաղատաքս ի Գուգար-
զոս: Գիւն Գափոս ԼԶ, ԽԲ: Ըստ Ստրա-
բոնի անուանի եւ το Αρταξιδασα պս
իմք քաղաք Արաքսիտոսոյ որ է Արա-
շէս. որպէս եւ հայերէն անունն Ար-
տա(շէս)շատ: Արաշէս պս շինիլ քա-
ղաքս այլ օմ Արաշէս է ըստ սոցա եւ
ոչ Արաշէս Բ. որով ապ Գափոս

11 Խոր. Բ. ԳԼ. ԼԲ:
12 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ: Artaxata Պոլի-
նիոս Զ. 9: Յ-կիւ. ԺԳ. 30, 41. ԺԴ. 23. ԺԵ. 15: Το Αρταξάτα, Պաղատ:
Ստրաբ. ԺԸ: Պաղատաքս ի Գուգար-
զոս: Գիւն Գափոս ԼԶ, ԽԲ: Ըստ Ստրա-
բոնի անուանի եւ το Αρταξιδασα պս
իմք քաղաք Արաքսիտոսոյ որ է Արա-
շէս. որպէս եւ հայերէն անունն Ար-
տա(շէս)շատ: Արաշէս պս շինիլ քա-
ղաքս այլ օմ Արաշէս է ըստ սոցա եւ
ոչ Արաշէս Բ. որով ապ Գափոս

Արշակունեաց ի գետախառնուան Արտաի եւ Մեծամոր գե-
տոց, հոյակապ՝ Տարերական կամ Տարերն կամրջօք¹, ի վերայ
բլրոյ², յոր եւ փոխեցան ամենայն վայելութիւնք քաղաքին Ար-
մաւրայ³. ցայժմ երեւին աւերակքն: Գ. Աշարշապատ⁴ կամ
Նոր քաղաք⁵ նիստ (քրիստոնեայ) թագաւորացն Արշակունեաց,
յոր փոխեցաւ հին աւանն Աշարղեօի հոյակապն յերգս վիպասա-
նաց, զՇ քէզ բլրով ի վերայ Վասաի գետոյ⁶: — Սակաւժամա-
նակեան իմն արքունիք էին ամուր եւ գեղեցիկ քաղաքն Արուան-
գաշատ՝ դրամբքն պղնձեօք եւ երկաթի ելանելօք մենքենաւոր
երկդիմի արքունեացն⁷. ընդարձակ աւերակք քաղաքիս ցայժմ
նշմարին⁸: — Աստ է եւ բուն հին մեհենական քաղաքն որ է
գարձեալ Արմաւիր՝ Վողանայն Հայկազանց, յորում էին խկրդ-
բանէ անուանի եւ հոյակապ սաւաիքն Արամանեկայ. զնա փոխա-
նակեաց Ռազարան ի վերայ Ախուրեան գետոյ⁹, եւ զսա՝ Արտա-
շատ¹⁰. այլ կային մնային հանապազ նախաւոր պատիւ եւ մե-
ծարանք Արմաւրայ: — Աստ են եւ ամենաշատ եւ ամենաբերն
Շիրակ նահանգ եւ գինեւէտ աշխարհն Վողթան՝ կայան հնա-
գոյն պուհտաց մերոց:

Զ. Ի գէպ է ի սոյն հիւսիսային կողմն կցել եւ զդրացի եր-
կիրն զոր փակեն երկու թեւք գետոյն Արածանուոյ կազմեալ մեւս
եւս կէս կղզի հանդէպ առաջնոյն, յորում կան քաղաքք նշանա-
որք ի հնութեան՝ յերկրորդ աշտիճանի, որպէս Ռազուան (Ռա-
զաւան), Աշարշապերտ, Խորգան, Խիլն աւան, Արէզն
աւան, ամուր եւ անառիկ բերդն Անի՝ տեղի գերեզմանաց թա-
գաւորացն Հայոց¹¹, յորում էր հայր եւ թագաւոր աստուածոցն
Արամազդ¹² եւ կայան քրմապետին¹³ որ սկէր ի վերայ մեհե-
նական գիւանին¹⁴:

Բ. Ի Հարաւային կողմն, այս ինքն հանդերձ արեւմտեան
կողմամբ աշխարհիս՝ զարով պատի ի հարաւոյ Տիգրիս եւ ի հիւ-

Խորենացի զմեռած քաղաքիս (Խոր. Բ. Գլ. ԽԲ). այլ որպէս ոչ զսա, նոյն պէս եւ ոչ զնոս մարթի մրժեւ. զսա՝ զի ունի իւր վիպ առնթմբ զերգս վիպասանացն միոց որ առ նովն ժամանա-
կու յորթեալ են (առ Խոր. Ա. Գլ. Լ. Արտաւազդայ ոչ գտեալ, առն, քաթի որդւպն Արտաշիսի աեզի ապարանից՝ ի հիւանդն Արտաշատ, նա անց, առն, գնաց եւ շինեաց ի մէջ Մարաց զՄար-
կերտ, այլովքն հանդերձ. (Խոր. Ա. Գլ. Լ.) եւ ոչ զնոսա՝ զի ամենք ի նոցանէ յա-
ռալ իսկ քան զԱրտաշէս Բ. կացին. (Մարտրոս յամբ իւրեւ 30 յեա գրիտոսի, Պղնձիս + 70: Թերեւս այն բան երգացն վիպասանաց, եթէ քաջ որ փա զնիցէ, առաւել նորագութիւն ինչ մեծ նշանակիցէ քան եթէ ամենեւին նորագլխութիւն, եւ այնպէս երկուց կողմանց առնիցի փարա-
նութիւն:

1 Արտի. Գլ. Բ. էջ 36: Բուլ. Դոր. Գ. Գլ. ԺԲ. Գ. Գլ. ԾԵ:
2 Խոր. Բ. Գլ. ԽԲ:
3 Անի:
4 Կործանումն առ Բուլանդայ Դոր. Գլ. ԾԵ:
5 Կորիւն: Արտիւանդեզա:
6 Խոր. Բ. Գլ. ԳԵ եւ ԺԶ:
7 Խոր. Բ. Գլ. ԼԲ:
8 Գանդուան նորա առ Բուլանդայ Դոր. Գլ. ԾԵ:
9 Խոր. Բ. Գլ. Խ:
10 Խոր. Բ. Գլ. ԷԵ:
11 Արտի. Գլ. ԶԲ. էջ 586: Խոր. Գ. Գլ. Ժ եւ ԻԵ:
12 Արտի. Գլ. ԶԲ. էջ 586: Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ եւ ԺԳ:
13 Խոր. Բ. Գլ. ԾԳ:
14 Խոր. Բ. Գլ. ԽԷ եւ ԳԶ:

սխալ երկրորդ քաղաքն Արածանայ՝ եւ շուրջանակի իմե եղերք Որմիայ եւ Ռզնունեաց ծովուն. զսովաւ Ասորեստանեացն՝ եւ զնաւաւ Մարտցն իմե նշմարին հետք։ — Այնու զի յերկոսին ծովն յամենայն կողմանց մանր մանր ինչ գետք (8 գետք ի ծովն Ռզնունեաց) դիմեալ իջանեն եւ չիք գտանել ելս ինչ ջուրց ի նոցանէ, յայն սակս պարտ եւ պատշաճ է համարել զնոսա ուրոյն եւ ինքնակաց բովանդակութիւնս¹ ջուրց։

Նոսին Որմիայ² որ երթայ եւ մեծանայ (ըստ Ռաւլինսոնայ), է ընդ երկայնութիւն (այս ինքն ի հարաւոյ ի հիւսիսակողմն) 30 ժամ եւ ընդարձակագոյն լայնութիւնն՝ 10 ժամ. ամենեւին խորութիւնն՝ 2½ ոտք, միջինն՝ 12։ Անհնարին է աղութիւն ջուրցն. նաւ ծանրացեալ ակաղձուն 100 թակուկօք³ ոչ միւր ի ջուր աւելի քան զ3 — 4 ոտս, նմին իրի չուզին այնչափ ի մրկէ ջուրքն։ — Ղաշտավայրքն որ շուրջ զնովաւ են՝ յոյժ պողարերք են, որոց բնակիչք ձեռնհաս էին արդեւք յօրինեալ յարդարել զգետնն որ ի նա թափին՝ վասն ստէպ նաւարկութեամբ զվաճառս այլ եւ այլ կողմանց ի քաղաքն որ առ գետով կան՝ սփռելոյ։

Սարծի ի Ռաւլինսոնայ եւ ի Ռիտտերայ աշխարհագրէ ոչ առանց ինչ հաստատութեան՝ թէ գուցէ ինչ ճանապարհ սկսյաւ գործ ընդ ծովն Որմիայ՝ յօրինեալ ի հինան (ի Մարաց կամ Ասորեստանեաց) վասն հեծելոց, քանզի նշմարին իսկ հետք այսպիսի ճանապարհի յերեսաց անտի ջրոյն։

Նոսին Ռզնունեաց⁴ որ նոյնպէս տակաւ յորդէ եւ տիրէ եզերացն (ըստ Ժոպերայ), է գեղեցիկ կապոյտ՝ ուրեք ուրեք յեզերսն թուի իրրեւ զթանաք. որս ծովուն է ձուկնն տառեխ (ի 20 երորդ օրէ Մարտ ամսոյ մինչեւ ց1 Մայիս ամսոյ ըստ Մոնթէիդոյ անգղիացոյ)։

Յարեւելեան եզերս նորա յամենածաղիկն քան զամենայն կողմանսն Ասիայ (ըստ Ռիտտերայ աշխարհագրի) կայր հոյակապ քաղաքն Ամիրամակերտ, երրորդ քաղաք արքունի (ամարաստուն) թագաւորացն Ասորեստանեաց իրրեւ հանգոյն Ռաբելունի եւ Ափնուէի. եւ արդեամբք իսկ ըստ ճաշակի շինուածոյ Ռաբելացւոց քաղաքին յօրինեալ էր այն, ապարանք երկձեղուանեայք եւ երեքձեղուանեայք գունեալ նկարակերտ եւ լուալիք. անցանէր մի մասն գետոյն ընդ մէջ քաղաքին եւ ապա անտի ջրմղօք ի պէտս բնակչացն եւ յոռոգումն ծաղկոցաց լինէր. փողոցք լայնք եւ ընդարձակք եւ

¹ Systeme.

² Ըստ Սորաբսի՝ ժԱ. Ալսոյ Տրաւտա Սպաւտա ծովով, թերեւս Καπαύτα համանա իսթենացւոյն որ կապուածն ծովակ կոչէ։ Ըստ Պալլասոյ Զ. ԳԼ. Բ. Ալսոյ Μαργαρι.

³ Tonneau.

⁴ Ըստ Պալլասոյ (Ե. ԳԼ. 18) Argle-

սա որ թուի Արմէշ (Արմիշտիգիտա նաւահի) որպէս կոչի իսկ քաղաք ֆ յեզերս նորա։ Ըստ Սորաբսի՝ ժԱ. Մարտիանոյ որ բոս նորա թարգմանի կապոյտ (Κυανισση λευκονουθισσα). այլք համարին կալեցեալ յազգէ անտի Մաթանացւոց կամ Մաթենացւոց զորոց Երզնասոս Ա. 72, 303 նաւէ։

Համօրէն խի քաղաքն բաժանեալ յայլ եւ այլ կողմանս այլ եւ այլ գունիւք: Այս հոյակապ քաղաքի՝ յետ աւերելոյնորս ի կէս շորորդ դարու¹ կայ տակաւին բերգն, շինուած ինչ բնութեան եւ արուեստի, քան զոր չիք ինչ մեծայազմ մնացորդ հնութեան ի յառաջակողմանս Ասիացոց աշխարհին. կան ահագին սենեակքն եւ որահք փորեալք եւ խորեալք անդէն յապառաժի անդ, զորսիւս բնացի՝ տաճարս եւ սենեակս օթից եւ տունս գանձուց եւ փէհս երկարս անուանէ²: — Ի հարաւոյ Ա անոյ երկուց ժամուց գնաց ճանապարհի (ըստ Ա իւրահամայ) կամ երկց (ըստ Ը իւայ) առաջին երեւելի տեղի՝ որոյ հին աւերակք նշմարին եւ չեն տակաւին քննեալ՝ է Արտեմիդ³:

Սեպաձեւն նշանագիրք որ շուրջ զծովակաւս ստէպ եւ ընդ ամենայն խի համօրէն կողմանս այսոսիկ աշխարհիս մերոյ տարածեալ կան, յորոց կէսք Ասորեստանեաց գիր են եւ կէսք Արիական ազգին, յայտ արարեալ ցուցանեն թէ այս կողմանք աշխարհիս մերոյ առ Ասորեստանեաց եւ Պարսից միահեծան պետութեամբք մեծամեծ անցից լեալ են տապարէզք: — Այս առ Սա նազկերաւս գեղեցիկ սեպաձեւ գիրն է⁴, հիւսիսային արեւմտեան սահման է սեպաձեւն գրոց, ոչ միայն Հայոց աշխարհին՝ այլ ամենայն համօրէն կողմանց Ասիացոցն:

Հայտմ հարաւային կողման Հայաստան աշխարհի կան գլխաւոր եւ հոյակապ եւ հզօրագոյն նախարարութիւնք Հայոց: Աղձնիք՝ որոյ իշխանն կոչի բդեաշին եւ մեծ բդեաշին⁵, եւ թագաւոր եւս կոչէր երբեմն⁶: Ըստ սմանէ անդէն յաշխարհին Աղձնեաց է հոյակապ նախարարութիւնն Արծրունեաց. դարձեալ նշանաւոր են Ծոփք՝ որ բաժանէր ի Ծոփ մեծ եւ ի Ծոփ Ը ահունեաց, Ուռլաունիք (Ըռլաունիք, Ուրլաունիք), Բզնունիք, Խորխոռունիք, Ապահունիք, Անձեւացիք. նշանաւորք եւ հոյակապք էին եւ իշխանք նահանգացն եւ գաւառացն Սոկաց, շահապն Հեր եւ Օւրաւանդ գաւառի, Աորդովաաց (Աորդուաց) այլովքն հանդերձ: — Ըստ են բերրի եւ ամենաշատ գաւառքն Հաշտենից եւ Յարօնոյ՝ յորում կայր հոյակապն Աշտիշատ յաշտից տեղի թագաւորացն Հայոց⁷:

¹ Բուլ. Դար. Գ. ԳԼ. ԾԵ:

² Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԶ. Յետ զմանք նկարագիր գլխին Աւան՝ յԵւրոպա լրագրի 1847 թիւ 10, 13, 16, 19, ըստ Հուլիոս գերմանացոյ որ նախ յԵւրոպացոց եւ մնաւ անգր. յետ նորս բգեշին անգլ. գիտցի Բրանդ:

³ Ἀρτεμίδεα առ Պաղատ. Եւ յԵւրոպա կիճք եւս կոչեն Արտեմիդ կամ Արտամիդ:

⁴ Գտեալ նորոգ ի Հուլիոս՝ յՅԾ առջ, զորմ տեւ պնպեո ամարտա իոկ պահեալ փնշեւ երէկ իոկ փորեալ համարել: Այլ քննութիւնք Հուլիոս էին մեծաւանդ զիտ:

մամբք Աւան, յորոց պնպե թիւ նիւթ տեպաձեւ գրոց ընդօրինակեալ սփռեցաւ յԵւրոպէ, որ երկոս առաւել է (ըստ Յեն Մարտենայ) քան զամենայն որ ցոյն զայր նմանցեալ եւ սփռեալ էր: Ջորս յապառաժ որմոց անտի գլխին ընդօրինակեաց՝ չին թիւ պնպեո համառոտ ամենէքն. փն ի նոցանէ է 98 առ 15,000 նշանագրոք, այլքն ունին նշանագիրս 7, 8, 16 — 15,000:

⁵ Արտմ. ԳԼ. ԺԺԲ. էԶ 593:

⁶ Բուլ. Դար. Ե. ԳԼ. ԺԶ:

⁷ Արտմ. ԳԼ. ԺԺԳ. էԶ 603:

Գային նախաւոր ինչ կամ այդրէնածին բնակիչք ի Հայոց աշխարհին՝ մանաւանդ ի հարաւային կողմանսն մերձ ի կողմանս Ասորեստանեաց առ ծովուն լճնունեաց՝ ի հարաւոյ նորա եւ յարեւմտից հիւսիսոյ՝, որք ըստ զընցացն Ողոմալիտորայ խմանոյ եւ երգոց վիպատանացն Հայոց՝ ի Սեմական տոհմէ էին¹։ Իսկ որ դարձեալ ուրեք ուրեք մինչեւ անդր իսկ ի հիւսիսային կողմանս զգեալովն Նրասխաւ սակաւաւոր բնակիչքն էին² թէ արդեւք ի նմին ցեղէ իցեն՝ այն ամենեւին անյայտ է։

Յետ սոցա գաղթեցին անդր բուն բազմաւոր եւ փոքող բնակիչք ի Յարեթական տոհմէ՝ Հայք։ Ինքն իսկ աշխարհագրական դիր բնակութեան Հայ ազգի որ ի սահմանս բնակութեան եւ ի միջոցի որդւոցն Յարեթայ անկանի³, եւ սեպհականութիւն եւս լեզուին⁴ միարանեալ ընդ յայտնի վկայութեան պատմութեանն⁵ առանց երկմտութեան առնէ՝ ինեւ ազգիս անդամ ինչ յանդամոց յարեթական տոհմին։ Յայսմ բազմաթափած տոհմի իբրեւ առանձինն ցեղ եւ ազգ որոշէ զմեզ զառաջինն Հայկ՝ որով առնի նա նահապետ ազգիս։

1. Նշուեալք որով Հայկ կապի ընդ Յարեթայ՝ են ըստ Մար Աբտալ ի վերուստ ի խոնարհ Մերոզ, Սիրաթ, Թակղաթ (այս ինքն Յարեթաթէ, Մերոզ, Սիրաթ, Թակղաթ, Հայկ) զորս Մովսէս Խորենացի համեմատ իմն գնէ գրոցն անաւանց՝ Գամբայ, Թիրասայ եւ Թարգամայ։ Եսկայն խանգարի նովին համեմատութիւն եւ կարգ ծննդոց զոր ամենայն բնագիրք գրոցն սրբոց որպէս եւ Թարգամանութիւն մեր միաբան ցուցանեն։ զի ուր առ Խորենացւոյն ուրոյն ծնունդք են Գամբ եւ Թիրաս, ըստ գրոց՝ ի միւսմ գծի են երկդքին իբրեւ անմիջնորդական որդիք Յարեթի, եւ ապա յերկրորդ գծի Թարգամ⁶։ Աւր զի եթէ կամօցիմք զՀայկ ի նմին ժամանակի գնեւ յորում կամի լինալ զնա Մար Աբտա, չէ հարկ երիս ծնունդս ընդ Յարեթ եւ ընդ Հայկ ի միջի գնեւ, զի ըստ գրոց իսկ ազգահամարի բաւական են երկու եւեթ ծնունդք ընդ Յարեթ եւ ընդ Հայկ, որչափ ընդ մամ եւ ընդ Նեմլ բովթ ի միջի է⁷։ Ապա երկու եւեթ ծնունդք պիտայ են մեզ, եւ սորա են՝ Գամբ եւ Թարգամ, որպէս ի յաջորդացս ամփոփի։

Ընդուստ ի բնէ սովոր իսկ են գրեթէ ամենայն իսկ քրիստոնէայ մատենագիրք՝ որպէս մերքն⁸ նշյնպէս եւ արապքինք⁹ զԹարգամ¹⁰ 11

1 Խոր. Գեղ. Ա. ԳԼ. Ժ. էջ 53 եւ 54.

2 Խոր Ա. ԳԼ. Զ. էջ 43 — 44.

3 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 69.

4 Տեւ ի վեր տեղի Հասած 12. էջ 43.

5 Տեւ նշյնպէս ի վեր տեղի էջ 47.

6 Մար Աբտա առ Խոր. Գեղ. Ա. ԳԼ. Բ. էջ 51.

7 Նշն. Ժ. 3. 3. Ա. Մնաց. Ա. 4 — 7.

8 Նշն. Ժ. 3 — 4. Ա. Մնաց. Ա. 4 — 7.

9 Մովս. Խոր.։ Կարէն ի վերս Ս. Մեր.։ Բուշ. Գաբ. Գ. ԳԼ. ԺԳ. Գաբ. Ե. ԳԼ. Ը. Աբաթ. ԳԼ. Ա. էջ 30 «Աղբ Թարգամայ», ԳԼ. ԾԵ. էջ 579 «Յան Թարգամայ», ԳԼ. ԱԺԲ. էջ 594 «Հայաստան աշխարհ, առն Թարգամայ».

10 Թեոփիլակտ, Խիզարոս Խաղաղացի, Սինկեղլոս որ ժողովեալ է զբան իւր ի հին մատենագրէ ունցի յորմ ժողովեալ է եւ մորքն Սամուէլաց երէցու։— Տեւ եւս Բ. Գր. Բ. էջ 13.

11 Նշն. Ժ. 3. Ա. Մնաց. Ա. 6.

եւ զառան թորգոմայ՝¹ զՀայոց իմանալ, եւ յիրաւի իսկ: Քանզի յառաջնում բանի անդ տունն թորգոմայ անդէն առնեմեր Գամբայ գտանի ի զօրսն ի վերայ Մագագայ, եւ իբրեւ ըստ աշխարհագրական իմն դրից կարգաւ կոչէ զազգսն մարգարէն ի վերայ Մագագայ յորժամ տսէն «Ղիդայիք ամենեքին սաղաւարաեալք եւ վահանաւորք, Գամբ (Գամիրը) եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, եւ տունն թորգոմայ ի ծագացն հիւսիսայ եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ» — նոյնպէս եւ ի միւսումն բանի մարգարէին ² յայտնի իսկ ակնարկի Հայաստան աշխարհ երեւելին եւ հոյակապն դարմանօք երիւարաց ³ յորժամ տսիցէ «Ի տանէ թորգոմայ ձիովք եւ հեծելովք եւ ջորավք լին զվաճառս քո (Ցիւրոսի)» — ⁴ Հայր թորգոմայ ցուցանեն մեզ ինքնին գիրք ⁵ առանց մեկնութեանցն կարօտանալոյ, այս ինքն զԳամբ (Գամբ) զնահապետ արեւմտեան դրացեաց մերոյ աշխարհին՝ զԳամբայ կամ զԿապագովկացւոց տսեմ:

2. Իսկ ո՞րք արգեւք անմիջնորդական որդի թորգոմայ: Ըստ խորենաւ ցւոյն չիք պլ ծնունդ ընդ նա եւ ընդ Հայկ ի միջի, որ արդարեւ յոյժ իսկ հաւանութեան է: Քանզի սովորութիւն երբայական ազգին որ ըստ հին ինչ ազգահամարի միշտ անուանա ազգացն կարգայ, տունն թորգոմայ զՀայոս կոչելով՝ յոյժ մերձաւոր սկիզբն եւ որոշիչ հայր եւ նահապետ Հայոց՝ զթորգոմ ցուցանէ: զի այնպէս իմն տունն թորգոմայ զմեզ կարգան, որպէս զիւրեանց իսկ ժողովուրդն կոչեն՝ տունն խորայելի (կամ Յակոբայ): Մինչ զի առաւել տեղի գոյ արգեւք կարծելոյ թէ որ առ երբայեցւոցն թորգոմն (թորգարմայն) է՝ նոյն իցէ ընդ Հայկին Հայոց, քան եթէ կարծելոյ թէ պլ ինչ ծնունդ ի միջի կայցէ ընդ թորգոմ եւ ընդ Հայկ:

Թուի իմն թէ առանց ինչ հաղորդութեան Մար - Աբասեան պատմութեանն գիտէր վաղ ազգն զայս նահապետ իւր զՀայկ՝ հանգերձ իւիք իւիք հանգամանօք կենաց նորա, թէպէտ եւ մարթ էր ժամանակաւ խառնել ինչ յաւելումոց ի նոսա: Մովսէս Խորենացի (յամէ 460 — 470) յարկանելն զայն ի կիր օտար լեզուաւ, եւ որպէս ի կարգէ բանիցն կայ ի միտ տունուլն, թերեւս զառաջինն հրապարակաւ ծանօթ կացուցանել զմատենն Մար Աբասայ, համարի առհասարակ ծանուցեալ զգոյութիւն Հայկայ իբրեւ մեծի ուրուք եւ ցանկալի նախնւոյ Հայաստանեաց, որ եւ յիշատակեալ եւս իցէ պատմութեամբ արապոց քան զՄար Աբաս ⁶, եւ երեւեալ աշխարհագրական ինչ յիշատակաւ ⁷: եւ վաղ իսկ քան զնա՝ եթէ ոչ ինքն Ագաթանգեղոս (100 ամօք կանխագոյն քան զնա) գոնեայ թարգմանիչն որպէս հաւանութեան թուի՝ Կորիւն (յամի իբրեւ 445) ապ իմն Հայկայ զսեպհականութիւն ինչ ուժգնութեան եւ քաջութեան ⁸: Փոքր ինչ յառաջ քան զայն կամ անդէն ի նմին ժամանակի մի ոմն կամ երկու ի Հայ թարգմանաց աստուածաշունչ գրոց տան եւ պլ եւս ինչ սեպհականութիւն կամ նշանակա Հայկայ: զի գիպեալ նոցա ի թարգմանութեան 70 ից ի տեղի անդր յորում յիշի աստեղատունն՝ զոր քաղցեացիք քիմա կամ քիմին կոչեն, որ նշանակէ՝ դառ պատերազմող կամ տիրող կամ սկայ, որ եւ նկարէր իսկ ողեղնաւոր՝ որով յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ զնախնին

1 Եւեհ. Իե. 14. 1Ը. 6:	5 Գիւրգ. Ա. ԳԼ. Ը — 3:
2 Եւեհ. Իե. 14:	6 Խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ. Էջ 104:
3 Երեմ. Ա. 149: Սարգ. ԺԱ. 558, 557:	7 Խոր. Ա. ԳԼ. 3. Էջ 54:
4 Ման. Ժ. 3 — 4: Ա. Մնաց. Ա. 6:	8 Ագաթ. ԵԱ. Էջ 578:

իւրեանց զԵրբրովմ իմանային քաղաքացիքն, եւ փոխանակ նորա յոյն թարգմանիչք գրոցն եզին զԱրիսն Յունաց իբրեւ նման Ներբովմայ՝ որ էր սկսյ որսորդ ¹, հայեցեալ հայ թարգմանացն յիրացն համամատութիւն՝ նշանակեալ են զնոյն ի հայ լեզու Հայկիւն իբրեւ սխալ եւ անշնորհ ²:

3. Ինքեանք իսկ անուանք ազգիս եւ աշխարհիս ցուցանեն վասն այսոց երկուց նահապետաց, այս ինքն Հայկայ եւ Թորգոմայ: Արկին իմն է անուն ազգին եւ աշխարհին մերոյ՝ մին ընտանի, միայն առանին ի մէջ արկեալ ի կիր — Հայք, Հայաստան: Եւ մեւս եւս միայն յարապքին ազգաց անախ կոչեցեալ — Արմանիք, Արմիք, Արմենիք ³:

4. Հայն անուն ի Հայկայ անուանե ածե Խորենացին յառաջ ⁴. Թերեւս առաւել զիւրին իմն լինիցի հաւանել, եթէ ի Հայկն անուան զմատ ածցի վերջին նշանագիրն իբրեւ կազմիչ իմն վանգի իրիք ողորանաց (իբրեւ սի, իլ), այնպէս որպէս յանուանա որդւոցն նորա գոյ յաճախագոյն նշմարել՝ որպէս Արմն — ախ կամ Արման — եախ, Ախ — ախ՝ առախ Ախիք, Գառն — իկ ⁵:

Իսկ զԱրմենիքն կամ զԱրմիք յԱրամայ ածե յառաջ նոյն մանանագիր վասն նախ նորա աշխարհակալութեամբ՝ ազգին ծանօթ պլոց ազգաց լինելոյ ⁶. սակայն առաւել հաւանութեան թուի հնագոյն եւս զանունս համարել, այնու զի յանկութիւնն որ յանուան անդ Արամայ երեւի՝ կայ վաղ յանուանա հարց եւ հաւուց նորա, երբեմն յառակաւ գոյն եւս, որպիսի ինչ են Արմնանին կամ Արմնեանի (աւար Հայկայ), Արմայիս կամ Արմայիս, Հարա — եւ որպէս հաւանութեան է՝ ի ոյն կարգ հայի եւ Թագարա ⁷ որով Եբրայեցիքն անուանեն զմեզ ⁸:

9. մին իրի ի գէպ է կարծել թէ կամ որպէս ի Հայկայ ընտանի եւ առանին անուն մեր Հայ՝ նոյնպէս եւ ի նորին անդրանիկէ Արմենակայ արապքին անուն մեր Արմիք կամ Արմենիք ⁹ — եւ կամ արապքիքն (ազգքն սեմականք եւ արիականք) միարան ընդ Եբրայեցւոց ի Թագարայ կոչեն զմեզ, իսկ մեք՝ ի նորին որդւոյ՝ ի Հայկայ զանձինս անուանեմք ¹⁰:

1 Նոն. Ժ. 8 — 16: Ա. Մեաց. Ա. 10:

2 Յովք. ԼԲ. 31: Եսայ. ԺԳ. 10:

3 Armeni, Armenil.

4 Գեղք Ա. ԳԼ. ԺԱ. էջ 60:

5 Խոր. Ա. ԳԼ. Դ. էջ 29:

6 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 67. ԳԼ. ԺԳ. էջ 74:

7 Այսպէս իսկ է բուն ճշմարիտ հնչումն Թորգոմ անուն ըստ Եբրայական բնագրին եւ ըստ Էմբրատցւոյն եւ ըստ հին ասորի թարգմանութեանն, որպէս եւ ըստ համայնցի թարգմանութեանն՝ միշտ ի չորեանի իսկ տեղիս գրոց որոց. միայն ի յոյն թարգմանութեան Եւթանտանից որպէս յայլ եւս բազում անուանո պլուլեալ թիւ է, եւ հնչեալ Թարգոմ փոխանակ ասելոյ Թարգոմ: — Արմնեցւոց զԵւթանտանիցն ընթեռնաւ Թարգոմ. տես Եւսեբ. Գրքն. Բ. էջ 12:

8 Ամեզ (Դ. 3) սպասեացեալ ամպորջառաց՝ փոխուա ի լերինս ինչամեքս, «Անկանիցիք, առե, ի լերինսն Ուեմանայ». զիւնմանն բազում օրինակք Արմնեա կամ Արմանա ասեն, որպէս եւ Թեոփոքեառ. եւ Ագիւզա իսկ ըստ Թեոփոքեառի եւ Ա. Երանիմեանի ընդ Արմանայ յայտնի իսկ գնե Դարուն, Արմենիս: — Սակայ անկանել փոխառեից ի հինն՝ ի լերինսն Հայոց՝ յայտնի գրոց իսկ է:

9 Հաւանի սփն եւ Ա. Ներս. Էնարհ. ի վիպասանութեանն:

10 Ընդ նահապետն մեր հաշուի ստիւռաբեք ի մասնագիրս մեր՝ Աղանազ կամ Աղանեզ (Արիւն Վարդ Մեթ. Իսկարանե Խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ): — Սերունդք Աղանազայ յայտ բազմաաբառ թիւ թուին լեալ եւ բնակութիւն նոցա ի յառաջակողմանս Ափայ: Եւսեթ թիւ է ազն Սոկանուցւոց որ ի հարաւային կողման Թուրքիայ բնակեալ էին (յորաց Ափանիս ածե զորս ի թիկունս օդնականութեան Յրովուցւոց. Համբ. Իգիւ. Բ. 863, 863): Ի Փայք Ափա էին եւ Ափանիս Թուրքի եւ Ափանիս Եւս. առաջի Թուրքիացն Յրովուց կային եւ Ափանեան կոչեք. որով Եւսեթ Յրովուցայ՝ Ափան կոչեք: Դարձեալ ի հիւսիսայ արեւելից Թուրքի Կասպից յիշեն հինքն (Պղին. Բնակ. պատմ. ԺԱ. 7. Պաղում.) ազգ ինչ Ափասանի անուն՝ եւ լերինս կից ի նոյն անուն: Ա. Երեմիայ ԵԱ. 37 ընդ Արարատեանց կոչին ի մարտ պատերազմ ի վերայ Բաբելոնի: — Յայտմ ամենայն թերեւս այսլաք ինչ եւս թ մարթիքն աւանդ ի մի թէ մե ինչ մասն ի ցոյն ասախ աստ անդ սփանլոյ՝ բնակեալ նր ի կողմանս Հայոց, եւ լեալ մասն ազգին:

“Այս Հայկ գեղապետը եւ անձնեայ, քաջագանգուր, խայտաղն եւ հաստարազուկ. սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լինալ, ընդգիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն: ... Պատահանէր ի դէպ ելանէին Ռեւայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Արեւմ ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լինել Ռեւայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Ռարեւոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք եւ դստերովք եւ որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իրրեւ 300 եւ այլովք ընդոծնօք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր աղելի:”

Այլ “ի հաստատելն տիտանեանն Ռեւայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեւեան, առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, զալ նմա ի հնազանդութիւն եւ կեալ խաղաղութեամբ: Ընակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց, այլ ջեռուցեալ մեղկեա զջրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բալուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորան Ռեւայ, խտութեամբ պատասխանեաց: Պառնայ առաքեալն անդրէն ի Ռարեւոն: Ապա զօրաժողով լինի ի վերայ նորա տիտանեանն Ռէլ ամբոխիւ հետեւակ զօրաց, զայ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ ի տունն Աագմեայ. փախառեղան լինի Աագմոռ առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Վիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ զայ ի վերայ քո Ռէլ յաւերժիւք քաջօք եւ երկայնադիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Այլ իմացեալ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ փախեայ, եւ գամ առափկ տազնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես: Եսկ Ռէլն յանդուգն եւ անձոռնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ եւ ի մարմին վատահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն եւ խայտաղն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր եւ զթոռունս, արս քաջս եւ աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, եւ զայլս եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան (ծովն Ռզնունեաց): Այլ կոչեցեալ զօրս իւր ասէ ցնոսա. յեւանելն մեր հանդէպ ամբոխին Ռեւայ, դիպել ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր ոնցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն՝ Ռէլ: Օ՛ի կամ մեռցուք, եւ աղի մեր ի ծառայութիւն Ռեւայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեցի ամբոխն, եւ մեք եղիցուք յաղթու-

թիւն ստացեալք: Այլ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ առաւ-
րէզս՝ հասանեն ի միջոց ինչ դաշտաձեւ լերանց բարձրագունից.
եւ յաջմէ ջուրցն հասանաց ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով ի
տեղւոյ: Ի վեր զերեսս ամբարձեալ՝ երեւցաւ նոցա բազմութիւն
անկարգ հրոսակի ամբոխին Ռեւայ ցան եւ ցիր յանդուգն յարձակ-
մամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Ռէյ հեզ եւ հանդարտ
ամբոխիւ մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ոստոյ միոյ իբրեւ ի դի-
տանոցի: Նշանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Ռէյ
առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք եւ վառելովք ոմամբք,
եւ երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա եւ ընդ ամբոխն, եւ ինքն
զլխանոց ազուցեալ երկաթի նշանաւորօք վերջօք, եւ տախտակս
պղնձիս թիկանց եւ լանջաց, եւ պահպանակս բարձից եւ բազկաց,
գօտեւորեալ զմէջն, եւ յահեկէ զստինն երկսայրի, եւ նիզակն արի
ի ձեռին իւրում աջոյ, եւ յահեկումն վահան, եւ ընտիրք յաջմէ
եւ ի ձախմէ: Այլ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ,
եւ զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս եւ ահեկինս, կարգէ զՆքմենակ
երկու եղբարքք ընդ աջմէ, եւ զԱռդմոս (զնորին որդի) եւ զայլս
երկուս յորդւոց իւրոց ի ձախմէ, զի արք կորովիք էին յաղեղն եւ
ի սուսեր. եւ ինքն առաջի, եւ զայլս հրոսակին զկնի իւր կար-
գեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ
մատուցանելով:»

«Այլ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին
դղրդիւն ի վերայ երկրի առնէին շահառակելովն, եւ ահա պակու-
ցանողս տարագուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ
սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն արք յաղթանդամք բերանոյ
սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. եւ մարտն յերկու-
ցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Օւսյսպիսի անաղնուանելի դի-
պուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան՝ զարհուրե-
ցաւ, եւ ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոտնեալ ելանէ. քանզի
խորհէր ի միջոցի ամբանալ ամբոխին մինչեւ հասցէ բովանդակ
զօրն, զի միւսանդամ ճակատ յօրինեացէ: Օւսյս իմացեալ ազեղ-
նաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, ի
քարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից
տախտակին, եւ շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ յեր-
կիր անկանի սլաքն. եւ այսպէս ճոխացեալն տիտանեան կործա-
նի՝ յերկիր զարկուցեալ, եւ փչէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ
զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր
դէպ երեսաց իւրեանց: — Օգիտին Ռեւայ պաճուճեալ իմն դե-
ղովք հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւան-
դակ տեղւոյ ի տեսիլ կանանց եւ որդւոց իւրոց»¹:

Լայկայի իմ ժամանակաց է պատմութիւնս որ վառն գործոցն
 Հայկայ է, զի որպէս զկատարեալ ճշմարտութիւն կամ զճշդու-
 թիւն նոցա չկարէ որ ցուցանել, նոյնպէս եւ ոչ մերժել ամենեւին
 կարող է, զի մի իցէ թէ պատմական ինչ հիմն որ ընդ զըուցօքն
 այնորիւք կայցէ, միանգամայն ի միասին խլեալ ընկեսցի ի բաց:
 — Յակայն պատերազմն Հայկայ ընդ Բելայ եւ սորա մահ ի նմանէ,
 որ արդարեւ գլխաւոր իմն կէտ է ի պատմութեանն Հայկայ, ունի
 թերեւս ոչ փոքր ինչ հիմն հաստատութեան օրինակաւ ինչ իւրի:
 Քանզի յոյժ իսկ նպաստ ի սոյն լինիցի ցանկալի հաստատ ըանիցն
 Արիւդենեայ՝ զոր ըստ դիպաց իմն տնէ Մովսէս Խորենացի ի մէջ՝ այս-
 պէս. «Հաւատարիմն Արիւդենոս... եւ զմերն ի Հայկայ (զազգահա-
 մար) մինչեւ ցԱրայն Գեղեցիկ՝ զոր ապանեալ Շափրամ, թուէ այս-
 պէս — Արայն Գեղեցիկ՝ Արամայ, Հարմայ, Գեղամայ, Ամասիայ,
 Արամայիսեայ, Արամենակայ որ եղլ- հոգաւ թիւայ Դանգանյն եւ Կնա-
 իւղ: եւ զայս մեզ Արիւդենոս յիւրում առաջնում ազգաբանու-
 թեանն տէ, զոր տառ ուրեմն ոմանք յետոյ բարձին»¹: Մեծ իմն շահ
 է ի մկայութենէ տառի դիտել թէ ոչ գիւտ ինչ ողորանաց եւ սու-
 տականպատմութեան Մար Արասայ է պատմութիւնս, այլ թէ անդէն
 կայ հիմն ինչ պատմութեանն այնորիկ ի զըոյցսն քաղդէականս, յորոց
 եւ Արիւդենոսն որպէս եւ Մար Արաս առին զպատմութիւնն իւ-
 բեանց: 2-է ինչ այն պլակերպութիւն, զի սա Հայկայ մայ զգործն եւ
 նա Արամենակայ նորին որդւոյ զոր Արամենակն կոչէ, մանաւանդ զի
 միաբան իմն էր Արամենակ ըստ Մար Արասայ ի գործ անգր պատերազ-
 մին: Սոյն իսկ պլակերպութիւն եւ միանգամայն յաւանական դարձուած
 խօսիցն՝ հանդերձ ամենեւնի հաւատարմութեամբ Խորենացւոյն որ ծա-
 նօթ իմն է, անկասկած առնեն զմեզ ընդունել զբանն զայն՝ իբրեւ
 պարտեւ բան Արիւդենեայ:

Գաղթականութիւնք կամ Նահապետք:

1. «Հայի յետ հասանելոյ ամենայն ամբոխիւն յերկիրն Արա-
 րադայ որ է ի կողմանս հիւսիսայ (Նորեստանեաց)... երթեալ բնա-
 կէ ի լեռնոտի միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ
 յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին: զորս հնազանդ իւր
 պարեալ Հայի՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, եւ տայ
 ի ժառանգութիւն Աագմեայ որդւոյ Արամենակայ: 2. Իսկ ինքն իա-
 զայ պլով ազիւն ընդ արեւմուտս հիւսիսայ (ի հարաւային կող-
 մանս վերջին բազկին Արածանայ), զայ բնակէ ի բարձրաւանդակ
 դաշտի միում (Հարք): եւ արք սակաւք բնակեալք ի հարաւայ
 կողմանէ դաշտին առ երկայնամախ միով լեռամբ՝ ինքնակամ
 մասնեն ընդ պաշտպանութեամբ նորա»²: — Տեղի ճակատուն
 շինի դասաակերս՝ Հայք անուն, բլուրն ուր անկաւ Բէլ՝ տանու
 տնուն Գեղեղմանք³: — Եւ յետ յաղթութեանն եւս գառնայ

¹ Խոր. Ա. Գլ. Ե. 42. 35.

² Խոր. Ա. Գլ. 4.

³ Խոր. Ա. Գլ. 40.

միւսանդամ ի բնակութիւն Հաղբայ հանդերձ Արմանեկաւ՝ յետ հաստատելոյ միւսանդամ իրեւ ստացուած ժառանգութեան Արդմեայ զառաջին տեղի բնակութեան նորա (ի հարաւոյ ծովուն Նզնունեաց)։ 3. Եւ Արմենակ եւս յետ հօրն մեռանելոյ ի բազմանալ ծնրնդոցն՝ թողու եղբոր իւրում Մանաւազայ զՀաղբ, եւ մեւս եղբայր նորա Խոռ երթեալ բնակէ ի հիւսիստեղծան ծովուն աղւոյ, որպէս եւ Բազ որդի Մանաւազայ յարեւմտից հիւսիսոյ առ նովին ծովաւ։ Եւ ինքն Արմենակ խաղայ յարեւել հիւսիսոյ ի խորին դաշտավայր մի պարտպեալ ի բարձրագագաթն լեռանց (յԱրագած)։ 4. Արմայիս որդի նորա շինէ առ եղբոր գետոյն (Երասխայ) զԱրմաւիր — մեւս եւս որդի նորա Հարայ առ նուն յորվածին եւ շատակեր առաքի ամենայն աղխիւն ի դաշտ մի մօտաւոր ի թիկունս Արագածու։ 5. Որդի Արամայիսոյ՝ Ամասիա յաջորդէ զնա յԱրմաւիր։ յետ ծնանելոյ նորա երիս որդիս (զՎեղամ, զՓառսիս, զՅօլակ) թողեալ զԱրմաւիր Վեղամայ՝ ինքն անցանէ մերձ ի լեռան հարաւոյ (Մասեաց) եւ շինէ երկուս տունս առ լեռնատամբն՝ մեւս երկուց որդւոցն իւրոց (արւոյն) Փառսիսայ եւ (կայտառն) Յօլակայ, եւ ապա դարձեալ յԱրմաւիր՝ մեռանի։ 6. Վեղամ եւս թողեալ զՀարմայ զորդի իւր՝ յԱրմաւիր, ինքն եւ զնաց զմեւս լեռամբ (Վեղ) արեւելեան հիւսիսոյ յեղը ծովակի միոյ, եւ շինէ առ նմին շէնս (զՎեղաքունի)։ — Նորին որդի Սիսակ գաղթեալ բնակէ ի Աիւնիս (ի Ախապան)։

Տարածումն կամ ներքին գաղթականութիւնք ի Հայոց աշխարհին ընթանային ի հարաւոյ ի հիւսիսի։ Տեղեք գաղթականութեանց որպէս ի գէպ խկ էր ի բնէ՝ ընտրին վայրք զոր բնութիւնն ամրացուցեալ իցէ առ լեռանց ստորոտովք ի ճարակաշատ եւ բերրի տեղիս եւ յաճախադոյն առ գետովք։ Ի գաղթականութիւնն յայնոսիկ ընդ ազգահամարի եւ կարգի ծնրնդոց՝ ընթանայ կից եւ հին երկրագրութիւն աշխարհին։ Եւ յայիսի իմն կարգ եւ օրէնք երեւին, զի ի բազմանալն՝ անդբանիկն փոխանակեացէ առ ժամանակ մի որպէս զիրաւունս հօրն նոյնպէս զբնակութիւն նորա։ Իսկ այլք յորդւոցն՝ ընդ որոց բազում անգամ եւ հայրն՝ գաղթեացեն այլաւ, եւ այնպէս լինիցի տարածումնն։

Եւս էր ներքին ընդարձակութիւն Հայոց աշխարհին եւ բնական իմն աշխարհակալութիւն, ըստ բազմանալոյ սերնդոց՝ ոլք եւ ի տարածութեան անդ եւ ի բազմութեան գիտէին զմեմանս ի միոջէ հօրէ եւ ընտանիս միմեանց եւ արեւակիցս, եւ գեղեցիկ ազատութիւն՝ էր հասարակաց իրաւունք առհմից նոցա, իւրաքանչիւր առհմ իւրով նահապետական առաջնորդութեամբն վարեալ։

Իբրեւ տահմանադրահ իմն ցեղք էին Ազգմեանքն ի կողմն Ետդեստանեաց աշխարհին, եւ Ախապեանքն ի կողմանս արեւել-
7 *

ից: Այսպէս սերունդը Պաղմեայ եւ Ուստկայ գրեթէ իբրեւ առհաճ իմն զինուորաց էին ի Հայոց աշխարհին:

Այլ ի բազմանալ կարի սերունդոցն եւ ի շփել ընդ դրացի ժողովրդոց նոյնպէս բազմացելոց, հարկ լինէր այնուհետեւ միութեան իրիք առաջնորդութեանն յամենեւին ի նոսա լինել, զոր արդարեւ առաւել երախտաւորին եւ այնմ որ կարողն էր ի դէպ էր առնել յանձն: Այսպիսի ոք Արամ էր որդի Հարմայ որ «այր աշխատասէր եւ հայրենասէր եղեալ լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն՝ քան եթէ տեսնել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց»:

Ի կողմանս արեւելից Մադէս ոմն Ղիւքար մար յազգէ՝ այր հզարա եւ պատերազմասէր՝ հինիւ յարձակեալ ի վերայ սահմանացն Հայոց՝ ծառայեցուցեալ ունէր յերկուց ամաց հետէ: Արամայ ժողովեալ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց եւ ազնուորաց եւ նիզակաւորաց յերիտասարդաց անտի եւ ի հարբստաց իբրեւ 50,000, հասանէ գրեթէ զիշերախառն, հարկանէ զգունդն մարտեան եւ զՂիւքարն Մադէս ածէ ձերբակալ յԱրմաւիր, եւ գրաւեալ ունի զաշխարհն մինչեւ ցլեառնն Չարասպանուն: — Այս նոյն հայազունդ զօրօք խաղացեալ հասանէր ի կողմանս հարաւոյ աշխարհին՝ հարկանել զմեռ եւս ապականիչ երկիրն զԲարշամ ոմն անուն, զորով էին իբրեւ 40,000 հետեւակք եւ 5000 հեծելազօր, տայր ընդ նմա ճակատս, ելանէր Բարշամ փախստեայ ընդ մէջ Աորդուաց եւ կողմանցն Ասորեստանի, բայց անդէն ի փախստեանն հարեալ ի զինակրացն Արամայ՝ մեռանէր: — Յետ զարեւելեայ կողմանս առնելոյ յանձն Ուստկեանցն ի պահպանութիւն եւ զհարաւային կողմն՝ տանն Պաղմեայ՝ ինքն յարեւմուտս կոյս աշխարհին գիմեալ հասանէր. անդ զմիջոց երկուց ծովուցն՝ զՊոնտոսի եւ զՄիջնոյ ծովուն բռնացեալ ունէր Պայապիս ոմն Վաղեայ. փախստեայ գնայ Պայապիս ի կղզի ինչ Միջնոյ ծովուն. գրաւէ ընդ իշխանութեամբ զկողմանսն՝ թողեալ կուսակալ զոմն Մշակ անուն:

Արամաւ ելանէր աշխարհն Հայոց ի նահապետական առաջնորդութենէ եւ ամփոփէր ի մի իշխանութիւն՝ լինել տէրութիւն մի: Եւ նահանգք եւս յայս տէրութիւն յաւելան, զորս ի նոյն միութիւն ազգին ջանայր խառնել Արամ փոփոխմամբ լեզուի նոցա ի հայերէն լեզու: Ըստ խորամանկ արուեստի Հռոմայտեան աշխարհակալութեանն. առաջին քաղաք այնր տէրութեան հոյակապ հայրենի յիշատակօք՝ էր Արմաւիր: — Այլ անդէն ի նմին ժամանակի յետ անկանելոյ առաջին տէրութեանն Բարեւաքոց՝ յարուցեալ կայր եւս իմն քան զնոսա մերձաւոր եւ

սահմանակից Հայոց աշխարհին՝ Ասորեստանեացն համաշխարհա-
կան տէրութիւն, առ որով մեծագորն զօրութեամբ չկարէր
յերկարագոյնս կալ մնալ ինքնօրէն՝ Հայոց նորոգ տէրութիւնն:
Վանդի թէպէտ եւ առ Արամաւ ազատ իմն տէրութիւն էր գաշ-
նաւոր միայն Ասորեստանեաց տէրութեանն, եւ ունէր թագաւոր
իշխանութեամբ ամենայն վարսակալ մարգարտեայ¹, սակայն առ
Արայիւ նորին յաջորդաւ եղեւ Հայաստան նահանգ Ասորեստա-
նեացն պետութեան², եւ ելանէր իսկ հարկ ի նմանէ³:

Ինքն իսկ երկիր Հայոց աշխարհին աշխարհագրական իմն յիշա-
տակարան եւ մատեն պատմութեան է վասն ամենայն անցից նահա-
պետացն: Արագած լեռն յիշեցուցանէ զԱրմենակայ⁴, Արմաւիր քա-
ղաք՝ զԱրմայիս, Շիրակ՝ զԷարայ, լեռն Մասեաց՝ զԱմասիա⁵, փառա-
խոտ՝ զՓառոս, Յոյակերտ՝ զՅոլակ, Գեղ լեռն եւ ծովն եւ շէնն Գե-
ղարունի՝ զԳեղամ⁶, Նոյնպէս եւ ձեռակերտն Գառնի՝ զնորին որդի
զԳառնիկ⁷, Սիւնիք կամ Սիսական աշխարհ՝ զԱխտկ⁸: — Նա եւ ի
վերայ սերընդոցն իւրեանց մշտնջենաւորեալ կան անուանք իւրաքան-
չիւր նահապետացն, Մանաւազ⁹ ի վերայ ամհին Մանաւազեանց, Բազ¹⁰
ի վերայ Բզնունեացն, Խոռ¹¹ ի վերայ Խոռխոռունեացն, եւ այլ եւս
իւրաքանչիւր ցեղք ունէին յիշատակաւ հաստատուն զանցնիւր նահա-
պետ իւրեանց: — Արդարեւ յայտ ամենայն համեմատութեանց ա-
նուանցս ըստ ստուգութեան կէսք կամայական իմն թուին, որպէս
զերասխն անուն ամեն յանուանէ Արատա նահապետի յառաջ¹², եւ
կէսք այնպիսի՝ զի չկարիցեմք կալ ստուգութեանն երաշխաւոր, թէպէտ
եւ չիցեն եւս անհաւանութեան, որպէս զՄասեացն անուն յԱմասեայն
անուանէ ամեն յառաջ: սակայն մնացեալ մեծ մասն նոցա ունի ինչ
հիմն հաստատութեան յորժամ ոչ ի յանկութենէ անուանն միայն այլ
եւ ի զուցաց եւս բերիցի ինչ վկայութիւն հաստատութեան, որպէս
յորժամ վասն Շիրակայ ասիցէ Խորենացին «Յորոյ անուն (այս ինքն ի
Էարայի) եւ զքաւառն, ասի, անուանել Շիրակ»¹³, ուր արդարեւ դրան-
չելի է եւ միաբանութիւն պատմութեանն ընդ ընտանի եւ անպաճառ
զուցաց ազգին՝ յորոց զնշանաւոր եւ զգեղեցիկ հին առակն թէ «Թէ քո
Էարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն», գտանէ Մովսէս Խոր.
ի կէս հինգերորդ գորու առկաւին ի բերանս աւանդապահ շինակա-
նացն¹⁴: — Եւ դարձեալ՝ յորժամ վասն Մանաւազայ, Բազայ, Խոռայ
ասիցէ «ի սոցանէ, ասի, լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան եւ
զԲզնունեաց եւ զԽոռունին անուանեալ ... ի նմանէ (ի Խոռայ) ձգեալ,
ասի, մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց»:

1 Մար Արատ առ Խոր. էջ 70 — 71,
եւ Դիւր. Արեւ. Բ. Գլ. Ա. որ յայտ-
նապէս իսկ թագաւոր կոչէ զիշխանն Հայոց,
եւ ի նմանե եւս Ասորեստանեաց թա-
գաւորն պատմ. անգէն ի թագաւորու-
թեանն հաստատեալ, սովին եւեթ ընդ-
հաս ի Մար Արատայ. զի սա առանց յա-
ռաջագոյն առաջ պարտել Արամայ ի նի-
նոսէ, իսկ նա պատմ. նախ պարտեալ եւ
ապա մարգարտութեամբ հաստատեալ յա-
թաւ իւր: Առան այլակերպութեան ու-
նուանն զի Բարզանէս կոչէ զԱրամ՝ չիք
ինչ զարմանալի այնպիսի որ հնուա իցեն
սովորութեան մատենագրացն Յունաց յա-

նուանել նոցա զիշխանս ազգացն արեւելից
խառն ի խառն՝ Բարզանէս, Արիւրարզանէս
եւ յայլ եւս նոյնպիսի անուանս:

2 Խոր. Ա. Գլ. ԺԵ:

3 Խոր. Ա. Գլ. Ի. էջ 95:

4 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 63:

5 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 65:

6 Անգ.

7 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 66:

8 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 65:

9 Տես Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 63:

10 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 63 — 64:

11 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 64:

Հայաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան (— 600):

Ուրամ պայազատէր Պեղեցիկն Արայ նորին սրդի¹։ Իբրեւ 12 ամ էր զի հաւատարիմ ամուսնութեանն զթով կապեալ էր նա ընդ Նուարդայ, եւ երկդքին ուրախ լինալ յորդեակն իւրեանց մատաղ 18ամենի՝ յԱրայն Արայեան²։ Պղտորել իմն զայն միաբանութիւն կամէր գշխոյն Ասորեստանեաց Շամիրամ։ Իբրեւ չեղեւ նա ձեռնհաս ամենայն փառք եւ մեծութեամբ տիկնութեան իւրոյ հրապուրել զԱրայն զեղեցիկ՝ խաղայ ի վերայ նորա ի մօրա պատերազմի։ Հասանեն բազմամբոխ սպառազէնք նորա ի դաշտավայրս հարաւակողման գետոյն Նրասխայ, անկանի Արայ ի խառնուրդսն ի մէջ նահատակացն, սա պարտեալ ի զօրութենէ զինուց նորա եւ տիկինն աշխարհակալ պարտեալ ամութեց ի բարոյական զօրութենէ զգաստութեան նորա³։ Արդարեւ զեղեցիկ եւ անօսր յիշատակ ոչ ի Հայոց հնութիւնս միայն՝ այլ եւ յամենայն իսկ ազգացն հնախօտութիւնս, յորս միայն բարենշանն Ա իրգինիա հռոմայեցի գտանի արժանի հարսնութեան Պեղեցիկն Արայի։

Իբրեւ մեկնել կամէր տիկինն՝ յեռ զուր ջանալոյ զգիական զոր կախեալ ունէր ի տանիս աղարանիցն՝ ածել ի շունչ եւ ի կենդանութիւն, կապեաց զնա այնուհետեւ զեղեցկութիւն հայ հողոյ⁴։ Չինէր իւր քաղաք ամարաստանի ի հարաւակողմանս երկրին Հայոց զհրաշակերտն Ալան (զքաղաքն Շամիրամայ)⁵։ Եւ ամենեւին իսկ զաշխարհն ի կարգս մեծաց գրացի նահանգաց Ասորեստանեաց պետութեանն փոխէր՝ ի բազում տեղիս արձանս հաստատեալ եւ սեպաձեւն գրովք յիշատակս ինչ աշխարհակալութեանցն գրեալ եւ քարինս սահմանաց ի տեղիս տեղիս կտնգնեալ նովին գրով⁶։

Արպէս սովորութիւն իսկ Ասորեստանեաց պետութեանն էր յայլ նահանգան իւրեանց առնել նոյնպէս եւ ի Հայոց աշխարհին կարգեալ ունէին կուսակալս անդառին ի բնակաց աշխարհին եւ ի տոհմակցաց, որ եւ, որպէս հաւանութեան թուի, որդի ի հօրէ զկուսակալութիւնն պայազատէին հարկանելով եւ հարկս⁷։ Ընէր եւ զօրաժողով կազմել ուրոյն զօր հայազունդ որոց զօրավար ինքնին կուսակալք աշխարհին էին, որք եւ հոյակապք եւ նշանաւորք երեւէին քաջութեամբ ի ճակատսն։ որպիսի դ ասաջին կուսակալն էր ազնուազաշատնն Արայ Արայեան հայր հօրն եւ հանձարեղն Անուշաւանայ՝ զոր նուիրեալ էր նորա ի սուսին

1 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԵ։

2 Խոր. Ա. ԳԼ. Ի։

3 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԵ։

4 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԶ. 62 81 — 82։

5 Յեռ քերտգծ, 62 91։

6 Խոր. Ա. ԳԼ. ԺԶ. Ի 482 48։

7 Խոր. Ա. ԳԼ. Ի. 62 98։

8 Խոր. Ա. ԳԼ. Ի. 62 97։

Արամանեկայ յԱրմաւիր³։ անկաւ նա ի յանդուգն պատերազմունսն Շամիրամայ ի խառնուրդս ուրեք ճակատուց¹։ — Նոյնպէս եւ առ Տեւտամաւ արքայիւ Ասորեստանեաց՝ յորժամ Տրովացւոց նշանաւոր պատերազմն ընդ Առնաց գրգռէր, առաքի Օւլամայր ի թիկունս օգնականութեան Պրիամայ արքայի Տրովացւոց։ անդ ի քաջացն Առնաց առեալ վէրս ի կենաց վախճանէր։ եւ մեք ընդ Խորենացւոյն կամիմք վերաւարել նմա յԱքիզդեայ եւ ոչ յայլմէ ումեքէ ի քաջացն²։ Այսպիսի կուտակալք կացին առ Ասորեստանեաց տէրութեամբ ընդ ամենայն 29 այր յԱրայեանն Արայէ մինչեւ ցՊարոյր ուսար Սկայորդւոյ (600)³։

Ինչպէս եւ անծանօթ իցեն յիշատակք գործոց սոցա՝ ամէպն լոկ անուանքն իսկ գեղեցիկ ինչ յիշատակք են բուն հնութեան հայրենեաց մերոց, որ եւ բաւական են առ պատճառս իրիք իրիք քննութեան։ Արայ (Արայեան), Անուշաւան, Պարէա, Արբակ, Զաւան, Փառնառ, Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամպակ, Առնակ, Հաւարշ, Նարայր, Վտոտակար (բոս օրինակաց Յովհ. Կաթ. եւ Գրիգ. Մագիստրոսի՝ Վստամ, Կար՝ ուրոյն անուանք), Գոռակ, Հրանա, Ընձաք, Գղակ, Հաւարայ, Զարմայր, Պերճ, Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուտակ, Կայպակ, Սկայորդի։ — Խնդիր իմէ ե թէ զիարդ հնար լինալ իցէ այսց հարազատ Հայ հնշմանց անուանցս որ առան եւ որ վերագոյն եղան՝ աւանդել ի քաղզէական լեզու առանց ապականութեան եւ ապա անտի ի յոյն լեզու փոխել (ի ձեռն Մար Աբասայ), այնպէս զի կարիցէ Մովս. Խորենացի առանց խանգարման զբուն նախաւոր հնչում հանել ի նոցանէ յետ այնչափ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ, ուստի թերեւս կարծիք իմէ չփին զՄովսիսիւ թէ գուցէ յիւրոց ինչ կարծեաց ինքնակամ յօրինեաց ինչ ինչ յորս չկարէր ճշդիւ գրուին ընթերցուլ։ Սակայն չիք այնչափ տեղի կտակածանաց ընդ երկիւղած մասենագիրս, զի 1. առկաւ ինչ անուանք որպէս Կաղմոս եւ Կարդոս արգարեւ չթուին ամենեւին քաջ հայերէն անուանք, այլ առ չկարելոյ իմէ գտանել՝ այնպէս թուի արկեալ նորա ի կիր որպէս ի յոյն մատենին Մար Աբասայ գտանէր։ 2. Հարկ էր թէ բազումք յանուանց անտի որ մեզն այժմ անծանօթք են, յայնժամ ուրեմ ծանօթ էին՝ մանաւանդ յառակս ինչ կամ ի զրոյցս, որպէս յայտ ի Շարայի անուանէն է, զորոյ զառակն տծէ ի մէջն. ի գէպ է թէ եւ յայլսն եւս բազումն նոյնպիսի ինչ մանր ծանօթութիւնս ունէր պատմագիրն հայ՝ զորոց չհամարի միշտ հարկ առ համարս։

Ս՝ անուանդ զի բազումք եւս յանուանց անտի ի վերայ նախարարութեանց եւ նահապետութեանց ինչ մշտնջենաւորեալ կային, եւ կամ այլովք եւս ինչ գրովք էին յառաջագոյն ծանօթական, որպէս ամենարկէ իսկ ինքն պատմագիրն յորժամ ասիցէ վասն մատենի իրիք թէ «ի բայ բանից եւ անոճ իմէ յաղագս Հայկայ եւ նմանացն կակաղէ»⁶։ Առտի ոչ եթէ ամենեւին ի կարծիս եւ ի կամն նորա ապաստան իրեն էին։

1 խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. Ի։

2 Սակայն սովին փոխարեոցիս հեղք ի վերայ մահուն թշուառութեան։

3 Ի յայլ անտի նմեայ մեծի անկառնիս Արգիշ. Ենեակ. Ժ։

3 խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 95 — 96։

4 խոր. Ա. ԳԼ. Ժ. 53 եւ ԳԼ. ԺԵ. էջ 80։

5 խոր. Ա. ԳԼ. ԺԲ. էջ 64։

6 խոր. Ա. ԳԼ. ԻԲ. էջ 104։

Թագաւորութիւն առ Մարգ (610 — 535):

(Յետ կալոյ Մարաց յետա առ Ղիտիկաւ յամի 714 յԱտրեւտանեաց՝ սաէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա, յետուստ (նախ քան զ610) միարանեցաւ եւ Պարոյր ընդ աղքային Մարաց (Ախարսարայ Ա.) ընդդէմ Ատրեւտանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոստումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին¹: Այսպէս յետ յողթութեանն եւ կործանելոյ զՎինուէ եւ եկաց առանձինն ինչ Հայոց թագաւորութիւն, ոչ ամենեւին առանց կախելոյ գոնեաց երբեմն զՄարացն թագաւորութենէ², նա աւանիկ եւ հարկատու եւս նոցին երբեմն լինելոյ, որպէս յոյն մատենագիրն (Վսենոփոն) պատմէ: — (Հայսմ՝ իշխանութեան զՊարոյր զառաջին թագաւոր պայտազատեցին ընդ ամենայն 8 թագաւորք (Հրաշեայ, Փառնաւաղ, Պաճոյճ, Առանակ, Փաւոս, Հայկակ Բ., Երուանդ Սակաւակեացն, Տիգրան): Առաջինն միայն ի սոցանէ եւ վերջին երեւին ի պատմութեան. նա՝ իրրեւ օգնական եւ նիզակակից դաշնաւոր պետութեան Բարեւաղացն առ մեծագորն 'Նարեքոդոնոսորաւ' որով եւ զՀրէական ազգն ծանեաւ, եւ ած փոքր ինչ զաղթականութիւն յաստուածապաշտ ժողովրդենէ անտի ի սահմանս Հայոց աշխարհին³: Իսկ վերջինն՝ թշնամութեամբ ընդ Բարեւաղաց պետութեանն՝ էր նիզակակից եւ զործակից ի պատերազմին որով այն պետութիւն կործանեցաւ ի Պարսից:

Ղեկեցիկ է հաստատութիւն թագաւորութեան մերոյ առ Մարգ եւ լինելոյ ինքնօրէն՝ յերկուց բանից անտի զրոյ սրբոյ, յորոյ մին գրեթէ ի սկիզբն եւ մեւան ի կատարած ժամանակի թագաւորութեանս հայի. այս ինքն փախուստ որդւոյն Սենեքերիմայ առ վերջին կուսակալօք՝ ի Հայս եւ ընդունելութիւնն⁴, եւ հոչել մարգարէին զարաբասեան թագաւորութիւնն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բարեւաղացն⁵:

43

Սակայն բուն իսկ նշանաւոր գործք եւ արութիւնք Տիգրանայ էին ընդ Մարացն պետութեան: Արպէս ի համբաւնալ պետութեանն Մարաց, նոյնպէս եւ ի նուաճել նոցա ընդ իշխանութեամբն Պարսից (յամի 535) ոչ առանց զործակցութեան Հայոց իղքն կատարեցան: Վանդի (ըստ մարաբասեան պատմութեանն)

1 Յոս. Ա. Գլ. ԻԱ. էջ 100: Այսպէս եւեթ հոսք է գտնուել զքան իսրեւելոյն ընդ սաղտ ժամանակագրութեան:

2 Յոս. Ա. Գլ. ԻԲ. գծն. Խբ.:

3 Յոս. Ա. ԻԲ. էջ 13 — 14:

4 Եւս. Ա. 28: Գ. Բար. ԺԲ. 37: Տգ. Ա. 24: Տեա Մար Արտա առ Յոս. Գիրք Ա. Գլ. ԻԳ. 105 — 106:

5 Երեմ. ԵԱ. 27: Տեա գոնեմի. ի իրանն Ախր:

միարան եւ միագործ ընդ միմեանս գործէին Անբոս եւ Տիգրան, նմին իրի եւ պրքայն Մարաց Աժդահակ ի ծփի եւ ի տազնապի լեալ վասն միարանութեանն նոցա ընդ միմեանս՝ տեսանէ ընդ քունն իրրեւ ի Հայոց աշխարհին ի ծայրս բարձրաբերձ ինչ լեռանց նստեալ կին բարձրանձն, ծաւի, կարմրայտ, ծիրանագգեստ, արկեալ զանձամբ շղաշատեա երկնագոյն կապուտակ. եւ զի երկունք սախպէին՝ յանկարծակի ծնանէր երիս ի դիւցազանց կատարեալս հասակաւ. առաջինն ի նոցանէ զերանն ածեալ ի վերայ առիւծու արշաւէր յարեւմուտս կոյս, եւ երկրորդն ի վերայ ընծու՝ ի կողմն հիւսիսոյ, իսկ երրորդն զվիշապ ինչ անարի (զԱժդահակ որ վիշապն թարգմանի) սանձեալ դիմեալ գայր ի վերայ մարական տէրութեանն: — Այնուհետեւ խառնակեալ տեսեանն՝ աղ իմն կերպարանս ցուցանէր, զի այն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ կայր՝ յանկարծակի թեւս առեալ հասանէր ի վերայ տանեաց արքունեացն զարդարելոց գեղեցիկ եւ բազմագոյն շատրուանօք, ուր մատուցանէր Աժդահակ զոհս եւ խունկս դիցն երեւելոց անդէն դրանչելատեսիլն տեսեամբ: Եւ զի մօտ հասեալ դիւցազինն՝ զգիսն որ զԱժդահակ պսակեցին՝ կամէր կործանել, խորոց ի մէջ անկանէր Աժդահակ, բայց յետ աիգօք եւ այլով եւս զինուք զմիմեանս խոցելոյ՝ ի պարտութիւն մատնեալ կործանէր Աժդահակ: — Օտարթուցեալ կոչէ տարածամ գիշերախառն զխորհրդականն, եւ այս բան թագաւորին հաստատի ի խորհրդեանն՝ խնամութեամբ բարեկամութիւն կեղծաւորեալ՝ դաւաճանել: Յետ առաքելոյ պատարագացն եւ լինելոյ պատգամաւորութեանց յերկուց կողմանց՝ առաքի բարենշան եւ իմաստուն օրիորդն Տիգրանուհի քոյր Տիգրանայ յարքունիս Մարաց. սակայն չըմբռնեալ խորագէտն պատուով տիկնութեանն Արեաց, եւ ոչ պատրեալ ի հրապուրանացն՝ գրգռելոյ ի գծտութիւն ընդ Օտուհեայ կնոջ եղբօր իւրոյ, վազվազակի ի ձեռն մտերմաց ազգառնէր ամա զնենգութիւնն: Նմին իրի իրրեւ հրաւիրեցաւ Տիգրան յԱժդահակայ գալ ի տեղի ինչ՝ միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց՝ բարրանօք որպէս թէ իրս ինչ մեծամեծս բերան ի բերան իցէ խօսելոց, նորա առեալ գունդ բազմաձեռն հասանէ ի կողմանս Մարաց աշխարհին. յերկարէր ձգէր պատերազմն ժամս բազումս, մինչեւ զրաւ իրացն լինէր մահուամբն Աժդահակայ՝ զոր ինքնին իսկ Տիգրան հարկանէր նիզակաւն թափանցանց ընդ զրահն: — Եւ զառաջին կին նորա զԱնոյշ եւ զարքայորդին եւ զօրիորդն թագաւորազունս խախտեալ բնակեցուցանէր յարեւելից լեռինն Մասեաց: Իսկ զՏիգրանուհի մեծարէ աւանօք եւ դաստակերտիւք, կարգեալ զգաւակ նորա յազատութիւն, ոստանիկ իրրեւ զարմ եւ զաւակ արքունի¹:

Երևադէս զոյն ձեւ Մար Աբաս, սկսեալ զերան յանդոց՝ որպէս երեւեղի ինչ գէպք ի զոյցս արեւելեացն ի տեղեանէ երազոց առ նուա յաճախ սկիզբն։ Սակայն ոչ ամենայնիւ միաբանեն ընդ նմա Յաւնացն մատենագիրք, որք զնոյն զոյցս այս ինքն զփոխել զլիսաւոր տէրութեանն ի Մարաց ի Պարսիկս՝ վաղ քան զնա հարին ի մատենի։ — Ըսա քսենոփոնեայ՝ սիրով խաղաղութեամբ իմն եւ արժանեօք քաղութեան Նիւրոսի այն փոփոխութիւն համարի գիպեալ։ յայն սակս եւ ոչ իբրեւ նուաճեալ ինչ զՄարացն տէրութիւն պատմէ, այլ թէ ել եկաց միաւորեալ իմն տէրութիւն ի Պարսից եւ ի Մարաց — ուստի չգոյր ինչ մուս միջամուխ Հոյոց ի նոյն լինելոյ։ Այլ ըսա Երոզոսայ եւ Մար Աբասայ միաբանն հաւանութեան ոչ առանց պատերազմի այն վճարեցաւ, ուստի եւ բարձաւ իսկ եւ ընդեցաւ Մարացն տէրութիւն փոխանակեալ Պարսիցն տէրութեան։ Սակայն եւ առ սոսա ի պատմութեան անդ պատերազմին եւ ի բուն գործելիս գործոյն՝ բազում պղտկերպութիւն մանաւանդ թէ հակառակութիւն երեւի։ Բայց եւ այնպէս ի բովանդակութեան անդ եւ ի հիւսուածի պատմութեանն յընդհանրական իմն տեղեանն՝ կայ նոյնութիւն մեծ եւ զարմանալի։ Քանզի ըսա Երոզոսայ՝ թողեալ զմանր մանր ինչ հանգամանս՝ բուն զլիսաւոր գէպք գումարին ի մի միութիւն պայտէս։

«Երազ տեսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի զաւակէ գտներն իւրոյ երեւելոյ ի տեղեան անդ, եւ խռովի. հարցանէ խրատ ի բազմաց յորոց հարցանելն պարտ էր։ Աժդահակ յանձն առնէ Հարպակայ ազգականի նորա նենգ գործել Նիւրոսի, նա խնայէ. ապա գաղանի ինչ օրինակաւ (գրով եղելով ի պարա նապաստակի) զգացուցանէ Նիւրոսի յաշխարհն Պարսից զեօրհուրդան ապանութեան՝ զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Նիւրոսի, որ եւ գայ զօրօք. եւ յետ բախելոյ ընդ նմա ճակատաւ՝ առնէ զնա ձերբակալ, եւ առեալ ասնի ի գերութիւն ի Պարսս»¹։

Իսկ Մար Աբասոյն պայտէս զոյն գոյն. «Երազ տեսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի ձեռն գիւցաղինն ծնելոյ յանկարծ ի կնոջէ ումնէ ծիրանազգեսա ի տեղեան երեւելոյ՝ եւ խռովի, եւ հարցանէ զեօրհուրդականս իւր²։ Զանայ Աժդահակ եւ յանձն առնէ Յիգրանուհեայ գործել դաւ Յիգրանայ. զընդացեալ խնայէ Յիգրանուհի յեղբայր իւր. ապա գաղա զգացուցանէ Յիգրանայ զիրս գաւաճանութեանն զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Յիգրանոյ՝ որ եւ զօրօք խաղայ ի վերայ նորա, թեպէտ եւ զԱժդահակ սպանանէ ի ճակատաւն, սակայն զկին նորա եւ զազգիւնս եւ զամենայն իսկ զաւան նորա առեալ խաղացուցանէ ի գերութեան»³։

«Եւ մին իրի եթէ չկամիցիմք ամենեւին մերժել զմատենագիրս» եւ զընդհանրականագոյնսն ի բանից անտի նոցա արժանի համարիցիմք ժողովել՝ մարթ է մանաւանդ թէ պարտ է ստուգագոյն զյաջորդսս համարել։ 1. Ոչ առանց զնուայ այն փոփոխմանը ամենայն գիպեցան. զի ըսա բնութեան իմն հաւանութեան է՝ թէ չէր հետք ազգի միջ կամ տահմի գիւրաւ զիւր զլիսաւոր իշխանութիւնն ապա պղտմ փառանգի։ 2. Ի պատերազմի անդ ոչ Նիւրոս առանձինն էր, այլ որպէս ի գէպ իսկ էր՝ գրացի ազգք յերկուս կողմանս բաժանեալ էին, ամենք ի Մա-

¹ Տես զքան ձերբառայ ի յաւախոր. հայ թարգմանութեան քսենոփոնի, էջ 3 — 18։

² Ա. Խոյ. Ա. Գլ. ԻԶ. 3 Խոյ. Ա. Գլ. ԻԶ — Լ։

բայն եւ ոմանք ի Պարսից, յորոց եւ Հայոցն որ անդէն գրացի Մա-
րացն էին՝ հասանէր դարձ մեծ վճարել առ Յիգրանաւ ի հիւսիսոց
կողմանէ Մարաստանի, յորժամ ի հարաւոյ նորա յարձակեալ հասա-
նէին Պարսիկք զօրավարութեամբն Վիւրոսի, որում ի գէպ էր լինել
վաղ իսկ ի բանի ընդ մերում Յիգրանայ, որպէս արդեամբք իսկ ունի
պատմութիւնն¹։ Հաստատութիւն իմն ի սոյն մատուցանեն եւ երգք
վիպաբանացն² որոց յօրինելք Գաղթեացիքն են գրացիք եւ սահմա-
նորգք Մարական գաղթականութեանն անելոյ ի Յիգրանայ յետ պա-
տերազմին ի տոհմէ անտի Աժդահակայ, զորս երգն վիշապաղուս կոչէ։
Յ. Այլ յետ յաղթութեանն Պարսից միաբանելոց ընդ Հայոց ի վերոյ
Մարացն, որպէս բազում անգամ ի հինն դիպէր, եւ որպէս գոյ իսկ
յուսալ յապնուականութենէ բարուցն Վիւրոսի՝ զվիպասարէս մար
փոխանակ Աժդահակայ մատուց Վիւրոս ի բարձ թագաւորութեան Մա-
րացն, կամ անդէն ի սկզբանն իսկ զվերագոյն իշխանութիւնն Պար-
սից սեպհականեալ՝ եւ կամ յետ մահուն Վիպասարայ անց այն ի Պար-
սիկս. քանզի յայտնի իսկ միաբանեն գիրք ի սմին ընդ քանոփոնեայ
դնել յառման անդ Բաբելոնի թագաւոր զոր մար³ (զԴարեհ Մար այս
ինքն զվիպասար) առննթեր Վիւրոսի։ — Թերեւս սղբիմբք երեքին
եւ հոյակապ պատմագիրք առնուն իւր իւր մասն ստուգութեան։

ԳԳ

Առ Յիգրանաւ պատմի սահմանաց թագաւորութեանն առ
ժամանակ մի մեծանալ աշխարհակալութեամբ՝ յարեւմուտս կոչս
ի Վամիրս մինչեւ ի վերայ Յունացն եւս գաղթականաց բնակելոց
յլառաջացոց եւ ի Անիացոց աշխարհին, յորոց եւ հարկս եւս
պատմի առնուլ⁴։ Սովին լինէր ապաքէն մեծ իմն յառաջագիմու-
թիւն քաղաքային հրահանգաց Հայոց աշխարհին։

Ի բնէ ժրագոյնք յոյժ էին Հայք ի վաճառականութիւն։
Երասի գետով որ կապէր իմն յայնժամ ընդ Աքսոս գետոյ ի
ձեռն Վասպիական ծովուն՝ լինէր նոցա տաւրեւառ հաղորդու-
թեան ընդ Բակարիացոցն, նա եւ ընդ Հընդկաց եւս⁵։ Եւ ի
հարաւոյ ընդ Եփրատ գետ⁶ հասուցանէին ի Բաբելոն, եւ կամ
կարաւանք ընդ Վասպուրական եւ ընդ Ատրիս տանէին ի Փիւնի-
կաստան⁷։ Եւ բազում ինչ ի բերոց հայ հողոյ։ Ի համաշխարհա-
կան վաճառս Յիւրացոցն էին հոյակապ՝ ձիք եւ ջորիք ասպատա-
նացն Հայոց⁸, որք այսր անդր սփռէին մանաւանդ ի դրացի աշ-
խարհին Պաղեստինացոց։ Ինչ այնր ոսկի եւ արծաթ եւ ականս
պատուականս, անկուածս եւ գոյնս, ցորեան եւ եւղ եւ մեղը⁹
բերէին յաշխարհն։ — Ս՝ աճառականութիւնն ածէր զնոսա ի
հմտութիւն նաւարկութեան, այլ առաւել ի գետոցն նաւար-

1 Խոր. Ա. Գլ. ԻԶ. Ի սկզբանն։

2 Խոր. Ա. Գլ. Լ. 42 124։

3 Գան. Ե. 81։

4 Խոր. Ա. Գլ. ԻԳ։

5 Ստրաբոն ԺԱ. 500. Պոլն. 2. 15։

6 Եւս Ե. Գան. Ե. Խոր. Ա. Գլ. 100 —

170. ուր ի մէջ գան Հայք իբրեւ հմտոր
ճանապարհաց ի Հընդիկս։

6 Հերոդ. Ա։

7 Եւէֆիէլ ԻԵ. 14։

8 Եւէֆ. ԻԵ. 14։ Ստրաբ. ԺԱ. 558, 567։

9 Խոր. Ա. Գլ. ԻԳ։

կութիւնն¹. ասկաւին ի ժամանակիս դժուարին էր ընդ Աւքոնոս ծով նաւարկել, այլ քաջ ընդ ծովն Ասպից: — Այնպէս ներքինինչ արուեստք կարեւորք կենաց, որպէս մշակութիւն եւ աստայնանկութիւն եւ յօրինուած նարօտուց² ոչ ի սակաւ ինչ կատարելութեան համարին: — Ըստ նմին օրինակի գալորնութիւն ի ծաղկի իմն թուի, որ կապեալ իսկ ընդ զինուորական պաւեստի է: Եօրինուած զինուորութեան էր ի վերջ կոյս ժամանակիս կարգեալ եւ յարդարեալ, փոխանակ միայն հետեւակազօրուն³ հեծեալք եւս առննթեր յաւելան, եւ փոխանակ լոկոց շերտաւորացն՝ սուսերաւորք եւ տիգաւորք, փոխանակ թեթեւն վառելոց՝ սպառազէնք եւս զրահապատք յերկաթոյ եւ վահանաւորք — իսկ տղեղնաւորքն եւ պարտաւորք՝ որք միայն ի հեռաստանէ մարտէին գործել՝ առհասարակ զինուորական կրթութեամբ՝ դիպաղեղունք⁴:

45

Այսն բարւոր զհանգամանս հրահանգաց եւ զհամօրէն իսկ քաղաքային պատմութեան ամենայն ժամանակաց Հայոց աշխարհին իմանալոյ՝ ոչ սակաւ նպաստ լինիցի եթէ առնուցու որ ի միտ զհամեմատութիւնն ընդ դրացի ազգաց: — 1. Թէպէտ եւ ուրոյն իմն եւ առանձինն ազգ էին Հայք՝ սակայն հարկ էր նոցա ըստ քաղաքականութեանն յայլ եւ այլ փոփոխմունս անդ ժամանակաց յարել իմն սերտիւ ի մի ի դրացի ազգացն: Արեւելի կոյտք ազգաց որ շուրջն էին զնորք, էին յարեւելից՝ մեծ ազգն Արեաց կամ Օւանդիկ ազգ, ի հարաւոյ՝ Վարեւական — Եսորեստանեաց եւ Եսորւոյն ազգակից ցեղք: Ընդ վերջնոցս իսկզբանէ իսկ իբրեւ հակառակութեամբ իմն էր Հայոցն ազգ եւ օտարալեզու իսկ ի նոցանէ: Այլ ընդ Արեաց կապէր զնոսա բազում ինչ. նախ դիրն աշխարհագրական, զի բուն աշխարհն յորում ծաղկեաց եւ զարգացաւ ազգ Հայոցն եւ յորում եղ զամենայն յիշատակարանս իւր, այս ինքն կողմանք Արասին եւ Աուր գետոց՝ ամենեւին ընդմեալ իմն էին ի մէջ ցեղից Օւանդիկ ազգին. հարկ էր սերտ իմն հաղորդութեան վաճառականութեան եւ այլոց մտաւոր աուրեւաւիկ փոփոխմանց ընդ Վախորիացւոցն լինել. իսկ երկրորդ գլխաւ

1 Հերոդ. Ա. Կապ. Եսոս որ երթան ընդ գետ անդր ի Բարսիլն, բոլոր բոլորակք եւ ի մաշկէ են, զորս Հայքն հովիւք որ ի վերայ քան զԱսորեստանեայս բնակեալ են, յարինեալ կազմն ի ծառոցն կորելոց եւ պատեն մարմովք... ոչ յեայն կազմն նաւին յայտնի ե եւ ոչ աւալին կազմն սուր, այլ մանուսնդ ի կերպարանօ վահանի ե բոլորակ շուրջանակի... Այսոց նաւաց եւ մեծամեծք գան եւ մանուշք. աւանակն իսկ մեծամեծքն ասնին բնուն իբրեւ 1000 տաղանդ, իւրաքանչիւր նաւ ի

նաւացն անի յինքեան եւ մի, որ մեծամեծքն են՝ տակն եւս: Իբրեւ ի Բարսիլն նաւավարքն հասանիցեն եւ զքեանն թափիցեն՝ զփայան եւ զյարգն ամենայն տան գնաց, եւ զմարմնն հանեալ յեշուն՝ վարեալ տանին ի կազմանս Հայոց աշխարհին. քանզի ի վեր կոյս գետոցն չմարթի նաւարկել վանն ուժգնութեանն, եւ յայն սակօ իսկ ոչ ի փայտից այլ ի մարմոց նաւքն գործին:

2 Խոսք. Ա. Գլ. ԻԴ:

3 Անդ:

որն ցեղ Օւանդիկ ազգին՝ զՄարացն առեմ, անդէն ոչ միայն դրացի էր, այլ եւ ընդմտեալ իմն միջամուխ յաշխարհն մեր ձգէին սահմանք նոցա, մանաւանդ ի բուն հին ժամանակսն, թող զբազմամբոյն գաղթականութիւնսն նոցա որ երբեք երբեք ի Հայոց աշխարհին սփռեցան: Նորին իսկ աշխարհագրական երեւք երկրին, գետոցն եւ գղեկաց եւ քաղաքաց անուանք յայտ առնեն զընակչացն սերուն. հաղորդութենէ ընդ Արիական ազգին, այնպէս զի զնոյն երեսս ունին բուն նախաւոր կողմանք Հայաստան աշխարհին, զոր երեւելի նահանգք ցեղից նոցա ունէին. կենդրոն իմն նահանգաց նոցա է որպէս եւ մերոյն՝ Նարախ եւ Աուր անուն գետք. նահանգն Պարսկաստան՝ Նարասին եւ Աուր գետովք գրեթէ մեւս եւս Հայաստան է, որպէս Հայաստան՝ մեւս եւս Պարսկաստան, ունի եւ Մարատան Աուր գետ, ունի եւ աշխարհն Նախարիացւոց Նարախ գետ (Ոքսոս), որոյ գոգցես յաղորդութիւն եւ աղիւսմն իմն էր ի հինսն՝ մերն Նարախ, թող եւ զՆարասին գետ Սոգդիացւոց նահանգին: Այլ զոյգն մտադրութեան արժանի է եւ նոյնութիւն քաղաքացն անուանց ի — Էրփ, — Շափ, — անդ, — ապար եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց որք առհասարակ յԱրեաց լեզու են:

Ձ. Արախի ինչ մերձաւոր գրացութիւն երկրին է՝ նոյնպիսի եւ լեզուին ազգականութիւն. չէք այնպիսի պատեհ տեղի ի կարգել զհայերէն լեզու ի կարգի անդ լեզուացն՝ բաց զնել զնա առննթեր զանդիկ, պահլաւիկ, (հին) պարսիկ բարբառոց Արեաց լեզուին, որոց անհամար իմն անուանք են հասարակաց ընդ հայերէն լեզուի, եւ այն յանուանս եւս որ ամենեւին էական ի մարդկեղէն խօսս իցեն, որովք իրրեւ քորք իմն առ միմեամբք երեւին: — Նոյնպէս եւ ի կրօնսն եւ ի կարծիս որ զաստուածութենէ է: Այնպէս իմն սովորութիւն լինալ է կարծել թէ ի բուն հին ժամանակսն առանց պաշտամանց ինչ եւ աստուածխօսութեան լինալ իցեն Հայք, եւ յետուստ ուրեմն պաշտօն ինչ յունական դից գտեալ մուտ առ նոսա բոտ դիպաց իմն. այսպէս եւ Ալաղարշակ ի սկզբան մտի թագաւորութեանն իւրոյ (յամի իրբեւ 190 յառաջ քան զԲր.) առանց մեհենից եւ պաշտամանց զազգն գտեալ խառնակութեան իմն զիրսն համարի¹, այնու զի վաղ իսկ յստակագոյն պաշտօն Արեաց ազգին որ բառ բուն զառդաշտական օրինացն էր՝ եղծեալ եւ խանգարեալ եւ խառնեալ պաշտամամբք նուաճելոց ազգացն էր, եւ այնպէս մուտցեալ: Արդ այն յստակագոյն պաշտօն զանդիկ վարդապետութեանն հանդերձ այլովք եւս տուրեւառիկ փոփոխմամբք՝ ի գէպ էր եւ մերոցն բուն հին նախնեաց հաղորդել, առ որս չէք տեսնել զբարեւոնական կամ զԱսորւոցն պաշտամունս կամ պատկերս դից եւ այլ եւս նոյնպիսիս. անուանքս իսկ Արամայք, Էրեւրակ, Դեւ, Գթոյի²,

1 Խոր. Ա. ԳԼ. Բ. 62 48.

2 Ցեւ ի Խոմարհ Հոստ 74:

զհաղորդութենէ կրօնական տեպեանց զքաղաշտական վարդապետութեանն յայտ առնեն՝ որ յետ երբայական վարդապետութեանն յստակագոյն քան զամենայն աստուածխօսութիւնսն էր յայնժամ։ Եւ յետոյ եւս յորժամ Պարսիկք առ համաշխարհական պետութեամբն ընկալան ի յսասկ պաշտօնն իւրեանց զգիտ յունական առասպելարկութեանն, նոյն անցք եւ առ մեզ անցին։ Ընահիտ եւ Տիւր անուանք (Արտեմիայ եւ Հերմիայ կամ Ապոլոնի) հասարակաց Արեաց եւ Հայոց անուանք են՝ որովք դարձեալ միասնական իմն հաղորդութիւն Հայոց ընդ Արեաց յայտ առնի։

Յ. Այլ առաւել եւս պայծառագոյն քաղաքային բախտ մեր յամենայն ընթացս պատմութեան ընդ նոցա բախտին կից ընթանայր։ Ընդ Մարաց եւ ընդ Պարսից եղեն նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան, ընդ Մարաց կործանեցին զԱսորեստանեացն պետութիւն, ընդ Պարսից եւ ընդ Մարաց քակեցին զարեւելան — քաղդէական պետութիւնն, ընդ Պարսից անկան ընդ մակեդոնական պետութեամբ, գրեթէ ի նմին ժամանակի ընդ նոստ ազատեալ ելին յիշխանութենէ պետութեանն նոցա, եւ եղեն թագաւորութիւնք երկու ընդ միմիկ Պարթեւ — Արշակունի հազրութեամբ։ որ ինչ քաղաքային յորինուածութիւն էր ըստ զնուորական եւ ըստ ազնուականացն կարգի, էր եւ ի Հայոց աշխարհին՝ յորում համօրէն աշխարհն ի նախարարութիւնս էր բաժանեալ։ մինչեւ առ Սասանեամբք թուր իմն եւ պատուար կայր Հայոց թագաւորութիւնն ի մէջ Հռոմայական եւ ի մէջ Արեացն տէրութեան, մերթ ոոցա բուռն ազդեցութեանն զօրանալով եւ մերթ նոցա։ Մինչեւ ապա ուրեմն քրիստոնէութեամբն ամենեւին բաժանեալ Արեացն աշխարհէ՝ ապրէր յետ մեծամեծ հալածանաց ի վանդէ ընկզմելոյ ի մէջ բազմամեծի ազգին Արեաց։ ուստի եւ քրիստոնէութեանն շնորհ է այժմու գոյութիւն ազգիս։ — Նմին իրի յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ազգն զանձն մի ինչ բոլոր ընդ այլ ցեղից արիական ազգին համարէր, եւ այնպէս իսկ էր յորինուած քաղաքականութեան նորա։ յայն սակս շմարթի եւ չարարի իսկ դք պահանջել ի հին ժամանակէ ազգիս յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ուրոյն առանձինն գոյութիւն, այլ հասարակաց Արեաց ազգին գաղութիւն՝ նորա եւս համարեալ էր։ ուստի եւ ոչ գիր իսկ գոյր առանձինն, այլ պարական գիրն յաղթունիսն եւ ի դաշանց գիրս արկանէր ի կիր։

(Հայո՞՞ւ՞ առնայնէ յայտ է թէ ընդէր բազում անգամ յանուն Մարաց եւ Պարսից կամ Պարթեւաց զմեզ կոչիցեն արտաքնոցն մատենագիրք, եւ երբեմն նոյնս իսկ ընդ նոսա համարիցին։ — Ամենայն իսկ ճառս՝ եւ զայն քաջ ցուցանէ թէ այս իսկ է կարգ եւ գիր հնոց պատմութեանն Հայոց՝ ի պատմութեան ազգաց։

Այժիւրի. Բերատ (յափ իրբեւ 250 յաւաջ քան զՔր.) քուրժ Բեւոյ որ ի յիշատակարանացն Ասորեստանեաց եւ Բարեչացւոց հան զգտամութիւնն՝ որպէս հաստակաւորք եւեթ կան. Արիւզանա (անյայտ ժամանակաւ). Մար Արատ (յափ իրբեւ 190 — 140 յաւաջ քան զՔր.), երկքին նոյնպէս ի նոցին աղբիւրաց որ բազում ինչ իւրք փարան են գտցն պտտմութեան ի գիրս Թագաւորացն եւ Մնացորդաց եւ Մարգարէիցն: — Ի Յունաց անտի Երոզատա վան Ասորեստանեաց պտտմութեան յաւաջին գիրան. Պաեոփա Վնիւացի (յափ իրբեւ 400 յաւաջ քան զՔր.) որպէս հաստակաւորք կան աւ Դիոպորոյ Սիկեզացւոյ՝ որ փարանն եւ ընդ նմա բազում իւրք հակառակ առաջնոցն: — Օգնակակն ի Գաղղիոցւոց՝ ակարդեմական մտանադիրք Փաւսման, Պրէրե, աջ Բրատ, եւ մանաւանդ Հերեն գերմանացի:

ԱՇԽԱՐՀԱՆ Բարեչացւոց (որ յառաջին գիրս հնոց կտակարանացն Ալէնասար կոչի¹, եւ ի վերջին գիրսն առաւել յաճախագոյն՝ Արկիր Վաղղէացւոց²) է երկիր ինչ ի ստորին սահմանաւ Արածանի եւ Վիկլաթ (Ափրատ եւ Տիգրիս) գետոց, որ ի հիւսիսոյ հասանէր ցՄարական Որմն՝ որ բաժանէր զնա ի Միջագետաց, ի հարաւոյ՝ ցգոգ ծովուն Պարսից, իսկ յարեւմաից եւ յարեւելից ունէր սահմանա զորս չմարթի ճշդիւ որոշել: Հին բնակիչք նորա արուեստիւք եւ աշխատութեամբք ապրեցուցին զերկիրն յողորելոյ գետոցն, որք յորդեալ մօրացուցանէին զնա, յարժամ ձիւնք բարձրաբերձ լեռանց Հայոց աշխարհին հայէին. ջրմղօք եւ այլովք եւս նոյնալիսեօք տալեալ զջուր գետոյն այսր անդր՝ լին զպակասութիւն անձրեւացն, որ դուն ուրեք իջանեն, որով եւ բուսանէին արմտիք բազում յոյժ, կենքրոս կամ գոնգ³ եւ կնձիթ. բայց թզենի, ձիթենի եւ որթ չաջողէին⁴. այլ ընդ այնր առատ էին արմաւենիք, յորոց պաղոցն հանէին եւ ամբաւօղի եւ մեղր: — Չէր երկիրն առատաբեր ի փայտահարութիւն եւ ի քարահատութիւն, բայց ընդ այնր մատուցանէր բնութիւնն հող ինչ պատեհ ի նիւթ թրծուն աղիւսոյ՝ զորոց կէսս յարեւու ցամաքեցուցանէին եւ զկէսս ի հնոցս, եւ լինէին պինդ անհնարին որպէս ցայժմ մնացորդն ցուցանեն յետ այնչափ անչափ դարուց. առ նմին մատուցանէր երկիրն փոխանակ շաղախոյ՝ նաւթ ինչ առատ յոր խառնէին ի շամբից մօրուցն՝ եղեգունա եւ կամ կնիւն կամ տերեւս արմաւենեաց, որպէս ցայժմ համեմատ բանիցն Արողոտայ՝ յաւերական նշմարի:

Պշխաւոր քաղաք աշխարհին Բարէլ կամ (ըստ (Յունաց) Բարիլոն, էր մի ի կարի իսկ հոյակապ եւ ի մեծամեծ քաղաքաց

1 Ման. Ժ. 1:

2 Panicum miliaceum.

3 Երեմ. Ի. 25. Ի. 25. աւս եւ Ե.

4 Հերոդ. Ա. Տես եւ Գալիւս. Ար.

1. 6. 25. Եւէի. Ժ. 13. Ի. 15.

Հու. Վիւր. Բ.

ժամանակացն առաջնոց, պատկեր իմն Հռոմ քաղաքի¹։ Եւ շինեալ չորեքկուսի. մի մի ի կողմանցն էր 120 վտաւան կամ երեք երկրագրական մղոն, որպէս զի լինել շուրջանակի 480 վտաւան կամ 12 երկրագրական մղոն։ Բաց յապարանից եւ ի մեհենից կային եւ բուրաստանք եւ անտառք եւ մարգք յընդարձակութեան անդ, զորով պատ առեալ կային որմունք յօրինեալք ի թրծուն աղիւսոյ մածուցելոյ կպրով². բարձրութիւն որմոցն էր 200 գիրկ եւ թանձրութիւն 30 գիրկ, եւ պահէին զնա 250 աշտարակք բարձրաբերձք, եւ էին նորա դրունք պղնձիք՝ 100³։

Բաժանէր քաղաքն ի հին Բարիլոն՝ յարեւմտեան եզերսն Եփրատ գետոյ, յորում կայր աշտարակագործ մեհեանն Բելայ կամ հնագոյն դղեակն արքունական, թերեւս նա է հին բուրգնն Բարելոնի, որոյ աւերակք կան ցայժմ (Պիր Նիմրոդ անուն). յաւթերորդում եւ ի վերջին դատիկոնին էր սրբագոյն տեղի մեհենին յորում չգոյր պատկեր, այլ միայն սեղան մի ոսկի եւ գահոյք վասն դիցն։ — Ի նորն Բարիլոն, որ յարեւելեան եզերսն Եփրատանայ շինեցաւ ի Նաբուքոդոնոսորայ վասն ամրանալոյ յերեսաց Մարացն, եւ ունէր հաղորդութիւն ընդ հնոյն վիմագործ կամրջօքն արկելովք ի վերայ Եփրատանայ։

Վէ՛մ ընդդէմ հնոյ արքունական դղեկին կանգնեալ կայր յարեւմտեան գետեզերի անդ արքունական դղեակն Նաբուքոդոնոսորայ՝ հանդերձ անուանելովք կախաղանաւոր բուրաստանօք, զոր վասն կնոջն իւրոյ հովասուն ի Մարաց աշխարհին անելոյ՝ կազմեաց Նաբուքոդոնոսոր⁴։ — Ինչ ինչ ի շինուածոց անտի մարթի թէ ի Համիրամայ իցէ կազմեալ (ուր Ատեսիառ առ Վիոդորի Բ. 7. զամենայն իսկ զքաղաքն ի նմանէ շինեալ պատմէ). բայց մեծ մասն նոցա յետոյ ուրեմն առ Նաբուքոդոնոսորաւ յօրինեցաւ ըստ Վանինի⁵. որում միաբանէ եւ քաղդէական մատենագիրն Բերոսոս, երկրորդ շինիչ զնա եղեալ⁶, այլ բուն առաջին հիմնարկութիւն նորա անդ ուրեմն ի սկզբան ժողովելոյ մարդկանն ի Սէնաար եղեւ⁷։

47

Ի քաղաքէ աստի առ սկիզբն թագաւորութիւնն Բարեղացւոց, հնագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որպէս գիլք յայտ առնեն՝ յորժամ ասիցեն եթէ «Բուշ որդի Վամայ ծնաւ զԵրրովթ, նա սկսաւ լինել որսորդ սկայ առաջի Տեառն»։ Եւ յս

1 Յեւ Բ. Գեոր. Ե. 18։

2 Նան. ԺԱ. 8։ Հերոդ. Ա. 179։

3 Յեւ Եսայ. ԽԵ. 2։ Երեմ. ԵԱ. 12։ 38, 58։

4 Բերոսոս եւ Գիւգոր. Բ. 8։

5 Բերոսոս առ Եւսեբ. Գրեմ. Ա. ԷԷ. 69—70։

6 Դոմ. Դ. 7։

7 Յեւ առ Եւս. Գրեմ. Ա. ԷԷ 69—96։

8 Նան. ԺԱ. 8 — 9։

խնայելու եղև այս քաջ եւ զօրաւոր եւ արար երախտիս ժամաւ նախկեցաց իւրաց, զի կարճեաց զգազանս վայրի, եւ յայն ստի իսկ մտին մարդիկ ընդ պաշտպանութեամբ նորա եւ ծանեան զնա թագաւոր, եւ նոցա օգնականութեամբ ստիպեաց նա եւ զայլն եւս մասնել ընդ իշխանութեամբ եւ ձգեալ տարածեաց զիշխանութիւնն: — Օգնանէ տանն առաջնորդ լինալ աշտարակագործութեան ի Ռարիլոն, եւ ըստ հասարակաց հաւանութեան կարծեաց Ներքովթ համարի այն՝ զոր արտաքինք ի պատմագրացն Ռեզոս կոչեն, որ առ նորին պայազատօք աստուածացեալ առ սահաւ սահաւ Ռէլ կամ Ռահազն անուամբ ի բազում ազգաց առնոյր պաշտօն: Ներքովթ շինեաց եւ զՆրէդ քաղաք (զՆդեօփա), զՆքադ (թերեւս զՄծրին) եւ զՌազանէ (զՏիպոն), յերկրին Սենաար¹:

Նորագոյնք ի պատմագրաց զՆերքովթ համարին եկեալ գաղթականութեամբ իւրք յԱթւոփպացոց աշխարհէն եւ բերեալ զպաշտօնն Ռելայ ի Ռարելաստան, եւ նուաճեալ զբուն բնակիչս երկրին, համեմատ իմն Խարենացւոյն²:

Կանխագոյն ծաղկելոյ բնակչաց Ռարելացոց աշխարհին պատճառք՝ էին յաջողագոյն դիր աշխարհին, որ իբրեւ կենդրոն իմն էր բուն հին համաշխարհական վաճառականութեան, եւ դիւրին՝ հաղորդութիւնն ի վերաց մեծամեծ ջրեղէն ճանապարհացն Նափթա եւ Տիգրիս գետոց, զայնց ճանապարհաց տանձ որք ի հարաւ կոչս՝ ի կազմն ծացոյ ծափան Պարօից եւ անդր եւս ձգեալ՝ զառաջին վաճառական նահանգս հնոցն աշխարհի՝ զԷնդիկո յայտ՝ կողմանէ, եւ զՂարաբիս եւ զԱթւոփպիս յայնմ՝ կողմանէ ընդ միմեանս կապէին: Վարձեալ՝ զի առաւ ուրեմն իբրեւ ի գլուխ սահմանաց Սեմական եւ Ղրիական աշխարհաց՝ այլ եւ այլ ազգք վազ իսկ կարգեալք եւ յօրինեալք ըստ իւրաքանչիւր կարգաց եւ յօրինմանց առնթեր միմեանց՝ զմասաւոր ջան եւ զհնարագիտութիւն իւրեանց իւրաքանչիւր՝ սեպհական այլ եւ այլն օրինակաւ մասաւցանէին յառաջ: Աւ զորօրինակ ըստ գրոցն պատմութեանն առաւ միմեանս բնակեալ էին ազգքն առաջինք, եւ սուր անտի յայլ եւ այլ կողմանս ցրուեցան, նոյնպէս առաւ իմն ի Ռարելոնիս է կէտն՝ ուստի նախ հրահանգք կրթութեանն ելին, ոչ միայն վասն սեմական աշխարհաց յարեւմուտս՝ այլ եւ վասն արիական ազգաց յարեւելս: Վանդի քրմականն յօրինուածք որ ի կարգս եւ ի սահմանադրութիւնս արիական ազգացն երեւին, առանձինն իմն օրինակ դարութեան նոցա՝ այս ինքն բազմապատիկ եւ բազմակերպ սեպհանն նշանագիրք, դարձեալ արուեստն նոցա եւ նշանակք

1 Եւր. Յ. 8 — 12:

2 Մեթաքսիմ եւ Մեմբրոյիմ որ իմանի եզրիպատ, եւ բազումք ի ժամանակագրաց Մեթաքսիմ որ է Ռել, եթւոփպոյի քաղա-

սելով՝ հաւանեցուցին զմեզ պատկոհ հաւատի լինել, յազգոս բնակութեան սահմանացն ընդ եզրիպատս: Գիրք Ա. ԳԼ. Ե. ԷԼ 34:

կրօնից (հարձակումը եւս նշանակալից) ի Ռաբերայեւոյ աշխարհէ ունին զծագումնն, այսպէս եւ առաջին սկիզբն կրթութեան եւ հրաւհանգաց ամենայն սեմական ազգաց՝ նշանադիրքն աղփարեաւոյ օրէ քաղանդատիկ աստիճանաւորութեամբք երեւին ի փրանկեցի, յետքարիացի եւ ի հռոմայեցի աղփարեաւն, եւ դարձեալ չափքն եւ կշիւք որ ի կից արեւմտեան ընդ համարէն արեւմտեան կողմանս Ասիայ ի հինան, եւ սկիզբն պատեղադիտութեան եւ բաժանման ժամանակի ի տարի, յամիս, յօր, այս ամենայն ի բուն հին հրահանգաց Ռաբերայեւոյ աշխարհին ընդ բնաւ տարածեցաւ: — Իսկ լեզու եւ կրօնք հնոցն Ռաբերայեւոյ՝ ըստ խառն լինելոյ բնակչացն նշանակէս եւ նորին խառն իմն էին, սակայն որպէս ի անդեանց եւ յանուգնայ անտի հնոց գրաւատական աստուածոցն նոցա՝ Ռեւայ, Ռեդաիայ եւ Սիդիտայ գոյ առնուլ ի միտ, բուն հինն լեզուին նոցա եւ կրօնից՝ սեմական էր. թէնպէս եւ այն եւս յայտնի նշանքի թէ եւ արեւմտեան հրահանգք եւ կրթութիւն վաղ ի մէջ եկեալ բազում արդեցութիւն ի վերայ ամենայն իրաց Ռաբերայեւոյն գործեցին:

Պատմութիւն այսր նշանաւոր աշխարհի յոյժ անյայտ իմն է, եւ յաղքերացն զոր ի վերայն յիշեցաք՝ միայն ըստ մեծ ինչ չըջանաց ժամանակի մարտի առհասարակ իմն որոշել: Ղափ արաստերական չըջանն ժամանակի՝ որ բաժանդակիցէ 435,000 տն արեւական յառաջ եւ յետոյ քան զըջեղեղն: Այսմ չըջանն ժամանակի այսչափ ինչ եւեթ պատմական բխէ՝ թէ վաղ իսկ յանաջադայն յայնժամ՝ ժողովուրդ յայլ եւ այլ ցեղէ ճշդիւ զանաւել ի կարգս եւ յաստիճանս՝ խառն ի միասին բնակէր ի Ռաբերանիս: Արհարգ չըջանն ժամանակի, որ յառաջնում մասին խրում նշանակէս աստապերական թիւս ունի, բաժանդակէ յինքեան զամս իշխանութեան 86 բնակ թագաւորաց եւ միանգամայն զծագկեալ ժամանակ հնոցն Ռաբերանիայ: Այս յերրորդում չըջանի ժամանակաց՝ զայ ասարացն տէրութիւն, նախ ի Մարաց, յետոյ յԱրարայեւոյ, ապա յԱորեստանեաց՝ որք ըստ զրոցն պատմութեան յի գորու յիշն վաղ տիրեալ ի վերայ Ռաբերատանի:

Այսպէս այս առաջին Ռաբերայեւոյ պետութիւն մօտ ուսրեան յամն 1300 (եւ ոչ եթէ յամն իբրեւ 2000) անկու ընդ Աորեստանեաց իշխանութեամբ:

48

Աորեստան առ զանունն յԱսուրայ ի Աեմայ որդւոյ՝ եւ որդիքն Արփաքսադայ բնակեցին ի հիւսիսային կողման աշխարհին:

1 Զփ օմ փոյն ի Թագաւորաց որք պետութեան Ռաբերայեւոյ՝ Ամարիւս ունի, անաշխիւք ի զրոց որոց աստուգու

Թեմն (յոյժ իբրեւ 2000). Ենն. փ. 1:

2 Բ. Մնաց. 17. 11. 7. Թագ. փ. 24:

3 Ենն. փ. 8. 12:

Բայց շինիչ եւ տէր աշխարհին եղեւ Նիմրոթի Կամ Նիբրոթի առաջնորդ տէրութեան Բաբելացւոցն. նա շինեաց զԱփնուէ, զՍեբարոթ քաղաք եւ զմեծ քաղաքն Սեւէն¹: — Երտաքիւք ի մատենագրաց՝ Նինոսի համարին շինեալ զԱփնուէ (իրեւ Նին Նաւէ՝ Նինայ բնակութիւն), բայց թուի թէ շինվեալ խառնակեն իմն զգործս Նիմրոթեայ ընդ գործոցն Նինոսի: Եւս զլիաւոր քաղաք Ետրեստանեաց աշխարհին կայ առ Վիղաթ գետով շինեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝² մղոնս յերկայնութիւն եւ 2¹/₂ ի լայնութիւն, եւ շուրջանակի 15 մղոնս. պարիսպ նորա ի բարձրութիւն 100 սան եւ ի թանձրութիւն 10. եւ 1500 աշտաբակք եւ մահարձանք պահէին զքաղաքն սկսյազործ³: — Համարէն Ետրեստան բաժանէր յարեւմտից կուսէ ի Միջագետաց Վիղաթ գետով, իսկ ի հարաւոյ հասանէր ցերկիրն Բարեղոնացւոց, յարեւելից մինչեւ ցՄարս եւ ի հիւսիսոյ ձգէր ի սահմանակողմն Հայաստան աշխարհին: Հիւսիսային դաշտավայրք առ Տիգրիս գետով ոռոգանին ի բազում խաղից եւ ի ջրմղաց եւ յայն սակա իսկ պաղարեքք են: — Արպէս կրօնք նշնայէս եւ լեզու եւ ազգն իսկ Ետրեստանեաց կիսովն յարիական ցեղէ էին, սակայն ի դրացի աշխարհէն ի Բաբելաստանէ եւ յԱսորւոց եւս ի վաղուց բազմապատիկ մատուլք մտեալ էին ի նոսա:

Խամանակագրութիւն Ետրեստանեացն կարօտ է քննութեան՝ զոր ի դէպ է համառօտիւ վճարել այսպէս:

1. Կտեսիտս (մօտ յամ 400) գրեաց պարսկական պատմութիւն ի 23 գիրս, յորոց առաջին 8 գիրք բովանդակեալ ունին զԵտրեստանեացն պատմութիւն. զհետ նորա չորսն բաց յամանց՝ ամենայն յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրք, որպէս Դիոգորոս Սիկեղացի՝ յորմէ ունիմք զմեծ մասն հասակաւորոցն Կտեսեայ, Կասաովր Հռոդացի (որ է աղբեր եկեղեցական ժամանակագրացն Ափրիկանեայ, Եւսեբեայ՝ յորմէ թուի ինչ ինչ աւեալ եւ խորենացւոյ), Յուստինոս եւ այլք:

Եւրդ պատմէ Կտեսիտս այսպէս. Անդէն յամի 2176 յօրինեալ կալմեցին աշխարհակալութեամբ Նինոս եւ Էամիրամ՝ զհամաշխարհական տէրութիւնն Ետրեստանեաց: — ԶՆինոս առաջնորդ պար տէրութեան ոչ ի վերայ Բաբելացւոցն եւեթ, այլ եւ ի Հայոց, ի Մարաց եւ ի Բակտրիացւոց վերայ պատմէ տիրեալ, եւ թագաւորել նմա ամս 50: Նորին կին Էամիրամ՝ որ պատերազմաւոր մուգն եւ իմաստութեամբ եհաս թագաւորութեանն, հնարեցաւ օգնականութեամբ մտերմացն իւրոց մերժել զորդի իւր զԱփնուտս (Զամէս) ի թագաւորութենէն, եւ ի վերայ աշխարհակալութեանց առնն իւրոյ, ասէ, հասանել պատերազմաւ մինչեւ ցկողմանս Եգիպտացւոց եւ Եթովպացւոց, եւ յետ այնորիկ յամախազունդ զօրք խաղացեալ ի վերայ Հինդկաց աշխարհին՝ եւ անդ ի պարտութիւն մատնեալ, եւ յետ պարտութեանն՝ իւրուրոյն որդի Նինուտս զնա սպանանէր յետ թագաւորելոյ նորա ամս 24: Այնուհետեւ մի ըստ միոյէ բազում թագաւորք գտաարիք եւ թուլամորթք զմիմեանս պայազատեն ամս 1300 (որոց թիւ համարոյ եւ անուանք

1 Նմ. Ժ. 11 — 12: Մեթ. Ե. 6: 2 Տե. Յովն. Գ. 3. Դ. 11:

պաշտօնակի թաղանց պատմին) մինչև ցՄարգանապաղոս (կամ Թա-
նոս Կոնկոզերոս)։ Յարեան ի վերայ սորա Վարդապետ Կուսակալ Մարաց
եւ Բեղեսիս քուրմ կամ Կուսակալ Բաբելացւոց, խաղացին զորօք ի
վերայ քաղաքին Նինուէացւոց։ Թէպէտ եւ հարան եւս երկիցս եւ
խորհէին յետ կալ, այլ յետ օգնականութեան ուսուէք հասանելոյ,
պաշարեցին միւսանգամ զքաղաքն։ Իբրեւ յերրորդ ամի պաշարմանն
յորդեաց գեան Գկղաթ, յարձակեալ մահն ի քաղաքն։ Բայց ար-
քայ Սարգանապաղոս արկ իւրովի հար յարքունիան եւ պրեցաւ
հանգերձ կանամբքն եւ գանձութն։ Այսպէս ըստ Կտեռեայ եւ ըստ
պնոցիկ որ զհեան չգրան նորա, յամի 876 (= 2176 — 1300) Ասորես-
տան հանգերձ գլխաւոր քաղաքուն Նինուէիւ վկանդեալ ի Մարաց՝
լինի աներեւոյթ ի պատմութեանէ։

Զ. Եւ այց սակայն յորժամ Կտեռեան անհետ բարձեալ ի միջոյ
զԱսորեստանեաց պետութիւնն առէ, անգէն ի նմին ժամանակի ի բուն
Ծագկի եւ ի բարձրութեան զնա ցուցանէ պատմութիւն գրոցն սրբոց՝
յորս չգան ամենեւին ինչ նշմարանք այսպիսի համաշխարհական տէրու-
թեան յայսչափ հին ժամանակի, եւ այսպէս կանուխ կործանման նորա։
Զի ըստ գրոցն՝ Ասորեստանեացն թագաւորութիւն, որոյ հիմնիչ փո-
խանակ Նինուսի՝ Նինուզի է, հաստատեցաւ ի Բաբելոնէ, ունէր քա-
ղաքս բազումս առ վերնակողմամբն Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց, յորոց
մասն մի երեւին միւսանգամ ինքնօրէն եւ ազատ Յերորդ գարու¹։
Եւ ամենայն պատմութիւնք Կտեռեայ որ վասն առաւել քան զհազարա-
ման ժամանակ աիրելոյ Ասորեստանեաց ի վերայ Պաղեստինացւոց,
Ասորւոց եւ Փիւնիկեցւոց են՝ եղծանին ի ճշգագոյն եւ ի ժամանակա-
կից պատմութեանց եւ ակնարկութեանց՝ որ զայնց աշխարհաց ի գիրս
սուրբս կան։

Նշանպէս եւ երեւելիք յարապքին պատմագրացն։ Հերոդոտոս ոչ
այնպէս վաղ բառնայ զԱսորեստանեաց տէրութիւնն ի միջոյ, եւ ոչ
այնպէս կանխագոյն տարածանէ զիշխանութիւնն նոցա ի վերայ աշխար-
հացն պնոցիկ որ յիշեցան։ Այլ յամի 1234 թ 714՝ ամս 520 ապ իշխել
նոցա յայսմ կողմանէ մինչև ցՓոքր Ասիա, եւ յայնմ կողմանէ մինչև
ցմանս մի հիւսիսային եւ արեւելեան Ասիայ²։ Այլ առաւել ճշգագոյնս
բաբելացի պատմագիրն Բերոսոս. ըստ սմա՝ թագաւորեցին թագաւորք
Ասորեստանեացն ի վերայ Բաբելոնի ամս 526, յամի 1296 մինչև ցամ
770 նախ քան զԲելսաոս առանց ընդհատ ժամանակի։ Թէպէտ եւ
լանացին յայնմ հետէ Բաբելացիք խզել զլուծն Ասորեստանեաց եւ
յաջողեցաւ իսկ երբեմն, սակայն նուաճեցան միւսանգամ³, եւ Ասո-
րեստանեայք առ Սենքերիքոսիւ եւ Ասորդանիոսիւ (որ Ծանօթ իսկ
են երրայակիր պատմութեանն) յընթացս Յերորդ գարուն հասին աշ-
խարհակալութեամբ ի Փիւնիկէ, ի Հրէաստան եւ յԵգիպտոս⁴։ Այսպէս
եւ որ ի նոցին աղբիւրաց զպատմութիւնն ժողովեաց՝ մերն Մար Աբաս՝
զկործանումն Ասորեստանեացն պետութեան ասա ուրեմն առ հարոն
Նաբուքոդոնոսորայ գնէ (յամի իբրեւ 610 նախ քան զԲել.)⁵ այն-
պէս զի յետ լինելոյ Պարուրայ օգնական իշխանին Մարաց ի կործա-
նումն տէրութեանն պնոցիկ՝ յաջորդն Պարուրայ՝ Հրաշեայ պատահէ
առ Նաբուքոդոնոսորաւ⁶։ Բւատի եւ ոչ առ սոստ կան նշմարանք համ-

¹ Նոն. Ժ. 11. Միւ. Ե. 5. 6-2. Գ.:

² Հերոդ. Ա. 95. տեւ եւ 72, 102:

³ Անգ.:

⁴ Անգ.:

⁵ Խոր. Ա. Գլ. ԻԱ.:

⁶ Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ. «Հրաշեայ... առ»

աշխարհական տէրութեանն Կանսեղ եւ որոց նորին զՏեւ չգրան, եւ կործանման տէրութեանն Ասորեստանեաց յառաջ քան զծաղկեալ ժամանակն զոր ընծայեն նմին գիրք: այլ նմին հակառակ որպէս ի գիրս նոյնպէս եւ առ սոսա պատմի ընդդիմակացն այնր ամենայնի:

(Հայն սակս թողեալ զԿանսեան պատմութիւնն եւ զսովորական հայ-թայթանս վերջին մատենագրաց միաբանելոյ զնա ընդ գրոց պատմութեան, այս ինքն՝ զներով երկուս Ասորեստանեաց տէրութիւնս, մի հին տէրութիւն Ասորեստանեաց եւ մի նոր (զորմէ 6 գիրք Ասորեստանեաց կատարեալն պատմութեան՝ զոր օւնի Կանսիտս, աչ ինչ ամենեւին յիշատակեն), պարս է հայել հաստատուն՝ յառաջնորդութիւն գրոց սրբոց՝ ի կիր արկեալ յամբողջութիւն՝ եւ զպատմութիւնս պատմագրացն զորս յիշեցաք:

1. Արտաքինք ի պատմագրաց վնինոս եւ զՇ ամիրամ՝ դնեն հաստիչս այսր պետութեան: այլ նորագոյնք ի մատենագրաց զերկոսին եւս համարին առասպելական ինչ գիւտս անուանց, վնինոս փոխանակ քրմական իշխանութեան ըստ Նելեան պաշտամանն, եւ զՇ ամիրամ փոխանակ քրմական իշխանութեան Սիհրական պաշտաման¹, եւ Նինուաս իցէ առաջին աշխարհական թագաւոր՝ ի քրմացն իշխանութենէ զերծեալ: Սակայն թէպէտ զայնչափ կանխութիւն ժամանակի (2000 նախ քան զԲր.) եւ զայնչափ ընդարձակ աշխարհակալութիւնսն (յնդիպաացւոց ցւընդիկս) որ զնոցանէ պատմի, չիցէ պարս ամենայնիւ ճշմարիտ համարել, բայց թուի թէ կայ զբեթէ անընդդիմակաց իմն հաստատութիւն վանս գոյութեան անձինն Շ ամիրամայ, եւ չափաւոր ինչ աշխարհակալութեան եւ մեծագործ ինչ շինութեանց² որոց յիշատակ հանդերձ անուամբն Շ ամիրամայ ի գիրս³ եւ ի բերանս բնակչաց կողմանցն այնոցիկ ցայսօր այնչափ յաճախութեամբ յաճի, որչափ անուն եւ յիշատակ Նդէքսանդրի (Իպքենտէր), թող զգրոյցս ազգին մերոյ ի բուն հին ժամանակո՝:

Սակայն այս առանց իրիք հակառակութեան է թէ մօտ արեմն յամն 1300 յառաջ քան զԲր. իշխանք կամ թագաւորք Ասորեստանեացն ընդարձակեցին զսահմանս տէրութեան իւրեանց ի հարաւոյ անդր իսկ ի վերայ տէրութեան Նաբելոնա-

աւաւ, ասնն, կեցեալ զնորաբազմեաւոր արքայ Բաբելոնացւոց: Ասնն բան Խորենացւոյն առաջ Կանսէն Մար Արտաշ նշանակէ, որպէս յայտ ի բազում տեղեաց համեմատութենէ է:

1 Ըստ Կանսեայ առ Դիոգ. Սիկ. Բ. 20. պատմի Շ ամիրամայ թէ պաշտէին զնա Ասորիքն իրեն Դերկեայ աստուած, առասպելաբանեալ եւս զնմանէ թէ յազունի փոխեցաւ:

2 Յետ առ Թիտուսայ Եւսմ. Զ. Մասն Ա. Ե՛լ 209, աւր գտանին ստեպ լինութիւնք նորա ի սահմանափակեաց Բաբելոնայ՝ ի Հերատ, ի Համատան (յնիքաատան), եւ անոի կարգաւ յամենայն իսկ Կորդուս (Քուրթատան) ի հինն Ասորեստանի, մին-

չեւ պար իսկ ցնալն Բաբելոնեաց ի կողմնս Հայաց աշխարհին:

3 Մար Արտա եւ Խորենացի ստեպ: Յետ եւ առ Մարտր. Ժ. 2. 137:

4 'Առ պարթւիք' եւ աշխարհիւ մերայ առասպելք զբազմահմեւ Ասորին (զՄար Արտա) արգարացուցանեն. առաւ արեմն զմահն ասել Շ ամիրամայ եւ զՏեւեակ փախաւտն եւ զԿարգաւն եւ զԳնա Գոյն եւ զարքաւն, այլ եւ ի մեհ հասանել սուսերաւորաց, եւ զյուսուսութն ի եւլ, եւ բան ի նմանէ՝ Ուլուիք Շ ամիրամայ ի եւլ: Այլ թէ արեմնս առասպել՝ եւ Շ ամիրամ քոր՝ առաջին քան զԿարգաւ: Խոր. Գիրք Ա. ԳԼ. Ժ. Ե՛լ 209 — 210:

ցւոց որ մայրն լինալ էր նոցա, այնպէս զի մինչեւ ցկէս Յերորդ զարու ի ժամանակագիր պատմութիւնս Նաբելոնացւոցն 45 թա-
գաւորք յիշատակին կացուցեալք յԱսորեստանեաց ի վերայ Նա-
բելացւոցն, որոց թագաւորութեանն ժամանակք գումարին ի մի-
ասին միանգամայն 526 ամբ: Ի հիւսիսայ եւ յարեւելից էր նահանգ՝
աշխարհն Հայոց եւ Մարաց՝ ուր (ըստ Նրոդատայ) մինչեւ ցկա-
տարած կոյս Յերորդ զարու իրրեւ 520 ամ տիրեցին: Իսկ ի հիւ-
սիսային արեւմտեան կողմանց անդր իսկ ի ներքս ի կողմանս Փոքուն
Էսիայ մտին միջամուխ, որպէս առանց հակառակութեան ցուցա-
նեն յիշատակարանք Էամիրամայ, զորոց պատմեն անդ լինալ հինքն,
եւ կարգել հարստութեան իրիք յազգէ Ասորեստանեացն ի թա-
գաւորութեան Լիւդացւոց¹, եւ նշանք յաղթութեանցն յօրի-
նեալք ի թագաւորացն Ասորեստանեաց որ ի նորագոյն ժամանակս
միւսանգամ յայանեալ գտան (ըստ նոր քննութեանցն Լեպոխսի),
յորս են եւ յիշատակարանքն ի Հոնիացւոց աշխարհին զորս Նրոդա-
տոս² Սեսոսարի ընծայէր: Մինչեւ ցկէս Յերորդ զարուն չէին աա-
կաւին լինալ միջամուխ զէնք եւ սպառազէնք նոցա ի ծովեզերս
ծովուն Միջնոյ: Ընդէն զսովին իսկ ժամանակաւ իմանամք ի գրոցն
պատմութենէ, թէ նախ զմանր մանր թագաւորութիւնս Էոս-
րոցն որ ցայնժամ ինքնօրէնք էին՝ հնազանդեցուցին³. ապա
անդր եւս անցեալ ի վերայ աւերակաց երկուց եւս երրայական
թագաւորութեանցն՝ ջանային զմեծագանձ վաճառաշահ քա-
ղաքն որ ի վերայ ծովեզերաց ծովուն Միջնոյ էին, միանգամայն
հանդերձ Նգիպտոսիւ եւ ծովեզերեայ նահանգօք Փոքուն Էսիայ
առնուլ ի բուռն եւ քմրանել զհամաշխարհական վաճառականու-
թիւնն: Ինքեանք իսկ Իորայելացիք էին որ զայս խաբաղան խրա-
տաւ ազգաց առաջակողման Եսիացւոցն զրգուեալ անին առ իւ-
րեանց կորուստ եւ յապականութիւն արուարձանեայ տէրու-
թեանցն: Եւ աջին պատճառք աշխարհափառութեամբ դիմելոյ Էոս-
րեստանեաց յառաջակողմն Էսիայ գժտութիւնքն էին, զոր թա-
գաւորն հիւսիսային թագաւորութեանն Հրէից՝ Մանայէմ
(771—761) ունէր ընդ արանց ապստամբելոց ի նմանէ յայնկոյս
Նորգանանու: Իրրեւ եանս թէ չէ առակ հնազանդել զնոսա,
կռէաց զարքայն Էսորեստանեաց զՓուլա, ոս եկն եւ զմասն մի
ապստամբելոցն առ ասորա վապանդի⁴, բայց եւ ի վերայ արքային
Իորայելացւոց արկ հարկս սաստիկ⁵: Սակայն երկուքին եւս կող-
մանքն գարձեալ առանց խրատելոյ ի գիպաց անտի եւ ի բանից
մարդարեւիցն՝ սկսան այնուհետեւ հանդերձ Էսորեստանեօք եւ
զԼեպտացիս ձգել ի գժտութիւնս իւրեանց, մի կողմն զսոսա եւ

1 Հերոդ. Ա. 7:

2 Հերոդ. Բ. 106:

3 Ամէն Զ. 8: Եւոց. Ժ. 8... 12:

12... 15: 11...:

4 Ա. Միաց. Ե. 26:

5 Գ. Թու. Ժն. 19, 20: Յէն Ը. 10:

մի կողմն զնոսա՝ ածեալ յօգնականութիւնն¹։ Կը եւ ի մէջ բւարացն աւերութեանց աեւէին յայնժամ հին լնչ քմութիւնք²։ Իսա առանկէ փոխանակ միարանութեամբ առհասարակ ընդդէմ ահագին թշնամւոյն աւելոյ զէնս, անկանկին Ասորիքն եւ երբեք երբայտեան թագաւորութիւնքն անդատին յամէ իբրեւ 745 ընդ միմեանս բազմամեայ պատերազմք³, մինչեւ ապա Աբաղարքայ Աուդայ ի նեղ անկեալ յԱսորւոցն, փշեաց զԱսորեստանեացն ի թիկունս օգնականութեանն⁴։ Ամեն իրի թագաւորութեամբ արքայ Ասորեստանեաց արար նախ զուս թագաւորութեանն՝ Վաստակոսի, ապա զհիւսիսային թագաւորութիւնն իսրայելացւոց երկրորդ վտարանգութեամբ նուազեցոյց, եւ զհարաւային թագաւորութիւնն՝ ոչինչ միա եղեալ զաշխարհութեանն՝ արար հարկատու⁵։

2. Այնուհետեւ անդատին յամէ 742, յետ ջնջելոյ զմանր մանր թագաւորութիւնն Ասորւոց, յետ աղար եւ անզօր զերկոսին երբայտեան թագաւորութիւնն առնելոյ, նշմարեմք երազագոյնս վարել Ասորեստանեացն յայնժմ հետէ յառաջ յաշխարհակալութիւնն իբրեանց, եւ նախ զապարագոյն ինչ վայրան, որ ի վերայ ծովեղերաց ծովուն Միջնոյ կային, որք եւ դուռն իմն էին Նիգիպտոսի՝ կալան վաղվաղակի, այս ինքն զքաղաքս աշխարհին Փղշաւացւոց յոր դիմեալ խաղաց այնուհետեւ արշաւան բանակաց նոցա, յորում եւ զԱզովտոս գղեակ առին⁶։ Իբրեւ ետես Նիգիպտոս զվիշտս վտանգին, կամեր իմն առնել զամեն յամրի եւ ի զգուշութեան՝ ուխտս դաշանց ընդ երբայտեան թագաւորութեանցն եղեալ, զորս եւ հրապուրեալ զբզանաց իսկ կապարմ գործուցանել յետս կալ յաղտատմութիւն⁷։ Այնժամ ձեռեղեակ հապանէին զուրք Ասորեստանեացն, ջնջէին, առնէին առմենեկն զուս թագաւորութեանն Խորայելի (720)։ ապա դարձան ի վերայ հզօր եւ մեծատուն շահաստան քաղաքացն Թիւնիկեցւոց⁸ որ զլիաւոր իմն կէտ ամենայն աշխարհակալութեանց նոցա էին ի կորնման յայնուիկ։ Ամենայն Թիւնիկաստան անկաւ ի ձեռս նոցա բոց ի քաղաքէն Յիւրացւոց որ ի կղզւոջն էր, եւ ամբոսցեալ զրիւն իւրով եւ զեղեցիկ նուական։ Ըտուութեամբ պաշտպանեալ կալաւ միայն զդէմ, եւ զուր ամս 5 պաշարեցին զնա ի նամայէ զորք Ասորեստանեացն։ Այնժմ ժամանակի ի զլուս իմն բարձրութեան եւ զօրութեան հասեալ էր Ասորեստանեացն արեստութիւն։ Ամենայն թագաւորութիւնք Ասորւոց որ սահմանի մի յառաջագոյն հզօրք էին, նուանեալ եւ հնազանդեալ էին։

1 Ու. Բ. 9. 4. 6. 35. 5. 37. 4. 5 7. Թագ. 32. 7... Բ. Մնաց.

2 Եզեկիոս Նախ. պատմ. Բ. 91. 12. 30. Եւոյ. 3. 36. 37.

3 7. 3.

4 7. Թագ. 36. 37. Բ. Մնաց. 12.

5 ...

6 Եւոյ. 1. 1... 7. Թագ. 32. 7...

7 Եւոյ. 1. 1... 7. Թագ. 32. 7... 8 Եւոյ. 1. 1... 7. Թագ. 32. 7...

ի Ռարեւնիա իջիւնք հաւատալ մի Ղարեառանեաց, Մարաւան եւ Հայաստան եւ արուարձանեայ նահանգք վաղ իսկ հասաւ զանգէին նմա¹, եւ ամենայն իսկ միջնաշխարհն Պաղեստինացւոց հանդերձ մերձաւոր կողմանքն Արարացւոց եւ ծափեղերօք Փիւնիկեցւոցն եւ Փղշտացւոց, ուստի վաճառաշատ նահանգք հին համաշխարհական վաճառականութեանն էին ընդ ձեռամբ նոցա:

3. Այս բազմամեան պատերազմօք Ղարուոց եւ Պաղեստինացւոց թագաւորութեանցն զկէսս հնազանդելոյ եւ անարացոյցանելոյ, եւ զկէսն ամենեւին իսկ ջնջելոյ, այնուհետեւ առնութեք հասեալ կային մօտ զօրք Ղարեառանեացն՝ ի հին թագաւորութիւն անդր Փարսունացն. արդ վասն ի վերջն կէս աշխատութեանց իւրեանց հասանելոյ՝ հարկ էր տալ եւ զվերջն պատերազմն ընդ հզօր նախանձորդին իւրեանց, որ վաղ իսկ զնոյն խորհուրդս աշխարհակալութեան ունէր ի վերայ նահանգացն որ ի միջի են Միջնոյ ծովուն եւ Ափրատ գետոյ: Գրգռեցաւ պատերազմն յորժամ Ազիպտացիք արարին դաշնաւորութիւն ընդ Ազիկիայ արքայի (Յուդայ որ կացեալ էր յետս Ղարեառանեացն², եւ այնպէս որպէս գիրք միարան ի ամին ընդ Արագոտայ³ պատմեն՝ զային երեւէին առ Անեքերիիաւ յաճախազունդ բազմատարած բանակք որք ընդ Անապատն Արարիա անցեալ⁴ հասանէին ի հիւսիսակողմն Յուդայաստանի, անտի արձակէին զունդ մի պաշարել զԱրուսաղէմ⁵, ուր բուն զօրն դիմեալ երթայր յաշխարհն Ազիպտացւոց: Նրանօթ իմն է կատարած պատերազմին. զօրքն Անեքերիիան որպէս պատմեալ էր Առայի մօրգարէ, կոտորեցաւ ի ժանտէ⁶, եւ մնացորդ զօրացն փախստեաց ի հասելոց անտի զօրաց հզօր թագաւորին Ազիպտացւոց թարաքայ տարէր կորուհոր⁷: Այս չաջողութեան արշաւանիս (715) խորտակեցաւ զօրութիւն Ղարեառանեացն: Ոչ միայն նահանգքն որ առ Միջնով ծովուն էին՝ երին ի ձեռաց նոցա, այլ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք խառնեալք ի տէրութիւն նոցա գտեալ պարտալ ի ժամանակին յայնմիկ ջանացան ելանել միւսանդամ յազատութիւն որ եւ յաջողեցաւ Մարացն առ Գիողիաւ (714), ուր Ռարեւնացիքն ապստամբել ապստամբեցին, սակայն միւսանդամ նուաճեցան⁸:

4. Սակայն Ղարեառանեայր եւ յետ այոց ձախողանաց, քանզի տակաւին հզօրք էին՝ չարէին թողուլ զխորհուրդ աշխարհակալութեանն զոր յայնչափ ժամանակս յաջողութեանն կատարեցին: Այն սակս նախ նուաճեցան ծովեղերք Ափիկեցւոց աշխարհին եւ

1 Դ. Թագ. 65. 6. 62. 11: Եոպ. 13...:

1Բ. 6:

2 Դ. Թագ. 62. 7. 31:

3 Հերոդ. Բ. 141:

4 Համեմատեա ընդ Երեմայ՝ 46 —

5 Դ. Թագ. 62. 14...:

6 Եոպ. 6. 16... ԻԸ. 4... Այ. 3—36:

7 Եոպ. Այ. 7. 9. 36... Սք. 46. 4...:

8 Իերուսա. 36 Դ. Թագ. 7. 13...:

խորհեցաւ. Սենեքերիմ՝ մեծ ինչ խորհուրդ՝ դնելոյ անդ շահաստան վաճառականութեան ըստ նմանութեան քաղաքին Ռաբելացոց, եւ եթէ այն կատարէր, ապա այնուհետեւ Ասորեացն վաճառականութիւն փոխանակ ի շահաստան փխնիկեցւոց ընթացալոյ որպէս ցայնժամ ընէր, անդ յամենայն կողմանց ժողովէր, եւ այնպէս ծովական վաճառականութիւնն անցանէր ի ձեռք Ասորեանեաց՝ որով եւ պատրաստութիւն իմն ընէր կործանելոյ կամ նուաճելոյ զվաճառական տէրութիւնս փխնիկեցւոցն։ Ամեն իրի շնեաց Սենեքերիմ զԹարան եւ զԱրեւադէ քաղաք ինչ կրակին որոյ ընդարձակութիւն եւ ձեւ եւ որինակ ըստ Ռաբելոնի էր, ընդ մէջ անցանելով Արդնոս դեռոյ՝ որպէս գունակ Արածանոյ ընդ մէջ Ռաբելոնի¹։ Այլ մահն Սենեքերիմոյ որ ըստ միաբանն պատմութեան գրոց եւ Ռերոստի² անդատին յիւրոց որդւոց եղեւ, եւ գուպարած եւս որդւոցն նորա ընդ միմեանս հանդերան ի դերեւ։ Թէպէտ եւ տեսանեմք եւ յետոյ միանգամ առ Ասորդանա (Աքսերդիսա) Սենեքերիմոյ որդւով յարձակեալ Ասորեանեացն յաջողութեամբ յառաջակողմն Ասիայ, յարում³ զխոր Ասորիս այս ինքն զհրէաստան եւ զերկիրն Փղշտացւոց եւ զԼազիպոս վանեալ վիանդէին, եւ Թերէք քաղաք զխաւոր վերնախորհմանն Լազիպոսի ի հիմանց քանդեալ բրեցաւ⁴։ Սակայն թուի իմն թէ այն աշխարհակալութիւնք չտեւեցին ընդ երկար։

Ինդ նայն ժամանակս արարին Մարք սկիզբն աշխարհակալութեամբ տարածանել զեշխանութիւն իւրեանց ի վերայ արեւելեան մասին Ասորեանեացն եւ (ըստ մարգարէութեանցն՝ Նաւուսոյ) անդէն յառաջնում կէս Դերորդ գարուն ապանային ի վերայ քաղաքին՝ Աինուէացւոց։ Թէպէտ եւ յաջողեցան Ասորեանեայք ի պատերազմին զոր եւս ընդ նոսա արքայ Մարաս փրաւորեւ առաջի պարսպաց քաղաքին՝ Աինուէացւոց (մօտուրեմն յամն 636)⁵, բայց նորին որդի Աիաքսարէս Ա.⁶ (635—595) տարաւ յառաջ զպատերազմն, պաշարեաց զԱինուէ, եւ թէպէտ եւ լուեալ զարշաւան ազգացն Ալիւթացւոց որ եկին Թիւրեցին յԱսիացւոց աշխարհին ամն 28, խափանեցաւ առնուլ զքաղաքն, սակայն յետ զհէնն զայն յաշխարհէն մերժելոյ՝ միւսանգամ սկսաւ զպաշարումն եւ անգնա ի յորդել Գիլլաթ դեռոյ, օգնականութեամբ՝ Նարուպադասայ⁷ հօրն Նարուքոդոնոսորայ, որ նայնպէս յեռս կացեալ էր յայնժամ ի Ռաբելացւոց աշխարհին. վերջին թագաւոր Ասորեանեացն Սարակոս զարքունիսն հրձիգ արարեալ՝ այրէր կանամբքն եւ գանձութն⁸, եւ այնպէս ընէր Ասորեստան նահանգ Մարաց

¹ Ռերոստ եւ Արեւոյնոս առ Եւսեբ. Գրոն. Յուն. Ա. 42 43, 43:

² Անդ:

³ Ըստ Արեւոյնոյ առ Եւսեբ. Գրոն. Ա. 42 43:

⁴ Նաւում Գ. 8 . . .

⁵ Հերոդ. Ա. 132:

⁶ Ըստ Արեւ. առ Եւս. Ա. 42 44 Ագաշակի հոյի:

⁷ Ի հայերէն օրինակին Արեւոյնոյ Եւս. Գրոն. Ա. 42 44 եւ Ռուսացատարս:

⁸ Արեւ. առ Եւսեբ. Գրոն. Ա. 42 44:

աշխարհին: Այս լինելը ըստ համեմատութեան պատմութեանց գրոց որոց եւ արտաքին մատենագրացն յամեն 610—606 աշ լաղ եւ աշ անագան¹:

Այսպէս ճշդիւ թ գլուխ ելանէին մարգարէութիւնք դատաւ տանացն Աստուծոյ զոր խօսեցաւ թ ձեռն մարգարէիցն՝ Վառաճոյ եւ Սոփոնիայ զամբարտաւան եւ գրադեկեցիկ քաղաքէն՝ Ղինուէ- ացւոց եւ զԱսորեստանեաց²: Բլաւք որ կան կարգաւ դէմ յանդիման Մուսուլ քաղաքի ընդ երկայնութիւն գետոյն՝ եւ գեւղ մի Վաւիա անուն՝ հաղիւ թէ նշմարանա իմն տան թէ անդ լինալ է երբեմն քաղաքն Ղինուէացւոց:

49

1. Այսպէս Բարեխատան առ միւսանգամ զգլխաւորութիւն տեսութեան իբրեւ 100ամեայ ժամանակ (620—538): Վանդի յետ բազում անգամ ապստամբելոյ Բարեխացւոցն առ այլ եւ այլ փուսակալքք եւ նաւաճելոյ միւսանգամ ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանեաց, (որպէս յամի իբրեւ 747 առ Վարդանաւարաւ յարմէ օկիղըն տունէ Վարանասարեան թուականութիւնն, եւ առ Մերովքաք Բաղդանաւ, որ բարեկամութեամբ էր ընդ Ազելիկոյ աղքայի (Սուգայ³, զոր եւ սպանանէր Նեղիբոս ոմն անուն եւ յինքն վարդէր զթագաւորութիւնն, 720—710) յետուստ տրեմն առ Վարաւապադաւարաւ քաղաքացւոյլ ելին յազատութիւն: Վաղդէա- ջիքն ազգ քաջ⁴, որոց բնակութիւն, որպէս յոյժ հաւանութեան է, թ Հայոց աշխարհին թ Ղաւկասեան լերինան էր⁵, եւ ըստ սովա- րութեան իւրեանց⁶ վարձկանութեամբ ծառայէին թ զօրու անդ Ասորեստանեացն, գաղթեցին թ Բարեխատան, եւ միտրանեցան ընդ հին բնակչացն: Վարաւապադաւար թ նոցին ազգէ եկաց գլխաւոր նոցա, յետս եկաց թ Սարակայ, ամբացեալ եկաց թ Բարեխնի, եթէ արդարեւ չէր նա վաղ իսկ կուսակալ անդ, եւ այնպէս արկ հինն Բարեխեան = Վաղդէական թագաւորութեան (յամի իբրեւ 620): Այն հարկանելոյ Վարաւապադաւարայ միտրանութեամբ ընդ Սարոց զՍարափոս (610—606), նորին որդի եւ բարձակից թա- րաւորութեան մեծազօրն Վարաքոդանասար առ Վարաւապադաւարաւ կատարէր յաղթութիւն մեծ թ վերայ Ազելիկացւոցն (606):

1 Համեմատեա զԹ. Թագ. ԻԳ. ընդ Երեմ. ԻԵ. 17 . . . 8-մի. ԺԴ. 16, 17: Հերոս. Ա. 108, 109:

2 Յեւ 8-մի. ԺԴ. 6:

3 Դ. Թագ. Ի. 19:

4 Ա. Դ. Թագ. Ա. 6 . . . :

5 Բաննոփ. Խրատ կիւրաթի. Գաղ. Գ. Գլ. 8: Յեւ Եզեկ. Ա. 3: — Բաննոփ եւ ոմնք զբնակութիւն նոցա անգին թ հա- րաւոյն կողմն Բարեխացւոց աշխարհին

գնին: թ պատմութեան Արաշամու յեթ անգլիքն "Ռւր-Քաղդէացւոց" (ըստ բնագր. թ բոց չէ յոյս վայրն. Եմն. ԺԱ. 28: Ա. 8-մի. Ա. 17. թ մէջ դան իբրեւ աւա- ղափ Ժերդիկն Ռւր (ըստ բնագրին): Ա. Գաղ. Գ. Գլ. 8: Իսկ կայ թոյ միւթ թոյ թ վերայ ծագման եւ պատմութեան աղբի կամ ցեղին Քաղդէացւոց:

6 Բաննոփ. անդ:

Խաղալը այնուհետեւ Նարեքագոնոսոր յամեն 600, 002 (յետ յաջորդելոյ զհայրն յամի 604) եւ յամին 599 ի վերայ աշխարհին Պաղեստինացւոց, ի վերայ Թագաւորութեանն (Յուզայ, եւ առանալը վերագոյն իմն իշխանութիւն ի վերայ Թագաւորութեանն այնորիկ, մինչեւ յետուստ ուրեմն (588) ամենեւին իսկ առ զայն եւ խառնեաց ընդ Թագաւորութեան իւրում, խախտեալ առբեալ գերի յաշխարհն (Նարեկացւոց (70 ամ)։

Չեա թող յերկարագոյնս ուրախ լինել ազգացն դրացեաց Թագաւորութեանն (Յուզայ ընդ կործանումն նորա. քանզի վաղ իսկ յամի 590 առեալ նորա մարտիւ պատերազմաւ զքաղաքն Աիւզանացւոց¹ յետ չորից ամաց (586) սկսաւ յարգել արկեալ պաշարել զքաղաքն Տիւրացւոց, բայց յետ 13 ամաց ճշնութեան տարա առնոյր զքաղաքն (586—573)։

Ի ժամանակի աստ սրաշարունան, որպէս հաւանութեան թաւի, ասիւէր Նարեքագոնոսոր առպատակ յերկիրն Երարացւոց, զարոց մարդաբէութիւնքն լեալ էին թէ եւ նոքա լաւաներոց են պատիժս²։

(Յետ առին Տիւրաթի խաղացեալ հասանէր Նարեքագոնոսոր յաշխարհն Նազիպատացւոց, ապախանէր զերկիրն եւ զմեհեանան եւ զապարանան գեղեցիկս, եւ խախտեալ տարաւ ի նոցանէ ի գերութիւն (40 ամաց)³։ — Այս ամն արշաւանին Նարեքագոնոսորայ ի վերայ Եսորոցն, Հրէից, Փիւնիկեցւոց եւ Նազիպատացւոց, մանաւանդ վասն գերի ի Հրէիցն եւ Նազիպատացւոց ասաներոց, համեմատ զից սրբոց եւ արտաբնիքն պատմեն⁴։

(Յետ յարդելոյ Նարեքագոնոսորայ իրիւ հեղեղ յՆազիպատա տարա ի Նիւրիս՝ հասեալ ասեն զմանն մինչեւ ցՆիւրանան Հերաիւզի, տարա նաւարկեալ ի Սպանիա եւ զգորան անցուցեալ ընդ Նաւրոպն հասուցանել յաշխարհն իւրեանց⁵։ — Բայց զի ազգս բազումս անձանօթս հնազանդեաց Նարեքագոնոսոր՝ այնմ՝ բանք մարդաբէութեանց վկայեն⁶, այլ եղուկ զի յետ աստուածատառ պատժոցն զոր եւ արտաբնիք ի պատմագրաց հաստատեն⁷, ասպտ ստիպեցաւ ասլ փառս այնմ որ ետ նմա զԹագաւորութիւնս ազգաց⁸։

Ձ. (Նորէն առ յաջորդաւ նորա Նախըմարդաբաւ՝ (561—559) որ տկարն եւ բարեկեցիկ էր, սկիզբն առնոյր հանապազորդ պա-

1 Եւէփ. ԻԸ. 21 — 24. Երեմ. ԻԷ. 3.

2 Եւէփ. ԻԵ.

3 Եւէփ. ԻԹ. — ԼԻ. Երեմ. ԽԳ. 8 — 13. ԻԴ. ԻԶ.

4 Ի Երեսոս առ Եւս. քրմ. Ա. էջ 64.

5 Մեգաթենես (յաթ իրիւ 330) առ Եւս. քրմ. Ա. էջ 70 — 71. եւ Սրիւզենոս առ Խաբէնացւոյն Բ. ԳԷ. Ը. էջ 169 — 170. Նարեքագոնոսոր բանագոյն էր քան յերաիւզի Լիւրեացւոց. զպատճառ լեալ

հասանէր ի Պերիպոց աշխարհն (ի Սպանիա) եւ վանեալ խորապեալ ընդ մեռածս նաւանէր. եւ զման փ ի նոցանէ յաշխարհն Պանաս Եւփու յարեւմտաւորեալ բնակեցուցանէր (այս ինչն զԱյսր)⁹.

6 Երեմ. ԻԵ. ԻԷ. ԻԸ. — ԻԹ.

7 Արիւզենոս առ Եւս. քրմ. Ա. էջ 50 — 60.

8 Դամ. Դ.

տերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից, եւ Ներիգղասար (550—555) նորին քեռայր որ սպանն իսկ զնա՝ անկանէր ի ճակատուն, եւ Ղարաաղբադ (կամ Ղարեսորաք) նորին որդի ազատաման եւ անազորոյն ծամնեայ սպանեալ (555), Նարոնիգոս կամ Ղարինիգոս որդի Նւիրմարովդաքայ եւ կնաջ նորա Նիսոկրիսայ վերջին թաղաւոր Բարեւաջւոց առնոյր այնուհետեւ զթաղաւորութիւնն (555—538)¹. զսա գիրք՝ Բաղդասար կամ Բեզասար անուանեն.

Սա վարէր յառաջ զպատերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից. բայց Աիւրոս յաղթեալ նմա հան գաւառս բազումս ի նմանէ։ Այնժամ վարձեաց նա զօր բազում անհնարին, ի ձեռն ետ դաշնաւորին իւրում Արիւսեայ։ Ընց Արիւսոս ընդ Եդես ընդ սահմանս թաղաւորութեան իւրոյ, դիմեաց հաս առպատակաւ ի Գաւմիրս։ Բայց Աիւրոս եհար զնա զօրօքն որ սահաւաւոր էր քան զնորայն եւ ստիպեաց դառնալ այսրէն ի Նիզաստան. անդ միւս անգամ ի մարտ պատերազմի ընդ միմեանս բախէին, բայց Աիւրոսի յաղթեալ Արիւսոսի առ զգլուխ քաղաքաց նորա զՍարգս եւ զնա կալաւ ձերբակալ (իրեւ 550)։ Այն այսր յաջողութեան պատերազմի նուանեցաւ ընդ ձեռամբ Մարաց եւ Պարսից համօրէն Փղքրն Լսիա, յազեական ծովէ մինչեւ յԱփրատ գետ։ Այնոց հնազանդեաց Աիւրոս եւ զՆարին եւ զՆարինա։

Լսիա ուրեմն եհաս կարգաւ մորիկն ի վերայ թաղաւորութեանն Վաղդէացւոց։ Վանդի Աիւրոս յետ պարտելոյ զՆաղդասար առ Բարիլոն քաղաքաւ եւ Բաղդասարայ տմբանալոյ ի ներքս ի քաղաքն, սկսաւ պաշարել զՆարիլան (յամի իրեւ 540)։ Ընհնարին իմն թուէր առնուլ զայնպիսի քաղաք որոյ այնպէս թանձր պարիսպք էին եւ բարձրաբերձ աշտարակք եւ խրամ շուրջանակի խոր յոյժ, որոյ պաշար եւս զայր 20 տմաց եւ պաշտպանէր նմա ամենայն զօրն Վաղդէացւոց։ Նւ սրդեամբք իսկ դեգերեաց եկաց Աիւրոս ամա երկուս առաջի քաղաքին, բայց ոչ դատարկութեամբ. զի մինչ դեռ պաշարեալքն ի ներքուստ արտաքս ծաղը առնէին զնա եւ զզօրս նորա, սղբա ձեռն ի գործ արկեալ վաստակէին ի կորուստ նոցա։

Հրաման ետ Աիւրոս փորել ջրանցս լայն եւ խոր, զի զՆարածանի որ ընդ մէջ Բարեւոնի անցանէ՝ տարցի ի ծովակ ինչ որ անդ ուրեմն մօտ կայր, զի այնպէս ցամաքեցուցեալ զփառ գետոյն՝ ընդ այն մտանիցէ ի Բարիլոն։ Նւ սահմանեաց օր մի յորում ամ ըստ ամէ ի գիշերի առնէին տօն Բարեւաջիքն շուայտութեամբ եւ արբեցութեամբ ըստ միաբանն պատմութեան զրոյ սրբոց² եւ արտաքին մատենագրաց³։

¹ Յետ վրան սոցա ամենեցուն զիւրաւոր առ եւս. գրան. Ա. էջ 71 — 73. եւ զՅանգի. իբրտա Աիւր։

² Դան. է։

³ Քաննոփ. իբրտա. Աիւր։

Ի նմին գիշերի ետ բանալ Աիւրոս զջրագործան. յերկոցունց
կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մալք ի Ռարեւոն եւ գէպ
աւղիղ ի վերայ ասանն պղծունի: Գիշերապահքն արթեալք կոտա-
րեցան առաջի դրանն, խօշիւնն եւ ազմուկն ստիպեցին բանալ
զգլուանն. յայնժամ յարձակեալ ի վերայ թագաւորին սպանին զնա
եւ զայնսովի որ զնոժաւ էին: Ըյապէս առաւ Ռարիլոն ըստ միա-
բան պատմութեան զրոց սրբոց եւ արապքին մատենագրաց (538):

Այ միայն առն Ռարեւոնի իրրեւ դատաւատն ինչ Ըստուծոյ
հարիւրաւոր ամօք կանխագոյն պատմեցաւ¹, այլ եւ մի մի եւս
գէղք առմանն կան նշանակեալ ի մարգարէութիւնսն²: Վանգի
յետ խրատելոյ յԸստուծոյ ամենայն ազգաց՝ Ռարեւոն եւս պնու-
հեաւ ընդունելոց էր հատուցումն³: Իսկ ամենեւին քայքայումն
քաղաքին առ սակաւ սակաւ ել ի գլուխ. կոյտ կոյտ աւերակաց
նորա առ Նփրատ գետով մօտ ի փղբր քաղաքին չիլլա՝ համա-
րին լինալ նշմարանք ամբարտաւան քաղաքին Ռարեւացոց⁴:

Բ

Աւաղակողմ Ասիայ. (2200 — 550):

50

Աւիւր: Երօգոտոս Ա. Բ: Համբոս՝ Իգլեփան, ամենայն լի առաջելոք: Մարտան Ե,
ժԲ — ժԴ: Պամպսիտ Մեղւ Ա:

ԼՊԱՔԱԿՈՂՄՆ Ասիայ կամ Փղբր Ասիա երկիր ինչ իրրեւ
12,000 մղոն՝ կայ յարեւելից առ Նփրատ գետով (առ Աղիւս գե-
տով), իսկ յայլ եւս կողմանց պատէ զնա ծով (Նգէականն եւ
Միջերկրական), եւ հատեալ անցանեն ընդ նա լերինքն Տաւրոսի:
Ի կողմանն արեւմտից կան նահանգքն Միւսիա, Լիւդիա, Աարիա.
Ի կողմանս հարաւոյ՝ Լիւկիա, Պամփիլիա եւ Ափլիկիա հանդերձ
Խաւրիա. ի հիւսիսակողման՝ Բիւթանիա, Պափղազոնիա,
Պանոս. իսկ ի միջավայրի՝ Փռիւգիա (հանդերձ Պիսիդեալ եւ
Ղիկաւոնեալ), Գաղատիա, Աապադովկիա (հայերէն Գամիրք):
Իսկ ի ցեղից անտի Աարիացիքն էին ի կողմն արեւմտից, Փռիւգա-
ցիքն ի ներքս անդ մինչեւ ցԱղիւս գետ, Ըսորի Աապադովկացի
ազգն յայնկոյս Աղիւս գետոյ, իսկ Թրակացիք ի Բիւթանիա.
այս ազգք էին բազմաւորք քան զամենեւին: Նրեք թագաւորու-
թիւնք ի սոցանէ արժանի են յիշատակի պատմութեան, որք առ-
հասարակ յարդիւնարարութիւնս, ի բովս, ի խաշնարածութիւն,
եւ ծովեզերեայքն ի նաւարկութիւն՝ եւս եւ ի վաճառականու-
թիւն պարապէին:

1 Եւոյ. ժԴ. ժԴ. ԻԱ. ԻԷ:

3 Երեմ. ԻԵ. 8 — 11, 12, 15 — 26:

2 Եւոյ. ԻԱ. 5. 9. Երեմ. Ե. 24.

4 Տես Երեմ. Ե. ԵԱ:

5, 28. ժԱ. 30 — 32, 39, 41:

1. Տրովախն թագաւորութիւնն բովանդակէր զարեւմտակողմն Միւսիայ որ եւ կոչէր եւս փոքր Փոխզիա: Սորա պատմութիւնն բովանդակեալ կայ ի բանս եւեթ պատեից եւ չիք հնար ճշմարտիւ զժամանակացն որոշմունս ածել ի մէջ: Թագաւորք պատմին լինալ՝ Սկամանդրոս յառաջին, հարստութենէ, Տեւիրոս, Վարդանոս յերկրորդ հարստութենէ, Տրոս շինիչ Տրովադայ, Իդոս յորմէ Իդիոն քաղաք կոչեցաւ՝ առ զՎիթանիա, Վաւանդան, առ սովաւ ընդ Յունաց պատերազմն լինալ, Պրիամոս առ որով Տրովա յեա 10ամեայ պատերազմի (յամի իրրեւ 1190) ի Յունաց քանդեցաւ: Եւ կարան զերկիրն նոցա Փոխզացիք եւ Վիզացիք:

2. Փոխզացւոց թագաւորութեան պատմութիւն է նոյնպէս լինաւապելք: Գրեթէ ամենայն իսկ թագաւորաց նոցա Գորգիոս կամ Միդատ ամուն կոչէր, զկարգ պայազատութեան նոցա շնորթի ճշդիւ սահմանել: Օչառաջնոց Գորգիոսէ որ զԳորգիոն քաղաք զիսաւոր շինեաց՝ պատմեն կտակել զհոյակապ հանգոյցն ի վերայ կառաց իւրոց ի մեհենին. զայն հանգոյց Եղեքոսանդրոս Մեծն յեա բազում ամաց կտրեաց սուսերաւն: Յետ վախճանելոյ վերջնոյն Միդայ՝ անց թագաւորութիւնն առ Վիզացիս (յամի 560): — Ի Փոխզացւոց պատմի լինալ Լսովպոս:

3. Թագաւորութիւնն Վիզացւոց: Վիզացիք (կամ Մէոնացիք) զարմ ինչ էին ի ցեղէ Վարիացւոցն: Երեք հարստութիւնք եղեն թագաւորութեան նոցա. առաջին՝ Ետիադացն մինչեւ ցամն 1200. երկրորդն՝ Էերակղեանց ցամն իրրեւ 730. երրորդն՝ Մերմնադեանց յորոց բուն պատմութիւնն սկսանի, այս ինքն ի Վիթգէո հովուէ որ զՎանդաւղէս թագաւոր սպան, առ զՍողոմոն եւ զՏրովադա + 690: Երգիս առ զՊրիէնէ, բայց առ սովաւ դիմեցին Վիմմերիացիք ի Վիզաստան (670) եւ առին զՎարդս որ էր նոցա քաղաք զիսաւոր + 640: Սադիատտէս + 630: Եղիատտէս մերժեաց հան զՎիմմերիացիս եւ ապա առ զՕմիւռնոս. ետ պատերազմ եւ ընդ Վիաքսարայ Է. Մարաց թագաւորի, + 570: Արիւսոս նորին որդի առ զԼափեոս, հնազանդեաց զամենայն Եռաջակողմն Եսիայ մինչեւ ցԵղիւս գետ, եւ այնպէս յորինեաց զմեծ թագաւորութիւնն Վիզացւոց յոր խառն էր եւ իւրակիա: Բայց աշխարհակալն Աիւրոս արար վախճան թագաւորութեանն նորա, եւ զԵռաջակողմն Եսիայ արար նահանգ Պարսից թագաւորութեան (ի միջի 560—550 ամաց):

Եւս Եռաջակողմն Եսիայ էր մանաւանդ ասպարէզ տրշաւանաց թափառական ազգաց Հիւսիսակողմանց Եսիայ: Բանդի ի մեծատարած վայրսն որ յԷփսինոս եւ ի Վասպից ծովուց տարածեալ ձգին ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քան զասպարէզ պատմութեան (որ հայրենիք իմն էին Հոնաց, Մանգոդաց, Թաթարաց, Աղղնուկաց, Թուրքաց) բնակեալ էին ազգք խառնազանձք՝

պոյ առհասարակ Ալիսթացի անուն կոչէր ի հնոցն: Անուանեալ անուանեն զնոսա ուրոյն ըստ իւրաքանչիւր սեպհականն անուանալ առանց ճշգիւ զտեղի բնակութեան սահմանելոյ, եւ ըստ զրուցաց իմն յաւերածիւ իւրիւ նոցին անուանա որոշելով, որպէս Ալիսթացիք արդիւնարարտ յերկոսին եղերս Բարիսթենէս (Վնիւս պէր) գետոյ, Ալիսթացիք Գոսարածական, յարեւելից նոցա Ալիսթացիք արդիւնական որ ձգիցին մինչեւ ցՄէսօփոխ ծովակ: Հետագոյն ընդ արեւելս կոչս հիւսիսոյ Երծաթասպարք՝ սկիւթացի հանգերձիւ այլ առանձինն սեպհական ինչ լեզուս, եւ այլ եւս սկիւթիւ մանր որոշմանք: — Ապա պատմին յարեւելից խաւ զացեալ յարեւմուտս կոչս անցանելով ընդ գետն Հաւ (Վուդա) վանեալ ի մեւս եւս ազգէ որ կոչին Մագքութք գոս պատերազմողք, եւ ինքեանք եւս մերժեալ անտի զընակիչս վայրացի զԱլիսթիկացիս: Ի կողմանց աստի երբեք երբեք յարձակէին ի հաւաւակողմն ի վերայ Երիայ. եւ ի միում նուագի եկեալ ամենեւին բազմամբոխ յաղթեցին Մարայ 70 ամ յառաջ քան զԱլիսթոս եւ հնազանդեցին զԱռաջակողմն Երիայ, եղեալ ասպատակ մինչեւ ցսահանակողմն իսկ Լազիկոսացոց աշխարհին: — Ուրոյն իմն եւ զստ ի Ալիսթացոց համարին Սարմատացիք որք առ սակաւ սակաւ բազմացեալ եղին ազգ հզօր եւ տիրող յարեւելեան Լաւրոսէ:

Թ.

Արամ կամ Ասորիք. (2200 — 550):

51

Ի ԱՅԲԵՅՆ Ժամանակսն (ըստ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց) առնուանեալ կոչէր երկիր Ասորւոց ի Սուեզայ մինչեւ ցՅաւրոս եւ ի ծովէն Սիջոյ մինչեւ ցԼափրաս, մինչ զի եւ աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ Փիւնիկոստանի մասն իմն լինել Ասորւոց աշխարհին: — Եւ ըստ երկիրն Ասորւոց զոր գիրք Արամ կոչեն, սահմանի յարեւելից Լափրաս գետով, ի հարաւոյ՝ Նիւանան լեռանք, յարեւմտից՝ Սիջին ծովու, եւ ի հիւսիսոյ՝ Յաւրոս լեռանք եւ Փոքր Եփատ: Սոփրութիւն է եւ զՍիջազետս ի նոյն յարեւ, այս ինքն զերկիրն որ փակեալ կայ ի մէջ Երածանւոյ եւ Վկզաթայ որ անուանեալ կոչի (ըստ երբ. գրոց հնոց կաակարանացն¹) Երամ՝ Վահարայիմ (այս ինքն Ասորիք երկուց գետոց, կամ ըստ Արթուրանիցն Թարգմանութեան «Սիջազետք Ասորւոց»): Եւ ունի սահման յարեւելից՝ զԱսորեստան, ի հարաւոյ՝ զԱրարիա եւ զերկիրն Բարեւացւոց, յարեւմտից՝ զըսն զերկիրն Ասորւոց, ի հիւսիսոյ՝ զաշխարհն Հայոց: Վաշտակայքն որ ի մէջ Նիւանանու

եւ Մնախիբրանանու կան, անուանեալ կռչէին Խոր Ասորիք, որ յետոյ եւ զկողմանս ծովեղերացն բովանդակէր: Երկինքն յիշանանու եւ Մնախիբրանանու գործեն պաղարեր զարեւմտեան կողմն Ասորոց գետովք, խաղիւք եւ աղբերօք որ ի լեռանց անտի իջանեն. բայց որչափ երթայ դժմամուխ ի դաշտամեւ տեղեան, զոյնչափ անպաղարեր զկողմանն գտանէ, եւ յետ առապարացն զայ առաւելաւ ինչ մեծ՝ յորում կան աստ անդ զալար ինչ վաղք, յորոհոյակապ իմն էր քաղութն Պաղմիրայ: Երեւելիք ի գետոց են Արոնտէս (այժմ էլ - Ասի) եւ Եղեւթերոս (Ազատ գետ) որ ի լեռնոտանէ անտի վերնակողմանն յիշանանու ելանեն, եւ Վախաբոսս գետ (այժմ Բարադա) որ յԱնախիբրանանէ իջանէ:

Ինակեցին յերկրին Ասորոց որդիքն Արամաց որդւոյ Սեմաց, (զորս Համերոս եւ Հեփոդոս քաջ ի բաց հինք ի Յունացն մատենագրաց՝ կոչեն Արիմացիս) եւ ի նոցանէ կոչեցաւ անուն տեղւոյն¹: Բաժանեալ էին Ասորիք կամ Ասորենայք ի բազում իշխանութիւնս եւ ի սահմանս: 1. Ի Միջագետս կամ յԱրամն Նասարայիմ գտանեմք Թազաւոր կացեալ զՎաւառն Սազաթայիմ կամ Պաւառարաթէմ, որ ութամեայ ժամանակ Խորայեղացւոց տիրեաց ցամն իբրեւ 1430²: 2. Արամ Մաաքա կամ Մաքա (Մաքաթ)³: 3. Արամ Սոփլայ կամ Արամ տանն Սոփլայ (Սեթ - Սեթոր) ի վերայ հիւսիսային սահմանացն Պաղեստինեայ⁴: 4. Եմաթ (Համաթ) նահանգ (առ Արոնտէս գետով եւ առ Եփրատ նան լեռամբ) հանդերձ անուանակից քաղաքաւ Հեմաթաւ (յետոյ Եպիփանիս)⁵ որոյ Թազաւոր բարեկամութեամբ էր ընդ Վաւթի⁶. ապա առաւ յԱսորեստանեացն⁷: 5. Սորա սահմանակից՝ Թազաւորութիւնն Արփաթայ⁸: 6. Հաւրան յարեւելից ծովուն Պալիլեացւոց (նոյն ընդ այնմ որ յետոյ Աւրանիա կոչեցաւ)⁹: 7. Գետուր առ Հերմոնիւ¹⁰ որոյ Թազաւոր Թողմէ ետ զգուտոր իւր Գաւթի կնութեան ուստի Արիտողմն ծնաւ, որ յետ զԱմոն զեղբայր իւր սպանանելոյ եկաց փախաւեայ ի Գետուրամն երկոս¹¹:

Այս ամենայն Թազաւորութեանց՝ երեւելիքն ի նոցանէ ընէին առաջնորդ յերեւելի գործս եւ իբրեւ այն թէ զսպարապետութիւնն ունէին. այսպիսի երեւելի Թազաւորութիւն թուի ընեալ ի սկզբանն՝ Թազաւորութիւնն Սուբայ եւ ապա Թազաւորութիւնն Վամասկեայ, որոց բուն վախճան ի մտի էր՝ տիրել Եփրացեացն մանաւանդ յետ բաժանման Թազաւորութեան նոցա յերկուս:

1 Երմ. 4. 22:
2 Գաւ. Գ. 8:
3 Երմ. 47. 11: Բ. Թադ. 4. 6:
4 Ա. Մնաց. 47. 6. Իմ. 6. քառ թաղր.:
5 Բ. Թադ. 4. 6: Գաւ. 47. 28:
6 Երմ. 47. 5: Գաւ. Գ. 8: Գ. Թադ. 4. 65: Գ. Թադ. 47. 25:
7 Ամոն 2. 15: Երմ. Իմ. 28: Երմ. Իմ. 11:

8 Բ. Թադ. 4. 9:
9 Գ. Թադ. 47. 24. 47. 13: Երմ. 47. 13:
10 Գ. Թադ. 47. 24. 47. 13: Երմ. 47. 13:
11 Երմ. Իմ. 16. 18:
12 Երմ. Գ. Գ. 16. քառ թաղր.:
13 Երմ. 47. 5. 47. 13:
14 Բ. Թադ. Գ. 8. 47. 27:

Ե. Թագաւորութիւնն Սուբայ (առաւել յայսկոյս Նփրատայ) որոյ Թագաւորաց, որպէս Թուի, միշտ Լղրաազար անուն էր¹, ոչ գոյզն ինչ էր զօրութեամբ. քանզի Վաւթի յառաջնում պատերազմի անդ զոր տայր ընդ նմա՝ առ գերի ի նոցանէ 1700 հեծեալ եւ 20,000 հետեւակ². բայց սակայն Լղրաազար յետ ոչ քաջում ժամանակի ի վերայ անցանելոյ, միւսանգամ բազում զօրօք՝ զօրաւիզն օգնականութեան Լմոնացոցն հակառակ Վաւթի լինէր: Յետուստ ուրեմն ի պարտութիւն մատնեալ նուաճեցան յամի իրրեւ 1040 ³:

Բ. Առաւել նշանաւոր էր Թագաւորութիւնն Լքամ Վամասկեայ ի հիւսիսոյ արեւմտից Լքամ Սուբայ՝ հանդերձ գլխաւոր քաղաքուն Վամասկեաւ, որ կայր վազ իսկ եւ ի ժամանակսն Լքրահամու⁴: Եւս Թագաւորութիւն էր ընդ իշխանութեամբ Լքամ Սուբայ նախ քան զժամանակսն Վաւթի⁵: Եւս յետ հազանգելոյ զնա Վաւթի ընդ ձեռամբ⁶ յիշին ստէպ այնուհետեւ Թագաւորը նոցա յարայելացոցն պատմութեան, եւ (քստ Նիկողայոսի Վամասկացոյ⁷) ընդ ամենայն տասն եւեթ Թագաւորք կացին մինչեւ ցկատարած Թագաւորութեանն, որք առհասարակ անուանեալ կոչէին Լղադ (յանուն արեւզակնային աստուածոյն Լսորւոց). սակայն ի գիրս սուրբս այլ իմն անուանք կոչին նոցա: — Առաջին Թագաւոր ի Թագաւորաց զոր գիրք յիշեն՝ էր Ռասուն որ զառաջինն զԹագաւորութիւնն Վամասկեայ պար ինքնօրէն Թագաւորութիւն՝ Թօթափեալ զլուծ տէրութեան Թագաւորացն Սուբայ, որ ի վաղուց տիրէին, եւ (յամի իրրեւ 980) զլուծն Սողոմոնի՝ որ յետ աշխարհակալութեանցն Վաւթի տիրէր ի վերայ ամենայն Թագաւորութեանցն Լսորւոց⁸: (Հայնմ ժամանակէ հետէ Վամասկոս (որպէս յառաջն երբեմն Սուբա) երեւի ի գլուխ մանր մանր Թագաւորութեանցն Լսորւոց⁹, եւ էր հանապազ պատերազմաւ ընդ հարաւային դրացեաց իւրոց՝ ընդ Խարայելացոց որք առաւել ի պարտութիւն մատնէին: Յետ Ռասունի Թագաւորէր Հեսիոն, եւ զսա փոխանակէր նորին որդի Տարրիմոն, որ էր դաշնաւոր ընդ Լսայի արքայի Յուգայ¹⁰: Եւս Թագաւորէր Լեն-Լղադ Ե. (յամի իրրեւ 950) առ որով սկիզբն առնոյր պատերազմն ընդ Խարայելացոց. եւ տեւէին յեղծումն եւ յապականութիւն երկոցունց եւս երրայական Թագաւորութեանցն առ որդւոյն նորա եւ պայտազատաւ Լեն-Լղադաւ Բ. (յամի իրրեւ 900): Եւս Լեն-Լղադ

1 Ա. Թագ. ԺԱ. 23: Բ. Թագ. Ը. 3, 5. Ժ. 16:

2 Բ. Թագ. Ը. 4:

3 Բ. Թագ. Ժ. 8 — 19:

4 Նշն. ԺԴ. 15:

5 Բ. Թագ. Ը. 3... Ը. Թագ. ԺԱ. 23:

6 Բ. Թագ. Ը. 6:

7 Առ Յովնու. Նախն. պատմ. Ը. 5, 2:

8 Գ. Թագ. ԺԱ. 23 — 25:

9 Յեւ Գ. Թագ. Ի. 1, 16, 26: Ամեփ. Ը. 5:

10 Գ. Թագ. ԺԵ. 18, 19 ըստ թագ.:

արար փոփոխումն առաջնորդութեան մանր թագաւորութեանցն Լսորւոց, զի բարձեալ զթագաւորս՝ որոց թիւ համարոյ էր 36, կացոյց փոխանակ նոցա կուսակալս¹: Սա էր մեծ եւ տնուանի քան զամենայն թագաւորսն Վամասկացւոց (ըստ Նիկողայոսի Վամասկացւոյ):

(Յետ այնորիկ անցանէր թագաւորութիւնն ի նոր ինչ հարստութիւն՝ յորմէ առաջին թագաւոր եկաց Լզայէլ (յամբ իրրեւ 890)², որ առաւել եւս յաջողութեամբ քան զառաջինն տանէր յառաջ զճակատսն ընդ Խորայեի: Եւ ապա ուրեմն առ նորին որդւով Լեն-Եղադաւ Գ. (յամբ իրրեւ 840)³ յաջողելով սկսան Խորայեւոցիքն եւ վաթարել Լսորիքն. քանզի յետ երկոց ճակատուց՝ ոչ միայն աշխարհակալութիւնքն նոցա ելին ի ձեռաց նոցա⁴, այլ եւ Յերորովամ Բ. (823 — 784) ընդարձակեալ տարածեաց միւսանդամ զսահմանս թագաւորութեանն Խորայեի ի վերայ սահմանացն Լսորւոց՝ որոց Վամասկացիքն տիրեալ էին⁵:

(Յայնմ հետէ անհետ իմն լինի Վամասկոս իրրեւ զժամանակ կիսոյ դարու՝ ի պատմութենէ զրոց որոց, մինչեւ յետ ժամանակին այնորիկ յորում (ըստ Նիկողայոսի Վամասկացւոյ) թագաւորեալ էր Եղադ Թ. զայ երեւի յասպարիզի անդ զրոցն պատմութեան՝ տասներորդն եւ վերջին թագաւոր Ռասոն (Եղադ Թ. յամբ իրրեւ 760): Սորա միաբանեալ ընդ Փակէայ արքայի Խորայեի յաղթէր ի բազում ճակատս Լքազու արքայի (Յուդայ. նմին իրի ի նեղ մեծ անկեալ սորա՝ կոչեաց զԹագաւորութիւնսար զարքայ Լսորեստանեաց ի թիկունս օգնականութեան. եկն Թագաւորութիւնսար, սպան զՌասոն, առ զՎամասկոս, եւ զընակիչն հան տարաւ վարանդի (յամբ իրրեւ 740)⁶: Եւ ապա ածան ի Վամասկոս գաղթականք յԼսորեստանեաց⁷ (որպէս յետոյ եւ ի Լամ ըին): Յայնմ հետէ դադարեաց թագաւորութիւն ի Վամասկոսէ, եւ այնպէս առին կատարումն սպառնալիք մարգարէիցն⁸: (Յետ կալոյ ընդ տէրութեամբն Լսորեստանեաց⁹ անց առ ժառանգս իշխանութեանն նոցա՝ նախ առ Վաղդէացիսն¹⁰ եւ ապա առ Պարսիկս:

1 Գ. Թագ. Ի. 24:

2 Գ. Թագ. ԺԲ. 16: Գ. Թագ. Ը. 13 — 15:

3 Գ. Թագ. ԺԳ. 19, 25:

4 Գ. Թագ. ԺԴ. 25 — 26:

5 Գ. Թագ. ԺԵ. 37. ԺԶ. 5 — 9:

Եւոյ. Ի. 1... Ը. 1... Բ. Մեոյ.

ԻԸ. 5...:

6 Յովնոյ. Նախ. դատմ. Բ. 12, 3:

7 Եւոյ. ԺԵ. 3: Երեմ. ԻԲ. 23 —

27: Ամուս. Ա. 8 — 5:

8 Յես. Եւոյ. Բ. 11:

9 Երեմ. ԻԲ. 23, 27: Յես. Կ. Գ.

Թագ. ԻԴ. 2:

ԱՐԱՐԻԱ է մեծ ցամաք կղզի ի հարաւոյ արեւմտից Ասիայ. սահման նորա յարեւելից՝ Արեւելոյ եւ խորշ ծովուն Պարսից, ի հարաւոյ՝ ծովն Հնդկաց, յարեւմտից՝ ծովն Կարմիր եւ Եգիպտոս եւ Եթովպիա, ի հիւսիսոյ՝ Պաղեստին եւ երկիրն Ասորոց. զսա գիրք կոչեն եւ Արեւելս¹, որպէս եւ զքնակիչսն՝ Արեւելեայս², որպէս ցայժմ՝ Սարակինոսը (Շարիզիյ) իսկ կոչին, որ հայերէն թարգմանի Արեւելեայք։ Արարիա բաժանի յերիս.

Լըջանիկն Արարիա (Եփմէն) որ է բուն ցամաք կղզին ի մէջ ծովունցն յառաջագոյն ճառելոց՝ որ անուանեալ կոչի եւ երկիր Կեւոց, Սարա եւ Կեդար³ ի ծովակողմանսն հարթ է եւ անծին եւ անպտուղ. ի ներքնակողման աշխարհին տարածեալ ընթանայ շար իմն լերանց որ յայս կոյս յայն կոյս զիջեալ հարթանայ. իսկ հիւսիսակողմն արեւելից յորում մերթ բլուրք են, մերթ հովիտք եւ մերթ դաշտք՝ է պտղաբեր քան զամենայն կողմանսն. անդ կային բովք ոսկւոյ եւ ականց պատուականաց, թէպէտ եւ այժմ՝ երկաթ եւ կապար եւեթ հանեն, ազնիւ ինչ արմատք, խունկը նշանաւորք առ հինսն, որովք ինէր վաճառականութիւն մեծ⁴։

Անապատն Արարիա (Հեճաղ) կամ վրանահար Արարիա (վասն բնակչացն թափառական ընդ վրանօք բնակելոյ) որ ի գիրս Անապատ լոկ կոչի⁵, բովանդակեալ ունի զմասն հիւսիսոյ արեւելից, որ է ի մէջ սահմանացն Արածանոյ եւ մասին միոջ ծոցոյ ծովուն Պարսից, եւ ի մէջ Լըջանիկն եւ Ապառաժն Արարիայ եւ Պաղեստինացւոց եւ Ասորոց։ Ելրաձեւ իմն երկիր է, երբեմն անապատ եւ երբեմն դաշտ։ Գերմութիւն անհնարին է յոյժ, եւ ստեպ շնչէ հարաւ (մինչեւ ցՅՅ աշտիճան Սեփիւրի), որ վաղվաղակի իսկ ի վայրկեան ժամանակի կոտորէ զմարդ եւ զանասուն⁶։

Ապառաժն կամ Պետրեանն Արարիա (Հաճար) որ ի գիրս սուրբս Սէմ լոկ անուանեալ կոչի⁷, հանդերձ հին գլխաւոր Պետրա քաղաքաւ՝ է ամենեւին ի հիւսիսակողման արեւմտից. կէս նորա լեռնային եւ քարուտ, եւ կէս դաշտավայր ծածկեալ հրաբարիւ, յորս կան եւ կողմանք ինչ պտղաբերք։ Եղանիտեան եւ Հերոպոլիտեան գոգք Արարի ծովուն ի հարաւոյ իմն ցհիւսիսի յորինեալ կազմեն կէս ինչ կղզի ըստ նմանութեան երեքանկեան

1 Եփմ. ԻԵ. 8.
2 Դան. 2. 8. Եսայ. 40. 14. Թմ. Ե. 3.
3 Բ. Մնաց. ԻԱ. 16. Թմ. Ե. 17.
4 Ես. Եր. Թմ. 40. 10.

5 Գ. Թմ. 2. 8. 10. 15. Երեմ. 2. 20. Ես. ԻԵ. 32. . . .
6 Եսայ. ԻԲ. 11.
7 Եսայ. ԼԵ. 7. ԻԲ. 10.
8 Եսայ. ԻԲ. 11. Բ. Մնաց. ԻԱ. 7.
9 *

իրիք ի վայր շրջելոյ. ի հարաւային ծայրի անդ կայ լեռանն Աինայի հանդերձ Աինայի եւ Վորէր գագաթամբք:

(Յամենայն հիւսիսակողմանն Արարիայ բուսանին ոչ միայն արմաւենի եւ կռզի¹, թզենի եւ ձիթենի, այլ եւ մոշայ՝ թուփ ուստի մաննայն որ քաղցր ինչ խիտ է՝ իջանէ, եւ թանձրացեալ առնի հատ եւ փոխանակ շաքարի արկանի ի կիր եւ յագեցուցանէ եւս: Ընակիչք համօրէն Արարիայ ի հնուքն ամենեւին շառնէին փոյթ զմշակութենէ երկրի, որպէս եւ ցայժմ արհամարհ իմն են առ նոսա մշակք. այլ առաւել խաշնարածութեամբ եւ յափշտակութեամբ կէին²:

— Ընակիչք այսց երկուց վերջին մասանց Արարացւոց աշխարհին էին առաւել ի հազորդութեան ընդ Խարայեւացւոց քան զընակիչն Արջանիկն Արարիայ, ուր բուն նախաւոր Արարացիքն բնակեալ էին:

Վանդի բուն հին բնակիչք Արարիայ էին. 1. ի զաւակէն Վուշայ որդւոյ Վամայ, յորմէ են Աւիլացիք (կամ Վաւիլացիք), եւ Սարաթացիք ի հարաւային Արարիա. Հռեգամացիք եւ սերունդք նոցա ի կողմանս հարաւոյ արեւելից առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. իսկ Սարացիք եւ Սարաթաքացիք, որպէս յոյժ իսկ հաւանութեան թուի, ի Մերովէ եւ յարեւելեան ծովեզերսն Աթուլպիայ բնակէին. 2. զաւակն (Յեկտանայ (զոր ինքեանք Սաքտան կոչեն) միոյ ուրուք յեղբարցն Փազեկայ եւ որդւոյն Արերայ ի զաւակէն Սեմայ³:

Աղբա անուամբ եւեթ ծանօթ են, բայց եւ ինքեանք Արարացիքն ի սոցունց համարին զինքեանս սերեալ, եւ անուանք իսկ հոգտաց եւ լերանց եւ գետոց որ պահեալ կան յԱրարացւոց աշխարհին՝ հաստատեն զնոցին գոյութիւն ի ժամանակսն առաջինս:

Միայն երկուք ի ցեղից անտի (Յեկտանեանց յիշին իրրեւ հոյակապք եւ մեծատունք՝ յեկտանեան Սարացիքն եւ Սովփերացիք, երկոքին եւս յերջանիկն Արարիա առ Սարմիր ծովուն: Այսց Սարացւոց դշխոյն որոյ անուն ըստ աւանդութեան ինչ Նադկիս կոչէր, եւ ցայժմ հաշուի ի կարգս հին իշխանաց Արջանիկն Արարիայ եւ նշխարք իսկ աղբունեաց նորա երեւին ի Մարեր, լուեալ զհամբաւ իմաստութեանն Սողոմոնի երեր նմա պարգեւս՝ սակի եւ ականս պատուականս եւ ազգի ազգի խունկս⁴, որովք ընդ հանուր առնէին վաճառաշահ: 5. Սովփերն (կամ զՍովփիր) եւս առանց տարակուսանաց իրրեւ բնակութիւն Յեկտանեանց⁵ պարտ

¹ Acacia, փայտ անփուտ եւ թէթեւ: Բով կեցցես, . անս եւ Ժ. 2. 12:

² Եւ. 39 — 40: Դ. որորորութենէ երկրի եղբի բնակութիւն քո, եւ ի ցոյց երկրի ի վերաւ. եւ սրով

³ Եւ. 7. 25 — 30:

⁴ Ա. Բար. Ժ. 2 — 10: Բ. Մեաց. Բ. 1:

⁵ Եւ. 38. 29:

է յերջանփին Արարիա դնել. նոյնպէս մեծատունք էին Ուրփե-
րացիքն եւ առնէին վաճառաշահ ընդ բազում տեղիս. զոսկին
նոցա Նորայեցիք ընտիր քան զամենայն ոսկի համարէին:

55

Եւ այսպէս հնոց բնակչաց խառնեցան յետոյ կամ թէ մերժե-
ցին իսկ զնոսա մասամբ իւրիք՝ սերունդքն Փաղեկայ, այս ինքն 1.
որդիքն Արրահամու, որ ի Վեատուրայ ծնան եւ ցեղքն նոցա 1.
2. որդիքն Նաքոմիւրայ եղբոր Արրահամու, որպէս Նուզ՝ յԱպա-
ռածն Արարիա եւ Հուս՝ յԱւորտիս 2. բայց մանաւանդ 3. զաւան-
դիւնայեղ որդւոյ Արրահամու զոր ծնաւ յԱգարայ 3. որ բազմա-
ցեալ կալան զմեծ մասն Արարիայ, եւ էին առհասարակ արօտա-
կանք 4: Մասն մի ի նոցանէ Հազարացիք՝ ի մօրէ տնտի խմայեղի,
եւ մասն մի՝ խմայեղացիք կոչէին:

Եւ Հազարացիքն որ յարեւելից ցեղին Ուրբինի բնակէին,
առ Սաւուղաւ մերժեցան առաւել եւս յարեւելս հարուոյ 5:
Եւսոյն որ յայնժամ ի նոցանէ առաւ 50,000 ուղտ, 250,000 աչ-
իւր, 2000 էշ, 100,000 գերի, յայտ առնէ թէ ցեղ հզօր եւ
բազմամբէն էին. եւ զի պարտութեամբն այնուիկ ոչ ջնջեցան՝
յայտ ի սաղմոսացն Դաւթի է 6, ուր ի մէջ արուարձանեայ ազ-
գացն երեւին:

Բ. խմայեղացիքն ըստ երկոտուտան որդւոցն խմայեղի յեր-
կոտառան ցեղս բաժանեալ էին, յորոց ապաքէն տնայք՝ վաղ իսկ
յայտ կամ յայն ցեղ ի ցեղին խառնեցան: Ի ցեղից աստի նշա-
նաւորք են 1. Նարաթացիք որ ի Նարեոկիւթայ խմայեղացւոյ էին 7,
ժողովուրդ խաշնարած եւ վաճառական 8 ի հիւսիսակողմանս Արա-
բիայ, որոց քաղաք գլխաւոր Պետրա, մօտ ի Հովը լեառն, որոց
տունք ի մէջ տարաւած վիմաց փորեալ էին 9: 2. Աեդարացիք
զաւակ Աեդարու խմայեղացւոյ բնակեալ յԱնապատն Արարիա՝
ազգ ինչ յափշտակող էին եւ խաշնադարման եւ մեծատուն իսկ
խաշամիք եւ անդէովք 10, պատերազմողք եւ զօրաւորք զօրութեամբ,
մանաւանդ քաջ աղեղնաւորք 11: 3. Անն այնպէս աննշան եւ
թանկացիք կամ թանկանացիք ի թանկանայ որդւոյ խմայեղի 12, որք
մանաւանդ վաճառաշահք էին 13: 4. Աեղքն Արթոր եւ Նարիա
նմին հակառակ շէթուին նշանաւոր 14:

1 Եւ. Ի. 1 — 6:

2 Եւ. Ի. 21 — 23:

3 Եւ. Ի. 12 — 16, 18:

4 Nomades.

5 Ա. Մ. Ե. 10, 19 . . .

6 Ս. 2Բ. 7:

7 Եւ. Ի. 13:

8 Եւ. Գ. 7:

9 Եւ. Ի. 11:

10 Եւ. Գ. 7: Եւ. Ի. 29: Եւ. Ի. 31:

11 Եւ. Ի. 16 . . . Ս. 2Բ. 4 — 6:

12 Եւ. Ի. 15:

13 Եւ. Գ. 19: Եւ. Ի. 14: Եւ. Ի. 23:

14 Ա. Մ. Ե. 19:

Բուն ներքին հին պատմութիւն Արարացւոց անցաւ իմն է: Սողոմոն բարեկամութեամբ էր ընդ երեւելի վաճառական ցեղին նոցա յՆըջանիկն Արարիա¹, նոյնպէս եւ Յովսափատ ազքաց Յուդայ², որ առնոյր իսկ ի նոցանէ հարկս խոյս եւ նոխազս. նմին հակառակ Յովրամ պարտեցաւ ի ցեղին Արարացւոց³, որպէս եւ Ռվսիա կրեաց պատերազմ, այլ յաղթեաց նոցա⁴. բայց ամենեւին ամենայն ցեղքն որպէս այժմ նոյնպէս եւ ոչ յայնժամ երբեք նուաճեցան:

Իսկ պատերազմունք աշխարհակալութեան Ասորեստանեացն եւ Վաղդէացւոց չհասին ի բուն Արարացիսն, այլ միայն ի ցեղս ինչ որ Ապառաժն եւ Անապատն Արարիա բնակէին:

56

Բնակիչք էին Արարիայ եւ յաջորդ սերունդք Աբրահամու, որպէս եւ սերունդք ինչ Ղովտայ.

Ա. Լազովմայեցիք սերեալ յԱսաւայ որ մերժեցին զՀովրացիսն ի լեռնէն Ահիրայ՝ ի հարաւային սահմանոն Վանանու, եւ բնակեցին յետոյ ի հարաւայ մինչեւ ց'Վեդան, եւ ի հիւսիսոյ մինչեւ ց'Խորա եւ ց'Աւրանիտիս՝ յԱրարիա⁵: Յերկրին նոցա կան քաղաքք երեւելիք նաւահանգստիւք՝ Լաւիլաթ եւ Վասիտնգարեր: ՅՆըջովմայ (որ է կարմիր)՝ կոչեցաւ ծովն Վարմիր: — Վային նոցա թագաւորք⁶, եւ էին միշտ թշնամութեամբ ընդ Խորայեւացիսն⁷: Թէպէտ եւ հնազանդեաց զնոսա Վաւիթ⁸, բայց անդէն առ Սողոմոնիւ միւսանդամ յետս կացին⁹, եւ ամենեւին իսկ ապստամբեցին ի Հովրամայ եւ կացուցին իւրեանց առանձինն թագաւոր¹⁰: Այնմ հետէ ուրիշ պատերազմ ընդ թագաւորութեանն Յուդայ¹¹, այլ առաւել քան զամենայն արուարձանեայս Խորայեւացւոցն յերկաւ մնաց թագաւորութիւն նոցա, եւ յետոյ արեմն ի վերջին ժամանակս ի ձեռն Մակարայեցւոցն եւ Հռոմայեցւոց ի գլուխ ելին ի նոսա պատգամք մարգարէիցն¹²:

Բ. Լամազեկացիքն որդիք էին Լամազեկայ որդւոյ Լազիփազու աւտերն Նասաւայ¹³, եւ յայն սուխ իսկ ազգականք Լազովմայեցւոցն, եւ էին նոքա ազգ յափշտակող եւ հովիւք խաշանց, որք անկոն ի վերայ Խորայեւացւոցն յեւանելն նոցա յՆըջիպատսէ¹⁴: Լա վառն այնորիկ եղեն նոքա ժառանգութեամբ թշնամի Խորայեւացւոցն¹⁵:

1 Գ. Թագ. 2. 15.
2 Բ. Մնայ. 2. 11.
3 Բ. Մնայ. 1. 16.
4 Բ. Մնայ. 1. 2. 7.
5 Եւսու. 2. 1.
6 Եւս. 1. 2. 31 — 40.
7 Բ. Թագ. 1. 14 — 21. Դ. Թագ. 2. 17. 18.
8 Բ. Թագ. 2. 14. Գ. Թագ. 2. 15. 16.

9 Գ. Թագ. 2. 14. 21. 22.
10 Գ. Թագ. 2. 20 — 22.
11 Բ. Մնայ. 1. 11. 12. 1. 17.
12 Եւս. 1. 7. 5. 6. Երեմ. 1. 7 — 22. Եւս. 1. 18 — 14. 1. 15.
13 Եւս. 1. 2. 13.
14 Եւս. 2. 8 — 16.
15 Եւս. 1. 7. 17 — 19.

Հորին Վանդեկացիք մեռանդամ. զԻարայեղացիսն¹. յետ ամաց քառանկից միարանեալ նոցա ընդ Մովսրացւոցն եւ Վանա-
ցւոց՝ յաղթեցին Իարայեղացւոցն². եւ յետ թաղում ժամանա-
կաց ի վերայ անցանելոյ նեղեցին նոքա զնոսա հանդերձ Թա-
ղիանացւոյք ամս եւթն³: Բայց յետոյ ուրեմն արքայ Սաւուղ
եհաբ եւ որարտեաց զնոսա ամենեւին, եւ կալաւ ձերբակալ զԹա-
ղաւոր նոցա⁴: Եւ հար զնոսա եւ Վաւիթ եւ արար հարկատու⁵,
եւ առ Եզեկիաւ ամենեւին իսկ ջնջեցան Վանդեկացիք ի ձեռն
Ըմաւոնեան ցեղին⁶:

Գ. Սաղիանացիքն սերէին ի Մաղիանոց որդւոց Աբրահամե-
ծնելոյ ի Բեառուրայ⁷, մեծ մասն նոցա արօտականք էին եւ բնա-
կէին յարեւելեան ծովեղերս ծոցոց Աբարացւոց ծովուն⁸: Եւ զի
դայիմակալութիւն եղին նոքա Իարայեղացւոցն ի պաշտօն հեթա-
նոսութեան, եւ Մովսէս պատերազմ ընդ նոսա եւ որարտեաց⁹,
եւ հինգ յիշխանաց նոցա կոտորեցան¹⁰: Ինչպէս եւ տիրեցին յե-
տոյ Մաղիանացիքն եւթնամեայ ժամանակ ի վերայ Իարայեղա-
ցւոցն¹¹, այլ յետ այնր ժամանակի ամենեւին վատթարեցան, եւ
Հորք յիշխանաց նոցա կոտորեցան¹²: Եւ թէ ջնջեցան այնա, սա-
կայն տկարացան յոյժ, քանզի Հիշին իսկ բնաւ այնա հետեւ:

57

Դ. Սովարացիքն որդիք էին Մովսրաւ որդւոց Դավթայ¹³.
բնակեալ էին նոքա ի կաղման արեւելից Աղտից ծովուն ի պաղա-
րեր վայրի. գրացիք էին նոցա Մաղիանացիքն եւ Եզովմայեցիք¹⁴.
ի հիւսիսոյ Վանվրհացիք, յորոց բաժանեալ էին Առնովե. գետով¹⁵.
քաղաք գլխաւոր էր նոցա Արմոփօր (Արոյէր, Արեապողիս)¹⁶: Այլ
իսկ իշխանն նոցա Բաղակ եցոյց թշնամութիւն ընդ Իարայեղա-
ցիսն¹⁷, եւ Եզղոմ արքայ կալաւ յետոյ ընդ լծով ծառայութեան
ամս 18 զԻարայեղացիսն¹⁸. Եհաբ զնոսա Վաւիթ եւ արար ընդ հար-
կաւ¹⁹. առ Յովրամ թագաւորաւ յետս կացին, բայց խորտակե-
ցան յերեսաց նորա՝ որ միարանեալ էր ընդ թագաւորին Յովսա-
փատայ²⁰: Յետ այնորիկ միարանեալ ի դաշն մտին Մովարացիքն
ընդ Վաննացւոց եւ ընդ Եզովմայեցւոց հակառակ թագաւորին
Յովսափատայ, բայց փոխանակ հարկանելոյ զՅովսափատ, զմի-

1 Թաւ. 27. 45.
2 Դաւ. 9. 12. 13.
3 Դաւ. 2. 8 — 6.
4 Ա. Թաւ. 26. 3 — 9. 33. 33.
5 Ա. Թաւ. 26. 8. 9. Լ. 1. . . .
6 Ա. Մոյս. 7. 41 — 48.
7 Ես. 16. 2.
8 Ես. 16.
9 Թաւ. 26. 17. 18.
10 Թաւ. 2. 7. . . .

11 Դաւ. 2. 1 — 6.
12 Դաւ. 2. 12. 19. . . Ը. 10 — 12. 21.
13 Ես. 26. 26. 33.
14 Թաւ. 26. 18.
15 Թաւ. 26. 15.
16 Թաւ. 26. 2 — 6.
17 Դաւ. 9. 12 — 14.
18 Բ. Թաւ. 2. 2.
19 Դ. Թաւ. 7. 5. 7. 21 — 22.

մեանս հարեալ՝ կոտորէին զերեարս¹։ Յետ անաջին կործանմանն Նորուսադեմի առին միւսանգամ զհին սահմանս երկրին իւրեանց², այլ յետ այնորիկ նուաճեցան ամենեւին ընդ ձեռամբ Նարուքո-գոնսորայ եւ բնաջինջ եղեն, եւ այնպէս կատարեցան ի վերայ նոցա դատաստանքն Նստուծոյ³։

Եւ Նմանացիք սերունդ են Լմանայ որդւոյ Ղափտոյ⁴, եւ էր երկիր նոցա յարեւելս Պերիայ առ Նարովկ գետով, եւ քաղաք գլխաւոր նոցա էր Հարաւթ - Լման⁵։ Ընդ բնակեալ էին երբեմն սկայազունքն Օւմզոմինք, որ ջնջեցան ի նոցանէ⁶։ Մասն մի երկրին Լմանացւոց անց յարայեւացիսն⁷։ Նուաճեցին Լմանացիք զյարայեւացիս ամս 18, եւ հարին եւս զքանակս իւրեանց ի Վաս-դայադ⁸։ այլ յետոյ ուրեմն ի պարտութիւն մասնեցան եւ հանուն ի նոցանէ քաղաքք բազումք⁹։ Վայսա թագաւոր նոցա առնէր թշնամութիւն ընդ արքային Սաւուղոյ, բայց հարեալ վաւթա-բեցաւ ամենեւին¹⁰։ Հանսին ամբարտաւանութեամբ թշնամանեալ զհրէշտակս արքային Վաւթի, գրգռէր ի պատերազմ, եւ զօ-բաւիզն օգնականութեան էին նմա եւ Լսորիքն իրրեւ դաշնաւորք Լմանացւոցն։ Յետ երկայնածիփ պաշարման ձեռս ետ Հարաւթ, եւ եզեն Լմանացիք հարկատու իորայեի¹¹։ Ջանալ ջանացան զերծուցանել զանձինս ի հարկանելոյ հարկս, այլ չաջողեցաւ նոցա եւ առաւել եւս ծանր հարկք ի վերայ եղան¹²։ Թեւպէտ եւ միարանեցին նորա հանդերձ Մովսրացւովքն ընդդէմ Նարուքո-գոնսորայ¹³, բայց միւսանգամ նուաճեցան վաղվադակի առ ի պա-տիժս պատուհասից անորեւութեանց իւրեանց¹⁴։ Յետուստ ուրեմն գտանեմք պարտեալ զնոսա ի Մակարայեւացւոցն¹⁵, եւ անհետ իսկ եղեւ անուն նոցա։

ԺԼ

Քանան կամ Պաղեստին. (2000—):

58

Նրոնի բնակութեան ազգացն Վանանացւոց էր յարեւմտից Ոորդանան գետոյ¹⁶ մինչեւ ցծովն (այս ինքն հանդերձ Փիւնիկեաւ¹⁷ եւ երկրաւն Փղշտացւոց¹⁸)։ անուանեալ կոչէր ի սկզբանն երկիր Վանանու կամ Վանան¹⁹ յանուն բնակչաց աշխարհին²⁰։ — Յետոյ

- 1 Բ. Մնաց. Ի. 33:
- 2 Տեա Գ. Թագ. ԻԳ. 2:
- 3 Երեմ. ԻԸ. Եզեկ. ԻԵ. 9, 9, 11:
- 4 Եզեկ. Բ. 1, 2:
- 5 Եզեկ. ԺԲ. 36, 38:
- 6 Երեմ. Գ. Գ. 11, 16:
- 7 Երեմ. Գ. Բ. 19—21:
- 8 Յեսու. ԺԳ. 35:
- 9 Դան. Ժ. 5—9, 17:
- 10 Դան. ԺԱ. 30, 30:
- 10 Ա. Թագ. ԺԱ. 1—11:
- 11 Բ. Թագ. Ժ. ԺԱ. 1. ԺԲ. 36—31:

- 12 Բ. Մնաց. Ի. 1, 22—25. ԻԶ. 9. ԻԷ. 5:
- 13 Գ. Թագ. ԻԳ. 2:
- 14 Եզեկ. ԻԵ. 10: Ագգ. Ա. 19, 15:
- 15 Ա. Մն. Ե. 6—8:
- 16 Եզ. ԺԶ. 35: Թագ. ԼԳ. 51: Յես. Ե. 11, 12: ԻԲ. 11: Երեմ. Գ. ԺԱ. 30:
- 17 Եսայ. ԻԳ. 11: Մատթ. ԺԵ. 21, 28:
- 18 Եզեկ. Ժ. 19: Տեա Թագ. ԺԳ. 39:
- 20 Երեմ. ԻԷ. 4, 7:
- 19 Սալմ. ԶԳ. 11: ԶԵ. 36:
- 20 Եզեկ. Ժ. 15—20:

առանց փնտրելու և երկրին փղտացւոյ՝ ի փղտացւոյն
անուանէ անուանեցաւ Պաղեստին կամ Փաղեստին՝ և զարեւել-
լեան կողմն եւ Յորդանանու (զՎաղայագ) առեալ ի մէջ¹, որ է
Համօրէն երկիր բնակութեան Իսրայելացւոյն՝ որ յետոյ անդր
գաղթեցին:

Սահման են երկրին Պաղեստինացւոյ յարեւելից անապատքն
Լաորւոյ եւ Էրարացւոյ՝ որք ձգեալ Հասանեն ցգեան Լաիրառ.
ի հարաւոյ՝ հիւսիսային Էրարիա, ուր Լմնացիքն եւ Մովարա-
ցիք եւ Լադովնայեցիք նստէին, եւ հեղեղան Եգիպտոսի. յա-
րեւմտից՝ ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ՝ Փիւնիկէ, Պամապոս եւ
Լիբանան: Ըստ սովորութեան զրոյ իբրեւ միջին իմն սահման ի
հիւսիսոյ ցհարաւ անուանի այսպէս. Վան (որ կայ առ լեւոն-
տամբն երկրորդն Լիբանանու կամ Լնտիլիբանանու կամ Լներն
Լիբանանու) մինչեւ ցԼերտարէէ (ի վերայ սահմանացն Էրարիայ).
իսկ յարեւմտից յարեւելք՝ ծովն Միջին հանդերձ գետովն Եգիպ-
տոսի, եւ կողմանք գետոյն Լաիրառայ յորոց բաժանեալ էր Պա-
ղեստին՝ անապատին²:

Լերինք այս աշխարհի են Լիբանան եւ Լներն Լիբանանու
(գոնէ մատամբ իւրիք)՝ հանդերձ Լերմոնիւ եւ Լմնաւ ի հիւսի-
սակողմանն, Սարմեղոս եւ Խարոր յարեւմուտս. լերինքն Խորայելն
կամ Լաիրեմայ ի միջավայրի լեւնայինն Պաղեստինայ հանդերձ
լեւամբքն Սեմերոնի, Սաղմոնայ, Վերադու եւ Վարիզնի, Վայաւ
առ եւ այլովք բազմոք: Լերինքն Յուդայ ի կողմանս հարաւոյ
հանդերձ Սիւն, Մորիա եւ Եկրա լեւամբք: Լերինքն Վաղայա-
գաւ մինչեւ ցանապատն Էրարացւոյ յարեւելս երկրին (Յորդանա-
նու, ուր են լերինքն Բասան եւ Էրարիմ, Բասգա եւ Երաւ:

Ի մէջ արեւելակողման եւ արեւմտակողման աշխարհին Պա-
ղեստինացւոյ երեք ծովք կան. ծովակքն Մառնայ (Մերոնայ),
Վեննեաբեթայ, ծովն Եղտից՝ զոր արաաբինք Լափազաիս ծովակ
կոչեն, իսկ այժմ՝ Մեռեալ ծով: Բուն գլխաւոր գետ է Յորդանան
որ յԼնտիլիբանան լեւնէ ելանէ, անցանէ ընդ ծովն Վեննեաբե-
թայ, եւ ընդ հովիտ ինչ հարթ իջանէ ի ծովն Եղտից եւ անդ
սպառի. այլ երբեմն խաղայր ընդ հիւսիսային Էրարիա, եւ թա-
փէր ի ծովն Սարմիր: Ի Յորդանան՝ որ զՊաղեստին յերկուս մա-
սունս բաժանէ, մասնեն յարեւելից կուսէ՝ գետն Յարովի եւ Էռ-
նովն, իսկ յարեւմտից՝ Լնոն, Երիթ եւ Եգրոն: Մասնեն ի
ծովն Միջին՝ Բեզոս, Երսովն եւ հեղեղան Եգիպտոսի, մօտ ի
Սինոկորուրա (կամ Սինոկոզուրա):

Լորեմն աշխարհն Պաղեստինացւոյ պողարեր էր յոյժ. զրե-
թէ համօրէն իսկ ազգք արմատաց՝ զինի, ձէթ, արմաւ, թուղ եւ

1 Պաղ. : Պղն. Ե. 12. 13 եւ պղ. 24 : Դաւ. 1. 1. եւ պղ. 24 :

2 Թուոյ ԼԴ. 3 — 12. Երեւ. 9. 25.

ամենայն պատուիք հարաւոյ ծնանէին պարարտութեամբ. տունիք բաղասմնի, եղեւինք եւ անտառք կաղնեաց բուսանէին առատութեամբ. ծնունդք անասնոց ամենեւին բազմածին. կային եւ բովք ի լերինսն. օդն ամրախառն էր եւ կարգաւ. եւ համառօտ իսկ ասել էր երկիր որ բխէր զկաթն եւ զմեղր¹:

59

Ը. Բնակիչք երկրին Վանանացւոց կամ Պաղեստինացւոց էին ի բուն հին ժամանակն ազգք սերեալք յորդւոց Վանանուռներ Վամայ, որք ըստ կարգի ազգահամարի են¹. Աղանացիք (յանգրանկէ անտի որդւոցն Վանանու), 2. Վեռացիք, 3. Ռեբուացիք, 4. Էմփրհացիք, 5. Վերգեսացիք, 6. Խեւացիք, 7. Էրաւացիք, 8. Աինիացիք, 9. Էրադացիք (Էրուադացիք), 10. Աամարացիք (Ամարիացիք), 11. Էմփթացիք: — Ի սոցանէ Վեռացիքն բնակէին ի հարաւային լեռնային կողմանն ի մէջ հովտին Ափեղայ, առ ծովուն Միջնոյ եւ առ հովտին Աիդիմայ. ի հեւստայ նոցա յայնմ իմն տեղւոջ յորում յետոյ Արուսազէմ էր՝ Վերուսացիքն. յարեւելոց երկօցունցն ի հովտին Աիդիմայ առ Յորդանան գետով՝ Էմփրհացիքն. ի Յորդանանէ մինչեւ ց Ալեքէմ՝ Վերգեսացիք. ի հեւստայ առ լեռնաւանդն Էնտիլիբանանու՝ Խեւացիք: — Սնացեալ փեցեքին ցեղքն են փնիկեցիքն:

Ի. Աւանութեամբ իմն է թէ Վանանացիքն յետուս եկին յերկիր անոր զաղթականութեամբ ի կողմանց ծոցոյ Էրաբացւոց կամ Պարսից ծովուն²: Ըյլ այդրէնածինքն կամ որ յառաջ իսկ քան զնոսա եկեալ են ազգք ինչ որ ոչ յազգականութենէ Վանանացւոցն էին, կացին բնակեալ առլնթեր նոցա: Ի սոցանէ Աենեղացիք՝ որդէս հաւանութեան թուի, բնակեալ էին ի հարաւային լերինսն (Յուդայաստանի, Աադմոնացիք յարեւելս փնիկեայ առ Լիբանան լեռամբ, Փերեզացիք առ լեռամբն Ափրեմի ի մէջ Աիւքեմայ եւ Բեթեղայ, Ուսփայեցիքն (Ուսփայիմք) որ էին ազգ օկայից յաղթանդամք³, բնակէին մանաւանդ յայնկոյս (Յորդանանու, ի նոցանէ էին Չամզամիւքն⁴, Անակացիքն (Անուկիմք)⁵ եւ Ամիացիք. Փերջին ի օկայից անտի էր Ալգ արքայ Ռասանու. Աինեցիքն բնակեալ էին առ ծովուն Էդոից եւ շրջէին խաշամբ իւրեանց յարօտս Էրաբացւոցն⁶: Չաւակն (Յորաբայ որոց սկիզբն ի Մադիանացւոց էր, բնակեցին յետոյ անդ, եւ Աինեցիք կոչեցան⁷. եւ մասն մի նոցա բնակեալ էր յանապատին Յուդայ⁸:

1 Երեւ. Գ. Ը. 7—10. ՃԱ. 9—12:

2 Երեւ. Ը. 1. 7, 89: Սորաբ. Եւստին. Ա. 18:

3 Թու. ՃԳ. 29, 38:

4 Երեւ. Գ. Բ. 20:

5 Երեւ. Գ. Բ. 11: Թեո. ՃԷ. 15:

6 Ծոն. ՃԵ. 19—21:

7 Դաւ. Դ. 11:

8 Դաւ. Ա. 16:

Այլ իսկ ի Մովսիսի ժամանակն¹ բազմաթիւ Վանանա-
ցիքն հասեալ էին յաստիճան ինչ քաղաքային յօրինուածութեան:
Էին նոքա ընդ թագաւորոք, բաժանեալ յառանձինն սահման
քաղաքաց եւ նահանգաց եւ ի մանր ինչ տոհմն². Էին նոցա եւ
զինուորական ինչ յօրինուածք³, եւ պարապէին եւս ի մշակու-
թիւն եւ ի վաճառականութիւն:

Ի ջնջել անդ միոյ մասին նոցա ի սրոյ Իսրայելացւոցն՝ բա-
զումք, որպէս հաւանութեան է, այսր անդր գաղթեցին⁴.

60

Ի մնացելոց անտի Վանանացւոց՝ Ամովրհացիքն էին որ ի բնէ
հզօրագոյնք քան զամենեւին էին ի մէջ ազգացն այնոցիկ, մինչեւ
յանուան Ամովրհացւոցն կոչել երկրին Վանանացւոց⁵, եւ նոցա
անուամբ զայլ ցեղսն անուանել⁶: Սասն մի նոցա ել յառաջին
բնակութենէ իւրմէ եւ կտրու զարեւելեան կողմն Արդանանու,
այս ինքն զՎաղայադ⁷: Իբրեւ հասին Իսրայելացիք ի նահմանս (ա-
րեւելեան) Վանանու, որ սրտեալ էր լերամբքն Ամովրհացւոց⁸,
իւնդրեցին ի նոցանէ անցանել խաղաղութեամբ ընդ երկիրն նոցա,
այլ փոխանակ այնր թագաւոր նոցա Սեհոն ելանէր ի մարտ պա-
տերազմի ընդ Իսրայելացւոցն, բայց առ Առնոմայ ի պարտութիւն
մատնէր, եւ ջնջեցաւ ազգ նորա, եւ առիաւ թագաւորութիւն
նորա յԱռնոմայ մինչեւ ց(Աարովկ)⁹: Այն անցք անցին եւ ընդ
Ովդ արքայ՝ դրացի ազգակից թագաւորութեանն Բառանու, որ
ձգէր ի Աարովկայ մինչեւ ց(Էրմոն)¹⁰:

Հա եւ ի բուն իսկ (արեւմտեան) երկրին Վանանու մնացեալ
էին Ամովրհացիք: Վարաւտնացիքն ունէին ազատ ինչ տէրութիւն
ի հիւսիսակողման արեւմտից Արուտաղեմի. Խեւացիք էին նոքա,
եւ անուանին իսկ երբեմն Ամովրհացիք. նենգութեամբ եղին նո-
քա զաշինս խաղաղութեան ընդ Իսրայելացւոցն¹¹: Վաշնաւոր
եղեն ի վերայ Իսրայելացւոցն հինգ թագաւորք Ամովրհացւոց
հանդերձ թագաւորաւն Արուտաղեմի, այլ ամենեւին պարտեցան
եւ կոտորեցան¹²:

Վատն եւ ի հիւսիսակողման երկրին Վանանու Ամովրհացիք
միարանեալք ընդ այլոց թագաւորացն Վանանացւոց, որք կոտո-
րեցան առ հասարակ եւ ջնջեցան¹³: Բայց Ամովրհացիքն չէին լինալ

1 Թու. չ. 29. Եւ. չ. 4:
2 Թու. Ի. 1. Երեւ. Գ. Է. 24.
3 Եւ. չ. 3. 23. Չ. 1. Չ. 9:
4 Եւ. չ. 16:
5 Մովս. Խոր. Ե. Գ. չ. 4. Պրոփետ.
Գաւգ. Վանգաւ. Ե. 10:
6 Ամովր. Բ. 10:
7 Եւ. չ. 16. Եւ. չ. 18. Գաւ.
Բ. 10:

7 Եւ. չ. 3. 5 — 5:
8 Երեւ. Գ. Ե. 7. 19:
9 Թու. Ի. 21 — 21. Երեւ. Գ. Բ.
26 — 27:
10 Թու. Ի. 23 — 25. Եւ. Երեւ.
Գ. Գ. 1 — 8:
11 Եւ. չ. 3 — 15. Չ. 3:
12 Եւ. չ. 1:
13 Եւ. չ. 1 — 14. Չ. 7...

տակաւին բնաջինջ . զի նեղեցին նորա զՎանանցիոն՝ եւ մերժեցին ի լերինս, բայց սակայն էին հարկատու ցեղին (Յովեւթայ¹, եւ յետոյ նուաճեցան եւ ծառայեցին ի գործ աշխատութեան ընդ իշխանութեամբն Սողոմոնի²: Եւ յետ գերեզարձին եւս Հրէից յիշին³, այլ Հառնի քաջ յայտ թէ լեալ իցեն տակաւին յայնժամ մնացորդք ի նոցանէ:

Այլ բուն ծաղկեալ ցեղք Վանանացւոցն էին Փիւնիկեցիք:

ԺԻ

Փիւնիկաստան . (2000 — 560):

61

Ամբար . Սահաւնիաթմ փիւնիկեցի ի Բերիտա քաղաքէ (յա֊ 1200 յառաջ քան զՅր .). յայն թարգմանութիւն գրոց նորա թարգմանեալ ի Փիւնիկ ըրգաղապ, որոյ հաստիտարք էան առ Եւսեբեայ, (Պատրաստ . Աւետ . Գիրք Ա . Գլ . 10), ուլ անխառն հարազատութիւն մատենիս ընդ ինզրաժ է. տեղայն եթէ ճշմարիտ եւս իցեն եւ անխառն այն հաստիտարք՝ ոչ ինչ նպատակ ի պատմութիւն լինին, այնու՝ զի համակ զաշխարհարարութենէ եւ զտառաւածոցն եւեթ մընչմանէ է անդ բանն: Նոքն իրի գործեալ Երրայեցւոց եւ Յունաց մատենադիրք թանաքէրք . յերրայեցւոց մանաւանդ Եղեկիէլ . ի Յունաց անտի Դիոս եւ Մէնանդրոս Եփեսոցի, որ ի Յիւրոս՝ ի Յիւրացւոցն գիւտնոց գրեաց զՅիւրացւոցն պատմութիւն, որոյ հաստիտարք էան առ Եւսեբեայ (ի գրեթ . Ա . Յում . էջ 177 — 181), եւ առ Յովսեփոս Երրայեցւոյ (ընդգ . Ապոկալ . Ա . 16, եւ Նախնեաց պատմ . Է . 5, 8 . Բ . 14 . ԺԳ . 1 .), Դիոգոր Սիկեզ ., Թեոփիլոս Անտիոքացի (յա֊ 170 յեա գր .) առ Աւագրիկոս Գ . 22: — Նպատակ լինին ի նորոց մանաւանդ Հերէն: — Հին բանական փիւնիկեցւոց՝ առ Եփեբայ Ա:

ՀԻՒՍԻՍԱԿՈՂԾՆ արեւմտից երկրին Վանանու՝ նեղ եւ նուրբ երկիրն որ կայր ի ծովեզերս ծովուն Միջնոյ ի մէջ Պաղեստինացւոց եւ Ասորւոց աշխարհին՝ յարեւելից առ երի Լիբանանու, ի հիւսիսոյ առ Ազատ գետով, իսկ ի հարաւոյ չգոյր նմա սահման հաստատուն վասն բազում փոփոխմանն (որ եւ յետոյ Փիւնիկաստան կոչեցաւ), էր բնակութիւն 6 ցեղից ի 11 ցեղից անտի Վանանացւոցն: Միդոնացիք սերունդք անդրանկին Վանանու բնակէին յարեւմտից Խեւացւոցն. անդր իսկ ի հիւսիսակողմն արեւմտից առ լեռնոտամբն հիւսիսային Լիբանանու նստէին Արակացիք եւ Մինիացիք, յարեւմտից առ ծովեզերքն եւ յԱրադոս կողմ զւոջ Արադացիք կամ Արուադացիք, յարեւելից ի հովիտս հիւսիսակողմանն Լիբանանու՝ Սեմարիացիք կամ Սամարացիք. եւ առ Արոնաէս գետով Ամաթացիք կամ Վամաթացիք¹:

Այբա առհասարակ Փիւնիկեցիք կոչեցան ի Յունաց եւ ի Հռոմայեցւոց, ուր ինքեանք Վանանացիա զանձինս կոչէին եւ Վանան զերկիրն, որպէս յայտ ի գրոց գահեկանաց նոցա եղեւ²:

1 Գառ . Ա . 34 — 36:

2 Գ . Թագ . Բ . 20, 21:

3 Բ . Եջ . Բ . 1:

4 Երն . Ժ . 15 — 19: Թու . ԺԳ . 20:

5 Թուի թէ եւ Երրայեցիք յեա լինւոյ նոցա զհարաւային գանձաքանն՝ ոչ:

Սգբա ընտրեալ զանինս ոչ միայն յիւրեանց ազգակից ցեղեցն այլ եւ յազգաց ազգաց պատերազմողաց՝ եղեն հոյակապ եւ քաջանուն հրահանգօք իւրեանց եւ ճարտարութեամբ արուեստի եւ գիւտիւք:

62

(Յարսէտքանոցս նոցա երեւելի էին 1. Երկրքնոցա՝ որ եւ ծիրանիքն կոչէին, որ ոչ եթէ մի միայն երանգ էր՝ այլ անուն գլխաւոր ինչ ազգի երանգոց յօրինելոց ի շնչաւորացն ներկէ, այս ինքն ի հեթոյ անտի խղունջնաց ծովու. սպիտակ եւս եւ թուխ եւ ամենայն իսկ միջին աստիճանք գոյին ծիրանւոյ: Երկու իմն ազգ էր խղունջնոց ծիրանւոյ, մի՝ որ գտանէր ի ժայռս եւ յապառաժս, եւ մեւս եւս ազգ բուն իսկ խղունջն ծիրանւոյ զոր խայծիւ որսային ի ծովէ, որ կոչէր իսկ՝ Երոփային ծիրանի: Արպէս գիւտ ծիրանւոյ Փիւնիկեցւոցն էր՝ նոյնպէս միշտ իսկ առաւելութիւն իմն էր ծիրանւոյ նոցա, եւ ոչ ուրեք այնպէս ներկանէին կարմիր եւ մանաւշակագոյն որպէս ի Տիւրոս: Բուն զազնիւ ասին հօտիցն Երարացւոց ներկանէին Փիւնիկեցիքն՝ արուեստիւ եւ խառնմամբ ազգի ազգի աստիճանս երանգոց նոցին տալով, եւ միանգամայն շողիւն եւս: 2. Ինքեանք իսկ Փիւնիկեցիքն գործէին յասուէ անտի զձորձան զայնոսիկ. երեւելի արուեստանոցք ուտայնանկութեան նոցա էին ի վաղ ժամանակսն ի Սիդոն¹, եւ յետոյ յայլ եւս քաղաքսն Փիւնիկեցւոց եւ մանաւանդ ի Տիւրոս: 3. Մեւս եւս ծնունդ արուեստից Փիւնիկեցւոցն էր ապակի: Եւաղն կամ բարակն զոր ի գոյն արկանէին ի կիր՝ գտանէր ի հարաւային կողմանս աշխարհին նոցա առ լեռնոտամբն Արմեղայ ի ծովակէն Լիւնդեւայ (որ է Մակեդոնով, որպէս հաւանութեան թուի). գլխաւոր արուեստանոցք էին ի Սիդոն եւ ի ոահմանակիցն նորա ի Սարեփթա: Եւպէտ եւ վասն ամբարխառն օդոյ արեւելից՝ չէր պիտոյ վասն պատուհանաց, եւ ոչ վասն բաժակաց՝ այնու զի յազնիւ քրէական նիւթոյ եւ ի քալոանց սովորութիւն էր յօրինել, սակայն վաղ իսկ երեւի սկիզբն լինալ՝ զորմունտ եւ զառաստաղս սրահից ազգակով զարդարել: Սակայն միշտ իսկ բազմադիմի միտք յառնան որ առհասարակ զերեւելի նիւթոյ յայտ առնէ, թէպէտ քար իցէ թէպէտ այլ ինչ, չտայ ստուգութեամբ որոշել թէ արգելք բունս այժմու ապակի էր այն եթէ այլ ինչ նիւթ նմին նման:

Նուհեան առաւելութեամբ իմն գտնուածիս՝ զՓիւնիկեցիքն սովոր էին կռել (Սոփոն. Ա. 11): Արպէս եւ զճանապարհս սովորութիւն է գրաց որքոց ըստ երբայնցւոյն գտնուածիս (այս ինքն Փիւնիկեցիքն) կոչել՝ պիտու զի առաւելութեամբ իմն ճանապարհս ի հինոն Փիւնիկեցիքն էին: (Յիւսէն ԺԲ. 8: Սոփոն. Ա. 11:

Եւսոյ. ԻԳ. 8, եւթանասունքն թարգմանեն զի εμπεροι, այս ինքն ճանապարհս) — Փիւնիկեցիքն (առ Եւսոյ. Գրոն. Ա. 10) քնն՝ անուն այս Փիւնիկեցւոցն, տես եւ զԵրարացիքն Փիւնիկեցիքն, վարք Մովս. Բ. 1 Հօմեր. Իգիւի. Զ. 391. Ագիւ. ԺԵ. 424:

4. Վարձեալ մեւս եւս ազգ ճարտարութեան փունիկեցւոյն էին գործածք զարդու, որպիսի ինչ՝ գումարտակ ակառի եւ սակեց ճարտարութեամբ աղիւնալ ընդ միմեանս¹, եւ արուեստական ձեռակերտք ի փղոսկրէ². գործածք ի քրէական նիւթոց մանուշանդ ի պղնձոյ՝ մեծաւ սքանչելի ճարտարութեամբ, որպիսի ինչ ձուլել սիւնս խոյակօք հանդերձ, վանդակս, անիւս, զարդս նռնաձեւս, տանս ջեռուցիչս, տաշտս. սղբիմք երեւելի մանաւանդ Տիւրացիքն էին³: Ընտառախիտ լերինքն իրանանու զոր ունէին՝ յայլ եւս իմն ճարտարութիւն զնոսա ածին. հասանել վէմն մեծամեծս ի լեռանց եւ տաշել զնոսա, յորում մանաւանդ ճարտարք երեւին Խիբլացիքն⁴. հարկանել փայտս ի շինուած, գի, սաւս, սարդ, նոճ, մայր, եղեւնափայտ, յորում քաջ մանաւանդ Արդոնացիքն էին, որք եւ լատտ գործեալ հասուցանէին ի մօտաւոր աշխարհս⁵: Ըյլ գլխաւոր պիտանութիւն փայտահարութեան նոցա էր վան նաւագործութեան, որով եղեն միշտ փունիկեցիքն առաջին ազգ նաւամարտիկ եւ վաճառական յամենայն աշխարհին Ըսիացւոց իբրեւ զԸնգղիացիս աւուրց մերոց:

63

Համալիարհական վաճառականութեամբ զազգս երկց մասանց աշխարհի կապէին ընդ միմեանս, կացեալ գրեթէ ի միջոցի երեցունցն:

Ը. Յամափայն վաճառականութիւն էր նոցա ընդ համարէն Ըսիայ եւ ընդ արեւելեան կողմանց Ըփրիկեցւոց աշխարհին, յորոց կարաւանօք գային առ նոսա ազգի ազգի վաճառք ընդ երկս իմն գլխաւոր շաւիղս. 1. Ընդ հիւսիսային շաւիղ գայր փունիկեցւոց ի կողմանց Պոնտոս եւ Ասասիական ծովուց՝ պղնձ եւ գերի (ի ցեղիցն Սիւլթացւոց) եւ ձիք եւ ջորիք ի Ասպադովիայ եւ ի Հայոց աշխարհէ⁶: 2. Ընդ հարաւային շաւիղ՝ գային վաճառք յԱրշանիկն Ըրարիայ որոց համարակք վաճառաց էին գլխաւոր քաղաքն նորա Սարա (Մարիարա), Ըդէն եւ Աաննա (քաղաքք ծովեզերեայք ի վերայ հընդկային Ովկիանու), Սլազան, Սեգմա (Սեգամա), Սաննա, Խառան, Լաիլաթ, Մակորարա (Մեկիա) եւ Ըւարա⁷. եւ յԸնապաան Ըրարիայ առ Պարսիկ ծոցօն, յորում Վերրա քաղաք է եւ Տիղոս եւ Ըրադոս կղզիք՝ որոց բնակիչք, որպէս հաւանութեան իսկ է, գաղթականք ի փունիկեցւոց էին: Սգբա տային ի բերոց երկրին իւրեանց խունկս, զմուռ⁸,

1 Հոմեր. Պոթ. 6. 459:

2 Եւրիպ. Իէ. 6:

3 Գ. Թադ. է. 13—46:

4 Գ. Թադ. Ե. 17, 18:

5 Գ. Թադ. Ե. 6. 10. 2. 31, 33:

6 Եւ. Եսայ. 4. 13:

7 Եւրիպ. Իէ. 13, 14. 8 Եւ. Բաշար. 62, 200, 207:

8 Ըստի քոթ.

9 Զոթրոյ, Myrrha.

կասիւմ¹, զանգանան²։ Յայնմ Արարացիք եւ ասիի եւ ականա պա-
տուականա ազգի ազգիս³։ Ի ձեռն Արարացւոց հասանէր Փիւնիկե-
ցւոց ի շընդկաց եւ յԱթուպաացւոց՝ կինամոման, փղոսկր եւ երե-
նտա փայտ, դարձեալ մարգարիտ եւ հընդկային ծիրանի⁴։ Իսկ միջ-
նորդք իմն եւ բերեիք այսց վաճառաց առ Փիւնիկեցիս էին՝ տուա-
րածական ազգքն Նդամայեցւոց եւ Մադիանացւոց, որք գային կա-
րուանոր՝ հանդերձ բազմամբոխ ուղաւք իւրեանց⁵։ Նշւ ինքեանք
եւս տունսին ի Փիւնիկեցւոցն այլ եւս ինչ քրէական նիւթս, որպէս
որդինձ, երկաթ, կապար, անագ գործեալ յանօթ ինչ եւ ի կահ⁶,
մանաւանդ ասկի յօրինեալ ի զարդ⁷։ — (Նշգիւպտուէ գայր Փիւ-
նիկեցւոցն՝ կաւա, բամբակ, պատտառք, ցորեան ի ժամանակս առ-
վաւ միայն⁸, եւ ընդ այնր առաքէին սղբա անդր գինի բազում յա-
ճախութեամբ՝ յանօթս խեցեղէնս, որպէս էրն իսկ սովորութիւն
հայն⁹։ 3. Ընդ արեւելեան շաւիղ գայր ա. ի Պարեստինացւոց
ցորեան ընտիր քան զամենայն ցորեան, ձէթ, մեղր, մամ եւ բազ-
ամանքն¹⁰։ Բ. յԱսորւոց՝ գինի եւ արար յանապատէ (ի խաղկոյ
ընտիր ընտիր հօտիցն՝ Արարացւոց, անելոց ի բացի)։ Գ. Բահազ-
բեկ (Բազաթ կամ շեղիոպոլիս) ի հօգտին որ ի միջի է Նիւանանու
եւ Մաթիլիքանանու, եւ Բազմիրա (Թատանոր կամ Թեքմոթ) յա-
նապատին Ասորւոց (երկրքին շինեալք ի Սողամնէ¹¹, որոց ցոյցմ¹²
կան նշանաւոր աւերակք) էին վասն երթեւեկի վաճառականու-
թեան, մին տեղի ելանելոյ կարաւանաց յետ ժողովելոյ ամենեցուն
անդր, եւ մեւսն լուծանելոյ՝ յանապատի անդ։ Ի ձեռն կարաւանացս
այսօցիկ էր Փիւնիկեցւոց հազարգութիւն վաճառականութեան
ընդ Բարեւոնիայ եւ ընդ Ասորեստանի եւ միջնորդաւ նոցա ընդ
Բախարիացւոց մինչեւ ց՝ ընդիկս՝ Թերեւս մինչեւ ցաշխարհն իսկ
Արնէացւոց։

Ի. Սառլային վաճառականութիւն նոցա սկիզբն առ նախ
ի յափշտակութենէ նաւաց եւ զարգացաւ. առ չամբաւ նաւար-
կեալ զծովեղերօքն Յունաց երեւէին երբեմն իրրեւ յափշտակիչ

1 Laurus casia.

2 Եղեկ. ԻԷ. 22 — 24. Հերոդոտ. Գ. 110 — 112.

3 Յեռ Եղեկ. ԻԷ. 18. "Ջամնայն ականա պատուական ի քեզ կապեցեր, զարգիւնն, զազալիւն, զգմբախտ, զկար-
կեհան, զափիլոյ, զյասպիս, . . . եւ զգանալն, զակտան, զմզեսիկն, զսփե-
քորն, զփեթեղն, եւ զնշնդնաքորն, եւ տիւտ. լրացեր զգանն քս"։ Յեռ եւ Եղեկ. Բ. 12.

4 Եղեկ. ԻԷ. 24. — Ջամն հընդկային ծիրանայ տես եւ Գիւգ. Միկ. Բ.

5 Եղեկ. ԻԷ. 16 եւ 21. Եւ Եսայ. Գ. 5 — 9. յորում խոտանայ մարգարէն Երուսաղեմացւոց զփառն Յիւրօթի, Թէ "Փիւնիկեցի ի քեզ մեծութիւն եւ տու (որով իմանան զիք զմեզ Միկեթիւրական) եւ աչ-
գաց եւ ժողովրդաց։ Եկեցան ի քեզ երա-

մեկք ուղաւց եւ ծածկեցան զքեզ ուղա-
երամեկն Մադիամա եւ Գեփայ. ամե-
նեքեան ի Սարայ եկեցան, բերել ասկի
եւ կեզարսկ եւ ականա պատուական. . . .
Եւ ամենայն խաշիւքն Կեզարու ժողովե-
ցին առ քեզ եւ խոյքն նորեմթոյ անցին
եւ մատուցին ընդունելի պատարագ ի
զերայ սեղանոյ իմոյ"։

6 Թու. ԼԱ. 22, 51.

7 Թու. ԼԱ. 50. "Ոսկի մհհեւանդ
կամ ապարանջանք եւ մատանի եւ կշտա-
պանակ եւ փաղաւսկ ընդելուզեալ"։

8 Եղեկ. ԻԲ. 5.

9 Եղեկ. ԻԷ. 17. Գ. Թուգ. Ե. 11.
"Սողամն ապր Գիրամոյ 20,000 քսո քա-
րենայ, եւ 20,000 սափոր իւզայ մկելայ զոր
ապր Սաղամն Գիրամոյ ի տարւալ"։

10 Գ. Թուգ. Բ. 18.

մանկանց եւ աղջկանց՝ զորս տարեալ վաճառէին ի վաճառս Բաբելոնաց մեծագնի¹, եւ երբեմն զքօտացիկ ինչ վաճառօք եւ խաղակաց իրօք եկեալ առ նոսա վաճառէին ծանրագնի։ Բայց եւ յետոյ եւս միշտ ստիպեալ իմն էին (այնք որ թշնամութեամբ էին հանապաղ ընդ նոսա՝ առնուլ ի նոցանէ եւզս անուշունս եւ խունկս վասն զոհից, հանդերձս ծիրանոց եւ իրս զարդու։ Ճառագարհ նաւարկութեան նոցա էր մանաւանդ ընդ երկայնութիւն հարաւային ծովեզերաց Միջերկրական ծովու (զհիւսիսային արեւմտեան Լիւրիկեալ)։ Բուն կէտ երթեւեկի նոցա էր Խարշեշ (Սպանիա) վասն մեծատուն բովուցն արծաթոյ, ոսկւոյ, երկաթոյ, անագի եւ կապարի²։ Խուին երթեալ եւ ի Սասաներիգեան կղզիս առ Բրիտանեաւ հանել անագ, ի Խուդէ (Իսլանդ կամ Իրլանդ) եւ մինչեւ ցՆաղաթա (Բրուսիա) իսկ՝ որ տայր նոցա սաթ աղնիւ։ Իսկ ընդ ճանապարհ հարաւոյ նաւարկեալ երթային գունեայ երբեմն ի Սովիէր (կամ յՈփիր)՝ յերկիրն ոսկւոյ, ելեալ ի ծոցոյն Արաքսոց (ի նաւահանգստացն՝ Եզաթ եւ Պասիոնգաւր)։ Սովիէրն, որպէս հաւանութեան թուի, է ընդհանրական ինչ անուն հարաւային մեծատուն ինչ աշխարհաց ի ծովեզերս Արաբիայ եւ Լիւրիկեայ, յորոց փոխանակ կարաւանաց՝ յայնժամ նաւաք առանց միջնորդի սկսան առնուլ չրեայք եւ Փիւնիկեցիք։ Եւ որպէս հաւանութեան է, առնէին նաւարկութիւն Փիւնիկեցիք առ ժամանակ մի եւ յովիանոսին չընդկաց, եւ կէտ երթեւեկի նոցա էր ի ծոցի անդ ծովուն Պարսից՝ Տիւզոս (կամ Տիւրոս) եւ Արադոս կղզիք։ — Եւ Նեքառովա արքայիւ Եզիպտացոց ելեալ ի ծոցոյ ծովուն Արաքսոց նաւարկեալ շրջեցան Ղիւրիկեալ, քանզի յերրորդումն ամի անցեալ ընդ Արձանսն չերակղի (Ղիպրայլթար) դարձան այսրէն ի Տիւրոս յամի իրրեւ 600 յառաջ քան զԲրիտանա³։

Եւս ծովային վաճառականութիւն նոցա յաջողէր բազմաոտարած Պապլոնիանոս-Լեւանտն նոցա։ Սաղ իսկ ի բուն հին ժամանակն գրաւեալ կալեալ էին Փիւնիկեցիքն զմեծ կղզիս Միջերկրական ծովուն (զՂիպրոս⁴ զԱրեւել⁵, զմասն մի Ղիկիդիայ⁶) եւ զմանր կղզիս Ալքիպեղազոս ծովու՝ զՍպորադեանսն եւ զՂիկիդադեանս (մանաւանդ զՇոտոս⁷ եւ զԻւասոս⁸) եւ յարեւմտեան եւ ի հիւսիսային

¹ Համբ. Ոգիւ. ԺԵ. 402... 8 եւ Հերոդ. ի սկզբն գրոցն։

² Եզեկ. ԻԵ. 13։ Եւ Գ. Թագ. Ժ. 98։ Նաւ Թարսոսցի էր Յոզանի որքայի ի Ծով (Միջերկրական) ըստ նաւ Գիւրու, (որքայի Տիւրոսոց) եւ յերեմ գայր որքայի նաւ ի Թարսոս սկիւղ եւ արծաթոյ։ Իսկ որ յետ այնպիսի յառեւեալ լինի Նա ժանեաց փզաց եւ կապ-

կաց եւ սիրամարգացո ոչ յամնացն որին նախ գրաց կայ։

³ Գ. Թագ. Բ. 26 — 28. եւ Բ. 11։

⁴ Հերոդոտ. Գ. 43։

⁵ Գիւր. Սիկ. Բ։

⁶ Արադոս. Գ. 1։

⁷ Թուկիդ. 2. 2։ Գիւր. Սիկ. Բ։

⁸ Գիւր. Սիկ. Բ։

⁹ Հերոդոտ. Բ. 44. եւ 2. 417։

Ծավեղերս եւս Փոքուն Բսիայ գտանէին հետք Փիւնիկեցւոց. սա-
կայն ի (Յունաց անտի մերժեցան յետս եւ կամ նաւածեալ խաւ-
նեցան ընդ նոսա: — Դմին իրի գլխաւոր գաղթականութիւնք նոցա
էին 1. Սպանիա (Սաղաիա, Սարաիա, Հիսպաղիս), բայց մանաւ-
անդ հարաւային կողմանքն Սպանիայ, քանզի գաղթականու-
թեամբն թարշշայ՝ իմանի համօրէն հարաւային Սպանիա, ուր եւ
զՂազէս եւ զՍարքեդոն (զՍարթագենա) շինեցին. 2. Հիւսիսային
Ծավեղերք Բիթիկեցւոց աշխարհին ուր զՍաթիկա, զԼիքուսմանն,
զմեծ եւ զփոքր Ղեպտիս, զՀիպպոն, զՅունիս, մանաւանդ զՍար-
քեդոն շինեցին. 3. Աֆիկիա՝ ուր զՊանդոմոս եւ զԻլիւրէոն կան-
գնեցին: — Դամանակ երթի գաղթականութեանցս այսոցիկ է
իրրեւ յամի 1000 — 550 յառաջ քան զԻւր: Իսկ վախճանն՝ ոչ
այն միայն էր զի ընդին նոքա հանգիստ եւ միջնորդ նաւաստիկ
վաճառականութեան իւրեանց, այլ եւ հասուածիւ հանիցեն ի
բաց ի քաղաքաց անտի իւրեանց զնառնադանձն որ բազմազոյն
իմն ընէր առ նոսա վասն երթեւեկի վաճառացն¹, եւ զխռովա-
յոյզ մարդիկ՝ որոց համարձակութիւն իմն էր վասն աղատական
սահմանագրութեանց քաղաքային առաջնորդութեանն Փիւնի-
կեցւոց:

65

1. Վաղարայն առաջնորդութեան յորինուածութիւն էր
գաշնաւորութիւն իմն ազատ քաղաքաց կամ նահանգաց Փիւ-
նիկեցւոցն: Յազատ քաղաքաց աստի երեւելի եւ գլխաւոր էին
մանաւանդ Աիդոն եւ Տիւրոս (Նրացդան եւ Նրուր), որք հան-
գերձ Լրադոսիւ (որ առաւելագոյն երեւելի էր նաւարկու-
թեամբ²) էին կապեալ ընդ միմեանս միադանութեամբ. քանզի
հասարակաց հաւանութեամբ շինեցին զՏրիպոզիս, եւ անդ իւրա-
քանչիւր զման մի քաղաքին ունէր եւ անցնիւր պատգամաւորս:
Գլխաւորք այսց քաղաքաց, յորոց այն պատգամաւորք առաքէին,
կոչէին թագաւորք ժառանգութեամբ կամ Սպիեպք, եւ չէին
ընդ իշխանութեամբ միմեանց. բայց կարծեալ իմն էր ճոխութիւն
նոցա, զի գաւառորք³ կային նոցա առընթեր: Վրոնայեաք եւս
Բստարտեայ զից ոչ փոքր ինչ ազդեցութիւն ի վերայ թագաւո-
րացն ունէին:

Եւս քաղաքք տային սահմանեալ զօրս եւ նաւ եւ արծաթ
ի հասարակաց պաշտպանութիւն. համօրէն զօրութիւն գաշնաւո-
րութեանն (առ Վիրամաւ յամի 1030) էր 170,000 հեռեւակ՝ 180
պատերազմիկ կառօք, եւ տորմիզ 600 նաւաց: Հանգոյն գաղթակա-
նացն իւրեանց Արքեդոնացւոց՝ վարձկան զօրս եւս առնուին գո-

1 Եւէփ. Իէ. 27:

2 Եւէփ. Իէ. 8, 11:

3 Ասիոն. Բ. 24. Կոչե զնաւ տօսք եւ
շնու.

նեայ ի կտրելոր ժամանակս ի վերին եւ ի փոքր Ըսիայ՝ ի պատե-
րազմ՝ կամ ի պահպանութիւն քաղաքի¹։ Վաղթականութիւնքն
եւս նոցա միշտ բարեկամութեամբ էին ընդ նոսա եւ ի հաղորդու-
թեան ընդ նոսա ի տուրեւաւիկ փոփոխմունս, ի պաշտամունս
կրօնից եւ ի քաղաքային վիշտս։ — Երգարեւ այս առաջին աղա-
տական քաղաքային յօրինուած էր յԸսիացւոց աշխարհին։

2. Սիդոն էր մայր քաղաքացն Փիւնիկեցւոց ծաղկեալ առ
Երրահամու (յամի իրրեւ 2000) եւ առ Համերայ (1000)² նշա-
նաւոր՝ արուեստական ճարտարագործ գործովք։ էին նորա նաւա-
հանգիստք երկու, եւ պահեաց նա զազատութիւն իւր յերեսաց
Իսրայելացւոցն³, այլ յետոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Տիւրոսի,
բայց ունէր իւր իշխանս տռանձինն⁴։ ապա ուրեմն կատարեցան ի
վերայ Սիդոնի սպառնալիք մարգարէիցն⁵, քանզի առ Նաբուքո-
դոնոսոր պատերազմաւ զքաղաքն (յամի իրրեւ 590), իսկ Երտա-
շէս Վ. քանդեաց յորժամ կամէինն ելանել յազատութիւն (յամի
իրրեւ 350)։ մեռանգամ շինեցաւ, այլ այժմ փոքր ինչ քաղաք
է աննշանաւոր՝ Սայտա անուն։

3. Տիւրոս հոյակապ քան զամենայն քաղաքսն Փիւնիկեցւոց
(որ կայր վաղ առ Յեսուա⁶) շինեալ ի ժայռի իրիք վերայ, յե-
տուստ ուրեմն ամբարձաւ քան զամենեսին ընել գլուխ այլոց
քաղաքաց՝ Թագաւորօքն։ Եռաջին ինոցանէ անուանի Երիրաղ մօտ
ուրեմն յամն 1050։ զնա պայազատէր Վիրամ (իրրեւ 1030), էր նա
գաշնաւոր բարեկամ Վաւթի եւ Սողոմոնի⁷, եւ ետ նա Սողոմոնի
փայտս եւ գործաւորս ի շինուած տաճարին⁸։ եւ եղեւ նա նմա օգ-
նական կողմել տորմիղ նաւաց, եւ ետ եւս նմա նաւաւարս⁹։ Եթ-
րաաղ (Եթորաղ կամ Յովրաղ) Ը. յամի իրրեւ 920 էր հայր անօ-
րինին (Յեզաբելայ¹⁰։ Փիղմաղիոն կամ Պիղմաղիոն յամի իրրեւ 900
էր եղբայր Վիդոյ հոյակապն տիկնոջ, որ հատուածեալ զկալիքե-
դոն շինեաց¹¹։ — Ը. Եւզոպեաւ յամի իրրեւ 720 զուր պաշա-
րեաց Սաղմանասար զՏիւրոս ամն 5, եւ 60 նաւք նորա պարտեցան
յ12 նաւացն Տիւրացւոց։ — Իսկ առ Եթրաղեաւ Ը. Նաբու-
քոդոնոսոր 13 ամն (586—573) ծախեաց ի պաշարումն Տիւրոսի
զէ կատարեացէ ի վերայ նորա զդատաւատանն Ըստուծոյ¹²։ Բայց

1 Եզեկ. ԻԷ. 10, 11. «Պարտիք (որ ի
մօրմ օրինակն պահանէ) եւ Լիւպօնք
եւ Լիւրեցիք (ըստ սմանց՝ Լիւկիացիք)
Թիւսիւք զորութեան քա աքք ընտիրք պա-
տերազմողք։ որ կտիւցին զվահանս եւ
տաղաւորաս իւրեանց ի քեզ, եւ նգրս
փառաւորեցին զքեզ»։

2 Համբ. Սդիւ. Դ. 84. ԺԳ. 285.
ԺԴ. 289. ԺԵ. 414։

3 Գաա. Ա. 31։

4 Երեմ. ԻԷ. 3։

5 Երեմ. ԻԷ. 4։ Եզեկ. ԻԷ. 21 — 23։

6 Ես. ԺԲ. 29։

7 Բ. Թագ. Ե. 11։

8 Գ. Թագ. Ե. 2օր փարսն ընդ
զբոց սրբոց պատմն Հին յիշատակարանք
Փիւնիկեցւոցն, եւ Մենանդրոս Եփեսացի
առ Յովսէպպ Հնախո. Ը. 5. եւ ընդգ.
Ապոկալ. Ա. 17, 18։ Տէս Եւս. 4րան.
Ա. էջ 173 — 183։

9 Դ. Թագ. Ժ. 11։

10 Դ. Թագ. ԺԶ. 31։

11 Մենանդր. Եփես. առ Եւս. 4րան.
Ա. էջ 181։

12 Եզեկ. ԻԶ. ԻԷ — 19։

իրրեւ եմուտ նա ի ներքս յարձակմամբ՝ ոչինչ եզիտ նա ի նմա բայց շինուած դատարկ. զի մեծ մասն բնակչացն ի կղզիան որ մօտ էին՝ փախեան անձնապուր: Ընդ շինեցին նորա զԼոր Տիւրոս որ վաղվաղակի անցոյց զՆոմին¹, եւ եղեւ նա փախանալ սորա գլխաւ: որ կայան համաշխարհական վաճառականութեան², եւ ունէր նա զայն պարծանս աւերի քան զ200 ամ³ ի ժամանակի զի Փիւնիկէ: Ընդ Պարսից տէրութեամբ նուաճեալ կայր (յամէ 560):

(Լայա եկն եհաս Բղէքսանդրոս Մակեդոնացի, եւ ի նիւթոյ անտի աւերածի հինն Տիւրոսի յօրինեաց թուոք ի ծովեզերէն մինչեւ ցՏիւրոս. յետոյ պաշարեաց սատկութեամբ զքաղաքն եւ յետ անհնարին աշխատութեան եւ Տիւրացւոցն սաստիկ դիմադարձ ընելոյ, առ Բղէքսանդրոս զքաղաքն պաշարեալ ամիսս եւթն՝ յամի 332 նախ քան զՎր.⁴ Սեծ մասն բնակչացն վաճառակուր եղեւ, քաղաքն ի հիմանց բրեալ քանդեցաւ եւ լքան բանք սպառնալեաց մօրդարէիցն⁵: Իմէպէտ եւ շինեցաւ եւս միւս անգամ, բայց այնպէս յետուստ ուրեմն վատթարեցաւ, զի այժմ աննշան ինչ զեղ ձկնորսաց է Սուլին անուամբ⁶.)

ԺԳ

Փղշտացիք. (2000 — 600):

66

ՓՂԸՑԱՑԻՔ ի Վասղորիմացւոց (Վասղորիմացւոց կամ Վաղսանիմացւոց) որ ի Մեասրեմայ⁷ ի Վառնայ որդւոյ էին, սերեցան, եւ բնակէին ի սկզբանն յԼազիպոսս: անտի նաւարկեալ եկին ի Վափտոր (Վապադոպիա), եւ անտի կոչեցան Վափտորացիք (Վապադոպացիք): եւ մասն մի⁸ սոցա ել զաղթեաց ի Պաղեստին եւ մերժեաց զԽեւացիսն ի հարաւոյ արեւմտից զաշտավայրին (Սեփեղայ) առ Միջնոյ ծովուն մինչեւ ցԼազիպոսս, եւ բնակեաց ինքն անդէն⁹: Վաղ իսկ աստ եզիտ զնոսա Բորահամ (յամի իրրեւ 1920 յառաջ քան զՎր.) ի մտանել իւրում յերկիրն Վանաւնացւոց:

1 Πάλαι Τόρος.

2 Տեւ Եսայ. ԻԳ.

3 Աւթան. Բ. 16. 22. Դիւթ. ՍԻԿ. ԺԷ. 40 — 47. Կարա. Դ. 3.

4 Եղեկ. ԻԷ. 26. . . ԻԸ.

5 Տեւ Եղեկ. ԻԶ. 5. 14.

6 Արդէտ եւ միւս եւս մամն նոցա, որս պէտ հաւանութեան է, գաղթեաց ի Վաղսիս — եւ առաջին անունն իսկ նոցա (Երբ.) Քաղաքիմ՝ ամենեւին իսկ յանկարգն է ի Վաղսիս, մինչ զի առ ամենեւին նշանութիւն՝ զս նշանագիր եւեթ պարսից թաղուլ. մանաւանդ զի եւ Հեբրեոս. Բ. 104. Դիւթ. ՍԻԿ. Ա. 28.

55. Ամֆան. Մարկեղ. ԻԲ. 22. Սորոս. Ա. 9. զբնակիչն Վաղսիսայ՝ որ է ի հիւսիսային արեւմտից կողմն Հայոց աշխարհին, յնդիպացւոցն անն սերեալ:

7 Այս հնարք թուին պաշտօնազոյն քան զամենայն՝ առ ի մարտնելոյ զբանս գրոցն Եւն. Ժ. 14, եւ Ա. Մնաց. Ա. 12. (յորս Փղշտացիք ի Վասղորիմացւոց սերին) ընդ այլոցն՝ բանից՝ Երկր. որ. Բ. 23. Ամսիս. Բ. 7. Երեմ. ԻԷ. 4: (յորս գաղթեալ քան ի Վափտորայ եւ Վափտորացիք կոչին). — Եւթանաւան թարգմանքն եւս զՎափտորացիսն իմանան Վապադոպացիս կամ Գափթոս:

Օւսումընն գլխաւոր քաղաք նոցա էր Վերտարա, եւ հասարակաց անուն թաղաւորաց նոցա Արիմելէք¹: (Հապա ժամանակս հինգ գլխաւոր քաղաքք յիշին՝ Ակկարոն, Վեթ, Ազոփոս, Աւկաղոն եւ Վազա, որոց մի մի իշխանք կային²:

Իսին ազգ հզօր եւ պատերազմող յոյժ, նմին իրի չէր մարթթէ ի պարտութիւն մտնեալ նուաձէին³. այլ մանաւանդ կալան ընդ լծով զԽորայեւացիսն միանգամ ամս 18, եւ յետ այնորիկ ամս 40⁴. եւ յազթեցին ամենեւին Խորայեւացւոցն⁵: Բայց խոնարհեցոյց Սամուէլ զնոսա⁶. եւ արքայ Սաւուղ հար զնոսա բազում անգամ⁷, թէպէտ եւ չեղեւ ձեռնհաս ամենեւին նուաձել զնոսա, քանզի քաջ վառեալ էին զինու⁸: Իսկ Վաւիթ մի անգամ եւ երկիցս պարտէր զնոսա ամենեւին⁹: Արքային (Հովսափատայ հարկունէին հարկս¹⁰, բայց առ Հովթամաւ թօթափեցին զլուծ իւրեանց¹¹, այլ Ողիա հնազանդէր միւստնգամ¹². յետս կացին նորա Մաքաւ¹³, սակայն Լազիկիս հար խորտակեաց զնոսա միւսանգամ¹⁴: Ապա ուրեմն որպէս ամենայն ազգքն՝ նոյնպէս եւ նորա ջնջեցան յապրովանփչ հեզեղէ Վազդէացւոցն առ Վարուքոդանոսորաւ, եւ անհետ եղեն ի պատմութենէ¹⁵:

ԺԴ

Արօնք կամ հեթանոսութիւն:

67

Թե՛՛՛՛՛՛՛ ցայժմ զհաստատութիւն եւ զանցս ազգաց ազգաց ծանօթից որ ի միջոցի աստ ժամանակի էին, եւ զճակատս նոցա եւ զերեւելի երեւելի գործս, զյառաջագիմութիւն նոցա յարուեստս եւ ի գիտութեան, զներքին եւ զառ միմեանս կցորդութիւն հազդդութեան համառօտեալ նշմարեցաք, եւ զայն մանաւանդ առաք ի միտ՝ թէ յայսմ ամենայնի բազում ինչ իւրք ընդհատ յիրերաց դաանէին. ոսկայն կայ մնաց մեզ առաջի տուկաին կարեւոր ինչ քան զամենայն՝ գիտել տեսանել զիրս տուտուածպաշտութեանն նոցա: Հանգամանք աստուածպաշտութեանն՝ եթէ առհասարակ իմն ասել որ կամիցի, առ ամենեցուն ողջա ամենեւին ի վերջին իսկ անարգութիւն հատեալ կային, ընկղմեալ ի սնտի պաշտամունս:

- 1 Եւ. Ի. Ի. 2.
- 2 Եւ. Ժ. 3.
- 3 Եւ. Ժ. 22.
- 4 Դ. Ժ. 7. 8. Ժ. 1.
- 5 Ա. Թ. 7.
- 6 Ա. Թ. 7. 14.
- 7 Ա. Թ. Ժ. 3. . . Ժ. 11. 13
- 23. 31. 47. 53.
- 8 Ա. Թ. Ժ. 19 — 22.

- 9 Բ. Թ. Ե. 17 — 25. Ը. 1. Ա.
- Մ. Ժ. 4 — 7.
- 10 Բ. Մ. Ժ. 11.
- 11 Բ. Մ. Ժ. 16.
- 12 Բ. Մ. Ժ. 6. 7.
- 13 Բ. Մ. Ժ. 18.
- 14 Դ. Թ. Ժ. 8.
- 15 Եւ. Ե. Ժ. 29. Եւ. Ժ. 1.
- Ա. Ժ. 6 — 8. Զ. Ժ. 6 — 8.

Ճշմարիտ ծանօթութիւն տառաւծապաշտութեան որ յԱստուծոյն յայտնեալ էր, հանդերձ Նոյիւ պահեցաւ ի տապանին. եւ երկրորդս այս հայր մարդկութեան աւանդեաց անարատ՝ որդւոց իւրոց եւ թոռանց: — Եւ ի տարածանել եւ ի սփռել մարդկանն՝ սփռեցաւ եւ կռապաշտութիւնն՝ որ առեալ էր ծագումն ի յաճախելոյ տարականութեան վարուց մարդկան, եւ երթայր եւ զարգանայր ամպարշտութիւնն: Սոցդ իմն թուի թէ սկիզբն կռապաշտութեան ի Ռարիլոն եղեւ. աշտարակն որ մնաց անկասար՝ լինել վիայ զօրութեան Լստուծոյ ճշմարտի, փոխեցաւ ի մեհեան կոց, եւ այնպէս նախ Վառնեանքն անկան, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ յետ այնորիկ Յարեթեանքն եւ յետուստ Սեմեանք, ուր՝ որպէս ի դէպ է, Նոյ եւ որդի նորա Սէմ եւ թեւրեւս եւ այլ եւս տառաւծապաշտք վաղագոյն բաժանեալ անջատեցան ի մեղաւոր ազգակցացն իւրեանց:

68

Եւ որպէս անդէն 2000 տմբ յառաջ իսկ քան զՌիստոս՝ բաժանէին կրօնքն ստութեան յերկուս գլխաւոր ազգս, ի Սաբէական եւ ի Մոֆական. առաջինն՝ պատկերաց պաշտօն մատուցանէր, իսկ երկրորդն՝ հրոյ:

1. Երկոցունց եւս պաշտօնեայք նախ աստեղաց ապա հարկանէին, մանաւանդ գնայուն աստեղացն (Վարեղապաշտութիւն), վասն ազդեցութեանն զոր աստեղքն ի վերայ երկրի ունին, կամ զոր համարէին թէ ունիցին, եւ զերկիր՝ ամս հազարաւորս համարէին լինել միջավայր ամենայն արարածոց: Յետ տակաւ ինչ միոյ՝ կամեցան ի համեմատութենէ աստեղացն առ միմեանս՝ եւ ի գնացից նոցա զլինելոց իրս իմանալ, այս ինքն՝ զանցս թագաւորութեանց եւ իւրաքանչիւր մարդոյ. անտի առ սկիզբն Լարեղափոսթիւն, զոր մանաւանդ Վաղդէացիքն, կամ Վաղդեայք՝ ցեղ ինչ ի ցեղից Ռարիլոնացւոցն արկանէին յիւրեանց շահ ի կիր: — Յառաջնումն տակաւին չէին յուրաստ ի բարձրագոյն յաներեւոյթէութենէն, այլ զոգիսն զորոց համարէին առ կենդանութիւն աստեղացն, առ միջին իմն աստուածս ունէին. այլ տակաւ երկրպագութիւն սգւոցն այնոցիկ գոնեայ ի բազում ազգաց միջի՝ մերժեաց ի բաց եւ խառնակեաց զտեսիլն զոր զմիոյ միայնոյ զճշմարիտն Լստուծոյ ունէին:

2. Որպէս զճշմարիտն Լստուած ընդ աստեղաց փոխանակեցին, նոյնպէս եւ զաստեղան փոխանակեցին ընդ պատկերաց: — Ողջեցին իմն Սարեայքն զաստուածսն իւրեանց յերկիր այսր ի խոնարհ, եւ պատկերքն որ ի մեհեանս առնուին պատիւ՝ անցին կացին փոխանակ բուն գնայուն կերպարանացն որ յերկինս էին: — Եւս

կուռք մեհենացն առին այնուհետեւ զանուն կռոցն երկնաւորաց, եւ վաղվաղակի շփոթեցան ընդ աստուածոցն իսկ ի գլխովն, եւ համարեցաւ իմն թէ նոյն զօրութիւն է սոցա եւ նոցա. այսպէս սու սկիզբն Աստուածութիւնն:

3. Դարձեալ յետ այնորիկ տարերքն յորս գլխաւոր զօրութիւնք բնութեանն երեւին, մարդիկ որ մեծամեծ գործովք անուանի եւ քաջանուն եղեն (Մարդկապետութիւն), եւ անասունք սուրբք եւ մաքուրք, պիղծք եւ գարշելք, նա եւ ախարք իսկ անգամ եւ կարիք՝ աստուածութեան պաշտօն առնուին:

4. Յարեան այնուհետեւ կամ թէ յաճախեցին պատգամք դից, որ քրմացն իմն մանաւանդ յանձն էր հանդերձ կախարդութեամբն, ըղձութեամբն, երդմեցողացանելով, մեկնութեամբ եւ քննութեամբ հանդերձելոցն, եւ ինքեանք քուրմքն առաջնորդէին այսմ ամենայնի եւ գտանէին ի նոցունց շահս: Միտ դնէին թռչնոցն ի թռչանի, փորոտեաց անասնոցն յազելոց՝ աջող կամ ձախող աւուրց, եւ ի բեր իրս եւ ի հանգամանս. եւ որպէս չէ մարթ ուրանալ՝ բազում անգամ այսք չարք գործէին ինչ նոքիմքք ազդեցութիւն. քանզի երեք նկարագիրքն՝ խարէութեան, սպանութեան եւ անառակութեան զոր վաղվաղակի սու զանձամբ կապաղաշտութիւնն, ամենեւին արժանի են աստանայի, որ մարդասպանն է իսկզբանէ, սուտ եւ հայր տաութեանց: Ի յանդիմանութիւն հաստատութեան բանիցն ասացելոց, դիտեսցուք տեսցուք գամ մի զազգի ազգի կերպարանս կապաղաշտութեանն:

69

Ագիտարացոյ՝ որպէս աշխարհն եւ ժողովուրդն՝ նոյնպէս եւ կրօնք մի միայն եւ առաջինն իմն են յազգի անդ իւրեանց. այս ինքն մեծաւ մասամբ՝ է պաշտօն երկրաւոր մարմնոց (շնչաւորացն): Յետուստ թուի խառնեալ եւ Սարէութեանն դիցարանութիւնն: Կախ երկոտասան կերպարանք շնչաւորաց՝ կամարի աստեղատանցն զոր երկոտասան նախաւոր աստուածս համարէին՝ որ երբեմն տիրեալ իցեն Ագիտարացոց աշխարհին. յորս են Հեփեսոս՝ գտակ հրոյ, Փիթա՝ հայր ցեղեց աստուածոցն. Ղատոնա՝ երկիր, Արամազդ Ամն՝ գտակ նաւարկութեան, եւ այլք եւս նոյնպիսիք: — Ի սոցանէ սերեալ կարգին բուն տոհմային աստուածք նոցա՝ Ոսիրիս եւ Իսիս, նա՝ իրրեւ արեգակն եւ Նեղոս գետ, եւ սա՝ նորին օգնական՝ իրրեւ լուսին եւ հովիտ Նեղոսի, երկդքին անբաժին ի միմեանց. Տիւփոն աստուած հակառակորդ եւ թշնամի (Ոսիրեայ եւ Իսեայ) իրրեւ տապ ամարանուոյ որ զգեան եւ զերկիրն ցամաքեցուցանէ: — Հորոս է արեգակն երկտասարդացեալ որ

միւսանդամ անեցուցանէ զՆեղոս, Ռաբաստիս քոյր Հորոսի՝ նոր լուսին, որոյ նախրական անասուն էր կուգ։ — Թաթ կամ Թասուտ (Հերմէս) է պատուած զիտութեան, զտակ լեզուի եւ գրոյ, օրինաց, արուեստից եւ կրօնից, նմին իբի եւ բարեկամ եւ խրատառու Ռսիրեայ եւ Իսեայ։ — Առաւել քան զամենեւին եւ առհասարակ իսկ պաշտօն եւ մեծարանա տունոյր նախրական ցուն Մպիտ, որ մշակութեան նշանակ էր, եւ շունչ կենդանութեան նորա էր ի դից անտի Ռսիրեայ։ Ընակեալ էր նա ի Մեմփիս, ի հոյսկապ ապարանս. բուծանէին զնա նախրական կերակրովք, արն բուցանէին ի սուրբ սղոքերէ, եւ ի մեծամեծ տօնա միայն ցուցաւ նէին ամենեցուն. կատարէին տօնք եւ տարեկանք ի պատիւ նորա, եւ երինջ կարմիր՝ որ նշանակ էր Տիւրիսնեայ, զոհէին առաջի նորա։ Եթէ մեռանէր Մպիս, սուգ առնոյր ամենայն աշխարհն ի զգիտացուոյ, մինչեւ զտանէր մեռս եւս նոր Մպիս, զոր նշանակօք ինչ ճանաչէին։

Թիւ համարոյ այլոց եւս նախրական զազանաց անշափ էր բազմութեամբ, այլ ոչ ամենեցուն հաւատար պատիւ էր. իւրաքանչիւր Օրինաց (նահանգաց) առանձինն անասունք էին, եւ բազում անգամ որ ասոն իրրեւ նախրական անասուն առնոյր մեծարանս՝ անդ արհամարհէր եւ զենոյր. աստ զտիտեռն (զկակորդիս զոս)՝ անդ զնորին թշնամի զհետահան պաշտէին։ Ռազում եւ անհամար պատկերք յօրինեալ էին յառաւանդաց անտի նշանակօք իմն, եւ անտի կազմեցան ահագին կերպարանք անարնոց եւ մարդկան՝ խառնելոց ընդ միմեանս։

70

(Յարեմարեանն Մօիս, այս ինքն՝ ի Տիգրիս գետոյ մինչեւ Գլեղոս գետ (առ Ռաբելացւոց, Մարեատանեաց, Մարուոց, Վանանացւոց եւ տղգականացն նոցա Փիւնիկեցւոց եւ գաղթականութեանցն նոցա՝ որպիսիք Սարքեզոնացիքն) էին միակերպ իմն կրօնք Սարէութեան ամենեւին անխառն, այս ինքն՝ զմեծամեծ մարմինն երկնից համարել առաւանդս, եւ ի նոցանէ եւ ի նոցունց ազգեցութենէ հաշուել ոչ միայն զպտղաբերութիւն երկրի, այլ եւ զանոցս եւս մարդկան կամ ի բարութիւնս կամ ի չարութիւնս. միանգամայն զամենայն նիւթական բնութիւն յարուական եւ յիւզական ազգ բաժանել, եւ ըստ այսմ մտաց հարկանել նոցա պաշտօն¹։

1. Օգտեգակն իրրեւ տուիչ պտղաբեր զօրութեան բնութեանն եւ ամենայն իսկ բարութեան՝ Ռահաղ (տէր) անուն եղեալ պատուէին Վանանացիքն. նմին կշռէր Ռեղ առաւանդն

Բարեխացւոց, Մեղքարթն աստուած Քիւրացւոց (այս ինքն թագաւոր քաղաքի)՝ զոր Յոյնք Հերակլէս անուանէին: Եւրեւելի եւ նշանաւոր էր մեհեանն Բահազու (իրեւ աղեգական) ի Բահազրեկ (յաղիսպողիս որ է Լքեդ քաղաք) յԱսորիս: Էին նորա ոչ մեհեանք միայն¹, այլ եւ բազմից լոկ² որ ի տանիս եւ ի բարձաւանդակս³, ընդ ծառովք⁴, ի հովիտս եւ ի դրախտս⁵ կանգնեալ էին. էին եւ անդրիք⁶: Վուրմք նորա բազմամբոխ յոյժ էին եւ ի կարգս կարգս զատեալ⁷, որք մատուցանէին առաջի նորա զոհս երբեմն առանց արեան եւ երբեմն արեամբ, եւ մանկտի եւս⁸: Իսկ զԲահազ - Փեգոփր կամ զՎեկրիեգոփր Սոփաբացւոցն մեծարէին նուիրելով ազնիւանս մատաղս⁹, եւ որպէս թուի՝ էր նոյն ընդ Բահազ - Վամոսայ¹⁰. — Իսկ Փղշտացիք պաշտէին զԲահազ - Օււրուր կամ զՎեկրգերուր (զՂանձիկ աստուածն) յԱկկարոն իրեւ կուռս որ տանիցէ ըղձութիւնս զհանդերձելոց իրաց¹¹:

2. Իսառն իմն էր ընդ պաշտամանն Բահազու եւ պաշտոն Լասարտեայ կամ Բահազտիայ իրեւ կնոջ Բահազու¹² որ անուանեալ կոչէր տիկին երկնից¹³: (Ի իբրեւ եւ Սիդիտտա եւս անուանք էին նորա): Եւ էր նա Լուսինն՝ իգական աստուած Բարեխացւոց, Փիւնիկեցւոց եւ Լասուրւոց. եւ զտանէր պատիւ ի նուիրելոցն կանանց առնականանց եւ կուսանաց: Յոյնք եւ Հռոմեցեցիք համեմատէին զնա երբեմն ընդ Լփրոգիտեայ եւ երբեմն ընդ Լքատեմեայ եւ երբեմն ընդ Ղոււնայ, որ զաստուածն սիրոյ եւ զտիկինն երկնից եւ զլուսին տկնարկէին. ձկնադերպստան աստուածքն՝ Ղերկեայ Լասուրւոցն որոյ գլուխ կնոջ էր եւ մարմին ձկան, եւ Ղազոն Փղշտացւոցն¹⁴ մերձաւոր իմն էին Լասարտեայ:

3. Սողդք կամ Միդկոմ (թագաւոր ժամանակի) էին կուռք ինչ Վանանացւոց եւ Փիւնիկեցւոց՝ համեմատ Վիուէն աստուածոյ Բարեխացւոցն եւ Կռոնեայ (Յունաց եւ Սատուռնեայ Հռոմեցեցւոց, եւ համարէր էութիւն չար, որում քաւութեան որասարազոն մատուցանէին: Ընդրի նորա պղնձի փոր եւ անամէջ ունէր գլուխ եղին. ի ներքուստ ի վեր ջեռուցանէին զանդրին եւ զնէին ի վերայ բազկաց նորա զմանկունոն սահմանեալս ի զոհ, իսկ զձիւ մանկանցն ծնծղայիւք եւ թմրկօք խափանէին¹⁵:

Վաղդէացիք կամ քաղեայք այս ինքն քուրմք կամ մագք Բարեխացւոցն ածին ամենեւին ի կատարումն զատեղացն պաշտոն, որպէս ինքեանք իսկ թուին տրարեալ սկիզբն պաշտամանն

1 Գ. Թագ. 22. 33:	9 Թու. Իւ. 1 — 3. 4. 18:
2 Երեմ. 25. 19:	10 Թու. Իւ. 29: Դաս. 25. 24: Գ.
3 Երեմ. Բ. 30. Գ. 6: Գ. Թագ. 25. 7:	Թագ. 25. 7:
4 Բեւ. Գ. 13:	11 Գ. Թագ. 15. 3, 3:
5 Երեմ. Բ. 29. Եւայ. 15. 29. Կե. 8:	12 Դաս. Բ. 18:
6 Գ. Թագ. Գ. 2:	13 Երեմ. ԻԳ. 17. 18. 19. 25:
7 Գ. Թագ. 2. 19. . . .	14 15. Թագ. Ե. 1 — 5:
8 Երեմ. 2. 5:	15 Երեմ. ԼԲ. 35. տես եւ 2. 4 — 6:

այն բարոյական արութիւն որ ի բարոյիցն զօրութենէ բխէ եւ ի բանաւորութենէ առաջնորդի եւ ի բարձրագոյն ինչ վախճան՝ զի մէ՛ հզօր երեւեալ ոչ ի դարձելն միայն՝ այլ եւ ի կրել. այլ փախանակ ընդ այնր՝ ոգի գրգռեալ ցամամբ եւ վրէժխնդրութեամբ, որոյ այն եւեթ կայ ի մտի՝ ասպայել եւ քանդել։ Ախրական աստուածութեանց բաց ի ձերայ՝ այլ եւս երեք ցուցանեն զառանձինն ինչ սեպհականութիւնս ազգին այնորիկ։ Ախրողիտէ երեւեցուցանէ զգեղն եւ զհրապոյրս ազգին այնորիկ. հակառակ իմն նմին Արտեմիս՝ զկուսութեանն սէք, սակայն եւ այս տաւանց բարոյական թելադրութեան եւ պատճառաց է, եւ իբրեւ նշանակ իմն կարճելոյ զզգայմունս՝ առաւելագոյն սիրով կենաց որսարդութեան։ Աթենաս յանդիման կացուցանէ զկին առնակին կամ զկոյս հանդերձ արուական իմաստութեամբ եւ արութեամբ իբրեւ ինչ որ դուն ուրեք դիպիցի։

Արդ քանզի աստուածութիւնքս հանդերձ այսպիսի սեպհականութեամբ ոչ ինչ՝ այլ ինչ էին՝ բայց բարձրագոյն իմն մարդիկ եւ ոչ այլակերպ ինչ ազգաւ՝ ի մարդկանէ, ի տցա հաղորդութենէ ելին կացին որդիք կամ գտերք աստուածոց զոր կիսադիս կամ դիւցազունս (Յոյնք կոչէին)։ Չստա զոր պուէսք նախ ուրոյն ուրոյն հնարագիտութեամբ էին խնայեալ, Ասիոքս ի ծնունդս աստուածոցն զոր գրեաց՝ զամենեւին ի մի ինչ բոլոր բովանդակեալ յօրինէր կարգաւ իբրեւ զշղթայ՝ կարգեալ ծնունդեան նոցա ժամանակս չորից դարուց յորս մարդկեղէն իբր երթեալ նուազեն մինչեւ յայժմու տառապեալ հանգամանս։

Ի պաշտամունս (Յունացն յաճախագոյն եւ գունակ գունակ էին զոհքն քան յայլ եւս բազում ազգս, այնու՝ զի թիւ զոհիցն ըստ թուոյ աստուածոցն էին, եւ ընտրութիւն նիւթոյ եւ օրինաւ կի զոհիցն ըստ առանձինն բարուց իւրաքանչիւր աստուածոցն եւ նոցին առասպելաց։ Թէպէտ եւ զոհքն որպէս յայլ եւս ազգսն, նոյնպէս եւ առ սոսա՝ առ երկիւղի բարկութեան աստուածոցն էին, սակայն այն երկեւղ ցածուցեալ իմն եւ մեծաւ մասամբ հեղձեալ էր ի թեթեւամիտն բարոյից (Յունացն եւ ի զուարթութենէ ցնորից նոցա. նմին իբի դորձք պաշտաման տա նոսա առաւել ունէին զնկարագիր հասարակաց տօնից եւ ուրախութեան քան կրօնական ինչ դորձոց. զայս՝ ճեմքն նոցա եւ կաքաւք եւ երգք եւ խաղք որ ի տօնս աստուածոցն լինէին՝ ցուցանեն։ Մանաւանդ ի պաշտամունս այնպիսի ինչ աստուածոց յորս աստիճան մարդկան յաստուածութիւն փոխեալ էին՝ տային զանձինս ամենեւին յանկարգութիւն պղծութեան, որպէս ի տօնս Ափրողիտեայ ի Պափոս եւ ի Ափարոս, նոյնպէս եւ ի տօնսն Վիանիանայ։

Ի ձառնայեղս տնդր տնցին կրօնք (Յունաց հանդերձ պաճու ճեալ զիցարանութեամբն։ Սակայն ունին ինչ ձառնայեցւոցն կրօնք

առանձինն որոյ մեծ մասն յԱսորութիացւոց անտի էր: Բուն առաջին դիւցարանութիւնն նոցա յատկագոյն էր: Պաշտէին նոքա զքարձրագոյն ինչ զօրութիւն՝ որ վերակացու իցէ անցից անցելոց ի վերայ մարդկան. զայս զօրութիւն ժամանակագիրք նոցա կոչեն Յուպիտէր¹ (Արամազդ), եւ զաստուած զոմն պատերազմի եւ քաջութեան զոր համարին լիեալ հիմնիչ քաղաքին իւրեանց, Սուրբնոս անուն, որ ի մրրկի անհետ յաչաց լիեալ՝ կարծեցաւ երթալ յերկինս: Ունէին նոքա եւ զրոյցս զարանց ոմանց եւ զթառաւորաց որ ի բուն հին ժամանակսն եկեալ յաշխարհն Խառաղիացւոց, անդ զառաջին սերմանս մարդկօրէն կենաց եւ բարոյից սերմանեալ իցեն, որպիսիք ոքք (Յանոս (երկգիւմին), Սառուսնոս, Փաւնոս, Աւանդրոս, Սեկարամոս որ եւ Հերակղէսն կոչի. սոցա իբրեւ երախտաւորաց աշխարհին հանապազորդ կայր յիշատակն եւ ոմանց ի նոցանէ լինէր եւ աստուածօրէն պատիւ: Այլ բուն գլխաւոր աստուածք Հռոմայեցւոցն՝ կացին Թնացին (Յուպիտէր, Մարս եւ Սուրբնոս. եւ Նուսն թագաւոր Հռոմայեցւոց որ նախ զերս կրօնիցն նոցա ած ի կարգ, վասն միոյ միոյ ի նոցանէ կացոյց առանձինն քուրմ², սրպէս եւ զհայրենի պաշտօն հրոյ կամ Վեստայ զոր Աղբանացիքն ունէին, եւ զկարգս վեստեան կուսանացն եդ:

Այս իսկ է բուն նախաւոր հայրենի դիւցարանութիւնն Հռոմայեցւոցն. նմին իբի յունական դիւցարանութիւնն յետուսա՝ որպէս ի կարգէ Հռոմայեցւոց պատմութեանն յայտ է, իբրեւ սպրդեալ իմն ի ներքս մօտնէր: Արկորդ իմն ընտրիչ ի (Յունացն կրօնից այն է՝ զի ուր (Յոյնք զազդելի գեղեցկութիւն միայն եւ զկարիս եւ զախտս հանէին յաստուածութիւն՝ անփոյթ արարեալ զբարոյական ազգեցմանց, Հռոմայեցիք աստուածացուցին զառաքինութիւնս եւ զայնպիսի սեպհականութիւնս որ ինքնին զմարդն բաւական են առնել ազնուական, մեծ եւ հանդարտ, առանց որոց մանաւանդ տէրութիւն ինչ չկարիցէ կալ ի հաստի: — Առաքինութիւնն³ է առաջին յաստուածոց աստի. առնիւթեր նորա էր բազին Պափոսոյ⁴: Առնիւթեր (Յուպիտերայ (Արամազդայ) ի Սոպիտոզեոնին կայք կանգնեալ պատկեր Հռոմաբոհութեան⁵: Որպէս այս առաքինութիւնք վասն համօրէն տէրութեանն նեցուկք էին յերեսաց արտաքնոցն, նոյնպէս անդէն ի ներքս՝ Միսթանութիւն (վասն արանց) եւ Լոնիլաթութիւն⁶ (վասն զգաստութեան կանանց), որոց մեհեանք եւ պաշտամունք էին. այսպէս եւ քաղաքային առաքինութիւնք (Յոյս, Փրկութիւն եւ Յաջողութիւն⁷ ի կարգս աստուածոց էին:

Սեւս եւս առանձինն նկարագիր էր կրօնիցն նոցա՝ հաւատալ թէ ոչ միայն վասն իրաց մարդկան եւ ազգաց հոգան աս-

¹ Jupiter, stator, feretrinus, capitolinus.

² Flamen.

³ Virtus.

⁴ Honos.

⁵ Fides.

⁶ Concordia, Pudicitia.

⁷ Spes, Salus, Fortuna.

ասուածքն¹, այլ եւ որ ինչ օգուտ նոցա եւ մնառ իցէ՝ զայն նշա-
նակօք ինչ կամ յերկինս կամ ի հաւս եւ յանասունս եւ այլովք
ինչ երեւելի տեսլեամբք յառաջագոյն ազդեցուցանեն : Նմին իրի
իսկ ամենեւին մտադիր էին քննել եւ անտալ այսպիսի կարծելոց
տկնարկութեանց եւ նշանացն աստուածութեան . վասն սորին
իսկ էին կարգեալ իղձքն եւ հաւադէտք² որ ի Նուամայն եղան, եւ
որ յետոյ մուծան գէտք ընդերաց՝ ի կոտորել անդ զպաճարս զոհիցն,
ժողով քրմապետացն³ որ սկէին ի վերայ՝ զի ճշդիւ գործք եւ պայ-
մանք պաշտամանցն պահեսցին, եւ մի ինչ նոցին հակառակ գիպի-
ցի, ժողով հասն կամ Հնգեառան արանց⁴ որ ի սիրիդեան մա-
տենից յայտ առնէին՝ թէ որպէս պարտ իցէ զցասումն դիցն ցա-
ծուցանել ի սաստիկ ինչ նեղութեան եւ հարուածոց ժամանա-
կի : (Յայն սակս եւ կրօնք նոցա ոչ իւրաքանչիւր ուրուք առանձինն
գործ էր, այլ իրք եւ հոգք համօրէն տէրութեան . ոչ ինչ գործ
հասարակաց երեւելի վասն պատերազմի կամ խաղաղութեան լի-
նէր՝ առանց կրօնից ինչ գործոց . որով Հռոմայեցիքն կրօնատէրք
եւ ազնուապաշտօնք քան զամենայն հին ազգան երեւին :

72

Եւթիւն տակաջ ազգաց կրօնք յստակագոյն երեւին քան
զամենայն կրօնս զորոց ցայժմ պատմեցաւ . հասարակաց իմն կրօ-
նից նոցա նկարագիր այն է զի քիչսօփայական իմն բովանդակութիւն
առնին, եւ յամենեւին ի նոսա կայ տեսիլ բղխանն⁵ :

Պատկեր հընդկացին աստուածութեան է այսպիսի ինչ :
Բարձրագոյն էութիւնն, բուն իսկ աստուածութիւնն է Պարա-
բրամա, բայց ծածկեալ եւ թաղուցեալ յարձակ եւ յանհա-
ղորդական կեանս իւր, անսահմանական, առանց ճանաչելոյ է .
եւ որպէս չիք նորա երեւումն եւ պատմութիւն, նոյնպէս եւ
առանց պատկերի եւ մեծարանաց է : Սակայն իբրեւ յաւիտենա-
կան հիմն ամենայնի բարձեալ բերէր յինքեան զսերմանս եւ զտն-
չանս գոյութեան իրաց : Ետտաին եւ Բրամա՝ առաջին յայտնու-
թիւն ծածուկ աստուածութեանն, որով տենչանքն անցին ի գոյ-
ութիւն ի ժամանակի, յայն սակս Բրամա է արարիչ աշխարհի որ
զամենայն ինչ ած ի գոյ եւ իշխէ նոցա . երեւելի գործ նորա է
ժողովուրդն Հընդկաց ի տահմ իւր, այնու զի ի գլխոյ անտի նորա
ելին քուրմքն կամ Բրամանք, յուսոց նորա՝ տահմ զինուորացն,
յորովայնէն՝ վաճառականաց տահմն, եւ յոտիցն՝ չորրորդ տահմն
Հընդկաց : Վանզի արարիչն Բրամա յամենայն արարածան իւր

1 Consulere deos rebus humanis.

2 Augures.

3 Collegium pontificum.

4 Decemviri — Quindecemviri libris
sacris inspicundis.

5 Emanation.

նշանով, յայն սակս չէր նորա առանձինն պատկեր եւ ոչ տրտա-
քին ինչ պատիւ որաշատման, միայն Ռբանանքն իրրեւ ծնեալք ի
հազարյանս նորա՝ հոգեպէս պատուեն զնա, յարժամ այդուն այդուն
կան առնա յազգիս. այս միայն են կրօնք նոցա: — Ռաց ի Ռբա-
նաց արարչէ յայտնէ զինքն աստուածութիւնն զարձեալ իրրեւ
պահիչ եւ իրրեւ նորոգիչ լուծելոցն. այս յայանութիւն է Ա իշ-
նու, եւ նշանով առ ի Զուրա իրրեւ ի սկզբան՝ յորմէ ոմգէն
յառաջնութիւն իրրն առնուն ծագումն եւ կամ սնունդ, յայն սակս
եւ զայն տրտկերաց նորա է կապուտակ: — Արրորդ բխումնն եւ
յայանութիւն Պարարամայ աներեւոյթն աստուծոյ՝ է Շ իւս
կամ Արա որ համարի սկիզբն քայքայման եւ լուծման, եւ ըստ
բարոյական մտաց՝ սկիզբն պատժիչ եւ վրէժխնդիր արգարու-
թեան, նմին իրի եւ նշանակ նորա է հուր, եւ զայն նորա կարմիր,
եւ ընծայեցուցանի նա ամենեւին խիստ եւ անաշառ, ասունց ար-
գահատութեան եւ առանց ողորելոյ, իրրեւ տէր մահու, եւ
յողթող անընդդիմակաց. եւ նկարին զնովաւ ամենայն կերպարանք
տհազինք: — Այս իսկ է հրնդկային երեքութիւն: զոր չէ պատ-
շաճ համեմատել ընդ քրիստոնէական Արրորդութեանն: Ռաց ի
Ռբանանայն որք առանձինն իմն ազանդ կազմեն՝ բաժանեալ են
ւրնդիկք ի պաշտօնեացս Ա իշնուայ եւ Շ իւայ:

Այսն բխման երեցունց սոցա, որպէս եւ վասն արարչու-
թեան աշխարհի գտանի ի Ա եգայան եւ ի մեկնութիւնն Ա ե-
գայից ինչ ինչ որով տեսական վարդապետութիւնս այս անցանէ
յառաարելարկութիւն եւ ի բազմաստուածութիւն: Ազգրական
իմն է իմանալ նոցա զբխումնն իրրեւ ծնունդ ըստ յօժարութեան
իմն եւ հաղորդութեան երկուց սերից. այսպէս զնի առնութեք
Պարարամայ՝ նմին ընկեր Պարաշատաի նախաւոր մայր ամենայնի,
առ Ռբանայ կայ իմաստուն կինն Ապրասուագի, առ Ա իշնուայ՝
Ռակշմի բազմածինն, առ Շ իւայ՝ Պարուագի աստուծն եւ իրա-
տիչ, այնպէս զի սեպհականութիւնք աստուածոցն այնոցիկ յա-
րուական եւ յիգական կերպարանս միանգամայն երեւեցուցանին:
Այսն արարչութեան յոտակագոյն են բանք Պեգանդ-Շ աստերի:
Ի յաւիտենից, ասէ, էր սէրն առ Աստուած, սէրն ած զգորութիւնն
ի մէջ. ի համբուրել զգորութեանն եւ բարութեան զմիմեանս՝ եւ
եկաց նիւթն, որ յերից մաաւոր զօրութեանց անտի երիս իմն
զգորութիւնս ընկալաւ՝ զլորինելոյ, զբաժանելոյ եւ զհասարակա-
կշիռն կշռոյ. ի փոփոխ գործելոյ նոցա ելին կացին տարերքն, նախ
եթեր (Ակաշ) որ կարգաւ զօգս, զհուր, զջուր եւ զերկիր ծնաւ.
այսպէս ելին տիեզերք ի խաւարէ ի լոյս: — Ամին հակառակ ա-
ռաստկելական իմն է պատմութիւնն վասն ձուայ աշխարհի յորում
փակեալ էր Պարարամա զտարերս, որ յերկուս կէսս հասու,

եւ իւրաքանչիւր կէս ի կիսոցն յեւթն մասունս բաժանեցաւ, յորոց եւթն վերին եւ եւթն ներքին աշխարհքն կացին:

Իսկն հիմն եւ աղբէր առասպելարկութեանց նոցա սնն էր՝ զի Ս իշնու ըստ վարդապետութեանն նոցա միւսանգամ յայլ եւ այլ կերպս երեւէր իրրեւ մարմնացեալ իմն ի նոսա, որպէս եւ Շ իւա երեւէր յայլ եւ այլ կերպարանս. իւրաքանչիւր ի մարմնաւորութեանց աստի՝ ունէր անցնիւր առասպելարկութիւնս երբեմն բազմապատիկ իսկ, որով զիւրաքանչիւր մարմնաւորութիւն անձնաւորելով մարթի ումիք այնուհետեւ զթիւ աստուածոցն շնորհաց հանել աւելի քան 90,000: Եւ ըստ թուոյ աստուածոցն բազմանայր եւ թիւ զսփոցն եւ գործոց պաշտամանց նոցա:

Իսկ ըստ բարոյական հանգամանացն՝ ուսուցանեն կրօնք շնորհաց առհասարակ անկումն իմն ոգւոց կամ մեղաւորութիւն. այսմ մեղաց դարմանիչ զոր կամ փրկիչ ոչ դնեն, այլ մանաւանդ թէ եւ Բրամա եւս՝ որ արարիչ եւ տէր ոգւոց է, ի նոյն անկումն անկեալ է՝ մեղուցեալ ամբարտաւանութեամբ, նմին իրի եւ հարկ իսկ է մեռանել եւ միւսանգամ ի Ս իշնուայ ծնանել: Եւմին իրի պարտ է ոգւոցն անձամբ զանձինս որբել, եւ սրբութեանն դարմանք են ապաշխարութիւնքն եւ խոտամբերութիւնք՝ որ յօրէնսն նոցա գրեալ կայցեն, եւ կամ զոր անձամբ յանձանց վերաց կամակար դնիցեն. այսպէս ժուժկալութեամբք եւ ազգի ազգի լլկանօք անձանց՝ ջանան որբել զանձինս եւ զերծանել ի տէրութենէ մարմնոյ եւ նիւթոյ: Այլ թէ յորչափ սրբութիւն հասեալ իցեն՝ զայն յետ մահուն ընտրէ դատաւորն (Յամա, զի ի բնակութիւն անդր նորա երթան ոգիքն զի դատեսցին ի նմանէ՝ թէ արդեւք արժանի իցեն ի բնակութիւն ոգւոցն բարեաց երթալոյ՝ եթէ ի սանդարամետս, զի անտի յետ սահմանեալ ինչ ժամանակի յայլ եւս մարմնս փոփոխեսցին ոգիքն: — Այս փոփախումն ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմնս սահմանեալ որոշէ մի՝ յայլ եւ այլ ազգէ անտի մեղացն զոր ոգիքն ունին, եւ երկրորդ՝ յայլ եւ այլն աշախճանէ եւթն ներքին եւ վերին աշխարհացն. ի ներքին աշխարհսն լինին փոփոխումնքն ի քարինս, ի տունիս, եւ ի շնչաւորս՝ յորս փոփոխին այնորիկ որ արժանի պատժոց լեալ իցեն, իսկ ի վերին աշխարհսն լինին փոփոխումնք ոգւոցն այնոցիկ որ առաւել յատակութեան եւ կատարման կարօտ իցեն: — Այս անցք իրաց որ յանկմանէ անտի ոգւոցն մինչեւ ցնորոգումն նոցա լինին, բովանդակէ չորս շրջանս ժամանակի՝ որոց տեւականութիւն միահամուռ է 4,320,000 տմաց. ապա զայ մեւս եւս նոր աշխարհ, եւ այսպէս մի ըստ միոջէ:

(Յոյժ իսկ կանխագոյն քան զթուականութիւնն՝ Վրիստոտի՝ եւ ի Բրամանութենէ իրրեւ հերձուած՝ Բուդդայութեանն ազանդ՝ որոյ առաջնորդ եկաց Բուդդա (Վաւտամհա Բուդդա, կամ

Ստեփաննան)։ սա չեթող զիրս, նմին իրի բուն առաջին կերպարանք ժողովարարութեան նորա չեն ծանօթ։ եւ այլ եւ այլ աշխարհս եւ ի ժամանակս՝ ազգի ազգի կերպարանս ունի անդին։ Բայց ապաշխարութեանցն եւ լիկանաց՝ հանդոյն Բրամանութեան է եւ աւելի եւս, այլ ոչ արտաքին մեկընտեղան լիկանս պահանջէ, այլ ներքին հրաժարումն ի վայելութեանց, վստն աշխարհաբարութեան գրեթէ եպիկուրեան իմն կարծիս ունի՝ զի ոչ զնէ աստուած արարիչ աշխարհի, այլ վայր ինչ ինքնակաց ի յաւիտենից լի նիւթովք աշխարհաց, յորմէ ելանեն աշխարհք ըստ սահմանեալ ինչ օրինաց, որք եւ յետոյ քակին եւ այլ աշխարհք մի ըստ միոջէ փոխանակ նոցա յառնեն կան։ Բառնայր Բուդդա եւ զքաժանումն սոհմից յորս երեւելի եւ հզօր էր Բրամանացն սոհմն, նմին իրի մեծ հակառակութիւն կրէր ի Բրամանացն մինչեւ յետուստ՝ յետ երկայնժամանակեան կռուոյ Բրամանեանցն եւ Բուդդեանց, տեղի տայր բուդդեան ժողովարարութիւնն (որպէս թուի ի ճերորդ դարու յետ Վր.)։ Թէպէտ եւ ի Բրամանութիւնն եւս խառնեցաւ ոչ սակաւ մասն ի Բուդդայութենէ, սակայն ընդ ամենայն առաջակողմնն շնորհաց աշխարհին՝ ի Սելիան կողմով եւեթ կաց մնաց անարատ Բուդդայութիւնն։ այլ փոխանակ այնր տակաւ տարածեալ ձգեցաւ ի ներքին շնորհիկս եւ ի մեծ մասն Սինէացւոց աշխարհին՝ մերժեալ զկրօնսն Առմփուկիտսի, եւ անտի սփռէր ի Նապոն։ Ի Տիրէտ եւ ի Նեպոլ յետ երկայնաձիգ կռուոյ՝ յետուստ ուրեմն շահեալ կալաւ միահեծան յձերորդ դարու յետ Վր.։ — Ըյժմու Բուդդայականք ամբառ իմն են, միայն քրիստոնէութիւնն յաղթէ նոցա բազմութեամբ։ զստուածութիւնն իրրեւ անցեալ իմն ի գոյացութիւն Նամային (այս ինքն քրմապետին իւրեանց) համարին, եւ ի նմա պաշտօնն զստուած։ երեք գլխաւոր Նամայք են՝ մի ի Նասսա, մեւան ի փոքր Տիրէտ, եւ երրորդն ի Մոնգոլա։ Պաշտօնն առհասարակ Սինէացիքն զպատկեր Բուդդայ՝ զոր նորա Փո կամ Փաս անուանեալ կոչեն։

Չանդիլ կամ Ըջեաց ազգին՝ որոյ գլխաւորք Բահարիացիք, Մարք եւ Պարսիկք էին, կան կրօնքն (Սեշան) ի գիրսն Օլթաղաշտայ։ Յայնմի իսկ երեւի թէ սոցա եւս կրօնք յառաջն բնութեան իմն կրօնք լիեալ են, այս ինքն մանաւանդ պաշտօն լուսոյ եւ հոյ հանդերձ արեգակամբ եւ լուսնով եւ աստեղօք։ այլ Օլթաղաշտ (իրրեւ Տ դարուք յառաջ քան զՎր.) մար կամ բակարիացի յազդէած զկրօնս նոցա ի մտաւոր ինչ եւ մանաւանդ ի բարոյական կերպարանս։ — Բուն գլխաւոր էութիւն, առաջին հիմն ամենայն իրաց է Օլթաւան Նխարան, ուստի եւ յաւիտենական, աներեւոյթ,

անծանօթ. ի նմանէ յառաջ քան զսկիզբն ժամանակի թիեալ ելին երկու նախաւոր էութիւնք՝ Արամազդ (Առբանաստա) նախաւոր բարի եւ սկիզբն ամենայն բարութեան, եւ Խառաման կամ Արհմն՝ նախաւոր չար եւ սկիզբն ամենայն չարաց իրաց: Արկղբն եւս եզեն արարիչք, եւ իրքեւ հոգեղէն էութիւնք՝ երկոքին նախաւորին ոգիս. Արամազդ կամ Արմիզդ արար նախ զէւթն Ամ շասպանդա (իշխանս լուսոյ) որ պատեալ կան զաթոռով նորա, ապա քսան եւ ութ Ազատս (Իգէտ), որոց զխաւոր Միթր կամ Միհր է, որք առաջնորդութեամբն Արամազդայ ժարեն զէշխանութիւն ժամանակի եւ աշխարհի, յետուստ ուրեմն զանթիւ զանհամար փերուէրան կամ զհրեշտակն (Ֆերիշէ) որ են պաշտպանիչք իւրաքանչիւր էութեանց, քանզի իւրաքանչիւր էութիւն սնի մի մի ի նոցանէ: Հակառակ Արմիզդայ արար եւ Արհմն բազմամբոյն գունդս ոգւոց՝ զ՝Եւան: Այս է կարգ ոգւոցն:

Իսկ նիւթափան աշխարհս է արարած Արմիզդի. քանզի այսպէս իսկ որոշեալ եւ սահմանեալ էր թէ Արմիզդ զառաջին 3000 ամսն միայն ինքն թագաւորեացէ, եւ ի ժամանակին յայնմիկ ած նա ի գոյ զերկինս եւ զլուսաւորան եւ զտարերան: Օգտեմանս ամենայն կենդանւոյ՝ զմարդկան եւ զգազանաց եւ զանկոց ստրպեալ եղեալ էր յառաջնում ցուն Արուզադ, որ նշանակ զօրութեան է, բայց անգէն սկսաւ երկրորդ շրջան 3000 ամաց յորում ժամանակի եւ Արհմն եւս առ իշխանութիւն տիրելոյ ընդ Արմիզդի: Արդ եմուս Արհմն ի թագաւորութիւն անգր լուսոյ, սպան զցուն առաջին, թէպէտ եւ ապրեցուցին Ազադքն զտերմանս կենդանեաց եւ թողին բուսանել, սակայն Արհմն յայլ եւ այլ կերպարանս գազանաց մտեալ եղծ ապականեաց զաւրազ արարածան, եւ ած խաւոր զամենայնիւ՝ մոլորեցուցեալ եւ զմարդն կերպարանօք օձի, եւ զայլ եւս արարածան ապականեալ խանգարեաց անասնովք եւ բանջարօք թռեաւորօք: Այնմ ժամանակէ հետէ յամենայն իրս՝ ընդ բարւոյն խառն է եւ չարն, եւ տեւէ ի նոսա մարտ պատերազմի բարւոյն եւ չարի, եւ խառնմամբն այնուիկ եւ կռուով անկաւ ամենայն ընդ անցաւորութեամբ եւ ընդ մահուամբ: Սակայն մարդկան՝ որ հաւատարիմ կան ի ծառայութեանն Արմիզդի, հրեշտակք նորա օգնական ընին ի արտերազմի զոր ընդ չարին ունին. ընդունին զոգի նորա ի մահուն եւ անցուցանեն ընդ կամուրջն. 9 ինեւադ՝ ի բնակութիւնս երանելոցն, ուր Արմիզդ ալիւարն դատաւոր տայ իւրաքանչիւր ըստ գործոցն երանութիւն. նմին հակառակ ոգիք այնոցիկ որ զԱրհմն պաշտեն՝ յափշտակին ի դիւաց եւ տարեալ ընին ի դժոխս (Տուգախ): Անտեւելոյ արտերազմին ցաահմանեալ ժամանակն, երթայ եւ զօրանայ բարին յաղթութեամբ, ընի փոփոխումն համօրէն արարածոց, յառնեն մեռեալք, հուրն հրդեհէ զամենայն տարերս, այրէ զա-

մենայն դատապարտեալն, յետևած ուրեմն եւ Արհմն ապաշխարութեամբ սրբեալ՝ Արմիզդ եւ Արհմն միաբանեալ առնեն յաշտ բարձրագոյնն աստուծոյ եւ այնպէս օկիզքն առնուն կեանքն յաւիտենականք:

Ինդ այսմ զբաղաշտական վարդապետութեան կան խառն եւ գործական ինչ հրամանք. յառաջ քան զընտւ ստէպ թեւադրութիւն առ ներքին օրէն-նիւն ի խորհուրդս, ի բանս եւ ի գործս, եւ զրդիչ եւ յորդորիչ ի դոյն՝ այսպիսի իմն պատճառք ընծային թէ սրբութեամբն այնուիկ նման լինի մարդն Արմզդի եւ նմա նոդ Ազատաց նորա, ապա թէ ոչ անկանի ընդ բռնութեամբ Արհմենին: Համեմատ իմն սմին են եւ պատուէրք վասն արքային օրէն-նիւն առհասարակ յամենայն կեանս, մանաւանդ ի յաշտն առնել եւ առաւել ի պահել սուրբ զնուիրական կրօնն, որ համարեալ էր նշանակ զօրութեանն Աստուծոյ եւ պատարագ արժանաւոր քան զամենայն պատարագս. յիս հրոյ սուրբ է մանաւանդ եւ ջուրն, զոր ընդ հրոյ խառնել մեղք էին, բայց նոյն ջուր զամենայն անսրբութիւնս զկամայն եւ զակամայ ջնջէր: — Բուն գործք պաշտաման ըստ պատուիրանաց գրոցն Օրադաշտայ էին ընծայք ի բերոյ երկրի, ծառոց եւ անասնոց եւ այլոց նոյնպիսեաց, բայց զենումն զոհից չիք առ Օրադաշտայ. ընծայքն մատչէին իբրեւ զոհութիւն առ Արմիզդ՝ առիչ ամենայն բարութեան. շնորհակալութիւն հանդերձ չափաւորութեամբ եւ մաքրութեամբ մեծարոյ յոյժ էր յաշտ Պարսից, մինչեւ յիրս ինչ յանցանել ուրուք ըստ նոսա՝ կրէր պատիժս մահու: Իսկ ետութիւն աստուածեղէն պաշտամանն էր ընկերանալ զօրէնն եւ աղօթ. ընթեռնարկն զկենդանի բանն Արմզդի՝ առնոյր պաշտօնեայն Արմզդի զօրութիւն ի գործ բարութեան եւ ի կուլ ընդ շարին. նոյնպէս աղօթիւքն կոչին Արմիզդ եւ ոգիքն եւ ինքն եւս Օրադաշտ հանդերձ ամենեքումք որ սուրբ իցեն, յօգնականութիւն. եւ ոգիքն Խարամանու մերժին. եւ յայն սակս իսկ մատենն Օւենդաւեստայ լի է աղօթիւք վասն ամենայն ժամանակաց:

Այս կրօնք Օւանդիկազդին երկուք մեծամեծ առաւելութեամբք քան զամենայն իսկ հեթանոսական կրօնն ընաիր եւ բարձրագոյն գտանին հոգե-որո-նիւմքն եւ Բարոյական նկարագրաւ, որով լի է համօրէն վարդապետութիւնն այն: Այլ այս իսկ են աղէտք՝ զի յայնմ յստակութեան չմարթէր ռամկին լինել դիւրահաս, յայն սակս իսկ առ Արողոտայ եւ առ այլոց մատենագրացն (Յունաց ոչ զկրօնն Օւենդաւեստայ՝ այլ զկրօնս ռամկաց ի մէջ Պարսից դատանեմք. յորում թէպէտ եւ զվարդապետութիւնս եւ զսկզբունս զբաղաշտական գրոցն գտանեմք՝ այլ ընդ քողով կրօնից աստեղացն: (Յորժամ Արողոտոս ասիցէ՞ թէ ոչ պատկերս դից, ոչ մեհեանս,

1 Քենեփ. խրատ Գիւր. Ա. 2, 7:

2 Երեմ. Ա. 101:

եւ ոչ բազինս ունին Պարսիկք եւ յիմարութիւն իսկ զերսն համարին՝ այն ամենեւին համեմատ գրոցն Օրագաշտի է. իսկ յորժամ ի յառաջադէմ հոյս ասիցէ թէ պատուեն զոհիւք զերկինս¹, զարեգակն, զլուսին, զերկիր, զջուր եւ զհողմս՝ յայտ իմն է թէ զԼ. զատուն զորս Արմիզդ (երկինքն կամ Օ. Եւան Հերոդոտայ) իբրեւ ոգիս պաշտպանիչս պրեզական եւ լուսնի եւ տարերց կացուցեալ էր առնթեր, աստուածացուցեալ իմն են։ Եւ այն թէ զոհս զենուն Պարսիկք², եւ ըստ Վռենուփոնեայ³ երկնաւորն Արամազդայ՝ զենուն ցուլս եւ Միհրն աստուածոյ (արեգական)՝ երկաւորս, այն չէ ըստ զրագաշտական մատենին այլ ըստ ժողովրդեանն կրօնից։ — Այլ նմին հակառակ յորժամ ասիցէ Արագոտոս թէ չէ համարձակ տակք ի Պարսից զոհել առանց մօտ կաղոյ միոյ ի մոգուցն որ զաղօթս ձօնեացն ասիցէ՝ ամենեւին համեմատ նոցին գրոց է. որպէս եւ առաքինութիւնքն Պարսից զոր Վռենուփոն եւ Արագոտոս⁴ մի ըստ միջէ կարգեն՝ հնազանդութիւն, չափաւորութիւն, շնորհակալութիւն, եւ մանաւանդ աստիկ զգուշութիւն վասն մաքրութեան, վայելչութեան եւ ամօթղածութեան՝ ակնարկեն ամենեւին զգրոցն եւ զօրինացն Օրագաշտայ։

74

Ի Հայոց աշխարհին վաղ իսկ (առ Արայիւ) երեւին բազմաւատաւածութեան կարծիք տիրեալ⁵, եւ նաիրական իմն քաղաք էր Արմաւիր յորում տնկեալ կային սաւաիք Արամանեկայ, եւ սաւառիւն նոցա լինէր ի հմայութիւն գուշակութեան հանդերձելոց՝ ի ժամանակս Հայկազանցն⁶։ Հին հանգամանք կրօնիցն Հայոց՝ թուին իսկզբանն ուրեմն լեալ մեծաւ մասամբ մօտ ի զրագաշտական վարդապետութիւնն։ Օայս ցուցանեն անուանքն մնացեալք ի հին լեզուի անդ մերում. որպիսի ինչ բարձրագոյն էութիւնն անուանեալ կոչի Արամազդ (ըստ Օ. Ենդաւետայ)՝ Աւարամաստա). նա է արարչիւ եղիի եւ եղիլ⁷ (համեմատ վարդապետութեանն Օրագաշտայ). երկուութիւն հոգեղէն էութեանց՝ մի բարի եւ մի չար, առաջնոցն անուն Հրեշտակ եւ վերջնոցն Վեւք (Պերիշտէ, Տիյլ)⁸։ Այլ գոյին Հայոց եւ մեհեանք⁹ միարան զրագաշտական վարդապետութեանն՝ որով արգելեալ իսկ էր չիշխել փակել զաստուածութիւնն ընդ չափաւոր յարկաւ մեհենիցն¹⁰։

Այլ յետոյ առ սակաւ սակաւ եկին յարեցան աստի անտի օտար իմն պաշտամունք եւ մերժեցին զառաջին յատկագոյն վար-

¹ Τὸν τύλον πάντα τοῦ οὐρανοῦ.

² Հերոդ. Ա. 133:

³ Քսենոփ. իբրտս զԲ. Ը. 3. 13:

⁴ Քսենոփ. իբրտս զԲ. Ը. 3. Երս. Գառ. Ա. 133....

⁵ Խոս. Ա. ԳԼ. ԺԵ:

⁶ Խոս. Ա. ԳԼ. Ի:

⁷ Ագաթ. Զ. Էջ 57:

⁸ Տե՛ս Եղիլ. Բ. Էջ 53:

⁹ Խոս. Ա. ԳԼ. Բ. Էջ 48:

¹⁰ Տե՛ս ի վեր ածար Հառ. 73:

զապետութիւնն. նախ ի կողմանց Փղբուն Ասիայ՝ յորում երեւել էին պաշտամունք եւ մեհեանք Արամեայ՝ որ յԱրեաց եւ ի Հայոց յետ ընդունելոյ նոցա զնա՝ անուանէր Անահիտ: Երկրորդ անգամ ի սեպհական պաշտամանց Թագաւորացն Պարթեւաց, առ որոց եղծեալ եւ խանգարեալ էր վաղ պաշտօնն զրադաշտական, եւ յետոյ առաւել եւս խառնակեցաւ ի Յունացն դիցարանութենէ, որոց պատկերքն եւս՝ հանդերձ քրմնքն նոցա ածան ի Հայս: Իբրեւ աւար ինչ գեղեցիկ առաքեաց Արտաշէս Ա. ի Փղբուն Ասիայ զճարտարագործ պատկերս Յունաց¹: Նախ Աշտիշատ, ապա Անի եւ Թիֆլիս եւ Երեզ եւ Ռազայտովն, յետոյ նոր քաղաքն Ռազուան կամ Վիցաւան՝ եղն քաղաքք նուիրականք եւ ունէին քուրմն իւրաքանչիւր, եւ բազում անգամ եղապէս կամ որդիք Թագաւորաց առնոյին ի Թագաւորէ զպատիւ քրմապետութեան ի վերայ ամենայն պաշտամանց աշխարհին՝ յետ անկանելոյ ի պատուոյ անտի տոհմին Սահունեաց որ ժառանգութեամբ առեալ ունէին զպատիւ քրմապետութեանն: Ի մեծամեծ ինչ իրս՝ աւխտաւոր լինէին Թագաւորք յերեւելի բազինս. էին նաւերք նոցա ցուլք եւ նոխազք սպիտակք, ձիք եւ ջորիք նոյնպէս սպիտակք զարդարեալք ի զարդ ոսկի եւ արծաթի, պսակք ոսկիք, զոհարանք արծաթիք եւ անոթք ականակապք եւ հանդերձք երեւելիք², եւ երբեմն պսակք ծաղկանց կամ Թաւ ոստք ծառոց³:

— Գլխաւոր դիք Հայոց էին

1. Արամազդ կամ Արին Արամազդ՝⁴ Հայր դիցն ամենեցուն⁵, հաճարեալ էր զլիաւոր եւ իբրեւ սեպհական իմն դիք Թագաւորացն Արշակունեաց: Ամուր քաղաքն Անի՝ յորում էր (ողովպիական) պատկեր նորա⁶, էր նիստ քրմապետացն Հայոց⁷ յորում եւ զգործս Թագաւորացն գրէին ի մատենի, սւտի ելին մեհենական պատմութիւնքն⁸, էին անդէն եւ գերեզմանք Թագաւորաց⁹, որպէս եւ Ռազուանն գերեզման էր քրմապետաց յետ շինելոյ աւանիս այսորիկ: Վանդի Տիգրան Վ. ի պատիւ եղբորն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի՝ կանգնեաց ի վերայ շիրմի նորա ի Ռազուան մեւս եւս պատկեր (վանատուրն) Արամազդայ, զի հիւրք ի զոհից անտի նորա վայելեացեն եւ տացի նոցա անդէն ընդունելութիւն, յայն սակս անուանեալ կոչէր պատկերն այն Վիցն վանատրի¹⁰: Իսկ արքայ Սողապուր կարգեաց անդէն տօն աշխարհախումբ իսկզբան ամի նորոյ՝ ի մուտն Նաւասարդի, եւ վայելէին ի բազմապատիկ նորոց պտղոց տարւոյն, նմին իրի կոչէր այնմ պատկերի մեւս եւս անուն՝ Վիցն Ամանորայ¹¹: — Եւր մեւս եւս (ամ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ:

2 Արմ. Ա. էջ 30:

3 Արմ. Ե. էջ 45:

4 Արմ. Զ. էջ 57. ԺԲ. էջ 103:

5 Արմ. ՃԲ. էջ 506:

6 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԴ. էջ 139:

7 Խոր. Բ. ԳԼ. ԵԳ. էջ 273:

8 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԸ. էջ 301:

9 Արմ. ՃԲ. էջ 586:

10 Խոր. Բ. ԳԼ. ԿԶ. էջ 390: Արմ.

ՃԺԲ. էջ 630:

11 Խոր. անդ. Արմ. ՃԺԲ. էջ 619:

պրոպային) պատկեր Արամազդայ առ Վ իրս, որում այգուն այգուն ելեալ ի տանին երկիր պազանէին մարդիկն¹:

2. Անահիտ կամ Անահիտ տիկին, ծնունդ Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց², փառք ազգին Հայոց եւ կեցուցիչ³, շունչ եւ կենդանութիւն աշխարհին Հայոց⁴. սորա պատկեր կայր կանգնեալ յԱրեգն աւանի Նկեղեաց⁵, եւ յոյժ իմն ջերմագոյն էին ի պաշտօն բազնի նորա. թագաւորքն Հայոց առաքեալ խընդրէին առողջութիւն ի հիւանդութեան իւրեանց⁶, եւ առաքէին զոհութիւն յաղթութեանցն պատարագա⁷: Այ միայն զաւատաւ կանքն այլ եւ օտարք դնէին պատիւ պատկերին այնմիկ, եւ կայսերք եւս Հոռոմաց, նմին իրի էր մեծագանձ յոյժ մեհեանն⁸: — Եւ մեւս եւս պատկեր Անահայ յԱշտիշատ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ⁹, յայն սակս իսկ անուանեալ կոչէր անդէն Անահիտ՝ ոսկեծին ոսկեմայր դիք, կամ ոսկիհատ ոսկիամայր դիք¹⁰:

3. Վ ասագն, քաջն Վ ասագն (որդի Տիգրանայ Ա. նահապետ ցեղին Վ ասունեաց, հռչակեալ յերգս վիպասանացն Պողոթան¹¹). զառ նոյն իմն համարեցան Վ ասունիքն ընդ Արակղեաց վասն նմանութեան ինչ իրիք եղելոյ ի զործան, նմին իրի զտեալ զպատկերն Արակղեաց կանգնեցին յիւրեանց կալուածին յԱշտիշատ Տարօնոյ¹². մեհեան նորա որ անուանեալ կոչէր Վ իշապաքաղն Վ ասագնի՝ էր մի յերեցունց մեհենիցն Աշտիշատու, որ անուանեալ կոչէր Վ ասէվահեան մեհեան, եւ էր սա մեծագանձ յոյժ, քանզի բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորացն ձօնեալ էին անդ, եւ էին յաշտից տեղիք պատերազմասէր թագաւորացն Հայոց¹³:

Բաց յերեցունց աստի էին եւ այլ եւս դիք: 1. Վիք ինչ սովորական ազգին Արեաց՝ Տիւր անուն որ համեմատի իմն Ապողոնի որոյ պատկերն ածեալ էր յԱրտաշես Ա. ի Հայո¹⁴. եւ համարեալ էր սա իբրեւ յայտնիչ կամացն Արամազդայ եւ ցուցիչ երազոց եւ պաշտպանիչ զպրութեան եւ ուսմանց, նմին իրի եւ մեհեան նորա որ էր ի վերայ ճանապարհին Արտաշատու¹⁵ (զի փոխեալ էր անդր պատկերն Ապողոնեայ որ էր նախ յԱրմաւիր եւ ապա ի Բաղարանի) անուանեալ կոչէր Վիւան գրչի Արամազդայ, կամ ուսման ճարտարութեան մեհեան¹⁶: 2. Մհրա-

1 Խոր. Բ. ԳԼ. 22. էջ 346:

2 Արմ. Բ. էջ 49:

3 Արմ. Բ. էջ 47:

4 Արմ. Բ. էջ 57:

5 Խոր. էջ 169: Արմ. Բ. էջ 45. ՏԲ. էջ 587:

6 Խոր. Բ. ԳԼ. 9. էջ 284:

7 Արմ. Բ. էջ 29 — 30:

8 Պատարագ. Պաթ. Բ. 24: Դիւան Գառ. Ա. 31:

9 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 181:

10 Արմ. Բ. ՃԺԴ. էջ 608:

11 Խոր. Բ. ԳԼ. ԱԲ. էջ 126 — 127:

12 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 182:

13 Արմ. Բ. ՃԺԴ. էջ 602 — 603: — Զայոց երկն տառաւեոց օգնականութիւն մաղթէր Տրդատ ի վերայ Հայոց աշխարհին. «Ախարիւն պարտութեան յարգի Արամազդայ, ինքնակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, եւ քաղութիւն հասցէ մեզ ի քաջն վահագնէ»: Արմ. Բ. էջ 103:

14 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 181 — 182:

15 Խոր. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 268. համեմատ Արմ. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 268:

16 Արմ. Բ. ԳԼ. ԽԲ. էջ 268:

կան գիրք, առաւելածութիւն իմն Արեւոյ համեմատեալ Հեփեստեայ դիցն (Յունաց, որոյ պատկեր ածաւ ի Հայս¹, եւ էր նորա մեհեան ի Բաղաւանի կամ ի Բաղաշառիճն²։ Ի բազնի նորա վառէր հուր, եւ ի տիրել Սասանեանն Արտաշէի (ամս 26) ի վերայ աշխարհին Հայոց, հրամայեաց անշէջ պահել զկրօնն³։ 3. «Կանէական գիրք» որ համեմատէր Աթենասոյ որոյ պատկերն նոյնպէս ածեալ էր ի Հայս ի (Յունաց անտի⁴, եւ էր մեհեան նորա ի Թփղն աւանի⁵։ 4. Առողիկ՝ որ համեմատէր իմն Ափրոդիտեայ որոյ եկեալ էր նոյնպէս պատկեր ի Հայս⁶, եւ էր նորա մեհեան յերեքմեհենեան քաղաքին Աշտիշատ, ածաւանեալ Սենեակ Սահազնի, առնիթեր մեհենին Սահազնի⁷։ 5. Բալշամին գիրք՝ որ օտար իմն ի յունական գից թուի, զորոյ զպատկերն գտեալ ի միջագետս Տիգրան Բ. առաքեաց տանել դնել յաւանին Թարգան, եւ կոչէր Սպիտակափառ գիրք⁸, քանզի նիւթ պատկերին էր փրշտակր, բիւրեղ եւ արծաթ⁹։ — «Երուդ կամ՝ Եարոդ, Բէլ, Բաթնիքադ, Թարաթա առանձինն իմն սեպհական գիրք էին զորս Արգար պաշտէր յԱսորւոց միջի¹⁰։

75

1. Արդարեւ մեծ է եւ անհնարին այսչափ խոտորումն եւ ապականութիւն մարդկութեան. սակայն չէր ինչ անդէպ Աստուծոյ՝ (յետ տալոյ մարդկան միանգամ խկզրանէ օժիտ՝ զքնական լոյսն կամ զաստուածական պատկերն, որում չէր իսկ հնար՝ ամենեւին չիջանել կամ ջնջել, հանգերձ նախաւոր յայտնութեամբն) թողուլ այսպէս առապարէզ մարդկելն իմացալեանն եւ ազարտութեան՝ ընթանալ իւրաքանչիւր ազգի եւ ժողովրդեան ընդ ճանապարհս իւրեանց, որպէս սօվոր իսկ է եւ միում միում ի մարդկանէ տալ թոյլ, սպասեալ հասանելոյ ժամանակին՝ յորում յետ մեղացն՝ զչափ առեալ ամենայն դժնդակացն որ ի մեղաց անտիճնանիցին, եւ թէ որչափ անձեռնհաս իցէ մարդն առնել ինքնին մեղացն դարման՝ լուսաւորագոյն իմացի զանձինն մեղաւորութիւն եւ առցէ զնա ցանկութիւն փրկութեանն ի ձեռն Աստուծոյ եւ շնորհացն նորա։ — Արդ ընդ ճանապարհն՝ յորում Բնութեան առաջնորդութեամբ խնդրելոց եւ գտանելոց էին մարդիկ զԱստուած՝ յայս կառարած եկեալ հասանէին¹¹։

1 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 183։

2 Ագաթ. ՃԺ. էջ 596։

3 Խոր. Բ. ԳԼ. 4Է. էջ 332։

4 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 183։

5 Ագաթ. ՃԺ. էջ 587։

6 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 183։

7 Ագաթ. ՃԺ. Էջ 603։

8 Ագաթ. ՃԺ. էջ 585։

9 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԴ. էջ 190. Բար-

շափեա նոյն Թուի ընդ Բարշամայ՝ զորմտե Բիշն Խարենացին (Ա. ԳԼ. ԺԴ. էջ 78) Թէ առաւելածացեալ պաշտելն Ասորիք։

10 Տեա Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԷ. էջ 314։

11 Գործք ԺԷ. 26. «Արար ի փօղեարեմէ զափնոյն ոգիս հարցիւն՝ բնակել ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի. հաստատեաց խորհեալ խմանալ . . . Ինքեւ զԱ-

2. Նմին իրի եւ Մատուած՝ վասն զյստակ կրօնան եւ զպաշտօն ճշմարիտն Մատուծոյ պահելոյ «ի ստուերս անդ մահու», որ երթայրն եւ թանձրանայր, ընտրեալ զատոյց կանխագոյն զայր մի բարեպաշտօն առաքինի՝ որ ամենեւին հաւատարիմն էր նմա, եւ արար զնա նահապետ ազգի միջ զոր առաջնորդեալ ասնէր Մատուած ընդ ճանապարհ յայգնութեան դէմ ընդ դէմ ճանապարհին բնութեան՝ ընդ որ հեթանոսքն զնային, զի ի նմին պահեալ կրօնիցն ճշմարտութեան՝ ի սահմանեալ ժամանակի անդ պատրաստութեան սփռեցի յամենայն ազգս։ Այս ազգ է՝ Արարեցւոցն կամ Խորայեցւոցն ազգ։

Ապաքէն հարկ էր այսմ ազգի իբրեւ ուրոյն ազգ՝ առանձինն առհմային յօրինուածութիւնս ունել . բայց սակայն այն ամենայն յօրինուածութիւնք նորա երկկերպի իմն կերպարանս ունին . մի քոհմայն՝ վասն մօտաւորն ժամանակի, եւ մեւս եւս ընդհանրական՝ վասն հանդերձելոց . յամենայնի եւ ի բնաւի որ տուեալն լինի ազգին այնմիկ՝ կայ անդէն առ նմին եւ խոտաւմն յուսալոյ ինչ, մօտաւորն՝ յիլ է միշտ հանդերձելովն . ընդ ամենայն իսկ պատմութիւն ազգին ընթանան առակք եւ մարգարէութիւնք առ յապա ինչ եկելոց իրաց, յորոց յայտ իմն է թէ ոչ վասն իւր ինչ է ազգն այն՝ այլ վասն հանդերձեալ ինչ ժամանակի։ — Նմին իրի կայ մեայ պատմել մեզ թէ որպէս նմա արար Մատուած յանձն պահել զնախաւոր ճշմարիտ կրօնան, եւ նորովք յայտնութեամբք անցոյց եւ նորիմբք անդէն առանց միջնորդի պատրաստեաց ի ճշմարիտ եւ ի կատարեալ կրօնան եւ ի փրկութիւն մարդկան։ Այլ իբրեւ երկզքին եւս Վրիտառաւ անդէն ի մէջ Խորայեի աղբեամբք երեւեցան, եւ քարոզք եւս կատարեալն կրօնից՝ պատգամաւորն փրկութեան ի միջոյ անոռի ազգին այնորիկ ելին՝ միարան կանխաւարկութեանցն եւ համեմատ իրացն բնութեան՝ ինքն ազգն եւ ամենայն յօրինուածութիւնքն նորա եւ պաշտամունք գաղարեցին։

Գրած, զի իրիս զնիցն զա ի քոհմիցն։ — Հոգմ. Ա. 19 — 23. Գրաւութիւնն Մատուծոյ յայտնի է ի նոս, քանզի Մատուած իսկ յայտնեաց նոցա, զի աներեւոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ անսանին . . . զի ոչ գաւնիցեն ամենեւին ոտլ պատառ.

Իսկ . . . նորացան ի խորհուրդս իւրեանց եւ խաւարեցան անմտութեամբ սիրաք նոցա . . . փոխեցին զփառս աներեւին Մատուծոյ՝ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարգարէ եւ թռչնաց եւ չորքոտանեաց եւ սողնոցս . . . :

Աղբիւր: Մասնազգութիւնը Երբայեցւոյն որ ի դիպաց անո՞ր հարեւանցի յիշեաց
 ասն լուսաւորութիւն պատմութեանց պլլոց ազգաց՝ ամենեւին առատ եւ միշտ
 են ի պատմել զիրա ազգին իւրեանց ընդ ամենայն իսկ հին կառնարանն, յորում
 բովանդակեալ կան իբրեւ արգարեւ աստուածաշունչ կամ կանոնական դիրք
 (ըստ զնոյ տրիգնեանիսն ժողովոյ՝ դամ. Գ.) 5 դիրք Մովսիսի, Յեսու, Դա-
 տաւորք, Հաւթ, 4 դիրք Թագաւորաց (յորաց առաջին երկուքն՝ կոչին Եւս Ա.
 եւ Բ. Սամուէլ, եւ զերջինքն Ա. եւ Բ. Թագաւորութիւնք): 3 դիրք Մեւ-
 ցարաց, առաջին եւ երկրորդ դիրք Եզրի, յորաց յետինն անուանեալ Կոչի
 Նեեֆա, Յովբիթ, Յուդիթ, Եմեթ, Յովք, Սաղմոսարան Դաւթի 150 առ-
 մաք, Առաքի Սաղմոնի, Ժողովուրդ (կամ Եկեղեցիաւորիկեա), Երգք երգաց,
 Իմաստութիւն, Յեսու Սիրաբոյ (կամ Եկեղեցիաւորիկեա) որոց զերջին պատմա-
 կան գլուխքն ԽԲ — ԵԱ. պահանսն ի մերում Թարգմանութեանն, Եսայի,
 Երեմիա հանգերն Բարուքաւ, Ելէիէլ, Դանիէլ, եւ 12 փոքր Մարգարէքն
 (այս բնքն որոց մասեանք մարգարեութեանն փոքր են), առաջին եւ երկրորդ
 դիրք Մովսարայեցւոյ: Մնացեալ դիրք ինչ չեն մասն դրաց որոց, սակայն մարմ
 Է նոցա մարգկեղէն հաւաստ ընդունել, որպէս՝ երրորդ դիրք Մովսարայեցւոյն
 պլլովքն հանգերն: — Յեւ դրաց որոց՝ Նշանաւոր իմ են վասն Երբայեցւոց
 պատմութեան՝ դիրք Փղաւեայ Յովսեփայ (ննելոյ յերուսաղէմ յամի 37 յետ
 Բր.) եւ Փիլոնի Երբայեցւոյ (ննելոյ յԱղէլաանդաթա յամի 25 յետ Բր.): Առա-
 ջնայն են դիրք երբայական հետախուսութեանց ի 20 դարութիւնս, յորում զգա-
 մութիւն Հրէիցն հասուցանեն ց12երորդ ամ Ներոնի կայսեր. դարձեալ պատ-
 մութիւն հրեական պատերազմին 97 դարութիւնս, եւ դարձեալ գիրն ընդգէմ
 Ապիսնի, յորում ընդգէմ հակառակորդաց հետախուսութեանն իւրոյ՝ իմոյ ցու-
 ցանել թէ բազումք ի մասննադրաց ազգացն արտաքնաց՝ զերեւելի երեւելի
 գեղա հին երբայական պատմութեանն՝ ամենեւին միպան ընդ Կաթրական դրաց
 ազգին իւրոյ պատմն: — Արպէս Յովսեփայն Նշանաւոր եւ Փիլոնի եր արդի քա-
 հանայի: Երեւելիք ի դրաց նորա որ ի հետախուսութիւնս Երբայեցւոց հային, են
 Աղբիւր Մովսիսի, Ասան աշխարհաբարութեան, Ասան 10 համանաց, Ասան
 Թլխաւութեան, Ասան անասնաց որ ի զոհ իցեն, Ասան պլլ եւ պլլ օրինակաց
 պատարագացն, Հակառակ Փղաւեայ կուսակալի: — Յեւ ոոցա՝ Թալմուդքն
 Հրէիցն Երուսաղէմացւոց եւ Հրէիցն Բաբելոնացւոց, բայց մանաւանդ Բաբելո-
 նացւոցն, յորում կան տաւգութեամբ մկնութիւնք, եւ յաւելումք բովան-
 դակիւք մովսիսեան օրինացն յորո իտանեալ գասնին եւ բազում լուսաւորու-
 թիւնք ի տեղեկութիւն բարուց եւ ոգիւրութեանց հոցն Հրէից, թեպէտ եւ
 բազում ինչ եւս անասպդ եւ առասպելական իտան է: — Նա եւ հիմանա-
 ցոյն մասննադիրք ոչ առանց յիշատակի թողան զԵրբայեցիսն, որպէս Սարա-
 բան (Գիրք ԺՁ. ի կտաբարած կայ), Դիոգորոս Արիւղ. (Մասննագ. Գ. Գլ.
 40, եւ ի ժողովանոյ հասակաւ. Գիրք ԼԴ. Խ.), Յակիտոս (Պատմ. Ե. 1.),
 Դիոն Կասիոս (ԼԵ. 17.), Յուստինոս (ԼՁ. 2.), Արտադանոս (առ Եւսեբ. ի
 պատրաստ. աւետար. Թ. 27.): Զի թեպէտ եւ արհամարհանօք իմ հայէին
 նոցա ընդ ազգն հրեական եւ ի ճառելն զիրոնից եւ զպաշտամանց նորա ան-
 հանաք ինչ իրա համարէին ի նախն գասնել, սակայն վասն աշխարհաբարու-
 թեան եւ բնական պատմութեան եւ վաճառականութեան հրեական ազգին
 ունին ինչ ինչ կարեւոր:

պատմութիւն նահապետացն. (2000 — 1700):

Համի իրրեւ 2000 յառաջ քան զԵրիստոս մեաւ. 1, ոյ ամաց
 950, եւ յամի իրրեւ 1990 ծնանէր Արրահամ յԱւա ի Վաղ-
 դէացւոց աշխարհին: Արգէր զայր նա ի Սեմայ եւ տասներորդ

էր նա ի նմանէ, եւ ի Փաղեկայ սրղւոյ Նքերայ՝ վեցերորդ, եւ էր նա ուստր Թարայի եւ եղբայր Նաքովոյ եւ Նուանու¹: Եւ տոհմն եւս նորա ձգեալ ի հասարակաց ապականութենէն ծառայէր կռոյ յետ ազգաց ինչ: Բայց ինքն Արահամ հաւատարիմ էր Աստուծոյ ճշմարտի, եւ առեալ հրաման յԱստուծոյ խաղայր ամենայն տամբն իւրով ի Խառան ի Միջագետս պանդխտել անդ²:

Եւ կոչեաց Աստուած զԱրամ. «Եւ, ասէ, դու յերկրէ քումէ եւ յազգէ քումէ եւ ի տանէ հօր քոյ, յերկիր զոր ցուցից քեզ: Եւ արարից զքեզ յազգ մեծ. եւ օրհնեցից զքեզ եւ մեծացուցից զանուն քո. եւ եղիցես օրհնեալ: Եւ օրհնեցից զօրհնիչս քո, եւ զանիծիչս քո անիծից. եւ օրհնեցին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի»³: Եւսայր Արամ հրամանացն Աստուծոյ եւ յ75 ամի հասակի իւրոյ առեալ զՍարա կին իւր եւ զՂովտ զորդի եղբոր իւրոյ Նուանու՝ ել զնաց յերկիրն Վանանացւոց եւ եգիտ անդ տեղիս արօտոյ խաշանցն (1920): Եւ անդէն երեւեալ Աստուծոյ ի տեպեան գիշերոյ՝ ասէ ցԱրամ. «Չաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ»⁴: Եւ Արամ կանգնեաց սեղան Տեսուն (մօտ ի Նուզ) մատուցանել նմա պատարագս եւ գոհանալ զնմանէ, եւ շրջեցաւ խաշամքն յերկրի անդ աւետեաց⁵: Ապա ճանապարհ արար նա եւ յաշխարհն Եգիպտացւոց հանդերձ Սարայիւ ի ժամանակի տովոյ իրիք, եւ դարձաւ այսրէն՝ մերժեալ իմն ի Փառաւոնէ: Որ պատուհասեցաւ յԱստուծոյ յանուրջս վասն կամելոյ առնուլ իւր զգեղեցիկն Սարա⁶: Պատկեր իմն էին այն անցք այնր ամենայնի՝ որ անց յետոյ ընդ զաւակն նորա:

77

Հաճախեցին Արամու անդեայ եւ արծաթ եւ ոսկի՝ օրհնութեամբն Աստուծոյ. նոյնպէս մեծացաւ եւ եղբորորդի նորա Ղովտ: Նմին իրի երկիրն որ ի կողմանս Նուզայ (Նեթեւայ) էր՝ անձուկ էր, մանաւանդ զի Փերեզացիք բնակեալ էին անդ, եւ ընէր այնուհետեւ կագ եւ կռիւ հովուացն Արամու եւ Ղովտայ ընդ միմեանս: Եւսէ յայնժամ ցնա խաղաղասէրն Արամ. «Մի լիցի, կռիւ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ընդ հովիւս իմ եւ ընդ հովիւս քո. զի արք եղբարք եմք մեք: Ոչ տւադիկ երկիրդ ամենայն առաջի քո է, մեկնեաց յինէն. եթէ դու յահեակ՝ ես յաջ. եթէ դու յաջ ես յահեակ»⁷:

Եւսրէր առնոյր Ղովտ զկողմն հարաւոյ արեւելից (Նորդանան գետոյ զերկիրն պտղաբեր, անասնասնոյց եւ ջրարբի, զհովիտն Նդաից կամ Աբգդիմայ (իբրեւ 12 մղոն յերկայնութիւն եւ 5 մղոն

1 Եւ. Եւ. 10....

2 Եւ. Եւ. 31. 36. 7:

3 8Ե. Եւ. 3Բ. 1 — 9:

4 8Ե. Եւ. 3Բ. 10 — 20:

ի լայնութիւն), ուր էին քաղաքը Սորամ, Ղառնը, Լազան, Սեբայիմ եւ Լաղա (Սեզովը), որոց տիրէին մի մի թագաւորք: Օւայս՝ ոչ բաւ գործոց հօրեղբօրն իւրոյ իմաստութեամբ ինչ եւ ազնուական մտօք գործեաց Ղովտ, եւ սկսաւ իսկ ստրջանալ յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ:

Եւ այց Լարամու երկրորդեաց Լստուած զաւեախն իւր թէ «Օւամենայն երկիրդ զոր տեսանես դու, քեզ տաց զգա եւ զաւակի քում մինչեւ յաւիտեան: Եւ պարից զգաւակ քո իբրեւ զաւազ երկրի (որ ընդ թիւ ոչ մացէ), եւ պոդ արի շրջեաց ընդ երկիրդ... եւ Լարամ եկն բնակեցաւ առ կաղնւոյն Մամբրէի, որ է ի Վերան. եւ շինեաց անդ սեզան Յեառն Լստուծոյ»¹:

Յետ սակաւ ինչ միոյ գրգռէր Սողոմոնաց պատերազմն, առաջին ի պատերազմացն զոր գիրք յիշատակեն (1910): Վաղաքագոմար տղքոյ Լաղանայ (Լազնայիսայ՝ ի Պարսից աշխարհին) եւ ի մարտ պատերազմի հանդերձ թագաւորօրն Սենաարայ՝ (երկրին որ ի միջի կայ Լափրատ եւ Տիգրիս գետոց) եւ Լաղասարոյ կամ Սեզասարայ (Պնտոսի), եւ թագաւորան Վոյացւոց (այս ինքն ազգաց կամ հեթանոսաց, թերեւս Վաքիւեայ) ի վերայ հնգեցունց թագաւորացն ի ձորն Լաղից, զի երկոտառան ամ հնազանդեալ կային սղաւ ընդ նովաւ, եւ այժմ ապստամբեալ յետս կային ի նմանէ: Հար կոտորեաց նա զազոււմն ի ցեղեցն Վանանացւոց, եւ ապա խորտակեաց զհինգ թագաւորան յորոց երեքն փախեան մազապուր ի լերինս, եւ երկուքն՝ թագաւորքն Սողոմայ եւ Ղառնայ անկան ի գուրս բովուցն կարոյ որ ի ձորի անդ էին, եւ առ տարաւ զՂովտ ձերբակալ ի Սողոմայ:

Իբրեւ գուժկան առ Լարամ հասանէր, վառէր սա զընտածինս իւր 318 այր. միաբանեցին ընդ նմա եւ թագաւորքն հովիւք՝ Լներ (կամ Լանան), Լաքոզ եւ Մամբրէ գաշնաւորք նորա. պնդեցաւ զհետ նոցա Լարամ, եհաս ի վերայ նոցա դիշերի, եւ թափեաց ի նոցանէ զեղբօրորդին իւր զՂովտ հանդերձ գերւովն: Եկն ընդառաջ նորա թագաւորն Սողոմոնացւոց եւ կամէր տալ նմա զամենայն աւարն, բայց Լարամ քանզի բաւ քաջութեամն նոյն. պէս մեծանձն էր եւ ի հաւատովք եւ յուսով առ Լստուած, չառ ինչ ամենեւին յայնպիսեաց, զի միայն ի ձեռաց Լստուծոյ իւրոյ եւ ի պատիւ նորա կամէր առնուլ վարձս եւ պարգեւս, բայց տայր հանել աւարածման գաշնաւորացն իւրոց²:

Վանդի չունէր անն Լարամ թէ մեծամեծ աւեախն Լստուծոյ ելանիցեն ի գլուխ ի ձեռն ամուլն Սարայի, մատոյց առաջի

Լատուծոյ զորդի հազարապետի տան իւրոյ Լադիազարայ՝ ի ժառանգութիւն: Բայց ասէր ցնա Լատուած թէ «Այ՛ ժառանգեացէ զքեզ դա, այլ որ ելանէն ի քէն՝ նա ժառանգեացէ զքեզ: Հայեաց ընդ երկինս եւ թուեա զատենդս, եթէ կարիցես թուել զնոսա, այնպէս եղիցի զաւակ քո»:¹ Հաւատաց Լարամ Լատուած եւ համարեցաւ այն նմա յարգարութիւն: — Եւ յայն տակս իսկ ասաց ցնա Լատուած «Դս եմ Տէր Լատուած քո, որ հանի զքեզ յաշխարհէն Վաղդէացոյ, սաղ քեզ զերկիրդ զայդ ի ժառանգութիւն»:

Եւ հարց ցնա Լարամ թէ իւր կարիցէ գիտել ճանաչել զայն. եւ հրամայեաց նմա Տէր մատուցանել պատարագ եւ կատարեաց Լարամ զհրամանն: Իբրեւ ի մուտս էր արեւն, անկաւ թմբրութիւն ի վերայ նորա եւ հասանէր ի վերայ նորա ահ խաւարին եւ անգէն լսէր բարբառ զի ասէր. «Վիտելով գիտաջիւր, զի պանդախտ եղիցի զաւակ քո յերկիր որ ոչ իւր իցէ. եւ ծառայեցուցն զնոսա եւ չարչարեցն, եւ տառապեցուցն զնոսա ամն չորեքհարեւր: — Բայց զազգն որում ծառայեացն՝ դատեցայց ես. եւ յետ այնորիկ ելցնն այսր բազում ստացուածովք. ի չորսորդում ազգի դարձցին այսպէն. քանզի չեւ եւս լցեալ են մեղք Լմովհացոցն մինչեւ ցայժմ»:² Եւ ուխտ եւ դաշինս Լատուած ընդ Լարամու յաւուր յայնմիկ եւ ասէ թէ «Օ աւակի քում ասց զերկիրդ զայդ ի գետոյն Լադիպտացոյ մինչեւ ի գետն մեծ Լափրատ»:³ — Եւ յնու կատարեցաւ ձեւ դաշանցն յատուածապոյս կողմանէ՝ զի «Ճառագայթք հրոյ անցին յանկարծ ընդ մէջ անգամոցն յօշեւոց»:⁴ քանզի այսպէս էր սովորութիւն հնոցն ի հաստատել զդաշինսն մեծամեծս՝ զի ցեղապետքն անցանէին ընդ անգամութիւն զհիցն՝ յայտ արարեալ թէ այսպէս յօշեցի ցեղ ի ցեղիցն որ ըստ ուխտն անցանիցէ:

79

Բոա սովորութեան ժամանակացն այնոցիկ եւ թելադրութեամբ իսկ Սարայի, աւ Լարամ զնաժիշտն նորա զՀազար ի հարմութիւն փոխանակ Սարայի, զի այնպէս ածիցէ զաւետիան Լատուծոյ ի կատարումն, եւ ծնաւ նմա Հազար զիսմայէլ, յորժամ 86 ամաց էր Լարամ (1905): Բայց յայտ եղեւ թէ չէր իսմայէլ զաւակն զորմէ խօսեցեալ էր նմա Լատուծոյ:

Յետ ամաց երեքտասանից մեւս եւս խոստումն ընկալաւ Լարամ վասն զաւակին այնորիկ. խօսեցաւ ընդ նմա Լատուած եւ ասէ թէ «Դղից զուխտ իմ ընդ իս եւ ընդ քեզ... եւ եղիցես հալս բազմութեան ազգաց: եւ ոչ կոչեցի այսուհետեւ

անուն քո՝ Երամ, այլ եղիցի անուն քո՝ Երամ (այս ինքն հայտնաբերեց)։ Եւ եղից քեզ յազգս. եւ Թագաւորք ի քէն ելցեն։ Եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ի մէջ զաւակի քոյ յետ քո յազգս իւրեանց ախտ յախտենալան, ընել քեզ Լստուած եւ զաւակի քում յետ քո։ Եւ տաց քեզ եւ զաւակի քում զերկիրս զայս, յորում բնակեա պանդխտու թեամբ. զամենայն զերկիրդ՝ Լանանացւոց ի ժառանգութիւն... եւ այս է նշան ախտի իմոյ. Թշխատեցի ձեր ամենայն պրու, — Եւ ի նոյն յարեալ ասէր, թէ՛ «Եւ Սարայի հնօջ քո ոչ կոչեցի անուն նորա Սարա, այլ Սարբա (կին իշխանակին) եղիցի անուն նորա։ Եւ օրհնեցից զնա. եւ տաց քեզ ի նմանէ որդի։ Եւ օրհնեցից զնա... եւ կոչեցես զանուն նորա Սահակ, եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ նմա, եւ ընդ զաւակի նորա յետ նորա։ Եւ օրհնեցից եւ զխամայել եւ աճեցուցից զնա եւ բազմացուցից զնա յոյժ։ Եւ երկուասան ազգ ծնցի, եւ տաց զնա յազգ մեծ»։

Ապա ի գլուխ հանէր Երամ հաւանական թշխատութեանն (օրինակ կանխանկար՝ մկրտութեանն) անդէն յանձին իւրում եւ յորդոջն իւրում յիմացել եւ յամենայն պրու ազգին որ ի տան նորա էին¹։

(Յետ սակաւ ինչ ժամանակի առաքեալ Լստուծոյ հրեշտակաւ առ Երամ համ զորս եւ ընկալաւ իսկ Երամ ասանջախտութեամբ ի խորանի իւրում՝ երկրորդէր զաւետիօն², եւ ի գալ ամին միւսոյ յորժամ 100 ամաց էր Երամ եւ Սառա 90 ամաց՝ ծնաւ զցանկալի որդին զՍահակ (1890) եւ թշխատեցաւ նա յաւուրն աւթերորդի³։

80

Աղաղոյն յիշեցաք թէ ի Սողոմոնաց քաղաքին բնակեաց Պոլա. «Եւ այց աղք քաղաքին պնդիկ չար էին եւ մեղաւորք յոյժ»⁴, եւ մանաւանդ յանառակութիւն հատեալ հակառակ բնութեան⁵։ Եւ յայն սակա իսկ խորհեցաւ Լստուած ջնջել զնոսա ի միջոյ, եւ եցոյց զխորհուրդս իւր բարեկամին իւրում Երամ համալ ի ձեռն երիցն հրեշտակաց — «Եղալակ Սողոմոնաց եւ Վոմորացւոց, ասէ, յաճախեաց, եւ մեղք նոցա մեծացան յոյժ. եւ արդ իջեալ տեսից եթէ ըստ աղաղակին նոցա որ յիսն հասանէ՝ զճարիցեն. ապա թէ ոչ զի գիտացից», եւ զարձան արքն եւ հաւին ի Սողոմ⁶։

Եւ այց Երամ հայր տակաւին առաջի ճեառն եւ իուսէր. «Դիթէ կորուսանիցեն, ասէ, զարգարն ընդ ամբարշտին, ... եւ ոչ ներեցես ամենայն տեղեացն վասն յիսուն արդարոցն եթէ

¹ Եւ. 2. 21.

² Եւ. 2. 1 — 16.

³ Եւ. 1. 1 — 8.

⁴ Եւ. 2. 13.

⁵ Եւ. 2. 5.

իցեն ի նմա: Վառ լեցի քեզ առնել զայն բան, արանանել զարդարն ընդ ամպարշտի... քառ լեցի քեզ որ դատիս զամենայն երկիր, մի արասցես զայն դատաստան»: Այս ասէ Տէր, «Աթէ գացի ի Սողոմ յիսուն արդար ի քաղաքի անդ, թողացուցից ամենայն տեղեացն վասն նոցա»: Իսկ Արրահամ ստէպ յեղուկս անկեալ աղաչէր, մինչեւ առնուլ յԱստուծոյ խոստումն զի «Աթէ գացի անդ տասն արդար՝ ոչ կարուցէ»: Այս ի բաց զնաց Տէր¹: Եօրինակէ անտի համօրէն պատմութեանն այսպէս իմն թուի թէ ինքնին իսկ Արդին Աստուծոյ մարդկակերպեալ եկն էջ խօսել ընդ Արրահամու ի բանս անդ եղբայրսիրութեան եւ ողորմութեան: — Բայց մի արդար միայն գտաւ ի Սողոմ, այս ինքն Ղուվտ. առ տա եկին երկու հրեշտակքն (որք ընդ Տեառնն եկեալ էին) ապրեցուցանել զնա եւ զտուն նորա²:

81

Սողոմացիքն չարագործք՝ լցին զլափ շարեաց իւրեանց անամութեան գործովքն եւ բռնութեան. իսկ հրեշտակքն ցուցին Ղուվտայ զեկեալ հասեալ պատիժս պատուհասիցն Աստուծոյ, եւ ի վաղիւն գրեթէ բռնի իսկ ձգեցին հանին ի քաղաքէն զՂուվտ որ տակաւին յամէր իմն եւ զանդաղէր, եւ զկին նորա եւ զերկու դստերսն: «Այ՛» եւ ազաչանացն Ղուվտայ արար Աստուած երեսս եւ թոյլ ետ նմա մտանել ի Բաղա քաղաք որ յայնմ հեռէ Սեզովը անուանեցաւ, եւ ինայեցաւ³ ի նա վասն Ղուվտայ արդարոյ⁴:

«Արեգակն ծագեաց... եւ Տէր տեղաց ի Սողոմ եւ ի Գոմոր, յԱղամա եւ ի Սերոյիմ ծծումբ եւ հուր ի Տեառնէ յերկնից. եւ կործանեաց զքաղաքսն զայնտիկ, եւ զամենայն կողմանսն եւ զամենայն բնակիչս քաղաքացն, եւ զամենայն բոյս երկրին», — (յամի իրրեւ 1890): Այս Արրահամ եւս որ հայեցաւ ընդ առաւօտն ընդ կողմն ձորոյն «ետես եւ ահա ելանէր բոց երկրին իրրեւ մորիկ հնոցի»,⁵:

Աստի՛ է այսպիսի ինչ առնուլ յանմն թէ բնութիւն իսկ ձորոյն Աղտից՝ որ լին էր բովիւք աղի եւ նաւթի⁶, լինէր պատճառ ամենեւին իսկ փոփոխելոյ կողմանցն այնոցիկ, եւ ծծումբ ինչ կիզիչ գործէր յայնժամ յայրմանն. բայց այն բնական հանգամանք չկարեն ինչ նուազեցուցանել զզարմանալի պայման պատահելոյ նոցա առհասարակ ի միասին եւ զպանշելութիւն արդարութեանն Աստուծոյ⁷, որ յառաջագոյն յայտնագոյն պատմեցաւ

¹ Եւն. խ. 16...

² Եւն. խ. 1 — 3. 12 — 16:

³ Եւն. խ. 4 — 22:

⁴ Բ. Պետր. Բ. 7. 8:

⁵ Եւն. խ. 23 — 25. 27. 28:

⁶ Եւն. խ. 10:

⁷ Եւն. Բ. Բ. 23:

եւ ել ի գլուխ: Նոյնպէս եւ անհնազանդ կնոջն Ղոլտայ լինել արձան աղի (այս ինքն ի քար փոփոխել)՝ որ մանաւանդ որպէս թուի՝ ոչ յետս միայն հայեցաւ ¹, այլ ամենեւին իսկ դարձաւ յետս ², հնար է բնական կարգաւ, բայց սակայն է միշտ իսկ պատիժ պատուհասից Նստուծոյ, եւ է կինն այն՝ արձան յիշատակի զգուշացուցիչ պատժոյ անհաւատութեանն. եւ կայր այն արձան ի ժամանակս մատենագրի գրոցն խմատութեանն ³:

Փոխանակ ամենաղից եւ ցանկալի ձորոյն Աղտից ⁴, մատնէ անդէն ծովակ որ անուանեալ կոչի ծով Աղտից կամ Սեռեալ ծով, եւ այն յիրաւի եւ յարժանի. քանզի ջուր նորա հնգիւ չափ առաւել աղի է քան զջուր ծովաւ. սփռէ մահաւնս եւ ապականութիւն շուրջ զիւրեւ գոլորշումն: Անշուարի իրիք չմարթի կալ կենդանի ի նմա կամ շուրջ զնովաւ. ամուսնք նորա ամենեւին ամուլ եւ անծին են, եւ վաղիքանեան բերովք լի. եւ համառօտ իսկ տակ՝ ամենայն իսկ նշանաւոր հանգամանք ծովուն այնարիկ զառանձինն իմն պատճառաց յայտ առնեն. եւ ոչ այլ ինչ պատճառքն են, բայց միայն արդարութիւն Նստուծոյ ի վերայ ամգարշտաց ի յիշատակ զգուշութեան առյապա եկելոց ⁵: Իտրձցուք այսրէն առ Արրահամ:

82

Եւթանասուն եւ հինգ ամաց էր Արրահամ ի ժամանակի իբրեւ զառաջին աւետիան ընկալաւ Նստուծոյ, եւ յետ 25 ամաց ուրեմն ծնաւ Սահակ որդեակն աւետեաց: Աճեցեալ զարգացաւ Սահակ, եւ երեւելի էր ծաղիկ երիտասարդութեան նորա, եւ արդարացուցանէր զգեղեցիկ յոյսս հօրն նորա. բայց անդէն երեւիք իմն թէ յանկարծակի վաղվազակի կորեաւ անհետ եղեւ անկալութիւնն (1800):

Քանզի զհանդէս իմն կամեցաւ առնուլ Նստուած զԱրրահամ. հրաման տայր նմա զիւր որդին զմիամօրն եւ զսիրելի ի լերինն Սորիտ մատուցանել ողջակէզ: Անսաց Արրահամ առանց ամենայն յապաղութեան. քանզի յոյս հաստատութեան նորա Նստուած՝ քաջ քաջ յաղթէր գթոյն ⁶: Եւ հանդերձ Խաահակաւ ի ճանապարհ. իբրեւ ի տեղին հասանէին՝ կազմէր Արրահամ զսեղանն եւ զպատարազն եւ լի զօրութեամբ հաւատոցն կամէր զհրամանն Նստուծոյ հանել ի գլուխ. քանզի գիտակ իսկ էր այնմ թէ անխար են աւետիքն: Բայց անդէն հրեշտակ Տեառն

¹ Երեւ. ձ. 26:

² Ղուկ. ձ. 31, 33:

³ Իմաստ. ձ. 6, 7:

⁴ Երեւ. ձ. 9, 10:

⁵ Տեա Իմաստ. ձ. 7: Երեւ. Ի. 10:

⁶ Եւեթ. ձ. 49, 50: — Տեա եւ

Սարգս. ձ. 9, 10: Բն. Գառմ. Ե. 15:

Գիւր. Սեթ. ձ. 20:

⁶ Տեա Երեւ. ձ. 17 — 19:

եկեալ հրամայէր դադարել ի գործոյն, եւ զնովիմբ ածեալ ասէր այսպէս. «Յանձն իմ երգուայ՝ ասէ Տէր, փոխանակ զի արարեր դու զքանդ զայդ, եւ ոչ խնայեցեր յորդիդ քո սիրելի. այս օրհնելով օրհնեցից զքեզ, եւ բազմացուցանելով բազմացուցից զգաւակ քո որպէս զաստեղս երկնից բազմութեամբ, եւ որպէս զաւազ առ ամին ծովու. եւ ժառանգեցէ զաւակ քո զքաղաքս հակառակորդաց իւրոց եւ օրհնեցին ի զաւակի քում ամենայն ազգք երկրի փոխանակ զի լուար ձայնի իմում», — Իսկ Արրաշամ առեալ մատոյց խոյ մի զոր ետես կախեալ զեղջերաց՝ զկաղնի ծառոյ, եւ կոչեաց զտեղին՝ Տէր ետես կամ տեսանէ:

Այսպէս առ կատարումն գեղեցիկ, համառօտ այլ խիստ փորձութիւն երկուցն նահապետաց. արժանի եղեւ Արրաշամ օրինակ Հօր Աստուծոյ լինելոյ որ «այնչափ սիրեաց զաշխարհ, զի զորդին իւր միածին ետ», ¹, եւ Սահակ առակ լինէր Արդւոյն «որ հնազանդն եղեւ մինչեւ ի մահ, եւ ի մահ իռաչ», ², եւ ինքնին բարձեալ ասանէր զփայտ մահուն իւրոյ: Նմին իրի չէ ինչ անհաւանութեան եւ ասելն բազմաց՝ զՍահակայ թէ երեսուն եւ երկոց ամաց լեալ իցէ յայնժամ. քանզի 12ամեայն (որպէս ըստ սովորութեան իմն կարծի) չէր բաւական զփայտ ողջակիզին ի լեռանն հանել. եւ պատանեակն անուն ըստ գրոց՝ ասահասարակ կամ որդի կամ ծառայ նշանակէ: (Յովսէփոս համարի յայնժամ զՍահակ 25 ամաց:)

83

Իբրեւ 127 ամաց էր այնուհետեւ Սառա, մեռաւ ի Վերբուն ի գլխաւոր քաղաքի Վանանացւոց: Սուգ առ Արրաշամ ի վերայ նորա, եւ թաղեաց զնա յանդիման կաղնւոյն Մամբրէի, յայրին կրկնում զոր առ նա զնոց յազգէն Վերաացւոց: Վովն գիտցէ զհաւատան Սառայի ³ եւ յարգեն զհնազանդութիւն նորա ⁴:

Իսկ Արրաշամ ծերացեալ էր եւ օրհնեալ յԱստուծոյ ամենայն մեծութեամբ, եւ խորհէր ի մտի իւրում ամուսնացուցանել զորդին առետեաց (1850): Յանձն սպար զերան հաւատարիմ հաղարապետի ասն իւրոյ Նզիազարայ, բայց առ երգումն ի նմանէ չածել նմա կին քանոնացի, այլ դուռնոր մի ի դռտերաց հայրենի գաւառին իւրոյ եւ յազգականութենէ իւրմէ: Նմին իրի եւ ըսքաւ Նզիազար ի Խառան ի Սիջադետս, ուր բնակէր Նաբովբեղայր Արրաշամաւ (վախճանեալն): Մինչ դեռ արտաքոյ քաղաքին հասեալ կայր Նզիազար, կարդաց յուսակց հաւատովք առ Տէր եւ աղաչեաց զնա զի տացէ միտս հիւրասիրութեան կուսին՝ զոր սահմանեալ իցէ նա վասն որդւոյ տեսուն իւրոյ: Նա անդէն

¹ Յեւ. Գ. 16:

² Փիլիպ. Բ. 8:

³ Նմն. ԻԲ:

⁴ Նմն. ԻԳ:

⁵ Երբ. 20. 11:

⁶ Ա. Պետր. Գ. 5. 8

Հռերեկա գեղեցիկ եւ բարենշան դուստր եղբորդուդն Երբա-
համու՝ Բաթուեի սրբւոյ Նաբոխայ, եղոյց սիրոյ եւ բարու-
թեան եւ զգաստութեան գործովք թէ նա է հարսնն ընտրեալ :
Դա եւ Բաթուէլ եւ նորին սրդի Նարան ծանեան թէ տեսչու-
թիւն Լստուծոյ է. հաւանեցան բանից Նշխաղարայ եւ զնայ
Հռերեկա զհետ Նշխաղարու հանդերձ թիւրապատիկ օրհնու-
թեամբ խրայոցն ի Վանան :

Սինչ դեռ Սահակ ի դաշտին էր մատուցանել աղօթս առ
Լստուած, անտուտ դայր հասանէր Հռերեկա. «եւ եմուտ Խա-
հակ ի տուն (փրան) Սառայի մօր իւրոյ եւ առ զՍերեկա, եւ
եղեւ նորա կին. եւ սիրեաց զնա. եւ միմիտարեցաւ Խահակ փան
Սառայի մօր իւրոյ» : — Եւ յայէս կատարի գեղեցիկ, սքարդ եւ մե-
կին պատմութիւն փեսայութեանն Խահակայ :

84

Դա եւ Երբահամ տմեանացաւ (որպէս ի գէւ է՝ Լստու-
ծոյ սկնարկելով) միւստնդամ ընդ կնոջ միում որում անուն
էր Վետուրա. եւ ծնաւ ի նմանէ ի ծերութեան իւրում այլ եւս
որդիս վեց, զԼմրամ, զՍեկեան, զՄազան, զՄադիան, զՍերոնկ,
եւ զՍոփէ :

(Հառաջագոյն իսկ խրատու Սառայի եւ Լստուծոյ հաւանե-
լով արձակեալ էր Երբահամ զխանցել եւ զնորին մայր զՀա-
դար, որ չքան ի Փառան ի կողմանս Երարացւոյ, եւ անդ ալուր
իւր Խանցել կին եղիպտացի : Եւ ծնաւ նա ի նմանէ զԼարէովթ,
զՍեդար, զԼգրեէլ, զՄափամ, զՄատնա, զԻսւմա (կամ զԻ-
դումա), զՄատսա, զՀադար, զԹեմա, զՍեթուր, զՆափիս եւ
զՍեգմա : Բայց Երբահամ զԽահակ միայն կացոյց ժառանգ ի
վերայ համօրէն ընչից իւրոց. իսկ զորդիս հարձից իւրոյ արձա-
կեաց պարգեւօք : (Ընակեցին նոքա հանդերձ Խանցելացւովքն
յՆապատն եւ յԱպառաժն Երարիա) :

Սեռաւ Երբահամ հարեւր եւթանասուն եւ հինգ տնաց
(1817), եւ Սահակ եւ Խանցել օրդիք նորա թագեցին զնա ի
կրկին այրին յանդիման Սամբրէի* ի Վերրոն, որ ցայժմ իսկ
անուանեալ կոչի քաղաք սիրելւոյն Լստուծոյ : Եւ յայէս վերջին
ամբ կենաց առնն մեծի եւ սքանչելւոյ տուերաւ իմն ծածկեալ
կան. սակայն որ մեզ ծանօթքն են տապքինութիւնքն եւ հաս-
տատուն հաւատք եւ անշափ վստահութիւն նորա եւ խոնարհն
հնազանդութիւն, առաջնորդեալ եւ բարձրացեալ միշտ ի զար-

1 ՅԵ. ԵՃ. ԻԴ :

2 ԵՃ. ԻԵ. 1 — 4 :

3 ԵՃ. ԻԱ. 9 — 31 :

4 ԵՃ. ԻԵ. 13 — 16, տեւ եւ ԺԷ. 20 :

5 ԵՃ. ԻԵ. 5. 6 :

6 ԵՃ. ԻԵ. 7 — 10 :

7 ՅԵ. ԵՈՒ. ԻԱ. 8 :

մանաքի յայտնութեանցն Լստուծոյ՝ տան առնուլ ստուգութեամբ ի միտ զկատարեալ վարս զմեացելոց ամաց նորա¹:

85

Յետ Երրասամու վախճանին՝ օրհնեաց Լստուած զՍահակ զնորին սրդի², եւ կրկնեաց միւսանգամ զաւետիս հօրն իւրոյ³: Եւ յառաջ իսկ քան զայս արամութիւն իմն էր ի տան նորա վասն ամուսնեանն Հռերեկայ ամս 20. ապա աղաչեաց Սահակ վասն նորա զՅէր եւ եղբւ լսելի. ծնաւ Հռերեկա երկուորեակս որ անդէն մինչ չեւ ելեալ յորովայնէ մօրն՝ ընդ միմեանս ի հաւատակ մտեալ խեռէին՝ զերկուց ժողովրդոցն յայտ արարեալ՝ ընդ միմեանս Թշնամացելոց (1832): Ընդրանիկն՝ քանզի շառազոյն էր եւ Թաւ եւ ձարի՝ Լսաւ անուանեցաւ. իսկ երկրորդին որ բուռն հարեալ ունէր զգարշապարէ առաջնոյն՝ Յակոբ (խաբուսիկ կամ յաղթահարիչ) անուն կոչեցաւ: Իբրեւ ի չափ հասանէր Լսաւ՝ գործէր զգործ որսորդութեան եւ զմշակութեան, իսկ Յակոբ զհովուութեանն: Լսաւ վասն շիկաթանի (վասն որոյ Լոգոմ եւս կոչի, որ Թարգմանի՝ կարմիր) հրաժարեաց յանդրանկութենէ իւրմէ, առեալ զայն եղբօր իւրում Յակոբայ, զսրոյ յետոյ բազում ինչ երեւելի եկն զհետ⁴:

Իբրեւ ծերացաւ Սահակ եւ վատեցին անկան աչք նորա, կամէր տալ օրհնութիւն անդրանկին իւրում Լսաւայ. իսկ Հռերեկա քանզի առաւել սիրէր զ(Յակոբ, արկ նենգութիւն ի կիր (զոր չէ իսկ մարթ արդարացուցանել) զի դարձուցէ զօրհնութիւնն ի վերայ (Յակոբայ, եւ սրպէս ի դէպ էր, սրամտեալ զայրացաւ Լսաւ⁵: Ուրպէս ի գնելն Յակոբայ զանդրանկութիւնն յեղբօրէ անտի քաղցելոյ՝ անազորուսութեամբ, սոյնպէս եւ ի ոմին կայր յայտնի խորհուրդն Լստուծոյ, եւ նորա Թոյն տալով այն ամենայն եղեւ. նմին իրի իսկ եւ զիրք չկշտամբեն զստգտանաց իրան որ ի գործսն (Յակոբայ նշմարին, նա աւանիկ մնայ սա օրհնեալ ի հօրէն՝ որ մանաւանդ անիծանելն պարտ էր զնա յետ հասանելոյ ի վերայ իրացն ստուգութեան, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանեն ի նա նշանակք հաշտութեան Լստուծոյ ընդ նմա⁶:

Ըստ Ս. Եւգոստինեայ՝ պատկեր իմն են իղքն՝ Վրիատտի, որ զգեցեալ զկերպարանս Եդամայ անդրանկին մարդկութեան՝ ջնջեաց զմեզան նորա եւ ընկալաւ մեզ զօրհնութիւն Հօրն իւրոյ:

1 Յեւ Սիրաք ԽԴ. 20 — 23. Համ.
Դ. 3. 9 — 22. եբբ. ՖԱ. 8 — 10. Յով.
Բ. 21 — 23.

2 Եւ. Ի. 11.

3 Եւ. Ի. 2. 1 — 5. Յեւ Սիրաք ԽԴ. 24.

4 Եւ. Ի. 16. 19 — 24.

5 Եւ. Ի. 11.

6 Յեւ եբբ. ՖԱ. 20.

Սակայն ըստ խոստում մօրն իւրոյ չարաւ Յակոբ փախուտեաց վասն զգաւթեան անձին իւրոյ՝ յետ երկարոյ անգամ ի հօրէն օրհնելոյ՝ ի Խառան ի Միջագետս՝ առնուլ անդ կին յաղագիա նախեան իւրմէ (1757), — զի մի լծեացի ընդ դասերացն Վա նանացւոց օրպէս Նստան:

Ի միւսմ տաւր ի փախստին յորժամ արեւն ի մուտս էր, ննջեաց Յակոբ բացօթեաց եղեալ քար մի ընդ սնարս իւր: Եւ ընդ քունն տեսանէր անգաւը հաստատեալ յերկրի, որոյ գլուխն հասանէր մինչեւ յերկինս, եւ հրէշտակք Լստուծոյ ելանէին եւ իջանէին ընդ նա: Իսկ թէր կարկառեալ ի սունդղացն ասէր. «Դո՛ղ եմ թէր Լստուած Լարահասեւ հօր քոյ եւ Լստուած Խառանգ կայ, մի երկնչիւր, զի զերկիրդ յորում դուդ ննջեցեր, քեզ տաց զդա եւ զաւակի քում: Եւ եղջի զաւակ քո իրրեւ զաւազ երկրի... եւ օրհնեցին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի՝ եւ ի զաւակի քում: Եւ ես ահաւասիկ ընդ քեզ եմ պահել զքեզ յամենայն ծանապարհս քո՝ յոք եւ դնացես. եւ դարձուցից զքեզ յերկիրս յայս, զի ոչ թողից զքեզ մինչեւ արարից զամենայն ինչ զոր խօսեցայ ընդ քեզ»:

Եւ յայնս յայտ եղեւ թէ Յակոբ ինքնին էր յորում աւետիքն մօտադոյն ի կատարումն հասանելոց էին: Իսկ նա կանգնեաց արձան զվէմն զօր ընդ սնարսն եղեալ էր, եւ կոչեաց զտեղին՝ Ռեթէլ (սուն Լստուծոյ, որ յառաջն Նուզ կոչէր):

Յետ այնորիկ հարանէր Յակոբ յաջողութեամբ մօտ ի Խառան. անդ ետես զդեղեցիկն Հռաքել՝ զդուտոր Լարանու, եղբոր մօր իւրոյ եւ սիրեաց զնա. եւ զի առնուցու զնա իւր՝ եկաց նա ի ծառայութեան անձնատէրն Լարանայ մօրեղբոր իւրոյ եւթն ամ, եւ թէպէտ եւ նենգեաց նմա Լարան եւ ետ զդուտոր իւր երէց զԻա տգեղ՝ ի կնութիւն, չձանձրացաւ Յակոբ ծառայել միւսան, գամ այլ եւս ամս եւթն վասն զՀռաքել առնլոց: — Եւ անց իրից երկրայութեան է՝ թէ այս երկու հարսանիք Յակոբայ անդէն յառաջնում ամին ի սկզբան պանդխտելոց նօրա առ Լարանու եղեն՝ զաշամբք երկուց եւթնամեաց ժամանակաց ծառայութեան:

Թէպէտ եւ ծնաւ նմա Իիա որդիս՝ զՌուբէն, զՇմաւոն, զԴեբի եւ զՅուդա, բայց Հռաքել էր ամուլ: Նմին իրի թոյլ ետ առն իւրում Հռաքել՝ ըստ սովորութեան այնց ժամանակաց, առնուլ փոխանակ իւր զնաժիշտն իւր զՆաղա, եւ ծնաւ զԴան

եւ գլխովթաղիմ՝ իսկ Օւելիա Կաթիլան իւր ծնունդիւն զՊարս եւ զԼսեր. յետ այնորիկ ծնաւ ինքն իւր որդիս զԻսաքար եւ զՕւաբուզոն եւ դուստր մի Վինա անուն: Յայնժամ յիշեաց Յէր եւ զՀաւքէլ, լուսաւ ձայնի նորա եւ ետ որդի մի նմա զոր Յովսէփն կոչեաց (1740):

Ասմէր Յակոբ այնուհետեւ դառնալ այդրէն ամենայն տամբ իւրով, բայց հաւանեցաւ աղաչանաց Նարանու՝ մնալ անդէն ժամանակս ինչ եւ ծառայել նմա ընդ մասին իրիք խաշանցն Նարանու: Թէպէտ եւ բազմագատիկ ջանալք ընչաւերն Նարան տաւել լազոյն իմն շահել, բայց օրհնեաց Աստուած զ(Յակոբ՝ սքանչելապէս. եւ յայն սակս իսկ խանաւս պիտաւ ընդ նա Նարան, մինչեւ խորհեցաւ ի մօրի Յակոբ յետ վեցամեայ ժամանակի ծառայութեանն երթալ ի բաց, որպէս եւ Աստուծոյ իսկ տաւեալ էր հրաման¹:

88

Չու առնէր Յակոբ ամենայն տամբն, խաշամբք եւ ամենայն ստացուածովք իւրովք ի ժամանակի զի Նարան զխաշամբքն զբաղեալ էր, եւ անց ընդ Լփրտա (1737): Իբրեւ ազդ եղեւ Նարանու զփախստենէ նորա, պնդեցաւ զհետ նորա եւ եհաս նմա ի լիւրինս Պաղայադաւ. բայց խրատեալ յԱստուծոյ ի տեպեան՝ չարար ինչ փնաս Յակոբայ: Հաճեցան ընդ միմեանս եւ եղին դաշնս բարեկամութեան ընդ իրեարս, ապա մեկնեցան:

Ի չուելն իւրեանց գողացաւ Հաւքէլ գիււսս տան հօր իւրոյ զոր թերափիման կոչէին, որ էին պատկերք մարդակերպք ի քրեական նիւթոց ըստ սարէական պաշտամանց ձուլեալք ի ժամանակի պատահելոյ սահմանելոց ինչ աստեղատանց, եւ ընթանային առ նոսա խնդրել խորհուրդ ի նոցանէ, յորժամ վարանք ի վերայ հասանէին: Հաւանութեան իմն է թէ վասն բարւոյ իրիք էր գործն Հաւքելայ. բայց՝ սրպէս յայտ է, չէր ամենեւին գիտակ Յակոբ իրացն եղելոց²:

Ուրախ եղեւ Յակոբ՝ զի հաշտութեամբ մեկնեցաւ ի Նարանայ աներոյ իւրմէ, բայց խռովեցուցանէր զնա երկեւղ եղբօր իւրոյ Նասաւոյ, մանաւանդ յորժամ պատմէր նմա թէ խաղացեալ գայ ի վերայ նորա Նասա 400 արամբք: Յայնժամ սպաստան լինէր Յակոբ յԱստուած հարցն իւրոց՝ ջերմեւանդն ազօթիւք, եւ արձակէր պատարագս ի հօտից իւրոց ընդ առաջ նորա. եւ ի վաղեանդք իբրեւ ետես զնա ի հեռատանէ, խնայրհեցաւ անկաւ առաջի նորա ամենայն տամբն: Իրանդաղատեցաւ ի գութ դարձաւ Նասա, գիրկս արկ Յակոբայ եւ համբուրեաց զնա, եւ մեկնեցան ի միմեանց հաշտութեամբ³:

1 Եւն. ԻԲ. — ԱՍ. — 16. 2 Եւն. ԱՍ. 17... 3 Եւն. ԼԲ. 17.

Իսկ ի գիշերին՝ մինչ չեւ հասեալ Լատաւոյ՝ մարտաւ Յա-
կոբ ընդ հրեշտակի, որ թոյլ եա պարտել անձին իւրում ի նմա-
նէ, ուստի եւ անուն կոչեաց նմա Իսրայէլ (գիմակալ Լա-
տաւծոյ)։ Այսն այնորիկ իսկ եւ զաւան (Յակոբայ Իսրայէլա-
ցիք կոչեցան. եւ ինքն Յակոբ՝ անուն կոչեաց տեղւոյն Փանուէլ
այս ինքն տեսիլ Լատաւծոյ։ Եւ յետոյ իրրեւ եկն հրամանաւն
Լատաւծոյ ի Լեթէլ՝ երեւեցաւ նմա Լատաւծ, կոչեաց զնա միւս-
անգամ Իսրայէլ, եւ կրկնեաց զաւետինն զառաջինս։

(Յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Հռաքէլ (1730) ի ծնա-
նելն որդի մի Լենտնի (որդի ցաւոյ) անուն։ Բայց Յակոբ կոչեաց
Լենտամին (որդի աջոյ, այս ինքն ցուպ ծերութեան իմոյ). եւ թա-
ղեաց Յակոբ Հռաքէլ ի վերայ ճանապարհին ի Լեթէլ։

Եւստ խաղաց ի Մամբրէ առ հայր իւր Սահակ, որ եւ մե-
ռաւ 180 տանոյ (1710), եւ թաղեցին զնա Լատաւ եւ Յակոբ։

(Յետ վախճանին Սահակոյ անջատեալ մեկնեցաւ Լատաւ ստափն
իւրով եւ ամենայն կահիւն՝ յեղբորէն իւրմէ Յակոբայ. բնակեաց
նա ի լերինս Սէիրայ, եւ եղեւ նահապետ Եղոմայեցւոյն։

89

Իրրեւ տասն տմբ նախ քան զվախճանն Սահակոյ, մինչ
գեռ մորմորէն սակաւին սիրա Յակոբու ընդ մահն Հռաքէլայ,
մեւս եւս զժուարին վարանք եւ սազնապ ի վերայ հասանէին՝ որ
ընդ երեկս աւուրց նորա խռովեցին զնա ամա քսան։ Յովսէփ որդի
նորա սփոփութիւն էր կենաց նորա ի ժամանակի՝ զի որդիքն երի-
ցագոյնք դառնացուցանէին զնա բազում անգամ։ Բայց իրաւա-
ցիկ սէր հօրն կուտեաց ի զլուխ նորա զանիրաւ սխութիւն եղբորոյ
նորա, եւ չխօսէին սոքա ընդ նմա սիրով խաղաղութեամբ։

Իսկ իրրեւ ետես Յովսէփ երկուս երազս որ ցուցանէին իմն
զբարձրանալ նորա ի վերայ քան զհամբօրէն ընտանիսն իւր՝ եւս իմն
աւելի զայրացաւ նախանձ եւ ատելութիւն եղբարցն, եւ սպանա-
նել զնա մաարերէին՝ յորժամ եկեալ էր նա առ նոսա ի դաշտ։
Երէցն Ուրբէն արդել զնոսա յառաջնումն, եւ արկին ի գաւ-
մի. այլ յետոյ վաճառեցին զնա վաճառականացն Երարացւոյ
20 արծաթոյ (1720), եւ սոքա վաճառեցին զնա երկրորդ անգամ
յՆզիպաոս։

Թմէպէտ եւ յաջողեցաւ Յովսէփայ ի տան Պետափրեայ՝ միոյ
ուրուք ի մեծամեծացն Փարաւոնի. քանզի իմացաւ այրն թէ Լա-
տաւծ է ընդ պատանեկին, եւ կացոյց զնա հաղարապետ տան
իւրոյ. բայց վասն հաստատութեան մտացն՝ օրով մերժեաց նա

1 Ծան. ԼԲ. 24....

2 Ծան. ԼԵ. — 15.

3 Ծան. ԼԵ. 16....

4 Ծան. ԼԶ.

5 Ցեւ Ծան. ԼԴ.

6 Ծան. ԼԵ.

զարդ. հասցիցրս տեղեկն իւրոյ, որ որպէս յառաջն անախժան ցանկութեամբն՝ նոյնազէս յետոյ քինուն վառեալ էր, սրկաւ ի բանս:

Եւ այց տակայն եւ բանաստեանն ուր ի միտ վաղիւղակի թէ որպիսի որ Յովսէփ էր, եւ ամենեւին հաւատաց նա ի նա: Եւ ետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ դէպք եւ պատահարք տային մատակարարին եւ տակառապետին արքայի յաչաց երանել եւ արկանել ի նոյն բանս. մեկնեաց նոցա Յովսէփ՝ Լատուծոյ զմեռն լուսաւորելով, երկուս երազս, որ ճշգիւ ելին ի գլուխ, որպէս զի մատակարարին զլիաւորել եւ տակառապետին յառաջին պատինն հառանել:

Եւ երկուց տնաց ի վերայ անցանելոյ՝ ինքն իսկ թագաւորն տեսնել, երկուս երազս նշանաւորս, եւ երկոքին ալ եւ այլ կերպորանազք զնոյն թուէին ամենակել, տեսնել, յանաբջան թաւ գաւորն իրել. առ ամեն գետոյն՝ Եւդոսի (զորոյ յորդութենէն կայր կախեալ պազպարութիւն երկրին)՝ եւ թն երկնջս ընտիրս եւ պաշտարտս: զորս ուտէին զյլ եւ թն երկնջք փոխք եւ զազկը, եւ եւ թն հասկս լիս՝ զոր կլանէին ալ եւ թն հասկք ազազունք եւ խորշակահարք: Ոչ որ յիմաստաց Եգիպտացուն կարէր ընծայեցունել մեկնութիւն երազոցն. յիշեաց յայնժամ տակառապետն զՅովսէփ, զորմէ մեռացել էր լինել՝ քարեխօս որպէս խնտացուն. եւ ետ ամել թագաւորն ըստ բանի տակառապետին զՅովսէփ ի ասան բանալին:

Եւ իս յայտ տանէր Յովսէփ Փարաւոնի թէ երազոցն մեկնութիւն՝ Լատուծոյ պարգեւ եւ ապա պատմեաց նա Փարաւոն զերազան իւր. յետ այնորիկ Յովսէփ զեւթն երկնջան դէրս եւ զեւթն հասկան ատարս՝ ի լիութիւն եւ թն տնաց մեկնէր, զորոյ զհետ քննցին եւ թն սոք. սովոյ եւ ապառեացն զլիութիւն նոցա՝ ըստ վախն երկնջաց եւ ինն հասկացն. Զանգերն այնա՝ խրատ տայր թագաւորին գտանել զայր մի խնատուան եւ խորհրդական, եւ կառուցանել զնա ի վերայ ամենայն աշխարհին Եգիպտացուն, զի փոյթ իցէ նա թէ յեւթն ամս անդ լիութեանն հնարերորդ մասն նորեկոյն ժողովեացի ի շտեմարանս արքունի, միտերել վասն տնաց սովոյն:

Եւ անց թուեցաւ բանն Փարաւոնի, տեղ յՅովսէփ. «Արովհետեւ եցոյց քեզ Լատուծ զայդ ամենայն, չեք այր խնատուան քոյն եւ խորհրդական քան զքեզ: Եւ ինչիս ի վերայ տան իմացս. Եւ Եգիպտոս թագաւորն զՅովսէփ ի վերայ հաւորէն աշխարհին, շքեղացոյց զնա ի զարդ արքունի, եւ նստոյց ի կողմ արքունա-

Իսկուհի եւ երբ քաջիւղ՝ փնտրել տալիս թէ Կոնստանդին (սուրբ) Կարա ծուկը՝ զարէ՛հայր երկրիս Ազգիպատոսաց, եւ Կոնստանդին թագաւորն զ(Յովսէփ) «Փրկիչ աշխարհի», (Փրամթամթամի)։ Եւ Երեսուն տանց էր (Յովսէփ) յորժամ եւ ընկնէ ընդ Ազգիպատոս երկրորդական պատուով թագաւորին յամենայն սոքայութեան տարա (1710)։

Թայր այնպէսեւ Յովսէփ յեօթն տան լիութեան մեծերը համբարակել ցորեան իրրեւ զաւազ ծովու։ Իբրեւ անցին արքան լիութեան՝ ապա եկին ամբ սովոյն որ սաստկացաւ կալաւ զամենայն կողմանս, եւ յԱզգիպատոս միայն գտանէր հաց, քանզի տայր զնոց (Յովսէփ) ցորեան բնակաց աշխարհին, եւ յամենայն աշխարհաց քային յԱզգիպատոս գնել ցորեան։

91

Եւ Յակոբ եւս արձակէր զգորիս իւր յԱզգիպատոս երթալ, գնել ցորեան. սպա եկին եւ անկան առաջի եղբորն իւրեանց երկուղիւ եւ մեծարանօք, քանզի չճանեան իսկ զնա, եւ այնպէս եկին ելն ի գլուխ առաջին երազքն Յովսէփայ։ Եւ այց (Յովսէփ) քաջ ծանկու զնոսա եւ առ երես իմն խօսեցաւ ընդ նոսա խառազոյնս, լրտես կոչեաց զնոսա, արկ զնոսա ի բանս, եւ սպա թոյլ ետ նոցա գառնալ ի տուն. իսկ զ(մեծն) կալաւ առ իւր պատանդ՝ զի զ(Ենի)ամին քերթէն ընդ իւրեանս, յորժամ զայցեն միւսանգամ յԱզգիպատոս։

Իբրեւ արքա ծանցացաւ՝ հարկ համարէր այնուհետեւ (Յակոբ) տալ որտմութեամբ եւ հեծութեամբ եւ զկտերազոյնն քան զնա մենայն որդիսն իւր՝ զ(Ենի)ամին, զի երթիցէ ընդ եզրարց իւրոց միւսանգամ յԱզգիպատոս գնել կերակուր։ Այսով ընկալաւ զնոսք (Յովսէփ) եւ կարգեաց եզ առաջի նոցա խորտիկս, յորում աչ գաւելագոյն իմն մեծարեաց զ(Ենի)ամին, եւ խառվեցաւ յոյժ առ չժաւժալ զթոյն։

Եւ այց ման միւսանգամ փորձելոյ զեղբարան, ի մեկն ի նոցա եւ ի գնալ ի քաջ՝ զազտ տայր գնել զբաժակն իւր արծաթի (զհնոցութեանն) այս ինքն զորմէ կարծէին Ազգիպատոսիքն թէ նովաւ հնայն (Յովսէփ) որպէս ինքեանք սովոր էին, առնել բաժակօք լոկեթեաց իւրեանց) ի քսակն (Ենի)ամինի, եւ վաղվաղակի խնդրակս զհետնոցա արձակէր՝ ցուցանել զնոսա գողս։ Եւ պէտք եւ բազում անգամ ցուցին թէ չիքնոցա գողացեալ ինչ, սակայն յուզեալ գտաւ բաժակն, եւ պաշարեցին զնոսա փորձելն անհնապին. ամենեքն յանձն առնային լինել տարա ծառացս եւ սորուկս, թէ միայն տեղի ճերմակ հայրն նոցա (Յակոբ) զսիրելին իւր զ(Ենի)ամին։

Չիարէք այնուհետեւ ժողովուն Յովնէփ. յայննայն նա զանն իւր եղբայրն՝ զորս ետես եկեալս ի լաւութիւն. խանցաւ ընդ նոսա սիրով, զիւրիս արի զնոցոք եւ համարեաց զնոսա. յայտարար թէ որ ինչ ընդ ինքն անցք անցին՝ վասն նոցա փրկութեանն անցին, քանզի ստեփանն հինգ տմ կոյ տոկցն. եւ նոցոք հասկրեաց զհոգին իւր հանդերձ ամենայն տամին նորա եւ ընչեւք եւ ստացաւ ծովք՝ զալ պանդխանել յԱզիպտա, զոր յանն տա եւ թաղաւորն զգնալին¹:

92

Օւսարձացաւ զաւարթացաւ Յովնէփ յորժամ հաստատեալ զխառն՝ եթէ Յովնէփ որդի նորա ստեփանն կենդանի է. կազմեցաւ ելանել ի ճանապարհ, եւ մատցց պատարագ ի Ռերաւրէէ, այլ ծանօթ իմն թուէր նմա թաղաւ զերկիր աւետեացն. յայնժամ երեւցաւ նմա Տէր զիշերի եւ ասէ. «Ես եմ Լստաւած հոգին քոյ. փ երկնէր իջանել յԱզիպտա, զի յազգ մեծ արարից զքեզ անդ: Ես իջից ընդ քեզ յԱզիպտա, եւ ես հանից զքեզ խաղաւ» (այս ինքն յետոյ իբրեւ ազգ փ):

Լստա միկթարեցաւ Յովնէփ եւ խաղաց ամենայն տամին իւրով (զՅովնէփ եւ զորդիան նորա զՄանասէ եւ զԵփրեմ զծնեալն յԼստանթայ² միահամուռ թուեալ եւթանասուն տրաւ, եւ կամ ըստ Լաթանանից՝ եւթանասուն եւ հինգ տրաւ), եւ ամենայն կահեւ՝ յԱզիպտա (1700), եւ ասաւ նոցա անդ խառնից ճարտարաւ երկիրն Գեւեմայ ի բնակութիւն³:

Ինչ նոյն ժամանակս այնչափ ստատեացեալ էր ամեն, զի զաւանայն երկիրն Լազիպտացոյ յինքն ստացաւ թաղաւորն, բայց միայն ի մասնէ անտի կալուածոց քրմայն, եւ այնպէս ամենայն հնազանդեալք նորա եղին վարձկանք նորա: Լստա այսպէս կարգէր Յովնէփ զի զհինգերորդ մասն մակց իւրեանց տացն Լազիպտայիք տաւրս թաղաւորին⁴, որ չէր ինչ գործ հարստահարութեան վասն ի բնէ ասաւել պազարերն լինելոյ երկիրն Լազիպտացոյ, որով եւ թաղաւորութեանն հաստատան իմն հաս կարգէր: Մանասանք զի մինչեւ յայտար Լազիպտայիք տա բարերարս եւ երախտաւորս աշխարհին իւրեանց ունին զՅովնէփ, որ զլստաշառաւթենէ գործոց նորա յայտ տանէ:

93

Եկեալ Յովնէփ յետ պանդխտութեանն եւթնեւսուն եւս տմ յերկիրն Գեւեմ, եւ բազմացաւ տահմն նորա յոյժ: Իբրեւ 147

¹ Երան. ԻԿ.

² Երան. ԻԿ. 88 — 89.

³ Երան. ԻԿ. — ԻԿ. — 12.

⁴ Երան. ԻԿ. 13 — 20.

ամաց էր՝ գիտաց թէ փախճանելոց է (1683) եւ երգմեցոց զՅովսէփ տանել զմարմին նորա ի շիրիմս հարցն իւրոց¹։ Եպա օրհնեաց նա զպաշտ իւր մի ըստ միջէ մարգարէական օրհնութեամբ որ ամենեւին ճշգրտութեամբ եւ յետոյ ի գլուխ յաղգա նոցա։

Վրա զերկուս որդիան (Յովսէփու զՆափրեմ եւ զՄանասէ (սխեալ ի կտերոյն) առ ի կարգ որդւոց իւրոց, եւ յօրհնութիւնսն իւր կացոյց զնառ նահապետս հաջրութեան երկուց ցեղից. ուստի կրկին իմն մասն ժառանգութեան եւ նա (Յովսէփուց, որ իրաւունք իմն անդրանկութեան էին։ Վանդի յայնմ անդրանկութենէ անկաւ Ուրբէն վասն չարի իրիք գործոց². նոյնգունակ եւ Շմաւն եւ Ղեւի վասն անարժան քինահանութեանն զոր ի վերայ Սիկիմացւոցն ցուցին³ զթկեցան յառաւելութենէ, եւ ընկելոց էր բաժին ժառանգութեան նոցա ի մէջ եղբարց իւրեանց։ — Իսկ (Յուդա առ զպատին արքունական եւ խօսեցաւ ընդ նմա Յակոբ, ամենաբնիւ զՎրիստոսէ՝ թէ “Յուդա, զքեզ օրհնեացեն եղբարք քո. երկիր պազցեն քեզ որդիք հօր քո⁴. կորին առիւծու (Յուդա, յորս ելեր որդեակ իմ, ելեր բազմեցար, ննջեցեր իրրեւ զառեւծ եւ իրրեւ զկորին առիւծու, ո՞ յարուցանի զնա⁵։ Մի պահանայէ իշխան (Յուդայ, եւ մի պետ յերանաց նորա, մինչեւ եկեացէ նա որոյ իւրն է հանդերձեալքն. եւ նա է ամենալուծիւն հեթանոսաց։ — Ասպեցէ զորթոյ զյաւանակ իւր եւ զէշ իւր զորթոյն զնգակէ⁶. մին նշանակ թերազարժ հեթանոսացն եւ մեւսն՝ Հրէից սովորելոց ի բռնիս օրինացն, զէ երկուքին կապեցան ի մի եկեղեցի Վրիստոսի՝ որ որթ զանձն անուանեաց⁷։ (Իշոյ անուն՝ շէր ինչ անարգ եւ ծաղաւ առ արեւելեացն որպէս եւ առ հինսն (Յուդայ⁸։) — Եպա ընկալան Օւրբուզն եւ Խաբար, յետ նոցա՝ Պան, Պագ, Լոեր եւ Նեփթաղիմ, յետուսաւ ուրեմն (Յովսէփ եւ Բենիամին զօրհնութիւն հօրն իւրեանց եւ բաժին ժառանգութեան ի Վանան։

(Յետ զօրհնութիւնսն կառարելոյ՝ մինչ գեռ յաղթան էր, հան զողին⁹։ Եշաց զնա Յովսէփ դառնապէս. ապա ետ զմասել զմարմին նորա ըստ Նափաբացւոց օրինի. ոչ միայն ինքն եւ եղբարք նորա եւ ամենայն տուն նորա, այլ եւ մեծամեծք Նափաբացւոցն յաղարկեցին զնա ի գերեզման հարցն իւրոց ի Վանան, ուր էր թաղեալ եւ Լիա¹⁰։

1 Յեւ Ես. Ի. 27 — 31։

2 Յեւ Ես. Լ. 22։

3 Յեւ Ես. Լ. 7։

4 Փիլոս. Բ. 10։

5 Եպ. Ե. 5։

6 Յով. Ժ. 5։

7 Յեւ Հով. Ի. 566 — 568։

8 Ես. Ի. 10։

9 Ես. Ե. — 14։ Յեւ Սկ. Ի. 4։

10 25, 26։ Եր. Ժ. 31։

Եւսթիւսի մէջ զերիս զմեծարոյ եւ զգարմանս ի նահապետան՝ զԱրքայաւոր, զՍահակ եւ զՅակոբ, ընդ որոց այնպէս սերտաւ ունէր Տէր հաղորդութիւն եւ կցորդութիւն՝ իրրեւ առանձինն պաշտպանիչ եւ հովանի եւ վերականգն նոցա. եւ նոքա արժանի իսկ դասն այնոյիս խնամոց վասն հաւատարիմ Եսթիւսի շնորհացն դասնելոյ, եւ ունինդիւր ընելոյ վաստակութեամբ՝ նորա հաւմանացն, եւ այնպէս եղեն սրելք հաստատութեան ճշմարիտ կրօնից ի ժամանակին յայնմիկ։ Իսկ խորհուրդ եւ կէտ զարմանալի ազատնորդութեանցն Եսթիւսի եւ պատգամացն՝ այն էր յայտնապէս, բաժանել եւ զատանել զգաւտին նոցա յազդ ինչ եւ ի ժողովուրդ սեպհական՝ որ դաւանելոյ զիրօնն ճշմարտութեան։

Պաշտօն աստուածապաշտութեան նահապետացն պարզ եւ յստակ էր ամենեւին. եւ էր մատուցանել պատարագս, սյա ինքն ընծայս զոր ինքեանք Եսթիւսի մատուցանելին ընտրեալ կամ յանձնելոյ եւ կամ ի բուսոց, բայց պարտ էր յստակ եւ ուղիւ միտա ընդ նմին ունել, զի այնպէս հաճոյ Եսթիւսի պատարագքն ընելոյն։ Եւ յաղիս իմն պատարագք էին Աբելին, Նոյի, Արքայաւոր, Կահանայ եւ Յակոբայ։

Ոչոք իմն եւ պղակերպ յայնց պատարագաց էր խորհուրդն պատարագն Մեղքիւնդեկի. այս «արքայ Եւդեմոյ եհան հաց եւ գինի, քանզի քահանայ էր Եսթիւսի բարձրելոյ, եւ օրհնեաց զԱրքայաւոր եւ ասէ։ Օրհնեալ է Արքայաւոր Եսթիւսի բարձրելոյ. օրհնեալ է Եսթիւսի բարձրեալ որ մանեալ ի ձեռք քո զժշտմիս քո։ Եւ ետ նմա աստանորդս յամենայն»։ Եւ իսկ խորհուրդն քահանայ եւ թագաւոր՝ որ աստ մի անգամ յանկարծակի իմն երեւեալ եւ անդէն չիք յաչաց ընի, զորոյ ոչ զազդն որ գիտէ եւ ոչ զսկիզբն կամ զկատարած, եւ որոյ անուն՝ Արդարութեան թագաւոր նշանակէ, ասակ օրինակի նմանութեան էր հանգիւթելոյ Մեղքիւնդի։

Սեւս եւս իմն պայման զԵսթիւսի պատարագի՝ արթթք էին, զորոյ զգեղեցիկ օրինակն մանաւանդ ի խոնդաղատական պապականման տեսանելք, յորժամ մատուցեալ բազմիցսն կայր Արքայաւոր վասն բնակչաց ձորոյն Աղտից։ Եւսթիւսն օրինակի յազօթեկացին եւ Աղիազար եւ Ասկար, եւ զհայցուածսն ընկալան։

Նահապետացն չորս ինչ տեղի սահմանեալ վասն պաշտամանն Եսթիւսի՝ վասն բազում անգամ փոփոխելոյ բնակութեանն, որպէս յայտ ի պատմութենէ իսկ նոցա եւ յառաջին օրինակացն

1 Եւսթ. Գ. 4. Ը. 30. 31. 36. 7. 3 Եւսթ. Է. 3. 84. Մատթ. Ա. 11.
 8. 37. 4. 36. 9. 11. 17. 18. 19. 4 Եւսթ. 32. 33.
 12. 35. 16. 1. 3. 7. 5 Եւսթ. 17. 18. 14. 25. 27. 48.
 2 Եւսթ. 37. 18. 20. 18. 9. 12.

էմ: Դնե՛ եւ ոչ հաւանաբան ինչ մասնակի կայր: Բայց հարկ է յիշ
խոյ իրոյց ի միտ առնուլ թէ՛ որ սուրբ էր նոցա օրն շաբաթուոյն¹
Պրշաթի խախը՛ է սոցա պարզն եւ փնաստան եւ պատուական տախ
բութեանց՝ ի ցնորական վարդապ հեթանոսացն եւ անօրէն պրջ
ծութեանց նոցա:

95

Յովնէփ յետ հօրն վախճանի կայր Կենդանի ամս իրբեւ 50. միսի,
Թարեայ նա զեղբարն իւր որ առկաւին երկնչէին շաբ ինչ փոխազ
նով շաբեացն՝ զոր գործեցին, ի նմանէ դարանել. ոչ միայն բանիւք
քաջակերէր զնոսն, այլ առաւել եւս արգեամբք. եւ ետնս նով
զորդիս որդւոց իւրոց մինչեւ ցերբորդ ուղչ: Այլ իրբեւ մերձեցաւ
ժաման նորա, յանաջարոյն եցոյց մարգարեութեամբ. զնորաւ
թիւն աղքատահմին իւրոյ եւ զելն նոցա յըզխանութ: Երգմեք
ցոյց զնրան՝ ամենլ զգովբուն իւր ընդ իւրեանս, եւ մեռաւ ամաց
110 (1620): Իսկ անպահպանքն իւր զհասնցին զնոր եւ, զչինչ զնա
ի տապանի²:

Այն գեղեցիկ եւ ցանկալի պատմութիւն Յովնէփայ առան-
ձինն իմն պայմանաւ, զԼատուծոյ տեղութեան հանգամանս ցու-
ցանէ: Սահմանեալ էր զնա Լատուծոյ լինել գործի մի յառա-
ջադիմութեան մեծի խորհրդոյն փրկութեան զոր ի մտին ունէր
Լատուած ի վերաց մարգարեութեան: Ի ամեն բանին ի քարձրու-
թիւն ակոռոց ելանէր: Պարտ եւ պատշաճ էր փոքու ժողովը-
դեանն Լատուծոյ ի վրանայ անտի խաշնարածացն յորս բնակէրն՝
պարտեմանել լինել անքա՛ Լայնայ եւ ժաղախորդ էր որ պահե-
լոյ էր յամս հազարատարս զգանձս՝ երկնաւորն ճշմարտութեան
զմարգարիս մեծի առեւտուրեր փրկութեան վասն ամենայն ազգաց
երկրի: Ամեն իրի որպէս մի մի մարդ ի մարգկանէ, որ ի մեծամեծ
ինչ իրա սահմանեալ իցէ հասանել նոյնպէս եւ ազգն այն իւր
զութեանցն հանդիսիւ ի չափ հասանելոյ էր եւ կրթելոյ:

Բայց առաւածեղէն տեղութիւնն առաւել իմն ի Յովնէփ
փառաւորեցաւ, այնու զի արժանի եղեւ նա առակ օրինակի լինել
Վրթաւոսի: Այն ոչ եթէ ի միտմ ինչ խմբ միայն առակ եղեւ նա
նորա, կամ թէ ի միտմ ինչ զէպս եւեթ կենաց իւրոց, այլ զիտոյ
իմն եւ բազմապատիկ օրինակաւ մինչեւ չեցէ իսկ մարթ ճշմարեւ
եւ կամ ուրանալ: Արայիսի ինչ Յովնէփ սիրելի էր քան զամենայն
որդիս՝ հօրն իւրում — նոյնպիսի եւ Վրթաւոս: Ետեցին զնա
եղբարք նորա, հարածեցին եւ ոչ հաւատացին նա — որպէս
չհաւատացին իսկ Վրթաւոսի ջերմ ազգականք նորան: Առաջեցաւ

¹ Տե՛ս ԵՃՅ. ԺԲ. 7. ԺԳ. 4. 10. ԻԶ. 17—18: ԵԲ. ԺԱ. 22:

² Եւ յովն անդիս:

⁴ Մատթ. Գ. 17:

² Տե՛ս ԵՃՅ Ի. 8. 11:

⁵ Եւ Ե. 5:

³ ԵՃՅ. Ե. 15 — 25: Մատթ. ԻԲ:

Յովսէփ ի գիւտ եղբարցն, եւ վաճառակաւ եղեւ ի նոցանէ, մերկացաւ ի պատմութեանէ իւրմէ, այսին եւ նախատ եղեւ — նոյն անցք եւ ընդ Վրիստոս անցին: Յովսէփ ազատ էր եւ ծառայ եղեւ, փորձեցաւ եւ կայ հաստատուն, սուտ վկայութեամբ պարտաւորեցաւ — եւ Վրիստոս նոյնգումակ զնոյն կրեաց: Ըստ նմին օրինակի եւ իրք երկուց բանաւեցացն (Յովսէփայ) առակ օրինակի էին երկուցն չարչարակցաց Վրիստոսի յաջմէ եւ յահեկէ նորա: Եղա հանաւ Յովսէփ ի բանաւ, զարդարեցաւ ի զարդ փառաւորութեան, եւ առաւ նմա այլ անուն, եւ հնազանդեաց նմա աւմենայն աշխարհն Նդիպտացւոց — եւ Վրիստոս փառաւորեալ ի գերեզմանէ, «առաւ նմա անուն որ ի վեր է քան զամենայն անուն», եւ ամենայն ինչ հնազանդեաց նմա: — Եւ յայտն՝ ոչ յարդարս նորոց կառիարանացն միայն՝ այլ եւ ի բարեպաշտ հոգն կառիարանաց երեւին կեանքն Վրիստոսի՝ որ իրեւ արդարութեան արեգակն եւ յառաջ եւ յետ կոյս զճառագայթան արձակէ:

Ենցցուք այսուհետեւ ի պատմութիւն ժողովրդեան նորա:

Ժ.Գ.

Պատմութիւն Խորայեւացւոց:

Է

Եւ նոցա յեկեղսոս փոխ ջեղեմանէ Թ.Լ.Ժ. (1500 — 1460):

96

(ՅեՅ վախճանելոյ արդոյն նահապետաց՝ այնպիսի ինչ թուէր թէ դարձարեաց իմն Եստուած յառաջնորդելոյ իրաց զաւակի նոցա: Սակայն անդէն ի նմին ժամանակի հաւատարիմ լեալ խոստմանցն, աճեցաց եւ բազմացցց զԷբրահիմեանն յազգ մեծ: Եւ երկիրն եւս զհետեւ առատաբեր քան զամենայն կողմանս պաղարեր աշխարհին Նդիպտացւոց՝ պատահազոյն էր քան զամենայն վայրս՝ բազմանալոյ ծնընդոց մարդկան: Իւարձեալ վասն զի գործ Խորայեւացւոցն մանաւանդ հովուութիւն էր, հարկ էր նոցա շխառնակել ընդ Նդիպտացիսն՝ որոց գարշելի էր հովուութիւն թափառական, որով եւ ի կռապաշտութեան ակտէ ապրեցան, թէպէտ ոչ ամենեւին իսկ առանց արատոյ էին: Իսկ նեղութիւնքն եւ լլիանք որ վաղվազակի եկին հասին ի վերայ՝ պահեցին եւ զբացուցին ի նոսա զյիշատակս աւետեացն առաջնոց՝ յորս եւ զհանդերձելոյ իմեքէ փրկութենէ ճառք կային¹, եւ բաւական էին յաշ առնել նոցա ստէպ զըրհնութիւնան (Յակոբոյ որ զբարութեանց իմն՝ յորս վայելելոյն էին ի խոստմանն երկիրն ի Վա-

¹ Ցեւ զւ. 4. Ի. Բ. Ի. Գ.

² Փեղ. Բ. 7 — 11. Երբ. Բ. 8.

³ Ցեւ Եղեկ. Ի. 7 — 9.

⁴ Ցեւ Եղեկ. Ժ. 13 — 14.

նան՝ անհարկեր, եւ տալ քաջալերս համբերութեան. գժուարին իմն էր առանց ներութեանց պահել նոցա զանձինս ի հասարակաց մուացութենէ անտի որով մուացան մարդիկ զՆստուած — (1700 — 1500 կամ ճշգրտոյն 1486)։

Օյ ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան էին նոքա յԱրդիպատո՝ ժամանակս ինչ. քանզի վասն առ. (Յովնէփ մեծարանայն եւ շնորհակալ մասց) եւ յետ նորս վախճանին խկզրանն լաւ եւ բարի ունէին զնոսա. եւ եթէ բնածին իմն օտարատեցիկ բարձր Նդիպատացւոցն վաղվաղակի գրգռեաց զարթոյց զնախանն նոցա ընդ փութանակի ածել եւ բազմանալ արհամարհ ազգին խաշնաւորածաց, տակոյն եւ այնպէս ի գէտ է թէ թագաւորութիւնն պաշտպանէր նոցա զօրութեամբ (1700 — 1550)։

Ըյ որպէս հառանութեանն թաւի, յորժամ շխիտօքն յետ (Յովնէփայ վախճանին եկին կարան զՆդիպատո, եւ գլխաւորքն նոցա մերժեցին զառաջին հարստութիւն թագաւորացն, հարկ էր այնուհետեւ փոփոխումն առնուլ իրաց խորայեւացւոցն առ փարաւոնօքն որ զ(Յովնէփ ոչ ճանաչէին, այս ինքն չգիտէին զիրան (Յովնէփայ, եւ զհետ երթեալ կամաց եւ կարծեաց խառնադանձ ռաւկին, ինքեանք եւս զանդիտել սկսան վասն զարմանալի աճաննն եւ բազմութեանն նոցա։

(Յայն սակս խորհուրդ ի մաի եգին՝ ներդրմն նուաղեցուցանել զնոսա, եւ նմին իրի իրրեւ զտարուկս այնպէս վարէին զնոսա ի գործ մեծամեծ շինուածոց. բայց իրրեւ եւ այնպէս ածէր թիւ նոցա՝ առաւել եւս զլուծն ծանրացուցանէին. յետոյ ուրեմն հրաման տար թագաւորն զամենայն մանուկ նորածին երբայեցի ամալ ի գետն, զի գտնէ այնպէս, որպէս կարծէրն, ջնջեացէ զնոսա ի միջոյ՝։

97

Ընդէն ի ժամանակի աղետիցն եւ վարանաց յարոյց Նստուած ժողովրդեան իւրում փրկիչ միանգամայն եւ օրէնսդիր։ (Յովքաբեթ կին Մմրամայ ի ցեղէն Ղեւեայ ծնաւ որդի (1565), եւ թաղոյց զնա ամիսս երիս. եւ իրրեւ չէր ձեռնհաս այլ եւս ծածկել զնա յաչաց Նդիպատացւոցն, առ եգ զմանուկն ի պրտուեաց տապանակի ծեփերոյ կայրաձիւթով, եւ արար զնա ընկեցիկ յեզերս Նեղոս գետոյ, ուր սովոր էր լուանալ դուստր թագաւորին։ Իսկ քոյր մանկանն Մարիամ գէտ ակն կալեալ հայէր ի հեռաստանէ, իրրեւ խանդաղատեցաւ զմանկամբն դուստր թագաւորին, մասաւցեալ հարցանէր քոյրն՝ ածել մանկանն կին մի գայեակ, եւ մայր մանկանն եմուտ սարնաու։ (Յետոյ առ զնա դուստրն թագաւորին յորդեգիրս, եւ կոչեաց զնա Մովսէս (հանեալ ի ջրոյ)։

«Պէ՛ ժամեցաւ Մովսէս ամենայն խնամութեամբ Եզրայ ապաւոյն, եւ էր զօրաւոր բանիւք եւ զարծովք իւրովք: Բարեւ լըաւ ԿՍտանկայ ժամանակ, անկաւ ի սիրտ նորա շնչել զԵզրայի իւրովք՝ զորդւովքն Խորայելի,¹ քանզի լաւ եւ անսոչամ համարէր ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ չարչարել: — Այս ի միում նաւագի ի պաշտպանել իւրում առն ուսման, երթոյնցաւ զքիւնը՝ հոգ աստուծոյ զհախաւորդն նորա զայլն եղիպտոսցի: Եւ Եզրայ եւ ինքն զարծն շնորթի արդարանալ, բայց հարկ է թէ յարմարեալ անտի կամ յիրաց իրաց որ անդ յայնժամ ի միտմն լեալ իցեն՝ առանց սաղապնաց զարծն լեալ իցէ (որպիսի քնն թերեւս՝ զի կամէր իմն սոյն եղիպտոսցի անանայնել զայլն խորայելացի) եւ կամ յԱստուծոյ թերադրութենէ իրքն եղեն²: Բայց եղբարք նորա ջանեալն զնա իւրեանց փրկիչ, մանաւանդ թէ վասն նոցա իսկ՝ հարկ համարեցաւ Մովսէս փախուցեալ երթալ անմասպուր ի Մագիաւ³:

Այն պաշտպանեաց նա դատերաց զքիւնըց Բաղաւերաց կամ Յովթորայ քրմի (կամ որպէս հաւանութեան թաւի քահանայի Աստուծոյ ճշմարտի, որպիսի դր Մեղքիսեդեկ էր) ընդդէմ կուցեալ բանութեան հովուաց անանց, եւ այնպէս առաւ նմա կուսութեան Սեփովրա՝ մի ի դատերաց անտի, յորմէ ծնաւ նա զԳերա տամ եւ զԼազարաւար: Այս զարծ էր նորա պանծել խաշինս⁴: (Իմանք ոչ նոյն եւ մի այր զՍաղաւել եւ զԵլթար համարին, այլ զԵլթար՝ հոյր աղջկանցն այնոցիկ զնեն, իսկ զՍաղաւել՝ հաւ նոցա եւ զԼաւա աղջաւահմն:)

ԹՅ

Վառաստուն ամ արածեաց Մովսէս զխաշինս աներոյ իւրոյ, եւ ապա ի հասանել նորա հօտին իւրով մօտ ի լեառն Վորէր, երեւեցաւ նմա Տէր ի մարմնւոջ վառելոյ հրով, եւ ետ նմա հրաւմն թէ՛ «Պոյ՛ զիջիկս օտից քոց, զի անդիդ յորում դուդ կուցնր՝ երկիր սուրբ է»¹: եւ ասէ. «Այս եմ Աստուած հարց քոց, Աստուած Արդահամու, Սահակայ եւ Յովթորայ: Տեսանելով անտի զչարչարանս ժողովրդեան իմոյ որ յԱզիպատս եւ լուայ հեծուութեան նոցա, եւ իջի փրկել զնոսա ի ձեռաց Եզրայաւոյն: եւ հանել զնոսա յերկրէն յայնմանէ, եւ ամենել զնոսա յերկիրն բարի եւ յինդարձակ: յերկիր՝ որ բխէ զկաթն եւ զմեղր, յերկիրն Վաւ նանացւոյ: Այս արդ՝ առափկ աղաղակ օրդւոցն Խորայելի հանեալ է առ իս, եւ անտի եւ զնեղութիւնն՝ զար նեղեն զնոսա: Ազիպատս ապրիքն: Այս արդ եկ առաքեցից զքեզ առ Փարաւոն արքայ

1 Գործ. է. 23, 23:

2 Գործ. է. 24, 25:

3 Գործ. է. 25 — 29:

4 Եւթ. Բ:

Իրականացաւ, եւ հմնցեալ զմոզմուրդ իմ զմոզիւն իմացելն յերկրէն իշգիւթարցւոյ: — Եւ եւ լսաւստե որ: Եւ: Եւ ասկէ պատեալս առաջեա ջորդիւն իմացելն: որ եւ ասի: Լսաւստե հարցն մերոյ, Լսաւստե Լրդահան: եւ: Լսաւստե Սահակոյ եւ Լսաւստե Յակովբայ առաքեաց զիս առ մեզ: Եւ: Եւ անան իմ: յաւիտեանս: յիշատի ազգաց յիշատի:

... (Եւս բարձր մեղիւմ, դիմադարձն լինելոյ Մովսէսի իրր ոչ եթէ առ թերութեան ինչ հաւատացն, այլ մանաւանդ վասն ոչ բաւական գրեմն համարելոյ եւ խոնարհ մտացն, առաւ հնազանդ եղեւ հրամանին Լսարածոյ: Գործաւ իս արեւնայն տաւրն յիշգիւթարցւոյ: Եւ: Քորէր լիւթմի իւր ընդ մեզ մարտ եղլայր նորա Լահուրն խրատեալ ի Տեառնէ: Պատմեաց նմա Մովսէս գրեմնոցն բանս զոր խօսեցաւ ընդ նմա Տէր: Եւ իրեւ հասին նոքա յաշխարհն իշգիւթարցւոյ, ժողովելին ի մի վայր զծերակոյտ որդւոցն իմացելն: պատմեցին նոքա մի լիւթ միտէ զպատգամն Լսարածոյ, եւ քորեցին եղբնս յանդիման ժողովուրդեանն: եւ հաւատացին նոքա իմացելայիցն եւ եղին նոքա մեծարմա իրեւ Լսարածոյ պատգամաւորաց:)

99

Եւս եղև Մովսէս: եւ Լահուրն առաջի Փարաւոնի եւ ցուցին իհրամանս անտե Լսարածոյ Խորայել, զի թողցէ զմոզմուրդ նա իս երանել յանգագատ եւ կատարել անց ասն մեծ: Իսկ Փարաւոնն եւս նոքա պատասխանի. «Վճ. է նա, որում լուսյց մայիկ նոքա արմակել զիրիւն իմացելն, ոչ գիտեմ զմեյն եւ զիմացելն ոչ արմակեմ», Եւ մերմեաց զնա խառութեամբ: Եւ հրամանն եւս մեղմեացուցաւ իմացելոյ պատմեացանել զաշխատութիւն Խորայելացւոցն, եւ արեւր արեւին բանից քորեակալացն Եւս յայեցաւ, մինչեւ յանդիմանել անց զՄովսէս եւ զԼահուրն, թէ վասն նոքա պատել խառացան չարիքն:

... Խորայել Մովսէս զսիրտ իւր առաջի Տեառն, եւ Տէր երկրորդեաց նմա զխոստումն իւր ապրեցուցանելոյ զԽորայել, եւ յաւել եւս ի մոյնն թէ կրնալ պատեալ է նմա՝ անմեղ զԽորայել իւր ժողովուրդ անհասկան եւ լինել նմա յԼսարած: Իսկ Խորայելացիքն առ վշտին անգնապի եւ առ կարիս անմեղ շնորհն ունին բանիցն Մովսէսի, որ պատմեաց նոքա մեղմեացաւ զոր ինչ Տէրն խօսեցաւ իս:

Եւս Լսարած հրամանն եւս Մովսէսի միտանգամ յանդիման լինել Փարաւոնի, եւ յայտ առնել նմա ի մեռն Լահուրն զոր ինքն կամի, եւ թէ «խառացուցանելոյ է նա զսիրտն Փարաւոնի, զի յանգագատ զնշանս իւր եւ զպատեալս յերկրին իշգիւթարցւոյ, — այս ինքն թէ կամի վասն ինքնակամ չարութեանն

նորա թնդուլ զնա ի խառնութեանն իւրում — եւ ոչ լռելցէ նոցա Փարաւոն: Եւ արեցէ Յէր զձեռն իւր յԱղիպտոս, եւ հանցէ հանդերձ զօրութեամբ իւրով զժողովուրդ իւր, զորդիան Իսրայել յերկրէն Եգիպտացւոց մեծաւ վեժժինդութեամբ: Եւ ծանկոյնն Եգիպտացիքն թէ ինքն է Յէր¹:

Արարին Մովսէս եւ Ահարոն որպէս ինչ հրամայեաց նոցա Յէր. Մովսէս 80 ամաց էր յայնժամ եւ Ահարոն 83¹: — Այնուհետեւ հաստատէր Մովսէս հրամանաւն Աստուծոց զհրեշտակութիւն իւր նշանօք պատժոցն պատահաւոր, որք թէպէտ եւ կից իմն են ընդ առանձինն բնածին երեւութից Եգիպտացւոց աշխարհին, այլ միշտ իսկ յառաջագոյն պատմէր զնոսա Մովսէս եւ բառնայր աղօթիւքն²:

100

Իբրեւ մուտս իմն եւ սկիզբն նշանացն ընկէց Ահարոն ի գետին զգաւազանն Մովսէսի, եւ փոխեցաւ գաւազանն յոձ. նմա նեւ նմանեցին կախարդքն Եգիպտացւոց՝ նշանին, բայց գաւազանն Ահարոնի եկուլ զնոցայն. եւ Փարաւոն խտացոյց զսիրտ իւր:

1. Սառն այնորիկ ձգեաց ի վաղիւ անդր զգաւազանն ի վերայ գետոյն (Նեղոսի), եւ ամենայն ջուր՝ ոչ գետոյն միայն այլ եւ ամենայն իսկ երկրին յարին գործաւ, եւ աստակեցան ձկուկքն ամենայն, եւ տեւէր հարուածն եւթն օր. յայն սակս յոյժ իսկ այլագոյն է ի կարմրագոյն երանգէ՝ զոր առնու Նեղոս ի մտանոց հողոյ, ի սահմանեալ ժամանակի՝ զմի ամիս եւեթ, այլ մեան ձկուկքն կենդանի: Բայց սակայն զնոյն նոյնպէս եւ կախարդքն արարին՝ գտեալ զջուրն ի ջրհորոցն նորագ պեղելոց³:

2. Սես միւսանգամ յորդորելոյ եւ սպառնալոյ՝ ի ձգել գաւազանին Մովսէսի ի վերայ ջուրոց՝ եւ գորտ ի վերայ երկրին Եգիպտացւոց եւ յորդեալ զեւայր ամենայն ուրեք: Ինչպէս եւ զայն արդեամբք եւ գէտքն արարին, բայց միայն աղօթիւքն Մովսէսի գաղաթեաց հարուածն: — Այլ խտացեալ էր սափաւին սիրտն Փարաւոնի:

3. Ապա եհար Ահարոն գաւազանաւն զփռչի երկրին, եւ եղեւ մուռն եւ մծիկս ի մարդ եւ յանասուն: Չանացան առնել զնոյն կախարդքն եւ ոչ կարացին. եւ խոտառփան եղեն թէ «Մասն Աստուծոց է այդ⁴»: Այսպէս յամօթ եղեւ եւ ջնջեցաւ զօրութիւն աստանայի եւ սպառաւորաց նորա՝ արհամարհ եւ չընչենագոյն անասնովքն:

4. Իբրեւ միւսանգամ քարացոյց Փարաւոն զսիրտ իւր, թէ եղեւ ամենայն երկիրն Եգիպտացւոց շանամանմիւ, ուր՝ երկիրն

1 Եւթ Է. 1—7.

3 8Է Եւթ Է. 24.

2 8Է Եւթ Է. 9, 14, 15. Է. 8, 9 Է.

4 Եւթ Է. 9—Է. 19.

այլ տեղի:

Գեոեմ ազատ էր ի հարուածոցն: Թուէր իմ թէ կակղացաւ Փարաւոն. բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն, խաւացաւ իբրեւ զառաջինն¹:

5. Այնժամ յեւ միւսանդամ ապաւնալոյ, հարաւ մահ յամենայն անասուն և զգիպտացւոցն որ ի դաշտի էր, բայց Իսրայելացւոցն ապրեցաւ:

6. Այս ցանեաց Մովսէս մոխիր յողս ի վեր եւ եւապին խաղաւարաք ի մարդ եւ յանասուն, մինչեւ ծնգել եւ կախարդացն՝ կեղծին:

7. Աետոյ ապաւնացաւ Աստուած տեղալ կարկուտ սաստիկ, որ հարկանիցէ ի վաղիւն զմարդ եւ զանասուն հանդերձ ամենայնիւ որ ինչ ի դաշտի գտանիցի: — Եւ իբրեւ ամբարձ Մովսէս զգաւազանն՝ տեղալ սկսաւ կարկուտ սաստիկ հանդերձ բարրաւով փայլատականց, եւ եհար զամենայն շնչաւոր եւ զամենայն ծառատունկ եւ զբանջար եւ զգալար վայրի որ ի դաշտի էին. միայն ցորեանն եւ հաճար ոչ հարան, քանզի անազանաւոր էին. բայց ի Գեոեմ ոչ տեղաց կարկուտ: — Այնժամ կարծիս իմն ապր Փարաւոն թէ սարջացաւ. բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն՝ ծանրացաւ միւսանդամ պիտն²:

8. Նմին իրի հասին միւսանդամ ապաւնալեք մարտոց, եւ իրատ ապին ծառայք նորա զիջանել եւ յանձն առնուլ. բայց քանզի զարան միայն կամէր արձակել՝ ձգեաց Մովսէս զձեռն իւր եւ ած հողմն արեւելից մարախ անհնարին բազմութեամբ որ ապաւեցին զամենայն զոր ինչ եթող կարկուտն, մինչեւ շնչեաց հողմ յարեւմտից աղօթիւքն Մովսէսի, եւ մերժեաց ամաց զընտել ծովն — եւ անդէն ընդ նմին անց եւ զջնումն թազաւորին:

9. Այնժամ կարկառ գարձեալ զձեռն իւր Մովսէս յերկինս եւ կալաւ խաւար թանձրամած շոշափեղ (այս ինքն՝ ըստ թանձր փանաւական միգին)³ զամենայն երկիրն և զգիպտացւոց զաւուրս երիտ, մինչեւ չկարել իսկ շարժել ումեք ի տեղաջին յորում էրն. բայց ի Գեոեմ ըստ էր: Աամեցաւ այնուհետեւ արձակել զնոսա թազաւորն, բայց առանց անտանց նոցա. այլ իբրեւ զամենայն ինչ կամէր տանել Մովսէս՝ մերժեաց հան զնա յերեւոց իւրոց թազաւորն, եւ ապաւնացաւ նմա մահ⁴:

Այս յետուստ ուրեմն ասէ Տէր ցՄովսէս. «Այլ մեւս եւս հարուածս ամից ի վերայ Փարաւոնի եւ ի վերայ և զգիպտոսի, եւ ապա արձակեաց զձեզ աստի. այլ յորժամ արձակեաց զձեզ, ամենեւին հանցէ զձեզ աստի: — Օհատարակ զիշերաւ ես

1 Եւթ Ը. 20....

2 Եւթ Գ.

3 Տեւ Իմոս. Ժ. 4. 5. Սալ. Է. 40.

4 Եւթ Ժ.

մտից ի մէջ՝ Եղիշատուի. եւ սատակեցից զամենայն անդրանից յերկրէն Լազիպտացւոց, յանդրանկէ անտի Փարաւոնի որ անոք յաթոռ նորա, մինչեւ ցանդրանիկ ազախնոյն որ կայցէ տա երկանայ եւ. մինչեւ ցանդրանիկ ամենայն անասնոց: Իւայց որդւոցն Իսրայելի ոչ ինչ եղեցի զնա. ի մարդոց մինչեւ յանասանոց: Պատա մեցին Փարաւոնի զբանսն՝ Մովսէս եւ Էհարոն. ասկայն եւ այն, որքա կայ մնաց Փարաւոն խառնացեալ¹:

«Իարձեալ հրաման եւ Յէր. Մովսիսի եւ Էհարոնի՝ ասել ամենայն ժողովրդեանն Իսրայելի, թէ ամենայն անասունք ընդ երկնս (Մեկտից աւառ. ամայն առաջնոց) զենցէ պիտի տարեւոր անարատ, եւ խորովեալ ժողովրդեցէ զընտանիս իւր ուսել զնա բազալիսով եւ եղեգով զիշերի, ածեալք զօտի ընդ մէջս եւ կօշիկ յառ եւ ցուպ ի ձեռին, որպէս թէ ճեղիցեն երկաւ. զի պատեք (զատիկ, սնցք) ճեռան է: Եւ եւալ զարիւն ոչխարին դիցեն նշան ի վերայ դրանց իւրեանց. քանզի աստակեցոց է Յէր ի ձեռն հրեշտակին իւրոց զամենայն անգլխանիկ յԼազիպտա. եւ յորժամ տեսցէ նա զարիւն կնքեալ ի վերայ դրան՝ զանց արասցէ զտամբն: Թոյս որ ինքեանք եւ որդիք իւրեանց կատարեցեն տօն տարեկան նաց ամ ըստ ամէ եւ թն որ մինչեւ յախտեանս ժամանակաց: — Եւ որին խնայեալիք որպէս ասարեցաւ նոցա հրաման ի ճեռանէ²:

103

«Դու եղեւ ի հասարակ գիշերի՝ եւ Յէր Էհար զամենայն անդրանիկս յերկրին Լազիպտացւոց... եւ եղեւ ազազակ մեծ յերկրն Լազիպտացւոց. զի ոչ գոյր տուն յորում ոչ գոյր մեռեալ ի նմա (թէպէտ ի մարդոց թէպէտ յանասնոց): (Յայնժամ յղեաց փռել Փարաւոն գիշերի զՄովսէս եւ զԷհարոն տաւջի իւր եւ ասէ. «Երբ եւ երբ ի ժողովրդենէ իմմէ եւ գուք եւ որդիքն Իսրայելի երկնոց եւ պաշտեցէք զՅէր Էստուած ձեր. եւ զարջաւ եւ զոչխար ձեր տաւալ զնացէք, որպէս եւ ասացէք. քայց եւ զիս որհնեցէք: — Եւ փութացուցանէին Լազիպտայիք զժողովուրդն Էլանել յերկրին³:

Իայց Իսրայելացիք, որպէս հրաման տուեալ էր նոցա Էստուծոյ ի ձեռն Մովսիսի, խնդրեցին յԼազիպտացւոց անտի անօթս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ հանդերձս զարդու բազումս. եւ եւ Յէր նոցա գտանել շնորհս տաւջի Լազիպտացւոցն (մեղմացոյց զսիրտս Լազիպտացւոցն): Եւ ետուն նոցա յանօթ, եւ կողարոցին նորա զԼազիպտացիսն⁴, այս ինքն մեծացան Իսրայելացիք յընչից Լազիպտացւոցն. քանզի յօժարութեամբ իսկ տալին զոր միանգամ խըն

1 Եւս 30. 1, 4 — 37

2 Եւս 30. — 38, 41, 43 — 50.

3 Եւս 30. 39 — 53.

4 Եւս 30. 35, 36. տա 7. 31, 32.

30. 2, 3.

գրէինն ի նոցանէ, զի թափեսցեն զանձինս ի նոցանէ. եւ դարձեալ զի կարող էին Նազիպտացիքն առնուլ ընդ այնր զկալուածս բաժնի Խորայեւացւոցն, զառնս նոցա եւ զայլ եւս ինչ նոյնպիսիս: — Եւ յայէս խաղացին որդիքն Խորայեւի ի Սամեսեայ ի կողմանս Սոկփովթայ (խուղք) 600,000 այր հետեւով թող զմանկտի եւ զբազմամբոխ խառնաղանձն որ ել ընդ նոսա եւ զանասունն բազում (յամի իբրեւ 1500). եւ տաին ընդ իւրեանս զհայտն իւրեանց մինչ չեւ խմորեալ էր, եւ եփեցին յանթեղի. քանզի չեաուն ոգի առնուլ Նազիպտացիքն¹: Եւ յայէս հան Տէր ի միում աւուր զամենայն ազգն Խորայեւեան յՆազիպտոսէ: Եւ Մովսէս եւ զոկերոն Յովսեփայ ընդ իւր²:

Ի նմին աւուր պատուէր ետ Տէր ի ձեռն Մովսիսի Խորայեւացւոցն՝ նուիրել նմա զամենայն արու անդրանիկ նախճին ի մարդոյ մինչեւ յանասուն, յիշատակ այնր զի խնայեաց նա յանդրաս նիկն նոցա՝ յորժամ եհարն զանդրանիկս Նազիպտացւոց, եւ եհան զնոսա հզօր ձեռամբ յերկրէն Նազիպտացւոց³:

103

Խաղացոյց Տէր զԽորայեւացիոն ընդ ճանապարհ անապատին, քանզի չուեցին նոքա ի Սոկփովթայ (որ էր թերեւս տեղի ժողովելոյ ամենեցուն ի մի վայր), եւ հասին յԱթոմ առ անապատին՝ որ առ երի Սարմիր ծովուն կայ. «Եւ Ետուած առաջնորդէր նոցա ցերեկ՝ սեամբ ամպոյ, ցուցանել նոցա զճանապարհն, եւ զցայտ՝ սեամբ հրոյ, լուսատու լինել նոցա ի գնալն զցայտ եւ զցերեկ (ընդ անշէն եւ ընդ անկոխ անապատն Երարիայ): Եւ ոչ պակասէր սիւն ամպոյն ի տուէ եւ սիւն հրոյն ի գիշերի՝ առաջի ամենայն որդւոցն Խորայեւի⁴: Եւ յն տեսիլ զարմանալի՝ լինէր նոցա նշան ժողովելոյ եւ չուելոյ⁵. միայն ի վերայ գնդի Խորայեւացւոցն երեւէր տեսիլն, թէպէտ եւ չէր ինչ անձանօթ Վանանացւոցն⁶, եւ կաց մնաց 40 ամ առանց զկերպարանսն փոփոխելոյ, եւ առաջնորդէր Խորայեւացւոցն⁷:

Եւ պա որչափ այլակերպ էր այն սքանչելի առաջնորդ ճանապարհաց նոցա՝ ի սովորական օրոցն երեւութից; եւ կամ ի նշանակէ հրոյ կամ ծխոյ, զոր տային զօրավարք հնոց ժամանակաց նշան զօրաց իւրեանց: — Վարձցուք ի ծովն Սարմիր գտանել անդ զԽորայեւացիոն. քանզի հրաման տուեալ էր նոցա Ետուածոյ՝ բանակել մօտ ի Քիհահհիրովթ (չերոյուպոլիս, այս ինքն Վուջաց քաղաք), զի առցեն զլափ զէւրոյ ամենազօր զօրութեան⁸:

1 Եւթ. ԺԲ. 34, 37 — 39:

2 Եւթ. ԺԲ. 40, 41, 51. ԺԳ. 19:

3 Եւթ. ԺԳ. — 16:

4 Եւթ. ԺԳ. 17 — 22. տես ԺԳ. 19:

5 Եւթ. Ի. 34 — 36. Թու. Թ. 15 — 23:

6 Թու. ԺԳ. 14:

7 Եւթ. Թ. 18, 19:

8 Եւթ. ԺԳ. — 4:

Այն ինչ չուեալ Խորայեւացւոցն՝ շփեցաւ սիրան փարաւոնի եւ խորհուրդ իշխանաց նորա։ — Պնդեցաւ զհետ նորա թաղաւորն 600 ընտիր ընտիր կառամարտիկ կառօք եւ հեծելովք իւրովք եւ ամենայն զօրու իւրով, եւ եհառ նոցա առ Աարմիր ծովուն։ Օւահի հարան Խորայեւացիքն, բայց հանդարտեցուցանէր զնոսա Մովսէս ասելովն՝ թէ «Տէր տայ պատերազմ ընդ ձեր»,։ Ապա կարկառ նա հրամանաւ Աստուծոյ զգաւազան իւր ի վերաց ծովուն, քանզի փառաւորել կամէր Աստուած ի փարաւոն եւ յամենայն զօրս նորա։ եւ հրեշտակն Տեառն որ երթայր առաջի Խորայեւի՝ չորսու զկնի նոցա, նոյնպէս եւ որն ամպոյն եմուտ ի մէջ բանակի Խորայեւացւոցն եւ ի մէջ բանակի Ազգիպտացւոցն, եւ չկարէին խառնել նոքա ընդ միմեանս։ Իսկ եւ իսկ պատառեցաւ ջուրն, եւ հողմն արեւելից շնչեալ սասակութեամբ զծայղն՝ ցամաքեցոյց զյատակս ծովուն։

Այլ մտին որդիքն Խորայեւի ընդ մէջ ծովուն ընդ ցամաք, եւ էր ջուրն իրրեւ պարիսպ ընդ աջմէ նոցա եւ ընդ ահեկէ։ Պնդեցան Ազգիպտացիքն, մտին եւ նոքա զկնի նոցա կառօք եւ հեծելովք։ Իսկ յառաւօտին պահուն հայեցաւ Տէր սեամբ հրոյ եւ անպոյ ի բանակն Ազգիպտացւոց եւ խռովեաց զբանակն նոցա, խորտակեաց զանիւս կառաց նոցա եւ ընկէց զնոսա։ Ասեն Ազգիպտացիքն, փախիցուք յերեսաց Խորայեւի զի Տէր պատերազմի վասն նոցա ընդ Ազգիպտացիս։ — Բայց Մովսէս ձգեաց միւսանդամ՝ զձեռն իւր ի վերայ ծովուն հրամանաւն Աստուծոյ՝ յորժամ անցեալ էր Խորայեւացւոցն յայտնոյս ծովուն, եւ զարձաւ ի վաղիւ անգր ջուրն պղրէն ի տեղի իւր եւ ըմբռնեաց զԱզգիպտացիսն ի փախստին, ծածկեաց զկառս եւ զհեծեալս նոցա եւ զամենայն զօրութիւն փարաւոնի, եւ ոչ մի դք ապրեցաւ ի նոցանէ։ — Այսպէս փրկեաց Տէր յաւուր յայնմիկ զԽորայել ի ձեռաց Ազգիպտացւոցն։ տեսին նոքա զգիականս նոցա առ ափն ծովուն, եւ զձեռն մեծ զոր եցոյց Տէր ի վերայ Ազգիպտացւոցն, եւ երկեաւ ժողովուրդն ի Տեառնէ, եւ հաւատացին յԱստուած եւ ի Մովսէս ծառայ նորա։

(Յայնժամ երգեաց Մովսէս եւ որդիքն Խորայեւի օրհնութիւն Աստուծոյ, որ է առաջին երգ պուրտից ի ծանուցելոյց մեզ, յորինեալ յառաջնոյ պուրտէ ի Մովսիսէ, որով օրհնէ զմեծամեծսն եւ զգարմանազործս Աստուծոյ՝ բարձրական իմն եւ սաստուածեղէն եռանդամբ։

1 եմս ԺԴ. 2 եմս ԺԵ.

(Յերուի եւ յարժանի էր առնել զայն Իսրայելացւոցն, քանզի մեծաւ սքանչելեօք միայն ապրեցան: Յառաջագոյն իսկ ազգ առ ներ Մատուած Մովսիսի՝ թէ փառաւորեաց է զանմն ի փարաւան եւ ի զօրս նորա, զի ծանխցեն թէ նա է Յէր¹: Ինքնին ապ Տրաւման Մովսիսի կարկառել զձեռն իւր, յեա յառաջագոյն քաբողելոյ Մովսիսի զխորուստ լազիպատացն²: — Ընայ Մովսէս եւ պատառի ջուրն եւ կայ իրրեւ պարիսպ կանգնեալ յերկուց կողմանց (աչ որպէս ի ժամանակի նաւազելոյ ջուրց ծովուն, զի յետ եւեթ խաղայ յայնժամ ծովն), եւ հողմն արեւելից ցամաքեցոց զյառապս ծովուն: Եւ այն ամենայն այնչափ ինչ ժամանակս տեւէր՝ ցորչափ անցին յայնկոյս Իսրայելացիքն, ապա իսկ եւ իսկ կարկառի աչաբէն յինքն ծովն՝ յարժամ միւսանգամ կարկառու Մովսէս զձեռն իւր, եւ թաղէ ծովն զլազիպատացիսն ի մէջ անդրնա դափան ակետց իւրոց³: Եւ եթէ կամիցի որ յայտ՝ վայրի նուազութիւն ինչ եւ յորդութիւն ծովային ջուրց զիրան հոմարել, հարկ է այնպիսոյն եւ զայն եւս յանմն առնալ թէ ամենայն լազիպատս անտեղեակ իցէ իրիւ այդմիկ, զոր գործ աւելի է յանդիմանել: Եւ մին հակառակ ըստ վիպութեանն՝ Իսրայելաց Սիկեղացւոյ՝⁴ կայ պահի աւանդութիւն այնր անդնդերական դիպաց ի մէջ ազգին Ղինակերաց որ առ Արամիր ծովուն բնակէին: Թող զվիպութիւնս այլոց եւս մատենագրացն հետանաոց⁵:

108

Տարաւ Մովսէս զԻսրայելացիսն երեքօրեայ ճանապարհ ընդ անապատն Սուր. եւ աչ գտանէին զերիս աւուրս ջուր, եւ իրրեւ հասին ի Մեռա, գտին ջուր այլ դառն: Տրանջեաց յայնժամ ժողովուրդն, իսկ Մովսէս կարգաց առ Յէր, եւ եցոց նոն Յէր փայտ, եւ արկ Մովսէս ի ջուրն եւ քաղցրացաւ ջուրն: Եպա հասին յազն ուր երկոտառան աղբուրքն էին եւ 70 ծառք արմաւենեաց. անդ բանակեցան եւ անտի չուեցին յանապատն Սին⁶:

Ընդ տրանջեցին Իսրայելացիքն վան չգտանելոյ կերակուր: Խոստացաւ նոցա Յէր ի ձեռն Մովսիսի թէ տեղացէ նոցա հաց յերկնոց: Եւ անդ երեւեցան փառքն Յեռան տմկով, եւ ասէ Յէր ցՄովսէս. «Դուայ զարտունջ որդւոցդ Իսրայելի: Երդ խոտեաց ընդ դոսա եւ ասացես. ընդ երեկոյս միս կերիջիք, եւ ընդ առաւօտս հացիւ յարեսջիք. եւ ծանիջիք թէ ես եմ Յէր Եւտուած ձեր,»: Ընդէն ի նմին աւուր ընդ երեկոյս եւ լորամարդի եւ ծածկեաց զանապատն⁷:

1 Եւթ ԺԴ. 4, 17, 18:

2 Եւթ ԺԴ. 13:

3 Եւթ ԺԴ. 14, 21, 22, 24, 27 — 29:

4 Դիւդ. 164. Բ:

5 Աւետերոյ Կեորացւոյ՝ Գաղատա. Աւետար. Գլ. Բ:

6 Եւթ ԺԺ. 28 — 27. ԺԶ. 1:

7 Եւթ ԺԶ. — 13:

Իսկ ընդ առաւօտն անկաւ ցօղ շուրջ զառնակաւն, եւ ընդ ցածնուլ ցօղոյն՝ տեսին ինչ ի վերայ երկրին նման եղեման, եւ առ տեն որդիքն Խորայելի ցմիմեանս «Մանհու», այս ինքն թէ՛ Գ. Բ. Նչ է այս: Եւ Մովսէս ասէ ցնտա, այդ է հացն զոր ես ձեզ Տէր: Կոչեցին զնա Խորայելացիքն Մանանա. էր այն իրրեւ զգինձ, գոյն նորա՝ սպիտակ, եւ համ նորա էր իրրեւ զխորխիս մեղու եւ հալէր յարեւու¹:

Սխաբան իմն են նշանակացս այսոցիկ՝ նշանակք բնականն մաննայի որ ի ջերմ աշխարհս ի բուսոց ինչ արտաքս ծորեալ իջանէ, կամ քրանելով խիժն եւ ի հովոյ գիշերոյն թանձրանալով՝ միւսանդամ ընդ հալել առաւօտին ցօղոյ եւ նա ընդ նմին հալի, եւ կամ արուեստիւ հանեն զնա, եւ այն՝ միայն յԱգոստոս եւ ի Սեպտեմբեր ամսեան:

Իսկ զարմատիք Մանանայն (յորմէ այն մաննա տա զյարջար ջումն) էութեամբ իմն այլակերպ է ի բնականէ անտի. ըստ հրաւմանին Մովսէսի պարտ էր ժողովել անտի իւրաքանչիւր ումեք աւուր աւուր այնչափ ինչ միայն որչափ ինքն եւ իւրքն բաւական էին ուտել. այս ինքն մի մի չափ իւրաքանչիւր ումեք. իսկ յաւուրն վեցերորդի ժողովել կրկին. եւ այն էին զարմանք զի որ առաւելն ժողովէր՝ ոչ առաւել ինչ ունէր, եւ որ պահէր ինչ ի նմանէ մնացորդ յայլ օր՝ եռայր ի նմա որդն, բայց միայն յաւուրն եւ թներորդի՝ յորում ոչ իջանէր Մանանա, որպէս զչափ առեալ գիտացին անհնազանդքն Խորայելացւոց: Եւ յապէս ուտէին Խորայելացիքն 40 ամ ամենայն ուրեք Մանանա. եւ էր այն նոցա փոխանակ հացի, որպիսի ինչ ոչ երեւի ի մաննայի անդ որ մեզ ծանօթ է²:

Եւ յիշատակէ սքանչելի կերակրոյն՝ հրաման ետ Մովսէս Բ. հարոնի առնուլ չափ մի ի Մանանայէն եւ պահել³: Մանանայն համարեցաւ միշտ առակ օրինակի նուիրական խորհրդոյ հաղորդութեան (Ճշմարիտ երկնաւորն հացի) ըստ Վերստոսի իսկ բանիցն⁴:

107

Խաղացին ի Սինն անապատէ ի Հափիֆդիմ, ուր միւսանդամ արտնջեցին վառն չգտանելոյ ջուր. ապա հրաման ետ Տէր Մովսէսի հարկանել զառազանսուն ի վերայ վիմին ի Վորէր, եւ բխեաց ջուր ի վիմէն. բայց տեղւոյն անուն կոչեցաւ Մասա, Փորձութիւն⁵:

Յետ այնորիկ գիմեցին ի վերայ Խորայելացւոցն Մանդեկացիքն. պատուէր ետ Մովսէս պաշտօնէին իւրում Յեսուայ խաղալ ի

¹ Եւթ ԺԶ. 14, 15, 31, 31. Թու. ԺԱ. 7—9.

² Եւթ ԺԶ. 16 — 30, 35. 84. եւ Երեմ. Գ. Ը. 3, 16.

³ Եւթ ԺԶ. 33 — 34.

⁴ Եւթ ԺԶ. 31, 33, 33, 40, 50, 50.

⁵ Եւ Իմոս. ԺԶ. 30.

⁶ Եւթ ԺԶ. — 7.

վերայ նոցա ընտիր ընտիր պօրք, եւ ինքն եւ հանգերձ Ահարոնի եւ Ովթաւ որդւոյն Վաղերայ (որ էր քեալք նոցա, որպէս կարծի) ի սար լերինն, եւ ամբարձեալ զձեռս իւր կայր յաղօթօ մինչեւ յաղթէր (Յեսու. րայց իրրեւ իջուցանէր Մովսէս զձեռան՝ դորանային Ամաղեկացիքն. վասն այնորիկ իսկ Ահարոն եւ Ովթա (Հովթ, Հուր) հաստատէին ի վեր զձեռս նորա մին առաի եւ մեւսն անտի մինչեւ ցմուտս արեւուն, յորժամ պարտեաց զնոսա ամենեւին (Յեսով. 1

Անդէն պատմեցաւ յառաջագոյն ի Տեառնէ բնաջինջ աստաւի կռւմն Ամաղեկացւոցն: Իսկ Մովսէս ուղղեաց սեղան եւ անուտանեաց «Յէր սարուէն իմ»,¹ Սեր յաղթութեանն չուեցին յանապատն Արնայի յերրորդում ամսեան ելանելոյ նոցա յԱզխատտէ, եւ անդ բանակեցան²:

Այն անդր Յովթոր աներ Մովսէսի յերկրէն Մադիամու տեսանել զՄովսէս, զի լուեալ էր զդարմանալի չուայն ժողովրդեանն Աստուծոյ. պատմեաց նմա Մովսէս մի ըստ միոջէ զգործսն Աստուծոյ եւ օրհնեաց Յովթոր զՏէր եւ մատոյց ողջակէզս Տեառն (կամ զի իսկզբանէ քահանայ Աստուծոյ ճշմարտի էր, եւ կամ ի Մովսիսէ ուտաւ ի ժամանակի զի առ նմա կամ առ հօրնորա բնակեալ էր Մովսէս): — Այլ իրրեւ ետես նա թէ չէ բաւական Մովսէս ինքնին միայն դատել զժողովուրդն, խրատ ետ նմա առնուլ արս ընտիրս ի ժողովրդենէ եւ կացուցանել զնոսա ի վերայ հազարաւորաց, հարիւրաւորաց, յիսնաւորաց եւ տասնաւորաց ժողովրդեանն զի դատեացին զժողովուրդն (հազարապետ, հարիւրապետ, յիսնապետ, տասնապետ), եւ միայն յիրս ինչ մեծամեծս ինքնին վճարել զգառատեանն: Այլ անկայ Մովսէս խրատուն³:

108

Այլ ըրամբքն Արնայի ուր կայր գտանել արօտ բազում եւ աղբերս շուրց եւ երկիր պտղաբեր՝ մնացին իրրեւ ամ մի (1500 — 1499), եւ անդ ընկալան Իսրայելացիք օրէնս Աստուծոյ: Իսկ եւ իսկ յետ անդր հասանելոյ՝ եւ Մովսէս ի գլուխ լերինն Արնայի եւ խօսեցաւ ընդ նմա Տէր երթալ ազդ տանել որդւոցն Իսրայելի թէ «Իսուք ձեզէն տեսէք՝ որչափ ինչ արարի ընդ Ազխատացիսն. եւ առի զձեզ իրրեւ ի վերայ թեւոց արծուոց եւ յարկցի զձեզ առ իս: Այլ արդ եթէ լսելով լուիցէք ձայնի իմում, եւ պահիցէք զուխան իմ, եղիջիք գուք ինձ ժողովուրդ սեպհական յամենայն ազգաց, զի իմ է ամենայն երկիր. եւ գուք եղիջիք ինձ ի Թագաւորութիւն, եւ ի քահանայութիւն եւ յազգ սուրբ»,

1 Եւս 34. 9 — 16:

2 Եւս 34. 1, 2:

3 Եւս 34. 8 — Եւս 34. 9. 10.

10 — 17:

Կոչեաց Մովսէս առ ինքն զծերս (զքեղապետան եւ զառնաւորս) եւ խօսեցաւ առաջի նոցա զքանան զայնոսիկ. եւ նոքա յանձն առին յօժարութեամբ ընդունել զօրէնսն Լստուծոյ: Եւ Կոչեաց Մովսէս սրբել եւ պատրաստել զերիս աւուրս սօնիւ պատրաստութեան: — Եւ յաւուրն երրորդի ընդ առաւօտն հնչիւն ահագին հասանէր ի լեռնէ անտի իբրեւ զբարբառ փողոց. եւ ամպ միգախառն մածեալ ունէր զլեռանն, եւ լինէր որսաւաճ եւ ստէպ ստէպ փայլատակունք ընթանային: Եւ ամենայն լեռանն Ամենայի ծխէր իբրեւ զհնոց բորբոքեալ, քանզի իջեալ կայր Լստուած ի վերայ նորա հրով, եւ ահագին էր տեօիլ լերինն, քանզի հասանէին ձայնք փողոցն ի բաց յառաջեալք եւ սաստկացեալք յոյժ:

Եւ հան կացոյց Մովսէս զժողովուրդն զստորոտով լերինն եւ որսաւէր ետ մի միտել այլ եւս յառաջ. ապա ել նա ընդ եղբօր իւրում Լհարոնի ի բարձրութիւն ինչ լերինն: (Յետ այնորիկ այնպիսի ահագին եւ բարձրական տեսլեամբքն՝ որովք պատշաճագոյնս յայանի եւ ամենեցուն ծանօթ լինի աներեւոյթ Լստուածութիւնն, քարոզեաց եւ յայտ արար (բերանովն Մովսիսի) զբուն զլիաւոր օրէնսն կամ զտառհրամանեան պատուիրանն¹:

109

Եւ այց ամենայն ժողովուրդն որ տեսանէր զփառսն Լստուծոյ եւ լսէր՝ զահի հորան, խորշեցան եւ կացին ի հեռաստանէ, եւ առն ջՄովսէս. «Իսա խօսեաց ընդ մեզ՝ եւ լուիցաւք. եւ մի խօսեցի ընդ մեզ Լստուած, գուցէ մեռանցիցիմք»: Ուստի թողն նմա զիշխանութիւն օրէնսդրութեան: — Իսկ Մովսէս տսէր. «Բաջալերեցարուք. զի վասն փորձելոյ զձեզ եկն առ ձեզ Լստուած. որպէս զի լինիցի երկեւղ նորա ի ձեզ, զի մի մեղանչեցէք»: Եւ Կոչեաց Մովսէս ի միզն եւ ի մօռախուղն ուր էրն Լստուած:

Եւ ոչ հրաման տայր նմա Տէր նախ կանգնել սեղան եւ մատուցանել զահս. ապա ընծայեցուցանէր ազգի ազգի օրէնս առ ի գիւրութիւն զլիաւորն օրինաց. կորզեաց նա զսօն շարաթուան եւ զերեսին սօնան զլիաւորս, եւ խոստացաւ բարութիւնս վասն պատուիրանապահացն²:

Ու այս ամենայն պատմեաց Մովսէս առաջի ժողովուրդեանն յորժամ դարձաւ ի լեռնէ անտի, եւ խոստացաւ ժողովուրդն պահել զամենայն: Իսկ Մովսէս գրեաց զքանս Տեառն ի մատենի, շինեաց սեղան երկոտասան սեամբք բաւ թուոյ երկոտասան ցեղիցն, եւ ետ մատուցանել ողջակէզս ի ձեռն երկոտասարդաց. ապա ընթերցաւ նա զգիր ուխտին լու ի լու ժողովուրդեանն, եւ ետ պատասխանի

¹ Եւս ԺԲ. Ի. — 17.

² Եւս Ի. 18... — 19.

ժողովուրդն. «Շամենայն զոր խօսեցաւ Յէր՝ արասցուք եւ լուիցուք»¹։ Եւ Մովսէս որակեաց արիւն զսեղանովն եւ զժողովրդս զեամբն առ ի հաստատութիւն ուխտին։

Ապա եւ Մովսէս միւսանդամ հրամանաւ Աստուծոյ ի լեռն Սինայի եւ եղեւ աներեւոյթ յաշաց ժողովրդեանն, եւ մնաց անգ զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր²։ Ի ժամանակին յայնմիկ տայր նմա Յէր զօրէնսն յօրինուածութեանց, այս ինքն պատուէրս վասն կարգելոյ եւ յօրինելոյ պաշտամունս Աստուծոյ հրապարակաւ, վասն տապանակի ուխտին, վասն վրանին ժամու, վասն քահանայիցն եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց³։ Եւ իբրեւ դարեաց Աստուած ի խօսելոյ, եւ նա Մովսէսի երկուս տախտակս օրինաց քարեղէնս՝ զքեալս մատամբն Աստուծոյ⁴։

110

Բայց յոյժ յերկարագոյն թուեցաւ Խորայեւացւոյն՝ յամեն Մովսէսի. այսպէս համարէին թէ մեռաւ։ Նմին իրի կուտեցան ի վերայ Ահարոնի եւ ասեն. «Արի եւ արա մեզ աստուածս՝ որ առաջնորդեցեն մեզ»։ Այրն աստուածապաշտ Ովբ՝ թուի թէ վասն ընդդէմ՝ գառնալոյ ժողովրդեանն խեռելոյ՝ սպանեալ իցէ։ — Իսկ Ահարոն զիջաւ առ ահին։ Եւ նա ածել զգինդսն իւրեանց ոսկիս (զի թերեւս այնպիսի դժուարին խնդրով՝ դարձուցէ զնոսա ի խորհրդոյ անտի⁵) եւ գործեալ կերպարանս ինչ՝ ըստ նմին գործեաց որթ ձուլածոյ, եւ բարրառ արձակեալ գոշեաց ժողովուրդն ուրախութեամբ. «Այս են աստուածք քո, Խորայէլ, որ հանին զքեզ յԱզիպատսէ», եւ կանգնեաց Ահարոն սեղան։ Ի վաղիւ անդր մատուցին զոհս Խորայեւացիքն. ապա կերան եւ արբին եւ յարեան ի խաղալ⁶։

Պաշտօն որթոյն նմանութիւն իմն էր պաշտամանն Ապիսայ կամ երնջոյն, եւ որպէս Ապիսն նշանակ էր Ոսիբեայ եւ արեգական, որ պաշտօն առնուին յՄն եւ ի Մեմփիս, նոյնպէս եւ որթն Ահարոնի՝ նշանակ կալոց էր Ճշմարտին Աստուծոյ, եւ լինել փոխանակ սեան ամպոյն եւ հրոյ որ հանգուցեալ էին ի վերայ Սինայի, բայց ի դէպ է թէ բազմաց ոչ նշանակ լոկ այն եղեւ, այլ կուտք։

Ինքնին իսկ Յէր իմացոյց Մովսէսի ի լերինն թէ յանցեաւ ժողովուրդն, եւ սպառնայր ջնջել զնոսա. բայց մեղմացաւ մեծաւ պաղատանօք ծառային իւրոյ Մովսէսի։ Եւ նա ի լեռնէ անտի եւ մօտ հասեալ ի բանակն՝ ետես եւ լուաւ զամբարշտութիւն նոցա, լի եղեւ սրտմտութեամբ, ընկէջ ի ձեռաց զտախտակսն եւ խորտակեաց զնոսա. ապա առեալ խարտեաց մանր զորթն եւ

¹ Եւթ ԻԴ։

² Եւթ ԻԵ — ԼԱ։

³ Եւթ ԼԱ. 18։

⁴ Աւգոս. եւ Թեոդ.։

⁵ Եւթ ԼԲ. — Ե։

⁶ Եւթ ԼԲ. — Ե։

ցանկալ՝ զփռչին ի վերայ ջրոցն՝ ետ ըմպել նոցա։ (Յետ այնորիկ ի մի վայր դռմարեաց զՆեառացիսն, հրամանն ետ վառել պատարաստել եւ զգլխաւորս յանցաւորացն անդէն յիւրեանց ազգականաց անտի կտորել։) Եւ անկան յաւուր յայնմիկ 3000 այր յիարայելէ ըստ Երրայեցւոյն եւ ըստ Եւթանասնիցն, 23,000 այր՝ ըստ հասարակաց օրինակին Լատինացւոց¹։

111

Սանգնեաց այնուհետեւ Մովսէս վրան առանձինն արտաքոյ բանակին, յորոյ վերայ իջեալ նստէր սիւնն ամպեղէն յորժամ մտանէրն Մովսէս ի ներքս խօսել ընդ Տեառն. «Եւ խօսէր Տէր ընդ Մովսիսի դէմ՝ յանդիման, որպէս ոք զի խօսիցի ընդ բարեկամի իւրում»,։ Եւ եղեւ իսկ արժանի տեսանելոյ զփառան Լատուծոյ, այս ինքն զհանդերձեալ անցս մարմնաւորութեան Արգւոյն Լատուծոյ եւ զեկեղեցւոյ նորա։

Ըրար նա այլ եւս նոր տախտակս քարեղէնս հրամանաւն Լատուծոյ, եւ ել ի վաղիւ անդր ի գլուխն Աինայի։ — Ընդ երեւեցաւ Տէր, եւ միւտանգամ պատուիրեաց հրամանս բազումս եւ զրեաց զօրէնս իւր ի տախտակսն նորս։ Եկաց Մովսէս դարձեալ զ40 տիւ եւ զ40 գիշեր ի վերայ լերինն Աինայի, ոչ եկեր եւ ոչ արբ։ (Յորժամ էջ նա ի լեռնէ անտի՝ փառաւորեալ էին երեսք նորա եւ արկանէր նա քող զերեսքն յորժամ խօսէր ընդ ժողովրդեանն²։

Ետցց Մովսէս Իարայելացւոցն զամենայն զոր խօսեցեալ էր Լատուծոյ. ետ շինել զվրան ժամուռն եւ կազմել զամենայն զկահ նորա³։ Իբրեւ կատարեցաւ ել ամենայն ի գլուխ՝ ծածկեաց սիւն ամպոյն եւ հրոյն զվրան ժամուռն, զԱրքութիւն Իարայելացւոցն, եւ փառքն Տեառն լլին զտեղին։ Եւ այն ամպ նշան լինէր այնուհետեւ դադարելոյ եւ չուելոյ Իարայելացւոցն⁴։

(Յետ պատուիրելոյ Տեառն ըմպելս զազգի ազգս պատարագաց եւ զօրինակ մատուցանելոյն եւ զկարեւոր ինչ իրս վան նոցա⁵, Լհարոն եւ որդիք նորս կարգեցան ի քահանայապետութիւն եւ ի քահանայութիւն հանդերձաւորութեամբ եւ օժանելով զնոսա իւղովն սրբով եւ պատարագաւն՝ որոյ արիւնն սրտեցաւ զնոքոք⁶։) Յետ մատուցանելոյ Լհարոնի զիւր զառաջին պատարագս, ապա երեւեցան փառքն Լատուծոյ եւ մաշեցին զողջակէզն⁷։

Եւն իսկ էր հուրն սրբութեան եւ նովին եւեթ պարս էր վարել ի պաշտամանն։ Նմին իրի յորժամ յետոյ Նադար (Նա-

1 Եւթ. ԼԲ. Գ — 30։

2 Եւթ. ԼԳ. ԼԴ։

3 Եւթ. ԼԵ — Ի։

4 Եւթ. Ի. 33 — 36։ Թաւ. Թ. 15 — 23։

5 Զ. Եւթ. Ե — Է։

6 Զ. Եւթ. Ը։

7 Զ. Եւթ. Թ։

բաղ) եւ Աբիուդ երկցազոյն որդիք Ահարանի հուր օտարամուտ արկին ի կիր, այրեցան ի հրոյ անտի որ ել ի Տեառնէ: Աւ զի յետ այսց զիսաց անգէն օրէնք եղան թէ մի արցեն քահանայքն զինի կամ օգն նախ քան զգործ պաշտամանն իւրեանց՝ պոպիոսի ինչ զոյ առնուլ ի միտ, թէ Նադարն եւ Աբիուդ արբեալ լեալ իցեն ¹:

(Յորժամ էինն տակաւին տա լերամբն Աֆնայի՝ ընկալաւ: Մովսէս եւ զայն եւս հրամանս որ կան ի Ղեւտական գիրան՝ վասն պէսպէս քաղաքային եւ աստուածաշառութեան պարագից եւ ասհմանադրութեանց ²:

112

Ի սկզբան ամին երկրորդի ելանելոյ Ազգիպտոսէ՝ բաժանեցան Իօրայեւացիքն ըստ Աստուծոյ հրամանին ի ցեղս եւ ի գունդս, եւ եղեւ առաջին հանգէս համարոյ նոցա, եւ դասն արք պատեւրազմի 603,550: Սոքա ամենեքին երկոտաւան ցեղք էին ընդ երկոտաւան նահապետօք ցեղիցն: Իսկ ցեղն երեքտաւաներորդ Ղեւեայ՝ յետ լինելոյ նորա առանձինն հանգէս համարոյ դասւ 22,300 այր, եւ բաժանեցաւ յերիս կարգս եւ իւրաքանչիւր կարգի սահմանեցաւ գործ ուս սպաս պաշտամանն Աստուծոյ ³:

(Յետ կատարելոյ ժողովրդեանն ըստ Աստուծոյ հրամանին յամսեանն առաջնում զածն Օւսակին ⁴, եւ ի գլուխ հանելոյ զպատրաստութիւն չուոյն, խաղացին յամսեանն երկրորդում ի Աֆնայէ յետ միոյ ամի, եւ չուեցին ընդ հիւսիսի յանապատն Փառանու, ուր առաջնորդէր նոցա Յորաբ (որ եւ Յոթոր՝ ըստ ոմանց) աներն Մովսէսի ըստ խնդրոյն Մովսէսի ⁵: Յայսմ արշաւանի ձանձրալիցալ Իօրայեւացւոցն ի Մանանայէ սկսան ցանկանալ մոց եւ տրանջել զՏեառնէ, եւ ընկալան պատուհաս հրոյ որ այրեաց զմանն մի բանակին ⁶: Իսկ Մովսէս ծանրացեալ ի բազմաթախան հոգոյ առաջնորդութեան ժողովրդեանն՝ համարձակեալ եցոյց առաջի Աստուծոյ թէ չկարէ ինքն միայն բաւական լինել ծանրութեան բեռինն: — Ըսէ յայնժամ Տէր ցՄովսէս ընտրել ի ծերաց ժողովրդեանն եւթանասուն այր եւ ժողովել զնոսա տա վրան ժաման: Իրրեւ ի գլուխ հան Մովսէս զհրամանս Աստուծոյ՝ էջ Տէր ամպով, եւ որպէս խոտացեալ էր յառաջագոյն՝ բաժանեաց ի հոգւոյ անտի Մովսէսի եւ ետ արանցն, եւ իսկ եւ իսկ վաղ վաղակի երեւեցան արդիւնք հոգւոյն ի նոսա ⁷: Այսպէս առաջին խրատն Յոթորայ այժմ ուրեմն առ զօրութիւն եւ հաստատութիւն ⁸:

1 Ղեւ. 4:

2 Ղեւ. 40 — 41:

3 Թու. 11 — 12:

4 Թու. Թ. 1 — 5:

5 Թու. 4:

6 Թու. 40. 1 — 6:

7 Թու. 40. 10 — 17, 24 — 26:

8 Տե՛ս եւլթ 4Ը. 10...

Միանգամայն ազդ. արար Մատուած Իսրայելացւոցն թէ վաղեւ
 քաղէ նոցա միս ցյազ ի կերակուր ամսոյ միոջ, մինչեւ Մովսէսի
 իսկ զարմանալ, եւ ասել ցնա թէ ամենայն արջառ. եւ ոչխար եւ
 ամենայն ձկունք ծովուն միանգամայն չեն բաւական յագեցուցա-
 նել զայսչափ ժողովուրդ¹:

Բայց յարոյց Տէր հողմ ի ծովակողմն կուտէ եւ խաղացոյց
 լորամարգի բազում յոյժ որ թռչէին առ երկուս կանգունս յեր-
 կրէ, ապա անկան ի խոնարհ միոյ աւուր զնաց ճանապարհի շուրջ
 զքանակաւն: Ժողովեաց ժողովուրդն զերկուս տիւս եւ զմի գիշեր,
 եւ ապիտեցին յարեւու զթռչունսն (զոր ամանք ի մեկնչաց մարախս
 համարին)²: Բայց առ պատուհասի օրկորստութեան նոցա եւ
 ցանկութեան՝ անկաւ ախտ ի վերայ նոցա, մինչեւ բազմաց մեռանել
 եւ անդէն թաղել, ուր ցանկացեալքն իսկ էին. եւ կոչեցաւ տե-
 ղին գերեզմանք ցանկութեան³:

Յայտ իմն է թէ լորամարգին յԱօխացւոց աշխարհին եւ ի
 հարաւակողմանսն Նւրուպայ միահոյլ շարժեալ խաղան անթիւ
 բանակօք, եւ յորժամ ընդ ծով անցանեն, դունդադուռնդ ան-
 կեալ յուժոյ թօթափին ի ծովեզերսն: Սահայն այս բնական իրք
 յայտնի նշան եւ զքանչեղք էին այնու՝ զի Մատուած զայն կարգէր
 եւ յառաջագոյն յայտ առնէր, եւ զի անսովորական իմն էր անչափ
 բազմութիւնն նոցա⁴:

114

Իբրեւ հասին Իսրայելացիք յանապատն Փառանու՝ առա-
 քեաց Մովսէս հրամանաւ Մատուոյ երկոտասան լրտեսա մի մի
 յիւրաքանչիւր ցեղից յերկիրն Վանանու: Յորս էին Վաղէր որդի
 Յեփոնեայ, եւ Ովսէա որդի Նաուեայ, հաւատարիմ պաշտօնեաց
 Մովսէսի, զոր Մովսէս Յեսու (Միսուս) փրկիչ անուանեաց, զի
 նա սահմանեալ էր տանել զԻսրայելացիսն յերկիրն աւետեաց:

Պատուէր տուաւ սոցա երթալ դիտել զերկիրն եւ զքանկիչս
 նորա: Հասին նոքա մինչեւ ցՈւտհոր առ լեռնոտաճին ի բանանու
 առ սահմանօքն հիւսիսոյ: Նշ ի գառնալն իւրեանց եկին ի հա-
 րաւոյ մինչեւ ցհին քաղաքն Վերրոն եւ հասին մինչեւ ցՁորն
 ողկուզոյ (Նահալ Նսկող), ի հարաւոյ արեւմտից Նրուսաղեմի:
 Նշ հասին անտի ուռ որթոյ հանդերձ ողկուզով միով խաղողոյ,
 եւ բարձին զնա լծակօք աղբ երկու (նա եւ ցայժմ նոյնչափ ողկոյղք
 անդ գտանին ըստ վկայութեան նորոցն ճանապարհորդաց): ապա
 յետ քառասուն աւուրց դարձան յետս:

¹ Թաւ. ԺԱ. 18 — 25:

² Թաւ. ԺԱ. 31, 33:

³ Թաւ. ԺԱ. 33, 34:

⁴ Յեւ եւթ ԺԶ. 13, 15:

Վաղելի գովեցին լրանալն զպողարեբութիւն երկրին Վանաւ, նու եւ ցուցին օրինակաւն, բայց սառւարացուցին իմն զԹիւ բնակչացն եւ զաւժղնութիւն նոցա, եւ զամբութիւն քաղաքաց նոցա. մանաւանդ ահագինս իմն նկարէին զլճակեանան (զսկայաղունան): Օտւր ջանայր Վաղէք հանգարտեցուցանել զժողովուրդն որոց զահի հարեալ էր ի բանից նոցա. ժողովուրդն Թեթեւամիտ բառ բասել սկսաւ եւ արանջել. խորհէին իմն դառնալ այսրէն յԱզգիպատա եւ կամէին ընտրել առաջնորդ շուշն իւրեանց: Իսկ Յեսու եւ Վաղէք պատառեցին զձորձա իւրեանց առ նշանակի տրամելոց ընդ զարծո նոցա, եւ խոստանային ժողովրդեանն Թէ Տէր ածցէ զնոսա յերկիրն յայն գեղեցիկ եթէ կայցեն նոքա հաւատարիմք Տեսուն, բայց Խորայել բողոք բարձեալ աղաղակեաց քարկոծ առնել զնոսա:

Հայնժամ ապա յայտնեցան փառքն Տեսուն ի վերայ խորանին վկայութեան եւ սպառնայր Լստուած Մովսէսի ջնջել զԽորայել. միւսանգամ աղաչէր Մովսէս զՏէր ներել յանցանաց նոցա, եւ համարձակէր եւս ածել զնա ի գութ վասն պատուոց եւ փառաց նորա: Եւ ասէ Լստուած ցնա. «Երեւցից դոցա ըստ բանի քում», բայց ազդ արար ի ձեռն Մովսէսի՝ Խորայելացւոցն, Թէ ոչ ոք յայնցանէ որ ելին յԱզգիպատէ եւ յետ այնչափ նշանացն խոտապարանոց դասն՝ տեսանիցէ զերկիրն Վանանու, ամենեքին ի քառասուն ամսն զոր շրջեցին յանապատին՝ անդէն անկցին, բայց միայն ի Յեսուայ եւ ի Վաղէքայ: Եւս հրամայէր դառնալ այսրէն յետս ի կողմն Սարմիր ծովուն:

116

Իբրեւ ծանոց Մովսէս Խորայելացւոցն զկաման Լստուծոյ՝ տրամեցան եւ տխրեցան յոյժ. բայց փոխանակ հնազանդն լինելոյ՝ ցուցին զանձինս կազմն երթալ առնուլ զերկիրն: Օտւր խրատեաց զնոսա Մովսէս եւ յառաջագոյն զգուշացոյց Թէ պարտելոց են, զի չէ Տէր ընդ նոսա, բայց սակայն իբրեւ նոքա կուրացեալ խոսքացին յառաջ ի կողմն լերինն՝ ինքն Մովսէս եկաց ի բանակին տապանակաւն: Իսկ Լմազեկացիքն եւ Վանանացիք որ բնակեալ էին ի լերինան՝ անկան ի վերայ Խորայելացւոցն, պարտեցին զնոսա եւ արդեցան զհետ նոցա մինչեւ ցճորմա (ճերմա)²: Եւ յայէս հարկեալ Խորայելացւոցն՝ դառնային յանապատն Լստուածաց, եւ անդ շրջեցան երեսուն եւ ութ ամ, մինչեւ ի չափ հասանէր մեւս եւս ազգ նոր եւ հլու, եւ փախճանէր ազգն հին:

Ի խաղալն իւրեանց զնային կարգաւ այսպէս. ցեզն Յուդայ հանդերձ փոքր ցեղիւքն Խաղբարայ եւ Օւրուղունի խաղալին

յառաջոյ, զհետ նորա ցեղն Ռաբինի ընդ ցեղիցն Ըմուսի եւ Վադայ. ապա ցեղն Ղեւեայ Արաւելեամբն. զինի նոցա ցեղն Նափթի ընդ ցեղիցն Մանասի եւ Ինիամինի, եւ յետոյ քան զամենեւին ցեղն Վանայ ընդ ցեղիցն Լաերայ եւ Նեփթալիմայ¹։

Ի բանակի անդ կայր ի միջավայրի վրանն սուրբ, յարեւելից նորա կային քահանայքն եւ յարեւմտից Ղեւտայիք, շուրջ զնորոք մնացեալ ցեղքն, յարեւելից կողմանէ՝ առաջին զուսթ բանակին (Յուզա), ի հարաւոյ կուսէ՝ զուսթն երկրորդ (Ռաբէն), յարեւմտից՝ զուսթն երրորդ (Նափթ), եւ ի հիւսիսոյ՝ զուսթն չորրորդ (Վան)²։ Չգէր տարածանէր բանակն իրեւ մից աւար Ճանապարհ չորեքկուսի, տնէր զբունս եւ թերեւս պատնէշ եւս եւ խրամս. այնպէս իմն կարգեալ եւ յօրինեալ էին վրանքն՝ որպէս զի մարթ էր անցանել ընդ մէջ նոցա. անդ էր տեղի մեծ վանառաց Երաբացւոցն։ Վառանէին կերակուր ի մշակութենէ երկրի, ի դարմանոյ խաշանց եւ անդեայց, ի ձկնորսութենէ, եւ կամ յազգի ազգի մրգոց, մանաւանդ ի Մանանայէ (որ էր հացն օրրատօրէ)։ զոյր աղ լիութեամբ, զջուր պեղելով հանէին, վասն մաքրութեան եւ կարգաւորութեան ինամ տանէին օրէնքն³։ Բազում անգամ ըստ պիտոյից ժամանակին փոխեցաւ բանակն, եւ համարին բանակեալք նոցա 47 — 50⁴։

116

Ղեւայ լինէր ի ժամանակն յայնասիկ զի Աորիս որ էր սերեալ յերկրորդ օրգւոյն Ղեւեայ, որպէս Եհարոնն եւ Մովսէս ի Աահաթայ (քանզի հայր նորա էր Աահար հօրեղբորորդի Եմրամայ) հանդերձ Վաթանաւ, Եթիրոնիւ եւ Եւանաւ որ ի ցեղէն Ռաբինի էին, եկաց հակառակ Մովսէսի եւ Եհարոնի, եւ երկերիւր յիսուն այր ի զլիաւորաց եւ յանուանեաց ժողովորեանն յարեցան ի նոսա։ Եւ որպէս Աորիս քահանայապետութեանն անն եղեալ էր, այսպէս եւ մնացեալքն քահանայութեան թէին ածէին։ Առաւեցան նոքա ի վերայ Մովսէսի եւ Եհարոնի եւ ասեն. «Ըմենայն ժողովուրդն եւ ամենեքեան սուրբք են եւ Տէր ի միջն նոցա, եւ արդ ընդէր ճոխացեալ էք (երկրին դուք) ի վերայ ժողովորեանդ Տեառն»։ (Առաջնումն՝ խրատու եւ թելադրութեամբ կամէր ածել Մովսէս զնոսա ի կարգ, բայց նոքա առաւել եւս ամբարտաւանեալ ապստամբեցին եւ ոչ կամէին հնազանդել նմա։ Եւրա կոչեաց զնոսա Մովսէս ի վաղիւ անդր ելանել առաջի Տեառն բուրուսաօքն իւրեանց. ելին նոքա յաւուրն երկրորդի եւ ամենայն խորոյել ընդ նոսա առաջի խորանին վկայութեան,

1 Թու. 2. 18 — 38.

10 — 14.

2 Թու. Ը. 51 — 53. Բ.

4 Թու. ԼԳ. 1 — 48.

3 Թու. Ե. 3 — 4. երեւ. Կ. ԵԳ.

զի ժողովեալ էր զնոսա Արթուր ընդ հենքն իմն Մովսիսի եւ Ահարոնի: — Ենդէն իսկ եւ իսկ երեւեցան յայնժամ ամենեցուն՝ փառքն Տեառն եւ հրամայեաց Տէր Մովսիսի եւ Ահարոնի ելանել ի բաց ի ժողովրդենէն զի ջնջեցէ զամենեւին: Բայց ըստ աղաւթի ինչոյ նոցա զԱստուած՝ թոյլ ետ Աստուած Մովսիսի անջրպետեալ քեցել ի բաց զգլխաւորս ապստամբութեանն ի Տեառն տնտի: Իբրեւ այն լինէր, ցուցանէր Մովսէս ժողովրդեանն թէ սատակելոյ են ապստամբքն, եւ լինելոյ է այն նշանակ թէ Տեառն առաքեալ է զնա. այն ինչ բանքն ի բերանի էին՝ պատարեցաւ երկիր եւ եկուլ զԱրթուր, զԱհարոն եւ զԵփրոն եւ զազնա նոցա եւ զամենայն ինչս, եւ ել հուր ի Տեառնէ եւ այրեաց զերկիրս եւ զյիսուն տուն, որ զխուճիս մատուցանէին:

Բայց ի վաղիւ անդր տրտնջել սկսան որդիքն Իսրայելի զՄովսիսի եւ զԱհարոնէ եւ ասեն, թէ դուք կոտորեցէք ժողովուրդն Տեառն, եւ կուտեցան ի մի վայր, մինչեւ դիմել Մովսիսի եւ Ահարոնի ի խորանն վկայութեան, զորս եւ ծածկեաց վաղվաղակի ամպն. եւ երեւեցան փառքն Տեառն եւ խօսեցաւ Տէր, թէ «Մեկնեցարուք ի միջոյ ժողովրդեանդ, եւ սատակեցից զդոստ միանգամայն»: Պատուէր ետ Մովսէս եղբոր իւրում ճեպել բուրուսաւան ի մէջ ժողովրդեանն՝ հաշտեցուցանել զնոսա ընդ Աստուծոյ, քանզի սկսեալ էին պատիժքն: Երար Ահարոն որպէս ասացն Մովսէս, արկ խուճի վրան ժողովրդեանն եւ դադարեաց սատակումն: Բայց որ ի հրոյն սատակեցան էին 14,700 այր¹: — Այսպէս քահանայապետն Ահարոն լինէր առակ օրինակի միջնորդին Աստուծոյ եւ մարդկան՝ Վրիսառոսի:

Ասան հատառեղոյ զիրաւունս քահանայութեան ի տան Ահարոնի, արար Տէր նշան նոր: Հրաման առ Մովսէս յԱստուծոյ զրել զանուանս երկատառան իշխանաց ցեղիցն ի վերայ երկատառան գաւազանաց դօտացելոյ, եւ ի վերայ գաւազանի ցեղին զեւեայ դրոշմել զանուն Ահարոնի, եւ դնել զնոսա առաջի տապանակի ուխտին: Ի վաղիւ անդր դալարացեալ ծաղկեցաւ գաւազանն Ահարոնի եւ երեւեցոյց ընկոյզ, որպէս կանխագոյն ասացեալ էր Տեառն, եւ Մովսէս եցոյց ժողովրդեանն, եւ ապա եղ զնա ի պահեստ առաջի տապանակի ուխտին ²:

117

Յամենանն առաջնում (39երորդ տարւոյ) դարձան միւսանդ, դամ Իսրայելացիքն յանապատն Սին, եւ բանակեցան մօտ ի Ահարէս. անդ վախճանեցաւ Մարիամ քոյր Մովսիսի եւ անդէն թաղեցաւ:

Բայց ժողովուրդն զայրացեալ էր վասն նաւազութեան ջրայն, եւ արանջէին յայանապէս: Ղիսմեցին յայնժամ Մովսէս եւ Լհարան ի խորանն վկայութեան եւ անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց: Եւ երեւեցան նոցա փառքն Տեառն, եւ Լառուած պառաւիրեաց Մովսէսի առնուլ զգաւազանն, եւ ինքն եւ Լհարան ժողովեցեն զժողովուրդն եւ առաջի աչաց նոցա բարբառիցին ընդ վիմին եւ տացէ վազփաղակի ջուր վէմն: — Երբք Մովսէս որպէս հրաման ետ նմա Տէր. ապա խօսեցաւ եւ ասէ. «Ղուարաք ինձ անհաւանք. միթէ ի վիմէն յայանանէ հանիցեմք ձեզ ջուր: Եւ ամբարանեալ Մովսիսի զձեռն իւր՝ Եհար զվէմն երկիցս անգամ եւ ել ջուր բազում. եւ արք ժողովուրդն»:

Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս եւ ցԼհարան. «Փոխանակ զի ոչ հաւատացէք դուք ինձ, սուրբ առնել զիս առաջի որդւոցն Իսրայել. վասն այդորիկ ոչ սանկցիք դուք զժողովուրդդ յերկիրն՝ զոր ետու դոցա»: (Յանցանք նոցա յօրինակի անդ գործելոյն էին՝ որով հանին զջուրն ի վիմէն. քանզի անվատահաւթիւն իմն եւ անհաւանդութիւն նշմարեցուցանէին. փոխանակ հրաման տալոյ վիմին՝ հարին զվէմն. նա եւ առաջին բանքն զոր ընդ ժողովուրդեանն խօսեցաւ Մովսէս՝ թերութիւն իմն վատահաւթեան ցուցանեն: Իսկ տեղին վասն արանջելոյ Իսրայելացւոցն՝ անուանեցաւ ջուր բառնաւորաց ¹:

Եւ արեւոյ Մովսէս հրեշտակս ի Սագեայ առ Լազովմեցեան ինդրել զի անցցեն ընդ սահմանս նոցա. եցոյց նոցա թէ ի միջեւ ազգատահմէ են ազգքն երկզբին, եւ խոստացաւ յանցանէն չգործել ինչ ամենեւին վնաս Լազովմեցւոցն: Բայց Լազովմեցիք չառին յանձն, եւ պատրաստեալ ելին ի մարտ պատերազմի հաբուսս գնդօք, մինչեւ խոյս տալ Իսրայելացւոցն ի նոցանէ ²:

Ս ասն այնորիկ ելին նորա ի Սագեայ եւ եկին ի Հովբ լեռան: Ընդ հրամայեաց Տէր Մովսիսի հանել զԼհարան եւ զնորին որդի Լազիազար ի լեռանն, եւ անդ մերկացուցեալ զպատմութեան քահանայութեանն յԼհարանէ, զգեցուցանել Լազիազարու, զի մեռանելոյ է Լհարան վասն անհաւանդութեան իւրոյ: (Ետ կտուրելոյ Մովսէսի զհրամանն՝ մեռաւ Լհարան (123 ամաց, 1461 կամ 1448) ի Հովբ լեռին, եւ սուգ առ ի վերայ նորա ամենայն ժողովուրդն աւուրս երեսուն ³: Եթող նա որդի Լազիազարէ թէ (կամ Լազիայ) որ էր ի ցեղէն (Յուդայ) զԻթամար, բաց ի քահանայապետէն Լազիազարայ ⁴: Գիրք՝ մեծամեծ գովութիւնս յօրինեն Լհարանի ⁵:

¹ Թու. Ի. 1 — 18:

² Թու. Ի. 14 — 21:

³ Թու. Ի. 23 — 28:

⁴ Եւեթ Զ. 23:

⁵ Սերգ Ին. 7 — 27:

(Զարձակեցաւ ի վերայ Իսրայելացւոցն քանանացի Թագաւորն Երազայ, եւ պարտեցին զնա Իսրայելացիք Տեառն օգնականու թեամբն, եւ քանդեցին զազումն ի քաղաքաց նորա: Եւսա շէր- ջեցան պատեցին զկողմանքն Եղգովնացեաց եւ եկին ի Հովր լեռնէ ի կողմն Դարմիր ծոփուն, եւ ձանձրացեալ ի գծուարութենէ ճա- նապարհին՝ տրանջեցին զԼատուծոյ եւ զՄովսիսէ:

(Հայնժամ առաքեաց Տէր աղգ ինչ օձից ի կարի Թունաւո- րաց որ վասն ջերմացուցիչ հարուածոցն՝ կատրիչքն անուանեցան: Եղաչեցին Իսրայելացիքն զՄովսէս ինել բարեխօս Լատուծոյ, եւ նա կաց յաղօթս վասն ժողովրդեանն: Եւ հրաման եա Լատուած Մովսէսի գործել օձ մի պղնձի եւ կանգնել զնա ի բարձու, զի ի հայել ի նա օձահարին՝ բժշկեացի: Աստարեաց Մովսէս զհրա- մանն Լատուծոյ, եւ որ միանգամ հայեր ընդ օձն՝ ապաքինէր ¹: Եւս օձ պղնձի համեմատեալ ընդ օձին որ ի գրախաի անգ մահ գործեաց՝ առաւ օրինակի էր Լատուածորդւոյն՝ որ ի խաչին բար- ձրացաւ, եւ բժշկեաց ի հարուածոց օձին այնորիկ (մեղաց) ²: (Յետոյ օձն պղնձի ի կուռս եղել Իսրայելացւոցն, եւ յայն սակս իսկ խանգարեցաւ ³:

Եւսա ուրեմն հասին Իսրայելացիք ի ձոր մի մեծ ի վերայ տահմանաց Մովարացւոցն, եւ անդ ինէր այնուհետեւ սկիզբն առնլոյ զարեւելակողմն երկրին Վանանու: 1. Վանգի խնդրեցին նորա ի Սեհոնէ արքայէ Լմովհացւոց անցանել ընդ երկիր նորա, հանդերձ պայմանօքն որովք Եղգովնացեացն խնդրեցին: Բայց եւ Սեհոն չառ զայն յանձն, եւ խաղաց ընդ առաջ նոցա. այլ ի պարտութիւն մատնեալ առաջի նոցա ջնջեցաւ համօրէն ժողո- վըրդեամբ իւրով: Եւ առաւ ամենայն երկիրն Լմովհացւոց Եւ- նոմն գետոյ մինչեւ ցգետն (Զարովի հանդերձ գլխաւորն քաղաքաւ Եսերոնիւ: 2. Եւսա խաղացին Իսրայելացիքն ի վերայ Թագաւո- րութեան Բասանու. ընդդէմ դարձաւ նոցա Սվգ արքայ Բասա- նացւոց, այլ հարաւ նոյնպէս եւ սպառեցաւ ազգն նորա. զսահ- մանս նորա ի (Զարսկ գետոյ մինչեւ ցգետնն՝ 60 ամուր ամուր քա- լաքօք առին Իսրայելացիքն ⁴: 3. Օւսյս ամենայն երկիր եա Մով- սէս ցեղեցն Վադայ, Սուրբինի եւ կիսոյ ցեղին Սանասէի ի բաժին ժառանգութեան՝ հանդերձ խոստամբ օգնական ինելոյ եղբարց իւրեանց առնուլ զարեւմտակողմն Վանանու, բայց զքնատնիս իւրեանց թողին նորա անդ ի բաժնին իւրեանց զոր առին ⁵:

1 Թու. ԻՄ. 1 — 9:

2 Տեա Եղհ. Գ. 14, 15:

3 Տեա Գ. Թագ. 2Ը. 4:

4 Թու. ԻՄ. 21 — 25: Տեա եղհ. Գ.

Բ. 24 — 27. Գ. — 12:

5 Թու. ԼԲ. եղհ. Գ. Գ. 12....

Իբրեւ լու եղեւ Ռազակայ արքային Մովսրացւոց վտան յազ-
թութեանցն Իսրայելի, զահի հարաւ վտան թագաւորութեան
իւրոյ, եւ անն ունէր արկանել իմն զնոսա ի զօրութենէ կախա-
դանօք: Սամէր նա ածել ղՌազաամ զայրն գիւթ ի Միջագետաց
պատարագօք զի եկեալ նզովիք հեռացուցէ զԻսրայել ի սահ-
մանաց նորա: Չառ Ռազաամ զառաջինն յանձն ըզձանալ չար ինչ
Իսրայելացւոցն, զի արգելեալ էր այն նմա ի հետունէ. բայց շա-
ցեալ եւ ի մեծամեծ եւս պատարագաց՝ ել ի ճանապարհ, ի մտի
եղեալ անաւոյ բանիցն Ռազակայ՝ հակառակ միւսանգամ զգուշա-
ցուցանելոյ զնա հետուն:

Բայց հրեշտակ հետուն ել եկաց ընդ առաջ իշոյն յորոյ վե-
րայ նստեալ գայր Ռազաամ, եւ տեսեալ իշոյն զհրեշտակն՝
սկսաւ խաւարիւն. զուր հարկանէր զնա ստէպ Ռազաամ, չկարէր
խազալ յառաջ քանզի արգել կայր նմա ընկիծեալ հրեշտակն,
եւ ապա նստաւ անդէն էշն ընդ Ռազաամու: Բարկացաւ Ռա-
զաամ եւ եհար զնա միւսանգամ. խոսել սկսաւ էշն եւ ամբաստա-
նել թէ ընդէր հարկանիցէ: Եւս ետես եւ Ռազաամ զհրեշտակն
եւ անկաւ առաջինորա: Իսկ սա կշտամբեալ յանդիմանեաց զթիւ-
րութիւն Ռազաամու եւ միւսանգամ պատուիրեաց ոչ ինչ այլ
ինչ խօսել բայց միայն զոր հէրն ասիցէ նմա՝: Ի՞նչ արդարեւ
էշն բարբառեցաւ եւ ոչ եթէ պատրանք եւեթ եւ ցնորք մտացն
Ռազաամու իրքն էին՝ յայտ է ի բանից առաքելոյն Պետրոսի՝
Վանզի յամօթ արար Լստուած պանչելապէս զայրն ամբար-
տաւան որ ստամբակեալ հակառակ կայր նմա, եւ որպէս էշն՝
Լստուծոյ ամենագօրն զօրութեամբ զմարդկեղէն բարբառն ածէր
զոր ինքն չիմանայր, ըստ նմին օրինակի եւ Ռազաամ ակամայ
հակառակ յօժարութեանն իւրում ստիպեալ տագնապէր այժմ
գովել եւ օրհնել զԻսրայելացիսն:

Քանզի իբրեւ եհառ Ռազաամ առ Ռազակ՝ մատոյց նա ի
բարձաւանդակին Ռահաղու եւթն զոհս զուարակաց եւ խոյոց
յեւթն բազինսն, զոր ետ կանգնել Ռազակայ, եւ անդէն արկ ի
բերան նորա հէր գեղեցիկ ինչ օրհնութիւն ի վերայ Իսրայելի:
Չայրացեալ Ռազակայ առ տարաւ զնա ի բարձաւանդակն Փառ-
գայ (ի կատար կոփածոյին). անդ միւսանգամ մատոյց Ռազակ
զոհս, բայց ոչ ինչ այլ ինչ կարաց խօսել զԻսրայելէ բայց օր-
հնութիւն եւ յաղթութիւն: Երրորդ անգամ մատոյց Ռազաամ
ի խնդրոյ թագաւորին զոհս ի կատարն Փեղովոյ, բայց եւ
անդ հարկեցաւ խօսել զոր ինչ հէր եղ ի բերան նորա. եւ պատ-
մեաց նա զյաղթութիւնս եւ զմեծութիւն Իսրայելի, եւ հայե-

ցեալ յառյապա ժամանակն գոչեաց այսպէս. «Նրազեցէ աստղն (Յակոբայ եւ յարկէ շառախղ (կամ այր) յիսրայելէ», որով յայտնի իսկ զՄեփայէ ակնարկէ¹: Եղա մարգարէացաւ զաստակումն այլ եւ այլ ազգացն: Եւ այնու իմն օտար էր Ռազաւամ ի սրբոցն մարգարէից՝ զի սիրաք սոցա միարան էին ընդ Հոգւոյն Լստուծոյ որ ի նստա բարբառէր²: — Յետ այնորիկ դպումաւ անտի, եւ Ռազակ եւս գնաց այդքէն ի անդի իւր³:

121

Ռանակեցան Իսրայելացիքն ժամանակս ինչ ի գաշտավայրան Սատտիմայ, եւ բազումք ի նոցանէ պղծեցան յամբժարից պաշտամանն Ռեզփեզովայ, որ զեղխազործութեամբն պատուէր⁴: Եւս գործ մոլորութեան նոցա գործեցաւ ըստ խրատուն Ռազաւամայ ի Սովարացւոց եւ ի Սագիանացւոց վասն տկարացումանելոյ եւ մեղկելոյ զիսրայելացիան⁵, որ զմեղմեխ խորհրդոց «ասնն ամպարչտի եւ ժլատի», յայտ առնէ⁶: Յայնժամ. հրաման ետ Տէր Սովսիսի ժողովել զգլխաւորս ժողովողեանն եւ պատուէր տալ նոցա կոտորել զյանցաւորսն: Իսկ Փենեհէս որդի Լոդիազարու իրրեւ ետես զՕւամբրիզորդի իշխանի ուրուք Ըմառնեանց զի ոչ համարեցաւ պատկառանս՝ անել կացուցանել հրապարակաւ տես՝ կին մի՝ դուտոր մեծամեծացն Սագիանացւոց, գիմեաց նա ի անդին ամպարչտութեան եւ ի բարկութեանն իւրում եհար գերկոսին զեղարդեամբ: — Եւս Լստուծոյ ազգեցութենէ գործեցաւ. քանզի առժամայն իսկ եւ իսկ գաղաղեաց հարուածն (ժանտն) յորմէ այն ինչ անկեալ էին 24,000 ոգիք. եւ յայտ աբար Տէր Փենեհէսեայ ի ձեռն Սովսիսի թէ հանդ եղեւ նմա գործն՝ «զի գարձոց զբարկութիւնն Լստուծոյ յորդւոցն Իսրայելի», եւ խոստացաւ «ուխտ խաղաղութեան», հանդերձ «յաւիտենական քահանայութեամբ»,⁷ Թէպէտ եւ յետոյ բարձաւ քահանայութիւնն ի զաւակէ նորա, ի ժամանակի զի անդի որ յԹամարայն էր՝ եկաց քահանայապետ. այլ Ռազովկաւ գարձաւ միւսանդամ ի ցեղն Փենեհէսայ եւ մնաց ի նմին ցեղի եւ յետ գերութեանն:

122

Յետ ընդունելոյ պատիժս վրիժապարտիցն՝ հրաման ետ Տէր Սովսիսի եւ Լոդիազարայ առնել հանդէս համարոյ ամենայն Իսրայելի ի քանաամենից եւ ի վեր, եւ գտաւ համար երկուսասան

1 Տե՛ս Եսայ. ԺԱ. 1—3:

2 Սօդ. ԻԴ. 1, 2:

3 Թաւ. ԻԳ. ԻԴ:

4 Թաւ. ԻԵ. 1—2:

5 Թաւ. ԼԱ. 19: Տե՛ս Յոս. Բ. 14:

6 Տե՛ս Բ. Գեար. Բ. 15: Եսայ. 11:

7 Թաւ. ԻԵ. 3—16: Տե՛ս Սօդ.

ԻԵ. 26—30:

ցեղին միահամուռ 601,730 այր պատերազմող, որ 2000-աւ շափ նուազագոյն է քան զառաջին հանգիւն. բայց զարմանալի իմն էր խոր թուոյ իւրաքանչիւր ցեղին առանձինն: — Յայտնուազի էին Ղեւտացիքն 23,000 ուրի: — Այլ յամենայն իսկ ի ցեղան ոչ ոք էր մնացեալ յառաջնոց անցերոյն ի հանդիսի՝ վասն սասանգու նաթեանն իւրեանց, բայց միայն Յետա եւ Վաղէր¹:

Հանդերձ այնու հրամայեալ էր Աստուծոյ ցՄովսէս առնուլ զվելժ ի Մարդիանացւոցն վասն նենգութեանն իւրեանց՝ մուրեցուցանելոյ զԻսրայէլ ի կռապաշտութիւն²: Եւ խաղացին յիւրաքանչիւր ցեղէ հազար այր, եւ Լազիազար քահանայապետ ընդ նոսա՝ ի վերայ Մարդիանացւոցն: Իբրեւ յաղթեցին նոցա՝ հարին զամենայն արու Մարդիանացւոյ, զհինգ թագաւորս եւ զՎաղաւամ՝ ապա կռարեցին եւ զխանայն, քանզի գործի իսկ ըսալ էին նոքա մուրաթեանն. իսկ զիցա (զորս ի գէտ էր ի հանդերձիցն ճանաչել) եւ զաղոյս յիդափան ազգէն թողին կենդանի. առին զխապուտ կողարուտ քաղաքաց եւ զեղից եւ ապա հրձիգ արարին զնոսա. մասն մի ի մեծ աւարէ անաթ արեցաւ Աստուծոյ եւ մասն մի բաշխեցաւ յետ որրութեանց ինչ³:

123

Ի կատարած կոյս ամացն քառասնից ելին յԼազիազաւտէ, եկեալ հասեալ կայր ժամանակ առնոյ իսրայելացւոցն զբուն երկիրն Վանանացւոյ. միանգամայն ի նմին ժամանակի յայանեալ Տէր Մովսիսի թէ հասեալ է վախճան նորա: Պատասխանի եւ Մովսէս ը հպատակութեամբ. «Տեսցէ Տէր Աստուած հոգւոյ եւ ամենայն մարմնոյ՝ այր ի վերայ ժողովրդեանս այսորիկ, որ ելանիցէ առաջի սոցա, եւ որ հանիցէ եւ մուծանիցէ զսոսա. եւ մի ընիցի ժողովուրդս Տեառն իբրեւ զսխար՝ որոյ ոչ իցէ հալիւ»:

Եւ Տէր տակ. «Առ գու քեզ զ(Յետա որդի Նաւեայ) զայր յորում գոյ հողի, եւ զիցես զձեռս քո ի վերայ նորա: Եւ կացուցես զնա յանդիման Լազիազարու քահանայի եւ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն. եւ պատուիրեցես վասն նորա յանդիման նոցա. եւ տացես ի փառաց քոց ի վերայ նորա, զի լուիցեն նմա որդիքն իսրայելի: Եւ կացցէ առաջի Լազիազարու քահանայի, եւ հարցցեն ի նմանէ զիրաւունս յայանութեանց առաջի Տեառն, ըսա բանի բերանոյ նորա գործեացէ», Եւ ար Մովսէս որդէս հրամանս եւ նմա Տէր: Եւ այնպէս պայազատէր զնա Յետա իբրեւ զօրավար, ի մեծամեծ ինչ իրա պարտ էր նմա ընթանալ առ քահանայապետն, ուր Մովսէս ինքնին ընդ Տեառն խոսէր⁴:

¹ Թու. ԻԶ:

² Թու. ԻԵ. 16 — 16:

³ Թու. ԼԱ:

⁴ Թու. ԻԵ. 13 — 20:

Դարձեալ յանձն առնէր Մովսէս զգործ բաժանման երկրին Վանանացւոյ՝ (Յետւայ, 1) զիսազարաց քահանայապետի եւ իշխանաց տանն ցեղիցն միանգամայն (բաց ի Սուրբնէ եւ ի Վաղայ եւ ի կիսոյ ցեղէն Մանասէի)։ առհմանէր նա եւ զթիւ քաղաքացն Ղեւտացւոյ եւ զհամար քաղաքացն ապաստանի եւ զնոցա բաժանմանն զօրինակ¹։ Ի կարգեւն զիրոջ զայդոսիկ եւ զայլ եւս իբր յառաջ քան զայս՝ բազում եւ այլ օրէնս ընծայեցուցանէր կամ մեկնութիւնս օրինացն²։

124

«Խօսեցաւ Մովսէս ընդ ամենայն որդիսն Իսրայելի, ըստ ամենայնի որպէս պատուիրեաց նմա Տէր առ նոսա,»։ Եւ իրկորորէր նոցա զոր ինչ ի Սինայէ եւ այսր անցք անցեալ էին ընդ նոսա, եւ յուշ արկանէր նոցա զգործս այլ եւ այլ ազգացն եւ զառնուլն զկողմն արեւելից (Յորդանանու՝ Լատուծոյ օգնականութեամբն³։

(Յա պատմութեանն այնորիկ՝ ապա տայր ժողովրդեան զերկրորդ օրէնսդրութիւնն. քանզի երկրորդեաց նա զտանն հրամանսն եւ զմեծ ինչ մասն այլոց եւս օրինաց հանդերձ յաւելուածովք ինչ եւ փոփոխմամբք, եւ յաւել ի նոյնս այլ եւս հրամանս կամ մեկնութիւնս, հանդերձ գեղեցիկ գեղեցիկ թելադրութեամբք յառաքինութիւն եւ ի պահպանութիւն ուխտին⁴։ «Մի իցէ, տսէ, ազգ մեծ՝ որոյ իցէ Լատուած մօտ ի նոսա. որպէս Տէր Լատուած մեր յամենայնի՝ որով կարդասցուք առ նա. եւ որ ազգ մեծ՝ որոյ իցեն իրաւունք եւ դատաստանք արդարք, ըստ ամենայն իրաւանցս այսոցիկ»⁵։

Եւ յետ այնորիկ ասէր. «Մարգարէ յեղբարց քոց իբրեւ զիս յարուցէ քեզ Տէր Լատուած քո, նմա լուիջիք⁶։ զի Տէր իսկ ասաց ցիս «Մարգարէ յարուցից նոցա յեղբարց իւրեանց իբրեւ զքեզ, եւ ասաց զպատգամս իմ՝ ի բերան նորա, եւ խօսեսցի ընդ նոսա որպէս եւ պատուիրեցից նմա. եւ մարդ՝ որ ոչ լուիցէ զոր խօսիցի մարգարէն յանուն իմ, եւ խնդրեցից զվրէժ ի նմանէ»⁷։

Ինքն իսկ Մովսէս մարգարէ էր ի բարձրագոյն կարգէ, նմին իրի եւ առակ օրինակի Վրիստոսի⁸, եւ առհասարակ իսկ ծանօթ է՝ թէ զՄեսիայէ յայտ առնէ այն մարգարէութիւն⁹։

Լպա պատուէր եւս Մովսէս Իսրայելացւոցն զի յորժամ անցանիցեն ընդ Յորդանան՝ կանգնեացեն ի լերինն Վերազ քարինս մեծամեծս բռեալս, եւ գրեացեն ի վերայ նոցա զբանս օրինացն. եւ շինեացեն անդէն սեղան անտաշ վիմօք եւ մատուցեն ի վերայ

1 Թաւ. 17, 18. — 151

2 Թաւ. 36, 37, 38, 39. — 1, 18

10... 18. — 11. եւ 12.

3 Երեւ. 9. 11 — 7.

4 Երեւ. 9. 7 — 12.

5 Երեւ. 9. 7, 8.

6 Երեւ. 9. 37. 15 — 19.

7 Թաւ. 38. 6 — 8.

8 Գործ. 7. 33. Է. 37.

նորա պատարագ: — Այս պնդիկ՝ երանիցեն արք ի ցեղիցն Շմառնի, Վեւայ, Յուգայ, Իսաքարայ, Յովածփու եւ Բենիամինի ի լեառն Վարիզին օրհնել զօրինապահ, եւ արք ի ցեղիցն Ռաբինի, Վադայ, Լաերայ, Օւարուղնի, Վանայ եւ Նեփթաղիմայ ի լեառն Վերազ անիծանել զօրինազանցան, եւ պատահանի տացէ ամենայն ժողովուրդն՝ Լմէն¹:

Հառաջ մատուցեալ թելադիր լինէր Մովսէս ժողովրդեանն ի պահպանութիւն օրինաց՝ բարութեանցն խոստամարք եւ սպառնալիցք պատժոց. խոստացաւ նոցա փրկութիւն, եթէ եւ յեա անիծիցն արժանի լինելոյ՝ ստիճացեալ դարձցին առ Տէր ամենայն սրտիւք իւրեանց. ուսոյց նոցա թէ մարթ եւ արարա է նոցա զօրէնսն պահել, եւ արար զըսա բանիցն ասելով այսպէս. «Անիմ ձեզ վկայ այսօր զերկինս եւ զերկիր. զկեանս եւ զմահ ետուառաջի երեսաց ձերոց, զօրհնութիւնս եւ զանէծս. եւ ընտրեալ կեանս, զի կեցցես դու եւ զաւակ քո. սիրել զՏէր Լստուած քո, եւ լսել ձայնի նորա, եւ ունել զմանկէ զամենայն առուրս կենաց քոց»²:

Եւստ յայտ արար նա նոցա թէ սահմանեաց Լստուած զՅեառափոխանակ նորա ի զօրավարութիւն, եւ քաջալերեաց զՅեսու եւ զժողովուրդն յուսալ ի Տէր զի նա լինիցի նոցա առաջնորդ³, եւ ինքնին Լստուած հաստատեաց զընտրութիւն Յեսուայ ի զօրավարութիւն ժողովրդեան իւրոց⁴:

Սովսէս գրեաց եւ զերկրորդումն օրինացն (զերկրորդ օրէնս դրութիւնն) եւ հրամայեաց ընթեռնուլ զայն առաջի ժողովրդեանն եւթն եւթն ամ, զի գիտացեն ամենեքին⁵, եւ պահել զայն առ տապանակին⁶: Զօրինեաց Մովսէս եւ երգ. մի հրամանաւ Լստուծոյ եւ ուսոյց որդւոցն Իսրայելի⁷: Բանք երգոյն են զգուշացուցիչ իմն մարգարէութիւն առ յապա ապստամբութեան Իսրայելացւոցն, եւ ողորմութեան եւ արդարութեան Լստուծոյն նոցա⁸:

125

Եւս հրամայեաց Տէր Մովսիսի երանել ի լեառն Նարաւ ի լերինսն Էրարիմայ եւ տեսանել անտի զերկիրն առեառեաց եւ ապա անդէն մեռանել (յաւելուլ ի ժողովուրդ իւր)⁹: Հայնժամ խօսեցաւ Մովսէս զմարգարէական օրհնութիւն իւր ի վերայ ցեղիցն Իսրայելի, որ բազում ինչ նմանութիւն եւ կցորդութիւն ունի ընդ օրհնութեանն Հակոբու¹⁰: Եւս եւ նա ի գլուխն Փասդա

1 երեւ. օր. Իէ. եւ ԻԸ. — 14:

2 երեւ. օր. ԻԸ. 15... — Լ. (19, 20):

3 երեւ. օր. ԼԱ. — 8:

4 երեւ. օր. ԼԱ. 14 — 15:

5 երեւ. օր. ԼԱ. 9 — 13:

6 երեւ. օր. ԼԱ. 26...:

7 երեւ. օր. ԼԱ. 16... 19 — 22:

8 երեւ. օր. ԼԲ. — 44, 45 — 47:

9 երեւ. օր. ԼԲ. 48 — 52:

10 երեւ. օր. ԼԳ:

(Փողովը)՝ ի Նարնու՝ լերինն ի դանշինն Մովսիսու, յանդիման Նըրի-
քովի։ Այլ եցոյց նմա Տէր զամենայն երկիրն Պաղատադու մինչեւ
ջրանն եւ զամենայն Նեփթաղիմ՝ եւ զԻփթեմ՝ եւ զՄանասէ եւ
զՆուդա մինչեւ ցծագ ծովանն եւ զԿողմնն հարաւայ, եւ ասէ-
այդ է երկիրն զոր խոստացայ Երտահանա, Սահակայ եւ Յակո-
բայ։ Եւսեր զդա աշօք քովք, բայց մի մտցես ի նա։

Յետ այնորիկ վախճանեցաւ Մովսէս «Նարայ Տեառն», ըստ
բանին Տեառն՝ 120 ամաց. եւ թաղեաց զնա Տէր ի ձորն երկրին
Մովսիսու հանդէպ Փողովայ, եւ ոչ որ զիտաց զգերեզմանն նորա
մինչեւ ցայսօր։ Ապին զնա որդիքն. խրայելի առուքս երեսուն։
— Այլ եւ յետ նորա յիսրայելի այլ մարգարէ իրիւն զՄովսէս...
նշանօք եւ պուտսիւք եւ մեծամեծ գործովք։

Պատմաւ ծածկելոյ Լատուծոյ զմարմինն նորա՝ էր վառնգն,
կործանելոյ Խորայելացոցն ի կռապաշտութիւնն. այսմ իմն թե-
րեւս ուշ ունէր սատանայ յորժամ ընդ Միքայելի վասն մովսի-
սեան մարմնոյն վիճէր՝ կամեցեալ բերել յայտ զգերեզմանն նորա²։

Այս կատարած եղեւ Մովսէսի «Անն ընդ որում խօսէր
Տէր դէմ յանդիմանն. որպէս զք զի խօսիցի ընդ բարեկամի իւ-
րում»³, «սիրեցելոյն յԼատուծոյ եւ ի մարգկանէ, զոր նմանեցոյցն
(Տէր) փառաց որոցն եւ մեծացոյց յահ եւ յերկեւ շաղկայ, եւ
փառաւորեաց զնա յանդիման թագաւորաց»⁴։ Մովսէս հաւատա-
րիմն եւ հեզն⁵ եւ զօրաւորն հաւատովք⁶ դադարեաց ի մեծ եւ
ի սրբօրեան, ի ճգնական եւ ի դժուարին կենացն առաջի աշաց
Լատուծոյ իւրոյ, եւ աւանդեաց (1460 կամ 1447) զմեծ եւ զսիրուն
աղին ի ձեռս բարեկամին իւրոյ որ յետ դարուց միւսանդամ խօսե-
ցաւ ընդ նմա ընտանեբար ի լերին⁷։ Յիշատակ նորա կայ օրհնու-
թեամբ⁸, եւ երեւելի է անունն նորա եւ պատուական ի մեջ ազ-
գաց քան զամենայն մահկանացուաց։

126

Յայտնի իսկ եւ զուշտիաւոր է թէ որպէս նահապետքն պա-
տուականք եւ լին եռանդամաբ Մովսէս՝ ի խոստմունս անդ որ
ասէպ երկրորդէին նոցա վասն երկրաւոր աշխարհին Վանանու
եւ ազատութեան յԱզիպատտէ եւ այլոց նոյնպիսեաց, այլ ինչ
բարձրագոյն եւ հեռաւոր եւ երկնաւոր միտս ցուցանէին եւ ի բա-
ազունի իրիք ցանկութիւն յառեալ հայէին. պանդախտս եւեթ
զանձինս կոչէին յերկրի նահապետքն⁹, եւ որպէս տըս նոյնպէս եւ

1 Երեւ. Գ. 17։

2 Յուդ. 9։

3 Եւթ. 17. 11։

4 Սերպ. ԻԵ. — 84

5 Թու. 18. 3, 7, 8։ Սերպ. ԻԵ. 4։

6 Եւթ. 18. 34 — 29։

7 Ղուկ. Թ. 30, 31։

8 Սերպ. ԻԵ. 1։

9 Եւթ. 17. 4. ԻԵ. 9։

Մովսէս (որով որ էր համարձակ մանկ յայնքաւոր աշխարհն
 Պաննա, թեպէս եւ ձրնաւոր խաղաղ ցանկութեանց նոր
 էր) կեցին եւ մասնհաւատարմ լաւարձի խնայեալ, եւ հանդիման-
 քն թշտութեանց¹։ Բայց ոչ եթէ զայն պայծառութիւն պար-
 իշէ առ նաւ ինքեւ զոր մի Պրիմատի խորհրդաւորութիւնն
 ընծայեցանէ։ զի պարզայ իմ չափն սեռութեան նոր էր
 այն աննայն։ Արդեւ ի նահապետաց պատմութեան նշանէ եւ ի
 Մովսէսի պատմութեան նշանի խորհրդն Լաւանց եւ զոր
 առաջնորդութեանց նոր։ Այն նահապետաց խաղաղեալ էր
 առ զԵրկին Պաննաւորաց, զայն հանէ Լաւան ի զլի ի
 ման ծառային իւրց Մովսէսի։

Եւ իմ ժողով ի մեծ էր Մովսէսի զի անկեղ զաւելորդն
 ի ճշմարտացն եւ ի հաւատարմ ծանօթութիւն Լաւանց
 հարցն իւրեանց։ Գովն իր իմ յիշատակի ժամանակ անդ
 դիմելով յանապա՛հ Լաւան ժողովաց Մովսէս եւ եհար
 ի մանկի պատմութիւն անկող պարզ, պատմութիւն Լաւ-
 անց, Նոյն, Լաւահաւ, Մահար, Մարայ եւ Մովսէսի² ի
 կենդանի յիշատակն անն Լաւահաւ³ որ կեցեալ էր ի միմեծ
 ընդ Սեւն պարզ Նոյն, եւ զառնորդութիւն եւ պարզանցն
 Լաւանց զոր ի ման նոր խանցաւ Լաւան ընդ ժողով-
 դեան իւրով⁴ որ ընդ զլի։ Եւ իմ եւ հինգ զիմ Մովսէսի,
 որ եւ կընէ Ը. Բ. Գ. Գ. Ե. Մովսէս։ Միայն զիմն զլի
 զիմն զլի նոր⁵ չէ նոր, այլ յիշատակ յառն անկեղ յանկեալ
 թերեւ ի Սեւնայ։

Մովսէս եթէ մանկեալի որ անկեղ թարգմանիչ համարի եւ
 զլի Սեւնայ. իմ եւ բան մանկն ոչ պարզանութիւն իմ եւ
 միարանութիւն միայն ընդ կերպարան մայ եւ խորհրդայ Մով-
 սէս անկն, այլ եւ յիշատակ զիմն եւ զիմն զլի անկեղ
 կաւ անաւանաւորաւ անն Սեւնայ ի համեմատութիւն եւ յԼա-
 ւանց կանցն հարաւորութիւն յարգելով։ Եւ թէն իմ
 զիմ յիշատակն բաւարձ իմ թէ չէ պատմութիւն իմ զիմ
 պատմութիւնն այն (որպէս անկեղ ի Ռաբբինայ եւ ի նորայ⁶ մա-
 նաւանց Բաղդաւանց համարեցան)⁷։

Յոր որ արդեւն ի նահապետական ժամանակի կընէ⁸ էր իմ
 իմն հաճեալ մեծաւոր յԼաւանց աշխարհն, եւ զիմն առ
 անաւանաւորութեանն անկեղ Լաւանց։ Այն հանդիման համե-
 րութեան նոր⁹ թող եւ Սեւն, եւ մերանցաւ ի նա անանց եւ
 յանկեղն կանցն կանցն ի զիմն նոր անկեղ. թէն իմ
 Յոր բարանցաւ չարաչար, իմ իմ կենն ծառ պարզ զաւել-
 նութեամբ նոր, բարեկամ նոր որ կընէ միմնարեւ զիմ¹⁰

¹ Եւր. 25. 7-20.

Եւր. 27. 14 եւ 20.

² Յով. 6. 11. Յով. 8. 12 եւ 13.

ստորագրուցին զքաւս նորա, զարդար ամբաստանութիւնն նորա չհամբերող մտաց բանս համարեցան, նա եւ զանմեղութիւն իսկ նորա չառնուին յանձն, քանզի մոլորութեամբ իմն այսպիսի ինչ ունէին ի մօտ հաստատութեամբ՝ թէ վիշաք եւ չարչարանք միշտ պատիժք մեղաց են, ուստի եւ Յորայն եւս չարչարանք պատիժք են եւ վասն այնորիկ ամպարիշտ ուրեմն է Յոր։ Իսկ Յոր ընդդէմ զսունայր սուտ բամբասանաց նոցա եւ ջատագով լինէր արդարութեան եւ համբերութեան իւրում։ Յետուստ ուրեմն Եստուած իսկ ինքնին ել պաշտպանել Յորայ, քաջալերեաց զնա հաւատալ տեսչութեան իւրում՝ յօրինեալ զնկարագիր ամենազօր զօրութեան իւրոյ, իմաստութեան եւ բարութեան. յանդիմանեաց զգործ բարեկամացն Յորայ եւ հրաման ետ նոցա ինչպիսի զբարեխօսութիւն նորա։ — Եպա օրհնեաց Եստուած զՅոր կրկին եւ ետ կեանս երկայնակեացս¹։ Եւ եւ առ Յորայ գտանեմք զհաւատս նահապետացն եւ Մովսիսի առ լաւագոյն ինչ ժամանակ², եւ յիշեն զնա զիրք սուրբք մեծաւ գովութեամբ³։

Ի

Օրէնագրութիւն Մովսիսի։

127

ԳԵՂԵՑԻՅ քան զամենայն յիշատակս զոր եթող մեզ զանձնէ Մովսէս՝ օրէնագրութիւն նորա է, ծնունդն աստուածեղէն ազդեցութեան. չէր ինչ նա կարօտ՝ կարծիս իմն զործակցութեան առ աստուածութեանն ընծայեցուցանելոյ, որպէս այլք ի մեծամեծ օրէնագրաց վասն հաւատարիմ եւ հաստատուն զիւրեանց օրէնն ունելոյ՝ կեղծաւորեցան։ Ինքնին իսկ որ մի միայն ճշմարիտ Եստուածն էր ի Որինայի դէմ յանդիման համօրէն ժողովողեանն Իսրայելի ահագին եւ բարձրական տեսչեամբք զտաան հրամանն իրրեւ զտան գլխաւոր օրէնս ընծայեցոյց. եւ ապա տաճաւ այլ եւս ինչ հրամանս եւ խրատս ի նոյնս ի ձեռն նորա յաւելցր, եւ էր ցանգ ի նմա աստուածեղէն ոգւովն եւ երեւելի իմն օրինակաւ։

Հանդերձ նորիմբք՝ առաջի ունէր Մովսէս զարքական սովորութիւնս պաշտաման նահապետացն եւ տեղեակ էր կարգաց եւ յօրինուածութեանց տէրութեանն Լազիպտացւոց, որք յայնմ ժամանակի կատարելագոյնք քան զամենայն կարգս էին։ Եւ օրէնք նորա ոչ եթէ ամենայն միանգամայն ի միում ժամանակի յօրինեալ եզան, այլ մանաւանդ թէ ըստ պիտոյիցն հարկի, նմին իրի ոչ եթէ բովանդակութիւն ինչ փակեալ եւ սեղմեալ է այն, այլ կարգաւ իմն կատարումն եւ յառաջադիմութիւն կայ ի նոսա,

1 Յօդ. Ե. — ԻԲ։

3 Յօդ. Բ. 13. ուր գովատէ մեր թարգ.

2 Յօդ. ԺԲ. 25 — 27. եւ յայլ տեղիս։ մեծութիւն։ Եղեկ. ԺԴ. 12, 16, 18, 20։

որպէս զի բնական անգամ մի օրէնք միւսումն օրինաց լուսն իմն լինին, որպէս կարգն իսկ նոցա եւ համեմատութիւն երկրորդ եւ հինգերորդ դրոցն Մովսիսի ընդ միմեանս՝ ցուցանէ։

Ոգի մովսիսական օրէնագրութեանն՝ առաւածութեամբ իմն է. ինքն Մատուած ցուցանի իրրեւ վերագոյն թագաւոր եւ օրէնագիր։ Մովսէս իրրեւ այն՝ որում տուեալ իցէ ի նմանէ իշխանութիւն գործելոյ եւ իրրեւ տուաբեալ ի նմանէ. քահանայքն՝ իրրեւ սպասաւորք նորա եւ միջնորդք իմն. խորայել իրրեւ ժողովուրդ նորա եւ հոգատակ, երկիրն աւետեաց ստացուած ժողովորդեան իւրոյ ի վարել եւեթ շնորհեալ նոցա. ամենայն հրամանք եւ արգելմունք, ամենայն օրէնք եւ սահմանադրութիւնք իրրեւ Մատուծոյ իսկ սեպհականք։ Եւ վախճան օրէնագրութեանն՝ յորինել ազգ մի կամ ժողովուրդ ընտիր եւ պատուական, փախեալ եւ սեղմեալ, կացեալ ընդ պաշտպանութեամբ ճշմարիտն Մատուծոյ, եւ ազատութեան ժողովորդեանն պահապան եւ երաշխաւոր քահանայութիւնն լինելոց էր, որ ճշմարիտ պաշտօնն Մատուծոյ ի նմա պահելոց էր իրրեւ սուրբ ինչ մարգարիտ։

128

Ըսեն գլխաւոր օրէնքն զոր ինքնին Մատուած եւ ի Ամնայի ըստ բանիցն կամ ըստ մտաց այս են. 1. «Դա եմ Տէր Մատուած քո որ հանի զքեզ յերկրէն Եգիպտացւոց ի տանէ ծառայութեան. մի եղէցին քեզ այլ առաւածք բաց յինէն։ Մի արասցես դու քեզ կուռ ըստ ամենայն նմանութեան»,... «Մի երկիր պաւսանիցես նոցա, եւ մի պաշտեացես զնոսա։ զի ես եմ Տէր Մատուած քո՝ Մատուած նախանձա, որ հասուցանեմ զմեզս հարանոյ՝ արդւոց յերիս եւ ի չորս ազգս առելեաց իմնց։ Եւ ստանեմ զոգտմութիւն ի հազար ազգս սիրելեաց իմնց, եւ զք պահեն զհաւածոս իմ։ 2. Մի առնուցուս զանուն Տեառն Մատուծոյ քոց ի վերայ սնտեաց. զի ոչ սրբեցէ Տէր զայն, որ առնուցու զանուն նորա ի վերայ սնտեաց։ 3. Ափշեմէր զօրն շարաթուց սրբել զնա։ Զվեց օր գործեացես, եւ արասցես զամենայն գործս քո. յաւաւրն եւթներորդի շարաթ Տեառն Մատուծոյ քում. մի գործեացես ի նմա զամենայն գործ քո դու եւ ուսար քո եւ դուստր քո, ծառայք քո, ամենայն անասուն քո եւ եփն քո եւ պանդուխտն քո որ ի քեզ։ 4. Զվեց օր արար Տէր Մատուած զերկինս եւ զերկիր, եւ զծով եւ զամենայն որ ի նոսա, եւ հանդեսու յաւաւրն եւթներորդի. վասն այնորիկ օրհնեաց Տէր զօրն եւթներորդ, եւ սրբեաց զնա։ 5. Պատուեա զհայր քո եւ զմայր. զի քեզ բարի լինիցի, եւ զի երկայնակեաց լինիցիս ի վերայ երկրին բարութեան՝ զք Տէր Մատուած տացէ քեզ։ 6. Մի սպանաներ։ 7. Մի

Ջուր: 7. Մի գողանար: 8. Մի սառ վայելիւն վայելի՛ր զընկերէ քու: 9. Մի ցանկանար կնոջ ընկերի քո: 10. Մի ցանկանար սան ընկերի քո, եւ մի անոց նորա¹:

Իսկ ի յաջորդ պատուիրանաց՝ կէսք կրկնուին եւ կէսք մեկնութիւն իմն եւ գլխաւոր օրինացն²:

“Եւր Իսրայէլ, Տէր Լստուած մեր՝ Տէր մի է: Եւ սիրեցեա զՏէր Լստուած քո յամենայն օրսէ քու, եւ յամենայն անձնէ քու, եւ յամենայն զօրութենէ քու³”: “Պարբ եղբորս, զի ես սուրբ եմ՝ Տէր Լստուած մեր: Եւ զշարժութե իմ պահեցի⁴ եւ մի երթայցէք զհետ կոց. եւ աստուածս ձուլածոյս մի առնիցէք ձեզ: Եւ եմ՝ Տէր Լստուած մեր⁵”:

“Որ հարկանէ զհայր իւր կամ զմայր իւր... որ անխնայ զնոսա՝ մեռցի⁶”: “Մի ասեցեա զեղբայր քո ի մոի քում... մի խնդրեցէ զգրէժ ձեռն քո... սիրեցեա զընկեր քո իբրեւ զանձն քո. եւ եմ՝ Տէր⁷”: “Մի զլացիս զվարձս անանկին՝ եւ զկարօտելոյ յեղբայր քո, կամ յեկաց քաղաքաց քո: — Մի խտորիցեա զերաւունս զեկին, եւ զորոյ, եւ զայրւոյ. եւ մի գրաւեցեա զձորձս այրւոյն: — Եւ եթէ հնձեցեա զհունձս յանդի քում... եթէ կթեցեա զայգի քո... եթէ կթեցեա ձէթ, մի դարձցիս անդրէն պտղաբաղ առնել զմի քո. եկին, որոյ եւ այրւոյ եղիցի այն: Եւ յիշեցեա զի եւ դու ծառայ էիր յերկրին Եգիպտոսոց. փորն այնորիկ ես պատուիրեմ՝ քեզ առնել զքանս զայս⁸”: “Վառցե տեսեալ զարջառ կամ զոչխար եղբոր քո մոլորեալս ի ճանապարհի, ... այլ դարձուցանելով՝ դարձուցեա զնոսա եւ անցեա առ եղբայր քո. նոյնպէս արասցեա եւ զամենայն կորուստ եղբոր քո... գտացէ անասնիցեա զէշ եղբոր քո կամ զեզն նորա՝ անկեալ ի ճանապարհի ... այլ յարուցանելով՝ յարուցեա⁹”:

Երտաքին պաշտօնն Լստուծոյ ըստ օրինացն շքեղ եւ փառաւոր էր յոյժ. քանզի Հրեայքն վասն զի բիրտ ինչ եւ թերաւ վարժ եւ երկրաւոր ժողովուրդ էին, առ սակաւ տակաւ միայն կարող էին ի մտաւորագոյն ինչ պաշտօն ընդելանել: Սակայն եւ արտաքին օրէնք յոյժ դիպող իմն էին զսէրն եւ զմեծարանք եւ զհպատակութիւն առ միայն Ճշմարիտն Լստուած պահելոյ եւ անեցուցանելոյ, եւ սովորութիւնքն այնորիկ նշանք իմն եւ օրիանակք էին բարձրագոյն փրկութիւնագործ կարգացն եւ խորհրդոց կատարելագոյն պաշտամանն որ յետոյ գալոց էր¹⁰:

1 Եւթ. 1—17: Եբր. օր. Ե. 6—21:
2 Եբր. օր. 2. 4. 5:
3 Ղեւ. 24. 3—4:
4 Եւթ. 10. 15. 17:

5 Ղեւ. 24. 17. 18:
6 Եբր. օր. 17. 14. 15. 17. 19—22:
7 Եբր. օր. 14. 1—4:
8 Տէւ Եբր. Բ. 2:

Տեղի դաշտամանն Աստուծոյ էր խորանն ժողովեան, որ ժամ ինչ էր ի ստիտակոյ յարինելոյ ի մոյր փոյտ՝ օծելոյ աւ իւով եւ ի փեղկի, եւ դեղեղիկ անկուածոյ ինչ փորագորտ. ան ջառեալ բաժանէր յերկուս¹: Աստուծոյ բաժանուածն Արքայութիւն կոչէր. անդ կոչք անշան մի անկուորտ եւ ճարագորտք ժամ հաջին առաջագոյ, որ զանկոյն շարժու յանան երկուտան ցեղեց մատչէր, աշտանափն ակի եւթն ճարագորտնք եւ անշանն ակի ինկոյ²: Արքայոյ բաժանուածն կոչէր Արքայութիւն որդւթեանց. անդ կոչք առաքանափն կառնորանոյ, որդւթիւնն, յան փառ փոյտից օծելոյ ակուով հանդերս շքեղ խմորն (Վառաթեանքն) յորոյ ժլոյց երկու քերակէքն նստէին. անկոյն յաւկոյ որդոյ՝ եւ յոյն՝ անշառնէ խմոր Տեղ ի միջոյ անդոյն ընդ Մովսէսի³: — Ադեալ կոչին ի առաքանակի անդ ժողովեանն՝ ստիտակէքն որինոյ⁴: Պահիւն աւընթեր առաքանակին եւ հինգ դիւր Մովսէսի⁵: Օխորանան ժողովեան կոչք դաւիթ հաստաւ անալ անամբք եւ ընտիրք. անդ էր անշանն աղետկելոյ⁶:

130

1. Տեղ խորանելոյն էին ա. Արքայութն, որն եւթնէւորդ ի շարժութան. անն որդաշարժեան եւ որ հանգստեան, որ իրիււծանութ ինն եւ յառաջագոյն ընդ յիշէ եւ որդաւիրի անկնէին փափուկ անեւ⁷: Բ. Տեղն փոլոյ, անաղլախն անդոյն եւթնէւորդի յեկեղեցականն առաւջն, որ ակնոյն էր քաղաքային առաւոյ (Հովանեմեր). յոյս անկէին զանն զոյն ի հեղին փոլոյ⁸: Գ. Խմորէին ուրախութեամբ զոյլ եւս անաղլախն, բոյժ չէին անդ⁹:

2. Արքեւ անդ դիւաւորք էին, ա. Պահէր կամ անն Օւտաւէն, ակնոյն եկեղեցականն առաւոյ (Մարտ — Արքիւ). յիշտաակն աղաւաթեանն յադիւորաւէ, յորում ուտէին զդաւանն զաւկին կամ զլաւիկն՝ բաղարջիւ¹⁰: աւակն որինակի անաղաւս դաւին Ախաւի Վրիտաւի¹¹: Բ. Տեղն որնաւակաւից կամ անն եւթնէւորդոյ առ յիշտաակն որնաղլաթեանն ի Արնայի՝ կառարէր 50 աւալորք յետոյ քան զանն զաւկոյ. եւ էր միանգամայն անն դահաթեան հննոյ¹²: Գ. Տեղն առաւաւորահարոյ յանեանն եւթնէւորդի առ յիշտաակն բնակութեանն յանաղաւսին¹³, միանգամայն անն դահաթեան կիծոյ խաղալոյ եւ միզոյ¹⁴: Օւտոյ երեսին անն

1 Եւթ ԻԶ.

2 Եւթ ԻԵ. 23—40. Լ. 1—10.

3 Եւթ ԻԵ. 10—23.

4 Եւթ. Գ. ԼԺ. 26.

5 Եւթ ԻԵ.

6 Եւթ Ի. 8—11. ԻԳ. 12. ԼԺ. 12—17.

7 Ղեւ. ԻԳ. 24. 25.

8 Թա. ԻԶ. 11—15.

9 Եւթ ԺԲ. ԻԳ. 15.

10 Ա. Կարճի. Ե. 7. Ա. Պահ. Ա.

11 Եւթ ԻԳ. 16. ԼԳ. 23.

12 Ղեւ. ԻԳ. 24—25.

13 Եւթ ԻԳ. 16.

պարտ էր կատարել շաբաթ մի՝ պատարագըն ահաճանելովք, եւ ամենայն պուռ խորայեւացի պարտ էր երթալ ի տօնն¹:

3. Ընդ աւուրրք յառաջ քան զգիրջին տօնն էր տօնն մեծ քաւութեան, որ ապաշխարութեան եւ պահոց: Միայն յայնմ աւուր համարձակ էր քահանայապետին մտանել ի սրբութիւն սրբութեանցն²: Հաշտեցուցանել զժողովուրդն ընդ Աստուծոյ: Աստուցանէր նա խոյ մի պատարագ քաւութեան, եւ խոստովանութեամբ մեղաց եւ գնելով զձեռն՝ կուտէր իմն ի վերայ միւսոց խոյոյն զմեզս ժողովրդեանն, ապա ածէին զխոյն յանապատ³: Ի նմին աւուր օրհնէր հրապարակաւ քահանայապետն զժողովուրդն եւ իշխանութիւն էր նմա յօրհնութեանն անուանել զանուն Յեառն Եհովա⁴:

4. Իսկն Խորայեւացւոց այլ եւս առանձինն տօնք. ա. Ամի շաբաթ, առհասարակ հանգիստ երկրին, որ սկիզբն առնէր յօրէ յառաջնմէ ամսոյն եւթներորդի եւ կատարէր եւթն եւթն ամ: Ար ինչ երկիրն ինքնին բերէր՝ այն ազքատաց եւ անասնոց էր⁵. պարտ էր նոցա թողուլ զպարտս Երբայեցւոցն (կամ յապաղել) եւ զընակ ծառայս իւրեանց հանել յազատութիւն⁶: Բ. Ամի յութեան կատարէր յետ եւթն ամաց շաբաթուց, այս ինքն յետ 49 ամաց, սկիզբն առնէր յօրէ քաւութեանն, եւ կոչէր ամ թողութեան: Արեւելեան ամին բաց յիրաւանց եւ յազատութեանց ամին շաբաթուց՝ էին առանձինն եւս ազատութիւնք, այս ինքն թէ աւմենայն ազարակ, այդի եւ այլ եւս նոյնպիսիք վաճառեալք կամ տուեալք ի վարձու անցանէին յառաջին ստացիչս իւրեանց եւ աւմենայն պարտք ջնջէին⁷: Եւ այնպէս առնոյր երկիրն զկարեւորն հանգիստ, եւ ի 50 ամաց միջի լինէր վերստին իմն ծնունդ համօրէն տէրութեան:

5. Պատարագքն որ ի տօնսն յայնտիկ եւ առհասարակ իսկ ըստ օրինացն ի գաւթի անդ խորանին սրբոյ⁸ մատչէին՝ բազում էին թուով եւ այլեկերպք ի միմեանց, եւ բաժանեալ զատանէին ա. Ի զահս օր յանասնոց անդեպց լնէին, եւ յողջակէզս՝ ի խաղաղականս եւ ի վասն մեղացն եւ ի վասն յանցանաց. Բ. Անարիւն պատարագս կամ ի կերակրոց եւ կամ յրմակելաց, այս ինքն հաց առանձինն պատրաստեալ, միրգս ի դաշտաց եւ զինի⁹ եւ խունկ օր ըստ օրէ¹⁰: Ի պաշտամանցն սովորութիւն հայէր յառաջ քան զամենայն եւ թլխատութիւնն¹¹, եւ ազգի ազգի սրբութիւնք լուացմամբ, եւ այլ եւս նոյնպիսիք¹²:

1 Եւթ ԻԳ. 17. Ղեւ. ԻԳ. 4—22:
Թու. ԻԹ. 12—29:

2 Եւթ. Թ. 7:

3 Ղեւ. ԺԶ. ԻԳ. 27—28:

4 Թու. Զ. 23—27:

5 Եւթ ԻԳ. 10. 11. Ղեւ. ԻԵ. 1—7:

6 Եւթ. Գ. ԺԵ. 1—18:

7 Ղեւ. ԻԵ. 8—25:

8 Եւթ. Գ. ԺԲ. 13—14:

9 Ղեւ. Ը—Է. Թու. ԺԵ. 3—18:

10 Եւթ Լ. 7...

11 Եւթ. ԺԷ. 10...

12 Թու. ԺԹ. Ղեւ. ԺԳ. եւ յաւտեցի:

«Քաճանայութիւնն յայտնի իսկ հրամանաւն Ըստուծոյ յանձն էր ցեղին՝ Եւեայ եւ արբեալ էր Տեառն ցեղն ամենայն անդրանկաւ իւրով¹։ Ըհարոն առաջին քաճանայապետ՝ եկաց իբրեւ գլուխ եկեղեցւոյ. պատիւ նորա ցկեանս՝ եւ անցանէր ի մերձաւոր ազգականութիւնն (բայց մնաց ի տան նորա մինչեւ ցգերութիւնն)։ Մի եւեթ կին հրաման էր ունել քաճանայապետին, եւ զայն՝ ի հուսանաց²։ Ղմա եւ այլոց քաճանայից առանձինն հանդերձ պատուիրեալ էր յօրինացն։ Նշանաւոր էր մանաւանդ ժակասն կամ՝ ախտակն՝ լանջաց նորա որ էր կազմեալ յերկոտաւան ախանց պատուականաց ազուցելոց սկսով, անուամբ երկոտաւան ցեղիցն. ի ներքին խորշն անդ կայր Ուրիմն եւ Իօուֆիմն՝ փնճակն սուրբ, զոր ի կիր արկանէր քաճանայապետն յորժամ երեւել ինչ խնդիր վիճման կամէր օրոշել առաջն Նհովայ³։

«Քաճանայքն էին յորդւոց Նղիազարու եւ Իթամարոյ որդւոց Ըհարոնի⁴, եւ նուիրեցան հրապարակաւ որպէս զԸհարոն⁵։ Կատարէին նորա զճանապազորդ պատարագսն եւ զպատարագն ինկոց⁶, եւ զայլ եւս նոյնպիսիս. եւ նորա էին վարժեալքն գիտութեամբք եւ ուսմամբք⁷։ — (Ետոյ ուրեմն ի 24 դատակարգս բաժանեցան եւ կատարէին զպաշտամունսն Ըստուծոյ փոխանակաւ, կարգ ըստ կարգէ։

«Եւտացիքն յերիտ տահմն բաժանեալ էին. Սահաթ, Գերտոն եւ Մերարի, եւ կատարէին զխոնարհագոյն պաշտամունսն առ տապանակին⁸։ Սեղն ի 48 քաղաքս բաժանեցաւ⁹ եւ առնոցր զերախայրիս եւ զտառանորդս յամենայն պազոց երկրին¹⁰։ «Տէր ինքնին էր բաժին եւ ժառանգութիւն նոցա ի մէջ որդւոցն Իսրայելի»¹¹։

(Օրէնքն քաղաքայինք ընդ կրօնիցն օրինաց ճշդիւ աղիւեալ եւ կապեալ էին, քանզի տէրութիւնն աստուածպետութիւն էր, եւ յամենայնի եւ ի բնաւի փայլէր իմաստութիւն եւ արդարութիւն։ 1. Ըմուսնութեան եւ ծնողացն իրք յոյժ իսկ պատուականազոյնք եւ մեծարոյք քան զամենայն այլոց ազգացն էին։ 2. անայր իմն Մովսէս զբազմակնութիւնն եւ զբաժանումն ամուսնութեանց, զորս չկարէր ամենեւին բառնալ ի միջոյ իբրեւ հին ինչ եւ արմատացեալ չարաչար սովորութիւն՝ գոնեայ կարճել եւ

1 Թու. Գ. 5 — 13, 40 — 45։

2 Ղեւ. 10։

3 Եւթ 10։

4 Թու. Գ. 1 — 4։

5 Եւթ 10։

6 Եւթ 1, 7, 8։ Թու. 10. 3 — 8։

7 Ղեւ. 24. 2 — 11. 10։

8 — 11. 10։

9 Թու. Գ. 16 — 20. Գ։

10 Թու. 15. 2 — 7։

11 Թու. 10. 8 — 23։

12 Թու. 10. 20։

դժուարին գործել¹։ Թէպէտ եւ այր քանուածք անարգել իմն իշխանութիւն ունէր յարում ամեն, սակայն չունէր իշխանութիւն ի վերայ կենաց որդւոց իւրոց. եւ օրէնքն աստուածեղէնք որ զՏօր մեծարանս պատուիրեն եւ զմօրն հաւասար հրամայեն²։

2. Նոյն բանք եւ զգերութենէ կամ զծառայութենէ են, զոր չկարաց ամենեւին բռնալ ի միջոյ Մովսէս։ Հրաման էր մի իրաւութեամբ ընդ ծառայիցն զնալ, եւ որ զանցանէին պատժէին³. ի շարաթա եւ յաւուրս տօնից հանգիստ լինելոց էր նոցա⁴. պարտ էր կոչել զնոսա ընդ աղքատաց ի հացիերոյթ⁵. իսկ յեւթներորդ ամին յազատութիւն ելանէին ամենայն ծառայք երբայեցիք⁶։

3. Այս ան պարտապանաց փոյթ լեալ էր օրինաց կապել բաւ զում օրէնս առ ի չանկանելոց նոցա ամենեւին ի անանկութիւն⁷. Փանաւանդ հրամանաւ ամին շարաթուց եւ յօրելեան ամին⁸. Ըստ նմին օրինակի եւ վասն այրեացն եւ որոց փոյթ լեալ էր օրինաց⁹. Նա եւ վասն անասնոց զթաւթեամբ իմն փոյթ եղեւ օրինաց զի մի որ իշխեսցէ չարչարել զնոսա, եւ թէ ասցի նոցա կարեւոր հանգիստն¹⁰։

4. Արեւելոցն օրինաց եւ արգելոց պիղծն անասնոց եւ պարտ ինչ նոյնպիսեաց՝ բուն կէտ այն էր, խորշեցուցանել զխարսելացիսն ի պատեհութենէ զատածանելոյ ի պաշտօն կոտց եւ պահել զան ողջութիւն¹¹. ապա չէին այն օրէնք անմիտք կամ անօգուտք։

133

(Հառաջնութիւն Մովսէս միայն էր զատուոր. ապա կարգեաց նա խորհրդականութիւն ինչ ծերոց¹². առ նա զիմէին ի հուսկ վերջին նուագի¹³, եւ յետ մահուն առ քահանայապետն¹⁴։ Յետ առնելոյ երկրին Վանանացւոց՝ յիւրաքանչիւր քաղաքի մի մի դատաւոր եկաց¹⁵։ Այլ իճմուկն կարճառօտ էին եւ առանց գրոյ¹⁶։ Այլ լինէր որոշումն ի բերանոյ երկուց վիպից¹⁷. արկանէին եւ երդումն ի կիր¹⁸. եւ իսկ եւ իսկ կատարումն լինէր վճռոյն¹⁹։

Երբեւ սկիզբն իմն պատժելոյ էր՝ մնաս ընդ մնասու հատուցանել²⁰, եւ երկեցուցանել²¹։ Պատիժքն անդամոյճ իմն էին եւ

1 ՂԷ. 1. 13. 14. երե. 7. ԻԲ. 4. 6. 7. ԻԲ. 4. ԺԷ. 17. ԻԳ. 1—17. 1—5.

2 Եւթ. 1. 12. ԻԱ. 15. 17. երե. 7. ՂԷ. 7.

3 ՂԷ. 10—21.

4 Եւթ. 1. 10.

5 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

6 Եւթ. ԻԱ. 2—11. ՂԷ. 1. 54. 55.

7 Եւթ. ԻԲ. 25. 26. երե. 7. ԻԳ. 10—13.

8 երե. 7. ԺԷ. 29. ԺԷ. 11. 14.

ԻԳ. 17—21.

9 Եւթ. ԻԳ. 12. ՂԷ. 1. 27. 28.

10 երե. 7. ԺԷ. 12. ԺԷ. 20.

11 ՂԷ. 1. 13. 14. երե. 7. ԻԲ. 4. 6. 7. ԻԲ. 4.

12 ՂԷ. 1. 13. 14. երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

13 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

14 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

15 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

16 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

17 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

18 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

19 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

20 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

21 երե. 7. ԺԷ. 11. 12.

Համեմատ յանցանացն: ա. Պատիժ մահու՝ կամ սուր՝, կամ քարիոծումն: բ. Պատիժ մարմնոյ՝ հարուած գանի ոչ աւելի քան զ10՝: գ. Պատիժ առգանաց արծաթոյ՝: դ. Եկեղեցական պատիժք՝ պատարագ վասն մեղաց եւ յանցանաց՝. — յետոյ մուծան նզովք կամ մերժումն:

(Յանցանք հակառակ աստուածպետութեանն պատժէին մահ, որպէս ամենայն իսկ ազգ. կռապաշտութեան⁶, ըղձութիւն, հմայութիւն, սուտ մարգարէութիւն⁷, հայհոյութիւն Լստուծոյ⁸, պղծել զշարաթն⁹, գիտութեամբ անցանել ըստ օրէնս արտաքինս¹⁰. դարձեալ՝ զհայր եւ զմայր անիծանել, շնութիւն, ազգապղծութիւն, տնառակութիւն հակառակ բնութեան¹¹, գիտելով սպանանել առ քինու եւ նենգութեան¹²: Կարող էր սպանողն անկանել ի մի ի վեց քաղաքացն սպաստանաց, եւ յայնժամ ուրեմն յորժամ յանցաւոր գտանէր՝ տուեալ լինէր ի ձեռս մերձաւորի սպանելոյն, եւ նա ըստ հին ինչ չարաչար սովորութեան՝ առնոյր արեամբ զվէժ իւր. ապա թէ առ չգիտանս զոք սպանեալ էր, կայր անդէն ի քաղաքին սպաստանաց մինչեւ շիջանէին իրաւունք այնորիկ որ խնդրէր զքէն սպանելոյն, այս ինքն մինչեւ ցմեռանել քահանայապետին, (իբրեւ այն թէ պարտ իցէ մերձաւորաց սպանելոյն մոռանալ այնուհետեւ զմասնաւոր ցաւն՝ ի ժամանակի հասարակաց ցաւոյն եւ սգոյն)¹³:

Եւ վասն մարդագողի սահմանեալ էր պատիժ մահու¹⁴: Իսկ այլ ինչ ամենայն գողութիւն եւ փնաս ինչ պատժէր երկուստիկ հատուցմամբն. յետոյ՝ տային առգանք մինչեւ ցարեքպատիկն կամ ցհինգպատիկն¹⁵: Իսկ սուտ վկայութեանն պատիժ՝ համեմատ էր յանցանացն զորմէ սուտ վկայութիւնն վկայէր¹⁶:

Գ.

Յետ. — ամուլ երկրի քանակաց. (1460 — 1456):

122

(ՅԵՍՈՒ (Յեռով, Յեշով) պաշտօնեայ Մովսիսի յետ Մովսիսի վախճանին անց ի պաշտօնն զոր ետ նմա Մովսէս հրամանաւն Լստուծոյ¹⁷, եւ յառնուլն իւրում հրամանն անցանելոյ ընդ Յորդանան՝ տուաւ նմա եւ խոստումն օգնական եւ ձեռնաու լինելոյ

1 երէր. Գ. 67. 16:	9 Թու. 66. 33 — 36:
2 երէր. Գ. 67. 9. 10:	10 Թու. 66. 30, 31:
3 Ղեւ. 68. 36: երէր. Գ. 16. 2, 3:	11 Ղեւ. 1:
4 երէր. Գ. 16. 10:	12 երէր. Գ. 68. 11:
5 Ղեւ. 7. 6:	13 Թու. 16. 10 — 39:
6 երէր. Գ. 66. 8 — 5:	14 եւթ 10. 16:
7 Ղեւ. 1. 31: երէր. Գ. 66. 20:	15 եւթ 16. — 15:
8 Ղեւ. 17. 16:	16 երէր. Գ. 68. 16 — 31:
	17 երէր. Գ. 10. 3, 7:

նմա Աստուծոյ, թէ միայն հաւատարիմ օրինացն ընկիցի (1460)։ Իսկ եւ իսկ զկարեւոր կարեւոր ինչ իրս հրամայէր նա Իսրայելացւոցն, եւ նոքա խոստացան հնազանդ ընել յօժարութեամբ հրամանաց նորա¹։ Այսն այնորիկ այսպէս վստահ ի նա եղեն՝ զի գիտէին զգործ քաջութեան նորա յորժամ զօրավարն էր նա ի պատերազմունսն եւ յորժամ զհրեշտակութիւն լրանութեանն կատարեաց², եւ զնա միայն հանդերձ Վաղերսաւ ի բաց ան Տէր ի հասարակաց սատակմանէն³։ Եւ արեւաց այնուհետեւ Յեսու լրանս յԱրիքով, զոր թաքուցեալ կնոջ ուրումն Ռահաբ անուն՝ դարձան այսրէն յաջողութեամբ եւ բերին զոչոյց թէ ամենեւին վհատեալ են եւ ի կոր կործանեալ բնակիչք կողմանցն⁴։

Այս ելին Իսրայելացիքն գիշերի ի Սատիմայ եւ խաղացին յեր Յորդանան գետոյ։ Իօսեփաւ Յեսու ընդ ժողովրդեանն. «Արեւցարուք սա վաղիւ. զի վաղիւ արացէ ձեզ Տէր պանշելն»,⁵։ Եւ քահանայն ասէ. «Եւէք զտապանակ ուխտին Տեառն, եւ զնացէք յառաջագոյն առաջի ժողովրդեանն», եւ նոքա արարին նոյնպէս։ Բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Յեսուայ եւ ասէ. «Յաւուր յայսմիկ սկիզբն արարից բարձրացուցանել զքեզ առաջի ամենայն որդւոցն Իսրայելի. զի ծանկոցն թէ որպէս էի ընդ Մովսիսի, նոյնպէս եղէց եւ ընդ քեզ»,⁶։ — Իսկ Յեսու ասէ ցԻսրայելացիան. «Այնու գիտասցիք եթէ Տէր կենդանի է ի ձեզ. եւ աստակելով աստակեաց յերեսաց ձերոց զԲանանացին։... Եւ հաւաստիկ տապանակ ուխտին Տեառն ամենայն երկրի անցանէ առաջի ձեր ընդ Յորդանան... եւ եզիցի իբրեւ միսիցին սոք քահանայիցն կրեկաց զտապանակ ուխտին Տեառն ամենայն երկրի ի ջուրն Յորդանանու, պակասեաց ջուրն որ իջանէ ի վերուստ, կացցէ իբրեւ զկարկառակոյտ մի»,⁷։

Այսպէս ասացեալն էր յառաջագոյն Յեսու, նոյնպէս եւ եղեւ. իբրեւ միեցան սոք քահանայիցն ի ջուր գետոյն, եկաց ջուրն որ իջանէր ի վերուստ իբրեւ պարիսպ, եւ որ ի խոնարհն իջանէր ջուրն՝ էջ ի ծովն Եղտից։ Եւ այնպէս անց ամենայն ժողովուրդն ցամաքաւ յանդիման Արիքովի. իսկ քահանայքն կացին ի ցտնաքի ի մէջ Յորդանանու մինչեւ անց յայնկոյս ամենայն ժողովուրդն⁸։

Այսն յիշատակի զարմանալի անցիցն՝ պատուէր ետ Յեսու հրամանաւն Աստուծոյ, առնուլ երկոտասան քարինս ի տեղւոջն ուր քահանայքն հանդերձ տապանակաւն կային՝ եւ կանգնել յառաջնում քանակեալ յայնկոյս գետոյն (ի Վաղգաղա), եւ այլ եւս երկոտասան քարինս անդէն ի Յորդանան ի նմին տեղւոջ ուր քահանայքն կային։ Եւ ասպա հրաման ետ Յեսու քահանայիցն ելանել ի գետոյն, եւ անդէն ընթանայր ըստ սովորութեանն

¹ Եւ. . Ե. :

² Եւ. . Ե. . 9 — 18. Բու. . Ե. . 9.

³ Ե. . 9 — 9.

⁴ Բու. . Ե. . 90 — 91.

⁵ Եւ. . Բ. :

⁶ Եւ. . Գ. :

Զուրն: — Պատուէր ետ Յեսու ժողովրդեանն պատմել զաւակին իւրեանց զքանչեք առաջնորդութիւնն Աստուծոյ¹:

135

Իբրեւ լուան Վանանացիքն՝ մեծացաւ ահն եւ երկեւոյն որ հասեալ էր առ նոսա յառաջ քան զԽարայելացիսն: Իսկ սղքա հարին բանակ ի Վաղգաղա, եւ մնաց անդ բանակն ամս բազումս: — Ամենեքին յանապատի անդ ծնեալ էին եւ տակաւին առանց թլփատութեան էին: Յայն սակս հրաման ետ Աստուած Յեսուայ թլփատութեամբն մուծանել զնոսա յուխտն իւր եւ այնպէս բառնալ զնախատինս Ազիպտացւոցն. սմին իրի եւ տեղին Վաղգաղա կօչեցաւ, որ Թարգմանի Յապաւել: — Աւ կատարեցին եւս զտօն զառկին ի սահմանսն Աքիբովի եւ կերան զառաջինն հաց ի ցորենոյ երկրին աւետեաց, իսկ Մանանայն դադարեաց յիջանելոյ քանզի չէին իսկ պէտք այնուհետեւ²:

Արեւելցաւ այնուհետեւ Յեսուայ տեսիլ՝ աստուածեղէն, յորում ասէր Տէր ցՅեսու. «Ահա ես տամ ի ձեռս քո զԱքիբով (զքաղաքն ամուր եւ անառիկ) եւ զԹադաւորան որ ի նմա, եւ զգօրաւորս զօրութեամբ: . . . Պատեսցիք զքաղաքն ամենայն արք պատերազմողք շուրջ զքաղաքաւ մի անգամ. այսպէս առնիցէք զվեց օր. եւ եւթն քահանայ առցեն զեւթնափողսն եղջերեայս յորելեան առաջի տապանակին: Աւ յաւուրն եւթներորդի պատեսցիք զքաղաքն եւթն անգամ. եւ քահանայքն հարցեն զփողսն եղջերեայս: Աւ ազաղակեսցեն առհասարակ ամենայն ժողովուրդն. եւ յազաղակելն նոցա կործանեսցին ինքնին լգարիսպք քաղաքին ի ներքոյ նոցա. եւ մտցէ ամենայն ժողովուրդն դիմեալ իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն»³:

Առջմէր պատրաստէր զամենայն Յեսու որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ: Խաղային վառեալքն յառաջոյ տապանակին, իսկ ժողովուրդն զկնի: Աւ լինէր այսպէս զվեց օր. իսկ յաւուրն եւթներորդի յետ եւթներորդ անգամ դառնալոյ զքաղաքան՝ հրաման ետ Յեսու ազաղակել, մինչ դեռ անտուտ փողքն հնչէին: Անդէն վաղվաղակի կործանեցան անկան պարփապքն եւ յամենայն կողմանց մտին Խարայելացիքն ի ներքս. ջնջեցին նոքա ըստ Յեսուայ հրամանին զամենայն բնակիչս նորա հանդերձ անանովք, հրձիգ արարին եւ քանդեցին հարթյառակ: Ադ Յեսու անէծս ի վերայ այնր՝ որ յանդգնիցի շինել միւսանգամ զԱքիբով⁴:

Սիայն Ուահար եւ առնն նորա խնայեցաւ, քանզի հիւրաւիրութիւն եցոյց լրտեսացն եւ հաւատաց ի զօրութիւն Աստուծոյ

1 Յէ. 7: 8է. Սւււ. 439. 1—9:

2 Յէ. 6:

3 Յէ. 6. 13—16:

4 Յէ. 2. — 21, 24, 26:

Ճշմարտի՜. ապա հաւատովք ապրեցաւ՝ Լմուանացաւ նա ընդ Սաղմնի, որ էր ի ցեղէն Յուդայ. ի նմանէ տերեցաւ Լոսի, այրն Հաւթայ, որոյ որդի Ովբէգ՝ հաւ էր Վաւթի՜:

136

Ժողովէր այնուհետեւ (Յեսու երեքհազար այր ի վերայ քաղաքին Վայեայ, բայց հարան աղբն, եւ վհատեալ լուծան Խարայեացիք. յայնժամ անկաւ Յեսու զօրավար Տեառն առաջի Տեառն, քանզի երկնէր յայնցանէ որ յետոյն կարէին լինել, բայց ծանոց նմա Լստուած թէ մեզաւ Խարայէլ եւ զողացեալ է յաւարէն զոր նուիրեաց նա Տեառն. աստ զողութիւնն էր յանցանք արժանի մահու. ի մէջ գայր վիճակաւ, թէ Լքար ի ցեղէն Յուդայ զողացեալ է: Խոտտովան եղեւ Լքար զյանցանան թէ զողացեալ թաքուցեալ է ընդ երկրաւ ոսկի, արծաթ եւ ամղան մի նկարէն (Լքր. ամղան բարեւացի). քարկոծեցաւ հանդերձ ամենայն տամբ իւրով (զի սրպէս ի դէպ է՝ եւ նոքին էին իրազէս զողութեանն), եւ ամենայն ինչք նորա հրոյ ճարակ եղեն ըստ Լստուծոյ հրամանին՜:

Լպա խաղաց միւսանգամ Յեսու հրամանաւ Լստուծոյ ի վերայ Վայեայ, եւ պատրելով իմն զՎայացիան հան զնոսա ի քաղաքէն, առ զքաղաքն եւ զնոյն անցս անցոյց ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիան՝ որ ինչ անց ընդ Լքիքով: Լքա բաժանեցաւ աւարն:

(Յես այնորիկ շինեաց Յեսու տեղան Տեառն ի վերայ լերին Վերաղայ, մատոյց պատարագս, ետ քանդակել զօրէնան ի քարինս, եւ ի Վարիզին եւ ի Վերաղ լեռնէ ետ գոյել բարձրաձայն՝ զօրէնան հանդերձ օրհնութեամբն եւ նզովիւք, որպէս հրաման լեալ էր ի ձեռն Մովսիսի՜: Տեսեալ թագաւորացն Վանանացւոց զերսն՝ որ ընդ Լքիքով եւ ընդ Վայի անցին, միարանեալ ի գաշն մտանէին: Լյլ ժողովուրդ մի Խեւացւոց՝ որոց սահման բնակաւ թեան Վարաւոն՝ մից աւուր զնաց ճանապարհի էր ի Վաղգաւղայ, առաքեցին հրեշտակս առ Խարայեացիսն կեղծաւորեալ իրրեւ թէ ի հեռաւոր աշխարհէ գայցեն, եւ այնպէս եղին դաշինս ընդ Խարայեացւոցն, առ ապրելոյ ի հասարակաց սատակմանէն: Լայց սակայն յետոյ յանձն առին լինել ծառայս եւ սպասաւորս խորանին վկայութեան՜:

137

Ս ան հնազանդելոյ Վարաւոնացւոցն կամաւ՝ առաւել եւտ երկնել սկսան Վանանացիք, քանզի Վարաւոն քաղաք ամուր

1 Յես. 2. 22. 23. 55:

2 երբ. 20. 31. Ես. 1. 25:

3 Մատթ. 23. 5:

4 Յես. 1:

5 Յես. 2:

6 Յես. 1:

էր եւ ունէր արտ հզօրս: — Նմին իրի Աղանիզդեհի (Աղանիզդեհի) թագաւոր Նարուստիւնի միտքանեալ ընդ այլոց չորից թագաւորացն Ամսիւհացւոց՝ անկաւ ի վերայ Գարաւոնացւոց, եւ պաշարեաց զքաղաքն նոցա: Ինդրեցին Գարաւոնացիքն զօրաւիզն օգնականութեան ի Յեսուայ, եւ նա զօրացեալ ի Տեառնէ եհաս անկաւ յանկարծակի ի վերայ դաշնաւորացն. եւ մատնեաց զնոսա ամենեւին ի պարտութիւն: Եւ յորժամ փախչէին՝ տեղաց Տէր քարինս կարկոթի (թերեւս անշնորհ իմն կարկուտ ծանր յոյժ), եւ էին բազումք այնորիկ որ ի կարկոտ անկան քան որ ի սրոյ Խորայեղացւոցն: Եւ զա խօսեցաւ Յեսու ընդ Տեառն եւ դարձաւ ասել յանդիման ամենայն Խորայեղ. «Պայ արեգակնդ հանդէպ Գարաւոնի եւ լուսինդ հանդէպ ձորոյն Նդնայ. եւ կացին արեգակն եւ լուսին ի կայի իւրեանց մինչեւ էառ Խորայեղ վրէժ ի թշնամեաց իւրոց... եւ եկաց արեգակն (բուն՝ երկիր) ի մէջ երկնից...: Եւ ոչ եղև այսպիսի որ երկար ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ, յորժամ լուաւ Տէր ձայնի մարդոյ եւ պատերազմեցաւ խառն ընդ Խորայեղի»¹: Նկարագրի միտք այսր անպաճոյճ պատմութեան զարդեամբքն դարարմանէ երկրի (արեգական) յայտ առնէ², ի ձեռն ամենազօրն զօրութեան այնր՝ որում տկարանայ եւ ոչ ինչ³:

Յես զարմանալի յաղթութեանն վարէր յառաջ Յեսու զպատերազմն ընդ ցեղիցն Վանանացւոց յաջողութեամբ, մինչեւ յետ ամաց վեցից զմեծ մասն արեւմտեան երկրին Վանանացւոց առ եւ ջնջեաց զքնակիչս նորս (1450 — 1454)⁴: Թիւ համարոյ թագաւորացն պարտելոյ էր երեսուն եւ մի⁵:

128

Թեպէտ եւ չեւ էին առեալ տակաւին ի բուն ամենայն սահմանք երկրին Վանանացւոց՝ որ ի Մովսիսէ որոշեցան⁶, եւ ոչ ամենեքին պարտեալք եւ ջնջեալք, քանզի դժուարին էր այն վասն ամուր ամուր քաղաքացն, սակայն բաժանել սկսաւ Յեսու հրամանաւ Աստուծոյ զամենայն երկիրն ի մէջ ցեղիցն երկոստասանեցունց, բաժանդակեալ ի նոյն եւ զփոքանան որ տակաւին չէին նուաճեալ⁷: Եւ իմն բաժանմանն ինէր օրհնութիւնն (Յակովբայ⁸ եւ Մովսիսի⁹, եւ հրամանքն Մովսիսի¹⁰, զեանոյն եւ հողոյն

1 Յես. ձ. 13—14:

2 Յես Սիրաք. ԽԶ. 5:

3 Ղուկ. Ա. 87: — Դրազու իմն է զայս պատմութիւն իրրեւ հակառակ ինչ կողմանի կան գրութեանն համարել: 2եր ինչ պետոյ Յեսուայ այն գիտութիւն: Եւ եթէ գիտեցեալ եւս էր թէ արեգակն կայ եւ երկիր շրջի, սակայն ի դէպ էր նմա ըստ այնց սովորական խօսից խօսել, ըստ սրոց եւ մէք մշտն խօսիմք թէ մասնէ

կամ եղանէ արեգակն, թեպէտ եւ գիտեմք թէ արեգակն կայ ի կայն եւ երկիրս շրջի:

4 Յես. ձ. 15:

5 Յես. ձ. 16:

6 Թու. ԼԳ. 3—12:

7 Յես. ձ. 17. — 6:

8 Դրան. ԽԹ:

9 Երկր. օր. ԼԳ:

10 Թու. ԼԳ:

որպիսութիւն, գաղձելով՝ առաւելութիւն կամ նուազութիւն ցեղիցն, եւ վեճակ¹։

Նախ ցեղքն Ռուբինի, Վազայ եւ կէս ցեղին Մանասէի մօտն ի ժառանգութիւն արեւելից կողման աշխարհին Պաղեստիննայ, որ յառաջագոյն իսկ տուեալ էր նոցա²։ (Ա) Ռուբինն առ զհարաւային կողմն, յարեւելից եւ ի հարաւոյ սահմանեալ գետովն Լանովնայ, յարեւմտից՝ ծովուն Եղատից եւ (Յորդանան) նաւ, ի հիւսիսոյ՝ հեղեղատուն (Յազերայ)։ Ընդ երկայնութիւն Լանովնայ բնակեալ էին Էմմազիք եւ Մովարացիք³։ (Բ) Վազա՛ն զմասն երկրին որ էր ի հարաւոյ ի հիւսիս ի հեղեղատէն (Յազերայ) մինչեւ ցՅաբոկ ի կողմն Վեննեստրեթայ, սահմանեալ յարեւմտից՝ Յորդանաննաւ, եւ յարեւելից՝ լեռամբն Վաղաադու⁴։ Եւս երկղքին սահմանք ցեղիցն երկոցունց՝ սահմանք էին յառաջագոյն թագաւորութեանն Էմմազիքաց⁵։ (Դ) Այս ցեղին Մանասէի բաժանեցաւ ի հարաւոյ մասամբ իմն Յաբովկ գետով ի լեռանցն Վաղաադու, եւ ձգէր ի հիւսիսոյ մինչեւ ցլեռինն Էրաննի եւ Լիբանանաւ, եւ կցէր յարեւմտից ի (Յորդանան) բովանդակեալ ունէր նա մեծաւ մասամբ զառաջին թագաւորութիւն Ռաուանու եւ զմասն մի Վաղաադու⁶։

Մնացեալ ինն եւ կէս ցեղք առին իւրեանց սահմանս յարեւմտեան կողման աշխարհին Պաղեստիննայ⁷։ (Գ) Յուդայի առաւելաւ ամենայն հարաւային մասն ի տեղւոջն ուր մասնէ (Յորդանան) ի ծովն Եղատից, որպէս զի ծովն այն սահման իցէ նորա յարեւելից, եւ լեռնն Սէիր եւ անապատն Սաղհարաւնայ եւ հեղեղատն Լաղիպտոսի՝ ի հարաւոյ, իսկ ծովեզքն (ծովն Միջին)՝ յարեւմտից, եւ ձորն Աեղրոնի՝ ի հիւսիսոյ⁸։ Կային ի նմա քաղաքք եւ ամաւրք քաղումք մանաւանդ ի լեռնակողմանն⁹։ Վաջն Վազէք ըստ Էստուծոյ խոստմանն առ զկողմանն Վերրոնի, զոր իւր իսկ տուեալ էր պատերազմաւ¹⁰։

(Հետոյ ուրեմն սկսեալ յաղղութենէ Կարիաթ Սեփերայ բաժանեցաւ ամենայն արեւմտեան կողմն ցեղին (Յուդայ)։ (Ա) Հմաւոն առ իննեւտասն սահմանս քաղաքաց ի հարաւային կէս բաժնին մինչեւ ցծովն եւ ցհեղեղատն Լաղիպտոսի¹¹։ (Բ) Վանն առ զհիւսիսային կէս բաժնին սահմանեալ յարեւելից՝ (Յուդայիւ, ի հարաւոյ՝ Հմաւոնիւ, յարեւմտից՝ Փղշտացւովք, եւ ի հիւսիսոյ՝ Լփրեմաւ, առ նա եւ զսահմանն Լափաայ ի հիւսիսակողման երկրին Վանանայ¹²։ — (Գ) Բենիամին բաժանեալ էր ի (Յուդայէ ի հարաւակողման հեղեղատին Աեղրոնի եւ կցէր

1 Յեւ. ԺԴ. 1. 2.

2 Յեւ. ԺԴ. 7 — 18.

3 Յեւ. ԺԳ. 15 — 23.

4 Յեւ. ԺԳ. 24 — 28.

5 Յեւ. ԺԳ. 26 — 31.

6 Յեւ. ԺԵ. — 15.

7 Յեւ. ԺԵ. 30 — 43.

8 Յեւ. ԺԴ. 6 — 15. ԺԵ. 19 — 20.

9 Յեւ. ԺԲ. 1 — 9.

10 Յեւ. ԺԲ. 40 — 48.

յարեւմտից ի Ղան, ի հիւսիսոյ՝ յԱփրեմ եւ յարեւելոյ՝ ի Յորդանան գետ¹։

(Հառաջ քան զերիս ցեղն զայնոսիկ առեալ էր զման ժառանգութեան իւրոյ՝ կրկին ցեղն (Յովսեփայ) (Դ) Նափրեմաց սահմանք հասանէին յարեւելոյ ցեղն (Յորդանան, ի հարաւոյ՝ առ Լենիամին եւ Ղան, յարեւմտից՝ ի ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ՝ քաժանեալ էր ի Մանասէէ շեղեղատուն եղեղանց (Սանայ)²։ (Ն) Մանասէ (կէս ցեղն) կից էր ի հարաւոյ յԱփրեմ, ի հիւսիսոյ՝ յապքար, եւ էր ի միջի յարեւելոյ՝ Յորդանանու եւ յարեւմտից՝ ծովուն Միջնոյ³։

(Յետ այնորիկ հրամայեաց (Յեսու չափել զմնացեալ երկիրն եւ քաժանել վեճակաւ յեւթն մասունս վասն եւթն ցեղիցն մնացելոց⁴։ (Ե) Խապքար առ զհարթ վայրն Նազրեղոնայ. եւ էր սահման նորա ի մէջ (Յորդանան գետոյ եւ ծովուն, ի մէջ (Յովսեփու եւ Օւարուղնի⁵։ (Բ) Օւարուղնի սահմանք կից էին ի հարաւոյ առ Խապքար, ի հիւսիսոյ՝ արեւելոյ՝ առ Նեփթաղիմ, եւ յարեւմտից՝ ի ծովն եւ առ Լսեր⁶։ (ԺԱ) Նեփթաղիմ առ զբուն վերջին հիւսիսային կողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց. ձգեալ տարածանէր յարեւելոյ մինչեւ ցաղբիւրն (Յորդանանու, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցծովն Վեննեսարեթայ եւ ցՕւարուղն, յարեւմտից՝ մինչեւ ցծովն, ի հիւսիսոյ՝ ցլ իրանան⁷։ (Ժ) Լսեր առ զերկիրն որ է ընդ երկայնութիւն ծովուն, ի Սորմեղոս լեռնէ մինչեւ ցլիւզոն, եւ սահման նորա ի հարաւոյ՝ արեւելոյ՝ Օւարուղն եւ Նեփթաղիմ⁸։ Օւ ցեղն Լենիամինի եւ Շմաւոնի վաղ կարգեցաք։

Իսկ (Յեսու ըստ ցանկութեանն իւրում եւ ըստ Լասուծոյ հրամանին առ զիմամնաթ - Սարա ի լերինն Նափրեմաց ի ժառանգութիւն⁹։

(Յէզն Ղեւեայ թէպէտ շառ իւր առանձինն քաժին երկրի, սակայն յամենայն սահմանաց ցեղիցն տունն նոցա քառասուն եւ ութ քաղաքաց սահմանք¹⁰, յորոց վեց քաղաքք ապաստանաց էին, երեք յայսկոյս եւ երեք յայնկոյս (Յորդանանու¹¹։ Եւ յսպէս ի գլուխ եւ քաժանութեանն յամն ինչ, եւ եղեւ խաղաղութիւն յերկրին¹²։ Նմին իրի արձակէր (Յեսու օրհնութեամբ եւ մեծաւ աւարաւ զերկու եւ զկէս ցեղն որոց բնակութիւն անկաւ յայնկոյս (Յորդանանու։ Ի գառնալ նոցա յերկիրն իւրեանց, կանգնեցին սեղան մեծ առ (Յորդանանու։ Բայց զայս գործ՝ օտարութիւն իմն ի ճշմարիտ պաշտամանէն համարեցան ցեղքն մնացեալք, եւ առաքեցին առ նոսա հրեշտակս արտնջել զիրացն. բայց նոքա յայտ

1 Յե. . ԺԸ. 11 — 26։

2 Յե. . ԺԶ.։

3 Յե. . ԺԵ. 7 — 13։

4 Յե. . ԺԸ. — 10։

5 Յե. . ԺԲ. 17 — 23։

6 Յե. . ԺԲ. 10 — 16։

7 Յե. . ԺԲ. 33 — 39։

8 Յե. . ԺԲ. 24 — 31։

9 Յե. . ԺԲ. 49 — 51։

10 Յե. . ԻԱ. — 42։

11 Յե. . Ի. 7 — 9։

12 Յե. . ԻԱ. 49 — 45։

արարին թէ սեղանն վկայութիւն միայն եւ յիշատակ լինելոց է առ ի յուշ առնելոյ՝ թէ միշտ իսկ եւ յամենայն ժամանակի պաշտելոց են զՏէր միաբան ընդ ամենայն Իսրայելի ի սուրբ բնակութեան նորա՝ :

139

Որպէս յայտ եղեւ, երկիրն Վանանու ոչ արով միայն առաւ՝ այլ եւ ջնջեցան աղքատ համբէնք ի նահա. առտաւին ինդիրք իմն ի մէջ գան ա. թէ զինչ իրաւունք էին Իսրայելացւոց ի վերայ երկրին այնորիկ. ք. զինչ իշխանութիւն՝ այնպիսի անցա ընդ բնակիչն անցուցանելոյ : Տամբ երկոցունցն պատասխանի այսպէս. — 1. Ոչ միայն Արարհամ եւ Ասկովը առեալ էին զնոց սահմանա ի Վերբուն եւ ի Աւաքէմ², այլ եւ չէր նոցա հրաժարեալ ի ստացուածոց անտի, քանզի ոչ եթէ զայն կողմանս միայն՝ այլ զամենայն իսկ երկիրն խոստացեալ էր նոցա Աստուծոյ³ : Այն սակաբաժանեաց (Ասկովը զերկիրն Վանանու իբրեւ ստացուած զաւակի իւրոց ի մէջ որդւոց իւրոց, եւ ետ տանել զմարմին իւր անդր որպէս եւ Առվսէփն արար⁴. եւ յորժամ կոշեաց Աստուած զԱսկովս լինել փրկիչ ժողովրդեան իւրոց՝ եւ զայն եւս յայտ արար թէ ասանկոց է նա զնոսա յերկիրն Վանանացւոց⁵ : 2. Արաման եւս ետ Աստուած Մովսէսի եւ (Յեսուայ եւ Իսրայելացւոցն առ հասարակ ջնջել սատակել զՎանանացիսն⁶ : Պատճառք խիտն հրամանի՝ եղծագործ ապականութիւն Վանանացւոցն էր եւ զարշիլ կռապաշտութիւն, որ բաւական էր հրապուրեալ հանել յապատմութիւն զԻսրայելացիսն, որպէս փորձ իրացն առ Մադիանացւոյքն յայտ արար⁷ : Այլ յայն սակա հրաման ետ Տէր հարկանել պատերազմու զՄադիանացիսն⁸, եւ պատուիրեաց ի ձեռն Մովսէսի. թէ «Դրբեւ մատնեցէ զնոսա (զազգան) Տէր Աստուած քո ի ձեռս քո, հարցես զնոսա եւ եղծանելով եղծցես զնոսա. մի զնիցես ընդ նոսա ուխտ, ... զգուստր քո մի տացես ուստեր նորա, եւ զգուստր նորա մի առնուցուս ուստեր քում. զի մի աղտաամբեցուցանիցէ զորդին քո յինէն, եւ պաշտիցէ զաստուածս օտարս» : — Պարտ եւ պատշաճ էր Իսրայելացւոցն եւ զկռապաշտութիւն ի հիմանց ջնջել եւ եղծանել⁹ : 3. Ոչ իրատեցան ազգքն այնորիկ ի սատակմանէ բնակչաց ձորոցն Աիդդիմայ¹⁰ : Օւր եւ ընդ վայր բնակեցին ի մէջ նոցա Մելքիսեղեկ¹¹ եւ երկայն ժամանակօք նահապետքն¹² : Ամբեր նոցա դարս բազումս.

1 Թե. 16.
2 Եւ. 16—20. 17. 17—20.
3 Եւ. 16. 7. 14. 15. 25.
16—21. 12. 4. 13. 14 եւ յայլ եւս անդի : Տես ի պատմութեան երկոցն նահապետաց :
4 Եւ. 16. 24.
5 Եւ. 16. 9. 17.

6 Եւ. 16. 23, 27, 28, 29. Թե. 17.
51—53, 55. Եւ. 16. 1. 2.
7 Թե. 16. 1—2.
8 Թե. 16. 16—18.
9 Եւ. 16. 1—5. Եւ. 16—18.
10 Եւ. 16. 13, 24, 25.
11 Եւ. 16. 10.
12 Եւ. 16. 16...

գրեալ Երեւեհայցոյն՝ որոց շատք յետ շարից քննաց հարցիւն
 քաւ, որոնք յայտարար Եւստատիոս Երթահանն¹։ Եւ իսկ որ
 գրեալ Երեւեհայցոյն՝ որոց առաջինն զիս իմ յառաջագոյն
 ահաբանեալ էր², որոնք զի զայս նոյն ժամ եւ ժամանակ ապաշ-
 իտելոյ։— Ստեփաննոս նախահայր իմ թշնամեալ եւսմբ գնա-
 յին ընդ Իսրայէլացոյն, որոնք Երեւեհայցոյն, եւ նախնի կրթե-
 յին յանձին զանանցն կրօնաւոր։ Եւստատիոսն ապա եւ այլ եւս
 ապաք Գանձացոյց ոչ կ'ընէ իմ շարիցն իրենց ժողովն, այլ
 եւ իմ շարիցն ժողովն անկող եւ խաղաղութեան ընդհանրեալ
 է։ Երթահանն Եւստատիոսն կրեւի քաջ ի գաղափարն յայ-
 նովի՝ ա ի համեմատն անկոր որ իմ Նորդեհայցոյն եւ Ստեփա-
 յացոյց եւ Երեւեհայցոյն առանձնութեամբ եւ նախ եւս խաղաղութեամբ
 կին եւ թշնամեալութեամբ գործեցին, անոնք ընդ իրենց թիւն
 եւ ոչ այլ իմ գաղափար ընդ նոսր։ Եւ ի ինքեցի ի Գա-
 ռաւանցիս որոց ներկայ ձեռք Եւստատիոսն, թեպէտ եւ Գանձա-
 նայցի կին է։ Երթահանն թափ իմ թե ապաքն ոյնովի ոչ ոյնովի
 ապահանեալ կին որոնք ապաքն, եւ որոնք անանցն իմ Գա-
 ռաւանցիս ծանան եւ ընդհանր ցարթութեան ճեման³։ որոնք
 եւ Ստեփաննոսն յարեալ⁴, որ եւ իմ ոյնովի ժողովոյն⁵։ Գ. Նա
 եւ յետոյ եւս եւս նոյն Եւստատիոսն անկոր ապաշխարութեան, ոյն
 զի լաւագին ի նոյնն, ձեռքն առանց գործութեան⁶։

150

Իսրայէլ յետ անց լաւեց Էհստ Սեւա ի Ներսիսիս որո-
 լաղութեան ժողովոյն նախնիս զի իմն եւ զնորն եւ զյո-
 առաքն Իսրայէլի։ Ա. կրթին ժողովն ի Ստեփաննոսն (որ ինք ի
 ձեռք Գաղաթին եւ Գանձալ ընդ) «առաջին ճեման», որ յայ-
 իմն անն թե անոր ժողովոյն կ'ապահանէ. քանի ինք նա ի
 Ստեփաննոսն եւս ժողովն յաջորդ Եւստատիոսն զանկոր զան-
 հանոր կրթութեան Եւստատիոսն, զի զայս ապաքն զանկոր ճեման
 եւ զանկոր հաղորդութեան ընդ հիմնաւորն զի ի խաղաղ-
 ութեան կրթանեցին, եւ յարգեցոյց զնա կրթելու յԵւստա-
 տիոսն։ Խաղաղութեան հաղորդութեան Իսրայէլայցիս ծանայել Եւստա-
 տիոսն եւ ընդ նոյնն նախ։ Եւստատիոսն ապա կրթեալ Սեւա
 ժողովոյնն. եւ առաջին նոյն զարման եւ զխաղաղութեան, եւ զիրենց
 զայս անանցն լաւն ի զիրոյն ոյնովն Եւստատիոսն. ապա ինքնեց
 զիմ զի ձեռք ընդ կրթութեան ի իրենց ընդ ոյնն որ առ նորայն

1 Նախ. ձեռ. 13. 14.
 2 Նախ ձեռ. 14. 15. կրթ. 7. 10.
 3 Նախ. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14.
 4 Նախ. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14.
 5 Նախ. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14.

6 Սեւ. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14.
 7 Սեւ. 8. 9. 10. 11.
 8 Սեւ. 8. 9. 10. 11.
 9 Սեւ. 8. 9. 10. 11.
 10 Սեւ. 8. 9. 10. 11.

ազն էր¹⁾ մեա ի տապանակն ուխտին ի վայրութիւն բանիցն զոր խօսեցաւ Յէր, զի մի իցէ թէ արայցին նորա զնա:

(Յետ այնորիկ արձակէր Յետու զպատգամաւորսն զայնա-
սիկ: Իսկ ինքն Յետու “Նրառայ Յետուն, մեռաւ 110 ամաց, եւ
թաղեցաւ ի քաղաքին իւրում” (յամի իրրեւ 1450): Երեւելի
էր Յետու անշարժն հաւատարմութեամբ, եւ մեծաւ նախանձաւ
փառացն Նատուծոյ եւ ատելութեամբ զոր ատեայր զպատաշ-
տութիւն, հանապազորդն վատահութեամբ եւ արութեամբ ողւոյ
որ եւ ոչ ի ծերութեան նորա նուազեաց: սղբիմք արժանի եղեւ
Յետու մեղէ զպատերազմանա վիժուց արդարութեանն Նատու-
ծոյ ընդ ազգացն որ արժանի եղին բնաջինջ սատակմանն: Կոտ-
առեաց զնա Նատուած անընդելական նշանօք, եւ գովեն զնա զիպօք
գեղեցիկս²⁾: Ինուի իմն թէ եւ քահանայապետն Եղիազար ընդ
նոյն ժամանակս մեռաւ: զնա յաջորդեաց նորին որդի Փենէէս³⁾:

Դ.

Ժամանակ Գաղատացի. (1450—1100).

141

ՍՈՒՄԷՍ եւ Յետու անընդելական իմն եւ արտաքոյ քան զհա-
տարակաց կարգս առեալ ունէին պաշտօն եւ իշխանութիւն: յետ
մահու նոցա պատիւ քահանայապետութեանն որ միշտ կայր
տեւէր, էր առաջին եւ վերագոյն քան զամենայն պատիւ պաշ-
տաման յաշխարհին: Յեղքն սերընդեամբն իւրեանց եւ բարոյ-
իւքն եւ ստուածեղէն պաշտամամբն՝ յօրինեալ կազմէին մի
միայն ժողովուրդ, սակայն եւ իրրեւ տէրութիւնք ազապք ի
միմեանց եւ ինքնօրէնք՝ բազումք էին, եւ առաջնորդէին նոցա
գլխաւորք ցեղից եւ տանց իւրեանց, եւ ի Սելով առաջի տապա-
նակին տունէին զեկեղեցական ժողովն իւրեանց, իսկ ի Սիւքէմ
զժողովրդական ժողովն: նոցա առաջնորդ՝ քահանայքն էին,
իսկ սոցա՝ գահերէցք ժողովոցն եւ պատգամաւորք իւրաքանչիւր
ցեղից: — Այլ տակաւին զոր օրինակ յառաջինսն յիշեցաք, չա-
ռաւ ամենայն երկիրն Վանանացւոց, այլ եւ ինչ ինչ մասն եւ
միւսանգամ ի ձեռաց նոցա: Այսն այնորիկ յետ վախճանելոյ Յե-
սուայ հարցին Խորայելացիք զՏէր թէ ո՞ միլեսցէ զպատերազմն հա-
կառակ Վանանացւոցն: Եւ Տէր ետ պատասխանի. “Յուդա ելլէ,
զի ետու զերկիրն ի ձեռս նորա”: Յայն սակս ցեղն Յուդայ եղեւ
զաշնաւոր ընդ ցեղին Ըմաւոնի, եւ երկրքին խաղացին ի վերայ
Վանանացւոցն եւ Փերեզացւոց, յաղթեցին նոցա, հարին եւ

1 Տեւ Եւս. 2. 6. 7.

2 Յեւ. 1. 7. 1. 7.

3 Սիր. 1. 2. 1 — 10.

4 Յեւ. 1. 7. 23.

կոտորեցին զբազումն ի նոցանէ եւ կորեցին զծայրս ձեւաց եւ առից Եդանիբեղեկայ, զոր եւ ինքն իսկ Եդանիբեղեկ համարեցաւ պատիժս յանցանացն. քանզի եւ նորա զնոյն արէաս անցուցեալ էր ընդ այլ 70 թագաւորս: Այնեցին վիանդեցին եւ հրձիգ արտաբին եւ զքաղաքն Երուսաղէմ: Եւստ առին նորա զքաղաքն Վերոն, ուր ջնջեաց Վաղէր եւ կորոյս զՆաակեանն սփայտազունս. բայց Գաթանիէլ կրտսեր եղբայր Վաղէրայ վասն առնելոյ զՍարիաթ-Սեփեր (ըստ մերոյն՝ Վարիր), ընկալաւ ըստ խոտորանն Վաղէրայ զդուռս նորա Եքսա (Եզրա) քաղաքն¹: Երկուքն ցեղքն վանեալ վիանդեալ առնուին եւ այլ եւս բազում քաղաքս եղեալ արշաւանս բազումս, մանաւանդ զԵդանիբեղեկանն (Յուդայ հանդերձ բազում ամուր ամուր վայրօք, եւ Տէր էր ընդ նոսա²):

142

Եւս եւ մնացեալ ցեղքն ապին յաջողութեամբ պատերազմ ընդ Վանանացւոցն. բայց ոչ ջնջեցին նորա զնոսա, այլ առնէին զնոսա իւրեանց հարկատուս³: Յայնժամ եկն պատգամաւոր մի Տեառն ի Գաղգաղայ եւ յանդիմանեաց զԽորայեւացիսն վասն խնայելոյ նոցա ի մեղաւոր Վանանացիսն եւ ի կռապաշտութիւն նոցա: Սպառնացաւ նոցա Եստուած եւ ասէ. «Ոչ յաւելց այսուհետեւ սատակել զազգան զայնոսիկ յերեսաց ձերոց, եղիցին նորա ձեր թշնամիք եւ՝ դիք նոցա եղիցին ձեզ ի զայթակղութիւն»,⁴: Իսկ Խորայեւացիքն լացին եւ մատուցին Տեառն պատարագս ի նմին տեղւոջ, այլ ոչ յերկարեցաւ զեղջն: Եստուածաւոր գիրք զգլխաւոր պատմութիւն յաջորդ ժամանակիս նկարեն ի յաջորդ բանս:

«Եւս ապեաց ժողովուրդն Տեառն զամենայն աւուրս (Վաստայ եւ զամենայն աւուրս ծերոցն, որ միանգամ երկայնակեացք եղեն ընդ Յեսուայ, որ գիտակ լիեալ էին ամենայն մեծամեծ գործոցն Տեառն զոր արար յԽորայէլ: — Եւ իրրեւ վախճանեցաւ Յեսու ծառայ Տեառն, եւ ամենայն ազգն այն յաւելան առ հարս իւրեանց, յարեաւ այլ ազգ որ ոչ ճանաչէին զՏէր եւ ոչ զգործսն զոր արար ի մէջ Խորայեի⁵: Եւ արարին որդիքն Խորայեի շար առաջի Տեառն, եւ պաշտեցին զՎահագիմ (այս ինքն զԿուռս): Եւ թողին զՏէր Եստուած հարցն իւրեանց, եւ գնացին զհետ առտուածոց օտարաց, աստուածոց ազգացն որ շուրջ զնորօք, եւ երկիր պազին նոցա, եւ բարկացուցին զՏէր: Եւ բարկացաւ սրբաւորութեամբ Տէր՝ Խորայեի, եւ մատնեաց ի ձեռս աւարառուացն ... եւ ոչ կարացին կալ ընդդէմ թշնամեաց իւրեանց ... եւ նե-

1 Տեա. Յեա. 46. 19—19:

2 Դաս. Ա. — 30:

3 Դաս. Ա. 31 ...

4 Դաս. Բ. 1—5:

5 Տեա. Յեա. ԻԳ. 31. ըստ հասարակ
պ. Լաս:

դէպք զնոստ յոյժ: Աւարդարեւ յարոյց նոցա՝ Յէր դատաւորս, եւ էր Յէր ընդ դատաւորին, եւ փրկեաց զնոսա ի ձեռաց թշնամեաց նոցա զամենայն տւուրս դատաւորին. զի միթիթարեցաւ Յէր ի հեծութենէ նոցա յերեսաց պաշարողացն նոցա՝ որ չարչարէին զնոսա: Աւ լինէր իբրեւ մեռանէր դատաւորն, դառնային միւսանդամ եղծանել տուաւել քան զհարս իւրեանց, երթալ զհետ աստուածոց օտարաց, եւ պաշտել զնոսա... եւ ոչ հաւան ի խիստ ճանապարհաց իւրեանց»¹:

Այսպէս միմեանց յաջորդէին ապստամբութիւն եւ ծառայութիւն, ապաշխարութիւն եւ փրկութիւն կամ յամենայն Իսրայել եւ կամ ի ցեղս ինչ նորա, եւ ըստ չափոյ ուխտազանցութեանն՝ նոյնչափ եւ յերկարագոյն եւ դժնդակագոյն նեղութիւնն լինէր: Առաջին եւ գլխաւոր պատճառք յանցանելոյ նոցա՝ ամուսնութիւնքն էին, զոր հակառակ օրինացն առնէին Իսրայելացիք ընդ Վանանացւոցն, այնու զի նախ նովին ի կառապաշտութիւն հրապուրէին, եւ սովին իսկ արժանի պատժոց լինէին թէ չբառնային ի միջոյ զազգն զայնոսիկ զապականեալս. եւ այնպէս վաճիռքն եւ հրամանք Աստուծոյ երեւէին արդարացեալք²:

Այլափ յողորդոս եւ անհաստատս եւ հակառակս անձանց իւրեանց գործէին Իսրայելացիք ի ժամանակն յայնոսիկ՝ դոյնչափ գտանեմք զառաջնորդութիւնս Աստուծոյ հաստատունս եւ միաբանս միշտ բանից խոտանանցն իւրոց: Աստ այնմ զոր ընդ հարսն նոցա խօսեցեալ էր Աստուած՝ եւ ի ձեռն Մովսէսի եւ Յեսուայ յայանապէս ցուցեալ, գտանեմք զԻսրայելացիսն իսկ եւ իսկ ի բարութեան եւ ի խաղաղութեան՝ յորժամ հաւատարիմ Աստուծոյ լինիցին, եւ ամենայն ազգ շարեաց եւ տազնապ կուտի ի վերայ նոցա՝ յորժամ ոչ ըստ Աստուծոյ կամացն գործիցեն: Յայտնի նշմարի հանապազօրդ ինչ ջան եւ հոգարարձութիւն Աստուծոյ որ փութայ իմն զազգն կապել ընդ իւր առանձինն իմն եւ սեպհական հաղորդութեամբ նոցա ընդ նմա:

ԻԱԳ

Այդէն իսկզբան անջրպետութեան ժամանակիս այսորիկ (յորժամ քահանայապետ էր Փենեհէզ) զրգռեցաւ քաղաքոյին ինչ պատերազմ մետասան ցեղից ընդ ցեղին Ռենիամինի: Պատճառք պատերազմին եղեն չար ինչ գործք ոմանց ի բնակչացն Վարաայ, յորոց լլկեալ սպանաւ կին առն միոջ ղեւտացւոյ որ ճանապարհ առնէր ընդ այն: Վանդի չափն յանձն քաղաքացիքն տալ ի ձեռս զյանցաւորսն՝ խաղացին 400,000 արք պատերազմողք ի մետասան ցեղից որ ժողովեալ էին ի Մասեփա երթալ հարկանել

ըստ 22,000 ցեղի ընկալման: Բայց յաջորդեալ ընկալմանս յերկուս առաջին շաբաթն եւ կապեցին 30,000 այ: Եւ յիջրորդական շաբաթն ամենեւին թիւն. զայն 600 այ ապեցաւ ի կապանման ընկալման որ ի քաղաքն կին ընկնէ Տանկորոյ կապեցան, եւ քաղաքն ձգեցան հալ:

Եւստան աբեռն զգնացան ցեղի մարտնչիքն ժամն մեռաւ զայն զայն, բայց զի երբեմն եւս կին թէ ոչ որ ապի զգաւոր իւր ասն ի ընկալման, եւ կակին զարմնալ թէ մկնա զի ցեղի ընկալման, յոյն ասի յանն ասին ասնիլ խաղաղութիւն ընդ 600 ժողովայն որ թաքցեալ կին ի վիճի Յաննայ առաքելին նոյն 300 կոյս ի Յարի Գաղաթա. որ ընկնէ ջրնալ կապեալ կին ժամն չգնալ թիւնն պատմութեան պատկառման, եւ յոյս պարին նոյն թէ 200 երկառաքելն որ ձայնի կոյս եւ ի ասի աբեռ իրաւունքի յաշտակիլ կոյս: Եւստան խոհորոյն ընկալմանս, զայն կանգնի իրենց ի թախն ժողովութեան եւ չնկնի մարտնչական զգաւոր իրենց: — «Յաւարն յոյնի ոչ զայ թաքաւոր իւր լոյսի, եւ այ իրաւունքի զհանցաւոր իւր ասնի»:

Նաւանութեան ինչ է թէ յիս այդ պատկառման բայց հաւաքութեան առին ժողովութեան անկողնութեան զանգ մի ի Գաննայ ինքեք ընտելութիւն հաւայ երկին: Երանն նոյն ի լիքն Նիկիայ մին առ 3 կոյս մէ այդ էր ի ասն իրական պատկեր պաշտման: Երբեւ զիսկայն Գաննայն ի վրայ Լափայ՝ ասին թանկ զբաղման եւ զգաւոր պաշտման կոյս, եւ յիս ասնոյ զահմանն զոյնով չնկնի նոյն զգաւոր Գանն եւ մանին մոյր զբաշտման պատկերն, որ եկոյ ոյնով ժողովութեան ցաղով ասին Եւստան էր ի Սեւալ, որ ինչ միւսն ցեղեւ նոր նիւնայ:

144

Նաւանիք այսահանաւ առ իշխանն որ պատգաւ ինչ կարդի ինչին իւրոյնայ, որ ի զիս ապրա Գաղաթա կան, որ եւ ի մահաւն մեծ Յեռայ միւսն զնորութիւն առաջնայ թաքալման (սն իրեն 350) անցանին ի զիս ամենայն ցեղեյն իւրոյնի կամ մի ի նոյնն ի ժողովութեան նկարութեան եւ ժամն զի, եւ Եւստան պատմութեան պատկեր ընտել ի նոյնայ թշնամայ, եւ ապա մեծ ման նոյն կոյս ձայն յիսնա զբաղման եւ ասնիք զառաքելութիւն. բայց զիշխանութիւն պիտոյրութեան կամ հաւաքման: Նաւանութեան ինչ է թէ թաղական այն պիտ զառաքել ի միւս ժողովութեան կոյս, եւ թէ ոչ ամենեւին զառաքելն ի զիս:

Եւ այն եւս ճշմարիտ թուի թէ վախճանեալ էր այդն քաջ Վաղէր (զոր դրուստեօք յիշեն գիրք¹, այլ առանց յիշելոյ զմահ նորա) ի ժամանակի յորժամ Եստուած զսպառնալիս պատժոցն զոր սպառնացաւ նա Խորայեւացւոցն՝ հան ի գլուխ յորժամ ապրտամբեցին ի նմանէ, եւ ետ զնոսա ի ձեռս Վաւսարսաթեմայ. (Վաւսան Սասաթայիմայ) արքային Միջագետաց, եւ ծառայեցին նմա ամս ութ։ Եւս աղաղակեցին առ Տէր եւ նա յարցց նոցա փրկիչ զՎոթոնիէլ զկրօնէր եղբայր Վաղէրայ, որ ազատեաց զժողովուրդ իւր, եւ տիրեաց Խորայեւի խաղաղութեամբ ամս 40 (1430 — 1390)։

Եւս քանզի յետ նորա վախճանին կործանեցան միւսանգամ Խորայեւացիք ի մեզս մեծամեծս, անկան գարձեալ ընդ ընդ ծառայութեան Եղղոմայ արքայի Մովսարացւոց ամս ութեւտան (յամի իրրեւ 1390)։ Իրրեւ գարձեալ կարգացին առ Տէր. յարցց նոցա Եստուած փրկիչ՝ զԷւովդ կամ զՎուդ. սա սպան նենգութեամբ զթագաւորն եւ տպա յաղթեաց Մովսարացւոցն ի մեծի ճակատու, եւ շնորհեաց Խորայեւացւոց երկայնժամանակեան խաղաղութիւն (յամի իրրեւ 1370 — 1335)։ Յարձակել յարձակեցան յայնժամ եւ Փղշապիքն, բայց մերժեցան ի Սամեզարաց (Սամեզարայ) որ եհար ի նոցանէ մաճով արօրոյ՝ 600 սցր²։

115

Եւս Էւովդայ վախճանելոյ միւսանգամ գործեցին չար Խորայեւացիք առաջի Տեառն, եւ ի ծառայութիւն մօին (Յարինայ արքայի Վանանացւոց բնակելոց ի հիւսիսակողմնան ամս 20 (1335 — 1315)։ Եղաղակեցին յայնժամ առ Տէր. բայց Ղեբովրա կին մարգարէ, դատաւոր էր յայնժամ Խորայեւի։ Սա կոչեաց յառն Եստուծոյ զԼարակ զայր ի Նեփթաղիմայ, զի նա տոցէ մարտ պատերազմի 10,000 Նեփթաղիմացւովք եւ Օւարուղնաւցւովք ընդ Սիսուպայ զօրավարին (Յարինայ, որոյ կառք գերանգաղէք միայն 900 էին։ Յանձն առ Լարակ թէ միայն եւ Ղեբովրա գայցէ ընդ նմա ի պատերազմ։ — Հաւանեցաւ Ղեբովրա, բայց եւ զայն ծանոցց յառաջագոյն թէ ի ձեռն կնոջ անկանելոց է Ախարա։ Եւ ին երկօրին վառելովքն իւրեանց ի պատերազմ. եւ Ախարա եւս ած գումարեաց ի մի վայր զամենայն զգօրն իւր. պատահեցան միմեանց ճակատքն առ հեղեղատին Ախոնի։ Բայց Տէր զարհուրեցցց զԱխարա, որպէս տապեալ էր Ղեբովրայ, եւ զգօր նորա ի յարձակելն Լարակայ. փախեաւ հետիոտս Սիսուպա եւ անկանէր ի վրանն (Յայեւայ կնոջ առն կինեցւոյ։ Ընկարաւ զնա կինն ուրախութեամբ, եւ ի ծարաւ նորա՝ արքոյց նմա կաթն. այլ

իրեւ նիրհեաց՝ եհար կինն ուռածը զցից վրանին ընդ ծամեղին նորա եւ մեռաւ Սիսարա: — Թող իմն եւ Մատուած գործոյն այնմիկ զի խոնարհեցուցէ զՆարին, եւ զօրացոյց նա զԽարայելացիսն մինչեւ ջնջեցին նորա զնա եւ զժողովուրդ նորա¹:

Իսկ Դեբովրա եւ Ռարակ երգեցին Տեառն փոխանակաւ ջերմեռանդն երգ գոհութեան, գեղեցիկ յոյժ: — «Այլ դադարեաց երկիրն ամս քառասուն»,²:

146

Հաւանութեան է թէ ի կատարած կոյս այս խաղաղութեանն ժամանակի, յորժամ միւսանգամ թողին Խարայելացիք զՏէր, դիպեցան անցք պատմութեանն Հռութայ, որ բովանդակեալ ունի զժամանակ երկուստան ամաց (1280 — 1268). եւ զի ոչ միայն երեւելի ինչ այլ եւ ի խրատ եւս է՝ վասն այնորիկ պարտ է ասակն կարգել:

Եղիմեղէք ոմն այր Խարայելացի, վասն սովոյն գաղթեալ էր յերկիրն Սովարացւոց հանդերձ կանամքն իւրով Նոոմինաւ եւ երկուք որդւովք. անդ մեռաւ ոչ Եղիմեղէք միայն, այլ եւ որդիք նորա Սաաղոն եւ Վեղղոն, որ առեալ էին իւրեանց կանայս մովարացիս, եւ թողին զնոսա այրիս: Այնժամ ապա ել Նոոմին եւ չորաւ ի հայրենի աշխարհն իւր ի Ռեթղահէմ հանդերձ Հռութաւ նստիլն իւրով որ ոչ կամէր թողուլ զսկեսուրն իւր, եւ դարձաւ ի Ճշմարիտ հաւատս Խարայելացւոցն. բայց աղքատ եւ կարօտ էին երկոքին³:

Վասն այնորիկ ջանայր Հռութ հասկաքաղ շրջելով պահել զանձն եւ զՆոոմին, եւ Մատուծոյ տեղութեանն վարելով եկն նա յանդն Ռոոսի առն մեծատան եւ աստուածապաշտի եւ ազգականին Եղիմեղէքայ՝ որ էր ի զաւակէ Ուահարայ: Իբրեւ խնցաւ Ռոոս թէ ո՞րք է Հռութ՝ եւ գիտաց թէ որպիսի սէր կալաւ նա առ Նոոմին՝ եցոյց առ նա սէր եւ առաւութիւն, եւ այնպէս իմն յարգարեաց՝ զի միշտ խկտարցի հունձս բազումս ի տուն⁴:

Երգ հին իմն բարք էին Խարայելացւոցն եւ օրէնք զի ի մեռանել ուրուք անորդի, եղբայր նորա առնոյր զկին նորա զի ինքն մատուցէ զցեղն յառաջ⁵. վասն այնորիկ խորհեցաւ Նոոմին վաճառել զազարակն Եղիմեղէքայ առ մերձաւորն քան զամենայն ազգականս Եղիմեղէքայ, զի այնպէս՝ ամուսնացի եւ Հռութ ընդ նմին, եւ ի մերձաւոր ազգականութենէ անտի ընտրեալ էր զՌոոս, քանզի գիտէր թէ սիրէ նա զՀռութ: Բայց քանզի մեւս եւս ոք առաւել մերձաւոր գոյր ազգականութեամբ՝ հան Ռոոս զիրան ի քննութիւն առաջի դրան քաղաքին յանդիման տասն ծերոց: Ընդ

1 Դաւ. Գ:

2 Դաւ. Ե:

3 Հռութ. Ա:

4 Հռութ. Բ:

5 երեւ. օր. Իե. 5....

հրատարեաց մերձաւորացին ի ժառանգութենէ ազարակին, եւ առ զայն խոստ զնոց, եւ յայտ արար թէ կամի ածել զհաւթ, կնութեան. եւ օրհնեաց զնա ամենայն ժողովուրդն:

Եւ խոստ զհաւթ եւ ծնաւ նա նմա որդի Ովոնդ անուն, առ էր հայր (Յեսեայ որ հայրն էր Պաւթի¹):

147

Իսկ Իսրայելացիք դարձան առնել չար առաջի Տեառն. յայնժամ մատնեցան ի ձեռս Մադիանացւոց, Էմադեկացւոց եւ այլոց ազգաց Երարացւոց, որ եւթն ամասպատակաւ աւերեցին զերկիրն, ապականեցին զհունձս երկիրն, եւ արարին կապուտ կողոպուտ (1275—1268): Սարգացին Իսրայելացիքն առ Տէր ի նեղութեան իւրեանց: Եւ առաքեաց առ նոսա Տէր մարգարէ որ խրատեաց զնոսա: Եպա երեւեցաւ հրեշտակ Տեառն առ Պեդէոն որ ի ցեղէն Մանասէի եւ եցոյց նմա թէ փրկելոց է նա զԻսրայէլ. պատարագն զոր մատուցանէր Պեդէոն Տեառն, մաշեցաւ հրով իբրեւ հուպ ի նա լինէր հրեշտակն, առ ի նշանակելոյ զառաքումն նորա: Ընդէն ի նմին գիշերի հրաման ետ Տէր Պեդէոնի՝ կործանել զոեղանն եւ զանառան Բահաղու զոր պաշտէր հայր նորա, հատանել զփայտ նորա եւ մատուցանել ողջակէզ հրովն: Երար Պեդէոն զհրամանն գիշերի եւ կոչեցաւ նմա անուն յօրէն յայնմանէ՝ Յերորոաղ:

Եւ զի Մադիանացիքն եւ դաշնաւորք նոցա խաղացին եւ հասեալ բանակեցան ի ձորն Յեզրայելայ, ետ հնչեցուցանել Պեդէոն զփողն եւ ժողովեցան բազումք ի ցեղեցն Իսրայելացւոց: Եւ Պեդէոն աղաչեաց զՏէր զի տացէ նմա Տէր նշան, զի գիտացէ թէ ի ձեռն նորա փրկելոց է զԻսրայելացիսն: Եւ ահա գզաթն՝ զոր տարածեալ էր Պեդէոն գիշերի ի դաշտին, գտաւ ընդ առաւօտն լի ցօղով, ուր ցամաքութիւն էր ի վերայ ամենայն երկրի, եւ ի վաղիւ անդր կրկնեցաւ նշանն բայց յետս ընդդէմ, զի տամկացաւ ամենայն երկիրն եւ մնաց գզաթն ցամաքեալ²:

Վիմեաց յայնժամ Պեդէոն ընդ առաջ թշնամեացն 32,000 արամք եւ բանակեցաւ առ ջրով: Եւս գոչել ի բանակին հրամանաւ Լատուծոյ թէ ամենեքին որ երկնչիցին՝ դարձցին ի առնա իւրեանց. եւ մնացին 10,000 այր միայն: Ի նոցանէ զատոյց Պեդէոն ըստ խրատուն Լատուծոյ՝ 300 այր որոց չէր արեալ զջուրն՝ աղլափեալ, եւ նոքին միայն սահմանեալ էին փրկել զԻսրայէլ, զի երեւեսցի օգնականութիւնն Լատուծոյ: Յերիս գունդս բաժանէր Պեդէոն զարոն որ ընդ նմա էին, եւ ետ իւրաքանչիւր մէն մի փող եւ տափօր դատարկ յորում թաղուցեալ կայր ջահ. եւ պատուէր տայր նոցա եւ ասէ. վաղվաղակի իբրեւ հատանիցէք ի բանակ

¹ Հաւթ. 7, 7. ² Գառ. 2:

Բնակեցի խորակներ զախան եւ աղաղակեց Պար
 Տնան եւ Գեղեանի: Երբեք որդեհ հասնե եւ Գեղեան: —
 Իսկ Տեղ որդի ահ եւ երկուք ի բանակ Բնակեց. անկե զին
 ձեան կապեցին եւ ձեռքին ի ժողովուրդ: Օհն Գեղեան իւ
 րախնային ի քանե աղաղակ. իսկ Գեղեան առաքեաց ամի
 ցն իրենեան զի պատահեցին ընդ ասոր, եւ նորա եկին կալան
 զնախորհրդաբան Թաղեանցոյ. ձեռքով աղաղակ զիրեն
 զխնայ նորա զՊար եւ զՕհն, եւ թերին զԵրեմ նորա Գե
 ղեանի. եւ թէն եւս Գեղեան յաքմեք ձեռքեցն որո զԵրեմ
 եկն Օհնի եւ Թաղեան, զի իւր իսկ ձեռնակ արան:

148

Պարեաց Տեղ Գեղեանի զԵրեմեան ի ընդ Թաղե
 նացոյ ի ձեան բաժն Գեղեանի յաք իրեն 1268: Թաղե
 նան որդե զան յաքմեքն նորա՝ զԵրեմ Բարապետեան
 ժառանգութեան, իսկ ըս Գեղեան զԵրեմեան յանե եւ ամի
 Պար իրենց եւ ձեռ, եւ ոչ իրենց ձեռ որդի իւ. ոչ Տեղ
 իրենց ձեռ: Երբեք հառաքեաց նա ձեռնակութեան ի
 Բարե անդ զան նախնեան ընդ ժողով Երեմեանց:

Իսկ ինքեաց նա իւր զԵրեմ ամի զԵրեմ Թաղեան
 զի, եւ իրեն առ զնա՝ եւ զին ի նորան Երեմ զ(հառ
 նաքմե իւ ե թե իրեն ոչ անդ զԵրեմ ամի իրեն առ
 նա զհառնային): Եւ ոչ յառ ժառանգ ընդ Երեմեան
 ցոյն պատեաք անդ աղաղակ իւր կապեցութեան: —
 Իսկ հարկ է ձեռ յանե անալ թե ոչ որդե իւ զի
 եկն Գեղեանի. բանի ճշմարիտ երկուք. եւ նա Երեմեան
 ճշմարիտ: Օհնեան ժառանգ 30 անդ առաքեցութեան
 նորա խաղաղութեան եւ յերկին (1268—1278):

Երեմ նա խաղաղութեան եւ բարութեան ի ան հար իւ
 րոյ, եւ ըս յանե ընդ ընդ անութեան կանգ բաղա՞
 կին նորա, որ ձեան նա 70 որդե. ժառանգեալ ի պարտաճե
 րութեան: Սեւ նորա ձեռնեց զԵրեմեան զառանե Երեմե
 անց ի կապեցութեան Բահալ. ոչ իրենց զԵրեմեան
 իրենց որ ի նաւ Բնակեց զԵրեմ զնա, եւ եւ ոչ ձեռ
 հարկ իւ զի ցոյն անե Գեղեանի զան անեան երեմ
 անց նորա:

149

Իւր եւ Գեղեանի որդի զ ի հարնե նորա զԵրեմեանց,
 եւ անե իւրեք նա Երեմեանց: Եւ յա ժառանգ հար իւրոյ որդի

յիւնքն զազգաւիտնս մօրն իւրոյ եւ ի ձեռն նոցա՝ զընակիչն Յիւքեմնց։ Աստուծոն նորա նմա արծաթ՝ որով վարձեցաւ արա սրիկայս եւ զարհուրեցուցիչս, եւ խաղաց նոքաք յԱփրա եւ անդ կոտորեաց զԷթանասուն եղբարս իւր ի վերայ վիմի միոջ (Յովաթամ միայն կրսեր քան զամենեսին ապրեցաւ)։ Ապա կացուցին զնա Սիկիմացիքն թագաւոր։ Իսկ Յովաթամ եցոյց Սիկիմացւոցն զանշնորհաւալ միտս նոցա պատշաճ ինչ նմանութեամբ, եւ յայտ արար թէ հասանելոց են չարիք ի վերայ նոցա եւ Աքիմելեքայ։

Արիս ամս թագաւորեաց Աքիմելեք ի վերայ Իսրայելի (1228 — 1225)։ Ապա ամաչեցին Սիկիմացիքն զի գործակից եւ կցորդ եղին չարեաց թագաւորին իւրեանց։ Յետ անիծից արկին ձեռն ի գործս թշնամութեան, եւ յարեան նոքա ի վերայ թագաւորին։ Բայց յաղթեաց նոցա պատերազմաւ Աքիմելեք, ապա յարաձակեցաւ ի Սիկիմ, քակեաց զքաղաքն եւ այրեաց բազում մարդիկ՝ որ յաշտարակ ինչ ապաստանեալ էին։ Ապա պաշտրեաց նա զամուրն թմբէս, առ զնա եւ այրեաց։ Այլ տասի եւս փախուցեալ անկան բնակիչքն յաշտարակ մի՝ զոր այրելն կամէր Աքիմելեք. բայց կին մի ընկէջ երկանաքար ի վերայ, եւ խորատակեաց զգագաթն գլխոյ նորա, եւ հրաման ետ Աքիմելեք կապարծաւորին իւրում ամենեւին իսկ սպանանել զնա։

«Այլ գարձոյց Աստուած զչարիսն Աքիմելեքայ ի գլուխ իւր՝ զոր արար հօր իւրում կոտորելով զԷթանասուն եղբարսն իւր», ի վերայ վիմի սպանեալ էր զնոսա, եւ վէմ մի սպան զնա։ — Նոյնպէս եւ Սիկիմացիքն առին զհասուցումն իւրեանց. եւ հասին ի վերայ նոցա անէծքն Յովաթամնց։

Յետ մահուն Աքիմելեքայ դատէր Թուվլա՝ ազգակոն նորա զԻսրայելացիսն ամս 23. նստէր նա ի Սամիր՝ ի լերինն Ափրեմնց։ — Իսկ Յայիր գաղտադացի առաջնորդէր 22 ամ յայնկոյս Յորդանանու եւ ունէր բազմամբոխ որդիս։ Հաւանութեան է թէ երկորին դատաւորքն ի միում ժամանակի կացին (յամէ իրեւ 1225 — 1200)։ Ագործոց պատերազմաց նոցա չէ ինչ յայտ։ Յետ մահուն նոցա յազգս ազգս կռապաշտութեան կործանեցան Իսրայելացիք, քանզի ծառայէին նոքա կռոց գրեթէ ամենայն ազգացն արուարձանեայց։ Յայնժամ մատնեաց զնոսա Տէր ի ձեռն Փղաշատացւոց եւ Ամոնացւոց. նուաճեցին Ամոնացիք ոչ միայն զերկու եւ զվէս ցեղան որ յայնկոյս Յորդանանու էին, այլ անցին եւ յոյսկոյս գետոյն եւ պրկին ի նեղ զցեղս արեւմտից կողման երկրին Վանանացւոց, եւ նեղեցաւ յոյժ Իսրայել ի նոցանէ ամս 18 (1200 — 1185)։ Թէպէտ եւ աղաղակեցին առ Տէր՝ այլ նա ոչ լուաւ նոցա մինչ չեւ ցուցեալ նոցա օտորջանս՝ հրաժարելով ի կռոցն պաշտամանէ։ Ի նմին ժամանակի բանակեալ էին Ամոնացիքն ի

Գաղափար. իսկ Երանյանցիք դաժնորեն ի վերայ նայա ի Մա-
սեփա, եւ ահա՛նեցին ծերքն նայա թէ նա լիք գլխի ոք զա-
նաջինն ապի գրանգաւ ընդ թշնամեացն¹:

Սեփթայէ այդ գաղափարայի զոր մերեւալ էին խորթ եղբայր
նորա ի հայրենի տանէն, գնէր ի նմին ժամանակի տեղ ապա-
տակ տախտակն գնդան զոր ժողովեալ էր Քրտոցաց. ահա
ետան Գաղափարայիք զգործ զգրաւորութեան եւ զգլխաւորա-
թեան զոր առ նա յանն յեա ոչ տախտակ գլխաւորութեան:
Մինչ լիւ տեսալ նորա զգործ գրանգաւայն²՝ կամէր նա պատ-
գանաւորութեամբ շօշիլ զմեա Մանուկաց չաւալ զԳաղափար-
այի չնայ լանկոյն՝ թաղաւորն Մանուկաց: Սոյնմամբ էին
այի Տեառն ի վերայ Սեփթայեաց եւ անց ընդ Գաղափար եւ ընդ
Մանուկ ապա նախա ընդ թշնամեացն: Եւ Տէր եա զնա ի
ձեռն նորա. որպէս յաղթութիւն մեծ եւ թափեաց ի նայանէ 20
քաղաք. այսպէս վաղթարեցան Մանուկէք առաջի որդեաց Իւ-
րայեղ (1185): Առաջ քան զարշաւան գրանգաւայն վաղթալով
իմե տանց խորհրդոյ եգ ախա թէ որ ոք (որ թշ) եղէր գաւառինն
ընդ առաջ նորա ի գաւառ իւրում յաղթութեամբ ի պատե-
րաւմն՝ հանցէ աղջակեղ Տեառն: Իրեւ գարնա (Սեփթայէ ի
Մասեփա՝ ել ընդ առաջ նորա յաղջոյն՝ գաւառ նորա միամբ
հանդերձ որպաւ երգեցեաց: Եւ պատեւութեանն պատառեաց Սեփ-
թայէ զպատեւանն իւր եւ արջանայր ընդ ախան: Իսկ գաւառն
յանն առ զիրն, ընկաւ համարանկութիւն լայն զառաւթիւն
իւր ընդ աղջկանց հասակեցաց իւրոյ. որպէս գարնա նա «Եւ
որպէս նա զախան զոր ախանայ. եւ նա ոչ գիտէր զայր»: —
Եւ յայնմ հետէ առ ըստ ամէ լայնն զգաւորն Սեփթայեացն³:

Սեծ ման հնայն մեկնաց եւ բազում չափք եկեղեցւոյ ըստ
նկարագրի իմե մասց ախափ տան վճիւ՝ թէ Սեփթայէ մարա-
թեան իմե խղճիւ որդեամբք մասաց զգաւորն աղջակեղն: Իսկ նա
բազմոյն ի գիտնոց նմին հախաւակ տանն թէ կոյն նախեցաւ ի
պաշտան որդութեան տաղանակին՝ ցիւանն իւր, եւ ահա՛նեցաւ
կեալ կառութեամբ զամենայն աւար իւր: Սոյն իմե մանաւանդ
հաստատեալ են՝ զի տէ գիրն թէ ոչ գիտէր կոյն զայր եւ թէ
եւրոյ նա ընդ հասակեցաց իւրոյ զառաւթիւն իւր (ոչ եթէ զմահ
իւր). քանզի կառութիւնն ըստ յայնմամբ կործեաց ամբթ իմե էր:

Օհեա յաղթութեանն Սեփթայեաց էին այլ գրանգաւայն.
քանզի Եփրեմեանքն առ նախաննա եղին հախաւակ նորա, եւ
առիւղեցին զնա ելանել ի վերայ նայա զմեաք եւ արաւաղեցաւ:

Պահպանեալ զայս եւս նուազ յաղթեաց Յեփթայէ, եւ անկան յան-
խրաւ պատերազմի անդ 42,000 այր յափրեմեանցն. մեծ մասն
նոցա կռուութեամբ ի փախչելն ընդ Յորդանան: — Սախմանեցաւ
Յեփթայէ յետ դատելոյ զԽարայէլ ամս (1185—1180)¹, Գովի
նա վրան հաւատովքն ցուցանելոյ քաջութիւնն²:

151

Օ՛ Յեփթայէ յաջորդէր Էբեսան (Լաւթան) որ ետեա զամուս-
նութիւն 30 որդւոց իւրաց եւ 30 դստերաց, եւ մեռաւ առաջնորդ-
դեալ ամս 7: Էլյազն (Լազոն) նորին յաջորդ դատեաց ամս 10:
Էբզոնի որ զնա պայազատեաց ի դատաւորութեան՝ էին որդիք
40 եւ թոռանք 30, եւ առաջնորդեաց ամս 8³: Ապքին նոքա
դատաւորք յամէ 1180—1155: Օգործոց նոցա չիք յիշատա-
կեալ ինչ:

Բայց մեզան միւսանգամ Խարայէլացիք առաջի Տեառն, եւ
մասնեցան 40 ամ ի ձեռս փղշտացւոցն (յամէ 1155—1115),
այս ինքն նեղեցան եւ լլկեցան ի նոցանէ⁴: Ի ժամանակին յայն-
միկ քահանայապետ էր Զեղի եւ յետոյ զիշխանութիւն դատաւո-
րութեանն ի վերայ քահանայապետութեանն ընկալաւ: Թուի
թէ ի սկիզբն այսր անջրպետութեան ժամանակի անկանի ծնունդն
Սամփսոնի եւ Սամուելի:

Անոջն Սանուելի առն դանացւոյ որ մինչեւ ցայնժամ ամուլ
էր՝ երեւեցաւ հրեշտակ Տեառն եւ յայտ արար թէ ծնցի նմա
որդի մի. պատուէր եւ նմա գինի եւ օղի ոչ ըմպել եւ զգոյշ լի-
նել ի կերակրոց պղծելոց յօրինացն, քանզի մանուկն զոր ծնա-
նիցի՝ Լազարացի է, այս ինքն աւատաւոր նուիրեալ Լստուծոյ
անդամին յորովայնէ մօրն, ոչ ելլէ ածելի ի գլուխ նորա. քանզի
նա սկսանելոց է փրկել զԽարայէլ ի ձեռաց փղշտացւոցն: Եղա-
չեաց Սանուել զՏէր զի միւսանգամ երեւեցցի այրն Լստուծոյ,
զի ուսուցէ նոցա զինչ պարտ իցէ առնել ընդ մանուկն աւե-
տեաց: Եւ որպէս կամէինն՝ երեւեցաւ միւսանգամ հրեշտակն եւ
երկրորդէր առնն զնոյն հրամանս զոր կնոջն պատուիրեաց: Եւ
իրրեւ կամէին առնել նմա ասպնջափանութիւն՝ եւ նա պատաս-
խանի թէ ոչ իւր այլ Տեառն մանաւանդ մատուցի ողջակէզ.
եւ իրրեւ բոցն ի վեր ծառանայր՝ բարձրացաւ եւ հրեշտակն եւ
վերացաւ ի բարձունս: (Յայնժամ ի միտ առին թէ հրեշտակ Լս-
տուծոյ էր այրն:

Եւ ծնաւ կինն որդի եւ անուն կոչեաց Սամփսոն. աճեաց
մանուկն եւ օրհնեաց զնա Տէր. եւ հոգի Տեառն սկսաւ լինել

1 Դատ. խ. — 7.
2 Երբ. խ. 33, 33.

3 Դատ. խ. 8 — 15.
4 Դատ. խ. 1.

ընդ նմա ի բանակին Դանայ, այս ինքն ի տեղւոյն ուր 600 արք ի Դանայ բանակեալ էին յորժամ երթայինն առնուլ զլայիս¹։

Հաճոյ թուեցաւ Սամփսոնի կոյս մի ի Փղշտացւոց ի Թաւմաթա եւ հաւանեցոյց նա զհայր եւ զմայր իւր երթալ առնուլ նմա ի տանէ զկոյսն։ Իրրեւ մօտ եղեն ի քաղաքն՝ եկն ընդ առաջ նորա կորիւն մի առիւծու մօնչելով, այլ նա զօրացեալ հոգւով ճեառն պատառեաց զգազանն՝ իրրեւ որ որ զուլ մի պատառիցէ, եւ եցոյց զառաջինն զնշտնակ զօրութեան եւ ուժգնութեան իւրոյ։ — Եւ իրրեւ յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ կամէր ածել զհարսնն այսրէն ի տուն իւր՝ եգիտ նա մեղը ի բերան առիւծուն եւ եկեր։ Ի ժամանակի ուրախութեան հարօանեացն առեալ ի նոցունց պատճառս՝ արկ առեղծուած առաջի 30 երիտասարդացն վառն քաջութեանցն այնոցիկ, եւ խոտացաւ 30 պատմունքն թէ լուծցեն միայն զառեղծուածն։ Օհհի հարեալ կնոջն Սամփսոնի ի սպառնալեաց անտի Փղշտացւոցն՝ ար չեղեն ձեռնհաս լուծանել, թախանձութեամբ իմացաւ զմիտս առեղծուածին եւ յայանեաց տոհմակցաց իւրոց։ Յայնժամ եհար Սամփսոն 30 այր փղշտացի յԵսկաղոն, եւ հանեալ զպատմունքանս նոցա ետ գինս լուծանելեաց առեղծուածին, ապա բարկացեալ եթող զկինն եւ դարձաւ ի գուառ իւր²։

Սակայն մօտ ի ժամանակս հնձոց ցորենոյ դարձաւ այսրէն առկին իւր, բայց եգիտ զնա լեւալ տլում առն։ Յայնժամ եւ զնաց անտի ի բաց սպառնալեօք, կալաւ 300 աղուէս (զոր բազումք աստ խմանան՝ շնագայլ, չափալ), կապեաց զնոսա երկուս երկուս ձեռ ընդ ձեռ եւ եղ ջահս ի մէջ երկուց ձեռոցն, վառեաց զջահսն եւ արձակեաց զաղուեսունն յանդս Փղշտացւոցն եւ արարին ապականութիւն մեծ։ (Իսկզբանէ իսկ ի Պաղեստին բազում աղուեսունք կային³, զոր հաստատեն եւ վկայութիւնք նորոցն ճանապարհորդաց. ամենեւին իսկ գիւրին է ըմբռնել զնոսա դունդ գունդ, եւ մինչեւ ցայսօր իսկ մնաս գործեն Լքարացիք թշնամեացն՝ այրելով զանդս նոցա։)

Եւ այց Սամփսոն ստէպ գործէր փնտս Փղշտացւոցն. պարտեաց զնոսա մեծաւ յաղթութեամբ, եւ ինքն բնակէր յայրին Ետեմայ ի ցեղին Ըմաւոնի առ երի սահմանացն Դանայ։ Իսկ Փղշտացիքն ելին ի պատերազմ ի վերայ միոյ մարդոյ, բանակեցան զՅուդայիւ եւ խնդրէին տալ ի ձեռս զՍամփսոն։ Յայնժամ 3000 այր ի Յուդայէ չորան ի վերայ այրին Ետեմայ (առ երկիւղի Փղշտացւոցն)՝ զի կալցին զՍամփսոն։ Յանձն առ Սամփսոն զի կապեացեն

նորա զնա ձեռակապօք եւ հանիցեն զնա յայրէ անտի: Ուրախու-
թեամբ ընդառաջ ելին նորա Փղշտացիք յորժամ տեսին զնա ի
հեռաստանէ, բայց հոգի Տեառն էջ ի վերայ նորա եւ խղեցան
կապանք նորա: Առ նա ծնօտ մի իշոյ եւ եհար նովաւ 1000 այր
ի Փղշտացւոց: Այսպէս ել ի գլուխ խոստումն թէ «Մին ի ձէնջ
հարցէ հազար», ¹: Իսկ Սամփսոն ընկէջ զծնօտն ի ձեռանէ իւրմէ
եւ կոչեաց զտեղին Սամաթ-Աքի այս ինքն կոտորած ծնօտի:
Աւ իբրեւ ծարաւեալ պապեցաւ յոյժ՝ կորդաց առ Տէր, եւ
անդէն ել աղբէր ընդ ծակ ծնօտին, կամ մանաւանդ՝ ել ջուր ի
տեղւոյն որ ան անուն Սամաթ-Աքի (այս ինքն՝ աղբէր ծնօտի):
եւ իբրեւ արբ Սամփսոն՝ դարձաւ ողի իւր առ ինքն եւ զօրացաւ ²:

163

Թուի թէ յետ այնք ընտրեցաւ Սամփսոն դատաւոր Խորայեղ
եւ դատեաց նա ամս 20 ³: (Հայտնի իսկ գործէր նա զամենայն
գործս արութեան եւ քաջութեան իւրոյ հոգւովն Աստուծոյ որ
զնայն զօրացուցանէր: Վանգի յայլ իրս տկար էր եւ անգոր իբրեւ
զայլ մարդիկ, եւ հատեալ ի սէր կանանց, որով եւ անկաւ իսկ:

Ի միում նուագի մնաց ի Վազա ի քաղաքին Փղշտացւոց
ըմբռնեալ յայնպիսի սիրոյ իբրեւ ազդեղեւ բնակչացն թէ Սամ-
փսոն անդ է՝ կալան զդուռն քաղաքին զի սպանցեն զնա յելանել
նորա ի քաղաքէն: Բայց նա յարեաւ զմէջ զիշերան եւ թա-
փեաց զդրունս քաղաքին եւ բարձ տարաւ զնոսա ի վերայ ուսոց
իւրոց ի Վերրոն կոյս ի գլուխ լերին (10 ժամաւ հեռի ի Վազայ):
(Յետ այնորիկ սիրեաց նա զՎալիլա որ բնակէր ի ձորն Սորեկայ
(Սվրեկայ): Այկին առ նա իշխանքն Փղշտացւոց եւ կաշատեցին
զնա ոսկւով զի իմասցի հնարիւք թէ իւ իցէ զօրութիւն Սամ-
փսոնի: Արիցս խաբեաց Սամփսոն սուտ բանիւք՝ զնա եւ զՓղշտա-
ցիսն որ ի ծածուկ դարանեալ կային, եւ երիցս եցոյց զզօրութիւն
ուժգնութեան իւրոյ:—Ապա ուրեմն ձանձրացեալ ի ստէպ թա-
խանձանացն՝ յայտնեաց նմա թէ՝ «Ազարացի է, եւ զօրութիւն նորա
ի գիսական է՝ այս ինքն ի պահպանութեան ուխտին չկտրելոյ զհերան:
Աւ իբրեւ ննջեաց ի գիրկս նորա, ետ Վալիլա վերալ զեւթա-
նեսին գիսական նորա, եւ մատնեաց ի ձեռս Փղշտացւոցն: Նորա
կուրացուցին զնա եւ տարան ի Վազա շղթայիւք, եւ տղայր Սամ-
փսոն ալեւր: Մինչ դեռ յայնպիսի աղէտս կայր Սամփսոն՝ ամենցին
վարպէ նորա: Իսկ իշխանք Փղշտացւոցն ժողովեցան ի մեհենին
Վազոնայ մատուցանել պատարագ զոհութեան դիցն եւ առնել
ուրախութիւն՝ զի մատնեաց նա զՍամփսոն ի ձեռս նոցա, եւ ամե-
նայն ժողովուրդն օրհնէր զՎազան: Այսն առաւել զուրախու-

Թիւնն առնելոյ՝ ածին նոքա զՍամփոնն առաջին՝ զի արասցէ խաղ առաջին նոցա, եւ կացուցին զնա ի մէջ երկուց մեծամեծ սեանց յորոց վերայ հաստատեալ կայր շինուածն: Եւ էին գրեթէ 3000 այր փղշտացի, յորս էին ամենայն մեծամեծք փղշտացւոցն: Իսկ Սամփոնն կարդաց առ Տէր եւ ասէ. «Տէր Տէր զօրութեանց, յիշեա զիս, եւ զօրացո զիս զայս եւս մի նուազ Լստուած՝ եւ խնդրեցից զվրէժխնդրութիւն իմ փոխանակ երկուց աչաց իմոց յայլազգեաց աստի», Եւ բուռն եհար զերկուց սեանցն զմիոյն՝ աջովն եւ զմիւսմէն՝ ձախով եւ ասէ «Մեռցի անձն իմ ընդ այլազգիս», Եւ շարժեաց զսիւնն զօրութեամբ, անկաւ տունն եւ սպան զամենեւին, որպէս զի ի մահուն իւրում առաւել սպան Սամփոնն քան ի կենդանութեանն: Եւ կին հանին ազգականք նորա զգիական եւ Թաղեցին պատուով¹: Կատարեաց Սամփոնն եւ ի մեռանելն՝ զգործն յոր ընտրեալ էր ի մանկութենէ, եւ վախճանեցաւ նահատակեալ հաւատովք (1120)²:

168

Յետ մահուն Սամփոնի առ Հեղե յաղգէ Իթանարայ ի վերայ քահանայապետութեանն պատուոյ եւ զիշխանութիւն դատաւորութեանն:— Ի սկիզբն ժամանակի քահանայապետութեան նորա պատահէ ծնունդն Սամուելի (յամի 1155): Եւ յայնժամ Եղիանա ոմն ի ցեղէն Դեւեայ յԱրիմաթեմ (ի Հռոմաթ). էին նորա կանայք երկու՝ Լննա եւ Փեննանա: Բայց Լննա ամուլ էր եւ վասն այնորիկ արամէր եւ տխրէր յոյժ: Իբրեւ եկն նա երբեմն ընդ առն իւրում ի Սելով առ տապանակն Տեառն, կայր ջերմեռանդն յազօթս, եւ զնէր ուխտ Տեառն նուիրել ի պաշտօն նորա զորդին եթէ տացէ նմա Լստուած, եւ ոչ հանել ածելն ի գլուխ նորա: Մխիթարեալ յաղօթից իւրոց եւ ի բանից քահանայապետին՝ ել զնաց ի տաճարէն եւ ոչ արամէր այնուհետեւ վասն անգաւակութեանն:

Կնաւ նա որդի զոր կոչեաց Սամուէլ, այս ինքն՝ ընկալեալ յԼստուծոյ: Իբրեւ ի չափ հասանէր մանուկն՝ տծ նա զնա ի Սելով ըստ ուխտին իւրում եւ նուիրեաց զՍամուէլ Տեառն³: Ի նուիրելն իւրում զնա՝ բարբառեցաւ Լննա ջերմեռանդն երգ օրհնութեան եւ գոհութեան: Լպա դարձաւ ընդ Եղիանայ ի տուն: Բայց մնաց մանուկն ի Սելով, եւ կայր ի սպասու Տեառն առաջի քահանայապետին⁴: Մեծացաւ եւ էր հաճոյ Լստուծոյ եւ մարդկան⁵:

Բայց Ոփնի եւ Փենեհէս որդիք Հեղեայ չար էին, եւ ի կատարել իւրեանց զպաշտամունս քահանայութեանն եւ ի մատուցա-

¹ Դաւ. 22:

² Տեւ. եբր. 22. 33 — 34:

³ Եւ. Թագ. 2:

⁴ Եւ. Թագ. Բ. — 11:

⁵ Եւ. Թագ. Բ. 18. 19. 26:

նէն զպատարագսն՝ գործէին անօրէնս եւ անիրաւութիւնս եւ լինէին զայթազողութիւն նորօք ժողովրդեանն¹։ Իսրաաէլ խրատէր զնոսա շեղի բայց չդնէին նորա ունին, եւ շեղի եւս տկար էր եւ չկարէր արգելուլ զնոսա զօրութեամբ²։ Յայնժամ եկն այր Ասաու ծոյ առ շեղի եւ յանդիմանեաց զնա՝ ցուցեալ թէ որպէս փառաւորեաց Տէր զցեղն նորա եւ զառհմն եւ ընտրեաց ի քահանայութիւն, եւ խօսեցաւ բանս սատկութեան եւ տսէ։ Այսպէս տսէ Տէր... «Օ փառաւորիչս իմ փառաւորեցից, եւ որ արհամարհէն զիս՝ անարգեցի»,։ Ապա յայտ արար յառաջագոյն զմահ երկուց որդւոցն շեղեայ, եւ արար վախճան բանիցն ասելով. «Եւ յարուցից ինձ քահանայ հաւատարիմ. որ զամենայն ինչ ի սրտի իւրում եւ յանձին իւրում արտացէ. եւ շինեցից նմա տուն հաւատարիմ. եւ շրջեցի առաջի օծելոյ իմոյ զամենայն աւուրս»,³։

155

Յաւուր միում ննջէր շեղի ի նուիրակոն բնակութեան իւրում եւ մանուկն Սամուէլ ոչ հեռի ի նմանէ առ տապանակին Ասաուծոյ. լուաւ Սամուէլ ձայն որ կոչէր զնա յանուանէ։ Այսպէս համարեցաւ թէ քահանայապետն կոչիցէ զնա, ընթացաւ առ նա եւ տսէ՝ ահաւասիկ եմ։ Բայց շեղի առաքեաց զնա երթալ ննջել ասելով թէ ոչ կոչեցի զքեզ։ Ենաց Սամուէլ, բայց կուչեցաւ երկիցս եւ երկիցս, նոյնպէս եւ արար որպէս զառաջինն։ Իմացաւ յայնժամ շեղի թէ Տէր կոչէ զհանուկն եւ տսէ. երթ ննջեալ եւ յորժամ միւտանդամ կոչիցէ զքեզ ձայնն՝ ասա «Դուսեաց Տէր զի լուիցէ ծառայ քո»,։ եւ կոչեաց իսկ Տէր միւսանդամ Սամուէլ Սամուէլ, եւ նա ետ պատասխանի որպէս հրամանն տուեալ էր նմա։ Յայնժամ յայտնեաց Տէր զպատիժս արդարութեան իւրոյ ի վերայ շեղեայ եւ տանն նորա՝ վասն չարեաց որդւոց իւրոց եւ վասն անփոյթ առնելոյ նորա զնորօք։ Ի վաղիւ անդր եհարց շեղի զՍամուէլ ստիպելով վասն ամենայնի զոր խօսեցաւ Տէր։ Եւ պատմեաց Սամուէլ զամենայն։ Եւ շեղի ետ պատասխանի հպատակութեամբ. «Արացէ Տէր որ ինչ հաճոյ է առաջի նորա»,։ Եւ Սամուէլ աճէր եւ մեծանայր եւ էր Տէր ընդ նմա, չանկանէր բան նորա ի գետին, այս ինքն ոչ մնայր առանց ինոյ, եւ գիտաց ամենայն Իսրայէլ թէ Սամուէլ ճշմարիտ մարգարէ է Տեառն։ Եւ երեւեցաւ նմա Տէր ի Սելով միւսանդամ. քանզի անդ յայտնեաց նմա զանձն բանիւն իւրով։ Եւ սկսաւ Սամուէլ խրատել զամենայն Իսրայէլ⁴։

1 Ա. Թագ. Բ. 18 — 17, 22։

2 Ա. Թագ. Բ. 29 — 26։

3 Ա. Թագ. Բ. 27 — 28։

4 Ա. Թագ. Գ։

Ստեփանն էր պատերազմ ի մէջ իտալեիք եւ փղապտեայն (թե-
րեւս յետ մահան Ստեփաննի)։ Եւ անկան յիտալեիքայն 4000
այր։ Այնմամբ լաւ խորհրդայն ծերայն անաւ աստանակն Տեառն
ի Սեւակայ եւ ընկալան զնա աբախաթեամբ ի բանաբն։ Ընկալայ էր
այն պահապան եւ հախնի ընդդէմ թշնամեայն։ Եւ արդեամբից
իսկ զարհալան փղապտեայն յարմամբ լաւան զնայն աղաղակ
աբախաթեան իտալեիքայն ի հասանել աստանակն աւ նաւաւ,
բայց քաջաբնիկն զմեռան քաջաթեամբ մարտ եղեալ կռուել
զի մի անկնի ի ծառայութիւն հարկի իտալեիքայն։

Եւստ գրգռէր մեւս եւս պատերազմ աստիկ։ ամենեւին իսկ
ի պարտութիւն մասնիկ իտալեիքայն։ անկան ի նայանի, հետեւ
ակի 30,000, ժայռեալքն ի փախաւս զանայն ընդ ամենայն
կողման։ անկան երկու արդիքն նիւղայ եւ աստանակն եւս ան-
կան ի նեւս փղապտեայն։ — Եւստ մի ի ցեղին լինիմանի անա-
պարտայ ի Սեւակ աղ զայն, եւ իսկ եւ իսկ եւ աղաղակ եւ զա-
չան ի քաղաքին։ Իրրեւ լաւաւ զնայն բարբառայն ծերն եւ փա-
ռեալն յաշտայ քահանայապետն, որ եւ ի աստանակն եւ ի հար-
կէ փան աստանակն՝ հարցանէր թէ զինչ իցէ աղաղակ։ Պատ-
մայ նա զաւժիւնն զահալին պարտութիւնն, զմահ պղապտեայն
եւ զխաւաւ աստանակն։ Իրրեւ եւս զանան աստանակն՝
անկան Տեառնայն նիւղ յետ յարմայ ի բակ եւ թեկաւ ան նորա։
Եւստեւ մեւս նա յետ 40 անայ պաշտանն իւրայ, եւ մա-
հաւան հասայ զանխաթաթիւնն զի անան անկէ զարդի պ-
ղայ իւրայ։ Բայց աղիք ամենեւեմից մեծայն եւ պատանան
էր, զի հեղաթեամբ եւ նախանաւ փառայն Եւստեայ զոր եւ
ի մահան ետայ։ քանզի յայնմամբ թեկաւ պիտ նորա յարմամբ զի-
րաւս աստանակն լաւաւ։ — Եւստ նա կն զանն-յեպի որ յի
էր ի լեւ իտալեիքայն ընդանայն զնա երկունքն եւ ծնաւ արդի
յաշտարհ։ Սեւակն ի մեռանել կայր՝ անաւանայ նա զնա Վայ
Պարսկէ։ քանզի անկէ «Գարնեալ են փառք իտալեիք յաշտալ
աստանակն Տեառն»։ Եւ այնպէս փշայն զայն (յսմի իրրեւ
1115)։

Ուրախ եղին փղապտեայն ընդ մեծ յախաթեանն եւ ընդ զե-
ղեղիկ աւար աստանակն։ աստան զնա ցնծաթեամբ եւ շքով
յԵւրպետ ի մահանն Գարնայ։ Եւստ ընդ առաւանս զայն
զիրաւան անկեալ ի մէջեամբ ի զիրայ երեսայ աւարի աստանա-
կն Տեառն։ Այնպիսի կանգնեցին զնա, ալ ի զնոն անկէ աւ ի

գետին միայն կործանեցաւ. Ղազուն՝ այլ եւ փշեցաւ եւս մանր։
Եւ ի նմին ժամանակի բնակիչք քաղաքին եւ արուարձանեայ տե-
ղեացն ախտիւ մարմնայ եւ հարուածովք երկրի նեղէին։ Այնժամ
աղաչեցին Ազովաացիքն զիշխանսն զի հանցեն զտապանակն ի քա-
ղաքէն իւրեանց։ Առին տարան հրամանաւ իշխանացն զտապանակն
այսր անդր յերկրին Փղշտացւոց, բայց աւր եւ հառանէր՝ նոյնպիսի
ախտք եւ հարուածք լինէին։ Եւ մնաց տապանակն ամիսս եւթն
յերկրին Փղշտացւոց։

Արշեցին իշխանքն զքուրմսն իւրեանց եւ զգէտս եւ հարցա-
նէին թէ զինչ առնիցեն ընդ տապանակն Տեառն։ Արքա ետուն
խրատ՝ զնել ի նոր սայլի եւ լծել երկուս երինջս անդրանկածինս,
որոց չիցէ լծեալ տակաւին, եւ զորդիսն նոցա քեցել ի հետոց
նոցա, եւ թողուլ զնալ նոցա ըստ հեշտի, եւ զնել միտ թէ
ուղղեցին նոքա ընդ ճանապարհ մտիցն Բեթսամիւսայ՝ յարայել։
— Այսպիսի արգելիչ իմն պատրաստութեամբ յուսային նոքա
յայտնի լինել՝ թէ Տեառն առաքեալ իցէ ի վերայ նոցա զհա-
րուածսն՝ եթէ տապանակն ուղղեցի ընդ այն ճանապարհ։ Արա-
քին ըստ խրատուն, եւ չորան երինջքն ընդ միշտիղ զճանապարհն
Բեթսամիւսայ, եւ զհետ երթային նորա իշխանքն Փղշտացւոց
մինչեւ ցղլուխս սահմանացն։

Իսկ Բեթսամիւսացիքն էին ի ժամանակին յայնմիկ զհնձովք
ցորենոյ, եւ տեսին զի գայր անդուստ տապանակն Տեառն. եկն եկաց
յանդի ուրեք, եւ կանգնեցին առ նովաւ վէմ մի մեծ, պատառե-
ցին զփայտ սայլին, եւ զերինջսն հանին յողջակէզս։ Բայց Բեթ-
սամիւսացիքն հայէին ընդ տապանակն քննասիրութեամբ առանց
մեծարանաց (ըստ այլոց՝ հայեցան ի ներքս ի տապանակն), յայն
սակս 70 այր ի մեծամեծաց եւ 50,000 ի ժողովրդենէ յանկարծա-
կի մեռանէին. (ըստ այլում թարգմանութեան՝ ի 50,000 արանց
անկան 70 այր։) Ապաքէն պիտոյ էին այնպիսի պատիժք վասն
նորոգելոյ եւ հաստատելոյ զերկեւղ եւ զմեծարանս տապանակին
Աստուծոյ։ Իսկ բնակիչքն Բեթսամիւսայ սուգ առին եւ առա-
քեցին հրեշտակս ի Արիաթարիմ զի եկեացեն եւ հանցեն զառա-
պանակն. եւ եղեւ իսկ։

158

Արդէս հաւանութեան թուի, իսկ եւ իսկ յետ մեծի պար-
տութեանն կացուցին Իսրայելացիք զՍամուէլ՝ գատաւոր։ Սա
խրատէր զժողովուրդն, յառաջ քան զամենայն ի բաց կալ ի կոռց,
եւ Աստուծոյ միայնում կալ ի ծառայութեան, զի փրկեցէ նա
զձեզ ի ձեռաց Փղշտացւոցն։ Հնազանդեցան նոքա նմա եւ բար-
ձին զկուռսն ի միջոյ. ապա ժողովեցան նոքա ըստ հրամանի նորա

ի Մասեփաթ (թուի թէ վառեալ ի զէնս), եւ անդ եկաց Սամուէլ յաղօթս վասն նոցա: Եւ հեղին նոքա շուր առաջի Տեառն (իւրրեւ նշանակ իմն հեղոյ եւ սրբելոյ զսիրտս իւրեանց), պահեցին պահս եւ խոստովան եղեն թէ մեղան Տեառն: Իրրեւ զիտացին Փղշտացիք՝ խաղացին գալ ի վերայ Իսրայելացւոցն: Սոքա զահի հարեալ աղաչէին զՍամուէլ չդադարել գոչել վասն նոցա առ Տէր: Մինչ գեռ Սամուէլ մատուցանէր ողջակէզ (կամ քահանայ մի առ Սամուէլայ՝ զենեալ կատարեաց զողջակէզն, քանզի ինքն Սամուէլ զեւտացի լոկ էր), անտուտ մերձեցան Փղշտացիք ի պոտերազմ, բայց զարհուրեցոյց Տէր զթշնամիան ստեպ որոտալով, եւ խորտակեցան նոքա առաջի Իսրայելացւոցն, եւ սոքա մոխն զհետ նոցա մինչեւ ցՆեթքար (Նեթքովը): Իսկ Սամուէլ կանգնեաց վէմ մի յիշատակ յաղթութեանն, եւ անուն կոչեաց տեղւոյն վէմ օգնականութեան: Եւ յազէս խոնարհեցան Փղշտացիք եւ ոչ եւս անցին այնուհետեւ ըստ սահմանս Իսրայելի: Չեռն Տեառն էր ի վերայ նոցա եւ հան Իսրայել զքաղաքսն իւր ի ձեռաց նոցա յԱկկարոնէ մինչեւ ցՂեթ:

Իսկ Սամուէլ դատէր զԻսրայել զամենայն աւուրս կենաց իւրոց (ամս իրրեւ 20): Եւ երթայր ամ ըստ ամէ յերեսին գլխաւոր վայրսն՝ ի Նեթէլ, ի Ղաղզաղա եւ ի Մասեփաթ, կատարէր զգործ դատաւորութեան իւրոյ. ի քաղաքին իւրում յԱրիմաթեմ շինեաց նա սեղան Տեառն: — Բայց տապանակն կայր Ֆնայր ի Աարիաթարիմ, եւ էին Իսրայելացիք ամս 20 ի խաղաղութեան, եւ յարեալ էին միայն յԱստուած՝ թերեւս ցորեան ժամանակս առաջնորդէր Սամուէլ:

158

Իրրեւ ծերացեալ էր այնուհետեւ Սամուէլ (թերեւս առաւել ի գծուարութեանցն քան յամացն յաճախութենէ) կացոյց զորդիս իւր դատաւորս օգնականս իւր ի Ներսարէէ՝ զՅոֆէլ եւ զԱբիա: Եւ սոքա ոչ երթային ընդ ճանապարհս նորա, այլ հասանէին յազահութիւն, առնուին կաշառս, եւ թիւրէին զիւրաւանս (գործէին անիրաւութեամբ): Յայնժամ ժողովեցան ծերքն յԱրիմաթեմ առ Սամուէլ. ցուցին նմա զծերութիւն նորա եւ զգնացս որդւոցն, եւ խնդրեցին զի կացուցէ նոցա թաղաւոր որ տիրեացէ նոցա ըստ օրինակի ազգացն որ շուրջ զնոքօք էին:

Չար թուեցաւ այն Սամուէլի զի ասացին թէ տուր մեզ թաղաւոր զի դատեսցի զմեզ, եւ եկաց նա յաղօթս առ Տէր. բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Սամուէլի եւ ասէ. «Ղուր ձայնի ժողովրդեանդ, որպէս եւ խօսեցան ընդ քեզ. զի ոչ եթէ զքեզ անարգեցին, այլ զիս մերժեցին չթաղաւորել ի վերայ նոցա. ըստ ա-

մենայն գործոց զոր արարին ընդ իս՝ յօրէ յօրմէ հանի զնոսա յԱգիպտոսէ մինչեւ ցայսօր, եւ թողին զիս եւ ծառայեցին աստուածոց օտարաց, նոյնպէս առնեն նոքա եւ ընդ քեզ,։ (Եպտ իմ առնի ի բանից այտի միօթարութեանն զոր խօսեցաւ Տէր ընդ Սամուելի, թէ ոչ վասն փառասիրութեան ինչ չար թուէր այն Սամուելի, այլ վասն նախանձու փառացն Աստուծոյ։

Այլ եւ զայն հրաման եւ նմա Տէր, զի ցուցցէ նա ժողովրդեանն թէ ո՞ր իրաւունք լինելոց են թագաւորին (այս ինքն սովորութիւնք եւ սպաս)։ Նմին իրի յիշեցուցանէր Սամուէլ մի ըստ միօջէ պատգամաւորաց ժողովրդեանն թէ թագաւորն որ կալոց է նոցա՝ առցէ զորդիս ձեր ի սպասաւորութիւն պատերազմի, ի մշակութիւն եւ յայլ եւս պաշտամունս. զդստերս ձեր առցէ ի գործ արուեստի կանանց. առցէ նա զազնիւս յագարակաց եւ ի դաշտաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց, եւ բաց ի նոցանէ առցէ եւ տասանորդս յամենայն ընչից ձերոց։ Եպա զուր արանջեջիք յերեսաց թագաւորին զոր ընտրեցէք, զի ոչ լուիցէ Տէր։— Մովսէս Աստուծոյ լուսաւորութեամբն հոգացեալ էր յառաջագոյն վասն օրինաց թագաւորի. չէր պարտ թագաւորի լինել այլազգի, չունել երիվարտ աւերէ քան զչափն եւ ոչ բազում կանայս. չժողովել մեծութիւն կարի յոյժ, զիտել քաջ զօրէնսն, պահել զնոսա առ իւր եւ խորհել ի նոսին, եւ ըստ նոցին գործել եւ իշխել, եւ ոչ թիւրել յօրինաց անտի, եւ կամ ամբառնալ զանձն իւր ի վերոյ քան զեղբարսն իւր։ Երդարեւ օտար իմն օրինակ իշխանութեան է այս, եւ այլակերպ յայնմանէ զոր այժմ Սամուէլ մարգարէութեամբ ցուցանէր, բայց սակայն կաց մնաց ի նմին միտս եւ ի խորհուրդս ժողովուրդն։ Աւ ասեն. «Այ այդպէս է, այլ թագաւորեացէ ի վերայ մեր. եւ եղեցուք եւ մեք իրրեւ զայլ ազգս...»։ Աւ հրամայեաց Տէր միւսանգամ Սամուելի անաւլ նոցա եւ կացուցանել ի վերայ նոցա թագաւոր։ Աւ ապա արձակեաց Սամուէլ զծերսն։

160

Աւուուղ որդի Աիսեայ ի ցեղէ Բենիամինի եկն յԱրիմաթեմ՝ Աստուծոյ այնպէս առաջնորդելով՝ հարցանել ցտեսանողն կամ ցմարգարէն Սամուէլ թէ ուր գտանիցին էջք հօրն իւրոյ։ Բայց յայտնեաց Տէր Սամուելի թէ առաքեացէ նմա վաղիւ այր մի զոր օծցէ նա թագաւոր ի վերայ Իսրայելի, եւ նա ազատեացէ զժողովուրդն ի ձեռաց փղշտացւոցն։ Սամուէլ ան միւսանգամ ազդեցութիւն յԱստուծոյ թէ Աւուուղ է այրն, ընկալաւ զնա, եւ պատուեաց զնա ի հացի, եւ եւ նմա ի վաղիւ անդր արս երթալ ընդ նմա։

Իրրեւ Եհոա առաջի քաղաքին, Եհնալ ի վերայ զինչ նորա զբառին իւրոյ, եւ համարեաց զնա եւ առէ. Եհնա զն զգեալ Տէր ի վերայ ժառանգութեան իւրոյ ի յնան, եւ ի վերայ ժառանգեան իւրոյ Իսրայելի. եւ զառ ի յնանցն ժառանգեան Տէրան, եւ վրիկեացն զնա ի նեւայ թշնամեաց իւրոյ չարմանակի: Երբ որ առնեաց Սաւադոյ յառաջագոյն զնոյն որ զնաւորացոյն անցանելոյ Էֆն ընդ նա, զի գիտացէ թէ որդարեւ Տէր ընդեաց զնա: Առաքեցաւ անկնայն ճշգիւ, եւ այն եւս զի Էֆն հարկ Տէրան ի վերայ Սաւադոյ, եւ խանցաւ ընդ մանկանս մարդաբնիցն որ Էֆն ընդ առաջ նորա՝ բանս որ հնաւութեան եւանդմանք, մինչեւ զարմանալ այս ընդ իրան:

Իսկ Սամուէլ իւրեաց զեղբարդն առաջի Տէրան ի Սաւադոյ (որ թափ թերեւոյ յայնմ առարմանք) եւ առէ ցնաւ. Երբեւ առէ Տէր Եսաւած Իսրայելի. ապեցաւք զեղբարդ ի նեւայ Եղիսրացոյն, եւ ի նեւայ անկնայն թաղաւորաց որ նեղեցին զնիւ: Բայց զապ միւսեցէք այսոր զԵսաւածն ներ, զայն որ վրիկեաց զնիւ յանկնայն չարեաց եւ նեղութեանց, եւ զապ առայէք՝ ոչ որդարեւ, այլ զի Իսրայելն ի վերայ մի թաղաւոր: Երբ համարեաց Սամուէլ զի մաւրսն յառաջ ցնչին եւ առհինքն. որի վնասեւ եւ ել վնասի ի վերայ ցնչին Բնիմա միսի, եւ ի ցնչին անդ Բնիմա միսի ի վերայ առհինքն Սեպիւն (Եհնաւորեաց), եւ այս ի վերայ Սաւադոյ որդաց Եֆնայ:

Սեւ այնորիկ յայնմեաց Տէր թէ թաղաւորեալ է Սաւադ ի առն իւրաւ. եւ ընթացան փութանակ մաւ նա, եւ ածին զնա անոր: Իրրեւ եհնաւ նա ի մէջ ժառանգեանն, զառ բարձրադոյն թիւսիք չափ ի վեր քան զանկնայն ժառանգարդն: Եւ այն նոյն Սամուէլ զի զնիւցիւթիւն առն զը ընդեաց Տէր. եւ առ բաժն եղեւ ժառանգարդն, եւ գոչեաց թէ «Յնայն որդոյն»: Իսկ Սամուէլ ասաց մի ըստ միտն զիստանս թաղաւորին, եւ զիստաց ի մանկնի եւ որմակեաց զնա: Եւ Սաւադ եւս էջ զնալ ի առն իւր ի Գարաւ, եւ ման մի յայնմ զբաւորաց զնայ զնա նորա. բայց անոր չնկարան զնա ի բնանց թաղաւոր: — Երբ Եհնա յեւ ընդաւթիւն թաղաւորին ընէք յամի իրրեւ 1100 կամ 1000, բայց ճշգրտոյնս եւս յամի իրրեւ 1092 1:

Թաթարներ — Անթիքի Թաթարներ (1090 — 970) :

Ա. Սաւուզ (1092 — 1052) :

161

[[Իսկից այնուհետեւ (1092) Խորայէլ Թագաւոր՝ տեղապահ
Լստուծոյ՝ զՍաւուզ : Բայց սակայն տեսանեմք զնա զի զպատուա-
կան գործ մշակութեան տակաւին ի կիր արկանէր առանց մնասու-
պատուոյ Թագաւորութեան իւրոյ, որպէս բարձր իսկ էին անպա-
ճոյճ ժամանակացն այնոցիկ : Իբրեւ այն ինչ գայր յանդոյ՝ ազդեցեւ
նմա թէ՛ Լստաւ արքայ Լմոնացոց յարձակեցաւ ի վերայ Յարիս
քաղաքի Վաղաաղացոց, եւ արկ զայն ի նեղ . յայն սակս աղա-
չէին բնակիչք քաղաքին զՍաւուզ լինել նոցա զօրաւիգն օգնակա-
նութեան :

Հայնժամ խաղաց ի վերայ նորա հոգի Տեառն, առ յօշեաց
երկուս եղինս եւ առաքեաց շուրջանակի զկոտորան կոչել զազգն
զալ ի մարտ պատերազմի յիւր եւ ի Սամուելի անուն . եթէ ոք
դանդաղիցէ՝ արասցեն նմա որպէս եղանցն : Եւ անկաւ ահ Տեառն
ի վերայ ժողովրդեանն, եւ խրախուսեալ ելին իբրեւ զմի այր . էին
միահամուռ 330,000 այր խորայելացի : Որքօք խաղաց Սաւուզ ի վե-
րայ Լմոնացոցն, հար պարտեաց զնոսա եւ եհան զՅարիսացիսն
յազատութիւն :

Ըսպա ած Սամուել զժողովուրդն ի Վաղաղա . անդ նորո-
գեցաւ միւսանգամ առհասարակ ընտրութիւնն Սաւուզայ, ընկա-
լան զնա ի Թագաւոր եւ մատեաւ պատարագ գոհութեան
Տեառն : Յետ այնորիկ խնդրեաց Սամուել ի ժողովրդենէ անտի
վկայութիւն, թէ որպէս արգարութեամբ եւ առանց անձին ինչ
շահու առաջնորդեաց նոցա, եւ ետուն հրապարակաւ զվկայու-
թիւնն առաջի Տեառն եւ յանգիման Թագաւորին : Յուշ արկանէր
նոցա Սամուել զանթիւ երախտիսն Լստուծոյ որ եղեն հարցն
նոցա, եւ խրատեաց զնոսա եւ զԹագաւորն երկնել ի Տեառնէ,
ծառայել նմա եւ հնազանդել, խոստացեալ թէ յայնժամ վե-
րակացու լինիցի նոցա, ապա թէ ոչ ձեռն նորա եղիցի հանապազ
ի վերայ նոցա :

Հայտ արար Տէր զլախորժել իւր ընդ ընտրութիւն Թագա-
ւորութեան՝ որոտմամբն եւ անձրեւով զոր անդէն ի նմին ժամա-
նակի տեղաց աղօթիւքն Սամուելի, զի անընդելական իմն էր ի
ժամանակի հնձոցն այնպիսի ինչ : Ընկաւ երկեւղ մեծ ի վերայ
ժողովրդեանն որ գիտաց զյանցանել իւր եւ աղաչեաց զՍամուել
զի կացցէ յաղօթս վասն նոցա առ Լստուած : Իսկ նա քաջայե-
րեաց զնոսա եւ խոստացաւ նոցա թէ ոչ Տէր եւ ոչ ինքն թողցէ

գնում՝ թէ ծառայեցին նոր հաւատարմ Եսաւոյ։ Երբ
Երթալ Սահակ զորն առնորդութեան, տկոյն մէջ որ
տակալ եւ ձեռնորդ էր յաւանդան, եւ էր նոր շինութիւն
ի վրայ Բարապէտ եւ ժողովեանն՝ իրեւ տն ոք յայնչի
գնան Եսաւոյ։

162

Վրաց Սաւալ յետ երկու անոց Բարապետեան իւրոյ
(1000) յորինեաց քանդ մի իւր զորս խաղալ մէջ ի դասե-
լաւ՝ իրեւ 3000։ Նորի որի Յովնութեան հաղորան ի նշանէ
եւ շինեալ եւ յաւանդան գնդի միւս՝ Փլաւոյն։ Յայնմ
գաւառեցին Փլաւոյնն զոր հաւատ միւսիւ Բարապէտ եւ ժոխ-
շիւ Խորանի յիւրեան նշան։ Սահայ Սաւալ զորս իւր ի Գաղ-
ղալ եւ ձեռն Սահակի որ խառնեալ էր զոր անոց յետ եւ թն
աւարց։ Բայց իրեւ չէր տկոյն Սահակ ի մէջ ի ժամանակ
աւարտ՝ միւս քանիւ ժողովարդն, եւ ճառաց ինչին Սաւալ
զարաւարդան դարաւանալ։ Երն իւր դարաւարդն ի զուի եւ
ընալ կին՝ հաս Սահակ եւ յայնչեանոց զն ժամ դրեցին։
Սաւալ ի չափեալ թնիք, դաւանալ զժողովարդն եւ թէ ճա ի
վրայ հասեալ կան թշնամիք։ Եւ Սահակ նոց թէ Բարա-
պետութեան նոր ոչ ձեռնի ի տն նոր, ժամ զ ոչ եղև նա
հաւատարմ, որս եւ զնոց անոք ի լոյ։

Եւ Վաւարց եւ Յովնութեան 600 որք միայն կին եւ զին
եւ ոչ ոք նշան, քանի շաքին թալ յայնմ Փլաւոյնն զ
թնիք որանալ դարձութեան ի մէջ Խորանի։ Բայց աւ-
կոյն Յովնութեան յաւանդալ յԵսաւան՝ յայնչեալ ընդ իւր
դարձեցին իւրա՛մ ի լանսի թշնամից. յաւանդ եւ զորան-
ցա ժողովարդն որանալաւ ահաւարտ եւ ի դարաւութեան
ճաննեցան Փլաւոյնն։

Յետ այնորի յաւանդութեան ոչ շինա Սաւալ ընդ ա-
մանի թշնամից իւրոյ, ընդ Մովսէսոյն, ընդ Եմանոյն
եւ ընդ Նդանդեցոյ, ընդ Եսաւոյն որ ի Սաւա կին եւ ընդ Ե-
մանիկոյն. բայց ոչ ճանաւանդ որանալաւ ընդ Փլաւոյնն
եւ այնոր յաւանդ իւրեան հան զնորայն յաւանդութեան։

163

Ինչ նշան ժամանակս (յաթի իրեւ 1075) հաւան եւ Եւ
աւան Սաւալոյ ի ձեռն Սահակի Երթալ աղ որանալաւ
ընդ Եմանիկոյն եւ աւանիւ զնա լնալիւ, այ թն եւ

1 Ե. Բար. 2Ե. 2Բ.

3 Ե. Բար. 2Գ. 27-28.

2 Ե. Բար. 2Գ. 2Գ. — 46.

զազգն եւ զամենայն անասուն նորա (առ ի կատարելոյ զդատա-
տանն Լատուծոյ ի վերայ ազգացն չարաբարոյից եւ եղծելոց¹) :
Այսպէս պատրաստեաց Սաւուղ զարս պատերազմողս եւ գու-
մարեաց ի մի վայր 210,000 այր : Խաղաց նոքոք ի վերայ Լամաղեկա-
ցւոցն, հար մահանեաց զնոսա չարաչար ի պարտութիւն, բայց խնայ-
եաց ի Թազաւոր նոցա Լգագ՝ զոր կալաւ ձերբակալ եւ յընտիրս
անասնոցն իրրեւ յաւար : եւ չարար սաստկաջինջ զժողովուրդն :
Փոխանակ գոհանալոյ զԼատուծոյ վասն յաղթութեանն՝ ամբար-
տաւանութեամբ դնէր շուք յաղթութեանն : Լպա էջ ի Ղազգա-
ղա եւ մատուցանէր անդ ողջակէզս : Բայց յառաջ իոկ քան զայս
եցոյց Տէր Սամուէլ թէ չէ հաստատելոյ զՍաւուղ ի Թազաւ-
որութեանն վասն անհնազանդութեանն : Տրամեցաւ յոյժ Սամուէլ
եւ ելաց առաջի Տեառն զգիշերն ամենայն : (Կարուցեալ ընդ ա-
ռաւօտն չոգաւ առ Թազաւորն յանգիստանեաց զապախտաւորու-
թիւն նորա : Լյնու իմն կամէր արդարանալ Սաւուղ թէ վասն
զոհելոյ Տեառն պահեաց զընտիրս ի խաշանցն : Իոկ Սամուէլ ետ
պատասխանի եւ ասէ. « Զա՞նց իցէ Տեառն ողջակէզ եւ զոհ տ-
աւել քան զհնազանդութիւն : « Լհա լաւ է ունկնդրութիւն քան
զզոհ ընտիր : Թի իրրեւ զմեզս հմայութեան է գիմարձու-
թիւն եւ իրրեւ անօրէնութիւն կռապաշտութեան՝ չկամին ան-
սալ : Թի արհամարհեցեր զքան Տեառն, արհամարհեցէ զքեզ
Տէր չինել Թազաւոր ի վերայ Իսրայելի : — Պատառեաց Տէր
զԹազաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց յԻսրայելէ այսօր : եւ տացէ
զնա ընկերի քում լաւագունի քան զքեզ » : (Ետուտս ուրեմն
հաւանեալ Թախանձելոյ Սաւուղայ՝ մնաց անդ Սամուէլ մինչեւ
կատարեաց Սաւուղ զերկիր պազանելն Տեառն : Լպա ետ նա
կատարել զդատատանն Լատուծոյ ի վերայ Լգագայ, եւ յետ այ-
նորիկ դարձաւ յԼքիմաթեմ. եւ յայնմ օրէ հետէ չետես նա այ-
նուհետեւ զՍաւուղ, բայց սուգ ունէր ի վերայ նորա, զի մեր-
ժեալ էր զնա Տեառն² :

Թէպէտ եւ ծանեաւ Սամուէլ զարդարութիւն եւ զերաւունս
այնպէսն առնելոյ Լատուծոյ ընդ Սաւուղ, ասկայն թուի թէ
խտութիւնն իւր զոր բռնի իմն եցոյց ի վերայ Թազաւորին՝ ծանր
թուեցաւ նմա : Բռնողի ոչ միայն անգէն խկզքանէ սուգ առնոյր
ի վերայ նորա՝ այլ եւ ելաց եւս զսա ոչ սակաւ ժամանակս մին-
չեւ իրրեւ չհամբերեալ իմն Տեառն՝ ասէր ցնա. « Մինչեւ
ցերբ սուգ առեալ ունիս ի վերայ Սաւուղայ. եւ ես անարգեցի
զնա չԹազաւորել ի վերայ Իսրայելի » : Լյնուհետեւ չկարէր
Սամուէլ գոնդաղել հնազանդելոյ, ապա թէ ոչ եւ ինքն եւս լի-
նէր արժանի պատժոց :

1 Տե՛ս ելմ ԺԵ. 14. 16 :

2 Ա. Թադ. ԺԵ :

3 Ա. Թադ. ԺԶ. 1 :

Թեպէս եւ Յովնաթան հանգարանաց սահախի մի գլու-
կած մասց հօրն իւրց, այլ յետ սահա ինչ ժամանակի ինքն իսկ
ի վասնզ մահու հասանէր, եւ չգոյր ինչ այնուհետեւ հնար
Ղաւթի՝ բայց փախստեամբ արդեւ ի ապրնապէն (1060), յետ
խանգաղատութեամբ հրաժարելոյ ի Յովնաթանայ եւ նորոգելոյ
ընդ նմա զախա սերան բարեկամութեան¹:

166

Նախ փախեալ Ղաւթ արամիք սահաւարօք ի Նամրա, ուր
Լքիմելէք քահանայապետ ետ նմա ուտել զհացն առաջաւորա-
թեան, քանզի չգոյր այլ ինչ կերակուր, եւ ի ինզրել նորա զէն՝
ետ նմա քահանայապետն զուրն Ղաղեթաւ: Իբրեւ ազգ եղեւ
Սաւուզայ ի ձեռն Ղաղեկայ որ կայր ի վերայ անդեացն նորա
թէ ի Նամրա լիեալ է Ղաւթ, հրաման ետ կոտորել զքահա-
նայն Տեառն, եւ չեզ միտ բանից պատասխանատուութեան նոցա.
եւ իբրեւ ոչ կամեցան անձնապահք նորա արկանել ի նոսա ձեռն՝
ինքն Ղաղեկ ել եւ ուրան զԼքիմելէք եւ զայլ եւս քահանայն
85 (լատ սովորական օրինակաց լռութեանսնից՝ 305). միայն Լքիա-
թաք որդի քահանայապետին փախուցեալ անկաւ առ Ղաւթիթ,
որ յետ սահա ինչ բնակելոյ ի Ղէթ՝ յերկրին Փղշաացւոց եւ
յերկրին Մովարաւ, ամբոցեալ կայր յանառան Հարեապ ի սահ-
մանի ցեղին Յուզայ, եւ ընկարաւ զնա Ղաւթիթ սիրով²: Լքա-
պէս ելին ի գլուխ իրքն որ մարդարեւութեամբ յայանեցան վասն
ասհմին Հեղեայ³:

Ինչ նոյն ժամանակս ժողովեցան առ Ղաւթի 600 այր. առ-
քօք ապրեցոյց Ղաւթիթ զքաղաքն Աելիլացւոց զոր պաշարեալ էր
Փղշաացւոցն: Եւ լք քանզի արքայ Սաւուղ շրջէր զհետ նորա 3000
արամիք՝ փախչէր նա մի ըստ միջէ ի կողմանս անապատիցն Օլիփ
եւ Մասն՝ ի ցեղին Յուզայ, եւ ուրա յանապատն Ննգադգայ ի
կողմանս հիւսիսայ արեւմտից ծովուն Լղաից: Ինչ Սաւուղ յայրի
միտմ անկաւ ի ձեռն Ղաւթի, այլ այրն մեծանձն Ղաւթիթ ոչ
միայն չսպան ըստ խրատաւ իւրոցն՝ զթաղաւորն, ասելով թէ
«Իսա լիցի ինձ ի Տեառնէ միւել զձեռն իմ ի տէրն իմ եւ յա-
ծեալ Տեառն», , այլ եւ ընդ այն եւս սարջացաւ զի լռիկ եհաս
զատուն հանգերձի նորա: Իբրեւ ելեալ էր Սաւուղ յայրէ անտի՝
չորաւ Ղաւթիթ զհետ նորա եւ կոչեաց ի հեռաստանէ, տէր իմ
արքայ, եւ անկաւ Ղաւթիթ ի վերայ երեսաց իւրոց, պատմեաց
նմա թէ զինչ զործեաց ընդ նա, եւ եցոյց նմա զատուն լաւգիկ
նորա, զի ցուցցէ թէ չիք ինչ նորա շար ի մտի: — Ի գաւթ դար-
ձաւ Սաւուղ, ըղձացաւ նմա բարութիւնս, եւ դարձաւ զօրօքն

այսրէն յետո: Իսկ Ղաւիթ շրջէր յամուր վայրս, յանապատն փառանաւ եւ Օ. խիայ, եւ չէր իսկ առանց պատճառանայ կասկածն նորա:

Քանզի ել միւսանգամ Սաւուղ զօրավարաւն իւրով Լքեններեաւ եւ 3000 արամիք ընտրելովք ունել զՂաւիթ: Ի գիշերի միւսմ եմուտ Ղաւիթ ընդ Լքենսեայ զանխուլ ի բանափն թագաւորին մինչեւ ցիտրան նորա: Օգուշացոյց նա զԼքենսոս չարանանել զօժեալն Յեառն, բայց զգեղարդն նորա եւ զկուծն առնուլ ընդ իւր, եւ դարձան երկուքին յիւրեանս եւ ոչ որ խնցարին: Ելելով Ղաւիթ ի բարձաւանդակ ինչ կորդայր Լքեններեայ եւ ամենայն զօրուն, յանդիմանէր զնոսա վասն չարահելոյ զգուշութեամբ զթագաւորն, եւ ցուցանէր նոցա զգեղարդն թագաւորին եւ զկուծն: Նշանեաւ Սաւուղ զքաղաքան Ղաւիթի, միւսանգամ դարձաւ ի գուլթ, խնդրեաց նմա օրհնութիւն եւ դարձաւ յետո: Իսկ Ղաւիթ վասն ապրելոյ այնուհետեւ ի դարանայ՝ զնայ միւսանգամ ի Վէթ, եւ ետ նմա Լքիս զքաղաքն Սիկիլի, եւ անափ առաքատակ եղեալ հարկանէր Ղաւիթ զազգոն աքաւորձանեայս, զիշնամիս Վեթացւոցն¹:

167

Ընդ նոյն ժամանակս այրն Լսաուծոյ Սամուէլ էր վախճանեալ 97 ամաց յԼքիմութեմ յամի իրրեւ 1055, եւ թաղեցաւ անդ եւ ելաց զնա ամենայն խրայել²: Նորքան ժամանակս կենդանի էր Սամուէլ՝ նեցուկ եւ հաստատութիւն էր կրօնից եւ տէրութեանն, եւ էր նա մի ի մեծամեծ մարգարէիցն եւ ի կարի նշանաւորաց: Ինքն Լսաուծ ի ձեռն Նրեմիայ մարգարէի գնէ զնա համեմատ Մովսէսի³, եւ ապ նմա զեղեցիկ դրուատիս ի ձեռն որդւոյն Սիւրաբայ⁴: Սամուէլ հաստատեաց եւ զգարոցս մարգարէիցն, յոր մանկուսք շրէիցն կրթէին ի կրօնս, յօրէնագիտութիւն, յարուեստ պուետից եւ յերգս, եւ լինէին ուսեալք եւ գիտունք: աւժոր էին նոքա յօրինել երգս տառաւածպաշտութեան եւ նուազել նուազարանօք: Ի նոցունց ելանէին բուն մարգարէքն կամ տեսանողք⁵:

Նաւանութեան է թէ ինքն Սամուէլ գրեաց զգիրս խառաւորացն եւ զնաութայ եւ զառաջին գիրս խաղաւորացն (մինչեւ ցիւշ. գլուխ, այս ինքն բաց ի վերջին 7 գլխոց), վերնագիր նորա՝ որպէս եւ երկրորդ գրոցն խաղաւորաց, ըստ բնագրին է՝ Վիդք Սամուէլի:

1 Ա. թագ. ԻԳ — ԻԷ:

2 Ա. թագ. ԻԵ. 1:

3 Երեմ. 26. 1:

4 Սիրպ. ԻԶ. 16 — 23:

5 Ա. թագ. Ժ. 5. 28 եւ յսլ. — 29:

Իսկ փղշապիք կաղնեցան եւ հասին առդ պատերազմ ընդ Եսրայելացիսն. ելին եւ Եսրայելացիք եւ բանակեցան ճափաղան Երկաթին ի Գեղատաւ: Իբրեւ ետես Սաուլ զփղշապիսն՝ երկեալ եւ զարհուրեցաւ յոյժ: Եւ հարցոյ նա զՅէք, ոչ ոչ պարտ նմա պատասխանի Յէք երազովք կամ քահանայիւք կամ մարդարէիւք: (Նայնմամ հրաման ետ Սաուլ ծառայից իւրաց խնդրել կին մի վհուկ (որ երգանեցաւ ցանկոյն զմեռեալս), թէպէտ եւ ինքն իսկ յառաջին ժամանակն երարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զցէտս յԵսրայելի, քանզի չներէին արեւոյն սասաւածեղէնք¹:

Իբրեւ զխառց Սաուլ թէ է կին մի վհուկ յանդար (Էլյինա դափն) մտա ի բանակն իւր, ծարսեցաւ զնացաւ նա երկուք պատերազմիչի, եւ յետ երդնոց չառնել ինչ փառ վհիկն՝ (քանզի երկուն չէր կինն) խնդրեաց զի գիւթեացէ եւ հանցէ ի մեռելոց զպիսն Սամուէլի: Իբրեւ ետես կինն զՍամուէլ, ճշեաց եւ առէ, հիմ խաղեցիք զիս: Սաուլ եւ զաւ: Հանդարսեցոյց զնա թաղաւորն եւ Եհարց թէ զի տեսանիցէ: Ի կերպարանացն զոր նկարագրեաց նմա կինն՝ ի միա առ Սաուլ թէ ինքն իսկ Սամուէլ է, եւ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրաց յերկիր եւ ետադ նմա երկիր, այս ինքն պատուեաց զմարգարէն ըստ արեւելեան սովորութեանն:

Իբրեւ Եհարց զնա Սամուէլ թէ ընդէք լիկեաց զնա երանել, ետ պատասխանի Սաուլ եթէ փղշապիք նեղին զնա պատերազմաւ, վասն այնորիկ կոչեաց զնա զի հարցոյն զնա թէ զինչ արժան իցէ զարծել: Երար Սամուէլ պատասխանի եւ առէ. «Օ, ք հարցանեա զիս, եւ Յէք հեռացաւ ի քէն եւ եղև ընդ ընկերի քում (եւ եղև թշնամի քս): Եւ պարտ ընդ քեզ Յէք, արդէս խռեցաւ յիմ ձեռն: Եւ պատուեացէ Յէք զթաղաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ տացէ զգա ընկերի քում Դաւթի. զի ոչ լուար ձայնի Յեռան, եւ ոչ պարտք զարամաութիւն բարկութեան նորա յԷմուղէկ. վասն այդք բռնի պարտ քեզ Յէք յաւաք յայտնի: Եւ մասնեացէ Յէք զԵսրայել քեւ հանդերձ ի ձեռս աղաղակացն. եւ վաղիւ՝ դու եւ որդիք քս ընդ քեզ անկցին. եւ զբանակն Իսրայելի տացէ Յէք ի ձեռս աղաղակացն»²:

Ի նկարագրական մտաց զբոց երեւի, թէ արդարեւ երեւեցաւ Սամուէլ. այլ ոչ եթէ կրնջն կոչելով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ տեսաւ վհուկութեանն զարծոյ՝ Սամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչքք ինչ պատրելով ոգւոյ չարի, այլ Լատուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խրատ յոժարեաց ընծայեցաւ ցանկ Սաուլոյ: Եւս մեկնութիւն անցանէ ըստ ամենայն կտակած եւ երկմտութիւն վկայութեամբ Հոգւոյն որոց³:

¹ Յէւ զէւս. ճԹ. 31. 1. 6, 27. ² Ա. Բար. 1. 2. — 19. ³ Յերե. 1. 2. 23.

Օգորհութեալ էր եւ խաճապեալ Սաւուղ յոյժ, հազիւ կարացին հաւանեցաւցանել՝ առնալ սակաւիկ ինչ կերակուր, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ գործաւ նա ի բանակն¹ ։ Ի վաղիւ անդր գրգռեցաւ պատերազմն ի լերինն Գեղիւսոյ։ հաւրեալ խորատկեցան խորայեւացիք։ Հարին փղշտացիք զերիս որդիսն Սաւուղայ զ(Յովնաթան, զ)Վինադար եւ զ(Մ)եղքիսաւէ։ Ինքն եւս Սաւուղ փրկութեցաւ նեախ եւ հրամայեաց կապարճաւորին իւրում սպանանել զնա։ Իբրեւ չառ յանձն կապարճաւորին, յայնժամ եղ Սաւուղ զսուտեր իւր եւ անկաւ ի վերայ նորա։ Ըսին զգրաւ նորա փղշտացիք եւ զհարմին նորա կախեցին զգարբապոսն Բեթանայ։ բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Սարիսոյ առին զգիւսկունսն Սաւուղայ եւ որդւոց նորա գիշերի, այսեցին զնոսա եւ թաղեցին զսակերս նոցա²։

Ըստ փշտագին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնայ ի Թաւաւորացն խորայեւացոյ, որ վասն չարութեան գործոց իւրոց եւ ի բաց կալոյ Ղստուծոյ՝ մեռաւ³։ Թաւաւորեաց նա ամս 40⁴։ Թեպէտ եւ սմնիք ի մեկնաց ասեն զնմանէ Թաւաւորեալ ամս 20, իսկ զ(Ս)ամուելէ թէ առաջնորդեաց ամս 40⁵, որպէս զի երկրորդ կիտոյ մասին ժամանակի առաջնորդութեանն (Ս)ամուելի՝ պատահել ի միտին ընդ Թաւաւորութեանն Սաւուղայ։ Մէք զսովորական համարոյն զհետ չղբաք։

Ի՞նչ Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբք իւրովք գործոց միւսանգամ զազատ իշխանութիւնն խորայեւի։ բայց աստուածաբաշտութիւն նորա արուեստ իմ քաղաքապետութեան էր եւ ոչ ի սրտէ հաւանութիւն։ Կառկածանք նորա եւ անմիտ կամ բարք՝ յանագորունութիւնս եւ յանկրաւութիւնս ամին զնա։

Բ. Դաւիթ (1052 — 1012)։

Ըսն ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Աիկելակ ի յաղթութենէ ընդ Ըմաղեկացոյ պատերազմին⁶, հասանէր առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ առ Նմա զգոյժ պորտութեան զօրուն խորայեւի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ (Յ)ովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանսն արքունի։ Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատուեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զձորձա իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ։ Ըս Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացոյ անտի որ խոտոտիւն եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Թագ. ԻԸ. 20 — 25։

2 Ա. Թագ. ԼԱ. Ա. Մնաց. Ժ։

3 Ա. Մնաց. Ժ. 13, 14։

4 Գործ. ԺԳ. 21։

5 Յեւ Ա. Թագ. Է. 16։

6 Յեւ Ա. Թագ. Լ։

նկատելի յաճախութեամբ, զի Եսաւան արեւմտեան եւ արեւելադէ-
մակից երկուքս: Նոյն խնամքնայն իւր փոքրացեալն եւ հան է
նկատելի զահմանն զմեզոյ: Երբ լինեալ փոքրեւ զՅով-
թայեան եւ ամէկ զնոս հարկաւու: Սեռ այնպիսի զմեզ է
էրոյ Եսաւաւոյ արեւմտեան Սարայ Եսաւայ եւ արեւել: Սեռ
այն եկին Եսաւաւոյ թիկունք արեւմտեան յԵսաւայն է
Գամաւիմէ թոյն եւ նոյն հարկաւ խորանկեան եւ մեկն ընդ
փոքրոցն իշխանութեամբ Գամիթի: Ըստ նմին պիտի է ար-
տաթիւն մասնակի եւ Եսաւայեցեցեալն եւ մասնակի ընդ հարկաւ:

Մեղքով (կամ նշան) արդոյ Եսաւայոյ մարդ արդ եւ
թշնամանեաց զհեշտութեան զոր առաջեաց առ նա Գամիթ իւր
զաւակութեամբ: Եւ իրիւն եւսեալ թէ զաւակեալ է արեւելադէ-
մակի Գամիթ՝ գործաւոր եղև նա ընդ իշխանոցն Եսաւայ-
ոցն փոքրացեալն եւ Եսաւայեցեալն եւ Եսաւի երկիւր է արտա-
թիւն մասնակի, եւ խնամքնայն նաւանկին Եսաւի ընդ իշխան-
ութեամբ Գամիթի: Իսկ է յաւերդ արշաւանին ընդ Եսաւայոցն
խաղոյ Յովի ապրտաւոր յեկեկին նոյն, արդ եհաւ առաջի
Յարաթոյն որ եր նոյն գաղաք զմեզ արդ եւ արշաւեաց զնոս ար-
մի: Եհաւ եւ Գամիթ զորդ յարեւմտեանութիւն, ամին նոյն
զմարտի եւ առ եւ առաջ թաւով, յոր եր եւ թոյն թա-
գաւորին մեծագին յոյն յոսեպ՝ յորով իւր ամի արտաւորն,
զոր յոյն զմեկ երկր Գամիթ: Եւ թիկնայն զմեկեւ գաղաքին
յոսեպնայ: Եսաւի եւ ընդ այլ եւս գաղաքս ամնակն:

Սեռ արեւելադէմայն այնպիսի միւսանորով մարդ արեւելադէ-
մի ընդ փոքրացեալոցն արդաւոր: Եւ է արտաթիւն մասնակի փոքրա-
ցեան յեկեկ եւս արշաւանն: Եսաւի ահագին եւ ամեղի ընդ
Գամիթ ամնայն արդոյն արտաւորանեաց եւ հաղանդեր եւս
զնոս, եւ մեծացեացեալ զահման թաղաւորութեան իւրոյ
յոսեպից կուտ՝ ցդեան Եսաւայ, է հարաւոյ միշեւ ցհագաւ-
կալի Եսաւայ, յոսեպից՝ մաս է մեկն Սիլիւրիւստիւն, է հա-
գաւոյ՝ զմարտաւորութիւնն Գամաւիմի, արդի զի հաւանել չա-
փոյ ընդարեւութեան երկրին Գամանայոյ, արդի խառնայնայն
եր նահապետայն:

Ոչ մտայաւ Գամիթ է մեծանալ իւրով զահմ մասն-
այն թաղաւորին: հարցանել ինչոյն հարաւորաւ թէ կոչն որ
առեալին է ամնին Սաւաւոյ, զի կոչնին ամնել նմա թաղա-
թիւն զմեկ յոսեպիմին իւրոյ Յովիւրիւստիւն: Յոյնովով արդ

1 Բ. Թոյ. Ը. Ա. Միւր. 22. Թ. 1-3.
Գ. Թոյ. 22. 15. 16. Թ. Նիւ. 16. 22. 4 Ա. Միւր. 1-4-9. Բ. Թոյ. 20.
2 Բ. Թոյ. 2. Ա. Միւր. 24. 16-...
3 Բ. Թոյ. 24. 26-28. Ա. Միւր. 5 Թ. Նիւ. 26. 16.

չենէր նման թէ Կայ Մեծիկոսեան: արդի (Յովնակոսեան. որ Ար. հարչի
տախտի: Իսկ եւ իսկ եւս ածել թաղաւորն եւ խօսեցաւ ընդ նման
սիրով, դարձոյց ի նա զժառանգութիւն հոր խորոյ, եւ ասէր նա
Վերախոր ի սեղանի թաղաւորին¹:

Հաւանութեան իմն է թէ յետ Կատարելոյ պատերազմացն
որ վերագոյն ճառեցան՝ ապա արար մանաւանդ Վառիթ. Կիւրքի
Կարգել զմերքին իրա թաղաւորութեան խորոյ: Օգիտաւորս Երկո-
տասանեցաւնց ցեղէնքն եթող անդէն յիւրեանց իշխանութեանն ի
վերայ ցեղէն իւրեանց. երկաստանն այր ի բուն քաջ զօրաւորաց
նորա փոխանակաւ մասնէին ամիս յամսոյ ի սպան իւրեանց, եւ
խրաբանչիւք որ ի նոցանէ էր հրամանատար 2'500 արանց. Կայցոյց
նա եւ երկաստանն զործակալս ի վերայ հասից թաղաւորութեանն,
եւ Կացուցանէր նոյնպէս զործակալս ի վերայ ամենայն իրաց թա-
ղաւորութեանն²: Բէ պակասեցին Վառիթի արք պատերազմաւք
եւ հզօրք զօրութեանն³, եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ
երեսունքն՝ միարանք ընդ միմեանս. որոց անուն կոչէր սկայազունա՛ր

Վարձեալ եւ ցեղին Վեւեայ դէտր Կարգս եւ սահմանս պատ-
շանութեանն: Բաժանեաց նա զքահանայոն ի 2'5 Կարգս եւ Կո
նոցա ղեւտացիս աւրնիւք: Ի ղեւտացւոց անսի զստան Կային
2'5 գասաւարդք երգեցկաց, պահապանք ասճարին, գանձադա՛հք
եւ գաւաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս Կարգեցան վայելուչ Կարգք
պաշտամանն Վասուծոյ⁴: Օտրուեաւ պուեաւութեան եւ զերաժըշ-
տութեան՝ իւրով իսկ օրինակաւ ածէր ի Կատարումն. քանզի
ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսացն: (Վասի, Նա-
ման, Նշման. էին զիւսուորք դասուց սաղմոսերգուացն, յորոց ն-
սուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նորին իսկ յօրինե-
ցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

174

Սիրելի էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահագին՝
դրացեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծարոյ եւ ընչաւէտ ընալ փայլէր
արդեւք Վառիթ ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զպատու
նճանց իւրոց եւ զօրհնութիւնն Վասուծոյ բարձրելոյ. այլ այն-
պիսի իսկ բարութեանց յաճախութիւնն զաղացաւ զխաղաղութիւնն
արաի նորա, եւ գտեալ ի ղեղձի անկաւ շարաշար:

Վանդի ետես նա ի տանեաց ապարանից իւրոց կին բարենշան
զի լուանայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն գիմաւ
դարձ ընելոյ՝ եհարց թէ ո՛ր է. իմացաւ թէ Վերաթէէ է՝ կին
առնապին Սլրիայ առն պատերազմողի՝ որ յայնժամ ի պաշտոնանն

1 Բ. Թագ. Բ:

4 Բ. Թագ. ԻԳ. 8...: Ա. Մեջ.

2 Ա. Մեջ. ԻԷ: Բ. Թագ. Ը. 15--16:

5 Ա. 11...:

3 Ա. Մեջ. ԺԲ:

6 Ա. Մեջ. ԻԳ--ԻԸ:

էր առ Ռաբաթ = Եմանու, բայց սակայն առաքելաց կոչեաց զինն եւ մեղաւ ընդ նմա: — Այլ ան ապրելոյ ի վարանացն՝ կոչեաց Թադաւորն զՈւրիա յարքունիս իւր, ընկալաւ զնա սիրով ասպնւ- ջականութեան. բայց Ուրիա՝ քանզի բարեպաշտն եւ բուն պա- տերազմող էր՝ ոչ զնաց ի սուն իւր, եւ այնպէս գառապկացան հարք Թադաւորին:

(Հայնժամ այլ իմն հարս խնայաւ Ղաւթիթ, կէս յախին ոտակութենէ, եւ կէս՝ ի հարկէ իսկ իրացն զի զամօթն բարեբիցէ, մանաւանդ զի ըստ օրինացն՝ էր մահ պատիժն¹. առաքելաց նա զար- գարն Ուրիա յետս հանգերձ նենգաւոր գրով առ (Յովար, եւ (Յովար ըստ կամաց Թադաւորին կացուցանէր զՈւրիա ի ճգնական տեղոջ պատերազմին, եւ այնպէս անկանէր Ուրիա: Այլ Ղաւթիթ յետ կատարելոյ աւուրց սգոյն առ զԼերսարէէ կնութեան եւ ծնաւ նա նմա որդի: Բայց գործն Ղաւթիթ չար Թուեցաւ Տեառն²:

Աւելի քան զինն ամիս կաց մնաց Թադաւորն ի քուն մեղաց իւրաց, ապա եկն ել առաջի նորա Ղաթիթան մարգարէ առաքելալ առ յԵստաւծոյ, եւ նկարեաց պատշաճ ինչ նմանութեամբ զգործ նորա. յետ այնորիկ յանդիմանէր զնա վասն ապախառար մատցն եւ վասն կրկին ծանր յանցանացն. եցոյց նմա թէ վիշաք եւ նեղու- թիւնք հասանելոյ են ի վերայ տան նորա, եւ անկանելոյ են սրով ի տանէ նորա, եւ տեսանելոյ է թշնամանեալ զկանայսն իւր: (Հայնժամ ասէ Ղաւթիթ. «Մեղայ առաջի Տեառն», եւ ետ նմա Ղաթիթան պատապխանի. «Այլ Տէր անցոյց զքեւ զմեղս քո, եւ մի մեղիս. բայց քանզի զայրացուցանելով զայրացուցեր զթշնամիս Տեառն բանիւն այնուիկ, որդին քո զոր ծնանելոյ է քեզ՝ մահու մեղի»³:

175

Այսպէս ճշմարտութեամբ օտրջացեալ Ղաւթիթ՝ որ եւ զճշմա- րիտ ցաւսն յայտ արար՝ Նա. սաղմոսիւն, Թողան նմա մեղք իւր այլ ոչ պատիժք մեղացն, եւ հարկ էր նմա լուծանել զպատիժսն բազ- մապատիկ վշաք: Ակիզըն նոցա էր մահ մանկանն որ ի մեղացն ծնաւ, որ վաղվազակի իսկ ել ի գլուխ, թէպէտ եւ շատ ելաց: Բայց Լերսարէէ ծնաւ նմա ընդ այնր մեւս եւս որդի, եւ անուն կոչեցաւ նմա Սողոմոն. քանզի սիրեաց զնա Տէր (1030): Այլ Թա- դաւորն ետ զմանուկն ի ձեռս Ղաթիթանայ մարգարէի զի կրթեացի⁴:

Այս հարուածք գծնդակագոյնք կարգ ըստ կարգէ ի վերայ դի- մէին. Եմոն (Եմոն) երիցագոյն քան գամենայն որդիսն Ղաւթիթ առ ցանկութեանն բանութեան՝ լլկեաց զիւրուրոյն քոյր զԹամար: Երեսոլում նորին եղբայր ոչ համամայր՝ զայրացեալ ընդ իրոն,

1 Ղեւ. Ի. 10:

2 Բ. Թագ. ԺԱ:

3 Բ. Թագ. ԺԲ. — 14:

4 Բ. Թագ. ԺԲ. 15 — 26:

Թագոյց ամն երկուս զդատաւնն, ապա՝ հրաւիրեաց նա զեղբարն իւր ի կոչումն, եւ եա ապանանել զԼմնն ի հացի անդ: Լմն երիս աչ եմուս Լքեաղոմ՝ յերկիրն Իսրայելն եւ այլ եւս երկուս ամն չեան զերեսս հօր իւրոյ: ապա ուրեմն յորդորեալ ի (Յովթայ)՝ ներեաց ամենեւին որդւոյն¹:

Լմն ապախառաւորն Լքեաղոմ՝ Թագուցեալ ունէր ի սրտի իւրում զանչափ փառացն տենչանս, վասն որոյ առնէր զանձն ոխ ընդ եւ ցանկալի ժողովորեանն: Լմնէր իւր կառս եւ երխաբս եւ զումարէր թիկնապահս, ազգի ազգի նենգութեամբք եւ սղոքանօք հնարէր հեռացուցանել զժողովուրդն ի հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զիւրեւ: եւ իբրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յօրինեալ կայր ըստ կամոցն, եա կացուցանել զինքն Թագաւոր ի Վերսն՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամն իւր պատճառանօք թէ ախտ ինչ իցէ նմա անդ (1020): Եւ իբրեւ մատուցանէր նա զողջակէզսն՝ ամբոխ բազում կախեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն²:

170

Իբրեւ հասանէր գոցմն առ Վաւիթ՝ իռափեցաւ Թագաւորն, աճապարեաց փախչել: Եւ նա յՆքուսաղեմէ հեփոսս, երթային ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Վերեթին եւ Փելեթին, 600 սյր գեթացի եւ Նթթի սյր քաջ զորավար նոցա, եւ ժողովուրդ բազում՝ որ լայով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղաւն Ազգրոնի: Եւ ստորոտով լերինն ձիթատանեաց պատահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զտապանակն Յեառն: Եւ այց Վաւիթ եա առնել այսրէն զտապանակն յեա ի քաղաքն, եւ առէ. «Ղթէ գոից շնորհս առաջի Յեառն՝ դարձուցէ զիս, եւ ցուցցէ ինձ զդա եւ զվայելութիւն գորա. ապա թէ այսպէս առացէ ցիս թէ չեմ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աչաց նորա»:

Եւ այպէս երթայք Վաւիթ բոկ եւ լայր, ծածկեալ զզուխ իւր եւ ելանէր ընդ զառիվերն ձիթենեաց ի կողմն անապատին (Յուդայ, եւ էր նա առափ օրինակի Աննարարին, որպէս վշաօքն նոյնպէս եւ հպատակութեամբն³): Եւս եւ անդէն խի ի փախըստեանն իւրում կրէր նա դառինս. Սիրա՝ առաջին ի ծառայից Մեմփիրութեայ՝ զոր հանգոյցն Վաւիթ կերակրովք եւ ըմպելօք, երեր զտեառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա ակն եղեալ է Թագաւորութեան նորա, եւ ի դէպ է թէ յոյժ ցաւեաց Վաւիթի: Իբրեւ մատեաւ սակաւիկ մի յառաջ ել Սեմէի յազգականութենէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս թշնամանաց կսկծեղիս, եւ ընկե-

1 Բ. Թագ. 67. 67: 2 Բ. Թագ. 65. — 18: 3 Բ. Թագ. 65. 18....

Իսկ փղշտացիք կազմեցան եւ հասին տալ պատերազմ ընդ Խորյեւացիսն։ Ելին եւ Խորյեւացիք եւ բանակեցան Ճափաղքն Թրկոքին ի Գեղբուա։ Իբրեւ ետես Սաւուղ զփղշտացիսն՝ երկեալ եւ զարհուրեցաւ յոյժ։ Եւ հարց նա զՅէք, ոյլ ոչ արար նմա պատասխանի Յէք երազովք կամ քահանայիւք կամ մարգարէիւք։ (Եսյնժամ հրաման եա Սաւուղ ծառայից իւրոց ինզրել կին մի վհուկ (որ երգմեցուցանիցէ զմեռեալս), թէպէտ եւ ինքն իսկ յառաջին ժամանակն երարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զգէտս յԽորյեւելէ, քանզի չներէին օրէնքն աստուածեղէնք¹։

Իբրեւ զխոաց Սաւուղ թէ է կին մի վհուկ յԱշնգոր (Ըսյնժաղ) մտա ի բանակն իւր, ծագեցաւ զնաց առ նա երկուք արամիք զիւրերի, եւ յետ երդնոյ չառնել ինչ մնաս վհիկն՝ (քանզի երկնչեք կինն) ինզրեաց զի դիւթեացէ եւ հանցէ ի մեռելոց զողիսն Պամուէլէ։ Իբրեւ ետես կինն զՊամուէլ, ճշեաց եւ ասէ, հիմ խորեցեք զիս։ Սաւուղ ես գու։ Հանդպտեցոյց զնա թագաւորն եւ եհարց թէ զո՞ տեսանիցէ։ Ի կերպարանացն զոր նկատագրեաց նմա կինն՝ ի միտ առ Սաւուղ թէ ինքն իսկ Պամուէլ է, եւ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր՝ եւ եպագ նմա երկիր, այս ինքն պատմեաց զմարգարէն ըստ արեւելեան սովորութեանն։

Իբրեւ եհարց յնա Պամուէլ թէ ընդէր լիկեաց զնա ելանել, ետ պատասխանի Սաւուղ եթէ փղշտացիք նեղեն զնա պատերազմաւ, վասն այնորիկ կոչեաց զնա զի հարցցէ զնա թէ զինչ արժան իցէ գործել։ Երար Պամուէլ պատասխանի եւ ասէ. «Օ, հարցանեա զիս, եւ Յէք հեռացաւ ի քէն եւ եղեւ ընդ ընկերի քում (եւ եղեւ թշնամի ք)։ Եւ արար ընդ քեզ Յէք, արպէս խօսեցաւ յիմ ձեռն։ Եւ պատասխացէ Յէք զթագաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ ասցէ զգա ընկերի քում՝ Վաւթի. զի ոչ լուար ձոյնի Յեռան, եւ ոչ արարեր զսրամտութիւն բարկութեան նորա յԱմաղէկ. վասն այդր բանի արար քեզ Յէք յաւուք յայտնիկ։ Եւ մատնեցէ Յէք զԽորյեւել քեւ հանգերձ ի ձեռս պղազգեացն. եւ վաղիւ՝ դու եւ որդիք քո ընդ քեզ անկցին. եւ զքանակն Իսրայելի մացէ Յէք ի ձեռս պղազգեացն»²։

Ի նկարագրական մտաց զրոց երեւի, թէ արդարեւ երեւեցաւ Պամուէլ. այլ ոչ եթէ կնոջն կոչելով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ փսեալ վհուկութեանն գործոյ՝ Պամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչօք ինչ պատրելով ոգւոյ չարի, այլ Մատուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խրատ յօժարեաց ընծայեցուցանել Սաւուղայ։ Եւս մեկնութիւն անցանէ ըստ ամեւնայն կասկած եւ երկմտութիւն վկայութեամբ Հոգւոյն օրոց³։

Օտարհարեալ էր եւ խառնապեալ Սաւուղ յոյժ, հաղիւ կարացին հաւանեցուցանել՝ առնուլ սակաւիկ ինչ կերակուր, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ դարձաւ նա ի բանակն¹։ Ի վաղեւ անդր գրգռեցաւ պատերազմն ի լերինն Գեղաւոյ։ հաւրեալ խորատկեցան խրայելացիք։ Հարին փղշտացիք զերիս որդիան Սաւուղայ զ(Յովնաթան, զ)Վինադար եւ զ(Մեղքիաւէ)։ Ինքն եւս Սաւուղ փրատորեցաւ նետիւ եւ հրամայեաց կապարձուելին իւրում սպանտնել զնա։ Իրրեւ չսա յանձն կապարձակիրն, յայնժամ եղ Սաւուղ զսուեր իւր եւ անկաւ ի վերաց նորա։ Եւ ին զգրուի նորա փղշտացիք եւ զմարմին նորա կախեցին զարքաւարոյն Բեթսանայ։ Բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Սարիսայ առին զդիակունան Սաւուղայ եւ որդւոց նորա գիշերի, այլեցին զնոս եւ թաղեցին զսակերս նոցա²։

Եւս վշտագին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնոյ ի թաղաւորացն խրայելացւոց, որ վան չարութեան գործոց իւրոց եւ ի բաց կալոյ յԵստուծոյ՝ մեռաւ³։ Իմագաւորեաց նա տմն 40⁴։ Թեպէտ եւ սմանք ի մեհնչաց ասեն զնանկ թաղաւորեալ տմն 20, իսկ զ(Սամուել) թէ առաջնորդեաց տմն 40⁵, որպէս զի երկրորդ կիսոյ մասին ժամանակի առաջնորդութեանն Սամուելը պատահել ի միտսին ընդ թաղաւորութեանն Սաւուղայ։ Մէք զսովորական համարոյն զհետ չդբար։

Իք Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբք իւրովք դարձոյց միւսանգամ զազաւ իշխանութիւնն խրայելի։ Բայց առաւածաբաշտութիւն նորա արուեստ իմ քաղաքականութեան էր եւ ոչ ի սրտէ հաւանութիւն։ Կասկածանք նորա եւ անձնական բարք՝ յանազորունութիւնս եւ յանիրաւութիւնս ամին զնա։

Բ. Դաւիթ (1058 — 1013)։

Եւս ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Սիկեւակ ի յաղթութենէ ընդ Եմաղեկացւոց պատերազմին⁶, հասանէր առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ տալ նմա զգոյժ պարտութեան զօրուն խրայելի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ (Յովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանն արքունի։ Իրրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատառեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զձորձս իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ։ Եւ Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացւոյ անտի որ խոտափան եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Թագ. ԻԸ. 20 — 25։

2 Ա. Թագ. ԼԱ. Ա. Մնաց. Ժ։

3 Ա. Մնաց. Ժ. 13, 14։

4 Գործ. ԺԳ. 21։

5 Յեւ Ա. Թագ. Է. 16։

6 Յեւ Ա. Թագ. Լ։

որով զՍաւազ ապառապաւ, եւ աղա առ ի վերայ թագաւորին եւ Յովնաթանաւ գեղեցիկ ճարտարագործ երգով¹:

Եպա եկն Գաւիթ հրամանաւ Լասաւոյ ի Վերրան որ էր քաղաք հին եւ ամուր ի սահմանի ցեղին Յազայ: անդ ընտրեցաւ նա թագաւոր ի վերայ ցեղին Յազայ: Բայց Երեմներ զորավար Սաւազայ ետ կացուցանել զՅերուսթէ զորդի Սաւազայ թագաւոր ի վերայ մեռաւսանեցունց ցեղիցն ի Մահանայիմ յամի 1052: Եւ գրգռեցաւ պատերազմ ի մէջ սանն Գաւթի եւ սանն Սաւազայ, որ պաշտպանութեան իմն պատերազմն էր. եւ յաջաւթիւն էր կողմանն Գաւթի². մանաւանդ յարմէ հետէ գժակեցաւ Երեմներ ընդ Յերուսթէայ եւ անց ի կողմն Գաւթի հանգերն ցեղին Նենիաւմինի: Բայց յետ սակաւ ինչ միայ տարնաւ նա ի Յովնաթայ ի զորավարէն Գաւթի, զի տարնեալ էր նորա երբեմն յառաջագոյն ի կռաի զեղաւորն Յովնաթայ զԼասայի³:

Եւ Յերուսթէ եւս յաւթերորդ ամի թագաւորութեան իւրայ տարնաւ յերկուց զորավարաց գիւմէայ ի վերայ նորա. բերին նոքա զզլախ նորա առ Գաւիթ, բայց Գաւիթ պատմեալ եւ զայլաւցեալ ընդ անորէն գործ տարնութեանն՝ ետ կատարել զնաւա եւ զզլախն Յերուսթէայ թաղել առ Երեմներեայ⁴: Եւկին այնաւ հետեւ ոչ միայն պատգամաւորք ամենայն ցեղից՝ այլ ամենայն որք երեւելիք նոցա մեծաւ տախտիւ ի Վերրան, ընտրեցին եւ օծին զԳաւիթ ի թագաւորութիւն ի վերայ ամենայն Իւրայիք (1045)⁵:

171

Երեւան ամայ էր Գաւիթ յարժամ առ զթագաւորութիւնն. թագաւորեայ նա 7½ ամ ի Վերրան ի վերայ Յազայ, եւ ապա այլ եւս ամս 33 ի վերայ համարէն Իւրայիք յԱրաւսաղէմ: Վանդի գիւմէայ նա ի վերայ Յերուսաղայն որ տակաւին գրաւեալ աւնէին ի Յերուս զամբակողմն լերինն Արանի՝ եւ առ զնա (1044),

1 «Երեւանցիք Իւրայիք ի վերայ բոլորն ի բարեւան չա վիրաւորաց: Ձխորք անկան զգաւորաց: Մի պատմէք ի Գիթ, եւ մի ապա զայդ անկախ յեւ Սփաղանի. զի մի երբեք ուրախ միցին գտանք Սաւազայիցն, եւ մի ցնեացնին գտանք ամբողջութեան: Լերինք Գեղարայ, մի իջն ի մեղ քաղ. եւ մի եկեցն ի վերայ մեր անմահ. անպատանիք պաղար՝ մի առցին ի մեկն երախայրիք պաղար յընեայ սրբութեան, զի անդ տպախանեցաւ ասպար զարաւորաց: Վահանն Սաւազայ ոչ օնաւ իւզով: Յարենն վիրաւորաց, եւ ի նորայ զարաւորաց: Եզնի Յովնաթանաւ ոչ գործաւ անցն յետա. եւ ասին Սաւազայ ոչ ամբողջաւ գաւառիպեալ: Սաւազ եւ Յովնաթան օրբիք, եւ գեղեցիկ եւ վայելաւոր. չմիմեալք ի կենդանութեան իւրեանց, եւ ոչ մեկնեցան ի մահաւան

իւրեանց: Թեթեւագոյնք չան զարեւախ. զարացան սաւառել չան զախեւան: Գաւանք Իւրայիք լայնէք ի վերայ Սաւազայ. լայնէք ի վերայ նորա որ զընցուցանէր զմեզ կարմիր՝ հանգերն զարգուց մերաց. որ արկանէր զարգա տփայ ի վերայ հանգերից մերաց: Ձխորք անկան զարաւորացն ի մէջ պատերազմի: Յովնաթան ի վերայ բարեւան չա վիրաւոր: Յուէ իմ ի վերայ չա եղաւք իմ Յովնաթան: Գեղեցկացար իմ յայդ. զարմանալ եղեւ սեր չա իմ չան զեր կանանց: Ձխորք անկան զարաւորացն, եւ կարեան անմիջն պատերազմակալք: Բ. Թագ. Ա:

2 Բ. Թագ. Բ:

3 Բ. Թագ. Գ:

4 Բ. Թագ. Դ:

5 Բ. Թագ. Ե. — Յ:

արար զնա կայան թագաւորութեան իւրոյ, եւ կոչեաց զամուրն զայն՝ Վաղար Վաւթի, բայց զքաղաքն ի գլխովին անուանեաց Արուսաղէմ՝ եւ արար զնա քաղաք գլխաւոր համարէն արքայութեան իւրոյ¹:

(Յետ ասկաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ՝ խաղաց Վաւթի 30,000 որամբք ընտրելովք ի Ատրիաթարիմ եւ երեք զտապանակն Աստուծոյ ի տանէն Ամինադարայ, ուր էին ցայնժամ. եւ եղաւ առ ժամանակ մի ի տան Արեղդարայ Արուսաղէմ: Այլ յետ երկց ամաց ի վերայ անցանելոյ՝ բերին զնա շքով, ամբոխիւ, ողջակիզօք, երգովք եւ տաւղօք ի լեառն Ախոն (1042): Ինքնին Վաւթի զգեցեալ անպաճոյճ՝ կաքաւէր առաջի տապանակին, եւ այնպէս ցուցանէր տմեհայն ժողովողեանն զճշմարիտ խնամքհութիւն իւր առաջի մեծին Աստուծոյ եւ լինէր նոցա օրինակ բարութեան: Ազաւ տապանակն ի նոր վրանի եւ մնաց անդ զամենայն ժամանակս թագաւորութեանն Վաւթի²:

(Յետ շինելոյ Վաւթի իւր արարանա ի ձեռն ճարտարացն Փիւնիկեցւոց՝ զոր առաքեաց նմա Վիրամ արքայ Տիւրացւոց, ունէր ի մօտ խորհուրդ բարեպաշտութեան շինել տաճար Յետառն (1041). այլ եցոյց Աստուած՝ Աթանայ մարգարէի թէ չեն կամք նորա զի Վաւթի շինեցէ նմա տուն, այլ սրդի նորա շինեցէ զնա եւ կամի Տէր հաստատել զաթոռ թագաւորութեան նորա զյաւիտեան. կամի Տէր լինել նմա հայր եւ նա եղիցի նմա որդի, եւ ոչ դարձուցէ զսղոթմութիւն իւր ի նմանէ: Օայս ամենայն եցոյց տեսանալն թագաւորին, եւ Վաւթի զիջոյց խնամքեցոյց զանձն իւր, օրհնեաց եւ զոհացաւ զՏետառն³. ի դէպ է թէ առ նա ի միտ թէ բանքն այնքովի հայնն եւ ի Մեախա՝ որ եր ի զաւակէ նորա ըստ մարմնոյ⁴:

172

Իսկ եւ իսկ իբրեւ նստաւ նա յաթոռ թագաւորութեանն՝ յարեան Փղշտացիքն որ բնակեալ էին ցան տոտ անդ ի ձորն Ատափայիմայ. եհարց նա զՏէր, եւ ապա հար ստատակեաց զնստա: (Յետ այնորիկ յերկրորդում արշաւանին բանակեալ նստան միւս անգամ Փղշտացիքն ի ձորն Ատափայիմայ: Իբրեւ հարց նա միւս անգամ զՏէր՝ հրաման ետ նմա Տէր պատել զթշնամեօքն, եւ յորժամ լուիցէ զտարշափիւն ծայրից թթենեացն (անտառին լաւ ընից), ճեպեցէ իջցէ ի պատերազմ: Անոց Վաւթի եւ յաղթեաց Փղշտացւոցն եւ զայն նուազ՝ յամբ իբրեւ 1044 եւ 1043⁵:

(Յետ ամաց ինչ (յամբ իբրեւ 1040 — 1032) ըմբռնէր Վաւթի ի բազում պատերազմունս յամենայն կողմանց եւ ելանէր յամե-

1 Բ. Թագ. Ե. 4—30. Ա. Մեաց. 35—3:

2 Բ. Թագ. 2. Ա. Մեաց. 37, 38. 32.

3 Բ. Թագ. Ե. Ա. Մեաց. 37:

4 Ղուկ. Ա. 33: Յետ Սողոմ. 28:

5 Բ. Թագ. Ե. Ա. Մեաց. 37:

նեցանց յաղթութեամբ, զի Աստուած օգնական եւ պատերազմակից էր նորա: Ասիս խոնարհեցոյց նա զՓղշտացիսն եւ հան ի նոցանէ զառհմանսն Գեթայ: Այս վանեալ վկանդէր զԱսիւրացիսն եւ առնէր զնոսա հարկատու: Այս այնորիկ գիմէր ի վերայ Աղբաղարայ արքային Սուրայ Ասորւոց եւ պարտէր: Իմէօզէս եկին Աղբաղարայ թիկունք օգնականութեան յԱսորւոցն ի Պամսակոսէ՝ բայց եւ նոքա հարեալ խորտակեցան եւ մտին ընդ վերադոյն իշխանութեամբ Վաւթի: Աստ նմին օրինակի ի պարտութիւն մատնէին եւ Լազարիայեցիքն եւ մատնէին ընդ հարկաւ:¹

Այդքամ (կամ Հանոն) արքայ Ամնայոց ծագը արար եւ թշնամանեաց զհրեշտակսն զոր առաքեաց առ նա Վաւթի խաղաղութեամբ: Աւ իբրեւ ետես թէ զայրացեալ ի պատերազմ կազմի Վաւթի՝ դաշնաւոր եղեւ նա ընդ իշխանացն Ասորւոց. բայց միտնգամայն եւ Ամնայիքն եւ Ասորիք երկիցս ի պարտութիւն մատնէին, եւ խոնարհեալ նուաճէին Ասորիք ընդ իշխանութեամբ Վաւթի²: Իսկ ի յաջորդ արշաւանին ընդ Ամնայոցն խաղաց Ասիւր ասպատակաւ յերկիրն նոցա, ապա եհաս առաջի Ռաբաթայ որ էր նոցա քաղաք գլխաւոր եւ պաշարեաց զնա ամօ. եհաս եւ Վաւթի զօրօք յօգնականութիւն, առին նոքա զՌաբաթ եւ առ եւ աւար բազում, յորս էր եւ թագ թագաւորին մեծագին յոյժ յոսկւոյ՝ յորում կայր ակն պատուական, զոր յայնմ հետէ կրէր Վաւթի. եւ ջնջեցին զընակիչս քաղաքին յանինայ: Այսպէս եւ ընդ այլ եւս քաղաքս առնէին³:

Այս պատերազմացն այնոցիկ՝ միւսանգամ մարտ օրապատերազմի ընդ Փղշտացւոցն զրդուէր. եւ ի պարտութիւն մատնէին Փղշտացիքն յերիս եւս արշաւանան⁴: Այսպէս ահագին եւ սոսկալի լինէր Վաւթի ամենայն ազգացն արուարձանեաց եւ հապանդէր եւս զնոսա, եւ մեծացուցանէր զառհմանս թագաւորութեան իւրոյ յարեւելից կուսէ՝ ցգետն Լափրատ, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցհիւսիսաւորմն Արարիոյ, յարեւմտից՝ մօտ ի ծովն Սիւրիական, ի հիւսիսոյ՝ ցթագաւորութիւնն Վամսակոսի, որպէս զի հասանել չափոյ ընդարձակութեան երկրին Վանանայոց, որչափ խոտաւցեալ էր նահապետացն⁵:

Այս մտացաւ Վաւթի ի մեծանալ իւրում զառհմ առաջնոյ թագաւորին. հարցանէր խնդրէր հրապարակաւ թէ կայցէ զստակաւին ի տանէն Սաւուղայ, զի կարիցէ առնել նմա բարութիւն վասն բարեկամին իւրոյ (Յովնաթանու: Յայնժամ ազդ

1 Բ. Թագ. Ը: Ա. Մնոց. ԺԸ: 86: Ի. — 3:
 Գ. Թագ. ԺԱ. 15. 16: Զն. Են. Ին. 33: 4 Ա. Մնոց. Ի. 4 — 5: Բ. Թագ. ԻԱ.
 2 Բ. Թագ. Ժ: Ա. Մնոց. ԺԲ: 15: ...
 3 Բ. Թագ. ԺԲ. 26—31: Ա. Մնոց. 5 86: Են. Ժն. 19:

չենէր նման թէ քայլ Կ'ենդիրաւթէ որդի (Կալիսթանեա որ էր հաշմ' տախէ: Իսկ եւ իսկ եւ ածել թաղաւորն եւ խօսեցաւ ընդ նման օրում, դարձայ ի նա զժառանգութիւն հօր իւրոյ, եւ աւտէր նա քերական ի սեղանի թաղաւորին¹:

Հաւանութեան իմն է թէ յետ կատարելոյ պատերազմացն որ վերագոյն ճառեցան՝ ապա արար մանաւանդ 'Կալիսթ' ակնդէն կարգել զներքին իրա թաղաւորութեան իւրոյ: Օգլխաւորս երկու տասանեցունց ցեղիցն եթող անդէն յիւրեանց իշխանութեանն ի վերայ ցեղից իւրեանց. երկուտասան այր ի բուն քաջ զորավարաց նորա փոխանակաւ մտանէին ամիս յամսոյ ի սարան իւրեանց, եւ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ էր հրամանատար 2'5,000 արանց. կացոց նա եւ երկուտասան զործակալս ի վերայ հասից թաղաւորութեանն, եւ կացուցանէր նոյնպէս զործակալս ի վերայ ամենայն իրաց թաղաւորութեանն²: Այլ պակասեցին 'Կալիսթ'ի արք պատերազմաւք եւ հզօրք զօրութեանն³, եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ երեսունքն՝ փարանք ընդ միմեանս. որոց անուն կոչէր սկայազուհայ⁴:

'Կարձեալ եւ ցեղին 'Ղեւնայ զնէր կարգս եւ սահմանս պատշաճութեամբ. բաժանեաց նա զքահանայն ի 2'5 կարգս եւ եւ նոցա ղեւտացիս առնիթեր: Ի ղեւտացւոց անտի զատան կացին 2'5 դասակարգք երգեցկաց, պահապանք սաճաղին, դանձադաճք եւ գառաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս կարգեցան վայելուչ կարգք պաշտամանն Աստուծոյ⁵: Օտրուեաւ պուհաւութեան եւ զերածըւտութեան՝ իւրով իսկ օրինակաւ ածէր ի կատարումն. քանզի ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսացն: (Աստի, 'Դաւման, 'Ղեւնէն գլխաւորք դասուց պաղմոսերգուացն, յորոց անուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նոքին իսկ յօրինեցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

ԻԴԱ

Սիրելի էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահագին՝ դրացեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծարոյ եւ ընչաւէտ լեալ վայելէր արդեւք 'Կալիսթ' ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զպատու ճգանց իւրոց եւ զօրհնութիւն Աստուծոյ բարձրելոյ. այլ այնպիսի իսկ բարութեանց յաճախութիւն զաղացաւ զխաղաղութիւնս արտի նորա, եւ գտեալ ի զեղծի անկաւ չարաշար:

'Ղանգի ետես նա ի տանեաց ապարանից իւրոց կին բարենշան զի լուանայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն դիմաւ դարձ լինելոյ՝ եհարց թէ ո՛ր է. իսկացաւ թէ Բերսաբէէ է՝ կին առնակին Աւրիայ առն պատերազմողին՝ որ յայնժամ ի պաշտօնանն

1 Բ. Թագ. Բ.

2 Ա. Մնաց. Իէ: Բ. Թագ. Ը. 15—18.

3 Ա. Մնաց. ԺԲ:

4 Բ. Թագ. ԻԴ. 8... Ա. Մնաց.

5 Ա. 11...

6 Ա. Մնաց. ԻԴ—ԻԶ:

էր առ Ռարսթ - Եմնաւ, բայց ստիցն առաքեաց իշխաց զինն եւ մեղաւ ընդ նմա: — Այլան ապրելոյ ի վարանացն՝ իշխաց թագաւորն զՌարթա յարքանիս իւր, ընկարաւ զնա սիրով առաքել ջախնութեան. բայց Ռարթա՝ քանզի բարեպաշտն եւ բան որաւ երազեալ էր՝ ոչ գնաց ի սուն իւր, եւ այնպէս դատարկացան հնարք թագաւորին:

(Յայնժամ այլ իմն հնարս խնցաւ Ղաւթթ, կէս յախմն առաւելութենէ, եւ կէս՝ ի հարկէ իսկ իրացն զի զանթն բարեբեյտէ, մանաւանդ զի ըստ որինացն՝ էր մահ պատիժն՝ առաքեաց նա զարդարն Ռարթա յետ հանգերն նենգաւոր գրով առ Յախար, եւ Յախար ըստ կամոյ թագաւորին կացաւանէր զՌարթա ի ճգնական տեղւոջ պատերազմին, եւ այնպէս անխնէր Ռարթա: Այլ Ղաւթթ յետ կատարելոյ աւարց ազոյն առ զԲերաթէէ Բաւթեան եւ ծնաւ նա նմա որդի: Բայց դործն Ղաւթթի չար թաւցաւ Տեաանն:

Եւ ինչ քան զինն ամիս կաց մնաց թագաւորն ի քան մեղաց իւրոց, ապա եկն ել աւաջի նորա Նաթման մարգարէ առաքելաւ առ յԼաւաւծոյ, եւ նկարեաց պատշաճ ինչ նմանութեամբ զգործ նորա. յետ այնորիկ յանդիմանէր զնա վան ապախաւոր մտացն եւ վան կրկն ծանր յանցանացն. ետցց նմա թէ զիչաք եւ նեղութիւնք հասանելոյ են ի վերաց սան նորա, եւ անխնելոյ են որով ի սանէ նորա, եւ տեսանելոյ է թշնամանեալ դիմացն իւր: Յայնժամ ասէ Ղաւթթ. «Մեղաց աւաջի Տեաան», եւ ետ նմա Նաթման պատախանի. «Այլ Տէր անցց զքեւ զմեզ քո, եւ մի մեռցիւ. բայց քանզի զպրացաւանելով զպրացաւցիւր զթշնամի Տեաան բանին այնուիկ, որդին քո զի ծնանելոյ է քեզ մահա մեռցի»¹:

175

Եւ յայէս ճշմարտութեամբ արջացեալ Ղաւթթի որ եւ զճշմարթա ցաւն յոյս արար՝ Մ. ապրնախն, թողան նմա մեղք իւր այլ ոչ պատիժք մեղացն, եւ հարկ էր նմա ըստանել զպատիժն բազմաբարեի վնաս: Այնպէս նոցա էր մահ մանկանն որ ի մեղացն ծնաւ, որ վարդապետի իսկ ել ի դրախ, թէպէտ եւ չաւ ելաց: Բայց Բերաթէէ ծնաւ նմա ընդ այնք մեւս եւս որդի, եւ տնուն կոչեցաւ նմա Սաղանն. քանզի սիրեաց զնա Տէր (1030): Այլ թագաւորն ետ զմանախն ի ձեռս Նաթմանոյ մարգարէի զի կրկնեցի:

Եւ այս հարաւածք դժնդակագոյնք կարգ ըստ կարգէ ի վերաց դիմին. Եմն (Եմն) երկցաւոյն քան գամնայն որդիան Ղաւթթի առ ցանկութեանն բանութեան՝ լլկեաց զէրաւոյն քոյր զԹաւմար: Երեւալմ նորին եղաւք ոչ համանոյ՝ զպրացեալ ընդ իրան,

1 Ղ. Եւս. Ի. 10:
2 Բ. Թար. 20:

3 Բ. Թար. 20. — 14:
4 Բ. Թար. 20. 15 — 25:

Թաքոց տն երկուս զպատման, ապա՝ հրաւիրեաց նա զեղբարսն իւր ի կոչունս, եւ եա ապանանել զԼամն ի հացի անդ: Լամն երես ոչ եմուտ Էքեսողոմ յերկիրն Իսրայել եւ այլ եւս երկուս տմն չեանս զերեսս հօր իւրոյ: ապա ուրեմն յորդորեալ ի (Յովարայ) ներեաց ամենեւին որդւոյն¹:

Եւ ապախառարն Էքեսողոմ Թաքացեալ ունէր ի սրտի իւրում զանչափ փառացն տենչանս, փասն որոյ տունէր զանձն օրերէ եւ ցանկալի ժողովրդեանն: Եւնէր իւր կառս եւ երկւարս եւ դումարէր Թիկնապահս, ազգի ազգի նենգութեամբք եւ ողորանօք հնարէր հեացուցանել զժողովուրդն ի հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զիւրեւ: եւ իրրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յօրինեալ կայր ըստ կամայն, եւ կացուցանել զինքն Թագաւոր ի Վերրան՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամն իւր պատճառանօք Թէ ուխտ ինչ իցէ նմա անդ (1020): Եւ իրրեւ մատուցանէր նա զողջակէզն՝ ամբոխ բազում կախեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն²:

176

Իրրեւ հասանէր զոյժն առ Ղաւիթ՝ խռովեցաւ Թագաւորն, աճապարեաց փախել: Եւ նա յԱրուսաղեմէ հեփառս, երթային ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Վերեթին եւ Փելեթին, 600 սոր գեթացի եւ Եթթի սոր քաջ զօրավար նոցա, եւ ժողովաբո բազում՝ որ լայով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղաան Աղբոնի: Եւ ստորոտով լերինն ձիթատանեաց պատահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զառապանակն Յեառն: Եւ այց Ղաւիթ եա տանել այսրէն զառապանակն յետս ի քաղաքն, եւ առէ: «Ղիթէ գաից շնորհս առաջի Յեառն՝ դարձուցէ զիս, եւ ցուցցէ ինձ զգա եւ զվայելութիւն գորա: ապա Թէ այսպէս ասասցէ ցիս Թէ չեմ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աչաց նորա»:

Եւ այսպէս երթայր Ղաւիթ բոկ եւ լայր, ծածկեալ զգլուխ իւր եւ ելանէր ընդ զառիվերն ձիթենեաց ի կողմն անապատին Յուդայ, եւ էր նա առակ օրինակի Անարարին, որպէս վշտօքն նոյնպէս եւ հպտտակութեամբն³: Եւ անդէն իսկ ի փախըտանն իւրում կրէր նա դառինս: Աիրա՝ առաջին ի ծառայից Մեմփիրոսթեայ՝ զոր հանդոցն Ղաւիթ կերակրովք եւ ըմպելօք, երեր զտեառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն Թէ եւ նա ակն եղեալ է Թագաւորութեաննորա, եւ ի գէպ է Թէ յոյժ ցաւեաց Ղաւիթի: Իրրեւ մատեաւ օակաւիկ մի յառաջ ել Սեմէի յաղգականութենէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս Թշնամանաց կսկծեղիս, եւ ընկե-

նոր քարինս: Իբրեւ համէրն Արեւսա եղանոր Յովարու երթալ տղանանել զհայհոյին օծելոյն, չառ յանն Վաւիթ եւ ասէր առանց զայրացութեան. «Ինչոյ առաք նմա, թող անիծանէ այն պէս. զի Ձեր առաք նմա՝ անիծանել զՎաւիթ. եւ ով առաքել թէ ընդէր արարեր այդպէս: Ահաւանիկ որդի իմ որ ելեալ է յալափայտէ իմմէ՝ խնդրէ զանն իմ, որչափ եւս որդին (Յեմինայ), թոյլ առաք նմա եւ անիծցէ», Ապա ծանեաւ Վաւիթ թէ գործի մննորս սաստիկ ձեռինն Աստուծոյ, եւ երթայր զճանապարհ իւր հանդարտութեամբ ¹:

Իսկ Արեւսդոմ՝ մտանէր ընդ տղանցն իւրոց յԱրուստագէմ, եւ շատ խորհրդոյ ապաստանին Արիտոփելայ որ բարեկամ խրատաւ ընալ յառաջագոյն Վաւիթի՝ լարշեալ եմուտ յապարանս թաղաւորին, ուր իւր զամենայն ինչս եւ զխաւուծս նորա ²: Արիտոփել զանգի այր խորհրդական էր յոյժ՝ կամէր թէ 12,000 ընտիր ընտիր պատերազմողք զհետ՝ տնդեալ թաղաւորին՝ կալին եւ հարցնն զնա: Այլ էր իսկ արդեւք վճարեալ վասն Վաւիթի եթէ ոչ Աստուծոյ սկեալ էր ի վերայ նորա: Հաճոյ թաւեցաւ որդւոյն՝ որ մուսցեալ էր զգութ բնութեանն՝ խորհուրդն Արիտոփելայ, բայց կամէր նախ լսել եւ զխորհուրդն Քուսեայ: Վասնի բարեկամ հաւատարիմ Վաւիթի եւ խրատաւ նորա, որ կերպապանօք միայն յարեալ էր յԱրեւսդոմ՝ այսպէս իմն կարծեցոյց թէ խորհուրդ յանդիմութեան է այն եւ ոչ զգուշաւոր. խրատ ետ՝ նախ գումարել զամենայն խորայել վասն ամենեւին ջնջելոյ զթաղաւորն Արեւսդոմ եւ ամենայն խորհրդականք նորա քաջ համարեցան զխորհուրդն Քուսեայ քան զխրատն Արիտոփելայ. իսկ Արիտոփել առ տրամութեանն ել չղբաւ ի քողաք իւր, եւ անդ խեղդ աղի եւ մեռաւ — առակ օրինակի Յուդայի մտանչի:

Իսկ Վաւիթ խնցեալ ի ձեռն բարեկամոց իւրոց զամա խորհրդեանն նոցա, փութանակի անցանէր ընդ Յորդանան եւ բանակէր առ Մահանայիմա՝ անդ ուր երբեմն ետես Յակովբ ի փախստեան իւրում՝ զհրեշտակն ³: Անց եւ Արեւսդոմ զհետ նորա բազմամբոխ զօրօք եւ եհար բանակ ի Վաղապարատանի ⁴: Ապա բաժանէր Վաւիթ զսակաւ զօրս իւր յերիս գունդս, մի գունդ ի ձեռն Յովարու, եւ մի գունդ ի ձեռն Արեսեայ, եւ երրորդն ի ձեռն Աթթեայ. իսկ ինքն անառց բանից նոցա եւ մնաց ի Մահանայիմ, բայց պատուիրեաց նոցա խնայել յԱրեւսդոմ:

Ապա ընէր ճակատ յանառախն Ափրեմայ. խորտակեցաւ ու ամենեւին խորայել եւ անկան ի նմանէ 20,000 տղանց: Արեւսդոմ

¹ Ի. Թագ. 22. — 14.

² Ի. Թագ. 22. 15. . . .

³ Ես. 1. 1. 2.

⁴ Ի. Թագ. 22.

ի փութալն իւրում փախել՝ կախեցաւ զեղեցիկ եւ երկայն հեղաքն իւրովք զթաւ կաղնւոյ, եւ Զարին անց ի ներքոյ նորա, իբրեւ ազդեցեալ Յովարայ՝ եկն անդք մօտ եւ անարգեալ զհօրն ազդեցութիւնն՝ եհար երթաւ նետա ի սիրտ նորա, եւ առեալ զդիակն նորա ընկէց ի վիհ մի եւ ծածկեաց քարամբք: Փող եհար Յովար զի դադարեացէ զօրն Գաւթի ի պնդելոյ զհետ եղբարց իւրեանց¹:

178

Իբրեւ լուաւ Գաւթի զմահն Արեւոտանց՝ փախեցաւ ուրախութիւն նորա զոր ի սկզբանն ունէր՝ ի սրտում տխրութիւն եւ ի ցաւա: Արատաւք ընդ այստն իջանէին. շինէր նմա միւլթարութիւն եւ առէր բազում անգամ. «Արդեալ իմ Արեւոտամ, Արեւոտամ որդեակ իմ. ո՞ւրացի զմահ իմ փոխանակ քո, ես փոխանակ քո Արեւոտամ որդեակ իմ, որդեակ իմ Արեւոտամ»,²: Անց արամութիւն նորա եւ ի զօրն իւր, յամօթ իմն եղեն նորա եւ փորացան: Ապա ուրեմն անց կաց Յովար համարձակութեամբ առաջի Թագաւորին, յանդիմանեաց իմն զնա զի անտէրս արար զայս նորիկ որ եղին զանձինս իւրեանց ի վերայ նորա, եւ արձ զնա ի հաւան երեւել զօրաց իւրոց եւ ժողովեցան, եւ ժողովեցան բազումք տեսանել զաղբաց:

Այդպիսովս արջաջան ապստամբքն: Արքն Յուդայ եւ զօրավարն Ամեսայի անցին ի Կողմն Գաւթի հրեշտակութեամբ՝ զոր առաքեաց առ նստա Գաւթի սիրով. եկին ընդ առաջ նորա մինչեւ ցՎարդաղա, եւ անցուցին զնա ընդ Յորդանան. եկն եւ Սեմէի, անկառ յստա նորա՝ խնդրել Թողութիւն եւ ընկալաւ: Մեմն փորութե արդարացոյց զանձն, որչափ ինչ ձեռնհաս էր: Յուդա եւ Ամեսայ ջեղքն զժողովան ընդ միմեանս, թէ ո՞րքան զո առաւելագոյն սէր եւ հաւատարմութիւն որդաւ իցէ ցուցանել Թագաւորին, բայց Յուդա յիրաւի եւ յարժանի զօրացաւ եւ յաղթեաց զժողովեանն³:

Վանգի իսկ եւ իսկ մուսացան ցեղքն մետատանէքին զհաւատարմութիւնն որով պարծէին, յորժամ Սարէէ (Սերա) այր մի ի Լենիամինէ, առեալ պատճառս ի նախանձաւորութենէ անսի՛կոյեաց զնստա յետս Կալ ի տանէն Գաւթի. եւ բաժանեցան իսկ ի Թագաւորէն եւ Թողին զնա դառնալ միայն ընդ ցեղին Յուդայ յերուսաղէմ (1019): Հրաման ետ Գաւթի Ամեսայեայ ժողովել զարան Յուդայ յաւուրն երրորդի, եւ զԱրեսա եւ զՅովար առաքեաց ի վերայ Սարէեայ հանդերձ զօրքն որ վաղ իսկ վառեալ եւ պատրաստեալ էին: Առ Գարաւոնաւ պատահեաց նոցա Ամեսայի, բայց Յովար սորան զնա վասն խանտաւորութեանն՝ նենգաւ

թեամբ: Եւրո խաղաց յառաջ եւ պաշարեաց զՔրիշ յորում
ամրացեալ էր Սարէէ: Իսկ բնակիչքն ըստ իրաւան Գաջ մից
խնամանց՝ հասին զլլաւի ապստամբին Սարէեաց եւ պարբն լուս
նան խաղաղարժ ապստամբեան նորա՝:

179

Յետ այնչափ ճակատաց եւ ներգութեանց՝ ապա վայելէր
Գաւթթ ի խաղաղութեան, եւ համարնակ էր նմա այնուհետեւ ի
բարձրական եւ ի ջերմեանդն երգս իւր՝ գահանալ աբախա-
թեամբ զՏեառնէ զի ապրեցոյց զնա յամենայն թշնամեաց իւրաց՝:
Յետ այսր ամենայնի գէտ ընէր Գաւթթի հրամայել ամենի առ-
հասարակ հանդէս համարաց ժողովոյեանն (1015): Իսպահապ
Գաւթթի չէր առանց յանցանաց. թուի իմն թէ յամբարտառ
նութենէ եւ ի փառամբութենէ էին յոյն. քանզի զիւրք ասին,
թէ բանասրկան արկ ի միտ նորա, եւ Տէր եթալ առ ցառ
մանն: Կա եւ Օսմար իսկ որում յանն արար Գաւթթ զգործն՝ ի
միտ առ զլիւարմն եւ զանմարթիւն գործոյն եւ ջանաց իմն
հարկիւր չընէլ զթաղաւորն ի մասոյն, բայց կոյ մնայ թաղաւորն
հաստատուն ի իսպահեան իւրում, եւ Օսմար բանադատեալ
արար սկիզն հանդիմն. բայց քանզի ոչ կամա զգործն վնարէր՝
զլլ էւր եւ զլննիւմնն ոչ թաւեաց՝, եւ առհասարակ իսկ չեհան
ի զլլաւի զհանդէսն՝, նմին իրի եւ ոչ միշտ ինչ համարն կարէր ընել:
Բայց ընծայի ընդ ամենայն 800,000 աք յարայելէ եւ 500,000 աք
ի Օսմարէ՝, կամ 1,100,000 յարայելէ եւ 470,000 ի Օսմարէ՝:
Իսպին որ ի մէջ երկուց թաւոյն կոյ կամ ի պատնաւէ անտի է
զոր վերադոյն առացաք, եւ կամ զի ի վերջնում համարին՝ աւ
առար պահապանքն ի թիւ արկեալ են, իսկ յառաջնաւն չէ
հաշուեալ բաղմամբս զգրականն այն:

Եւրն ինչ ասեալ Գաւթթի զթիւ համարոյն՝ եհար զնա սիրա
իւր, ի միտ առ թէ մեղաւ ծանր եւ գործեաց անմարթիւն, եւ
ապրեաց զՏէր ներել նմա: Ի վաղիւ անդր եին Գաւթ մարդարէ
առաջի թաղաւորն, ջընտիր ամենէր նմա յառաւածակոյս կողմա-
նէ երկու հարաւածո՝ աւլ զերկու ամն, փախաւ ի թշնամեաց
զերկու ամնա, կամ ժանտ յերկրին երկու առար: Եւր Գաւթթ
ցանամանդն. «Ղլ ամնդ է ինչ յամենայն կողմանց յոյժ. բայց որդ
անկոյց ի նեւա Տեառն. զի բաղում են զթաւթիւնդ նորա յոյժ, եւ
մի անկոյց ի նեւա մարդոյն: Եւ առաքեաց Տէր ժանտ ի վերայ
ամենայն յարայելէ եւ անկան աք 70,000: Յայնժամ հրեշտակ մի

1 Բ. Թաղ. Ի:

2 Բ. Թաղ. ԻԲ. Թաղ. ԺԷ:

3 Ա. Միւս. ԻԱ. 6:

4 Ա. Միւս. ԻԳ. 24:

5 Բ. Թաղ. ԻԴ. — 9:

6 Ա. Միւս. ԻԱ. — 5:

7 Ա. Միւս. ԻԷ:

յօգս՝ որ յայտնի իսկ կատարիչ էր աստուածեղին դատաստանացն, հանէր սուսեր ի վերայ լորուսաղեմի. անկաւ Վաւիթ յերկիր ընդ ծերացն եւ աղաչէր թէ փոխանակ ժողովրդեանն հարցէ Տէր զնա եւ զսուսն նորա:

Ի գութ դարձաւ Լստուած եւ հրաման ետ հրեշտակին գաղարկել ի կատարածէն: Իսկ Վաղ մարգարէ հրաման ետ թագաւորին կանգնել սեղան Տեառն ի կայն Ուռնայ յերուսացւոյ ուր կացեալ էր հրեշտակն: Եւ Վաւիթ զնոց զկայն եւ կատարեաց զհրամանն Լստուծոյ. մինչ դեռ մատուցանէր զողջակէզսն՝ էջ հուր յերկնից ի վերայ սեղանոյն եւ հաշտեցաւ Տէր¹:

180

Եւրա ծերացաւ ուրեմն Վաւիթ եւ նուազեալ անկաւ զարութիւնն նորա²: Եւայց ուրախ ընէր նա յորդին իւր ի Սողոմոն զոր Տէր ինքնին ընտրեաց ընել ժառանգ թագաւորութեանն նորա խաղաղութեամբ, եւ շինել տաճար Տեառն³. յայն սակս եւ Վաւիթ երդամբ հաստատեաց Բերսարեայ մօրն Սողոմոնի զնստութիւնն⁴, եւ յանձն արար Վաթանայ մարգարէի կրթել, եւ Վաթանայ անուանեալ էր զՍողոմոն՝ սիրելի Տեառն (Յեղեղի)⁵:

Եւայց Լիզնիա երիցազոյն յորդւոցն Վաւիթի ծնեալ յԱգգիթայ՝ ակն եղեալ էր թագաւորութեանն: Եւոր նա իւր ըստ օրինակին Երեսողոմայ որում նման էր գեղեցկութեամբն՝ երիվարս եւ կառօ եւ անձնապահ: Եւ զթագոյց ինչ զխորհուրդս իւր. եւ հայրն նորա ծերունի անփոյթ իմն առնէր: Եւ այնպէս ոչ միայն զՅովաբ սպարապետ եւ զԵրիաթար քահանայապետ արկ յինքն, այլ եւ զեղբարսն իւր եւ զմեծ մասն արանց աւագաց: Եւստիքեաց զնստա միանգամայն ի կոչունս ողջակիզաց, բայց զՍաղոմի քահանայապետ, զՎաթան մարգարէ եւ զՆանեա զօրաւոր (եւ զմանուկն Սողոմոն) ոչ կոչեաց. քանզի չէին նորա ընդ նմա ի բանի:

Եւ Վաթան իսկ եւ իսկ ազգ արար թագաւորին ի ձեռն Բերսարեայ՝ զիրան զոր Լիզնիա գործեաց, եւ սպա հաստատեաց զբան Բերսարեայ: Սոսն այնորիկ միւտանգամ կրկնեաց Վաւիթ զերգումն իւր թէ Սողոմոն նստելոց է յետ նորա. եւ կոչել վաղվադակի զՍաղոմի եւ զՆանեա, եւ հրաման ետ նոցա. եւ Վաթանայ նստացանել վաղվադակի զՍողոմոն ի վերայ ջորւոյ թագաւորին եւ հանդերձ անձնապահօք տանել յաղբւրն Գեհանի, անդ օծանել զնա եւ գոչել թէ կեցցէ արքայ: Եւ, եղեւ որպէս Վաւիթ կամեցաւ, եւ աղաղակեաց ամենայն ժողովուրդն՝ կեցցէ արքայ Սողոմոն:

1 Բ. Թագ. 17. 10...: Ե. Մնաց.

ԻՍ. 7...:

2 Գ. Թագ. Ե. — 4:

3 Ե. Մնաց. ԻԲ. 9, 10:

4 Գ. Թագ. Ե. 16, 17:

5 Բ. Թագ. ԺԲ. 24, 25:

Իբրեւ ազգ եղեւ Ազանիաց եւ Կոնստանդնուպոլսոյն եղեւ լոյ՝ զահի հարան եւ ցրուեցան ի միմեանց։ Իսկ Ազանիա փախեալ ի սեղանն, որ էր տեղի ինչ ապաստանի յանցաւորաց։ Խառնալու նմա Սողոմոն ներել նմա եթէ կացցէ այնուհետեւ խաղաղութեամբ։ յայնժամ մեծարեաց Ազանիա զԹագաւորութիւնն Սողոմոնի եւ դարձաւ ի սուն իւր¹։

181

Ապա արար Ղաւիթ ժողով մեծ որդւոց իւրոց եւ զխաւարաց ցեղիցն եւ իւրաքանչիւր տահմից, երկուսասան զօրաւարաց, հազարապետաց եւ հարիւրապետաց, արանց քաջաց ի զօրութն, եւ այլոց աւագաց եւ գործակալաց տանն արքունի եւ Թագաւորութեանն։ Իբրեւ ամենեքին ի մի վայր եկեալ կային՝ ումարձ զանման Ղաւիթ եւ խօսեցաւ ընդ նոսաւ նախ յոյս արար նոցա թէ որդէս ի մահ կայր նորա եւ պատրաստեալ եւս էր նորանիւթ՝ շինել սուն Տեառն, եւ թէ Յեառն իսկ յայտնեալ է նմա թէ ոչ նա այլ Սողոմոն զոր Յէրն ընտրեաց իւր որդի եւ կամեցաւ հայր ընել նորա, շինեսցէ զսունն զայն։ Ապա խրատեաց Ղաւիթ զզոխաւորս ժողովրդեանն քննել զհրամանս Աստուծոյ եւ պահել, զի բարի ընկոյի նոցա։ ապա դարձեալ առ Սողոմոն սակ. «Եւ դառ Սողոմոն, որդի իմ, ծանիր զԱստուած հայցն քոց, եւ ծառայես նմա կատարեալ արտիւ եւ մտք կամաց քոց. ժամն զի զամենայն սիրա քննէ Յէր, եւ զամենայն խորհուրդս ճանաչէ. եթէ խնդրեսցես զնա՝ զայցի քեզ. եւ եթէ Թողցես զնա՝ լքցէ զքեզ իսպառ»։

Խրատեաց, քաջաբերեաց Ղաւիթ զՍողոմոն արհանել ձեռն ի շինուած տաճարին, եւ նմա ստուերազիր ինչ զոր իւրն յարիւնեալ էր, եւ եցոց նմա զմիտեան սակոյ եւ արծաթոյ եւ այլոց ազնուագոյն եւ անարգագոյն քրէական նիւթոց զոր պատրաստեալ էր ի յորինուած տաճարին։ Ի նոյնս յաւերան եւ ոչ սակաւ կամայական սուրբ եւ ընծայք խորայեղացոյն. եւ սւրախ ընէին՝ քանդի կամաւ եւ յօժարութեամբ տային Տեառն։ — Օգուարձացաւ եւ Ղաւիթ եւ խօսեցաւ առաջի բողմութեանն աղօթօ ինչ օրհնութեան եւ զահաւթեան գեղեցիկս²։ Ապա երկիր պազին ամենեքին Յեառն եւ յաւարն երկրորդի հազարք եւ բելքք ողջաւիզաց մատչին։ Իսկ Սողոմոն եւ Սաղոմի միւսանգամ հրապարակաւ օծան, մին ի Թագաւորութիւն եւ մեւան ի քահանայապետութիւն։ Եւ Սողոմոն էր այնուհետեւ Թագաւոր փոխանակ հօր իւրոյ Ղաւիթի, եւ ամենայն խորայել հնազանդ էր նմա³։

1 Գ. Թագ. Ա. 2 Ա. Մնաց. ԻԲ. 10 — 19. 3 Ա. Մնաց. ԻԲ. 12, ԻԲ.

Իբրեւ մերձեցաւ ժամ մեռանելոյ Ղաւթի՝ կռեաց զորդի իւր զՍարգսն եւ ասէ ցնա. «Այս երթամ զձանապարհ ամենայն երկրի. եւ դու զօրացիս եւ եղիցես յայր եւ պահեսցես զպահս պանութիւն Տեառն Աստուծոյ քո, զնալ ի ձանապարհս նորա...» զի ի միտ ասնուցուա զար ազնիցեալ։ Այլեցոյց նմա եւ զխառնմն Աստուծոյ թէ կացցէ զաւակ նորա յաթոռ թագաւորութեան՝ եթէ գնացէ հաւատարմութեամբ ի ձանապարհսն Աստուծոյ. ապա ննջեաց Ղաւթ ընդ հարս իւր (ամաց 70ից), թագաւորեալ ամս 40, եւ թաղեցաւ ի քաղաքին Ղաւթի։ Այլ դք ի թագաւորաց պապիս յիշատակ եթող ի սիրտ ժողովրդեան իւրոյ. ժամանակ թագաւորութեան նորա է ժամանակ մեծութեան եւ ասհմելին պարծանաց Իսրայելացւոցն։ Կամուել ապրեցոյց զկիւն օրէն արկիւմնութիւն արցին. Կաւուղ միսրանեաց զնկն բաժաւ նեարս եւ մղեաց պատերազմունս յաջորդութեամբ, բայց զպաւսն նոցա կորոյս իւրով ինքնակամն բարոյիւք. իսկ Ղաւթ արար զՍարգսիւ արգ երեւելի եւ նշանաւոր, եւ արկ հիմն խաղաղական թագաւորութեան. արդար իւրոյ ի ձեռն յաղթութեանց իւրոց եւ աշխարհակալութեանց եւ ստացուածոց։ — Այլ միայն (Յուդա եւ Իսրայել) յայսկոյս եւ յայնկոյս (Յորդանանս, այլ եւ Մովսր եւ Լան, Լանդէկ եւ Փղշտային հնազանդէին նմա. ունէր նա զօր պահապան ի հինն եւ ի մեծատունն Ղաւթապոս. Լարիք հազ. կատու էին նորա եւ Լոդոմ հնազանդ նմա. Լովաւ էին ի կատարուն խառնունն Աստուծոյ՝ թէ զաւակ նորա ժամանդեցէ ի գեաոյն Լոփրատայ մինչեւ ցհեզեղասն Լոփրատսի։

Իսկ իւրն բուն սեպհափան մեծութիւն հաստատեալ կայր ի հնազանդութեան նորա առ Աստուած եւ զնարց նորա միշտ առ ռաջի Աստուծոյ. մեծ անկումն նորա՝ յետ զարձին նորա խնարհութիւն մեծ գործեաց ի նմա եւ ջերմեռանդն սէր. ապա թէ ոչ յորոյ վերայ հաստատեալ կայր արգեւք այն հաստատուն հպատակութիւն Ղաւթի՝ որ այնպէս հոգեով ճշմարիտ ապաշխարութեան համբեր այնչափ լիանաց որ ի վերայ նորա հասին։

Այլդք սաղմնաց նորա զյորդութիւն ջերմեռանդն սիրոյն ցուցանեն եւ զմտերիմ հաւատան եւ զխառնութիւն. ցուցանեն նորա թէ որպէս հայեր ի հեռատանէ ի հանդերձեալ ժամանակն, ոչ միայն ի փրկութիւն անդր որ ընկող էր համօրէն աշխարհի՝ այլ եւ ի յաւիտենական անմահութիւն իւր ի հանդերձեալ աշխարհին։

Ղաւթի շափ եւ օրինակ էր աստուածայեան թագաւորի. այնպիսի իմն դիպօք եւ ի թագաւորութիւն զի կրթեցաւ իմն եւ

վարժեցաւ՝ միշտ զանձն կամաւ աղաատրէն արկանել ընդ հրամա-
նօք ամենաթագաւորին Նստաւծոյ, եւ ի ժամանակի թագաւորու-
թեանն նորա յօրինեալ կարգեցաւ աղերս եւ համեմատութիւն
արքունական իշխանութեանն ընդ աստաւածեղէն իշխանութեանն՝
այնպէս որպէս Նստաւած խորհէր։ Մեծ էր նա իբրեւ զիւցազն,
մեծ՝ իբրեւ պուէտ սուրբ, մեծ՝ իբրեւ մարգարէ լուսաւորեալ
յՆստաւծոյ։ Լէր նա «այլ ըստ որպէն Նստաւծոյ»¹։

Գ. Սողոմոն. (1012 — 978) :

183

Ըս. Սողոմոն զիշխանութիւն թագաւորութեանն յարժամ 18
ամաց էր (1012) այլ ոչ առանց հեղոյ արեան։ Կրօնագոյն եղապս
նորա Եղանիա չարէր զցաւն մուսնալ զի նախամեծար եղել նա
քան զնա, եւ միւսանդամ յայտ եղել խորհուրդ ցանկութեան
թագաւորութեանն՝ յարժամ ինչդրեաց ի ձեռն Բերսաբեայ Բու-
թեան զկոյսն Երթաակ Սոմնացի որ դարմանէր զհայրն նորա։ Ի
միտ առ Սողոմոն թէ այնու թագաւորութեան ցանկաց հասանել,
նմին իրի ետ վճիռ մահու ի վերայ եղօր իւրոյ։

Ընդ նմին կործանեցան եւ գլխաւոր յայնցանէ որ յարեալ էին
յՆդանիա։ Երթաթար քահանայապետ որդի Երթմեղիսոյ որ առ
թագաւորութեամբն Գաւթի պատուակից քահանայապետու-
թեանն արարեալ էր զՍողոմի, հաղիւ հաղ թէ ի մահուանէ աղ-
րեցաւ վասն նախորդան պաշտամանն իւրոյ, բայց ի պատուոյն ըն-
կեցաւ եւ առաքեցաւ ի առն իւր, եւ այնպէս ամենեւին իսկ մեր-
ժեցաւ առհմն շեղեաց ի քահանայապետութենէ, որպէս էրն
ցուցեալ մարգարէութեամբ²։ Ասկար բաց յաղատամբութենէն
պատժապարտ էր եւ երկուց սպանութեանց՝ Երեմնեբեայ եւ
Եմեսայեայ։ զուր փախեաւ նա ի սեղանն քանզի ոչ ապրեցաւ ի
մահուանէ։

Իսկ առն հայհոյչի Սեմեայ սահմանեցաւ Կրուսաղէմ ի բնա-
կութիւն՝ ապառնացեալ մահ եթէ անցանիցէ ընդ հեղեղաան Սեդ-
րանի։ Իսկ յետ երկոց ամաց ի վերայ անցանելոյ պնդեցաւ նա զհեռ
ծառայիցն փախառելից եւ դարձոյց զնոսա յետս։ Իբրեւ զիսաց
Սողոմոն՝ ետ վճիռ մահու ի վերայ նորա։ — Ինքն իսկ Գաւթի ի
մեռանել իւրում պատուիրեալ էր Սողոմոնի շթողուլ անպա-
տիժ զեղբրունս (Յովարայ եւ Սեմեայ³)։ Ոհրամանն զայնաթի հան
ի գլուխ Բանեա գլուխ անձնապահացն, որ այնուհետեւ կացուցաւ
ապարապետ փախանակ (Յովարու⁴)։

1 Սեդու. Իէ. — 18. Գործ. 27. 22.

29.

3 Ա. Թագ. Գ. 14.

4 Գ. Թագ. Բ. 5. 6. 9. 9.

5 Գ. Թագ. Բ. 13. . . .

184

Լայպէս հաստատեցաւ Սողոմոն յաթոռ իւրում: Արեւոյ նա զՏէր եւ երթայր ի ճանապարհս հօր իւրոյ Վաւթի: Եւ նա յաւուր միում ընդ իշխանաց, ընդ զօրավարաց եւ ընդ ծերոցն Իսրայելի ի քարձրաւանդակն Վարաւանի, ուր էր խորանն վկայութեան Մովսիսի եւ սեղանն ողջակիցաց (քանզի տապանակն յաւուրս աղէմ էր ի նոր վրանի): անդ մատուցանէր հազար ողջակեղս:

Եւ երեւեցաւ Տէր նմա անդ յանուրջս եւ ասէ. «Դնդրեա յինէն զոր տաց քեզ»: Խնդրեաց Սողոմոն սիրտ հլութեան, իմաստութիւն եւ հանձար: Եւ ասէր Տէր ցնա. «Փոխանակ զի խնդրեցեր յինէն զբանդ զայդ, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ աւուրս բազումս, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ մեծութիւն, եւ ոչ խնդրեցեր զանձինս թշնամեաց քոց. այլ խնդրեցեր զու քեզ խելամուտ ընել լսելոյ զիբաւունս, ահա տրարի ըստ բանիդ քում. ահա ետու քեզ սիրտ իմաստուն եւ հանձարեղ. իբրեւ զքեզ ոչ զքեզ յառաջ քան զքեզ, եւ յետ քո ոչ զքեզ յարիցէ նմանող քեզ: Եւ զոր ոչ եւս խնդրեցեր՝ ետու քեզ, զմեծութիւն եւ զփառս, որպէս ոչ զքեզ նման քեզ ի թագաւորս զամենայն աւուրս քո. եւ եթէ զնացես ի ճանապարհս իմ... որպէս եւ զնաց Վաւթի հայր քո, բազմացուցից եւ զաւուրս քո»:

Իսկ եւ իսկ եցոյց Սողոմոն զլափ առաւելութեան աստուածատուր իմաստութեանն: — Վանայք երկու որ ի միում տան բնակեալ էին՝ ելին առաջի նորա առեալ մանուկ մի ստընդեաց վարել առաջի նորա դատ: Երկուքին ծնեալ էին մանկունս նորոգ. մին ասէր թէ մեւս կին զիւր մանուկն ի քնոյն ժամանակի ի վերայ անկեալ հեղձոյց, եւ բեր եղ փոխանակ կենդանի որդւոյ նորա զոր տալաւ: Իսկ մեւսն պնդէր թէ ինքն է մայր որդւոյն կենդանոյ: Եւ ոչ զքեզ ի նոցանէ կամէր զիջանել: Հրաման ետ թագաւորն հատանել ընդ մէջ զմանուկն եւ տալ իւրաքանչիւր զկէս նորա: (Յայնժամ գոչեաց մայր մանկանն եւ ասէ. «(Վիս տէր՝ աուր նմա զմանուկն կենդանի՝ եւ մի սպանանէք զնա»): Իսկ մեւսն կամէր զի բաժանեցի. բայց Սողոմոն հրաման ետ այնմ տալ զմանուկն՝ յորում մայրութեան գութ եւ սիրտ երեւեցաւ: Եւ զարմացաւ ամենայն Իսրայէլ ընդ իմաստութիւն Լստուծոյ որ ի նմա էր:

185

Իմաստութիւնն զոր ետ Լստուած Սողոմոնի՝ անցանէր զանցանէր զիմաստութեամբ ամենայն արեւելեաց, համօրէն Եգիպտացւոց եւ առհասարակ իսկ ամենայն արանց եւ ազգաց որ երեւ-

եղին էին յայնժամ իմաստութեամբ: Իօսեփաւ նա 3000 առակա եւ օրհնութիւնս 1005 (ըստ Աւթանանից՝ 5000). տեղեակ էր նա ուսման բնութեան եւ պատմութեան ամենայն մասամբք եւ բաժանմամբք: Օգեղեցիկ բարոյական տեղեկութեանց նորա վկայ են զիրք Առակաց եւ Եղովնոյն եւ Օգոնութեանն, եւ զբարձրական արուեստ պուեստութեան նորա ցուցանէ Արգ երգոցն: Վային առ նա յամենայն ազգաց դրդեալք ի համբաւոյ իմաստութեան նորա տեսանել եւ լսել ի նմանէ՝: Ըքեղ իմն եւ փառաւոր էր մանաւանդ գաղուստ տիկնոջն Սարայ (Արջանիկն Երարիայ, ըստ ոմանց՝ ի Մերովէէ). եկն նա փորձել զիմաստութիւն նորա զժուարին խնդրովք կամ առակօք ըսա սովորութեան հնոց Եփացւոց՝. եւ առաւել գտեալ տիկնոջն քան զայն զոր լուսնն՝ զարմացաւ ընդ շինուածսն Սողոմոնի եւ ընդ ամենայն յօրինուածութիւն նորա, եւ եթող պարգեւս մեծամեծս: Իմագաւորէր Սողոմոն ի խոր խաղաղութեան՝ ոչ միայն ի վերայ համօրէն Խորայելի, այլ եւ ի վերայ նահանգացն Ափրատ գետոյ մինչեւ ցառհմանակողմն Ազիպատոսի՝ զոր հնազանդեաց ընդ հարկաւ Վաւիթ: Աւ Աշոմ եւս էր հնազանդ նմա: Արկոտառան իշխանք վերակացու էին սեզանոյն ուրբունի եւ լինէին խնամակալ համօրէն արքունեաց նորա փոխանակաւ ամիս յամօնոյ՝:

Արար Սողոմոն բարեկամութիւն ընդ Թագաւորին Ազիպատացւոց առեալ զդուստր նորա իւր կնութեանն, եւ պաշտատաւ կանս զքաղաքն Վաղեր՝: Նորոգեաց զգաշնաւորութիւն հօր իւրոյ ընդ Վիրամայ արքայի Տիւրացւոց, եւ շնորհեաց նմա Վիրամ հարկանել եղեւնափայտս ի Լիբանոնէ փան շինուածոց իւրոց, եւ ետ նմա գործաւորս: Աւ ինքն Սողոմոն կացոյց արս 150,000 կրել զփայտն եւ տաշել զքարինան՝:

186

{}Ետ պատրաստութեանցն լինէր սկիզբն շինուածոյ տաճարին ի վերայ լերինն Մորիայ յամի 480երորդի յետ ելիցն Ազիպատոսէ. ի չորրորդ ամի Թագաւորութեանն Սողոմոնի, եւ յետ եւթն ամաց կատարեցաւ շինուածն (1007—1000): Ար այն շինուածինչ 60 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն, 20 կանգուն ի լայնութիւն, եւ 30՝ ի բարձրութիւն, կազմեալ ի տաշածոյ քարանց. զերեքումբք կողմամբքն էին պահք երեքձեղուանեայք, ի սրահին որ յարեւելից կայր՝ էր դուռն մտանելոյ ի գաւիթ անդր:

1 Գ. Թագ. Դ. 39—34:

2 Առաջէս եւ Գերամ արքայ Յիւրոցւոց (ըստ Դիոսի եւ Մենանդրոսի առ Եւսեբ. Գրոն. Ա. Յսւմ. էջ 175, 179) առաջէր առակո կամ առեղծուածս առ Սողոմոն՝ արդէս եւ սա առ նա:

3 Գ. Թագ. Ժ. Բ. Մնաց. Բ:

4 Գ. Թագ. Դ:

5 Դ. Թագ. Գ. 1:

6 Դ. Թագ. Բ. 16:

7 Գ. Թագ. Ե. Բ. Մնաց. Բ:

Ներքին կողմն տաճարին ամենեւին յեղեւնափայտից օծելոց սփռով եւ զօրծելոց ճարտարագործ արուեստիւ՝ բաժանեալ էր ի Սրբութիւն եւ ի Սրբութիւն սրբոց եւ գրամբ անջրպետեալ ի միմեանց։ Իսկ ներքին յօրինուածութիւնն էր յօրինուածութիւն խորանին վկայութեան։ Ամենայն համօրէն շինուածն պատեալ էր յերից կողմանց որմով ի տաշածոյ քարանց, իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ վանդակապատ յեղեւնափայտից։ Անդ կային երկու սիւնք պղնձիք ճարտարագործք, մեծ աւազան լուսնաղոյ, ծափն պղնձի եւ սեղանն ողջակիզաց։ Ի յառաջակողման անջրպետութեան տաճարին կայր սեղանն ոսկի, 10 սեղանք ոսկիք, 100 տաշոք ոսկիք, 10 աշտանակք ոսկիք։ Այլ այլ եւս ամենայն սպապք եւ կահք յոսկւոյ էին¹։ Մեծաշուք փառաւորութիւն սողոմոնեան տաճարին այնու յայտ առնի՝ զի երկրորդ տաճարն որ յետ կործանմանն նորա շինեցաւ՝ որպէս պատմի, չկարէր մտանել ի համեմատութիւն ընդ սողոմոնեան տաճարին², ուր ամենայն իսկ պատմութիւնք հնոց ժամանակաց եւ զերկրորդ եւս տաճարն հրաշակերտ զարմանալիս արուեստի եւ փառաւորութեան եւ մեծութեան համարին։

187

Իբրեւ եւ շինուած տաճարին ի գլուխ՝ ժողովեաց արքայ Սողոմոն զամենայն իշխանս եւ զծերս Իսրայելի յԱրուսաղէմ՝ ի ժամանակի տօնից տաղաւարահարացն։ Իարձին քահանայքն զապանակն ուխտի, քահանայք եւ զեւտացիք տանէին զխորանն վկայութեան եւ զսպան Սրբութեան. առաջի երթայր թագաւորն հանդերձ համօրէն բազմութեամբն Իսրայելի, եւ մատուցանէին անհամար ողջակէզս։ Այսու տապանակն ի Սրբութեան սրբութեանցն ի ներքոյ թեւոց քերովելիցն՝ զար տուեալ էր յօրինել Սողոմոն։ Իբրեւ եղին քահանայքն զտապանակն՝ եւ դապք երգեցեացն հանդերձ նուագարանօք երգել սկսան թէ «Օրհնեցէք զՏէր զի յաւիտեան է որորմ՝ նորա», ելից յայնժամ ամպ մի՝ փառք Տեառն, զառնն Աստուծոյ։ Այլ Սողոմոն բարբառեալ ասէր. «Տէր տուաց հովանի լինել միգով. շինելով շինեցի քեզ տուն բնակութեան, հաստատութիւն ակոռոյ քում յաւիտեան»։ Այլ զարձաւ արքայ եւ օրհնեաց զամենայն ժողովուրդն Իսրայելի որ կայր ի դուրսի անդ։

Ապա եկն առաջի սեղանոյ Տեառն ի վերայ պղնձի բեմին եւ անկեալ ի ծունր՝ եկաց յաղօթս վասն սրբութեան նաւակատեաց տաճարին։ Վստացաւ զԱստուծոյ վասն զի ելից զխոստմունան, եւ աղաչեաց զի լուիցէ Տէր աղօթից ժողովրդեան որ կայցեն նմա յաղօթս ի տաճարին։ — Իբրեւ աղօթքն ի գլուխ ելին՝ օրհնեաց

1 Գ. Թագ. 2, 15... Բ. Մնաց. Գ. Գ. 2 Անգլ. Բ. 4.

միւսանգամ զժողովուրդն: Եւ անգէն ի կատարած աղօթիցն էջ հաւր յերկնից եւ մաշեաց զողջակէզան, եւ փառք Տեառն լին զտունն: (Հայնժամ անկան իծունը որդիքն Խարայել ի վերայ երեսաց իւրեանց (քանզի ցայժմ յառն կային), երկիր պագին եւ գահացան զԼատուծոյ: Եւ զենան 22,000 եղևիք եւ 120,000 ոչխարք յողջակէզ, եւ ձգեցան նաւակատիքն յաւուրս եւթն, եւ յեա այնորիկ կատարեցաւ եւթնօրեայ տօն տաղաւարահարացն. յաւթերորդում (ի 15երորդում) աւուր տօնին այնորիկ արձակեաց Սաղմոն զժողովուրդն: Եւ մեկնեցան նորա օրհնելով զթագաւորն ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ յիւրաքանչիւր տեղիս¹:

188

Բաց ի տաճարէ անտի կազմեաց Սաղմոն իւր տաղարանս ի տաշածոյ քարանց՝ շքեղ եւ հոյակապ, որ յերեքտասան տմս ել ի գլուխ: Երեք գլխաւոր մասունք էին շինուածոյն. ի միումն էր բնակութիւն նորա հանդերձ աստեմիւն եւ սրահիւ, ուր նստէր Սաղմոն ի գահոյս իւր. երկրորդն բնակութիւն կնոջն եգիպտացւոյ, եւ երրորդն անուանեալ տուն անտառին Երանանու, քանզի տմենեւին յեղեւնափայտից շինեալ էր, եւ թուի թէ էր աուն գանձու մեծագին զինուց եւ տնօթոց²:

Երբեւ այդպէս կատարեցան մեծամեծք ի շինուածոցն Սաղմոնի, ապա երեւեցաւ Տէր երկրորդ անգամ Սաղմոնի եւ ասէ. «Ղուայ ձայնի աղօթից քոց եւ պաղատանաց զոր պաղատեցար առաջի իմ, արարի քեզ ըստ ամենայն աղօթից քոց. սրբեցի զտունն զոր շինեցեր զնել զանուն իմ անդ յաւիտեան. եւ եղիցին աչք իմ եւ սիրտ իմ անդ զամենայն աւուրս, Եպա կրկնեաց Լատուած Սաղմոնի զխոսամունսն իւր, բայց յաւելեալ սպանալիս զգուշութեան ասէ. «Եպա թէ դառնալով դառնայցէք դուք եւ որդիք ձեր յինէն... եւ երթայցէք եւ ծառայիցէք աստուածոց օտարաց եւ երկիր պագանիցէք նոցա, բարձից զԽարայել յերկրէն զոր ետու նոցա, եւ զտունդ զայդ զոր սրբեցի անուան իմոյ՝ ընկեցից յերեսաց իմոց. եւ եղիցի Խարայել յապականութիւն եւ ի խօսս ընդ ամենայն ժողովուրդս»³:

Յետ կատարելոյ Սաղմոնի զտաճարն եւ զտաղարանն սրբունի՝ ած պարիսպ շուրջ զԼըրուտաղեմսաւ եւ զայլովք քաղաքօք, եւ շինեաց մահարձանս եւ ամուրս կամ թէ հան զշինուած նոցա ի գլուխ. եւ յաճախեաց մթերեաց համբարս ցորենոյ վառն ժամանակաց սովու: Ե ինեաց նա քաղաքս բազումս յորս էին եւ Պաղմիրա (Տաղմոր, Իմեղմուս) եւ Բաղաաթ (Էեղիպողիս, Երեզ քաղաք)

1 Գ. Թագ. Է. Բ. Մնաց. Ե. 2. Է. 3 Գ. Թագ. Բ. — 2. Բ. Մնաց. Է. — 10.

2 Գ. Թագ. Է. — 10.

յանապատի Լսորւոց, որոյ եւ աւերակքն նշանաւոր են ցայսօր : (Օչայս արար թերեւս վասն հաճոյ ինչ գործելոյ Վիրամայ արքայի Տիրացւոց, որ այնպէս օգնականն եղեւ նմա ի շինուած տաճարին եւ ապարանիցն) Ազբիմբ արար յառաջագիմութիւն վաճառականութեան, այլ առաւել առնէր շահ վաճառականութեան շինելով տորսիղ նաւաց ի Գասիոնգարեր եւ յԱյլլաթ յԱշոմայեցւոց աշխարհին, եւ առնէին նաւքն ընդ նաւացն Փիւնիկեցւոց մեծամեծ ճանապարհս եւ ածէին զգանձս կողմանց հեռաւորաց :

Լսլ աչ նոքօք միայն այլ եւ ի հարկաց ազգաց ազգաց հնազանդելոց եւ յերեւելի պատարագաց եւ ի տրոց եւ ի հասից (որ յետոյ ծանրացան) ածեաց եւ մեծացաւ զօրութիւնն եւ փառաւորութիւն եւ մեծութիւնն Սողոմոնի : Ի պահպտեութիւն զգուշութեան խաղաղութեանն պահէր զօրս աչ սակաւ բազմութեամբ, եւ բաժանեաց զնոսա յամուր ամուր քաղաքս, եւ մեծ մասն նոցա յարանց Խաւայեւացւոց էր¹ :

189

Լսյապէս ի գլուխ բարձրութեանն փառաւորութեան եւ պարծանաց հասեալ կայր Սողոմոն. զարմանալի եւ գրանշելի էր նա ժամանակակցոց իւրոց՝ իմաստուն եւ շահաւետ կարգօք եւ յօրինուածութեամբք տէրութեան իւրոց, առաջնորդութեամբ իւրով եւ մեծամեծ իրօք զոր սկսաւ եւ եհան ի գլուխ : Չէ մարթ կառկածել ինչ թէ արդեւք ի բարութեան եւ ի խաղաղութեան լեալ իցէ Խաւայէլ. քանզի յայտ առնեն գիրք եւ ասեն. «Ղաւ Խաւայէլ եւ Յուդա բազում էր իբրեւ զաւազ առ եղր ծովու բազմութեամբ. ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին ... եւ բնակեալ էր իւրաքանչիւր որ վառահոյութեամբ ընդ որթով եւ ընդ թղենեալ իւրով ... զամենայն առուրս Սողոմոնի : — Եւ յորդւոցն Խաւայելի աչ ետ Սողոմոն ի հանդերձաւորութիւն, զի նոքա արք պատերազմողք էին»² : Եւսա ուրեմն ի բարութեան, ի խաղաղութեան եւ յազատութեան էին, այն՝ որում ցտնկան եւ ջանան հասանել ամենայն ազգք, եւ վասն որոց զրգռին այնչափ խռովութիւնք :

Ըսյց սակայն անդէն ի վերայ Սողոմոնի եւ Խաւայեւացւոցն յայտ եղեւ թէ երջանկութիւն մարդոյ եւ համօրէն իսկ ազգաց աչ ի բարութեանց անտի միայն է : Օւղխութիւն որ վաճառականութեամբն ծնաւ եւ հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ օտար եւ կռապարիշտ ազգացն՝ միտս եւ եղծումն կրօնիցն եւ բարոյից Խաւայեւացւոցն գործեաց, որ ի բնէ իսկ գետնաբարշք եւ երկրանախանձք էին, եւ մանաւանդ մնասեցաւ ինքն թագաւորն :

Ահադին անկումն Սողոմոնի ի վերջն ամս կենաց իւրոց թուի թէ ի խոտորելոյ նորա բազում անգամ յօրինացն՝ եղեւ։ Արար նա բազում երիվարս եւ հեծեալս եւ առնոյր իսկ զնոսա զնոց յԱզիպտոսէ։ Կուտեաց նա զանձս մեծամեծս եւ ամբարձ զանձն իւր անչափ փառաւորութեամբն եւ փափկակեաց բարեկեցիկ կենօք ի վերոյ քան զայլ մարդիկ։ Բայց այն ամենայն հակառակ էր յայտնական հրամանացն որ վասն առն թագաւորի գրեալ կայր յօրէնան¹։

Այլ որ չար քան զայն էր՝ կամէր իմն անցուցանել եւ կանոնոցաւն զայլ ամենայն թագաւորօք՝ արարեալ իւր 700 տիկնայս եւ 300 հարձս, հակառակ յայտնի իսկ հրամանաց շառնելոց կանայս բազումս²։ Թերեւս բազումք ի նոցանէ ի կանանց Վանանացւոց էին ընդ որոց արգելեալ էր հաղորդութիւնն՝ զի մի զեղծուցեալ ածիցեն ի կռապաշտութիւն³։ Այսպէս խնդրեաց եւ սիրեաց նա զվտանգ, եւ ի նմին կորեաւ։

Ու ի որ երբեմն այնպէս իմաստուն եւ հանճարեղ թագաւոր էր, եւ որ առաւել քան զամենայն իսրայելացի՝ զանհանճարութիւն եւ զգարշտութիւն կռապաշտութեանն զիտէր, եւ զանմիտ ամպարշտութեանն այնորիկ յօրինեալ էր ճարտար զնկարագիրն⁴, զեղծաւ մոլորեցաւ ի ձեռն կանանց իւրոց կռապաշտաց, ի բաց եկաց ի Տեառնէ, եւ շինեաց նա մեհեան եւ բազին գրեթէ ամենայն աստուածոց օտարաց, յորս խունկք եւ պատարագք մատչէին նոցա։ Ա,ա եւ ի լերինն ձիթենեաց շինեցաւ մեհեան Սողոմայ։ Բայց անդէն ի նմին ժամանակի եւ զճշմարիտ Աստուածն իսրայելի պաշտէր⁵, այլ ոչ եթէ այն Աստուած միայն էր այնուհետեւ յիսրայելի, այլ եւ բազում եւս աստուածք առ նմին պաշտօն առնուին։

Բայց բարկացեալ էր Տէր Սողոմոնի՝ զի զարձոյց զսիրտ իւր յԱստուծոյն իսրայելի։ Այլ խօսեցաւ նա ընդ նմա եւ ասէ. «Փռխանակ զի եղեւ այդ ընդ քեզ, եւ ոչ պահեցեր զհրամանս իմ եւ զպատուիրանս զոր պատուիրեցի քեզ, պատառելով պատառեցից զթագաւորութիւնդ ի ձեռանէ քումէ, եւ տաց զդա ծառայի քում. բայց ի քո աւուրս ոչ արարից զայն վասն Վաւթի հօր քո, այլ ի ձեռանէ որդւոյ քո առից զդա։ Սակայն... զաւազան մի տաց որդւոյ քում վասն Վաւթի ծառայի իմոյ, եւ վասն Արուսաղէմ քաղաքի զոր ընտրեցի»⁶։ Այլ քանզի Արուսաղէմ ի վերայ սահմանացն Առդայ ի ցեղին Բենիամինի կայ, աստ երկգրին ցեղքն մի ցեղ հաշուին, որպէս ելք իրացն ցուցանեն։

1 երեւ. Գ. 6. 16. 17. 20.

2 երեւ. Գ. 6. 17.

3 երեւ. Գ. 8. 3. 4.

4 իմաս. 6. 7. — 6. 8.

5 Տէւ Բ. Մայ. Ը. 12. 13.

6 Գ. Թագ. 6. 11. — 12.

Մասայն Սողոմոնի զոր աստուածեղէն հրամանն յիշէ, եւ որում սահմանեալ էր Աստուծոյ զիշխանութիւն տասն ցեղիցն՝ (Երոքովամ էր ի ցեղէն Լափրեմի: Այսն յաջողակութեան եւ ժրութեան կացուցեալ էր զնա արքայի ի վերահացութիւն կրկին ցեղին (Յովսեփու: Իբրեւ պատահեաց նմա երբեմն ի դաշտի Աքիա մարգարէ Սիդոնացի, պատառեաց զվերարկու իւր յերկօտասան կապերոս եւ ասէ ց(Երոքովամ. Առ զտասն կապերոսն քեզ զի այսպէս ասէ Տէր. «Ահա ես պատահցից թագաւորութիւնն ի ձեռաց Սողոմոնի, եւ ասց քեզ զտասն գաւազանն. . . փոխանակ զի եթող զիս. . . եւ ոչ գնաց ի ճանապարհս իմ. . . : Եւ դու եղիցես թագաւոր ի վերայ Խարայելի. եւ եղիցի եթէ պահեցես զամենայն ինչ զոր ես պատուիրեմ քեզ. . . որպէս արար Դաւիթ ծառայն իմ, եւ եղէց ընդ քեզ եւ շինեցից քեզ սուն հաւատարիմ, որպէս շինեցի Դաւիթի: Եւ շարչարեցից զգաւակն Դաւիթի վասն այնորիկ. բայց ոչ զամենայն աւուրս» (որ զՄեհիայէ ակնարկէ): — Իբրեւ կասկած առ Սողոմոն զ(Երոքովամայ եւ խնդրէր ունել զնա, նա ել զնաց փախտեայ յԱզիպատոս¹:

Այս եւ յարտաքին եւս թշնամեաց կրէր Սողոմոն հակառակութիւն ի վերջին ամս թագաւորութեան իւրոյ: ա. Հնազանդեալ էր (Եսայի Զամենայն Եղովմ ընդ իշխանութեամբ արքային Դաւիթի յետ բազում ծապաղիս արեան հանկոյ. բայց Ադադ (Ադեր) որդի վերջնոյ թագաւորին Եղովմեցւոց տպրեալ էր փախուսեայ յԱզիպատոս եւ սիրելի լեալ Փարաւոնի: Այժմ դարձաւ նա ի հպրեմնի աշխարհն իւր եւ յարեաւ հակառակ Սողոմոնի: — Բ. Ասազն երբեմն ծառայ լեալ Ադրաազարայ արքայի Սուրայ, կանգնեաց նոր թագաւորութիւն ի Դամասկոս: Երկոքին եւս միշտ թշնամութեամբ էին ընդ արքային Սողոմոնի²: (Այսմ ամենայնէ եւ այն իմն յայտ առնի թէ քաջութիւն պատերազմի նուազեալ էր Խարայելացւոցն՝ վասն մեղկութեանն նոցա եւ թուլութեանն:

Սեռաւ Սողոմոն չեւ հասեալ ի 60 ամ կենաց իւրոց. եւ աւուրք զորս թագաւորեաց նա յԱքուսաղէմ ի վերայ ամենայն Խարայել՝ ամբ քառասուն. եւ թաղեցին զնա ի քաղաքի Դաւիթի հօր իւրոյ: Եւ թագաւորեաց Սորովամ որդի նորա ընդ նորա³: Իմէպէտ եւ զանկումն Սողոմոնի յիշեն զիլք՝ սակայն զապաշխարութենէ լուռ են, բայց դատապարտեն ոչ⁴:

Հարցն կարծիք այլ եւ այլ են: Սմանք կարծեն թէ ի գիրսն Եսայի զամանի փոփոխումն մօտայ նորա⁵, յորում եւ վարդա-

1 Գ. Թ. Գ. ԺԱ. 36 — 40:

2 Գ. Թ. Գ. ԺԱ. 14 — 35:

3 Գ. Թ. Գ. ԺԱ. 41 — 43:

4 Սերգ. ԻԷ. 14. . . .

5 Ժազ. Ա. Բ. . . .

պետութիւն անմահութեան հոգւոյ յայտնապէս ընծայանայ¹։ Յոյս դառնելոյ նորա շնորհս յԱստուծոյ՝ կայ ի գեղեցիկ խոստմանն զոր ետ Աստուած Ղաւթի վասն Սողոմոնի ի ձեռն Նաթանայ մարգարէի։ Քանզի խոստանայ զի եթէ չարիս գործիցէ՝ ոչ պատժեցէ զնա խառագոյնս եւ մի հեռի արասցէ ի նմանէ զողորմութիւն իւր²։

Առ Ղաւթաւ եւ առաւել եւս առ Սողոմոնիւ ել ի գլուխ վախճան ինչ առաջնորդութեանցն Աստուծոյ. այս ինքն առնել զԽորայէլ ամենեւին ի բարութեան. բայց ծանր անկումն Սողոմոնի յայտ արար եւ եցցց թէ ոչ նա՝ այլ այլ ոք բարձրագոյն քան զնա է, զորմէ աստուածեզէն պատգամքն եւ խոստումնքն խօսին։— Եկեղեցի միշտ առակ օրինակի Վրիստոսի համարեցաւ զՍողոմոն. եւ կան իսկ ինչ մարգարէութիւնք որ եւ ի նա եւ յԱրդին Աստուծոյ միանգամայն հային. որպէս առաջին բանք մարգարէութեանն Նաթանայ զոր սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ի մէջ բերաք, առեալ են եւ ի Սեպիա³. եւ ՀԱ. Սողոմոնն որ զՍողոմոնէ ասացեալ է՝ յայտնի իսկ ունի մարգարէութիւնս վասն Վրիստոսի։

191

Յետ վախճանին Սողոմոնի չղբաւ Սորոքամ որդի նորա ի Սիւքէմ, ուր էր ժողովեալ Խորայէլ կացուցանել զնա թագաւոր։ Իսկ Յերորոքամ որ դարձեալ էր յԱղիպտոսէ, յետ լսելոյ զուրմահուն Սողոմոնի՝ եկն եւ առաջի Սորոքամայ ընդ ծերոցն Խորայեի. խնդրէին ծերքն դիւրութիւն ի ծանրութենէ անհնարին հարկացն, եւ ապա յանձն առնուին հնազանդել նմա։ Սորոքամ թողեալ զխորհուրդ խորհրդականաց հօր իւրոյ, ամբարտաւանութեամբն եւ ցառմամբ ըստ խրատու մանկուոյն խորհրդակցաց իւրոց՝ չառ զպայմանն յանձն, եւ խստութեամբ արար պատառիտանի ծերոցն. «Նշկոյտ իմ սառւար է քան զմէջ հօր իմոյ. եւ արդ հայր իմ եղ ի վերայ ձեր անուր ծանր, եւ ես յաւելից յանուրն ձեր. հայր իմ խրատեաց զձեզ գանիւք, եւ ես խրատեցից զձեզ քքովք»։

Այսպէս եթող Տէր զՍորոքամ ի շացութեան իւրում զի լցին բանքն իւր։ Վանզի բարկացեալ ժողովրդեանն ասէ. «Օհնչ բաժին կայ մեր ընդ Ղաւթի. պնդեաց ի բնակութիւնս քո Խորայէլ. եւ արդ՝ դու արածեա զտունն Ղաւթի»։ Իմէպէտ եւ առաքեաց Սորոքամ զԱդոնիրամ (զԱդուրամ) զհարկապետ իւր զի հանդարտեցուցէ զամբօխն՝ բայց քարկոծեցաւ. եւ Սորոքամ անապարեաց դառնալ յԱշուռագէմ։ Այսպէս բաժանեցաւ Խորայէլ ի տանէն Ղաւթի եւ յարեան կացին երկու թաւ

գաւորութիւնը՝ Յուդա եւ Իսրայէլ, եւ յետ այնորիկ ոչ միաբանեցին¹։

Վաղատ իմն լինէր բաժանմանն ոչ միայն գործ անտնութեանն Ուրուխմայ՝ այլ եւ նախանձ մեծի մասին ցեղիցն զոր նախանձէին ընդ Յուդա, որպէս անդէն յապտամբութեանն Սարեայ յայտ եղել², եւ այն նախանձ մանաւանդ զրգուեցաւ ի ձեռն Լափրեմանցն³։ Օսյոր բաժանման զհետ եկին պատերազմուիք ստէպ եւ տաստիկ յոյժ ի մէջ երկուց ազգակից թագաւորութեանց, որով եւ երկոցունց բնական զօրութիւնք տկարացան հակառակ արաաքին թշնամեացն զօրացելոց, եւ որպէս ի դէպ էր՝ այնու զի թագաւորք եւ ժողովուրդք երկոցունց եւս թագաւորութեանցն երթային եւ մոռանային զՆստուած, յետուս ուրեմն եհաս երկոցունց թագաւորութեանցն կործանուիմ իրրեւ լըուիմ տատաւածեղէն դատատանայն։

Օ.

Թագաւորութիւնն Իսրայէլ եւ Յուդայ (972—720)։

192

ՄԻՆ չեւ զերեւելի երեւելի դէպս երկոցունց թագաւորութեանցն պատմեալ հայեսցուք նախ յերկոցունցն ընդարձակութիւն։

Թագաւորութիւնն Իսրայէլի կամ թագաւորութիւն տասն ցեղիցն բովանդակեալ ունէր զսահմանս ցեղիցն Ուուրինի եւ Պաադայ, զերկոսին կէս ցեղսն Մանասէի. զարձեալ զցեղսն Լափրեմի, Պանայ, Իսաքարայ, Օւաբուղոնի, Նեփթաղիմայ եւ Էսերայ։ Յարեւելից կայր առ երի անապատին Լքարիայ, ի հարաւոյ՝ առ Ըռնոփնի եւ թագաւորութեանն Յուդայ, յարեւմտից՝ առ ծովուն Միջնոյ, ի հիւսիսոյ՝ առ Լիբանոս լերամբ. գլխաւոր քաղաք նորա էր յառաջագոյն Սիւքեմ, եւ թերսա եւս, յետոյ Սամարիա. ընդարձակութեամբ մեծ էր քան զ(Յուդա, բայց այլովք ամենեքումբք ի վայր էր քան զնա, եւ յառաջ քան զնա կործանեցաւ։

Թագաւորութիւնն Յուդայ կայր ոչ միայն ի ցեղիցն Յուդայ եւ Լեւիափնի՝ այլ եւ ի կալուածոց ցեղին Ըմաւոնի, որ ի սահմանն Յուդայ էին։ Սահմանք նորա էին ի հարաւոյ՝ հեղեղատն Լափապտոսի եւ երկիրն Լադովմայեցւոց, յարեւելից՝ ծովն Մեռեալ, յարեւմտից՝ ծովն Միջին եւ երկիրն Փղշտացւոց, ի հիւսիսոյ՝ թագաւորութիւնն Իսրայէլի։ Վաղաք գլխաւոր էր Լըրուսաղէմ, կայանն ճշմարիտ պաշտամանն Ըստուծոյ։ Ընտրութիւն ցեղիցն առ սակաւ սակաւ երթայր եւ անհետ լինէր յերկոսին թագաւորութիւնսն. նոյնպէս եւ քաղաքքն ղեւտացւոց խառնէին, եւ լինէր հաստատուն իմն բաժանուիմ ի մէջ Իսրայէլի եւ Յուդայ։

1 Գ. Թագ. 2Բ. — 19։ Բ. Մեայ. 2։ 2 Յեւ Բ. Թագ. Բ. 8, 9։

2 Յեւ Բ. Թագ. Ի. 1, 2։

Ուորովամ (972—955) թէպէտ եւ ժողովեաց վաղվաղակի զամենայն արս պատերազմողս իւր զի պատերազմաւ հնազանդեացէ զցեղսն ապատամբեալս բայց Տէր գարձոյց զմիտս նորա ի ձեռն Սամեայ մարգարէի, եւ ասէր թէ ի Տեառնէ եղեն իրքն, եւ հնազանդեցին թագաւորն եւ ժողովուրդն բանին Տեառն: Տայր ամբացաւ Սորովամ զքաղաքս բաղումս զի յապահովի իցէ յերեսաց (Յերորովամայ, եւ պնդէր զնոսա ամենայն պիտոյիւք: Քօրացաւ թագաւորութիւն նորա անցանելով ի նա մեծի մասին քահանայից եւ ղեւտացւոց ի թագաւորութենէն Խարայելի, եւ բազում արանց Խարայելացւոց, եւ ամս երիս գնային Սորովամ եւ ժողովուրդ նորա ի ճանապարհս Վաւթի եւ Սօղոմանի:

Թուի իմն թէ բազմութիւն կանանց եւ հարմից (յորոց բազում մանկունք ծնան) եւ բարեկեցութիւնն ածին զՍորովամ ի կործանումն որպէս զհայրն. քանզի նա եւ ժողովուրդ նորա թողին զօրէնս Տեառն եւ անկան ի կռապաշտութիւն եւ յանառակութիւն (970): Եւ չյամեցին պատիժք պատուհասիցն:

Ի հինգերորդում ամի թագաւորութեան Սորովամայ՝ եւ Սաւակիմ արքայ Նզիպտայեւոց բազմաձեռն զնշաւ անկանել ի վերայ Յուդայ. առնոյր զամուր ամուր տեղիս եւ հասանէր տաւաջի Նըուսաղէմի. ազդ արար Տէր Սորովամայ եւ ծերոցն ժողովեւոց ի ձեռն Սամեայ մարգարէի թէ մատնեաց զնոսա ի ձեռս Սաւակիմայ վասն մեղաց նոցա: Իբրեւ ստրջացան՝ մեղմացոյց Տէր զդատաստան իւր, եւ խոնարհեցոյց միայն ի ձեռն Նզիպտացւոցն եւ հնազանդեցոյց զնոսա: Նմին իրի առ Սաւակիմ զՆըուսաղէմ եւ դարձաւ զանձուք տաճարին եւ թագաւորին, բայց կալաւ ժամանակ ինչ իշխանութիւն ի վերայ Յուդայ (յամէ 967): Սորովամ զամենայն ժամանակս 17ամեայ թագաւորութեան իւրոյ տայր գրեթէ միշտ մարտ ընդ Յերորովամայ, բայց չգիտեմք ինչ ճշդիւ զպատերազմացն, եւ թուի թէ Սորովամ մնաց ի չարիսն իւր¹:

Երիս նորին որդի եւ յաջորդ թագաւորեաց միայն երիս ամս (955—952), եւ գնաց ըստ մեղաց հօրն իւրոյ. բայց օղորմեցաւ Տէր վասն Վաւթի եւ ետ նմա բարութիւնս եւ յաղթութիւնս: Ի պատերազմին զոր ընդ Յերորովամայ տայր՝ կամէր հաւանեցուցանելով արկանել զԽարայելացիսն յինքն. բայց իբրեւ Յերորովամ պաշարեաց զնա երկպատիկ զօրօք՝ յաղթեաց նմա Երիս մինչեւ չառնուլ այնուհետեւ Յերորովամայ ոգի ի պարտութենէ անտի, եւ առնոյր Երիս զբազումս ի քաղաքաց նորա: Նթօղ նա բազում որդիս. զնա յաջորդէր ի թագաւորութեանն նորին որդի Եսա²:

1 Գ. Թագ. ԺԲ. 21—24. Բ. Մհոց. 2 Գ. Թագ. ԺԵ. 1—8. Բ. Մհոց. ԺԱ. ԺԲ. Գ. Թագ. ԺԴ. 21—21. ԺԳ.

(Յերոբովամ Ը. (972—950) ընտրեցաւ ի Թագաւորութիւն խաւայելի ի ցեղեցն տասնեցունց, եւ եդ զաթառ իւր ի Սիւքէմ: Եւ քանզի երկնչէր թէ գուցէ յորժամ ըստ օրինացն երթայցէ Ժողովուրդն ի տաճարն յԱրուստղէմ, եւ լինիցի հասարակաց իմն պաշտօն աստուածապաշտութեան՝ թերեւս պատճառք իմն լինիցին հնազանդելոց իւրոց միւսանգամ հաշտել ընդ տանն Վաւթի. նմին իրի ետ կանգնել ի հարաւային եւ ի հիւսիսային սահմանս Թագաւորութեան իւրոց ի Վան եւ ի Լեթէլ երկուս որթս սսկիս (ըստ օրինակի Մափսեայ Ագիպտացւոց), այլ որպէս հաւանութեան թուի, իբրեւ պատկերս Աստուծոյ ճշմարտի եւ ոչ աստուածոցն հեթանոսաց, եւ արգել երթալ յԱրուստղէմ: Եւ ինեայ նա եւ մեհեանս ի բարձրաւանդակս: Եւ յաւհետեւ մեծ մասն քահայայիցն եւ ղեւտացւոց չորան ի Թագաւորութիւնն (Յուդայ. վասն այնորիկ կացուցանէր Յերոբովամ ըստ կամացն քաւրմս նորոց պաշտամանն իւրոց. մատոյց նա զոհս եւ ինքնին պաշտեաց զպաշտօն քահանայութեանն):

Սինչ դեռ անդէն ի Լեթէլ արկանէր խուսկ ձուլածութիւն՝ եկն մարգարէ մի Յեառն եւ եցոյց նմա թէ քակելոց է սեղանն այն եւ փշրելոց պատկերն ի ձեռն (Յովսիպ ի տանէն Վաւթի. եւ վասն յայտ լինելոյ թէ արդարեւ յԱստուծոյ առաքեալ է այրն՝ հերձաւ սեղանն եւ մոխիրն որ ի վերայ նորա էր՝ ցրուեցաւ: Էրաման ետ Յերոբովամ ունել զմարգարէն. բայց ձեռնն զոր ձգեաց՝ դօսացաւ, եւ չկարէր դարձուցանել յինքն, մինչեւ աղօթիւք առնն Աստուծոյ դպմաւ ձեռնն ի կենդանութիւն: Չեղէն ինչ խրատ Յերոբովամայ այն պանչելիք, եւ ոչ տխուր մահ մարգարէին, զի չդարձեաց ի մեղանշելոյ:

Ապա իբրեւ խօթացաւ որդի նորա Աբիա, չորաւ կին սորա առ Աբիա մարգարէ հարցանել վասն մանկանն առողջութեան: Եւ ցոյց նմա մարգարէն զապախտութիւնն (Յերոբովամայ, եւ պատմեաց նմա թէ ամենայն իսկ զաւակն Յերոբովամայ սատակելոց է բռնութեամբ: Իձեպէտ եւ Աբիա եւս մեռանելոց է, ասէ, սակայն թաղելոց է պատուով, զի գտաւ ինչ ի նմա բարութիւն: Եւ լինէին արդիւնք՝ բանք մարգարէութեան տեսանողին:

Թագաւորեաց Յերոբովամ 22 տմ, եւ էր համակ պատերազմ ընդ նա եւ ընդ Թագաւորսն (Յուդայ. Իմուի թէ ի ցաւազին հիւանդութենէ վախճանեցաւ.¹ Պաշտօն որթոյն եւ առ պայազատօք նորա տեւէր միշտ, որպէս կարգ պատմութեանն ցուցցէ, եւ անուանեալ կոչի այն՝ մեղք կամ ճանապարհք Յերոբովամայ²:

¹ Գ. Թագ. ԺԲ. 20, 25—23. ԺԳ. ² Յեռ Գ. Թագ. ԺԵ. 34 եւ յայլ տեղիս: ԺԳ. — 20: Բ. Մնաց. ԺԳ:

Նադար կամ Նարատ (950 — 949) նորին որդի եւ պայազատ զնաց զճանապարհս մեղաց նորա: Արկրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ պաշարեաց նա զՌարաթոն քաղաք Փղշտացւոց. անդ սպանաւ ի Ռասսայ որ էր ի ցեղէն Իսաքարայ: Իբրեւ կալաւ Ռասսա զբարձ թագաւորութեանն՝ կոտորեաց ջնջեաց զամենայն տոհմն (Արորովամայ ըստ բանի Տեառն զոր խօսեցաւ Աբիա Սիդանացի):

106

Մսա (952 — 918) փոխանակեալ էր զհայր իւր զԱբիա: Աբար նա զհաճոյսն Տեառն որպէս Ղաւիթ հայր նորա: Արեաց նա զերկիրն ի կռապաշտութենէ եւ յանառակութենէ որ խառն էր ընդ նմա. ընկէջ նա ի պատուոյ տիկնութեան զմայր իւր զՄատթա որ առաջնորդ իմն լեալ էր կռապաշտութեանն, եւ ջնջեաց զամենայն նշմարանս պաշտաման կռոց: Օսառաջին տասն ամս խաղաղութեան իւրոյ ամրացոյց նա զքաղաքս իւր եւ կացոյց զօրս հզօրս եւ կազմս սպառազինութեամբ: Ապա եկն ի վերայ նորա Օւարեհ արքայ Աթւովպացւոց 1,000,000 պատերազմազօր եւ 800 կառօք տալ պատերազմ ընդ նմա, եւ խաղայր հատանէր մինչեւ ցՄարեսա: Այլ ընդ առաջ նորա Մսա յուսացեալ յԱստուած եւ կարգալով զնա: Խուճապեցոյց Տէր զթշնամիսն եւ պարտեալ սատակեցան: Իսկ Մսա եւ ամենայն ամբոխն նորա դարձաւ մեծաւ աւարաւ այսրէն յաշխարհն իւր (942):

Ազարիա այր լի հոգւովն Աստուծոյ եւ ընդ առաջ Մսայ եւ ժողովորեանն եւ զգուշացոյց զնոսա կալ նոյնպէս հաւատարիմ այնուհետեւ առ Աստուած: Այնժամ ջնջեաց Մսա ամենեւին զամենայն պղծութիւն կռոց ի Յուդա եւ ի Ռենիամին եւ ի քաղաքսն զոր ան նա ի լերինն Ափրեմի: Ժողովեաց նա զժողովուրդ իւր եւ զԻսրայելացիսն որ գաղթեալ եկեալ էին յայլոց ցեղից. եւ ի հնդեռասաներորդում ամի թագաւորութեան նորա մատուցին նոքա Տեառն ողջակէզս եւ հանին մասն յաւարէն, եւ երդմնի եղեն պահել զութոն որ ընդ նմա յամենայն սրտից իւրեանց: Աւ Տէր ետ նոցա խաղաղութիւն յերեսաց թշնամեաց իւրեանց ժամանակս ոչ սակաւ:

Իսկ Ռասսայ նախանձեալ ընդ յաջողութիւնն Մսայի՝ ցուցանէր թշնամութիւն եւ ամրացուցանէր զՌամա քաղաք որ էր ի գլուխ սահմանացն, որով հատաւ հազորդութիւն ի մէջ (Յուդայ եւ Իսրայելի: Այնժամ եմուտ Մսա միւսանգամ ի դաշինս ընդ Ռեն — Ադադայ Ա. արքային Ասորւոց՝ ընդ որում դաշնաւոր էր եւ հայր նորա, առաքեալ նմա զամենայն ոսկի եւ արծաթ որ մնացեալ էր ի տաճարին եւ յարքունիսն: Ռեն — Ադադ (որդի

Եղերայ) եղ ասպատակ ի սահմանս Վեփթաղիմայ, առ քաղաքս քաղումս, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ Բաասա ի բաց կալ ի խորհրդոյ իւրմէ (յամի 937): Եւ ինչ Ենանիա մարգարէ առ Եսա եւ յանդիմանեաց զնա վասն դնելոյ նորա դաշինս ընդ Եսորոց փոխանակ յուսալոյ յԵստուած: Չթուեցաւ հաճոյ Եսայի խրատն, եւ ետ ունել զմարգարէն: Եւ առնէր այլ եւս քաղում բռնութիւնս: Եւսա յայնմ հետէ չէր նմա խաղաղութիւն ընդ Բաասայ: Յերկուս վերջին ամս թագաւորութեան իւրոյ կրէր Եսա ցաւս խտութեան, եւ առաւել ի բժիշկան յուսայր քան յԵստուած: Մեռաւ նա ի քառասնորդի առաջնորդի ամի թագաւորութեան իւրոյ, եւ թաղեցաւ մեծաւ պատուով: Եւսա յաջորդեաց Յովսափատ:

190

Բաասա (949 — 927) որ սատակեաց զազգն Յերոբոփամայ յԻսրայելէ՝ նստաւ ի Թերսա եւ տայր ստէպ պատերազմ ընդ Եսայի: Բայց չխրատեալ ի դատաւտանացն Եստուծոյ որոց ինքն կատարիչ գտաւ՝ զնայր ի Ճանապարհս առաջնոց աթոռակալաց իւրոց: Յայնժամ եցոյց եւ նմա Յէսա որդի մարգարէին Ենանիայ սպառնալեօք զսատակումն համօրէն ազգատահմն իւրոյ, եւ նա ապանանել զմարգարէն, եւ ինքն մեռաւ թագաւորեալ ամս 24:

Եսորին որդի Եզա (927 — 926) որ ոչ լաւ ինչ քան զնա էր՝ անդէն յերկրորդում ամի թագաւորութեանն յորժամ ի գինիս էր ի հացի՝ սպանաւ ի զօրաւարէն իւրմէ Եւամբրեայ. եւ յետ այնորիկ եհար Եւամբրի զամենայն ազգատահմն Բաասայ լատ բանի Յեառն զոր խօսեցաւ Յէսա:

Եւ իբրեւ լաւ եղեւ զօրուն որ էին առաջի Գաբաթանի՝ որ ինչ անցք ի Թերսա անցին, կացուցին զԵմրի թագաւոր Իսրայելի (926 — 925): Իսազաց Եմրի վաղփազակի ի վերայ Թերսոյ, եւ իբրեւ չունէր Եւամբրի ակն պաշտպանելոյ քաղաքին՝ հրձիգ արար զտունն արքունի եւ մեռաւ ինքն անդէն ի նմին ի մեղս իւր: Իմէպէս եւ ընտրեաց յայնժամ մասն մի ժողովրդեանն զԹափնի ի թագաւորութիւն, բայց եւ նմա յաղթեաց Եմրի եւ թագաւորէր միայն (յամի իբրեւ 920): Յետ այնորիկ զնեաց Եմրի զլեառն Սամարիա եւ շինեաց անդ քաղաք ամուր անուանակից, եւ արար քաղաք գլխաւոր թագաւորութեանն: Բայց արար նա չարիս առաջի Յեառն առաւել քան զառաջինն իւր եւ զնաց յամենայն Ճանապարհս Յերոբոփամայ մինչեւ մեռաւ թագաւորեալ ամս երկուստասան¹, թողեալ ժառանգ թագաւորութեանն զԵբսար:

¹ Գ. Թագ. ԺԵ. 9 — 24: Բ. Մեռ. 2 Գ. Թագ. ԺԵ. 27 — 34. ԺԶ. 1 ԺԴ — ԺԶ.

Լ. քաղաք (915—894) անցյալ զհայն եւ զամենայն զաւարջն թաղաւորն չարեացն. քանզի չհամարեցաւ բաւական զնալ ի մեզն Յերարմանայ, այլ ուր բաւական եւ զՅերարմայ զգաւոր Եթրաղայ աքաղի Արգանայ, եւ իշխեալ Յերարմայ ի վերայ նորա՝ եմցն զարշառն փռնիկեացն Բահաղաւ եւ Լաւարայ ի թաղաւորութիւնն Իսրայելի: Եւ թաղաւորնայ Լ. քաղաք ի Սաւանդաւ ամս 22:

Յաւարս ապականութեանն այնորիկ յաղաց Տէր յիսրայելի մարդաբն թաղաւորն որ որհարէր զայս առաւածածանութ գիտութեանն: Մեծն ի նոյնն էր Եղիս Թեղաղի յիսրայելի Գաղաւազա: Սարանայաւ նա (յակի իրեն 910) Լ. քաղաքութեւն եղեցի ահապարտի երաշտութիւն եւ ասէր. «Պենդանի է Տէր Լաւարած զբաւական Լաւարած Իսրայելի որոյ կայն աւարջն նորա, եթէ եղեցի յամս յոյսարիկ ցալ կամ անդրեւ, բայց եթէ բանիւ թրանայ իմց», ի ժամանակնայ երաշտութեանն մեկնեալ նաւեր Եղիս ամ մի աւ հիւրաւորն Բաւարմայ (կամ Կարմարմայ), եւ անդ կերակուէր զնա Լաւարած զբանչեղեղ ի մեան աղաւառ: Իրեն ցամաքնայ հիւրաւորն չարաւ համանաւն Լաւարայ ի Սարակիթաւ Արգանայ, անդ կերակուէր զնա կին մի այլի: Եւ ի վարն հիւրաւորութեանն ոչ ապականի միմեզ աւերն եւ իւրցն զոր անէր կինն. եւ յաղաց մարդաբն զորի նորա ի մահաւան: Ընդ նոյն ժամանակն Յերարմայ ի հաղածել կայ զմարդաբն ճեռան եւ ապանանել զնաւ. բայց Եղիս համանաւն Լաւարայ ի չորրորդ ամս ամսն եւ համարման աւարջն Լ. քաղաք (905) եւ ինչորիկ ի նմանն զի ժաղկեացն զմեքն Իսրայելի եւ զ150 քաւան Բահաղաւ ի լիւրն Կարմարայ: Իրեն այն կաւարեցաւ՝ ասէ Եղիս ցմաղկաւորն ասլ իւր եւ քանցն Բահաղաւ եղն մի եւ յաշեալ զնել ի վերայ վայրիցն, բայց չարանել հար: Ենալ նաւ կարգացն զանաւն առաւածայն իւրեանց, բայց իւրն կոչեացն զանաւն Տեռան: — Որ որ ի նոյնն գաւառականի ասցէ հրով նա իցէ Լաւարածն ճշմարիտ:

Հանց թաւեցաւ ժաղկեղեանն՝ բանն, եւ միան իսկ եւ իսկ քաւան կարգալ զանաւն Բահաղաւ. գալին մինչեւ ցերեկայ եւ կոխարդէին կոխարդան. բայց չուաւ առաւածն նոյն: Երաւանցնայ Եղիս սեղան յիսրայելական վանց եւ եւ որդել շարժանի փաւ եւ ընալ զփան ջրով: Իրեն ժամ ընէր պատարաւ զին՝ կարգայ մարդաբն զճշմարիտն Լաւարած եւ աղաւթ ցուցանել զանաւն ժաղկեղեանն զի ծանկցն եւ գարնցն աւ նա: Եւ վարկաւորն հար յիսրայել եւ ոչ զպատարաւն միայն մաշեաց այլ եւ զփայտն եւ զքարն, եւ լիւրեաց աղաւաղ զնաւն որ ի

փասի անդ էր: Ընկաւ ամենայն ժողովուրդն ի վերայ երեսաց իւրոց եւ ասէ. Տէր է Աստուած: Հրաման ետ նոցա Լազիս ունել զքուրմնն Ռահաղու եւ կոտորել, եւ կատարեցաւ հրամանն: Ապա խոստացաւ մարգարէն Աքաաբու թէ հասցէ անձրեւն որում ցանկացեալ են. եւ իբրեւ լուաւ նա զոանաձայն անձրեւին՝ փուլ թացոյց զնա դառնալ ի տուն զի մի ըմբռնեացէ զնա: — Այսպէս ապրեցաւ Իսրայէլ ի հարուածոյ երկրին (յամի իբրեւ 905)¹:

Այլ իբրեւ ազդեղեւ Աեզարեայ կոտորած քրմացն Ռահաղու՝ բարկացաւ եւ երդուաւ ի դիմն իւր սպանանել նոյնպէս զԼազիս: Իսկ Լազիս փախուցեալ զնաց յանապատն Աքաաբացոյ. անդ խռովեալ ցանկայր մահու ուր ի շտեմանելոյ զչարիս ժողովբարդեան իւրոյ, եւ եմուտ ի քուն: — Օտրթոյց զնա հրեշտակ մի Աստուծոյ եւ զօրացոյց զնա սքանչելապէս կերակրով եւ ըմպելով, զի զնաց կերակրովն մարգարէն ըստ հրամանի հրեշտակին զ⁴⁰ տիւ եւ զ⁴⁰ գիշեր մինչեւ ցլեառն Վորէր:

Անդ յայտնեցաւ նմա Աստուած ի հնչիւն մեղմ օդոյ, որ էր գեղեցիկ ինչ օրինակ օգորմութեան նորա, եւ ամոքախառն իմն յանդիմանութիւն Լազիայի վասն կորի սաստիկ նախանձաւն նորա: Իբրեւ եցոյց Լազիս Տեառն զվիշտս իւր՝ հրաման ետ նմա Տէր երթալ ի Վամասկոս եւ օծանել զԱզայէլ զծառայ Բեն-Ադադայ Բ. թագաւոր Ասորոց, եւ զ(Յեու զորդի՝ Նամսեայ (Ամսեայ)՝ թագաւոր Իսրայելի: Եւ զԼազիս (զԼազիւայ) զորդի Սափատայ կարգել մարգարէ փոխանակ իւր: Իբրեւ էջ մարգարէն ի լեռնեանտի՝ պատահեաց նա Լազիսէի, եւ արկ նա զվերարկուն ի վերայ նորա: Եւ եղեւ հոգի Տեառն ի վերայ Լազիսէի եւ զնաց զհետ Լազիայի եւ եղեւ ընկեր նորա յայնմ հետէ:²

198

(Յամի ութեւտաներորդի թագաւորութեանն Աքաաբու (յամի իբրեւ 897) եւ ի վերայ նորա պատերազմաւ Բեն-Ադադ Բ. արքայ Ասորոց որոյ էին 32 իշխանք հարկատուք ի զօրու նորա: Անդզնագոյնս իմն խնդրէր Բեն-Ադադ համարձակութեամբ զզանձս, զկանայս եւ զորդիս Աքաաբու. Աքաաբ վհատեալ հաւանեցաւ. բայց նա յաճախէր խնդրել մեծամեծս, եւ իբրեւ չառին յանձն՝ խաղաց եկն առաջի Սամարեայ. երդնոյր ջնջել զքաղաքն:

Ենն այր մարգարէ եւ ցուցանէր Աքաաբու թէ կամ է Աստուծոյ աալ ի ձեռս նորա զմեծ զօր թշնամեացն ի ձեռն ծառայից իշխանացն Իսրայելի, թէ միայն ինքն թագաւորն սկիզբն

1 Գ. Թագ. ԺԶ. 29... ԺԷ. ԺԸ... Գաւորա՝ յիշեւ եւ Մենանգրոս Եփեսացի Ջերաշաութիւնն զայն որ ձգէր փնչեւ ի առ Եզեոկոյ՝ ընդդ. Ադիսի Ա. 2 Գ. Թագ. ԺԹ.

արասցէ պատերազմին. ապա ելին 232 հազարձաղկոյ. զհետ ելին նոցա զօրքն Իսրայելի 7000 այր :

Թէպէտ եւ հրաման տուեալ էր Բեն-Եղազայ ունել զնոսա կենդանւոյն, բայց փոխանակ նոցա փախեան արքն նորա եւ ինքն Բեն-Եղազ պրծաւ մազապուր ընդ հեծալապօրուն, եւ արար Թազաւորն Իսրայելի յաղթութիւն մեծ :

Ի գալ ամին միւսոյ խաղաց այլովք զօրք Բեն-Եղազ եւ բանակեցաւ առ Լփեկաւ ի խոր Լսորիս, հաստատութեամբ ի մօի եղեալ յաղթել ի դաշտի, քանզի ասէր թէ աստուածք ընդանց են աստուածքն Իսրայելի : Յանդիման նոցա բանակեալ նստէին Իսրայելացիքն բաժանեալ յերկուս գունդս սակաւամեան յոյժ, ուր նորա ողորանէին իմն զերեսս երկրի : Բայց միւսանգամ այր մի մարգարէ պատմէր յաղթութիւն Լքաարու, զի ի միտ տոցն Լսորիքն թէ Լստուած է Տէր : Յետ եւթն տուրց հարին Իսրայելացիքն ի ճակատու 100,000 ի Թշնամեաց, եւ աւելի քան 27,000 անկան ի ներքոյ պարապոյն Լփեկայ որ կործանեցան ի ի վերայ նոցա : Բեն-Եղազ խոնարհեալ անկեալ ի վաղթարութիւն խնդրէր յԼքաարայ գոնէ զիւանսն շնորհել . եւ Լքաար չարաչար իմն մարդասիրութիւն ցուցեալ՝ արար ընդ նմա դաշնա խաղաղութեան, զի խոստացաւ նմա Բեն-Եղազ զամենայն կողմանսն զոր առեալ էր՝ դարձուցանել յետս : Ի վերայ հասանէր այր մարգարէ եւ պատմէր Լքաարու ընդ այնր՝ պատիժս պատրաստեալ յԼստուծոյ : Իսկ Լքաար փոխանակ գահանալոյ վասն յաղթութեանն զոր Տէր եւ նմա՝ արհամարհեաց զբանս նորա եւ դարձաւ մոլեգին ի Սամարիա¹ :

199

Սննաւանդ թէ յաւել չարիս ի վերայ չարեացն . իբրեւ կամեցաւ նա ընդարձակել զտեղի դրախտին իւրոյ ի Յեզրայէլ՝ ցանկացաւ նա կալուածոց ժառանգութեան առն ուրումն որում՝ Նաբովթ անուն էր . իբրեւ չառ յանձն տալ Նաբովթ զագարտին՝ վհատեցաւ եւ տրտմեցաւ : Յեզարէլ կին նորա եղիտ զերս իրացն . կացոյց սուտ վկայս զայդարոյն Նաբովթայ որպէս թէ հայհոյեաց Նաբովթ զԼստուած եւ զպրբայ, եւ այնպէս քարկոծ եղեւ այրն :

Եւ Լքաար երթալ առնուլ զանդն զոր արեամբն ստացաւ : Եւ յայնժամ եւ Եղիա մարգարէ ընդ առաջ նորա եւ ասէ . «Վ, յայէս ասէ Տէր . Գու սպաներ եւ ժառանգեցեր... ի տեղւոջ ուր լափեցին շունք եւ խողք զարիւն Նաբովթայ, անդ լափեցնին զարիւն քո» : Եւ պա պատմեաց նա թէ եկեալ կայ առ կուրծս կործանումն տան նորա, զի արասցէ Լստուած ընդ նա զոր ինչ արար

ընդ տունն (Ներսիսյանի) եւ ընդ տունն Բաառայ: Եւ զհնոջ թա-
գաւորին ասէ. «Եւ ինչ կերիցեն զնա առ պարսպին Յեզդայեի»:

Եւ քաար որ գրգեալ էր ի Յեզարեայ եւ իրեն վաճառակուք
եղեալ ի ձեռս նորա ասնել չար առաջի Տեառն, սորջանս իմն
ցուցանէր եւ խոնարհէր առաջի Տեառն: Իրեն ետես Տէր թէ
երկեաւ յերեսաց իւրոց՝ յամեցոյց զպատիժ իւր ի վերայ ասան
Եւքաարու մինչեւ ցմահ նորա¹: Բայց ոչ յերկարեաց կարի:

Ինն - Եւ զադ ստեալ երգմանն չկատարէր զպարսանս զաշանցն:
Նմին իրի իսկ եդ ի մտի Եւքաար արշաւել յերկիր նորա, եւ խըն-
դրեաց թիկունս օգնականութեան ի Յովսափատայ արքայէ (Յու-
դայ: Յանն առ Յովսափատ, բայց նախ խնդրեաց զի հարցցէ
Եւքաար զՏէր: Չորեքհարեւր սուտ մարգարէք մարգարէանային
զաշնաւորացն՝ յաղթութիւն. բայց Յովսափատ չհամարեցաւ
զնոսա բաւական, եւ ասէր թէ պարտ է հարցանել զմարգարէ մի
Տեառն: Յայնժամ անամայ ուրեմն յանն առ Եւքաար առաքել
կոչել զՄիքիա մարգարէ, քանզի համակ չարիս մարգարէանոց
զնմանէ Միքիա: Եւն եւ առաջի՝ Միքիա, եւ նախ յայտ արտա-
րեալ թէ խարեալ պատրեալ է արքայ ի սուտ մարգարէիցն, մար-
գարէացաւ. նմա թէ պարտեալ մեռանելոց է մօտ ի Հաւանով:

Իսկ Եւքաար եդ դնել զնա ի բանտի իրեն սուտ, եւ վիճել
սխաւ ընդ Յովսափատու: Եւ ըստ խրատուն Յովսափատու,
ծպտեցաւ եւ եթող զհանդերձ թագաւորութեան իւրոց զի մի
ծանիցեն զնա. բայց չկարէր ապրել յատուածեղէն գատաւատա-
նայն: Ոմն յաղեղնաւորաց թշնամեացն արձակեաց զնեա իւր խառն
ի խառն, եւ վերաւարեաց ի մահ զթագաւորն. հրաման ետ
Եւքաար կառավարին դառնալ փութանակի յետս, եւ ընդ երեկո
մեռաւ: Եւ ծաւ դիակն նորա ի Սամարիա. իսկ զկառան լուսոյն
յաւազանին եւ շունք եկեալ լափեցին զարիւն նորա ըստ բռնին
Տեառն²:

200

Որոգիա կամ Եւքառիա (894—893) յաջորդէր զհայրն. ոչ
ի թագաւորութեանն միայն՝ այլ եւ ի կռապաշտութեանն, եւ
գրգռեաց զցասումն Եւստուծոյ որդեա եւ Եւքաար³: Յերկրորդում
ամի թագաւորութեան իւրոյ անկաւ. նա ի վանդակապատէ վեր-
նաստանն իւրոյ եւ խօթացաւ: (Հայնժամ առաքեաց նա առ Բա-
հաղ Քաննիկ (Բեեղ - Օւբուր) աստուածն փղշտացւոյ յԱկիւ-
րոն իմանալ թէ արդեւք ապաքինեցի: Եւ Եւքաար մարգարէ
հրամանաւ Եւստուծոյ ընդ առաջ հրեշտակաց թագաւորին եւ
ասէ. որովհետեւ առաքեաց Որոգիա առ Բահաղ Քաննիկ հար-
ցանել զնա, մեռանելոց է անդէն յախտի իւրում:

1 Գ. Թագ. ԻԱ: 2 Գ. Թագ. ԻԲ: 3 Գ. Թագ. ԻԲ. 40, 52—54:

Իսկ Թագաւորն իբրեւ իմացաւ ի բանից անտի ծառայից իւրոց թէ Լաղիա է այն՝ առաքեաց երիցս յիսնապետս ունել զմարգարէն : Առաջին երկու գունդքն սպառեցան ի հրոյ որ անկաւ յերկնից ի վերայ նոցա, քանզի յանդգնագոյնս իմն եկին ի վերայ մարգարէին : Իսկ յիսնապետն երրորդ եւ գունդն նորա եղ մեծաբանս Լաղիայի : յայնժամ չորսու Լաղիա զհետ նորա հրամանաւն Աստուծոյ : Սիւսանգամ զնոյն բանս խօսեցաւ առաջի Աբողեաց թէ չէ ապաքինելոց յախաէն, եւ մնաւ իսկ Թագաւորն ըստ բանին Տեառն զոր խօսեցաւ Լաղիա, եւ պայազատեաց զնա եղբայր նորա Յովրամ, քանզի ինքն անորդի էր ¹ :

Այլ հասեալ էր ժամանակ վերացուցանելոյ Տեառն զԼաղիա շարժմամբ յերկինս, եւ գնաց Լաղիա հրամանաւ Աստուծոյ յԱրիֆով : Երթայր ընդ նմա եւ հաւատարիմ աշակերտ նորա Լաղիշա, քանզի չկամէր թողուլ զնա : Իբրեւ եհաս Լաղիա յեզր Յորդանան գետոյ՝ բաժանեաց մաշկեկաւն զգետն, եւ անցին երկքին յայնկոյս : Ապա ասէ Լաղիա ցԼաղիսէ. «Ինչքեա զինչ արողից քեզ մինչ չեւ վերացեալ իցեմ ի քէն», Եւ Լաղիսէ պատասխանի եւ ասէ. եղեցի կրկին ոգի քո ի վերայ իմ : Եւ ետ պատասխանի թէ դժուարինս խնդրեցեր. բայց յորժամ տեսցես զիս վերանալ ի քէն՝ եղեցի զոր խնդրեցերդ :

Եւ մինչ գեռ երթային ի միասին եւ խօսէին՝ անդէն իջին կառք հրեղէնք եւ երկաթք հրեղէնք (թերեւս փայլուն ինչ ամպ ի նոյն կերպարանս), եւ բաժանեցան ի միմեանց, եւ վերանայր Լաղիա շարժմամբ եւ մրկուաւ յերկինս : Իսկ Լաղիշա հայէր եւ աղաղակէր. «Հայր, հայր. կառքդ Խարայելի եւ կառավար նորա», եւ այլ ոչ եւս ետես զնա : Ապա առ նա զմաշկեկան Լաղիայի, դարձաւ յափն (Յորդանանու եւ բաժանեաց զգետն, որպէս արար Լաղիա : Իսկ մանկունք (աշակերտք) մարգարէիցն որ մնացեալ էին յայնկոյս գետոյն, ի միտ առին թէ անց հոգին Լաղիայի ի վերայ Լաղիսէի, եւ եղին նմա մեծարանս : Բայց սակայն առաքեցին նոքա արս խնդրել զԼաղիա, թէպէտ եւ հակառակ կայր այնմ Լաղիսէ, այլ նա ոչ գտաւ ² :

Չցարմանալի վերացումն Լաղիայի եւ զգայուստն նորա զի գալոց է երբեմն՝ հաստատեն բանք գրոց սրբոց, մանաւանդ գովութիւնն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ ³ : Երեւեցաւ Լաղիա ընդ Մովսէսի յորժամ յայլակերպսն եղեւ Վրիստոս ⁴, եւ ըստ կարծեաց Հարցն համարի նա ընդ Լանովքայ լինել յերկուց վկայից

¹ Դ. Թագ. Ա :

² Դ. Թագ. Բ. — 19 :

³ Սիրաք ԻԸ. — 19 : Ա. Մովսէ. Բ.

58 : Տեա Մովսէ. Դ. 5. 6 :

⁴ Մատթ. Ժէ. 3. 4. եւ այլուք :

անտի՝ որ երեւելոյ են միւսանգամ յառաջ քան զխառարած աւուրց¹ :

202

(Յովրամ արքայ Խորայեղի (893—881) թէպէտ եւ պաշտէր զպատկերսն (Յերթովմանց, աակայն գոնեայ բարձ զպաշտօնն Խա-
հազու, զոր պաշտէին հարքն նորա :

Լնդէն ի ժամանակի թագաւորութեան եղբոր իւրոյ Աքողիայ
կացեալ էին ի նմանէ յետս Մովարացիք որ հարկատու էին Խա-
րայեղի . ի մտի եղեալ Յովրամոց հնազանդել զնոսա (յամի իր-
րեւ 892), արար իւր թիկունս օգնականութեան զՅովսափաա, եւ
անցին միարան ըստ սահմանս Եդոմացեցւոցն որ էին հարկատու
Յովսափաատայ, եւ թագաւորն նոցա եկն ընդ նստա ի պատերազմ :
(Յետ եւթն աւուրց պահասեաց նոցա ջուր . յայնժամ հարցին
ըստ խրատուն (Յովսափաատայ զ)ղիսէ մարգարէ : Հրաման ետ սա
նոցա պեղել ըստ բանին Լատուծոյ գուքս գուքս ի վերայ հեղեղա-
տին ցամաքելոյ, ցուցեալ թէ առանց հողմոյ կամ անձրեւաց լցցի
հեղեղատն ջրով, եւ տացէ Լատուած զՄովարացիսն ի ձեռս ձեր :

Եւ ընդ առաւօտն իրրեւ ծագեաց արեւ ի վերայ ջուրցն եւ
երեւէր կարմրութիւն՝ համարեցան Մովարացիք թէ կռուեցան
աւրեմն ընդ միմեանս թագաւորքն եւ յարենէ նոցա ներկաւ հե-
ղեղատն, եւ դիմեցին յառ եւ յաւար : Եւ սոքա աստի ի վե-
րայ յարձակեալ հարին եւ խորտակեցին զնոսա իսպառ . աւար
հարին զամենայն երկիր նոցա եւ զթագաւորն նոցա անդէն ի
գլխաւ որ քաղաքին պաշարեցին : (Եայնժամ զիւր որդին եւ զպա-
տառ թագաւորութեան ի վերայ պարսպաց քաղաքին մատու-
ցանէր ողջակէզ, զի ածցէ ի հաշտութիւն զդիսն . իրրեւ ետեո
զմոլեգնութիւնն՝ Խորայէլ, թող զպաշարումնն եւ դարձաւ յետս :

203

Ի ժամանակի զի ըստ Լատուծոյ իսկ ասելոյ՝ միայն 7000 այր
գոյր յԽորայեղի որոց չէր կրկնեալ ծունր Խահազու², ծաղկեալ
պայծառանայր ի թագաւորութեանն (Յուգայ աստուածապաշտու-
թիւնս (Յովսափաատաւ որդւով եւ յաջորդաւ Լսայի (912—890):
Եւս թագաւոր աստուածապաշտ երթայր զճանապարհ հօրն
իւրոյ՝ Վաւթի : Եւ քաղաքն նա զմնացեալ կամ զնորոգեալ բար-
ձունսն եւ զծառսն անասաւախտս՝ ընդ որովք զոհէին կռոց, եւ
ջնջեաց առհասարակ զամենայն պղծութիւն կռոց : Եւ առաքեաց
ղիշխանս ժողովրդեանն հանդերձ քահանայիւք եւ զեւտացւովք
շնջել ընդ երկիրն ամենայն, եւ ընթեռնուլ առաջի ժողովրդեանն

1 Յսւ . 2Ը . 3 — 13 : 2 Դ . Թագ . Գ : 3 Գ . Թագ . 2Բ . 18 :

զգիրս օրինացն եւ ուսուցանել զնոսա: Վարչեալ յօրինեաց զկարգս դատաստանացն, կարգեալ իւրաքանչիւր քաղաքի մի մի ատենն դատաստանաց, եւ զամենայն ատեննն դատաստանաց կացոյց ընդ վերագոյն դատաստանաւ ատենին Երուսաղեմի: Եւ բարւոքն տնտեսութեամբ եւ մեծարանօք որով մեծարէին զնա հնազանդեալք նորա՝ ժողովեաց նա բազում հասա յերկրէն, եւ Փղշտացիք եւս եւ Երարացիք հարկանէին նմա հարկս: Եւ այնպէս բաւական էր նա զօր բազմամբոյն ունել պատրաստական, եւ առնել զթագաւորութիւն իւր ահեղ եւ փառաւոր¹:

Բայց այնու իմն վրիպեաց Յովսափատ, զի որդւոյ իւրում Յովրամայ ած կնութեան զՎոզոզիա (զԼթազիա) զդուստր Լքաւարու եւ Յեզարելայ, զԹոռն Լմբեայ: Եւ զայօր զհետ եկն նախարշաւան նորա ի վերայ Լսորւոցն խառն ընդ Լքաւարաւ (յամի իրրեւ 897): Մեռաւ Լքաւար ի ճակատուն, իսկ Յովսափատ ածկաւ ի վտանգ մահու, քանզի թշնամիքն համարեալ զնա զառաջինն թէ ինքն Լքաւար իցէ՝ կուտեցան ի վերայ նորա, մինչեւ ի մացան թէ չէ նա²: Յանդիմանեցաւ նա եւ ի Յէուայ մարգարէէ³:

Սակայն արար Յովսափատ հաղորդութիւն վաճառականութեան ընդ Աքոզիայ արքայի Իսրայելի տուեալ յօրինել տորմիղ նաւաց ի Վասիսնգարեր: Բայց ի միրկէ խորտակեցաւ, որպէս տեսցեալ էր նմա յառաջագոյն Եղիազար մարգարէ⁴: Միւսանդամ հաւանեցաւ Յովսափատ Յովրամայ, ձեռն տալ նմա ի մարտ պատերազմի ընդ Մովարացւոցն (յամի իրրեւ 892), եւ յաջողեցաւ պատերազմն⁵: Բայց միարանեցին այնուհետեւ Մովարացիք ընդ Լմնացւոց: յարեցան ընդ նոսա եւ Եզովմայեցիք եւ միանգամայն դիմեցին մինչեւ ցՆնգադդս ի վերայ Յովսափատու: Յայնժամ կտրեաց Յովսափատ եւ ամենայն ժողովուրդն նորա առ Տէր: Ողիէլ ղեւտացի մարգարէացաւ յաղթութիւն, եւ անկաւ թագաւորն եւ ամենայն ժողովուրդն յերկիր եւ երկիր պագին Տեառն: Ի վաղիւ անդր խաղացին զնացին յանապատն Խեկուայ: Վաջալերեաց զնոսա թագաւորն, կացոյց զերգեցիկան առաջի զօրուն, եւ ետ նուագել զհսպիւրորդ երեսներորդ հինգերորդ Սաղմոսն: Եւսա անկան ընդ միմեանս թշնամիքն եւ սպառեցին զերեարս: Զերիս առուրս բաժանեցան Լքեայք զաւար բանակին: Ի չորրորդումն գոհացան զՏեառնէ: Այնն այնորիկ կոչեցաւ տեղին Չոր օրհնութեան: ապա դարձան ուրախութեամբ ի սուենս իւրեանց: Յայնմ հետէ ի խաղաղութեան էր Յովսափատ եւ մեռաւ 60 տմաց: զնա յաջորդեաց որդի նորա Յովրամ (յամի իրրեւ 899) ի թագաւորութեանն (Յուդայ ⁶:

1 Բ. Մ²-ց. 46. 48:

Բար. Ի. 49 — 50:

2 Բ. Մ²-ց. 47:

5 Գ. Բար. Գ:

3 Բ. Մ²-ց. 48. 3. 3:

6 Բ. Մ²-ց. Ի. — 34. ԻԱ. 1:

4 Բ. Մ²-ց. Ի. 33 — 37. 84. Գ.

204

Ընդ նոյն ժամանակս յայտնէր հոգին Նշխարի ի վերայ Նշխարէի գործովք զարմանալեաց: Ահն մի այրի աղքատ եւ սրտառայան պարտեաց որ էր կին լեւալ միոյ ի մանկանցն մարգարէից, եցոյց նմա զկարօտութիւն իւր, եւ նա ածեցոյց զասկաւիկ մթերս իւզոյ նորա, եւ այնպէս հատոյց կինն զպարտան:

Ի Սոմնա առ ստորոտով լերինն Աւագոր կին մի կռէր զնա բազում անգամ ի հաց, եւ կաղմեաց նմա հաւանութեամբ առն իւրոյ սենեակ՝ զի անդ բնակեացէ մարգարէն: Նշխարէ վասն տոնելոյ հատուցումն երախտեաց նորա՝ երկց զծածուկ իղձս որտի նորա եւ ընկալաւ նմա ի Տեառնէ որդի, եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ մեծաւ մանաւին՝ դարձոյց զնա միւսանգամ ի կենդանութիւն¹:

Ի ժամանակի եւթնամեայ սովոյն զորմէ պատմեալ էր յառաջագոյն Նշխարի, վասն որոյ գաղթեալ էր այլուր կինն սոմնացի², բազումք յաշակերտաց եւ ի մանկանց մարգարէիցն ժողովեալ էին ի Վաղդազա սւր բնակեալ էր Նշխար: Ընդ բարձ զնաճին դառնութիւն վայրենի դժոյն եւ եղեւ ուսեղի, որպէս յառաջ քան զայն յարիւրով զմուրն փնտիչ արար ազնուագոյն³, եւ յետոյ 20 դարեղէն նկանակօք եւ ասկաւիկ ինչ պաղատաօք (կամ նոր հնձովք ցորենոյ) կերակրեաց 100 այր, մինչեւ թողուլ նոցա նշխար⁴:

Վէպ եղեւ զի՝ Արեման քաջանուն եւ երեւելի զօրավար թաւաւորին Մտրւոյ անկաւ յախա բորատութեան: լուեալ զգործ քանկելեացն Նշխարի, եկն առաջի տան նորա մեծաւ ամբոխիւ, զի գտցէ ի նմանէ բժշկութիւն: Նուաբեաց առ նա մարգարէն ասել, թէ լուսոցի եւթն անգամ ի Յորդանան, եւ արբի: Ածին զՎեւեման ծառայք նորա ի հաւան առնել զոր ինչ ասաց Նշխար, եւ բժշկեցաւ ամենեւին մարմին նորա:

Գոհացաւ եւ ծանեաւ այրն հեթանոս զգորութիւն միոյ միւսայնոյ ճշմարիտն Մատուծոյ. ուխտ եղ այնուհետեւ ոչ եթէ դիցն այլ նմա միայն մատուցանել պատարագ, եւ վասն նորին իսկ առ տարաւ հող ընդ իւր յերկրէ Մատուծոյն Խարայելի, զի կանգնեացէ Տեառն սեղան ի օուրբ տեղւոյ: Վաս եւ ըզձացաւ թէ մի բարկացի նմա Մատուած յորժամ ըստ կարգի պաշտամանն իւրոյ երթիցէ զհեա տեառն իւրոյ ի մեհեան ատուածոյն Արեմանայ: Եւ Նշխարէ ասէր՝ երթ ի խաղաղութիւն, եւ արձակեաց զնա առանց առնող ի նմանէ պատարագս: Վաս եւ յորժամ Վեւեղի աշակերտ նորա ազահութեանն ցանկութեամբ առ պարգեւս ի նմանէ յառնուն վարդապետին իւրոյ, առ եւ զգորտութիւնն Վեւեմանոյ յանձն իւր, եւ յամենայն իսկ տօհմն իւր⁵:

1 Դ. Թագ. Դ. — 37:

2 Դ. Թագ. Ը. — 6:

3 Դ. Թագ. Բ. 19 — 22:

4 Դ. Թագ. Դ. 38 ...

5 Դ. Թագ. Ե:

Լնդէն ի ժամանակի սովոյն դէպ եղեւ զի Բեն-Եդադ Բ. որ ոչ սենէր զշնորհակալ միտս զօրավարին իւրոյ, եւս պատերազմ ընդ Յովրամայ արքայի Իսրայելի (890): Բայց Լաղիսէ դատարկացոյց զգործս նորա պատմեալ Յովրամայ զկազմութիւն եւ զպատրաստութիւն Լսորւոցն: Իբրեւ զայն իմացաւ Բեն-Եդադ՝ առաքեաց հեծեալս եւ կառս որք եկին պաշարեցին զՎսովթայիմ մօտ ի Սամարիա՝ ուր բնակեալ էր մարգարէն, զի արկցեն զնա ի բռնոն: Յահի հարեալ պատանեկին Լաղիսէի պատմեաց նմա թէ գունդք եկեալ են. բայց Լաղիսէ եկաց յաղօթս զի բացցին աչք պատանեկին, եւ բացան եւ ետես պատանեակն զի լի էր լեռնն հրեղէն կառօք եւ երիւարօք, զի յայտ լիցի թէ Տէր պաշտպանէ իւրոցն: Եղաչեաց դարձեալ Լաղիսէ զի հարցէ տէր շացութեամբ զաչս Լսորւոցն. ապա մատոյց զանձն Լաղիսէ առաջնորդ լինել նոցա եւ առ օտարաւ զնոսա ի Սամարիա: Լնդ ուրեմն բացան աչք նոցա եւ ի միտ առին թէ ի գլխաւոր քաղաքի թշնամեաց են եւ տնկեալ ի ձեռս նոցա: Բայց ըստ պատուիրանին Լաղիսէի չհասուցին ինչ նոցա վնաս. այլ մանաւանդ տուաւ նոցա ուտել եւ ապա դարձան խաղաղութեամբ յերկիրն իւրեանց: Յայնմ ժամանակէ հետէ դադարեցին Լսորիք գնել ասպատակ յերկիրն Իսրայելի:

Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ պաշարեաց Բեն-Եդադ զՍամարիա ամենայն զօրօք իւրովք (885), եւ այնչափ սաստկացաւ սովն ի քաղաքին, զի խալամ մի իշոյ վաճառէր 80 սկեղ արծաթոյ, եւ չափ ինչ աղբոյ սղաւնեաց՝ 5 արծաթոյ (որ ըստ այժմու դահեկանաց՝ առաջինն է 48—50 Փլոր. եւ երկրորդն՝ 3 Փլոր.), նա եւ կին մի եփեաց եւ եկեր զորդեակն իւր: Յայս իբրեւ լուաւ Յովրամ, թէպէտ եւ պատառեաց առ տրամութեանն զպատմութեան իւր, այլ երդուաւ տալ զլիստով զԼաղիշա, իբրեւ թէ նա ինչ պատճառք իցէ սովոյն:

Եւ զնաց թագաւորն ի վանս մարգարէին, եւ անդ մնայր նմա հանդարտիկ՝ մարգարէն, եւ պատմեաց նմա թէ վաղիւ չաւատալի իմն առատութիւն եւ յղիութիւն լինիցի, զրիւ մինաշուոյ լինիցի սկեղ միոյ (իբրեւ $\frac{1}{3}$ Փլոր.) եւ երկու գրիւ գարւոյ նոյնչափոյ: Եւ ահա յաւուրն երկրորդի իբրեւ բորսոք ոմանք յուսահատ լեալ ի կենաց իւրեանց կամէին անցանել ի բանակն Լսորւոց՝ գտին թափուր ի մարդկանէ զբանակն: Վանգի զարհուրեցոյց Տէր զնոսա ի շաչիւն կառաց եւ ի բարբառ զօրու մեծի, մինչեւ թուղուլ նոցա զամենայն կահ եւ կազմած եւ փախել: Եկին բերին բորոտքն աւետիս ի Սամարիա, եւ աւար առին Իսրայելացիքն զամենայն կահ եւ զզանձ բանակին, եւ ել ի գլուխ բան մարգարէին¹:

Այս գործոց միւսանգամ Նղիտէ զիինն ոռմնացի յարապա եւ ի ստացուածս իւր, եւ ինքն չգրաւ ի Գաւառկոս: Անդ յախա անկեալ դնէր Բեն-Աղադ Բ. որ առաքեաց զծառայ իւր զԱղայէլ հարցանել զնա թէ ապաքինեացի: Նա պատասխանի մարգարէն եւ ասէ. երթ եւ տես ցնա, թէ ողջացիա: Բայց ծանոց ինձ Տէր թէ մահաւ մեռանելոց է: Ապա հայեցաւ այրն Աստուծոյ յերեսն Աղայելի եւ ելաց. եւ իրրեւ եհարց զնա Աղայէլ, եցոյց նմա թէ վասն չարեացն լայ զոր ածելոց է Աղայէլ ի վերայ Իսրայելի. քանզի թագաւոր լինելոց է Ասորւոցն:

Վարձաւ Աղայէլ յետո եւ պատմեաց տեսնն իւրում թէ ողջացի. որ եւ փութանակի դրանչելեզք ել ի գլուխ, որպէս հաւանութեան թաւի: Այլ ի վաղիւ անդր հեղձոյց Աղայէլ մաքմանաւ (ընկողնով) թացելով զարքայ Բեն-Աղադ Բ. եւ թագաւորեաց փոխանակ նորա (յամի իրրեւ 890)¹:

206

Իսկ ի Յուդա կացեալ էր թագաւոր Յովթամ (890 — 884) որդի աստուածապաշտն Յովսափատու յետ լինելոյ ամս երկու բարձակից հօրն թագաւորութեան, որպէս հաւանութեանն թաւի: Այնու իմն պարս սկիզբն առանձինն թագաւորութեան իւրոյ՝ զի եւ կոտորել զվեց եղբարսն իւր, որոց զանձա բազումս եւ քաղաքս ինչ ամուրս թողեալ էր Յովսափատ, եւ զազումս ի մեծամեծացն: Նւ գնաց նա ի Ճանապարհս Աքաարու կառպաշտի, զի գաւտոր նորա Գողոթիա էր նորա կնութեան:

Հայնժամ բերին նմա գիր մի գրեալ յՆղիտայէ՝ զոր թերեւո ի կենդանութեան իւրում մարգարէութեամբ գրեաց Նղիա զի յետոյ երբեմն տացեն զնա Յովթամայ յորժամ ապստամբիցէ ի Տեառնէ: Նշանակեալ կային ի գրի անդ պատիժքն Աստուծոյ ի վերայ Յովթամայ վասն կռապաշտութեանն նորա եւ անազորութեան, եւ ամենեւին ելին ի գլուխ բանքն:

Վանդի նախ Նղովմայեցիքն նշկահեցին զնա եւ ընտրեցին իւրեանց թագաւոր ինքնօրէն աղիկամի. թէպէտ խաղաց ի վերայ նոցա Յովթամ եւ յաջողեաց, բայց նուաճել զնոսա միւսանգամ ոչ կարաց, այլ ելին նոքա յազատութիւն: Այս յարեան Փղշտացիքն, եղեն գաշնաւոր ընդ Արարացւոց, եւ ասպատակ եղեալ քանդէին եղծանէին զերկիրն Յուդայ. նա իշխեցին զաղ եւ ի վերայ Նրուսաղեմի, արարին կապուտ կողապուտ զապարանս թագաւորին, եւ խախտեցին տարան գլանայս եւ զորդիս թագաւորին թողեալ միայն գլխերազոյն քան զամենեւին զՆրոզիա. քանզի ոչ կամէր Տէր թէ ջնջեցի ամենեւին տունն Իսրայելի:

Այս թիւն եւս Օսկանմանիւ յոխս արտաշինք մտնիւման, եւ վախճանեցաւ յետ երկամեաց խառնարանի ցաւոյ: Այս թաղեցաւ նա աշ ըստ դատարար թաղաւորացն եւ աշ ի շնորհն թաղաւորացն¹:

Ուրաղեա (Աբաղեա) արդի նորա եւ արցաղաւ թաղաւորաթեանն (884—883) աշ իրաւեցաւ ի վնասոյ եղաւցն իւրոյ եւ հորն. քանզի Գարաղեա մայր նորա եղն զարաւորաւ կրթութեամբն եւ արհմարտն: Այս գրգռեալ ի նմանէ՝ գնաց նա ի ճանապարհոս ասան Աբաղաբաւ եւ արար շար աստիճ Տեաւան. եւ վասն այնորիկ յետ միոյ ամի աստիճեցաւ ընդ ասանայն ասհմին իւրոյ²:

Թանկեւս վասն ընդ Օսկանայ արդի իւրոյն զմահ Ռեն-Արաղայ՝ եւ նա ի մորա արտաշինք ասան զՌամակ: Այլթոյս ընդ նմա եւ Ուրաղեա արդի Օսկայ: Բայց աշ արդի իսմէր՝ արշաւանն վնասեցաւ: Օսկանման վնաս եւ անարարեաց դատեալ ի Օսկայեւ զի բռնիւցն (յակ զայն մայր աստիճ Ռամակայ): Այն անասան զնա իարհարակեց բարեկամ նորա եւ արդարեւ Ուրաղեա, զի եւ ան հասցին դատահարն ըստ դատարանայն Աստածոյ:

Քանզի ի ժամանակն յոյնիկ աստիճ Այլեւ ըստ Աստածոյ արդեցաւ թեանն զի ի մանկայ մարդակեցն աստիճ Ռամակայ որ ի արշարման եր, զի անցն զի ի զարաւորաց անտի Օսկանան ի թաղաւորութիւն ի վնաս իւրոյն, եւ արտաւեր ասցն նմա յանան Աստածոյ ջնջել զանկայն ասան Աբաղաբաւ, զի ասցն վնաս արեան մարդակեցն ի Օսկայեւ եւ ի ասան Աբաղաբաւ: Գարաղեայ հանաւթն զհամանն, եւ թիւն վախճաւ: Իսկ զՕսկա ընտրեաց զայն ի թաղաւորութիւն:

Իսկ եւ իսկ եւ Օսկա ի ճանապարհ հանդերս Վանկաղարցի ի վնաս իւրոյն, իւրաւ զարաղանաւորն որ աստիճանն նմա ընդ աստիճ, եւ անդարար ձեռեր յաստիճ: Յայնմամ կախան ասեալ Օսկանայ եւ ի կաւս հանդերս Ուրաղեա կրթալ ընդ աստիճ Օսկայ: Գարահայն միւսայն ի վնաս արդարեւ Նարակայ: Գարաղեայ Օսկանման. արդեցն է Օսկա: Աս Օսկա արտաւարմի. զմիւս արդեցն է, աստիճանն կաւարշաւութիւն եւ կախարարութիւն մոր քա կրթայ եւ յանտի: Յայնմամ ամ Օսկանման ջնջաւ. դաւ է Ուրաղեա, եւ արդեաւ ի վախճաւ. բայց Օսկա եմաւ ընդ զիսկ եւ եւթոյ զՕսկանման ընդ մի թիւնայ նորա, եւ եւս արհման զիսկան նորա ի վնասն արդարեւ Նարակայ, զի ասցն վնաս արեան արդարեւ Նարակայ:

Իբրեւ մասնէր Անու ի Անգղայէ՛լ հայեր Անգլաբէլ ծառ-
րեալ զաշխիւս եւ զարդարեալ զգլուխ իւր ընդ պատուհանն ի վե-
րայ դրան քաղաքին, եւ գոչէր՝ Աղջոյն իցէ Օւսմիրի տիրասպան։
Անգլապաղակի հրամանն ետ Անու երկուց ներքինեացն որ կային առ
նմա արկանել զնա ի վայր։ Ընկաւ Անգլաբէլ եւ կոխեցին զնա
առաքութուք երիվարքն։ Իբրեւ կեր եւ արք Անու՝ հրամանն ետ Թա-
ղել զԱնգլաբէլ, այլ ոչ գտին ի նմանէ քայց զգազաթն եւ զոտան
եւ զթաթս ձեռացն. եւ ասէ Անու այսպէս խօսեցաւ Տէր ի ձեռն
Լաղիայի ծառայի իւրոյ, Թէ ի վիճակին Անգղայերի կերիցեն շունք
զմարմինս Անգլաբէլայ. եւ եղիցի դին Անգլաբէլայ իբրեւ աղբ ի
վերայ երեսաց անդոյ վիճակին՝ զի մի լինիցի ասել եթէ այս է Ան-
գլաբէլ¹։

208

Յառաջ վարէր Անու զահագին գործ իւր ջնջելոյ զառն
Լ. քաարու. 70 որդիք էին Լ. քաարու ի Սամարիա ընդ դայեկաւ
Թեամբ ծերոցն։ Լ. աղբեաց նոցա Անու յղել նմա զգլուխս ար-
քայորդւոցն. անսացին ծերքն եւ բերին զգլուխս նոցա ի Անգղա-
յէլ եւ անդ եղ զնոսա Անու երկուս զահանա առ դրան քաղա-
քին։ Հրամայեաց Անու եւ սպանին նոյնպէս զմնացեալ ազգու-
կանս Լ. քաարու ի Անգղայէլ։ Լ. պա գնաց նա ի Սամարիա. զնա
նապարհայն պատահեաց ազգականացն Արողիայ, զի գային տեւ
սանել զՅովրամ եւ զկին նորա։ Լառ ունել զնոսա Անու եւ կո-
տարել. եւ էին նոքա ողիք 42։

Ինքն Արողիա փախուցեալ էր ի սպանմանն Յովրամոյ, եւ
Թաքուցեալ էր զանձն ի տան դրախտին։ Գտաւ նա ի Սամարիա
եւ հարաւ հրամանաւ Անուայ ի մահ անդէն ի կտան իւրում,
եւ մեռաւ նա ի Սակեղդով. Թաղեցաւ նա ի գերեզմանի հարցն
իւրոց քանդի Թառն էր Յովսափատայ (883)։ Լա մնացեալք յաղ-
դականաց նորա կոտորեցան։

Լ. պա կարծեցուցեալ Անուայ Թէ արասցէ ասն մեծ Ռահա-
ղու, հրամանն ետ սպառնալեօք մահու ժողովել քրմաց եւ մար-
գարէից եւ սպառաւորացն Ռահաղու ի մեհեանն նորա, եւ ապա
պատուէր ետ պաշարել զմեհեանն եւ կոտորել զնոսա ի ներքս.
ապա ջնջեաց նա ամենեւին զպաշտօնն Ռահաղու յարայելէ։

Մինչեւ ցայն վայր Անու իբրեւ գործի Լառուծոյ արդարու-
թեանն գործէր, որպէս եւ ինքն զխէր եւ յայտ առնէր. քայց
ստկայն չխրատեցաւ ինքն, եւ ի ժամանակի անդ Թաղաւորու-
թեան իւրոյ (884—886) ոչ դադարեաց ի կռապաշտութենէն
Արորովամու։ Թէպէտ եւ խոստացաւ նմա Տէր պահել զգլուխ
նորա ի Թաղաւորութեանն մինչեւ ցարդորդ ազգ, քանդի կտաւ.

բեաց զհրամանս նորա զոր հրամայեաց ի վերայ Աբաարու, բայց քանզի ոչ դադարէր Յէու ի մեղացն Յերոբոամայ՝ տանջեաց զնա Տէր եւ զժողովուրդ նորա ի ձեռն Աղայեի արքայի Ասորւոց, որ անցոյց զչարիսն ընդ երկիրն որ յայնկոյս Յորդանանու էր (ընդ Վաղտադ) որպէս տեսեալ էր յառաջագոյն Աղիսէ, եւ եհան զհողմանսն զայնոսիկ տակաւ ի Թազաւորութենէն Իսրայելի: Իսկ զ(Յէու յաջորդէր որդի նորա Յովաբազ¹:

Ընդ նոյն ժամանակս եւ ի Թազաւորութեան Յուդայ նոյն պիսի խռովութիւնք լինէին: Օ, ի իբրեւ Վոգոզիա՝ դուստր Աբաարու եւ Յեզարեայ քոյր երկուց վերջին Թազաւորացն Իսրայելի եւ այրի կին Յովրամայ եւ մայր Աբոզիայ արքայի Յուդայ լուաւ զմահ որդւոյ իւրոյ՝ Աբոզիայ, ետ ինքնին ջնջել եւ կատորել զտոհմն նոցա, ապա գրաւեաց կալաւ զաթառ Թազաւորութեանն, եւ Թազաւորեաց յԱրուստղէմ (883 — 877), եւ եմայծ նա ի Յուդա զպաշտօնն Բահազու:

Բայց Յովաբէթ քոյր Աբոզիայ եւ կին Յովիդայեայ քահանայապետի զտարեւոր որդի եղբօր իւրոյ զՅովաա ապրեցոյց ի կատարածէն Վոգոզիայ, եւ անանէր Յովաա վեց ամ գաղա ի տաճարին:

Յամին եւթներորդի եցոյց Յովիդայէ ղերան՝ ամանց ի զօրավարացն, եւ սղբա շրջեցան ի սահմանսն Յուդայ, եւ կոչեցին զղեւտացիսն եւ զիշխանս ժողովրդեանն յԱրուստղէմ: Այլ ի ժամադիր աւուրն (յաւուր շաբաթու) ուսոյց Յովիդայէ քահանայիցն եւ զղեւտացւոցն հանդերձ զօրավարքն եւ անձնապահօք թէ զինչ տանելոց իցեն, եւ վառեաց զնոսա զինուքն որ պահեալ կային ի տաճարին: Ապա տարաւ կացոյց զՅովաա ի տեղւոջն ուր կային Թազաւորքն, եւ պսակեաց եւ օծ զնա Թազաւոր ի վերայ Յուդայ:

Իբրեւ լուաւ Վոգոզիա զձայն սւրախութեան ժողովրդեանն ընդ որում հնչէին խառն եւ ձայնք արուեստականաց եւ երթային եւ ուստականային ձայնքն, ամապարեաց երթալ ի տեղին, եւ իբրեւ ետես զմանուկ Թազաւորն, գոչել սկսաւ եւ առէ, դաւ է, դաւ է: Բայց հրաման ետ վաղվաղակի քահանայապետն հանել զնա ի տաճարէն եւ սպանանել, եւ կատարեցին զօրավարքն զհրամանն եւ մեռաւ նա անդէն սրով:

Այլ արար վաղվաղակի Յովիդայէ ուխտ ի մէջ Տեառն եւ Թազաւորին եւ ժողովրդեանն: Իոսատացաւ Թազաւորն եւ ժողովուրդն լինել այնուհետեւ Տեառն: Ապա կործանեաց ժողովուրդն զպաշտօնն Բահազու եւ սպան զքուրման նորա: Իսկ քա-

Հանայտուկան եւ մեծամեծքն տծին զժառանգակալն թագաւորու-
թեան Պաւթի յաղաքանս թագաւորին նստուցանել յաթոռ
Հարցն իւրոց՝:

210

“(Յովսէփ (877 — 838) առնէր ուղղութիւնն առաջի Տեառն ցորչափ կենդանի էր (Յովիդայեա,, : Ըռ խնամակալութեամբ (Յովիդայեայ եւ խրատու նորա նորոգեաց միւսանդամ զպաշտօն տաւ ճարին, եւ նորոգել զշինուած տաճարին եւ ելից զպակասութիւն անօթոցն սրբութեան, եւ կարգեաց հասա քահանայիցն (854) : Իսկ (Յովիդայեա մեռաւ ամաց 130, եւ վասն արժանեաց գործոց իւրոց թաղեցաւ ի շիրիմն թաղաւորացն :

Բայց յետ այնորիկ ի փառաբանաց գլխաւորաց ժողովորեանն ապականեցաւ եւ զեզծաւ (Յովան : Թողաւ լքաւ տաճարն Տեառն, եւ պաշտէին կօռն ի ներքոյ անտառախիտ ծառոց : զուր զգուշացուցանէին զնոսա մարգարէքն Տեառն : Եւ յայնժամ ելից հոգի Տեառն զՕւաքարիա զորդի եւ զյաջորդ քահանայապետութեանն (Յովիդայեայ եւ ասէ : Ընդէր անցանէք գութ ըստ հրամանս Տեառն : Կուք թողէք զՏէր, եւ Տէր լքցէ զձեզ : Բայց նորա ժողովեցան եւ քարկոծ արարին զնա հրամանաւ թագաւորին ի որա հի տաճարին : Եւ յայդէս մոռացաւ (Յովան զերախախտն (Յովիդայեայ եւ սպան զորդի նորա (840) : Իսկ Օւաքարիա ասէր ի մեռանն իւրում թէ “Տեսցէ Տէր եւ խնդրեցէ վե՛տ” :

Եւ յետ տաղեւոր ժամանակի հասին պատիժք պատուհասիցն ի վերայ Հրէիցն կռապաշտից: Եւ զայլ աղքատ Եսորւոց խաղաց զօրօք ի վերայ նոցա, առ նախ զՎեթ, ապա միեցաւ ի Հրէաստան եւ եհաս մինչեւ ցպարիսպան Երուսաղեմի, եւ եհար զբազումս ի մեծամեծացն (839): Եւ (Յովսա ործաթ բազում եւ դարձոյց յետս զԵսորիսն, եւ հազիւ հազ թէ բաւական եղեն գանձք տան թագաւորին եւ տաճարին Տեառն: Եւ ինքն եւս անկառ յախա ծանր, եւ ապա նենդ գործեալ տպանին զնա ի բանակին, եւ ոչ թաղեցաւ նա ի շիրիմն թագաւորացն: Եւ յսպէս տառա ի նմանէ վրէժ արեանն Օւլբարիայ: Օնա յաջորդեաց Եմսաբա²:

211

Յովսէփազ (856 — 840) որդի եւ յաջորդ Յէուայ՝ արքայի
Խորայեի ընթանայր ի մեղս առաջնոցն իւրոց. եւ մատնեաց զնա
Տէր ի ձեռն Եղայեի եւ որդւոյ նորա ցորչափ ինքն կենդանի Լր.
Գրեթէ ամենայն թագաւորութիւն նորա անկաւ ընդ իշխանաւ
թեամբ նոցա, եւ չմնաց ինչ առ նմա՝ բայց 50 հեծեալ եւ 10

կառք եւ 10,000 սյր: զմեացեալն ջնջեցին Ասորիք: Յայնժամ զիմեաց Յովաքաղ առ Տէր պաշտօնէլ, եւ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ նեղութեանն Իսրայելի եւ ետ նոցա փրկիչ որ թափեաց զնոսա ի ձեռաց Ասորւոցն: Բայց սակայն ոչ դադարեցին նոքա ի մեղաց Յերորովամայ, եւ տակաւին կայր անտառն ի Սամարիա:

Թուի թէ փրկիչն այն Յովաս էր որդի եւ յաջորդ Յովաքաղայ (840 — 825): Ենդէն ի սկզբան թագաւորութեան նորա խաթացաւ Նադխէ ի մահ, եւ էջ թագաւորն տեսանել զնա, եւ արտասուեաց ի վերայ նորա զի մեկնելոյ էր նա ի նմանէ: Սարգաւրէացաւ նմա մարգարէն նշանակաւ նետիցն զոր ետ նմա արձակել երեւել յաղթութիւն ի վերայ Ասորւոց, եւ ասոս մեռաւ վաղվաղակի: Այլ երակացու եւ պահապան էր Տէր ծառային իւրոյ Նադիշայի, եւ պատժեաց երբեմն զմանկափն Բեթելոյ որ ծիծաղէին զնովաւ: Նոյնպէս փառաւորեաց զնա եւ յետ վախճանի նորա, զի յետոյ յորժամ ընկեցին զի մի ի գերեզման Նադիշէի՝ անդէն կենդանացաւ մեռեալն, իբրեւ մերձեցան ի նա ոսկերք առնն Աստուծոյ:

Ենդ նոյն ժամանակս էր վախճանեալ եւ Արայէլ նեղիչն Իսրայելի թագաւորեալ ամս 50 (յամի իբրեւ 840), եւ զնա յաջորդէր Բեն-Ադադ Գ. նորին որդի: Յայնժամ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ Իսրայելի վասն աստուածապաշտ նահապետացն. երիցո յաղթեաց Յովաս արքային Ասորւոց, եւ թափեաց ի նմանէ զքաղաքն զոր հանեալ էր հօր նորա ի թագաւորութենէ Իսրայելի: Յետ նշանաւոր յաղթութեանն զոր յաղթեաց Յովաս Ամաիայ արքայի Յուդայ՝ վախճանեցաւ:

Յերորովամ Բ. (825 — 784) նորին որդի զնաց իբրեւ զառաջինսն իւր ի ճանապարհս Յերորովամայ, բայց զորացոյց զնա Տէր առ ապրեցուցանելոյ զԻսրայելացիսն սակաւիկ մի ի նեղութենէ: քանզի ոչ միայն զայն կատարեաց Յերորովամ զոր հայրն սկաւ՝ հանեալ յԱսորւոցն զամենայն երկիրն զոր առեալ էին, եւ միւսանգամ նուաճեալ զառաջին սահմանն մինչեւ ցգետն Նափրատ եւ ցծովն Սեռեալ, այլ եւ առ նա զթագաւորութիւնն Ամաիայ եւ Գամաուկոսի, եւ բարձրացոյց ի ժամանակի 41 ամաց թագաւորութեան իւրոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի զայս վերջին նուագ: Զնա յաջորդէր նորին որդի Օւաքարիա:

Թէպէտ եւ ի ժամանակէ անտի Սամուէլի խրատէր, յորդորէր, մխիթարէր կամ սպառնայր Տէր ի ձեռն արանց լուսաւո-

1 Դ. Թագ. Բ. 23 — 25:

2 Դ. Թագ. ԺԳ. 20, 21: Տեւ Սիրաք

ԻԸ. 13 — 15:

3 Դ. Թագ. ԺԳ:

4 Դ. Թագ. ԺԳ. 8 — 16:

5 Դ. Թագ. ԺԳ. 23 — 29:

բերաց՝ որ մարգարէք կամ տեւանողք կոչէին, ժողովողեան իւրում եւ թագաւորաց նորա, զի պահեցեն զճանապարհս իւր եւ կամ քարձցին ի նոյնս: Այլ առաւել իմն յաճախեցին նոքա անդատին ի բաժանմանէ թագաւորութեան՝ ի թագաւորութեանն Խորայեւի, քանզի առաւել իմն պիտոյ էին նոքա թագաւորութեանն այնմիկ. եւ ի մէջ մարգարէիցն այնոցիկ երեւելիք եւ նշանաւորք քան զամենեւին երեւեցան Եղիա եւ Եղիշա:

Իսկ յորժամ (Յերոբոամ Բ. թագաւորէր յԽորայեւի եւ Ողիա ի Յուդա, սկսաւ կարգ իմն այլոց մարգարէից, որոց վարդապետութիւնքն եւ մարգարէութիւնք զորս նշանօք հաստատէին՝ կան նշանակեալ ի գիրս սուրբաւ, եւ բանք մարգարէութեան նախ յերկուս ազգակից թագաւորութիւնն հային եւ ապա զհանդերձելոյ կենարարէ եւ զեկեղեցւոյ նորա սրբոյ յայտ առնեն, զլուսազոյն եւ զփառաւոր հանդերձեալ ժամանակէն՝ որ էր ակնկալութիւն ամենայն ճշմարիտ աստուածապաշտաց:

Արիցագոյն քան զամենայն մարգարէս զայսոսիկ (Յովնան է զտրուղնացի յազգէ: Եւսէպէտ եւ մարգարէացաւ նա (Յերոբոամ մայ Բ. յաղթութիւն¹, այլ բուն առաքումն նորա էր առ Ղինուէացիսն՝ առ փափկասուն բարեկեցիկ բնակիչս զխաւոր քաղաքին Ասորեստանեաց թագաւորութեան, որ անդատին յամէ իբրեւ 800 զօրացաւ եւ հարստացաւ: Վարդեաց (Յովնան Ղինուէացւոց զկործանումն նոցա, այլ քանզի զարձան յամենայն սրտէ իւրեանց՝ ինայեաց ի նոսա Աստուած եւ ի քաղաքն նոցա²:

Ովսէէ կամ Էռշա մարգարէ երեւեցաւ նոյնպէս ի թագաւորութեանն Խորայեւի առ (Յերոբոամ Բ. Բ., եւ բանք ապառնալեացն յԽորայեւացիս անդր մանաւանդ հային. բայց հոգին Աստուծոյ հայեցոյց զնա եւ ի վերայ Յուդայ եւ ի փառաւոր ժամանակն (Ծեղոյն եւ եկեղեցւոյ նորա: Սարթ էր նմա տեսնել եւ զխործանումն թագաւորութեանն Խորայեւի³:

Նոյն բանք են եւ զմարգարէութեանցն Ամովայ որ էր հովիւ թեկուացի ի (Յուդա. միանգամայն հային բանք մարգարէութեան նորա եւ յարուարձանեայ ազգս հեթանոսացն: Այլ քարոզէր նա մանաւանդ զսօսաւոր կործանումն թագաւորութեանն Խորայեւի ուր ընդ յղփութեան եւ բարեկեցութեան եւ ապականութիւն վարուց եւ ամենայն ազգի ազգի ախար յորդեալ էին⁴:

Սակաւիկ յետոյ քան զնա ել Միլիա մարգարէ մարեսացի ի (Յուդա. եւ նորա եւս բանք նոյնպէս զերկուց թագաւորութեանց են՝ ի մարգարէութեանք եւ վասն Սեփային⁵:

Ս ասն ժամանակին Յովելայ մարգարէի ազգի ազգի կարծիք են. հաւանութեան իմն թուի թէ ի թագաւորութենէ (Յուդայ

1 Դ. Թագ. 27. 25:

2 Յովն. Բ. — Դ:

3 Ովսէէ Բ. — 27:

4 Ամով. Բ. — Բ:

5 Միլի. Բ. — Է:

էր եւ թէ զմանկէ եւն չառք նորա: Այն ի նաւս պատնալէք պատ-
ժոյ եւ թելադրութիւնք ազգութեան, աւետիք բարեաց ժամա-
նակաց որ ձգին մինչեւ ցտամանական Յեփոյք, նա անդր իմ ցտա-
մանակս քրիստանութեան. եւ յետուս աքեմ կորդին պատ-
նալէք պատժոյ ի վերայ թշնամեաց ժողովդեանն Առաւծոյ¹:

213

Ամաթա (838—810) թագաւորեալ էր յայնժամ ի (Յա-
զա: “Ա՛րար նա զհանցան Տեառն այլ ոչ յամենայն պատէ իւրմէ”,
եւ յայն ամի չէր ինչ անւական բարեպաշտութիւն նորա: Այլ ալ
վաղակէ իրրեւ նաւաւ յաթաւ թագաւորութեան՝ եւ կապել
զարանդը հօրն իւրոյ, բայց վան իրաւանց պղտորութեան եւ ըստ
օրինացն ինայէր յադիւ նոցա²:

Այդ հանդէս որդ պմենայն պանց պատերազմի եւ դառն
300,000 այր, եւ վարանայ 100,000 այր խաղկեալք. բայց որմա-
կեաց զնոսա իրաւեալ ի մարգարէէ աւերէ՝ թէ Տեառն է զա-
րութիւն օգնականութեան եւ կործանման: Այլ ամն ասնորիկ յա-
տոյեալ նորա ի Տէր խաղաց ի վերայ Ազամայեցոյն (որոյ վաղ
առ (Յախմուտ նշխահեալ էր), եւ յաղթեաց նոցա ամենեւին:
Ստիցն զպատկերս կայն զոր ան յաւարի՝ կանգնեաց յԱրաւստ-
զէմ, թերեւս խկզան իրրեւ նշանակ յաղթութեանն, այլ վաղ
վաղակէ սխառ դնել նոցա պատիւ աստուածութեան, եւ ոչ ան-
այր բանից մարգարէին Տեառն:

Այնուհետեւ փոխեցաւ յաջադութիւնն. ամբարտաւանեալ
յաղթութեամբքն՝ զրգուեաց զ(Յախաւ աղբոյ խաղկելի ի պատե-
րազմ. թէպէտ եւ իրաւ եւ նմա (Յախաւ բաւական համարել
զպարծանն զոր սաացաւ եւ կալ ի խաղաղութեան, բայց չեղ
անին Ամաթա: Յայնժամ բարբառեցաւ մարտ պատերազմի առ
Բեթամմուտ ի Յազա, եւ ոչ եթէ խորասկեցաւ միայն Ամա-
թա՝ այլ եւ մերբակալ եւս եղեւ: Ամաւս (Յախաւ յԱրաւստզէմ,
զման մի ամբութեանն եւս քակել եւ ան սարաւ ընդ իւր զդանն
թագաւորին եւ զսամարին հանդերձ պատանդօք ի Սամարիա
(յամի իրրեւ 826): Բայց զԱմաթա եթալ յԱրաւստզէմ:

Այլ ամն ամօթալից արշաւանին յաչաց ելանէր Ամաթա ժող-
վարդեանն. սակայն յետ հեղեատաւան ամաց աքեմ յօրինեցաւ դառն
սպանանելոյ զաղբոյ³:

214

Որդեա (Ուսիւս) որ եւ Աղարիայն կոչի, որդի եւ ժառանգ Ամա-
թայ (810—759) թագաւորեաց ամս 52: Ա՛րար նա ազգութիւն

¹ Եւթէւ Ա — Գ:

² Տեաւ երկու որ. ԻԳ. — 16:

³ Գ. Բազ. 2Գ. — 20: Բ. Մնաց. ԻԵ:

առաջի Տեառն. խնդրեաց նա զՅէր ցորչափ կենդանի էր. Օւրա-
րիա ոմն մարգարէ Տեառն, եւ վասն այնորիկ ետ նմա Աստուած
յաջողութիւն ի գործս նորա:

Թափեաց նա յԱդովմայեցւոցն զնաւահանգիսան Աղաթ
(Այիլաթ) եւ ամրացոյց զնա: Ատ նա պատերազմ ընդ ֆղշտա-
ցւոցն եւ ընդ Արարացւոց եւ Ամնացւոց եւ յաջողեցաւ, եւ արար
զնոսա հարկատուս: Վանդի էին նորա զօրք սպառազէնք 300,000
այր, եւ տունք զինուոց պնդեալք եւ ամուր քաղաքք եւ աշտարակք,
եւ զքաղուսն եւս ի քաղաքաց ամրացուցանէր. երկրագործու-
թեան եւ այգեգործութեան փոյթ ի վերայ ունէր, եւ փորել
ջրհորս եւ շինել աշտարակս պահապանաց հօտից:

Արեւ մեծացաւ եւ զօրացաւ՝ հպարտացաւ սիրտ նորա եւ
կամէր իմն ի վերայ Թազաւորութեանն պատուոյ յուելուլ եւ
զքահանայութեանն: Օւր ցուցանէին նմա Աղարիա քահանայու-
պետ եւ այլ եւս 80 քահանայք, թէ պաշտամունք քահանայու-
թեանն միայն տանն Ահարոնի տուան, եւ ստիպեալ տազնապէին
զնա ելանել ի տեղւոջէն Արբութեան: Այլ սրտմտեալ բարկա-
ցաւ Ողիա եւ խօսեցաւ նոցա սպառնալիս, եւ տուեալ ունէր ի
ձեռին զըուրուսն: Յանկարծակի ել նիշ բորտութեան ի ճա-
կատուն անդէն ի տան Տեառն: Հեռացուցին զնա քահանայքն եւ
մնաց բորտեալ մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ, եւ էր բնակեալ յա-
ռանձինն տան, եւ վասն բորտութեանն Թաղեցաւ ի դաշտի: Առ-
րին յաջորդ Յովաթամ առաջնորդէր Թազաւորութեանն ի ժա-
մանակին յայնմիկ:

(Յովաթամ (759—743) 27 ամաց էր յորժամ առ զԹա-
զաւորութիւնն, եւ արար ուղղութիւն առաջի Տեառն իբրեւ
զհայր իւր զՈղիա, այլ չեմուտ նա իբրեւ զնա բունի ի տաճարն:
Օւամուրսն որ ի նմանէ շինեցան եւ նորոգեցան՝ պահեաց եւ բազ-
մացոյց իսկ: Յաղթեաց նա եւ Ամնացւոցն, եւ եղ ի վերայ նո-
ցա հարկս բազում ամաց: «Օրացաւ Յովաթամ, քանդի արար
նա ուղիղ զճանապարհս իւր առաջի Տեառն», իայց սկսան յայն-
ժամ Ասորիքն եւ Խարայեւացիք սփռել տապառակ ի սահմանս
Յուդայ: Օնա պայազատեաց Աբազ:

215

Աբազ (743—728) ոչ միայն ի ճանապարհս Թազաւորացն
Խարայեի զնաց՝ այլ եւ եմոյծ զպաշտօն Ռահաղու, մատոյց զոհս
կռոց ի բարձունս, եւ ի ներքոյ անտառախիտ ծառոց անցոյց զորդի
իւր զըոցով առաջի Մողղբայ, եւ արար զամենայն պղծութիւն
կռապաշտութեան:

1 Դ. Թագ. ԺԴ. 31, 32. ԺԵ. — 7. 2 Դ. Թագ. ԺԵ. 33 — 38. Բ. Մեոյ.
Բ. Մեոյ. ԻԶ.

(Յայնժամ եկին հասին պատահաբար ի Տեառնէ. փակէի որքայ խորայեղի եղեւ դաշնաւոր ընդ Ասասնայ որ ամբարն միւս անգամ զթագաւորութիւնն Ասորւոց, տալ պատերազմ ընդ Յուդայ: Առ Ռասոն զերեւելի նաւահանգիստն Նզաթ, եւ մերժեաց անախ զւրեայսն, եւ կամ խախտեալ տարաւ. իսկ փակէի յարձակեցաւ ի վերայ թագաւորութեանն (Յուդայ, եւ որի ի զօրութեն Աքազու 120,000 այր, ապա անարգել անց ասպատակաւ ընդ երկիրն, եւ տարաւ գերի 200,000 այր եւ աւար բազում (742): Եւ այց եւ Ավդեդ մարգարէ ընդ առաջ նոցա, յանդիմանեաց զնոսա վասն խառութեանն զոր անցուցին ընդ եղբարս իւրեանց (Յուդայեանս, եւ այնպէս ետ արձակել զգերին, քանզի օգնական եղեն նմա եւ ամանք յազնուականացն¹: Անդէն ի նմին ժամանակի տեսեալ Նզոթնայեցւոյն եւ փղշտացւոյ զխաթարութիւն թագաւորութեանն (Յուդայ) եղին ասպատակ Նզոթնայեցիքն եւ տարան գերի բազում. իսկ փղշտացիքն մեծացուցին զասհմանս իւրեանց հարկանելով քաղաքս բազումս (յամի իրրեւ 741)²:

216

(Յամի մեռանելոյ Ողեայ արքայի (իրրեւ 760) կոչեցաւ յԱստուծոյ մարգարէն մեծ Նասայի սկիզբն առնել պաշտամանն իւրոյ, զոր վարեաց նա ամս 50³: Եւ նա որդի Ամովայ զորմէ հաւնարին լինալ որդի (Յովսապ արքայի եւ եղբայր Ամասիայ: Առաջին մարգարէութիւնք նորա ճառեն զպատժոցն եւ զխրատուց (Յուդայ⁴:

Իրրեւ դաշնաւոր թագաւորքն խորայեղի եւ Ասորւոց կամէին գալ ի վերայ Նորուասղեմի, եւ խորհէին հանել ի թագաւորութենէ զտունն Կաւթի, հրաման ետ Տէր Նասայեայ մարգարէի առել յառաջագոյն ցԱքազ թէ խորհուրդ երկոցունց թագաւորացն չէ ելանելոց ի գլուխ, եւ յետ վաթսուն եւ հինգ ամաց գաղարեացի խորայեղ լինել ժողովուրդ: Եւ ետ Տէր խնդրել նշան, եւ ասէր ցնա Նասայի. «Ղհա կոյս յղացի եւ ծնցի որդի եւ կոչեացն զանուն նորա Նամանուէլ (ընդ մեզ Աստուած)»⁵:

Այս մարգարէութիւն նախ անարկէ զորդւոց նորազ կնաջն զոր ան մարգարէն, եւ զփրկութենէ (Յուդայ. այլ ըստ բարձրագոյն մտաց զհանդերձելոյ Մեոխայէն, որպէս յաջորդ զԼուիքն յայտնագոյն գործեն⁶:

Եւ այց Աքազ թերահաւատ լինալ խնդրէր իւր օգնականութիւն ի մարդկանէ. ողբանօք իմն եւ խնարհութեամբ եւ մեծամեծ պատարագօք յանկոյց յինքն զհզօր թագաւորն Ասորեստա-

1 Դ. Թ. Գ. ԺԶ. — 6. Բ. Մ. Ե. Գ.

4 Ե. Գ. Ե. — 2.

ԻԸ. — 15.

5 Ե. Գ. Ե. — 16.

2 Բ. Մ. Ե. Գ. ԻԸ. 16 — 19.

6 Ե. Գ. Ե. — Թ.

3 Ե. Գ. Ե. — 8.

նեաց՝ զԹագազաթփաղասար, մինչեւ գալ Թագազաթփաղասարայ եւ սպանանել զՊատոն եւ բարձեալ զԹագաւորութիւնն Ասորեաց խառնել ընդ Թագաւորութեան իւրում (740)։ Եւ զնաց Աքաղ առ նա ի Ղանասկոս, թերեւս զան շնորհակալ լինելոյ։ զայսր չուոյ այն եկն զհետ՝ զի սփռեցաւ պաշտօն աստուածոցն Ասորեաց ի Աուդա։ եւ Ուրիա քահանայապետ հլութեամբ իմն զնայր։ Եւ յայն չափ իրքն հասին, մինչեւ փակել Արքութեանն Տեառն, մինչ դեռ ի որահան եւ յայլ եւս բազում տեղիս կանգնեալ կային բազինք դիցն։

Ինդ նոյն ժամանակս խոնարհեցուցեալ էր տլքային Ասորեաւանեաց եւ զԹագաւորութիւնն Իսրայելի։ ամբարառականեալ այնուհետեւ ընդ յաջողութիւնն, սպանայր եւ ի վերայ Աքաղու, եւ Աքաղ հազիւ ուրեմն մեծամեծ պատարագօք եւ տաբեւոր հարկօք առնոյր ի նմանէ խաղաղութիւն։

Իայց Աքաղու կուրացեալ չդարձաւ յուղղութիւն յետ այն չափ վշտացն, այլ երթայր եւ յաճախէր զպաշտամունս կռոցն։ քանզի խորհէր թէ յետոյ ուրեմն օգնեացին նմա աստուածքն իւր։ Մեռաւ նա եւ ոչ թաղեցաւ ի շիրիմս Թագաւորացն։ Օնո պայազատեաց նորին որդի Եղեկիա¹։

217

Ինդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մօտ ի կործանումն հասեալ կայր Թագաւորութիւնն Իսրայելի։ Լինալ էր ժամանակ ինչ տնտէրընչութեան (784 — 770), յետ բռնութեան մահուն (Յերոբո վամայ Բ.², եւ ապա յետ երեքաստան ամաց յաջորդէր զհայրն Օւրբարիա։ Երար եւ նա չար առաջի Տեառն եւ ոչ դադարեաց ի չարեացն Յերոբո վամայ։ այլ վազվազակի յետ վեց ամսոց դաւ գործեալ սպանին զնա յանդիման ժողովրդեանն, եւ այնպէս սպառեցաւ տոհմն Ահուայ ի չորրորդ ազգի անդ ըստ բանին Տեառն։ Սեղղում որ սպանն զնա՝ առ զԹագաւորութիւնն, բայց եւ նա նոյնպէս սատակէր։

Վանդի հար զնա Մանայեմ ի Սամարիա եւ անց նստաւ յաթոս Թագաւորութեանն (770 — 759)։ Առ նա վեհժո անազորունութեամբ ի բնակչաց քաղաքին Թերսացւոց որ աղխեցին նմա զդրունսն, եւ արար չար առաջի Տեառն որպէս զառաջինոն իւր։ Իայց Փուդա արքայ Ասորեաւանեաց զիմեաց յերկիր նորա։ առ նա ի սմանէ զնոց զխաղաղութիւնն եւ զքարեկամութիւն տուեալ 1000 տաղանդ արծաթոյ։ նմին իրի արկ նա մարդահարկ ի վերայ ընչաւեաացն։ Փակիա որդի նորա (759 — 757) մեղաւ որպէս զառաջինոն, եւ հարին զնա յետ երկուց ամաց յապարանն։

1 Դ. Թագ. 22. Բ. Մեց. 16. 30... 2 Ամե. 6. 11.

Փակէէ (Գեօ' որդի Առնէլայ 757—787) որ զորաւոր էր առաջնայն Փակիկայ եւ արան զնա, յաջորդէր զԹագաւորութիւնն, նշնայէս եւ զանորէնութիւն նորա: Թէպէտ եւ արարեաց նա զԼաքալ որդայ Առդայ, այլ իման նորին իսկ այնորիկ Թագաւորութաւորս որ գաշնաւոր էր Լաքալա, առնէր սկիզբն հասանելայ զԹագաւորութիւնն Խորայեղ: Բանդէ առ նա զաահանս յեղնայն Պաղայ եւ Առարինի եւ կիսայցեղն Մանաւիկ յայնկոյ: Արդանաւ նա, եւ զԱխիթաղեանցն յայնկոյս Արդանանա, առաք զամենայն իսկ զՊաղաւոր եւ զՊաղիկեա (740): առ արաւ զնախնիս կողմանցն այնայիկ եւ նաայց անդ այլ գաղթական: Ահա այնորիկ արանա. Փակէէ ի ձեռն Ուխայ¹:

Ահա իման ամայ անաւորնութեան (737—728) արա աւրեալ աջաւորս Ուխայ կամ նշնայ արինհեղութեամբ նաեւ յաթաւ Թագաւորութեանն (728—720), եւ նա արա որ ինչ ոչ էր հանց առաջի Յետան, այլ ոչ այնորէս որդէս զառաջնան իւր: նորինէր նա հարկս Սաղմանաւորայ, որ կայեալ էր յայնժամ Թագաւոր Լարեանանայ. իման արեւայ ի ձեռնայ նորա՝ եր գաշնաւ ընդ Սախայ արդային Արիկաւայայ, եւ գաղաղեաց ի արց զհարին: Ղիսկայ յայնժամ Սաղմանաւոր ի ժերայ Թագաւորութեանն Խորայեղ, հաս առաջի Սանարեայ, եւ յերրորդամ ամբ արշարմանն առ կործանեաց զքաղաքն զԽաւոր, եւ կորաւ զՈւխէէ ձերբակալ եւ արաւ զնա ի գերութեան: Օնայն եւ ընդ Խորայեղային արա որ ձայեալ էին ի կապածէն նորա. իսկ անցան նաւ ի նահանգն Լարեանանայ որդէս յառաջայն եղաւքն նայա²:

218

Լաքա իւրեանն եղեւ Թագաւորութեանն Խորայեղ որ անւեալ բաւեաց ամս 253 (յամբ իրրեւ 720): Վանդէ ոչ գաղաղեցին Խորայեղայեղն զամենայն ժամանակս բաժանման Թագաւորութեանն բարկացալցանել զՏէր արշաւանմբ կայն, եւ զն անդանեցին զառնա զգաշնութեան մարգարէիցն, եւ խառայեցին զիրաւ իւրեանց, եւ այնորէս կառարկցան որսովքն զոր պատմին մարգարէքն³:

(Եր երբեմն աահանք առան յեղնայն էին՝ բնութիւնն եղին հեթանոսական գաղթականայն որ յայլ եւ այլ նահանգայ Լարեանանայ Թագաւորութեանն (ի Առթայ՝ որ ի Պարսկայ աշխարհին, ի Ռախարկայ, յԼարայ) եկին անդր, եւ զն շարկս գործէին նաւս անդ եւ ամարդիշք էին՝ արնովեայ ի ժերայ նայա Տէր առիւծս որ գործէին արականութիւն ի մէջ նայա: Ի միս առին նաւս զնաւնն բարձր որ հարկանէր զնաւս եւ առաջեցին

1 Գ. Թագ. ձե. 8 — 31: Ե. Մայ. Ե. 26: Բ. Մայ. 12: 6 — 16:

2 Գ. Թագ. ձե. — 6: 22: 9 — 12: 3 Գ. Թագ. ձե. 7 — 23:

զրոյց թագաւորին, թէ Լատուած երկրին հանէ ի նոցանէ վրէժս, զի անփոյթ աղարին պաշտել զնա: Այնժամ յղեաց առ նոսա թագաւորն Լարեստանեաց քահանայ մի ի գերելոց անտի որ չաքառ բնակեաց ի Բեթէլ սևաւցանել ժողովողեանն զպաշտօն ճշմարտին Լատուծոյ: Թէպէտ եւ պաշտէին նաքա այնուհետեւ զՏէր իրրեւ զԼատուած երկրին, բայց եւ զկուռս առաջնոց հայրենի աշխարհացն իւրեանց պահեցին, եւ այնպէս զթերակատար պաշտօնն Լատուծոյ խառնեցին ամենայն պղծութեամբք կռոցն պաշտաման:

Այդք ազգացն այնոցիկ զառաջինն հասարակաց իմն անուամբ Կութեացիք կոչեցան յանուանէ գաղթականացն Աութայ. այլ իրրեւ միւսանգամ շինեցաւ Սաճարիա՝ Համբարացիք կամ Սաճարացիք կոչեցան, եւ մնաց այն նոցա անուն յորժորջանաց:

Լ:

Թագաւորն Յուդայ (725 — 590):

219

Այս ամբք կանխագոյն քան զկործանումն թագաւորութեանն Իսրայելի՝ Լազելիա կամ Լիսկիա (726 — 699) առ զթագաւորութիւնն Յուդայ փոխանակեալ զԱքազ յետ լինելոյ բարձակից՝ ամս²: «Ղարս նա ուղղութիւն առաջի Յեառն որպէս արար հայր նորա՝ Իսակիթ»: Եւ ի նորագէր զայանական պաշտօնն Լատուծոյ որ առ հարին նորա բարձեալ էր ամենեւին ի միջոյ, եւ երաց նա միւսանգամ զառնայն եւ ետ սրբել եւ նուիրել, եւ մատուցանէր երեւելի ողջակէզս պատարագաց:

Այա առաքէր Լազելիա հրեշտակս հրովարտակաւ ոչ միայն ընդ թագաւորութիւնն Յուդայ, այլ եւ ընդ թագաւորութիւնն Իսրայելի, եւ հրաւիրէր զամենայն այր իսրայելացի ի տօն զատկին, թելադիր լեալ նոցա դառնալ յամենայն որոից իւրեանց զի ցածուսցեն յանձանց զցասումն Լատուծոյ: Սակաւք միայն ի ցեղէցն Էսերայ եւ Սանատի եւ Եւրուլոնի անտացին կոչմանն. բայց աւմենայն Յուդա հնազանդեաց թագաւորին, եւ կատարեցաւ տօն զատկին յԱրուսողէմ՝ մեծաւ փառաւորութեամբ յաւուրս 14:

Այա փոյթ առնէր Լազելիա վասն առնելոյ հանապազարդ զպաշտօնն Լատուծոյ եւ վասն հասից քահանայիցն: Եւ այնուհետեւ ոչ միայն յամենայն սահմանս Յուդայ եւ Բենիամինի, այլ եւ ի սահմանն Լափրեմի եւ Սանատի ջնջեցաւ եղծաւ պաշտօն կռապաշտութեանն եւ զարշաթիւնք նորա. ցրուեցան բարձունքն եւ ծառքն անտառախիտք, նա եւ օձն եւս պղնձի, քանզի պաշտէին զնա եւ երկիր պազանէին²:

1 Դ. Թագ. Ժէ. 34... 2 Դ. Թագ. Ժէ. — 4: Բ. Մեղ. ԻԲ — 15:

Այսպէս յարեցաւ Լազեկիս թէ Տէր, եւ Տէր էր ընդ նմա եւ որհնեաց նա զնա յամենայն գործս իւր: Դադարեաց նա ի սաղոյ հարկս եւ ծառայելոյ արքային Ասորեստանեաց. եւս պատերազմ ընդ Փղշտացւոյն եւ յաջողեաց նմա, եւս առ երկիր բազում մինչեւ ցԳազա¹:

220

Այլ թ չորեքաստաներորդի ամի Թադուարութեան նորա խաղաց Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեաց հարստարուն զօրօք թ վերայ Սուրայ, առ ամուրս բազումս եւ պաշարեաց զՍաքիս. զահի հարաւ Լազեկիս եւ անկանէր ընդ նմա թ պատգամս խաղաղութեան, արդարացուցանէր զանն եւս սուեալ 30 քանքար սուկւոյ եւ 300 քանքար արծաթոյ՝ առնէր խաղաղութիւն: Այլ ի բրեւ մեկնեցաւ Սենեքերիմ երթալ թ վերայ Լազիպասցւոյ աշխարհին՝ ամրացուցանէր Լազեկիս զամրացան Լարուսաղեմի եւ նորա եւս շինէր, եւս սոյր խնուլ զՋոհրան որ պատգոյ քաղաքին էին, քանզի չէր վստահ յԱսորեստանեայն, եւ յիրաւի իսկ:

Իբրեւ գառնայր Սենեքերիմ յերկրէն Լազիպասցւոյ, բանակեցաւ մուսնդամ առաջի Սաքիսոյ եւ առաքեաց զզրաւարս իւր զօրօք յանդիման Լարուսաղեմի: Սգբա եկին եւ խօսել սկսան ընդ մեծամեծս քաղաքին եւ կոչէին զԼազեկիս անմիտ՝ զի ժամ ժադհի կալ հակառակ արքային Ասորեստանեաց, եւս սորա խօսեցան հայհոյութիւն զճշմարտէն Աստուծոյ: Տրամեցաւ տիրեցաւ Լազեկիս եւս առաքէր առ Լասոյի մարգարէ. եւս նա յղէր առ նա բանս մոկիթարութեան եւ ցուցանէր թէ Տէր սոյն ըսել նմա զոյժ եւ գառնալ անտի թ բաց:

Այլ ըստ անդէն Սենեքերիմ թէ Թարակ արքայ Աթուրպասցւոյ եւ Լազիպասցւոյ զոյ զօրօք թ վերայ նորա. բաց պապէս իմն կործէր թէ մինչ չեւ նորա հասեալ, կորկոյն ահարեկ առ նեւ զԼազեկիս. առաքեաց առ նա հրաւարակ մի յարամ երկնորդէր զնոյն հայհոյութիւնս զոր խօսեցան զզրաւարք նորա: Ասարածեաց Լազեկիս զԹուղթն թ սառնարին առաջի Տեառն եւ եկաց յաղթս հաւասարս առ Աստուած: Մայնժամ առաքեաց առ նա Լասոյի եւս աւեր, թէ ըստ Տէր աղօթից նորա. կորանալոյ է Սենեքերիմ եւ չէ հասանելոյ առաջի Լարուսաղեմի այլ գարնջի պարէն յերկիր իւր. վերակացաւ կամի ընել Տէր քաղաքին եւս սարեցուցանել զնա վստ իւր եւս վստ Գաւթի ծառայի իւրոյ:

Այլ անդէն թ նմին զիշերի եհար հրեշտակ Տեառն 185,000 սոյր թ բանակէ Ասորեստանեայն: Այլ յայնժամ Սենեքերիմ եւս գարնաւ թ Նիմուէ, եւս անդ պարմին զնա որդիք նորա եւս վախճան յերկիրն Արարացոյ: Այսպէս սարեցաւ պանշէլեօք Լարուսաղեմ

տատակմամբ Ասորեստանեացն, զոր բազումք ի մեկնաց ժանտ համարին ¹:

221

Արդէս հաւանութեան իմն է՝ յառաջ իսկ քան զայն սքանչելիս խօթացաւ Ազնկիա ի մահ, եւ եկն առ նա Ասայի տակ հրամանաւ Աստուծոյ զի պատրաստեցի ի մահ, քանզի չէ տպրանաց: Ազնայ յայնժամ յաղօթս թագաւորն լի հաւատովք եւ երաց առաջի Տեառն: Ազն եւ պատմեաց նմա Ասայի միւտանդամ թէ լուաւ Տէր աղօթից քոց. կամի զի կեցցես, եւ ելլես յաւուրն երրորդի ի տաճարն: Ասել նա յաւուրս քո ամն հնգեասան, եւ կամի փրկել զքեզ եւ զԱրուսաղէմ ի ձեռաց Ասորեստանեաց:

Ապա հրաման ետ մարգարէն եւ եղին պաղատիտս թող ի վերայ վերին Ազնկեայ: Իսկ Ազնկիա խնդրեաց նշան ինչ թէ արդարեւ ողջանայոց է. եւ ըստ նորա իսկ կամելոյ՝ դարձաւ ստուերն տաան աշտիճանօք յետս ի վերայ ցուցչին արեւուն: Անդէն ողջացաւ նա ի սահմանեալ աւուրն եւ խօսեցաւ շնորհակալ մտօք զեղեցիկ ինչ երգ օրհնութեան եւ գոհութեան ²:

Աֆաս բանն եւ ի Ռարելոն եւ լուաւ արքայ Մերովգաք Ռադդան եւ առաքեաց առ Ազնկիա հրեշտակութիւն լինել ուրախակից առողջութեանն. եկեալ էին հրեշտակքն եւ վասն առնելոյ դաշնաւորութիւն հափառակ Ասորեստանեացն: Պատրեալ իմն ի սիրոյ անտի նոցա՝ եցոց նոցա Ազնկիա զամենայն գանձս իւր եւ զմեծութիւն՝ սնապարծութեան իմն մտօք: Այլ Ասայի մարգարէ յանդիմանեաց զգործն նորա, եւ պատմեաց հրամանաւն Աստուծոյ թէ ամենայն գանձքն այնդքիկ երթիցեն երբեմն ի Ռարելոն, եւ որդիք քո եղիցին ներքինիք ի տան թագաւորին:

Իտնարհութեամբ յանձն առ Ազնկիա զդատաւորանն Աստուծոյ: Իժուի թէ ի խաղաղութեան անցոյց նա զվերջին հնգեասան ամն կենաց իւրոց. շինեաց նա ջրմուղս եւ այլ եւս բազում շինուածս. սիրէր նա դարմանել այգիս եւ ագարակս եւ խաշինս: Խաղեցաւ նա մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ, եւ թագաւորեաց Մանասէ որդի նորա փոխանակ նորա ³:

(Հաւուրս նորա (յամի իրրեւ 714) մարգարէանայր Նաւուս մարգարէ վասն Նինուէի ⁴:

222

Յիսրայելացւոց անտի զոր տարու Սաղմանատար յետ քակելոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի, էր Տոլբիթ ամն անուն, այր բա-

1 Յե. Բ. Բադ. Ի. 15, 16. — Յե. Գ. Բադ. ԺԸ. 13 — ԺԹ. Բ. Մնաց. Եսայ. ԼԸ. ԼԹ. Յե. Յերոք ԻԸ. 10 — 26. ԼԲ. — 23. Եսայ. ԼԸ. ԼԷ.
2 Եսայ. ԼԸ. 10 — 20.
3 Գ. Բադ. Ի. Բ. Մնաց. Եսայ. ԼԸ. ԼԹ. Յե. Յերոք ԻԸ. 10 — 26.
4 Նաւուս Ե — Գ.

բնապաշտօն յազգէ Նեփթաղիմաց, եւ նորա էր որդի Տուրիա (Տովբիթ) եւ կին Մանա: Այլ խոտորեցաւ նա ի պաշտօն եւ ի պղծութիւն կռոց, այլ երթայր նա ի տաճարն Տեառն, եւ ցուցանէր զգործս սիրոյ առ եղբարսն իւր: Օնոյն առնէր նա եւ ի գերութեանն իւրում որչափ ինչ ձեռնհաս էր, եւ դարձանէր մանաւանդ զեղբարսն իւր, յորժամ նեղէր զնոսա յոյժ Անեքերիմ: Առաւել եւս խոտորցան վեշտքն ի վերայ Խորայեւացւոյն յորժամ վաթմարեալ կորացաւ թագաւորն ի Տեառնէ առաջի Արուստղեմի, քանզի զգայրուցան ընդ Խորայեւացիսն որ ի Նինուէ էին՝ հանէր Անեքերիմ: Յայնմ ժամանակի եւ Տովբիթ հասանէր ի տաղնապ մահաւ, բայց ապրեցաւ նա ի տաղնապէն յորժամ մեռաւ ինքն Անեքերիմ:

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ դէպք եւ պատահալք հասանէին կուրանալ աչաց նորա եւ անկանել յազքատութիւն, եւ փոխաւ նակ միօրթարութեանն ընդունել արհամարհանաւ եւ կշտամբութիւն ի բարեկամաց իւրոց եւ յազգականաց: Այլ ոչ յազգազգեցան հաւատք նորա ի մէջ վշտացն, եւ յետուսա ուրեմն ընկալաւ փառօք զվարձս հաւատաց իւրոց: Օր ի իրեւ համարեցաւ թէ մեռանելոց է՝ կսչեաց զորդի իւր զՏուրիա, որ էր նման նմա, եւ խօսեցաւ նմա բանա խրատաւ եւ թեւադրութեան գեղեցիկս յոյժ, ցուցեալ թէ որպիսի վարս ընծայեցուցանիցէ լինել հաճոյ Աստուծոյ. եւ պատուէր ետ նմա երթալ ի Հաագաւ (Հրազիւս) ի Մարաստան առ Ղարայէլ սմն անուն, եւ անդ առնուլ ի նմանէ զպարտան զոր պարտի նա 10 քանքար ործաթոյ, եւ հրամայեաց ինորքել գտանել զոմն ընկեր ճանապարհաց իւրոց:

Յայնժամ եւ ընդ առաջ Տուրիայ հրեշտակն Ռափայէլ ի կերպարանս գեղեցիկ երիտաւարդի լինել ընկեր ճանապարհաց նորա, եւ եգ իւր անուն Աղարիա որդի մեծին Անանիայ, որք նշանակեն զօգնականութիւն եւ զլնորհան Աստուծոյ: Ալին երկուքին ի ճանապարհ յետ յուղարկելոյ զնոսա հօրն եւ մօրն արուստաւօք եւ օրհնութեամբք: Օճանապարհայն կալաւ Տուրիա ձուկն մի մեծ, եւ ըստ հրամանի հրեշտակին պահեաց նա զսիրտ ձկանն եւ զլեարդն եւ զլեզուն, զի վարեցին նորօք ի պէտս ինչ կարեւորս: Ապա տակ հրեշտակն ցնա թէ պարտ է մտանել առ Հաագուէլ ազգական նորա զի առցէ զՍառա զդուստր նորա զմիամօր: Թէպէտ եւ յայտ արար նմա Տուրիա թէ լեւալ է Սառա յառաջագոյն եւթն արանց եւ սպանեալ զնոսա այսոյ չարի. այլ սկսաւ պատմել նմա հրեշտակն թէ որպէս արժանի էին նորա այնպիսի հարուածոյ վասն անկարգ խորհրդոց եւ դործոց իւրեանց, եւ խրատ ետ նմա միարան աղօթիւք եւ բարւոք սրտիւ մտանել ի կարգ ամուսնութեանն, եւ զլեարդնն եւ զսիրտ ձկանն գնել ի վերայ կայծականց, եւ ծուխն որ ի նոցանէ ելանիցէ՝ հանցէ զայն չար:

Օհոտ չարաւ Տուրիա յամենայնի զխրատու հրեշտակին. նիւով ընկարու զնա Լաւագուէլ, անդէն ի հացին առ զդաւար նորա զՍառա կնութեան: Երկ զլեալսն եւ զոիրա ձկանն ի վերայ կայծաղանց, որք էին աղղելի նշանք Լատուծոյ պարգեւացն՝ որ շնորհեցան բարեպաշտն աղօթիւք եւ ժաժկալութեամբ փետային եւ հարսին, եւ հանին զգորութիւն այսոյն չարի: — Լայպեա Տուրիա եւ Սառա մնացին սղջանգամ, եւ կատարեցին յետ այնորիկ զուրախութիւն հարսանեացն:

Ինք նոյն ժամանակս Տոբիթ հաց Տուրիայ եւ մանաւանդ կին նորա Լննա խափեալ էին ընդ յամել որդւոյն, մինչեւ միխթարեաց զնոսա զաղուստն նորա. այլ առաւել եւս յաւնախեաց աւրախութիւն նոցա, յորժամ մանուկն Տուրիա շփեաց զոչս հորն ըղեաւ ձկանն եւ բժշկեաց Լատուած գկորութիւն աչաց նորա ի ձեռն արապին գարմանոյն այնորիկ: Տունն Տոբիթայ փառաւորեցին նախ զԼատուած, ապա զիկս ընչից իւրեանց հանին մասն այնմ որ ընկեր լիեալ էր Տուրիայ: Բայց նա պատուէր ետ նոցա օրհնել զԼատուած առաւել քան զամենայն կենդանիս, եւ գործել գործս բարութեան: Եւ յայտնեաց եւս նոցա թէ է ինքն հրեշտակն Սափայէլ, միւստեղամ յորդորեաց զնոսա յօրհնութիւնս Լատուծոյ, եւ եղել ի նոցանէ աներեւոյթ:

Եւ օրհնեաց Տոբիթ զՏէր գեղեցիկ ինչ օրհնութեամբ, յորում կան եւ մարգարէութիւնք: Եկեաց նա խաղաղութեամբ այլ եւս ամս 42, եւ մեռաւ ամաց 102 (յամի իրբել 863): Առաջ քան զվախճանել իւր խրատեաց զորդի իւր զՏուրիա եւ զսուն նորա երկոյն ի Յեռանէ, եւ խրատ ետ նոցա երանել ի քաղաքէն Կինուէացւոյ, զի առէր թէ մօտ է կործանման նորա, եւ եղել իսկ այն յետ վախճանի կնոջն նորա Լննայի: — Իսկ Տուրիա ետես զթողունս իւր մինչեւ ցհինգերորդ ազգ, եւ ընթանայր զաւակ նորա ի հաճոյսն Լատուծոյ:

Իւրձցուք այսուհետեւ ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայ:

223

Մանասէ (699 — 644) էր ամաց երկոտասանից յորժամ նըստաւ փոխանակ աստուածապաշտ հորն իւրոյ Եզեկիայ, բայց ոչ զնաց զճանապարհս նորա. քանզի ոչ ոք ի թագաւորացն Յուդայ այնչափ յաճախեաց չարիս, որպէս զՄանասէ: Կանգնեաց նա միւսանդամ զբարձունսն եւ զսեղանսն զոր բարձեալ էր Եզեկիայ, ծառայեաց Բահաղու եւ տնկեաց անասաւ պղծութեան կռոցն պաշտաման, երկիր եպագ նա ամենայն գորութեանց երկնից, կանգնեաց նոցա սեղանս ի սրահս տաճարին, նա եւ անդէն ի տաճա-

ըին կանգնեաց կուռն: Ընցոյց զորդիս իւր զբոցով ի ձորն Բենի-
նոնայ որ լի էր ամենայն պղծութեամբ անառակութեան եւ
զոհիւք մարդկան: Աւրէր ըղձութեամբք եւ գուշակութեամբք
եւ կախարդութեամբք, եւ եհեղ յոյժ ոտին ադար, մոլորեցոյց
նա զՅուդա եւ յաճախեցին ի կռապաշտութիւն եւս չար քան
զազգան զորս ջնջեաց Տէր յերեսաց որդւոցն Իսրայելի: Եւ եւ
նմա զըի սպանուին Իսրայելայ մարդաբէի¹:

«Դստեցաւ Տէր ի ձեռն ծառայից իւրոց մարդաբէից եւ
ազառնայր նորօք՝ անցուցանել զանցս Սամարիայ եւ ընդ Լառ-
սաղէմ՝ բայց ոչ Թազաւորն եւ ոչ Ժաղովորդն անապր բանիցն:
Յայնժամ ած Տէր զիշխանս զօրու Թազաւորին Լսորեստանեաց,
եւ սորա եկին տարան զՄանասէ շղթայիւք ի Բաբելոն», որ էր
յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Լսորդանայ (Լսադադոնայ), զոր
կացուցեալ էր անդ հայր նորա Սենեքերիմ իբրեւ Թազաւոր
կամ շահապ փոխանակ ապստամբին Բեդէրասի (յամի իբրեւ 680):

«Հայսմ ամենայնէ դարձաւ ի միտս իւր Սանասէ. «Ղը իբրեւ
վտանգեցաւ, ինդրեաց զերեսս Տեառն Լսաւածոյ իւրոյ, եւ խո-
նարհեցաւ յոյժ յերեսաց Լսաւածոյ հարցն իւրոց: «Եաղօթս ե-
կաց առ նա. լուաւ Տէր գոյման նորա, եւ դարձոյց զնա յԼառաւա-
ղէմ ի Թազաւորութիւնն իւր. եւ ծանեաւ Սանասէ, եթէ Տէր՝
նա է Լսաւած», Գիլք ոչ զամ գերութեանն նորա յիշեն եւ
ոչ զդարձին: Կուր թէ գերութիւնն ի 22երորդ ամի Թազաւո-
րութեան նորա եղեւ (յամի իբրեւ 677), եւ եկաց ի գերութեան
ամ մի, թէպէտ եւ այս երկմտութեան իմն է:

Իբրեւ միւսանգամ նստաւ Սանասէ յաթոռ Թազաւորու-
թեան իւրոյ՝ երարձ նա զպղծութիւն կռոցն, հաստատեաց միւս-
անգամ զպաշտօն ճշմարիտն Լսաւածոյ, մատոյց նմա պատարագս
զոհութեան եւ օրհնութեան, եւ հրաման եւ հնազանդելոց իւ-
րոց պաշտել զԼսաւածն Իսրայելի: Լմբացոյց նա զքաղաքն
Գաւթի, եւ եղ պահապանս յամուր ամուր քաղաքն Յուդայ:
Եւ վախճանեցաւ նա Թազաւորեալ ամս 55, եւ զնա յաջորդէր
նորին որդի Լմոն²: Ի ժամանակի երկարաձիգ Թազաւորութեան
նորա եղեւ պաշարումն Բեաիղուայ (Բեթուղեայ) զոր յայսմ
վայրի պատմեացուք:

224

«Երբուքողոնտոր (Լսորեստանեայն) այս ինքն Լսորդան՝ Թա-
զաւոր Լսորեստանեաց յետ պարտելոյ զԼիփաքառ (զԼիփովկ կամ
զԼիփրաւորտ) զորքայ Սարաց, եւ նուաճելոյ ի ձեռն զօրավա-
րին իւրոյ Լողովեռնեայ նահանգս բազումս՝ դադարեաց յԵղոմ,

¹ Զգովութիւն եսայեայ ակո Աբրաք. ² Դ. Թագ. ԻԸ. — 17. Բ. Մոաց. ԻԸ. 25 — 26. ԼԴ. — 20.

եւ անդ գումարեաց զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ՝ (յամբ իւրեւ 656):

Իբրեւ ազդեղեւ այն բնակչաց թագաւորութեանն (Յուդայ) զահի հարան. քանզի եւ նոցա չէր յանձն առեալ հնազանդել նմա. բայց առնէին պատրաստութիւն ընդդէմ դառնալոյ նմա պատերազմաւ, եւ առաջնորդէր գործոյն (Յովակիմ (Նդիակիմ) քահանայապետ. խոնարհեցուցանէին նոքա զանձինս պահօք եւ աղօթիւք, քուրձ զգեհուին եւ կարդային առ Աստուած յամենայն սրտից իւրեանց¹: Իսկ Հողովեռն ի ցաւման լիեալ՝ զի պատրաստեցան Հրեայքն ընդդէմ դառնալ նմա, կոչեաց նա զիշխանս Մովարացւոցն եւ Ամոնացւոց զի տացեն նմա տեղեկութիւն վասն ազդին այնորիկ: Աքիօփը իշխան գլխաւոր Ամոնացւոցն կաց պատմեաց նմա կարճառօտս զպատմութիւն ժողովրդեանն Աստուծոյ, եւ զսքանչելեացն զոր արար Տէր ի նոսա, եւ թէ որպէս եկին հասին չարիք ի վերայ նոցա՝ յորժամ ի բաց կացին նոքա յԱստուծոյն իւրեանց. եւ թէ արդ իսկ եկեալ են նոքա ի գերութենէ, զի դարձեալ են առ Աստուած սրտիւք իւրեանց: Նմին իրի ետ նա խրատ Հողովեռնեայ իմանալ նախ թէ սրդեւք հաշա իցեն Հրեայքն ընդ Աստուծոյ իւրեանց²:

Հայսմ ամենայնէ մարթ է ի միտ առնուլ թէ հնար էր Մանասէի արքայի լինել դարձեալ ի ժամանակին յայնմիկ ի գերութենէն իւրմէ, այլ ամենեւին զբաղեալ ընդ ուղղութիւն իւր եւ ընդ ուղղութիւն թագաւորութեան իւրոյ՝ զառաջնորդութիւն հեռաւոր վայրացն արարեալ էր յանձն Նդիակիմայ քահանայապետի. այս միաբան իմն է եւ խոտամանն որ կաց ի բանս Նոսայեայ մարգարէի թէ առցէ Նդիակիմ իշխանութիւն մեծ ի (Յուդա):

225

Նհաս վաղվազակի Հողովեռն 120,000 հետեւակօք եւ 22,000 հեծելազօրու եւ բազմամբոխ բազմութեամբ ազգաց ազգաց հնազանդելոց՝ առաջի Բեաթղուայ որ էր քաղաք ամուր ցեղին Օւարուղոնի, եւ ետ ունել Հողովեռն զԶուրն յորմէ ըմպէին բնակիչք քաղաքին, մինչեւ առհասարակ վհատել անկանել եւ դնել խորհուրդ ի մտի մատնել զքաղաքն եթէ ի հինգ աւուրս չգայցէ ուտեք օգնականութիւն³:

Առ եղեւ այն Յուդթայ որ էր կին այրի, մանկամարդ բարենշան գեղեցիկ եւ մեծատուն, միանգամայն բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ. չթուեցաւ նմա հաճոյ կարճմտութիւն Բեաթղուայւոցն. յորդորեաց զնոսա յապաշխարութիւն, եւ յուտալ

1 Յուդթ Ե — 7:

2 Յուդթ 7:

3 Յուդթ Ե:

4 Եսայ. ԻԲ. 20 — 22:

5 Յուդթ 2, Ե:

յողորմութիւնս Աստուծոյ եւ խրատ եւ նոցա կող յաղօթս, զի յաջողեցէ Տէր զոր ինչ խորհեալ իցէ նա ի մտի: Ապա եմուտ նա ի սենեակ իւր, եկաց յաղօթս առ Տէր յամենայն սրտէ իւրով, զի օգնական ընկիցի նա կործանել զամբարաւանեայն զՀողովեան, եւ յիշեցաւ ցանէր իմն Տեաան թէ որպէս բազում անգամ եղեւ օգնական ժողովրդեան իւրում, եւ պաղատէր խոնարհութեամբ եւ հաւատովք¹:

Ապա արկ զհանգերձս իւր զելրեւ եւ զպղարեցաւ ամենայն զարդու իւրով, առ ընդ իւր զնաժիշտն իւր զԱրա եւ զօրհնութիւնս ծերոցն Ռեաիղուայ. եւ ընդ այդն ի քաղաքէն, եւ ամին զնա որպէս ինքն կամէր՝ ի բանակն Հողովեանեայ: Անգէն մոգեալ սորա ի գեղոյ նորա, լսէր յօժարութեամբ զբանս ողբանոց նորա եւ զխոստումն յաղթութեանն ի վերայ Խարայեւացւոցն, որում ինքն Յուդիթ կամէր ընել առաջնորդ: Հրաման ետ նա Հողովեան մասնել եւ ելանել ի բանակէն որպէս ինքն կամիցի, եւ կատարել զաղօթս իւր եւ սւտել ի կերակրոյն զոր ընդ իւրն բերեալ էր:

Յաւուրն չորրորդի կոչեաց զնա Հողովեան ի հաց, ապաքէն չարաչար մտօք. բայց Յուդիթ յուսացեալ ի Տէր եկն ի հացանդր. իսկ Հողովեան արբեալ ի սիրոյն եւ ի գինւոյն զոր առաւել անչափն արբ, նիրհեաց եւ ի քուն եմուտ. եւ իբրեւ մեկնեցան մի ըստ միոջէ կոչնականքն, մնաց Յուդիթ միայն: Մերձեցաւ նա յայնժամ ի գահոյս նորա, առ զդաշոյնս յաղդերէ նորա, կապուաց առ Տէր եւ հատեալ երարձ զգլուխ նորա, եւ ետ զնա նաժշտին իւրում եւ այնպէս անց ընդ նա անարգել ընդ բանակն Ասրեստանեաց²:

Փութացաւ Յուդիթ ի Ռեաիղուա, պատմեաց քաղաքացեացն որ ժողովեցան շուրջ զնովա՝ զոր ինչ արար Տէր նովաւ, եւ եցոյց նոցա զգլուխն Հողովեանեայ: Աւ ամենեքին օրհնեցին զՏէր եւ զովեցին զքաջութիւնն Յուդիթայ³: Աւ ըստ խրատուն նորա կախեցին զգլուխն զպարագայ քաղաքին, եւ ընդ այդն ընդ առաւօտն յարձակեցան ի քաղաքէն, քանդի խոստացաւ նոցա Յուդիթ թէ Տէր տացէ նոցա զօրութիւն տապաւտ արկեալ վանելոյ զթշնամիս իւրեանց: Աւ եղեւ իսկ ըստ խրատուն նորա. իբրեւ լուան Ասրեստանեայք թէ սպանաւ Հողովեան՝ անկաւ ահ եւ երկեւզ ի վերայ նոցա, եւ եղեւ խռովութիւն ի բանակին, եւ անգէն հեղեալք զաղեալք ի փախուստ դարձան: Անառատ Խարայեւացիքն յարձակէին անկանէին ի վերայ նոցա, եւ բաժանեցաւ աւարն նոցա աւուրս 30: Աւ տուաւ Յուդիթայ բաժին մեծ յաւարէն, եւ զօրութիւն եւ օրհնութիւն յամենայն Յուդայ⁴:

¹ Յուդիթ Ը, Բ:

² Յուդիթ Ժ - ԺԳ. - 13:

³ Յուդիթ ԺԳ:

⁴ Յուդիթ ԺԳ. ԺԵ:

Բայց Յուդիթ երգեաց Տեառն օրհնութիւնն գեղեցիկ, եւ կախեաց ի առնարին զգէնան Հողութեանեաց: Մեծացեալ պատուեցաւ նա յամենայն Իսրայելի ոչ միայն վասն գործոյն այնորիկ, այլ եւ վասն առաքինութեանցն իւրոց. ծերացեալ մեռաւ նա 105 ամաց, եւ սուգ առին վասն մահու նորա առաքս եւթն: Յարչափ ժամանակս կենդանի էր Յուդիթ, ոչ որ խռովեաց զխաղաղութիւնն Իսրայելի, եւ որ յազմութեանն այնորիկ եղեւ օր աւարեկանաց¹:

Սոյն իսկ իրք՝ եւ այն զի արդեամբք իսկ Հրեայքն վայելեցին ի խաղաղութեան ամն 50, վկայեն Ճշմարտութեան պատմութեանն. բայց առաւել եւս վկայ այնմ են թէ երկիւղածն յԱստուծոյ Յուդիթ գործի լեւալ էր ազդեցութեանն Աստուծոյ, եւ լցեալ էր զնա Աստուած զօրութեամբն իւրով կտտարել զգործն մեծ՝ զաղաւորութեանն Իսրայելի ի ձեռաց Ասորեստանեացն: Եւ թէ արդեւք ամենայն մարդկեղէն հնարից զոր նա եւ այլ եւս բազում հաշրենասէրք յառաջ եւ յետոյ քան զնա արկին ի կիր՝ մարթիոյէ նմանող լինել կամ թէ բնաւ արդարացուցանել իսկ, այնք խնդրոյ լուծումն նմա միայն յանձն է որ զսիրտս եւ զերկամեանս քննէ, եւ յիւրաքանչիւր ումեքէ պահանջէ համարս վասն գործոց իւրաքանչիւր, սակայն եւ առանց սողաանաց իմն է այն ամենայն որ ի հոգեկիր մարդոց գործեցաւ:

Իւրեքուք այսուհետեւ ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայ:

228

Լմեն (644—642) յաջորդէր զթագաւորութիւն հօրն իւրոյ Մանասէի, եւ զամենայն ողորմութիւն կաւարաշտութեան նորա, բայց զաղաղխաղութիւնն՝ ոչ. անգէն յեա երկուց ամաց՝ նենգ գործեալ սպանին զնա ի մեղս իւր, յորժամ էլն ամաց քսան եւ չորից, եւ ոչ թագեցաւ նա ի շիրիմս թագաւորացն: Բայց եհար զապանողս նորա ժողովուրդն, եւ կացուցին փոխանակ նորա զորդի նորա ութամեայ²:

Եւսի թէ ի ժամանակի մանկութեանն Յովսեայ (642—611) կաւարաշտութիւնն որ միւսանգամ մեծեալ էր, փութանակի յորդեաց եւ սփռեցաւ ընդ ամենայն (Յուդայաստան: Ինքն Յովսիա ի վերափոխանորդ ամի հասակի իւրոյ սկսաւ խնդրել զԱստուած հօրն իւրոյ Ղաւթի, եւ ի քսաներորդ ամին քակել սկսաւ մեծաւ զօրութեամբ զողորմութիւնս կողմն յերկրէն Յուդայ (յամի իւրեւ 630): Բայց չհամարեալ զայն շատ եւ բաւական՝ նախանձեցաւ բառնալ զպաշտօն կողմն եւ ի սահմանաց ցեղեցն Մանասէի եւ Եփրեմի, Օւարուղոնի եւ Նեփթաղիմայ, եւ ամենայն ու-

1 Թուդիթ 62. 2 Դ. Թուդ. ԻԵ. 18.—26: Բ. Մեաց. ԼԳ. 31—36:

րէք ջնջեցաւ. կռապաշտութիւն եւ կատարեցան քուրճեն¹: «Քա-
կեաց (Յովսիա եւ զպաշտօն որթոյն (Յերոբոամու ի Ռեթէլ, եւ
զոսկերս քրմացն եւս այրել ի վերայ սեղանոյն ըստ բանին Տեառն՝
զոր խօսեցաւ ի ձեռն մարգարէին յառաջ քան զ350 տմ: Իօկ
զերեզման առն Աստուծոյ կաց մնաց անխախտ²: Այլ առաւել
դժնդակ իմն էր կռապաշտութիւնն յԱրուսաղէմ. անդէն մօտ իսկ
ի տաճարն գլխաւոր տեղի լեեալ էր կռապաշտութեանն Հանդերձ
երեքումք ընկերօքն, այս ինքն պղծութեամբ, սպանութեամբ եւ
խարէութեամբ գարշութեանցն Աստարտայ, Վամօվայ եւ Մո-
ղղբայ՝ զորս եմոյծ Սողոմոն: Գնջեաց (Յովսիա զամենայն ազգս
կռապաշտութեանն ամենեւին ի միջոյ, եւ քակեաց զամենայն
բարձունս, ուր թէպէտ եւ արկանէին խուսկս ճշմարտին Աստու-
ծոյ՝ այլ ոչ ըստ օրինացն, զորս եւ ոչ բարեպաշտօն թագաւու-
րացն բարձեալ էր³:

(Յութեւտասներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (յամի ի-
րրեւ 624) եւս նորոգել եւ յարդարել (Յովսիա զտաճարն: Աւ
ի նորոգելն եւ ի յարդարել՝ եզիտ Վեղկիա քահանայապետ զըռն
մատեան օրինացն Սոփսեի, զոր այր ոք բարեպաշտօն թերեւս ի
ժամանակսն Աքազու կամ Մանուէի եղեալ էր անդ ի պահեա-
տի: Ընթերցու Վեղկիա զմատեանն ազնիւ առաջի թագաւորին.
իրրեւ լուաւ թագաւորն զըռնս մատենին՝ պատառեաց զպատմու-
ճանս իւր, տրամեալ թէ ցոյժմ ոչ ըստ օրինացն կեցին կեանս:

Եւ լեեալ թագաւորին այնպիսի խորհրդով առաքեաց զքա-
հանայապետն եւ զայլս ամանս ընդ նմա՝ հարցանել զՏէր, քանզի
երկնչէր ի ցառմանէ նորա վասն իւր եւ վասն ժողովուրդեանն: Չո-
քան նոքա առ կին մարգարէ՝ Ողղան անուն, եւ սա եւս պատառ-
խանի նոցա յանուն Տեառն եւ ասէ. Արովհետեւ եթող (Յուդա
զՏէր եւ ծառայեաց կռոց, ւծցէ Տէր զամենայն չարիս ի վերայ
Արուսաղէմի եւ բնակչաց նորա՝ որ ինչ միանգամ կայ սպառնա-
ցեալ օրինազանցաց. բայց (Յովսիա՝ վասն զի փոխարհեցաւ եւ ե-
ցոյց ապաշխարութիւն՝ երթիցէ վախճանեալ խաղաղութեամբ
առ հարս իւր:

Իբրեւ լուաւ զայս ամենայն՝ թագաւորն, ժողովեաց զծերս
երկրին, զքահանայս եւ զմարգարէս, եւ ժողովուրդ բազում եւ
անթիւ ի տունն Աստուծոյ: Ընդ ընթերցաւ նա առաջի նոցա զօ-
րէնսն, եւ արար ուխտ առաջի Տեառն՝ թէ ամենեքին կեցցեն ըստ
օրինացն Աստուծոյ, եւ եմուտ ժողովուրդն յուխտն եւ ոչ խտու-
րեցաւ մինչեւ կենդանի էր (Յովսիա: Ապա եւս կատարել զտօն
զատկին փառաւորութեամբ ամենեւին ըստ օրինացն, եւ մատու-
ցան ողջակէզք բազումք ինքնակամ: Այլ ի նմին ժամանակի կա-

1 Բ. Մնաց. ԼԴ. — 7:

Թագ. ԺԳ. 3...

2 Դ. Թագ. ԻԴ. 16 — 20: Տեա Գ.

3 Դ. Թագ. ԻԳ. 4 — 14, 24, 25:

ցուցանեւ քահանայք եւ զեւտացիք յիւրաքանչիւր պաշտամունն որ խափանեալ էին ի բազում ժամանակաց հետէ՝:

227

Այսպէս Յովսիփ յամենայն օրով իւրմէ եւ յամենայն զօրու թենէ դարձաւ յօրէնս Տեառն, բայց սակայն ոչ դարձաւ բարկութիւն Տեառն ի Յուդայէ վասն մեղացն որովք զայրացոյց Մանասէ զՏէր՝: Օ՛խ իրրեւ՝ Վեքաւով (Վեքով) արքայ Լազիպտացւոց խաղացեալ գայր ի վերայ արքային Լսորեստանեաց պաշաւել զՎարդեմիս, եւ ընդդէմ նորա Յովսիփ թերեւս իրրեւ դաշնաւոր հարկատու թագաւորին Լսորեստանեաց:

Աւաքեաց Փարաւոն Վեքաւով ասել ց(Յովսիփ. «Օ՛խնչ կայ իմ եւ քո, արքայ Յուդայ, ոչ եմ եկեալ ի վերայ քո այսօր պատերազմ առնել, այլ ընդ այլում տան՝ տամ պատերազմ, եւ Լսատուած ասաց փութալ ինձ անդր. զգոյշ լեր յԼսատուծոյ, որ է ընդ իս. մի գուցէ ապականիցէ զքեզ: Եւ ոչ դարձոյց Յովսիփ զերեսս իւր ի նմանէ, այլ պատերազմել ընդ նմա զօրացաւ, եւ ոչ լուաւ բանից Վեքաւովայ որ ի բերանոյ Տեառն, եւ եկն պատերազմել ի դաշտին Մակեդոնոյ» (ի սահմանի ցեղին Մանասէի): (Այնժամ վերաւորեցաւ Յովսիփ յազնդնաւորաց եւ ետ հանել զինքն ի ճակատուէ եւ մեռաւ մինչ չեւ հասեալ յԱշուսաղէմ, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարցն իւրոց՝:

Այսպէս վախճանեցաւ Յովսիփ առաւելածապաշտ 30 տմաց, եւ էր նա մի ի բուն լաւ թագաւորացն Յուդայ: Չէ ինչ այն նմա սագտանաց զի ոչ հաւատաց նա բանից հեթանոս թագաւորի, եթէ արդարեւ տեսիլ երեւեալ էր նմա յԼսատուծոյ: Յարածամահ նորա պատիժք իմն էին, այլ ոչ եթէ վասն նորա ինչ, այլ վասն ւրէիցն որոց գատաստան հասեալ կայր:—Ամենայն Լըուսաղէմ: եւ Յուդա լացին զնա. մեծ մարգարէն Լըրեմիա որ յամի իրրեւ 630 արար սկիզբն պաշտամանն իւրոյ՝ յօրինեաց ողբս ի վերայ Յովսիփայ, եւ երգեցին զողբան երգեցիկքն արք եւ կանայք՝: Այսպէս պատուեցին զյիշատակ թագաւորին այնորիկ՝ որ ի ժամանակի թագաւորութեանն իւրոյ շնորհեաց վերջին իմն շուք եւ փառաւորութիւն թագաւորութեանն Յուդայ եւ համօրէն իսկ ազգին, եւ ընդ նմա անց պայծառութիւնն այն յարիւնազոյն կարակութիւն երեկորւոյ՝:

Ի ժամանակի թագաւորութեան նորա մարգարէանայր Սոփոնիա մարգարէ (630—624) չարիս ի վերայ Յուդայ՝:

1 Դ. Թագ. ԻԲ. ԻԳ. — 3: Բ. ԼԵ. 20—24. 26—27:
 Մեաց. ԼԴ. 8... ԼԵ—19: 4 Բ. Մեաց. ԼԵ. 25:
 2 Տեա Դ. Թագ. ԻԵ. 11—15 եւ ԻԳ. 5 Տեա եւ Սիրայ ԻԹ. — 7:
 25, 27: 6 Սոփոնիա Ե—Գ:
 3 Դ. Թագ. ԻԳ. 25—28: Բ. Մեաց.

(Յովսէփոս (որ եւ Սեղղոսմ եւս կոչէր)¹ երկրորդ (կամ չոր-
րորդ) որդի Յովսիայ արքայի ընտրեցաւ թագաւոր ի ժողովրդենէ,
զանց արարեալ զերէց եղբարքն նորա զՆադիակիմաւ (611): Կամ
վասն զի Փարաւոն՝ Նեքաւով յետ յաղթութեանն զոր յաղթեաց
Յովսիայ՝ համարեցաւ զանձն իշխանի վերայ Զրէաստանի, եւ կամ
զի Յովսէփոս զիմեաց պատերազմաւ ի վերայ նորա, եւ կամ թե-
րեւս երկոքին իսկ զիպեցան, արար զնա Նեքաւով ձերբակալ ի
Սեբղաթա (որ է յՆինիթ) յետ թագաւորելոյ նորա ամբաս երիտ,
եւ ետ տանել զնա յԱզիպատոս եւ անդ վախճանեցաւ: Իսկ եւ
ի սակաւժամանակեայ թագաւորութեանն իւրում արար Յովս-
էփոս շար առաջի Տեառն: (Կայտ առնի այս եւ ի յանդիմանու-
թենէ Նորմիայ մարգարէի զոր յանդիմանեաց զՍեղղոսմ արքայ
Յուդայ, եւ մարգարէացաւ նմա որ ինչ անցանելոյ էր ընդ նա²:
Իսկ Նեքաւով հարկս ի վերայ թագաւորութեանն (Կուդայ եւ
կացաց զՆադիակիմ ի թագաւորութիւն, եւ փոխեաց զանուն նա-
րա եւ ետ կոչել Յովակիմ³:

Եւ յամի իրրեւ 625 հաստատեաց Նարուպաղասար քաղ-
ղէացի յազգէ զՆարեկունական - Վաղղէական թագաւորութիւնն,
միարանութեամբ ընդ Վաքոսարայ Ե. արքայի Մարաց առեալ
եւ կործանեալ զՎինուէ յետ երկուց ամաց պաշարման ի յորդելն
Ղեկղաթ գետոյ. յորում եւ Սարակոս կամ Վինալադան վերջն
թագաւոր Լսորեստանեաց արի հուր եւ այրեցաւ կանամբք եւ
զանձաւք (610 — 606)⁴: Իսկ որդի Նարուպաղասարայ՝ Նարուքա-
ղանտար (կամ Նարուքաղնատար) որ բարձակից հօրն լեալ էր՝ իռա-
զաց ի վերայ Նեքաւովայ արքայի Նադիպատաց, յաղթեաց նմա
ի ճակատու առ Սարքեմիսեաւ եւ հան ի նմանէ զամենայն կող-
մանն զոր առեալ էր մինչեւ ցՆափրատ գետ (յամի իրրեւ 606)⁵:
Եւրա խաղաց զայս առաջինն նուազ առաջի Նաւասարեմի:

Սեք գարձուք ի պատմութիւն թագաւորութեանն (Կու-
դայեանց որք ոչ խրատեցան որպէս ի կործանմանէ թագաւորու-
թեանն Իսրայելի նոյնպէս եւ ոչ յանկմանէ թագաւորութեանն
Լսորեստանեաց:

Յովակիմ (610 — 599) հարկատու Նադիպատացեացն արար շարին
առաջի Տեառն իրրեւ զեղբայրն իւր: Թէպէտ եւ ի սկզբան թա-

1 Ա. Ս. Մ. Գ. 16:

2 Երեմ. Ի. 1. — 3:

3 Գ. Թագ. Ի. 30 — 34: Բ. Մ. Գ. Լ. 2. — 4: — 26 անծանօթ այս յաղ-
թութիւն Նեքաւովայ՝ Հերոդոտոս (Բ. 159)՝ որ զբաղարն երուսաղէմի գոչէ Կոպի-
տիս (տես եւ Գ. 5). որպէս եւ ի վերայ

արեմի գահականաց Հրէից գառնեմի
գրեալ «Երուսաղէմ գաղութ», այս ինչն
Երուսաղէմ քաղաք. այսպէս ցայսօր Երուս-
ղէմ կոչեն՝ Ալ-Քուդս, (քաղաք) քաղաք:

4 Տես Նաւասմ Ա. — Գ. Սոփան. Բ. 13 — 15:

5 Գ. Թագ. Ի. 7. Երեմ. Ի. 2. — 40:

դաւարութեան նորա բազում անգամ զգուշացոյց զնա Աստուած ի ձեռն Նրեմիայի¹, եւ եցոյց նմա յառաջագոյն զՊամեայ գերութիւն չրէիցն²։ Բայց մօտ ի սպանումն եղեւ մարգարէն, եւ մեւս եւս մարգարէ Ուրիա անուն սպանաւ հրամանաւ թագաւորին³։

Ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն Յովակիմայ խաղաց Նաբուքոդոնոսոր ի վերայ Նրուսաղէմի եւ արկ զնա ի շղթայս (յամբ իրրեւ 606)։ Բայց եղիտ Յովակիմ շնորհս առաջի Նաբուքոդոնոսորայ հապտակութեամբն, առ միւսանդամ զթագաւորութիւնն եւ էր նմա հնազանդ ամս երիս⁴։

(Եամէ աստի յայսմանէ առնի սկիզբն համարելոյ ամաց գերութեանն Ռարելացւոյ, քանզի անդէն ի ժամանակին յայնմիկ բազումք ի մեծամեծացն չրէից ընդ որս եւ Վանիէլ էր՝ խախտեցան գնացին ի գերութիւնն⁵։ Իսկ Նրեմիա չգաղարէր ի ժամանակին կշտամբել եւ քարոզել զպատիժսն Աստուծոյ, զի որչափ ինչ ձեռնհաս իցէ՝ դարձուցէ զհանգարումն (Յուդայ։ Վրեաց նա զմարգարէութիւնսն իւր ի մատենի հրամանաւ Աստուծոյ եւ ետ ընթեռնալ զնոսա հրապարակաւ ի ձեռն դպրացն իւրոյ եւ Ռաբուքայ մարգարէի։ շրտման ետ Յովակիմ բերել առ ինքն զմատեանն, ընթերցան առաջինորս էջս քանի մի, ապա պատահաց նա զմատեանն եւ արկ ի կրակ։ Իսկ Նրեմիա ետ գրել միւսանդամ զմարգարէութիւնսն իւր որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ⁶։

(Յովեթորդում ամի թագաւորութեան նորա (յամբ իրրեւ 602) ապստամբեաց Յովակիմ միւսանդամ յաղթայէ Ռարելացւոյ առաքեաց յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր զորս ի Վաղդէացւոյ եւ յԱսորւոյ, յորս յարեցան եւ Սովարացիքն եւ Ամոնացիք։ սղբա մօխն ի չրէաստան, քանզեցին եւ աւար առին զերկիրն վասն դարշութեանցն Սանասէի⁷։ Եւ ըստ բանից Նրեմիայ մարգարէի ըմբռնեցաւ յետուսա ուրեմն Յովակիմ։ սպանին եւ ընկեցին առաջի գրանց Նրուսաղէմի եւ քակեցան լուծան մարմինք նորա անթաղ (յամբ իրրեւ 599)⁸։ Իսկզբան թագաւորութեան նորա (յամբ իրրեւ 610 — 608) մարգարէանայր Ամբակում եւ պատմէր զպատժացն զոր առաքելոյ էր Աստուած ի ձեռն Վաղդէացւոցն⁹։

(Յովակիմ կամ Աքքոնիա որդի Յովակիմայ¹⁰ թէպէտ եւ 18 ամաց էր այլ արար նա չար առաջի Տեառն որպէս զհայր իւր, եւ այնպէս հասեալ պատրաստեցաւ նա դառապտանացն Աստուծոյ զոր մարգարէացաւ նմա Նրեմիա¹¹։ Եյսպէս իմն կարծեմ է թէ տառնց հաւանութեան Նաբուքոդոնոսորայ նստաւ նա թագաւոր։

1 Երեմ. ԻԲ. 18—19։

2 Երեմ. ԻԵ։

3 Երեմ. ԻԶ։

4 Դ. Թագ. ԻԳ. 35—37. ԻԴ. 1. Բ.

Մեց. ԼԶ. 5—7. Դան. Ա. — 2։

5 Դան. Ա. 2, 6։

6 Երեմ. ԼԶ։

7 Դ. Թագ. ԻԴ. 2—5։

8 Երեմ. ԻԲ. 18, 19. ԼԶ. 29, 30։

9 Ամբակում Ա. — Դ։

10 Ա. Մեց. Գ. 16, 17։

11 Երեմ. ԻԲ. 34—39։

ժամանակ այնորիկ անդէն յետ երկից ամսոց եհառ զօրն Վաղղէացւոց առաջի Նըրուսաղէմի, եւ ապա ինքն՝ Վարուքոդոնոսոր հասանէր ի բանակ անդր։ Ըյլ Յեքոնիա հանդերձ մարրն իւրով եւ զօրավարօքն եւ մեծամեծօք ել ի քաղաքէն եւ չորաւ յանդիման նորա հնազանդութեամբ։ Իայց Վարուքոդոնոսոր ետ տանել զնոսա հանդերձ այլովք երեւելեօք եւ յաջողակ պրամբք ի շէրէից՝ միահամուռ 10,000 այր՝ ի Վարելոն, եւ ընդ նոսա զամենայն գանձաթաղաւորին եւ տաճարին Տեառն, եւ կացոյց զՄաթանիա զհօրն եղբայր (Յովաքիմայ (զորդի (Յովսիայ) ի թաղաւորութիւն եւ առնուն կոչեաց նմա Սեղեկիա)։ Յետ կալոյ (Յովաքիմայ 37 ամ ի տան բանտին ետ խմբարովդաք սղբայ Վարելացւոց հանել զնա ի բանտէն, եւ ուտէր ի սեղանի թաղաւորին. բայց մեռաւ նա անդէն արտաքոյ քան զհայրենի աշխարհն իւր։

230

Սեղեկիա (599—588) արար չար առաջի Տեառն որպէս արարին եղբայր նորա եւ եղբորորդին, եւ չեղ ունկն բանից Նըրեմայ մարգարէի թէպէտ եւ տեսեալ եւս էր նորա աչօք իւրովք թէ կատարեցան դատաստանք պատժոցն զոր պատմէր նա ի վերայ եղբարցն իւրոց եւ եղբորորդւոյն¹։ Ինքն եւ մեծամեծք նորա եւ ժողովուրդն արարին դարշութիւնս եւ արհամարհեցին զպատգամաւորսն Վատուծոյ յորոց ձեռն խրատէր նա զնոսա։ Վրաստանեալ Սեղեկեայ յօգնականութիւն Նզիպատացւոցն² ապրտատմեաց յայտնապէս ի Վարուքոդոնոսորայ եւ ոչ պահեաց զերգումն իւր³։

Վիմեաց յայնժամ Վարուքոդոնոսոր զօրու ծանու ի վերայ Սեղեկեայ (յամի իրրեւ 590), առ զամուր ամուր քաղաքսն (Յուդայ եւ պաշարեաց զՆըրուսաղէմ ամիսս 18)։ Ի ժամանակի անդ պաշարմանն երկրորդէր Նըրեմիա զկշտամբութիւնս իւր եւ զհորդարէութիւնս, եւ խրատ տայր հնազանդել Վաղղէացւոցն. եւ եթէ հնազանդեսցիք, ասէ, խնայեցէ Տէր ի քաղաքն եւ ի թաղաւորն։ Իայց ժամանակն այնորիկ իսկ չարչարեցաւ եւ արկաւ ի բանտ⁴։

Նաուատ սաստկացաւ եւ սոյն ի քաղաքին, ապա յետոյ մտին ի քաղաքն Վաղղէացիքն, եւ փախեալ Սեղեկիա գիշերի պատերազմողօքն ընդ դրախտսն ի կողմն անապատին. բայց պնդեցան զհետ նորա Վաղղէացիքն, կալան զնա մօտ յՆըրիքով եւ ամին ի Սեբղաթա ուր էր յայնժամ Վարուքոդոնոսոր։ Եւ նա կուտարել զորդիս նորա յանդիման նորա, եւ զնա կուրացոյց եւ արկ ի

1 Դ. Թագ. ԻԴ. 8 — 17։ Բ. Մեց.

ԼԶ. 9. 10. Երեմ. ԻԴ. 1.

2 Դ. Թագ. ԻԵ. 37 — 30.

3 Տեա Երեմ. ԻԵ. ԻԸ.

4 Ելէկ. ԺԷ.

5 Բ. Մեց. ԼԶ. 11 — 16. Դ. Թագ.

ԻԴ. 18 — 20.

6 Երեմ. ԼԲ. ԼԴ. ԼԵ. ԼԸ.

չղթայս տանել ի Բաբելոն¹։ Եւ այնպէս ճշդիւ ել ի գլուխ մարա-
գարէութիւնն Եղեկիելի²։ Եւ յետոյ մեծարեցաւ, եւ թաղե-
ցաւ եւս թագաւորաբար³։

Իսկ յԱրուստղէմ նախ խտուրթեամբ եւ անպարունու-
թեամբ զնային Վաղդէացիքն. ապա առին զերի զընակիւնն, այլ
զառուցին զՍարայիս քահանայապետ եւ զքաղաւմն ի զօրաւարաց
եւ զայլս եւս, զորս ետ աղանանել Նաբուքոդոնոսոր ի Ուրգա-
թա⁴։ Իսկ մեծ մասն բնակչացն Յուդայ ի գերութեան վաղեցան⁵։
Եւ Նաբուքոդոնոսոր զօրաւար Վաղդէացւոցն ետ նախ յափշտակել
զամենայն անօթ մեծագին եւ զապառ տաճարին, ապա հրնիգ առ-
նել զտաճարն հանդերձ տաճրն արքունի եւ Արուստղէմ քաղա-
քաւ, եւ քակել զպորթապան եւ զամուրան⁶։

Եւ յայէս կործանէր թագաւորութիւնն Յուդայ տեւեղ-
բաւեղ ամս 387, այսպէս եղծաւ տաճարն հրաշակերտ 424 ա-
մօք յետոյ քան զշինութիւնն (588)։

Եւ ազգն հրէական ածաւ ի Բաբելոն եւ յայնկոյս Եփրատ
տայ առ Վափլար (Վարոր) գետով, զի մի հեռեւեղեն միւսանա-
զամ ապստամբել ի թագաւորէն։ Աւղապոյն իսկ առ Վեքոնիլոս
փոխեալ էր անդր եւ Եղեկիել հանդերձ այլովք բաղմօք, որ եւ
յետ ամաց հնգից (յամի իրրեւ 595) մարգարէանալ սկսաւ, եւ
իրաւ տալ ազգակցացն իսկ ի հանգարտութեան եւ հնազանդել
թագաւորին, եւ պատմեալ էր յառաջագոյն զկործանումն Արու-
ստղէմի եւ զտաճարին⁷։

231

Կործանումն Արուստղէմի եղև պատճառք փրկութեան Եփրա-
տայ քանզի Նաբուքոդոնոսոր զօրաւար հան զնա ի բանալ յայտնի
իսկ հրամանաւ Նաբուքոդոնոսորաց, եւ մեծարէր զնա, եւ եթող
կամաց նորա՝ կամ գալ ընդ նմա ի Բաբելոն եւ կամ մնալ ան-
դէն յերկրին Յուդայ, այլ իրաւ տայր նա մնալ մանաւանդ ան-
դէն, քանզի զՎաղդէացի ազգակից քո, ասէ, թողի հուստեալ ի
վերայ երկրին Յուդայ, որ եւ հաճոյ իսկ էր Եփրեմիայի։

Իսկ յԵփրեմիայէ ժողովեցան զՎաղդոնաւ ոչ սակաւք յորս
էին եւ փախաւեայք ամանք յերեւելեաց, որոց խառատացաւ ուրշա-
պանել Վաղդոնա, եւ գարձեալ թողեալ էին անդէն բազումք ի
շրէից զի գործեացեն զերկիրն։ — Եւ յայէս իմն թուէր թէ յեր-
կարագոյնս վայելեցեն ի խաղաղութեանն. այլ ոչ յերկարեաց յոյն
նոցա։ Եւ ընդ գարձեալն Իսայել ոմն անուն յազգէ թագաւո-
րացն շրէից։ Սա խորհեցաւ գաւ ի վերայ Վաղդոնայ եւ ապան
զայրն արդար ի հացի յորժամ ի զեղծի էր, եւ զամենեւին որ էին

1 Դ. Թագ. Ի. 6. — 7. Երեմ. ԼԳ.

2 Եղեկ. ԺԲ. 12. 13.

3 Երեմ. ԼԴ. 4—5.

4 Դ. Թագ. Ի. 6. 8 — 21. Բ. Մեղ.

ԼԶ. 17—20. 8. Երեմ. ԺԲ.

5 Եղեկ. Ը — ԻԴ.

առ նման: Ի վաղիւ անդր տալս ապանանել եւ այլ եւս 70 այր ի Հրէից որ գային մատուցանել Տեառն պատարագս, եւ ինքն փախեալ 8 ընկերօք առ Մաննացիսն:

Իսկ Հրեայքն քանդի երկնէին իմն՝ գուցէ Նարուքոզանոսոր ի նոցանէ հանիցէ զվրէժսն՝ ժողովեցան ի Բեթղահէմ՝ եւ գլուխ էր նոցա (Յովնան բարեկամ Վաղոգիայ, եւ խորհէին փախել յԱղիպատս¹: Եւ ի նախ եկին առ Նրեմիա զի հարցցէ նա զՏէր եւ խոստացան անսալ բանից նորա: Մարգարէացաւ նոցա Նրեմիա թէ այս կամ է Ղառուծոյ՝ մնալ նոցա ի Յուդայաստանի, եւ թէ վերակացաւ եղիցի նոցա Տէր. ապա թէ երթիցեն նոքա աստի՝ չարիք եւ մահ հասցեն ի վերայ նոցա:

Եւ իսկ ոչ ըստ բանիցն նորա ցանկային եւ գլխաւորք ժողովեցաւ զեանն. ասէին զմարգարէէն թէ սուտ խօսի եւ թէ ի Նարուքոյ զրգեալ այնպէս խօսեցաւ: Եւ արկին յիւրեանս զամենայն ժողովուրդն, յարեցաւ ի նոսա եւ Նրեմիա եւս եւ Նարուք կամ առ բռնադատութեանն եւ կամ Ղառուծոյ հրամանաւ, եւ երթեալ զազմեցին ի Տափնաս եւ յարաւարձանեաց տեղեան Նաղիպատի, աւր թագաւորէր ի ժամանակին Հոփրա (Մարիէս)²:

Եւ նոք մարգարէացաւ նոցա Նրեմիա նշանակաւ ինչ զարշառանէն Նարուքոզանոսորայ եւ զապականութենէ երկրին Նաղիպատաց եւ կռոցն մեհենից³: Վարձեալ խրատէր զնոսա ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ, եւ իրրեւ ի նմին պնդեալ յամառեալ կային՝ եցոյց թէ մեռանելոց են հանդերձ թագաւորաւն Հոփրա⁴: Իսկ թէ վասն համարձակ եւ ազատաբերանն բարբառելոյ՝ ապանաւ անդ Նրեմիա: Ի հեռաստանէ իսկ գրով զգուշացուցեալ էր Նրեմիա զժողովուրդ իւր ի Նաբելոն ի կռոցն պաշտամանէ, ցուցեալ նոցա եւ զժամանակն յորում զարձցին այսրէն յԱրաւ սաղէմ՝ զորոյ աւերածէն զքեաց եւ զգեղեցիկ ողջն իւր:

Բ

Գերաբնան Բաբելոնաց (առ Նոթուգոզանոսորս 600—560):

232

Եւ Յովակիմ ըստ մարդկօրէն իմն կարծեաց վնարեալ էր վասն իսրայելական ազգին. մերժեցան եղն նոքա ի հայրենի աշխարհէն իւրեանց՝ ոչ մոռացեալ թէ այլ իմն պաշտօն յանձն է նոցա, այս ինքն՝ պահպանութիւն տառուածադաշտութեան յաշխարհի, եւ յիշելով միշտ՝ թէ ինքեանք իւրեանց յանցուածովք ետուն վաւրանդի զգեղեցիկ դիւրութիւնսն կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց: Նրուստաղէմ եւ տաճարն Տեառն ածիւն եւ մոխիր լեալ կայր, եւ երկիրն նոցա անապատ եւ ամայի: — Բայց սակայն նոքին իսկ

1 Դ. Թագ. Ի. Ե. 23—26. Երեմ. Ի. Եւ.

2 Երեմ. ԻԲ. ԻԳ. — 7.

3 Երեմ. ԻԳ. 8—18.

4 Երեմ. ԻԳ. ԻԶ. 13....

մարդարեւութիւնքն որ պատմեցին նոցա զպատիժս պատուհասիցն այնոցիկ՝ եւ զայն եւս կանխագոյն կարապետեալ պատմէին թէ դարձցին այսրէն ի Հրէաստան եւ հասցեն նորոց բարութեանց Աստուծոյ, թէ միայն ճշմարիտ ապաշխարութեամբ արժանի զանձինս կացուցանիցեն¹, եւ բորբոքէին իմն ի միտս նոցա զքանկութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց եւ օրինացն:

Արդ պատմութեանն նոցա եւ պատմութեան Վաղդէացւոց թագաւորութեանն ի ժամանակի 70 ամաց գերութեանն՝ կախեալ կայ զիրաց մեծի մարգարէին Վանիելի՝ որ անդէն յառաջին ամս գերութեանն ածաւ վտարանդի ի Ռաբելոն հանդերձ այլովք պատանեկօք մեծամեծացն: Արծի իմն թէ յարքունի տղգէ իցէ Վանիէլ: Աւարժեցաւ նա հանդերձ երիւք ընկերօք իւրովք Անանիաւ, Սիսայելու եւ Ազարիաւ յուսմանս Վաղդէացւոցն կամ Վաւդեայց (որ ժողով իմն քրմաց կամ գիտնոց Ռաբելոնացւոցն էին): այլ վասն զի հաւատարիմ կային նոքա յօրէնան՝ եւ նոցա Աստուած կայառութիւն մարմնոյ եւ զօրութիւն մտաց, եւ զՎանիէլ արժանի առնէր պարգեւաց՝ մեկնիչ տեսլանց եւ երազոց լինելոյ: Իբրեւ ամբ երեք ի գլուխ ելին՝ հանին զնոսա զառաջեալ թագաւորին որ եղիտ զնոսա իմաստնագոյնս քան զամենայն իմաստունս թագաւորութեան իւրոյ, եւ մտին այնուհետեւ յիւրաքանչիւր գործակալութիւնս թագաւորութեանն²:

Անդէն ի ժամանակի երիցն ամաց (606 — 603) եցոյց բազում անգամ զիմաստութիւն իւր: Թէպէտ եւ ժողովուրդն խրայելաւան անկեալ էր ի քաղաքային իրաւանցն, բայց յանձանցն ազատութենէ ոչ երբեք, եւ էին նոքա ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան որչափ հնար էր խրայելական ազգին արտաքոյ քան զերկիրն աւետեաց: բազումք ի նոցանէ եւ ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս էին ի Ռաբելոնի:

233

Սի ի սոցանէ էր եւ Յովակիմ³, յորոյ ի տանն ժողովէին ծերք ժողովրդեանն եւ գատէին դատաւորքն, եւ առհասարակ խի ժողովէին բազումք ի Հրէից: Ընտրեալ էին յայնժամ արք երկու ի համար ծերոցն դատաւորաց, անարժանաւորք պաշտամանն իւրեանց, որ եւ հարան անարժան ցանկութեամբ ի Աւշան գեղեցիկ՝ որ կին լեալ էր Յովակիմաց, բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ, եւ հրապուրէին զնա բազում անգամ: Ի միում աւուր իբրեւ իմացան թէ միայն կայ Աւշան ի դրախտի անդ իւրում՝ մտին կացին յանկարծակի առաջի նորա, եւ հրապուրէին ի գործ անարժանութեան, սպառնային ամբաստան լինել զնմանէ թէ մեզաւ ընդ առն երիտասարդի՝ եթէ չառնիցէ զկամս նոցա:

¹ Երեւ. Կ. 3 — 6. Երեւ. Լ. եւ զԱւուր. ² Դան. Ա.

Յորդանոսը եհան Շուշան եւ տաւ: «Յաղմապ է ինձ յամենայն
կողմանց: եթէ զայդ գործեցից՝ մահ է ինձ: եւ եթէ ոչ գործեցից՝
չեմ տարելոց ի ձեռաց ձերաց: բայց լաւ է ինձ չգործել զայդ եւ
անկանել ի ձեռս ձեր, քան թէ մեղացց առաջի Ցեառն»: Երա
տազակեաց Շուշան ի ձայն մեծ: աղաղակեցին եւ երկաթին ծերբն
կից նմին: ամբաստան եղին զՇուշանայ ցննականն որ գիմեցին ընդ
կողմն դրան բուրաստանին ի ներքս: Եւ ի վաղիւ անդր կրկնեցին
զնոցն ամբաստանութիւնն առաջի ժողովուրդեանն: եւ իբրեւ կոչե-
ցաւ Շուշան յատեանն ըստ ծերոցն խնդրելոց՝ եղին նորա ձեռս
ի գլուխ նորա եւ վկայեցին: հաւատաց ժողովուրդն դատաւորացն
եւ դատաւարտեցաւ Շուշան ի մահ: Բայց Շուշան աղաղակեաց
ի ձայն բարձր առ Եստուած կոչել զնա վկայ արդարութեան իւրոց:

Եւ մինչ գեռ տանելին զնա սպանանել՝ զարթոյց Եստուած
զհոգին սուրբ ի վերայ մանկանն Դանիելի: աղաղակեաց Դանիել
բարձրաբարաւ եւ առէ՝ «Ընկարա եմ ես յարենէ դորա», եւ
իբրեւ գործաւ առ նա ամենայն ժողովուրդն՝ յայտ արար Վա-
նիէլ թէ տաւ է վկայութիւնն, եւ դարձոյց զժողովուրդն անդրէն
յատեան, եւ նմա յանձն արար ժողովուրդն զքննութիւնն: Սե-
կնեաց Դանիել զվկայան երկուսին ի միմեանց եւ լուաւ բռնից եր-
կոցունցն ուրոյն, եւ չգտաւ միարան վկայութիւնն նոցա:

Յորոժամ ի միտ առ ժողովուրդն թէ արդար է Շուշան:
«(Քրհնեցին զԵստուած ի ձայն բարձր, որ տարեցաւ ցանէ զյառա-
ցեալս իւր): — Եւ ապա ելին ամենեքին հակառակ երկուց ծե-
րոցն եւ եղին ի վերայ նոցա պատիժս ըստ օրինացն որ տահա-
նեալ կայր վասն զըպարտչացն¹: Հաւանութեան իմն է թէ
քարկոծ եղին²: Իսկ ըստ հին ինչ տուչութեան Եթիօք եւ Սե-
ղեկիա անան էր նոցա, եւ հրամանաւ Նաբուքոդոնոսորայ արեւ-
ցան³: Բարեկամք եւ ազգականք Շուշանայ օրհնեցին զՏէր: եւ
Դանիել եղեւ մեծ առաջի ժողովուրդեանն յօրէ յայնմանէ եւ
անդր⁴:

334

Յերկրորդում ամբ միահեծան թագաւորութեանն Նաբու-
քոդոնոսորայ (յամի իբրեւ 603) ետես երազ թագաւորն եւ զար-
հարեցաւ ոգի նորա, բայց վերացաւ եւ բան երազոյն ի նմանէ
յորժամ զարթեաւ: Նմին իրի խնդրէր նա յիմաստանոցն իւրոց եւ
ի գիտաց ոչ միայն զերազն մեկնել այլ եւ զբան եւս երազոյն
ցուցանել թէ զինչ էր: եւ թէպէտ եւ բազում ինչ խօսեցան
տակայն ոչ շրջեցաւ թագաւորն ի մտաց իւրոց, այլ մանաւանդ
ածին զնա ի սրտմտութիւն մինչեւ հրաման տալ նմա սպանանել
զամենեւին զնոսա եթէ ոչ պատմեացեն զերազն արքայի:

¹ 8^և Եսե. օր. 2^թ. 18—19:

² 8^և Ղեւ. 1. 10:

³ 8^և Եսե. 1^թ. 21—22:

⁴ Գեռ. 2^թ:

Ազդեղեւ այն Վանիկէն եւ խնդրեաց իւր ժամ՝ որ մի, եւ առաւ նմա. հարդաց Վանիկէլ յայնժամ առ Յէր հաւատովք եւ ընկերք նորա ընդ նմա: Եւ ի գիշերին ի տեսեան յայտնեցաւ նմա խորհուրդն եւ օրհնեաց նա զԼատուած: Եւ Վանիկէլ առաջի թագաւորին եւ յայտ արար թէ զոր աղբայ պահանջէ՝ ոչ է իմառանոց եւ մոգուց, այլ միայն Լատուած որ յերկինսն է՝ կարող է յայտնել զծածուկս, եւ սա է որ եցոյց արքայի որ ինչ լինելոց է յաւուրս յետինս:

Պատմութիւն երազոյն էր, զի տեսանէր արքայ տառիք մի մեծ՝ որոյ գլուխ յոսկւոյ էր, լանջքն եւ բազուկք արծաթիք, մէջքն նորա եւ բարձք պղնձիք եւ սրունքն երկաթիք, իսկ ոտքն՝ կէտն յերկաթոյ եւ կէտն ի խեցւոյ: Հասաւ վէժ՝ մի առանց ձեռին ի լեռնէ միոջէ եւ եհար զուս պատկերին. եւ այնպէս ամենայն մատնք պատկերին մանրեցան եւ եղեն իրրեւ զփոշի. իսկ վէժն եղեւ լեռան մեծ եւ ելից զամենայն երկիր:

Սեկնէր Վանիկէլ զայն երազ ի վերայ շորից պետութեանց (Բարեւական = Եւրոստանեայն, Մարական = Պարսկական, Յուսական = Մակեդոնական եւ Հռոմէական պետութեանց) ըստ ոսկի, արծաթի, պղնձի, երկաթի եւ խեցեղէն մասանց պատկերին: Որոց զամենեցունց զհեա գայցէ արքայութիւնն Մեոխայի՝ անարկեալ վիմոյն որ առանց ձեռին էջ խորտակեաց զամենայն պատկերն:

Իբրեւ լուաւ զամենայն Նարուքոդոնոսոր՝ անկաւ ի վերայ երեսացն եւ խոստովան եղեւ թէ Լատուածն նորա է Լատուած ճշմարիտ. արար մեծագաւթիւ մեծապարզեւ զՎանիկէլ եւ կացոյց զնա ի վերայ ամենայն նախարարութեանցն եւ ի վերայ ամենայն իմաստնոցն Բարեւացւոց, եւ արար զնա առաջին քան զամենայն նախարարն, եւ ըստ խնդրելոյ Վանիկէլ կացոյց թագաւորն եւ զընկերան Վանիկէլ ի վերայ մեծամեծ գործակալութեանց աշխարհին:

235

Սեծութիւնն եւ ընդարձակութիւնն որ ի մեկնութեան երազոյն ցուցաւ ի Վանիկէլ՝ մասամբ իմն արդիւնք եղելոց իրաց էին, եւ մասամբ իմն՝ մարգարէութիւն իրաց լինելոց տակաւին ի ձեռն՝ Նարուքոդոնոսորայ՝ զոր յայտնի իսկ առեալ էր Լատուծոյ իրրեւ խորազան ի ձեռն պատուհասել զաղգս երկրի:

Վանիկէլ յետ բառնալոյ նորա ամենեւին զթագաւորութիւնն Յուդայ (588)՝ չեա ընդերկար ուրախ լինել զրացի թագաւորութեանցն ընդ Յիշուին թագաւորութեանն այնորիկ: Յեա մարտիւ պատերազմաւ զՍիդոն առնլոյ (590)՝ առնոյր եւ զհինն Տիւ-

բոս, եւ ի ժամանակի 13ամեայ պաշարմանն նորա (586 — 573) հարկանէր առաքատակաւ զԼճնացիսն, զՄովսրացիսն, զԼազովնայեցիսն եւ զՓղշտացիս. եւ այնպէս հասանէր ի դրունս աշխարհին Լազիպտացւոց առնուլ զվարձս աշխատութեանն զոր վառասակեցաւ ի կատարելն ի վերայ Տիւրսի զխորհուրդսն Լատուծոյ¹:

236

Լատուծ աւար եւ կազուտ եւ ընդ նմին՝ արս արուեստագէտս² տաւ ասորաւ Նարուքոզնասոր յարշաւանաց իւրոց, զարգարել նորօք զՆարեկն. այլ շինեաց նա եւ պատկեր մի մեծ սակւոյ գիցն Լեւոյ զոր կանգնեաց ի դաշտադեպին վայրի, եւ կռչեաց զմեծամեծս թագաւորութեան իւրոյ ի նաւակատիս պատկերին, եւ հրաման ետ զի ամենայն ազգք եւ լեզուք որ ընդ տէրութեամբ նորա իցեն՝ երկիր պազանիցեն պատկերին, ապա թէ ոչ՝ արեւցին ի հնոց բորբոքեալ: Լճնեքին յանձն առին զհրամանն. միայն ընկերքն Վանիեք չպաղին երկիր պատկերին. եւ իրրեւ չարախօսութիւն մատուցաւ զնոցանէ առաջն թագաւորին՝ եւ սպառնայր նոցա թագաւորն արկանել զնոսս ի հնոցն՝ ասեն ընկերքն Վանիեք համարձակութեամբ. թէ մեր Լատուծն կարող է ապրեցուցանել զմեզ ի հնոցէ հրոյն եւ ի ձեռաց քոց. եւ եթէ չապրեցուցանիցէ եւս՝ ասկայն պատկերի քո երկիր ոչ պազանեմք: Արամաութեամբ եւ բարկութեամբ լի եղեւ թագաւորն. հրաման ետ եւ թնպատիկ բորբոքել զհուր հնոցին, եւ ետ ընկենուլ զՍեդրաք, զՄիտաք եւ զԼքեդնազով (քանզի այնպէս կոչէին զԼճնախոս, զՄիտայել եւ զԼազարիս) պատմաւածանօք իւրեանց եւ ձեռակապօք ի հուր հնոցին:

Իսկ արքն որ զհրամանն կատարեցին՝ սպառեցան ի հրոյն սառակութենէ, բայց նորա շրջէին ի մէջ բորբոքեալ բոցոյն եւ օրհնէին զԼատուծ. եկն եւ հրեշտակն Տեառն առ նոսա, եւ շնչէր հողմ շառաշուկ ի մէջ հնոցին. եւ նորա ամբարձին զձայնս իւրեանց յերգս, եւ զամենայն արարածս կոչէին յօրհնութիւնսն Լատուծոյ:

Իրրեւ խնացաւ թագաւորն՝ զահի հարաւ եւ տակ. «Դալ ետ տեսանեմ արս չորս արձակս, եւ գնան ի մէջ հրոյն, եւ ապա կանուլթիւն ինչ ոչ զոյ ի նոսս. եւ տեսիլ չարորդին նման է որդւոյ Լատուծոյ», Եւ մատուցեալ ի հնոց անդր՝ կոչէր զնոսս արտաքս: Եկին ելին արտաքս ողջանդամ անարատ. եւ վիսյ էին իրացն ամենայն պեւք եւ իշխանք թագաւորին: Այնժամ օրհնեաց Նարուքոզնասոր զԼատուծն Սեդրաքոյ, Միտաքոյ եւ

¹ Եղեկ. ԻԲ. 18—20. — Տե՛ս զպէջս եւս արշաւանց նորա վերագոյն էլ 123:

² Տե՛ս Գ. Թագ. 17. 14:

Երեղնագոյն, եւ արգելոյր պատժովք մահաւ չեանել հայհոյութիւն զՄատուծոյն զայնմանէ։ զի ոչ գոյ այլ Մատուած որ կարող իցէ այնպէս փրկել։ Եւ հանէր նա հրովարտակ պատմել զգորութիւն եւ զնշանս եւ զարուեստս Բարձրելոյն¹։

237

Այլ այն ամենայն նշանք զօրութեան եւ մեծութեան Մատուծոյ զոր ետես Նարուքողոմասոր՝ թուի թէ ոչ ինչ տեւական ազդեցութիւն ի նա գործեցին։ այլ մանուանդ ի յաջողութեանցն հպարտացեալ ամբարհաւածեցաւ, եւ այնպէս ձգեաց յանձն զզատիմն Մատուծոյ. սակայն նախ զգուշացուցեալ խրատեցաւ նշանաւոր ինչ տեսլեամբ։

Եւտես նա յերազի ծառ բարձրաբերձ պտղաղից եւ տերեւտախիտ, որ բազում գազանաց լինէր բնակութիւն, եւ երանէր ի նմանէ կերակուր նոցա։ Այլ զուարթուն մի իջանէր յերկնից եւ բարբառէր զօրութեամբ՝ թէ սահմանեալ է ի խորհրդեան զուարթնոց եւ սրբոց հաստանել զծառք եւ քշտել զոստան, եւ զբունն կապել շղթայիւք եւ թագուլ զի թացցի ի ցօղոյ երկնից եւթն ժամանակս, զի ի միտ առցէ ամենայն կենդանի թէ տիրէ Բարձրելոյն ամենայն թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ զնա։

Եւհարց թագաւորն զՎանիէլ որ եւ Բաղտատարն կոչէր, եւ խնդրեաց ի նմանէ զմեկնութիւն տեսլեանն, զի գիտէր եթէ հոգի Մատուծոյ է ի նմա։ Եւ իբրեւ շատ ստիպեաց թագաւորն՝ եցոյց նմա Վանիէլ թէ ինքն արքայ է ծառն, այլ խորհուրդն Մատուծոյ սահմանեալ է հալածել ողբայի ի միջոյ մարդկան, եւ լինել ընդ գազանս, խոտ ճարակել իբրեւ զարջառ, եւ կալ ընդ ցօղով երկնից ամս եւթն, մինչեւ ծանիցէ եւ ի միտ առցէ թէ տիրէ Բարձրելոյն՝ թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ։ Եւ խրատ ետ նմա քաւել զմեզս իւր ողորմութեամբ, թերեւս երկայնամիտ լիցի ի վերայ յանցանաց նորա Մատուած։

Բայց եւ ոչ յայսմ ամենայնէ եկն ի միտս թագաւորն. քանզի իբրեւ յետ տարեւոր ժամանակի ելեալ ի վերայ արբունական դղեկին զոր ինքն ետ շինել հայէր տեանէր զՆարեկոն, ամբարտաւանեաց սիրտ նորա իբրեւ թէ Մատուած ոմն իցէ։ Եւ մինչ դեռ բանքն ի բերան էին թագաւորին՝ ձայն եղև յերկնից որ զնոյն բանս հրեշտակին որ ի տեսլեան երազոյն երեւեցաւ՝ երկրորդէր։ Եւ ի նմին ժամանակի բանն կատարեցաւ. հալածեցաւ նա ի մարդկանէ եւ եղև իբրեւ զմի ի գազանաց վայրի։

Այլ յետ կատարածի աւուրցն սահմանելոց դաքձան միտք նորա առ ինքն, եկն յառաջին պատիւ թագաւորութեանն, որ-

հենաց զԼստաւած եւ փառաւոր արար զազգայն երկնից, որ կարալ է խնարհեցուցանել զամենեւին այլ զնա յամբարտաւանութեան: Եւ պատմեաց զայս ամենայն Վարուքոդոնոսոր հրովարտակաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս թագաւորութեան իւրոյ: Եւ յսպէս իմն հաւանութեան է թէ վաղվաղակի յետ այնորիկ վախճանեցաւ Վարուքոդոնոսոր թագաւորեալ ամս 43. եւ առնոյր զիշխանութիւնն նորին որդի Նւիդմարովդաբ, որ ծնաւ նմա յԼմիսեայ ի դատերէն Եթզահակայ Մարաց թագաւորի՝ որ եւ յետ ստիպաւ ինչ միոյ թերեւս ի նմին ամի (561) վախճանէր:

Եւ յարաւդաբ եւ կամ Նւիդմարովդաբ (561—559) տկար էր եւ բապեկեցիկ, այլ զթած արտիւ. հան նա զնրէիցն թագաւոր զՆովարիոս ի բանաւ յարում եկաց նա 37 ամ, եւ նապոյց ընդ բազմականս տաճարի իւրոյ ի վերոյ քան զամենայն թագաւորս կողմանցն նաւաճեաց, եւ ասոր նմա հաս արքունական մինչեւ ցօր մահուան նորս: (Յետ երկուց ամաց զՆովարուդաբ սպանեալ Վերիգղասար նորին քեռայր՝ տանայր զթագաւորութիւնն (559—555), եւ անգէն մտանէր ի դաշինս ընդ Արիւստի հօր թագաւորի Նիւդաւաց՝ տալ ճակատ ընդ Մարաց եւ Պարսից եւ Լոյոց առհասարակ միարանելոց ի վերոյ քաղաքական տէրութեանն:

ԺԷ

Մարական - Պարսկական պետութիւն (560 — 330):

328

Այթիւր. Պարսից տառեւ քան զայլ ազգս Աթացացն փոխ ի վերոյ կալն պահելոյ գրով զյիշատակս դարնոց իւրեանց, ոչ եթէ յարդարեալ թիւ պատմութեամբ որ ասաց իմ եր առհասարակ Աթացացն, այլ ժամանակագրութեամբ կամ դիւանագրոյ որ զգուշութեամբ պահէին ի քաղաքն թագաւորս կացս՝ ի Էւաւ, ի Բարիլն եւ յԵրտամն (Բ. Եւր. Զ. 1—3, եւ Եսթեր 2: 3. եւ Ժ. 3, յիշն դիւանագրոյ Պարսից եւ Մարաց. եւ առ Կաեախ ժողովոյն թաւանալ): Այս ժամանակագրութիւնք՝ որպէս ի գէղ իոյ եր լինել յայնպիսի արեւի փահեմն իշխանութեան թագաւորացն Պարսից՝ զգործոց եւ թ թագաւորացն էին. քանզի զնոցա դարնս եւ թ մեծ թիւ եւ արժանի յիշատակաց համարէին: Նոքն իրի իոյ փշա գոյից աւելնէր թագաւորին կային նշանակել զգործս եւ զբանս նորս, մանաւանդ յորժամ հրապարական երեւեր. առ նոքն էին ի ինչոյն (Եսթեր Գ. 12. Ը. 9: Յեւ եւ Եւր...), ի հանգիս աւելել զօրացն (Հերոդոտ. Է. 100.) նա եւ յազմի անդ անպատուց (Հերոդոտ. Ը. 90.): Նոյն գոյից եւ զհրովարտակս եւ զհրամանս թագաւորին հանէին յայլ եւ այլ լեզուս ազգայն յորս աւաքելոց էին (Եսթեր Գ. 12.): Բայց այն ամենայն չէն թիւ մեզ այժմ նպատատւոր, այլ հարկ է դարձեալ առ այլազգի բոց յաւանդիւնց պատմագիրս գիմել, որպիսիք յԵրրոյնցաց անոթ են Եւր, Նեեմի եւ մասնագիր գրոցն Եսթերոյ որ գեղեցիկ թիւ նկարագիր է բարսցն Պարսից, եւ ամենք ի յետին մարգարէիցն. իոյ ի Յոււնաց՝ Հերոդոտոս, Կաեախոս, Քանոփոս եւ Աւիանոս: Աւիանոս աւելու զպատմութիւնն ի գրոցն Արիտագուլեայ եւ Պաղատայ Ղազեանց՝ որ էին ի փառին ընդ Աղեքսանդրի, Եւստի եւ Աւիանոս անցանէ ի կարգ ժամանակից մասնագրացն որ ականառնս կործանման պարսկային տէրութեանն եղին, այս մասեան Աւիանոսի (Արշաւան Աղեքսանդրի)

ժամն առաջը քննաթիշակն եւս որ ի համբերն մտանքն երեւթ է գլխաւոր ազա-
րեւր հնութեանցն Պարսից: Քանիքսնեայ պատմութիւնն ժամն դարձի բերուն
Յունաց՝ լի է պատմութեամբք ներքին հանգամանաց պարսկական աշխարհացն:
Նպմութե լի է սրւով արեւելից եւ իրաւուն Գարսի՝ որ զՅնարս նկարն ըստ
անշխտի ճեմէիդայ եւ Աքլասայայ եւ այլոց հայակաղ արանց յանելոց ի բնո-
րանս Արիացւոցն: Թեպէտ եւ թաղում ուրիշ դիւր տեղաւան փոխափայաւ-
թիւնք եւ զարուստ յայնափան զորափարութեան իւրոյ հետէ ի մտանքն:
Կահոխա եր իրեւ թիշի յարքունիս Արարիքի՝ այն յարոյ վերայ փանտանի
խաղոց ի մարա պատերազմք: Գրեաց 23 գաղութիւնս՝ զորոց քաղաւանն եւ
զհասակաւորս ինչ պահեաց մեզ Փաթիս: Նմին իրի այժմ՝ Հերագասոս յամ-
նայն մասնապէս Պարսից՝ պատմութեանն զաւարդն արեւն ամի: Երկրքն եւս
մոտամբ ինչ են անանտես վկայք եւ մոտամբ ինչ յայտնի երեւին յաղքերաց
ինչ զբով աւանդելոց առեալ, եւ մոտամբ ինչ գարնեալ ի խաւանի զբուցաց:

Գրեթէ այլ ինչ պատմութիւն ստար ի Յունացն եւ յերթացելոցն պատմ-
մադրաց մասաւորնէն վերջին ժամանակագիրք եւ պահեայ Պարսից: որպէս պատմ
մական պահան Փերգասի ի ժամանակէ Ամիրապետացն, եւ առաւել եւս յետոյ
քան զնա այլ եւս ժամանակագիրք: յորոց նշանաւոր են մանաւանդ Միրթանդ
եւ մեւս եւս Միրթանդ նորին որպի՝ զոր ժամն ընարութեան տալորութիւնն ի
կոշիլ խանդերք: Երկրքն եւս ի 24 գորու: Արեւ զրեւին ի խաւանի զբուցաց
որ յորեւելս յայնչափ ժամանակաց հետէ աշտաւազեալ յայժմ՝ յիշին: Այլ նմին
հակառակ եթէ զպատմութիւնս Յունացն որ ընդ Հրեիցն ժամանակագրաց հաւ-
մեմաւորք՝ ոչինչ գտանէ հակառակութիւն ի նոսա ի մեծամեծն: Փայն ոչապէր
պսութիւն ինչ նշմարի երկուց կամ երկոց անուանց թագաւորացն Պարսից: մեւ-
նուանդ զի եւ անուանքն արեւելի բուն յարկորէնք ինչ պատուոյ եթէ, նմին իրի
գիւրքն եր փոփոխել նորս եւ այլազգ առ առա եւ այլազգ առ նոսա լինել: Ըստ
Հերագասոս (Ձ. 98.) Դարեհ նշանակէ հզոր կամ արի: Գերբաւե՝ պատերազ-
մալ, Արտաքսերքսե՝ պատերազմալ մեծ: Իսկ այժմ՝ ընթերցեալ յարձանալ
գիրան Պերսեպոլէայ՝ Արտաքսաթրա՝ թագաւորնն Բեւոյոյ փր ըստ զանգի
էղզոփ: Երբեւն Արեւս նշանակցէ Բեւոյոյ, եւ Գաթիթա՝ փերսիթան:

ԱՆՉԴԵՌ պայազատքն՝ Նարուքոդոնտարայ, Թափուրք ի
քաջութենէ եւ ի զօրութենէ մտաց նորա, չկարէին ունել ի
հաստի զմեծ միահեծան տէրութիւնն՝ որ եւ տկարացեալն էր ի
բազմապատիկ պատերազմաց, անարւստ ել եկաց մեւս նոր պե-
տութիւնն ի Պարսկաստանէ՝ սահմանեալ կատարել զայլ եւս
խորհուրդան Բասուծոյ ի վերայ ազգաց:

Հայն սակս զհիմնիչ այսր պետութեան զԱրիւսոս՝ զորոյ ման-
կութեանն ազպագելափառն պատմութիւն վաղագոյն յիշեցաք.
(Հատած 36), տեսանեմք 200 ամօք կանխագոյն յանուանէ. իսկ
կոչեցեալ մարգարէութեամբ յայն գործ՝ զոր գործեաց, եւ ի մե-
ծութիւնն՝ յոր տմբարձաւ¹:

Արիւսոս իրրեւ զօրավար մօրեզօր իւրոյ Արաքսարայ Բ. (կամ
Պարեհի Մարի 560 — 536²) որդւոյ Աթրաշակայ (կամ Արշա-
լի³) առեալ զգօրս Մարաց եւ Պարսից եւ Հայոց նախ զԱրիւրդա-
սար եւ զղաշնաւոր նորա զԱրիւսոս հարկանէր (555): Թեպէտ եւ
Նարոնիդոս (կամ Բաղտատար ըստ Վանիեի 555 — 538⁴) ամ կո-
տեաց զոր վարձկան անհնարին բազմութեամբ յազիպտացւոց, ի

1 Եւոյ. Խ. — 6:

2 Դան. Ե. 31. 2:

3 Դան. Բ. 1:

4 Դանիէլ աստ՝ որպի Նարուքոդոնտա-

րոյ կոչէ զմաղտատար: այլ որպի եւ

գրաւորն տեսն նշանակէ թաղում՝ անգամ.
ի գիրք Բան, որպէս հայրն եւ մայր՝ նշա-
նակին երբեմն հաւ եւ հանք: Յեւ Դ. Թագ.
Ը. 36. եւ Բ. Մնաց. Ի. 2: Դ. Թագ.
Ժ. 10:

Յունաց, ի Թուրքաց և յայլոց ազգաց Մանջուկներն Եսիաց, և ի ձեռն ետ Արիւսեայ՝ որ անցեալ ընդ Հաղիւս գետ ըստ սահման թագաւորութեան իւրոց սարածանէր սարսափաւ ի Ասպաղոփիս, բայց երկրորդ անգամ պարտեալ ի Ալի-բաէ ի Ճակասաւ՝ ըմբռնեցաւ անգէն ի զլիսուոր քաղաքի թագաւորութեան իւրոց ի Սարգս (550):

Յետ այնք յաղթութեան հնազանդէր Ալի-բա մի ըստ միջէ զհամարէն զՄանջուկներն Եսիաց, յազէական ծովէ ցդեան Եփրատ: Ետա զԵսիս և զԵրարիս, եկեալ հասեալ ի գրուն քաղաքին Ռարեւացւոց: Ընդ ուրեմն մեռ ի պարտութիւն մանեալ Ռաղասաւոր ի Ճակասաւ՝ սմբանայք ի քաղաքն. և այնպէս (յամբ իբրեւ 540) ընէր սկիզբն պաշտօնան քաղաքին որ ստաւոր պաշտօնաւորն և մահաբանաւոր և իոր փառք և 20 ամաց պաշարօք աւ բացեալ անհետրին առ աւնուլ թուէր: Բայց Ալի-բա յերկուս աման յորս գեղերեաց կաց զնոքաւ՝ տայք պեղել անցա՝ տանել զԷւր Եփրատ գետոց ի ծովակ ինչ մերձաւոր, զի ցամաքաւ մասնիցէ զօրն ի ներքս. և Տայք զիշերոյն յորում աւ ըստ ամէ կասարէին ասն արբեցութեամբ և շուտցութեամբ՝ Ռարեւացիքն:

Եւս ասն էր ի զիշերին յորում տղայ Ռաղասաւոր աւնէր խաղիութիւն նախարարաց իւրոց որպէս Ղանիէլ պատմէ: Իբրեւ ընդ գինիս մտին բաղնականքն՝ համան ետ թագաւորն ածել զաղասա արբութեանն զոր խախտեաց տարաւ Նարաքազանտար ի տաճարէն Երուսաղեմացւոց. ըմպէր ի նոցանէ թագաւորն հանդերձ մեծամեծօքն և կանամբքն և օրհնէին նորա զիւրան իւրեանց: Եւս վերջին անօրէնութիւն եղց զլափ չարեացն, զի անգէն ի նմին ժամաւ երեւեցաւ թաթ ի վերայ որմայն որ գրեաց զիր զոր ոչ որ կարէր ընթեռնուլ: Ախմարեցաւ Ռաղասաւոր, ետ կոչել զամենայն խնամաւոր իւր. բայց ոչ որ կարէր ցուցանել զմեհութիւն գրոյն: Եւն ի տաճար անդր տիկինն (թերեւս խնամաւորն Նիսակրիս մայր Ռաղասաւորայ), խրատ ետ թագաւորին կոչել զայր մի յորում կայ հոգի Եսաւծոյ, և յայն ստիս իսկ կացոյց զնա Նարաքազանտար ի վերայ ամենայն խնամանոց աշխարհիս, որ է Ղանիէլ. սա տացէ քեզ զմեհութիւնն: Եւս քեաց կոչեաց զնա թագաւորն, խոտաացաւ տալ բազում ինչ թէ զգիրն միայն մեկնեացէ: Չառ յանձն Ղանիէլ զպարգեւան բայց խոտաացաւ զմեհութիւն բանիցն: Նախ սկսաւ յուշ տանել թագաւորին զմեծութիւն զօրութեան Նարաքազանտարայ, զհպարտութիւն նորա և զպատիւ պատուհասին. եցոյց և նմա իսկ զլիսովն զվերջին գործ անօրէնութեան նորա և զարհամարհանան Եսաւծոյ, և պատմեաց զառաւածապատիւ պատուհան որ առ կուրծս կայր: Ետա ասէ. «Եւս ինչ է զիրդ որ գրեալ է. մանէ, թէկէզ, փարէս»: Եւ այս է մեհութիւն բանիդ. Մանէ, չափեաց

Ետևած զթագաւորութիւն քո՝ եւ վախճանեաց զնա. թէկէզ, կշռեցաւ ի կշեռս՝ եւ գտաւ պակասեալ. փարէս, բաժանեցաւ թագաւորութիւն քո՝ եւ առաւ Մարաց եւ Պարսից, 1 Ըքեղացուցեալ զարդարեաց Բաղասաար զՎանիէլ եւ արար զնա երկրորդ իշխանութեամբն ի թագաւորութեան իւրում:— Բայց անդէն ի նմին գիշերի հարաւ Բաղասաար, եւ անց թագաւորութիւնն առ Վարեհ Մար: 1

Վանգի Նիւրոս ի նմին գիշերի բացեալ զՋրագարձան՝ յերկոցունց կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մարք ի Բարելոն եւ գէպ ուղիղ ի վերայ տանն արքունի. զգիշերապահսն որ ի գինւոջ էին՝ կատրեցին առաջի դրանն: Եւ աւ թագաւորն զազմուին, ետ բանալ զդրունտ արքունեաց իմանալ թէ զինչ իրք իցեն: Այնժամ խուժեցին Պարսիկք ընդ գրունան ի ներքս, եւ յորձակեալ ի վերայ թագաւորին՝ օպանին զնա եւ զայնոսիկ որ զնափաւ էին: Եւ յայէս առաւ Բարելոն ըստ պատմութեան Հերոդոտայ եւ Վսենտիոնեայ, ընդ որոց միարան է պատմութիւնն Վանիելի եւ բանք մարգարէութեանցն (538): 2

239

Յետ ի գլուխ ելանելոյ կործանման թագաւորութեանն Վաղդէացւոց՝ Նիաքսար Բ. (Վարեհ Մար) հրաւիրեալ ի Նիւրոսէ եկն եգ զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ ի Բարելոն, որպէս հաւանութեան թուի՝ արարեալ եւ զՆիւրոս բարձակից թագաւորութեանն, որում եւ ետ իսկ զդուստր իւր զՎիւտիո կնութեան: Եւ յնուհետեւ չորեքին թագաւորութիւնքն՝ այս ինքն Պարսից, Մարաց, Եսորեստանեաց եւ Բարելացւոց ընդ միմեանս յօգեալ եղեն մի միահեծան տէրութիւն, որ ի ծովէն Միջնոյ հասանէր ջիղմանս Հընդկաց, բաժանեալ ի 120 նահանգս. ի վերայ իւրաքանչիւր նահանգացն մի մի նախագար, եւ նախարարքն ընդ իշխանութեամբ երկոց իշխանաց կային, յորոց մին եւ Վանիէլ էր: Բայց թագաւորն կամէր ամրառնալ զնա ի վերոյ քան զամենայն ընկերսն իւր վասն հոգւոյն եւ իմաստութեանն որ ի նմա էին:

Ինդ այն նախանձարեկ եղեն իշխանքն, եւ զի չէին ձեռնհաս մնասելոյ, քանզի ոչինչ բիծ ի նմա գտանէին, յայն իմն ածին զթագաւորն զի հրաման տացէ թէ զաւուրս երեսուն մի որ Եւստուծոյ ումիք կամ մարդոյ կացցէ յաղօթս կամ խնդրեացէ ինչ բայց միայն ի թագաւորէն, սահմանեալ պատիժս՝ արկանել զայն պիսին ի գուր առիւծուց: Վանիէլ լսել լուաւ զօրէնսն՝ բայց ըստ սովորութեանն բացեալ զպատուհանս ապապանից իւրոց դարձու-

1 Դմ. Ե.

2 Հերոդոս. Ա. Բանեփ. Երես Նիւր.

Է. — Եւս. ԺԳ. ԺԴ. ԻԱ. ԻԵ. Երեմ.

ԺԱ. ԻԵ. Ծ.

ցեալ զերեսան ի կողմն Արուստղեմի, կրկնեալ ծուծոյ երկիր եղազ
 Աստուծոյ իւրում երկիցս յաւուրն: Չարախօսքն նորա դիտեալ
 զիրան՝ ամբաստան եղեն զնմանէ առաջի թագաւորին: Իբրեւ յա-
 մէր իմն եւ յապաղէր թագաւորն՝ զայն յուշ առնէին նմա թէ
 առանց եղծանելոյ են օրէնք Արաք եւ Պարսից: Ապա հրա-
 մայեաց թագաւորն արկածել զՎանիէլ ի գուրն եւ զվէմ գրոյն
 ետ կնքել մատանեաւ իւրով, զի գոնեսոյ ի չարչարանաց մարդկան
 զերծուցէ զՎանիէլ:

Իայց Վարեհի հատաւ քուն յաջացն, ոչ կերի եւ ոչ սորս,
 եւ վաղորդայն փութացեալ եհաս ի գուր անդր առիւծուց եւ
 գոչէր խանդաղատանաց բողբոսով: Վանիէլ, ծառայ Աստուծոյ
 կենդանւոյ: Աստուածն զոր դուն պաշտես յաճախ՝ նա փրկեաց
 զքեզ յառիւծուցն: Եւս պատասխանի ներքուստ ի վեր Վանիէլ.
 Աստուած իմ՝ առաքեաց զհրեշտակ իւր եւ եթից զքերանս առիւ-
 ծուց եւ ոչ ապահանջին զե՛ս՝ զի առաջի նորա աւրդութիւն գտաւ
 իմ, եւ առաջի քո, տղայ, քնատ ինչ ոչ տրարի:

Ուարձացաւ յանձն իւր Վարեհ, հրաման ետ հանել զՎա-
 նիէլ ի գրոյ անտի, եւ փոխանակ նորա զչարախօսան նորա հան-
 դերձ կանամբք եւ որդւովք ի ներքս ընկենուլ: Ապա ամենայն
 ազգաց իւրոց հրաման հանէր երկնչել յԱստուծոյն Վանիէլի եւ
 զնել նմա պատիւ, զի նա է Աստուած կենդանի եւ կայ յաւի-
 տեանս. եւ արքայութիւն նորա ոչ եղծումի, եւ արքութիւն
 նորա ցվախճան. օգնական լինի եւ փրկէ, եւ առնէ նշանս յերկինս
 եւ յերկրի:

Աիւրում ի պատկերացն Բելայ սովոր էին մատուցանել Բա-
 բելացիքն օր ըստ օրէ դահամունս կերակրոց եւ ըմպելեաց, զոր
 ուտէին ի ծածուկ 70 քուրմք եւ ընտանիք նոցա, եւ այդպէս իմն
 կարծեցուցանէին թագաւորին թէ ինքն իսկ Բէլ ուտիցէ զնոսա:
 Հաւանեցոյց Վանիէլ զթագաւորն վասն իրացն ասութեան. քան-
 զի ետ նա ցանել ի մեհենին մոխիր եւ փակել ըստ սովորութեան
 զմեհեանն եւ զնել ի վերոյ կնիք. եւ ի վաղիւ անդր տեսեալ
 թագաւորին զհետս ոտից քրմոցն եւ զկանանց եւ զմանկանց նո-
 ցա՝ ի միտ առ զխաբն եւ հրաման ետ կոտորել զամենայն զքուրմն:

Իք դարձեալ վեշապ մի մեծածնդամ որում երկիր պազանէին
 բնակիչք քաղաքին Բաբելացւոց. զսա սպան Վանիէլ հրաման
 տուեալ ի թագաւորէն՝ առեալ նմա ուտել դժուարին ինչ առ
 հալել, եւ այնու եւս ետ առնուլ ի միտ թագաւորին զտկարու-
 թիւն աստուածոցն իւրոց:

Այլ ժողովուրդն յարեաւ հակառակ թագաւորին եւ բռնա-
 դատեաց զնա սպառնալեօք տալ ի ձեռս զՎանիէլ, զոր եւ արկին
 ի գուր մի առիւծուց, ուր կային եւթն առեւծք սովականք եւ

արգելականք ի ստեղծութենէ կերակրոյ իւրեանց: Ըսցց Յէր պա-
հեաց զծառայն իւր ոչ միայն ի ժանեաց առիւծուցն տոկոյց՝ այլ
եւ ած հրեշտակ մի առ նա զԱմրակում մարգարէ ի կողմանց չքե-
տառանի՝ բաւն հարեալ զհերաց զազաթան նորա, եւ երեք
կացոյց զնա ի վերայ գոյ առիւծուցն հանգերձ կերակրովն զոր
պատրաստեալ էր մարգարէն, եւ այնպէս կերակրեալ Ղանիել
տարեցաւ եւ ի տօկոյն մահուանէ:

Այլ խորեւ յետ վեց աւուրց հայեցաւ Թագաւորն տրամու-
թեամբ ի գուր անդր ի ներքս՝ ետեռ զնա նստեալ ի մէջ առիւ-
ծուցն: Երազակեաց ի ձայն բարձր եւ առէ. «Մեծ ես տէր Աս-
տուած Ղանիելի եւ չիք այլ որ քաց ի քէն»: Այս առնուլ զնա ի
վեր, եւ զմնաստեարան Ղանիելի հրամայեաց արկանել ի գուրն, եւ
անդէն յանգիման նորա գէշ գէշ պատատեցան ի գազանացն¹:

(1) Դանց զայս վերջն պատմութիւն ի ժամանակն Իղմարու,
գաբոյ որդւոյ Լարաբոզոնոսօքոյ հանն:

ԶԵՐ

Այսպէս այս տմենայն վշտօք հանդէս եղեւ Ղանիելի եւ յա-
նախեաց մանուանք պատիւ փառաւորութեան նորա, եւ քաջա-
նուն երեւէր նա յարեւելս վասն իմաստութեանն²: Բաց ի պար-
գեւաց մեկնութեան երազոց՝ արժանի եղեւ նա յԱստուծոյ բա-
ղում եւ ազգի ազգի պատմութեանց եւ յայանութեանց վասն
գիպաց. գիպաց՝ որ կանուխ կամ անագան յաշխարհի գիպեցան,
եւ ամենեւին ճշգիւ գտակաւ ելին ի գլուխ:

Այսեւ նա ի տեսչեան կերպարանս իմն Թեւաւոր առիւծու եւ
արջոյ որոյ երեք կողք իցեն, եւ Թեւաւոր քնծու տռ որում շորք
դուլք

կաթի է

բեւին է

նեաց զ

զմիաւոյ

զւռամ

յառաջ:

գաւորութեան Վրիստոսի օւնի³: Այլով եւս տեսչեամբ ետես ի
կերպարանս խոյոյ որոյ երկու եղջիւրք իցեն՝ զի պարտիցի ի քօշէ
սցծեաց՝ զմարտ պատերազմի երկրորդ եւ երրորդ Թագաւորու-
թեանն ընդ միմեանս, եւ ի հինգ եղջիւրս քօշին զԱղեքսանդրոս
զմեծն եւ զչորեսին Թագաւորութիւնսն որ յետ նորա կացին⁴: Այս-
տոյ յայտնեաց նմա հրեշտակն Ղարրիել եւ զպատերազմունսն զոր

1 Դան. 34:

2 Եւէ. 12. 3:

3 Դան. 1:

4 Դան. 2:

տալոց էին զօրաւարքն Նշեքաւորի ընդ միմեանս, եւ զհալածանս
Հրէիցն յԱնտիոքայ Նալիփանեայ որ է պատկեր կանխանկար Նի-
սինն¹: Հոյակապ քան զամենայն յայտնութիւնսն նորա՝ եւթա-
նասուն եւթներորդաց յայտնութիւնն է (538): Աորժամ Վանիէլ
յետ առմանն Ռաբելոնի յորում ժամանակի ընկերոց էր դարձ գե-
րութեան Հրէիցն², աղաչէր յոյժ զՏէր վասն փրկութեանն, երե-
ւեցաւ նմա Վարրիէլ եւ խոստացաւ նմա թէ ոչ Հրեայք եւեթ-
այլ եւ ամենայն իսկ մարդկութիւն յետ եւթանասուն եւթներոր-
դաց այս ինքն՝ 490 ամաց փրկելոց էր (1) ծելովն (Վրիտառիւ)³: —
Այլ յետ բազում ժամանակի արդեամբք ելին ի գլուխ խնդրածք
նորա վասն դարձի գերութեանն:

Վանզի Ախաբսար Բ. կամ Վարեհ Մար՝ երկուք ամբք յե-
տոյ քան զառն Ռաբելոնի վախճանէր, եւ Աւերոս ընկեր միահեծան
թագաւոր Պարսից եւ Մարաց տէրութեանն՝ յամի իբրեւ 536,
եւ անդէն յառաջնումն ամին հանէր հրովարտակ գառնալոյ գե-
րւոյն Հրէից յաշխարհն իւրեանց:

(Յայս մեծանձնութիւն եին Աւերոս ընթերցեալ՝ զայն որ վասն
նորա մարգարէութիւնք էին Նսայեայ՝ զոր ետ նմա իմանալ, որ-
պէս ի գէպ է, Վանիէլ: Թէ ետնս արդեւք ինքն Վանիէլ զար-
ձակումն Հրէիցն եւ միսիթայեցաւ ընդ լոռումն բանից Նրեմիայ մար-
գարէի⁴, այն չէ յայտ. զի ստոյգ իմն թուի թէ անդէն յառաջնում
ամի միահեծան թագաւորութեանն Աւերոսի վախճանեցաւ Վանի-
էլ (536)⁵: Այց մնաց նա սուրբ եւ անուրաս զամենայն երկայնակեաց
կեանս իւր յաղբունիս մեծազօր թագաւորաց, լինալ եւս կցորդ
իշխանութեան նոցա: Աստուած իսկ ի գլխովին «այք ցանկալի»,
կոչէ զնա⁶, եւ յարգեալ գովէ զնա ի ձեռն Նզեկիբէ ժամանակա-
կից մարգարէի որ հաւասար կացուցանէ զնա արանցն սրբոց՝ Նոյի
եւ Ադրայ⁷:

Չէ յայտ թէ զգիրն որ յանուն Վանիեի տնուտնի եւ մասամբ
միով (Ա — Լ:) քաղդէացի լեզուաւ եւ միւսով մասամբ (Բ — ԺԲ)
երրայեցի լեզուաւ գրեալ կայ՝ ինքնին Վանիէլ այսպէս յօրինեալ
եւ կարգեալ իցէ, եթէ այլ դք յարայելացւոյ զիւրաքանչիւր հա-
տածան՝ որ յառաջագոյն ուրոյն ուրոյն լեալ իցեն՝ ի մի մատենան
ժողովեալ իցէ: — Իսկ մեւս եւս մասն գրոցն Վանիեի (ԺԳ —
ԺԴ) ի յոյն լեզու միայն կայ: — (Յառաջնումն մասին (Ա — Գ)
տիրէ նիւթ պատմական, յերկրորդումն (Լ — ԺԲ) տիրեն մար-
գարէական կերպարանք: Այլ ուրեք գտանեմք այնպէս ճշդիւ եւ ժա-
մանակագրական սահմանք ցուցեալ զհեռաւոր հանդերձեալսն որ-

1 Դան. Ժ. ԺԱ:

2 Երեմ. ԻԵ. 18. ԻԲ. 10:

3 Դան. Բ:

4 Յովն. Ես. Կաթմ. ԺԱ. 1:

5 Եսայ. ԽԴ. 28 — 30. ԻԵ. — 6:

6 Երեմ. ԻԵ. 18. ԻԲ. 10:

7 Դան. Ա. 31. Ըստ բնագր. Զ. 28:

8 Դան. Ժ. 11. 19:

9 Եզեկ. ԺԴ. 14. 18. 20:

պէս ի մարգարէութիւնն Դանիէլի, եւ ոչ ուրիշ այնպէս յայանի ցուցեալ տեսնեմք զհամեմատութիւն հեթանոսական պատմութեան ընդ աստուածպետական իշխանութեանն Մեսիայի:

Ք41

Դանիէլ որ ետես ի կենդանութեանն զսկիզբն Պարսկական - Մարական թագաւորութեանն առ Վիւրոսիւ՝ առանձինն տեսեամք մարգարէութեան ետես եւ զամենայն ընթացս եւ զկատարած այսր թագաւորութեան ի ժամանակս պայազատացն Վիւրոսի: «(Յարիցեն, ասէր նմա տեսիլն, երեք թագաւորք (այս ինքն՝ Ղամբիւսէս, Ռմերդիս, Ղարեհ Վ ըշտասպեանց), եւ չորրորդն (Վսերքսէս) մեծացի մեծութիւն (ընչաւետութիւն) մեծ քան զամենեւեան, եւ յետ զօրանալոյ նորա ի մեծութեան (յընչաւետութեան) իւրում յարիցէ ի վերայ թագաւորութեանցն (Յունաց: Եւ (առ յաջորդօք նորա) յարիցէ թագաւոր հզօր (Մակքսանդրոս) եւ տիրեսցէ տէրութեամբ բազմաւ, ... թագաւորութիւն նորա փշրեսցի եւ բաժանեսցի ի չորս հողմս երկնից»¹:

Վիւրոս որ տիրեալ էր միահեծան յամէ 538 յետ մահուն Վիաքսարայ՝ առ եւ զՄարաստան իրրեւ պաշտատական գետերն նորա (Միւստեայ), եւ մոյծ զսովորութիւնս եւ զօրէնս եւ զպաշտամունս Մարաց (զմեդուցն): — Յետ 7 ամաց թագաւորութեան մեռանէր Վիւրոս իրրեւ 70 ամաց. այլ որպէս վասն ամաց մանկութեանն՝ նոյնպէս եւ վասն վախճանի նորա այլ եւ այլ իմն պատմութիւնք կան: Ըստ Երոդոտայ² անկաւ յարշառանի ուրեք ի վերայ Մագքթաց որ բնակէին ի կողմանս ծովուն Վասպից. քանզի խորագոյն միեցաւ յաշխարհն նոցա, եւ վասն այնորիկ պաշարեալ ի նոցանէ շուրջանակի՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ. Տոմիրիս տիկինն որ յաղթեացն իսկ՝ առ զգլուխ նորա եւ արի զնա առ քինուն յաման լի արեամբ: Իսկ Վսենոփոն պատմէ զնմանէ խաղաղութեամբ վախճանեալ³ (յամի իրրեւ 529):

Ի գործոց անտի անագորունութեան մարական - պարսկական զօրուն ի պատերազմի անդ ընդդէմ Բաբելացւոցն որ ըստ մարգարէութեանց պատմին⁴, չմարթի զՎիւրոս իրրեւ զօրավար նոցա անագորոյն դք ցուցանել, քանզի հակառակ իմն թուին մեղմ եւ զգօն բարուցն՝ զոր առ Հրեայսն եցոյց, եւ ըստ իրաւանց պատերազմի այնց ժամանակաց չէր հնար եւ զգօն զօրավարի արգելուլ զգործ անագորունութեան զօրացն մոլեղնելոց:

1 Դան. ԺԱ. 2 — 5:

2 Երոդոտ. Ա. 314:

3 Քսենոփ. Ը. 7:

4 Եսայ. ԺԳ. 15 — 18: Երեմ. ԵԱ. 48, 38:

Ամբիւսէս (529 — 522) ըստ Արքայաց, որքի էր Վիտեաի-
այ դստեր Հոփրայ Ազիպտացւոց Թագաւորի։ Ըստ Ատեսիայ՝ որքի
էր նա Ամիւտիսայ դստեր Աժգահայ Սարայ Թագաւորի։ —
Պայազատեաց զհայրն ի բուն զլիաւոր Թագաւորութեանն, իսկ
եղբօր նորա կրտսերոյ Օմերդեայ (որ եւ Տանիգրսարկէս) տուաւ
Բակտրիա իբրեւ ուրոյն իմն իշխանութիւն բայց ընդ հպատակա-
թեամբ երկցու եղբօրն։ Ամբիւսէս քանզի իբրեւ զԱիւրոս պա-
տերազմասէր էր եւ վայրենի եւս եւ անագորոյն՝ ձեռն ի գործ ար-
կանէր առնուլ ի սուր սուսերի զաշխարհն Ափրիկեցւոց։ Նախ
յերկրէն Ազիպտացւոց առնէր սկիզբն։ Խաղացեալ հասանէր յա-
ջողութեամբ ընդ անապատն Արարացւոց, եւ առ Պեղուսեաւ ի
սրարտութիւն մատնեցան ի նմանէ Ազիպտացիքն որոց զօրավար՝
ինքն Թագաւորն Փսամենիտէս էր։ սա առեալ զմնացորդս զօրաց
իւրոց՝ ամրանայր ի Մեմփացւոց քաղաքին, ուր սպանին իսկ
Ազիպտացիքն զայնոսիկ որ հրեշտակութեամբն առաքեալ էին առ
նոսա։ Իբրեւ յետ սակաւ ինչ միոյ առաւ քաղաքն, 2000 այր յազ-
նուական երիտասարդացն Ազիպտացւոց, յորս էր եւ ուստր Փսա-
մենիտեայ՝ կոտորեցան, ապա ընդ սպանութեանն հրեշտակացն
վրէժս։ Արպէս եւ ինքն իսկ Փսամենիտէս յորժամ նորոգ յապրա-
տամբութիւն զԱզիպտացիոն գրգռէր՝ զնոյն կրեաց։ Այսպէս ան-
կաւ հին անթոռ Փարաւոնացն, եւ Ազիպտոս նահանգ եղեւ Պար-
սից (525)։ Իբրիս եւ Աիւրենէ ինքնակամ հնազանդեցին։

Ամէր այնուհետեւ Ամբիւսէս առնուլ զմեծատուն աշխարհն
Աթւոլպացւոց։ Ի Թերացւոց քաղաքէ անտի առաքեաց նա
30,000 այր ի վերայ Ամոնիայ, բայց ի կիզիչ եւ յաւազուտ անա-
պատին սատակեցան։ Խաղացեալ երթայր ինքնին ի վերայ՝ ամե-
նայն բանական իւրով, բայց առ սովոյն աղետի դարձաւ այսրէն
ի Մեմփիս։ Անդ ետես զի ի ցնծութեան էր ժողովուրդն, թէ նոր
Ապիս գտաւ։ Նա քանզի ի ցաւման էր՝ ետ առնել զանապից
զքուրմնն եւ կոտորել զնոսա պատառ պատառ եւ ցանել ի մէջ
ժողովրդեանն, իսկ զԱպիսն զոր ետ ածել առաջի՝ իւր իսկ ձե-
ռամբ սպանանէր ծիծաղելով եւ զանմտութեամբն նոցա։

Այրենազոյն բնութիւնն Ամբիւսեայ առաւել եւս յաճա-
խեալ անչափ գինւովն՝ այնուհետեւ յանհնարին անագորունու-
թիւնս հատաւ։ Ի բազմաց անտի զոր սպան՝ էին եւ եղբայր նորա
Օմերդիս եւ քոյր նորա զոր սպան պքացի վասն արկանելոյ արտա-
սուս ընդ մահ եղբօրն, եւ այլ եւս բազումք յանմեղաց։ Ապա
լուեալ թէ սպրտամբութիւն լիեալ է ի Շաւշ քաղաքի՝ կամէր
երթալ անդր։ Իբրեւ յերիւար կամէր ելանել՝ ինքն իւրով սուսե-
րաւ խոցոտէր զզիստ իւր եւ մեռանէր անորդի (522)։ Իսկ առաջ-

նորդք ապագամբութեանն էին մեզքն որոց կամեցեալ զՄարտ
միւտանգամ ածել ի գլխաւորութիւն տէրութեան՝ զայր մի մար
յազգէ Օփենդադատ անուն մատուցին ի բարձ թագաւորու
թեան, հանեալ համբաւ թէ Օմերդիս է որ վաղն սպանեալ էր,
տուեալ եւ թողութիւն հարկաց վասն երկոց ամաց. բայց անդէն
ի նմին ամի յայտնեցաւ դաւն, եւ միարանեցին եւթն գլխաւորք
ի ցեղիցն Պարսից եւ զՕմերդիս սպանին անդէն ի անեկի նորա
մասնութեամբ կանանցն:

243

Յետ այնորիկ ընտրեցին միարանեալքն ի միջոյ իւրեանց զՎա
րեհ զկուսակալ Պարսկաստանի զորդի Աբշասպեայ ի տահմէ Նքե
մենեանց ի թագաւորութիւն (522 — 486). Վարեհ հառապա
գոյն արար զերաւուսն իւր ածեալ կնութեան զերկուս ի դասե
րացն Սիւրուսի¹: Եւ յայց նա զանձն արժանի աթոռոյն. քանզի տա
է որ բուն կարգեալ յօրինեաց զպայման առաջնորդութեան թա
գաւորութեանն Պարսից. զի բաժանեաց նա զամենայն թագաւո
րութիւնն ի 20 նախարարութիւնս կամ կուսակալութիւնս ըստ
բաժնի հարկաց՝ տահմանեալ թէ որչափ հասն իւրաքանչիւր տաց
ցէ, որով կուտեաց իսկ զանձս բազումս յոյժ: Ապաւէր եւ զիր
պատերազմի եւ զտեսչութիւն արքունեացն:

Յարեաւ ապագամբութիւն ինչ մեծ ի Ռաբելոն քաղաքի,
ձեռն արկ Վարեհ պաշարել զքաղաքն զայն ամուր. ամիսս 20
զուր աշխատ եղեւ զօրականն, եւ հնալքն Սիւրուսի ելին ի դերեւ,
մինչեւ երկնչէին իմն թէ ամօթալից դառնայցեն յետս եւ հանցին
եւս ի նոցանէ բազում կողմանք: Յայնժամ Օռպիրոս ոմն պար
սիկ յազգէ իմացաւ հնարս փրկութեան. ծայրատեաց նա զանձն
եւ ել զնաց ի Ռաբելոն. անդ կարծեցուցանէր թէ ինքն թագա
ւորն այնպէս պատուհասեաց զնա. վստահ եղեն ի նա բնակիչք
քաղաքին յետ հարկանելոյ նորա միանգամ եւ երկիցս զգօրսն ար
քունի զսակաւաւորս, մինչեւ կացուցանել եւս զնա զօրաւար զօրաց
իւրեանց: Վիւրաւ այնուհետեւ մատնեաց նա թագաւորին զքա
ղաքն (517 — 516): Եւ նա ընդ այնր զնախարարութիւն Ռաբե
լացւոց հանդերձ ամենայն մտիւքն: Կռորեցան մեծամեծք քա
ղաքին եւ առաջնորդք ապագամբութեանն, եւ յայնմ հետէ լի
նէր սկիզբն՝ կործանմանն Ռաբելոնի, զի մասն միամրակուս պարըս
պացն եւ ամենայն աշտարակք բրեալ քանդեցան²:

Սամէր այնուհետեւ Վարեհ տարածանել զիշխանութիւն
իւր եւ արտաքոյ քան զտահմանս թագաւորութեան իւրոյ: Օւս

¹ Աբշասպեայք սեպանեւ գրաց որ յի
շին զՎարեհ տան Վարս Դարեհ որդի
Աբշասպեայ, Աբշմենեան, ուր զհետե
քանայ տան Վարս Գոնդարէն որդի ար
քունի Դարեհի, Աբշմենեան, որովք յայտ

նի ցուցանեն թէ Վարեհ Աբշասպեայ ձ
սկիզբն նորս իրիք հարստութեան թա
գաւորացն Պարսից համեմատ պատմու
թեանցն Յունաց:

² Յետ երեմ. ԵԱ. 50:

առջինն որչաւեաց ի վերայ ազգացն Սկիւթացւոց բնակելոց ի մէջ Զանայիս եւ Ղանուրիոս գետոց, որ ստէպ ոփռէին ապագա-տակ: Ենցեալ ընդ Լաղղեպոսնոս՝ հասանէր ի կողմանս Ղանու-րայ. այլ Սկիւթացիքն անտունք եւ անշէնք՝ կանամիք եւ մանկ-տառվ, գրաստութ եւ պաճարօքն մեկնեալ հանգարտութեամբ անգր եւս ի հիւսիսակողմանն՝ մնային Պարսիկք յանապատ տե-ղիսն: Եւ մին իրի վաստակեալ ի հալածելոյ զնոսա զուր՝ հարկ համարեցաւ դառնալ այսրէն յետս ընդ նաւակամուրջն՝ զոր պա-հէին նմա Յոյնքն եւ Եսիացիք՝ յորժամ թելադիր ընէին քակել Սկիւթացիքն: Բայց թրակիա եւ Մակեդոնիա նուաճեցաւ ընդ հարկաւ (513): Զետ ամաց ինչ առաւ եւ սահմանակողմն շրնդ-կաց աշխարհին (509), եւ յայնմ հետէ թագաւորութիւնն Պար-սից ձգէր ի Մակեդոնացւոց աշխարհէն մինչեւ ց՝ ընդ իիս, եւ հասեալ էր ամենեւին ի ծայր մեծութեան իւրոյ՝ ուստի ընկենոց էր զնա ազգ մի փոքր այլ զօրաւոր, այս ինքն Յունացն ազգ:

Ենդէն առ Ղարեհիւ խկ եղեւ սկիզբն մեծայազմ պատե-րազմացն: Պատճառք պատերազմացն նախ ապստամբութիւնն ե-ղեւ զոր ապստամբեցին Յոյնք որ յԵսիա էին՝ դռեալ օգնակա-նութիւն յԷթենացւոց, եւ հրձիգ արարին զքաղաքն Սաղխա-ցւոց: Բայց ի պարտութիւն մատնեցան զաշխարհքն, եւ Պարսիկք զՄիդեաոս քաղաք վաճառաշահ քանդեցին. յետ այնորիկ յա-րեաւ անմիաբանութիւն, Էթենացիք նաւարկեալ դարձան տե-ղրէն յաշխարհն իւրեանց, ապա Յոյնք միւսանպամ նուաճեցան (503—496):

Զայնժամ գումարեաց Ղարեհ զօրս ի մարտ պատերազմի ի վերայ Յունաց աշխարհին վասն քինուն զոր տնէր. այլ առաջին ճակատն ընդունայն եղեւ վասն մրրկին (492). նոյնպէս երկրորդ ճակատն առ Մարտթանիւ չյաջողեաց (490 Սեպտ. 29). եւ մինչ գեռ թագաւորն կազմէր խաղալ երրորդ անգամ՝ յետ կացին Լաղղապացիքն (488): Մեռաւ Ղարեհ թողեալ ի պայազատու-թիւն զորդի կնոջն իւրոյ Էստասայ: Ղարեհ էր թագաւոր լու՝ ի թագաւորացն Պարսից ի լաւաց:

Օլիւրոս, զԿամբիւսէս եւ զՂարեհ՝ աստուածատուր զիրք խոյոյ նմանեցուցանեն, եւ նշանակեն զարշաւանան նոցա խեթկե-լովն խոյին ի չորեսին կողմանս աշխարհի՝:

244

Վրտերքսէս Ը. (486—465) անեալ եւ կրթեալ ի մէջ կա-նանց, այնչափ միայն ձեռնհաս էր՝ երեւեցուցանել ողբունական իմն շքեղութիւն: Լաղղապացիք ի նեղ անկեալ միւսանգամ մտին

ընդ ընդ՝ բայց զմեղախաբոյն քան զառաջինն (484): Ըստի անտի լուեալ Վանքոեայ բանս թշնամանոց՝ զայրացաւ եղ ի մտի ջնջել պատերազմաւ զՅոյնան հետակորոյս. գումարեաց զյաճախագունդ զօրս թագաւորութեան իւրոյ¹ (483—481): Բայց յետ պարտութեանցն առ Սաղամեաւ (480), առ Պղատէաւ եւ Սիւկաւ զեաւ (479) եղեւ վախճանն այնուհետեւ յարձակելոյ Պարսից յաշխարհն Յունաց. նա մանաւանդ պատերազմ ի վերայ կայր Պարսից ի Յունաց անտի 30ամեայ ժամանակ, եւ կրծեցան ի սահմանաց նոցա Սակերդանիա եւ Թուրակիա (469): Իսկ Վանքոեայ վհատեալ անկեալ՝ ետ զանձն ի խրախուժիւնս. արքունիքն եղեն յայնմ հետէ տեղի տեհնարին անպիտանութեանց, նենգութեանց եւ խարկանոց կանանցն եւ ներքինեաց. եւ յետուստ ուրեմն եւ թագաւորն հանդերձ արքայորդւոյն երկոյս տպանաւ՝ նենգ գործեալ նմա Երտաւանայ որ զլուխ էր անձնապահացն: — Հան ի զլուխ Վանքոեայ զմարգարէութիւնն Երեմիայ ի վերայ Բելայ, փշոեալ մանրեաց զպատկեր նորա եւ արար կապուտ կողուպուտ զմեհեանն²:

Երտաշէս Բ. (Երկայնարագուի, 465—424) երրորդ որդի Վանքոեի՝ զգուշագոյն արար թագաւորութիւն իւր տպանեալ զԵրտաւան: Եւ սովաւ ուրեմն երեւէին նշմարանք անկանելոյ թագաւորութեանն: Եզդիպատացիք՝ ձեռն տաւեալ նոցա Եթենացւոյն՝ կացին յետս երկրորդ անգամ, եւ յետ սաստիկ աշխատութեանց ապա նսւածեցան (463—456): Ի զաշինն խաղաղութեան զոր կռեաց Երտաշէս ընդ Յունաց՝ առ յանձն զազատութիւն Յունացն որ յԵսիա էին (449): Մեզարիւզոս կապարձս դարձոյց եկաց յետս յապատամբութիւն յԵսորւոյ աշխարհին (447), եւ տեւեալ բուէր պատերազմն ընդ նմա մինչեւ ցվախճանն թագաւորին, քանզի բազումք յարքունեաց անտի ի բանի էին ընդ նմա: — Եյս ինչ եւեթ օգուտ էր Պարսից՝ զի առանին զժառութիւնք էին Յունաց (յամէ 431):

Եորին որդի Վանքոեայ Բ. յեզբօրէ իւրմէ Եզդիանուտէ (424) եւ առ յայլմէ ումեմնէ որոյ Ովքոս անուն կոչէր՝ սպանաւ (423): Ովքոս եւ այնուհետեւ ի բարձ թագաւորութեան, որ կոչեցաւ

Պարեհ Բ. (Հարճորդի, 423—404): Սմա առաջնորդէր միշտ կին նորա Պարիսատիս, եւ հզօրագոյնք ի նախարարացն առ անդ սպասամբէին, եւ այնպէս երթայր եւ նուազէր թագաւորութիւնն: Սմին իրի իսկ դիւրաւ յաջողեցաւ Եզդիպատացւոյ ապրտամբել երրորդ անգամ. եւ զտեալ եւս նոցա օգնականութիւն ի Յունաց՝ կացուցին իւրեանց բնակ թագաւորս եւ եղեն դիմաւկալ թագաւորութեանն Պարսից (414—356): Սւաթի եկաց միւսանդամ մեւս եւս փոքր թագաւորութիւն յԵզդիպատ³:

Ի վերայ Երտաշէսի Բ. (Ուշեղի, 404—358) յարեաւ կրտեր եղբայր նորա Սիւրոս Բ. նախարար Սապադոպկիայ՝ դրդեալ եւ

ի մօրէ իւրմէ ի Պարսաստոյ, եւ խաղացեալ գոցր ի Բարեշնիւն օգնականութեամբ (Յունացն, բայց առ Կաւաքաւ պատեալ սնուիալ ի Ճակատու (401): Լաստփն գրգռեցաւ նոր պատերազմ ընդ (Յունաց, յորում անկաւ ի ամառաց մեծ Թագաւորութիւնն Պարսից (396 — 394): Բայց կաշառարեկ լեալ (Յունաց եւ վասն նախանշընդդէմ եւս իրերաց ընկելոյ՝ եղան զաշինք խաղաղութեան ընդ Պարսից, դարձուցեալ այսրէն ի սոսա եւ զԼաւիա կողմն եւս Լսիայ եւ զԵփայրոս կողմ (387): Բայց երթայր հասանէր մօտ ի կործանումն Թագաւորութիւնն առ Լքտաշիս որում տիրէր ամենեւին մայրն իւր. մինչեւ վասն աղեալ շփոթութեանց Թագաւորութեանն եւ սոհմին իւրոյ շեռեալ մեռաւ:

Լքտաշէս Գ. (Ուլքոս, 358 — 337) նորին կրտսեր որդի արար զլու շփոթութեանց սոհմին բնաջինջ սատակեալ ի միում առաք զմնացեալ տունն արքունի: Ի ընել մեծի իրիք ապստամբութեան Փիւնիկեցւոց՝ որոց ձեռնառաւ էին Լզիպտացիքն, ամենեւին նուաճեցան երկրքին տէրութիւնքն. բազում անհարին անագորա նութեամբք (356), եւ Լզիպտացւոց չեկաց այնուհետեւ բնակ Թագաւոր: Բագոգաս ներքինի եգիպտացի յազգէ՝ սիրելի Լքտաշիսի՝ առ զվրէժ զազգին իւրոյ եւ զսպանմանն Լպիսեայ ապանանելով Թունով զԹագաւորն եւ զսոհմն նորա, եւ առաջնորդէր Թագաւորութեանն յանուն Լքշեսի կրտսեր քան զամենայն որդիան Լքտաշիսի (337 — 334): Լպա եւ զսա եւս ընկեց ի Թագաւորութենէն դեղով, եւ մատոյց ի բարձ զվերջն զառակն Պատրիշի Ալքշտասպեայ՝ զԱդոմանոս:

Պարեհ Գ. Ադոմանոս (334 — 330) լու քան զառաջին արեւմտակարն իւր, Թէպէտ եւ ապրել ապրեցաւ ի դուռն Բագոգայ՝ այնու զի կանխեաց բարձ զնա ի միջոյ, բայց չկարէր պահել զԹագաւորութիւնն ի ձեռաց (Յունաց, եւ ինքն եւս վախճանեցաւ ի պատերազմին զոր ընդ Լդէքսանդրի տայր (330): (Տես զմանր հանգամանս պատմութեան Պարսից ի Գլ. ԺԺ. եւ Ի):

245

Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (— 330)

Հայաստան կամ անդէն առ Տիգրանաւ որ օգնական էր Արտաքսէի ի հաստատել նորա զպագական պետութիւնն, եւ կամ յետ այնորիկ՝ եղեւ մասն մի մեծատարած սահմանաց այնք պետութեան: Չայս ի դէպ էր եւ ի լուել պատմութեանն ի համեմատութենէ համօրէն հանդամանաց Լսիայ առ պարսկացի տէրութեամբն իսկնազ. սակայն եւ ժամանակակիցն Հերոդոտոս ի հաշակաւոր համարի անդ 20 բաժանմանց վասն հարկաց յոր բա-

ժանեաց Վարեհ Ուշատաղեաց (522—486) զսահմանս տէրութեանն՝ հաշուի զՀայս ի Սերորդ բաժանանն¹։ Այս արդեամբք իսկ յարձանագիրս տնդ նորին Վարեհի եւ Վահրքաի Մ. ի վերայ աւերակացն Պերսեպոլեայ՝ գտանեմք զՀայս ի համարի աղղացն թնակելոց յայնկայս Նափրատայ՝ որոց զանդիկ կրօնք իցեն, եւ հարկանիցեն հարկս թագաւորին²։ Վմին իրի եւ ի բազմատարած բաւակի անդ նորին Վահրքաեաց էր զօր հայազունդ՝ վահան եւ նիզակ ի ձեռն, յորժամ խաղայր նա ի վերայ (Յունաց աշխարհին (յսակն 483)³։ Որպէս առ Հարձորդաովն Վարեհի (423—404), նոյնպէս եւ առ նորին պայազատաւ Արտաշէսի Ուշեղաւ (404—358) կացին մնացին Հայք հաւատարիմ եւ ոչ յարեցան յապստամբութիւնն Արտաշի Ռ. որ անդէն յարաւարձանեաց աշխարհին նոցա ի Վապարտկիա՝ յարուցեալ էր ընդդէմ Արտաշէսի⁴։ Հուսկ յետոյ ի վերջին պատերազմունս անդ Վարեհի Աղոսմանայ ընդ Մակեդոնացւոց՝ հատեալ կային նոքա ի բանակինորս հեծելովք եւ հետեւակօք⁵, թերեւս զօրաւարութեամբ Վահէի՝ որ սպանաւ իսկ յԱղեքսանդրէ⁶, եւ եղաւ ի վերայ աշխարհին կուսակալ Յիւհրան⁷։

(Յայն սակս յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ յաջորդն Յիւդաանայ Մ. մինչեւ ցայս Վահէ (Վահագն, Մաւան, թերեւս եւ մեւս եւս՝ Առաւան Ռ., Կերսեհ, Օսրեհ, Արմոզ, Վազամ, Վան հայր Վահէի)՝ զորոց Մովսէս Խորենացի ոչ ինչ աւելի քան զանուանան իշխելով՝ վճարէ զպատմութիւնս ամաց 200ոց, շահապք կամ նախարարք եւեթ էին ժառանգութեամբ՝ թերեւս եւ անուն ինչ արքունական ունելով։ Բայց որպէս ի գէպ էր՝ սոքա միայն ի հիւսիսոյ արեւելից Հայաստան երկրին ի միջ հովտի Վուր եւ Արասի գետոց⁸ եւեթ իշխէին։ Բանզն Արեւմտեան եւ Հորաւոյին կողմանք Հայոց աշխարհին՝ զոնեայ անդտին ի ժամանակաց ինչ ուրոյն իմն ընդ այլովք առանձինն նախարարօք կային։

246

Առ Վարեհի Հարձորդաով եւ առ Արտաշէսի Ուշեղաւ ի բաժնի անդ որ անուանեալ կոչէր Արեւմտեան Հայաստան, իշխէր Յերիբազ ի կողմէ բարեկամաց արքայի, մինչ զի յորժամ առ թագաւորին դիպէր՝ նմա միայն իշխանութիւն էր հանել զար-

¹ Հերոդ. Գ. 98. «Դ Պակտան աշխարհն (որ է Կոչն ինչ Հընդիւոց) եւ ի Հայոց եւ ի սահմանորդոց նոցա մինչեւ քնարթեա ծով՝ 400 քանդաք (արեւմտայ զօր հանէին ի բովուրդ)»։

² Հասեն։ Ռիսաւեր, աշխարհ. իրան։ — Հայք կային յարձանագիրս տնդ՝ Արֆն, որպէս առն իսկ յարեւոյցին կոչել զմիջ Պարսից, Արթիւ. իւր. Ս. ԳԼ. ԺԲ. էջ 67։

³ Հերոդ. Ե. «Հայք վառեալ էին ըստ

Փափագացն զմեւ . . . երկօրանց եւս (Հայոց եւ Փափագաց) զօրավոր կայր Արաղմու. որ զչաւսարն Գարեհի (Վաշատաղեան) ունէր ի բնութեան»։

⁴ Քսենոփ. Արշաւ. Պիւր. Գիւր. Գ.։

⁵ Սափնա. Պարս. Գ. Գար. էջ 218։

⁶ խորեն. Ս. ԳԼ. ԼԱ. էջ 127։

⁷ Դիւր. Սիկիւ. Գիւր. ԺԵ. 63։ կուսի. Պարս. Գար. Ե. էջ 515։

⁸ Ջորձ անս վերագրեն էջ 89։

քայ յերիւար¹։ քանզի եւ երիվարք արքայի նժոյգք առոյգք քան զնժոյգան Մարաց հոգարարաւթեամբ նախարարի կողմանցս այսպիսի բուծանէին յարօտս եւ ի նմանէ առաքելին յողորմեան իրբեւաւրս արքունի²։ Ապարանք նախարարութեան նորա էին մեա յափունան Ափրաս գետոյ։ ի վրանի նորա էին գահոյք արծաթի ստիւք, բաժակք, եւ առանձինն հացարարք եւ տակառապետք³։ Ի ժամանակի զի բերն Յունաց զօրավարութեամբ Վանափանեաց ակթեոսացւոյ անցանէր ընդ Արեւմտեան Հայաստան՝ առաքեաց առ նա Տերիբազ այր մի թաղումն եւ գնէր ընդ նոսա գաղինս՝ առ նաւ զպիտոյն իւրեանց, բայց զէնս չապականել եւ չառնել հրձիգ։ Այլ իրբեւ զեղծանել իմն ընդունելութեամբն սկսան՝ գունդ ժողովեալ խուճապեցոյց՝ հեռանալ նոցա յաշխարհէն փութանալի⁴։

Իսկ զգորան իւրեանց ժողովէին նախարարքն այնքիկ մանաւանդ ի լեւոնորդեայն՝ ի Խաղտեաց, ի Տոյոց, ի կողմանց ինչ Բաննոյ եւ ի Նորդուաց։ զի թէպէտ եւ ապստամբ էին սգբա ի թագաւորէն Պարսից, ամբացեալք ի լերինն իւրեանց՝ յորս փութացեալ ելանէին կանամբք եւ մանկաւով յորժամ զօր ի վերայ հասանէր եւ չապին թոյլ մերձենալ գիլս մեծամեծս ի վերուստ թուալելով, սակայն ծառայէին վարձու ի զօրութեաւորին Պարսից։ քանզի եւ էին իսկ նոցա առանձինն զէն երկաթի, զլիւսնոց, վահան, նետք եւ աղեղունք յաղթք եւ անհեղեղք⁵։

Սակայն խաղաղասէր բնակիչք դաշտացն հնազանդեալ հարկաց եւ օրինաց պատառէին յանդէորդութիւն եւ ի մշակութիւն՝ վասն որոյ առանձինն իմն հոգ յանձն էր նախարարացն։ Իւրաքանչիւր գիւղից կամ աւանաց՝ աւանապետք կային անդառին ի նոցանէ, եւ առհասարակ նահապետական իմն կեանք էին նոցա։ Վեղեցիկ ընդունելութիւնն զոր մի ոմն յաւանապետաց անախ եցոյց բիւրուն Յունաց՝ հանդերձ հիւրասէր բարութն նոցա եւ զանաւորական ծանօթութեանցն յառաջադիմութիւն ցաւցանէ։

Իբրեւ հասանէին Յոյնք ձմերայնի յաւան մի յաւանացն՝ վատտակարեկ ի յաճախ ձեանցն՝ ընդ որով բազում անգամ արք եւ գրաստք թաղէին, ընկալան զնոսա արք գեղջն։ Այլ եկն ընդ առաջ նոցա աւանապետն եւ դուստրն նորա՝ հարսն նորամուտ իննօրեայ՝ որոյ այր չէր անդ ի ժամուն զի ելեալ էր յորտ նապաստակաց։ Վեանափոր իմն էին տնկունք նոցա, եւ բերան էր նոցա իրբեւ ջրհորոց, բայց ի ներքս էր ընդարձակութիւն, զդրունան բանային գրաստուց միայն, այլ ինքեանք մարդիկն իջանէին եւ ելանէին ընդ սանդուղս։ Անդէն ի տունս անդ ի մէջ զոմոցն կային մակաղեալ այծ, ոչխար, կով, հաւ, եւ ամենայն իսկ պաճար բուծանէր ան-

¹ Բաննոփ. Արշաւ. Վիւր. Գիւր Գ.

² ԳԼ. Դ.:

³ Անդ ԳԼ. Ե.։ Սարաբ.։

⁴ Անդ ԳԼ. Դ.։

⁵ Անդ.։

⁶ Բաննոփ. Արշաւ. Վիւր. Գիւր Գ.։ ԳԼ. Բ. Բ. Գ. Զ. Chaldaei, Turoi, Persiani, Carduchi.

գէն ի ներքս դալար խոտով : Այլ ի միւսում եւս կողման տանցն էին ցորեան եւ գարի եւ արմախք եւ գինի ի գարւոյ լցեալ ի խառնարանսն՝ յորս եգեալ կային եղեգունք մանունք եւ մեծամեծք զորս ի բերան առեալ ծծէին . եւ էր ըմպելին այն հզօր եւ սատիկ եթէ անասակ ոք ըմպէր, բայց քաղցր իմն էր սովորելոցն : Ասկայն պլուսը նոյնպէս ի գեղան գտեալ էր նոցա եւ գինիս հինս եւ անաշուհոտս եւս, թող զաղգի աղգի եւղն պարտորութեան՝ որովք օծանելին ըստ յունական սովորութեանն իրրեւ աստիկեցի ձիթովն իւրեանց . այս ինքն ճարպ խոզի, կնճիթ, եւղ մզեալ ի դառն նշոյ եւ ի բեւեկնոյ, եւ եւղք եւս անուշութեան ի նոցունց կազմեալք¹ : Ան աւանապեան ի սեղան նոցա միս գառանց, ուլուց, որթուց, հաւուց եւ խոզենի՝ հանգերձ հացիւ ի ցորենոյ կամ ի գարւոյ եւ գինւով : Այլ նոցա ի սպասու հայ մանկտին՝ ընդ որոց տկնարկութեամբ եւեթ խօսէին, իսկ ընդ աւանապետին պարսիկ թարգմանաւ, որում եւ արարին յընտիր՝ առնուլ ի նոցանէ զինչ ինքն կամիցի իրրեւ երախտեացն փոխարէն : Իսկ նա ոչ ինչ ընկալաւ, բայց միայն զի ուր ուրեք յիւրոց ազգակցաց զոր ի բանակին գտաներ՝ տանայր առ թիւն² :

Այլ որ ի բանակի (Յունացն գտան) ի դէպ է թէ այնորիկ էին՝ զորս յարեցուցեալ էին ցայն վայր զճանապարհայն (Յոյնք յինքեանս եւ կամէին տանել զնոսա յաշխարհն իւրեանց (թեւեւս ի վաճառս գերեաց), որպէս տարան զարդի աւանապետին այնորիկ : Վանդի սա յեա ընդունելութեանն՝ զոր եցոց նոցա՝ յանձն առ առաջնորդ եւս լինել ճանապարհաց նոցա հանդերձ որդւովն : Այլ Վիրիստփոս զօրավար առաջապահ գնդին համարեալ թէ թշնամութեան ինչ մտօք տանի զնոսա ընդ անշէնս՝ յեա գծաութեանն գանալից եւս զծերունին առնէ . բայց եւ սա սրացեալ ապրէր գիշերի՝ թողեալ ի արամութեան զազնուականն Վաննոփոն զզօրավար վերջապահ գնդին՝ որ գծակը իսկ ընդ Վիրիստփոսի զի անցոց պնայիտի անցս ընդ առաջնորդ ճանապարհացն իւրեանց : Բայց Ապիւթենէս ոմն զօրավար առ տարաւ զորդեանն նորա զհասակաչափ, դարմանեաց զնա ի տան իւրում ի Մակեդոնացւոց աշխարհին, եւ էր նա նորա մտերիմ եւ հաւատարիմ յոյժ³ :

Այս հասակատարք պատմութեան որոց լոյսն իրրեւ փայլուն մերթ ընդ մերթ շողացեալ եւ իսկ եւ իսկ անհետ լինի՝ շատ եւ բաւական է զայն յայտ առնել՝ թէ տա 200ամեայ տէրութեամբն Պարսից՝ էր դար ոսկի անդէորդութեան եւ մշակութեան Հայոց աշխարհին : Այլ իսկ եւ իսկ յեա այնորիկ սկիզբն առին աղմուկք զինուց առ Վահէիւ՝ վերջին նախորարաւ յորժամ անաուստ դիմեցին (Յոյնք եւ Սակեդոնացիք (330) :

1 Գտնուի . Արշա . Կիւ . Գիւր 7 . ԳԼ . 7 :

2 Այդ ԳԼ . Ե . 3 Այդ ԳԼ . Զ :

Յօրինում 1 պետութեան Պարսից:

1. Ինչպե՞ս որ Տանդերձ որտե՞տե՞ս էր կենդան ամենայն համարէն տէրութեան Պարսից: — Յինն ցեղից անախ Պարսից 2 միայն երեքին զինուորական ցեղքն եղեն յառաջագէ՛մ յիշխանութիւն, յորոց Պասարգադացն ցեղ՝ եւ ի նմանէ տոհմն Աքեմենեան տայր նոցա թագաւորս: Ի նոցանց ընտրէին պաշտօնեայք տէրութեանն եւ սպարապետք եւ յանգիմանակացք թագաւորին: Արպէս առ ամբողջն Արմզդի բակ առեալ ունին բազմամբոխ հրեշտակք լուսոյ հանդերձ եւ թն գլխաւորոք 3, նոյնպէս եւ զամբողջ թագաւորին կային բազմամբոխ արքունիք՝ ա. եւ թն վերին խորհրդակիցք կամ՝ պաշտօնեայք 4, եւ ք. խորհրդականութիւն ինչ քրմական ի մոգացն տոհմէ (իբրեւ գաաաւորք եւ նշանագէտք): Գ. կարգ բարձրագոյն սպասաւորացն արքունի, որ բարեկամք, ազգականք, ծառայք արքայի կոչէին, եւ Դ. գասակք սպասաւորացն խոնարհագու նոց՝ բաժանելոց ըստ առանաւորաց, հարիւրաւորաց, սահմանեալք մեծաւ բազմութեամբ ի գործ մանր մանր ինչ սպասու, Ե. հեծեալք յալլ եւ ալլ ազգաց անթիւք եւ անհամարք, պահապանք առաջի գրանց ապարանիցն: — Օրիորդք յամենայն նահանգաց ընտրանաւ ընդին զտուն կանանց թագաւորին 5, յորոց մի ո՞մն միայն եւ այն յառախ ի տոհմն Աքեմենեանց՝ ընտրէր տիկնաց տիկին՝ առեալ թագ ի գլուխ 6: Ներքինիք գլխաւորաւն իւրեանց մարդպետաւ՝ նոյնպէս ժողովեալք ի նահանգաց, էին իբրեւ պահապանք հոգաբարձուք դարմանոց նոցա 7, որք եւ բազում անգամ յեա ընտանութեամբն յառաջագէ՛մ լինելոյ՝ տիրէին այնուհետեւ կամաց եւ կենաց թագաւորին:

Ի սեղան եւս թագաւորին պարս եւ պատշաճ էր ելանել որ ինչ ազնիւ յիւրաքանչիւր նահանգս էր 8: Այլ ըմպեր նա ալլ ջուր՝ բայց որ ի Բաւնահանգի), զոր բազում սպիւնք յանթա առնաւ նորա՝ եւ ի չուելն եւս նորա 9. ալ սեղանոյ նորա իրիկեցւոց աշխարհին ի մեհենէն Արամազդայ Ա. Բաղիբոնէ Ատուրոց (Հալէք) 10, ցորեան հացի նորա է 11, եւ այսպէս մի ըստ միողէ: — Այն անթիւ սպասուտէին յարքունուստ, այնպէս զի զօրհանապազ ի սեղանոց թագաւորին, յորս անմեղապահք եւ ի

իքն (գարնայնի) յեկրատանս, (ամարայնի) ի Հուշ 12, պնի) ի Բաբիլոն 13: Չուն նման իմն էր պատերազմին իրի խորհրդով չանցանէին ընդ երկիր ինչ անպաղաքեր, զի մի ամենեւին սպառնացի բեր երկրին: Առ արքունեօքն կային գրախաք կամ (ըստ Պարսից) պարտէզք մեծատարածք 14 զի անդէն զօր ի հանգիսի անցանիցէ, եւ երէ փակեալ իցէ ի նմա: Քանզի մեծ իմն զբոսանք թագաւորացն եւ մեծամեծացն էին՝ որք ի պարտէզս

- 1 Organisme.
2 Յեւ վերագոյն էլ 85:
3 Յեւ վերագոյն էլ 168:
4 Բ. եւ Դ. է. 14: Յեւ եւ Եթէք.
Ա. 14:
5 Եթէք Բ. 23:
6 Յեւ Եթէք Բ. 17. ԺԲ. 16:
7 Յեւ Եթէք Բ. 8, 8 — 10:

- 8 Աթենէ. ի Դիոնէ հին մատենագրէ:
9 Հերոդ. Ա. 188:
10 Աթենէ. Բ.
11 Աթենէ. Ա.
12 Սարգ. ԺԵ:
13 Եթէք Ա. 8:
14 Բենեֆ. Խրատ Եւր. Դաւ. Ը:
15 Եթէք Ե. 7:

եւ յարմար վայրս եւմ՝ որ՝ առաւել պարեմաց եր, յոր ընտրեմն մա-
նաւանդ զհիւսիսեկալմանս Ծորատունի եւ կամ զՎրբկանաւան : Գա-
ղար շերմի թագաւորացն էին Պերսեպոլիս կամ Պատարգազ :

2. Տեղագրաճք իմն էին թագաւորին ի նահանգն՝ Սորապի կամ
Նոփորուրի կամ շահապք՝ ի սկզբանն միայն քաղաքային իշխանութեամբ,
որոս կայսրացաներ ինքնին թագաւորն կամ յեզլարց իւրաց կամ յազ-
գականաց եւ կամ փեսայացուցաներ զնոսա գաւերաց իւրաց : Թեպէտ եւ
նուազագոյն իմն չափու՝ սակայն ամենեւին ըստ ձեւոյ որինակի արքունեաց
թագաւորին կազմեալ եւ յարգարեալ էին ապարանք նոցա, ունեւ կանանց
հանգերձ գասակը ներքինեաց : քաղմամբոս ապառաւորք վաւերալք ի-
բրեւ առանին իմն զօրական նախարարացն կամ մասամբ կամ ամենեւին ի
պարսիկ տահմէ 1. շուրջ զապարանօքն ծաղկոցք կամ պարսեզք. եւ ի
զեղեցիկ ժամանակս տարւոյն ելանէր նախարարն ադասաւորքն բնակել
ի վրանս 2. նային դպիրք աւրնթեր նոցա եւ ի նոցա ձեռն հասանէր
նախարարացն հրամանն արքունի 3. Վասն այց հրամանաց եւ վասն այլ
եւս ինչ հաղորդութեան նախարարաց ընդ թագաւորին՝ կային կար-
գեալ սուրհանդակք հանգոյց ի հանգուցե՝ յիւրաքանչիւր նահան-
գաց մինչեւ ցարքունիս թագաւորին 4. — Վորն նախարարացն էր .
փայլ ի վերայ ունել մշակութեան երկրի եւ անասնոցն դարմանաց (յոր
յորդարեին զնոսա եւ օրէնք Ջրագաշապ), եւ թ. ի նոցանց հանեալ
առարել հարկս յարքունիսն :

3. Տնտեսաբիւն էլից եւ հոյց տերութեանն ի հարկաց տառի էր :
Ամենայն Ասիոս համարեալ էր ստացաւս թագաւորին Պարսից 5. նմին
իրի ամենայն իսկ նահանգք թագաւորութեանն ի ապաստ իմն էին թա-
գաւորին եւ արքունեաց նորա. տալ նոցա իւրաքանչիւր զիւրն, բաց ի
Պարսկաստան նահանգե՝ որ ապահարկ իմն էր իբրեւ հայրենի նա-
հանգ տիրոյ ազգին 6. երկու իմն ազգք էին արոց նահանգացն, .
Բերք. զի ամենայն նահանգի տահմանեալ էր տալ որ ինչ ազնուագոյնն
ի նմա էր, որպիսի ինչ՝ ասր, երանգս, ոչխար, երիվար եւ այլ ինչ
ամենայն բարութիւն 7. Բ. Հարկք. յսակայ եւ յարծաթաց սահմա-
նեալք չափով ըստ իւրաքանչիւր նահանգաց 8. Յսակայ անտի եւ
յարծաթաց ըստ չափոյ պիտպիցն սակաւ ինչ տայր հատանել թա-
գաւորն գահեկանս 9 ի ժամանակե ամաթ Դարեհի Վըշասպեայ. քան-
զի յառաջ քան զայն չգայր Պարսից գրամ առանձինն, եւ նախ
Դարեհ. նհատ գրամ. յիշատակի 10, որ յետոյ ընէր ասլորական գահե-
կան նոցա 11. Արքունական իմն իրաւունք էին առնալ բաժն վասն ընդ-
միաց զոր թագաւորքն տառ անդ. յօրինեալ էին յառաջումն անջրգի կող-
մանց աշխարհացն 12, որ. Դարձեալ մեւս եւս իրաւունք՝ որս ձկանցն ի
կրճի անդ. որ կապէ զՄերիս ծովակ ընդ Նեղոս գեաղ. զի ի վեց ա-
միսն յորս ջուրն ընթանայր ի ծովակ անգր՝ գայր առուր առուր մէն մի
աաղանդ, իսկ զմնացեալ վեց ամիսն՝ 20 մաս 13. Ե. Դարձեալ աւերալ ի-
նէին յարքունիս արարք նախարարացն եւ մեծամեծաց սպանելոց, քանզի
առ Պարսկացն կից էր կորուստ ընչից ընդ մահուն պատժոյ 14. Զ. Թերեւս

1 Երոզ. Գ. 128:

2 Բանեփ. Յանե.:

3 Երոզ. Գ. 128:

4 Բանեփ. Իրատ Կիւր. : Երոզ. Ը. 90,

որ զսոս կարգ թագաւորաց կուէ Ալլոս-

բան. առն եւ Եսթեր Ը. 14:

5 Հերոզ. Բ. 116:

6 Երոզ. Գ. 91:

7 Բան. Յանե. եւ Արշա. : Սորապ. :

Հերոզ. Գ. 90:

8 Ըստ հաշուին Հերոզասոյ մփ մփ

145.000 աաղանդ, իբր 15 — 16 փլին Թա-

լեր. Հերոզ. Գ. 20. . . :

9 Հերոզ. Գ. 90:

10 Հերոզ. Գ. 166:

11 Տեւ Հերոզ. Գ. 117:

12 Հերոզ. Բ. 149:

13 Տեւ Հերոզ. Գ. 126:

առաւել քան զայս ամենայն թուին զգանալ թագաւորին ընծայքն կամ պատարագք: զի ըստ հասարակաց իմն սովորութեան տրեւելից ոչ ոք առաջի վերագուծի ուրաք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխէր առանց պատարագաց ելանել, ուր զի եւ մեծամեծք տէրութեանն եւ նախարարք նորինք համայ ջանային ընել թագաւորին: Բայց առաւել յաւաքս ինչ ամից տարեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւաք ծնունդաց թագաւորին հեղոյր զեղոյր յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատարագացն յանախութիւն¹:

Եւս ամենայն հաս եւ բեր երկրի եր միայն վասն գանձան աղբւնի եւ վասն սեղանոյ թագաւորին եւ խանարհագոյն սպասաւորաց աղբւնեացն, եւ այն իսկ վարձք էին սպասաւորութեանն: Եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան եր այն՝ ուստի ամենայն պաշտօնեայք տէրութեան ասուցուան զխարձան:

(Եւսն սակս վասն թաշակի զօրուն եւ ծախուց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նդրայն էին, ուրոյն մատակարարէին: Իսկ մեծամեծաց աղբւնեացն եւ բարեկամաց եւ ազգականաց թագաւորին՝ ինքն թագաւորն որ տէրն համարեալ եր համարէն պետութեան՝ ցուցանէր վարս ինչ կամ քաղաք, մի կամ բազում՝ յորոց ամենայն հասս ըստ չափոյն զոր կամէր, քանզի ճշդիւ զհամար ամենայնի ունէր առ իւր գրով թագաւորն: որպիսի ինչ վասն գոււղ ըստն շահմանեալ եր երկիր ինչ պաղարքեր միջ աւաք գնաց ճանապարհի²: այսպէս եւ Թեմիստոկլի առաւ քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 ապանդ վասն հացի նորա, եւ Ղամփուսիս՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միոս՝ վասն ուռնիկն³: Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս եր եւ ապա դարձեալ անցանէր յարքունիս, բաց ի սասցուածոց ինչ զոր ժառանգութեամբ ունէին ի նախնեաց անկը ի մեծամեծացն Պարսից: Եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորին որ զայնպիսի պարգեւան ընկալեալ էին:

Կ. (1) Բաւորական իշխանութիւնն որ յեւոյ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ եր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութենէ նախարարացն վասն երկրի տպասամբութեան սոցա: Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր պետութեանն Պարսից բաց ի քաղաքային բաժանմանէն՝ ունէր եւ այլ ինչ բաժանումն՝ զինուորական նահանգաց՝ ըստ անդեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն: Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ էին տեղիք ինչ յոր ամի ամի սովորութիւն եր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոցին անդեացն անուանէր եւ զօրականն, որպիսի ինչ կաստողոս գաշա յԱւարդակողման Ասիայ⁴, Թիւմբրա յԱսորոյ աշխարհին⁵, գաշան Ալեական ի Ալիկեկեցւոյ աշխարհին⁶:

(2) Զօրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանատարաց նոցա 10 երորդական իմն կարգու ընէր. 10 աւարաց, 100 աւարաց, 1000 աւարաց, 10,000 աւարաց՝ կային զլիաւորք 10 ապետք, 100 ապետք, 1000 ապետք, բիւրապետք:

Երկու իմն ազգք էին զօրաց՝ ա. Բերդականաց կամ պահակապանաց⁷, որոց առանձինն գործ եր պահպանութիւն բերդից եւ ամուր վայրաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդէս զօրաց. եւ Բ. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի: Գլխաւոր մասն

¹ Պղտան:

² Պղտան: Տես եւ Աիկեր. ի Ա. Ե. Գ. 89:

³ Թուկի. Ա. 139: Նեպոս էլ 39:

⁴ Հերոդ. Ե. 104: անուանէ զնոսա

օրէնս, Νομοὺς.

⁵ Գանեսի. Յնես:

⁶ Անդ:

⁷ Հերոդ. Զ. 95:

⁸ Φρουράρχοι.

նոցա էին հեծելազորք, բայց կային առ նախն եւ հետեւակը ապառա-
զէնք, ազնիւաւորք եւ պարսաւորք: Երկրքին եւս ազգք զօրականացն ա-
նուանեալ կոչէին՝ զոր սրբունի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անտի նա-
խարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ տրանց էին¹, այնու՝ զն
բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս
այլ եւ զգրս²: Քանզի հրամանատարք բուն սրբունի զօրուն ընդ ան-
միջնորդական իշխանութեամբ թագաւորին էին: միայն հրամանաւ թա-
գաւորին արկանէին նախարարքն զնստա ի կիր³, եւ ինքն թագաւորն
ընտրէր զզօրաւորսն⁴ և կամ յաղբունի տահմէ⁵ եւ կամ ի մեծամեծացն
Պարսից⁶, եւ ինքն ընկենայր յիշխանութենէ: Ունէր գրով զհամար նոցա
մի ըստ միոյն առ իւր, եւ զհանգէս զօրացն որ ամի ամի լինէր յամենայն
պեաութեանն, ըստ յաճախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ
ինքն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մնա ի թագաւորանիստ
քաղաքն էին, իսկ ի հեռաւոր գաւառսն զօրավարքն առաքեալք ի
թագաւորէն⁷:

Ասկայն զթաշակ զօրացն (հանդերձ եւ կերակուր) տայր իւրաքան-
չիւր նահանգ ի ձեռս կուսակալին եւ նա բաժանէր զօրացն: Այլ նախ
հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդելեալ ինն էին յաշ-
խարհին իւրեանց առնուլ զվարձան իւրեանց դրամովք՝ աւանդին ամիս
յամնոյ մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան⁸ (իբրեւ մի
սակի դահեկան⁹):

Եւս ամենայն զոր ժողովէր մտաւմբ միով ի բուն ի պարսկական
ազգէն ըստ առաներորդական թուոյ. ամենայն այր պարսիկ տէր կա-
լուածոց պարս էր թէ իցէ ի կարգէ հեծելազօրու, բայց առաւելագոյն
մտաւմբ առեալ լինէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կէսք արտաքոյ
քան զսահման պեաութեան Պարսից էին եւ յօժարէին գալ կամ վար-
ձու եւ կամ յուսով աւարացն ի զնստորութիւն, եւ կէսք անգէն ի
տահման պեաութեանն՝ որք մանաւանդ աջող էին ի հեծանել, օրդէս
վերդանքն եւ Պարթեւք եւ Եպք: Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի
ժամանակէ անտի Եփրոսի փոքու մինչեւ ցկատարած տէրութեանն Ծա-
ղիկ ինն պարսկական զօրացն էին եւ պահապանք իսկ ամենայն քաղաքաց
Փոքուն Ասիայ¹⁰:

Թեպէտ եւ պսպէս գրեթէ ազատացեալ ինն էին ի Ծաղաւ-
թենէ ազգքն նուաճեալք ի խողաղութեանն ժամանակի, սակայն յոր-
ժամ արշաւան ինչ մեծ հասանէր դնել (որդէս առ Դարեհի վաշտա-
պետ, Քանդակեալ եւ վերջնապէս Դարեհի) յայնժամ ընդ ամենայն
պեաութիւնն ելանէր հրաման զօրաժողովոյ:

Եւս մեծութեան զօրաժողովոյն անհնարին ինն մեծ եւ պարասաու-
թիւնն էր: Հասանէր պատուէր հրամանի ի թագաւորէն առ ամենայն
ազգս տէրութեանն, տահմանեալ միանգամայն թէ որ ազգ որչափ պա-
տերազմող կամ երիվար կամ նաւ կամ ուճիկ աաւոյ իցէ յարշաւան
անդր¹¹: Գլխուսն եւ շարժուսն մինչեւ ժողովել մասանց զօրացն ի հե-
ռաստան աշխարհաց աւելեալ ձգէր ամս երիս (յառաջ քան զարշաւանն
Քանդակեալ): Վասն ամենեցուն կայր տահմանեալ ժողովեալ՝ կապագով-

1 Հերոդ. Գ. 137. Թ. 113.

2 Հերոդ. Թ. 109.

3 Հերոդ. Է. 83.

4 Στρατηγους.

5 Հերոդ. Է. 81.

6 Հերոդ. Գ. 167. Է. 83. 88.

7 Քանեպ. Ծանե...

8 Անդ.

9 Ducat.

10 Աւիան. Ա. 9.

11 Հերոդ. Գ. 63. Է. 20.

առաւել քան զայս ամենայն ըստին զգանձա թագաւորն ընծայքն կամ պատրազք. զի ըստ հասարակաց իմն սովորութեան արեւելից ոչ զք առաջի վերագուծի ուրաք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխեր առանց պատրազաց եղանել, ուր զի եւ մեծամեծք տէրութեանն եւ նախարարք նորինք հաճոյ ջանային ընել թագաւորն: Իսկ առաւել յաւուրս ինչ տնից տարեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւուր ներկայ թագաւորն հեղտը զնղտը յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատրազացն յամախաթիւն¹:

Եւս ամենայն հաս եւ բեր երկրի էր միայն վասն գանձան արքունի եւ վասն սեղանայ թագաւորն եւ խմորհարարն սպասարարաց արքանեացն, եւ այն իսկ վարձք էին սպասարարութեանն. եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան էր այն՝ ուստի ամենայն պաշտօնեայք տէրութեան անուցուն զվարձան:

(Այն սակս վասն թաշակի զօրուն եւ ծախաց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նորայն էին, ուրցն մասակարարէին: Իսկ մեծամեծաց արքունեացն եւ բարեկանաց եւ ազգականաց թագաւորն՝ ինքն թագաւորն որ տէրն համարեալ էր համարէն պետութեան՝ ցուցանէր վարս ինչ կամ քաղաք, մի կամ բազում՝ յորոց առնային հաս ըստ շափոյն զոր կամէր, քանզի նշդիւ զհամար ամենայնի ունէր առ իւր գրով թագաւորն. որպիսի ինչ վասն գաւառ բամբշանն սահմանեալ էր երկիր ինչ պաղարեր միջ աւուր գնաց նանագարհի²: պապէս եւ Թեմոսակղի առաւ քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 առլանդ վասն հացի նորա, եւ Ղամիսակա՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միոս՝ վասն ունկին³: Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս էր եւ ապա դարձեալ անցանէր յարքունիս, բաց ի սասցուածոց ինչ զոր ժառանգութեամբ ունէին ի նախնեաց անանք ի մեծամեծացն Պարսից. եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորն որ զայնպիսի պարգևան ընկալեալ էին:

4. (1) Բաւարական իշխանութիւնն որ յեռայ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ էր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութիւնէ նախարարացն վասն երկրիւրի ապաստմութեան սոցա: Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր պետութեանն Պարսից բաց ի քաղաքային բաժանմանէն՝ ունէր եւ այլ ինչ բաժանումն՝ զմեւորական նահանգաց՝ ըստ տեղեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն: Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ էին տեղիք ինչ յոր ամբ ամբ սովորութիւն էր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոցին տեղեացն անուանէր եւ զօրականն, որպիսի ինչ Վաստողոս դաշա յԱւաղակաղման Արիայ⁵, Թիւմբրա յԱսորաց աշխարհին⁶, դաշան Ալեական ի Արիկեցւոյ աշխարհին⁷:

(2) Զօրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանաւորաց նոցա 10 երարգական իմն կարգաւ ընէր. 10 աւորաց, 100 աւորաց, 1000 աւորաց, 10,000 աւորաց՝ կային զլեւաւորք 10 ապեաք, 100 ապեաք, 1000 ապեաք, բիւրապեաք:

Երկու իմն ազգք էին զօրաց՝ ա. Բերդականաց կամ պահակաւորաց⁸, որոց առանձինն գործ էր պահպանութիւն բերդից եւ ամար վարաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդէսս զօրաց. եւ բ. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի: Գլխաւոր մասն

1 Պզտան:

2 Պզտան: Տես եւ Արիկե. ի Ա. Ե. Գ. 83:

3 Թուրքի. Ա. 138: Նեպոս էլ 39:

4 Հերոդ. Ե. 103: անուանէ զնոս

օրէնս, Νομοὺς.

5 Բուհաթ. Յնես:

6 Անդ:

7 Հերոդ. Զ. 95:

8 Φρουράρχοι.

նոցա էին հեծելազորք, բայց կային առ նախն եւ հետեւակը պարսա-
զէնք, ազնիւաւորք եւ պարսաւորք: Երկուքն եւս ազգք զօրականացն ա-
նուանեալ կոչէին՝ զօր արքունի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անտի նա-
խարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ արանց էին¹, այնու՝ զի
բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս
այլ եւ զօրս²: Քանզի հրամանատարք բուն արքունի զօրուն ընդ ան-
միջնորդական իշխանութեամբ թագաւորին էին. միայն հրամանաւ. թա-
գաւորին արկանէին նախարարքն զնոսա ի կիր³, եւ ինքն թագաւորն
ընտրէր զզօրավարսն⁴ եւ կամ յարքունի առհէ⁵ եւ կամ ի մեծամեծացն
Պարսից⁶, եւ ինքն ընկենայր յիշխանութենէ: Ունէր գրով զհամար նոցա
մի ըստ մարդէ առ իւր, եւ զհանգէս զօրացն որ ամի ամի ընէր յամենայն
պետութեանն, ըստ յաճախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ
ինքն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մնա ի թագաւորանիսս
քաղաքն էին, իսկ ի հեռաւոր գաւառսն զօրավարքն առաքեալք ի
թագաւորէն⁷:

Սակայն զթաշակ զօրացն (հանդերձ եւ կերակուր) ապր իւրաքան-
չիւր նահանգ ի ձեռս կուսակաղին եւ նա բաժանէր զօրացն: Այլ նախ
հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդելեալ իմն էին յաշ-
խարհին իւրեանց առնուլ զվարձսն իւրեանց գրամովք՝ առնալին ամիս
յամայ մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան⁸ (իբրեւ մի
սակի դահեկան⁹):

Եւս ամենայն զօր ժողովէր մասամբ միով ի բուն ի պարսկական
ազգէն ըստ տասներորդական թուոյ. ամենայն այր պարսիկ տէր կա-
լուածոց պարս էր թէ իցէ ի կարգէ հեծելազօրու, բայց առաւելագոյն
մասամբ առեալ ընէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կեղք արապքոյ
քան զսահմանս պետութեան Պարսից էին եւ յօժարէին դալ կամ վար-
ձու եւ կամ յուսով աւարացն ի զինուորութիւն, եւ կեղք անգէն ի
սահմանս պետութեանն՝ որք մանաւանդ աղալ էին ի հեծանել, որպէս
Արրկանքն եւ Պարթեւք եւ Եթէք: Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի
ժամանակէ անտի Ալեքսի փոքու մինչեւ յկառարած տէրութեանն Ծա-
ղիկ իմն պարսկական զօրացն էին եւ պահապանք իսկ ամենայն քաղաքաց
Փղբուն Ասիայ¹⁰:

Թեպէտ եւ այսպէս գրեթէ ազատացեալ իմն էին ի Ծառացաւ-
թենէ ազգքն նուանեալք ի խաղաղութեանն ժամանակի, սակայն յոր-
ժամ արշաւան ինչ մեծ հասանէր դնել՝ (որպէս առ Դարեհեւ Արշաւա-
սիայ, Քսերքսեօս եւ վերջնովն Դարեհեւ) յայնժամ ընդ ամենայն
պետութիւնն ելանէր հրաման զօրաժողովոյ:

Ըստ մեծութեան զօրաժողովոյն անհնարին իմն մեծ եւ պատրաստա-
թիւնն էր: Հասանէր պատուէր հրամանի ի թագաւորէն առ ամենայն
ազգս տէրութեանն, սահմանեալ միանգամայն թէ որ ազգ որչափ պա-
տերազմող կամ երիվար կամ նաւ կամ ունիկ տարոց իցէ յարշաւան
անգր¹¹: Դղրդումն եւ շարժումն մինչեւ յժողովել մասանց զօրացն ի հե-
ռաւանս աշխարհաց տեւեալ ձգէր ամս երիս (յառաջ քան զարշաւանն
Քսերքսեայ): Ասան ամենեցուն կայր սահմանեալ ժողովեալ՝ նապագով-

1 Հերոդ. Գ. 127. Թ. 113.

2 Հերոդ. Թ. 109.

3 Հերոդ. Է. 82.

4 Ξερατηγους.

5 Հերոդ. Է. 81.

6 Հերոդ. Գ. 167. Է. 82. 88.

7 Քսենոփ. Ծնունդ.

8 Անդ.

9 Ducat.

10 Աւթան. Ա. 9.

11 Հերոդ. Գ. 83. Է. 20.

կիտ (առ. արշալանաւն Քսենքսեայ) ¹ : Գայր ժողովէր անդր զոր իւրա-
քանչիւր աշխարհաց առաջնորդեալ ի վերակացուաց անձնիւր ազգացն .
բայց անդէն ի պատերազմի չէին ինքեանք վերակացուքն զորավարք , այլ
ի Պարսից եւեթ կային յայնժամ զորավարքն ² . քանզի այս իմն առաւե-
լութիւն իրաւանց տիրող ազգին էր :

Ի միջին վայրի երթալը թագաւորն եւ Պարսիկք զնավաւ . որչափ
խաղալը բանակն յառաջ , գոյնչափ յաւելեալ ի նոսա բնակչաց կող-
մանցն՝ ստաւորանալը բազմութիւնն ³ , մանաւանդ զի մեծ մասն ազգացն
կանամբք եւ մանկաւով գային՝ թող զկահն հանգերձ բեռնաբարձ
գրաստուքն եւ շանցն երամակաւ : Ազազոյն կուտեալ համբարեալ
էր ցորեան ի կողմանսն ընդ որ անցանէին , եւ այլ եւս նաւաք անէին
զհեա , մինչեւ փախկեցեացն եւ Եգիպտացւոց վաղագոյն ի ծովեզերսն
Թրակացւոց եւ Մակեդոնացւոց ամբարել մթերս ⁴ , եւ երբեմն հարկ
խի լինէր թագաւորին վասն պակասութեան ռոճկին յերիս գանդս
զայն ամբաւ զորս բաժանել ⁵ : Իսկ վասն թագաւորին եւ որոց զնավաւն
էին՝ յառաջագոյն տահմանեալ էին նաչքն եւ ընթերիքն ամենեւին բազ-
մախորափէք , մինչեւ նովին եւեթ գաւառիկանալ քաղաքացն ⁶ : Թա-
գաւորն եւ մեծամեծքն կային ընդ վրանք , բայց զորն կայր միշտ բաց-
օթեայ , վասն որոյ եւ ազգի ազգի տխրքն իսկ ծնանէին ի նոսա ⁷ :

Ի՞նչո՞ւ յորժամ ի սահմանակազմէ թշնամեացն հասանէին՝ յայնժամ
ուրեմն լինէր բաժանումն զորուն ըստ իւրաքանչիւր ազգաց . եւ այնպէս
հանդէս անէր նոցա ինքն թագաւորն ⁸ ըստ բիւրաւորաց որպէս էրն
իսկ սովորութիւն Պարսից ⁹ : Ի համօրէն տիեզերական պատմութեան
չիք օրինակ թէ այսչափ բազմութիւն (առ. Քսենքսիւ ¹⁰ 21/2 միլիոն ըստ
Հերոդոտայ) եւ այնչափ այլ եւ այլ ազգք երբեք ի միում վայրի գաւ-
մարեալ կայցեն , իւրաքանչիւր ըստ իւրեանց հանդերձից եւ զարգու-
նքագաստս համարի 60 ազգ , յորոց կէսք ընդ ցամաք կամ հեծեալ կամ
հետեւակ , եւ կէսք ընդ ծով գային ի մարտ պատերազմի : Եւ էր տե-
սանել զՀրեգիկսն ի հանդերձս ասուիս , եւ զԵթովպացիսն ի մարթս տ-
ուիւծուց , զԹուրս 24 նաւերսն ի Գեդրոսիացւոց աշխարհէ եւ զազգան
Թափառականս ի կողմանց Սկիւթացւոց , զվայրենի ազգան որսորդաց , որ-
պիսի ինչ՝ զՍագարտիացիս որք առանց պղնձի եւ երկաթի զնուց՝ մաշ-
կեղէն փոկովք զթշնամիան իւրեանց իրրեւ զջազանան զոր սովոր
էին որսալ՝ ըմբռնէին , եւ անտուտ զՄարս եւ զԲակարիացիս ի հան-
գերձս զարգու , զԵթիոցիս որ գային ի կառս պատերազմի . եւ ի
կառս ձգեալս ի չորից , եւ զԱրաբացիսն ի վերայ ուղտուց իւրեանց :
Գարձեալ զնաւավարսն փախկեցւոց բազմամբոխ նաւամարտիկ նաւաք ,
եւ զՅոննան ասիացիս ստիպեալս տազնապեալս խաղալ ի մարտ պատե-
րազմի ի վերայ տահմակցացն իւրեանց :

(Ազգի ազգի զնուց նոցա՝ . . . Զէնք պաշտպանիչք կամ զբահր էին՝
ստաւաւորս պղնձի կամ ի մորթոյ կարծրացելոյ . վահան զոր կրէին ձա-
խաւ ձեռամբ՝ ի մորթոյ կամ ի փայտէ պատելոյ մորթով , գուն ուրեք
ի պղնձոյ , օծանէին եւս զնա հինքն իւղով զի իցէ տեւական եւ լալիր ¹¹ ,
եւ զբահր կրէին յերկուց մասանց՝ պահպանակք թիկանց եւ լանջաց , ի

¹ Հերոդ. է. 28 :

² Աս. :

³ Հերոդ. է. 110 :

⁴ Հերոդ. է. 187 :

⁵ Հերոդ. է. 26 :

⁶ Հերոդ. է. 181 :

⁷ Հերոդ. է. 119 :

⁸ Հերոդ. է. 118, 119 :

⁹ Հերոդ. է. 59—100 :

¹⁰ Հերոդ. Դ. 87 :

¹¹ Յես. Բ. Թագ. Ա. 31 :

մորթոյ պատերայ բազում անգամ անագիւ՝ դուն ուրեք պղնձով։ Բ. Զէնք փափուք էին՝ սուտեր հանդերձ պատանդիւք՝ պէտպէս ըստ չափոյ եւ ձեւոյ՝ յաջոյ աղջեր, նիզակ՝ ձող երկայն փայտեղէն սուր քնշ Եպիսկոպոսեան։ աղեղն ի կակուղ փայտէ, դուն ուրեք ի պղնձոյ. զմի Եպիսկոպոս ստամբ անգէին ի գետին եւ զմեւ Եպիսկոպոսն ձախու ձեռամբ Եպիսկոպոս եւ աղու ձեռամբ զլարն (ի փոկոյ կամ ի ջղաց եղանց կամ ի մազէ ջորւոց կամ ուղտուց) ձկտէին. նեպքն աղգիազգիք էին յեղեգանէ կամ ի փայտէ երկաթի սլաքաւ ի Եպիսկոպոսն՝ որ բազում անգամ միեւալ էին թուշովք կամ կիզիչ ինչ նիւթով. կապարնքն՝ աման նեւից յաւրանաձեւ էին կախեալ զթիկանց արանցն. պարստաիկք՝ որ էին չուանք լոյնեալք ի միջոց վայրի՝ որովք արձակէին վէժն, գունդա կապարեայս կամ ջահս՝ անհարին ուժգնութեամբ. կառք գերանդապէնք՝ լծեալք Դ, 3, 4 եւ 3 եւս երկաթաց։ Է. Զէնք պաշարման՝ մանգղիոն, բազմապիսի որ էին մեկքենայք մեծամեծք ըստ նմանութեան՝ աղեղան, եւ արձակէին նոյնն Եպիսկոպոսն ինչ իրս՝ հեռի իբրեւ երկուս վառանա. այլ սղթն եւ այլ եւս մեկքենայքն որպէս խոյ, էշ, ագուա՝ որովք Եպիսկոպոսն պաշարացն եւ ի ձեւոյ Եպիսկոպոսն առեալ են զանուանեն՝ ի Եպիսկոպոս արկան ի կիր ընդդէմ նոցա։

248

Աւերակք Պերսեպոլէսայ։

Ի գաշափայտն Մերգաշտայ ի հիւսիսայ արեւելից Շիրաս քաղաքին՝ կան աւերակք արքունական քաղաքին Պերսեպոլէսայ կամ Պարսպամպոլիս. մի մասն աւերակացն այնպիսի են մաքորդք շինութեանցն ի տեղւոյն՝ 24-Միւսար (զորս յեափք նազի Թիւրքէմ կոչէին կարծեալ թէ նկարք քանդակացն զգործս քաղութեան Առաստանայ հին դիւցազին Պարսից՝ ցուցանիցեն), եւ մեւս եւս մասն մաս առ նոսա՝ են շիրիմք թագաւորաց փորեալք ի Ժողոս. քանզի Պերսեպոլիս էր քաղաք գերեզմանաց թագաւորացն Պարսից որպէս, կանխագոյնն ստացաւ։

Աւերակք քաղաքին յեցեալ իմ միով կողմանն ի լեւանն որ առ նոյն կայ՝ յերիս գետիկոնս զառանին հարորդեալս սանգզովք, ամենայն որ ինչ ի հնոց Ժամանակացն Պարսից շինեալ է՝ այն ի գեղեցիկ կնոյ անախ լերինն է, իսկ որ յետոյ առ Առաստանայքն՝ ոչ նոյնպէս։ — Առաջին հոյակապ սանգուզք հանն յառաջին գետիկանն՝ եւ անգէն ելաւնէ առաջի սրահ չորեքկուսի՝ սեամբք յորոց ոմանք կան աւերակն եւ երեւին իսկ ի վերայ նոցա առասպելական գազանք քանդակեալք՝ միեղջերի եւ մարդիկոր (մարդակեր 2). յորոց մին նշանակ ուժգնութեան եւ երազութեան, եւ մեւսն որսաւորական քաղութեան եւ արքունական մասց է։ Այլ եւս իմ նշանաւոր է գետիկանն երկրորդ՝ յոր հանն կրկին ինչ սանգուզք։ Երկուց կողմանց սանգուզն կան քանդակք երեւելիք. ի ձախմէ՝ սղք բազմամբոխ կուտեալ առ անգ՝ յորոց կէսք արկեալ են հանդերձ մարական՝ լայն, եւ կէսք ագուցեալ պինդ զպաքսիկ հանգերն ի մաշկէ։ Ամենեքին զարդարեալք մեծապայծառ՝ քայլաւանեակ ի պարանոցի, ապարանջանք ի բազուկս, գինդք յականջս, որովք յայտնի իսկ նշմարին իբրեւ բարեկամք արքայի։ Աւերակ նոցա դիւանս առ ունեւոր, սուտեր յաջոյ աղջեր կամ աղեղն՝ ի պատեանս իւր. ոմանք ունին բաժակ ի ձեւս (իբրեւ մատուակք), այլք գաւազան խնձորաձեւն գլխովք ի ձեւս (իբրեւ ընտիրք անձնապահացն) 3։

1 Յեռ Խոր. Բ. Գլ. Ը. 42 170։

2 Պարսեպոլիս 25. եւ առ Եպիսկոպոս Գ. 21,

3 Μεροίχορος. Զոսմոկարապիւրյորին

3 Μερόχορος.

Պետականացման պարագային պարտական է հայ յաջմե պատկեր ազգաց ազգաց տերութեանն. գայ գունգ գունգ արանց հնգից կամ վեցից կարգ ըստ կարգէ. բաժանեալ է ի քանդակին խրաքանչիւր կարգ ի կարգացն տերեւով: Թուի իմն թէ գունգն խրաքանչիւր՝ որ հանգերմիւնն ի միմեանց զառանին՝ այլ եւ այլ նահանգացն հանգաւորութիւնը են, որպէս ինչ ի սահմանեալ աւարս աստիկանաց գային յաջմեմիս մասաւն ջանել զաւարս եւ զպատարագս նահանգացն խրեանց՝ որք անգէն երեւին իսկ ի ձեռս նոցա. քանզի յամանց ձեռս կան անօվք՝ սակայն չմարմի որ իմանալ թէ զինչ մեծագին ի ներքս կայցէ, եւ յամանց ձեռս գարձեալ՝ պատմաւնաւք եւ զարգը, եւ գաղանք իսկ: Աւարի խրաքանչիւր գնգին մի մմն զարգարեալ՝ երթոյ յառաջագոյն իբրեւ պատգամաւոր եւ չկրէ ինչ ի ձեռս. ընդ ամենայն են 20 գունգը ըստ թուոյ նախաբարութեանցն հարկահանութեան, զոր Հերոգոստ ունի: — Անգէնն ի գառնիկն անգ. են մեծամեծ գահնէք սեռմիք երկայնեալք (կրբեւ 50 — 60 սան), որոց խոյակք ըստ սովորութեան սեանցն Պարսից յարմեալ են ի գաղանակերպն գլխոյ յենաց յետաւս ի միմեանս՝ յորոց միջոյ իսկ երկայնեալ ձգեալ են հեծանքն: Ի գահնէն յայնտիկ ասոր հանել զառաջեալ թագաւորն զպատգամաւորս նախաբարութեանցն:

Անգէնն ի նախմէ գահնէն կայ շինաւան մեծ 210 չորեքուսի —. ի ամեն յանդիման ընի ինքն թագաւորն նստեալ ի վերայ ամսուոյն ի բարձաւս, պատուանգան ընդ ասիւք. յաջմեմ ունի գաւազան իշխանութեան, յահեկումն՝ անօվ գահից. կայ ի թիկանց նորա պատկեր մարգարէմ՝ զգեցեալ գրեթէ կանայցի (զի թուի ըստ այլ ներքինի), ձանձկան ի ձեռին խրամ, եւ յետոյ նորա՝ զմեակիր թագաւորին: Անձնագահքն կան ի հինգ կարգս զմիմեանք՝ մարտիկան կամ պարսիկ ասկանելիք: Անն ասաղի թագաւորին երկու անօվք, եւ յետոյ նոցա՝ ուր մի (պատգամաւոր) որ բարբառի առ թագաւորն՝ որպէս յայտ ի ձեռանէն է զոր ըստ սովորութեան Արեւելեաց ունի ասաղի բերանոյ իւրոյ: Ի վերաւս ամսուոյ թագաւորին կան գարձեալ կերպարանք մեղջերայ եւ ասիւծաւ. եւ փերսէր եւս թագաւորին՝ վերին կիտմն նման կերպարանոց թագաւորին՝ սաւառնեալ կայ ի վերայ նորա:

Ի են աներակքս պարսիկ արձանագրօք սեպանեւ գրաց:

Հաշակաւոր իմն է արձանագիր նախաբարութեանցն Գարեհի Աջատապեանց: Այս արձանագիր յարմեալ է ըստ աշխարհագրական կարգի. ելեալ ի կենդանե տերութեանն (ի Պարսկաստանէ) երթոյ ընդ արեւմուտս, ապա ընդ արեւելք, եւ գրեթէ բովանդակէ զամենայն ազգան՝ որ իցեն ի մէջ նսիրաս եւ Յիզրիս գետոց ընդ արեւմուտս, Ինգոսի՝ ընդ արեւելք, Յաքարաւոյ՝ ընդ հիւսիսի, Հընգիւաց նսիրան՝ ընդ հարաւ, ապա ուրեմն՝ զամենայն ազգս Իրանոյ կամ Արեւոյ աշխարհին ըստ ամենեւին ընդարձակագոյն մտաց: Ըստ ընթեանիւց Ղաթանի գերմանացւոյ (Հին սեպանեւ արձան.) յետ յիշելոյ զգլխի նահանգացն՝ զՊարսկաստան (Պարսա), աղին մի ըստ միջէ՝

Արեւմտեան նահանգք

1. Քանա (Χανά ի Պագուս)
2. Մագ (Մագալի, Μήδοι, Մադք)
3. Բարխուս (Բարիլոն, — զանգիկ ընդու չունի՝ Լ)
4. Արբահ (Արբելա կամ Արրապոյքիտիս = Արիաքսոյ)
5. Ազուրա (Աթուրա, Աուր, Ասորեստան)

6. Գուգրահա, Կուգրահա (Կոքոս)
7. Արփն (Արփիք, Հոյք)
8. Կապուտաք (Կապուտափիա)
9. Սպարդ (Σάπυρος, 18երորդ նախար. Հերոդ.)
10. Հալա, (Հոյք)

— Դարձեալ՝

11. Ուսկուդա (Օսկուի)
12. Դրհնդա (Δράγγαι)

— Դարձեալ՝ Արեւելեան նահանգք

13. Պարուտահ կամ Պարուտայ (Παρουήται)
14. Ասադարա (Σαγάριοι)
15. Պարզաւ (Պարթեւք, Παρθναίοι)
16. Ջարակ (Ζαράγγαι)
17. Արգաւա
18. Բախարիս (Βάχτροι)
19. Սուգդ կամ Սոգդ (Σόγδοι)
20. Քաւրազմահ (կամ Կաւրազփահ, Χωράσμοι)
21. Ջատագաւա (Σαταγύδαι)
22. Արահաթիս (Αραχώται)
23. Հենդաւ (Հընդիկք, Ինծու)
24. Գադար (Γαδάρται)
25. Սկա (Շակք, Σάκαι)
26. Մակ (Μάκοι)

Այսպէս գիրն չարկանէ դամնայն ձայնաւորան ի կիր, զի ուր զանգիկն լիզու ի գիրս Ջրագաշտայ՝ կատարեալ հնչէ Ահուրամադդա (էտաթիւն ստաւածեղէն), արձանագիրն ասէ՝ Արմիզա, եւ պայտէս լինի մուս պէտպէսն ընթեանայ։ Իսկ լասսէն զձայնաւոր նշանագիրան զոյնաթիկ մուծեալ է ի համեմատութենէ հնչմանց անուանցն որ ի Զենգաւստին գտանին, քանզի մեծ մասն անուանց նահանգացն պնոցիկ կան անգ։

Եւ ի համարայ նախարարութեանցս պսոցիկ յայնկոյս Եփրատայ՝ ցուցանէ թէ չէ ինչ աւելի քան զլափն՝ թիւ նախարարութեանցն զոր Երրայեցւոյ մասնագիրք համարին վասն սահմանայ համարէն պետութեան յայնկոյս եւ յայնկոյս Եփրատայ, կամ «յեթուփարցւոց մինչեւ ջհընդիկս», այս ինքն ընդ ամենայն 127 նախարարութիւնք յետ Կամբիսայ եւ Դարեհի Ալլառապեանց¹, ուր յառաջ քան զաշխարհակալութիւնն նորա (առ Մարն Դարեհիւ) 120 եւեթ համարին²։ Եթն հակառակ՝ սակաւ յոյժ է թիւ 20 նախարարութեանցն Հերոդոտայ³, եթէ չկամիցիմք ըստ հարկաց իմ քաժանուած առնուլ զ20 քաժանմունսն զայնաթիկ, յորո աղաքէն յիշին 60—70 ուրոյն աղքթ թուեալք հակառակ աշխարհագրական կարգի։ Զնոյն եւ զհամարայ նախարարութեանցն ի գեղ է ասել զոր Հէրէնն ժողովեաց ի Յունացն մասննադրաց վասն ժամանակին որ յառաջ քան զարշաւանն Աղեքսանդրի է, ընդ ամենայն իբրեւ 24 (բաց ի Հընդկաց եւ յեգիպտացւոց), յորոց 18 յայնկոյս Եփրատայ իցէ (10 ի Փոքր Ասիա, 11երորդ՝ Ասորիք եւ Պաղեստին, 12երորդ Փիւնիկէ), եւ մեւս եւս 18 յայնկոյս Եփրատայ։

¹ Եթմեր. Ա. 1. Գ. 12. Ը. 9. Յովսէփ. Նափն. Պատմ. 3. Ա. Գ. 4.

² Դան. 2. 1.

³ Երոդոտ. Գ. 66—65.

“ՅԱՌԱՋՈՒԹ ամին (միահեծան իշխանութեան) Աիւրոսի արքայի Պարսից յեա ընդ բանին Տեառն ի բերանոյ Արեմիաց մարգարէի, զարթոյց Տէր զհոգի Աիւրոսի արքայի Պարսից, եւ եա հրաման պատուիրանի յամենայն թագաւորութեան իւրում եւ գրեաց առ ամենեւեան օրինակ զայս. այսպէս ասէ Աիւրոս թագաւոր Պարսից. զամենայն թագաւորութիւնս երկրի ետ ինձ Տէր Աստուած երկնից, եւ նա հրամայեաց ինձ առնել եւ շինել նմա տաճար յԱրուսաղէմ Հրէաստանի¹ : Արդ ի ձէնջ յամենայն ժողովրդենէ նորա իցէ՝ Տէր Աստուած իւր եղիցի ընդ նմա, եւ ելցէ յԱրուսաղէմ Հրէաստանի եւ շինեցէ զտուն Տեառն Աստուծոյ Իսրայելի. եւ ինքն Աստուած որ բնակեալ է յԱրուսաղէմ՝ եղիցի ընդ նմա : Աւ զամենայն պատրաստութիւն իւր առցէ ընդ իւր, եւ տարցի ի տեղին յայն ուր ինքն բնակեացէ. եւ առցէ այր ընդ իւր զամենայն կազմած իւր՝ որ ինչ եւ իցէ, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն, եւ զայլ կահ եւ զանապուհ՝ հանդերձ ընկերօք իւրեանց առցեն ընդ իւրեանս ի պատրաստութիւն տաճարին Տեառն Աստուծոյ յԱրուսաղէմ”² :

“Աւ յարեան իշխանք հայրապետաց որդւոցն (Յուդայ եւ Բեւերամինի, եւ քահանայքն եւ ղեւտացիք, եւ ամենեքեան՝ զորոց զարթոյց Տէր Աստուած զոգիւս նոցա ելանել եւ շինել զտաճարն Տեառն Աստուծոյ յԱրուսաղէմ : Աւ ամենեքեան որ շուրջ էին զնորօք՝ օգնէին եւ զօրացուցանէին զձեռս նոցա՝ տալով արծաթ եւ ոսկի, եւ զկահ եւ զանապուհ, եւ ընծայիւք եւ պատարագօք լցուցանէին զնոսա : Աւ թագաւորն Աիւրոս եւ զսպաս տաճարին (5200 սպասս՝ ոսկի եւ արծաթի) ցլամանասար (ցլ. գրաբարէլ) (Յուդայ)”³ :

Եւ յաղացին ելին այնուհետեւ (536) արք իբրեւ 42,000 հանգերձ 7000 ծառայիւ եւ աղախնաւ. զօրավար էր նոցա ինքն Օորաբարէլ (որդի Սաղաթիեի եւ թոռն արքային (Յեքոնիայ) եւ (Յեառ քահանայապետ եւ այլ եւս գլխաւորք, հասանէին ի Հրէաստան. անդ սկսան շինել միւսանգամ : Ս’ոտ ուրեմն ի ժամանակ տաղաւարահարացն ժողովեցան ամենեքին յԱրուսաղէմ, կանգնեցին զսեղան ողջակիզացն, եւ յայնմ հետէ օրրատօրէ մնալէին զոհքն : Երկին նորա հիմն երկրորդ տաճարին նուագելով զՍաղմոսն ԴՂ, Դ. եւ ցնծացաւ ամենայն բազմութիւնն⁴ :

¹ Եւսպ. ԻԴ. 28 :

² Բ. Մատթ. ԼԶ. 21 — 23 : Բ. Ես. Ե. — 4. Ե. 13 :

³ Բ. Ես. Ե. 5 — 11 :

⁴ Բ. Ես. Բ. 7 : Նեեմ. Ե. 6 : ԺԲ. — 9 :

Իսկ Շամրաացիքն (Սամարացիք) որ յօրինեալ կացին ի խառնելոյ հեթանոսական ազգացն ընդ Իսրայելացւոցն մնացելոց ի Թագաւորութենէ տասն ցեղիցն, եւ զճշմարիտ տառուածածաւնօթութիւն եւ զօրէնս Նաաուծոյ ճշմարտի խանգարեցին սովորութեամբք որ կռապաշտութեան անկ էին, կամէին իմն ունել մասն ի շինուած տաճարին, զի այնպէս ընդ բուն Իսրայելացիան կարիցեն առնել միաբանութիւն հաղորդութեան: Բայց Օորարարէլ, (Յեսու եւ այլ եւս գլխաւորք ժողովրդեանն յիրաւի իսկ մերժեցին զնոսա իրրեւ մոլորեալս հաւատովք: Յայնժամ կաշառարեկ որարին Շամրաացիք զիշխանն Պարսից եւ նորօք հանդերձ ետուն զիրս ամբաստանութեան առ Սամբիւսէս (Արշաւիր կամ Նաուերոս) եւ առ սուտ Թագաւորն Օմերդիս (Արթաասթա), ասել թէ ազգ միասակար է ազգն Հրէից, եւ արգելին զշինուած տաճարին ամս 15՝ մինչեւ ցերկորդ ամ Թագաւորութեան Ղաւրեհի առաջնոյ¹ (535 — 520):

Վանգի եւ Հրեայքն իսկ թուլագոյնք եւ դանդաղագոյնք եղեն, եւ այնմ մանաւանդ զնէին միա՝ շինել անձանց ապարանքան հանել զգործ Տեառն ի գլուխ: Յայնժամ առաքեաց Նաաուած զմարգարէսն Ննգէ եւ Օւրարիա առ նոսա. սորա ցուցին նոցա կշտամբելով զանփութութիւն նոցա, քաջալերեցին բանիւք բազմօք, խօսեցան աւետիս եւ ցուցին զառաւել պայծառութիւն առյապա ժամանակաց՝ նշանակեալ զգալստենէ (Ծելոյն)²: Օգրացեալ ի բանից մարգարէութեանցն՝ ձեռն ի գործ արկանէին Օորարարէլ եւ Յեսու տանել յառաջ զշինուածն առաւել եւս փութով, եւ ի հարցանել զնոսա նախարարին Պարսից՝ յիշեցուցին զհրամանն Սիւրոսի:

Եւ իրրեւ գտաւ ի գիրս յիշատակարանաց Թագաւորութեանն ամենեւին համեմատ բանից նոցա՝ հրաման հանէր Ղաւրեհ ոչ միայն չարգելուլ զՀրեայսն ի շինուածոյ անտի՝ այլ եւ զամենայն պէտս պատարագացն տալ յարքունուստ, զի արասցեն տղօթս վասն կենաց Թագաւորին եւ որդւոց նորա: ԴՆդիւ հանին ի գլուխ իշխանքն զհրաման Թագաւորին եւ փութանակի գործէին զգործն:

Ի վեցերորդ ամի Թագաւորութեանն Ղաւրեհի Ն. կատարեցաւ շինուած տաճարին, եւ եղեն նաւակաւիք ուրախութեամբ. ապա պահեցաւ առհասարակ պատեքն³ յամի 515:

Սինչեւ ցեւթներորդ ամ Թագաւորութեան Արտաշէսի Առաջնոյ չսիշեն ինչ գիրք զիրացն (Յուդայ, բայց անդէն իսկ ի նմին անջրպետութեան ժամանակի մեծ իմն անցք ընդ Հրեայս անցին: Այնր պատմութիւն անկ է կամ ժամանակի այսր Արտաշէսի Ն. կամ որ յառաջ քան զնա Թագաւորէր Վսերքսեսայ Ն. նմին իրի իսկ է ի մէջ 483 — 474, կամ 462 — 453 ամաց: Ս. ան

երկոցունց եւս կարծեաց կան պատճառք ի միջի: — Մէք առ այժմ այնպէս համարեցուք թէ Արշաւիրն (կամ Արտաշէսն) գրոց իցէ Վսեղքոյն Ա.:

250

Արշաւիր յերրորդում ամի թագաւորութեան իւրոյ (իրրեւ 483) առնէր ուրախութիւն իշխանաց թագաւորութեան իւրոյ եւ յերկարեալ ձգեցան խնջոյքն աւուրս 180: Այնպիսի արագ ուրախութիւն եւ ժողովրդեանն եւթն օր ի Հաւշ քաղաքի ի դրախտսն արքունի, եւ տիկինն Ասթինէ (Վաշթի) առնէր ուրախութիւն կանանցն: Իրրեւ ընդ գինիս եմուտ թագաւորն, արտաքոյ քան զսովորութիւն Արեւելեայցն հրամայէր ածել գինի իւր առաջի՝ ցուցանել զգեղ նորա հնազանդելոցն: Թշնամանա զիրան համարեցաւ Ասթինէ, եւ չառ յանձն երեւել. ի ցաւման լինալ թագաւորն եհարց ցմեծամեծս իւր թէ զինչ պարտ իցէ գործել. սղբա սպաս արարեալ ասեն. ոչ եթէ արքայի միայն ընդդէմ դարձաւ Ասթինէ տիկնաց տիկին, այլ ամենայն իշխանաց եւ կուսակալաց արքայի. եթէ կամ իցէ եւ հաճոյ թուեցի արքայի՝ անկցի նա ի տիկնութենէ իւրմէ, զի լինիցի նա օրինակ զգուշութեան հնազանդել կանանց՝ պառնցն իւրեանց: — Հաճոյ թուեցաւ բանն՝ Արշաւրայ եւ մերժեցաւ Ասթինէ¹:

Եւայց ի գաղարել թագաւորին ի բարկութենէ անտի՝ կարող էր զգործն Ասթինեայ ըստ ճշմարիտ դատաստանաց առնուլ ի կշեռս, այլ կամ վասն զի չկարէր կաշել զնա յետս կամ զի չկամէր իսկ, յիշեցուցին նմա ընտրել այլ տիկին փոխանակ Ասթինեայ, եւ նա առաքեաց ընդ ամենայն թագաւորութիւն իւր խնդրել աղջկունս կոյսս գեղեցիկս:

Աստուծոյ իսկ այնպէս յարդարելով զտաւ ի միջի նոցա Նաթեր իօրայելացի յազգէ գեղեցիկ յոյժ, սան եւ գուտար եզրօրն Մուրդքէի՝ որոյ հայր հաւուն Աիս եկեալ էր ընդ արքային Յեքոնիայ ի Վաբելոն: — Նազիտ Նաթեր շնորհս առաջի թագաւորին, եւ յեւթներորդում ամի թագաւորութեան նորա սուղպատիւ տիկնութեան² (479): Այն երկոց ամաց եհաս տազնապ մեծ ի վերայ Իսրայելացւոց: Փառաւորեալ էր արքայի զհաման ամաղելկացի յազգէ յարքունական տահմէն Ազազայ, առաւել քան զամենայն իշխանս թագաւորութեան իւրոյ, եւ ամենեքին որ մասնէին եւ ելանէին յարքունեացն՝ զնէին նմա պատիւ երկրորդագութեամբ: Միայն Մուրդքէոս որ ի ժամանակէ անտի տիկնութեան սանուն իւրոյ իրրեւ յարքունիս իմն էր, չպազանէր նմա երկիր, զի այնպէս իմն թուեցաւ նմա թէ պաշտաման իմն երկրպագութիւն է այն:

1 Եթ. Ա. 2 Եթ. Բ.

Իբրեւ զայս զգաց ամբարտաւանն եւ հզօրն Համան՝ եղ ի մօի ոչ ի Մուրդբէէ միայն, այլ եւ ի համօրէն իսկ ազգէն Իսրայելացւոց ընդ որում ատելութեամբ իսկ էր՝ հանել վրէժս բարձեալ զնոսա հետակորոյս ի միջոյ (474)։

(Համախեաց նա խօսել չորիս առաջի Թագաւորին զազգէն զայնմանէ մինչեւ ան ի հաւան զԹագաւորն . յետ այնորիկ զհրովարտական օրչափ ինչ պիտոյ էր՝ յօրինեալ կնքեաց Համան մատանեալ Թագաւորին, եւ փութանակի հրեշտակս արձակէր ընդ ամենայն Թագաւորութիւնն բնաջինջ սատակել զազգն հրէական¹։

Իբրեւ լուան Հրեայք զհրաման կոտորածին՝ մօտին ի սուգ մեծ . բայց Մուրդբէ խօսեցաւ . ընդ տիկնոջն Լաթերայ թէ այս իսկ պարտք են քո աղաչել զԹագաւորն վասն փրկութեան ժողովրդեան քո՝ եւ քո իսկ կենաց վտանգաւ։ Պատուէր ետ Լաթեր զի պահեցեն Հրեայք առհասարակ պահս, զնոյն եւ ինքն պահէր հանգերձ խոնարհութեան եւ յուսալից աղօթիւք . ապա զարգարեալ ամենայն զարդու տիկնութեանն, հակառակ իմն արքունական հրամանացն եմուտի սենեակ Թագաւորին, բայց սիրով ընկալաւ զնա Թագաւորն, եւ հրաւիրեաց եւս Լաթեր զնա եւ զՀաման ի կոչունս իւր²։ Բայց Արշաւիր անքուն հանէր զգիշերն ի դլուխ, նմին իրի ետ բերել եւ ընթեռնուլ առաջի զգիրս յիշատակարանաց Թագաւորութեանն։ Ընդ յիշեցաւ դաւն զոր նիւթեցին երկու յիշխանաց անտի նորա սպանանել զնա, եւ թէ որպէս գուշակեաց Մուրդբէոս³։ Եւ հարց զՀաման Թագաւորն՝ զինչ արժան իցէ առնել առն զոր արքայ կամի փառաւորել։ Իսկ սիրելին արքայի Համան զմտաւ անեալ թէ զիւրմէ իսկ անձնէ ասիցէ՝ ետ պատասխանի թէ պարտ է այնպիսում ազուցանել զպատմունքան Թագաւորին, եւ միում ի մեծամեծացն տանել զնա ի վերայ երիւարի Թագաւորին ընդ հրապարակս եւ քարոզ կարդալ թէ այսպէս եղեցի մարդոյ զոր արքայ կամի փառաւորել։ Յայնժամ հրամայեաց Արշաւիր Համանայ առնել Մուրդբէի զոր ինչ խրատն ետ⁴։

Եւ ինչ յայտնեալ էր Համան ցիւրան զամօթն իւր, կոչեցաւ ի կոչունսն Լաթերայ։ Իբրեւ անդէն ի կոչունսն էր՝ հրամայեաց Թագաւորն Լաթերայ խնդրել իրս ինչ զոր կամիցի . եցոյց սա նմա զխորհուրդ սատակմանն Հրէիցն՝ այս ինքն զիւրոյ ազգին, զոր Համանն խորհեցաւ, եւ աղաչեաց վասն կենաց ազգին։ — Բարկացաւ Թագաւորն ի վերայ Համանայ, եւ իբրեւ ոմն ի սենեկապետացն ազգ արար թէ Համանայ պատրաստեալ է փայտ մեծ վասն Մուրդբէի, հրաման ետ Թագաւորն կախել զՀաման զփայտէն⁵։ Օգանձն Համանայ պարգեւեաց Լաթերայ Թագաւորն,

1 Եւթ. 9.
2 Եւթ. 7, Ե. անս եւ 24, 27.
3 Եւթ. 7.

4 Եւթ. 1. 21 — 23. եւ 24.
5 Եւթ. 2.
6 Եւթ. 5.

եւ զպատիւն նորա եւ Մուրդբէի։ Եւ ինդրեաց հրաման լաւ
թեր զի գրեցին հովարաակբ եւ տացի համարձակութիւն շրէից
պաշտպանել անձանց յերեսաց թշնամեաց եւ սպանանել զնոսա։

Գրեթէ յ13 աւուր ամոյն երկառասաներորդի՝ զոր սահմա-
նեալ էր շաման վիճակաւ՝ յոր սաստկման շրէիցն, եղև սաստ-
կումն թշնամեաց նոցա։ քանզի ոչ ոք իշխէր ընել նոցա ձեռն-
առ։ — Խրատու Մուրդբէի (որ է թերեւս, որպէս հաւանու-
թեան թուի, մատենագիր գրոցն Նաթերայ) կարգեցաւ Փուրիմ,
այս ինքն տօն վիճակաց առ յիշատակի սքանչելի փրկութեանն,
եւ կատարեցաւ տօնն ուրախութեամբ աւուրս երկու։

Նա եւ ցայսօր իսկ շրեայք յետ միօրեայ պահոց (ի մէջ
Փերրուար եւ Մարտ ամոց) կատարեն զնոյն տօն մեծաւ աղմկաւ
եւ ուրախութեամբ աւուրս երկու։ Ի ժողովրդանոցսն ընթեռնուին
զգիրսն Նաթերայ, եւ քանիցս անգամ յիշի անունն շամա-
նայ՝ անհնարին աղաղակ եղեալ գոչեն, եւ սաստկանայ աղմուկն
զմուրճան բախելով։ Եռնեն կռուես, այլ բաշխեն եւս տուրս աղ-
քատաց առատութեամբ։

251

Եթէ (հակառակ առաջնոյ կարծեացն) Երտաշէս Ը. (465 —
424) է Երշաւիր թագաւոր զոր աստուածեղէն գիրք յիշեն՝ ապա
հաւանութեան իմն է թէ Նաթեր իսկ ընեալ իցէ պատճառ
հրամանին՝ զոր եւ Երտաշէս Ը. յեւթներորդ ամի թագաւո-
րութեան իւրոյ (իրբեւ 458) շրէիցն մնացելոց ի սահմանս թա-
գաւորութեան իւրոյ, դառնալ ի շրէաստան։ Գրեալ էր հո-
վարաակն առ Նզը քահանայ եւ դպիր օրինաց՝ որ էր ի զուակէ
քահանայապետին Սարայեայ, որում տայր իշխանութիւն թա-
գաւորն զիրս աշխարհին շրէաստանեաց յարդարել, ըստ շրէիցն
օրինաց։ Նոտ նմա եւ ոսկի եւ արծաթ բազում, եւ համարձա-
կութիւն ժողովել տուրս, եւ պատուիրեաց գանձապետաց իւ-
րոց եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց զկարեւոր կարեւոր պէտան տալ
նմա։ Իսկ Նզը ժողովեաց իրբեւ 6000 այր խրայելացի յայլ եւ
այլ ցեղից, պահեաց ընդ նոսա պահս, զի զճանապարհոյն պաշտ-
պանեսցէ նոցա Եստուած, եւ եհաս նա յաջողութեամբ յարու-
սաղէմ եւ ետուն զգանձան ի տաճար անդր, մատուցին պատու-
բազս զոհութեան, եւ գտին յիշխանաց թագաւորին զամենայն
որ պիտոյ ինչ էր։ Արեւոր իմն էր գալ Նզրայ յարուսաղէմ, զի
սարդեալ մտեալ էին ի շրեայսն չարաչար սովորութիւնք։ չար
քան զամենայն այն էր զի հակառակ օրինացն առնոյին զդատերս
Վանանացւոց կնութեան, նա եւ բազումք ի ղեւտացւոցն զնոյն
գործէին։ Իրբեւ լուաւ զայս Նզը՝ սկսաւ լալ առաջի Տեառն

1 Եւթ. Ը. Բ. 42. 2 Բ. Եւթ Ե. 3 Բ. Եւթ Ը.

ժամն մեղացն այնոցիկ: Ապա ժողովեաց զժողովուրդ երկրին եւ առ խոստումն յխարայելացւոցն թէ արձակեցեն զկանայսն օտարութիւն. եւ որ ինչ կարեւոր ի դոյն գործ էր՝ կարգեալ յարդարեցաւ¹: Այժմ իսկ հաւանութեան է թէ Նզը է որ ժողովեաց ի մի վայր զգիրս սուրբս, եւ այնպէս եղ հիմն Ամնոնի հնոց կտակարանաց: — Նա գրեաց զԱ. գիրսն Նզըաց, թերեւս եւ զերկուս գիրս եւս Մնացորդացն:

252

Ի ժամանակի զի Նզը ի Հրէաստանի գործէր՝ էր եւ Նեեմի, որպէս թուի, յարքունական տոհմէն Ղաւթի, յարքունիս Արտաշէսի Ա.: Առեալ նորա զըոյց թէ տակաւին շշինեցան պարիսպքն Նորուստղէմի՝ լի լինէր տրամութեամբ այրն ճշմարիտ խարայելացի. լայր, պահէր, կայր յաղօթս առաջի Տեառն եւ յիշէր յուսով առաջի Աստուծոյ զխոստումնն նորա²: Իբրեւ եհարց զնա թագաւորն թէ զմէ տրամեալ իցէ, ասաց յայտ զպատճառսն եւ առ հրաման երթալոյ յաշխարհն իւր, եւ այն՝ իբրեւ կուսակալ ի 20երարդ ամի թագաւորութեանն Արտաշէսի (445):

Հրամայեաց սկիզբն առնել շինուածոյն. այլ բազումք յիշխանաց թագաւորին որ ի տոհմից Վանանացւոց էին՝ սկսան արգել լինել³: Առաջնումն ծաղը եւ այսպանութիւն միայն էր, նմին իրի չդանդաղեցաւ Նեեմի կարգեալ յօրինել զպատրաստութիւն գործոյն եւ զգործ պարսպին բաժանել այլ եւայլ ցեղեցն⁴: Բայց իբրեւ տեսին իշխանքն թէ յառաջադէմ է գործն՝ կռեցին դաշինս ընդ բազմաց ի Վանանացւոցն արգելուլ բանութեամբ զշինուածն: Հրեայք կային յաղօթս եւ կարգէին պահապանս. իսկ Նեեմի հրամայեաց զի մասն մի ժողովորդեանն վառեալ կացցէ բախել ընդ թշնամեացն, եւ մնացեալքն ածեալ սուսեր ընդ մէջ գործեսցեն զգործն: Ինքն իսկ Նեեմի առաջնորդէր ամենայնի ժրութեամբ, իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ⁵: Իսկ թշնամիքն որոց գլուխ Ամնարադատ էր՝ ջանային այնուհետեւ նենգաւ առնուլ ի բուռն զՆեեմի կոշելով բարրանօք գալ խօսել բերան ի բերան. բայց սպրեցաւ Նեեմի իմաստութեամբն ի նենգութենէ նոցա: Չգնէր նա նոցա միտ, վարէր ստէպ յառաջ զգործն, եւ յետ 52 աւուրց ել ի գլուխ շինուած պարբապոցն. մինչեւ նշմարել իսկ հակառակորդաց զԱստուծոյ գործակցութիւնն⁶: Նեեմի ետ կախել զգրունան եւ կացոյց պահապանո ի վերայ⁷:

Ի տօնին տաղաւարահարաց ժողովեցաւ ամենայն ժողովուրդն Նորուստղէմ, եւ ըստ խնդրոյ նոցա ընթերցաւ Նզը զօրէնան՝

1 Բ. Ե. Բ. Ժ.

2 Նեեմ. Ա.

3 Նեեմ. Բ.

4 Նեեմ. Գ.

5 Նեեմ. Դ.

6 Նեեմ. Զ.

7 Նեեմ. Է. — Ը.

ունելով առնթեր արտ երկոտասան յերեւելեացն : Ի վաղեւ անդր մեկնեաց նոցա զըսնս օրինաց : Ապա կատարեցին զաւարտ ութ զոտն տաղաւարահարաց : Այս աւուրն ութերորդի լինէր հրաւարակաւ ապաշխարութիւն . խոստովան եղեւ ժողովուրդն զմեզս իւր եւ զհարցն իւրոց . չորիցս յաւուրն յայնմիկ լինէր ընթերցուած յօրինացն եւ աղօթք առ Յէր, եւ զեւտացիքն եւս օրհնէին եւ զոհանային զԱստուծոյ եւ պատմէին զքանչեղա զօրութեանն եւ զմարդասիրութեան Աստուծոյ, եւ խոստովան լինէին զմեզս ամենայն ժողովրդեանն : Ապա նորոգեցին միաբանութեամբ զուխտն որ ընդ Յեառն էր, եւ եղեն երդմնի պահել զօրհնան նաւրա : Իշխանքն եւ քահանայք եւ զեւտացիք հաւանեցան ուխտին¹ :

Աւ զի մեծ մասն Իսրայելացւոցն առաւել կամէր բնակել ի շէնս եւ գործել զերկիր եւ ոչ յԱրուսաղէմ քաղաքի, նմին իրի սահմանեցաւ զի տասներորդ մասն ժողովրդեանն բնակեցէ յԱրուսաղէմ, եւ արկեալ վիճակս ընտրեցին թէ ոչ բնակեցեն ի նոն : Որք ինքնակամն հաւանեցան բնակել յԱրուսաղէմ՝ օրհնեցան յամենայն ժողովրդենէն² :

Այսն կատարման շինուածոյ պարտպացն եղեն նաւակատիք . կոչեցան ի նաւակատիս անդր ամենայն զեւտացիք : Աեւմի եւ Ազը եւ ամենայն իշխանք (Յուդայ եւ երկու դունդք երկեցկաց հանդերձ նուագարանօք շրջեցան զպարտպան . զնացին մահն ի տաճար անդր, մատուցին զոհս մեծամեծս եւ ուրախ եղեւ ամենայն ժողովուրդն յոյժ³ :

253

Ի ժամանակի զի խախտեալ երթային ի Լաբիլոն Իսրայելացիքն՝ քահանայքն հրամանաւ Արեմիայի զնուիրական հուր անդանայն առեալ տարան թաքուցին ի խորշս խոր եւ անջուր ջրհորոյ : Աեւմի առաքեաց ի թառանց քահանայապետիցն այնոցիկ երթալ ածել զհուրն . նոցա երթեալ զտանէին ջուր դանգաղամած թանձրացեալ : Ապա ետ հրաման Աեւմի երթալ միացաւ առնուլ եւ բերել : Աւ իբրեւ ժամ եղեւ պատարագացն՝ հրաման ետ ցանել զայն ի վերայ փայտիցն եւ պատարագացն . եւ իբրեւ արեգակն շող ամպագոյն ի վերայ ծագեաց՝ բորբոքեցաւ բոց հրոյ մինչեւ սքանչանալ ամենեցուն . եւ մինչ դեռ աղօթքն մատչէին՝ մաշեցան ողջակէզքն : — Այսպէս հուրն աւերք սքանչելապէս ծնաւ միւսանգամ ի ջրոյ անտի : Իբրեւ բանք սքանչելեացն հասանէին ի թագաւորն՝ հրաման ետ քննել զիրսն եւ զանդին շուրջ փակել, եւ տայր եւս պարգեւս . իսկ Աեւմիսս անուն եղ տեղւոյն՝ Աեփթար որ թարգմանեալ կոչի Մաքրութիւն⁴ :

1 Նեեֆ Ը — Ժ .
2 Նեեֆ ԺԱ .

3 Նեեֆ ԺԲ .
4 Բ . Մ — Կ . Ա . 19 . . .

Ոչ միայն ի նեղելոյ անախ թշնամեացն Իսրայելացւոց կրէր վիշապ՝ Նեեմի, այլ եւ ի խառասրտութենէ մեծատանց ժողովրդեան իւրոյ: Օք ազա հակառակ օրինացն Աստուծոյ, որ արգելեալ էր առնուլ սոկոսիս յառնէ Իսրայելացւոց¹, առնուին վաշխս անազորութեամբ յեղբարց իւրեանց տնանկաց, մինչեւ ոչ միայն զարարս իւրեանց այլ եւ զազատութիւն որդւոց իւրեանց զնէին նաքա գրաւ ի ձեռս նոցա: Նեեմի նախանձախնդիր օրինացն յանդիմանէր զծերս եւ զգլխաւորս ժողովրդեանն վասն անազորոյն եւ անօրէն գործոյն, մինչեւ հաւանեցոյց զնոսա խոստանալ զգրաւան եւ զտոկոսիս դարձուցանել յետս: — Այլ կարող իսկ էր նա պահանջել այնպէս՝ զի ինքնին իսկ լինէր օրինակ գեղեցիկ չինդրելոյ զշահ անձին իւրոյ, զի եւ ոչ զօրինաւոր հասան առնոյր²:

Իբրեւ այսպէս երկոտաւան ամ վարեաց Նեեմի զգործ կուսակալութեան իւրոյ՝ եւ զնաց նա միւսանգամ յարքունիս թաղաւորին (յամի իրրեւ 430), կամ վասն հրաման հասանելոյ նմա ի թաղաւորէն եւ կամ վասն գործոց ինչ: Այլ յետ ժամանակի իրիք ի վերայ անցանելոյ (չէ յայտ թէ երբ)՝ դարձաւ այսրէն մարդպանութեամբ ի Հրէաստան, եւ այն ի դէպ ժամաւ զի բազում անկարգութիւնք սարդեալ մտեալ էին:

Հաւանութեան իմն է թէ վախճանեալ էր Ազր, եւ Ազղիս սիրայ քահանայապետի չէր նախանձաւորութիւն օրինաց որպէս ինչ կարեւոր էր. զի ոչ միայն ներեալ իմն էր բազմաց ի մեծամեծացն Իսրայելացւոց փեսայանալ Տուբիայ տմնացւոյ որ նենդաւոր թշնամի ժողովրդեանն էր³, այլ եւ ետ եւս նմա տեղի բնակութեան ի տաճարի անդ: Վարձեալ շտային զեւտացւոցն զպատշաճ հասս իւրեանց, եւ զտոն շարաթուն բազում իւրք լուծանէին: — Հանդերձ սղբիմք լինէին ամուսնութիւնք ընդ կուսոնցն հեթանոսաց հակառակ օրինացն:

Չօրութեամբ իմն դիմագարձ լինէր Նեեմի եւ արգել իսկ աղդեամբք զնոսա. խրատէր, պատուհասէր եւ ածէր յուզգութիւն որչափ ինչ ձեռնհաս էր, մինչեւ յաջողեցաւ նմա բառնալ զանկարգութիւնան: — Սա է որ գրեաց եւ զերկրորդ գիրան Ազրայ որ եւ Նեեմին կոչի, եւ թուի կեցեալ յերկարագոյնս, այնպէս զի ի վախճանելն նորա կատարեցան եւթն առաջին եւթներորդը Պանիել: Առ նովաւ էր եւ Մաղաբիա մարգարէ վերջին ի մարգարէից հնոց կտակարանաց. բանք նորա առ Հրեայս են, եւ կշտամբեն զզնացս եւ զանշնորհակալ միտս նոցա, եւ կայ ի նոսա բազում անկարգութիւն ի ժամանակսն Մեոխայի եւ նորոց կտակարանաց⁴:

¹ 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

² 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

³ 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

⁴ 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

⁵ 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

⁶ 1. 84. 2. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Եւ զոր եւ Նեեմի զքաղաքային իրս շրէիցն եւ զառտուած պաշտութեանն յօրինեալ կարգեցին միւսանգամ, եւ վասն պահպանութեանն նոցա կարգեցին տոեան մի՝ ի ծերոց ժողովրդեանն — քայց մանաւանդ զգարոցն կամ զժողովրդանոցն: Ի տոտ ընթերցեալ լինէին օրէնք եւ մարգարէք եւ ընծայքանայր նոցին մեկնութիւն եւ աղօթք կատարէին: այս լինէր ի միաշարաթւոջ, ի հինգշարաթւոջ եւ յաւուրն շաբաթու եւ յաւուրս տօնիցն: Առքիմք եւ կրթէր ժողովուրդն եւ առնոյր շինութիւն:

Թէպէտ եւ յետ վախճանին Նեեմիայ չգտանեմք զոր տունն ձինն կուսակալ ի շրէաստանի, քայց շրէաստան հանդերձ Սամարեաւ որպէս երկոքին հանդերձ երկրուն Եսորւոց համարեալ էր նախարարութիւն մի ի նախարարութեանցն Պարսից Թագաւորութեան: Թէպէտ եւ չերեւեցաւ երեւելի ոք մարգարէ, սակայն յայտնի իսկ ձեռն Եստուծոյ պաշտպանէր ժողովրդեան իւրում: զի ոչ միայն ընուածեցան այնուհետեւ Իսրայելացիքն, այլ եւ զգուանօք եւս ունէին զնոսա, եւ այն մանաւանդ արժանի զպահանայոյ է՝ զի Թէպէտ այնչափ օրինակք չարեաց շուրջ զնոքօք յաճախեալ էին՝ նոքա չդարձան ի հառարակաց անպիտանութիւն եւ ի կռապաշտութիւն, եւ Թուի իմն Թէ յանձանց իսկ եւ յայոցն վերայ զփորձ առեալ զառտուածեղէն պատժոցն եւ զառաջնորդութեանցն՝ ապա ուրեմն եղեն իմաստնագոյնք եւ լաւագոյնք:

Սերժեալ էր Նեեմիայ զորդի քահանայապետին (Յովիդայեայ) զՄանասէ, զի հակառակ օրինացն առեալ էրնա կնութեան զդուստր Սանարաղատայ կուսակալի Սամարացւոցն². եւ զնաց Մանասէ փախտեալ առ աներն իւր: Սանարաղատ առ ուրն Մանասէի առ հրամանն ի Վարեհէ Բ. շինել տաճար ի վերայ Գարիզին լերին, եւ եղանդ զՄանասէ ի քահանայապետութիւն: Եւ յայնմհետէ էր Ըամրտացւոց տաճար տառնալինն, եւ տեղի գլխաւոր պաշտամանն նոցա էր Ալեքէմ, որ մօտ էր ի տաճար անդր: Այսպիսի եւ ի շրէից եւս բազումք վասն ամուսնութեանցն զոր հակառակ օրինացն ունէին եւ չառնուին յանձն հրաժարել՝ երթեալ խառնեցան ընդ Ըամրտացիսն: Սոքա պահէին այնուհետեւ ճշդիւ զկարգս եղեալս յօրինացն. ընդունելի համարէին զհինգ գիրսն Մովսիսի (Թերեւս եւ զգիրսն (Յեսովայ), ունէին ակնկալութիւն Մեսիայի հանգոյն շրէիցն, քանզի եւ ի գիրսն Մովսիսի կային այնք խոստմունք: Նա ցայժմ իսկ յորժամ յաղօթս կան Ըամրտացիք՝ դառնան ի կողմն Գարիզին լերին:

Ի ժամանակս Ովքոսն Երաւշիսի ունէր զքահանայապետութիւնն (Յովանան որդի Յովիդայեայ. որաւ նախանձորդ էր նորին

եղբայր Յեսու, եւ ձեռն տայր սմա Ռազոզաս սիրելի թագաւորին . բայց Յովանան սպան զՅեսու յորժամ խօսէր նա ընդ նմա ի նուիրական տեղւոջ : Իսաղաց եկն Ռազոզաս յԱրուսաղէմ մեծաւ ցաւմամբ, բռնութեամբ եմուտ ի տաճար անդր եւ արկ տոյժս տուգանաց ի վերայ՝ տալ եւթն ամ յիսուն դահեկան (իրրեւ 10 ծալեր) վասն ամենայն զոհի որ հրապարակաւ մատչիցի : Բայց Հրեայքն այլովք ամենեքումք պահէին զազատութիւն եւ զիրաւունս իւրեանց մինչեւ ցկործանել թագաւորութեանն Պարսից ի Յունաց :

266

Աւանին կեանք Արեւելոց եւ առանձինն Հրէից :

1. Սինչ չեւ լեալ էին շինութիւնք քաղաքաց եւ տէրութեանց, եւ յեաջ եւս՝ յորժամ մասն մի մարդկանն հաստատուն բնակութիւն կալաւ՝ պատաղեալ մշակութեան երկրի, առկալին բազում առհմք եւ ազգք համօրէնք՝ որոց հովուական կեանք էին, եւ հօսիւք եւ անդէովք իւրեանց խաղային տեղւոջէ ի տեղի՝ շարժուն իմ յարկ բնակութեան ունէին՝ այս ինքն վրանս : Յիցս բազումս 8 — 10 տն բարձրութեամբ՝ ի գետին ցցեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի իմ ձեւով՝ ծածկոյթ հիւսեալ յասուէ կամ ի թելից ինչ արմատոց կամ ի մազէ պծից, կամ ի ստեւոյ ուղտու ի վերայ արկանէին, վարագուրք յերիս բաժինս զվրանն անջրպետեալ : յառաջուամբ էին ծառայքն եւ ընտոծիւք, յերկրորդում հայրն հանգերձ որդւովքն, իսկ յերրորդում՝ կանայք : Ամենայն իսկ կահ էր ծածկոյթ ինչ տարածեալ ի վերայ գետնոյն, բարձր փոխանակ տթոռոց, մաշկ ինչ բոլոր շուրջանակի՝ փոխանակ ընդ տեղանոյ, պատաա եւ թամբ ուղտու : յերրորդ սենեկի անդ վրանին էին ամանք կերակրոյ, տիկք կողւոյ եւ ջրոյ, աղօրիք եւ այլ եւս նոյնպիսիք : Ջրոց վրանին կախէին զհանդերձան : Երբժամ բազմամբոխ առհմ էր, բազում վրանք առ միմեանս խիա առ խիա հարեալ բանակ իմ լինէր : ամարայնի ըստ սովորութեան առ հեղեղաւորք եւ աղբերակամբք, ձմեռայնի՝ ի ներքին կողմանս անապատի եւ ի խորածորս, կարգեալք առ միմեանս կամ շրջանակաւ եւ կամ ուղղորդ կարգաւ : իսկ վրան ցեղապետին անդ կայր կանգնեալ՝ յորմէ կուսէ մանուանդ գան հեւրք եւ բարեկամք : Իւրաքանչիւր կապէր զգրաստ իւր առ խորանի իւրում, եւ անդէն կային ուղար նորա զցայգ, եւ հօա ոչխարացն եւ ուլուց՝ որոց ունէին պահպանութիւն զցայգ եւ զքերեկ հովիւքն՝ որք ածէին իսկ զնոսա ի տուն ընդ երեկս :

Եւ հապեալք եւս Իսրայելացւոցն էին ազգ մի յազգաց աստի տուրածականաց, եւ զաւակն եւս նոցա Իսրայելացիքն կացին մեացին հովիւք յեգիպտոս, եւ պահէին զվրանսն իւրեանց՝ բայց առ սակաւ սակաւ ուսան զահ հշակութեան եւ հաստատուն տանց :

Սանաւանդ զի թէպէտ եւ մեծ ինչ մասն ազգացն Բանանացւոց առկալին ի վրանսն բնակէին հանգոյն Մադիանացւոցն, Ամաղեկացւոցն եւ այլոց ազգաց ազգաց Արաբացւոց եւ մանաւանդ ցեղիցն Սկիւթացւոց, սակայն եւ բազմաց ի ցեղից անտի Բանանացւոց (600) քաղաքք մեծամեծք եւ մանուկք էին հանդերձ առմբք՝ հանգոյն բնակելոցն առ Նեղոս, Եփրատ, Յիզբիս եւ Գանգէս գետովք : Ի կիր արկանէին ի շի-

նուաճ՝ ազիւ թրծուն, վէմն հասեալս ի ընթաց, կիր կամ կուար ի կապել, փայտ ի շինուած էր (Խորայեւացւոյն) մանաւանդ մոլորեցնէ, իսկ մայր փայտ ի շինուած մեծամեծ ապարանից: Չիւ տանցն Ասիացւոց չորեքկուսի իմն էր փակեալ՝ բակ ինչ ի միջի, յաճախ՝ մի եւեթ դասիկոն, իսկ տանց մեծատանցն՝ մանաւանդ ի քաղաքն մեծամեծս որպէս ի Բաբիլոն, ի Թեբէս, բազում դատիկոնք էին: Բռեալ էին որմունքն, այլ մեծատանցն՝ գունեալ, որպէս ցայժմ երեւի: Դուռնն արտաքին՝ յորոյ վերայ յաճախ գրեալ կայր բան ինչ յիշեցուցիչ, եւ էր միշտ փակեալ՝ հանէր ի փողոցէ անտի անդէն ի գաւիթն՝ յորոյ յերկոսին կողմանս եգեալ կային կարգաւ խոնարհագոյն աթոռք: անտի ապա էր մտանել ի սրահն կամ ի բակն եւ ընդ այն ի ներքին սենեակն: Իսկ սենեկացն որմունք եւ առաստաղք էին կամ առաստակամած ի մայր փայտէ եւ կամ ի փղոսկրէ, կամ ի ճամուկս զարդարեալ, եւ յատակեալ կամ առաստակամած եւ կամ ի խայտ կնոյ եւ կամ մուսիոնիւ: Պատուհանք ըստ սովորութեան իմն ի բակ անդր հայէին, դուռ ուրեք ի փողոցս, եւ այն վանդակապատ՝ եւ ոչ ապակով: Մեծատանցն տունք ճաշակատեղ եւս առանձինն ունէին: Իսկ ի միջի անդ չորեքկուսի բակին կայր աղբէր կամ ջրհոր ջուրց ժողովելոց: շուրջ զբակիւն ի չորս կոյս տանն էին սրահք զարդարեալք սեամբք, եւ ի վերայ քան զսրահն զայնասիկ յերկրորդ կամ յերրորդ դատիկոնսն՝ ճեմելիք: Էարթ էին տանիք տանցն յատակեալ կուով կամ թրծուն աղիւսով եւ պատեալ շուրջանակի խաղիամբք, ընդ որս հայէին ի ճանապարհս: տանիքն էին տեղի ժողովելոյ եւ հանգստեան, բազում անգամ վրան եւս անդէն հարկանէին:

Կազմածք տանցն էին՝ բաղմոցք կամ ապաստակք կարգաւ զորմովք սենեկացն բարձիւք եւ ծածկութիւ, յորոց վերայ ռան զոսամբ արկեալ նստէին, խոնարհագոյն աթոռք, փոքր սեղանք եւ կանթեղք ազգի ազգի ձեւովք՝ ի միջին վայրի սենեկին, որք զամենայն գիշերն վառէին, օթոցք սփռեալք ի յատակս սենեկին: Չմերայնի ի միջավայրի սենեկին բրտեայ անօթով եւ կամ ի խոր ինչ տեղւոջ արկանէին կրակ: յորժամ ամենեւին անցանէին կայծակուկը հրոյն՝ թանիր (կազմած ինչ չորեքկուսի ծածկեալ ի վերուստ) ի վերայ եղեալ եւ օթոց ի վերայ արկեալ արգելութիւն ի ներքս զլերմութիւնն: Կահք էին՝ աղորիք ձեռաց, անօթք բրտի, կուժ ջրոյ, սանք, դանակ, տարգալ, տիկր, բաժակ եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Վիւղք եւ քաղաքք (ի Պաղեստինացւոց աշխարհին) յորինեալ էին ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բլրոց: պարսպաւորք էին քաղաքքն եւ հանդերձ աշտարակք, մի եւեթ դուռն էր նոցա ըստ յաճախ սովորութեան, ուրոյն իմն էր ի նմա տեղի վաճառացն ուր զօր ամենայն վաճառականք եւ ձեռագէտք ի հանութսն իւրեանց առ միմեանս նըստէին: Երբեմն այն տեղի վաճառաց յատակեալ էր կճասալ յատակք եւ ունէր փողս երկայնս, պատեալս սեամբք յամենայն կուսաց: Դուռն քաղաքին եւ վայրն շուրջ զնովաւ՝ էր յարեւելեան քաղաքն տեղի ժողովելոյ մարդկան եւ դատելոյ զժողովուրդն, խորհուրդ ինչ խորհելոյ վասն հասարակաց ինչ իրաց, տալոյ եւ առնելոյ, եւ տեսանելոյ զհանդէս խաղակաց: Քաղաքքն մեծամեծք, մանաւանդ թագաւորանիստքն՝ ընդարձակ յոյժ էին, քանզի բազում դրախտք մեծամեծք էին ի նոսա: տոստոսին յայտ առնի եւ մեծութիւնն Բաբիլոնի, Նինուէի, Եկբատա-

նացուց, Բեբապուց եւ պլաց նշնադիտի քաղաքաց: Սակայն յորինուած քաղաքացն Պաղեստինացուց որ ի վերայ բլրոց էին շինեալ՝ չմարմէր լի- նել ամենեւին ըստ հաւատար կանոնաց: Նեղ եւ նուրբ էին փողոցքն եւ կամակոր: Բայց յետ ժամանակացն Մակարեացուց զարդաբեցան եւ գեղեցկացան քաղաքք նոցա ըստ ճարտարութեան Յունաց: Աւ Բրիտ- տաիւ կային ի Պաղեստինացուց աշխարհին՝ վարժոցք, ասպարէզք մրցու- թեան, սրահք եւ թէատրոն:

2. Հանգերձք արեւելեացն պարզ իմ եւ անպաճոյճ էին վասն միակերպ օգոցն խառնուածոյ: սակայն առարածականացն հանգերձք պլակերպ էին միշտ ի հանգերձից բնակչաց քաղաքացն, եւ սոցայն եւս պլակերպ ի գեղեցն բնակչաց:

Հաւարածականքն արկանէին ըստ սովորութեան զանձամբք շա- պիկս ասուիս, զոր գօտւով հաստատէին զմիջոքն իւրեանց, ի վերայ շապիկն բաճկոն ասուի սպիտակ կամ ճամուկ, եւ գլխոյ ծածկոյթ՝ խսր կարմիր կամ կառ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝ պատաստեալ: Արկանէին կանայք արկանեղի ինչ ի կտաւոյ լայն եւ ընդարձակ մութ գունով, եւ զգլխով քոչ որ զկէս երեսացն ծածկէր (փաղանք): Իսկ Խորայեկացիքն ուսեալ էին յեգիպտոս յորինել հանգերձս յասուէ եւ ի կտաւոյ, պլ եւ պլս ըստ նիւթոյն, ըստ գունոյն եւ ըստ ձեւոյն վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սերի, վասն մեծատանց եւ վասն պլ եւ պլ պաշտամանց: Նրեւելի գոյնք նիւթոց նոցա էին սպիտակ, ծիրանի, կարմիր եւ միմին կապուտակ, եւ գոյնագոյն եւս: Յային փայլուն՝ սպիտակ գունոց եւ հա- մարեալ էր այն ազնիւ եւ պատուական, բայց մեծագին քան զամենայն էր ծիրանի փունիկեցւոցն: Գլխաւոր մասն հանգերձիցն էր ներքին պատմուճանն կամ պարեգօան որ էր սովորական հանգերձ ի քաղաքս յորժամ ի տան նստէին, ի բամբակէ կամ ի կտաւոյ՝ հանգերձ թեզա- նեղք եւ ընդարձակ յոյժ, զոր եւ գօտւով կամ կամարու ի կտաւոյ կամ յասուէ եւ կամ յապրդմոյ պնդէին: պնդեալ առ նմին թուր կամ նրան, արծաթ եւ պլ եւս ինչ կարեւորս: ի վերայ ներքին պատմու- ճանին արկանէին զարապին պատմուճանն կամ զվերաբիւն յորժամ ելանէին արատքս ի տանէ, որոյ պլ եւ պլ կերպարանք եւ նիւթ եւ երանգք էին:

() Գր նոցա էին սանդալք փայտեղէնք կամ մաշիկեղէնք կապեալք փակովք ի ներքոյ ոտից (ուստի անուանեալ կոշիկն Յոյնք *σποδύματα*) • բռնանել զնոսա եւ կապել՝ ծառայից եւ աշակերտաց գործ էր: Ի սե- նեկի էին բոկ • միայն՝ յորժամ արատքս ի տանէ ելանէին՝ ազանէին օդս: Առանձինն իմ զարդ եւ ընտրութիւն ազատ մարդոյ ի ծառայէ համարեալ էին յարեւելս ի սկզբանէ՝ մօրուք: չէր իշխանութիւն արկա- նել ի նա ձեռն՝ բայց միայն համբուրելոյ վասն: հասանել զմօրուսն էր անհնարին անարգութիւն, իսկ գարման մօրուացն կարեւոր ինչ իրք համարեալ էին: Իսկ Խորայեցիքն եւ զհեր գլխոյ պատուական համա- րէին, թէպէտ եւ վերային եւս (եթէ ուխտաւորք կամ նազարացիք չէին), սակայն գարմանէին յոյժ եւ օծանէին որպէս զմօրուսն նշնադէս եւ զվարան իւղովք անուշիւք: Իսկ կանայք առաւել եւս փոյթ ի վե- րայ ունէին գեղեցիկ զհեր գլխոյն յորինել, եւ զխոպոպիս վարսիցն ա- կամբք պատուականք, մարգարտով, ասկով եւ պլովք եւս նշնադի- սեօք զարդարել:

Հաւանութեան է թէ ի բուն առաջին ժամանակն նախ՝ զհերս գլխոյ հիւսեալ կապէին, ապա կաւաւով ինչ զգլուխն ծածկէին, մինչեւ

յետուստ եղաւ խօյր ի գլուխ՝ որք կամ աշտարակաձեւ հարթ ի վերայ էին՝ որպիսի ինչ ունէին եւ թագաւորքն Պարսից¹, եւ կամ էին սուր ծայրիւ ի կերպարանս երեքանկիւնւոյ՝ որպիսի ինչ յայլ եւ այլ յիշատակարանս երեւի²։ Սովորութիւնն պատելոյ կառւ ինչ զգլխով՝ է քաջ ի բաց հին եւ յետ գերութեանն յաճախ եւ սովորական եւ ի մէջ երբայեցւոցն։ Արեւելեայքն ոչ ի պաշտամանն Աստուծոյ եւ ոչ յողջոյնն առ լրանային զգլուխս իւրեանց։ Հանդերձք կանանց չէին պնդափ պալկերպ ի հանդերձից արանցն բայց երկայնութեամբ եւ նրբութեամբ եւ զարդու։ Արապքին պատմութեանն կամ վերաբերու նոցա էր գեանաքառ, սանդաղքն էին ի մորթոց գունելոց։ ի վերայ խաւրին իւրեանց արկանէին քող ցկէս երեսացն եւ երբեմն շղաշառեալ եւ ապարօշ ազգի ազգի նիւթով եւ զարդու։ Եւ Մովսէս եւս թոյլ ապ կանանց միայն առաջի ազգականաց իւրեանց եւ աղախնաց երեւել առանց քաղց։ Սակայն առաւել համարձակութիւն էր ի գիւղս եւ ի մէջ առաքածականաց, եւ նմին հակառակ՝ յաճախ խոտութիւն ի քաղաքոն։ Սովորութիւն իսկ էր ի սկզբանէ Ասիացւոցն՝ առհասարակ կրել մատանի ի մատունսն, որով արքն արկանէին ձեռնագիր, քանզի փորեալ էր ի նմին անուն նոցա կամ վճիռ ինչ։ մեւս եւս զարդ արանց էր գաւազանն, մանաւանդ առ Բաբելոնացւոցն։ Իսկ կանանցն բազմագոյն մատանիք կամ օղք ի մատունսն, յականջս եւ ի քիթան էին։ եւ էին նոքա յոսկւոյ, յարծաթոյ կամ յայլոց քրէական նիւթոց, յորս ընդելուզեալ էին եւ ախանք պատուականք։ Ապարանջանք ոսկիք, արծաթիք եւ ապակեղէնք եւ կշառպանակ էին բազում անգամ ոչ միայն զարդ կանանց այլ եւ արանց։ Ճարամանդք ոսկիք կամ արծաթիք յոտս կապեալք ընդ միմեանս աստի անտի շղթայիւ վասն չափով իմն զքաղցն փոփոխելոյ, եւ մանր ինչ կայծք կախեալ զնոցանէ զի ի ճեմնէն հնչիւն ինչ արձակիցի։ Զարդ իմն էին եւ յուռութուլունք՝ որպիսի ինչ թիթղունք ոսկիք կամ արծաթիք հանգերձ մոգական բանիւք եւ կամ քարտէզ ինչ գրեալ ի պարանոցսն կամ յականջսն, գարձեալ հայելի ի քրէական ինչ նիւթոյ ողորկելոյ եւ կամ շիշ անուշահոտութեան կախեալ զգումարտակէ պարանոցին։ Աւելին բազում անգամ եւ պարկ ինչ առ իւրեանս վասն իրաց ինչ կարեւորաց եւ թաշկինակ զոր կամ ի գօւառջն եւ կամ ի ձեռին իւրեանց ունէին։ Չէր ինչ անծանօթ եւ կանանցն երբայեցւոց ծարիր եւ սնդոյր, որով զաշն եւ զարածւանուսն յօրինեալ կազմէին թուխս։ Արպէս ի տանիցն առաւրտ արկանէին հանգերձ ուրախութեան, նոյնպէս յարժամ ի սուգ էին՝ ազանէին հանգերձ սգոյ որ էր արկանելի ինչ ըստ նմանութեան պարկի զոր տնէին զմիջովք։

3. Վերաւութիւն իմն կերակրոց ի բուսականաց եւ յանասնոց մատուցանէ Ասիա։ բայց վաղ իսկ ուրեմն սկիզբն եղեւ զընական կերակուրսն առաւել եւս ամոքել արուեստիւ։ Յոյժ հին է վարելն անգանաւ եւ ազօրեզք վասն զարմոխս յալեւր փոխելոյ։ Առ Մովսիսիւ սովորական իմն էին ազօրիք ձեռաց՝ յերկուց վիմաց որոց երկակտուր իցէ երկու ոտն եւ թանձրութիւն կէս ոտն, ներքինն ի միջովպրի սակաւ ինչ բարձրագոյն, եւ հաստատեալ ի գեանի։ Իսկ վերինն շարժուն եւ փոքեալ ի միջոցին, եւ դարձուցանէին զայն աղախինքն։ Եւսայ մեծ եւս վէմս ըստ նմին ձեւոյ յօրինեալ դարձուցանէր էշ մի³։ եւ քանզի հաստագոր վասն աւուրն եւեթ եփէին զհացն նոյնպէս եւ վասն աւուրն

զկարեւոր աշխարհն աղային : Զխմորն պատրաստեալ ի տաշտի՝ առեալ յօրինէին բոլորչի եւ եփէին : ի բուն ի հին ժամանակսն աղախինքն առանին զայն գործէին : այլ վաղ իսկ ի ժամանակսն Յովսեփայ յեգիպտոս¹, եւ յետոյ եւ առ Խորայեղացւոյքն բազում անգամ հրապարակաւ հաց տրարք կային² : Փոխանակ հնոցի եփէին ի գաղախի (նկան) եւ կամ ի տեղւոյ ուրեք խորելոյ եւ փորելոյ եւ յասակելոյ քարամիք, զոր իբրեւ ջեռուցանէին հրով՝ առնուին ի բաց զկրակն եւ գնէին զխմորն ի ներքս եւ փակէին ի վերայ : եւ կամ գարնեալ ի վերայ խեցեղէն իրիք պախորոյ առանց յասակի, որոյ բարձրութիւն էր երեք ուղբ, զոր եւ զեալ ի վերայ շարժուն ինչ պատուանդանի՝ հրով ներքուստ ի ներքս ջեռուցանէին եւ տրապուստ ի սափոր անդր զխմորն կցէին, եւ կամ գարնեալ ի սապակի տարածեալ եփէին : Յայժ հին է եւ վարելն աղիւ ի համեմել զկերակուր : նմին հակառակ զկերակրոյ ձկանց սակաւ ինչ հետք գտանին : Սովորական իմն կերակուր էր մարախն : ցայժմ իսկ ցեղք ինչ Արարացւոց ժողովեալ զնոսա տապակեալ կամ ցամաքեցուցեալ յարեւու՝ պահեն պարկս պարկս իբրեւ պաշար, եւ ցանեալ սակաւիկ ինչ աղ ի վերայ՝ ուտեն լցեալ նորօք զձեռս իւրեանց : Սովորական եւ պատուական ըմպելի էր Եբրայեցւոցն՝ ջուրն : զգինի գործէին անուշահամ՝ զմուսովք : հանէին գինի կամ ողի յարմաւոյ, ի նուսնէ կամ յարմանաց : պահէին զգինի որպէս եւ զճուր ի տիկն : յետոյ կալաւ սովորութիւն արկանել եւ ի կարասս (յանօթս խեցեղէնս) :

Կլիաւոր ժամանակ կերակրոյ Ասիացւոցն (որպէս եւ Յունացն եւ Հռոմեացւոց) էր ընդ երեկս (ընթրիք), զմիջաւորք թեթեւ ինչ կերակուր (ճաշ) : Եբրայեցիք յառաջ եւ յետոյ լուանային զձեռս, եւ յետուս աղովք եւս եւ օրհնութիւնք լինէին : Կահք եւ կաղմածք սեղանոյ տմնեւին անպաճոյճ էին : զամենայն վճարէին ի վերայ օթոցի իրիք կամ ակմբի տարածելոյ ի վերայ երկրի, եւ մօտ առ միմեանս նստեալ, եւ ըստ յաճախ սովորութեան՝ իւրաքանչիւր ձեռք իւրովք ի միողէ սանէ ուտէին առանց գանակի, պատառաքողի եւ մազազմոյ եւ այլոց նոյնպիսեաց, թեպէտ եւ մեծամեծք թուին վարեալ վերջնովքն, եւ փոխանակ նստելոյ՝ ընկողմանեալ բազմէին ի վերայ բարձից : Ի ժամ ընթրեացն առնուին ուրախութեան բանս ի մէջ, եւ արկանէին առեղծուածս : անառկա բուրեղին խունիք եւ լինէր օծուած եւ հնչէին նուագարանք եւ կամ երգէին երգեցիկք ի կանանց գերեաց :

Կ. Կերիք լինէին առհասարակ իբրաւմիք պատերազմի, այնպէս զի ի ժամանակսն յայնոսիկ ազնիւ ինչ մասն աւարին՝ նոքա էին, եւ կամ ծնընդեամբ՝ ի հարց եւ ի մարց գերեաց : որ ծնընդեամբն էին՝ կոչէին ընտոծինք³ : Վասն հանապազորդ պատերազմաց ազգաց ազգաց ընդ միմեանս, հինից ծովու եւ մարդագողի բազմացեալ էին յոյժ գերիք, եւ ի քաղաքսն մեծամեծս կայր առանձին տեղի վաճառաց գերեաց, եւ մարդագին վաճառականք երթային գունդ գունդ զհեռ զօրուն զի զգերին վաղվաղակի առցեն գնոց : Օրէնք Եբրայեցւոցն որ թոյլ իմն առեալ էին ունել գերիս՝ վասն դժուարին լինելոյ խել զայնպիսի հաստատուն սովորութիւնն՝ սահմանեալ էին գինս վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սերի նոցա⁴, եւ հրամայեն առնել նոցա հանգիստ, չտան տերանցն իշխանութիւն ի վերայ կենաց նոցա, եթէ խեղէր երբեք զնա

¹ Դրնն . Ի . 2 :

² Ա . Թագ . Ը . 13 : Ուլեէ Է . 4 : Ե . Բ . 13 : 20 :

³ Դրնն . ԺԴ . 14 . . . :

⁴ Ղեււ . ԻԵ . 44 . . . :

տերն՝ պարտ էր ընդ պնդ հանել զնա յազատութիւն¹։ պարտ էր եւ զնոսա առնել հազորդ ընթրեաց մեծամեծաց²։ արժան էր գերւոյն ուսել ի կերակրոյ անտի զոր ինքն պատրաստէր³։ հագալ եւս պարտ էր անառնն վասն աղանդացն ամուսնութեան⁴։ յիշեցուցեալ նոցա միշտ թէ եւ ինքեանք երբեմն գերի լեալ են յեզիպտոս⁵։ Սոքիմիք առ օրենագիրն զառաջս չարեացն որ յամենայն ազգս Ասիացւոց եւ յետոյ մանաւանդ առ Հռոմայեցիս գիպէին⁶։ զի պատժէին եւ չարչարէին զգերին՝ անհետրին ձաղանջը, արկեալ բանտարդել ի գործ գժնդակ աշխատութեան, եւ արկանէին խարան ի ճակատն⁷։ իսկ պատիժք գերւոյ ի բաց փախուցելոյ՝ էին խաչ եւ քերանք⁸։ Ի գերեաց էին ի տունս հնոցն՝ հացեփեացք, խոհակերք, եւ հանգերձարարք, եւ որ պար անգր առաքէին⁹։ նորք հրաւիրէին ի կոչունս կոչնականք, եւ երթային զհետ տերանցն կամ աիկնաց ի ճանապարհի¹⁰։ Ի գլուխ համարէն գերեաց կամ ծառայից տանն կայր պր մի՝ որ անուանեալ կոչէր հազարապետ տանն կամ անտես¹¹։

5. Լ. ազգս Ասիացւոցն չէր պատիւ հաւատարութեան կանանց ընդ արանց, եւ առհասարակ փոքր մի ինչ մեծագոյն քան զգերին հաշուէին¹²։ միայն առ եզիպտացւոց առանձինն իմ պատիւ էր նոցա¹³։ Մովսէս զպար եւս զառաջս ջանացաւ առնուլ բազմագոյն օրինոք՝ բոլոց առանց մարթելոյ զբաղմանութիւնն եւ զլուծումն ամուսնութեան որ առհասարակ չահեալ տիրէին յԱսիացւոց աշխարհին՝ եւ մանաւանդ պատճառք պնդ անարգութեան էին, բառնալ ամենեւին ի միջոյ¹⁴։ Հպր եւ մայր եւ երբեմն եղբայր եւս աղջկանն սահմանեալ խօսէին զնա առ մինչ չեւ սոցա զմիմեանս տեսեալ¹⁵։ Դուն ուրեք ընդունէին գտերք օժիտ կամ պաշտատականս, քանզի առհասարակ բարք էին արանց առնուլ գնոց զհարսնն, եւ պն՝ ոչ առ Բաբելոնացւոց¹⁶։ Ասորեստանեաց¹⁷ եւ ցայժմ առ Արարացւոց՝ պլ երբեմն եւ առ եբրայեցւոցն իսկ ի գլխովին¹⁸։ Բազումք ի հնոց ազգաց՝ Փիւնիկեցիք, եզիպտացիք, որպէս եւ Աթենացիքն եւ Ղակեդոնացիք, սովոր էին առնուլ ի կարի իսկ մերձաւոր ազգականութենէ, սակայն բազմոց եւս ազգաց արգելեալ էր պն¹⁹։ զոր օրինակ եւ եբրայեցւոցն²⁰։ Արուք եւեթ ժառանգէին յԱսիա զստացուած հարցն, պլ Մովսէս արար հաւատարորդս ժառանգութեան եւ զգտերսն, ուր ի նահապետացն ժամանակն չմտանէին ի ժառանգութիւն, պլ նմին հակառակ՝ ընտէին նորա ժառանգութիւն եղբայրն իւրեանց՝ որք տային զնոսա արանց՝ զնովք²¹։

Հարսանիք Ասիացւոցն իսկզբանէ մեծաշուք իմն էին, եւ ընտէին կցորդ ուրախութեանն ամենայն բնակիչք շինին եւ հեռաւոր ազգականք, եւ ձգէր յաւուրս բազումս²²։ Փեսայն հանդերձ իւրովք բարեկամք (փեսաւորոքն) երթեալ առնայր զհարսնն ի տանէ իւրմէ եւ տանէր երգովք եւ նուագարանք ի տուն հօր իւրոյ²³։ Ապա սկիզբն տունին ընթրիք եւ կարաւք եւ պլ եւս ուրախութիւնքն²⁴։

(Իննորք կամ նուագարանք աղեաց էին՝ ութաղի²⁵։ փանդիւն՝ պս ինքն քնար երեքաղի, որպէս ի վերայ դահեկանաց Մակարայեցւոցն երեւի, եւ տասնաղի²⁶։ զորս զառաջինն ձեռամբ հարկանէին եւ ապա

1 Եսթ. ԻՍ. 36, 37.

2 Եսթ. օր. ԺԲ. 17... ԺՁ. 11.

3 Եսթ. օր. ԻԷ. 4.

4 Եսթ. ԻՍ. 8—10.

5 Հերոդ. Ա. 196.

6 Եզեմ. Ե. Սորոք. ԺՁ. 745.

7 Դիոգ. Սիկ. Ա. 33. Հերոդ. Գ. 31. Կոննեզ. Նեպոս ի Կիւնն.

8 Տես Ա. Մով. Թ. 37—40.

9 Սաղմ. Զ. 1. ԺԲ. 1. Ա. Մնաց. ԺԵ. 31.

10 Յովսէպ. Նոթն. դատմ. Է. 10, 3.

կենտոնցաւ, տախի՞ ի ներքոյ ի ձեւ տկի՝ տառնաղի¹, քնար երեքդուսի տառնաղի (տախիւ-դ) որ սովորական իմն էր մանաւանդ ի Բարխլոն, Նուագարանք հնչականք՝ փող հովուական յեւթներեգնեայ փողոց առ միմեանս յարելոց², սրինգ փայտեղէն, փող եղջերեայ՝ յեղջերե եղանց զոր ի կիր արկանէին Երրայեցիք ի ժամ պատերազմացն, սակաւ ինչ մեծագոյն էր քան զայն՝ շեփորն զոր արկանէին մանաւանդ ի տունն ի կիր: Նուագարանք բախելոյ էին՝ Թմբուկ (Բեֆ) զոր աղջկունք հարկանէին կաքաւելով, ծնծղայ եւ քշոց³)

Պատուական համարէին Երրայեցիք զամուսնութիւն, բազմութիւն որդւոց ցանկալի եւ պատուական էր ծնանելեացն, որ ծնընդոց նոցա էր որ տունից. միայն մեծատունք անէին սարնառ մանկանն: Ի բուն վաղ ժամանակաց՝ սովորութիւն էր անդէն ի ծնանել մանկանցն առ նոցա անուն ինչ նշանակիչ իրաց. այլ յետոյ Երրայեցիք յետ ութ աւուր ի Թլխատութեանն ապին անուն ուստերացն, իսկ դատերացն՝ յորժամ ի ստենէ հառանէին: Յառաջին ամեն եւ ուստերքն եւ դատերք ի մարցն կրթէին. դատերքն միայն առ մարցն եւ ուստենէին ընտառուն ի գործս տանն, իսկ ուստերքն յետ հնգամեայ հասակի գային ի հոգաբարձութիւն հօրն որ կրթէր զնա ի հանգամանս գործոց, ի պատմութիւն եւ ի գիտութիւն օրինացն Իսրայելի. եթէ հայրն մեծատուն՝ չէր ձեռնհաս կրթել ինքնին՝ կարգէր ուսուցիչ մանկանն: Այլ յետ գերութեանն Բարեւընոց հրապարակաւ դպրոցք կացին:

Ուսումն արեւելեայց իսկզբանէ բանիւ բերանոյ աւանդէր աշակերտացն. եւ յետ գիւտի եւս նշանագրաց նոյնպէս յաճախէին առնել: Սանխագոյն եւ հնագոյն է պատկերակերպն գիր՝ որպիսի ինչ Եգիպտացիքն ունէին եւ Սինէացիքն, եւ սեպաձեւն գիր՝ որով Ասորեստանեպք եւ Պարսիկք վարէին ի յիշատակարանս կանգնեալս հրապարակաւ՝ որք ցայժմ ի համարէն զերինն Ասիա գտանին⁴. այս սեպաձեւ գիր՝ զոր մարթ է պոժմ փորր ի շատէ ընթեռնուլ օգնականութեամբ զանգիկ լեզուի գրոցն Զրադաշտայ՝ ամենեւին պարզ է՝ յօրինեալ յայլ եւ այլն կարգմանէ սեպաձեւն եւ կարակնաձեւն կերպարանաց. մէն մի նշանագիր է նշանագիր եւեթ, եւ ոչ նշանակիչ ողջոյն անուանն որպէս դիպի ի պատկերակերպն գրի:

Սակայն չէ ինչ կարի յեանագոյն ժամանակաւ գիւտ աղփաբետացն գրոյ կամ հնչմանց գրոյ՝ որ ի պատկերակերպ գրոյ Թուի առեալ զծագումն. քանզի ձեւք աղփաբետացն միաբան իմն են մեծաւ մասամբ ընդ ձեւոյ իրացն՝ զոր անուանք աղփաբետացն նշանակեն: Եւ սոցին իսկ աղփաբետացն կարգն եւ անուանքն՝ որ ի սեմական լեզուի անուանք նշանակիչք իրաց իրաց են, եւ բազում անգամ համեմատութիւն ինչ ընդ միմեանս ունին՝ յայտ առնեն թէ գիւտ աղփաբե-

¹ Յետ Յովնայ. Նախն. պատմ. Է. 10:

² Յետ եւ առ Մամբ. ճառ Բ. ի յոր. Ղազարու:

³ Յետ վերագոյն էլ 98 եւ 350:

⁴ Քանզի անուանք Յունացն աղփաբետաց Ալփա, Բետա, Գամմա (եւեթ ի Պիմպայ), Դելտա... եւ այլոց եւս աղբաց որպէս եւ մասամբ իւրիք՝ միւրայն, միւրայն ի սեմական բարբառս՝ մանաւանդ ի քաղցեացի կամ յերրայեցի լեզու նշանակեն իրո՝ եւ կամ ցուցանեն ուրիշ ուրիշ զգիւցն հնչման իրացն՝ զոր ցուցանեն ձեւքն նշանագրաց. Ալփ (ցուլ), Բեթ (առն),

Գիմմա (ուզա), Դաւէթ (գուռ), Ջաւ (ձանգ), Զայն (զէն), Խեթ (պարկ ձանապարհ), Յեթ (ռն), Եւթ (ձեռն), Կափ (ափ), Լաւգ (խթան եղանց), Մեմ (լուր), Նաւն (ձուկն), Սաւգ (թերեւս՝ ցից), Այն (ափն), Փե (բերան), Ծադե (բու), Քափ (պիտիւք), Բեշ (զլուի), Զին (տառն), Թաւ (նշանակէ՝ կատարեալ, զհարեալ): Ի Երեւի ի ստին եւ կարգն զոր սանին առ միմեանս նշանագիրքն ըստ իրացն զոր նշանակեն. Խեթն՝ առ Զայն, Նաւն՝ առ Մեմ, Կափ՝ առ Եւթ, Փե՝ առ Այն, Բեշ՝ առ Քե, Զին՝ առ Բեշ, նոյնպէս

ապքն ի սեմական ազգաց եղեւ: Եւ այն եւս ամենեւին հաւանութեամբ է՝ թէ ի սեմականացն ազգաց հին Բաբելոնացիքն գտին¹ որ յառաջ քան զամենեւին ծաղկեցան², եւ ամէսօր տփռեցաւ ընդ ամենայն արեւմտեան Ասիա, եւ ի ձեռն Փիւնիկեցւոցն եհասաւ Յոյնս³, եւ նորոգ յետաքրիացիս, ի նեղաս եւ յայլ եւս ազգս մի ըստ միոջէ, որպէս կայ ի ոչ տեսանել ի համեմատութենէ քաղդէական չորեքկուսի նշանագրաց երբայեցւոցն, Պաղմիրացւոցն, Համրոացւոցն, երբայեցւոցն ի վերայ հնոց դահեկանաց նոցա, Փիւնիկեցւոցն՝ նոյնպէս ի վերայ դահեկանաց նոցա, եւ հնոց աղփարեւացն Յունաց, յորս ընթանայ նմանութիւն կարգաւ աշտիճան յաշտիճանէ:

1) Այլ իսկ ի ժամանակն Աբրահամա լինալ էր սովորական ազգաբնեւոցն գիր՝ յորժամ մուրհակք վաճառելոյ եւ գնելոյ նորքմէք գրէին: Սակայն միշտ իսկ դպրութիւնն եւ գիր կաց մնաց իբրեւ առանձինն ստացուած տոհմի իրիք, որպէս քրմացն՝ առ Եգիպտացւոց, քաղդէացւոցն՝ առ Բաբելոնացւոց, մագուցն՝ առ Մարաց եւ Պարսիք: Վասն ամենայն պիտոյից արքունեացն եւ վաճառականաց կային գպիւրք որ արծաթով գրէին թուղթս եւ մուրհակս: Հինքն գրէին նախ ի վերայ մարթոց այնից եւ ուլուց, այսինքն ի վերայ մագաղաթի, յետոյ ի վերայ պապիրոսի՝ պրտուոցն Եգիպտացւոց⁴: Մագաղաթն պատեհ էր առ պորել գաւազանաձեւ եւ կամ գալարել ի վերայ գլանաց⁵, եւ բազում մասունք առ միմեանս կցեալ զմիով գլանիւ պատատէին⁶. Երբեմն երկայն եւ լայն էին յոյժ⁷: Գրէին բազում անգամ ի կեղեւ ծառաց մանաւանդ ի տերեւս արմաւենեաց⁸, ի վերայ կտաւոյ⁹, եւ ի վերայ թրծուծ աղիւսոյ մանաւանդ ի Բաբելոն¹⁰: Գրէին գրչաւ ի պողպատէ, յոսկերաց եւ ի փայտէ¹¹ փորելով կամ քերելով¹² ի վերայ տախտակի պատելոյ մամով, կցեալ երբեմն առ միմեանս երկուս տախտակս¹³:

2) Երբայեցիք անգամին ի կանուխ ժամանակաց վայելցին յօգուտ նշանագրացն գիւտի: Յետ պատմական աւանդութեանց ազգին արկաւ նելոյ ի ձեռն Մովսիսի ընդ գրով՝ կարգաւ անցին ի գիր երեւեղ իրք ազգին, եւ այնպէս ել եկաց պատմութիւն ինչ որում չիք ինչ համեմատաւ հին ազգս: Բանաստեղծութիւն նոցա որպէս եւ ամենայն Ասիացւոց ազատ իմն եւ բնական էր եւ ոչ արուեստական ինչ ըստ կանոնաց, քանզի չէ իսկ հիմն նորա շափսողորայից, այլ կրկնումն՝ նոյն մասց այլովք բանիւք կամ փոփոխ համեմատութիւն անգամից առ միմեանս¹⁴:

Աւելի՛ առ Գիմել, Բեթ՝ առ Գալէթ, իսկ Թաւ իբրեւ լրումն կամ բովանդակութիւն ազգաբնեւոց:

1 Թեոփ. Անտիգ. առ Աւուշ. Գ. 80. «Ոմանք զգիւտ ազգաբնեւոց քաղդէացւոց համարեցան», — Արապքին մտանադիրք որպէս Դիոգ. Սիկեզացի, Պլինիոս՝ Ասորեստանեաց կամ Ասորաց տուն, սակայն՝ նորա լցիտեն ընտրել զհին զաւաթին Բաբելոնացւոց պատմութիւնն յԱսորեստանեաց պատմութենէ, եւ զԱսորիքն անուծ բազում անգամ փոխանակ Ասորեստանեաց արկանեն ի կիր. քանզի նոյն Դիոգոր է որ զՀամփրոմայ պատմէ առջի գրով կանգնեալ յիշատակարանս (Բ. 13):

2 Տես վերագլոյն էլ 113—114:

3 Հերոդ. Ե. 57, 58, 59. Բ. 145. եւ այլք բազումք:

4 Հերոդ. Ե. 58:

5 Volumina.

6 Երեմ. ԼՁ. 1, 2, 6, 14, 30, 31:

Եւելի. Բ. 9. Գ. 2, 8: Ջադ. Ե. 1, 2: 7 Ջադ. Ե. 2. Եւր յիշ (ըստ բնագրին) մագաղաթ 20 կանգուն յերկայնութիւն եւ 10 ի լայնութիւն:

8 Պլին. բն. պատմ. ԺԳ. 11:

9 Հերոդ. Ե. 59: Պլին. անդ եւ ցայժմ կան:

10 Պլին. բն. պատմ. Ե. 56. եւ ցայժմ գտանին:

11 Երեմ. ԺԵ. 1: Եւայ. Ը. 1: Յոգ. ԺԲ. 24: Գիւգ. Լայերո. Գ. ի Պլատ. Ե:

12 Յոյն սովո եւ գրէն առ Յոյնս՝ տփրոցայ, քերել. նփն իրի եւ առ երկրորդ թարգմանիչս մի գտանեմք բազում անգամ փոխանակ γράμματιος ու նուան եղեալ՝ քերական. տես ի քերականութիւն:

13 Ջադ. Յոյնք δίσκος (գուն. թեւ) կոչէին եւ զիցեալն՝ δίσκου δίσκου:

14 Parallellismus.

Գիտութիւնք եւ արուեստք Ասիացւոցն կային ճշտցին ի մանկութեան : Աքանջելի են մեծայաղթ շինուածք նոցա , եւ ի քանդակագործութեանն նոցա զարմանալի է տեւականութիւնն եւ այնպէս ողորկն գործել ի վերայ հաստաբեւսս վիմոց . սակայն շունին զմիախառն գեղեցկութիւնն եւ ոչ զպտաշաճութիւնն եւ զհաւասարաչափ չափս ազատամիտն Յունաց : Իսկ եթէ ընդ Յունացն համեմատեսցի ասիական-երրոյական բանաստեղծութիւնն՝ վասն կերպարանաց գեղեցկութեան, փափկութեան եւ մարդկեղէն իմեազնուականութեան աստուածութեանն՝ պարտէ առնուլ վարդապետ զՅոյնս եւ զՀռոմայեցիս , մանաւանդ վասն ուսանելոյ թէ զինչ գեղեցիկ համառօտութիւնն է , թէ զինչ շքեղութիւնն առանց աւելեաց եւ զինչ վայելուչն առ այսպիսի նկարագիրս : այլ վասն զմաստութիւն , զԶօրութիւն , զՄեծվայելութիւն , զամենայն բարձրականսն եւ զանհասան Աստուածութեան յանդիման կացուցանելոյ՝ պուէտքն արեւելից եւ առաջինքն ի նոցանէ պուէտք հնոցն կտակարանաց՝ առաւել մեծաւուն եւ առտա եւ անսպառ աղբերք են : Յայսպիսի նկարագիրս՝ Աիդիոս Իատղեկոս , Ուլիդիոս , Ալիդիդիոս եւ Կզաւդիան՝ համեմատեալ ընդ Յովբայ , Մովսիսի , Եսայեայ եւ Գաւթի են իբրեւ շիթ մի առ համատարած ծովու : Զնոյն նոյնգունակ եւ զփիլիսոփայութենէ որ բովանդակեալ կայր ի կրօնս յայտնութեանն՝ ասելի է :

Սակայն՝ վասն զի այն ամենայն սերտիւ ընդ յայտնութեանն կապեալ էր , նմին իրի առաւելութիւնք մտանադրութեան Հրէիցն՝ նոցին եւեթ առանձինն ստացուած էր , եւ անհաղորդական ինչ : Ամենայն ազգք Ասիայ՝ յընտանեկան կեանսն իւրեանց թուլացեալք , կնատեալք , թմբրեալք անկարգ բազմակնութեանն սովորութեամբ , ի քաղաքային կեանսն ի ստրկութիւն եւ յանազատութիւն կործանեալ ընդ Թիրապետական իշխանօքն Ասիայ՝ վաղ մերժեալ էր արուական պնդութիւն եւ ճիգն մաաց եւ մարմնոյ : Այնպէս անցեալ իմե էր ասպարէզ գործելոյ Ասիացւոցն՝ յորժամ անտուտ ամբառնայր ազգ մի յԵւրոպացւոց աշխարհին լի ազատ զօրութեամբ երիտասարդութեան , ժիր եւ գործօն ի գիտութեան իւրում եւ յարուեստի եւ ի քաղաքային կեանսն :

ԺԺ

ՅՅԷ (1800 — 340) :

Ա

Բուն Լին Ժամանակ . Գաղթականութիւն . Սպարտա եւ Աթենք . (Ղիսաբոս , Սաղն , Պիտորոսեան) — 500 :

256

Աջիւր . Զէր մարթ Յունացն պատմութեան սանել արապին աղբիւրս՝ ուր պատմութիւն Ասիացւոցն որք յառաջ քան զնոս Եզկիկեան՝ բազում անգամ ի Յունաց անտի մարանայ իւր աղբիւրս , որպէս բազում անգամ նշմարեցաւ : Բայց սակայն եւ ոչ գոյ իսկ կարտաւթիւն յարապին աղբիւրսն գիւնլոյ՝ յորժամ այնչափ յորգ եւ առտա առհմային մտանադրութիւն Յունացն իցէ՝ փնլեւ կազմել մասն ինչ մեծ պատմութեանն նոցա : Քանզի ոչ եթէ պատմագիրքն փայն՝ այլ եւ համբըն իսկ ամբաւ եւ բազմապատիկ մտանադրութիւնն նոցա է աղբիւր պատմութեանն նոցա (տես ի իոնաբոս Գլ. Գ.) : Ասան առաջին պատմական ժամանակաց՝ Հերոդոտոս Աղիկառնացի , վասն ժամանակաց Պելոպոնեսական մարտին՝ Թուկիդիդէս , վասն ժամանակացն որ յեւ այնորիկ են՝ Քանեպոս ա-

առնման իմ կարեւոր են, որպէս զանցանցեալսն պատմութեան՝ Աւիանա: Յայտնի յառիւթեան եւ յայնուիւթեան ազգերաց պարս եւ պաշտօն համարիմ զանց առնել զիշխմամբ տեղեաց պատմագրացն ի կարգի պատմութեանն Յունաց, որպէս եւ յետոյ ի Հռոմայեցւոցն, զի քի ծանոթեալի զմասեանս առնիցեմք:

ՅՈՒՆԱՅ աշխարհ փակեալ կայ յարեւելից եւ ի հարաւոյ Նդգէական ծովովն, իսկ յարեւմտից փակէ զնա Յոնիական համաւարածն. ի հիւսիսոյ բաժանեն զնա լերինք ի Մակեդոնացւոյ եւ ի Վիւրիկեցւոյ աշխարհէն: Խորշքն եւ գոգքն եւ նաւահանգիստք որ զծովեզերօք Յունաց աշխարհին կան, եւ որ զնովու բազմամբոխ կղզիք են՝ յայտ իմն առնեն թէ յորդելով ջուրցն այնպէս նրբեալ եւ անձկացեալ է ցամաքն. բայց նոքին պատեհ իմն եւ զիւրին գործեն զվաճառականութիւն եւ զերթեւեկ նաւաց: Ըարք լերանց եւս յորինեն ուրեք ուրեք կողմանս կողմանս բաժանեալս եւ ամրացեալս յամենայն կուտաց, որովք զիւրաւ իմն ծնունին այլ եւ այլ մանր մանր տէրութիւնք ինքնօրէնք առ միմեանս: Նրկիրն պողարեր է, ոռոգեալ ի գետոց բազմաց, ամոքախառն օգն եւ երկին պարզ եւ յստակ: Բաժանի Յունաց աշխարհ յերիս.

1. Հիւսիսային Յունաց աշխարհ ունի նահանգս՝ Ղրպիրոս եւ Քիւեսաղիա: ա. Ղրպիրոս է երկիր լեռնային՝ բնակեալ յայլ եւ այլ ցեղից եւ առաւել ի Պեղասգացւոյ. կայ ի հիւսիսակողման նորա ի վերայ սահմանացն Մակեդոնացւոյ՝ Վոզոնա յորում է տեղի պատգամաց Արամազդայ, երեւելի եւ պատուական հնու թեամբն: Բ. Կեսաղիա է երկիր փակեալ յայլ եւ այլ բազկաց Պինդոս լեռանց, հանդերձ պողարեր հալթակողմամբքն եւ պարարտ արօտիք երիւարաց: Խաղայ ընդ նա հանդարտիկ Պենէոս գետ՝ յորոյ ափունսն մօտ ի թափել նորա ի ծով՝ կայ հոյակապ եւ գեղեցիկ հովիտն Տեմպէ ի մէջ Ողիմպոս եւ Ոսոս լեռանց: — Հարաւային տող լեռանցն կողի Նտա յորոց ստորոտան առնութիւր գոգոյ ծովուն կայ ցամաք ինչ նեղ եւ նուրբ, եւ այն է միայն բնական անցք ի Կեսաղիայ՝ յԱլլադա: Ըյս իսկ է հոյակապ կապանն կամ դուռնն Կերմոպիւղեաց, երկուց ժամուց զնաց ճանապարհի:

2. Միջին Յունաց աշխարհ կամ Նքլադա՝ յարեւելս մինչեւ ցբարձունսն Սոււնիոնի՝ է գծեալ Նտա լեռամբք, յորոց միջի նշանաւոր է յԱտտիկէաստանի Պենտեղիկոն լեռան՝ կճովն, Հիւմետոսս՝ մեղու իւրով, Լաւրիոն՝ քրէական բովիւք: Ըյլ եւս բազուկ Նտա լեռանց ձգեալ յԱլպիրոսէ այսր ընդ արեւելս հարաւոյ յորինեն զլեւինսն համբաւաւորս ի պաշտաման կրօնիցն Յունաց իբրեւ բնակութիւն Մուսայից՝ զՊառնասոս, զՀեղիկոն եւ զԱթերոն: Մեծամեծք քան զամենայն գետն են՝ Լքեղոյոս եւ Ափիսոս որ ի Աուպայիս ծովակ յանգի. առ քաղաքուն Աթենացւոյ խաղայ Իդիսոս վտակ:

Լազարա բաժանի ի յաջորդ նահանգս կամ տէրութիւնս . ա . Լատիկէ՝ (որոյ բնակիչք առ Պեղոպոնեսացւոց կռուովն էին սղիք 500,000, յորս 40,000 գերիքն էին) էր երկիր բլրաձեւ մեծատուն եւ առատաբեր ձիթենւոյ, թզոյ, մեղու, մամոյ : Վարլաւոր քաղաք էր Լթէնք, որ էր երկոց ժամուց գնաց ճանապարհի, եւ ունէր առաջի ի վերայ Մունիքիա ցամաքակղզւոյ՝ քաղաք նաւահանգիստ զՎիրէոս (որ հանգոյն հնազոյն փաղերոն նաւահանգստի կապէր ընդ քաղաքին Լթենացւոց երկուք երկայնաձիգ որմովք) : — Լադեւոիս քաղաք՝ տեղի հռչակաւոր՝ ծածուկ խորհրդական պաշտամանց, անդր ի հոյակապ մեհեանն Վեմետրի հանէր նուիրական ճանապարհն՝ որ զարդարեալ էր բազմապատիկ յիշատակարանօք : — Տեղի ճակատու ի դաշտավայրին Մարաթոնայ : Վէմ՝ յանդիման քաղաքին Լթենացւոց ի Սարոնեան ծովուն կայ կղզին բազմամարդի Լադինա երեւելի նաւարկութեամբ եւ ճապարակործն արուեստիւ, յորում նախ դահեկանն հասաւ, եւ Սաղամիս՝ նշանաւոր նաւամարտիկ կռուով : Բ . Բիովտիա՝ երկիր պաղարեր հանդերձ ցորենաշատ դաշտիւքն շուրջ զՊոպայիս ծովակաւ՝ որ ամարայնի գրեթէ ամենեւին ցամաքէր, եւ ի յորդեն՝ զջուրն գեանափոր ջրմղօք հանէին ի ծով : Ի . գլուխ 14 բիովտացի քաղաքացն միարանելոց ի դաշնաւորութիւն կայր քաղաքն եւթնդունեան Թերէք՝ Պադմէա գլեկաւ : Բիովտիա էր ասպարէզ բազմաց ի պատերազմացն՝ նմին իրի նշանաւոր են ճակատուք՝ Պլատէա առ Կիթերոն լերամբ (479), Վեդիոն առ Լարիպեաւ (424), Կորոնէա (447 եւ 394), Վեւտրիք (371), Վերոնէա (338) : Գ . Փոկիս՝ մեհենազարդ քաղաքաւն Վեդիեաց առ լեռնոտամբն Պառնասեայ, որ կենդրոն իմն Եռնաց աշխարհին՝ մանաւանդ թէ համօրէն խի երկրի համարեալ պորտ երկրի կոչեցաւ, յորում կային շինուածք զարմանալիք եւ տղքեւր Մուսայից սրբիչ եւ քուիչ ի մեզաց՝ Պաստաղիա անուն : Դ . Վորիս եւ Է . Վոկրիս, Զ . Լատողիա եւ Է . Լկառնանիա : Ը . Ընդ Մեգարիս՝ որոյ գլխաւոր քաղաք Մեգարա մօտ իմն ի ծովեզերսն կայ գայ հասանէ ոք ի պարանոցն՝ Կորընթոսի, որ կապէն խի զԼազարա ընդ ցամաքակղզւոյն Պեղոպոնեսեայ :

Յ . Պեղոպոնեսոս է փակեալ ի չորից կողմանց ի ծովէ արտաքուստ՝ եւ ի ներքուստ ամենեւին լեռնային : Ի միջին վայրի ամբարձեալ կայ Լքիադիա փակեալ շուրջանակի բարձրաբերձ լեռամբք՝ յորոց գետք սփռին ընդ ամենայն Պեղոպոնեսոս . երեւելի ի նոցանէ են՝ Լդիփոս գետ խաղացեալ ընդ արեւմուտս եւ Լարուտաս ընդ հարաւ : Լքիադիա միջավայր համօրէն կղզւոյն ունէր բնակիչս բիրտս որոց գործ հովուութիւն էր եւ վարձկանութիւն ի գործ պատերազմի : — Խակ այլ եւս սահմանք տէրութեանց ի Պե-

ղուպոնեսոս էին՝ ա. Աքայիա՝ առ Աորընթեան ծոցով ծովուն հանդերձ քաղաքօքն Պատրիք, շեղեկէ՝ մեհենազարդ Պոսիդոնեայ՝ այլովք եւս 10 քաղաքօք որ ի բուն հին ժամանակսն միարանեալ էին ի դաշնաւորութիւն: Յարեւելից նոցա կայր Աիկիոն բուն նախաւոր տեղի Յունացն արուեստից, եւ երկծովն կամ երկնաւահանգստեան Աորընթոս, ընչաւեա եւ շքեղ, երեւելի վաճառականութեամբ եւ արուեստիւ ճարտարութեան (ձուլելոյ պղինձ), եւ ամրացեալ գղեկաւն անուանելով՝ Ակաոն Աորընթոսի: Յարեւմտից հարաւոյ կայր փոքր ընկերհաշտութիւնն Փղիասիա՝ Փղիոս քաղաքաւ: Բ. Արգոդիս՝ գլխաւոր քաղաքաւն Արգոսիոսոյ գղեակ էր՝ Ղարիսա ի ժամանակաց Պեղասպացւոցն, հանդերձ Սիւկէնք եւ Տիրիւնթոս քաղաքօք համրաւելովք աւերակօք հսկայագործ շինուածոց իրքեւ նիստ արքունի՝ Ագամեմնոնեայ: Գ. Ղակոնիա՝ ամենեւին հարաւակողմնն Պեղուպոնեսեայ բաժանեալ յերկուս ստրաւանդս, երկիր լեռնային, սակաւ ինչ եւեթ դաշտ պտղարեր կայ ի հովտի գետոյն Աւրօտայ: Վազաք գլխաւոր է Սպարսա (Ղակեդմոն) շինեալ բոլորածեւ, 60,000 բնակչօք՝ յորս էին 8—9000 դորիացի քաղաքացիք: Դ. Մեսսեանիա երկիր պտղարեր այլ ոչ բազմամարդի, որոյ հին գղեակ էր Իթոմէ, եւ ունէր քաղաք ծովեզերեայ զՊիւղոս (Ղաւարին): Ե. Ադիս նոյնպէս երկիր առատարեր, որ նուիրական իմն համարեալ էր եւ չմղէր ի նմա մարտ պատերազմի: Արեւելի քան զգլխաւոր քաղաքն նորա զԱդիս եւ զհին նիստն արքունի՝ Պիսա էր, քաղաքն եւ դաշտավայրն Ողիմպիա առ Ադփիոս գետով ուր ողիմպիական խաղքն լինէին, հանդերձ շքեղ մեհենաւն Արամազդայ յօրինելով դորիացի սեամբք, յորում կայր անդրի նորա յօրինեալ յոսկւոյ եւ ի փղոսկրէ, գլուխ ճարտարագործ յօրինուածոց քանդակագործութեան:

Նշանաւոր քան զամենայն կղզիսն են յարեւելեան ծովեզերան Աւրիա հանդերձ Արեւորիա եւ Վաղկիս վաճառաշահ քաղաքօք: Վաղկիս զարմանալի ինչ կամրջօք կապէր ընդ Իիովտիայ: Յարեւելից հիւսիսոյ կայ հեփեստեանն Ղեմնոս նշանաւոր պաշտամամբն շեփեստեայ եւ դարբնովք զինուց, եւ ի հիւսիսոյ նորս Իմբրոս եւ Սամոթրակէ, գլխաւոր տեղիք հնոց խորհրդոց Աարիւրեան պաշտամանն: Արեւտէ ի հարաւոյ Յունաց աշխարհին քանանացի կամ փիւնիկեցի բնակչօք, որոյ 100 քաղաքք էին առ չոմերաւ: Աիպրոս ի հարաւոյ Փոքրուն Ասիայ, գինեւէտ եւ առատարեր անուշահոտ իւղոյ, փայտի եւ քրէական նիւթոց՝ ասորի եւ փիւնիկեցի բնակչօք, հռչակաւոր պաշտամամբն Աստղիան (Աստարտեայ) ի Պափոս:

Իւաց ի նոցանէ կան բազում եւս մանր մանր կղզիք, եւ երեքին կոյտքն կղզեաց՝ կղզիքն յոնիականք Աիկղադայքն, յորս նշանաւոր

է Վեղոս մեհենազարդ Ապողոնեայ եւ ճարտարագործ բաղնիւն տրա, առ որում հինգ հինգ ամ յամենայն նահանգացն Յունաց եկեալ պանդխտութեամբք՝¹ կատարէին խաղս. եւ Սպարադեանքն յԱգէական ծովուն, յորս կայ Տենեդոս մեծատուն բնակչօք, Լեսբոս գինեւէտ եւ պարարտ, Վիոս՝ առատարեր գինւոյ, Թզոյ եւ այլոց նոյնպիսեաց, եւ յառաջագէմ վաճառականութեամբ եւ արուեստիւ, Աոս՝ անուանի ծիրանի հանդերձիւքն. եւ անպտղարեր փոքր ասպառած կղզին Պատմոս որ առ Հռոմայեցւոյք էր տեղի պքսորելոյ:

257

Սուրբ Իմն է սկիզբն պատմութեան Յունաց աշխարհին եւ ծածկեալ ընդ քողով առասպելաց: Առաջին բնակիչք աշխարհին սերին ի Յաւանայ (Յանիացիք), յԱդիսայ (Ադլենացիք), ի Վոդանիմայ (Վոդոնացիք յԱպիրոս), ի Վետիմայ (բնակիչք կղզեաց եւ ծովեզերաց), որք են ի զաւակէն Յաբեթայ², եւ որպէս ի գէտ է, գաղթեցին անդր ի Փոքուէն Լսիայ: Բուն առաջին հին բնակիչք Յունաց աշխարհին յիշատակին Պեղասգացիքն, որ առաջնորդութեամբ Ինաքոսի եկին յաշխարհն Պեղոպոնեսացւոց յամի իբրեւ 1800, անդ յօրինեալ կաղմեցան տէրութիւնքն Լքդոսի եւ Սիկիոնի, որ տակաւ տարածեցան ընդ ցամաքակղզին ընդ այն, եւ ընդ Ելլադա անցեալ ձգեցան ի Թեսաղիա եւս եւ յԱպիրոս:

Եւ ին նոցա ժողովուրդ խաղաղասէր, հողագործ. զարուեստից նոցա յայտ առնեն աւերակք հնոց քաղաքաց եւ արքունեաց, մնացորդք ջրմղաց, Թմրից, եւ մեծայաղթ որմնց ի Պեղոպոնեսոս յօրինելոց առանց շաղախոյ ի կուտելոյ ղմիմեամբք զվէմնն մեծամեծ տաշեալս չորեքկուսի: Եւ նոցա պաշտօն բնութեան՝ դիցարանութեամբ երկրական աստուածոց յորս առաջինք էին Վեմեարէ, Վիանիսոս եւ Աարիդք՝ իբրեւ զօրութիւնք ազդեցուցիչք եւ ծնուցիչք ի բնութեան: Ի Վոդոնա էր կաղնի նուիրեալ Օւեւնն աստուածոյ. ըղձութիւնն լինէր անդ ոչ բանիւք այլ նշանօք, յորժամ ի շնչել օդոյն ի ծայրս նուիրական կաղնեացն՝ լինէր սօսաւիւն, եւ կամ ի կարկաջելն եւ ի դնդել ազներն որ բղխեալ ելանէր առ ոտամբ ծառոցն: Վիցարանութիւն Պեղասգացւոցն եղեւ հիմն դիցարանութեան Հելլենացւոց:

Ապա ուրեմն այս Հելլենացիք՝ հաւանութեան իմն է թէ ի կողմանցն Աովկասու եկին վտարանդի ի Փոկիա՝ Վեղեալ նոցա ի ջուրցին հեղեղէ (յամի իբրեւ 1550) դիմեցին ի վերայ Պեղասգացւոցն յաշխարհն Թեսաղացւոց, նուաճեցին զնոսա եւ բռնացան ի վերայ նոցա: Ի ցեղից անտի Հելլենացւոցն Եւոդացիք ձգեալ տարածեցան ի կողմանց Թեսաղացւոց յԱկառնանիա, յԱտողեա, ի

Փոկիս, ի Ղուկիս, ի Բիովտիս եւ յԱղիս: Դարեացիք նոյնպէս ի կողմանս Թեոսաղացւոց՝ նեղեալ մեկնեցան ի Մակեդոնիա եւ ի Արեւոյ: Արեւոյցիք գրաւեցին կալան զԱտտիկէ եւ զՀիւսիսակողմն Պեղոպոնեսեայ: Ըթայեցիք մահն յԱրգոս, ի Ղակոնիա եւ ի Մեգարիս:

(Արկադիոս եւեթ եւ յԱպիրոս կացին մնացին Պեղոսագացիք, այլքն գնացին հասուածեալ կամ յԽատիւս կամ ի Արեւոյ, յԱրիս եւ յայլ եւս կողիս: Եւ զի առ Վրեկոս Թագաւորաւայն դիպեցաւ՝ անտի իսկ անուանեցան Վրեկք՝ Այնքն:

Առաջին հրահանգս Հելլենացիք յօտարաց պատմին առեալ: Անկրոփս մօտ ուրեմն յամն 1550 հանդերձ ընկերօք եկն հասուած ի ներքինն Նգիպտոսէ՝ յԱտտիկէ, եւ շինեալ զամուրն Անկրոպիս՝ արկ հիմն քաղաքին Աթենացւոց: Ի նմին ժամանակի եւ Ատղմոս փիւնիկեցի յազգէ՝ զԱպղմէա ի Բիովտացւոց աշխարհին շինէր, ուստի եւ եկաց քաղաքն Թեոսացւոց. նա ուսոյց զարուեստ դարուեցան: Վանաւոս եգիպտացի յազգէ գաղթեաց յԱրգոզիս յամի իրրեւ 1500: Ի Պեղոպայ որ ի Փոլիզացւոց մերժեալ եկն (յամի իրրեւ 1400)՝ անուանեցաւ Պեղոպոնեսոս՝ երկիրն, եւ առհմն նորա տիրեաց անդ: Աղբա զգօնացուցին զճակիչսն, մուծին զպաշտօն դիցն, զմշակութիւն երկրի եւ զճնակութիւն ի քաղաքս:

Վիւցազունքն որպիսիք դքք Հերակղէս, Պերսեւս, Թեսեւս եւ այլքն էին՝ զերծուցին զաշխարհն յաւազակաց եւ ի զազանաց վայրի, եւ յետոյ ուրեմն վասն արուեցանցն իրրեւ կիսադիք առին պատիւ: — Մինովս Ա. Թագաւոր Արեւայ օրէնսդրութեամբն եւս քաջանուն երեւէր (յամի իրրեւ 1400). ի նմին ժամանակի հնչէին եւ երգք պուէտիցն որ հին քան զամենայն պուետսն են, Արիեայ, Ղինոսի եւ Մուսէոսի:

Բայց առաւել քան զամենայն դիցապաշտութեանն պաշտօն հանդերձ անթիւ աստուածովքն եւ երկիւղիւն նոցա եւ սրտաքին ինչ յօրինուածովք ասնից, երգոց, խաղուց եւ պարուց, եւ խորհուրդք ինչ ծածուկք՝ բազում ինչ նպաստ լինէին՝ տալով Առնաց ածել բարձրագոյն ինչ զմտաւ, եւ պատգամք եւս դիցն նոյնպէս գործէին ազդեցութիւն ի զգայուն սիրտս Առնացն: Բայց չիք գտանել առ նոսա կարգ իմն քրմութեան որ ի վերայ ամենեցուն զօրացեալ տիրիցէ:

Ի զարթնուլ ոգւոյ արուեցան եւ քաջութեան՝ վաղվազակի դրդեցան յորդորեցան Այնք, եղեն համամիտք եւ համագործք առ ի լինելոյ դիմադարձ արտաքնոցն: Առաջին գործ արուեցան նոցա

նաւարկութիւն արգիական նաւորացն էր (յամի իրրեւ 1280) . քաջք եւ առաքինիք հաւանեալ առաջնորդութեան (Յասոնի թեապաղացոյ, մտեալ ի նաւն արգիական՝ նաւարկէին ի Սողքիա առ Նաքսինոս ծովու առնուլ զգեղմն ասկի (նշանակ ընչաւետութեան), եւ կրեցին զճանապարհայն բազում ինչ :

Վրան զնոյն նշանաւոր էր արովական պատերազմն յամի իրրեւ 1200 : Պարիս որդի Պրիամոյ արքայի Տրովացւոց գտեալ էր ընդ աւնելութիւն ի Մենեղաւոսէ արքայէ Սպարտացւոց, բայց յափըշտակեաց նա զՀեղինէ զկին Մենեղաւոսի վասն գեղեցկութեանն . ի իրրեւ լուան (Յոյնք՝ միաբանեցին ամենեքին երթալ խնդրել զվրէժն . իրրեւ 100,000 այր ելեալ ի վերայ 1200 նաւաց դէմ եղեալ փութային ի կողմանս Փոքուն Նսիայ : Բայց չէր դիւրին գործն . ատան ամ տեւեալ բաւէր պաշարումն ամուր քաղաքին Տրովացւոց . ի ժամանակին յայնմիկ յերկուց կողմանց գիւցազունք երեւեցան, որպէս Հեկտորն եւ Ննիաս, Աքիլղէս եւ բարեկամ նորա Պատրոկլոս, Սդիսեւս արքայ Իթակայ, իմաստուն ծերունին՝ Նեստոր եւ այլք : Նպա ուրեմն նենգութեամբ իմն (տալով պարգեւ քաղաքացեացն երիւար փայտեղէն՝ լի ի ներքուստ սրամիք վառելովք) առաւ եւ հրձիգ եղեւ քաղաքն . մեծ մասն բնակչացն կոտորեցաւ ի սուր սուտերի : Բայց եւ քանդիչքն չհասին յաջողութեան . զի կամ չհասին յաշխարհն իւրեանց, կամ յեա երկայնժամանակեան թափառականութեան ապա ուրեմն հասեալ գտին զաէրութիւնս իւրեանց եւ զընտանիս ցրուեալս եւ քայքայեալս եւ կամ օտարացեալս յիւրեանց . յարեան գժտութիւնք, վասն որոց ետուն ճակատ ընդ միմեանս, եւ իրրեւ այն ինչ դարձաւ այսրէն խաղաղութիւնն՝ այլ իմն դէպք եւ պատահարք ի վերայ հասին, որովք Պեղոպոնեոսն ամենեւին յայլ իմն կերպարանս փոփոխեցաւ :

Նյո ինքն է գաղթականութիւն Վորիացւոցն : Վանդի Հերակղեղեանքն որ էին յորդւոցն Հերակղի՝ իրրեւ իրաւամբք իմն պահանջէին տիրել Պեղոպոնեոսացւոց, եւ դաշնաւոր լիեալ նոցա ընդ Վորիացւոց որ ի Խեաաղիա էին՝ կամէին այնուհետեւ կացուցանել զիրաւունս իւրեանց հակառակ Պեղոպիդեանցն . նմին իրի յամի իրրեւ 1100 մտին զինու ի Պեղոպոնեոս եւ գրեթէ զամենայն իսկ կողմանսն վանեալ վկանդեալ առնուին : Տակաւ առին ի բուն զթագաւորութիւնսն Երդիացւոց, Մեսենիացւոց, Վալոնիացւոց, Միկիոնացւոց, Սորընթացւոց եւ Նդիացւոց : Աքայեցիքն ի նեղ անկեալ փախեան ի ծովեզերսն հիւսիսոյ եւ արկին հիմն աէրութեանն Աքայիայ : Իսկ Նւոդիացիքն զառաջինն ի Խրակիա փախեան, ապա բնակեցան առ ծովեզերքն Փոքուն Նսիայ : Նշ մասն մի եւս (Յոնիացւոց որ յԱտաիկէ՝ ուրեմն փութեալ էին՝ չորան նոյնպէս ի Փոքրն Նսիա յամի իրրեւ 1040 : Ապա հասին անդր եւ Վորիացիքն որոց զՄեդարիս եւս գրաւեալ

կալեալ էր. այլքն չգրան վարանդի ի Արեւէ եւ ի Հագոս կղզի յամի իբրեւ 1000 :

Այնչեւ ցայժմ ի տէրութիւնն Յունաց ժառանգութեամբ որդի ի հօրէ գլխաւորք ցեղիցն, այս ինքն թագաւորք տիրէին, եւ էին նորա զօրաւարք ի պատերազմի եւ դատաւորք ի խաղաղութեան. բայց առաջինք եւեթ ի մէջ ազնուականաց էին եւ ոչ եթէ տեարք, եւ չառնուին հարկս սահմանեալս. իշխանութիւն նոցա բազում իւրք գլխութենէ եւ զվասութենէ նոցա կայր կախեալ : Առ սակաւ սակաւ յամենայն իսկ սահմանս Յունաց բարձաւ թագաւորութիւնն (1100 — 900), եւ այնուհետեւ զրեթէ մի մի ի քաղաքաց էր տէրութիւն մի՝ որում առաջնորդէին ոմանք ի քաղաքացեաց փոխանակաւ : (Մասն մի պատմութեանցս ի ժամանակս առաւելացն անկանի. բայց զսահմանն ճշդիւ որոշել զժուարին է) :

259

Այսպէս ի ժամանակէ աստի յայսմանէ (1100) սկիզբն ընէր բազմատարած գաղթականութեանցն Յունաց :

1. Աւաղացիք, Յանիացիք եւ Ղարիացիք գաղթեցին ընդ երկայնութիւն արեւմտեան ծովեզերաց ֆոքուսն Աթայ : Աւաղացիք, որոց գլխաւոր գաղթականութիւն էր ի Ղարսս կղզւոյ Միլիւնէ քաղաքաւ՝ աստտօին արկին հիմն ալոց եւս երկուստան քաղաքաց (ի Միւսիա), յորս երեւելի քան զամենեւին Օմբւան էր. թուի թէ եւ որքա կապեալ էին ի մի գաշնաւորութիւն :

Յանիացւոցն գաղթականութիւնք ի հարաւոյ նոցա եւս իմն երեւելի էին՝ նոյնպէս երկուստան թուով, որք խառնեալ էին ի մի գաշնաւորութիւն. յորս նշանաւորք են Միլիւսս՝ վանաւաշահ եւ նաւամարտիկ, Ափեսոս՝ մահճնազարդ Արտեմիոյ, Ասքափոն՝ վանաւաշահ նաւթիւն իւրով. Օմբւան եւս Աւաղացն՝ յարեցաւ ի նոսա, եւ գրաւեալ կարան զՍամոս եւ Ղիկոս : Մեհեանն Պոփղոնեայ ի Միւսիալէ՝ էր մեհեան գաշնաւորութեանն, ուր զհասարակաց ասն Ամենյանիացւոյ ¹ կատարէին, եւ խորհէին խորհուրդս :

Իսկ Ղարիացւոցն գաղթականութիւնք ի խմարհ քան զնոս ի հարաւոյ՝ էին ըստ նմին օրինակի վեց Ղարիացի քաղաքք գաղթականաց միաւորեալք գաշնաւորութեամբ, յորս նշանաւորք Հաղեկաւնասոս եւ Անիդոս էին, եւ բնակեցին եւս ի Հագոս եւ ի Աոս կղզիսն : Մեհեան գաշնաւորութեան նոցա էր մեհեանն Ադաղնեայ ի վերայ ծովեզերացն ի Անիդոս :

2. Ի Միլիւսսէ ելին քաղաքք գաղթականաց իբրեւ 80՝ մեծաւ մասամբ առ Պատրանտա եւ Աւփոնոս ծովս (ի միջի

¹ Πασιόν.

անդ 800 եւ 600 ամաց)։ Արիւդոս, Ղամփսակոս, Պրիսպոս (գրե-
խաւոր տեղի պաշտամանցն Պրիսպայ), Աիւզիկոս, Պերինդոս, Սի-
նուդէ, Տրապեզունտ, Տանայիս առ անուանակից գետովն, Ողբիա,
Ողեսոս եւ այլք, որք առնէին վաճառաշահ մաշկովք, մորթովք,
ասուով, քրէական նիւթովք զոր առնուին յազգաց ազգաց Ակիւ-
թացւոց, եւ ձկամբք յաղելովք։ Լազուս ինչ նպաստ ընէին ի
բարոյս եւ ի կրթութիւն բնական կողմանցն այնոցիկ, բայց մեծ
մասն նոցա յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ ի յղիութե-
նէ անտի ի բարեկեցութիւն, ի զեղխութիւն եւ ի թմրութիւն
հասան։ — Ըս Լզէական ծովուն ի Խրակիա եւ ի Մակեդոնիա
ի քաղաքէն Աթենացւոց եւ ի Աորընթոսէ եկին զաղթականու-
թիւնքն Արդերա, Վաղիկս, Ողինթոս, եւ Պոտիդէա։

3. (Յետոյ (ի միջի 750 եւ 650 ամացն) ելին կացին զաղթա-
կանութիւնք յայլ եւ այլ ցեղից ի ներքին Իսաղիա, որ անուա-
նեալ կոչեցաւ Մեծ Յունաստան, որպէս Տարաս (Տարենտոն, ի
Ղակեդմոնացւոց), եւ ի ամանէ Հերակղէա եւ Լրուանդուսիոն, Սի-
բարիս հռչակաւոր մեծութեամբն եւ բարեկեցութեամբ բնակչացն,
Արոտոն՝ նշանաւոր անգամայն կենօք բնակչացն յորոց միջի Պիւ-
թագորաս հաստատեալ էր առաջնորդութիւն ինչ դաշնաւորու-
թեան հանդերձ պարտութեամբ՝ ունելոյ զամենայն ինչ հասարակաց,
Առւիք ի Աամպանիա անուանի պատգամօք Արիդեայ, հին քան
զամենայն զաղթականութիւնս ներքին Իսաղիայ, աւտի եւ Պար-
թենոպէ (Նէապոլիս)։

Ի Աիկիդիացւոց աշխարհին՝ Մետոնեա էր քաղաք զաղթա-
կանութեան դորիացի Մետոնիացւոցն. այլ առաւել քան զամե-
նեսին եղեն երեւելի Աիրակուպ բաժանեալ ի հինգ մասունս եր-
կուք նաւահանգստօք, զաղթականութիւն ի Աորընթացւոց, նշա-
նաւոր՝ վաճառականութեամբ, նաւական զորութեամբ եւ ընչաւե-
տութեամբ։ (Չպատմութիւն Աիրակուպացւոցն ընդ Ապլլոնիոս
նացւոցն պատմութեան՝ տեսցուք խառն ընդ իրս Հռոմեացւոցն։)

Ի Յոնիացւոց (Փոկիացւոց) էր եւ զաղթականութիւնն Մաս-
սիդիայ ի հարաւակողման Վաղդիայ, որ ձիթաստանեօքն եւ այ-
գեստանեօք ծաղկեցուցեալ զերկիրն՝ առնէր վաճառաշահ ընդար-
ձակ. որպէս ի Սպանիացւոց աշխարհին Սագունտոն (ի Չակիւն-
թոսէ) երեւելի էր վաճառականութեամբ։ — Իշր ի Վորիացւոց
զաղթականութիւնն մեծ՝ Աիւրենէ յԱփրիկեցւոց աշխարհին, որ
առնէր վաճառաշահ մեծ ընդ ցամաք եւ ընդ ծով ցարենով, գի-
նով, իւղով, քրքմով եւ ուպանաւ։

Մեծ մասն զաղթականութեանցս այսոցիկ էին ինքնօրէնք ա-
ղիկամի, այլ առ սակաւ սակաւ նուաճեցան ընդ հզօրագոյն տէ-
րութեամբք։

Սակայն Յոյնք յետ այսչափ ի միմեանց անջատելոյ եւ բաժանելոյ՝ միշտ իսկ զանձինս անբաժին իմն ժողովուրդ համարէին, եւ բազմապատիկ յօրինուածութիւնքն անուցիչ եւ տածիչ լինէին այնպիսի հասարակաց հայրենաոէր մօաց, եւ գործէին ի միջի նոցա միութիւն եւ խափանէին զչարիսն որ ի բազում բաժանմանէ ի դէպ էր թէ ծնանէին:

1. Թէպէտ եւ լեզու նոցա յայլ եւ այլ բարբառս բաժանեալ էր (յատարկեցի, ի յոնիացի, յեւոդացի), սակայն եւ այնպէս բաւական էին եւ լեզուովն իւրեանց՝ մի ազգ զանձինս ճանաչել. տմենայն իսկ ցեղք նոցա, եւ տոհմային բանաստեղծութիւն նոցա նովին լեզուաւ եւեթ վարէին: Առաջին յիշատակարանք այսր աբուեստի նոցա՝ երգքն Հոմերայ (1000) եւ պատմութիւն պաշարման Տրովայ (Իդիականն) որպէս եւ անցք Ողիսեայ (Ողիսականն) էին հասարակաց իմն ստացուած ամենայն համօրէն Հելլենացւոցն:

2. Իսաղք հրապարակաւ՝ առ որս ամբոխ մեծ ժողովէին յամենայն իսկ աշխարհէն (Յունաց, որպիսիք Փիւթեան, Իսթմեան, Կեմէական, Արգիական խաղքն էին: Այլ անուանի եւ նշանաւոր քան զամենեւին եղեն Ողոմպիականքն՝ որ կարգեցան յափտոսէ եղիսացւոյ (յամի իրրեւ 888) եւ ապա յարդարեալ յօրինեցան: Աստարէին խաղքն Ողոմպիականք ի չորրորդ չորրորդ ամի յՈղոմպիա, եւ յայն սակս թուականութիւն եւս այն համարեցաւ սկիզբն առեալ յամէ 776 յառաջ քան զԻր: Իսաղքն կամ մրցութիւնք էին արշաւեցուցանել կառս (ի ձիարձակարանին), արզնընկէց տէգընկէց լինել, ընկենուլ սկաւառակս, վազք, ընթանալ (ի ստադին կամ յասպարիզին՝ որ էր 600 տոն), շրջանակել, կռիւամարտիկ կռիւ եւ այլ եւս նոյնպիսիք: Այսպէս յաղթութեան էին պսակ յոստոյ ձիթենեաց: Աետոյ բերէին անդր հրապարակաւ զգործս վառտակոց իւրեանց արուեստագէտք եւ պուէտք եւ ճարտարախօսք եւ պատմագիրք (որպէս Հերոդոտոս զառաջին գիրս իւր) առնուլ փոխարէն պարծանս:

Ի դիմել անդր խուռնընթաց առհասարակ մարդկանն յամենայն կողմանց (Յունաց աշխարհին ի հանդէս խաղուցն՝ կապէին իմն անձկագոյնս այլ եւ այլ ցեղք (Յունաց ընդ միմեանս):

3. Ամփիկտիոնեան դաշնաւորութիւնն: Ժողով ինչ էր այն որ կայր յերկու երկու պատգամաւորաց առաքելոց յԱՅ ցեղից, որք երկիցս ի տարւոջ ի Վեդիիս կամ ի Թերմոպիլոզիս գումարէին տեսանել զիրս յօրինուածութեանց կրօնից եւ զգծաութիւնս ի մէջ ցեղից ցեղից խաղաղութեամբ լուծանել, զյանցանս ինչ դատել եւ պատժել եւ զինուք եւս եթէ այնպէս պէտք լինիցին:

4. Տեղիք պատգամացն: Բազում էին տեղիք պատգամաց, այլ երեւելի մանաւանդ եկաց որ ի Գեղիիսն առ Պառնասեաւ էր: Ամենայն երեւելի գործս՝ ամենայն աշխարհն (Յունաց ընթանայր պատարագօք հարցանել խորհուրդ, եւ Փիւթիա կին քուրմ յոսկի երեքոտանւոյն փրփրալով տայր պատգամ պատասխանոյ՝ մթին ինչ կամ երկդիմի բանիւք. բազում անգամ կաշառարեկ եւս լինէր: — Հինգ զլխաւոր քուրմք էին անդ ընտրութեամբ ի պաշտամունսն, եւ այլ եւս բազմութիւն սպասաւորաց ի օպասաւորութիւն. էին նոցա անդք եւ ազարակք զոր գործէին գերիք կամ վարձկանք: Պատարագօք եւ ձօնօք յաճախեալ իմն էր մեծութիւնն եւ ընչաւէտութիւն: Բուն մեհեանն էր ի տեղւոջ սւրեք փակելոյ որմովք յամենայն կողմանց, եւ ի ներքին կողմանս մեհենին՝ ոսկի անդրի Լպողոնեայ եւ յետոյ նորա փոսն՝ ուստի եւ լանէր գոլորշի ինչ որ ի կերպարանս մոլեղնութեան զվհուկ կինն հանէր:

5. Ինդ ամենայն յօրինուածութեանցս այսոցիկ գիրկընդխառն են հասարակաց իմն կրօնք նոցա, զորմէ այլուր ընդ այլովք իմն հայեցուածիւ ճառեցաւ: Ըստուածք Յունացն երեւին իբրեւ անդամք միոյ միայնոյ տան կամ ընտանեաց՝ մարդկեղէն առաւելութեամբք եւ տկարութեամբք, միայն բարձրագոյն ինչ իշխանութիւն եւ զօրութիւն ունելով:

Ակիզքն եւ գլուխ ամենայնի էր Աւրանոս, երկին, տատաւած նախաւոր. նորին որդի Առանոս, Ժամանակ, կլանէր սպառէր զորդիսն իւր: Զեւս՝ որ աղբեցաւ ի ձեռաց նորա, եղեւ տատաւած վերագոյն՝ տատաւածոց եւ մարդկան, յեա զՅիտանեանսն եւ զհակոյսն պատերազմաւ հարկանելոյ եւ առլոյ եղբարցն՝ Պղուատնի կամ Հադեսայ զսանդաւրամեաս, եւ Պոսիդոնի՝ զծով: Աւնէր նա յատուածոց կանայս՝

Ա. Հերա՝ տիկին երկնից եւ ամենայն իսկ տատաւածոց, ի սմանէ ուտերք՝

1. Արէս՝ տատաւած պատերազմաց, կազոյ եւ կռուոյ.

2. Հեփեստոս՝ տատաւած հրոյ եւ դարբնութեան:

Բ. 'Վիոնէ' յորմէ Ափրոդիտէ կամ Աստղիկ՝ տատաւած գեղոյ եւ սիրոյ:

Գ. Սեռիս՝ խորհրդականութիւն. ի սմանէ դուտար՝

Պաղլաս Աթենաս՝ տատաւած արուեստից եւ գիտութեանց, քաղաքային յօրինուածոց, նմին իրի եւ պաակեր իսկ նորա (Պաղլադիոն) կայր ի բազումս ի քաղաքացն Յունաց. սաղաւարտեալ՝ վահան (եգիգ) եւ նիզակ ի ձեռին. նուիրական էր նմա՝ ձիթենի, բու եւ պքաղաղ (նշանակք պնութեան ուսմանց):

Դ. Լետոյ կամ Լատոնա՝ գիշեր լուսաւորեալ տատերք. ի սմանէ եղեն երկուորեակք՝

1. Ապողոն՝ արեգակն, տատաւած ըզձութեան (ի Գեղիիս), եւ երաժշտութեան, նմին իրի եւ առաջնորդ Մուսայից եւ տատաւած աղեղնաւորութեան.

2. Արաքսոս՝ լուսին, տատաւած աղեղնաւորութեան եւ որսոց:

Ե. Թեմիս՝ իրաւունք, կապեալ աչք, կշիւք եւ սուտեր ի ձեռք . եւ ի սմանէ դատերք՝

1. Հովրաք՝ Դիկէ, Եւնոմիա, Իրենէ՝ արդարութիւն, կարգաւորութիւն, խաղաղութիւն .
2. Պարկք կամ Միւրաք՝ Կղութոյ, Ղարեւիս, Ատրոպաս . Բն զիլն ունէր, մեռն յիլոյ անտի զթելն գործէր կարճ կամ երկայն, հարթ կամ դերբուկ, երրորդն հասանէր զթելն . նշանակ ճատագորի կենաց :

Զ. Սենմոսինէ՝ ուշ յիշատակի, եւ դատերք ի նմանէ 9 Մուսաք՝

1. Կղիոյ՝ պատմութեան, մատեն գալարեալ եւ բացեալ ի ձեռքն .
2. Եւտերպէ՝ երաժշտութեան, մի կամ երկու սրինգ ի ձեռքն .
3. Մեղպոմենէ՝ ողբերգութեան, քող արկեալ, շամփուր եւ դիմակ ողբերգուաց ի ձեռքն, եւ օգք բարձրագոյնք յոտա .
4. Թաղիա՝ կատակերգութեան, ցուպ հովուաց եւ դիմակ կատակերգուաց ի ձեռքն իւրում .
5. Յերփսիքորէ, կաքաւոյ, յարուցեալ յոտս՝ կաքաւաձեւ, քնար ի ձեռքն .
6. Երատոյ՝ երգոց սիրոյ, աւաիղ եւ կնանաց փղոսկրեայ ի ձեռքն .
7. Կաղղիոպէ՝ վիպասանութեան . գրիչ, մագաղաթ եւ փող եւս ի ձեռքն .
8. Պողիհիւմիա՝ ճարտարիտութեան, զգեցեալ հանդերձ լոյն, մատեն գալարեալ ի ձեռքն . եւ ցուցիչ մատնն ի բերանի իւրում .
9. Ուրանիա՝ աստեղագիտութեան, ի ձախուլն գունդ՝ զոր աջովն ցուցանէ, զաչն ամբարձեալ յերկինս :

Ըյս են ողիմպական դիքն :

Իսկ երկրական դիքն որ առանձինն իմն Պեղասպացոյ էին՝ են .

1. Հագէս (Պզուտոն) աստուած սանդարտմատաց եւ մեռելոցն, եւ ընշաւեալութեան իբրեւ տէր բովուց երկրի .

2. Հերմէս՝ զառաջինն աստուած մշակութեան եւ հովուութեան, այլ մանաւանդ՝ պատգամաւոր աստուածաց եւ մարդկան, աստուած տուրեւտուիկ վաճառաց եւ լեզուաց կարեւորաց ի նոյն եւ մեկնութեան¹ . նա աանէր զոգիսն ի սանդարտմատ . թեւք յոտսն եւ ի ձեռքն գաւազան ոսկի՝ զորով գալարեալ կային օձք երկու² :

3. Դիոնիսոս (Բակքոս)՝ նշանակիչ զօրութեան երկրի զարթուցելոյ . շահապետ այգեստանեաց .

4. Դեմետրէ՝ նշանակիչ բուսական ծնընդականութեան երկրի որ զարմախն տնէ յառաջ եւ պտղաբեր զերկիր գործէ, աստուած մշակութեան, մայր Յրիպաղոմիայ՝ որ մշակութեան օրինացն եղեւ օրէնքսդիր . ընդունի նա եւ զոգիս մեռելոցն ի գոգ իւր :

Ի պաշտամունսն Դիոնիսեայ եւ Դեմետրի խառն էին խորհուրդք ծածուկք : Նշանաւոր էին ի համօրէն Յունաց աշխարհին ամ ըստ ամէ տօնք Թեսմոփօրեանք, այս ինքն տօն օրէնսդրութեան Յրիպաղոմիայ, ի պատիւ մեծարանաց Դեմետրեայ, յորս կանայք առնականայք երթային յեղեւսիս ընդ մեհենական ճանապարհն : — Նոյնպէս երեւելի էին մեծ եւ փոքր Եղեւսիսեան խորհուրդքն յԱթէնս . միշտմուխք խորհրդոյն համարեալ էին յստակագոյն խորհուրդս զաստուածութենէ, զառաքիւնութենէ եւ զանտի կենաց ունել : Ինն աւուրք էին մեծի եղեւսիսեան

¹ Էրօդուս .

² Կրօնոս, Caduceus :

³ Թիսթօրօր .

խորհրդոցն առնին՝ յորս միջամուխքն առնէին մկրտութիւն ձեռաց ի ջուր նուիրական, ապա ի ջուրս ծովու, յետոյ զոչս ի պատիւ Պերսեփոնեայ, ապա լուցումն ջահուց, ապա տանէին զպատկեր Դիոնիսեայ բազմամբոխ յեղեւսիս, եւ յետ միջամուխ խորհրդոցն լինելոյ՝ զոր երդմամբ խոստանային չհանել ի վեր՝ դարձուցանէին զայն յԱթէնս, ապա առնէին նորոգ միջամուխ խորհրդոց զայնասիկ որ խնդրեալ էին յառաջնում աւարն. յիններորդումն աւուր մատուցանէին նուէրս բնականաց՝ քուրմքն որք առաջնորդքն լիեալ էին ամենայնի ըստ չորից գլխաւոր կարգաց իւրեանց՝ Նուիրացւոյն¹ իբրեւ քրմայեա, Զահակոյն², Նուիրաքարոյն³ եւ Սպասաւորն բազնին⁴։

Լքկրական գիր Պեղասգացւոցն են եւ Վաբիրքն՝ իբրեւ առանձինն նշանակիչք այլ եւ այլ զօրութեանց երկրի։

Բաց ի սոցանէ ամենեցումց՝ կիսագից իմն գիւցաղանց ցեղ սերեալ յԱրամագոյ՝ է իբրեւ շղթայ հաղորդութեան ի մէջ աստուածոցն եւ մարդկան. որպէս անցք իմն եւ հաղորդութիւն ի մէջ մարդկան եւ անասնոցն համարեալ էր մեւս եւս խոնարհագոյն ցեղն աստուածոց՝ Սաաիւրք եւ Փաւնայք, որք զմարդկան եւ զանասնոց սեպհականութիւնս միանգամայն ունէին։ Հանդերձ սղբիմք եւ ամենայն անշնչաւորն բնութիւն՝ անասաք եւ լերինք, դաշտք եւ արօտք, գետք եւ ծովակք ունէին բնակեալ յիւրեանս աստուածութիւնս ինչ խոնարհագոյնս՝ որ առհասարակ անուանեալ կոչէին Նիւմփայք։

Ի բազում ուրոյն տէրութեանց (Յունաց աշխարհին որոց պատմութիւն չէ ինչ այնպէս պիտանացու եւ բազում ուրեք անյայտ, վաղ իսկ երկու եւեթ մեծացեալ՝ եղեն նշանաւոր, մինչեւ պատմութեան համօրէն աշխարհին կապել ինոցա պատմութիւնն, որք եւ այլ եւ այլ բարս եւ նկարագիրս ունէին, մին իբրեւ դորիացի եւ մեւսն իբրեւ յոնիացի։

Մին երկուց անտի էր Սպարտա կամ Ղակեգմոն առ Լըւրտաս գետով ի Պեղոպոնեսոս։ Ըստ միայն մնաց թագաւորութիւնն, բայց բաժանեալ էր ի մէջ երկուց ժառանգակալ թագաւորաց (Պրոկղիդեանց եւ Լգիդեանց) անդստին ի ժամանակէ զի Թիրեցին շերակղեանք՝ Ղակոնացւոցն. անդ յօրինեցաւ նախ՝ առաջին հաստատուն օրէնսդրութիւն։

Ղիկուրգոս եղբայր վախճանելոյ թագաւորին Պողիդեկոսայ, որպէս պատմեն, շառ յանձն զթագաւորութիւնն մեծանձնութեամբ եւ ոչ հաւանեցաւ առնուլ կնութեան զկին նորա այրի, եւ ջանայր լինել պաշտպան իրաւանց եղբորորդւոյ իւրոյ Վարիդայոսի որ նորածին մանուկ էր՝ յերեսաց մօրն նորա. բայց դմին իրի իսկ վասն նենգաւոր խորհրդոց կնոջն ստիպեալ եւ զնաց վատարանդի ի հայրենի աշխարհէն։ Իբրեւ տասն ամբ ի վերայ անցանէին՝ դարձաւ այսրէն յետս, քանզի կոչեցին զնա քաղաքացիքն

1 'Ιεροφάντης. 2 Δαδοῦχος. 3 'Ιεροκήρυξ. 4 Ἐπιβήμιος.

վասն աղմկի իրիք որ ի տէրութեանն դիպեցաւ: Վիկուրգոս բազում ինչ տեղեկութիւն եւ փորձ իրաց ուսեալ էր մանաւանդ ի Արեւտէ, նմին իրի ձեռն արկ ի գործ ինչ մեծ, այս ինքն զբիրա Սպարտիացիսն փոխել յազգ ազատ եւ հզօր եւ կիրթ ի ձեռն օրինաց (յամի իբրեւ 880¹), բայց նախ հարցեալ իմացաւ թէ հաւան իմն է ընդ այն դեզփեան պատգամն, զի այնպէս յապա-հօվա իցէ վասն ընդունելութեանն:

Առաջնորդութիւնն յանձն եղեւ ծերակուտի, այս ինքն 28 Խորհրդականաց կամ ծերոց (գոնեայ 60ամենից) եւ երկուց թա-գաւորացն, ուստի ընդ ամենայն էին ծերք երեսուն. յետոյ յաւելան եւ հինգ Պարեպք վասն պահելոյ զհասարակակշիռն կշիռ ի մէջ Խորհրդականացն եւ թագաւորացն, որոց յետոյ իշխանու-թիւն էր եւ զթագաւորսն եւս կոչել ի պատտօնաւորութիւն: Ի թագաւորացն այսչափ եւեթ իշխանութիւն էր՝ սպարապետութիւն եւ քրմապետութիւն: Ամենայն վճիռք մեծամեծք ի ծերակուտէն յօրինէին, եւ ապա ելանէին առաջի ժողովոց ժողովրդեանն՝ որոց եւ զծերսն իսկ ընտրեալ էր:

Վասն զանկարգութիւնան որ ի հարստահարութենէ մեծա-տանցն եւ ի կարօտութենէ տնանկաց ընիցին՝ ամենեւին արմատա-քի խլելոյ՝ կարգեաց Վիկուրգոս հաւասար իմն բաշխումն արարոց-ամենայն երկիր մշակութեան բաժանեցաւ 39,000 բաժինս, մի մի բաժին 82 օրավար գետին: Ար բուն Սպարտիացիքն էին՝ առին 9000, իսկ հին բնակիչք Վակոնիայ որ Պերիիկացիքն կոչէին՝ 30,000 բաժին: Առաջինքն տային վարել զկալուածս իւրեանց անդրտացն (գերեաց): Ար ի շէնսն բնակէին, տային եւ նոքա հարկս եւ գային ի պատերազմ. ինքեանք գործէին զերկիր իւրեանց եւ առնէին վաճառականութիւն: Չէր ումեք համարձակ առնուլ զնոց կամ ժառանգել մեւս եւս երկրորդ կալուած: Սերժեցան դահեկանք ոսկի եւ արծաթի եւ եղան ընդ այնք ազնիւք. չէր մարթ իրս ինչ շքոյ եւ բարեկեցութեան մուծանել ի Սպարտա:

Ի ժամադիր ժամու հրապարակաւ ուտէին արք միաբանու-թեամբ ի մեծամեծ սեղանոց՝ յորս գլխաւոր ինչ էր թան ինչ թուխ եւ բաժակ մի դինի, եւ վասն ծախուցն տայր իւրաքանչիւր ոք ամիս յամսոյ հանգանակս: Սպարտացի այր չիշխէր առնել մշա-կութիւն կամ ձեռագործ, զի զայն ամենայն գերեաց անկ էր վճարել, եւ յայն սակս իսկ անհնարին խտութեամբ ունէին զնա-սա: Գործ առն ազատի այն էր՝ յորս երէոց ելանել եւ առնել կրթութիւն պատերազմի: Այսպէս յօրինեցաւ ազգ ինչ դիւցա-զանց. քանզի ամենայն իսկ կրթութիւն ուստերաց եւ դատերաց յայն իմն հայէր, եւ մանկտին առաւել տէրութեան էր քան հօրն եւ մօրն, եւ կրթութիւն նոցա որ ի ձեռն հրապարակաւ կարգե-

լոցն վարդապետաց կատարէր՝ էր կրթութիւն մարմնոյ միջութեանց եւ խտամբերութեանց. իսկ կրթութիւն մտաց նոցա էր ի խորամանկութիւն՝ նմին իրի հռչակաւոր իմն էր նենգութիւն Սպարտացւոցն, որպէս եւ հզօր համառօտութիւն բանից նոցա, ուր ցնորք նոցա եւ հանձար շառնոյին հրահանգս: — Ըմենեքին իսկ ի քաղաքի իրրեւ ի բանակի կէին, ուրախութեան ժամանակ էր ժամանակն պատերազմի՝ յոր երթային իսկ սրնգահար առաջի, զգեցեալ ամղան ծիրանի, եւ յառաջ քան զճակատան զարդարէին իրրեւ ի տօնական աւուր: Իրրեւ հան Վիկուրգոս զգործն ի գլուխ՝ երդմենցոյց զգլխաւորս ժողովրդեանն պահել զօրէնս նորա մինչեւ ցդարձ զալստեան նորա այսրէն. ապա ել գնաց ի Սպարտացւոց աշխարհէն եւ ոչ ոք ուրեք գիտաց թէ որպէս կամ ուր վախճանեցաւ:

Չափ զօրութեան կրթութեան Սպարտիացւոցն յայտնեցաւ նախ ի սաստիկ պատերազմունսն որ գրգռեցան նոցա ընդ Մեսենիացւոց՝ վասն անիրաւութեանց երկուց կողմանցն: Ըռաջին պատերազմն յերկարէր 20 ամ (742—722), եւ լինէր զրաւ յետ ծանր ծանր կռուոց՝ առիւն իթովեայ որ էր զղեակ ամուր ի բարձրաւանդակի, եւ յետ այնորիկ եղեն Մեսենիացիքն հարկատու Սպարտիացւոցն: — Բայց յետ 40 ամաց միւսանգամ ի մարտ պատերազմի գրգռէին Մեսենիացիքն (683—668), եւ կռուէին յուսահատութեամբ. բայց իրրեւ յետ 11 ամեայ պաշարմանն անհաւամուրն նոցա իրա՝ այնուհետեւ բարձաւ տէրութիւն Մեսենիացւոցն: Մեսենիացիք եղեն անկողաք. մասն մի նոցա ել գնաց ի Սկիւթիա եւ բնակեցան ի Օւանկղէ՝ որ կից ի նոցա անուն կոչեցաւ Մեսենա:

Յաջողութեամբ այսց պատերազմաց եւ այլոց եւս զոր ետուն ընդ դրացեաց (ընդ Էրկադացւոց եւ Էրգիացւոց) Սպարտիացիքն՝ առին նոքա զյառաջահաս պատիւ Սպարապետութեան՝ ի մէջ գորիական տէրութեանցն. քանզի դաշնաւորութիւն իմն էր համօրէն Պելոպոնեսոս ընդ զօրավարութեամբ Սպարտիացւոց՝ ի բաց հանեալ զԷրգիացիս եւ զԷքայեցիս:

Բնաւանդոյնս եւ զգօնագոյնս քան զսոսա կարգեալ յօրինեցան իւր քաղաքին Լթենացւոց: Ըստ Սեկրոփո (յամէ 1550) մեղմացոյց զառաջին վայրենութիւնն: Թեոսեւս (իրրեւ 1250) դիւցազն մեծ եւ օրէնսդիր՝ արժանի եղեւ անուանելոյ երկրորդ հիմնիչ իշխանութեան Լթենացւոցն. բարձ նա զհին բաժանումն Լատիկէաստանի յերկուսասն ժողովուրդս եւ զԼթէնս եգ մայր

քաղաքացի համարէն Ատաիկեցւոց աշխարհին: Առ իշխանութեամբն Աողրոսի յարձակեցան Հերակղեանք կամ Վորիացիք յԱտաիկէ եւս: Պատմեն թէ պատգամ ի գիցն եղեւ թէ այն ազգ յազգացն առջէ զյաղթութիւնն որոյ թագաւոր անկցի ի ճակատուն: Աողրոս ած զմտաւ դնել զանձն ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ: Ծրուտեալ եմուտ ի ճգնական տեղի պատերազմին եւ անդէն անկաւ. իբրեւ ազգ լինէր Հերակղեանցն թէ Աողրոս անկաւ, զահի հարեալ գնացին ի բաց:

Այնչափ մեծարոյ եւ պատուական համարեցան Աթենացիք զգործ թագաւորին իւրեանց՝ զի բարձին զպատիւ թագաւորութեան, եւ զՄեդոն զերէց որդին Աողրեայ կացուցին իշխան ժառանգութեամբ (յամէ իրրեւ 1070): Եւ երեքտասան ցկեանս իշխանաց՝ սահմանեցաւ ժամանակ իշխանութեան նոցա 10 ամ (յամի իրրեւ 750), եւ յետոյ միանգամայն ի նմին ժամանակի կացին Թ իշխանք տարեւորք ընտրութեամբք (յամի իրրեւ 680), զի գիւրաւ առնուցուն զառաջս անկարգութեան յորժամ զեղծիցին իշխանութեամբն:

Բայց եւ աստ եւս (որպէս ի Սպարտա) Ազնուականացն տէրութեամբ աղքատացաւ ժողովուրդն եւ բուսան չարիք մեծամեծք: Այն զստա ի միջոյ բառնալոյ կամէին օրէնս գրով, եւ յորդորեցին զիշխանն զՎրակոն յօրինել օրէնս (յամի 620), քան զի ցայն վայր սովորութեամբք նախնեաց վարէին. բայց օրէնք նորա խիստ էին յոյժ, եւ “զրեալ արեամբ”, մինչեւ առաւել եւս բազմանալ գժտութեանց վասն նոցա: Աիւղոն եւ Մեդակղէս յորոց մին ի կողմն ժողովրդեանն էր եւ մեւսն ի կողմն ազնուականաց ընդ միմեանս ելանէին հակառակութեամբ, եւ ուղղութիւնքն կարծեալք զորս կարգեաց Ապիմենիդէս կրետացի՝ աչ ինչ այնպէս օգուտ գործեցին:

Այս ուրեմն անց ի մէջ իմաստուն իշխանն Աողոն գնել օրէնս (յամի իրրեւ 594), որ վաղ իսկ երեւեալ էր քաջանուն ի պատերազմի եւ համբաւաւոր գիտութեամբ: Մեդուցոյց նա զնեղութիւն պարտապանաց, քանզի զհասն եւ զգինս դահեկանացն նուազեցոյց. զազատութիւն նոցա արար ի զգուշութեան եւ զբազումս ի մեծատանց հաւանեցոյց թողուլ զպարտոն կամ տալ ժամանակ, եւ ինքն եւս լինէր այնմ օրինակ: Օքաղաքացիսն ըստ ընչաւետութեանն իւրեանց ի չորս ջոկս կամ կարգս՝ բաժանէր վասն հարկացն, այնպէս զի ծանրութիւն հարկացն ի վերայ մեծատանցն կայցէ: Ամենայն իշխանութիւն տէրութեանն հաստատեալ կայր ի ժողովս ժողովրդեան: Խոնարհագոյն կարգ ժողովրդեանն ընտրէր ամ ըստ ամէ յերից բարձրագոյն կարգաց անաի 400, բայց յետոյ 500 ալք քաղաքացի՝ յորոց յառնէր կայր Խորհրդականութիւնն:

(Յայտ՝ Խորհրդականութենէ ընտրանալ յօրինէր այլ ինչ փոքր Խորհրդականութիւն Արիտանեանց վասն զիս ինչ որ անգէն տախիցեն՝ վճարելոյ։ Իշխանացն ինուց պարս էր յամենայն երեւելի երեւելի իրս գումարել զԽորհրդականութիւնն, եւ վճիռ արա ելանէին առաջի Ժողովոց ժողովողեանն (յոր համարձակ էր եւ չորրորդն կարգի մարդկան մասնել)։ Արիտադատան որ էր առեան վերադոյն քան զամենայն ատեանս՝ կայր յարանց արժանաւորաց կամ յիշխանաց անտի ելելոց ի պաշտամանէն իւրեանց։ Ոստայր հաստատութիւն օրինացն եղերոց, առնէր վճիռ մահու եւ տեսչութիւն ի վերայ կրօնից, վարաց եւ կրթութեան։— (Յորոց յայտ է թէ օրինակ առաջնորդութեանն կարգելոյ ի Սողանէ՝ է խնուտան խառնուածն ազնուապետութեան եւ առակապետութեան։

Պարս էր ամենայն քաղաքացւոյ յՎթէնս՝ սենել շահաւաճառ ինչ կամ արուեստ, եւ չէր հարկ որդւոյն անուցանել զհացն ծերունի՝ եթէ սա անփոյթ արար ուսուցանելու նմա ի մանկութեան արուեստ, քանզի եւ կրթութիւն մանկուոյ ի կամս եւ ի կարողութիւն ծնողացն ապաստան էր։ Մեծարոյ եւ պատուական էին անդ գիտութիւնք, բայց եւ զհրահանգաց մարմնաց ունէին փոյթ ի մօր։ Ժիր եւ վարժ քաղաքացիս կամիր Սողոն եւ ոչ զօրականս եւ եթ ունել ի տէրութեան իւրում։ Իբրեւ զայս ամենայն կարգս յօրինեաց եղ՝ առ յՎթենացւոյ խոստումն թէ պահեսցեն զնոսս 100 ամ ճշդիւ, եւ ել ճանապարհ առնել ընդ Նգիպատս եւ ընդ փոքր Ասիա, կամիր յետ 10 ամաց գառնալ այսրէն։

(Այց մինչ չեւ եկեալ նորա՝ միւսանգամ յարեան խաղութիւնք։ Խառնաղանձ աւազին կամիր հանել վրէժս ի մեծատանց, նմին իրի յօրինեցան կացին երկու իմն կողմանք որպէս յառաջն։ ի զլուխ ազքատացն կայր Պախաարատս՝ որ ազգականն իսկ էր Սողանի, ցանկացող իշխանութեան, գիտուն եւ աջողակ ի գործ, որ եւ նենդութեամբք եւ սղըքելով եմուտ ընդ միտ ամբօխին։ Թէպէտ եւ շատ ջանաց հակառակ նորա Սողոն՝ որ դարձեալ էր անգրէն յԱթէնս ի ժամանակին, սակայն Պախաարատս առ ի բուռն զգլխաւոր իշխանութիւնն յետ առնոյ զմիջնարեբդ Վթենացւոյ քաղաքին ի ձեռն անձնապահացն՝ զարս ժողովեաց հաւանութեամբ ժողովողեանն իբրեւ թէ ի պաշտպանութիւն անձին իւրոյ ի ձեռաց հակառակորդացն, եւ բաղնացոյց զնոսս որ ըստ օրէ (յամբ 561)։ Նշվանց այնուհետեւ Սողոն ի հայրենեացն եւ վախճանեցաւ յԱպիրոս։ Ելաց զնա եւ զարմացաւ ընդ նա ամենայն աշխարհն (Յունաց։

Իսկ Պախաարատս թէպէտ եւ առնէր տակաւին պատերազմ սաստիկ ընդ հակառակորդաց իւրոց՝ որոց զլխաւոր էր տոհմն

Եղիմէոսեանց ընդ իշխանութեամբ Մեղակղեայ, եւ երկիցս եւս մերժեցաւ յետս (560 — 556, 552 — 538), բայց յետոյ ուրեմն յաղթեալ ան ի ձեռն զմիահեծան իշխանութիւնն (538): Հանգարտ եւ արդար եւ սրախարար առաջնորդութիւն նորա ետ մուտնալ զայն թէ որով օրինակաւ զառաջնորդութիւնն առ. եւ մեռաւ նա ի պարարտ ծերութեան (528) թողեալ զտէրութիւնն ծաղկեալ եւ բարգաւաճեալ:

Հիպպիատս եւ Հիպպարքոս որդիք նորա պայազատեցին զնա ի միասին եւ երթային զճանապարհ նորա, զի ջանային գեղեցիկ գործել յԼթէնս եւ կրթել զքաղաքացիսն: Ընակրէան եւ Անանիոէս յԼթէնս կոչեցան, ի գրոցն Համերայ տային ուսուցանել զմանկտիսն: Բայց զհակառակորդս միահեծան իշխանութեանն չխաբէին հաճել, որք եւ զայն իսկ ժամանակ ի գէպ կործանելոյ զիշխանութիւնն նոցա (514):

Ընդ ժամանակն ընդ այնոսիկ Հարմոգիտս եւ Արիստոգիտոն բարեկամք կարեւորք էին միմեանց յԼթէնս: Վաչրն Հարմոգեայ կրեայ նախատինս ինչ ի Հիպպարքեայ: Յայնժամ ի դաշն մօին բարեկամքն երկոքին՝ միարանութեամբ սղանանել զտեարան իւրեանց (զըռնակալոն): Նախ ի սօնի ինչ հրապարակաւ զՀիպպարքոս կամեցան ուղանանել. բայց յաղմկի անդ խոցեցաւ եւ Հարմոգիտս, եւ Արիստոգիտոն ձերբակալ եղել: Սա գուշակեայ Հիպպեայ զբարեկամաց նորա թէ ընդ մեզ միարանեալ էին ի դաւն. զայն լուեալ Հիպպեայ՝ ետ կտորել զնոսս եւ ապա զԱրիստոգիտոն եւս: Յայնմ հետէ արդեամբք իսկ բռնակալ եղել Հիպպիատս, եւ գունդք գունդք քաղաքացեայ՝ վասն սակաւ ինչ կասկածանաց կոտորէին. բայց նորինք վաղվաղեցաւ կործանաւմն նորա:

Թէպէտ եւ բարեկամութիւն կալաւ ընդ Պարսից եւ ընդ Սպարտիացւոց, բայց Եղիմէոսեանքն որ վարանդի լինալ էին՝ կաշառեցին զպատգամն Պերկիացւոց զարդարեալ զմահեանն. քանիցս անգամ թէ հարցանէին ինչ Սպարտիացիք՝ միշտ իսկ հրաման տայր պատգամն թէ զԼթէնս հանէք յազատութիւն: Եղաւ ուրեմն հաւանեցան Սպարտիացիք խաղալ ի մերայ քաղաքին Լթենացւոց, ստիպեալ տաղնապեցին զՀիպպիատ մինչեւ յանձն առ կռել դաշինս եւ թողուլ զիշխանութիւնն ի բաց. այնպէս ել քաղաքն Լթենացւոց յազատութիւն (յամի իրրեւ 510). Հարմոգիտս եւ Արիստոգիտոն անդրեօք պատուեցան:

Աղիսթենէս Մեղաղկեայ որդի առաջնորդէր այնուհետեւ տէրութեանն, եւ էր նա գլուխ կողման Եղիմէոսեանց կամ ռամկին հակառակ ազնուականացն՝ որոց գլխաւոր խաղորատ: Աղիսթենէս ամենեւին իսկ յօրինեայ ռամկապետութիւն, քանզի փոխանակ չորիցն ի 10 կարգս կամ ջոկս զժողովուրդն բաժանէր, եւ կազմէր

զիտքհրդականութիւնն փոխանակ չորեքհարիւրոցն՝ ի 500 խորհրդականաց (տաւալ յիւրաքանչիւր կարգաց կամ ջակոց՝ 50 խորհրդականս)։ զատաւորութիւնն եւ մեծ մասն պաշտամանց փոխանակ ընտրութեամբն տարոյ՝ լինէր տաւալ վիճակաւ, զի ամենեցուն համարձակ իցէ այնմ հասանել։ Այլ զի պահիցի ազատութիւն ժողովութեանն՝ եղ. նա եւ զիեցեկոցս վճիռն¹, այս ինքն՝ զի ամենեքին ի քաղաքացեաց ունէին իրաւունս գրելոյ ի վերայ խեցւոյ զանուն այնր՝ զորմէ համարէին թէ ֆեստակար տէրութեանն իցէ, եւ պքտրել. վասն տասն ամաց վտարանդութեան պիտոյ էր 6000 խեցի։

Աւեր ջանային այնուհետեւ ազնուականքն՝ առաջնորդութեամբն Խաղորայ եւ օգնականութեամբ Սպարտիացւոցն կործանել զաւանդակութիւնն՝ դարձուցանելով եւ զՀիպպիաս միւսանդամ յիշխանութիւն իւր. չյաջողեաց գործն, քանզի հարան Սպարտիացիք, եւ Հիպպիաս որպէս եւ Արիստոգորաս գնացին փախտեայ առ Պարսիկս (504)։

(Յայլ եւս ամենայն մանր տէրութիւնս (Յունաց աշխարհին նոյն կորդք իրաց մի բաւ միոջէ զմիմեանս յաջորդեցին՝ որ ինչ յԱթէնս։ — Ազնուականքն բարձին զթագաւորութիւնն ի միջոյ, եւ ընդ այնր անց կաց Ազնուապետութիւն՝ որ յետ սակաւ ինչ միջոյ ի հարստահարութիւն ռամկին դարձաւ։ Այլ քանզի զօրութիւն եւ կրթութիւն զինուոյ Ազնուականացն միայն էր, յայնժամ ուրեմն միայն յաղթէր նոցա ռամկին՝ յորժամ ոմն փառասէր եւ ընչաւէտ այր յԱզնուականաց անտի ի բաց ելեալ անցանէր ի զլուխ ռամկին իրրեւ Սամկաւար², առնոյր ի բուռն զմիջնաբերդ քաղաքին, եւ զազնուապետութիւնն կործանէր։ Սակայն այնուհետեւ ռամկաւարն դիւրաւ վտարէր յինքն զվերագոյն իշխանութիւնն՝ բազում անգամ ռամկին իսկ նմին օգնական լինելով։ Այսպէս յ7 եւ ի 6 դարուն ելին կացին ի (Յունաց աշխարհին միահեծան իշխանք՝ որ Բռնաւորքն իսկ կոչեցան, ոչ եթէ առ ի նշանակելոյ թէ բռնութիւն կամ անագորունութիւն ի կիր արկանէին, այլ թէ միահեծան տեարք կացին ի տէրութեան ուր յառաջն ռամկապետութիւն էր։ Բազումք ի բռնաւորաց տատի սղք գիտունք եւ երեւելիք էին (որպէս Պիսիստրատոս յԱթէնս՝ նոյնպէս Պերիանդրոս մին յԵւթն փիլիսոփայից ի Աորընթոս, եւ Պողիկրատէս ի Սամոս)։ զիտէին զառաջնորդութեանն արուեստ, զժողովուրդն՝ յորոյ ձեռն ամբարձան՝ զքաղեցուցանէին կանգնել հոյակապ շինուածս, էր նոցա մեծութիւն՝ որով զարուեստագէտան եւ զքանաստեղծս ձգէին յիւրեանս եւ ի գիւտս յորդորէին, եւ ի փառաւոր սղքունեաց նոցա ծաղկէին քաղաքք։ Սակայն եւ այնպէս չթերկարեաց բռնաւորացն իշխանութիւն. քանզի ոչ միայն Ազ-

¹ Οσσηρισμός.

² Δημαγωγός.

նաւականքն ջանային կործանել զնոսա՝ առեալ օգնական զՍարգս-
տիացիսն՝ որք միշտ իսկ Ազնուապետութեանն զօրաւիգն էին, այլ
եւ որդիք առաջնոցն բռնաւորաց մոռացեալ թէ որդիսի ինչ
օրինակաւ ելին հարքն նոցա յիշխանութիւնն՝ բռնանալ իմն եւ
նեղել զժողովուրդն սկսան։ Այն սակս եւ ժողովրդեանն առ ժա-
մանակ մի միարանեալ ընդ Ազնուականացն՝ զնոսա մերժէին եւ զա-
ստ թողուն թափաւր յակնկալութենէն՝ այնու զի առաւել եւս
այնուհետեւ զաւմկապետութիւնն կամ զընկերհաշտութիւն
հաստատէին։

Ի

Պարսիցի ընդ Պարսից։ Սարգստիսն Ահմեդ-ուլ (492 — 431).
(Միւշիկեան, Թեմար-ուլի, Աբու-Ռիշե, Վահ, Պերի-ժ)։

264

Ի 260 մեծամեծ պատերազմացն Յունաց ընդ Պարսից պե-
տութեանն՝ արկաւ հիմն մեծութեանն Յունաց։ Պատճառք զըր-
գուելոյ պատերազմին՝ ասիական գաղթականութիւնք Յունացն
եղեն, որք ի Ալեքսանդր հետէ անկեալ էին ընդ իշխանութեամբն
Պարսից, ուր նորա զնոյն տենչանս ազատութեան ունէին՝ զոր առհ-
մակիցքն իւրեանց ի բուն աշխարհին։ Սակայն ժամանակս բազումս
հնազանդեալ ունէին զնոսա ի հարկի մեծամեծքն Յունաց՝ զորո
կացուցանէին Պարսիկք ի քաղաքս քաղաքս իրրեւ իշխանս կամ
բռնաւորս, եւ յայն սակս իսկ հաւատարիմք էին արքունեացն Պար-
սից։ Այլ մի ոմն ի նոցանէ էր եւ Հիստիէոս բռնաւոր Միդե-
տեայ՝ որ կոչեցաւ ի վայելչութիւնս արքունեաց թագաւորին՝ ոչ
միայն իրրեւ ի վարձս հաւատարմութեանն զի յարշաւանին Ալի-
թացւոց չետ թոյլ հատանել զնաւականութիւնն¹, այլ եւ վասն
իրիք իրիք կասկածանաց։ Սակայն Հիստիէոս անկեալ գաղտ
ի պատգամս ընդ ազգականին իւրում Արիստազորայ որ յաջորդն
լեալ էր նորա՝ դրդեաց հան զՄիդետացիսն եւ զայլ եւս քա-
ղաքս յոնիական գաղթականութեանն յապստամբութիւն՝ զի յետ
զիւրաքանչիւր բռնաւորան մերժելոյ թօթափեցեն եւ զլուծ տե-
րութեանն Պարսից։ Սպարտիացիք եւ Աթենացիք կոչեցան ի թի-
կունս օգնականութեան, այլ Աթենացիք միայն եւ Աթենացիք
նաւամարտիկ տորմիդ 20 նաւաց՝ եղեն նպաստ ի կռիւ, քանզի եւ
երկնչէին իսկ թէ Ղարեհ կացուցէ միւսանգամ յիշխանութիւն
բռնաւորութեանն զՀիպպիաս որ յարքունիս նորա էր։ Չառաջինն
յաջողեալ իմն իրքն թուէին, առաւ Սարդք՝ քաղաք գլխաւոր
Փոքուն Ասիայ եւ հրձիգ եղեւ, եւ ապստամբութիւնն սփռեալ
տարածեցաւ յամենայն աշխարհն Յոնիացւոց։ Սակայն վաղվա-
ղակի եղեւ փոփոխումն իրացն։ պարտեցան Այնք ի նաւամարտիկ

կուռի ոչ միայն վասն նուազագոյն զօրութեանն իւրեանց՝ այլ եւ վասն չմիարանութեանն . ի հիմանց բրեալ քանդեցաւ Միղեառս . յանցաւորք ի քաղաքացեացն խախտեցան վարեցան ի գերութիւն . Նրիստադարաս ի Խրակիա փախստեայ անկեալ՝ անդէն ապանաւ . ըմբռնեալ խաչեցաւ եւ Հիստիէոս՝ որ առաքեալ նուաճել զապատամբան՝ եղեւ առաջնորդ նոցա ձախող պատերազմին (504 — 496) : — Սակայն կայր մնայր տակաւին սրամտութիւն բարկութեան թագաւորին ի վերայ Ղթենացւոցն, մանաւանդ թէ առաւել բորբոքեայ զցառամնն Հիպպիաս : Նմին իրի յամենայն իսկ համօրէն աշխարհէն Յունաց վրէժք զործոյն պահանջելոց էին :

Նախ զՄարգոնիոս զօրավար իւր ի վերայ առաքէր Ղարեհ տուեալ զօր ի ձեռն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք (յամի 492) : Եւ առաջի Ղթոս լեռնոտանն ի մրրկէ խորտակեցաւ տորմիզ նաւացն . եւ մասն մի հետեւակ զօրուն ի ցամաքի ի պատերազմող ազգէն Խրակացւոց կոտորեցաւ, եւ մինչ չեւ տեսեալ Մարգոնեայ յոյն այր՝ զօրօքն մնացելովք տազնապաւ փախստեայ յԱսիա անկանէր : — Եւստ մեւս եւս ահագին նաւամարտիկ տորմիզ նաւաց կազմէր թագաւորն . եւ մինչ դեռ ի պատրաստել կայր՝ առաքեալ քարոզս՝ խնդրէր հող եւ ջուր ի քաղաքացն (Յունաց, իրրեւ նշանակ ինչ հնազանդութեան (491) : Ազգիքն ամենայն եւ մեծ մասն կողմանցն Յունաց՝ հրամանացն անսացին . Սպարտիացիք միայն եւ Ղթենացիք իշխեցին մերժել զհրամանն, որք եւ հակառակ ազգացն իրաւանց զմին ի հրեշտակացն առեալ թաղեցին ընդ հողով եւ զմեւսն արկին ի ծով :

Ընդ այն բարկացեալ թագաւորին՝ առաքէր զՂաստ եւ զՂրտափեռն նաւօքն պատրաստելովք եւ սպարապետ ընդ նոսա զՀիպպիաս, երթալ ածել ի խրատ զՂթենացիսն (490) : Օճանապարհայն ելանէին պարսկականքն յԱւքիա . անկաւ Նքրեսրիա մասնութեամբ ի ձեռս թշնամեացն՝ որ յատակաց քանդեցին զքաղաքն եւ զընակիչոն հանին վարեցին ի ներքին կողմանս Եսիացւոց աշխարհին . տպա քերեալ զկզղեաւն՝ հրով եւ ապականութեամբ եկին ելին ի ծովեզերսն Եստիկէաստանի առաջնորդեալք ի Հիպպիայ, անտուտ սփռէին բազմատապած բանակք նոցա ի դաշտոն Մարաթոնայ : Իսուճապեալ Ղթենացւոցն՝ տազնապաւ զզօրականն ի մի վայր գումարէին . առաքեցին շուրջանակի խնդրել օգնակա նութիւն, այլ ընդ վայր . Պրատեացիք միայն յղեցին 1000 այր . նա եւ Սպարտիացիքն որք դանդաղէին իմն՝ զի հին ինչ օրէնք կրօնից հրամայէր նոցա չտալ պատերազմ յառաջ քան զլրումն լուսնին՝ չհասին ի գէպ ժամուն :

Նայց Ղթենացիք փութացեալ դիմեցին ի դաշտ անդր եւ բանակ հարեալ զետեղեցան, առաջնորդեալք ի 10 զօրավարաց :

Երեւելի եւ նշանաւոր ի նոցանէ էր Միղտիադէս՝ որ յառաջագոյն ի Վերսոնետոս կացեալ էր բռնաւոր հնազանդեալ Պարսից, եւ լեալ ընդ նոսա ի սկիւթական արշաւանին եւ տեղեակ էր բնութեան եւ պայմանի պատերազմին Պարսից: Եւ Միղտիադէս ի հաւան զԼթենացիսն զի ինքեանք նախ յարձակեսցին ի վերայ ի տեղւոջ որ ոչ պատեհ իցէ հեծերազօրու թշնամեացն. անդ 10,000 Լթենացիքն եւ 1000 Պղատեացիք ի ճակատու ընդ տասն պատիկ առաւելագոյն թշնամեացն՝ յետ ահագին եւ սոսկալի պատերազմին հանին ի գլուխ զմեծապայծառ յաղթութիւնն առ Մարաթոնաւ (29 Սեպտ. 490). ի մէջ բազմամբոխ զիականցն անկերաց գտաւ եւ Հիպպիաս. իսկ Պարսիկք ելին փախստեայ ի նաւա իւրեանց: Առմել կամեցան անկանել ի վերայ Լթենացւոց քաղաքին, քանզի սկսան նաւարկել փութանակի ի Սունիոն կոյս, բայց Միղտիադէս յառաջագոյն զգուշացեալ ընտիր ընտիր զօրօք մնացր նոցա առաջի քաղաքին. ուստի հարկ հատանէր Պարսից ամօթալից կորստիւր դառնալ յաշխարհն իւրեանց՝ թողեալ զկահ եւ զկազմած եւ զանօթ պատերազմին:

Ի ի եղեն ուրախութեամբ Լթենացիքն. զօրավարքն՝ մանաւանդ Միղտիադէս մեծարոյ երեւէին եւ անդրեօք պատուէին. այլ շօրկարեաց Միղտիադէս վայելել ի պատիւսն: Հաւանեցոյց նա զԼթենացիսն վառել նաւա եւ երթալ առնուլ զկղզիս Եգէական ծովուն որ հնազանդեալ էին Պարսից. բայց քանզի յոր գործ առաքեցաւն՝ չկարաց վճարել, եւ զի վէրս եւս ի Պարոս առ՝ ուր չորաւ առնուլ զվրէժ թշնամանաց անձին իւրոյ, չարախօս կացին զնմանէ նախանձորդք նորա, մինչեւ նա գտաւ պատճառք մնասուն եւ չաջողութեանն, եւ պարտաւորեցաւ ի տոյժս տուգանաց անհնալին յոյժ. եւ զի այնչափ ինչ տալ ոչ կարէր՝ արկաւ ի բանդ: — Ենդ վախճանեցաւ յաղթողն մարաթոնական ճակատուն՝ ի վերաց անախ զոր առ. բայց ազնուական որդին Աիմոն յիւրոց ծախուց առնէր դիտհանութիւն պատուով: Երդարեւ բազում իւրք նահատակեցաւ Միղտիադէս ի վերայ աշխարհին, բայց չէ մարթաւանց բամբասանաց թողուլ զնա վառն բռնութեանն եւս եւ ամբարտաւանութեանն:

(Յետ նորա վախճանին ի կռիւ իմն կային սորք երկու երեւելիք եւ քաջք՝ Երիստիդէս եւ Խեմիստոկղէս, լինել առաջին ի տէրութեանն: Խեմիստոկղէս (զորոյ զբուն յաչացն հատանէին նշանք յաղթութեանն Միղտիադէայ) կամէր ըստ նմանութեանն Միղտիադէայ եւ զանձն բարձրացուցանել եւ զքաղաքն Լթենացւոց. եւ քանզի Երիստիդէս որ ոչն փաղաքշէր ամբոխին եւ ոչ ընդ անկրաւ ինչ հնարս կամէր՝ արգել իմն եւ խափանիչ լինէր անկրաւ եւ փառասիրութեան խորհրդոցն, վասն այնորիկ այնպէս իսկ յարդարեաց Խեմիստոկղէս զի «արդարն» եւ անշահասէրն Երիս-

տիգէս մերժեցի ժառանգի խեցեկոյս ժճոթ (յամբ 486): Թեմիատկղէս այնուհետեւ էր այդ ըստ մասց. եւ յօժարութեան ժառանգեան՝ զի կամէրն ամբառնալ ի վեր զԼթէնս մինչեւ ունել քաղաքին այնմիկ վերագոյն իմն իշխանութիւն ի վերայ ամենայն աշխարհին Յունաց. եւ քանզի նաւական զօրութեամբ եւեթ հար էր այն Լթենացւոցն՝ յայն սակս իսկ խրատեաց զրդեաւ Թեմիատկղէս յաւելլլ շինել տորմիղ նոր 100 նաւաց (յամբ իրրեւ 484), մանաւանդ զի եւ յառաջագոյն իմն նշմարէր թէ տակաւին կայ մնայ տալ պատերազմ ընդ Պարսից:

265

Եւ արդեամբք իսկ սկսեալ էր Ղարեհի առնել անհնարին պատրաստութիւն պատերազմի, զոր մատոյց յառաջ նորին որդի Վսեթբէս Լ. (յամբ 486) զրդեալ եւ ի Յունաց անառի մերժելոց ի Մարդանեայ. բայց առաւել էր պատրաստութիւն նորա քան զհօրն իւրոյ մինչեւ հասանել զօրացն ի միլիոնս քանի մի (ըստ Երոզոտայ) յազգաց ազգաց որոց թիւ աւելի քան 460 էին, եւ նոքօք հանդերձ եւ զօր եւս նաւամարտիկ՝ ի վերայ 1200 պատերազմիկ նաւաց, եւ 3000 նաւաց բեռնաւորաց:

Խաղաց տորմիղ նաւացն ընդ կիրճ ինչ զոր եւս պեղել Վսեթբէս ընդ ծովեղերսն որ առաջի կան լերինն Լթոսի՝ վասն հանելոյ պաշար զօրուն, եւ արկ նաւակամուրջ ի վերայ Լղեապան. տոս ծովու, ընդ որ անց անթիւ անհամար զօրն յաշխարհն Եւրոպացւոց, եւ յորդէր զեղոյր ընդ Թրակիա եւ ընդ Մակեդոնիա ի կողմն Թեսաղացւոց՝ որ հնազանդեցին իսկ առանց սրոյ: Օւսհի հարեալ (Յունաց) յամենայն կողմանց առաքէին ինքնակամ հող եւ ջուր. մեծ մասն քաղաքացն չէին միարանք ընդ միմեանս, եւ ոչ զայն գիտէին թէ զինչ գործիցեն. եւ Լթենացիք եւս եւ Սպարտիացիք սկսան դեղեւել:

(Հայնժամ անց ի մէջ Թեմիատկղէս, միարանեաց հաստատութեամբ զԼթենացիս եւ Սպարտիացիս, հաշտեցոյց զքաղաքս գժտեալս ընդ միմեանս, ո՞՞՞ խառնեաց զբազումս ի դաշնաւորութիւնն, քաջալիրեաց յորդորեաց զամենեւին: Ըստ խրատուն նորա Ղեւոնդիոս թագաւոր Սպարտիացւոց առեալ 8000 այդ ի նահատակելոցն՝ երթեալ ունէր զկիրճս Թերմոպիւղեաց. իսկ տորմիղ (280) նաւացն կայր առ Լթոեմիսեաւ, եւ հրամանատար նոցա Եւրիբիադէս սպարտիացի եւ Թեմիատկղէս:

Եւ ինչ դաշնաւորն (Յունաց հասին ի կիրճսն՝ անդէն հասէին բազմատարած բանակք Լսիացւոցն: Օւսր ջանացան Լսիացիքն առնել ահարեկ զքաջսն զայնոսիկ կամ շահել զնոսա, ապա հրաման եւս Վսեթբէս յարձակել ընդ կիրճն. զառուրս երկուս

անկանէին հաղարարողք ի զօրաց նորա ի կռուի անդ. եւ գունդն եւս մատենիկ 10,000 արանց չկարաց ունել զգէմ նոցա: Բայց ամէ ի (Յունաց (Նափիաղտէս) մատնութեամբ զիշերայն զմասն մի զօրացն Պարսից անցոյց ընդ լեռնակողմն անկանել ի Թիկանց ի վերայ Յունացն:

(Յայնժամ փութանակի խորհուրդ խորհէին. 300 Սպարաբաշիք եւ 700 Խեհսպիացիք ինքնակամ նահապետեացն զօրափարութեամբ Ղեւոնդիւայ. մնացեալքն առաքեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, զի մի զուր մեռանիցին: Իսկ առաջինքն ի մահ պատրաստեցան. ի վազիւ անդր սկսան խառնուրդքն. Ղեւոնդիւայս եւ որ ընդ նմա քաջքն էին՝ անկան քաջութեամբ առ Խեհրմոպիւղեօք մինչեւ ցայր մի (6 Յուլ. 480): Անգնեցաւ շիրիմ ի վերայ նոցա ցուցանել անցաւորացն զտեղին յորում անկան:

Ի նմին ժամանակի 400 նաւք ի նաւաց Թշնամեացն առ Սեպիաւ ի մրրկէ խորտակեցան. բայց տակաւին այնչափ բազում էր նաւական զօրութիւնն Պարսից, մինչեւ խորհել Նւրիբիւզեայ եւ Պեղոսյոնեսացւոցն դառնալ այսրէն յետս եւ լքեալ Թաղուլ զԼթենացիան: Բայց Խեմիստոկղէս արտօր կաշառարեկ զգլխաւորս ի զօրափարացն եւ այնպէս յարձակեցան ի վերայ Թշնամեացն առ Արաեմիսեաւ եւ ընկղմեցին 30 նաւ. ապա լեւալ մեւս եւս մրրիկ՝ խորտակեցան նաւք 200. եւ ի միում եւս նաւագի յարձակեալ նոցա զիշերայն ի վերայ նաւացն (Յունաց) վնասեցան բազում: Բայց Յոյնք՝ քանզի լուան զգոյժ պարտութեանն առ Խեհրմոպիւղեօք, դարձան փութանակի յետս ի Սաղամիս կղզի:

266

Յետ անցաներոյ ընդ Խեհրմոպիւղեա անարգել՝ դիմեալ գային գունդք Ասիացւոցն ընդ Փոկիս, ընդ Ղոկրիս եւ ընդ Բիովաիս հասանել յԱտտիկէ. աւերէին զերկիրն եւ տռնէին հրձիգ զքաղաքն Լթենացւոց յետ սպանաներոյ զծեր զօրականն որ մնացեալ էր անդ. քանզի յառաջագոյն ամենայն այր բաւական ի պատերազմ՝ օփուեալ էր ի նաւս ըստ խրատուն Խեմիստոկղէայ՝ հաստատելոյ ի դեղփական պատգամացն, թէ փրկութիւն Լթենացւոցն ի «փայտեղէն պարիսպան», է: Իսկ կանայք եւ մանկաին եւ ամենայն ինչք Լթենացւոցն փոխեալ էին ի Սաղամիս, յԱզինոս եւ ի Տրեզենէ:

Սակայն Յոյնք չէին տակաւին միարան ի խորհուրդս իւրեանց. զի իբրեւ անտուտ զհետ մտեալ գայր տորմիղ նաւացն Պարսից ի Սարոնեան ծոց ծովուն՝ խորհուրդ վնաստեալ ի մաի եղին Պեղոսյոնեսացիքն ի յաջորդ զիշերին դառնալ յաշխարհն իւրեանց, եւ ձգել տանել զպատերազմն ի ծոց Արլոնթեան ծովուն:

Յայնժամ վերջին իմ հարս հարեցաւ թեմիստոկէս, զաղտ առաքեաց զայց առ Պարսիկս զալ պաշարել զՅոյնս մինչ չեւ հասեալ հասարակածի գիշերոյն: Ահա որում կամէին. ընդ երեկս յարձակեցան Պարսիկք ի վերայ նաւացն Յունաց, որ էին 380 նաւք. այլ իրրեւ խաւար երեկորին ի վերայ հասանէր՝ շփութել սփան յանձուկ ծոցի անդ ծովուն, եւ նաւքն նոցա մեծամեծք խրեցան, մինչ զի ոչ յառաջ կոյս եւ ոչ յետս կոյս կարէին խաղալ, եւ բազումք եւս ի նաւացն ընկղմեցան. անհնարին իմն էր շփութութիւնն, այլ փառաւոր յոյժ յազթութիւնն (Յունացն առ Սաղամեաւ՝ յետ քառափ պշխատութեանն (23 Սեպտ. 480):

Աւ զի վաղագոյն մերժիցին թշնամիքն յաշխարհէն (Յունաց՝ առաքեաց առ նոսա թեմիստոկէս ասել թէ ի մօրի կոյ Յունաց քակել զկամուրջն: Յայնժամ Վսեղքսն որ ի ժամ մարտի նաւացն ի մօտաւոր զահաւանդէ ինչ ժայռից հայէր յուսահատ ընդ նաւացն կորուստ՝ մտեալ ի նաւակ մի ձկնորսաց ճեղէր յաշխարհն իւր, թողեալ զմնացորդս զօրաց իւրոց (300,000) ի ձեռս Մարդոնիոսի ի Սակեդոնիա: — Իսկ թեմիստոկէս պատուեցաւ եւ պատկեցաւ յամենեցունց իրրեւ փրկիչ ամենայն աշխարհին Յունաց:

Մարդոնեայ մինչ չեւ սկսեալ զնոր պաշաւան պատերազմին, որպէս ինչ տուեալ էր նմա հրաման թագաւորն, ջանալ զԼթեւնացիս յանկուցանել յինքն՝ բազում ինչ օգտակար շնորհեալ նոցա. բայց Լթեւնացիք չառին ամենեւին յանձն կռել ընդ նմա դաշինս: Այլ Սպարտիացիքն անշնորհք՝ չեղեն նոցա ձեռնառա յորժամ անտուտ դիմեալ ի վերայ խաղայր Մարդոնիոս՝ եղեալ զաշխար ընդ Բիտլիացւոցն. նմին իրի հարկ համարեցան Լթեւնացիք ելանել ի քաղաքէն իւրեանց եւ ամրանալ ի Սաղամեա երկրորդ անգամ, բայց եւ այնպէս չհաւանեցան Գնել զգաղինան՝ զոր միւսանգամ խնդրեաց ի նոցանէ Մարդոնիոս: Յայնժամ աւեր եւ անապատ զկողմանն գործեալ Մարդոնեայ՝ զարձաւ ի Բիտլիոսիա, եւ առ Ըսոպ գետով պատնէշ կանգնեալ նստեր:

Բայց յառաջ իսկ քան զայս ի միտս իմն եկին Սպարտիացիքն եւ 5000 այր ի նոցանէ 35,000 շեղաօր՝ առաջնորդութեամբ թագաւորին իւրեանց Պաւսանիայ միաբանեցին ընդ Լիտտիդեայ՝ որ յայնժամ դարձեալ էր ի վտարանդութենէն եւ կայր զօրովոր 8000 Լթեւնացւոց հանդերձ վարձկան զօրօք: Սգբա զհետ մօրն Մարդոնեայ, եւ յետ մանր մանր ինչ պատերազմաց՝ առ Պղատեաւ յարգարեցաւ ճակատ ահագին եւ սոսկալի (25 Սեպտ. 479), յորում գրեթէ բնաջինջ եղեւ զօրն պարսկական, եւ ինքն Մարդոնիոս անկաւ ի ճակատուն. 40,000 միայն սուրեցաւ անցեալ ընդ շեղեսպոնտոս. եւ մնաց առ եւ աւար անհնարին:

Ի նմին ժամանակի անորմիղ նաւացն Յունաց էր երթեալ ի Սամոս կոյս առաջնորդութեամբ Վասնթիպպեայ ակթեւոցւոց եւ

Պէտտիքիւնայ ստորագրուող, յարձակել ի վերայ նաւայն Պարսից. բայց տորմիզ նաւայն Պարսից փութանակի գնաց ի Միկաղէ ի Յոնիացւոց աշխարհին. անդ ելին Պարսիկքն ի ցամաք եւ խառնեցան ընդ բուն իւրեանց զօրս սրոց զօրավար էր օմն Տիգրան. հասին անդր եւ Յոյնք, ահագին էր կոտորած յունական սրոյն ի մէջ գնդացն նոցա խուճապելոց եւ տագնապելոց. յաղթեցին առին զբանակս նոցա եւ հրձիգ արարին զնաւս նոցա յաւաք յորում մղէր ճակատն առ Պղատեաւ: Բուն պարծանք յաղթութեան եւ աստ լքենացւոցն էր եւ Միդեացւոցն տպառամբելոց ի Պարսից: Յետ կրկին յաղթութեանն զադարեաց այնուհետեւ արշաւան Պարսից ի վերայ Յունաց աշխարհին: Ըյտպէս անհեղեղ թանձրութեանն յաղթեաց մտաւորութիւն:

267

Յետ ճակատուն Պղատեայ տանէին յառաջ զաշխարհքն Յունաց զպատերազմն, իբր ոչ եթէ ի Պարսից ինչ յարձակումն կրեալ՝ այլ ինքեանք ի նոսա յարձակէին զի զազգակիցսն իւրեանց որ ի կողմանս Միացւոցն էին՝ հանիցեն յազատութիւն: Սակայն պատերազմն այնուհետեւ ընդ ծով եւեթ էր: Բայց քանզի Սպարտիացիքն ոչ զհրահանգս ծովային պատերազմին եւ ոչ նաւաբաւական ունէին, յայն սակա օգնեալ հրամանատարութիւնն անցանէր առ լքենացիսն՝ որոց եւ ի միամանակի պատերազմացն այնպէս քաջութիւն եւ արշուական միտս ցուցեալ էր: Եւ այս անցք ճեպեցան մատնութեամբն Պաւսանեայ արքայի Սպարտացւոց. զի սա թէպէտ եւ ցայն վայր սպարապետ էր նաւայն, եւ ընդ նորա հրամանատարութեամբ Միսաթիդէս եւ Լիմոն ուսար Միդեիացեայ մերժեցին հանին զՊարսիկսն ի Լիպրոս կղզւոյ եւ ի Թրակիայ եւ առին զՎիւզանդիան (յամի իբրեւ 471), սակայն անդէն յետ այնորիկ եմուտ նա ի դաշինս ընդ արքային Պարսից՝ զի Յունաց աշխարհ մտցէ ընդ վերագոյն իշխանութեամբն որա եւ ինքն առցէ անարդել իմն իշխանութիւն ի վերայ աշխարհին Պեղապոնեացւոց (470): Եւ չէլ կոչեցին զնա յետ Սպարտացիք՝ զի ընդ ռոկւոյն Պարսից առեալ էր եւ զբարս զնղիութեան նոցա, որովք ատելի իսկ առնէր Յունաց զտէրութիւն Սպարտիացւոցն՝ մինչեւ չիամել ումէք զինուորել ընդ հրամանաւ նորա, եւ յետ մատնութեանն յայտ գալոյ՝ ի մահնի ուրեք յոր անկեալ էր՝ սպանին առ փամահ. սակայն եւ այնպէս՝ այնչափ նուազեալ անկեալ էր ճախութիւն Սպարտիացւոցն՝ զի ինքեանք իսկ հարկ համարեցան հրաժարել ի դատարկ հրամանատարութենէ ծովային զօրութեանցն:

Սինչ դեռ Պաւսանիասն զգորութիւն իշխանութեան հայրենի քաղաքին իւրոյ նուազեցոյց հասոյց ի նկնութիւն անտուտ

երեք զօրափարք Վթենացւոցն այլ եւ այլ բարութ եւ կարողութեամբք՝ լինէին բազմօք նպաստ ամբառնալ զքաղաքն Վթենացւոց ի բարձրութիւն : Թեմիստոկղէս խնայութեամբ եւ խորամանկութեամբ՝ ի շինել միւսանգամ քաղաքին Վթենացւոց՝ ապր ածել պարիսպ ամուր բարձրաբերձ մեծացուցանելով եւ զընդարձակութիւնն, եւ ապա յորինել զմեծ եւ զկարեւոր նաւահանգիստն զՊերէսո՝ զոր յետոյ Վիմոն եւ Պերիկղէս երկուք երկայնաձիգ սրմովք ընդ քաղաքին կապեցին, եւ յաճախեալ բազմացոյց զնաւական զօրութիւն Վթենացւոցն : Այսան այսոք ամենայնի անհաշա իմն թշնամութիւն կալան ընդ նմա Սպարտիացիքն որ ոչ կամէին ընդ ամբութիւն քաղաքին Վթենացւոց, եւ յայն սակս իսկ մատուցանէին զնմանէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա կցորդ լեալ է մասնութեան խորհրդոցն Պաւսանեայ (469) : Հետին ամբաստանքն ի ժամանակի զի յաջողեալ իմն էր հակառակորդաց նորա յՎթէնս՝ առլ դատաւարտել խեցեկոյս վճռով զայլն փառասէր վասն 10 ամաց վտարանդութեան : Այսնէք նա այնուհետեւ հալածական փախտեալ յաշխարհն Աթիացւոց յետ ընդ բազում վտանգոն անցանելոյ . ընկալաւ զնա թագաւորն Պարսից պատուով եւ ետ նմա զհաս երկոց քաղաքաց ի Փարն Աթիա (466) . եւ ի միումն ի քաղաքաց անտի ի Մագնեսիա վախճանեցաւ առեալ զեղ անձամբ անձին՝ վասն չհամելոյ լինել օգնական նուաճել զաշխարհն (Յունաց, որպէս խնդրէր ի նմանէ թագաւորն :

Այսպէս Թեմիստոկղէս խորագիտութեամբ՝ նոյնպէս Արիստիդէս արդարութեամբ մեծացոյց զՎթենացիսն : Այսան իրաւասէր մտաց նորա որ ծանօթ իմն ամենեցուն էր՝ վստահ եղեն կղզիք եւ ծովեղերեայ քաղաքք (Յունաց (բաց ի Պեղոպոնեսեայ) առնել գաշնաւորութիւն ընդ Վթենացւոց եւ առլ արծաթ եւ նաւ վասն մատուցանելոյ յառաջ զպատերազմն : Պատգամաւորք քաղաքացն զայլն ի Վեղոս եւ անդ սւրեմն ի մեհենին պահէր սրծաթ հանգանակին՝ զոր տային ամ ըստ ամէ քաղաքքն, եւ վերակացու ինքն Արիստիդէս էր . նոյնպէս եւ վասն առաջնորդութեան հասարակաց նաւամարտիկ նաւաց՝ սահմանեալ էր զօրավար ւթենացի : Այսպէս՝ ած Արիստիդէս Վթենացւոց զիշխանութիւն սպարապետութեանն (յամի իբրեւ 470) : Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Արիստիդէս՝ անինչ անստացուած, մինչեւ հասարակաց ծախուք քաղաքին թաղել, եւ գտերաց նորա ի հասարակաց ծախուց առնուլ օժիտ . եւ կանգնեցին նմա անգրի :

Արիստիդէս զքաղաքացւոց իրաւունսն եւ զառաւելութիւնս եւ ամենեւին խոնարհազոյն կարգի ժողովրդեանն, որով առ զվերջին իսկ կատարումն բովանդակութեան ռամկապետութիւնն, սակայն նովին սրկաւ հիմն իշխանութեան խառնադանձ ամբոխին :

(Յեա նորա Ախմէն առեալ զապարապետութիւնն ի վերայ զօրաց դաշնաւորացն՝ արար երախտիս մեծամեծս գաւառին իւրում՝ նաւական պատերազմօքն, եւ արկ յինքն զժողովուրդն ընկերսիրութեամբն եւ առատութեամբն: Հոն վարեաց նա զՊարսիկս ի Աւարիայ եւ ի Վիւկիայ, միեցաւ եհաս ի կողմանս Պամփիլիացւոց մինչեւ ցԱւրիմեդոն գետ՝ առ որով կատարէր յազմութիւն կրկին ընդ ծով եւ ընդ ցամաք (469), եւ զԱերսոնեսոս թափէր ի Պարսից (468), եւ մերժեաց համօրէն զՊարսիկոն ի ծովեղերացն թորակիայ՝ ուր եդին ապա Աթենացիք զքաղաք գազմականութեանն զԱմփիպոլիս: Հնազանդեաց նա եւ զԱլկիբոս կողմնաւոր զսօհրոսին Թեսեւսեայ հանեալ բեր շքով յԱթէնս: — Աւառառ ուրեմն 200 նաւաք խաղացեալ հասանէր ի Ափարոս՝ ի ժամանակի զի յապտամբնել կային Ազիպաացիքն ի Պարսից. անդ յաղթեաց նա պապական նաւացն՝ եւ առ ծովեղերքն Ափայ՝ ցամաքային զօրու նոցա. բայց ի պաշարման Ափսիոն քաղաքի ի Ափարոս՝ առեալ վէրս վախճանեցաւ տարածամ (450):

(Յեա յազմութեանցն նորա եղնն դաշինք խաղաղութեան ընդ արքային Պարսից ընդ Արտաշէսի Ա. յորում առաւել փառաւորեցան Յոյնք, զի հաւանեցաւ նոցա թագաւորն տալ ազատութիւն Յունաց որ ի Փորը Ափա իցեն: Այսպէս զրու ընէր փառաւորութեամբ Յունացն Ճլամեայ պարսկական պատերազմին (449):

Թէպէտ եւ այս դաշինք Ախմէնեոն խաղաղութեան ընդ տարակուսանօք է ի պատմութեան, սակայն այն առանց տարակուսանաց է թէ յեա յազմութեանցն Ախմէնի, մանաւանդ զոր առ Աւրիմեդոն գետովն կատարեաց՝ զազարեցին յերկար ժամանակս՝ Յունաց ընդ Պարսից պատերազմունքն: Իսկ առանին զքաղաքութիւն ընչից իւրոց արկանէր Ախմէն ի կիր ի ծախ շինուածոց քաղաքին Աթենացւոց, յորս էր Ակադեմիա (որ էր դրախտ ինչ) եւ սրահն սեամբք¹, մին անուանի լեալ Պլատոնիւ եւ մեւան սաոյիկեան փիլիսոփայութեամբն:

Թէպէտ եւ յոյժ իսկ խանտարով հայէին Ապարտիացիք ընդ անել զօրութեան եւ մեծութեան նախանձընդդէմ քաղաքին Աթենացւոց, սակայն պատերազմն զոր ընդ Արգոսի եւ ընդ այլոց պեղոպոնեսական քաղաքացն ունէին, եւ մանաւանդ ահագին տաւանութիւնն որով մեծ մասն Ապարտացւոց քաղաքին կործանեցաւ եւ Մեսսենիացիքն եւ Հերոսք նովին գտեալ պարսպ աղբտամբեցին՝ ընէին արգել եւ խափանիչ ելաներոց նոցա պատերազմու ի վերայ Աթենացւոցն: Նա մանաւանդ այնչափ իսկ տկար

զանձինս համարէին՝ զի ի պաշարէն իւրեանց զլեռնային ամուրն զԼիթովն՝ յոր ապստամբն ամրացեալ էին (465—455), ի նեղ անկեալ Ապարտիացւոցն՝ զի չէին հմուտ արուեստի պաշարման, կոչեցին զԼիթենացիսն յօգնականութիւն։ Խորատու եւ յարգարելովն Աիմոնի եւ ազնուականացն՝ առաքեցաւ գումդ ակթենացի ի թիկունս օգնականութեան։ Բայց զի ամբարտաւանութեամբ իմն գնայր անդ զօրն Լիթենացւոց՝ մերժեցաւ ի Ապարտիացւոց յետ անարգութեամբ։ Եւ եղեն ազնուականք Լիթենացւոցն ընդ իրանց ասանմբ, մինչեւ տալ գատապարտել զԱիմոն խեցեկոյտն վճռով (461), եւ Մեռենիացւոցն որ պարտեալ էին յայնժամ ի Ապարտիացւոց՝ ետուն ի բնակութիւն վրաւպակտոս քաղաք ի Ղոկրիս, զոր նորոգն առեալ էին Լիթենացիք պատերազմաւ։

Ասկայն անդէն խկ եւ խկ յետ զրաւ լինելոյ այսր երբորդ Մեռենիացւոց պատերազմին՝ սկիզբն առնէին Ապարտիացիք ջանալ տկարացուցանել զԼիթենացիսն։ Պատճառանօք իրրեւ յօգնականութիւն գլխաւոր դարձական աշխարհին այս ինքն Ռիովտիայ՝ հասուցանէին գունդ բազմաձեռն յալլադա՝ ի մտի եզեալ զպարտապետութիւնն Խերացւոց ի վերայ քաղաքացն Ռիովտիայ՝ զայն որ պարսկական պատերազմօքն բարձեալ էր ի միջոյ՝ հաստատել միւսանգամ, զի գտնեայ այն ունիցի զԼիթեն ի հասարակակշիռն կշռի։ Բայց Լիթենացիք յետ 62 աւուրց պարտութեանն առ Յանազրաւ յաղթեցին մեծի ճակատուն առ Այդեստանեզ¹ առաջնորդութեամբ Միւրանիդայ։ Փոկիս, Ղոկրիս, եւ Ռիովտիա անկաւ ընդ տէրութեամբ նոցա (456), եւ հասին Լիթենացիք ի ծայր եւ ի ծագ զօրութեանն իւրեանց եւ մեծութեան։

Եւ յետ իրրեւ 10ամեայ ժամանակի ելին ի ձեռաց շահք յաղթութեանն՝ յորժամ առ Աորոնէաւ ի պարտութիւն մատնեցան Լիթենացիք յազնուականացն Ռիովտացւոց, Տոլմիդաս զօրավար քաջ անկաւ նահապետութեամբ, կէսք յԼիթենացւոցն անկան եւ կէսք ձերբակալ եզեն։ Եմուտ Ռիովտիա միւսանգամ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ քաղաքին Խերացւոց (447)։ Եւ րիս եւ Մեգարա՝ զոր յառաջ քան զսակաւ ամն նուաճեալ էին՝ խորհէին ի բաց կալ յԼիթենացւոց։ Եւ անտուտ զօրն սարսափական պատրաստէր անցանել այսր ի սահմանս Ատաիկէաստանի։ Երաբէն կործանէր խկ ամենայն զօրութիւն եւ իշխանութիւն Լիթենացւոցն՝ եթէ չէր անցեալ ի մէջ այրն խորագէտ Պերիկղէս՝ որ սրարեալ կաշառարեկ զգորավարն Ապարտիացւոց՝ ետ կռել զգաշինս Պերիկղէան խաղաղութեանն (445)։ Ղաշամբն այնորիւք ետուն յետ Լիթենացիք զամենայն վայրան զոր ի ծովեզերոն Պերիկղէանայ լմբռնեալ ունէին՝ զի զԵւրիս միայն սպրնցուցեն իւրեանց, ուստի զկարեւոր եւ զերեւելի պարէնն առնոյր քաղաքն

¹ Անտոնիս.

Վթենացւոց: Պարձեալ՝ Սարաթացիք եւ Վթենացիք պահելոց էին իւրաքանչիւր զիւրեանց սպարապետութիւնն, իսկ այլոցն համարձակ էր կամօք իւրեանց յալել ի սոցա կամ ի նոցա սպարապետութիւն:

269

Պերիկղէս ողոմպիացի երեւելի քան զամենայն քաղաքագէտս ժամանակին իւրում եւ բանիրուն ճարտարախօս եւ զօրավար՝ յամէ անտի 461 (յորում Վիմոնն աքսորեցաւ) էր գլխաւոր Վթենացւոցն, այլ յամի իբրեւ 444 (յետ պերիկղեան դաշնացն) առաջնորդութիւնն անց ամենեւին ի ձեռս նորա: Եւ այդ նուազան տոհմէ էր եւ մեծատուն ի մեծատանց՝ սակայն առմիապետութեան միտս սնէր: Եւ արձ նա յԱթիոսպագայ՝ զազնուապետական իրաւանցն առաւելութիւնս եւ դարձոյց ի լոկ ինչ ատենադատաւանաց: Եւ որա խրատու եւ այն կարգեցաւ՝ զի ամենայն այդ քաղաքացի յՎթենացւոցն, որ ատենակալ իցէ եւ կամ ի ժողովս ժողովրդեան նստիցի՝ կամ ի զօրու եւ ի նաւամարտիկ նուս՝ առցէ թռչակս. եւ ինքն եւս տայր տուրս առատութեամբ ամբօխին կարօտելոյ: Առաջեցուցանէր նա զժողովուրդն շինուածովք, յոր էր Պարթենոն մեհեան Վթենայ մարմարապատ՝ զոր բարեկամն նորա Փիդիաս անդրեօք զարդարեաց, եւ սրահք կձեայ սեամբք՝ եւ տաճար երգոց՝. եւ ուրախ առնէր զամբօխն մեծաշուք փառաւորութեամբ տօնից եւ հանդիսիք խաղալիաց: Փոյթ ի վերայ անէր արուեստի եւ գիտութեան. աղք գիտունք եւ երեւելիք գտանէին ընդունելութիւն ի տան նորա, եւ ամենեցուն լինէր ձեռնառ յուսումն եւ ի հրահանգս կրթութեան: Երծաթն որ կարելոր էր յայտ ամենայն՝ յորդէր յՎթէնս ի կղզեացն: Սորիմբք եւ առաւել եւս սքանչելի ձրիք եւ առաքինութեամբք իւրովք կաց քնաց Պերիկղէս սիրելի ժողովրդեանն, եւ եղեւ իսկ ձեռնհաս օր ըստ օրէ յաճախելոյ զպատիւ եւ զմեծարանս իւր եւ պահելոց նոյնպէս 40 ամ, ուր օրինակ առաջնորդութեան Վթենացւոցն ամենեւին դարձաւ յիշխանութիւն խառնադանձ առմիկին: Թէպէտ եւ ամենեւին հասեալ էին նոքա միանգամայն ի ծայր եւ ի ծագ մասուր կրթութեանն իւրեանց:

Եւ այց սակայն եւ յամբարտաւանութիւն իմն եւ ի ցանկութիւն տիրելոյ հասան Վթենացիք, յամէ անտի 470 յորժամ զսպարապետութիւն եւեթ եւ զմատակարարութիւն սրկեղ դաշնաւորութեան ունէին: Օ՛հ իբրեւ դժուարին լինէր մանր դաշնաւոր քաղաքացն տալ նուս ըստ թուոյն սահմանելոյ՝ տային նոքա եւ ընդ այնր մեծամեծ գինս շինութեան նաւաց: Եւստտին առեալ պատճառս Վթենացիքն սկսան տակաւ յաճախեալ բազմացուցանել զնաւան իւ-

րեանց, եւ ապա զկողինն (զՆաբաս, զԹաւոս, զՎեմոս եւ զայլն եւս մի ըստ միոջէ) եւ զմանր մանր ծովեղերեայ իշխանութիւնս արկանել ընդ իւրեանց իշխանութեամբ: Ընարգել իմն այնուհետեւ փոխէին զարկղ գաշնաւորութեանն ի Վեզոսէ յԼթէնս յամի 461, եւ վարէին նովին իրրեւ իւրեանց իսկ սեպհական ընչեւք ի զարդ եւ ի շինութիւն գեղեցկութեան քաղաքին իւրեանց: Ընապէս ընդ գաշնաւորացն իւրեանց իրրեւ ընդ ազգաց հնազանդելոց գնացին՝ նեղեալ զնոսա անշափ տրովք: Այսն այսր ամենայնի՝ կասկածն իրաւացի եւ նախանձն յաճախեաց նոցա բազմամբոխ թշնամիս՝ որոց զլուխ եկաց Սպարտա: Ընդէն յետ վախճանին Արմենեայ սկսան միւսանգամ ներքին դժտութիւնքն, եւ ի 20ամեայ խռովութեան ժամանակին ամենայն իսկ համօրէն աշխարհն (Յունաց յերկուս բաժինս անջատեցաւ. թէպէտ եւ առ ժամանակ մի խաղաղութիւն էր՝ այլ ոսկաւ ինչ բարուրք բաւական էին նոցա առ ի զրգռելոյ ընդ միմեանս եւ զհասարակաց հայրենի աշխարհն ի նեղութիւն եւ ի տազնապ մեծ արկանելոյ:

Գ.

Պեղոպոնեացոց պարտիւզն (431—404). Սպարտիտաիւն Սպարտացոց. — Սպարտիտաիւն Թեբացոց. Մեկնախն պարտիւզն — 338 (Ալէքսանդրի Վասիլէոս, Եպիֆանիոս):

270

Ընս ամենայն արդեամբք եւ ի զլուխ ի Պեղոպոնեացոց պատերազմին, որ 27 ամ մղեցաւ ոչ ի մէջ ցեղից միայն, այլ եւ ընդդէմ առաջնորդութեանցն պայմանաց, քանզի գնացք Լթենացոցն քակտիչ իմն եւ խռովիչ էին, իսկ Սպարտիացոցն՝ խափանիչ եւ կարծիչ, այնպէս զի պատերազմն այն եղ տղոյ վերս ի վերայ բարուց եւ զօրութեանն (Յունաց):

Պատճառք եւ բարուրք Պեղոպոնեացոց պատերազմին էր դժտութիւն ինչ Աթինացոց ընդ Աորընթացոց որոց գաղթականք էին Աթինացիքն: — Լթենացիք՝ Աթինացոցն ձեռնառլեալ յաղթեցին Աորընթացոց (432), իսկ Աորընթացիք դիմեցին առ Սպարտիացիսն տրանջնով զԼթենացոցն, եւ վասն այնորիկ եւս՝ զի զՊոսիդէա զգաղթականութիւնն կորընթական հարկանէին պատերազմաւ յորժամ առ յուսացեալ ի Պեղոպոնեացիսն՝ չտայր հարկս Լթենացոց: Մեւս եւս երրորդ ամբաստանութիւն նոցա այն էր՝ թէ զգորիացի տէրութիւնն Մեգարա՝ որ ի տուրեւառիկ վաճառաց ընդ Լթենացոց եւ ի կեայր՝ մերժեցին Լթենացիք ի հաղորդութենէ նաւահանգոտաց Լատիկեայ իրրեւ ի պատիժ տապաւնելոյ նոցա ի նոցանէ: Սպարտիացիք սկսան ուսանալով իմն յորդորել զԼթենացիսն թողուլ զպաշարութեն Պոսիդէայ,

ասլ միւսանդամ զազատութիւն կողեացն եւ քաղաքաց զոր նուսնեցին, մանաւանդ զԱղինացւոցն: Աթենացիք ետուն պատահանի թէ պարտ է եւ Ապարտիացւոցն զնոյն առնել, եւ թէ ոչ որ կարող է ընել Աթենացւոց հրամանատար: Այնուհետեւ երկոքին կողմանքն ընթացան ի գէնս եւ յղեցին առ դաշնաւորան իւրեանց: Ընդ Աթենացւոց միամտեալ էին Թեոպոպոլիք, Ախաւանիացիք, կղզիքն Արքիպեղազեայ, Աորիւրա, Օւկինիթոս, Վիտա, Սամոս եւ Ղէսրոս, զազթականութիւնքն որ էին յառաջակողմանն աշխարհին Ասիացւոց եւ ի Թրակիա եւ ի Մակեդոնիա: Ի կողմ Ապարտիացւոց կային ամենայն Պեղոպոնեոացիք (բայց յԱրգիացւոց եւ յԱքոյեցւոց) եւ յԱլլազա՝ Վիովիացիք, Փոկիս, Ղոկրիս, Մեգարա եւ քաղաքք ինչ:

(Կառաջին 10 ամնն (431—422) յերկոցունց կողմանց քանդելով եւ աւերելով պատերազմն մեկը: Ապարտիացիք ամ յամէ ասպատակաւ յԱտտիկէ յարձակէին, ուր Աթենացիքն ըստ խրատուն Պերիկլեայ առաւել անդէն ի մէջ պարագայն իւրեանց պաշտպանէին անձանց իւրեանց. բայց նաւուք եւս ամ յամէ ասպատակ եղեալ ապականէին զԾովեղերսն Պեղոպոնեոացւոց: Այլ անդէն յերկրորդում ամի պատերազմին (430) ել ժանտ ինչ անհնարին ի քաղաքին Աթենացւոց՝ զի խճողեալ էր մարդկամբ, քանզի զբազմութիւն շինականացն ածեալ ժողովեալ էր Պերիկլէս ի քաղաք անդր ի գործ պատերազմի. անկանէին հազարաւորք. ամենայն կարգք խանգարեցան եւ զայրացեալ ընկեցին զՊերիկլէս յիշխանութենէ: Թէպէտ եւ կոչեցին եւս գնա վաղվազակի յետս՝ առնուլ միւսանդամ զառաջնորդութիւնն ի բուռն, բայց յետ աշխարհւոյ նորա զբարեկամն իւր եւ զջերմն որ ընդ նոյն ժամանակս յախաէն վախճանեցան՝ ինքն եւս գնաց զհետ նոցա, եւ ընդ նոն անց գնաց փառաւորութիւն քաղաքին Աթենացւոց (429):

Այլն կային յետ նորա ի խռովութեան անդ ամբոխին ռամկաւորք անձնատէրք՝ յորոց Աղէոն խաղախորդ գտաւ զօրագոյն քան զամենեւին: Առաջնորդութեամբ նորա տեւէր պատերազմն առանց օրոշելոյ՝ բազում անազարունութեամբ երկոցունց կողմանցն: Պղատէա՝ հաւատարիմ քան զամենայն դաշնաւոր քաղաքս Աթենացւոցն՝ առաւ եւ կործանեցաւ հարկյատակ յետ ստատիկ կռուոյ, ամենայն այլ պատերազմի կոտորեցաւ, կանայք եւ մանկոք ի գերութեան վարեցան: Բայց եւ Աթենացւոց յաջողեցաւ յետ սակաւ ինչ միոյ առնուլ զՊիւղոս (Նաւարին) եւ անտի օգնականութեամբ Մեսսենիացւոցն եւ Հեղոտաց փախուցելոյ՝ ասպատակաւ աւերել սոէպ զսահմանս Ապարտիացւոցն: Այլ քանային սորա մերժել գնտա. յետ մղելոյ գնտա Աթենացւոցն՝ փակեցին 400 այլ փակեալ գերի յանապատ կղզւոյն Սփակտերա (425):

Սոքրեն Նիզեան տառցաւ պարծանս պատերազմի եւ ջանայր ամենայն զօրութեամբն արգելուլ զի մի դաշինք խաղաղութեան ընկիցին։ Եւ իբրեւ առ Ղեղիոնիւ (յորում Սոկրատէս եւ Եղկիրիադէս զառաջինն տապքինացան) ամենեւին ի պարտութիւն մատնեցան Լթենացիք ի Բիովտացւոց, եւ զաղթականութիւնք նոցա ի Թրակիա չկարէին ունել զդէմ Բրասիդայ զօրավարի Սպարտիացւոցն՝ տակաւ զօրացաւ կողմն ազնուականաց որ ընդ խաղաղութիւն կամէին, եւ զլուխ էր նոցա Ղիկիաս մեծատունն եւ առատ։ Յայն տակս անդէն յետ յաղթութեան Սպարտացւոցն առ Լմիկպողեաւ յորում Բրասիդաս անկաւ եւ Նիզեան ի փախստեան սպանաւ՝ եղան Ղիկիական դաշինքն վասն 50 ամաց խաղաղութեան, ոչայման եղեալ՝ յերկուց կողմանց դարձուցանել զամենայն ի կարգն՝ որպէս էրն յառաջ քան զպատերազմն (421)։

(Ի բազմագոյնս եւս յայլոց քաղաքաց Յունաց աշխարհին ընդ նոյն ժամանակս՝ մոլեղնեալ անկանէին ընդ միմեանս ազնուապետացն եւ ռամկապետացն կողմանք։ այլ ոչ ուրեք այնպէս ահագին եւ սոսկալի՝ որպէս ի Նորկիրա, ուր ազգատոհմք ազնուականացն ամենեւին իսկ անհետ ջնջեցան։ զի օգնականութեամբ Լթենացւոցն առ զնոսա ի բուռն ռամիկն, փակեցին զնոսա ի շինուածի ուրեք եւ ի վերուստ ի վայր քարկոծեալ սպանին։ — Ուր ուրեք յաղթէին Սպարտիացիք՝ ազնուականք առնուին ի բուռն զտէրութիւնն եւ պատժէին զհակառակորդսն իւրեանց մահու եւ վատրանդութեամբ։ իսկ ուր Լթենացիքն տիրէին՝ անդ ռամկապետք առնուին զառաջնորդութիւնն եւ զնոյն անցս ընդ իւրեանց հակառակորդսն անցուցանէին։)

271

Սակայն չեղեն տեւական այն դաշինք խաղաղութեան։ Այսպէս այնորիկ՝ զի այն դաշինք կռեցան առանց հարցանելոյ զՆորրնթացիսն, ի Թշնամութիւն դարձան սղբա ընդ Սպարտիացւոցն։ Մտին նոքա ի դաշինս ընդ Էրգոսի, Լադիսայ եւ ընդ քաղաքաց ինչ Էրկադացւոց՝ հանել զսպարապետութիւն Պեղոպեւնեացւոց աշխարհին ի ձեռաց Սպարտիացւոցն։ Եւ առջին գործ առաջնորդութեան Եղկիրիադէայ էր՝ լինել նոցա ձեռնառ, զի այնպէս յանկուցեալ զնոսա ի կողմն Լթենացւոցն՝ առաւել իմն զօրութիւն իշխանութեան ունիցին ի Պեղոպոնեսոս Լթենացիքն։ Եղկիրիադէս քեռորդի Պերիկլէայ՝ պատանեակ 20ամեայ, կայտառ հանձարեղ մազք, կրթեալ, ճարտարախօս քաջ եւ մեծատուն անհնարին՝ բաւական էր արդեւք վճարել զգործս Պերիկլէայ, եթէ էր նորա ընդ արտաքին եւ ներքին առաւելութեանցն այնոցիկ եւ աւելագոյն խորհրդական հանդարտութիւն եւ ոէր հայրենեաց՝ որ

զօրացեալ իցէ քան զսէր պարծանաց անձին իւրոյ: Անգէն գա-
տորհացաւ յոյսն զոր ունէր Աղկիրիադէս ի գծաութենէ անտի
Պեղապոնեաացւոցն՝ յորժամ յազմեցին Սպարափաղիք ի ճակա-
տուն առ Սանտինէաւ (418):

Այլ իմն հնարս մտաբերէր այնուհետեւ Աղկիրիադէս. ած
ի հաւան զԱթենացիսն երթալ առնուլ զԱիկիլիա, հաւանեցու-
ցեալ նոցա թէ ձեռն տացեն Սեգեսաացւոց քաղաքին որ ի պա-
տերազմի ուրեմն էր ընդ մեծազօր քաղաքին Աիրակուսացւոց,
թէպէտ եւ հակառակ իմն խրատ տայր զօրավարն՝ Աիկիաս եւ այլ
եւս զօրավարք վարժք ի պատերազմ: — Ինքն իսկ Աղկիրիադէս
հանդերձ՝ Աիկիաս եւ Վամպոսիւ առեալ տորմիղ նաւաց եւ
զօրս՝ չորաւ ի Աիկիլիա (415):

Իսկ այն ինչ սկսեալ անդ պատերազմին՝ Աղկիրիադէս յԱթէն
կոչեցաւ, զալ տալ պատասխանի ամբաստանութեանն որ զնմանէ
էր, թէ զպատկերսն Հերմեայ յԱթէնս կործանեալ է: Անաց
հրամանին. բայց զճանապարհայն սրժեալ գնաց ի Սպարտա,
յանկոյց յինքն զժողովուրդն, եւ առ քինուն զոր ընդ Աթենա-
ցիսն ունէր՝ գրդեաց զբզռեաց զՍպարտացիսն լինել զօրաւիգն
փզնականութեան Աիրակուսացւոցն:

Արդեամբք իսկ ել գունդ մի զօրաւարութեամբ Վիդիպպեայ
ճաւարկել ի Աիկիլիա, եւ փրկեաց զքաղաքն Աիրակուսացւոց
(414): Թէպէտ եւ եհաս եւս Աթենացւոց զօրաւիգն օգնակա-
նութեան զօրաւարութեամբն Վեմոսթենեայ, բայց ամենեւին
իսկ բեկան, առաւ տորմիղ նաւացն, անկաւ ի բուն զօրն, զօրա-
վարն կոտորեցան եւ զօրականն իրրեւ զգերիս վաճառակուր եղեն
կամ ի քարահատս առաքեցան. Աիկիաս եւ Վեմոսթենէս գլխա-
տեցան ի Աիրակուսս (413):

Այսպէս վաթարութեամբ գործն վճարեցաւ. ահ մեծ եւ
երկեւղ էր յԱթէնս. ոչ զօրավար գոյր ի միջէ եւ ոչ տորմիղ նաւ-
աց, ժամ ի ժամ սպասէին Սպարափաղացն գալոյ եւ զքաղաքն
ջնջելոյ. մանաւանդ առաւել եւս զահի հագուն, յորժամ Վիոտ,
Վեստոս, Աւրիա եւ Միդետոս յետս կացին ի նոցանէ, զոր սպար-
ափացի կարաւ զՎեկեղիա դղեակ յԱտտիկէ եւ արգել զառնեայն
երթեւել վաճառաց, ուր եւ Պարսիկք (առաջնորդութեամբ Տիս-
սափեռնեայ) ջանային միւսանգամ զքաղաքսն Անիսացւոց առնել
ընդ հարկաւ, եւ անամօթն Սպարափաղիք մտին ընդ նոսա ի գա-
շինս առ մնառու հայրենի աշխարհին իւրեանց: Կա եւ յԱթէնս
եւս մնասակար խռովութիւնք գրգռեցան. զի կողմն ինչ սակաւա-
պետութեան օրոյ առաջնորդ Պիսանդրոս էր՝ ջանայր կործանել
զաահմանադրութիւն աամկապետութեանն: Ասկայն բախտաւ
օրք այնու գտան՝ զի Աղկիրիադէս որ էր շունչ եւ ոգի գործոցն
այնոցիկ, գծեցաւ ընդ Սպարափաղաց. անկաւ փախտեայ առ

Պարսիկս եւ հաւանեցոյց զնսա չընել այնուհետեւ ձեռնառաւ Սպարաբացւոց (412): Սլանն այնորիկ օգի առին Մթենացիքն, եւ Թարսիրաւդոս ոմն ի զօրավարաց նաւատորմիդ նաւացն որ առ Սամսիւ կային՝ եւ խորհուրդդ կոչել Ղղկիրիադէս յետս:

Սինչեւ հասեալ նորա՝ արարին Մթենացիքն յաղթութիւն երեւելի ի նաւամարտիկ կռուին առ Եթւդեաւ, եւ յետ ամաց ինչ կատարեցին մեւս եւս յաղթութիւն ի նմին վայրի օգնակաւ նութեամբ Եղկիրիադէսայ (Յուլ. Սեպտ. 411): Ի գալ գարնանուցն վանեալ վիանդէր Եղկիրիադէս զՊեղոպոնեոսացիս եւ զՊարսիկս միաբանեալս ընդ նոսա առ Աբղիկեաւ, եւ առ զամենայն տորմիդ նաւացն Պեղոպոնեոսացւոց (10 Մարտ 410): Նմին իրի միւսանդամ մօրն ընդ հնազանդութեամբ Մթենացւոցն ամենայն կողմանքն որ ի բաց կացեալ էին ի նոցանէ. ապա եմուտ մեծաւ շքով Եղկիրիադէս յՄթենս. արձանքն յորոց վերայ դրեալ կային յանցանքնորա՝ եղեն ընկեցիկ ի ծով, եւ էր նա միւսանդամ սիրելի ժողովրդեանն եւ կարգեցաւ սպարապետ զօրուն (408):

Բայց չյերկարեցաւ ուրախութիւնն: Օգի չկարաց Եղկիրիադէս ձգել ի կողմն Մթենացւոց զՊարսիկսն. այլ մանաւանդ թէ առաւել եւս պնդեցին նորա զդաշնաւորութիւնն ընդ Սպարաբացւոցն: Եւ այն սափս ինքնին իսկ չղբաւ նաւուք հանդերձ առաջի Նոտիանի. յորժամ հեռացեալ էր նա ի նաւաց անտի վասն կարեւոր ինչ իրիք՝ զերկրորդ զօրավար նաւացն եհար Ղիւսանդրոս սպարաբացի (407): Սլանն այնորիկ ընկեցաւ Եղկիրիադէս իրրեւ զօրավար թեթեւ մօզք, եւ ընտրեցան զօրավարք տասն, — որով անվրէպ իսկ խանգարի զօրն: Իսկ Եղկիրիադէս չղբաւ ի Փարս Եսիա:

Եւ այնմ հետէ արագ արագ սկսան վատթարել իրք Մթենացւոցն. թէպէտ եւ յաղթեցին առ Նդուսեան կղզեօք եւ կալան զՍաղեհրատիոս՝ որոյ սակաւիկ ինչ յառաջագոյն հարեալ էր զնսա (406), բայց յետ յաղթութեանն այնորիկ կացին առաջի Նդոս Պոտամոսի առ Նդղեսպոնտոս ծովու, եւ էին հանդարտեալ յանհոգս. յայնժամ յարձակեցաւ ի վերայ նոցա Ղիւսանդրոս եւ ի 180 նաւաց ապրեցաւ միայն Սոնոն 8 նաւուք (Ղեկտ. 406): Զնջեալ սպառեցաւ զօրութիւն Մթենացւոցն, եւ պահպանութիւն կամ աւեր քաղաքին նոցա ի կամս յաղթողացն էր:

272

Ղիւսանդրոս ի յաջորդ ամին հնազանդեաց նախ զամենայն դաշնաւորս Մթենացւոց, ապա նաւարկեալ հասանէր առաջի նաւահանգստին Պիրիայ, մինչ դեռ ի ցամաք կուսէ պաշարէր զօրն զքաղաքն (405): Եւ պառքեմն առ սովոյն վտանգի սկսան աղաչել Մթենացիքն զի ընկիցի խաղաղութիւն: Յալ ետուն նոցա զխաղա-

ղութիւն, բայց այսպիսի ինչ պայման եղեալ թէ ամենայն նաւը պատերազմի տացին ի ձեռք բաց յերկոտասան նաւաց, ամուր որմունք նաւահանգստին կործանեցին, եւ հրամանաւ եւեթ Սպարտիացւոցն կարիցեն տալ պատերազմ Մթենացիքն:

Առ վտանգի նեղութեանն յանձն առին Մթենացիք: Դուռագըք արնգահարացն ցնծութեամբ եւ ոտնհարութեամբ ի հիմանց բրեցան օրմունքն, եւ իշխանութիւնն առաւ ի ձեռք երեսուն պրանց սակաւապետականաց՝ որք անուանեալ կոչեցան՝ 30 բռնաւորք, եւ ազգի ազգի բռնութեամբք հաստատեցին զիշխանութիւն իւրեանց ընդդէմ ռամկապետացն: Այս խաղացին դաշնաւորքն իւրաքանչիւր յաշխարհ իւր, բայց թողին պահապանս սպարտիացիս (404): Յետ սակաւ ինչ միոյ Աղկիրիագէս ի բռնաւորացն հալածումն կրեալ ի Պարսկաստանի՝ ի ձեռն սպանողաց վախճանեցաւ, — անհետ եղլւ ընդ նմա վերջին յոյս Մթենացւոցն՝ ապրելոյ ի նեղութենէն:

Բայց սակայն դատւ ոք փրկիչ ի բազմաց անտի որ վտարանդի մերժեալ էին յաշխարհէն, եւ էր Թրասիբուղոս. սա զփախուցեալն ի մի վայր ժողովէր, առնոյր ի բուռն զՊիրէոս եւ յազթեալ բռնաւորացն ի ճակատու՝ մտանէր յՄթէնս յետ հաւանելոյ Սպարտիացւոցն նորոգել զպայման առաջնորդութեան Սողոնի, եւ շնորհեալ անյիշութիւն յանցանաց՝ հաստատեցաւ կարգ եւ խաղաղութիւն ի քաղաքին (403): Այսպէս դաին Մթենացիք միւսանգամ զազատութիւնն, բայց առաջին մեծութիւնն եւ փառաւորութիւն չէր ի միջի, եւ ոչ դարձաւ իսկ երբեք: Թրասիբուղոս կեայր առանց իշխանութեան ի մէջ քաղաքացեացն որ շնորհակալութեամբ ունէին զնա:

273

Ասպարտապետութիւնն Սպարտիացւոց սերտութեամբ ընկալաւ ամենայն աշխարհն (Յունաց (404). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ առաւել ծանրացաւ լուծ բիրան Սպարտացւոց քան զիմաստուն եւ զկիրթ Մթենացւոցն: Եղեն նորա սէգը եւ ամբարտաւանք. նեղէին զկղզիան եւ զքաղաքան ծովեզերեայս ծանր տրովք. ամենայն ուրեք նենգութեամբ եւ բռնութեամբ զռամկապետութեան սահմանադրութիւնսն բարձեալ՝ հաստատէին ուղնուսպետութիւն. ընչաւետութիւնն որ անծանօթ էր նոցա՝ եմուտ յայնժամ եւ ազականեաց եղծ զբարս նոցա, նուազեաց առաջին խստամբերութիւնն, եւ եղեն վաղվաղակի ամենեցուն ատելի եւ դարշեղի: Դմին հակառակ Մթենացիք դարձան յանաւնձ ռամկաւարութենէ անտի, եւ կամէին աղնուականաց պետութեամբն առնել դարմանս չարեաց տէրութեանն: Այսպէս պատերազմն Պեղոպոնեացւոց զհակառակութիւն այլակերպութեանն Սպարտիացւոց եւ Մթենացւոց նուազեցոյց:

Վաս եւ աղերս Յունաց ընդ Պարսից փոխութեացաւ պատերազմուն այնուիկ։ Սպարտիացիք զօրաւիզն օգնականութեան ընէին Սիւրասի Բ. կրտսերոյ մարտուցելոյ ընդ եղբօրն Լքտաշիսի Բ. բայց Սիւրաս անկաւ ի ճակատուն, եւ միայն Վսենոփոն աթենացի ազատեաց զՍպարտիացիսն. զի ած նա զնոսա անմնաս յերեսաց ազգի ազգի վշտաց եւ նեղութեանց այսրէն յաշխարհն իւրեանց (401 — 400)։ Իսկ Լքտաշէս խորհեալ առնուլ վրէժ՝ կամէր միւսանգամ նուաճել զՅոյնս որ ի Փոքուն Լսիա էին (400)։ Սորա խնդրեցին օգնականութիւն ի Սպարտիացւոցն. անդէն քաջն եւ խոտաւոր թագաւորն Սպարտիացւոց Լգեսիդաւոս (ընդ որում եւ Վսենոփոն էր) խորտակեալ զՊարսիկս մօտ ի Սարգս՝ խաղացեալ անցանէր ասպատակաւ ընդ Բիւթանիա եւ ընդ Փոխագիա, մինչեւ դեղեւէր իմն եւ աթոռ թագաւորութեանն Պարսից (396 — 394)։

Բայց անդէն զբզռեցին միաբանեցին որքա կաշառաւ զՊորթն. թացիս, զթերացիս եւ զԼքգիացիս, յորս յարեցան եւ Լթենացիք եւ թեսաղացիք՝ ի մարտ պատերազմի ի վերայ Սպարտիացւոց։ Լսուէս զբզռեցաւ մեւս եւս պատերազմ ներքին. զուր ճեպեաց Սիւսանդրոս ի Բիոփոիա՝ աղաղութեամբ պատերազմի հանել զգաշ նաւորութիւնն ի դերեւ. առ Հազիարտեաւ անկաւ ի կենաց եւ ի յաղթութենէ։ Յայն սակս Լգեսիդաւոս անդէն ի ժամանակի աշխարհակալութեանցն իւրոց կոչեցաւ յետս փութանակի (394)։ Ըս. Սորոնէաւ յաղթեցին Սպարտիացիք ի ցամաքի զօրավարութեամբն Լգեսիդայ, բայց տորմիղ նաւաց նոցա առ Անիդեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի նաւացն Լթենացւոց եւ Պարսից որոց զօրավար Աոնան էր։ Անոն առեալ ալծաթ ի Պարսից շինեաց միւսանգամ զպարիսպս քաղաքին Լթենացւոց եւ յարոյց միւսանգամ զզօրութիւն նորա. ամենայն քաղաքք Լսիայ եւ կղզիք մօին ընդ պաշտպանութեամբ Լթենացւոցն (յամի իրեւ. 393)։

Լսկա ուրեմն վախճան ընէր այսր (կորնթական) պատերազմի՝ յորժամ Սպարտիացիք առ խանաւարութեան եւ վասն անձանցն իսկ փրկութեան եղին զամօթալից դաշինսն խաղաղութեան ի ձեռն Ընասաղկիդայ ընդ Պարսից. թողին նորա ի բաց դիրս Յունացն ասիացւոց՝ որք մօին միւսանգամ ընդ իշխանութեամբ Պարսից հանդերձ կղզեաւն Սիպրացւոց. բայց առին եւ ի նոցանէ խոտաւմն վասն ազատութեան Յունացն եւրոպացւոց, այնպէս զի իւրաքանչիւր տէրութիւն ուրոյն եւ առանձինն իցէ եւ ոչ ընդ իշխանութեամբ (387)։ (Օւառաջինն յայտմ պատերազմի ադարին Լքթենացիք սկիզբն վարելոյ վարձկան զօրօք. եւ յայնմ հետէ տակաւ սկսան քաղաքացիքն մոռանալ զհրահանգս զինուց, որով փութանակի իսկ զազատ սահմանադրութիւնն ետուն վտարանդի)։ Իմէպէս եւ այնպիսի դաշամբք խաղաղութեան եղծաւ ջնջեցաւ

ամենայն պատու էրեւել էրեւել յաղթութեանցն (Յունաց . բայց չէր ինչ այն վնասակար Սպարտիացւոցն, զի էր իսկ միշտ նոցա իշխանութիւն վերագոյն ի վերայ համօրէն (Յունաց աշխարհին, զոր վարէին իսկ մեծաւ ամբարտաւանութեամբ) :

375

Ընդէն ի խաղաղութեանն ժամանակի յարձակեցան Սպարտիացիք ի վերայ քաղաքին Խերացւոց լինել օգնական Սակաւապետացն ընդդէմ ռամկապետութեան, գրաւեցին կալան զամուրն Երագմէա եւ զերեւելիս ի քաղաքացեաց հանին մերժեցին ի բաց (382) : Ի մերժելոցն մի սմն եւ Պեղոպիդաս էր՝ այր ազնուական . սա միաբանեցաւ ընդ այլոց արանց մետառանից ժողովելոց յԵթէնս ապրեցուցանել զքաղաքն . սպրդեալ մտին ի հանդերձս շինականաց ի քաղաքն եւ զգլխաւորս Սակաւապետացն ի հացի կոտորեցին . ստիպեցան այնուհետեւ պահապանքն Սպարտիացւոց տալ ի ձեռս զամուրն, եւ կարգեցաւ ռամկապետութիւն նոր՝ ի քաղաքին, այս ինքն երեք Խովտապետք, երկուք ի նոցանէ էին Պեղոպիդաս եւ նորին բարեկամ Լադամինոնդաս (378) :

(Յեա այնորիկ տուեալ հանապազորդ պատերազմ ընդ Սպարտիացւոց վասն քաղաքին պաշտպանելոյ, հաստատեաց ամրացոյց զիշխանութիւն քաղաքին Խերացւոց ի վերայ Խովտիայ, եւ զԵթէնացիս եւս յարեցոյց յինքն (378 — 376) : Լպա ուրեմն միջնորդ ի մէջ անկանելով Պարսից՝ լինէր առհասարակ խաղաղութիւն, զոր եւ ընկալան իսկ (Յոյնք թէ միայն կայցեն մնայցեն ազատ՝ քաղաքն (Յունաց (372) : Միայն քաղաքն Խերացւոց չառնոյր յանձն զգաշինան, չկամեցեալ լինել ընդ այլոցն իշխանութեամբ) :

Լհաս իսկ եւ իսկ արքայ Սպարտիացւոց Նդէոմբրոտոս 11,000 արամբ ի Խովտիա . հազիւ հազ թէ 6000 այր կարէին հանել ընդ առաջ Խերացիքն, բայց առաջնորդէր նոցա իմաստունն Լպամինոնդաս : Ընդ եւկտրեօք ընդ միմեանս բախէին ճակատքն երկոքին . յետ արեանց բազմաց առնոյր զյաղթութիւնն՝ սեպաձեւ ճակատն Խերացւոց (որ էր գիւտ Պեղոպիդայ) եւ Նուիրական գունդն ընտիր ընտիր արանց ջերմն բարեկամութեամբ ընդ միմեանս կապելոց (զոր էր հնարեալ Լպամինոնդայ) . անկան պարծանք քաջութեան Սպարտիացւոցն եւ յառաջահաս իշխանութիւնն սպարապետութեան (8 Յուլ . 371) : Օւառաջինն յայտմ ճակատուէ ելին փախրտեայ Սպարտիացիքն, եւ այն այնչափ բազմութեամբ՝ զի Ըգեսիլաւոս այրն վրէժխնդիր պահպանութեան հին օրինացն Սպարտիացւոց՝ իրատ ետ զի “զայս նուագ ննջեսցեն օրէնքն” (որ զփախտեայն հրամայէին համարել վատանշան եւ զրկեալ ի զննորութեան իրաւանց) :

Լպա յարձակէին անկանէին Լպամինոնդաս եւ Պեղոպիդաս ի օսհմանս Պեղոպոնեացւոց եւ բազումք եւս դային յարէին ի նոսա. հասանէին մօտ յանդարիսպ քաղաքն Սպարաիացւոց՝ որ ի 500 ամաց հետէ չէր տեսեալ առաջի իւր թշնամի. միայն սրու թիւնն ծերոյն Լգեօիդայ եւ պատրաստութիւն քաղաքացեացն հանդերձ կանամբք եւ մանկաւոյն՝ ապրեցուցին զՍպարտա, եւ իրրեւ յԼթենացւոց եւս առաքեցան թիկունք օգնականութեան Սպարաիացւոցն՝ դարձան թերացիքն յետս՝ յետ աւեր եւ անապատ զերկիրն առնելոյ եւ զՄեռնէ միւսանգամ կանգնելոյ եւ տալոյ ի ձեռս զաւակի հնոցն Մեռսենիացւոց (369)։ Լյնուհետեւ Պեղոպիդաս դնէր աղշաւանս ի Թեօստիա՝ կոչեցեալ ի ժողովրդենէն նեղելոյ ի բռնակալաց, եւ յետ լուծանելոյ զգժտութիւն աթոռակալութեան տան թաղաւորացն Մակեդոնիայ՝ առեալ տանէր ընդ իւր զարքայորդին զպատանին Փիլիպպոս եւ 30 պատանիս յազնուականացն Մակեդոնացւոց (368), սակայն յերկրորդունն արշաւանին անկաւ ի Թեօստիա (364)։

Լայց իմաստունն Լպամինոնդաս հանդարտութեամբ Զանայր հանել ի մեծութիւն զԹերէս՝ սկիզբն արարեալ կազմելոյ իւրեանց զօրութիւն նաւական (365)։ Ետն սակս իսկ նախանձեալ գրգռեցաւ ընդ նոսա ամենայն աշխարհն (Յունաց, մինչեւ ընդ Սպարաիացւոց միաբանեցին ի դաշնաւորութիւն Լթենացիքն՝ որք սակաւիկ մի ինչ յառաջագոյն օգնական ընէին Թերացւոց՝ մնասերով Սպարաիացւոցն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք ի ձեռն զօրավարացն իւրեանց Իփիկրատեսայ, Վարրիայ եւ Տիմոթեայ՝ որդւոյ Ալմոնի։

Իսկ Լպամինոնդաս զի կանխեսցէ յառաջ քան զԹշնամիոն՝ դիմեաց ի Պեղոպոնեաս, եւ կամէր իմն ի վերայ Սպարաիացւոց քաղաքին յարձակել. երկրորդ անգամ փրկեցաւ քաղաքն ի ձեռն Լգեօիդայ որ 80 ամաց էր։ Լպա գնացին Միկադիա Թերացիքն. անդ գրգռեցաւ սաստիկ մարտ պատերազմի առ Մանտինեաւ. եւ զայս եւս նուազ յաղթեցին Թերացիք, բայց զինք յաղթութեանն էր Լպամինոնդաս, անկաւ նա ի ճակատուն քաջութեամբ՝ հարեալ ի նետէ՝ զոր ետ հանել յետ զյաղթութիւնն լսելոյ (12 Յունի. 363). անկաւ ընդ նմա եւ սպարապետութիւն քաղաքին Թերացւոց, որոյ սկիզբն լեւալ էր յամէ 371։ — Ի յաջորդ ամի պատերազմին այնորիկ վախճանէր եւ Լգեօիդաւոս 80ամեայ, որ ետես զժամանակ ամենեւին բարձրանալոյ Սպարաիացւոցն եւ զամենեւին կործանելոյ։

Լյնուհետեւ Թերացւոց եւ Սպարաիացւոց եւ Լթենացւոց գրեթէ հաւասար իմն ճոխութիւն էր, նա առանիկ եւ ամենայն իսկ աշխարհն (Յունաց մանր մանր ինչ տէրութեամբք անջատե-

լովք ի միմեանց՝ նման էր մարմնոյ քայքայելոյ վաքավատին։ Թէպէտ եւ Վթենացիք՝ վասն զի զկղզին ունէին եւ զօր եւս կրթեալ եւ վարժ զօրավարս, առաւելագոյն իմն էին քան զերկոսինսն եւ սկիզբն առնէին նորոգ հարստահարելոյ զդաշնաւորսն, այլ յետ երեքամեայ պատերազմի (358—356) ստիպեցան տալ նոցա ազատութիւն, զի սպառնալ իմն սկսաւ Վրտաշէս Գ. արքայ Պարսից։

Եւ այց արդեամբք ոչ ի Պարսից ինչ այնչափ կայր երկեւզ ի վերայ, այլ ի կողմանց Մակեդոնացւոց։ Օյ ի տեսանել նոցա թէ ամէ զօրութիւն Մակեդոնացւոցն՝ փոխանակ գոնեայ անազան ուրեմն միարանելոյ ընդ միմեանս, միւսանգամ դարձան Յոյնք ի 10ամեայ քաղաքային պատերազմ (356—346), որ Մեհենական կամ Փոկիական պատերազմն կոչի։

Փոկիացիք՝ որոց պատերազմ իմն էր ընդ Թերացւոց, օգնականութիւն ի Սպարտիացւոց դաեալ, արկին ձեռս ի գանձս մեհեւնին եւ նովին վարձեցան գունդս՝ ցրուեալ զսպասն ոսկիս եւ զուանդսն որ անդ կային։ Այժմ լիեալ Ղամփիկտիոնաց յանձն եղեւ Թերացւոց երթալ կշտամբել զՓոկիացիսն պատերազմաւ։ Իբրեւ տկարացան իմն Թերացիք եւ չէին ձեռնհաս ընդդէմ թշնամեացն՝ յետուստ ուրեմն կոչեցին զՓիղիպպոս թագաւոր Մակեդոնացւոց յօգնականութիւն պատերազմին։

Իսկ Փիղիպպոս յետ յերկարագոյնս ընդդէմ դառնալոյ նմա Վթենացւոցն՝ ապա յետ դաշանց եղելոց ընկալաւ համարձակութիւն մտանել յաշխարհն Յունաց (347), հան ի գլուխ զվճիռ Ղամփիկտիոնացն, եւ զՓոկիացիս հանեալ ի միջոյ Ղամփիկտիոնացն՝ ընկալաւ թոռ եւ քուէ ի խորհրդեան նոցա։ Եւսպէս ինքեանք Յոյնքն հորդեցին զձանապարհն նուաճելոյ նոցա ընդ Մակեդոնացւոք (346), եւ նուաճեցան իսկ ամենեւին յամի 338։

Չէին այնուհետեւ բուսական Յոյնք խորտակել զլուծն իւրեանց. եղծագործ ապականութեամբ վարուց եւ թուլութեամբ եղեն յայնմ հետէ անարժան ազատութեանն՝ որ միայն առաքինութեամբ, յստակ եւ անպաճոյճ կենօք կայ ի հաստի։ Թերացիքն արեցողք եւ որովայնապարարք էին։ Վթենացիք՝ ի լիտութիւն հառեալ եւ զհաստ տէրութեանն ի գատարկ հանդէս խաղալիացն ծախէին։ Ի մէջ Սպարտիացւոցն շահեալ տիրեալ էր ընչից անհաւասարութիւն, յորմէ հետէ (օրինօքն Եպիտադեայ 400—350) յայտ արարաւ թէ ինչք տէրութեանն իցեն այնուհետեւ սեպհական ինչք իւրաքանչիւր, եւ թէ համարձակ է իւրաքանչիւր ումեք զիւր ստացուած կամ զբաժին՝ ըստ կամնոց տալ ժառանգութիւն կամ պարգեւ։— Մանաւանդ եղծաւ ամենայն սէր հայրենեաց եւ արութիւն քաջութեան, յորմէ հետէ սկիզբն եղեւ եւ յաճախեաց տալաւ սովորութիւն վարելոյ վարձկան զօրք։

Եւ այս պատճառով եւս քաղաքային կենաց որ աստ ուրեմն տարաժի՝ ընթանայ պատճառով եւս մտաւոր կենաց նոցա, այս ինքն՝ աւանանցն հրահանգք՝ սրբ խկզբանէ մինչեւ ցկատարած՝ էին գիրկը ընդիստն ընդ քաղաքային անցիցն (Յունաց : Արպէս ի բնականութիւնսն իւրեանց, ի ցեղսն, ի պայմանս վարչութեան եւ ի բարս՝ նոյնպէս յարուեալս եւ ի շաւիղս մտածութեան յունական սգւոյն՝ մեծ իմն այլակերպութիւն եւ պէսպէս դունակք նշմարին . այլ ամենեցուն հասարակաց եւ գրեթէ անհազորդական իմն է խելամառութիւն գեղեցկութեան, այն որ յանօթոյ անտի բրտի մինչեւ ցՈղիսականն Համբայ՝ շողայ ի վերայ գործոց ձեռաց եւ մասց նոցա : — Գեղեցկութիւնն՝ որ է միաւորութիւն տեղականի՝ եւ իրականի՝, երկուս իմն մատուց կազմիչս ունի՝ զտեսիլն եւ զնմանութիւն նորա, որոց հարկ է ամենեւին սերտիւ եւ խորագոյնս ի միմեանս իրրեւ ոգի եւ մարմին ընդմտանել . մինչ զի եթէ մի մասնն, որպիսի ինչ՝ տեսիլն պակասիցէ, մեռեալ ինչ եւ անկենդան կայցէ առաջի, ապա թէ մեւս մասնն՝ նմանութիւնն կամ զգալին՝ յայնժամ վերացեալ ինչ եւ խորհուրդ լոկ ելանէ : Ապա երկուքն միանգամայն՝ զգալին եւ մտաւորն ի ձեռագործի արուեստին պալատին ի միմեանս խառն ընդմտանել . եւ որչափ յաջողիցի արուեստագիտին զտեսիլն զոր յանդիմանն կացուցանելոց իցէ՝ ի նմանութեանն եւ ի պատկերի նշմարեցուցանել եւ զերկոսին ի մի միութիւն կապել (որպէս այս քանդակագործ՝ որչափ կարիցէ աւելաւ գոյն հիւսել ընդ մարմարիսին զտեսիլ մասց իւրոց), գոյնչափ գեղեցիկ իրքն լինիցին :

Այլ քանզի տեսիլքն յայլ եւ այլ իմն կերպարանս գան յերեւոյթ՝ ի բան կամ ի ձայն, ի գոյն, ի պղինձ կամ ի վէժ՝ աստըստին առանձինն արուեստք առնուն ծագումն, այս ինքն՝ Բանաստեղծութիւն՝, Լրատչտութիւն՝, Կարչութիւն՝, Պատկերագործութիւն՝ եւ Նարտարապետութիւն՝ : Ի պատկերագործութեանն՝ արուեստն տակաւին ընդ բիրտ նիւթոյն ոգորի եւ գեղեցկութիւնն աւելի իմն ընդ դանդաղ զանգուածոյն կապեալ է, ուր ի նկարչութեան՝ նիւթն յազնուականագոյն փոխեալ է : Բայց եւ սա տակաւին ընդ երեւելի կերպարանացն կապեալ է . այլ երաժշտութիւն ի սահմանս լոկոյ ներքնոյ փոխէ զմեզ, զի նկարէ նա զխորագոյն շարժմունս ոգւոյն ձայնիւք՝ առանց որոշեալ ինչ կերպարանս

1 Ideal.
2 Réel.
3 Poésie.
4 Musique.

5 Peinture.
6 Plastique.
7 Architecture.

նոցին տալոյ: Իսկ զվերջինն եւ զքարձրագոյն աշտինն ունի բանաստեղծութիւնն. զի եթէ երաժշտութիւնն միայն զառանց կերպարանաց զմիախառն զգայմունս ազդեցուցանէ, եւ նմին հակառակ գեղեցիկն արուեստք (պատկերագործութիւնն եւ նկարչութիւն) միայն զմիախառն կերպարանս երեւցուցանեն, բանաստեղծութիւնն միաբանեալ ունի զերաժշտական զլափն հանդերձ նկարչական իմն եւ պատկերագործական նկարագրու:

277

Բանաստեղծութիւն եւ երաժշտութիւն:

Բանաստեղծութիւն բաժանի՝ 1. ի Վյապական՝¹ յորում յանդիմանակացական² իրք՝ դէպք արտաքինք անցանեն ի հանդիսի, 2. ի Վնարական³ որ առաւել անձնական⁴ իմն է, այնու զի զներքին ինչ զգացումն իւր ցուցանէ պուէան՝ զուրախութիւնն կամ զցուռն, 3. ի Բանագործական⁵ որ զյանդիմանակացականութիւն Վյապականին եւ զանձնականութիւն Վնարականին ամփոփեալ ի միութիւն, այս ինքն՝ ցուցանելով զներքինն արտաքին դիպք՝ առնի կատար բարձրութեան Բանաստեղծութեան:

ՎԻՊԵՎԵՆ Բանաստեղծութիւն Յունաց: Խորակացի բանաստեղծութիւն հնոցն Պեղապագաց (առ Որփեաւ, Մուսէոսիւ, Պինոսիւ, Էւմոդայաւ) քնարական եւ կրօնական իմն երգք էին քրմաց, օրհնել նորգք եւ կարդալ զաստուածսն՝ մանաւանդ ի Խորհրդոցն ժամու: — Եւլ յետ մերժելոյ Պեղապագացն՝ առ գիւցազամբն (Յունաց սկիզբն առնոյր Վյապականն բանաստեղծութիւն. իշխանք եւ դիւցազունք փոյթ ի վերայ ունէին երաժշտութեան եւ երգոց. բանաստեղծք այսր անդր չըջէին եւ ջնարիւ եւ երգովք զտօնս տարեկանաց մեծատուն թագաւորաց փառաորէին եւ մեծարեալ պատուէին իբրեւ Մուսայից սիրելիք. մեծ իմն եւ արժանի նախանձու համարէին դիւցազունք՝ լինել հռչակեալ յերգս վիպասանաց:

1. Հոմերոս: Օսերմն վիպական բանաստեղծութեան տարանդադթականքն ի մայր երկրէ անտի իւրեանց ի Փոքր Եսիա. անդ ի գեղեցիկ երկրին ընդ պարզ եւ ջինջ երկնիւ ի մէջ ամենալից եւ զուարթագին բնակչացն յայնպիսի իմն կատարումն եհաս վիպական բանաստեղծութիւն՝ յոր ցայժմ չեղել հնար հասանելոյ: Եմենեւին բարձրագոյն կատար նորա Հոմերոս է (1000—950), ըստ զբուցաց՝ կոյր աչօք. այնչափ անյայտ են կեանք նորա, զի անդէն առ հնովք եւթն քաղաքք կռուին թէ ինքեանք ծնան զնա: Եւլ հասարակաց իմն կարծիք են թէ ի Յոնիա գրեալ իցեն երգք նորա, զի անդր իմն սեպհական է նիւթ գրոցն նորա եւ չափն

1 Épique. 2 Objectif. 3 Lyrique. 4 Subjectif. 5 Dramatique.

(ստեղծեան վեցաչափ¹), եւ թէ քաղաք ծննդեանն Հռոմերայ կամ Վիոս լեալ իցէ, եւ կամ առաւել հաւանութեան՝ Օմիււնա։ Սակայն ազգի ազգի կարծիք կան վասն ծագմանն եւ պահպանութեան գրոց նորա, այնու զի յայնժամ զիր եւ դպրութիւն ի Յունաց աշխարհին տակաւին անժանօթ էր. եւ յայն ուսիս իսկ յետուսաւ աւրեմն մարթ էր արկանել զնոսա ընդ գրով։ — Ահաք (որպէս Վոլփ փիլիսոփոս գերմանացի) զՀռոմերական երգոն Հառմարին միոյ միայնոյ մեծի պուեաէի ծնունդ, այլ ծնունդս յոնիական ինչ դպրոցի երգեցկաց, որք ընդ դարս ինչ բերան ի բերանոյ աւանդեալ եւ ի հազներգուաց² այսր անդր շրջելոց ածին ի նուագս, մինչեւ Պիսիտորատոս ետ ժողովել զնոսա եւ արկանել ընդ գրով։ Սակայն այլք հայեցեալ ի միութիւն եւ ի միակերպն հաւասարութիւն գործոյն (մանաւանդ Ողիտականին) չաւնուն յանձն թէ բազմաց գործ լինալ իցէ, եւ այնպէս կամ ըստ հնոցն հաւատան թէ այն ամենայն ի Հռոմերայ է, եւ կամ ի Հռոմերոսէ ումեմնէ զառաջինն յօրինեալ եւ յետոյ ի հազներգուաց անտի ի բերանոյ առանց գրոյ առեալ ի կիր, եւ այնպէս բաժանեալ եւ անջատեալ մասանցն՝ յետոյ աւրեմն ի Պիսիտորատոսայ ի մի բովանդակութիւն ամփոփեցաւ։ — Օայս վերջին կերպարանս զոր այժմ ունին երգքն Հռոմերականք՝ ընկալան առ ժամանակօք Աղեքսանդրիական ուսմանց, մանաւանդ ի ձեռն Արիստարքեայ մեծի Վննչի։ Վլխաւոր գործքն են Իդիականն եւ Ողիտականն։ Իսկ անուանեալ Պատերազմն գորատւց եւ մկանց³ յորում նկարին կռիւք նոցա ի նմանութիւն պատերազմաց Յունացն եւ Տրոլացւոցն դիւցազանց, եւ այլ եւս ինչ յորհութիւնք Համարին գործք Հռոմերայ, այլ առաջինն թուի լինալ գործ յոնիական դպրոցի պուետաց (յոմի իրլեւ 500), եւ վերջինքն պատրաստութիւն իմն որովք սկիզբն առնէին երգեցիկք ասելոյ հրապարակաւ զՀռոմերական երգան։ — Երգքն Հռոմերականք որ ի վերայ հրահանգաց Եւրուպայ գործեցին ազդեցութիւն մեծ՝ անսպառ իմն աղբււր էին վասն արուեստի եւ բանաստեղծութեան (Յունաց։ Յետ անկանելոյ նոցա ընդ գրով՝ տպաւորեցան յուշ յիշատակի մատաղ մանկուոյ, եւ լինէին զարթուցիչք տոհմային մտաց, սիրոյ հայրենեաց, կրօնից եւ խելամուտեան գեղեցկութեան. համարեալ էին Յունաց իրրեւ հայելի համօրէն տոհմային առանձնական սեպհականութեանն իւրեանց, դիւցազնական զօրութեան, որպէս եւ նենգութեան եւ խորամանկութեան։ Յետինքս զարմանամք ընդ յայտնութիւնն եւ ընդ կենդանի ճշմարտութիւն, ընդ միախառն չափակցութիւնն, ընդ պայծառութիւն արուեստական իմացութեան որ միաբանեալ է ընդ անպաճոյճ պարզութեան եւ ընդ յաճախութեան ցնորիցն զօրութեան։

1 Hexamètre dactylique.

2 Rhapsodes.

3 Βαρφαρονομία.

Նովոնգուլովին գրոցն: Իդիականն սկիզբն առնու պատմութեամբն Աբիղղեայ: Աբիղղէս կրեալ անհարին թշնամեսն յԱգամեմանեայ՝ չկամեցեալ պատերազմել՝ մնայ անգէն ի նաւն իւր մրմնեալ ցասմամբ: Յայն սակս Տրոփացիքն առաջնորդեալ ի Հեկտորայ զօրանան, հասեալ անկանին ի վերայ բանակի Յունացն (Աքայեցւոց, Դանայեցւոց) եւ արձակեն հաւր ի նաւն: Բայնժամ ապա թոյլ ապ Աբիղղէս բարեկամին իւրում՝ Պատրոկղէ իւրոջն իսկ սպառազնութեամբ երթալ կուսել ընդ Տրոփացւոցն: յառաջնում յաղթէ Պատրոկղոս, բայց յետոյ անկանի առաջի զօրութեանն Հեկտորայ՝ որ հանէ ի նմանէ զապառազնութիւնն: Միջնորդ լինալ մօրն Աբիղղեայ որ էր Թետիս կին աստուած ծովու՝ ընկալու Աբիղղէս մեւս եւս նոր սպառազնութիւն եւ վահան մի զարմանալի ի դարբնոցէն Հեփեստեայ: Նսմին յարձակի անկանի մեծաւ քինու ի մէջ թշնամեացն, հարկանէ զՀեկտոր եւ զցիտին նորա կապեալ զկառաց իւրոց ընդ քարշ արկեալ ձգձգէ զչիրման Պատրոկղեայ: Այլ իբրեւ ծերունի թագաւորն Պրիամոս զհասարակ գիշերու գոյ ի վրան անգր Աբիղղեայ մեծաւ պատարագօք՝ առնուլ գնոց զցիտինն որդւոյն սիրելոյ, ապ յայնժամ զնա Աբիղղէս հօրն վշտացելոյ՝ զի թաղեսցի:

Ողիսականն է զանցից, զվշտաց եւ զպատահարաց զոր կրեաց Ողիսեւս ի դաւնալ իւրում ի առն յեւ արովական պատերազմն՝ յարեւմտեան ծովուն որ ալ կարի ծանօթ էր, եւ յայն սակս ահագին եւ երկեցուցիչ մտաց: Վարեալ անկանի նա ի մրկէ յարեւելեան ծովն՝ զերան Սիկիդեայ յերկիրն Նիկիդայոց, ուր միակնն Պոլեփեմոս որդի Պոսիդոնեայ վեց պր յընկերաց նորա եկուլ, եւ ինքն եւս Ողիսեւս հանդերձ մնացելովք ընկերօքն հազիւ հազ խաբէութեամբ յայրէ անտի սկային այնորիկ կարաց պրծանել՝ կուրացուցեալ զակն նորա զմին: Սմին իրի իսկ ցասմամբ զհեռ պնդեալ էր նորա Պոսիդոն: Բայց ոգնակա նութեամբ Եւոդայ հաղմոցն աստուածոյ՝ որ զձախող հաղմն կապեալ արկեալ ի ակ եւ ի ձեռս նորա, եհաս մօս յիթակա: Անդ բացին քննասէր ընկերքն նորա զտին, եւ այնպէս նաւքն միւսանգամ անգր քան զՍիկիդեա ցմարդակեր Լեստրիգոնսն երթեալ հասանին: Միով եւեթ նաւու ապրեալ ելանէ Ողիսեւս ի կղզի Նիրկեայ վհուկ կնոջ, անդ կայ ամ մի եւ իջանէ ի սանգարամետս հարցանել զմարդարէն Տիրեսիա վասն դարձի իւրոյ ի հայրենիսն: Սա յոյս առնէ նմա թէ յառաջ քան զամենայն՝ պարս եւ պաշտաճ է ինայել եղանց եւ ոչխարացն նուիրելոց Հեղինոսի ի Տրինակրիա կղզւոջ (ի Սիկիդեա): Նորագիտութեամբ իմ յաջողի նմա անցանել զկղզեան յուշկապարկաց մոմով ծեփեալ զականջս ընկերացն եւ առեալ կապել զինքն զկայմիւն: անց յաջողութեամբ եւ ընդ կիրճս ծովուն Սիկիդեացւոց, ուր աստի Սկիւդոս եւ անտի Գարիբդիս՝ ընգղայք մարդակերք վեց պր յընկերաց նորա յափըշտակեցին: Բայց ապա բռնադատեցաւ յընկերացն ելանել ի Տրինակրիա, ուր ընկերքն զեղինոս Հեղինոսի պատառեցին եւ կերան եւ այնպէս նաւն ի փայլատականց փշրեցաւ եւ անօրէնքն այնորիկ հեղձան ի ջուրսն: Ողիսեւս միայն ապրեալ ի վերայ տախտակացն խորակելոց ել յՈղիւգիա կղզի առ Կաղիփոս Նիմիէ, որ հարաւ իսկ զսիրով նորա եւ խոստացաւ նմա անմահութիւն թէ միայն առ իւր մնայցէ: Բայց նա զանձուկ հայրենի աշխարհին եւ զիւրպոցն չկարէր հեղձուցանել: արտասուօք ցանկայր գոնեայ զծուխ ծխանաց իթակայ տեսանել ի վեր ծառացեալ: Կաց մնաց նա անգ ամս եւթն: ապա բռնադատեցաւ Կաղիփոս

Հրամանաւ Արամեղաց տրձակել զնա՝ շինէ Ռդիսեւ իւր նաւ, եւ մտեալ ի նա գնաց ի բաց։ յետ ութեւասան տուրց ազդ ընի Պոսիգանեայ եւ խորասկէ մանր զնաւն, իսկ Ռդիսեւ ելանէ մերկ ի Եռվեզերսն երկրին Փէակացւոյ (Նորկիւրոյ), ուր գտանէ ժողովուրդ ինչ մեծասուն համակ ի խնճոյս, յերգո նուազարանաց եւ ի կաքաւս։ գտանէ զնա գուտար Թագաւորին եւ առեալ անէ ի տուն հօր իւրոյ, եւ յետ ընգուսելութեան տանին զնա յԵթակա նաւաք որ արագ քան զհօղմն իցեն։ Անդ հասեալ յետ Թոմմեայ պանդխտութեանն ի մուրականաց կերպարանս՝ ազատեաց զտուն իւր յարանցն ամբարաւանից որ կամէին առնուլ զհաւատարիմ կինն նորա զՊենեղուպէ կնութեան, բայց նա խորագիտութեամբ հեռացուցանէր զնոսա, որք եւ ստէպ խրախութեամբ սպառէին զնչս եւ զարարան Ռդիսեայ։ Քանզի Պենեղուպէ կարգեաց միջութիւն նեռաւիդ ընելոյ, զի որ յազմիցէ՝ նմա ընիցի հօրսն։ Անդ նոսա էր եւ մուրականն՝ որ հասցոյ ի նպատակ անգր աղեղամբն՝ զոր նա միայն կարաց լարել, եւ օգնականութեամբ օրգւոյն եւ Եերոյ ուրաք առն հովուի սպան զարան զայնոսիկ զանօրէնս։

2. Հեսիոդոս։ Այստ Հոմերայ՝ դպրոց երգեցկաց Հոմերեանցն յօրինէր Ա իսպասանութիւնս՝ ըստ նոցին նմանութեան, առեալ նիւթ ի զրուցաց դիւցազանց տրովական պատերազմին (որպիսի ինչ պատերազմն Աքիլղեայ ընդ Ամազոնաց՝ որ դշխոյիւն իւրեանց Պենտիսիդիաւ եկեալ էին ի Թիկունս օգնականութեան Յրովացւոցն), եւ իրրեւ այն նիւթ սպառեցաւ՝ բուռն հարին այնուհետեւ անուանեալ Աիւկղեան բանաստեղծքն զայլոց իմն առասպելաց դիցն եւ դիւցազանց, զի եւ զնոսա նոյնպէս ըստ նմին շափոյ (վեցաշափ) ընծայեցուցանիցեն իրրեւ վէպս։ Նա աւանիկ եւ փիլիսոփայական իմն վարդապետութիւնք վասն սկզբան եւ ծագման աշխարհի առան ի նիւթ վիպական բանաստեղծութեան։ Ի սմին «Աիւցածնութիւնն»,՝ յեւողացի պուեռէ ի Հեսիոդայ (850) է երեւելին եւ նշանաւորն, ուր յայլոց ինչ նոյնպիսի գործոց հասակոտորս եւեթ կամ յայտարարութիւն միայն այժմ ունիմք։ Բաց ի «Աիւցածնութեանէ», է նորա մեւս եւս գործ՝ «Աործք եւ աւուրք»։ — Հեսիոդոս յԱսկրա քաղաքէ առ լեռնոտամբն Հեղիկոնի իրրեւ 100 ամօք յետոյ քան զՀոմերոս՝ էր արպէս եւ նայն, գլուխ դպրոցի իրիք երգեցկաց ի Բիովտացւոյ աշխարհին, յայն սակս եւ զերգս նորա չմարթի ոք միոյ ուրուք միայնոյ գործ հաշուել։

Յամար եւ հանդարտ վարդապետական բարբառ Հեսիոդեան բանաստեղծութեանն այնչափ հեռի է ի բարձրութենէ եւ ի ցնորից հոմերական Ա իսպացն՝ որչափ այլակերպ իմն է տխրագոյն եւ պղտորեալ հայեցուած մտաց բիովտացի պուեռի զաշխարհաւս՝ ի զուարթագին կայտառութենէ կենաց յոնիացի երգեցկացն։

Նովանդակութիւն գրոյն : «Գիշտանութիւնն» է ժողովուածն առապելաց աստուածոցն եւ դիւցազանց աւանդութեամբ հասնելոց՝ ի մի բովանդակութիւն եւ կարգում բովանդակ գառա յունական աստուածոցն ըստ կարգի սերընդեանն նոցա՝ ազգահամարական իմն յօրինուածով : Հին (Պեղագեան) բնութեանն աստուածութիւնք երեւին ի նմին առեալ անձնաորութիւն եւ ի մարդկութիւն փոխեալ, եւ քանզի պուէան անգ ի պէտպէս նիւթոյ պլարանութեանցն զազգի ազգի առապելս զմիմեամք տողեալ կարգէ, յայն սակս զուր է կամէլն վիպական ինչ միութիւն ի նոսին ինդրել, թէպէտ եւ մարտ պատեւրազմի Յիսանանցն թուի թէ կենդրան իմն եւ միշտվոյր ամենայնի իցէ : — «Գործքն եւ աւարք» յերկուս պլակերպ մասունս բաժանին. առաջինն ցուցանէ յինքեան վնշմարանս զարթնլոյ մտացն ազատութեան. ժբութեան եւ արգարութեան թելագիր լինի. երկրորդն ուսուցանէ զտիպ եւ զձախող աւարան թէ ճրպէս կամ նրբ գործել պարս իցէ : Կան ի նոստ բազում ինչ վարդապետութիւն եւ կանոնք վասն մշակութեան, նաւաւ վարութեան, առանին եւ քաղաքային կենաց :

278

ՎՆԱՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ : Յարքունիս բռնակալացն՝ շահեալ տիրէին կեանք զուարթութեան երաժշտութեամբ եւ բանաստեղծութեամբ, յայն սակս եւ բանաստեղծք եւ երգեցիկք յաճախէին անդր, եւ ի պատուի եւ ի մեծարանս էին : Բայց քանզի ծանրագոյն Ա իպական բանաստեղծութիւն դիւցազանցն ժամանակաց չէր պատեհ յուրախութիւնսն եւ ի վայելութիւնս կենաց՝ եւ եկաց ազգ ինչ թեթեւագոյն եւ համառօտ բանաստեղծութեան որ անուանեալ կոչեցաւ Վնարական, այնու զի ընդ քնարի ածէին յերգս : Չառաջինն ամենայն իսկ քնարական երգք՝ նուազք ուրախութեան էին, որ յուշ իմն արկանելով զվաղ անցանել կենացս՝ ի վայելութիւն բարութեանցն յորգորէին : Սակայն կէպք ի քնարականացն՝ ի վաղն անցանելոյ վայելութեանցն այնոցիկ եւ ի հոգոցն եւ ի վշտաց զոր ընդ իւրեանս ածեն՝ զային յերգս իմն աշխարանաց եւ սգոյ : — Յետուստ ուրեմն սովորութիւն կալաւ եւ զամենայն համառօտ ինչ յօրինուած բանաստեղծական ի կարգ քնարականին հանել :

Որպէս Ա իպականն՝ նոյնպէս եւ Վնարական բանաստեղծութիւն ի յունական գաղթականութեանց Փորուն Ասիայ առ սկիզբն : — Գլխաւոր ազգք քնարականին՝ են Աշխարականն², Մեծավերջ³ եւ Մ'րմընջական⁴ :

Ա. Աշխարանաց բանաստեղծութիւն, ըստ չափոյն երկատիքս (վեցաչափ ընդ հնգաչափի), էր 1. Վաղաքային, որպէս Վաղդինասին Նփեսացւոյ որոյ կայ հատակոտոր ինչ յորում զքաղաքակիցսն զրգռէ ի մարտ պատերազմի ի վերայ թշնամեացն. Տիրատէսի Աթենացւոյ (680) որ առաքեցաւ զօրավար ի թիկունս օգնակա-

1 840 հոտոս 1863. 2 Élégiue. 3 Iamblique. 4 Mélleue.

Նույնիսկ Սպարապետացի թիւերն ապաւերտուցին¹, եւ նա գրգռէր երգովք իւրովք. եւ թուի թէ կազուիւնն որ պատմի զնմանէ՝ այլասացութիւն իմն է յայտարար աշխարհական չափոյն երգոց նորա. Սողոմոն² որ ալ միայն փիլիսոփոս եւ օրէնագիր՝ այլ պուէտ եւս էր, եւ աշխարհաց երգովք զհայրենակիցոն զարթոյց գրգռեաց առնուլ միւսանգամ զՎազամիս: — 2. Առական³, որպէս խէտզնիս Սեղարացի որ յետ ի ռամկէն մերժելոյ իրրեւ ազնուական եւ մեծատուն՝ չգրաւ ի Աիկիդեա եւ միիթարեր զանձն աշխարհաց առակօք, յորս յորդորէ զայր երիտասարդ զառաջին հին միտս եւ զմեծանձնութիւն դարիացի ազնուականացն ցեղից պահել եւ խորշել եւ մերժել ի ծանապարհաց անձնատէրն առակապեաութեան: Փոկիւղիդէս Միդետացի որ յօրինէր վճիռ բարոյից ճշդիւ միտ եղեալ շաւղաց մարդկեղէն կամայն: Հասակաց բանաստեղծութիւն հային եւ արձանագիրք⁴, յորս երեւելէ էր Աիմոնիդէս Աէացի՝ հոյակապ արձանագրաւն ի վերայ շիրմի անկելոցն ի Խեթրոպիւղեա: — 3. Տենչական⁵. որպէս Սիմեոնեան Աղղոփոնացի բնակեալ ի Օմիւսնա, որ աշխարհէր զցաւս սիրոյն զըկելոյ՝ ընդ սրնդի. զնա յաջորդեցին Անտիմարոս եւ Հերմեսիանարս Աղղոփոնացիք ժամանակակիցք Աղեքսանդրի:

Ի. Սեթալիզական կամ հեմֆական: — 1. Աքրիդորոս Պարիացի (700) համարի լեւալ գտակ այսպիսի երգաց. Հիպպոնարս Եփեսացի (500) լինէր գտակ կազ մեծավերջ⁶ չափոյ. զերկացունց եւս պատմեն զոցոք թէ կրեալ նոցա թշնամանս՝ այնպէս իմն նեղեցին հենդնութեամբն իւրեանց զթշնամանիչոն, զի պարին սոքա անձանց առ չժաւժալն. բայց եւ ինքեանք որպէս պատմի, դառնութեամբք եւ տրանջմամբք միշտ անցուցանէին զաւուրս իւրեանց: — 2. Աիմոնիդէս Սամիացի (650), որ եւ Ամորգիւնացին կոչի վասն յԱմորգոս գաղթելոյ՝ յօրինեաց բաց յայտց հենդնութեանց՝ հենդնութիւն ինչ զկանանց յորմէ ունիմք հատակոտոր ինչ. թէս պէտ եւ բանք նորա եւ կարծիք զգատականք են, սակայն յայտնի իսկ երեւի թէ իրրեւ դժնգակ քննիչ մարդկեղէն գործոց զյոռութիւնսն եւեթ նշմարէ: — 3. Ի սոյն ազգ բանաստեղծութեան հային եւ մեծավերջական առաւայելք անասնոց՝ ողբ յանուն Ասովպայ ծառացի Փոիւզացոյ (600) որ գտակ իսկ նոցին համարի՝ անուանեալ կոչեցան Ասովպական առաւայելք: Ասովպայ կեանք անձանօթ իմն են եւ մեծ մասն նորա նոյնպէս ի կարգս առաւայելաց է: Աարծ եւ կորացեալ իմն հասակաւ ստի լեալ, եւ այլ եւ այլ տերանց իրրեւ գերի ի ծառացութեան կացեալ եւ յետուստ ուրեմն ի 'Նեղփիացւոց' զորս հենդնութեան առաւայելոցն թշնամանեալ իցէ՝ հարեալ ի մահ: Առաւայելքն որ ի նորա անուն կրին՝

1 Տե՛ս վերոգրեալ էջ 397:

2 Gnomique.

3 Epigramme.

4 Érotique.

5 Choliambé.

Թուին յետուսա ուրեմն առ ժամանակօք ծննդեանն Վրիտտաթի ի կարգ եւ ի յարդարումն ածեալ արկանելով ի կիր եւ զհին ինչ ժողովածոյս առասպելաց: Իայց ամենեւին կատարեալ ժողովածոյք Եսոփեան առասպելացն ի 14երորդ դարու եղեւ:

Գ. Սբննգական բանաստեղծութիւն կամ քնարական յանձուկ միտս՝ էր ամենեւին կապեալ ընդ երաժշտութեան եւ կաքաւոյ. եւ նկարագիր նորա է՝ պէսպէս պղակերպութիւն չափոյ, բաժանմունք դարձուածոց, եւ թիւ իմն եւ համար՝ պատշաճեալ յերգ եւ ի պարո: Վորիացի քնարականն զոր Վորիացիքն ի Պեղոպոնեսոս եւ ի Աիկիդիա ածին ի կատարումն՝ էր կապեալ մանաւանդ ընդ պաշտամանց Լպողոնեայ Վորիացւոց, յորոյ տօնոն երգք զովութեանց՝ ընդ պարուց եւ օրհնութիւնք՝ հնչէին: — 1. Ըղկմանոս է գլուխ դարիացի պուետաց (640) ի Սարդիացւոց քաղաքէ, այլ բնակեալ նախ ի Սպարտա իրրեւ ծառայ եւ ապա տղատեալ. յերգոն նորա որ յօրէնս անդրադարձ դարձուածոց՝ հաստատեալ կան՝ երեւին պայծառազոյն քաղաքային եւ զգատական կեանք Սպարտացւոց: 2. Ալաղ պայծառանայր եւ Ստեպիբորոս (600) ի Հիմերա ի Աիկիդիացւոց աշխարհին համբաւուոր եւ յերգ եւ առաւ երգովքն՝ յորս միպականն նիւթք (զրոյքք դիւցազանցն) ածեալ են յաջողութեամբք ի քնարական կերպարանա: — Եյլ ամենեւին կատարեալ երեւի միմնջական բանաստեղծութիւն առ Եւողացւոց ի Փոքրն Լսիա, ուր այն բանաստեղծութիւն ոչ այնչափ ընդ հրապարակաւն պաշտամանց, այլ ընդ ընկերական կենաց էր կապեալ: (Եւողացի քնարականն երեւելիք էին՝ — 3. Ըղկէոս Միտիդենացի (600) անուանի ոչ միայն իրրեւ երգեցիկ այլ եւ պատերազմող քաջ ի վերայ տղաութեանն Վերիացւոց. քանզի հակառակորդ էր Պիտտակոսի բռնաւորի Վերոս կղզւոյ, հարկ համարէր հեռանալ առ ժամանակ մի ի հայրենեաց անտի, մինչեւ հաշտեալ ընդ նմա՝ լինէր Թուղութիւն դառնալոյ այսրէն: Երգք նորա մերթ զվշտաց աքաղանաց են եւ մերթ զուրախարար գինւոյ: — 4. Սապփով Միտիդենացի (600) կին երգեցիկ համբաւեալ երգովք տենչանաց: Ի սմանէ գտաւ Սապփեան չափ որպէս եւ ի նմանէ Ըղկայեանն: 5. Ընակրէոն ի Տէոս քաղաքէ Եոնիացւոց (400) ի փառաւոր արքունիս Պողիկրատեայ բռնաւորի Սամիացւոց էր, եւ ապա կոչեցաւ յԼթէնս ի պիոխորատեանն Հիպպարքեայ: Սա է առաջին օրինակ տենչականն բանաստեղծութեան, այնու զի յերգոն իւր որ բազում իմն են եւ ազնիւ իմն բարբառով, գեղեցիկ ձեւովք եւ գունակ գունակ չափովք, համակ զվայելութիւն կենաց եւ զուրախութիւն ցնծութեան յարգեալ գովէ: Սեծ մասն Ընակրէոնեան երգոցն զոր ցայժմ ունիւք՝ յորս ծեր այր հասեալ

1 Rhythme.

2 Péan.

3 Hymne.

4 Antistrophe.

յալիս կղերմութ կաթողի զկենաց՝ մուկնի ի գինիս երկուսարդու-
թեան իմն ուրախութեամբ, ոչ նորա են այլ ի վերջին ժա-
մանս ի նորա անուն յօրինեալ: Աստարելագոյն քան զամենայն
երգս քնարականաց են Ախմէնիգեայն եւ Պինդարեայն որ ընդ մի-
մեանս մրցէին, եւ երկոքին եւս վարձկանութեամբ երգէին զերգոն:
6. Ախմէնիգէս (556—469) էր ժամանակս ինչ յԵթէնս ի մէջ պուե-
տացն որ շխպապրեաւ ժողովեալ էին. յետոյ չորսւ յաշխարհն
Թեոստըացոց ուր վարձու երգէր մեծատուն իշխանացն Լըեւա-
գեանց եւ այլոց մեծամեծաց, եւ այնպէս ասնոյր անուն վատու-
թեան իբրեւ ողորիչ եւ սուտակասպաս իշխանաց: Եւ Պարսից
պատերազմօք զորոց երգեաց բազում ինչ գեղեցիկ՝ կայր նա յԵ-
թէնս եւ էր ընտանի Թեմիստոկլեայ, եւ ապա ել գնաց յաքքու-
նիս Հերոնոյ բռնաւորի Արապուսացոց, եւ անդ յետ պսակելոյ
իբրեւ յաղթող ի մրցութիւնս պուեաացն՝ ի կենաց վախճանէր:
Արշակի զայմանան հինք ընդ ճարասրութիւն նորա, գոյնչափ դա-
տափեաւ առնեն զնա վասն աղահաւթեան: Ասկայն երգք նորա
չքաջանեն ուրք հետս վարձկանութեան. ողորկութեամբն եւ
փափկութեամբ երեւելի են, բայց զՊինդարեան եռանդմանն չունին
ճշմարտան: — 7. Պինդարոս Իփովացի, ի Ալեանս Աեփաղէս մօտ
ի Խեբէս (521—441) հռչակաւոր քնարական տոհմային պուէտ
(Յունաց, զոր ոչ միայն արքունիք իշխանաց եւ տունք մեծատուն
ազնուականացն խնդրէին եւ պատուէին, այլ եւ բազում քաղաքք
առաջապետականք: Նշաղկեալ պոյծառացաւ նա յամենայն ազգս
քնարական բանաստեղծութեան, սկսեալ յեռանդուն գովու-
թեանցն նուազաց եւ յարկողուն մեծավերջ երգոցն Իփո-
նիսեայ՝ մինչեւ ցնուազս ուրախութեան սեղանոյ¹: Բայց մարգա-
րիտք բանաստեղծութեան նորա են երգքն յաղթականաց² ի փա-
ռաւորութիւն այնոցիկ որ յաղթողն պսակեցան ի մեծ տոհմային
խաղան Ողիմպիայ, Դեդիփեայ եւ այլուր: Եւս երգք յաղթու-
թեան նուազեալ հնչէին կամ անդէն յատպարիզի անդ մրցու-
թեանն, կամ ի ճեմելն³ ուրախութեամբ յետ խաղուցն, կամ ի
բերելն զյաղթականն, կամ ի մասնել նորա ի հայրենի քաղաքն
եւ կամ ի տօնի դահլութեանն ի մեհենի ուրք: Պինդարոս հա-
մեմատէր յերգս անդ զպարծանս յաղթողին ընդ անցելոց ժամա-
նակաց ցեղին նորա եւ քաղաքին ուստի նայն էր, եւ յորդորէր
միշտ արժանի պատուոյն այնմիկ գնալ եւ զօգուան անտի ցուցա-
նել, զաջողակութիւնն զայն որ ի մրցութեան անդ ցուցաւ՝ այլովք
եւս առաքինութեամբք մանաւանդ դիւցապաշտութեամբ ազ-
նուազոյն գործել: Վանդի ջերմ եւ եռանդուն ցնարք նորա յանըն-
դիւական իմն նմանութիւնս եւ համեմատութիւնս տանին զնա,
եւ յանկարծուս իմն յայլ եւ այլ իրս փոփոխեն՝ բազում անգամ

1 Ξελόν, Chanson à la ronde, 2 Έπαινον. 3 Κύρος

մթին իմն եւ չիմանալի զբանսն գործեն. յայն սակա եւ անդէն առ նախնեօք զրեցան վասն նոցին մեկնութիւնք:

Եւրաթլարու-թիւն եւ Աստաւ¹ նորին գուտը՝ ընթանային կից ընդ քնարական բանաստեղծութեան: Եւրկղբին եւս գիրկընդխառն էին ընդ պաշտամանց եւ կրօնիցն (Յունաց, այնու զի յամենայն իսկ տօնս երգք եւ կաքաւք պարաւորաց՝ երիտասարդաց եւ կուսանաց լինէին: Արօնիցն պարք ծանրագոյն իմն էին իբրեւ չափով շարժելով շուրջ զբազնեօք. սակայն ըստ այլակերպութեան առ նիցն՝ եւ ձեւք կաքաւուցն էին՝ մինչեւ ցհտպտական իսկ կաքաւան որովք աստուածոցն եւ դիւցազանցն գործք նշանակէին: Զինքն (Յունաց մեծ իմն զօրութիւն յորդորիչ, զգաստացուցիչ եւ կրթիչ համարէին երաժշտութեան (յայն սակա եւ օրէնսդիրք (Յունաց պատուիրէին վարել նովին առ ազնուագոյն զբարսն գործելոյ), նմին իրի ի դէպ է թէ եւ այս արուեստ ի բարձրագոյն իմն աստիճան կատարման էր հասեալ առ նոսա, թէպէտ եւ չեցեմք ինչ ճշդիւ տեղեակ մանր հանգամանացն: — Ըսեն յօրինիչ յունական երաժշտութեան համարի Տերպանդրոս² Կարացի, որ ի Սպարտա եւ յայլ եւս քաղաքսն (Յունաց առ զյաղթութիւնն յերաժշտական մրցութիւնսն, եւ զքնարն չորեքաղի արար եւթնազի: Զաւանութեան իմն է թէ նա սաճմանեալ կարգեաց զհամեմատութիւն իւրաքանչիւր ազգաց ձայնիցն³, որ յառաջն երեք եւեթ էին այս ինքն ծանր եւ տօնական դորիացին, շառաշուն եւ ցնորեցուցիչ փոխգացին, եւ լիւդացին մեղմականութեամբն դարձուցիչ ի հեղութիւն. յորս յետոյ յաւելան յոնիականն թոյլ եւ կակուղ, եւ եւոլականն եռանդուն եւ առոյգ: — (Յոյք արկանէին մանաւանդ ի կիր նուագաւրանս աղեաց՝ գավին եւ ջնար⁴ եւ սրինգ որ ի Վիւդիայ ածաւ ի (Յունաց աշխարհ:

279

ԸՆԴՆՈՒՄՈՒՆԵՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ: Ըն ժամանակօքն Պերիկղեայ առ կատարումն բանագործականն: Սկիզբն նորա ի պաշտամանց անտի Վիոնիոնայ է, յորս ի սկզբանն քնարական երգս ի պատիւ Վիոնիսեայ կաքոռուք նուագէին, եւ ապա տակաւ եղեւ սովորութիւն զըուցեալսն երգովք՝ խօսիւք եւ գործովք եւս յանդիման կացուցանելոյ: Օյնեպիտայ Իկարիացւոյ ի ժամանակսն Սոլոնի տունն նախ զայս արարեալ. քանզի՝ սա իբրեւ մենախօսութիւն⁵ մուծեալ պատմի զառաջինն՝ զմի զոք իբրեւ խաղալիկ պատմել առասպելս ինչ ի դիոնիսեան զրուցաց:

Ը. Սիլեբոսիան բանագործութեան երեքին իշխանք առ Պարսից պատերազմօք եւ ի յաջորդ տասնամեակսն ծաղկեալ պայծառանային: Եւրիլոոս, Սոփոկղէս⁶ եւ Եւրիպիդէս, որոց զէն

¹ Armonia. ² Barblton. ³ Monologue.

եւս տակալ էր ի պատերազմին Սաղամիւսայ՝ յորում Եզրիւղոս ԳՅամենի կռուէր ի ճակատու, եւ Սոփոկղէս 18ամենի ի տօնի անդ յաղթութեան՝ էր ի պարու երիտասարդացն, իսկ Եւրիպիդէս անդէն ի նմին աւուր ծնանէր:

1. Եզրիւղոս Լթենացի (525—456) յաւելեալ մեւս եւս խաղալիկ եղ զԵրկախօսութիւն¹, եւ այնպէս եղեւ բուն յօրինիչ ողբերգական արուեստին: Աւելին հատուածս անդ գործոցն Եզրիւղայ նշմարի հզօրագոյն ժամանակ պատերազմացն Պարսից, յորում խորհուրդք ազատութեան եւ հայրենեաց ի մեծամեծ գործս անին զԱյնս: Լթենայն ուրիշ եռանդումն իմն բանաստեղծական եւ տօնական իմն բարբառ հնչէ, երկեւ ի դից եւ անասածութիւն ի հին քաղաքային կարգաց:

Ի հասածսն զոր պիտի մենիմք՝ (քանզի թիւ գործոց նորա ասի լեալ 70 կամ 90) երեքինս՝ «Ագամեմոն», (այս ինքն՝ դարձ նորա ի Տրոյայ եւ սպանումն ի Կլիտեմնեստրայ եւ յեդիսթեայ), «Քլայթոլլը», (վրէժխնդրութիւն մահու Ովրեստեայ հօր իւրոյ) եւ «Եւամենիդեանք», (հալածումն Ովրեստեայ յընդպից եւ յետուստ ուրեմն արձակել նորա վնասվ. Արիստաղեայ, որով այն մեծարոյ ատենն պաշտպանի ի թշնամանաց ռամկապետացն առաջնորդելոց ի Պերիկղեայ) ունին կապ ընդ միմեանս եւ կազմեն Երեքխօսութիւն²: «Ագամեմոն» ի կապանս, նկարէ զվիշտսն որովք ասնդի տիտանեանն այն կապեալ շղթայիք ի Կախաաս յԱրամաղդայ, վասն հրոյն զոր գողացեալ յաստուածոցն եւս մարդկան: Ի ամին պատմի մի ըստ միտղէ մարա պատերազմի՝ մարդկան յուսացելոց յիւրեանց զօրութիւն ընդդէմ բարձրագոյն զօրութեան ճակատագրի նշանակելոյ ամենատերամբն Արամաղդաւ: Եւ ուսանց երկրայութեան է՝ թէ լուծումն իմն այսր հասածոց բանագործութեան կպցէ յայլում իմիք հասածի կորուսելոյ որ անուանեալ կոչի «Ագամեմոն» ազատեալ, յորում լեալ իցէ խրատ վարդապետութեան եթէ պայտէս է կարգ աշխարհիս՝ հպատակել մարդկեպէն կամաց ընդ առաւածեղէն կամօք: «Պարսիկք», ցուցանեն զմեծամտութիւն եւ զպարծանս բանաստեղծին ընդ այն՝ զի այնպէս յաղթութեամբ զբաւ եղեւ պատերազմացն Պարսից: «Եւթանեքին» ի վերայ Թերացւոց, ճառեն զվնաս եւ զսատակմանէ երկուց եղբարց թշնամացելոց ի Թերացւոց քաղաքին, եւ «Ար պաշտպանութիւնն խնդրեն», է զըզոյ ինչ ի զուցաց Գաւաւասի՝ որ 50 դասերօքն փախեաւ յեդիպասսէ, եւ յԱրգաս խնդրէր պաշտպանութիւն: — Մեւս Եզրիւղոս ի Յիկիդիա յոր երթեալ ասեն՝ առ արամեութեանն թէ ռամկապետութիւն յաղթեաց, եւ կամ զի յաղթեաց նմա Սոփոկղէս յողբերգութեանն մրցութեան:

2. Սոփոկղէս ի Աղոնտէ մօտ յԼթենս (456 — 405) եմոյծ մեւս եւս երբորդ խաղալիկ հանգիտական եւ առաւել կարճեաց զպարաւորսն: Եւ նա ազնուական ծննդեամբն, մտաւոր եւ մարմնաւոր առաւելութեամբ եւ կրթութեամբն եւ ուսմամբ թեքեալ հան զարուեստն բանագործական ի կատարեալն գեղեցիւ:

որն ձեռքից անջատելի էր երկրորդ փեմայութեամբ՝ յետուստ ուրեմն ի ճերմակ
բաժնի մեջն անջատելի կանգնաւ յԱրքեպիսկոպոսի Ստեփանոսաց. անոր խա-
փ ընդ մեզստեալ յորտական բարակաց գրգռելոյ ի վերայ նորա ի նախնի-
ն ունիցի զճորդաց իւրոց՝ վախճանէր։ Սեծ մասն բանագործութեանց նորա
ի իմ աստիճանէ հիւստեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն
նորոցն անցաւ է արուեստական յանկարծակի իմն դարձմամբ (զաստուած
եւ չեմք գտնի ի մենքենայէ՝ իջուցանելով ի խնայհ գի միջամուխ լեալ
արտիստ յիրան՝ լուծանիցէ զդժուարութիւնն)։ Աւրիպիգէս իրեւ փխի-
նապետ սկեպտիկեան չղուցանէ երկիւղածութիւն անստուածոց, այլ
ժիծաղի զհաւատովք ամբոխին։ Նա մոյծ զսովորութիւն յառա-
ջարանիւ իւրք տալ առնալ ի միտ զհամեմատութիւն իրացն որ
ի հանդիսի անցանելոյ իցեն։ Ինչպէս եւ դատաւորքն դուն ուրիշ
տալին նմա զյաղթութիւնն ի մրցանան՝ այնու զի վճռովք իմն եւ
ճարտարիտութեան ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յոյժ հանց
էին ամբոխին բանագործութիւնք նորա, եւ բազում ինչ վճիռ
եւ բանս ի նացունց առեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարա-
խօսք եւս եւ որ յետ նորա ողբերգութիւն կացին՝ աւանդէին ստեղծ ի
նորա բանագործութեանցն։ Իայց անդէն առ Աւրիպիգէս իսկ
երեւ ի սկիզբն եղծման ապուստոֆն։

Ինչպիսիքն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին
երբեմն եւ ժողովք ժողովրդեան։ շինեալ էին նորա ըստ յաճախ սովո-
րութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, անէին գեղեցիկ նայեացա ի ծով
եւ ի քաղաք անգր։ Ներքին կողմն թառերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ
աշտինանաւոր աթոռովք զան հանդիսատեսացն, 2. ի կաքաւհան վան
պարուց, եւ ի միջի անդ. բազին մի Դիոնիսեայ, 3. ի բերն որ էր ներ-
երկայնաձեւ չորեքկուսի տակաւ ինչ միայն բարձր՝ ունէր երկու գրանա
զորովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հաստատուած զարդո
եւ սակաւ ինչ մեղքեմայս։ — Իսկզբանն ինքեանք պուէտքն զգլխաւոր
գործն կատարէին ի խաղու անդ։ Իսկ պարաւորքն էին յաղաւ քաղա-
քացեաց որ օգնական լինէին պուէտին։ զառաջինն կայր պարն ի Նմա-
րանց, յետոյ ի 15 արանց որ գումարէին զպարագլխովն։ Իսկ որ զխաղն
տայր կատարել էր մեծատուն զք ի մեծատանց, որ պնայիսի ծախուք կա-
մէր սիրելի ժողովրդեանն լինել եւ առնել համբաւ անձին խրոււմ։ շէր
իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միասին, նա աւանդի բազում ժամա-
նակս եւ ոչ տեսանելն իսկ համարձակ էր նոցա։

Բ. Առարկիւրգական՝ բանագործութիւն։ Անդէն ի ժամանակի
զի ողբերգութիւնն յեղծումն եկն, հակառակն նորա՝ կատակեր-
գութիւն ծաղկեալ եկն ի պայծառութիւն ի ձեռն Արիստոփա-
նեայ։ Աստակերգութիւն առ սկիզբն ի մէջ գորիացի ցեղիցն՝ յերգոց
անաի գինւոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի աօնան Վիանիսեայ։ Օյառա-
ջինն էր այն գործ պղերգործացն (չինականոց Վարիացւոցն որք ի
աօնի խաղմզոյ պար անդր գունդադունդ շրջէին հաստական կա-

1 Deus ex machina. 2 Κορυς, Κορυαίος, Chorèa, Corymbos. 3 Comique.

թիւն. նկարագիր նորա է ոչ միայն ձեւն՝ գեղեցիկ, եւ արժեքական եւ շքեղ լեզուն եւ միախառն լրումն ամենայնի, այլ եւ ճարտար եւ արուեստաւոր յօրինումն եւ մի ըստ միջէ կախումն բանագործական գործոցն՝ նկարելովն զբարս այնոցիկ որ անդէն գործովք ի հանդիօի անցաննն, զորոց զմտացն իմն շարժմանս խորագիտութեամբ ի վեր հանեալ՝ զպատճառս գործոցն եղելոց ճարտարութեամբ ածէ ի նոցունց յաւաջ. եւ շրջանք կամ դարձուածք գործոցն յատկութեամբ եւ լուսաւորութեամբ նշմարին: Ժողովուրդն Մթենացւոց կրթեալն առ Պերիկլես՝ շարժել եւեթ կամէր բանագործութեամբ եւ ոչ զարհուրել, յայն սահա խորշէր Սոփոկլէս ահաղիմ ինչ եւ նողկացուցիչ ածել ի մէջ, եւ կամ մեղմագոյն ինչ եւ սիրելագոյն կերպարանս նմին զգեցուցանէր: Եւ զանդամբ եւ յաճախութեամբ ցնորից եւ երկիւղածութեամբ դիցն ի վայր քան զԵւքիւղոս է Սոփոկլէս. դիւցազունք սորա երեւին միայն մարդկեղէն եւեթ զգաստական մեծութեամբ, որ եւ խորասկի առաջն անփոփոխ զօրութեան բախտի եւ բաշխի: Երեւելի քան զամենայն հատածս նորա է «Մետիզոնէ»:

«(Մետիզոնէս) յանդիման կացուցանէ պուէտն զկախ հակառակութեան պարտուց ընտանեացն եւ պահանջելոցն ի տէրութենէ, ի մէջ յառիակնական տառաւածեղէն պատուիրանացն ի բնէ ի սիրտս տպուածելոց եւ ի մէջ մարդկեղէն հրամանացն ի գլխաւորաց՝ իւրեանցն զօրութեամբ եղելոց, եւ հաստատէ այսպիսի ինչ խրատ վարդապետութեան, թէ՛ կամէն կացուցանել զպո մարդկեղէն իրաւունս առանց իրիւր չափոյ եւ սահմանի՝ եւ մեղքութիւն որ ածէ ի կորուստ: Արդէս այս Անտիգոնէ նշնալէս եւ մեծ ողբերգութիւնն Բախտի «Միքսոյ Իգիպոս» եւ զոր ի պարարտ ծերութեան յօրինեաց «Գոգիպոս ի Պոլիսոս» ի թերական զրուցաց առեալ են: Վերջինն որ փափուկ ինչ եւ գեղեցիկ ազգմամբք լի է՝ ցուցանէ զփառաւորութիւն համբերողին, զոր փառաւորէ տառաւածեղէն առաջնորդութիւնն ի վերջին սահմանս անդ վշտաց եւ անպարտաւորն նախադանաց եւ թշուառութեան, այնպէս զի կարիցէ զք յեա տառնն առանց յանցանաց վիշտս վշտանալոյ՝ անն անել անախ ինչ կենաց յորում հասուցումն ինչ զգաստական նմին ընկիցի: Իբրեւ վերջին իմն կտակ է այն՝ յորում կարգեաց ծերունին զվիշտաւոր երիտասարդութեանն՝ լի սիրով հայրենեացն: — «Այիսան խորազան ի ձեռին» եւ «Պիլոկլեստոս», պատագրոս անբժշկական՝ որ յանապատ ուրիւր փղզոջ ծիւրեալ ծնդէր՝ եւ առեալ ի զրուցաց Յրովական իրաց:

3. Եւրիպիդէս (480—406) յերեւելի տանէ եւ կրթեալ ի հրահանգս. յարեցաւ նա ի սկեպտիկեան փիլիսոփոսն յԱնաքսագորաս, նմին իրի եւ մենութեան իմն կեանս կեայր ի տան եւ ի սենեկի իւրում, եւ չէր հազորդ իշխանութեան ժողովրդեանն Մթենացւոց, թէպէտ եւ զբարսն սոցա յաճախէր նկարել: Այսպէս անձանօթ ի ժողովրդենէ, անդադար սողոտեալ կտկտեալ ի քննչաց եւ ի սփեւստէից, եւ յառանին կեանան իւր լայնողեալ

անաջին եւ երկրորդ փեռնութեամբ՝ յետուստ ուրեմն ի ճերմութեանն կոչեցաւ յԱրքեպիսկոպոս արքայէ Մակեդոնացւոց. անդ խաճատեալ յորտական բարակաց գրգռելոյ ի վերայ նորա ի նախնւն ձորդաց իւրոց՝ վախճանէր։ Մեծ մասն բանագործութեանց նորա է հիւսեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն նոցա է արուեստական յանկարծակի իմն դարձմամբ (զատառած զամն ի մենքենայէ՝ իջուցանելով ի խոնարհ զի միջամուխ լիալ յիրան՝ լուծանիցէ գղժուարութիւնն)։ Աւերիպիգէս իրեւ փիլիսոփոս սկեպտիկեան չքուցանէ երկիւղածութիւն առաւածող, այլ ծիծաղի զհաւատովք ամբոխին։ Նա մոյծ զսովորութիւն յառաջարանիւ իւրք տալ առնուլ ի միտ զհամեմատութիւն իրացն որ ի հանդիսի անցանելոյ իցեն։ Թւէպէտ եւ դատաւորքն դուն ուրիշ տալին նմա զյաղթութիւնն ի մրցանան՝ այնու զի վճռովք իմն եւ ճարտարխօսութեան ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յոյժ հաճոյ էին ամբոխին բանագործութիւնք նորա, եւ բազում ինչ վճիռք եւ բանս ի նոցանց ուսեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարախօսք եւս եւ որ յետ նորա ողորդութիւն կացին՝ ուսանէին ստեպ ի նորա բանագործութեանցն։ Իսկ անդէն առ Աւերիպիգէս իսկ երեւի սկիզբն եղծման սպուհստին։

Իւտարոնքն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին երբեմն եւ ժողովք ժողովողեան։ Շինեալ էին նոքա ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, անէին գեղեցիկ նայեացս ի ծով եւ ի քաղաք անգր։ Ներքին կողմն թաւերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ՝ աշտեանաւոր ամրագովք վանն հանդիսատեսացն, 2. ի կարուհայն վանն պարուց, եւ ի միջի անդ. բազին մի Պիտիսեայ, 3. ի բեմն որ էր նիւ երկայնաձեւ չորեքկուսի տակու թալ միայն բարձր՝ տնէր երկու գրանա զորմովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հասաւառած պարզս եւ սակաւ ինչ մենքենայս։ — Իսկզբանն ինքեանք պուէտքն զգլխաւոր գործն կատարէին ի խաղու անդ. իսկ պարաւորքն էին յազատ քաղաքացեաց որ ոգնական լինէին պուէտին. զառաջինն կայր պարն ի Են տրանց, յետոյ ի 15 տրանց որ գումարէին զպարագլխովն՝ 2. իսկ որ զիւտլան տայր կատարել էր մեծատունն որ ի մեծատանց, որ այնպիսի ծախուք կամէր սիրելի ժողովողեանն լինել եւ առնել համբու անձին իւրում. շէր իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միասին, նա աւանդի բազում ժամանակս եւ ոչ տեսանելն իսկ համարձակ էր նոցա։

Բ. Աստալիքիական՝ բանագործութիւն։ Անդէն ի ժամանակի զի ողորդութիւնն յեղծումն էին, հակառակն նորա՝ կատակերգութիւն ծաղկեալ էին ի պայծառութիւն ի ձեռն Արիստոփանեայ։ Աստակերգութիւն առ սկիզբն ի մէջ գորիացի ցեղին՝ յերգոց անախ զինուոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի տօնան Վիտիսեայ։ Օլաուջինն էր այն գործ այգեգործացն (չինականաց Վարիացւոցն որք ի տօնի խաղմզոյ արդ անդր գունդագունդ շրջէին հասարական կա-

1 Deus ex machina. 2 Χορός, Χορευτής, Chorus, Coryphaea. 3 Comique.

քառուք եւ խեցրեկազոյն նուազօք՝ օրովք պուէաւ որ հաղիման կացուցանէր զոր ի ծաղը եւ ի կատականաւ : Օտարանս ունէր կատակերգութիւնն ի Մեգարա . այլ ի Արհիդէլաւ նախ արուեստական իմն նկարագիր ի ձեռն Առաքիլոս Արական (470) եւ Սփրոնեայ (450) : — Ընդէն յետ րազմացն Պարսից սկիզբն առնէին Լատիկեցիք զմեզ աչտաչի հախն ի յարդարումն ածեալ՝ յօրինել զկատակերգութիւն համեմատութեան ողբերգութեանն :

1. Հինն կատակերգութիւն եհաս ի պոյծ առաւթիւն ձեռն Արիստոփանեայ առ պեղոպոնեսեան պատերազմուն պատերազմին : Օր օրինակ Աւրիպիդէս յողբերգութեան զանդեալ անայր ախորժանաց եւ կարծեաց ժամանակին պէս Արիստոփանէս խախտէր իմն զգործս ժամանակին եւ ծեղո նոցա՝ ազատանօք եւ այսրանելով , եւ համեմատէր ընդ թեանց աւուրցն իւրոց զառաքինութիւնս առաջնոցն : Օտարութենէ անախ ժամանակին իւրոց համարձակեալ՝ զկենդանիս յականէ յանուանէ բերելով ի մէջ ապաքէն ազդեցութիւն մ բարսն գործէր : Ի 60 հատուածոցն Արիստոփանեայ՝ 11 եւսնիմք , որ ցուցանեն իօհ զնա տեղեակ եւ հմուտ մարդկեղն , բուց , սիրող ճշմարտութեան եւ հայրենի աշխարհին , միայն մայն վկայեն եւ զյորդութենէ գիւտի սուր եւ հանճարեղ բոյ եւ յաջողակութեան լեզուի :

«Լաբաւնացիք» (425) յայտ առնեն զքաջ օգտութեան խաղութեանն , զի յորդորեսցին ի բաց կալ ի խորհրդոց անախ յերկրեց . կուին զՊեղոպոնեսական պատերազմ , բանզի արք երիտասարդէ ծառունք յԱթենացւոց՝ ցանկային տակաւին ընդ պատերազմն լան իր ունայնապարծ մտաց իւրեանց : — Ի «Հեծեալուն» (424) պնդէ խալ եւ համարձակութեամբ կշտամբեալ յանդիմանի անձնաւէր ասփոխ Վրէմ 1 եւ ժողովուրդն զինուորեալ ի նմանէ , զի ոչ որ գաւ զգլխաւոր խաղն խաղացէ , եւ ոչ որ իշխիցէ յօրինել զխորհրդ մակն , մինչեւ Արիստոփանէս ինքնին նկարեալ գիմօք անց ի մէջ խալ : — «Մմաքն» (423) անձամբ իմն եւ ի բանից Ստրատայ կշտամբն զառաքա խնաստութիւն սոփեստէիցն եւ զբանան նոցա զարտկոնիչ Բնից եւ ժողովրդեանն բարուց եւ կենաց ընտանեացն , եւ յարգելովն զվարս ժուժկալութեան եւ զանպաճոյճ կեանս առաջնոցն ժան նախաց : — «Աթեակք» (422) ստգտանեն իմն զյաճախել Աթենացի գատափեա տաննաբարչ զմիմեանս առնելոյ , եւ զգրպարութեան արուեստ 2 որ անգտաին գպցէ յառաջ . ծաղը իմն առնեն զթեթեամբութեամբ Հեղիստացն 3 (գատաւորաց ժողովրդեան) , զանարարութեամբն նոցա եւ զանիրաւութեամբ եւ զժխառութեամբ : — «Գաղութեամբն» (421) պատրաստէ զմիտս հայրենակցացն պուէս ի Բշինս յազմութեանն Նիկիտայ : — Ի «Թաշունսն» (414) որ զբոյ ճարտարագործ գործոց նորա է , ջանայ Արիստոփանէս ի ժամանակ

բոյն կատակերգութեան էր՝ յօրինել քաջ նկարագիր վարուց եւ նշանակել զքարո մարդկան՝ յոր ոչ այնչափ ցնորք պիտոյ էին որչափ միտք ուշակալք եւ դիտողք։ Վիւան դոյզն ինչ էր եւ առանց փոփոխութեան։ Համակ ի մէջ զան ի նորն կատակերգութեան՝ որոշեալ ինչ բարք, ծառայք խորամանկք եւ նենգաւորք, որդիք ստահակք, զինուորք պարծուկք եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Մնդ այսպիսի միակերպն նիւթոյ՝ էր եւ լեզու ռամիկ, ցուրտ բարբառ, եւ միօրինակ իմն եւ անկանոն չափ երգոց։ — Արեւելիք քան զամենեւին գտաւ Մենանդրոս Լթենացի (342—290), մեծատուն առակօք եւ կանոնօք կենաց. սա է պատկեր եւ տիպ Տերենտեայ կատակերգութի հռոմայեցւոյ, որպէս երիցագոյն ժամանակակիցն նորա Փիղեմոն՝ եղեւ օրինակ Պլուտեայ։ — Թ. Գիփիղոսէ Սինուպացւոյ պատմի յօրինեալ 100 բանագործութիւնս՝ յորոց սակաւ ինչ հատակոտորս եւեթ ունիւմք։

280

Գեղեցիկ արուեստք։

Որպէս առ Արեւելեաց՝ նոյնպէս եւ առ Յունաց ի ակզանն ուրեմն արուեստն սպասաւոր կրօնիցն էր. եւ յայտնի իօկ երեւի թէ եգիպտական արուեստն գործեալ իցէ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ յունական արուեստի միջնորդաւ աշխարհին Արեւտացւոյ, Սոդրացւոյ, Սամիացւոյ՝ որ էին հին կայանք Յունացն անգրիանաագործութեան։ Սովորութիւն էր առ Յունաց զձարտարաւ ոմամբ ժողովել յուսումն արուեստի, եւ այնպէս կազմել դպրոց ինչ՝ օրով ապաքէն շահեալ տիրէր պայման եւ ոճ արուեստի ճարտարին այնորիկ։ Իսկն առաջին հին անդրիք ի փայտէ էին՝ զտրուք յետոյ սկսան պատել ոսկի կամ փղոսկր, եւ կամ նկարէին իսկ։ Սակաւիկ ինչ յետոյ՝ եւ արուեստ ձուլելոյ ի պղինձ, եւ յետ այնորիկ՝ քանդակել ի մարմարիոնի։ — Նմին իրի երեք գլխաւոր ժամանակք են արուեստիցն (Յունաց։ — 1. Ժամանակն որ յառաջ քան զՊարսից պատերազմունն է, յորում տիրէր ոճն Ֆելեմական կամ հալն՝ որպէս ցայժմ առացաւ, յորում նշանաւոր կացին մօտ ի ժամանակս պատերազմացն Պարսից՝ երեքին գլխաւորքն դպրոցաց, Սանաքոս՝ ի Ափիոնի, Լքեզառաս՝ յԱրգոս, Սիտատաս՝ յԱգինա. յեգինական դպրոցէ աստի են Ագինական պատկերքն ի մայրաքաղաքին Սաւիէրացւոց։ — 2. Պերիկղեան ժամանակն մինչեւ ցկատարած պեղոպոնտական պատերազմին, յորում տիրէր ոճն Քալլիքական, ի ձեռն Փիդիասայ Լթենացւոյ (430), Պողիւկղետեայ Լքգիացւոյ (420) եւ Սիւրոնայ Լատիկեցւոյ (430)։ — 3. Ժամանակն որ է յետ բարձման ազատութեանն (Յունաց, նա եւ յետ մահուն իսկ Լքեքամաքի, յորում

տակաւին փթթէր ոճն գեղեցիկ իրրեւ զծաղիկ տշնայնոյ ի ձեռն Պարթաւեղեայ Աթենացւոյ, Սկոպտայ Պարթաւեղեայ եւ Ղլու սիւղպեայ Սիկիոնացւոյ (330)։ — Սակայն եւ յետ սոցա առ պայտազաօքն Աղէքսանդրի թաւի թէ անդրիանտագործութիւնն եղեւ երկայնակեաց քան զմատենագրութիւնն. բայց այս ինչ խտիր ի միջի էր՝ զի յօդէին եւեթ զգործս առաջնոց ճարտարացն եւ աւելի է նոր ինչ գիւտ ի մէջ բերէին. թէպէտ եւ արուեստական աջողակութիւնն չէր տակաւին կորուսեալ ի միջոյ եւ հաւասարէր իսկ առաջնոցն, որպէս ի գործոց անտի որ ցայժմ կան՝ եւ մեծ մասն նոցա ի ժամանակաց աստի է, յայտ արարեալ ցուցանի։

Ճարկ գեղեցիկն արուեստից՝ որ են ճարտարապետութիւն, անդրիանտագործութիւն եւ նկարչութիւն, հիւսեալ իմն էր ընդ քննաց ժողովրդեանն (Յունաց։ — Ի ճարտարապետութեան (Յունաց շողայ համեմատութիւն չափուց եւ միաբանութիւն ամենայն մասանց, այնպէս զի իւրաքանչիւր շինուած կազմեալ յօրինիցէ գեղեցիկ ինչ բոլոր։ Գլխաւոր մասն կազմիչ Յունացն շինուածոց՝ են սիւնք, որոց երեք իմն ազգք են ըստ ընտրութեան խոյանկացն, հզօրն եւ անպամոյժ դորիացին, նուրբ յոնիացին՝ դանգրաւորն ախաւեղագիտօք, եւ մեծաշուք բազմազարդ կորնթուցին։ Սիւնքն արկանէին մանաւանդ ի կիր ի մուտս մեհենիցն եւ ի սրահս եւ ի ճեմերիս։ Այնու զի տունք բնակութեան հասցն փոքր եւ աննշան իմն էին՝ զճարտարութիւն շինողութեանն (Յոնք ի վերայ հասարակաց շինուածոց եւեթ կարող էին ցուցանել։ Այսպիսի շինուածք էին՝ Մեհեանքն (մեհեանն Աթենայ՝ Պարթենոն անուն յԱթէնս, մեհեանն Արամազդայ յԱղամզիս եւ յԱզրիգանս, մեհեանն Հերայ յԱրգոս, մեհեանն Ապոլլոնեայ ի Փիդաղեա յԱրկադացւոց աշխարհին, մեհեանն Գեմետրեայ յԱղեւսիս եւ այլ եւս մեհեանք), Իծէատրոնքն եւ շիրիմք՝ յորս հոյակապ եւ նշանաւոր է շիրիմն Մաւտողեայ՝ արքայի Սարթապեղոց յԱզեկառնասոս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ — Ի քանդակագործութեան կամ յանդրիանտագործութեան՝ ամենեւին ի գլուխ իսկ բարձրութեան երթեալ հասին Յոնք, մինչ զի միացորդք գործոց նոցա զոր ունիմք, կան մասն տակաւին իրրեւ չհասանելի օրինակք գեղեցկութեան։ Ի սոյն նպաստ լինէր նոցա մանաւանդ այն՝ զի ձեւք եւ կերպարանք անդամոց նոցա չէին փոփոխեալ նորածեւ եւ անհեղեղ արկանելեօք, եւ զի տեսանէին ստէպ ի հրահանգս անդրոնտամորտիկն կռուոց զմերկանդամն յայլ եւ այլ ձեւս եւ ի շարժմունս։ — Ի հոյակապ անդրիանտագործացն՝ Փիդիաս յօրինեաց զպատկեր Աթենայ, զգեղեցիկն քան զամենայն զարգաբաղաբին Աթենացւոց, եւ զանգրին Արամազդայ յԱղամզիս՝ յորց զէմս երեսացն նստի, ասեն հինքն, երեւոյթ իմն «ամենազօր զօ»

բաւթեան եւ ոգորմութեան, մինչեւ գարձուցանել ոգւոյն ի մաւաղօնս զվիշտս այսց կենացոյ. եւ չուառ իսկ համարէր որոյ չէր տեսեալ զայն անդրի՝ յառաջ քան զվախման իւր. Պողեւկղեւտոս նորին աշակերտ անուանի՝ յաղթ պատկերաւն Հերայ յԱքդոս, եւ անդրեաւ առն նիզակաւորի. Միւրոն՝ հաշակեալ պատկերաւն Հերակղի եւ կոփուէն պղնձեաւ որ զորթ իւր դիեցուցանիցէ եւ անդրեաւ առն որ ձգիցէ սիւսառակ, — Պրաքսիտեղէս եւ Սկուպոս՝ նշանաւորք՝ պատկերօք Ղիւնիսեայ եւ Լատդկան. Սկուպոյ էր եւ Լադողոնն Վնարահար եւ կոյտ ծովային աստուածոցն՝ որք զԱքիղղէս ածեն ի Ղեւկա կղզի. իսկ Ղիւսիպպոս Ճշդագոյնն քան զամենայն ի գիտութեան կերպարանաց մարմնոյ՝ յօրինեաց զմեծաւ յաղթ անդրին Լրամադդայ ի Տարենտոն, զմեծաբերձ զոկպազնն Հերակղէս ի Աորընթոս, զկառս արեգական լծեալս ի չորից, որոյ մանաւանդ երիւարքն էին համբաւաւոր, բայց առաւել քան զամենայն՝ անդրիքն Լղէքսանդրի:

Ի նկարչութեան պայծառանայր Պողեղնոսոս Խասիացի (առ Պերիկղեաւ) որ նկարեաց յիրաց պատերազմացն Պարսից զարահն¹ (որ Նկարէնն² անուանէր), Օւելքոիս Հերակղէացի ի մեծն Յունաստանի, Պառասիոս Լափեացի (400), եւ առաւել քան զամենեւին Լպեղէս Աղօփոնացի՝ որ ընդ Ղիւսիպպեայ սիրեւեղէն Լղէքսանդրի: Հինքն մեծաւ զարմանալեօք յիշեն ի գործոց նորա զպատկերն Լղէքսանդրի՝ շանթ ի ձեռին, որպէս եւ զպատկերէ Լատդկանն որ ի ծովէ ելանիցէ (Լնադիոմենէ), կամ զԱրտեմիայ ի մէջ կուսանաց՝ յորժամ զոհսն մատուցանիցեն:

Լքեւելք եւ հոյակապք յանդրեաց որ ցայժմ կայցեն (որոց ոչ ժամանակն ինչ յայտ է եւ ոչ նա որ յօրինեացն), են յաջորդքս՝ — 1. Ընդրիք եւ քանդակք Պարթենոնի (մեհենի դիցն Լթեհայ) զորս յառաջ քան զՅՏ ամս ետ առնուլ Լորտ Լչլին եւ բերել ի բրիտանեան Սուեդոնն (Լչլինեան մարմարիտը): — 2. Լպողոնն Պելլուեաերայ: — 3. Աոյտ անդրեացն Լաոկոնայ: — 4. Սուսերամարտիկն օրհասական (երեքին եւս ի Հռոմ են): — 5. Մեգիկեան Լատդիկն (ի Փլորենտիո), Պորկեղեան մարտիկն (ի Վաղղիա): — 6. Աոյտն անդրեաց՝ անուանեալ Փառնեղեան ցուլ (ի Նէապոլիս), եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Ի նկարուց կամ ի պատկերաց Յունաց չունիմք ինչ ամենեւին, բայց միայն յառառպելական կամ պատմական նկարուց ինչ որ ի վերայ բրտեղէն անօթոցն Յունաց գտանիցին, եւ կամ ի վերայ աւերակաց հնոց ինչ շինուածոց (ի բաղանիսն Տիտոսի ի Հռոմ եւ մանաւանդ ի Ճամուկս որմոցն գտելոց ի Պոմպէի քաղաքի կործանելոյ քառանմամբ. — Լլտոպրանտինեան հարսանիք):

1 Չրոս. 2 Ποσειδ.

Պատմագրութիւն եւ հարադրութիւն:

Պատմագրութիւնն եւ ի յոնիական գաղթականութեանց անոթի ի Փոքրն Ասիա՝ առ սկիզբն: Այլ յառաջնութենէ՝ զգրոյցս եւեթ զտոհմային ինչ գիտաց եւ զհաստատութեան իւրաքանչիւր քաղաքաց անյայտս եւ առասպելականս հարկանէին ի մատենի Ռանագիրքն կամ Օրացագիրք¹ (550 — 400). յորոց եւ հոյակապք կացին երեքին Միդեսացիքն՝ Իփսինաս, Պաղմոս եւ Հեկատիոս (յամի իբրեւ 500)՝ զորոց այժմ զհաստատորոսն ունիմք, որոքն եւ զբազմաց զայլոց եւս բանագրացն (որպիսիք՝ Փերեկիդէս Ղերոսացի, Եկուսիդաւոս Էրզիացի, Հեղզանիկոս Միաիդենացի, Վարոն Ղամփսակացի, Վսանտոս Ղիւդացի)²:

1. Առաջին որ փոխանակ բանագրութեանն եղ զճշմարիտ պատմագրութիւնն եւ Հայր պատմութեան անուանեցաւ՝ է Հերոդոտոս յԵղիկառնասոս քաղաքէ Վորիացւոց (ծն. 484): Յետ կորնչելոց ազատութեան քաղաքին իւրոյ՝ եկաց նա ժամանակս ինչ ի Սամոս, եւ ապա առնէր ծանապարհ յԱզիպտոս, յԱսիա, ի կողմանս Վանուքայ եւ ի Յունաց աշխարհ, յորս իւրովն իսկ աչգք եւ ի բանից բերանաց գումարեաց նիւթ ի պատմութիւնն իւր՝ զոր գրեաց նա յԹ գիրոս անուանեալս ըստ անուանց Թ Մուսայիցն (ի 44 ամի հասակին). իսկ ի ծերութեանն եկաց նա ի քաղաքին Թուրիացւոց յաշխարհի անդ Խաղիացւոց յոր երթեալ էր նա ընդ գաղթականութեան իմիք: Վրեաց նա ի մատենի անդ յոնիական բարբառով (որ յայնժամ սովորական իմն էր վասն պատմութեան)՝ զմարտս պատերազմացն (Յունաց ընդ Պարսից, սակայն ըստ պատեհի իմն խառնեաց ի նոյն եւ զհնագոյն անցս արեւելեան եւ յունական ազգաց: Արչափ յաճախեցին պատմական քննութիւնք նորոց ժամանակացս վասն ծանօթութեան հին ազգաց, եւ որչափ եղեն խորամուկս յիրան՝ գոյնչափ աճեցին մեծարոյ կարծիք զՀերոդոտայ եւ ամնածութիւն: Այլ խաճան ի մաթ է նորա՝ ի գիրս անդ որ ամենեւին իսկ պարզութեամբ եւ հաւատարիմ սրտիւ վասն ժողովրդեանն գրեալ է՝ ցուցանել թէ որպէս սէր հայրենեաց եւ ազատութեան, կարգաւորութիւն, պայծառութիւն մտաց եւ սակաւապիտութիւն (Յունաց յաղթեաց անազատ մտաց, բիրտ ամբօխի եւ դատարկ շքեղութեանն Երեւելից:

2. Սատեան պատմութեանն Հերոդոտայ (յրնթեռնուլ նորա առաջի բազմութեան յԱղոմպիական մրցանան) վառեալ բորբոքեցին ի նախանձաւորութիւն եւ ի նմանութիւն զհայրենասէրն Թուկիդիդէս Էթենացի (470 — 402) ի զաւակէ տոհմի իրիք իշխանացն Թրակացւոց: Սա ի ժամանակի պատերազմի իրիք Էթ-

¹ Logographes.

կամ Միւլէրի՝ Հարադրութիւն հաւոր զոր-

² Հորոց ի Լիփիա 1824. Գրաքերի հոգեք Յունաց. 1840:

փիպողեայ (այնու՝ զի համարեցան թէ վասն անագան հասանելոյ նորա առաւ քաղաքն ի Սպարտիացւոց)՝ սքսուրեցաւ եւ յաքսութեան գրեաց «ՉՊատմութիւն Պեղոպոնեական պատերազմին», իսկ զու՛մ ինչ իրօք օտար կերպարանս ունի սա քան զՀերոդոտոս։ Ըստ Հերոդոտայ ի մէջ քան պանծութեան միտք (Յունաց վասն յաղթութեանցն, առ Խուսկիդիդեայ՝ բարձրագոյն կրթութիւնն եւ հրահանգք Լթենացւոց առ Պեղոպոնեական կռուովն) եւ զոր օրինակ նա եւ զբանաստեղծական իմն եւ զպարզական դիւրահաս լեզուն ժողովրդեանն բարբառի եւ զցնորս ընթեռնեացն գրգռէ, նոյնպէս սա՝ իւրովն բարբառով որ թափ իմն անցանէ եւ է ծանրաբեռնի իմաստիւք, եւ ծանրաշարժ թախանձեցուցիչ ոճովն ընդ կիրթ մասին ազդին խօսի եւ զբաղեցուցեալ պարապեցուցանէ մանաւանդ զխորհող միտս եւ զդիտող հանճար։ Ի յօրինելն զնկարագիր արանցն որ ի հանդիսի անցանիցեն՝ ամենեւին խոր իմն տեղեկութիւն մարդկեղէն բարոյիցն բնութեան ցուցանէ, եւ յատենախօսութիւնս անդ՝ զորս ուրեք ուրեք ի ներքս մուծանէ՝ որք եւ բազում ուրեք դժուարիմաց են վասն ազգի ազգի նուրբ հայեցմանցն՝ ճշդիւ իմն եւ գտակաւ նկարէ զխորհուրդ, զճիգն, զկամս եւ զպատճառս գործոց՝ զառանձինն ուրուք կամ զկողման իրիք կամ զտէրութեան։ Կատարի պատմութիւն Խուսկիդիդեայ ի Չերորդ ամի Պեղոպոնեական պատերազմին, եւ է այն պատկեր եւ օրինակ նմանութեան՝ վասն պատմագրի որ կամիցի գրել պատճառաւորդիրն օրինակաւ՝ հանդերձ արդեանց դիպօք եւ անաչառութեամբ։

3. Վսենոփոն (448 — 356) որ զկարգ պատմութեանն նորա մտողց յառաջ մեծանուն եւ հռչակաւոր է լուսաւորութեամբ, փափկութեամբ եւ գեղեցկութեամբ ոճոյ՝ սակայն խորութեամբ մտածութեանց եւ պատմական հաւատարմութեամբ ի վայր քան զԽուսկիդիդէս է։ Խէպէս եւ ինքն աթենացի է, սակայն միշտ յարգիչ եւ գովիչ Սպարտիացւոց՝ մանաւանդ թագաւորին նոցա Լգեսիդայ՝ զորոյ եւ զվարան եւս հարեալ է ի մատենի։ Յայն սակս «Վսենական պատմութիւնքն», նորա յայտնի իսկ ամնառութեամբ գրեալ են, եւ մանաւանդ զմեծ որեարն Խերացւոց՝ զՊեղոպիդաս եւ զԵպստինոնդաս ձախող իմն նկարէ։ Պատմութիւն նորա կատարի պատերազմաւն Մանտինիայ (388)։ Վրեաց Վսենոփոն զՀրահանգս կամ զԽրատն Նիւրոսի՝ իրրեւ քաղաքային ինչ փիլիսոփայական վիպասանութիւն, յորում յանդիման կացուցանէ զՆիւրոս իրրեւ կատարեալ օրինակ առն թագաւորի, եւ զառաւելութիւն եւ զշահ միահեծան ինչ իշխանութեան իմաստութեամբ առաջնորդելոյ՝ վասն դնելոյ համեմատ խռովայոյզ ընկերահաշտութեանցն սահմանադրութեան իւրոցն տահմակցաց։

Այս են երեք իշխանք պատմագրութեան: — Ի պատմութենէ անտի Կատոպոյ վան Պարոյ (եւ Հրնդկաց) հատակոտորս եւեթ ունիմք: — Ճարտարութեան կերպարանք որ ի պատմագրութեան Թուկիդիդեայ եւ Վաննուփանայ երեւին՝ փոխանակ բանաստեղծական կերպարանացն՝ զոր Հերոդոտոս ունի, այն ի հանգամանաց ժամանակի նոցա էր, զի Ճարտարութեան շահեալ տիրեալ էր յայնժամ ի տէրութեան իրա:

288

Ճարտարութիւն անհրաժեշտ իմն էր ի ռամկապետական յորինուածութիւնս անդ Յունաց. նմին իրի եւ երեւել տալնորդք հասարակաց իրաց՝ որպիսիք Խեմիստոկղէս, Պերիկղէս՝ էին եւ ասենախօսք: Սակայն Ճարտարութիւն նոցա պարզեւ իմն բնութեան էր, եւ ճառք նոցա տաացեալ ափ յափոյ ի ժամանակի անդ պիտոյիցն, եւ բանք նոցա՝ բնականք եւ պարզք եւ անպաճոյճք: Այլ վարդապետի իբրեւ իշխանութիւնն տարածեցաւ մինչեւ ցհուսկ վերջին իսկ խոնարհազոյն կարդ ամբողին, եւ այնպէս բազմացան ասեանք եւ գործք որ հրապարակաւ աշխարհատես յայնութեամբ լինիցին, հարկ լինէր այնուհետեւ զընածին պակասութիւն խօսողութեանն արուեստիւ ընել: Ի մէջ անցանէին այնուհետեւ Պափեստըն մտախաբ իմն արուեստիւ վիճողութեան որով յերկուս եւս երեսոս ցուցանէին զմի ինչ եւ արագ արագ շրջշրջմամբ ապշեցուցանէին իմն զլսելիսն: Այսպէս իսկզբանն Վորդիաս Սիկեղացի հանգերձ Հիպպիաւ, Պրոտագորաւ, Պտղիկեաւ եւ այլովք բազմօք վաճառաշահ մեծ ի քաղաքի անդ Աթենացւոցն առնէին արուեստին այնուիկ՝ որ կոչէր այնուհետեւ Խօսողութիւն կամ Ճարտարութիւն: Համբաւ շահուն ուժ ձգեաց այլ եւս արա Ճարտարութեան ի Սիկիդացւոց եւ ի Ստարին Խտաղիացւոց աշխարհէն՝ որ յայնժամ կայան իմն էր Ճարտարութեան արուեստին՝ ի քաղաք անդր Աթենացւոց:

Այնուհետեւ քան զամենայն ինչ առաւել ի հրահանգս էր յԱթենս այն արուեստ, եւ ոչ յատեանս եւեթ եւ ի հատարակաց իրա՝ այլ եւ յամենայն իսկ մատուտ մատենագրութեան եղեւ միջամուխ Ճարտարութիւնն, յողորմութիւն՝ ի ձեռն Ալէքսիդիդեայ, ի պատմագրութիւն՝ ի ձեռն Թուկիդիդեայ. յայն ապա իսկ վերջին յունական մատենագրութիւնն ամենեւին իսկ ներկեալ է Ճարտարութեամբ: — Արեւելք յառաջնոց Ճարտարութեանց աստի են Անդակիդէս († 400) եւ նորին ժամանակակից Անտիփոն վարդապետ Թուկիդիդեայ, եւ Ալեքիաս Արականացի որ յեա ի Պերիկղէայ յԱթենս կոչելոյ՝ շորաւ (444) ի Թուրիս ի

Ստորինն խառնելա գործել կատարելագոյն զարուեստ իւր: Ի բազում հարիւրաւորաց ճառից նորա զոր յօրինէր գնաց ՂՄԺԷն՝ 32 եւեթ ճառս այժմ՝ ունիմք: Ի սնանէ առին սկիզբն ճառք աւմենածողով տօնից¹, եւ նովաւ սկսաւ արուեստագործ ճարտարութիւնն ի ճարտարխօսութեանն:

1. Իսոկրատէս ՂՄԺԷնացի (436—338) է գլուխ այսր սղորդութեան ոճոյ, լրութեան կազմածոյ շրջանաց² եւ քաղաքական բարրաւոյ: Ի 21 ճառիցն նորա երեւելի քան զամենայն է ճառն աւմենածողով տօնի՝ յորում յորդորէ զՂՄԺԷնացիսն ի միաբանութիւն ընդ միմեանս եւ ի մարտ պատերազմի ընդ Պապից, զորմէ ասեն թէ ի 10 ամս յօրինեաց. եւ է իսկ այն գործ ճարտարագործ վասն ոճոյն: Իսոկրատէս (որպէս եւ Իսէոս աշակերտ ի խօսից եւ Իսոկրատայ) կարգեաց հրապարակաւ դպրոցս ճարտարխօսութեան կրթել տօննախօսս վասն ատենից եւ ամենայն քաղաքային իրաց: — (Յետ պատերազմին Վերոնիայ առ վշտի կորրստեան ազատութեանն (Յունաց՝ տրար զանձն ոսկամահ Ծծամենի):

2. Վեմոսթենէս (ծն. 385) որ աշակերտեալ էր Իսոկրատայ, Իսեայ եւ Պղատոնի, համարի իմն իբրեւ ի ծայր արուեստին հասեալ: Ի մանկութենէ ընդ խափանչաց բնութեանն մեծաւ ճգամբք կռուէր վասն զլեզուն եւ զլարժմունսն ի պատշաճ կրթութիւն ածելոյ: Օլարմանալի էր բեւեռել նորա յինքն զլսողսն եւ բորբոքել. կենդանութիւնն ի խօսելն, փոփոխ յաջորդել բանից ծանուց եւ բանից ծաղու, խօսք դառինք եւ սուր իմն դարձուած: Ղշանաւոր են քաղաքային ճառք նորա, մանաւանդ 12 ճառքն ընդդէմ Փիղիպպեայ պլքայի Մակեդոնացւոց³, յորոց չորք անուանեալ կոչին Ողիւնթեանք, զի ողբօք յորդորէր զՂՄԺԷնացիսն պաշտպանել քաղաքացն որ կրէին յարձակումն ի թագաւորէ անտի, մանաւանդ Ողիւնթացւոցն:

3. Լյլլ՝ ուր Վեմոսթենէս հայրենասիրաց կազման համարեալ էր, Լաքինէսն մեւս եւս ճարտարախօս ոչ ինչ ընդհատ ի Վեմոսթենեայ՝ էր ի կողմն Փիղիպպեայ՝ լեալ կաշառարեկ ի նմանէ: Սլասն այնորիկ իսկ՝ յորժամ վճիռ ետ քաղաքն ՂՄԺԷնացւոց տալ Վեմոսթենեայ պսակ ոսկի՝ քանզի նա էր որ ճարտարխօսութեամբ անեալ էր ի հաւան առաքել թիկունս օգնականութեան ի Բիւզանդիոն, եւ այնպէս ապրեցուցեալ էր զքաղաքն ի պաշարմանէն Փիղիպպեայ, կամէր Լաքինէս շքեղ ճառիւք ի բաց դարձուցանել զվճիռն՝ ցուցեալ թէ չիք Վեմոսթենեայ վճարեալ ինչ: Լստ խօսեցաւ Վեմոսթենէս զանհամեմատ ճառն՝ անձինն պաշտպանութեան «զՍլասն պսակին»,⁴ որով այնչափ ի նեղ զհաւաքորդն հասոյց՝ զի արկաւ նա ի պատիժս, եւ առ չժուժալ ամօթոյն եւ գնաց հասուած ի Ստրոն, ուր կարգեաց դպրոց ճար-

1 Πατρισταός.

2 Périodes.

3 Philippiques.

4 Παρὶ τοῦ στυπίου

տարխաութեան († 317)։ Արիս ճառս անգ զոր ունիմք ի ճառից Եւքրինեայ՝ երեւի ճարտարութիւն մեծ յօրինելոյ նկարագիր բարուց եւ կրից ոգւոյ։

Ի կուրգոս Լթենացի (ծն. 408) աշակերտ Խոկրատայ եւ Էլիպերիդէս († 323) էին գործակիցք Վեմոթենեայ ընդդէմ Մակեդոնացւոց, եւ վերջինք ի 10 ատոիկեցի ճարտարախօսաց՝ զորոց զճառան ժողովեալ են իմաստունք աղեքսանդրիական դպրոցին։

283

Փիլիսոփայութիւն։

Փիլիսոփայութիւն Առնաց հնագոյնն կամ յառաջ քան զՊլուկրատէս։ — Արժամ զարթիցէ մարդկեղէն ճանաչումն՝ սկսանի ոգին ի վիճակէ անտի զգացմանցն եւ երեւեցուցմանց շփոթ իմն զմիմեամբք անկելոց՝ հանել ի վեր զանձն եւ յինքն իմն գալ։ Եւ այս իսկ «գիտակցութիւն», է սկիզբն փիլիսոփայելոյ, որով մարդն գայ ի խելամտութիւն՝ ոչ միայն ի վերայ իրաց եւ համեմատութեանց որ «արտաքոյ քան զինքն», իցէ, այլ եւ շարժմանց եւ վիճակի անդէն ի ներքս՝ յինքեան»,։ Մարդկեղէն միտք ի զարթնուլ անդ իւրեանց այսպէս՝ նախ զառաջինն արտաքին երեւութիցն կարգի եղեւ մտադիր, եւ զմատաղական զօրութիւնն իւր աշխատեցոյց ի խոյզ եւ ի քննութիւն «Լնութեան», (մարմնաւոր եւ շնչաւոր գոյացութեան)։ Եւ ուր արեւելեանն ամենայն համօրէն մտածութեամբն ի Լնութիւն անդր մտեալ խորագոյն՝ անդէն մնաց ընկրմեալ եւ չկարաց ոգի նորա անջատել զանձն ի Լնութենէ անտի իրրեւ յիմեքէ որ դէմ ընդդէմ հակառակ ոգւոյն իցէ, նմին հակառակ՝ յոյնն շարժունն մտքը՝ ամբարձ զանձն ի վերոյ քան զԼնութիւնն, եւ ջանայր ընդմտանել ի նա թափանցանց եւ խելամտեալ տկրել նմա։ Այն ստիւ հնագոյն փիլիսոփայութիւնն Առնաց է «Փիլիսոփայութիւն Լնութեան», քանզի ի դիտելոյ անտի զԼնութիւնն առ նա սկիզբն։ ամենայն ջան եւ ճիգն նորա այս է՝ ի «բազմաւորութեան», երեւութից աշխարհի «զմիսութիւնն», գտանել, իմշտնջենաւորն «փոփոխման՝ զմնայունն», «յերեւութի», անդ՝ «զէականն եւ զիրական հիմնն նոցա»,։ Ի լուծումն խնդրոյն այնորիկ ընդ երկուս իմն շաւիղս ընթանային։ Մին էր «Փիլսկեան», մտածութիւն Ամիական փիլիսոփայութեան՝ որ ըմբռնէր զաշխարհս ըստ զգայականն երեւութից եւ խնդրէր գտանել զբուն նախաւոր հիմն իրաց, եւ մեւ՝ «Եւրոպական», գորիացի պիլթագորական դպրոցն՝ որ որոնէր զներքին հիմունս կարգաւ յառաջողէմ գալոյ մասանց աշխարհի, եւ թէ որպէս կան օրէնք եւ դաշնակաւորութիւն ըստ բարոյական իմն սահմանաց բարւոյ եւ չարի ի հիմնարկութեան աշխարհի։ Երրորդ իմն ընթացք

էին փիլիսոփայական քննութեան Նշխական դպրոցին՝ որ եղ ի բրեւ վերագոյն քան զամենայն սկիզբն՝ զտեսիլ «Ղի կամ Պ-ցի» եւ «զմիութեան», եւ «զՆստուած», եւ «զաշխարհ», ընթանալով իրրեւ մի։ — Արպէս երկուքն այնոքիկ՝ «զփիւսկեան», եւ «զքարոյական», երեսս փիլիսոփայութեանն յօրինեն, նոյնպէս եւ եզեւկանն՝ «զխորհական»,¹ երեսան։

284

1. (Յոնիական դպրոցն զայն իմն աւնէր ի մտի՝ զի զերեւոյթան որ ի Ռնութեան լինիցին՝ մեկնիցէ ի ձեռն զօրութեանց եւ սեպհականութեանց նիւթոյն իոկ գլխովին։ Եւ այս երկու իմն օրինական. մի՝ «Նօրութիւնականն»,² պարմանաւ, այսինքն՝ ընդունելով «նիւթ ինչ նախաւոր», (կամ զօրութիւն ինչ նախաւոր)՝ յորմէ ի ձեռն «թանձրանալոյ», եւ «անօրանալոյ», աշխարհս երեւութիւքն գայցէ տակաւ ի ձեւ եւ ի կերպարանս. այնպէս՝ զի որ ինչ ի բնութեան «եղանիցի», այն ի փոփոխմանէ իմեքէ այնր նախաւորն նիւթոյ կամ զօրութեան մեկնիցի։ Եւ մեւս եւս «Մեքենական», պայման. յորում համարէին իմն թէ ամենայն իղբ ի նախաւոր իմիք մնայունն նիւթի բովանդակեալ կայցեն, եւ ի ձեռն «բաժանման», եւ «յօդման», յօրինիցին. այնպէս՝ զի չընդունէին թէ բուն «եղանիցի», իղբ ինչ կամ լինիցի փոփոխումն սեպհականութեանց, այլ զամենայն կամէին մեկնել ի փոփոխմանէ արտաքին համեմատութեանց ի միջոցի։

Եւ փիւսկեանն զքաւիւնականէ։ — Իմաղէս Միղետացի (830) անուանի իրրեւ քաղաքային առաջնորդ, աստեղագէտ եւ փիլիսոփոս՝ մի յեւթանցն փիլիսոփայից, համարի առաջնորդ յոնիական դպրոցին՝ այսպիսի ինչ յառաջադրութեամբ թէ աշխարհս զայ ի յարդ եւ ի զարդ ի թերակատար ինչ սերմնականն փնտկէ խանաւական բնութեան կամ «ի ջրոյ»։ — Եւ այց նորին քաղաքակից Նուքսիմենէս (540) առաւել միտ եղեալ շնչաւորական դործօնութեանն գտելոյ ի նախաւոր նիւթի անդ՝ իրրեւ հիմն եւ սկիզբն եղ «զօդն», որ երեւիցի ի փշման հողմոյ՝ իրրեւ ինքնաշարժ զօրութիւն, եւ ի տուրեւառի անդ շնչոյ՝ իրրեւ պատմառք կենդանութեան։ Միարանէ ընդ նմա եւ Պիոգենէս Ապոզոնիացի (460) որ զօդս կազմիչ իմն ողի դնէր։ — Փերեկիդէս Ալեքսացի (540) եզ մի՝ գործօն սկիզբն «զէթեր», եւ մեւս՝ կրական սկիզբն «զհող», երկոքին միարանեալ եւ կապեալ ընդ միմեանս ի «Ժամանակի», յորում «Ղմենայնն», կամ «Վնաւ»,³ (տիեզերք) յօրինեալ կազմի։ — Հերակղիտոս Նափեսացի (500) այս ազնուական եւ ի կօզմն ազնուապետութեան եւ սեւամաղձական խառնուածով,

1 Logique. 2 Dynamique. 3 Το αὐτ.

որ արհամարհութեամբ հայեր ընդ ամբոխն, գրեաց զիրս մթին յոյժ, յորում թողեալ զփորձն՝ նկատութեամբ յօրինեաց բովանդակած¹ ինչ եղեալ նախաւոր նիւթ «զհարս» եւ միանգամայն թէ ամենայն ինչ ընդ յաւիտենական փափախմամբ անկեալ է անգարձ իմն նախաազգրու, եւ յայն սակս թիկ պարս եւ պատշաճ է մարդոց առ ամենայն ինչ անփափոք միտառանել:

Ի. փխտիկանքն մշտնադաւան: — Ընաքսիմանդրոս Երզնասցի (600) աշակերտ եւ բարեկամ թուղեաց եղ «անաւահման կամ անհուն ինչ», յորմէ ամենայն ինչ յաւիտենական իմն շարժմամբ ելանիցէ եւ միւսանգամ ի նոյն գաւառացի: — Իսկ քանզի ուր Ընաքսիմանդրոս չգտաւ գաւառնէ «զպատմաստ, շարժմանն պնտրիկ» յայն սակս Ղեւկերդաս (500) եւ Ղեւկերիտէս Երզնասցի (450) այլ շատահման եւ ուսեալ ի բազում նախաւորհարգութեանց եղ «միջոց ինչ դատարի», եւ պարզ, անբաժին. «նախաւոր մարմնաւ, որք ի միջոցն անդ՝ բոտ բնութեանն օրինաց ի յաւիտենական շարժման կան, եւ այսպէս եղին առաջնորդք փարդապետութեան «անհատից», ի փափոխ զօգմանէ եւ լուծմանէ անհատիցն պնտրիկ՝ որք ազգի ազգի սեպհականութեամբ լեալ դնին՝ յօրինեալ եւ կացեալ իցէ ի միջն աշխարհս զգալի, եւ յայն սակս թիկ երեւոյթ եւ պատրանք իցէ աշխարհս. գմին իրի թիկ եւ Ղեւկերիտէս զնոյն անխոր. միտա եւ հանգապետութիւնն արտի պատուիրէր՝ ծիծաղելով, զոր ընդդիմանն նորա Էրեւնիտոս որսուիրէր լաւագմն: — Իսկ փարդապետութիւնն ի ձեռն Ընաքսիմանդրոս Երզնասցի (450) եմն յԻթէնս՝ ուր կաց մնաց նա բազում ժամանակս, քանզի էք թիկ բարեկամ Պերիկլեաց, մինչեւ ամբաստանութիւն կրեալ նորա ի հակառակորդաց իւրոց իրրեւ ուրացող Լառաւոյ՝ եւ զնաց ի Փարն Լախա: Ընաքսիմանդրոս պաշտօն փափախեաց զփարդապետութիւնն Ղեւկերիտէս՝ զի սնհատիցն (զոր իմքն պնտահեաւ «չմանաւատանս»² կոչէր) եւ «անհմանեալ սեպհականութիւնս», եւ զառաջին շարժումն նախաւոր մարմնոցն պնտրիկ ոչ ի նոցանէ ելեալ համարեցաւ՝ այլ ի բարձրագունէ իմերէ «Մասց»³ որ թէպէտ եւ ի նիւթոց անջատեալ էր՝ բաց անդրին ի նիւթ անդր ան կենդանութիւն, շարժումն եւ կարգաւորութիւն, եւ ինքն միանգամայն ունէր իւր առանձինն ամենապէտ գիտութիւն, կարգութիւն եւ ազատութիւն (զորս նիւթն հակառակախօսութեամբ մերժէ յինքննէ ի բաց):

Ըստէս Ընաքսիմանդրոս եղեւ հայր «երկուորսականութեան» (երկուց սկզբանց իրաց) ի յանդան փխտափայտութեան. քանզի յերեւոյթս անդ աշխարհի յայտնի երեւի իմացական ինչ զօրութիւն, նմին իրի բոտ նիւթական եւ իմացական երեւութիցն երկու իմն արմատք իրաց արշեցան:

1 Systeme. 2 Άπειρον. 3 Απειρον. 4 Ομοιομέτεια 5 Νους.

Ձ. Իստաղական (գործացի) փիլիսոփայութիւն:

Ա. Պլեթարական դպրոց: — Այս դպրոց ըստ գլխաւոր նկարագրին էր յառաջնորդէ անախնորա ի Պլեթագորայ Սամիացւոյ (ծն. 584, † 504): որ յետ բազում տեղեկութիւնս (յաւագութեան, յերկրաչափութեան եւ յերաժշտութեան) ժողովելոյ՝ գաղթեաց ի Արտան ի Ատորին Իստաղիա, եւ զառաջինն՝ զանունն խնայանոց¹ փախեաց յանունս փիլիսոփոս՝ որ է խնայատեք. եւ մեծաբոց յոյժ համարէին զնա հինքն: բայց կատարեալ յորինումն պիւթագորական վարդապետութեանն յաշակերտաց անախնորա է: Պլեթագորայք զըովանդակած թուոց համարէին կազապար եւ անհրաժեշտ ձեւ իրաց, եւ ի համեմատութեանց նոցա մեկնէին զծագումն իրաց, նմին իրի իսկ եւ ուսողական ձեւով աւանդէին զվարդապետութիւնն իւրեանց: Օւշխարհ բոլոր ինչ միախառն կարգեալ եւ յորինեալ համարէին ի սասն շրջանակաց՝ որք գաշնակաւոր իմն շարժմամբ դառնացեն շուրջ զինդրանիս (զարեգակամբ, զհրաշ Երամագդայ): Զուրն այն կենդրանական՝ միութիւնն ամենայնի՝ էր հիմն ամենայն կատարելութեանց, սկիզբն ջերմութեան եւ կենդանութեան՝ որ թափանցանց մտանկցէ յամենայն: Դմին իրի իսկ անտեղքն համարեալ կարծէին կենդանիք եւ ազգակիցք աստուածութեան, դեւք (սգիք անմարմինք) իրրեւ միջին էութիւնք ի մէջ աստուածոց եւ մարդկան: Իրրեւ բխումն կենդրանական հոց կամ աստուածութեան իցէ մարդկեղէն ոգին՝ որ յետ մահու մարմնոյն ընդ բազում մարմինս իցէ անցանելոց վտան սրբութեան՝ մինչեւ կարիցէ դառնալ այսրէն ի մարդկեղէն մարմին: — Ինչպէս եւ զաստուածութիւնն զնէին իրրեւ զօրութիւն Բնութեան, իրրեւ սկիզբն որ ընդ հանուր ազգեցուցանիցէ եւ իրրեւ բաշխ բախաի, սակայն այնու իմն ազնուականացուցանէին զնա զստային նմա բարոյական սեպհականութիւնս ճշմարտութեան եւ զթութեան: — Ի վարդապետութեան աստ Պլեթագորեաց յայտնութեամբ երեւի խառնուրդ արեւելեան վարդապետութեանցն: — Աւերջին երեւելի փիլիսոփայք պիւթագորեանք էին Փիլղողաւոս եւ Արքիտաս՝ ժամանակակիցք Աոկրատոս:

Բ. Արիտարեան դպրոց: — Աւր յանիական եւ պիւթագորեան փիլիսոփայութիւնն զերեւելին եւ զազգեղին՝ յաներեւութէ եւ ի յաւիտենականէ յառաջ եկեալ եւ արդ իսկ ի նմին հաստատեալ՝ ամէր զմտաւ, Վսենոփանէս Առզուփանացի (536)՝ հիմնէ եղէապետն դպրոցին (յւշդէա՝ ի Ատորին Իստաղիա) զնէր զաշխարհս իսկ ի զլիսովին իրրեւ յաւիտենական եւ անփոփոխ, եւ այնպէս եղեւ հայր Ամենաստուածութեան² (վարդապետութեանն՝ որ

¹ Σόφοι.

² Μεγαφύλασις.

³ Panthéisme.

զ[ն]ատուած եւ զաշխարհ մի ինչ համարի)։ Չիք, ասէք, ծագումն եւ անցումն իրաց կամ փոփոխումն կամ բազում իրք, այլ մի էութիւն անփոփոխական այս ինքն «ամենայն», կամ աշխարհ, եւ մին այն եւ աշխարհ է Լստուած։ Եւ ըստ այսմ մութեանն սկզբան՝ ամենեւին ել հակառակ բազմատուածութեան, բայց զտիեզերս դարձոյց յատուած, եւ ասէք զաստուծոյ թի ոչ սահմանաւոր է եւ ոչ անսահման, ոչ շարժուն եւ ոչ անշարժ, տակայն զամենայն ինչ կորէ յանդիման երեւեցուցանել եւ ամենայնի բաւական է, ամենայնիւ ինքն ինքեան հաւասար եւ ամենեւին կատարեալ, ձեւ նորա է գնդաձեւն կերպարանք։ — Ինքն Վսեմոփանէս եւ նորին աշակերտք Պարմենիդէս (800), Եւդե-տիդէս Եզրագանատացի (440), Օւենոն (460) եւ այլք՝ որք ըստ վարդապետին իւրեանց նայնպէս եւ ինքեանք վարժ էին բանա-տակողական արուեստիւ, զմարդկեղէն միտս եւեթ համարեցան աղբււր ճանաչելոյ զճշմարտութիւն, թէպէտ եւ չգտարեին եւս արանջել զսխալանայ նորա։

Եւ թիւ իմաստուէրն եւ համառա բարցական ասակք յիշատակաց նու-ցան յաջորդքս։ — 1. Կղէորուզոս Ղինդացի՝ «Բարւոք է պահել շափ»¹։ — 2. Պերիանդրոս Կորնթացի՝ «Յառաջագոյն խոկա զամենայնէ»։ — 3. Պիտատկոս Միտիդենացի՝ «Ծանիր զդէպ ժամ»,²։ — 4. Բիաս Պրիէ-նացի՝ «Բազմութիւնն խանգարիչ լինի գործոյ»։ — 5. Բաղէս Միդիաս-ցի՝ «Երաշխաւորութիւն անէ վիշապ ի վերայ»³։ — 6. Պիդոն Ղափեզ-մանացի՝ «Ծանիր զանձն»։ — 7. Սողոն Եթէնացի՝ «Ծի երբեք ասեմք զան զչափն»։

286

Փիլիսոփայութիւն (Յունաց յես Սոկրատայ։ — Սոկրատէս եւ Սոփիստքն։ Պատերազման Պեղապոնեոսացւոց եղծան զեղծան բարք (Յունաց։ Ընչասիրութիւն եւ անձնասիրութիւն հեղձուցն զարկուական մտածութիւնս նոցա. խորամանկութիւն եւ վայելչութիւն կենաց համարեցան զլուիք բարութեանց, եւ փոխանակ կրօնից եւ բարոյական մտաց՝ անց կաց փիլիսոփայութիւն ինչ որոց հիմն ստութիւն եւ խարէութիւն էր։ Ընդ քոզմ նորք կրթուս-թեան բազում անգամ սիրտ անազորոյն եւ զմեղակ կայր թաա քուցեալ, եւ առաւելութիւնն սրութեան մտաց եւ հանձնարոյ՝ զոր «Ղտափկեցի աղն», կոչէին՝ չկարէր առագուտանել զարտին անգականու-թիւն։ Օւ այս եղծումն բարոյից անին մանաւանդ յառաջ սոփիստքն՝ որք առ ալօք ինչ իմաստութիւն՝ հաստատեալ խարեարտար

¹ Մեզ յարժամ գտանկցես որքեմի՝ չա-
փով կերիկի. Առաւ. ԻԵ. 16։

² Ամենայն իրաց ժամանակ է. չաղմ. Ը. 6։

³ Երաշխաւորութիւն բազում սխ-

զեալս կորցա. Սկրտք ԻԲ. 24։ — Որքեմի,
եթէ լիմիցիս երաշխաւոր բարեկամք քու՝
մտանեցիք զանն քո թշուառ. Առաւ.
Ձ. 1։

սկզբանք՝ հանելին՝ ի զննում; եւ որոնային թէ գուցէ ինչ
 ճշմարտութիւն որ միշտ եւ առհասարակ նշնայիսի ճշմարտութիւն
 իցէ, եւ յայն անկախապէսն արուեստիւ խօսողութեան եւ վե-
 ճողութեան՝ զաւան իբրեւ ճշմարիտ կացութեան եւ զճշմարտա-
 թիւն ի մտաբերութիւն փոփոխել: Եւս ստիեալք, մանաւանդ Վար-
 գիս, Պրօփետարս, Լիպպիս եւ այլք եւս նշնայիսիք հրա-
 պօրեալ արկանէին վերիտաապրդան մեծատունս յիւրեանս, եւ
 մեծամեծ վաճառք ապին նոցա զնոց զուտ խնատութիւն իւ-
 րեանց, որով տէրութիւնն երթալ տակաւ հասանել ի կործա-
 նումն, եւս ստանին եւ հրապարակաւ կեանք դեղեալ ապակա-
 նէին ամենեւին ներքուստ ի ներքս: — (Եւթիմամ անց ի մէջ Սա-
 կրատէս այր Եթենացի, հան ի նոցանէ զգիմանն, եւ գրգեաց զա-
 թոց միտս զգայունս առ կրնս, առ բարոցս եւ առ իրաւունս որ-
 դարութեան ի սիրտս իւրոցն աշակերտելոց: Այլ եթէ ճարտարա-
 փորձ ինչ ճառիք յաթոռոյ վարդապետութեանն խօսելով, այլ
 հարցուածովք եւ նոցին պատասխանովք ի մէջ հրապարակաց,
 արտաքոյ կամ անդէն ի հանութս ձեռագիրացն ուսուցանէր Սա-
 կրատէս զբարոյական իմաստութիւն իւր՝ որոյ վախճան այս էր՝
 «Մանիր զանձն», Եւաջի յստակ մտաց նորա, եւ յանդիման տն-
 պաճոյճ եւ պիղարակեաց կենացն եւ բարոյական ազնուութեանն
 ըմբերանեալ կարկէին ստիեալքն եւ զային յարէին ի նա որք երի-
 տասորդք լի մեծամեծ ձրիք, որպիսիք էին Եղիբիազէս, Արիտիս
 եւ այլք բազումք: Քանզի զանկախն ձգէր առ նա ուսումնն նա-
 րա եւ հաւատարիմ կատարումն ամենայն քաղաքային պաշտուցն
 ոչ միայն ի քաղաքի այլ եւ ի պատերազմի, եւ զարմանալի
 վարդապետութիւնն՝ թէ միայն «յստակ եւ սուրբ ոգին», կարող է
 լինել հասնու յստակ ճշմարտութեան; եւ թէ բարք բարիք եւեթ
 ճանաչարհ նեւս ճշմարիտ երանութիւնն: Եւս ամենայն արքա-
 մեցոց զկծեցոց զնդուճացնապարծ եւ զանձնասէր ստիեալսն, եւ
 մատուցին զմեմնէ ամբաստանութիւն թէ մոլորեցուցանէ զմեմ-
 քին եւ ուսուցանէ ապաւաճս ոռուս, (քանզի ասէր նա թէ յա-
 վենայն իրս զհետ երթում ներքին ինչ աստուածեղէն բարբառոյ,
 ոգւոյ խիք¹): Իսկ Սոկրատէս արար ինչ ճառիւ պատասխանա-
 տութեան կցոյց ամառի դատաւորացն² զատութիւն ամբաս-
 տանութեան: Բայց փոխանակ ըստ սովորութեանն աշխարանօք
 եւ ճշիւք ինգրիւրոյ արձակումն՝ հան ի պլուխ զճառն տօնելով թէ
 տրմանի լիեալ իցէ լինելոյ անդամակից ի հրապարակական անդամն
 ի Պրիտանիանի (այս ինքն ձւր Պրիտանիանքն³, յազնոյքն ողիմ-
 պիական խաղուց եւ այլ եւս արք երախտաւորք՝ ի հասարակաց
 ծախուց ուտէին): Եւնդ այս զայրացան իմն դատաւորքն, եւ Սո-
 կրատէս փոքր իւրք տառաւրութեամբ քուէից դատապարտեցու-

1 Δαιμόνιον.

2 Ήλιόσται.

3 Յեւ լեռնագն էլ 205:

ի մահ: Օգուր ջանային ոմանք ի բարեխաւաց նորա: (մանաւանդ մեծատուն Լթենացին Արիստն) հաւանեցուցանել զնա զի փախիցէ շատ զայն Սոկրատէս յանձն, եւ ի խօսել անդ մեծամեծա զոգւոյն անմահութենէ (որպէս կայ ի Փեղանին Պղատոնի) ան արբ զուստին գեղոյն (300): Ինքն չեթող ինչ գրով, բայց նորին աշակերտ Պլատոն ի խօսան իւր՝ եղ զվարդապետութիւն իւր ի բերան Սոկրատայ:

Ի միջոյ անտի բազմամբոյ աշակերտացն Սոկրատայ՝ Պլատոն եւ Վսենոփոն՝ եւեթ պահեցին առաւելագոյն հաւատարմութեամբ զստուսին վարդապետին իւրեանց, որ Արիստիտղոս Արիստեացի, Եսաիօթենէս Լթենացի եւ այլք փոփոխեցին բազում յաւելումովք:

237

Ը. Պլատոն:— Պլատոն Լթենացի (ծն. 420, † 348) կրթեալ ի մանկութենէ՝ ետ զանձն՝ բանաստեղծութեան մինչեւ յարեցաւ ի Սոկրատ. իբրեւ յետ վախճանի նորա փախչէին այսր անդր աշակերտքն՝ զնաց Պլատոն ի Մեգարա Թ. անդ տեղեկացեալ հնազոյն փիլիսոփայութեանն՝ արտա Ճանապարհ եւ ի Ալեքենէ: յԱզիպատոս ի կայան արեւելեան իմաստութեան, ի Սագին Իսաղիա (ուրի Տարենտոն յարեցաւ ի Վթագորեանն՝ չորիպոս) եւ քննեաց զյանա ի Աիկիդիա. բայց ի Աիրակուսս հալածեալ յերկրուն Վիոնիսեայ բռնաւորէ վասն զգառաական Ճառից իւրոց, եւ վաճառակուր եւս լեալ յԱզինա՝ ապա փրկեալ ի ձեռն առն ուրումն կիւրենացւոյ՝ եկն յԼթէնս. միւսանգամ առ կրտինս՝ Վիոնիսեաւ կու շեցաւ ի Աիրակուսս, բայց զուր իմն լեալ ջանն կրթելոյ զՎիոնիսոմ՝ օգնականութեամբ մտադարձն Վիոնի եղբորորդւոյ նորա փախեաւ այսրէն յԼթէնս: Ըստ առաջի ընտիր եւ ժիր որերոց եւ մեկեաւոց (յորոց մի ոմն եւ Վեմոթենէս էր) յԷկադեմիայի Գեղ խօսել զճառս փիլիսոփայութեան իւրոյ՝ եւ յայն սակս աղանդն կամ դպրոցն իսկ նորա Էկադեմիա անուանեցաւ, եւ ինքն վասն բարձրագոյն տեղեանցն «աստուածեղէն», իսկ յորջորջեցաւ:

Օգուաջինն Պլատոն վարդապետութեամբն իւրով ջանաց «միաբանել իմն զերկապառակութիւնն ի մէջ Բնութեան եւ Ոգւոյ, ի մէջ գիտութեան աշխարհի եւ արձին», 3 Յամենայն համօրէն բովանդակածի նորա անդէն վաղվաղակի յտին դայ վարդապետութիւնն «Յեօլեանց», 4 իբրեւ բուն կէտ ծանոթութեան պղատոնական փիլիսոփայութեան: Յեօիլքն կամ աշխարհն Յեօլեանց են միայն իրք էականք եւ միայտնք, իսկ աշխարհն երեւութից կամ երեւոյթքն են փոփոխականքն եւ «եղականք», որ այն-

որէս համեմատին ընդ տեսլեանց՝ որպէս երեւոյթ իրիք առ էութիւն նորա, չճշմարիտն առ ճշմարիտն: Պատճառ ազատ՝ ամենայն «էականացն», եւ «եզականաց», է Լստուած «բարձրագոյն տեսիլն քան զամենայն տեսիլս», որ յայլ ամենայն տեսիլն կայ, եւ զայլ ամենայն տեսիլն բովանդակէ. եւ այսպէս երեւի առ Պղատոնի գոյութիւն «միոյ միայնոյ» բարձրեալ, ազատ, իմաստուն եւ արդարն Լստուծոյ՝ իբրեւ հոգւոյ: Եւ զՏեոխին Լստուծոյ յառաւելութեամբ «առանց միջնորդի» չմարթեն ըմբռնել միտքն մարդկեղէնք, այլ ի պատկերան նորա՝ այս ինքն ի Տեոխին ճշմարտութեան, բարութեանն եւ գեղեցկութեան. եւ յայն սակա իսկ ամենայն մասծութիւն եւ իղձք եւ գործ մարդոյն պարտի ի նոյնութեակոխել: Վրանդի հոգիք մարդկան յառաջագոյն յաշխարհն անդ Տեսլեանց էին եւ հասանին իմն միւսանգամ անդր՝ եթէ ի պանդխտութեանն ժամանակի ջանացին նմանել կենաց այնր աշխարհի՝ զարթուցանելով զսիշտական որ մնացեալ են առկաին ի նոսա ի յատակ կենաց անտի «յառաջգոյութեանն»,¹ իւրեանց: Իսկ եթէ երթայցէ ոգին զհետ ձգիչ զօրութեանն՝ որ յաստուածեղինէ անտի անջատեալ ասէ՝ զնա ի զգալի աշխարհն երեւութից, այնպէս զի նախասնծար առնիցէ գէշականն քան գէշականն, զերկրականն քան զյաւիտենականն, զբազմաւորն եւ զփոփոխումն շրջըման երեւութից՝ քան զմիութիւն տեսլեանցն աշխարհին, անկանի ի թշուառ իմն կեանս պառակտութեան եւ յածութեան, որ յետ մահուն առաւել եւս վատթարանայ. քանզի ոգին որ լլկեալ եւ ծանրացեալ իցէ զգալի աշխարհաւ՝ առաւել եւս ընկղմի ի չէական անդր եւ ի խոնարհագոյն մարմինս փոփոխի: Եւ յայն սակա իսկ կենաց մարդոյն վախճան համարի Պղատոն «զնմանութիւնն Լստուծոյ որչափ ինչ հնար է»². եւ զփիլեոփայութիւն սահմանէ «Դիօհիւմն մահու»³:

Ամենքէն վարդապետութիւնն Պղատոնի ամփոփի ի յաջորդ գլխաւոր յառաջագրութիւնս. 1. Աշխարհ ինչ տեսլեանց՝ որք ամփոփեալ իցեն իբրեւ ի մի կէտ՝ զնախաւոր ինչ աստուածեղէն՝ էութեամբ անհաս մարդկեղէն մտաց: — 2. Երեւելի ինչ աշխարհ ըստ պատկերի նմանութեան տեսլեանցն աշխարհի, այս ինքն զգալի աշխարհս որ յօրինեալ է միախառն՝ զնդաձեւ, բոլորաձեւ շարժմամբ, եւ ի կենդրոնի նորա շունչ ինչ իբրեւ ոգի նորա: — 3. Մարգն իբրեւ միջափայր եւ կենդրոն մահկանացու իրաց, որ ըստ ոգւոյն պատշաճի տեսլեանցն աշխարհի, եւ ըստ մարմնոյն՝ զգալի աշխարհիս, զարդարեալ Բանաւորութեամբ կամ Բանիւ,⁴ որ ճգնի առաջնորդել նմա ի վեր կոյս ընդ ճանապարհ առաքինութեան, եւ ունի նա զարձեալ կիրս եւ զգացուն ցանկութիւնս որ

¹ Πρόεξις.

² Μίληται θανάτου.

³ Ἐξομαίσεις τῶ θανάτου πρὸς τὸ οὐρανόν. ի Յիւրի:

⁴ Λόγος.

կենտ : Միայն որ երկուս մի զմեջ կիս գինտու ասն փիլիսոփայի ընտրե՝ եւ յաղագրութեամբ հանե թ գլուխ՝ հասանե նա յեւ 3000 ամաց թ հանգիստ թ բնակութեան աստուածոցն : Իսկ այլ ոգիքն զամենայն ժամանակս 10,000 ամաց ամաց փոփոխեալ շրջին թ մարմինս մարդոց կամ անասնոց ըստ իւրեանցն ընտրութեան : Նա աւանդիկ իցին եւս ամենք որ այնչափ ընկղմեալ թ զգալականս իցեն՝ զի եւ ոչ մարգկեղէն իսկ մարմին ընտրիցեն, այն՝ որոյ կազմածոն միայն կարալ է : Ազին խմածալ եւ զգալ զմիախառն միաբանութիւն աշխարհիս եւ նորագել զպղտորեալ յիշատակս տեսնանցն, որով եւեթ կարալ է ազին գառնալ պարէն յիւր աստուածեղէն սկիզբն : — Իսկ թ փիլիսոփայութեան փիլիսոփայութեան զհետ երթալ պաշտոն զդիւթագորայ : զի ուսուցանե թե ազիկ եւ ճշմարիտ աղերս թ մէջ նիւթայ եւ կերպարանայն եւ ուղայ, թ մէջ շարժականին, շարժելոյն եւ շարժչին է «Գաշնակաւորութիւն», 1, եւ այս միաբանութիւնն միախառն է «Գեղեցկութիւն», իսկ ամենեւին յասակագոյն երեւցուցուա՞ն գեղեցկութեան՝ է «Գրաւժաութիւն», եւ յայն սակս զնոյն վախճան՝ զոր փիլիսոփայութիւնն անի, անի եւ սա : Մոյն միախառն միաբանութիւն աշխարհի երեւի գարնեալ թ կենան ուղայն՝ իրրեւ «Վարք կամ բարք յասակք», եւ թ կենան մարգկան՝ իրրեւ «Կատարեալ տէրութիւն ինչ կամ քաղաքաւորութիւն» : Գլխաւոր մասութիւնն պղտորեալան քաղաքաւորութեանն է պոպիլիս ինչ : «Աստու եւ պաշտան է զյաւիանեալան օրէնս ճշմարտութեան, կատարելութեան եւ միախառն միաբանութեան այնպէս առ անել յարդիւնս թ վերայ բարոյական ազատութեան՝ որպէս արարիչն թ տիեզերս անեալ է գործով յարդիւնս», եւ այսմ յայնժամ մարթ եւ հետք է ընել՝ «յորժամ թագաւորքն՝ փիլիսոփայք (ըստ պղտորեալան մասց) ընկղմ եւ կամ փիլիսոփայքն՝ թագաւորք» : Իսկ յորինուած քաղաքաւորութեան պղտորեալ ըստ ամենայն ընդարձակութեանն՝ պիտէս անհնարին առ թ գործ է, որպէս ընկերական վարդապետութիւնք է աւարց մեաց : երկորին եւս «Կանհատական ազատութիւն», անդեալ արդանն յանձուի սահմանս : Իսկ պղտորեալ եւ ոչ յայն եհաս՝ զի հաւասար եւ հանգիստապախ զամենայն մարդիկ համարիցի, քանզի ընկալաւ զգեցեացն կարգ : — Թերեւս եւ ինքն պղտորեալ թ միտ առ կանհնարութիւն խորհրդոցն իւրոց, այնու՝ զի շուս յանձն յորինել օրինակ ինչ աւարցարգութեան, յորժամ ինդրէին թ նմանէ Արկադիացիքն եւ Կիւրենացիք :

Ի պղտորեալան փիլիսոփայութեանն չորք գլխաւոր ընթացք հնոյն փիլիսոփայութեան իրրեւ թ վառարանի անդ իւրեանց կան միաբանեալ : Միութիւնն Եղէտեանց՝ իրրեւ կերպարանք նիւթոյն, մշանքնաւոր հասունն Հերակլիանայ՝ իրրեւ նկարագիր նիւթոյն, «Միայն» Անարքազոյ՝ իրրեւ (անձնաւոր) պատճառ շարժման, Միախառն միաբանութիւնն Պիւթագորեայց՝ իրրեւ վախճան բարձրագոյն քան զամենայն : Բայց այս ամենայն գլխաւոր սկզբունք առ պղտորեալ թ բարձրագոյն ինչ եւ թ պոպտաւագոյն կերպարանս երեւին :

Սակայն պղտորեալ եւ թ բարձրութեան վերացեալ խորհրդոց իւրոց՝ չմոռացաւ զընտանին ճիգն ազգին իւրոց թ գեղեցկութիւն : եւ թ փիլիսոփայութեան անդ իւրում ինդրէ նա մանաւանդ զգեղեցկութիւնն, եւ փիլիսոփայութիւնն իսկ նորա է գործած ինչ արուեստի : եւ յայն սակս իսկ իրրեւ կամէրն զամենայն մասունս արուեստի եւ գիտութեան՝ զկրօնս, զքաղաքաւորութիւն, զհայրենաստուր աւանդութիւնն

1 'Apotheosis. 2 Socialisme.

եւ զապագայ փոքրացեալ մասերութիւնն ընդ միմեանս մարմնեալ ամբողջ փել ի մութիւն՝ եղեւ վարդապետութիւնն նորա թափաւ ի մութեանէ անտի որ սեղմեալ կապիցէ քիչ խոփապութիւն նորա ի մի ինչ բոլոր բովանդակ։ — Այլ ոչ պարզապէս Արիստոտելէս՝ որոյ գրեանն՝ թէպէտ եւ ըստ գեղեցկութեան սեզն յոյժ խոնարհագոյն քան զՊլատոնին եմ բոլոր լուսաւորութեամբն եւ սրութեամբ անյուշանէն վնասաւ որպէս եւ փիլիսոփայութիւնն սորա է առաջին արմատը բովանդակած ի պատմութեան փիլիսոփայութեան։

2. Արիստոտելէս։ — Ով վարդապետութիւնն զամենեւին ընդդիմակաց Պլատոնի՝ առաջնորդին «Տեսլականութեան»,¹ յօրինէ նորին աշակերտ Արիստոտելէս Սաադիրացի ի Մակեդոնիա (ծն. 384, † 322) որ եկաց առաջնորդ «Իրականութեան»,² Բղանդն կամ դպրոցն նորա անուանեալ կոչեցաւ Պերիպատետիկեան կամ Ղեմա կան, այնու զի ուսուցանէր Արիստոտելէս ճեմելով ընդ հովանւովքն Լիկիոնի յԱթէնս։ Ուր Պլատոն բարձրախորհուրդ եւ բանաստեղծական մտքն յաներեւոյթ վայրս տեղեանցն աշխարհի ելանէր, եւ զփիլիսոփայութիւնն համարէր միայն իրրեւ միջնորդ ի յատկել զմիտս եւ ջանալ ի բարձրագոյնսն եւ յերկնաստեղծական վերանայլոյ. նմին հակառակ Արիստոտելէս խուզիչ եւ «քննական»,³ մտքն կաց մնաց անդէն «յաշխարհի առաւ երեւութից», ընթանայր նա ի մասնաւորէ անտի՝ այս ինքն ի «Բնութենէ», եւ ի «Փորձոյ»,⁴ «յրնդհանրական», անգր, եւ վախճան փիլիսոփայութեան համարէր զճշմարտութիւնն յոր հասանիցէ զք ի ձեռն գիտութեան։ Բայտ ուրեմն՝ Տեսիլն որով սկսանի Պլատոն զքննութիւն իւր՝ է վերջ եւ կնիք կամ ծայր քննութեանն Արիստոտելէսի։ Ուր նա զտեսիլսն կամ զյաւիտենական կաղապարս կամ յառաջատիպ օրինակս իրաց դնէ իրրեւ ճշմարիտ էութիւնս իրացն այնոցիկ, եւ այնպէս տեսիլքն այնոցիկ անդէն յիւրեանս առանց կախելոյ զմասնաւորաց՝ ունին զիւրեանց էութիւն կամ գոյութիւն, Արիստոտելէս զնորին հակառակն ի մասնաւորս անդ զէութիւն իրացն դնէ եւ զընդհանրականն ի ձեռն մասնաւորացն միայն ցուցանէ։ Պլատոն ամբառնայ զանձն «ըստ բնութիւն ի վեր», եւ յերկնաստեղծ վայրաց ածի զյանդիմանական եւ զնիւթ փիլիսոփայութեան իւրոյ, ուր Արիստոտելէս արկանէ ընդ քննասէր մազք իւրովք զերկիր եւ զընութիւն եւ զամենայն ինչ որ ի նմա կամ ի վերայ նորա է, զամենայն նիւթս գիտութեան ածէ ի կարգ, եւ լուսաւոր աղխաղխեալ հաւաքմամբք՝ հանէ ընդհանրական օրէնս։ Ուստի Պլատոն եւ Արիստոտելէս դէմ ընդդէմ միմեանց յօրինեալ կազմն զերկուս մտաւոր մեծութիւնս հնոց ժամանակաց, յորոց երկոքին եւս բարձրագոյնք, հաւասար կարեւոր եւ զոյգ պատուական եւ մեծագին են. եւ են նոքա իրրեւ երկու բեւեռք կամ ընթացք ըստ որո ոչ անցին միտք խորհողք՝ ոչ ի հինան եւ ոչ ի նորս. եւ զնոքիմբք

1 Idéalisme. 2 Réalisme. 3 Critique. 4 Empiric. 5 Conclusion.

շրջերոց է միշտ ամենայն իսկ ճիգն գտնուելոյ զճշմարտութիւն՝ մարդկեղէն քննութեամբ¹ :

Բողանդակութիւն Բնադանցական յառաջադրութեանց նա-
րա են յաջորդքս: — 1. Բնենայն ինչ որ կայ՝ ի նիւթոյ եւ ի
կերպարանաց կայ, այս ինքն՝ յատաղձէ իմեքէ եւ ի յօրինիչ իմն
սկզբանէ: եւ զի նիւթն՝ որ անձամբ յանձնէ անխտիր է, եկեացէ
ի յօրինումն ի ձեռն կերպարանաց՝ հարկ է թէ գուցէ մեւս եւս
սկիզբն՝ այս ինքն շարժումն կամ պատճառ շարժիչ: — 2. Բայց
քանզի ամենայն ինչ որ արդեամբք գոյ՝ կարօտ է պատճառի իմեք
շարժիչ՝ եթէ չկամիցիմք անեզր ինչ կարգ շարժիչ պատճառաց
դնել՝ որով ապաքէն գիտութիւնն անհնարաւոր ինչ ընէր, հարկ
է զի իցէ տառաջին ինչ արձակ պատճառ՝ որ ինքն անշարժ յին-
քեան՝ զսահմանաւորան շարժիցէ: Եւ այս է Լատուած. ուստի Լա-
տուած է «ամենեւին գործօնութիւն», եւ յայն սակս ունի յին-
քեան յաւիտենական կենդանութիւն եւ բարութիւն եւ երանու-
թիւն: Բայց համեմատութեամբ առ աշխարհ չէ Լատուած արա-
րիչ նորա, այլ յաւիտենական շարժիչ յաւիտենակիցն աշխարհի,
վասն այսօրիկ եւ աշխարհս մշտնջենաւորակից է ընդ Լատուծոյ:
Բայց սակայն ոչ շարժէ նա զաշխարհս անդէն տառնց միջնորդի
ինքն ինքեամբ այլ ի ձեռն սահմանաւորն պատճառաց. ի պատ-
ճառաց աստի առաւել քան զամենայն մերձաւորագոյնք նմա՝ են
մարմինքն երկնաւորք՝ զորոց շրջանակօքն է Լատուած, եւ յայն
սակս իսկ արագագոյն քան զամենայն շրջըրջին, եւ միջնորդաւ
սոցա գործէ Լատուած ազդեցութիւն ի վերայ երկրի եւ որոց ի
վերայ նորա են: — 3. Իսկ ոգի մարդոյն, որ շարժիչն է մարմնոյն՝
այնու զի մարմինն չունի ամենեւին յինքենէ շարժումն՝ է ամբող-
ջացուցիչ մասն կամ կերպարանք՝ մարմնոյն. երկու իմն մասունս
ունի ոգին, մի՝ սնուցիչ ոգի, եւ մեւս՝ զգայուն ոգի. ինքն յինքեան
ոգին բաժանի յիմացութիւն կրական եւ ուշակալ զգայական
իրաց, եւ ի մեւս եւս յիմացութիւն գործօն եւ ուշակալ
ընդհանրականաց. վերջինն է գումարութիւն Յեպեանց, յաւիտե-
նական եւ անմահ որպէս զԼատուած, նա աւանիկ՝ ինքնին իսկ
մտածութիւնն Լատուծոյ է: Բայց որպէս աստատին յայտնի իսկ
երեւի՝ արիստոտելեան վարդապետութիւնն չթողու ամենեւին
տեղի անհատական անմահութեան ոգւոյ, քանզի գործօն իմա-
ցութիւնն այնու իմն անհատանայ, զի յանհատի անդ՝ զանհատա-
կան ճանաչումն, զուշ յիշատակի եւ զայլ եւս ինչ նոյնպիսիս առ-
նու ի կրական մահկանացու իմացութենէ անտի. ապա յորժամ

1 Եւսն սակս յերաւի ի վառիկանեան
որդաւորանն ի Հոսի՝ ի ճիւղաւ անդ Բա-
փայլի՝ որ է Դարոյն անկնայն, և գէ Գլա-
տան զմեւն իւր յերկինս իրեւ յաշխարհ
անդր տեղեանց իւրոց, ուր Արիստոտելէն

ցուցանէ զերկիր իրեւ զտղաւթէլ քննու-
թեանց իւրոց:

2 'Enlgyua.

3 'Enalixua.

տոսեղեպ՝ չափ եւ կռնոն մարգկեղէն անաքինութեամբ, ե ընտանիքն՝
 ար հաստատեալ կայ երիւք համեմատութեամբ կարգեղովք ի բնութե-
 նէ՝ այս ինքն առն՝ առ կին, ծնողաց՝ առ որդիս, տեսնն՝ առ ծառայն
 (գերին)։ Յընտանեաց կազմին առհմը, ի առհմից՝ տէրութիւնք կամ
 քաղաքք։ Վախճան ամենայն կատարելագոյն քաղաքաւորութեան կամ
 քաղաքային կարգաց ե երջանկութիւն ամենայն քաղաքացեաց, եւ
 քանզի այն երջանկութիւն յառաքինութեան հաստատեալ կայ՝ հարկ
 ե զի առաջին պարտք տէրութեանն իցէ ծնադտել քաղաքային առա-
 քինութիւնս։ Առ ի զարգանալոյ եւ յառաջագէմ լինելոյ տէրութեան
 կամ քաղաքի՝ հարկ ե զի շահ առանձինն ուրուք ուրուք՝ տացէ տեղի
 հասարակաց շահուն։ Բայց այնու իմն մանաւանդ նշանաւոր են գիրք քա-
 ղաքաւորութեանն Արիստոտելեայ, զի անցուցանէ անդէն փիլիսոփոսն
 ի հանդիսի զամենայն օրինակս քաղաքային առաջնորդութեան զԵռնաց
 եւ զանյաւնաց՝ ըստ առաւելութեանցն եւ ըստ թերութեանցն, եւ ապա
 զպատճառս կործանմանն նոցա ընծայեցուցանէ, եւ զհնարս պահպանու-
 թեանն ցուցանէ, եւ յետ այնորիկ կարգէ ըստ իւրոցն կարծեաց օրինակ
 ինչ առաջնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան հաստատեալ ի վերայ
 բանաւորութեան եւ փորձոյ, պահանջելով յառաջնորդաց անտի քա-
 ղաքաւորութեանն եւ ի քաղաքակցացն՝ առաքինութիւն զի յերկուց
 ծայրից ի «միջինն», յօժարեցին։ Եւ քաջ եւ լաւագոյն քան զամենայն
 օրինակս առաջնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան համարի զհառ-
 նումն օրինակաց առաջնորդութեան, այնպէս՝ զի առաւելագոյն զօրու-
 թիւնն կամ կշիռն իցէ ի ձեռս միջնոյ կարգի մարդկանն (այս ինքն՝ առ-
 մանադրական միահեծան տէրութիւն)։

Արիստոտելէս ի մեռանել իւրում՝ զԹէոփրաստէս (ծն. ի Ղեւրաս
 370) զմտերիմ քան զամենայն աշակերտան իւր կացոյց իւր յաջորդ ի Ա-
 կիոնին եւ ետ նա նմա զմեծ մատենադարանն իւր եւ զԺողովածոյս բնա-
 կան պատմութեան։ Պատմի թէ 500 գրութիւնքն Արիստոտելեայ ի
 Թէոփրաստեայ անցին ի ձեռս առն ուրումն ամենացւոյ, եւ սորա եւս
 ժառանգք թաղեցին զգրեանն՝ զի ապրեցուցենն ի ձեռաց թագաւորին
 Պերգամնացոյ որ հատեալ էր ի սէր գրոց, եւ թէ յետուս ուրեմն
 ի ժամանակն Սուղլայ գտան մատենանքն եւ սփռեցան։

Այլ եւս աշակերտք Սոկրատայ՝ Արիստիպպոս, Անտիսթենէս,
 Գիոգենէս եւ Աւկղիդէս։ — Սոկրատէս կացուցեալ էր իրրեւ
 վախճան բարոյական փիլիսոփայութեան իւրոյ «զերջանկութիւն»,
 եւ իրրեւ միջնորդ եւ ճանապարհ ի գոյն՝ զվարս «առաքինիս», եւ
 զջան առ նմանութիւն Աստուծոյ։ Իսկ ի ձեռս աշակերտաց նորա
 այս վարդապետութիւն երջանկութեան ան պլլ եւ պլլ կերպա-
 րանս։ — Մեծատուն եւ կրթեալ կենսաէրն Արիստիպպոս Ափ-
 րենացի՝ որում յաջողեալ էր արկանել զանձամբ զուգական վայ-
 ելութեամբ զմեծաշուք պատմութեանն եւ զխոշոր կրկնոցն փի-
 լիսոփայութեան, ուսուցանէր թէ ախորժական ազդմունք՝ գլխաւոր

學期第 7 次

第 4 次

第 4 次

լազոյն բարեկեցիկն փիլիսոփայութեան, եւ էր նորագոյն իմն իմն նիւթեան դպրոցին աղետական իմն կերպարանք։ Օւենոն (ՅՅԶ—ՅՅԷ) այր վաճառական Սիպրասի ի Սիւրիոնէ, եթող զգործ վաճառացն եւ ետ զանձն ի փիլիսոփայութիւն յԵթէնս։ Փիլիսոփայութիւն նորա՝ որ է խառնուրդ պղատանական եւ կիւնիկեան սկզբանց՝ անուանեցաւ Ստոյիկեան ի սրահէ անտի յԵթէնս յորում ուսուցանէր։ Ստոյիկեան փիլիսոփայութեան նոյն գործ առաջի կայր՝ որ ինչ եպիկուրեան փիլիսոփայութեանն, այս ինքն զերջանկութիւնն՝ հաստատեալ ի վերայ իմաստուն բաւականութեան՝ կացուցանել իրրեւ վախճան կենաց։ բայց յընթացս անդ քննութեան ի հակառակ միջնորդս եւ ճանապարհս եկն դպրոցն ստոյիկեան։ Վանդիլլա սոցա երջանկութիւն մարդոյն կայ “յոստուածամանութեանն”, եւ ի սոյն նմանութիւն հառանէ որ ընդ ճանապարհ “մեծատութեան”, նկատելով զաստուածեղէն եւ զմարդկեղէն իրս եւ բերելով ուղիղ վճիռ ի վերայ բարւոյ եւ չարի, եւ ընդ ճանապարհ “առաքինութեան”, վարուք որ իցէ միարան՝ բնութեան, ախրելով ամենայն ցանկութեանց եւ ախտից եւ “անբանաւորն շարժմանց”, եւ միարանելով զմարդկեղէն կամ ընդ բնութեան եւ բանաւորութեան։ Պարս եւ պատշաճ էր ստոյիկեան իմաստնոյ տանել պատահարաց փոփոխմանց կենացս, ուրախութեան եւ ցաւոյ, աջողութեան եւ չաջողութեան հաւասար մտք։ քանզի ամենայն ինչ՝ արտաքնով իւր յաւիտենական “հարկաւ բնութեան”, կամ բախտաբաշխ հրամանաւ ի սկզբանէ ճշդիւ յառաջադոյն սահմանեալ կայ, եւ ոգորելն իսկ ընդդէմ անհրաժեշտ իրաց՝ չէ միտքան եւ համեմատ բնութեան։ անդէն յառաջին համազմանս անդ աշխարհի արկեալ կայ սերմն թաւ ամենայն երեւոյթս վասն մշանջնաւորն ժամանակաց, այնպէս զի ամենայն որ ինչ լեալ է՝ զհարկ ամենայն անցից իւրոց անդէն յինքեան բարձեալ բերէ։ Օւանձնապանութիւն չհամարէին յանցանս Ստոյիկեանցն (հակառակ Պլութարքոսի եւ Պլատոնի՝ որ չհամարին արժան պաշտպանին՝ այս ինքն ոգւոյն՝ մինչ չեւ կոչեցեալ յԵստուծոյ՝ անհրաման թողուլ զմարմինն՝ որ ի նորա պահպանութիւն աւանդեալ է)։ Ի Փիլսկեան փիլիսոփայութեան ուսուցանէին թէ յառաջ քան զընաւ կայր նախաւոր ինչ նիւթ (կթեր) եւ նախաւոր միտք (շուր) խառն ընդ միմեանս իրրեւ արարիչ եւ շարժիչ եւ կենդանացուցիչ օրէնք բնութեան (Օւելս), բայց անկերպարան։ այս եթերական = հրեղէն մտաւոր եւ կամաւոր էութիւն յիւրմէ գոյացութենէ արար զերեւելի աշխարհս, եւ վարէ եւ շարժէ զնա, եւ “հրապրեցութեամբ աշխարհի”, միւսանգամ տունլոց է յինքն։

Բայց յառաջ եւս քան զայս վերջին դպրոցս՝ վաղ իսկ Պլատոնիւ եւ Երիստոտելեաւ բովանդակեալ էր ապարկել տեսութեան

յունական մասը, այնպէս՝ զի վերջին անգամը եւ բովանդակածը (Յունաց՝ կամ կրկնումն կամ այլափոխութիւն եւ կամ խառնումն առաջնոցն փոխափայտութեան են ։

Եւս է մեծ եւ յաղթ ծնունդն ազատ տեսութեանն (Յունաց եւ մի միայն գեղեցիկ յիշատակարան գորութեան մարդկեղէն բանաստորութեանն թողլոյ ինքն ինքեան¹ ։ Արպէս խառնութիւն մալորութեանն ի նմա՝ վկայութիւն կարեւորութեանն աստուածեղէն յայտնութեանն է, եւ յատկութիւն ճշմարտութեանն՝ վկայութիւն ստուգութեան այնք յայտնութեան, նոյնպէս երկոցին՝ են պատրաստութիւն ընդունելութեան արաւ ։ — Ինչպէս եւ կրեաց փոխափայտութիւնն յունական՝ հակառակութիւն ի յունական բազմաստուածութենէն, բոլոր առանց պարտելոյ ի նմանէ՝ ընթացաւ յառաջագէտ ընդ ճանապարհ ազգան ընթացեան մինչեւ ցրարձունս մենաստուածութեանն² ։ Եւ քանզի մենաստուածութիւնն փոխափայտութեան ոչ ի բազմաստուածութենէ հեթանոսական ժողովրդեանն կրօնից եկն եւ յառաջ շմարթի ճշդիւ հեթանոսական զայն փոխափայտութիւն անուանել ։ այլ նմին հակառակ՝ արժան եւ իրաւ է ողջունել զնա իբրեւ յառաջարանութիւն Վրիստոնէութեան ։ զի մինչ զեռ փոխափայտութիւնն այն խախտէր զհիմնաւ բազմաստուածեան հաւանոց ժողովրդեան՝ յանդէսս նպատակէր ի շինուած յաղթողական կամարացն՝ որովք տօնէր Եւտարանն զնաւախտին մօին իւրոյ ի մէջ մարդկութեանս ։ Մարթ էր այնուհետեւ ընդ մասնութեանն թէ «մի Եւստուած եւ Հայր մարդկան», կայ՝ աղիւել զմեւս եւս մասնութիւն՝ վասն «միութեան մարդկեղէն ազգի», եւ յայն ստի վաստակեցին նոքա վասն Եւտարանին սիրոյ Հորն երկնաւորի, առնել միանգամ ամենեւին զբոլ բազմահերձ պատկառութեան միոյ մարդկեղէն ազգի յանթիւ ազգաւորութիւնս հակառակեալս միմեանց հանդերձ անհմային աստուածովքն իւրեանց ։

Եւսջի կայ այսուհետեւ պատմութիւն մակեդոնական պետութեանն՝ յորոյ ընթացան երեւի յայտնի կոչումն՝ յոր կոչեաց զնա աստուածեղէն տեսութիւնն ի կարգի անդ տիեզերական պատմութեան ։ այս ինքն՝ զհրահանգան զայնասիկ՝ զմտաւոր պատարասութիւնն Եւտարանին՝ տարածանել առնել հասարակաց ստացուած (Յունաց եւ Ենդունաց, որպէս յիտ այնորիկ՝ եւ յայտնութիւնն Հրէից ընկեց էր ստացուած առհասարակ՝ Հրէից եւ հեթանոսաց ։

¹ 184 Վերագի Հրաթ 75, 2 Monothéisme.

Առանին կեանք Աթենացւոյ 1:

Իսկով մինչ չեւ թողեալ զՅոյնս՝ գիտեցուք եւ զառանին կեանս նոցա ի վերայ Աթենացւոյն:

Ինչ պիտի ընդ առաւան ի խօսել հաւուն գային շինակաւքն հինցուցս ի բերան առեալ ի քաղաք անդր բերեալ կերակուրս: Անգէն ի նմին ժամանակի բացեալ լինէին արուեստանոցք մեծաւ աղմկաւ, եւ փողոցք եւ հրապարակք լի լինէին մարդկաւ: Կէսք ի նոցանէ երթային ի սովորական գործան եւ կէսք ցրուէին գունդ գունդ յայլ եւ այլ առեանս նստել ի դատաստան: Ժողովուրդն ուտէր երկիրս յաւաւրն, իսկ աղնուագայնքն մի եւեթ ընթրիս ուտէին, բազումք սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմուտս արեւու: յեւ միջօրեի ննջէին սակաւիկ մի: Իսկ ի միջոցի ժամանակացն այնոցիկ, յառաւօտան՝ յառաջ քան զհասարակոր եւ երիկունս մինչ չեւ առեալ կերակուր՝ չորէին զարմալք Իդիսաս գեաղ կամ շուրջ զքաղաքան՝ ուր օդն սուրբ էր եւ գեղեցիկ նայեացքն: Բայց տեղին բազմամարդի քան զամենայն՝ էր հրապարակն վաճառաց: Անդ բազում անգամ լինէին ժողովք ժողովրդեան, անդ էր եւ Պրիտանիոնն եւ առեանն առաջին իշխանաց, եւ կային ի հրապարակի անդ շուրջանակի կրպակք, վաճառանոցք իւղեփեցաց, արուեստանոցք ուկերչաց եւ հաւնութք վարսավիրացից եւ այլոց եւս ճարտարութեանց տեղիք, եւ ի նմին վայրի ժողովեալ կային քննասերքն եւ շաւիսք եւ դատարկանձուք, որ զօրն ցերեկ խօսէին համար զքաղաքային ինչ գիտաց եւ կամ քրքրէին եւ ծիծաղէին զարմալք ամայք, որ ամենեցուն իբրեւ ի կատակս ըսալ էին: Բազումք ի քաղաքացեաց, որոց արտաքայ քան զքաղաքն կալուանք էին՝ երթային անդր երիվարաւ պգունն եւ հրամանս ապին գերեացն, եւ բազում անգամ դառնային ընդ երեկս: Որս եւ մրցակուն հրահանգք մարմնոյ՝ զբօսանք իմն էին Աթենացւոյ: Չանցանէր որ առանց բաղանեաց, եւ ըստ յաճախ սովորութեան երթային ի բաղանիս յառաջ քան զգլխաւոր կերակուրն, իսկ մեծաւորնք ունէին բաղանիս անգէն ի առնա իւրեանց, ուր աղքատքն՝ գնային ի հասարակաց լուսիս, որ ձմերոյնի ապաւեն եւս էր նոցա յերեսաց ցրոյն: Սեւ բաղանեաց ազա օծանէին անուշահամ իւղովք:

Հանդերձ առն աթենացւոյ էր վառուակ ինչ առանց լեզանեաց՝ որ հասանէր մինչեւ ցարունն, եւ ի վերայ նորտ արկանէին կրկնոց ինչ սպիտակ յասուէ, որ իբրեւ աղանդեր՝ լուացեալ սպիտակացուցանէին զնա կաւնաւ: Ընդարար գիտէին Յոյնք զարկանեղն զայն աղուակութեամբ իմն եւ գեղեցիկ անել զանձամբ, եւ ոչ գոյնն արուեստ զիրան համարէին, մինչեւ արժան համարել Պղուտարքեոյ յիշել գովութեամբ զՊերիկլէոյ թէ գեղեցիկս իմն զայն արկանէր: Մեծամեծացն առաւել հանց էր հանգերձ ներկածոյ, մանաւանդ կարմիրն, ծիրանին եւ մանուշակագոյնն: Չմերայնի ագանէին խոշոր ամզանս սարգիացիս լցեալս բամբակաւ: Հանդերձք ծաղկեայք միայն վասն գից եւ հանգիսական խաղաղաց ի բեմին եւ վասն վատանուն եւ վատանշան մարդկան էին:

Կանպք յԱթենս ներկանէին թուիս զյօնան եւ սպիտակ խառնեալ ընդ սնգուրի ծարրէին զոյտան: Հիւսէին ծաղիկս ընդ վարան իւրեանց եւ ցանէին փոշի գեղին զգլխով: Արկանեղի ինչ ասուեայ ա-

1 Ամփոփեալ ի Բարթոլոմայ՝ ճանապարհորդութեան Արտուրս Անգլոստոյ յԵրազու-

աւանց թեզանեաց եւ կարանի արկանէին զանձամբ մինչեւ յգարշապարս, որ ճարամանդաւ իւիք հաստատեալ էր ի վերայ միոյ յուսոցն, եւ լայն ինչ կամարաւ ամփոփեալ զլանջօք: յայնր վերայ ագանէին բաճկանակ մի ամենեւին կարճ թեզանեօք, եւ յելանելն արտաքս ի տանէ արկանէին մեւս եւս վերարկու զուսովք իւրեանց եւ քող զգլխով: Ազգի ազգի հիւրք վարսից էին կանանցն աթենացւոց, եւ նոցին պէսպէս անուանը: Իսկ արք նմին հակառակ կարէին զհերսն կարճ եւ չէր ամենեւին նոցա սովորութիւն յօրինել զցումս: Ի տօնս միայն կապէին պատկոծողկանց ի հերսն, նա աւանիկ եւ բազումք յառաջնորդաց անոռի քաղաքին թեթեւ պսակս ոսկիս սովոր էին կապել ի գլուխս: Օծանէին Աթենացիք ի ժամ խրախուժեանց, պատարագաց, հարստեանց եւ այլոց եւս տօնից, իսկ զեղիքն զամենայն օր: Յօրինէին իւղաթուրմ եւ զգահայս եւ զկահ տանն: Բազմաց վասն իւրաքանչիւր մասանց մարմնոյ՝ ոտից, ձեռաց, յօնաց, վարսից եւ պարանոցի էր սւրջն եւզ օծութեան: Եւ աստմանց եւս գեղ չէր ինչ անծանօթ կանանցն աթենացւոց: Ասպէին քոյուս մարգարտեզէնս, գինդս ոսկիս եւ օզս ազամանդեայս: Բայց սակայն շանկանէին կանայք յակն յԱթէնս, այլ էին նոքա բնակեալ ի միում կողման տանն, յոր չէր համարձակ առն օտարի մասնել: Ի ժողովս արանց ոչ երեւէին, եւ ի գերեաց՝ աղախինք սպասաւորէին նոցա: Այլ յԱթէնս եւ բազմութիւն կանանց շկթելոց, որ ի բարեկեցիկ աշխարհաց փգրուն Ասիայ մանաւանդ ի Միդեանոյ անգր եկեալ գործեցին ապականութիւն բարուց Աթենացւոցն:

(Նորժամ ծնանէր ուսար ի տան առն աթենացւոյ՝ կախէին արտաքս պսակ ի ձիթենւոյ, ապա թէ գուսար՝ կախէին ոստայն: մին՝ նշանակ մշակութեան էր եւ մեւան ժրութեան կանանց: Մանուկն նորածին ընէր եղեալ առ օտս հօրն՝ առ ի նշանակելոյ թէ ունի նա իրաւունս ի վերայ կենաց եւ մահու որդւոյն: Եթէ ամբառնայր զնա ի վեր հայրն՝ նշանակ էր թէ կամի սնուցանել զնա, ապա թէ ոչ՝ արկանէին ի բաց զմանուկն: այլ պա գուն ուրեք գիպէր ի կրթեալ ժամանակս Աթենացւոցն: Յաւաւրն եւթներորդի կամ ի ասաներորդի առնէր կոչունս հայրն՝ ամենայն ազգականացն, եւ ի կոչունս անդ անուն կոչէր մանկանն, բայց գուն ուրեք ըստ հօրն անուան: այլ ընտրէին մանաւանդ զանուն միոյ ուրուք յերեւելեաց նախնեաց նորա, եւ վասն ճշդիւն ընտրելոյ յաւելուին ի վերայ թէ ժյր որդի իցէ, որպիսի ինչ՝ Ախման Միդեանոցեայ: Ի մէջ առաջին եւ երրորդ ամի հասակի մանկանն ապին գրել զնա ի գիւանի ուրեք՝ զի կարիցեն ցուցանել զնա քաղաքացի քաղաքին Աթենացւոց՝ որ պատիւ մեծ համարեալ էր: եւ ի գրելն պարս եւ պատշաճ էր հօրն եւ մօրն երդմամբ հաստատել թէ որդի առն աթենացւոյ եւ կնաջ աթենացւոյ է մանուկն յօրինաւոր ամուսնութենէ: — Առջ իսկ սկիզբն առնային հրահանգք մանկանն: մի ամի ի մասախարժ եւ ի հաւատարիմ գերեաց ընէր կարգեալ ի հոգաբարձութիւն նորա, եւ նա աւանէր զնա ի վարժոց հասարակաց՝ յուսումն կրթութեան մարմնոյ, երաժշտութեան եւ յետ այնորիկ մի ըստ միջոց: Եւթներորդեորդ ամի հասակին գրեալ ընէր պատանեակն ի զինուորութիւն, ի փոքր ինչ մեհենի ի մէջ նախրական բազնացն երդմնի լեալ քաղութեամբ տալ պատերազմ, շթողուլ զիւր տեղին, եւ մեռանել ի վերայ հայրենի աշխարհին՝ թէ այնպէս ինչ պիտոյ ընիցի: Եւս 20 տմաց հասակի համարձակ էր նմա մտանել ի ժողովս ժողովրդեան եւ առնուլ պատիւ պաշտաման ի տէրութեանն:

Պատրանք իմ մուրեցուցիչք էին երիտասարդացն Աթենացոց՝ խաղք, անշափ մրցութիւնք, անհնարին ծախք վասն երիվարաց եւ շանց։ Բազումք վասնէին զհայրենի ժառանգութիւն իւրեանց միայն վասն մեծաշուք կառաց լծելոց, որովք փութային առնուլ յաղթութիւն յարշաւանս կառացն։

Եւ յիշել կառօք յԱթէնս չէր այնպէս սովորութիւն ժամանակս բազումս. մեծամեծքն եւս երթային հետիոտս, եւ նշանակ անսովորական իմն գրգռութեան էր՝ եթէ կառօք դէ կամ գեապակօք երեւէր։ Բայց ակարքն ասնէին զհեռ իւրեանց զփ ի գերեացն ամոռով իւրք ծալելով, զի ի հրապարակի կամ այլուր կարիցեն նստել. արքն ասնէին միշտ գաւազան ի ձեռս իւրեանց, եւ կանայք ապին ունել հովանոցակ զգլխով։ Իսկ գիշերի երթային գերեօք ամամբք ջահ ի ձեռին, ապա թէ ոչ լինէին տեւազերծ ի ստահակաց, որպէս ստէպ գէպ լինէր։

Ի փողոցս Աթենացոց լի էր ամենայն ինչ աղմկաւ, ժողովուրդն վարէր մզէր պար անդր, քարոզքն աղաղակելով ապին պատուէրս կամ ծանուցանէին ինչ, մուրականք խափանէին զանցաւորսն։ Հեծեալք, սպլորդք, ջրաւորք, ձեռագէտք կահիւն իւրեանց բաւական էին խոչ իմն եւ խուփ ի վերայ ճանապարհացն լինել։ Եւ խաղալիքն եւ որք զբարակսն ուսեալս կարուեցուցանէին՝ այնպէս խնուին զանցսն մինչեւ հազիւ մարթել անցանել ընդ այն։ Գլխաւոր պահակն ի հրապարակի անդ վաճառացն՝ էր ի Սկիւթացոց անաի, որք այնպէս խեցբեկ զայն լեզու խոսէին՝ մինչեւ լսելեացն լի լինել ծաղու, որք եւ էին քաջք ի գինւոջ։

Ար վէրսն առեալ էին ի պատերազմի, եւ աղքատքն ի քաղաքացեաց որ վասն ծերութեան չէին բաւական յաշխատութիւն, առնուին օր ըստ օրէ տուրս ի հասարակաց արկեզէ։ Յամնագլուխս յօրինէին մեծատունքն սեղան ի կիցս ճանապարհացն ի պատիւ Հեկատեայ։ Ռամկավարքն որպիսի Պերիկլէս եւ Աղկիբիադէս՝ հրաւիրէին երբեմն եւ զամենայն իսկ զժողովուրդն ի հաց ի հարիւրդուարական զոհն Հեկատեայ։

Տունքն յԱթէնս իբրեւ 10,000 թուով՝ որոց մեծ մասն աննշանաւոր իմն էին, երկձեղումնեայք էին, վերին գոտիոնն վասն կանանց եւ խոնարհագոյնն՝ վասն արանց։ Պատուհանքն՝ կամ ծակք դատարկք էին եւ կամ արկեալ առագաստ առաջի, ասնիքն հարթ՝ մինչեւ ճեմել ի վերայ նոցա։ Բազում տունք ի տանց ունէին ի թիկանց դրախտս, եւ բազումք գաւիթ ինչ առաջի՝ ընդ որ ուղղորդ հասանէր դէ ի դուռն ասնն։ Բայց բուն ճարտարագործ շինուածքն՝ մեհենիցն եւ հասարակաց շինուածոց կազմածքն էին. սակայն առ սակաւ սակաւ սկսան եւ առաջնորդք տէրութեանն յօրինել ապարանս գեղեցիկս։

Տունք մեծատանցն զարդարեալ էին ի ներքուստ մեծաւ փառաւորութեամբ, քանզի մեծատունք առնէին անհնարին ծախս վասն գեղեցիկ կահու։ Սենեակք նոցա էին նկարեալ ճամօք, ճաշտանդին նոցա էր ծածկեալ օթոցիւք, եւ սեղանքն՝ եւ գահայք էին ի մայր կամ յեղեւին փայտէ, առ ոմանց պատեալ եւս ոսկիապատ կամ արծաթապատ եւ կամ փղոսկրով, բազում անգամ եւ ամենեւին իսկ փղոսկրեայ օտիւք. եւ այն ամենայն արձակէր երիկունն առ լուսով ճրագացն՝ շողիւնս։ Աթոռք նոցա յօրինէին ի Թեսաղիա, օթոցք անկողնոցն լցեալք փետրովք՝ ի կորնթոս, բարձք՝ ի կարքեդոն։ Իսկ վերին օթոցք անկողնոյն էին ծածկոյթ ինչ ծիրանի որոյ անհնարին գինք էին։ Առագաստք

տանցն ամենեւին ի նաւր Նիւթոյ, եւ օթոցքն ի Բաբիլոնէ ցուցանէին նկարեալ զՊարսիկս ի հանգերէս մաշկեղէնս, եւ գազանս առաւարեականս : — Յորմէ հետէ Աղէիթիագէտն ծիրանի առաքատիւք նաւացն եւ վահանաւն ի փղոսկրէ եւ յոսկւոյ՝ եւ օրինակ բարեկեցութեան ի պատերազմի, նմանել սկսան նմա եւ մեծատունքն : Ապա յաղաղաշուք կամ գահոյք ի նաւս կախեալք փակովք : Նա եւ անգէն ի նաւսն վարէին երբեմն ջերմ բաղանեօք, եւ ամանք ի զօրավարաց սրընգահարս եւ եւ քնարահարս եւ վարձակս կարգաւիշս տանէին ընդ իւրեանս :

Աերակուր Աթենացոցն ըստ յաճախ սովորութեան չէր որդորդաւորութեամբ, բայց ի սեղանս մեծատանցն էր փառաւորութիւն՝ սրպէս ի Աիկիդիա եւ ի Սաթրին Իտալիա եւ յետոյ ի Հռոմ : Անօթք ոսկեղէնք եւ արծաթեղէնք ընդերուդեալք բազում անգամ ախամբք պատուակաւոր փայլեալ շողային ի վերայ սեղանոյն եւ ի վերայ մօտակայ սպասարանի սեղանոյն, բազմութիւն եւ պլլ եւ պլլ գունակք համագումացն յայտ առնեն զառաւել ճարտարութենէ խոհակերութեանն : — Զծովագալլ եւ զերեղէս ձկանց զգլխան եւեթ ուտէին, եւ զբիւնոս ձկան զլանդան եւ զկզաձկան զթամբան, եւ զպլլ մատուցան թռչունին կերակուր գերեացն : Չկունս յաղեալս եւ ապխտեալս, ապա կեալս ձիթով ուտէին մեծաւ ախորժութեամբ : Եւ առհասարակ իմ վարէին Աթենացիք գեղեցիկ եւ յատակ իւղովն ձիթենեաց՝ որով ցոյսօր երեւեղէ Եւստիկէաստան՝ յամենայն կերակուրս իւրեանց : յաղէին զձիթապառլան արկեալ յաղաղութ : Խեցգետինք, խեցեմորթք, գլխաձեւ ձկունք եւ ստրէք էին ազնիւք ի կերակուր : Եւ ապա նոցա ծովն Եւքսինոս բազմութիւն յոյժ ձկանց առ յաղել : Տային ածել խնձոր յԵւրիայ, արմու ի Փիւնիկաստանէ, սերկեւիլ ի Աորընթոսէ, նուշ երեւեղ ի Նաքսոս կղզւոյ : Միրգք Աստիկէաստանի ամենեւին քաղցր էին, եւ թուզն որ աստի ելանէր՝ երթալ ցամաքեալ մինչեւ ցտեղան թագաւորին Պարսից : Սկիզբն լինէր սեղանոյ ի խեցեմորթից եւ ի ձուոց, ապա գային ամիճք, պքեացք խողենի, լեարգ վայրենի խաղի, գլուխ գառանց, թռչունք ի տապակէ ջերմալորմ : Երկրորդ կարգ կերակրոց էր օրս երեաց եւ ձկունք գոյզեփուտք, եւ յեռուստ միրգք : Քաբարք եւ պղպուսաք էին ազգի ազգի յոյժ : Զբազմաց ի ձկանցն հանեալ զողնայաթ՝ ըստին պէսպէս համեմանօք : Բազում ազգք էին գինւոյ, բայց մեծագին քան զամենայն՝ Գիացոցն : Իսկ արուեստն նենգելոյ խառնամբ սովորական իմն էր վաճառականացն գինւոյ :

(Նոյնք եւս ոչ նստէին առ սեղանոյն՝ պլլ ընկողմանէին ի վերոյ բարձիցն : յայն սակս եւ սեղանքն առաջի նոցա ցածագոյնք էին : Իւրաքանչիւր ի բազմականացն ունէր ի թիկանց իւրոց գերի մի ի գերեաց՝ ծառայել նմա, զոր եւ առաքէր երբեմն տանել զմասն ինչ ի կերակրոց անտի առ մի ոմն ի բարեկամաց իւրոց, քանզի պարզէս իսկ համարակութիւն էր հիւրոցն : Յորժամ սեղանք ուրախութեան լինէին՝ ընտրէին վիճակաւ թագաւոր մի սեղանոյն պինսիկ (սաճարապետ) որ առաջնորդէր ամենայնի, կարգէր օրէնս ըմպելեաց, եւ երբեմն՝ եթէ յոյժ սակաւք ըմպէր՝ հեղուին զգինին ի գլուխն : Բազում անգամ լինէին եւ նուէրք ըմպելեաց վասն գից, եւ ապա լուսոցումն ձեռաց : Յետ լուսոցմանն անգէն յաճախէին եւ երգք ուրախութեան, եւ բազում անգամ չղէր քնարն, զի իւրաքանչիւր քր ի հիւրոց անտի երգ ինչ ածիցէ նովա : Արընգահարք, կարգաւիշք եւ առեղծուանք եւ պլլ եւս նոյնպիսիք զբազեցուցանէին զնոսա : Տային ածել եւ ձեռնածուս՝ որ երթալ

յափսիթերս կանգնեալ զոսան ի վեր, կամ փչէին հուր ի բերանոյ, եւ պլ եւս ինչ նոյնպիսի պատրանս երեւցուցանէին:

1) Եւթատուքն զի մի մենութեամբն ձանձրացին յորժամ ի տան անդ իւրեանց միայն ուտիցեն (քանզի կանանցն նոցա եւ մանկանց չէր համարձակ ուտել ի միասին), ունէին սահմանեալ սեղանակիցս՝¹ որոց պարտ էր ի գէպ ժամուն դալ եւ զքօսուցանել զկոչնաւորն: Եւ զի արք աղքատք մանաւանդ ապին զանձինս յայն գործ՝ յայն սակս բազում անգամ լինէին նոքա ի ծողը եւ ի կտակ կոչնաւորանն եւ բարեկամաց նորա, բայց ազատութիւնն ուտելոյ յամենալից սեղանոյ անախ համարեալ էր նոցա ընդ այնր հատուցումն: Եւ մեծ քան եւ արուեստ այն էր նոցա՝ սուտակասպասութեամբք եւ բերք եւ ազգի ազգի իրօք ընդ միտ մասնել մեծատանն: — Բազումք ունէին առ զքօսանս՝ եւ շուն, կապիկ, սիկեղացի աղաւնեակ, փասիան եւ սիրամարգ՝ որ էր մեծագին յոյժ:

Իւրաքանչիւր ի բազմամբսի գերեաց կամ ծառայից անախ զոր աթեւնացի պրուներ՝ սպաս սահմանեալ էր: Ոմ արբեր քնէր զսեղանն, մեւս ոմ զանօթն, զճրագակալն եւ զպլ եւս նոյնպիսիս: Ոմ գնող, ոմ խոհակեր, ոմ ծաղարար, ոմ հացեփեաց, եւ պսպէս մի ըստ միորէ: Իսկ ի շէնսն՝ հովուէին, մշակէին, որսային երէ կամ ձկուս: Փոյթ առնէին կայտառութեան գերեացն. ունէին եւ թուխ եւս գերիս՝ զոր մեծաց գնոց իսկ գնէին: Եւթամեծքն յելանելն ի տանէ՝ սիրէին սանել զհեռ՝ երկուս ի գերեացն ի հանդերձս նորա, եւ կանայքն՝ նաժիշտս ի գերեաց: Գերի մի յայտպիսի գերեաց էր գնոց՝ 12 մասի (70 փոր.), իսկ գերի՝ որ գիտէր ինչ ձեռագործ կամ արուեստ՝ արժէր 5 — 6 մաս: Չէր ինչ անսովորական լինել ի տան միում 50 գերեաց: Մեծատուքն աւելի եւս ունէին. նա եւ աղքատագոյնք իսկ ի քաղաքացեացն սովոր էին ունել գերի մի: Իսկ որ կարի աղքատք էին՝ նոցա կինն եւ որդիքն վճարէին զառանին գործս տանն: Համեմատութիւն թուոյ ազաւացն առ գերեաց յԱտտիկէաստանի՝ էր իբրեւ 1 առ 3: Ի հանգիսէ անախ որ սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն Աղեքսանդրի եղեւ՝ յայտ է թէ բնակիչք Ատտիկէոյ յոյնժամ աւելի քան 4500,000 էին, յորոց 130,000՝ ազատքն էին, եւ 400,000 գերիք: Երանի թէ Յոյնք որոց այնչափ սիրելի էր ազատութիւն՝ շնորհէին եւ պլոց զայն ազնուական բարութիւն՝ զոր միայն քրիստոնէութիւնն յետոյ դարձոյց նոցա իբրեւ բնածին ստացուած նոցա:

Վանդի աւերութիւնն Աթենացւոց՝ երախաւորացն կանգնէր անդրի հրապարակաւ, յայն սակս սկսաւ ամենայն մարդ որ բաւական ինչս ունէր՝ կանգնել իւր անդրի յիշատակի: Եւ ի կտակսն՝ իւրեանց ժառանգացն պարտս ի վերոյ կապէին՝ կանգնել նոցա անդրիս: Սակայն եւ յայտմ եւս անցին ըստ չափ, զի ոմանք յանդրեացն երկուց տաղանդաց (իբր 4000 փոր.) գինք էին: Ջարդս ոսկիս եւ արծաթիս թաղէին ընդ վախճանելոցն, եւ զածիւնն երբեմն դնէին ոսկի սափորով, յայն սակս յաւախեալ էին եւ գերեզմանակրկիտք: Ջառնէ ումքէ աթենացւոյ պատմի եւ զուսնսն եւս եւ զպաղաղս թաղել մեծաշուք, եւ վասն նոցա առնել հաց եւ կանգնել նոցա յիշատակարանս հանդերձ գրով: Թերեւս վասն ծաղը առնելոյ զամենայն իսկ յիշատակարանս անդրեաց:

¹ Παροιστοι, հացխաւիք:

Ի ՀԱՐԱՆՈՅ լերանցն երկայնելոց յԱդրիական ծովէ մինչեւ ցԼաքսինոս ծով՝ որոց արեւելեան մասնն Հեմոս (Պալքան) լերինքն կոչին՝ կան լեռնային նահանգքն՝ Լիւրիկէ, Մակեդոնիա եւ Խորա- կիա՝ որք ի մէջ բարձրաբերձ լերանցն ունին դաշտս բազումս եւ պտղաբերս։ Կան սոքա ի հարաւոյ առ երի Լազէական ծովուն՝ որ զՅունաց աշխարհ ի Փոքրն Լսիայ բաժանէ, եւ ի ձեռն Պրուպոն- տիս ծովու եւ գետաձեւն Խոսպորոսի հաղորդի ընդ Լաքսինոս (հիւրընկալ) ծովու։ Լըրեւելիք քան զամենայն գետս կողմանցն են Հերրոս, Ստրիւմոն եւ Լաքսիոս (Վարտար) գետք։ Վլխաւոր քաղաք Մակեդոնիայ էր Պելլա՝ որ առ Փիդիպպեաւ եւ Ըղեքսանդրիւ առ զպատիւ Լաքսոսայ նախնական դիւցազանցն քաղաքի։ Բնակիչք նորա չհամարէին Հելլենացիք, սակայն եւ զաղթականք յԱդրիացւոց բազում էին անդ, որոց եւ զառաջին քաղաքսն շի- նեալ էր։

(Յիշի լեալ զօրավար եւ զլխաւոր նոցա Կարանոս ոմն անուն (յամի իրրեւ 800) Հերակղեան . կրէր նա պատկեր քօշի ի դրօշու իւրում, նմին իրի Յոյնք որ ի նա յարեալ էին՝ անուանեալ կոչեցան Լազեադք։ Իսկն հիմնիչ Թագաւորութեանն Թուի լեալ Պերդիկկաս յամի իրրեւ 730։ Կորին պայազատք մեծացուցին զսահմանս նորա տուեալ պատերազմ ընդ դրացիսն։

Լնդստին յամէ 513 եղեն հարկատու Պարսից, բայց յաղ- Թութեամբ Յունացն առ Պղատեաւ՝ ազատեցան եւ Մակեդոնա- ցիք որոց ի ժամանակին տիրէր Ըղեքսանդրոս Լ. (479)։ Իւէպէտ եւ յետ այնորիկ ահագին իմն դրացիք էին նոցա Խորակիացիքն եւ Լթենացիք, այլ նոքա պահեցին զազատութիւն իւրեանց եւ ի ժամանակի Պեղոպոնեսացւոց պատերազմին ջանայր խորամանկու- Թեամբ Պերդիկկաս Բ. (յամէ 454) տկարացուցանել իմն զՅոյնս միմեամբք։ Սա՝ եւ որ զնա յաջորդեաց Լաքեղայոս (յամէ 413) ընդ- արձակեցին զԹագաւորութիւնն։ Յետ Լաքեղայ մեռանելոյ (400) յարեան խռովութիւնք եւ գժտութիւնք, մինչեւ ապա Լմիւնաւոս Բ. կարսւ զԹագաւորութիւնն (390—370)։ Սորա եղեն որդիք երեք . զԸղեքսանդրոս Բ. սպանն ոմն՝ կամեցեալ յիւր վտարել զԹա- գաւորութիւնն (368), բայց եւ զնա մերժեաց Պեղոպիդաս Խերացի եւ մատոյց ի բարձ Թագաւորութեան զՊերդիկկաս Գ. (367), եւ

զնորին եղբայր Փիղիպպոս առ աարաւ հանդերձ այլովք եւս որ-
գւովք մեծամեծացն իրրեւ պատանդ ի քաղաքն Խերացւոց։

Իսկ Փիղիպպոս խորամանկն եւ սուրն մազք, եղեւ սիրելի յոյժ
ժողովրդեանն Խերացւոց, առաւ արուեստս ճարտարութեան եւ
գիտութիւնս յՆադամինդայ, միանգամայն եւ զյոռութիւնս եւս
եւ զթուլութիւն (Յունացն, եւ ծանեաւ զտկարութիւն օոցաւ
(Յետ վախճանին Նադամինդայ եւ եղբոր իւրոյ Պերդիկկայ՝ ա-
ճապարեաց դառնալ ի Մակեդոնիա. անդ՝ իսկ եւ իսկ նստուցին
զնա Թագաւոր (յամի իրրեւ 360)։

293

Փիղիպպոս Բ. (360 — 336) էր այր ոչ դոյզն մազք, խմտառւն
յիրս առաջնորդութեան, այլ առանց հաւատարմութեան եւ
հաստատութեան, յաջող եւ բախտաւոր, այլ անխիղճ եւ անգէթ
յրնարել իւրում զհնարսն հասանելոյ յայն որ առաջին կայր։ Սա էր
հաստիչ եւ յօրինիչ մեծութեան Մակեդոնացւոց աշխարհին,
առաջին փայթ եւ հոգարարձութիւն նորա ի վերայ զօրացն էր.
նա ած ի կատարումն զՓաղանզն՝ որ է գունդ ինչ հեռեւակաց
սպառազէն վառելոց, եւ էր ի խորութիւն 16 այր, եւ յերկայ-
նութիւն ըստ ոտնորութեանն 500 այր. հինգ կարգք առաջակող-
մանն ունէին նիզակ երկայն, իսկ մնացեալքն պաշտպանէին նոցա
սսպարաւն իւրեանց ի նեւից թշնամեացն. եւ անցաղթական իմն
համարեալ էին։

Փաղանգաւն այնուիկ հնազանդեաց նա կարգաւ զՊէնկիացիս,
զԼիւրիկեցիս եւ զԻւրակիացիս, գրաւեաց զուհմանս Կիւսաղա-
ցւոց, եւ այնպէս մեծացոյց զուհմանս Թագաւորութեան իւրոյ։
Իսկ հակառակ (Յունացն արկանէր մանաւանդ նենդութիւն ի կիր-
քան եթէ զէնս, եւ այնու զընչաւէտ քաղաքսն գաղթականութեանց
զԼամիպոզիս, զՊիւզնա, զՊոտիդէա եւ զՍիլւենթոս արկ առ առ-
կաւ սակաւ ընդ իշխանութեամբ իւրով, եւ շինէր մօտ յԼամիպոզիս
ի կողմանս ոսկեհատաց զանուանակից քաղաքն Փիլիպպեցւոց (մին-
չեւ ցամն 348). եւ կաշառարեկ առնէր զճարտարախօսսն (Յու-
նաց զի հաճեցեն եւ հանդարտեցուցեն զմիտս քաղաքացեացն
իւրեանց ի վերայ բռնութեանցն զոր ինքն գործէր։ Եւ ինչ զՍի-
լւենթոս նուաճեալ եւ զինչս եւ զազատութիւն բնակչացն յա-
փրջտակեալ՝ կոչեցաւ նա ի Խերացւոց ի վերայ Փոկիացւոցն. գայր
հարկանէր Փիղիպպոս զԿիւսաղիս որ միաբանեալ ի դաշն մտեալ
էր ընդ Փոկիացւոցն, անց ընդ Կիւրմոպիւղիս, արար զբաւ Սեհե-
նական պատերազմին եւ ընկալեալ եղեւ ի դաշնաւորութիւն Լա-
միպոնացն (346)։

Եւ յայէս իրրեւ շղթայ իմն զմիմեանց կախէր զնենդութիւնսն
առ ի հասանելոյ պատուոյ եւ փառաց։ Ղեմոսթենէս միայն էր

որ առնոյր ի միտ զգտանդն որ հասեալ էայլ ի վերայ (Յունաց աշխարհին, եւ սաստիկ ճարտարախօսութեամբն համակ զայն ցուցանէր թէ որպէս տաղնապ առ կուրծս կայ. եւ սորա իսկ հաւանեցուցանելով՝ Վթենացիք եւ դաշնաւորքն նոցա Պարսիկք զօրավարութեամբն Փսկիոնի ապրեցուցին ի պաշարմանէ զՊերսիմբոս եւ զԻւզանդիոն (340):

Եւ այց գրգռեցաւ մեւս եւս մեհենական պատերազմ: Վ յերիացիք բնակեալք յԼմփիստա կտրեցին մասն մի ի նախրական անդոյ Վեդփեանն Լպողոնի եւ արարին արօրադիր: Վատառառանն Լմփիկտիոնաց, յորում էր եւ Նաքինէս ճարտարախօս պատգամաւոր Վթենացւոցն՝ բայց կաշառեալ ի Փիղիպպեայ արկ տուգանս ի վերայ Վ յերիացւոցն. եւ իբրեւ չտին օղբա յանձն՝ յանձն պարտեանն՝ Փիղիպպեայ իբրեւ հզօրագունի ի մէջ դաշնաւորացն՝ կատարել ի վերայ նոցա զվճիռն: Քեպեաց եկն Փիղիպպոս յաշխարհն (Յունաց երկրորդ անգամ, առ եւ պատմեաց զԼմփիստա, բայց կալաւ յանկարծ եւ զամուր քաղաքն զՆաղատիա՝ որ դուռն իմն էր մօին Բիովտիաց եւ ամենայն իսկ Նշլադայ:

Եւս գործ բռնութեան իսկ եւ իսկ զարթոյց սթափեցոյց Վթենացիան յանհոգ հանգարտութենէն, եւ հաւանեցան բանից հայրենասէրն Վեմոսթենեայ: Ինքն իսկ Վեմոսթենէս միջնորդ ի մէջ անցեալ մուծանէր ի դաշն զՎթենացիան ընդ Թերացւոյ: Եւ այց բանակն որ այնպէս ճեպով ժողովեցաւ եւ առանց զօրավարաց քաջաց էր՝ չկարէր ունել զդէմ զվարժ փաղանդին Մակեդոնացւոյ. առ Վերոնիաւ պատերազմն գրգռեցաւ. անդէն անկտամենայն նախրական գունդն Թերացւոյ. լմբանեցան կամ անկան միահամուռ 30,000 ի (Յունաց, մնացեալքն ելին փախստեայ կորակոր (338): Վեմոսթենէս՝ որ վասն դաշնաւորութեանն զոր ետ առնել ի մէջ Թերացւոյ եւ Վթենացւոյ՝ պատկեալ էր պատկաքաղաքացւոյ, յետ այս պարտութեան հանաւ ի գատառտան ի ձեռն հակառակորդաց իւրոց, բայց ոչ միայն արձակեցաւ նա պատուով, այլ եւ նմա յանձն եղել խօսել ճառս գերեզմանաց ի վերայ անկելոցն առ Վերոնիաւ: Եւսպէս մի միայն պատերազմ արար զրաւ հին ազատութեան համօրէն աշխարհին (Յունաց:

Սակայն Փիղիպպոս սիրով իմն եւ մեղմականութեամբ զնայր այնուհետեւ ընդ (Յունաց, զի տակաւ ընդելուզանիցէ զնոսա ի տէրութիւն Մակեդոնացւոցն: Մանաւանդ զի խորհուրդ ի մօի տնէր Փիղիպպոս զի անցեալ ի գլուխ ամենայն յունական տէրութեանցն՝ արշաւեսցէ ի վերայ տէրութեանն Պարսից, եւ վասն նորին իսկ ժողովեաց նա ժողով տոհմային ի Աորոնիմբոս խորհել վասն իրացն պատրաստութեան: Վաղ իսկ ընտրեալ էին զնա ամենեքին (բաց ի Սպարտիացւոյ) զօրավար օտարապետ պարսկահոն պատերազմին, եւ սահմանեալ թէ որ քաղաք որչափ տալ

իցէ զօրս՝ այլ յուրախութեան անդ հարսանեաց գտներն իւրոյ ի Պեղղա՝ հարսպան զնա մի ոմն յանձնապահացն (Պաւսանիա) վասն իրիք քինու (336)։ Մակայն եթող նա որդի մեծ քան զնորս։

334

Աղեքսանդրոս ի մանկութենէ ուսեալ եւ վարժեալ յունական հրահանգօք յԱրիստոտելեայ ի հոյակապ փիլիսոփայէ, ցանկացեալ էր փառաց եւ քաջանուն լինելոյ, միտնդամայն եւ գիտութեան, եւ անդէն ի մատաղ հասակին ցուցանէր իմն զճանաչչման մասց իւրոց եւ քաջութեանն՝ յորժամ 18ամեայ առ Վերոնիաւ հարկանէր զնուիրական գունդն թերացւոց։ Իսկ ի քառներորդ առաջներորդ ամի ել նստաւ յաթոռն Մակեդոնացւոց (336—323)։

(Յառաջ քան զամենայն հասանէր նմա դժուարին պատերազմ ընդ թուրքիացւոցն եւ ընդ Ալեքիկեցւոց որ արշաւէին յաշխարհն իւր։ Այլ մինչ զեռնա զայնու պատերազմօք էր մեծաւ յաջողութեամբ՝ անդէն յանկարծ սփռէր համբաւ ուստ ի Յունաց աշխարհին թէ մեռաւ. լէ եղեն Յոյք յուսով, համարէին միւս անգամ գտանել զաղաւտութիւնն։ Ի Պեղղոսոնեոս կազմ եւ պատրաստ լինէին. յԱթէնա՝ ելին ընդ բանս զրգուութեանն Վեմոս թենեայ, եւ ի թերէս կոտորեցին զմասն մի պահակապանացն Մակեդոնացւոց, եւ զմնացեալն յարգել պոկեալ պաշարէին ի դղեկին։ — Իբրեւ զփառլան հասանէր Աղեքսանդրոս, վանէր վկանդէր զքաղաքն թերացւոց՝ եւ (ըստ վճռոյ դատաւորանաց այլոց բիւզանդական քաղաքացն որ սխալութեամբ էին ընդ թերացւոցն) ի հիմանց բրեալ քանդէր զամենայն ապարանս եւ զպարիսպս քաղաքին։ (Միայն ի տունն Պնդարեայ եւ ի մեհեանս խնայեցին։) Եւ կոտորեցաւ 6000 այր ի թերացւոց, եւ 30,000 վաճառակուր եղեւ։ Օւայն տեսեալ այլոցն եւս քաղաքաց (Յունաց որ եւ յառաջագոյն իսկ զայթ ի գայթի էին՝ հնազանդեցին (335)։ Այլ յետ խառութեանն այնորիկ՝ սարձացաւ Աղեքսանդրոս եւ ներեաց մնացելոց թերացւոցն։ Թողութեամբն այնուիկ եւ սիրովն ընտանութեանն արկ յինքն զԱթենացիսն. առին առաքեցին առ քա հրեշտակութեամբ առ Աղեքսանդրոս զՓոկիոն՝ “զտապարն ճառիցն Վեմոսութենեայ”, զայն որ ասէր զԱթենացիսն ցնծացեալս ընդ մահն Փիղիպպեայ՝ թէ վատութեան է ուրախ լինել ընդ մահ թշնամւոյն, եւ դարձեալ յիմարութեան եւս՝ զի ի զօրուէն որ առ Վերոնիաւ եհար զմեզ՝ մի եւեթ գլուխ պակասեցաւ։ Ապա ետ ընտրել Աղեքսանդրոս զանձն ապարապետ պատերազմին Պարսից, որպէս արարն հայր նորա, եւ սկսաւ վաղվաղակի զմեծ արշաւոն պատերազմին Պարսից, թողեալ զԱնտիպատրոս կուսա-

կալ ի վերայ Յունաց աշխարհին, որ յաղթեաց իոկ մեծաւ քաւ-
ջութեամբ ժողովակից պատերազմին Սպարտացւոց (333 — 331)
որք ապառաւիւրէն զօրավարութեամբ Թագաւորին իւրեանց Լ.դի-
ոսայ Խ. ի ժամանակի զի Լ.դէքսանդրոս ի հեռաւոր աշխարհին Լ-
սիացւոց ի բուն ճգնական պատերազմունան էր :

295

Յարեաւ Լ.դէքսանդրոս զարնայնի (յամբն 334) անցանել ընդ
Լադդեպոնտոս քաջ եւ առաքինի զնդիւ 35,000 սրանցն, որոց զօ-
րավարք նոյնպէս քաջք եւ հոյակապք էին (Աղիտոս, Պարմենիոն,
Հեփեստիոն, Արատերոս, Պատղոմէոս, Լինաթոնոս եւ այլք) : Մի-
ջափայր եւ մարմին բանակին էր հետեւակազօրն վառեալ ծանր՝ ի
Մակեդոնացւոց եւ ի Յունաց. մակեդոնացի եւ Թեսաղացի
այրուծին՝ զկողմնամիտացանէր, ուր լիւրիկեցի եւ Թրակացի պար-
սաւորքն եւ Թեթեւ վառեալք՝ էին իրրեւ յառաջամարտիկք եւ
լրտեպք : Անցանելն բանակին ընդ Լադդեպոնտոս՝ ինքն Լ.դէքսան-
դրոս նախ կոխեաց զցամաք Լսիացւոցն, ապա անդէն ի սահմանս
երկրին Քրովացւոց տայր կատարել մրցութիւնս պատերազմազաց
եւ զոհսիպատիւ մեծարանաց դիւցազանցն որ անդ անկեալ իցեն.
ի դիւցազանց անտի զԼ.քիղդէս ունէրնս կենաց օրինակ, յայն սակս
եւ զերզան Հոմերեայ միշտ կրէր առ իւր : Արքիմըք զարթուցանէր
զՅոյնս ի յիշատակ տահմային գործոցն եւ ի ցանկութիւն փա-
ռաց եւ պարծանաց՝ ուր զՄակեդոնացիսն՝ իւր իսկ արութեամբ
եւ շոյտն աջողակութեամբ գրգռէր :

Լնդէն առ Վրանիկ գետով երեւեցաւ հանդէս զօրացն,
խորտակեցաւ բանակն Պարսից որ ի գետեզերին կամէին արգելաւ
զանցսն՝ առաւելագոյն բազմութեամբն իւրեանց (334) : Եւ յաղ-
թութիւն երաց նմա զդուռն արեւելեան մասին համօրէն Փոքուն
Լսիայ մինչեւ ցլերինսն Քաւրոսի : Մեծ մասն յունական քաղա-
քացն ինքնակամ տային ձեռս եւ գային ուրախութեամբ յողջոյն
ազգակից Թագաւորին՝ որ խոստանայր նոցա միւսանգամ զառա-
ջին սահմանադրութիւնս ռամկապետութեանն հաստատել : Եւ
Լիւդացիք եւս եւ Աարիացիք եւ այլ ազգք մի ըստ միօջէ հնա-
զանդէին, եւ Թողոր նոցա Թագաւորն զիւրեանց ընդելլական
կարգսն : Ի Վորդիոն քաղաքի Փոխւզացւոց յետ զուր ջանալոյ՝
“եղոյծ սուսերաւն,” Լ.դէքսանդրոս զարուեստական կապս կռուաց
միոյ ուրուք ի հնոց Թագաւորացն Փոխւզացւոց, զի պատմէր՝
պատգամ լեալ ի դից Թէ որ զկապն զայն լուծանիցէ՝ նա է տիրե-
լոց Լսիայ : Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ տազնապաւ ի լեռնակող-
մանս Աիլիկեցւոցն հասանէր : Լնդ իրրեւ էջ նա ի Աիւդնոս գետ
լուանալ՝ եւ խօթացեալ խօթութիւն ծանր, այլ ճարտարու-

թիւն փիղիպպեայ բժշկի ապրեցոյց զնա-փութանակի յախանն, ի ժամանակի զի անդէն առ դուրս էին Պարսիկք:

Պարեհ Գ. Կողմանոս սկսեալ էր գումարել զոր հարստութուն իրրեւ 600,000 այր, չու առնէր հասանէր յաշխարհն Արեւելոց (333). առ Իստեաւ ուրեմն հասանէր առ առ Աղեքսանդրոս եւ յաղթէր պատերազմին փառանքաւն. ելանէր այնուհետեւ տազնապաւ փախստեայ ի ճակատուէ Պարեհ, թողեալ զկահ քանակին, եւ աւար ամբաւ եւ գերի, յորս էր եւ մայրն Պարեհի (Սիսիկամբիւս), կինն եւ երկու դստերք եւ որդին մանուկ, զորս պահեաց Աղեքսանդրոս պատուով եւ անարատութեամբ՝ հակառակ հնոց աշխարհակալացն սովորութեան:

Աղեքսանդրի զՊարմենիոն ի Վամսակոս Ատրուոց յղեալ անուլ ի բուռն զգանձն արքունի՝ ինքն զՓիւնիկաստան եւ զՊաղեստին պատրաստէր առնուլ՝ զի մի զերեւելի կողմանն զայնոսիկ թողցէ ի թիկանց իւրոց՝ թշնամի. եւ սորա սկիզբն խաղալ ընդ երկայնութիւն ծովեզերացն: — Այլ ազվաղակի ձեռս տայր Սիւրոն, բայց Տիւրոս յուսացեալ յամբութիւն տեղւոյն՝ ընդդէմ դարձաւ: Աղեքսանդրոս սկիզբն առնէր Մամսեայ (երկրորդ) երեւելի պաշարման Տիւրոսի՝ լիւր արկեալ անջրպետութեանն որ ընդ ցամաքն եւ ընդ կղզին էր, բախէր յաշտարակացն կանգնեցոյ՝ խոյովք եւ մանգղիոնզք զորմունտն, եւ ի ծովէ կուսէ նաւամարտիկ նուաւք Սողացուոց եւ Սիպրացուոց յարգել արկանէր զկղզին: Այլ ի ներքուստ Տիւրացիքն ազգի ազգի գիւտիւք (Ջերմաջերմն աւազով եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք) վաստակարեկ զթագաւորն առնէին: Նայն սակս իսկ իրրեւ յետուստ ուրեմն առաւ՝ կործանեաց նա զնա յատակաց. սպանան յառման անգ՝ 8000 ի Տիւրացուոց, 3000 ի խաչ ելին, 30,000 վաճառակուր եղին (332): Բնթացք եւս համաշխարհական շահավաճառի փոխեցան անտի Աղեքսանդրիա: Սքիւմբք ամենեւին ի գլուխ ելին բանք մարգարեութեանցն¹:

Իսկ դրացիք նոցա շրեայք՝ վասն հաւատարիմն կալոյ առ թագաւոր անդր Պարսից, շաւին յանձն տալ ձեռս Աղեքսանդրոս, յորժամ առաքեաց նա նոցա հրեշտակս. վասն այնորիկ յետ զՏիւրոս առնլոյ, դիմեաց Աղեքսանդրոս ի վերայ Արուսազեմացուոցն. ել ընդ առաջ նորա Նազդոս քահանայապետ որպէս հրաման իսկ առեալ էր նորա ի աեսլեանն, հանդերձ զարդու քահանայութեանն առեալ զիւրեւ գունդս գունդս ի քահանայից եւ ի ժողովողենէն: Իրրեւ հայեցաւ Աղեքսանդրոս ընդ շքեղ տեսիլն եւ նախ ընդ քահանայապետն՝ յորոյ ի ճակատուն կապեալ կայր թիւթեղն սսկի, յորում կայր քանդակեալ անունն Աստուծոյ, անկաւ ի խոնարհ, եպագ երկիր, ապա ետ ողջոյն քահանայապետին:

¹ Եւէփ. ԻՁ — ԻԷ:

Իբրեւ հարցին որ զնովան էին զարմացեալ թէ ընդէր եպոս երկիր քահանայապետին, նա ետ պատասխանի. ոչ թէ նմա ինչ ալ Մատուծոյն որոյ նա քահանայապետ է՝ պապի երկիր: Ան այնորիկ կայր պատմէր թէ որպէս նոյն քահանայապետ էր որ ի տեսլեան երեւեցաւ. նմա եւ քաջաբերեաց զնա ելանել ի մարա պատերազմի, եւ խոստացաւ թէ մատնեցէ նմա Մատուած զմա. գաւորութիւնն Պարսից:

Ապա հանդերձ քահանայապետան եմուտ Մղեքսանդրոս ի քաղաք անդր, մատոյց պատարագս եւ ընթերցաւ զմարգարէութիւնն Վանիեի որ վասննորա էին¹, եւ ետ նա հրաման շրէիցն պահել զօրէնսն իւրեանց եւ լինել ապահարկ յեւթներորդ եւթներորդ ածոն: Այսպիսի իմն է պատմութիւն պատմագրին շրէից Յովսէպայ, որ կարի իսկ հաւանութեան է, բայց մեք ի բաց թողաք զբազում անհաստատուն հանգամանս որ ի պատմութեան անդ խառն գտանէին:

296

Անտ կործանելոյ զՎազա եւ վարելոյ ընդ նմա խոտութեամբ որպէս ընդ Յիւրոս՝ այնու զի յերկարագոյնս դիմակալ պաշարմանն եղեւ, միեցաւ Մղեքսանդրոս ի կողմանս Նազիպտացոյ: Ի Պեղուսիոն, յԱրեգ քաղաքի, ի ՍԻՆԻԻՍ, ի Վանուպոս՝ վաղվաղակի ընկալան զնա ի ներքս եւ ոչ կարի ինչ հեռի ի Վանուպոսէ մօտ ի բերան Նեղոս գետոյ առ ծովուն ՍԻՅՆՈյ դէմ յանդիման Փարս կղզւոյ եգ զՀիմն քաղաքին Մղեքսանդրացոյ (382), որ վաղվաղակի եղեւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան:

Ապա ընթացաւ Մղեքսանդրոս ընդ անապատն Միքէտոյ յԱմոնիոն ի մեհեան Արամազդայ Ամոնեայ, լսել զպատգամ դիցն. յետ բազում նեղութեանց եհաս անդր, եւ ի քրմաց անտի ընկալաւ, ասեն, ողջոյն իբրեւ օրդի Արամազդայ, օրով սկսաւ տն բարաւանդել: Վարձաւ միւսանգամ յՆազիպտոս եւ անդ հաներ զձմեռն ի գլուխ՝ կարգել եւ յօրինել զիրս կողմանցն այնոցիկ, եւ հանել ի նոցանէ հարկ ստասիկ:

Ի գալ գարնայնոյն դարձաւ Մղեքսանդրոս բազմացեալ բանակաւ ի Փիւնիկէ, եւ ընդ Մարիս անցեալ ի ՍԻՅԱԳԵՍՍ գիմէր յԱսորեստան, անցանէր անաշխատ ընդ Արածանի եւ ընդ Վկլաթ գետ: Օրւր իմն խոստանայր Վարեհ տալ նմա զամենայն կողմանսն զոր աս նա՝ մինչեւ ցԱրածանի, եւ զդուստրն ապ կնութեան եւ 10,000 քանքար եւս ի վերայ (21,000,000 փլոյ): Արհամարհանօք իմն ետ նմա պատասխանի Մղեքսանդրոս: Նոյ ի մօտի Վարեհ միւսանգամ փորձ փորձել առ Արեղաւ (Վաւգա-

մեզու), եւ Յայր Մակեդոնացւոյն բազմամեծի զօրօք: Բայց ընդ վայր իմե կառւէին Պարսիկք յամենայն զօրութենէ իւրեանց. քանզի արուեստ պատերազմի Մակեդոնացւոյն յազթեաց Չոպա տիկ բազմազոյն բանակին (1 Հովտ. 331), եւ այնպէս անկաւ կործանեցաւ ամբողջ թագաւորութեանն Պարսից:

Չոյր չափ աւարին որ գտաւ ի քաղաքն աղքատականս ի Բարիլոն, ի Էւաշ եւ ի Պերսեպոլիս: Մնացին ի Պերսեպոլիս Մակեդոնացիքն ի ժամանակի ձմերանայն. եւ ի միւսմ նուազի յարժամ ընդ դինիս եմեւս Լղէքսանդրոս՝ ինքնին ջաշ ի ձեռն տակալ զպատուական սրահ վախճանելոց թագաւորացն Պարսից տանէր հրձիգ:

Իսկ Պարսէշ զառաջինն փախեաւ յԱշխատանս ի Մարաստան, եւ առեալ զիւրեւ մեւս եւս նոր զունդ, չորաւ յետս ի Բակտրիա, անդ կամէր մնալ Լղէքսանդրի: Բայց Բեսոս շահապն նախարարապետ կողմանցն՝ կարաւ ձերբակալ զթագաւորն եւ տանէր զնա ընդ իւր, արգելեալ ի կառս: Իբրեւ լուաւ թէ Մակեդոնացիք միւսանգամ դիմեալ դան ի վերայ՝ հար զՊարսէշ զիրօք բազմօք եւ ել զնաց փախստեայ: Մակեդոնացւոց եկեալ գաին զթագաւորն զի մերձ ի մահ էր, եւ հանդուցին զնա տուեալ ընդել ջուր ցուրտ, եւ անդէն վախճանեցաւ ազնուական թագաւորն Պարսէշ: Լղէքսանդրոս եգ պատիւ գիական վերջնոց թագաւորին Պարսից եւ արագութեամբ հասանէր վանէր զՍքրկանս, զՊարթեւոս, զՆակտրիացիս եւ զՍոգդիացիս. նմին իրի ընդունայն եղեն խորհուրդքն Բեսեայ որ թագաւորեն կամէր, եւ իբրեւ անկաւ սա ի ձեռս նորա՝ ետ սպանանել զնա չարաչար ի խաշ հանեալ (329): Եւրեաց աշխարհին եւ յԱրաքոսիացւոց առ Եւա կասեան լերամբք եւ առ Յաքոսարտեաւ եւ յայլ եւս կողմանս տայր յօրինել ճանապարհս աղբաւնի վասն կապելոյ զնոսա հաղորդութեամբ ընդ այլոց աշխարհաց. շինեցան քաղաքք՝ Լղէքսանդրիս անուն, եւ ամեն անդր գաղթականք ի բնակութիւն՝ զի զյունասկան հրահանգոն տարածիցեն ի մէջ բիրտն եւ վայրենի ազգաց, եւ լինիցին միջավայրք եւ հանգոյցք կաբաւանաց տուրեւառիկ վաճառաց:

297

(Յետ առնելոյ Լղէքսանդրի զմիահեծան տէրութիւնն Պարսից եւ ընդոյ ամենեւին զքանս մարգարէութեանն Պանիելի¹, անդէն ձեռն ի գործ արկանէր առնուլ եւ զմեծատուն եւ զբազմամարդի աշխարհն Հընդկաց որ ի բազում թագաւորութիւնս բաժանեալ էր (328—326): Լնց նա ընդ Ինդոս, Հիւդասպ, Եկեսինէ եւ Հիւդրաւոս գետ. վանէր զպատերազմող բնակիչս աշ-

1 Գառ. Ը. 5 — 7. 20. 21.

խարհին եւ յաղթէր ամենայն դժուարութեանց։ Բայց առ Հիւ
փառիս գետով դարձաւ յետո՝ յորժամ էր ի կէս Ճանապարհին
որ հանէր ի Վանգէս՝ զոր համարեցաւ կամ կարծեցոյց նա ծագ
աշխարհիս, եւ խորհեցաւ անդ մտանել ի նաւ եւ դառնալ յետ։

Անդէն ի Բակտրիացւոց աշխարհին հեռացան եւ ուծացան ի
նմանէ զօրք նորա, զի ան նա զբարան Պարսից, յամբարտաւանու
թիւն եւ ի մեծամտութիւն հատու։ զործեաց տնադարձութիւն
ի վերայ ջերմ բարեկամաց իւրոց. վասն կտակածանաց եւեթ սպան
նենգութեամբ ղծերունին Պարսկնին, եւ սպանանել զնորին որ
դի Փիզոտաս, եւ յորժամ արեւալն էր՝ հար սպան զԱղիտոս որ
առ Վրանիկ գետով ապրեցոյց զնա ի մահուանէ։ Թէպէտ տնագան
ստրջացաւ՝ բայց չկարէր զղջմամբն ի կենդանութիւն զայրն դարձու
ցանել։ — Ամին իրի քրթ մնջելով իմն չորան զհետ նորա զօրականք
ի Հընդիկս. ապա ուրեմն լքան վաստակեցան յարշաւանաց անտի.
այնչափ բազմացաւ հակառակութիւնն եւ տարածեցաւ յամենե
պին՝ զի յետոյ ուրեմն հարկ համարէր անաւ կամաց նոցա։

(Յետ մատուցանելոյ զոհս դիցն՝ սկսաւ դառնալ յետ։ Ըւ
Հիւդասայ գետով շինեցաւ տորմիզ նաւաց, եւ մասն մի զօրան
հանդերձ՝ Նէարքեաւ զօրավարաւ նոցա եմուտ ի նաւոն, եւ նաւ
արկէր երթալ մտանել յԱկեփինէ գետ, եւ անտի ընդ Ինգոս
գետ՝ մտանել ի ծովն համատարած եւ ընդ ծոց ծովուն Պարսից
միւել ի գետն Արածանի մինչեւ ի վեր ուրեմն ի Բաքելուն։ Իսկ
Խնքն Աղեքսանդրոս խազայր յառաջ զգետեղերքն համակ պատե
րազմաւ, եւ ի խառնուրդս Ակեփինէ եւ Ինգոս գետոց տայր շինել
մեւս եւս քաղաք Աղեքսանդրիա եւ մատուցանել զոհս մեծա
մեծս. ապա երթայր ընդ անապատ կողմանոն Վեդրոսիացւոց եւ
Արմանաց զծովեղերքն, թէպէտ եւ ստէպ զօրքն սրանջէին, եւ
հասանէր ի Պարսկաստան յետ սատակելոյ 2/3 մասին զօրացն ի
տապոյ աւազուտ վայրացն (325)։ Անտի արձակեաց զհին զօրա
կանսն առաջնորդութեամբ Արատերայ՝ մեծապարգեւ ի հայրենի
աշխարհն իւրեանց։ Անդ արար դատաստան խտտութեամբ ի վե
րայ կուռակալացն՝ որոց զՊարսիկան նեղեալ եւ լկեալ էր։

Ապա յամէր Աղեքսանդրոս ի Աւաշ քաղաքի ամ մի (324),
եւ խորհէր վասն յօրինուածոյ եւ առաջնորդութեան մեծազօր
թագաւորութեան իւրոյ որ ի Յոնիական ծովէ ձգէր մինչեւ ցալէ
կիանոսն Հընդկաց, ի Սկիւթացւոց մինչեւ ցալթւովպիտ։ Խոր
հէր իմն զՊարսիկան եւ զՄակեդոնացիոս, զԱրեւելեանն եւ զԱլե
լենացին ընդ միմեանս խառնել եւ ձուլել զնոսա ի մի, եւ Խնք-

նին եւս անձամբ տայր օրինակ՝ առեալ զգուտար մի Դարեհի իւր կնութեան, որպէս առեալ էր յառաջ քան զայն ի Ռակտրիացւոց աշխարհին զՍփրսանէ զգուտար իշխանի աշխարհին. եւ 80 եւս տայր ի զօրավարաց իւրոց ամուսնացոյց ընդ դստերացն Մարաց եւ Պարսից: — Ամենայն դք ի զօրականէն որ զնոյն գործէր՝ գատնէր պարգեւս ի թագաւորէն: Առ նա 30,000 պատանեակս ի Պարսից ի զօրս իւր, եւ առհասարակ իսկ չառնէր ինչ ընտրութիւն հնոց եւ նորոց հնազանդերոց իւրոց:

Այսպիսի ինչ խորհուրդ ի մտի էր նորա զազգան պարտեալս ընդ յաղթող ազգացն խառնել եւ մի ազգ միայն ի նոցունց յուսական կրթութեամբ կազմել: Մեղմանայր զիջանէր ի սովորութիւնս Պարսից զի շահեացի զնոսա. ըստ օրինակի թագաւորացն նոցա վարէր օրինօք ալքունեաց, արկանէր զպատմութեանն ալքունի եւ կապէր զապարաւշն զճակատուն, եւ յաճախէր իւր սպասուորս եւ աւագանի: Եւ պէտք եւ ի Մակեդոնացւոց անախ՝ որոց չթուէր այն հաճոյ, զրգռեցին ապստամբութիւն, բայց նա ցածոյց զապստամբութիւնն իմաստուն խստութեամբն եւ հաստատութեամբ, եւ ապա ամենայն զօրուն տայր կոշունս հաշտութեան: Բայց այս ամենայն ոչ վասն քաղաքային արուեստի միայն էր, այլ եւ առ գութ արեւելեան շքեղութեան՝ զոր ուսու իսկ սիրել: Ողորչքն եւ մարդահաճոյք ապականեցին զսիրտ նորա եւ քեցեցին մերժեցին ի նմանէ զճշմարիտ եւ զքարեախորժ խրատաւուն՝ որպիսի դք Սիլիսթրիէնէս փիղիսոփոս էր: Արկաղագութեամբ մատչէին առ նա. յարքունիան նորա ի Ռարիլոն՝ զոր ընտրեալ էր ընել մայր քաղաքաց մեծայաղթ թագաւորութեան իւրոյ՝ ասօք զսօնս եւ ընթրիք զընթրիս մղէին: Ափեափան սիրելի քան զամենայն բարեկամս նորա եւ զգայեկորգիս՝ վախճանէր ի շուարտութենէ փաշաման կրեալ. յետ տալոյ թաղել զնա Աղեքսանդրի ի Ռարիլոն ծախեալ 10,000 քանքար վասն դիահանութեանն՝ ինքն եւս Աղեքսանդրոս մինչ չեւ անցեալ սգոյն վասն անչափն ըմպելոյ զգինի հզօր՝ անկաւ ի տենդ տապախառն եւ նովին վախճանեցաւ յՅՅերորդ ամի հոտակի իւրոյ՝ յետ 12 ամաց եւ 8 ամաց թագաւորութեան իւրոյ, անդէն ի ժամանակի՝ զի խորհէր դնել արշաւանս ի կողմանս Արաբացւոցն, եւ յետ այնորիկ խաղալ ի վերայ Արքեդոնացւոցն, ապա ի Սպանիա, ապա յԻտաղիա՝ եւ հասանել այսրէն յաշխարհն (Յունաց (11 Յունիս 323)¹:

Արշաւանօքն Աղեքսանդրի յունական կրթութիւն եւ եւրոպական ժրութիւն անց յարեւելս, եւ նմին հակառակ արեւելեան գանձք, թուլութիւն եւ զրգութիւն եզիտ մուտ ի Յունաց եւ ի Մակեդոնացւոց աշխարհ խանգարել անդ զգորութիւնն բարոյա-

1 Յուն. Ա. Մակ. Ա. — 10. ուր — մք զանց արտեալ զ8 ամեակքն զորս յիշէ թագաւորութեան նորա համարին 12. Աւիան. է. 27.

կան: Այն սակա այնուհետեւ փոքրն Ասիա եւ Արգիւտոս ընդ միջովայր ամենայն մատուր ջանից եւ մատենագրութեանց, ամենայն տուրեւառիկ շահավաճառաց եւ ճարտարութեան տրուեալ, ուր բուն երկիրն Յունաց ծաղկել ծաղկէր տակաւին՝ այլ միայն աշնանային ծաղկօք արուեստին իւրոյ եւ յիշատակաց հնոցն գիտութեանց: — Ա,ա եւ գիտութիւն աշխարհաց եւ ազգաց ընդարձակեցաւ եւ ածաւ յուղղութիւն ի բազում տխարանայն. եւ արկաւ հիմն նորոյ իրիք ճարտարագոյն պատերազմական արուեստի, այնու զի ուսողական գիտութիւն արկաւ յայն ի կիր: Սակայն զի յետ Հրնդկաց արշաւանին՝ եղեւ սովորութիւնն վարելոյ փոքր, էր այն դառնալ միւսանգամ ի թանձրադանդաղ սովորութիւն տրեւելեան պատերազմին: Վաղթականութեամբքն Յունաց զոր ի վերայ համօրէն Ասիայ սփռեաց տարածեաց Աղեքսանդրոս՝ ժառանգականութիւն եւ տուրեւառիկ փոփոխումն յայնպիսի իմ պայծառութիւն եւ յրնդարձակ տարածութիւն եկն՝ յոր չեւ էր եկեալ յառաջ քան զայն: Փորձական եւ գործական գիտութիւնք՝ առանձինն իսկ Ուսողութիւն, Մենքենականութիւն եւ Լնտփան պատմութիւն՝ վասն որոց այնչափ ծախս ծախեաց Աղեքսանդրոս, յառաջադէմ եկին եւ նոր իմն կերպարանս ընկալան: Ա,մին հակառակ արուեստն եւ գեղեցիկն մատենագրութիւն տկաւ երթալ եւ իջանել աշտիճան յաշտիճանէ ի ծայրէ անտի կատարման իւրոյ, թէպէտ եւ երկոցունց եւս մտադիր եւ ուշակալ էր Աղեքսանդրոս, եւ սիրէր եւ ջանալ իսկ զճարտարս արուեստագիտայն, պուեստիցն եւ մատենագրաց մեծամեծ վարձուք յորդորել եւ գրգռել: Իսկ եւ իսկ սկսաւ երեւել ի վերայ արուեստից ազդեցութիւն արեւելեան մտաց՝ որ զմեծայաղթն եւ զանհրգիկ եւեթ սիրէ (որպէս յայտ ի յաղթ անդրւոյ անտի Ուոդուի է):

Անդէն յետ մահուն Աղեքսանդրի սկսաւ քայքայել համալիրահական տէրութիւն նորա իսկ եւ իսկ վաղվազակի՝ որպէս յօրինեալն էր վաղվազակի: Ինչպէտ եւ մինչ չեւ վախճանեալ նորա՝ բաժանեաց զարքայութիւն իւր զօրավարացն իւրոց դայեկորդաց՝

1 Ձայն պատմութիւն գրոց որոց (Ա. Թ. 4. Ա. 7) թէ փնջ չեւ մահաւ՝ բաժանեաց Աղեքսանդրոս զթագաւորութիւն իւր զօրավարացն իւրոց երեւելեաց (թեպէտ եւ չի յայտ թէ քանի՝ ինչ եւ որպիսի այն բաժանումն էր), չմարթի եղծանել այն՝ զի հինք ի պատմագրոց նմին հակառակ պատմոցն, որպէս թէ չիցե տահմանեալ ինչ Աղեքսանդրոս ի մահունէն, այլ ի հորցանել ցնա զօրավարացն թէ ու լինիցի նորա ժառանգ՝ առեալ իցե Աղեքսանդրոս պատմութեանի «Ար. ըս. 49

քան զամենեւին իցե»: Գանգի թաղալ եւ զարեւելեան զրպցան որք ընդ առեւնում գրոց Մակարայեցւոցն փորձագանին, Կուրաթոս եւս (ժ. 10) եւ Ասիոս (Ա. 1. Է. 27) յայտ առնեն թէ պէտպէս եւ ազգի ազգի պատմութիւնք կան վասն վերջին բանից եւ գործոցն Աղեքսանդրի. նա առանիկ Կուրաթոս յայտնի իսկ յիշե թէ «Ոմանք այսպէս կարենցին թէ կառկաւ Աղեքսանդրի բաժանեցան նահանգքն»: (Յես Յումար Բ. ԵՂ 407):

տակարան շնորհակցին ընդ միմեանս զօրաժարքն եւ զըզմեցան անհնարին կռիւ եւ զժողովիւն, մինչ զի եւ փախնու Եղեքսանդրի մնաց անթաղ առնէրս երեսուն, տակարան եւ տաքն մեծ էր վասն նորա:

Թուէտէս եւ արնալէս իմն կարգեցաւ զի Փիղիպպոս Եւրփիզէոս խորթ եղբայր Եղեքսանդրի եւ ազուշ մնաք, եւ արդի Եղեքսանդրի Եղեքսանդրոս Ի. զոր ծնաւ Ռոքսանէ երկւք ամաք յետոյ քան զմահն Եղեքսանդրի՝ Թադաւորեցեն ի միասին, եւ ընտրեցան իսկ Թադաւորք կարգեալ նոցա ինտանկալ զՊերդիկկաս որում առեալ էր Եղեքսանդրոս զմտտանին ի վախճանել իւրում, բայց չհասին նորա երեք առաջնորդելոյ անձամբք. Փիղիպպոս սպանաւ յամի 311:

Ինչ նոյն ժամանակս զօրաժարքն եւ կուտակալքն Եղեքսանդրի բաժանեալ էին զնահանգս Թադաւորութեանն յարեանաւաիրէին նահանգացն արձակ իշխանութեամբ առանց անուանելոյ զանձինս Թադաւորս. լինէին դաշնաւորք յօգնականութիւն միմեանց կամ ի թշնամութիւն. յետ վախճանի կամ արարտութեան միոյն կամ միւսոյն՝ նոր բաժանումն լինէր: Վիտաւոր իմն ի նոսա եւ իրեւ տեղակալ իշխանութեանն Եղեքսանդրի՝ կացին մի ըստ միջէ՝ նախ Պերդիկկաս, ապա յետ սպանանելոյ նորա յիւրոյ զօրաց (321)՝ Ննտիպատրոս որ փոխեաց զաթուռն ի Մակեդոնիայ, այլ այնու՝ զի զՊողիպպոսն զախարացեալն ծերութեամբ կացցց պայազատ (319)՝ փութացոյց զկործանումն համաշխարհական տէրութեանն Եղեքսանդրի: Վանզի անդէն Ննտիպատրոս եհաս ի մեծ զօրութիւն ի Փոքուն Լաբա, զի զանձուքն զոր առ ի բուռն ի Հաւշ քաղաքի՝ յաճախեալ իւր զոր վարձկան՝ զկուտակալ լութիւնն Լարեյոնիայ հան նա ի ձեռաց դաշնաւորին իւրոյ Սեռիւկեայ, եւ այնուհետեւ յայտնի իսկ ջանալոյ պայազատ համաշխարհական Թադաւորութեանն Եղեքսանդրի զանձն կացուցանել (316): Կ, մն իրի իսկ առ վշտին երեւելիք ի զօրաժարացն՝ Պաղոս մէոս (կուտակալ Լադիպտացւոց), Վիւսիմաքոս (կուտակալ Թրասկացւոց), Պասանդրոս (կուտակալ Մակեդոնացւոց) եւ Սեղեւոս միաբանեցին ի մի դաշնաւորութիւն ընդդէմ Ննտիպոնեայ եւ նորին որդւոյ Վեմետրեայ (որ յետոյ վասն արուեստի պաշարս մանն՝ Պողիպպեոս՝ Պաշարիչ յորջորջեցաւ):

Նստատին եւ պատերազմ երկայնաձիգ՝ յԵսիացւոց եւ ի Յունաց աշխարհին, յորում մերթ սղբա եւ մերթ նոքա յողութին. մինչեւ Ննտիպոնոս՝ որ յետ յողթութեանն Վեմետրի ի նաւամարտիկ պատերազմին առ Սաղամեաւ. Սիպրացւոց ի վերոյ Պաղոմեայ՝ առ իւր անուն Թադաւորի (306)՝ անկաւ 80ամեայ ի մեծ պատերազմին առ Իփսեաւ, եւ փախեաւ Վեմետրիոս (301). եւ մնացին տէր Լաբացւոց աշխարհին շորեքին միաբանեալք՝ որք

վաղ իսկ զհետ երթեալ օրինակին Անտիգոնեայ առեալ էին իւրեանց անուն թագաւորութեան։

Հրէաստան հանդերձ Փիւնիկէիւ եւ իսոր Եսորւովք յաւաքնումն բաժանման անկաւ Ղաւոմեդոնեայ (323)․ բայց անգէն յամի 320 Պաղումէոս որ զկողմանս Լազիպոսաց եւ զայցոց եւս աշխարհաց գրաւեալ ունէր՝ հան ի նմանէ զգաւառան զայնութիւն իրրեւ Հրեայք վասն երգմանն հաւատարիմ կալոյ չկամէին մտանել ընդ իշխանութեամբ Պաղումեայ՝ եկն Պաղումէոս առ զԼաւոմեդէմ եւ 100,000 այր ի նոցանէ սարաւ յԼազիպոս․ անդ բաժանէր զնոսա ի քաղաքս քաղաքս, եւ ունէր զգաւանօք։ Ամէ ամի 314—311 պատերազմ էր Պաղումեայ ընդ Անտիգոնեայ՝ որ ունէր զկողմանս Փոքուն Եսիայ, բայց ի դաշինս խաղաղութեանն զոր կռեաց Պաղումէոս ընդ նմա՝ յանձն առ թագուլ Անտիգոնեայ զերեսին աշխարհսն զայնութիւ մինչեւ ցամա իրրեւ 301։

300

Իս ամին ամի մզեցաւ առ Իսիսեաւ ի Փոխեզացոց աշխարհին երեւելի ճակատն․ եւ այնպէս յետ շատանց սատակ պատերազմաց ընկելոյ եւ բազում երգմանց ստելոյ եւ բազում անազորունութեամբք զմիմեանս մերժելոյ զօրավարացն Եղեքսանդրի՝ յօրինեալ էկաց մնայուն իմն բաժանումն կամ թէ հաստատութիւն վաղագոյն կանգնելոց զլիաւոր թագաւորութեանցն՝ որք ելին ի միահեծան տէրութենէն Եղեքսանդրի։

1. Պաղումէոս որդի Ղազեայ առ զԼազիպոսս հանդերձ Ղիւրիաւ, Ալիւրենեաւ եւ Երարիաւ, առ յետս զՊաղեստին, զՓիւնիկէ եւ զիսոր Եսորիս, ստացաւ յայնր ամենայնի վերայ եւ զԱլեքսոս եւ զայլ եւս կողմն։

2. Աեղեւկոս կանգնեաց զթագաւորութիւն իւր ի Բարիլոն յամի իրրեւ 312, ուստի սկսանի Աեղեւկեանցն թուականութիւնս սահմանք թագաւորութեան նորա էին կողմանքն որ ի միջի կան Լափրաւ, Ինդոս եւ Աքսոս գետոց (յամէ 307), յորս յաւելան եւ Եսորիք, Միջագետք, Հայոց աշխարհ եւ Ասպատովկացոց։

3. Ղիւսիմաքոս ունէր զԹրակիա, առ եւ զԷւաքաղիսն Եսիայ մինչեւ ցՏաւրոս։

4. Աստանդրոս հզօր եւ անազորոյն որդին Անտիպատրեայ († 319) շահեալ ունէր ընդ նմին զաշխարհն Առնաց եւ զՄակեդոնիա՝ զոր հան պատերազմաւ ի Պոզիպերթոնեայ․ ետ քարկոծել զՈղոմպիա գհզօր եւ զմեծամիտ մայրն Եղեքսանդրի, եւ յետ ամաց ինչ տայր սպանանել եւ զՍպարտանէ եւ զմանուկն նորա զԵղեքսանդրոս Բ. (311), յետուստ ուրեմն սպան ի հացի զ18ամեայ հարձորդին Եղեքսանդրի զՀերակլէս (309), եւ այսպէս սպառեցաւ արուսկան զաւակ տանն Եղեքսանդրի։ — Արովք ճշգիւ լլան բանք մար-

գարեութեանն Վանիէն: Ինծն թեւաւոր ունէր չորս գլուխ: Իբրեւ քօշին այծեաց ի զօրանալ իւրում խորտակեցաւ եղջերն մեծ՝ ելին այլ չորք եղջիւրք ի ներքոյ նորա: Իմագաւորութիւն թագաւորին մեծի բաժանեցի ի չորս հողմն, այլ ոչ ի զաւակի նորա, եւ ոչ զօրութեամբ որ հաւատար իցէ զօրութեան տէրութեանն նորա:

Թագաւորութիւնն Ղ յաւիտեայ յետ 20 ամաց (յետ պարսութեան նորա եւ մահու) խառնեցաւ ի թագաւորութիւնն Սեղեկեանց (282), նմին իրի սոգորութիւն է երիտ միայն գլխաւոր տէրութիւնս հաշուել: Բայց ընդ այնր յարեան այլ մանր թագաւորութիւնք, (Պերգամոն, Իւթանիա, Պափղագոնիա, Պանաս, Պամիրք, Փոքր եւ Մեծ Հայք): Իսկ թագաւորութիւնն Բակարիացւոց (256 — 126) նուաճեցաւ ընդ հզօր տէրութեամբն Պարթեւաց: — Օգարեւոր կարեւոր ինչ իրա միայն որ վասն այսց թագաւորութեանց իցեն՝ կայ կարգել ի յաջորդաս:

ԻԸ

Գլխաւոր թագաւորութիւնք Մակեդոնական մահեծան տէրութեանն. Մակեդոնիա, Ասորիք, Եգիպտոս (320 — 30):

301

ՄԱՍԻՆԻՍԻՆ զառաջինն աստիճանաւ իմն առաջին համարեցաւ յերիտ գլխաւոր թագաւորութիւնն որ յետ Ալեքսանդրի յօրինեցան: Ընտիպատրոս զոր կացուցեալ էր Ալեքսանդրի կուսակալութեամբ ի վերայ Մակեդոնացւոց եւ (Յունաց աշխարհին, անդէն իսկ եւ իսկ յետ մահուն Ալեքսանդրի ունէր տալ մարտ պատերազմի ընդ Յունաց, որ Ղամիական պատերազմն կոչի: — Համբաւ մահուն Ալեքսանդրի զառաջինն իբրեւ լուր ինչ առանց հաստատութեան հասանէր յԷթէնո. ցժողովուրդն թեթեւամիտ որ դարձաւ վաղվաղակի ի մոլեգին ուրախութիւն գրգռեալ մանաւանդ ի Վեմոսթենեայ եւ ի Հիպերիդեայ՝ ասէր հանդարտմ փոկիտն. «Մի լինիք ուրախ տարածամ, այլ նախ կացէք մնացէք իրացն ստուգելոյ. եթէ այսօր Ալեքսանդրոս մեռեալ է՝ է մեռեալ եւ վաղիւ եւ յետ վաղուի»: Մեծ մասն միջին (Յունաստանի եւ աղքբ ինչ լեռնորդեայք յԱպիրոս եւ Նաոդիացիք միաբանեցին ընդ Էթենացիա. այսպէս զօրավար նոցա Ղեւոսթենէս գումարեալ ի նոցանէ գունդ մի 30,000 արանց՝ կալաւ զանցս Իւերմոպիւղեաց: Իւէպէտ եւ խորտակեցաւ զառաջինն Ընտիպատրոս 13,000 հետեւակզբն եւ 600 հեծելովք, եւ անկաւ յամուր քաղաքն ի Ղամիա եւ անդ պաշարեցաւ, բայց յետ անկանելոյ ի

պաշարման անդ քաջին Ղեւսթենեայ եւ հառանելոյ թիկանց օգնականութեան՝ ի ճակատու առ Արամանա յաղթէր Մնտիպատրոս, խաղացեալ հասանէր ի վերայ քաղաքին Մթենացւոց. սա քա անդէն աճապարեցին առաքել զՓօղիտն եւ զայս՝ աղօթկեալա առ Մնտիպատրոս, յանձն առին տալ զծախս պատերազմին եւ թողուլ պահակապանս մակեդոնացիս ի քաղաքին, եւ զՎեմութենէս եւ զՀիպերիդէս՝ տալ ի ձեռն: — Իսկ նորա վաղ փախուցեալ որացեալ էին ի բաց. այլ խնդրակքն Մնտիպատրեայ զՀիպերիդէս սպանին եւ զՎեմութենէս գտին մերձ ի մահ ի մեհենին Պոթիդոնեայ ի Աղաւթիա՝ յոր ապաւինեալ էր, եւ ապա անյոցս ի կենաց՝ առեալ զեղ (322): Ասկայն եւ զգոնն Փօղիտն (աշակերտ Պղատոնի) որ այնուհետեւ ամենեւին ի դուխ առաջնորդութեանն կայր պահպանութեամբ մակեդոնացի զօրուն՝ ի տիրել երբեմն խառնազանձ ռումկին առ սակաւ մի ժամանակ՝ զատապարտեցաւ ընկել զեղ մահու (317): Այնմ հետէ առաջնորդէր ճարտարիտութեամբն Ղեմետրիոս Փաղերացի (աշակերտ Խէոփրաստեայ, ծն. 345) որ էր տաժիշ արուեստից եւ զխտութեանց, բայց եզժ նա առաւել եւս զբարս Մթենացւոցն. ըստ թուոյ աւուրց տարւոյ կանգնեցին նմա անդրիս:

Իսկ Ասսանդրոս որդի Մնտիպատրեայ (+ 319) որ բարեկամն էր նորա՝ յետ տիրելոյ Մակեդոնիայ բռնութեան գործովք (316) անուանեցաւ Թազաւոր Մակեդոնացւոց (302 — 301). բայց սորա եւս որդի Փիղիպպոս Լ. (298) վաղ մեռաւ (297), եւ նորին եղբայրք Մնտիպատրոս եւ Մեքսանդրոս առ իւրեանց իսկ յանցանաց բռնութեան մահուամբ վախճանեցան (յամի իբր 295):

Լայպէս Ղեմետրիոս Լ. Պաշարիչ որդի Մնտիդոնեայ, որում յետ պարտութեանն առ Իփսեաւ հնարիւք իմն յաջողեցաւ տիրել մեծ ի մէք մասին աշխարհին (Հունաց՝ եհաս աթոռոյ Թազաւորութեանն Մակեդոնացւոց (294): Իսկ ամբարտաւանութեամբն եւ ցանկութեամբ զսահմանսն մեծացուցանելոյ՝ կամէր միւսանգամ տիրել Լսիայ, այլ անկաւ նա ի նեղ ի միարան զօրութենէ Պազմեայ, Աեղեւկեայ եւ Ղիւսիմաքեայ՝ ի Փաքուն Լսիա. ետ զանձն ի ձեռն՝ խնդրեալ պաշտպանութիւն ի Աեղեւկեայ որ եւ պահեաց իսկ զնա մարդասիրութեամբ մինչեւ ցմահ նորա՝ տաւ եւ նմա եւ զամենայն վայելսն (287): Եւ այնուհետեւ տիրէր Ղիւսիմաքոս սահմանացն նորա (286), մինչեւ եւ սա ի ճակատու ուրեմն ընդ Աեղեւկեայ ի կենաց եւ ի Թազաւորութենէ անկանէր (282), եւ Աեղեւկոս զԼուաջակողմն Լսիայ (զսահմանս նորա) յինքն արկանէր:

Իսկ թրակիա մնաց կից ի Մակեդոնիա, եւ Մնտիդոնոս Լ. Պոնաթաս որդի Ղեմետրի՝ յետ տալոյ պատերազմ ընդ բազում նախանձորդաց Թազաւորութեանն Մակեդոնացւոց (278 — 266),

ապա ուրեմն կաղա խաղաղութեամբ զթագաւորութիւնն Մա-
կեդոնացւոյ՝ որ ցայնվայր անուպատանայր իմն ի մարդկանէ ստեպ
պատերազմօք եւ մանաւանդ արշաւանօքն Վաղիացւոյ կամ
Վաղատացւոյ՝ որք զամենայն երկիրն մինչեւ ցծոց ծովուն Կորին-
թացւոյ ապականեցին, մինչեւ յետուստ մերժեալ ամփոփեցան ի
նահանգի անդ Փոքուն Լաթայ, որ ի նոցա անուն Վաղատիւ կոչ-
ւեցաւ: Սակայն կամէր ունել Լնտիզոնոս իշխանութիւն եւ ի վե-
րայ աշխարհին (Յունաց (266—243):

Եւ յաշխարհի անդ (Յունաց՝ փոփոխումն իմն լինալ էր
իրացն յետ երկուց երեւելի դաշնաւորութեանց քաղաքացն ընդ
միմեանս: Առաջիկայց դաշնաւորութիւնն կազմեցաւ յամի իրրեւ
284 հակառակ բռնութեան թագաւորացն Մակեդոնացւոյ, եւ
Լքայեցւոցն դաշնաւորութիւն (որ բարձեալ էր յամի իրրեւ 301)
միւսանգամ նորոգեցաւ յամի իրրեւ 281: Լքայեցւոցն դաշնաւ-
որութիւն երեւելի եղեւ՝ յորժամ Լքատոսն զհայրենի քաղաք
իւր զՍիկիոն հան յազատութիւն եւ միաբանեաց ընդ դաշնաւո-
րութեանն, եւ եղեւ զօրավար դաշնաւորութեանն եւ շունչ եւ
ոգի նորա (251): յետ սակաւ ինչ միոյ Կորինթոս եւս եւ Սեզարոս
յաւելաւ ի դաշնաւորութիւնն (243), ապա Լթենացիք եւս (231):

Ինդ նոյն ժամանակս ծերունին Լնտիզոնոս Լ. որ թշնամի եւ
հակառակորդ էր դաշնաւորութեանցն այնոցիկ՝ վախճանեցաւ, եւ
նորին որդի Վեմետրիոս Լ. (243—238) մատուցանէր յառաջ
զպատերազմն որ ընդ դաշնաւորութեանցն էր, որպէս եւ Լնտի-
զոնոս Լ. Վոսոն (233—221) նորին եղբայր: Եւ իրրեւ Լքայ-
եցիքն ի մարտ պատերազմի ընդ Սպարտացւոյ գրգռեցան (քանզի
Սպարտա մինչեւ ցայնվայր պահէր զազատութիւնն), եւ չյաջողէր
իմն պատերազմն՝ կոչեաց Լքատոս յօգնականութիւն զԼնտիզոս
նոս, եւ այնպէս արկ միւսանգամ զանձն ընդ վերադոյն իշխանու-
թեամբ Մակեդոնացւոցն (224):

Փիղիպպոս Լ. (221—179) որդի Վեմետրի Լ. պահեաց զիշխ-
անութիւն սպարապետութեան իւրոյ ի վերայ Յունաց աշխար-
հն (թէպէտ եւ յետ վախճանին Լքատոսի 213, անց փախանալ
նորա քաջն եւ հմուտն պատերազմի Փիղոպիմէն). բայց բռնու-
թեան եւ նենգութեանց Հռոմայեցւոցն չէր նա ձեռնհաս՝ ընելոյ
դիմակալ: Եւս պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոցն, եւ չյաջողեալ՝
անկաւ ի բարձրութենէ իշխանութեան իւրոյ (198—197): աշ-
խարհն Յունաց ազատութեան իմն անուամբ եմուտ ընդ իշխա-
նութեամբ Հռոմայեցւոց (196), բայց տակաւին մեծն Փիղոպիմէն
պաշտպանէր դաշնաւորութեանն Լքայեցւոց հակառակ Հռոմայ-
եցւոցն, մինչեւ կալան զնա ազօտամբքն ի Մեսսենէ եւ սպանին
(183): Իսկ Փիղիպպոս Լ. մեռաւ առ արամութեանն՝ զի սպան
զորդի իւր զՎեմետր խաբեալ ի քսութենէն Պերսեոս (179):

Պերսեւոս նորին սրգի (179 — 166) ջանացեալ ասորել ի ընդ Հռոմայեցւոցն՝ վատթարեալ կործանեցաւ. պարտութիւն պատերազմին որ առ Պիւրնաւ եղեւ՝ արտք վճար իրաց նորա եւ Մակեդոնացւոցն (168). մեռաւ նա ի Հռոմ (166). աշխարհն Յունաց երթայր եւ առաւել հպատակէր Հռոմայեցւոցն, եւ յետոյ որոհմն երկղքին եւս աշխարհքն եղեն կատարեալ նահանգք Հռոմայեցւոց յամի 148 եւ 146:

302

Սեղեւկոս Ա.՝ Վիկտոր (312 — 281) թէպէտ եւ ի վերնա-կողմանն Ասիացւոց եղ զթագաւորութիւն իւր, այլ զվիտւոր գաւառ էր նորա Եսորիք եւ քաղաք արքունական Անտիոքիա առ Սրնտէս գետով՝ որում ինքն իսկ արի հիմն: Յառաջագոյն մայր քաղաքացն էր Սեղեւկիա առ Վիկլաթ գետով 8 մղոնք հեռի ի Բարելոնէ, եւ յայնմ հեռէ Բարիլոն փութանակի իմն սկսաւ յապականութիւն կործանել, եւ յետ առնլոյ զնա Պարթեւացն պատերազմաւ՝ եղեւ բնակութիւն գազանաց վայրի¹: Բաց յերկուց քաղաքաց անտի զայլ եւս բազում քաղաքս շէնեաց Սեղեւկոս, եւ Հրեայք կոչեցեալք ի նմանէ բնակեցին աստ անդ, եւ սիրով ունէր զնոսա Սեղեւկոս: Առնէր յառաջադէմ զվաճառականութիւն եւ զգիտութիւնն. այլ յետ մեծացուցա-նելոյ զթագաւորութիւն իւր՝ խառնեալ ի նոյն զթագաւորու-թիւնն Պիւսիմաքեայ՝ նենգ գործեալ սպանին զնա: Համօրէն 72 նախարարութիւնք էին թագաւորութեան նորա, եւ ձգէր իշխա-նութիւն նորա յԱղգեսպանտոսէ մինչեւ ցՀրնգիկս:

Անտիոքոս Ա. Սովտէր (281 — 262) տակաւին պահէր ամփոփ զթագաւորութիւն հօրն իւրոյ, բայց զՎիլթանիա (որ եւ եկաց յամէ իրր 400) չկարաց նուաճել, եւ տէրութիւնն Պերգամեայ (յամէ 283) մեծացաւ՝ հանեալ սահմանս ի Սեղեւկեանցն թագաւորու-թենէ: — Առ իւէոսն Անտիոքաւ Բ. (262 — 247) ապստամբե-ցին Պարթեւք (256) եւ Բակտրիա (254), եւ գժտութիւնք ինչ ազգականութեանց եղեն պատճառք գրգռելոյ պատերազմի ընդ Ա-գիպտացիսն (260 — 252), եւ սպանաւ թագաւորն զեղեալ ի կնոջէն²: Սեղեւկեանքն կոչին թագաւորք հիւսիսոյ, իսկ Պտղոմեանքն թագաւորք հարաւոյ համեմատութեամբ Հրէաստանի:

Սեղեւկոս Բ. Սաղինիկոս (247 — 227) չյաջողեալ պատե-րազմին որ ընդ Ագիպտացւոցն էր՝ անկաւ ի նեղ մեծ (247 — 244)³: Թագաւորութիւնք որ նորոգ յարուցեալ էին՝ մեծացան ի սահմանաց նորա, եւ ինքն մեռաւ ի գիպահւոջ առ Պարթեւոս: — Սեղեւկոս Գ. Սերաւնոս (227 — 224) սպանաւ վաղվաղակի եւ զնա յաջորդէր եղբայր նորա:

1 Եւր. 67. 10 — 22: 2 Յուս. հոգի 7. 6. 6. 3 Յուս. 7. 6. 6. 7 — 9:

Անտիոքոս Գ. ՄԵԾՆ (224 — 187) : Սա յետ Կոնստանդինոսի զապատարութիւնն որ ի Մարս եւ ի Պարսկաստանի գրգռեցան (220), յարձակէր ի վերայ Պաղոմեանցն եւ կատարէր եւս յազմութիւնս, բայց առ Սափիաւ ամենեւին իսկ մատնեցաւ ի պատարութիւն (219 — 217) ¹։ Նա եւ ի Պարթեւաց աշխարհէն եւ ի Վերկանից յետ պատերազմի իրիք յայտնապէս հրաժարեաց (210)։ Բայց եզ նա արշաւանս ի Հընդիկս (206)։ ապա միւսանգամ քախէր ի մարտ պատերազմի ընդ Նադիպտացւոցն, եւ եհաս որովք ցանկացեալն էր։ զի առ նա զԽոր Լսորիս, զՓիւնիկէ եւ զՊաղեստին (203 — 198) ², եւ յետոյ զմասն մի Փոքուն Լսիայ եւ զԻւրակիս (197)։ Եւ վասն յաջողութեան իսկ պատերազմին այնորիկ զժողովուրդն ընդ Հռոմայեցւոցն։ պարտութեամբն առ Սաղենսիաւ (190) ամենեւին բեկաւ զօրութիւն տէրութեանն Լսորաց ³, եւ Լուսակողմն Լսիայ մինչեւ ցՏաւրոս ել ի ձեռաց նորա։ Հայք յետս կացեալ բաժանեցան։ Բանութեան մահն Լսորացոյ (187) այլ եւ այլ օրինակաւ պատմի ⁴։

Սեղեւկոս Գ. Փիղոպատոր (187 — 176) վասն տիրութեանն Թագաւորէր խաղաղութեամբ։ քանզի արժաթ պիտոյ էր նմա՝ կամէր ի ձեռն Հեղինոդոսայ առնուլ զգանձնն ի տաճարէն Նքուտաղէմի, իսկ Հեղինոդոսայ տուեալ նմա թոյն՝ ի կենաց արկանէր ⁵։

Անտիոքոս Գ. Նպիփանէս (176 — 164) նորին եղբայր ել ի քարձ Թագաւորութեան փոխանակ եղբորորդւոյն իւրոյ Վեմկարի։ Նենս գութեամբ եւ պատերազմաւ յաղթեաց Նադիպտացւոց, եւ առնոյր իսկ զՆադիպտոս եթէ չէր Հռոմայեցւոցն սպառնալեօք հրաման տուեալ առնել խաղաղութիւն (171 — 168)։ Եւ յնուհետեւ առ նէր սկիզբն՝ զՀրեայն վասն կրօնիցն հարածել զժողովութեամբ, վասն որոյ եւ Հրեայք ապստամբեցին ի նմանէ (167)։ Ի խաղալ իւրում ի մարտ պատերազմի ի կողմանս Վերին Լսիացւոց՝ ուր կամէր զաղմուկն որ վասն կրօնիցն նորոգութեանց գրգռեցան՝ նուաճել, մեռաւ զճանապարհայն չարաչար ⁶։

Սինչ դեռ տակաւին մանուկ էր Լսորացոյ Ն. Նապատոր (164 — 161) նորին որդի եւ յաջորդ՝ հանգն Պարթեւք ի նմանէ զՄարտագտան, զՊարսկաստան եւ զՎաքելանիա։ հօրեղբորորդի նորա Վեմկարիս սպան զնա եւ նստաւ փոխանակ նորա։ Ետնմ հետէ Թագաւորութեան Սեղեւկեանց սահմանք էին պրեթէ միայն Լսորիք եւ Փիւնիկաստան։ քանզի եւ Հրեայք յետուս ուրեմն ելին ամենեւին յազատութիւն (130)։

Եպաքէն 40 եւ աւելի եւս քաղաքօք՝ զորս Թագաւորքն Սեղեւկեանք շինեցին Մսիսացւոց աշխարհին՝ միշտ իսկ յամախելին յունական հրահանգք եւ յոյնութիւն յարեւելս։ Բայց սակայն ի

1 Յե. Դան. ձԱ. 11. 13։

2 Յե. Դան. ձԱ. 18 — 16։

3 Յե. Դան. ձԱ. 18։

4 Յե. Դան. ձԱ. 19։

5 Յե. Դան. ձԱ. 20։

6 Յե. Դան. ձԱ. 21 — 25։

կրթութիւնն անոր խառնեցաւ եւ բարեկեցիկ զեղխութիւնն ի բազում եւ յանլափ մեծութենէն: Սեղիսցաւ թուլացաւ ժողովուրդն եւ հասաւ ի սուտակասպասութիւն եւ յանազատիկ ողորումն սպաժաման թաղաւորացն իւրոց՝ որոց պատմութիւն՝ ասղան իմն է այսուհետեւ դժտութեանց ազգականաց եւ գործոց անադորունութեան եւ կռուոց աթոռակալութեան եւ պատերազմաց ընդ Նզդիպտոսի եւ ընդ ազգաց ինչ Փղքուն Ասիայ, մինչեւ զան տիրեն Հռոմայեցիք՝ աշխարհին (64):

Իսկ քաղ իսկ քան զայն՝ առ այսպիսի տկար եւ բարեկեցիկ թաղաւորք՝ յաջողեցաւ ամանց ամանց մանր մանր ինչ տէրութիւնս ինքնօրէն յօրինել: Այսպէս բաց ի Պարթեւացն եւ ի Հայոց՝ եւ ընն մանր թաղաւորութիւնք ի Փղքուն Ասիա, 1. Գաղատիա (Պեսսինոս քաղաքաւ), որ յօրինեցաւ եկաց առանձինն տէրութիւն ի գաղղիական ազգաց որ յետ առպատակաւ հասանելոյ ի կողմանս Սահեղանացւոց եւ ի Յունաց աշխարհ եւ առ Դեղփեօք ի պարտութիւն մատնելոյ՝ եկին անդր, եւ ամրացաւ իշխանութիւնն նոցա յազմութեամբն առ Անկիւրաւ ի վերայ Սեղեւկեայ Ա. (282): — 2. Խաղաւորութիւնն ի խթանիայ՝ ուր (մօտ օւրեմն յամն 250) Նիկոմեդէս եւ Պրուսիա թաղաւորէին: Այս եւս նոր քաղաքք կանգնեցան (Ղիւսիմարիա՝ ի Կարակիա, Նիկոմեդիա՝ ի խթանիա եւ այլք) որք ծաղիկալ պայծառացան եւ սփռեցին կրթութիւն յաբուարձանեաց ազգան բարբարոսս: — 3. Խաղաւորութիւնն Պերգամեայ՝ ուր յամն 250 Նւմենէս եւ Ատաղոս տիրէին. Պերգամեն (ուր ազնիւ մազաղաթն յօրինէր)՝ մրցէր իմն ընդ Նղէքսանդրիայ ուսմամբ յունական արուեստի եւ գիտութեան. եւ մատենադարան նորա էր հոյակապ քան զամենայն յետ մատենադարանին Նղէքսանդրիայ:

303

Պտղոմէոս՝ Ազգեայ կամ Սեփակր (323—284) բախտաւոր եւ խորազէտ քան զամենայն պայազատսն Նղէքսանդրի արկ զհիմն տէրութեանն Պտղոմեանց, եւ արար նմին միջափայլ զամլացեալ եւ զգժուարամտոց հովիտն Նեղոսի՝ զՆզդիպտոս. եւ պահէր զայն օրաւալ զգորսն իւր աստի ի վերայ Սիւրենացւոց աշխարհին եւ անտի ի վերայ Փիւնիկաստանի, Պաղեստինեայ եւ Խոր Ասորւոց՝ հանդերձ ի իրանան եւ Անտիքիւրանան լերամբք՝ որ ասյին նմա եղեւ նախացս: Այսպէս եղեւ նա ձեռնհաս ունել հեռի ի բուն գլխաւոր աշխարհէն՝ զխառվութիւն պատերազմացն. յայն սահա եւ երկիրն Նզդիպտացւոց էր ի հանապազորդ խաղաղութեան զամենայն ժամանակս 40ամեայ թաղաւորութեան նորա: Այս եղ զհիմն երեքունցն յօրինուածոց՝ յորոց վերայ հաստատեալ կայր

մեծութիւնն իշխապատեցւոց աշխարհին. այս ինքն՝ զինուորական եւ նաւական զօրութեան, եւ աշխիճանաւոր իմն առաջնորդութեան, հարկացն եւ դատաստանացն կարգաց, եւ հոյակապ Մուսէսին հռչակելոյ ընդ ամենայն աշխարհ, ընդ որում կապեալ էին ապարանք թաղաւորին եւ վայրքն Աղեքսանդրիական մատենադարանին բազում մատենիւք, եւ սենեակք վասն գիտնացն եւ պուհեակից:

Ըստ նմին մտաց գործէր եւ որդին Պաղումէս Գ. Փիղագեղ-փոս կամ Նաղապրատէր (284 — 246), որ համակշտաւաջադիմութեանէ արուեստից խաղաղութեան խորհէր, եւ արար զՆաղապատս ի բազում բազումութեան: Ի ի պարս զպաքստին իւր շքեղութեամբ. զմտաւոր եւ զզգայուն վայելչութիւնն ի միասին կամէր վայելել: Բազմացոյց նա զմատենադարանն զոր հօրն սկսեալ էր ժողովել՝ մինչեւ ց100,000 մատենան (որպէս ասեն). իսկ թարգմանութիւն գրոց որոց որ անուանեալ կոչի Նաթանասուն թարգմանաց՝ ըստ մասին 5 գրոցն Մովսիսի յօրինեցաւ առ նովստ, կամ որպէս առաւել. հաւանութեան է՝ առ հարրն նորա (ըստ Ս. Իրենէոսի՝ եւ ըստ Աղեմայ Աղեքսանդրացւոյ՝ որ զայս վերջին կարծիս՝ սովորական կոչէ²): Եւ յլ եւս գիրք հնոց կտակարանաց յետոյ թարգմանեցան վասն պիտոյից Հրէիցն Աղեքսանդրացւոց, այլ ոչ նա զին ճշդութեամբ:

Պաղումէս Գ. Նաերգեաէս (246 — 221) զնոյն միտա ժառանգեաց, բայց էր եւ պատերազմաւ: Ընկնոյր ի Սեղեւկեանց բազում կողմանս յԱսիա մինչեւ ի ասհմանս Բակտրիայ, եւ ցհարաւային ծագ Երասիայ. եւ յԱփրիկեցւոց աշխարհին մինչեւ ցադրիւրակունտ՝ Նիզոս գետոյ (ցլթւովսիւս). նաքինք մեծացոյց զվանառակութիւն թագաւորութեան իւրոյ յոյժ, եւ հորդեաց յարգութեաց նոր ճանապարհս, մանաւանդ վասն կարաւանացն երթեւեկի: Վոյր նորա եւ կին (ըստ անկրօն բովորութեան պոյազատացն Աղեքսանդրի) էր բարենշանն Բերենիկէ՝ յորոյ ի վարսիցն համբաւելոց՝ անուն կոչեցաւ միում յատերապանցն:

Եւ յլ ի Պաղումեայ Գ. Փիղապատոյ կամ Տրիփոնեայ (221 — 204) սկիզբն եղեւ կարգի վաւթար թագաւորաց, առ որովք առկաւ նուազեցաւ թագաւորութիւնն: Իսկպէտ եւ բռնաւորն այն եւ որովայնապարար՝ յաղթութեամբն զոր առ Ռափիաւ արար (217)՝ ապրեցոյց միւսանդամ զիոր Եսորիս, զՓիւնիկէ եւ զՊաղեստին ի ձեռաց Սեղեւկեանցն, այլ առ մանկութեամբ Պաղումեայ Ն. Նաղիփանեայ (204 — 181) ելին միւսանդամ ի ձեռաց եւ ոչ դարձան այնուհետեւ ամենեւին յետս (203): Յայնպիսում կարւաջ ժամանակի յանձն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ ինամակաղութիւն ի վերայ թագաւորին (201), եւ նալին ապրեցաւ յայնժամ թա-

գաւորութիւնն: Կա եւ յետոյ յորժամ Պաղումեան Օ. Փիղումեանը (181 — 145), մանուկ որդի անագորոյն բռնաւորին այնուրիկ՝ միւսանգամ ի նոյնպիսի վտանգ անկանէր, երկրորդ անգամ հրամայէին Հռոմայեցիք զի ընկիցի խաղաղութիւն (172 — 168):

Այլ այնու Նզդիպտոս կախեցաւ զՀռոմայեցւոց իշխանութենէ. անձանց առին նորա զիրաւունս հատանելոյ վճիռ յորժամ վասն պայազատութեան թագաւորութեանն յառաջագոյն իսկ յարուցեալ էր ամպարիշտն Պաղումեան Ն. Փիսկան (145 — 117) գժտութեամբ հակառակ եղբօրն իւրոյ, եւ յայն սակս բաժանեալ էին Հռոմայեցիք երկոցունց զթագաւորութիւնն (162 — 145):

Նւ քանզի հանապազորդ տեւէին գժտութիւնք ազգականաց առ Պաղումեամբք՝ որ մի ըստ միովէ յաջորդէին, արկին զնոսա Հռոմայեցիք յիւրեանց օգուտ ի կիր, նախ զՆիւրենական աշխարհն (յամի իբրեւ 84) արկին յիւրեանս, ապա զՆիպրոս (յամի իբրեւ 57), եւ յետոյ ուրեմն զամենայն աշխարհն Նզդիպտացւոց (30):

Այսպէս Նզդիպտոս անդէն առ առաջնովք երեքումբք Պաղումեամբք իբրեւ զմի դար կալաւ զօրութիւն եւ մեծութիւն երեւելի: Ընչափ եւ անհնարին ընչաւետութեամբն որ միտերէր նոցա ի յաճախագոյն հարկաց զոր ի վերայ պտղարեր երկրին արկանէին՝ եւ ի աուրեւտիկ վաճառականութենէն որում կարգեալ իսկ էին նաւական զօրութիւն մեծ ի պաշտպանութիւն՝ եղեւ Նզեքոանդրիա կենդրոն եւ միջաժայր յունական հրահանգաց եւ դպրութեան, եւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան: Սակայն արքն որ զայս պայծառութիւն ածին ի մէջ՝ սրպէս եւ տունն իսկ թագաւորին՝ օտարածինք էին, (Յոյնք եւ Հրեայք: Նզն եզդիպտական յամառեալ պնդեալ կայր ի խեղութեանն եւ յօտապատեցութեանն եւ յանգղայ մեհութեանն, եւ մրմռելով իմն ձգձդէր զշղթայս ծառայութեանն: Ս անս այնորիկ իսկ պայծառութիւն թագաւորութեանն Պաղումեանց չէր ինչ տեւափան, եւ էր ծաղիկ օտար՝ որոյ արմատք չարկին արմատս ի խոր յերկրն Նզդիպտացւոց: մինչեւ յետ ապաժաման թագաւորացն հատանելոյ՝ եւ տիրելոյ յարքունիս նոցա անագորունութեան եւ բարուցն ապաւանութեան՝ եղեւ աւար Հռոմայեցւոց թագաւորութիւնն այն:

304

Նզեքոանդրիական հրահանգք եւ մտենագրութիւն:

Այս պայազատօքն Նզեքոանդրի՝ մտաւոր ծնունդքն հային կամ յողորիշ իմն գովութիւնս արքունեաց թագաւորացն, կամ յուրախութիւն զուարթութեան մարդկան տփորելոց ի գեղխութիւն եւ ի վայելս, եւ կամ ի կատարելութիւն դործական ինչ գիտութեանց որ ի շահ եւ ի պիտոյս իցեն: — Յայն սակս պառ-

մեղրութիւնն՝ որ ազատ միտս պահանջէ՝ չեղեւ յառաջագիւծ. եւ երեւելի. բանաստեղծութիւնն պզտոր տեղեկութեամբք եւ անշափն ցնորիւք խանդարեալ՝ եղեւ չքնակաւոր ինչ։ Միայն իբրեւ հակառակ իմն զեզիւ եւ զիրգ կենացն որ ընդ հանուր շահեալ տիւրէր՝ ծաղկեցաւ Մեղէսրդական բանաստեղծութիւն¹ ի ձեռն Թէոփրիտեայ Արկեղացւոյ (որ մերթ ի Արտակուտ եւ մերթ յարքունիս Աղեքսանդրիայ էր, 280)։

Իսկայ նմին հակառակ ուսմունք գիտութեան, անուանեալ իրական գիտութիւնք՝ հասին ի մեծ պայծառութիւն։ Յեղեակ եւ գիտուն Վննիւք² եւ Գրամարտիկոսք³ (որպիսի Արիստարքոս եւ այլք) զգործս հնոց (Յունացն բանաստեղծից եւ մատենագրաց ածին ի կարգ եւ ի դասաւորութիւն, եւ յորինեցին զցանկ նոցա (գանաւանեալ Աանոնն), որոնցին ի վերջանաց դպրաց՝ եւ ի յաւելուածոց՝ զբնագիրսն եւ տեղեկութեամբք մեկնեցին զմէին բանս նոցա, նպաստ ի դոյն ունելով զաղեքսանդրիական մատենագարանն։ — Աւանմինն իմն յառաջագիւծութիւն մանաւանդ բնական գիտութեան եւ ուսողական գիտութեանցն լինէր, եւ արուեստիցն եւ ճարտարութեանց՝ յորս այն գիտութիւնք կարիցեն մերձենալ։ Աւելիդէս (առ առաջնովն Պաղոմեոս) նախ յորինեաց բովանդակած ինչ երկրաչափութեան եւ հաստատաշարութեան, եւ յայն սակս ի մեծամեծ քաղաքս փաճառաշահո՝ կտրգեցան դպրոցք ի վարժս ուսողական գիտութեանց եւ մերձեցանելոյ զնոսա ի նաւագործութիւն եւ յայլ եւս արուեստս եւ ի ճարտարութիւնս գործական կենաց։ — Աստեղագիտութիւն եւ ուսողական աշխարհագրութիւն ծաղկեցան ի ձեռն բազմահմուտն Արատասթենեայ (առ Աւերգեոն Պաղոմեոս) եւ մանաւանդ ի ձեռն Խորաքնինն Հիպպարքեայ (ՅԼ. դարու)։ Ի կատարումն եւ ի պայծառութիւն Աշտականութեան⁴, Մենքենականութեան եւ այլոց մասանց ուսողութեան եւ Փիւսկեան փիլիսոփայութեան բազում ինչ նպաստ եղեւ Արքիմեդէս Արտակուտացի (ծն. 287 + 212)։ Նոյնպէս բժշկականն որ զառաջինն ի ձեռն Հիպպոկրատեայ (յամի իբրեւ 400) ածեալ էր ի յարդարումն՝ եղեւ կատարելագոյն Ստրաբոնդրիա՝ յաճախելով տեղեկութեանց Բուռականին⁵ եւ յաւելով զՄեդամահատութիւնն կամ զԷրձուսմն⁶։

Իսս նմին նմանութեան եւ ի քաղաքային եւ ի կրօնական հանգամանս փոփոխումն լեալ էր յունական մտաց։ — Առաջեալ իմն էր այն տոհմային առանձնականութիւն (Յունաց՝ յոյնութիւնն եւ անյունութիւնն կամ բարբարոսութիւնն, ձուլելով ի միմեանս Յունացն եւ Արեւելեայցն ի տէրութիւնս անդ պայտա-

1 Bucolique, idylle.
2 Sciences réales.
3 Critiques.
4 Grammaticiens.

5 Statique.
6 Botanique.
7 Anatomie.

ապն Նղերսանդրի: — Իսկ յիս կրօնից՝ այն գիւրահաւան եւ մանկական հաւատք առ առաւածն չարարարոյ եւ սխառեկոյ մարդկան՝ վաղ իսկ բարձեալ էին եւ համարեալ ծաղու ինչ ի միտս մարդկան կրթելոյ: Փիլիսոփայական քննութիւնքն որ ընդդէմ երանէին բազմաւորութեան, եւ զմի եւեթ նախաւոր սկիզբն առնելու նայնի վարդապետէին՝ շարժեցին սասանեցուցին զբազմաստուածութեանն հիմունսն. բայց քանզի այն փիլիսոփայական գիւտք անհաս իմն մտաց ժողովրդեանն էին եւ չկարէին ընդ զպէտս կրօնիցն՝ որ բնածին իմն է մարդկեղէն որաի, յայն ստից շփոթեալ խառնակեցաւ խիղճ մտաց ժողովրդեանն: Ամեն իրի իսկ առաջնորդք տէրութեանցն իբրեւ հոգաբարձուք համօրէն մարմնաց տէրութեանն՝ ի մէջ անցանկին ընել պահապան եւ պաշտպանիչ կրօնից ռամկին, եւ զբազումս ի փիլիսոփայից իբրեւ ուրացողս առաւածոյ մերժէին վտարանդի, կամ սրտառհաս ի վերայ տնէին:

Սակայն զդրդումն եւ զմէս քննութեանն եւ մտաւոր յատաջագիմութեան չէր մարթ եւ հնար արտաքին խափանչօք արգելու: Յարժամ միահեծան իշխանութեանն մաաժութիւն՝ ստիպաւ զօրացեալ յաղթէր հնոց ժողովրդական բազմիշխանութեանն մաաժութեան՝ անտուտ եւ փիլիսոփայական տեսութիւն զսիեզերաց՝ տակաւ շահեալ տիրէր ռամկապետական բազմաւորութեանն. եւ այսպէս հին հեթանոսութիւնն երթայր եւ եղծանէր: Իբրեւ դամ մի սարդեցին մտին կարծիք ի ժողովուրդ անդր՝ թէ կրօնք որ այժմ շահեալ տիրեալս են՝ է յողորդ ինչ ներքուստ ի ներքս, այնուհետեւ երկրայութիւնն եւ երկմտութիւնն իբրեւ երբ եւ որդն ուտէր զարմատս եւ զհիւթ բազմաստուածեան վարդապետութեանց, եւ ոչ ինչ օգուտ էին հզօր նեցուկքն՝ յոր արտաքուստ յեցեալ էին այն վարդապետութիւնք:

Առաւել ստատկացոյց զմտաւոր շփոթութիւնն դարոցն Պիւռոնեայ Նղիսացւոյ ժամանակակցին Նղերսանդրի, որ զերկրայութիւնն կացոյց առաջին սկիզբն, եւ կազմէր զայս յուսահատ վարդապետութիւն՝ թէ «Միտք մարդկեղէնք ամենեւին չկարեն գիտել ինչ ստուգիւ», իտէպէտ եւ Պիւռոն այսպիսի աղանդով որ Սկեպտիկեանն կոչի, զանրաւականութիւն մարդկեղէն գիտութեան կամէր ցուցանել, ոմանք յաշակերտաց նորա՝ ոչ միայն զստուգութիւն մտաւոր ծանօթութեան, այլ եւ զզգայական ծանօթութեան զստուգութիւն ուրացան, եւ յետուսա ուրեմն՝ անձնասարան իմն գիտութեամբ՝ եղեն յերկրայս եւ ընդ ստուգութիւն երկրայութեանն: — Բայց ամենեւին իսկ ազդոյ վերս բազմաստուածեան հաւատաց ռամկին եգ Աւմերոս փիլիսոփոս յաղքունիս Ասասանդրի արքայի Մակեդոնացւոյ. սա յարձանագրաց, ի յիշատակարանաց եւ ի զբուցաց ժողովրդեանն ջանայր ցուցանել թէ առաւածքն Յունաց մարդիկ եւեթ են առաւածացուցեալք:

Ռազմաբնի տեսանկյն թէ չեն բաւական այն կրօնք՝ ինքրեկն հանդիսա մասոց եւ հաստատուն ինչ կանոն կենաց ի փիլիսոփայութենէ, այնպէս զի մարթ եւ պատշաճ է ասել այնպէս՝ թէ ժամանակն եղծանելոյ անկանելոյ հեթանոսական կրօնիցն՝ էր ժամանակ ծաղկելոյ փիլիսոփայութեան. իբր ոչ եթէ զի նոր ինչ եւ մեծամեծ փիլիսոփայական բովանդակածք յօրինեալ կացին, այլ զի յոյժ իմն բազմամբոխ էին աշակերտք այլ եւ այլ դպրոցաց փիլիսոփայութեան։ Եւս դպրոցք փիլիսոփայութեան զհետ երթային զառաջնաց մեծամեծ փիլիսոփայիցն եւ ջանացին զվարդապետութիւնս նոցա մեծանել ի վարս եւ մերձեցուցանել յարդիւնս։ — Աշակերտք փիլիսոփայական դպրոցի իրիք՝ բաժանէին յերկուս դասս. մի՝ բուն աշակերտաց՝ որոց համօրէն իսկ վարդապետութիւնն ընծայանայր ըստ ձեւոյ գիտութեան, եւ մեւս՝ այնպիսի աշակերտելոց՝ որք միայն զգլխաւոր ժիւղ վարդապետութեանն լսէին։ Ըսոյ ի պերիպատիկեան դպրոցէն Լիստատեղեոյ եւ յակադեմիան դպրոցէն Պլատոնի (որոց սկզբունքն բազում իւրք փոփոխեալ էին՝ եւ յայն սակս՝ «յառաջին» եւ «յերկրորդ» եւ «յերրորդ» Լիակադեմիա բաժանեալ) երեւելիք եւ հաշակաւորք էին Եպիկուրեան եւ Ստոյիկեան նորածին դպրոցքն։

ԻԻ

Հրէաստան. Մակարայեցիք (300 — 107)։

Լ

Հրէից եւս — Պաղմեմիք եւ Սեփմեմիք։ Անիտոս Գ. Հալճոմեմ.
(300 — 167.)

ՅՈՒ

ԱՆԱԳՈՅՆ պատմեցաք թէ Պաղեստին յետ յաղթութեանն առ Խիսեալ (301), խառնեցաւ ընդ թագաւորութեանն Պաղեստինաց. Հրեայք ի 100ամեան ժամանակի տառաջնոց Պաղեստինցն գրեթէ միշտ իսկ ի թաղաղութեան կէին, եւ բուն գլխաւորք ազգին էին որպէս առ Պարսկօքն նոյնպէս եւ այժմ՝ քահանայապետքն։ Օ. Յադդոս պայազատէր նորին որդի Մնիա Լ. (321 — 300), եւ զսա եւս յաջորդէր Սիմոն Լ. Լիդարն (300 — 291)։ Եթող Միմոն որդի մանուկ հասակաւ Մնիա անուն. փոխանակ սորա հօրեղբայրն Եղիազար (291 — 275) եւ Սանասէ (275 — 250) վարէին զպաշտօն քահանայապետութեանն (թէպէտ եւ գահերիցութիւն Սանեդրիոնին յանձն էր Լնտիգոնեայ Սոկրովացւոյ)։

Եպու ուրեմն եհաս քահանայապետութեանն Մնիա Լ. (250 — 218), այլ զհօրն ազնուական միտս եւ զխնամտութիւն եւ

1 'Eusebius.

2 'Eusebius.

3 Յեւ Հաստ 289։

զարգարութիւն չունէր, այլ նմին հակառակ առ ժրտութեան զարծաթն զոր վասն պաշտպանութեան տային Հրեայք Պաղոմեանցն՝ առ յինքն 23 ամ: (Յետոյ ուրեմն Պաղոմէոս Գ. (յամբ իրրեւ 225) առաքեալ զՎթենիոն, զարծաթն վասն տմացն այնացիկ պահանջէր ի բաց, սպառնացեալ թէ վարեցից զՀրեայն յաշխարհէ անտի ի բաց եթէ այսուհետեւ չտայցեն ամ ըստ ամէ զարծաթն: Մեծ էր ահն այլ եւս իմն մեծ կուրութիւնն Սնիայ որ չկամէր ամենեւին տալ ինչ ի դուրս: — Բայց Լստուած ապրեցոյց զՀրեայն ի վարանացն ի ձեռն պատանեկին (Յովսէփոս որ եղբորորդի էր Սնիայ: Սա իմաստութեամբն եւ քաղորդնացիւք նախ զՎթենիոն հաշտեցոյց եւ ապա ի նորա ձեռն՝ զԹագաւորն, եւ առ յանձն հատուցանել զարծաթն: Լսյալէս բաւական եղեւ նա բառնալ զպարտան Սնիայ:

Սիմոն Բ. (218 — 195) էր արժանի հաւուն իւրոյ. ընդդէմ դարձաւ նա համարձակութեամբ Պաղոմեայ Գ. եւ չեթող մտանել ի ներքին կողմն տաճարին, յորժամ Պաղոմէոսն յեա յաղթութեանն առ Սափիաւ եկն յԱրուսաղէմ (217): Պատենեմք գեղեցիկ ինչ գովութիւն ի մատենին (Յետոյ Սիրաքայ զնմանէ կամ զՍիմոնէ Բ.¹ իսկ Թագաւորն ի ցոսման լինալ՝ զամենայն Հրեայն առ քինու յԱզեքսանդրացւոց քաղաքի անդ ի հրապարակի ածեալ կուտէր՝ զի արձակեալ զկոյտս փղացն ի վերայ՝ սատակեցէ զնոսա: Եպա կամէր զՀրէաստան հրով եւ որով ապականել: Եւ ի վերջին ժամու անդ եկեալ հասեալ նեղութեանն՝ մինչ դեռ Հրեայքն ջերմաջերմ առ Լստուած կարդային, երեւեալ հրեշտակաց ապրեցուցին զնոսա. եւ շրջեցաւ յանկարծակի խորհուրդ Թագաւորին, մինչեւ հաստատել նմա զառաջին իրաւունսն նոցա եւ զազատութիւնս եւ նորս եւս ի վերայ առաջնոցն յաւելուլ:

306

(Յեա մահու նորա (204), Լնտիդրոս Գ. Մեծն Թագաւոր Լսորւոց առնոյր պատերազմաւ զաշխարհն Պաղեստինացւոց (203), եւ թէպէտ եւ Սկոպաս զօրավար Պաղոմեայ Ե. առ միւս անգամ ի բուռն զերկիրն (յամբ իրրեւ 200), այլ զարձեալ մերժեցաւ յեաս, եւ Հրեայքն յայնժամ ոչ միայն ինքնակամ հնազանդեցին Լսորւոցն, այլ եւ նպաստ եւս ի պատերազմն լինէին (188): Լսյալէս անկաւ Հրէաստան ընդ տէրութեամբ Սեղեւկեանցն. արքայ Լնտիդրոս վասն շնորհակալութեանն մեծամեծ պատարագս յԱրուսաղէմ տայր մատուցանել, ապահարկ առնէր զաշխարհն եւ հաստատէր զամենայն իրաւունս եւ զազատութիւնս Հրէիցն:

Յետ՝ տակաւ ինչ ամաց յաջորդէր Մեխ Գ. զեղբայր իւր զՍիմոն ի քահանայապետութիւն (195 — 175). առ ժամանակս այսր աստուածապաշտ եւ իմաստուն քահանայապետի էին յաջողեալ Հրեայքն եւ վարէին ըստ իւրեանց օրինացն, եւ այնչափ արգոյք եւ պատուականք էին՝ զի եւ իշխանք ցանկային Եւսեւր զնոսա բարեկամն եւ առաքելին պարգեւս մեծամեծս ի տաճար անդր, ուր պահեալ լինէր արծաթ եւս յաւանդ: — Եւ եւ Սեղեւկոս Գ. (յամէ 187) տայր հրաման զի ամենայն ծովք պաշտամանն յարքունուստ լիցին¹: Բայց այն իսկ մեծութիւն գանձու տաճարին եւ նմին հակառակ՝ կարօտութիւն Սեղեւկեանցն որ յաճախէր վասն ձախող պատերազմաց նոցա ընդ Հռոմայեցւոցն, լինէին պատճառք նեղութեանց Հրեայքն զոր պատմելոցս եմք: Այլ իսկ ուրեմն Սեղեւկոս գրգեալ ի մատնութենէ Սիմոնեայ որ էր վերակացու տաճարին եւ թշնամի Մեխայ, առաքէր զհանգերձապետ իւր զՀեղեղոգորոս հրաման տուեալ զգանձն հանել բերել ի տաճարէ անտի (177): Իսկ Մեխ կաց պատմեաց նմա թէ մասն մի գանձուն վառն այրեացն է, եւ մեւս եւս մասն ուսանդ տուեալ ի տաճար անդր. Հեղեղոգորոս անգոսնեաց զբանսն, եմուտ արամբք վառելովք ի տաճար անդր, եւ արկ ձեռն ի գանձոն: Արեւեցաւ յանկարծակի հեծեալ մի երեւելի զարդաւ ի զէն ոսկի վառեալ, որ անդէն զՀեղեղոգորոս յերկիր կործանէր, եւ այլ երկու արք երիտասարդք հօգորք եւ զեղեցիկք այնպէս գանալից զՀեղեղոգորոս առնէին՝ զի լնկեցեալ յերկիր կիսամահ դնէր, մինչեւ բառնալ հանել զնա անտի արտաքս: Բայց վասն բարեխօսութեան քահանայապետին միւսանգամ շնորհէր Եստուած Հեղեղոգորայ զոգիսն, եւ սա յոռն կացեալ ողջակէզս պատարագաց տայր Յեառն մատուցանել, շնորհակալ լինէր Մեխայ եւ կայր պատմէր թէ որպէս յայտնեցաւ նմա զօրութիւնն Եստուծոյ: Այսպէս լուսաւ Եստուած հեծութեան ժողովագեան իւրոց եւ զուգ նորա դարձոյց ի ցնծութիւն²:

107

Թէպէտ եւ հաւանեցոյց Մեխ զՍեղեւկոս մերժել ի բաց զմատնիչ աշխարհին իւրոց եւ զխռովիչ զՍիմոն, եւ նովին երարձ զհերձուածսն Հրեաստանեայց (176), բայց իւրուրոյն եղբայր Յեսու մերժէր զնա ի քահանայապետութենէն, զի տուեալ 440 տաղանդ արծաթոյ՝ առնոյր զնոց զքահանայապետութիւնն յԵւսեւրայ Գ. Ապիփանեայ (176 — 164), տայր այլ եւս 150 քանդար վասն տալոյ թագաւորին համարձակութիւն կարգելոյ վարժոցս հրապարակաւ ի հրահանգս մարմնոյ ըստ հեթանոսական

1 Բ. Մ-ի. Գ. — 3. 2 Բ. Մ-ի. Գ. 4 — 40.

կրօնիցն (175)։ Ինքն եւս անձին խրատ տնտեսական Օսան անուն կռէր, եւ ամ մոյծ յաշխարհն զխաղան Յանայ եւ զար նոցա ի գայթակղութիւն լաւացն եւ ի կործանումն այնոյիկ որ յառաջագոյն իսկ գայթ ի գայթի կային. առաջեաց նա արծաթ եւ ի մեհեան անդր Հերակղէ ճիւղացւոյն ։

Այլ յետ երկց ամաց Մենեղաւոս եղբայր յառաջագոյն նառելոյ Սիմոնեայ առնոյր ի Յասոնեայ զքահանայապետութիւնն, քանզի 300 քանդոր աւելի խոտանայր, եւ ապա բռնութեամբ եւ զինուք զՅասոն մերժէր յիշխանութենէն։ Բայց Մենեղաւոս իբրեւ զարծաթն զոր խոտացաւ՝ չէր ձեռնհաս հասաւցանել, ի ժեցաւ գալ տալ պատասխանի առաջի թագաւորին, եւ Ղիւսի մարտն նորին եղբայր նստաւ փախանակ նորա։ Իսկ ինքն ձեռն որդ այնուհետեւ ի գանձա տաճարին, եւ զԱնդրոնիկոս կուսով Տաւանեցոյց սպանանել զՍիմոն (171), քանզի կշտամբէր քն Սիմոն վասն աստուածապաշտան լինելոյ։ Ղիւսիմարտն որ ի Մենեղաւոս զրդեալ զնոյն գործ գործեաց՝ յազմի ուրեք ժողովողեանն սպառնաւ, այլ Մենեղաւոս կաշառաւ ել յազատութիւն եւ հասաւ տեցաւ ի քահանայապետութեանն, եւ անմեղքն որ ամբաստան էին զնմանէ՝ սպանան ։

Այնչ դեռ արքայ Անտիոքոս Գ. տայր պատերազմ յաշխարհն Եգիպտացւոց՝ յարուստղէմ յաւուրս քառասուն ի վերայ օդոյն աստղին իմն տեսիլք երեւելին, որպէս թէ գունդք գունդք վառելոց ընդ միմեանս բախիցին. ամենեքին աղաչէին զայն նշանս ի բարի ինչ կատարել։ Բայց հասանէր եւ համբաւ ուստ ասանն թէ վախճանեցաւ Անտիոքոս։

(Հայնժամ Յասոն որ առ Ամոնացիոն անկեալ էր փախտեայ՝ հազար արամբք յարձակէր ի Հրէաստան, առնոյր զքաղաքն Երուսաղեմացւոց եւ անդէն զիւր քաղաքակիցոն մոլեղին յան խնայ կոտորէր, եւ զՄենեղաւոս ի նեղ արկեալ մերժէր ի միջաբերդն Աիոն։ Այլ թուի թէ վասն մօտ հասանելոյ Անտիոքոյ՝ ապրեցաւ Մենեղաւոս. քանզի Յասոն չէր կարող ղիմակալ լինել Անտիոքայ, եւ դարձաւ այսրէն առ Ամոնացիսն։ Աետոյ ի քաղաքէ ի քաղաք, յաշխարհէ յաշխարհ փախստեայ լինէր՝ հալածախն յամենեցունց, ապա եկն ի Ղափեղեմոն, անդ կայր թանարգութեամբ, մեռաւ անսուգ անխնամ եւ ոչ թողելոյ իսկ արժանի եղեւ ։

Իբրեւ ազդ եղեւ Անտիոքայ Գ. վասն իրացն եղելոց յարուստղէմ, այսպէս իմն համարեցաւ թէ ապատարել ի նմանէ կամօն

Հրեայքն. վասն այսորիկ յետ յաղթութեանցն զոր կատարեաց յԱղիպտացւոց աշխարհին՝ խաղաց բարկութեամբ ի վերայ Արուսաղեմի. առ զքաղաքն եւ հրամանն ետ կատարել կամ վաճառել 80,000 սգի՝ այր եւ կին, ծեր եւ աղայ։ Առաջնորդութեամբն Մենեղաւեայ առնոյր ի տաճարէ անտի զսպասան զոսկի եւ զարծաթի, եւ տանէր ընդ իւր կապուտ կողոպուտ իբրեւ 1800 քանքար (170)¹։

Ամբիւս երկուս ըկեցան Հրեայք ի կուսակալացն Փիղիպպեաց եւ Անդրոնիկոսի, եւ առաւել եւս յուրացեալն Մենեղաւեայ. ապա եկն Ապողոնիոս զօրավար 22,000 արամբք, հրամանն առեալ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոտորել եւ զկին եւ զմանկաի առնել վաճառակուր առաջի Արուսաղեմի։ Արեւալ Ապողոնիոս դաւով իմն պատճառէր խաղաղութիւն. իբրեւ յաւուր շտրաթուց եգիտ զՀրեայն դատարկացեալս (168), հրամանն ետ կատարել զնոսա, եւ մոլեգին իմն հրով եւ սրով զքաղաքն ապակառնէր։ Ամրացուցանէր զմիջնաբերդն, դնէր պահապանս որ զամենայն անօրէնութիւն գործէին, եւ բռնութեամբ արգել զպաշտամունսն. յայնժամ փախտեայ ելանէին մնացորդք բնակչացն ի քաղաքէ անտի²։

Յետ սակաւ ինչ միոյ եհառ հրամանն յԱնտիոքայ թէ ամենայն ազգք որ ընդ թագաւորութեամբն նորա են՝ զնոյն պաշտօն հարկ է թէ ունիցին, եւ առանձինն իմն հրամանն ի վերայ արկանէր Հրեիցն հանդերձ մահու պատժովք՝ չմտաւցանել պատարագս ի տաճարին, զչարսթան եւ զայլ եւս տօնան չպահել, ուտել խառնակ կերակուրս, եւ մտաւցանել զոհս կռոց։ — Առաջարկն Աստուծոյ հրամայէր դարձուցանել ի մեհեան Արամազդայ, նոյնպէս զտաճարն որ ի Պարիզին էր³։ Այս եղեւ ի դրդելոյ եւ յաղաչելոյ Սամարացւոցն՝ որք ընդ հեթանոսաց անասցին կամաց թագաւորին. նա եւ ռմանք ի Հրեից անտի խոնարհեցան ի կտմն թագաւորին. պղծեցաւ տաճարն եւ օրն շարաթուց եւ զհեցան զոհք ի բազինս կռոց։

Այց սակայն բազումք կացին մնացին հաստատուն, եւ կրեցին համբերութեամբ զհալածանսն նա եւ զմահ եւս ի վերայ օրինացն իւրեանց⁴։ Օրոց էր մանաւանդ պատուական ծերունին եւ օրէնսուսոց Աղիպպարոս, որ չառ յանձն կեղծաւորել թէ զոհեաց կռոց, այլ լաւ համարեցաւ մեռանել ի վերայ օրինացն ուրախութեամբ եւ անփոփոխ մտօք⁵։ Այնպէս քաջութեամբ նահատակեցան յԱնտիոք եղբարք եւթն հանդերձ մարդն իւրեանց յետ դժնդակ շարչարանաց՝ հայեցեալ ի յոյս յարութեանն. յետոյ

1 84. Ս. Մ-ի. Ս. 17 — 39. Բ.

Մ-ի. Ե. 11 — 21.

2 Ս. Մ-ի. Ս. 30 — 43. Բ. Մ-ի. 3 — 11.

Ե. 33 — 37.

3 Բ. Մ-ի. 2. 1. 2.

4 Ս. Մ-ի. Ս. 43. ... Բ. Մ-ի. 2.

5 Բ. Մ-ի. 2. 13. ...

5 Բ. Մ-ի. 2. 13. ...

քան զամենեւին սպանաւ ճայրն նոցա¹ : — Այսպէս անհետքն աղէտք ի վերայ հասեալ կային չքէիցն որ կային հաւատարիմ յօրէնան Աստուծոյ . բայց անդէն մերձեցայր փրկութիւնն . զոր՝ փրկութեանն այնորիկ յեա Աստուծոյ զօրութեանն² էր զոր՝ մից միայնայ տոհմի քաջաց :

Ի

Գործաւ Մոլորոյցոցն իսկ զգործութեան ընդ Սեփիւսեան : Յագարն եղբորն նոցա միւսն ցնահ չկորսեալս Ա. (167 — 107) :

309

ԱՆՏԱՐԻ քահանայ եւ յԱրուստղեմէ եւ զնաց ի քաղք իւր ի Մովզիիմ հանդերձ հնդերումք որդւովք իւրովք Յովհաննա, Շմաւանի, Յուդայի, Լազարոսաւ եւ Յովնութանու . անդ աշխարէր զառաւարանս ժողովրդեան իւրոյ Լազին անդք եւ արք զխաւարք ի Թագաւորէ անտի զի հաւանեցուցին զնա խոստանալք³ թաղու զօրէնան : Բայց մերժեաց Մատաթի զհրապարան, յայտարար թէ ինքն եւ որդիք իւր չեն խոտորելոց յօրինաց հարցն իւրեանց . եւ իրրեւ ետես անդ այր մի հրեայ յազգէ՝ զի անդէն մատուցանէր զհս ի բազնին՝ նախանձեցաւ զնախանձն Աստուծոյ, հար սպան զանօրէնն հանդերձ զօրավարաւն որ առ նմին կայր, եւ կործանեաց զբազինն : Այսպէս նախանձեցաւ զնախանձ օրինացն Աստուծոյ⁴, որպէս երբեմն փենեհէս⁵ : — Ապա ի ձայն բարձր ազաղակել սկսաւ ընդ ամենայն քաղաքն եւ տսել . հապա ամենայն մարդ որ կամիցի խնդրել զնախանձ օրինացն եւ ընդ հառապառութիւն կամիցի օրինացն՝ զհետ իմ ելլէ : Յեա այնորիկ եւ ինքն եւ որդիք իւր եւ բազումք յառաւանդապաշտաց ի քաղաքէ անտի, եւ ելն յանապատ եւ անդ կային տրտմութեամբ⁶ : Ինչպէս եւ բազմութիւն ինչ ի չքէից անտի յորոց վերայ յաւուր շարաթու յառնակեցան հեթանոսքն՝ առ խղճի իմն չկազմեցան ի պատերազմ եւ այնպէս կոտորեցան ամենեքին, այլ ոչ այսպէս ածին զմտա Մատաթի եւ որ զնովաւն էին : Օ. ի իրրեւ գումարեցան բազմամբոս զունդք նախանձախնդրաց օրինացն եւ յայլոց փախուտից, յուսացեալ Մատաթի յԱստուած՝ եւ բախել ընդ Աստուծոյ ի մարտ պատերազմի . խազայր անցանէր ընդ երկիրն Յուդայ, կործանէր զբազինն, կշտամբէր զապտաւմբան յօրինաց եւ հառապառէր զօրէնան (167) :

Իբրեւ ետես թէ մեռանի՝ խրատեաց զորդիս իւր կալ հառապառն եւ մզել խապա զպատերազմն դժուարին . ցուցանէր նոցա զքաջութիւն սրբոցն որ առ հարբքն նոցա նահատակեցան եւ

1 Բ. Մ-4. Է :

2 Երեմ. 49. 29. 6—9 :

3 Թա. ԻԵ. 6—14 :

4 Ա. Մ-4. Բ. — 20 : Բ. Մ-4. Ե. 27 :

եղ զօրավար զորդի իւր (զերբորդ) զՅուդա որ անուանեալ կաշե-
ցաւ Մակարէ (քանզի ջաղիւէր նա զթշնամբան բազկաւ իւրով
իրբեւ մրճով), ապա մեռաւ Մատաթի (յամբ 166). սուգ առ-
ընդ նա աշխարհն ամենայն եւ թաղեցաւ ի Մովզիիմ¹:

310

Յուդա Մակարէ (166 — 160) «իրբեւ զկորիւն առիւծու
որ մռնէ յորս», ընթանայր ընդ ամենայն երկիրն ժողովեալ զիւ-
րեւ 6000 այր իսրայելացի, ջնջէր ոռոտակէր զանօրէնսն եւ բար-
ձրացուցանէր զգլուխս այնոցիկ որ նեղեալն էին: Թէպէտ եւ Ապո-
ղոնիոս հարստաբուռն զօրօք հասանէր ի վերայ նորա, բայց պար-
տեցաւ նա ի նմանէ եւ անկաւ ի ճակատուն: Նոյն անոք անցին
եւ ընդ Սերոն (կամ Նրէն) հրաժանաւար Ստորին Ատրուոյ. քաջա-
լերէր Յուդա զգունդն իւր, փախտեալ հանէր զթշնամբան եւ յետ
երկուց յաղթութեանց ընթանայր առաջի նորա ահն եւ հոյն²:

Իբրեւ լուաւ Անտիոքոս զիրսն Յուդայ՝ բարկացաւ, հրա-
մայէր առնել զօրաժողով եւ պատրաստել զուճոյ բազում ան-
հարին. ինքնին իսկ եւ զնաց յաշխարհն Պարսից եւ ի վերնա-
կողմանսն Ասիայ ժողովել արծաթ յօղնականութիւն. իսկ
զՎիւսի կացոյց ի վերայ իրացն արքունի եւ եթող առ նմա զկէս
զօրացն, պատուէր առեալ ջնջել զչրեայսն: Իսկ Վիւսի առա-
քեաց զուճարտակ 40,000 հետեւակաց եւ 7000 հեծելոց ի շրէ-
ատան, եւ զօրավար նոցա զՊաղումէոս, զԱիկանովը եւ զՎարդի-
սորա եկեալ բանակեցան յԱմմառուս:

Յուդա եւ եղբարք նորա ժողովեցին զսակաւ զուճոյն իւրեանց
առ Մասեփաւ, եւ պատրաստեցան ընդդէմ նոցա ի պատերազմ
պահօք եւ աղօթիւք, ապա հարին բանակ յանդիման թշնամեացն:
Իսկ Յուդա սաէպ քաջալերէր զնոսա եւ միտնարէր³: Իբրեւ
զգաստ լինէր Յուդա թէ Պարզի ի գիշերին յայնմիկ առեալ
զման մի զօրացն եւ ի ճանապարհ զի եկեալ յանկարծակի ան-
կանիցի ի վերայ Յուդայեանցն, յայնժամ փութանակի ի վերայ
դիմէր Յուդա թշնամեացն եւ 3000 արամբք յաղթէր բազմամբիւ
զօրացն՝ յուսացեալ յԱտուած: Ապա խազայր ընդ առաջ Պար-
զեայ, իսկ Պարզի զահի հարեալ զնաց փախտեալ. մնայր բա-
նակն ոսկւով եւ արծաթով եւ պատուական հանդերձիւք աւար-
իսրայելացւոցն: Եւ դարձան սղբա յիւրաքանչիւր տեղիս, նուա-
գելով զսաղմոսն ՂԱՂԷ⁴:

Վիւսի որ տրամեալ էր յոյժ ընդ իրան՝ դարձեալ ի գալ
ամին միւսոյ (165) վառէր զուճոյ մի 60,000 արանց եւ 5000 հեծե-

1 Ա. Մ-ի. Բ. 81 — 70:

2 Ա. Մ-ի. Գ. 37...:

3 Ա. Մ-ի. Գ. — 26: Բ. Մ-ի. Ը.

4 Ա. Մ-ի. Գ. — 26: Բ. Մ-ի. Ը.

— 7:

5 — 29:

լոց, եւ ինքնին նստեալ զգորն՝ հասանէր ի Հրէաստան: Այլ ընդ առաջ նորա (Յուդա 10,000 արամբք, եւ յետ կարգալոյ առ Տէր՝ յաղթեաց Վիւսեայ, եւ Վիւսի անապարեալ դարձաւ պարէն Վնտիդք¹:

311

Ապա խաղացին Յուդա եւ եղբարք նորա հանդերձ զօրօքն յԱքրուսաղէմ՝ եւ ի լեւան Ուիոն, սրբոցին զառճարն որ եղծեալ եւ ապականեալ էր, ուղղեցին սեղան, ետուն յօրինել նոր ապառ տաճարին: եւ կացուցին միւսանդամ զպաշտամունսն որպէս յառաջն, զորս եւ սկսան իսկ ի 25 Վասողեւ (Վեկտ.) ամսոյ կատարեալ տօն աւուրս 8, եւ կարգեցին առնել ամ ըստ ամէ տօն յիշատակի նորոգութեանն այնորիկ: Ամրացուցին նորա զմիջնարերդն Ուիոն եւ կացուցին ի նմա զուեղա ի պահպանութիւն: Թ. հալածումն Հրէիցն եւ զպղծել տաճարին ի ձեռն Վնտիդայ՝ յառաջագոյն նշանակեաց Վանիէլ, եւ զսրբէն եւս ճշգիւ եցոյց² (165):

Իայց իբրեւ տեսին ազգքն արուարձանեայք թէ միւսանդամ նորոգեցաւ պաշտօն Հրէիցն եւ յառաջագէմ լինին, նախանձել տեսն եւ ասլ եւս պատերազմ ընդ Հրէիցն: Իայց Յուդա եւ եղբարք նորա յաղթէին նոցա կարգաւ, յորոց էին եւ Նդովմայեցիքն՝ որոց զքաղաքս Է մաւռնեանցն ի (Յուդայեան ցեղէ անտի գրաւեալ էր, եւ Ամնացիքն: Խէպէտ եւ ընդ սոսա միարանեցին եւ Վտրիք՝ որոց զօրավար էր Տիմոթէոս, բայց եւ նոքա եւս երկիցս ի պարտութիւն մատնեցան, եւ բազում քաղաքք առան ի նոցանէ (164)³:

Ինդ նոյն ժամանակս Վնտիդոս Վ. ի գնալ իւրում ընդ վերնագաւառան Վաիայ՝ ձեռն արկ առնել կապուտ կողապուտ զմեծագանձ մեհեան դիցն Վանեայ՝ յԱղիմայիս քաղաքի, բայց բնակիչքն զինուք եւ սպառազինօք մերժէին զնա ի բաց, եւ մի ոմն եւս ի զօրավարաց նորա անգէն անկաւ⁴: Ապա խաղացեալ երթայք ի կողմանս Բարելացւոց. զճանապարհայն գաւժկան հասանէր թէ ի պարտութիւն մատնեցան զօրավարք նորա որ ելեալ էին յերկիրն Հրէաստանի. բարկացաւ Վնտիդոս, եղ ի մօի առնել զԱքրուսաղէմ տեղի գերեզմանաց Հրէիցն: Այլ յանկարծակի խիթք ի փորն անկանէին, եւ մինչ գեռ ստիպէր անդադար ճեպել ի ճանապարհ դէպ եղեւ անկանել նմա ի կառաց անտի, եւ այնպէս ստատկացան տանջանք նորա: Այնչափ ախան զայլացաւ՝ մինչեւ եռանդն որդանց բղխեալ սորել եւ փաւտ յանդամն անկանել, եւ ի նեխոյն հոտոյ նեղել զօրացն: (Յայնժամ սկսաւ բեկանել իջանել յամրարտաւան եւ ի հայհոյիչ մտաց իւրոց.

1 Ա. Մ-4. Դ. 26 — 25:

2 Ա. Մ-4. Դ. 26 — 61: Բ. Մ-4.

3. — 8:

3 Դ-6. Ը. 9 — 14. 23....

4 Ա. Մ-4. Ե. Բ. Մ-4. Ը. 20....

5 84. Բ. Մ-4. Ա. 13 — 14:

կայր յաղօթս առ Տէր, խոստանայր զքաղաքն սուրբ՝ մերդաշատ եւ ազատ ցուցանել եւ զտաճարն՝ զեղեցիկ պատարագօք պատուել, եւ զայլ եւս նոյնպիսիս: Գրէր եւ հրովորտակ առ Հրեայոն՝ մեծաւ սիրով, յորում յանձն առնէր նոցա զորդի իւր զԱնտիոքոս:

Եւ այց շեղիտ նա ողորմութիւն՝ քանզի չէր ճշմարտութեամբ զղջումն նորա, եւ մեռաւ անդէն յօտար երկրի ի մէջ լերանց շաւրաւար տանջանօք (ի Տաբս ի Պարսից աշխարհին յամի 164)¹, Պողիբիտս կարծէ պատիժս իմն յաստուածակոյս կողմանէ զմահն: Եւ անտիոքոյ լեւալ, եւ Եղեղեցի զԱնտիոքոս՝ նախանկար օրինակ Նեախն (Անտիքրիստոսի) համարի²:

312

Անտիոքոս Եւ Եւդատար (164 — 161) Թամեայ յաջորդէր զհայրն՝ խնամակալ կացեալ նմա Եւստիայի թէպէտ եւ հայրն զՓիղիպպոս կացոյց ի գործ խնամակալութեանն³: Իսկ Գորդի առ զկուսակալութիւն Սաորին Եւսորոյ փոխանակ Պաղոմեայ Մակրոնեայ, քանզի Պաղոմեոս սկսաւ խառնել բարեկամութիւն ընդ Հրեայն, եւ եւս Գորդի բազում անդամ ճակատ ընդ Հրէիցն, մինչդեռ մօտա պատերազմի էր եւ Հրէից ընդ Եդոմայեցւոցն⁴:

Եւ պախաղայր գայր Տիմոթէոս հարուստ գնդաւ ի վերայ քաղաքին Եդոմատեղեմացւոց: Առդա կազմէր պատարաստէր պահօք եւ աղօթիւք, ապա յուսացեալ յԱստուած յարձակէր ի վերայ թշնամեացն: Իրրեւ խառնուրդք լինէին՝ երեւեցան յերկնից որք հինգ վառեալ ի գէն ոսկի որ ի մէջ առեալ զԱռդա Մակարէ՝ պաշտպանէին նմա զինուքն իւրեանց, եւ ինքեանք տային պատերազմ փոխանակ նորա, եւ շուցուցեալ կուրացուցանէին զայս թշնամեացն: Ի պարտութիւն մատնեցան թշնամիքն, անկան ի նոցա նէ 21,000 այր, եւ Տիմոթէոս որ անկեալ էր փախստեայ ի քաղաքն Վազարացւոց՝ գտաւ անդ թաքուցեալ իրրեւ եկին տալն Հրեայք զքաղաքն, եւ տպանին զնա ի գրին յորում թաքուցեալ էր. եւ ինքեանք դարձան յօրհնութիւնս Եստուծոյ⁵:

Այս տակաւ ինչ միոյ մեւս եւս տագնաւ ի վերայ հասանէր: Խորհուրդ խորհէր Եւստի, զօրածոյով լեւալ կուսէր 80,000 հետեւակ եւ հեծերազօր բազում եւ փիղս 80 դալ՝ առնել զրա պատերազմին, հասանէր բանակէր վեց ժամաւ հեռի Եդոմատեղեմէ: Եւ այց զայս եւս նուազ լուսաւ Եստուած աղօթից նահաւ տակաց իւրոց: Եւ ինչ մօտ հասանէին Հրեայք ի թշնամիս անդր՝ եկն էջ առաջի նոցա այր մի սպիտակաթմի ոսկիազէն վա-

1 Ա. Մ-ի. 2. — 16. Բ. Մ-ի. Բ.

8 եւ Գ-ն. 2 Ա. 45. Բ. Մ-ի. Է. 17.

19. 21. 24 — 25.

2 Յ-ն Գ-ն. 2 Ա. 2 Բ.

3 Ա. Մ-ի. 2. 17. 14. 15.

4 Բ. Մ-ի. 2. 10 — 23.

5 Յ-ն Բ. Մ-ի. 2. 24 — 28.

ուեալ . ի պարտութիւն մասնեցան որ զՎիսեաւն էին, անկան ի նոցանէ 12,000 եւ Վիսի հանգերձ մնացորդքն կորակոր փախուցեալ մազապուր լինէր :

Ի միտ առ Վիսի թէ ձեռն հզօրին Մատուծոյ օգնական է չրէիցն . յղեաց նոցա առնել հաշտութիւն . եւ թագաւորն եւս յանձն առ եւ շնորհեաց ազատութեամբ ունել զկրօնն եւ զամենայն իրաւունսն, եւ հրեշտակքն եւս չռամայեցւոյ միջնորդ ի մէջ անկանէին . եւ այնպէս լինէին դաշինք խաղաղութեան ըստ պայմանացն այնոցիկ¹ :

313

Ըսցց չէր տեւական խաղաղութիւնն . հրամանատարք կողմանցն այնոցիկ չապին խաղաղութիւն չրէիցն . իսկ բնակիչք Յապղէացւոյ քաղաքին մատնութեամբ ըմբռնեալ կոտորեցին 200 չրեայս անպէնս . եւ Յամիլացիքն եւս խորհէին նենգութիւն : Եւ յանէր յայնժամ Յուդա եւ անկանէր յանկարծակի ի վերայ, եւ զերկուց նաւահանգստաց եւս զնաւան հրձիգ առնէր : Եւս հարկանէր զՏիմոթէոս զօրավար եւ երկրորդ անգամ յաղթէր բազմութեան զօրաց նորա եւ առնոյր ի բռնն զկողմանսն Պաղատաբու : Յետ ասկա ինչ միոյ կատարէր մեւս եւս յաղթութիւն ի վերայ Պորդեայ կուսակալի եւ Եզովմայեցւոցն :

Յետ այսր յաղթութեան² ի մէջ անկեւոց չրէիցն զտան ուլունք նուիրեալք դիցն որ հակառակ օրինացն էին³ : Յուդա առաքէր 12,000 դահեկանս յԱրուսաղէմ՝ զի վասն մեղաց անկեւոցն մատչեցի պատարագ քաւութեան . որով եցցց թէ հաւատացք նա յարութեան մեռելոց եւ տեղւոյ իրիք քաւութեան³ :

Եւս տակաւին միջնաբերդն Վիոն ի ձեռն Եսորւոցն էր որ աղբէլ իմն լինէին այնոցիկ որ ի տաճարն մասնէին : Ձեռն արկ Յուդա պաշարել զՎիոն . յայնժամ փութացան բազումք ի չրէից անաթ ապստամբելոց յօրինացն առ թագաւոր անդր, եւ աղաչէին առաքել փութանակի զօրսախոն օգնականութեան յԱրուսաղէմ : Սասն այնօրիկ Ենտիդքոս Ե . եւ Վիսիաս ժողովէին զօր բազում անհնարին 100,000 հետեւակաց, 20,000 առնեւծիոյ բազմութիւն, փիղս 32 եւ գերանդաղէն կառս 300 եւ խաղային ի վերայ չրէատանի : Եւր ընդ նոսա եւ Մենեղաւոս, զի ի ձեռն նոցա խորհէր քահանայապետութեանն հասանել . այլ իբրեւ յայտարար Վիսիաս թէ նա է պատճառք ամենայն չարեաց որ լինին յաշխարհի անդ՝ հրաման տայր թագաւորն սպանանել զանօրէնն Մենեղաւոս, եւ ընկեցին զնա ի բարձուէ աշտարակի միոջ ի մութիւն որ յաշտարակի անդ էր, եւ այնպէս մոխրահեղձոյց վախճա-

1 Բ . Մ . Կ . 25 :

2 Յ . Ե . Կ . Գ . Է . 25 . 26 :

3 Բ . Մ . Կ . 26 :

ներ: Ի նմին ժամանակի քաջալերէր Յուդա զժողովուրդն; յոր դարէր պահօք եւ աղօթիւք խնդրել զօգնականութիւնն Եստուծոյ: Եւդա չու առնէր եւ հասեալ ի Մովսիսիմ անդէն բանակ հարկանէր. անկանէր գիշերի ի վերայ թշնամեացն հանդերձ ընտիր ընտիր **ԵՄԵ** եւ կռուարէր ի նոցանէ 4000 այր: Ի վաղիւ անգր հասին առ միմեանս ճակատքն երկողքին եւ սկսան խառնուրդքն: Իսկ Լաղիաղար եղբայր Յուդայ Մովսիսեայ անկանէր քաջութեամբ. քանզի իրրեւ ետես զմի ի փղաց անտի վառեալ զարդարեալ համարեցաւ թէ թագաւորն իսկ ի նմին իցէ, չորաւ մինչեւ եհաս ի փղ անդր նշանաւոր եմուտ ի ներքոյ, եհար եւ անդէն կործանեաց, էջ նստաւ փիղն ի վերայ եւ զնա անդէն ճմլեաց:

Յետ այնորիկ հայեցեալ Հրէիցն ի բազմամբութիւն լսորւոցն՝ դարձան յԵրուսաղէմ: Իսկ Լեւիտքոս յետ առնոց զԼեւիտքաւ, յարդել արկանէր զքաղաքն Երուսաղէմացւոյ եւ նեղէր յոյժ: Եւ իրրեւ լուսւ Լիւսի թէ Փիղիպպոսն խաղաց ի վերայ Լեւիտք քաղաքի՝ զի բռնութեամբ առցէ զհազարապետութիւն թագաւորութեանն, հաւանեցոյց զթագաւորն մանուկ՝ զնել դաշինս խաղաղութեան ընդ Մակարայեցւոցն: Համարեցաւ Յուդա ընդ բարեկամս թագաւորին եւ ընկալաւ զկուսակալութիւն յԵփեայ մինչեւ ցտահմանակողմն աշխարհին Լաղիաղացոյ: Մասոյց թագաւորն պատարագս ի սամարին, բայց ստեալ երգմանն՝ եւ քակել զամբութիւն տեղւոյն (163):

ՏԻՏ

Թէպէտ եւ յաջողեաց Լիւսեայ յաղթել հակառակորդին իւրում Փիղիպպեայ եւ պահել զթագաւորութիւնն՝ Լեւիտքայ Լ. (162), այլ յերկրորդումն ամի յորժամ Ղեմեար որդի Սեղեւիկեայ Դ. փախուցեալ ի Հռոմ քաղաքէ եկն ի ծովեղերան Լսուրւոց՝ վաթթարեցան իրք նորա. Լեւիտքոս Լ. եւ Լիւսիաոս ապանան, եւ առ Ղեմեար զաթոս թագաւորութեանն:

Լսին ինչ թագ կապեաց Ղեմեարիոս Լ. Սոլեայ (161 — 150), եկին առաջի նորա ամպարիշտք յազգէն Խորայեղ մատուցանել չարախօսութիւն զՅուդայ եւ զբարեկամաց նորա: Գլխաւոր նոցա եր Եղիսեոս որ յառաջագոյն քահանայապետն լիեալ էր, եւ ի ժամանակի հալածանացն յետս կացեալ ի հայրենի օրինացն, եւ Լեւիտքայ Լ. սահմանեալ էր զնա՝ կալ փոխանակ Մենեղաւեայ, բայց չեւ էր հասեալ տակաւին քահանայապետութեանն:

Հաւանեցաւ թագաւորն մանուկ՝ բռնից չարախօսացն եւ զԼաղիքիդ կացոյց կուսակալ կողմանցն յայնկոյս Լափրատայ, եւ

զօրս ի ձեռն նորա եւ Աղկիմեա հանգերձ արձակէր ի Հրէաստան: Նախ կամէին նենգութեամբ խօսել ընդ Հրեայն ի խաղաղութիւն: Բայց Յուդա եւ եղբարքն ոչինչ անասցին բանից նոցա. բայց բազումք ի քահանայից եւ յայլոց բարեպաշտաց ի ժողովոք դնէն անտի գնացին առ նոսա ի բանակ անդր. նորա կալան զվաթսունս ի նոցանէ եւ կոտորեցին կամ ընկեցին ի ջրհոր մի: — Բայց Բակքիդ եւ Աղկիմոս չկարացին սանանել ինչ Յուդայ եւ այնպէս դարձան յետս:

Իսկ Աղկիմոս միւսանգամ յաճախէր խօսել ամբաստանութիւն զ(Յուդայէ) մինչեւ առաքէր Վեմեար զՎիկանովը հարուստ գնդաւ՝ պատուէր առեալ ջնջել զՀրեայն ի տեղոջէն: Եւ Եհան Վիկանովը եւ յետ տալոյ ճակատ մի ընդ Շմաւոնի՝ կռեաց մանաւանդ դաշինս խաղաղութեան եւ արար բարեկամութիւն ընդ Մակարայեցւոցն: Բայրացաւ ընդ այն Աղկիմոս եւ երթեալ ամբաստան ընէր զՎիկանովոյ թէ վնասակար է իրաց արքունի:

315

Թագաւորն գիւրահաւան պատուհասեալով տանէր զՎիկանովը եւ տայր հրաման ամել զ(Յուդա ձերբակալ ի քաղաքն Անտիոքացւոց: Վիկանովը թէպէտ եւ տկամաց՝ սակոյն փորձ փորձէր մարթանօք զհրամանն կատարել. բայց Յուդա տարեցաւ ի նենգութենէ նորա, եւ ժողովեաց վաղվաղակի զիւրեւ զընտիր ընտիրս ի Հրէիցն: Ապա յաղթեաց Վիկանովոյ, կոտորեաց ի զօրաց նորա 5000 այր, եւ Վիկանովը անկաւ փախստեայ յամուրն Սիւն: Ընտի գնաց զայրագին ի տաճար անդր, սաստէր նոցա տալ ի ձեռք վաղվաղակի զ(Յուդա. իբրեւ նորա երգմամբ հաստատեցին թէ չգիտեն զտեղին, ձգեաց Վիկանովը զձեռն իւր ի տաճար անդր եւ երգուաւ հարթյառակ առնել զտաճարն Աստուծոյ եւ փոխանակ նորա շինել մեհեան դիցն Վիտնիսեայ. զայս իբրեւ ասացել գնաց ի բաց: — Իսկ քահանայքն կարդային զօգնականութիւն Աստուծոյ կենդանւոյ ի վերայ արբութեանցն նորա:

Իբրեւ ազգ լինէր Վիկանովոյ թէ (Յուդա ի Շամրին է, խաղաց զհեա նորա՝ ի մտի եղեալ անկանել ի վերայ նորա յաւուր շարաթու. խօսեցաւ նա հայհոյութիւն յԱստուած ամենազօր եւ կենդանի. եհաս բանակեցաւ զօրօքն մօտ ի Բեթորոն: Այր բանակեալ յանդիման նորա (Յուդա 3000աւն: Մատուցանէր աղօթք ուրախութեամբ առ Աստուած եւ յորդորէր զզօրն յուռալ յԱստուած հարցն իւրեանց, եւ պատմէր եւս նոցա երազ թէ որպէս քահանայապետն Սիփա (Գ.) եւ ընդ նմա Նրեմիա մարգարէ

1 Ա. Թ-4. է. — 25. Բ. Մ-4. 27. 3 Ա. Մ-4. է. 26 — 28. Բ. Մ-4. — 11.

2 Բ. Մ-4. 27. 11 — 26.

27. 26 — 28.

երեւեցան՝ զի կային բարեխօս առ Աստուած ժամ ժողովրդեանն, եւ թէ Նորմիա ետ նմա ձեռն ի ձեռն տուեր մի սկիւհանդերձ զի նովաւ հարցէ զթշնամիսն:

Վաջալերեալ ի բանից անախ եղին ի մտի հաստատութեամբ յարձակել ի թշնամիս անդր: Իբրեւ հայեցեալ տեսանէր Յուդա զպատրաստութիւն պատերազմի Ասորացն, զփղացն զանհարին գազանութիւն, զձեռք յերկինս ամբարձեալ ի Տէր կարդայր: Իսկ Ասորիքն ի գոչիւն փողոյ եւ աղաղակաւ սկսան ի վերայ յարձակել, այլ Մակարայեցիքն բազում աղօթիւք եւ խնդրութեամբք. անգէն Վիկանովր ի սկզբան պատերազմին գտաւ սնկեալ, եւ զօրքն ի փախուստ աճապարէին: Իսկ Յուդա եւ որ զնովաւն էին, զհետ անկեալ հարկանէին կոտորէին իբրեւ 35,000 այր, եւ յամենայն կողմանց ի վերայ դիմէր ժողովուրդն գալ կոտորել զթշնամիսն: Իսկ զգլուխն եւ զաջ ձեռն Վիկանովրայ ետ կախել Յուդա զպարտպացն յՆորուսաղէմ՝ զի տեսցեն Ասորիքն որ ի միջնաբերդին էին: Ամենայն Նորուսաղէմացիք օրհնէին եւ գովէին զԱստուած, եւ առնէին զօրն զայն տօն եւ կարգէին եւս կատարել սմ յամի զտօն յաղթութեանն այնորիկ (յ13 Ադար՝ այս ինքն է Փերբուսար ամսոյ, 160) յառաջ քան զտօնն Վաւութեան¹:

316

Գտեալ այնուհետեւ Յուդայի պարսպ՝ առաքէր հրեշտակութիւն առ Հռոմեացիսն, զի երթայր եւ սփռէր ընդ բնաւ համբաւ պատերազմաց նոցա: Հրեշտակքն Հրէից եղին առաջի ծերակուտին զբան դաշնաւորութեանն զոր կամէր Յուդա Մակարէ եւ եղբարք նորա, եւ աղաչէին առնել բարեկամութիւն ընդ Հռոմայեցւոցն: Հաճոյ թուեցաւ նոցա բանն, եւ եղին դաշինս պաշտպանութեան ընդ Հրէիցն, եւ բանք դաշանցն գրեցան ի տախտակս պղնձիս. եւ գրեցին եւս առ Գեմետր ոպառնալով՝ մի նեղել այսուհետեւ զՀրեայսն²: Բայց Գեմետր ընդ նոյն ժամանակս լուեալ զգոյժ պարտութեանն Վիկանովրայ՝ զընտիր ընտիրս զօրաց իւրոց 20,000 հետեւակ եւ 2000 հեծելազօր ի ձեռն տայր Բակքիդեայ եւ Նղիիմայ եւ առաքէր զնոսա ի Հրէաստան: Այլ ընդ առաջ նոցա Յուդա 3000աւ. բայց իբրեւ տեսին Յուդայեանքն զբազմութիւն զնդին Բակքիդեայ՝ թօթափեցան ի նմանէ եւ մնացին առ Յուդայի արք իբր 800: Արքաք հանդերձ համարձակեցաւ Յուդա յարձակել ի վերայ. յերկարէր պատերազմն զօրն ողջոյն, զաջ թեւն Բակքիդեայ ի փախուստ դարձուցանէր, բայց ձախափողմն թեւին զթիկամբքն անկանէր եւ այնպէս զՅուդա գնդաւն հանդերձ ի մէջ արկանէին, եւ յետ սաստիկ կռուոյ լինելոյ՝ անկանէր

1 Ա. Մ-ի. Է. 39 — 50. Բ. Մ-ի. 45. 2 Ա. Մ-ի. Ը.

(Յուդա փառաւոր անուամբ ի վերայ օրինացն իւրոց եւ հայրենի աշխարհին, իսկ սակաւաւորն որ ապրեցան՝ դարձան ի փախուստ (160):

(Յովնաթան եւ Շմաոն թագեցին զնա ի Մովսիսիմ ի շերիմ հարցն նորա եւ սուգ առ խորայէլ աւուրս բազումն, եւ սկսան խօսել եւ ասեն զիւրդ անկաւ կործանեցաւ հզօրն փրկիչն իւրայելի¹: Եւ յիրաւի իսկ՝ զի բաւան բզկեցին այնուհետեւ անօրէնք եւ զօրացան, եւ ժողովուրդն վհառեալ ետ ձեռն ի Ռակքիդ. եւ Ռակքիդ ի ձեռն սրանցն զոր կայաց ի վերայ չրէիցն՝ ապր հալածել զառն եւ կացուցանէր պահապանս ի տեղն տեղն, զի կայցի զերկիրն յիշխանութեան իւրում²:

Այնուհետեւ եւ անօրէնն Աղկիմոս առնոյր ի բառն զքահա նայապետութիւնն եւ հրաման եւս ապր զներքին պարիսպս որոհի առնարին կործանել, թերեւս վան ընդ միտ մասնելոյ այնոցիկ որ պաշտպանիչն եղեն նմա: Այլ այն ինչ սկիզբն լինէր դարձոյն՝ հարաւ Աղկիմոս եւ քակեցան երախք նորա եւ մեռաւ մեծաւ տանջանք³:

317

(Նոյն նոյն ժամանակս Ճմարիաքն խորայէլացիք ընտրեցին զՅովնաթան իշխան եւ զօրավար չրէից (160 — 143). իսկ Յովնաթան եւ որ ընդ նմայն էին՝ փախեան յանապատն թափովեաց ապրել յերեսաց Ռակքիդեայ: Թէպէտ եւ ջանացաւ Ռակքիդ ըմբռնել զնա, բայց չեղել զամաղիտ, եւ յորժամ սպանաւ ի նմանէ նենգութեամբ (Յովհաննէս՝ առ Յովնաթան զփէժ մահաւ եղօր իւրոյ, եւ յաղթեաց եւս Ռակքիդեայ⁴: Բայց Ռակքիդ յետ Աղկիմեայ մեռանելոյ դարձաւ զնալ ի տեղն իւր, եւ դադարեաց չրէաստան խաղաղութեամբ ամս երկուս (160 — 158)⁵:

(Յետ ամացն երկուց դրգեալ Ռակքիդեայ յարանց անօրինաց յազգէ անտի չրէիցն, սկսաւ զաղա եւ կամ յայանութեամբ ջանալ կորուսանել զՅովնաթան. իբրեւ չհաս որում կամէրն՝ հաւանեցաւ առնել ընդ նմա խաղաղութիւն եւ մեկնեցաւ յերկրէն չրէաստանի՝ երդմնի լինալ չդառնալ այսին յետս, եւ պահեաց իսկ զերդումնն: Այնուհետեւ էր խաղաղութիւն յիւրայելի. Յովնաթան նստէր ի Մաքմաս եւ անգ դատէր զժողովուրդ իւր եւ կշտամբէր զանօրէնսն յիւրայելի⁶:

(Յամի հպիւրորդի յիսներորդի երրորդի եւ Աղեքսանդրոս Բաղաս որ ասէր զանձնէ թէ իցէ որդի Անաթոքայ Ե. եւ գտեալ օգնականութիւն ի Հռոմայեցւոցն՝ յարեաւ հակառակ Գեմեարի Ե. եւ ան ի բառն զքաղաքն Պաղոմայեցւոց (զԱլկոյ): Յայնպիսի

1 Ա. Մ-ի. Բ. — 22:

2 Ա. Մ-ի. Բ. 23 — 27. 50 — 53:

3 Ա. Մ-ի. Բ. 54 — 56:

4 Ա. Մ-ի. Բ. 26 — 49:

5 Յեւ Ա. Մ-ի. Բ. 57:

6 Ա. Մ-ի. Բ. 58 — 73:

սաւմ նեղութեան ժամանակի եղեւ Ղեմետր բարեկամ Յովնաթանու եւ հան զգործն յամբոցացն Հրէաստանի եւ ի Սիւնէ եւս եւ ի Բեթսուրայ: Եւ լ Յովնաթան իբրեւ եհաս յԱրուսաղէմ եւ ամրացոյց զքաղաքն՝ անց ի կողմն Եղեքսանդրի, զի կացոյց զնա Եղեքսանդրոս ի վերայ քահանայապետութեանն եւ առաքեաց առ նա ծիրանի Թադաւորութեան. մերժեաց Յովնաթան եւ զամենայն խոստմանն Ղեմետրի, քանզի չկարէր լինել վտահ ի նա:

Եւ ի Եղեքսանդրոս Ե. տաքս պատերազմ մեծ ընդ Ղեմետրի յորում անկաւ իսկ Ղեմետրիոս, եւ առ Եղեքսանդրոս զԹադաւորութիւնն նորա (150—145), եւ վասն զործելոյ հաստատուն զպատիւ Թադաւորութեան իւրոյ՝ ած նա կնութեան զԱղէսպարա զգուստր Պտղոմեայ Զ.։ Ի ժամանակի հարսանեացն մեծապատիւ մեծապարզեւ մեծարէր Յովնաթան յերկուց Թադաւորաց անտի¹:

Իբրեւ ամբ ինչ ի վերայ անցանէին՝ Ղեմետրիոս որդի Ղեմետրի Ե. ելանէր նաւուք ի կողմանա Աիլիկեցւոյ գալ առնուլ ի բուռն զԹադաւորութիւն հօր իւրոյ, եւ յարեցան իսկ բազումք ի նա. նա եւ Եպիփանիոս եւս որ կուսակալ էր Սաւրին Եսորւոց եւ Պաղեստինացւոց, բայց յաղթէր նմա Յովնաթան (147), որ ի նմին արշաւանի հրձիգ արար զմահեանն Ղազմայ յԱղալտոս եւ առ վարձս յաղթութեանն յԵղեքսանդրէ զքաղաքն Եկիպրոն²:

318

Պտղոմեայ Զ. կոչեցեալ յԵղեքսանդրէ ի փեսայէ իւրմէ յօգնականութիւն պատերազմին որ ընդ Ղեմետրեայ էր, եկն ծածուկ թշնամութեան մազք՝ եւ առ զքաղաքն Եսորւոց. ապա յայտնի իսկ եցոյց զթշնամութիւն մաաց իւրոց զոր ընդ Եղեքսանդրի ունէր, եւ մինչ դեռ չէր անդ Եղեքսանդրոս՝ կոչեաց առ ինքն զգուստր իւր զԱղէսպարա եւ ետ զնա Ղեմետրի կնութեան: Անա այնորիկ երկոքին յաղթեցին միարանութեամբ Եղեքսանդրի. Եղեքսանդրոս սպանաւ ի փախստեանն. Պտղոմէոս վախճանեցաւ ի վերացն զոր էր առեալ ի պատերազմին, եւ զօրն պահապան զոր ի քաղաքն կացուցեալ էր՝ կոտորեցաւ կամ մերժեցաւ ի բաց³:

Եւ այնուհետեւ Ղեմետրիոս Բ. Նիկատր զառաջին նաւագն (145—141) յաթոռ հօր իւրոյ. եղ նա գաղինս ընդ Յովնաթանայ. զի սկսեալ էր Յովնաթան պաշարել զամուրն Սիւն, մեծացոյց զսահման իշխանութեան նորա տուեալ զԵփորիմ, զԵփուզա եւ զՀաւամա, եւ արար զամենայն Հրէաստան ապահարկ: Ընդ այնր խոստանայր նմա Յովնաթան 300 քանդար, եւ առա-

1 Ա. Մ-ի. Ժ. — 66. 2 Ա. Մ-ի. Ժ. 67—69. 3 Ա. Մ-ի. ԺԱ. — 18.

քէր 3000 այր ի Հրէից՝ ի գործ պատերազմի. ի ձեռն սոցա ցածոցց Վեմեար զապստամբութիւնն որ Ղնաթիգը յարեաւ. բայց յամէր իմն տախալին հանել զպահապանս Ղարւոցն ի Հրէաստանէ՝ որպէս խոստացեալն էր¹:

Նմին իրի յորժամ Տրիփոն ոմն անսւն զմանուկն Ղնաթիգըս գորդի Եղեքսանդրի կացուցանէր թագաւոր, յաղթէր Վեմեարեաց եւ առնոյր զՂնաթիգը՝ յայնժամ եւ Յովնաթանն անց ի Կողմն Ղնաթիգայ Գ. Խէայ (145 — 143), ընկալեալ խոստումն հաստատութեան ամենայն իրաւանց Հրէիցն, եւ եղեւ նա նմա ձեռնտու յաղթելոյ Վեմեարի եւ առնոյ ամուրս բազումն²: Ի նմին ժամանակի նորոգէր Յովնաթանն եւ զգաշնաւորութիւնն ընդ Սպարաբաւցւոց որ առ Ռիսաւ Ե. լինալ էր³: Եպա կատարէր այլ եւս յաղթութիւնն ի վերայ զօրավարացն Վեմեարի, եւ յետ այնորիկ շէնէր ամուրս բազումն մանաւանդ յԱրուսաղէմ⁴:

Բայց Տրիփոն ինքնին կամէր թագ կապել, վասն այնորիկ եդ ի մտի բառնալ ի միջոյ զմանուկն Ղնաթիգըս: Բայց քանզի ճարտար գիտէր թէ տանի է այն Յովնաթանայ եւ չէ ընդունելոց զնա թագաւոր, լաւ այտէս թուեցաւ նմա նախ բառնալ ի միջոյ զՅովնաթան, եւ ել զօրօք ի վերայ նորա: Ել իրրեւ ել Յովնաթան ընդ առաջ նորա 40,000 ընտիր ընտիր զօրօք, հաւանեցոց զնա Տրիփոն արձակել ի բաց զգօրն եւ զալ ընդ նմա ի Պատմայիս 10,000 արամբ. անդ կալաւ զնա ձերբակալ. զահի հարան եւ տրամեցան յոյժ Հրէայքն եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ հեթանոսացն⁵ (143):

319

Բայց Շմաւոն եղբայր Յուդայ եւ Յովնաթանայ կտրգեալ էր յառաջագոյն ի թագաւորէն Ղնաթիգայ Գ. կառակալ ի վերայ Կողմանցն ծովեզերեաց եւ զօրավոր. փութացաւ յայնժամ յԱրուսաղէմ, գրդեաց զարթոյց զազգն Հրէից եւ ընտրեցաւ ի նոցանէ սպարապետ զօրացն (143 — 135): Վաւմարէր զգօրն, ելանէր ընդ առաջ Տրիփոնեաց որ պատրաստեալ գայր ի պատերազմ, բայց անկանէր Շմաւոն ի պատգամն ընդ նմա վասն արձակելոյ զՅովնաթան եւ առաքեաց եւս առ նա զորդիոն Յովնաթանու ի պատանդոս: Բայց ստեաց բանիցն Տրիփոն եւ շարձակեաց զՅովնաթան, եւ խաղայր յառաջ, այլ ամենայն ուրեք ընդ առաջ ելանէր նմա Շմաւոն եւ արգելոյր, եւ յետոյ ուրեմն ետ կոտորել զՅովնաթան եւ զորդիոն նորա ի Լասկամա: Ետ ածել Շմաւոն զդիակն եղբօրն ի Սովգիիմ եւ կանգնել ի վերայ շիրիմ գեղեցիկ⁶:

1 Ա. Մ-ի. ԺԶ. 19 — 53:

2 Ա. Մ-ի. ԺԱ. 54 — 74:

3 Ա. Մ-ի. ԺԲ. — 23:

4 Ա. Մ-ի. ԺԲ. 34 — 38:

5 Ա. Մ-ի. ԺԲ. 39 — 54:

6 Ա. Մ-ի. ԺԳ. — 30:

Ընդ նոյն ժամանակս դարձեալ էր յետ Տրիփոն Մարիս եւ տուեալ ազանանել զմանուկն Մարիոքոս Օ. եւ զթագաւորութիւնն յինքն վարեալ (143 — 139): Մինչ դեռ այն լինէր՝ խօսէր Շմաւոն պատգամաւորութեամբ ընդ Վեմետրի Լ. որ միշտ իսկ գրաւեալ ունէր զկողմն մի աշխարհին Մարուոյ: Եւ Վեմետր դաշինս ընդ Շմաւոնեայ, յանձն առ նա լինել նմա իշխան ազգապետ եւ արար զնա տնհարկ ամենեւին: Յետ սակաւ ինչ միոյ ետուն Մարիքն ի ձեռս զամուրն Սիոն. եւ յետ պրելոյ քաղաքին յամենայն պղծութենէ կողմն պաշտաման՝ եմուտ ի ներքո Շմաւոն ուրախութեամբ, հաստատեաց ասն ամ յամէ առ իշխաւակի կատարեալ ազատութեան երկրին Հրէաստանեաց (142):

Մինչ դեռ Վեմետր Լ. ի պատերազմի ուրեմն էր ընդ Պարթեւաց եւ յաջողէր իմն իսկզբանն, բայց յետոյ անկանէր ի ձեռս նոցա (141), Շմաւոն ի ժամանակի խաղաղութեանն յօրինէր եւ կարգէր զիրս աշխարհին եւ բարձրացուցանէր զժողովուրդ իւր, նորոգէր զդաշինս խաղաղութեանն ընդ Հռոմայեցւոց եւ Սպարտիացւոց, եւ ընդ այնր ամենայնի ընտրեցաւ յազգէ անտի իւրմէ ժառանգութեամբ իշխան եւ քահանայապետ (մինչեւ գայցէ Ճշմարիտ մարգարէն): Եւ գրեցան բանքն ի տախտակս պղնձիս եւ եղան յերեւելի տեղւոջ ի մէջ սրբութեանցն (140):

320

Սամեցեալ Աղէսպատրայ ունել զոր օգնական ընդդէմ Տրիփոնի՝ ամուսնացաւ ընդ Մարիոքոս Սիդացւոյ որ էր եղբայր առն նորա: Մարիոքոս ջանալ տուեւ իւր բարեկամ զՇմաւոն՝ հաստատեալ զամենայն իրաւունսն եւ տուեալ իշխանութիւն՝ հասանելոյ դահեկան առանձինն: Եւսա ելանէր նաւուք Մարիս, անդ գրեթէ ամենայն զօրն թոթափեալ ի Տրիփոնեայ՝ անկաւ Մարիոքոս որ պաշարեաց զքաղաքն Վափուցւոց: Ընդէն ի նմին ժամանակի զզջացաւ նա ընդ խոտունուսն մեծամեծս, զի մերժեաց նա զզօրոն զոր առաքեաց նմա Շմաւոն ի թիկունս օգնականութեան, առաքեաց զԹենորիսս բարեկամ իւր որ խօսեցաւ սպանալիք յարուստզէմ, բայց ետ նմա Շմաւոն պատառխանի հաստատութեամբ: Իսկ Տրիփոն փախեաւ ի Վափուց յԱթոսիս եւ անտի յԵպամէս, անդ կարան զնա եւ սպանին կամ թէ ինքն իսկ զիւր ոնձն սպան (139):

Ընդ նոյն ժամանակս Սենգերէոս զօրավար ծովեղերեայց Մարիոքոս Լ. Սիդացւոյ (139 — 131) հարկանէր զկողմանս Հրէաստանի, բայց Սուդա եւ Յովհան որդիք Շմաւոնեայ բեկին զգորու-

1 Ա. Մ-ի. 31 — 54:

2 Ա. Մ-ի. 37:

3 Ա. Մ-ի. 36: — 38:

4 Ա. Մ-ի. 36. 39 — 41:

Թիւն նորա եւ մերժեցին զնա յաշխարհէն, եւ յետ այնորիկ էր խաղաղութիւն ամս երիս (138)¹: Վանդի Անտիոքոս երկնէր իմ ի Հռոմայեցւոցն որ միւսանգամ յայտ արարին թէ պաշտպանիչ եւ բարեկամք Հրէից են²:

Ապա շրջէր Շմաւոն (135) ի ծերութեանն ընդ Հրէաստան եւ ընդ նմա որդիք նորա Յուդա եւ Մատաթի, եւ յԱրիքով եմուտ ազանել առ փեսային իւրում Պաղոմէայ. անդ սպան զնա ի հաջի Պաղոմէոս հանդերձ որդւովքն եւ որ ընդ նստա եկեալ էին, քանզի իշխանութեան իմն ցանկացեալ էր Պաղոմէոս: Այսպէս մեռաւ Շմաւոն, որ որպէս մեծ էր ի պատերազմի նոյնպէս եւ ի խաղաղութեան. էր նա ճրագ արքութեանն, հայր ժողովրդեանն եւ թափ թշնամեացն Իսրայելի: — Բայց որ սպանն զնա Պաղոմէոս՝ չէ հաս որում ցանկացեալն էր. զի որք առաքեցանն ի նմանէ առ Յովհան կրսեր որդի Շմաւոնեայ՝ ըմբռնեցան եւ սպանան, եւ Յովհան յաջորդէր զհայրն յիշխանութեան եւ ի քահանայութեան իշխանութեան Հրէից³: (Աստ սպառին զիրք Մակարայեցւոցն):

321

(Յովհաննէս որ անուանեալ կոչեցաւ Հիւրիանոս Ա. (135—107), ի յարձակել ի վերայ նորա Անտիոքայ Ա. փախեալ յԱրուսաղէմ. այլ ընկալաւ դադարումն պատերազմին, եւ յետ սակաւինչ միոյ եղեն դաշինք խաղաղութեան. շնորհեցաւ Հրէիցն ազատութիւն օրինաց իւրեանց եւ քաղաքային իշխանութեան, եւ խոտտացան Հրէայքն առ չարի ամ յամէ վասն քաղաքացն որ արտաքոյ քան զԱրուսաղէմ էին՝ 500 քանքար արծաթոյ եւ դասանդա. հաստատեցաւ եւ դաշնաւորութիւն բարեկամութեան ի մէջ Ասորւոցն ընդ Հրէից (134):

Այսն դաշնաւորութեանն իսկ այնորիկ զնայ Յովհաննէս Հիւրիանոս ընդ Անտիոքայ ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարթեւացն, յաջողութեամբ էր զառաջինն պատերազմն, այլ ի միում նուագի ի յարձակել ի վերայ թշնամեացն՝ ի պարտութիւն մատնեցան Ասորիքն եւ անկաւ ի ճակատուն Անտիոքոս Ա. (132 — 181): Ինդ նոյն ժամանակս փախուցեալ Պեմեարի Բ. ի բանակ՝ առ միւսանգամ զԹադաւորութիւն հօր իւրոյ (130 — 126), այլ յետ սակաւ ինչ ժամանակի գժտել սկսաւ ընդ Ազիպտացւոցն, մինչեւ յետ չորից ամաց անկաւ ի պատերազմն որ ընդ նոցա էր: (Յայնմ հետէ չէին ձեռնհաս թադաւորքն Ասորւոց պահել զվերագոյն իշխանութիւն իւրեանց ի վերայ Հրէաստանեայցն, այլ մանուանդ թէ յաջողութեամբ դարձեալ ի Պար-

1 Ա. Մ-ի. 62. — 10.

2 Ա. Մ-ի. 66. 13 — 24.

3 Ա. Մ-ի. 62. 11 — 24.

Թեւոյ անտի Յովհանն շիրկանոս՝ հան այնուհետեւ զաշխարհն ամենեւին յազատութիւն։

Նախ մեծացոյց զսահմանս իշխանութեանն շրէից առեալ քաղաքս Ղարսուոյ, Ղարաբաղուոյ եւ ի Փիւնիկեցւոյ, եւ արար նորոք յամրի եւ ի զգուշութեան զաշխարհն (130)։ Ի յաջորդ ամին խաղաց ի Շամրին, անդ առ զՍիւքէմ եւ զՎարիդին յարում եւ զսամարն Շամրաացւոյ աւերեալ քանդէր․ ապա չուանէր զնայր ի վերայ Նդոփմայեցւոցն, որոց զհարաւակողմն շրէառանի գրաւեալ էր, եւ բազում անգամ թշնամութեամբ զնացեալ ընդ Խարայեւացւոցն․ արկանէր զնոսա ի նեղ մեծ, հնազանդէր զնոսա հրէական թլփառութեանն եւ այնպէս յիւր ազգն խառնէր (129)։ Նորոգեալ շիրկանեայ զաշխարհութիւնն որ ընդ Նդոփմայեցւոյ էր՝ արար հաստատագոյն զստացուած կողմանցն զոր պատերազմաւն առ (127), եւ ամրացոյց զխաղաղութիւն աշխարհին։ Յետ ամաց ինչ գրգռեալ ի բնակչացն Սամարիայ եւ գնաց ի վերայ քաղաքին նոցա, (զոր նորոգն շինեալ էր Նդեքսանդրի մեծի) եւ յարգել արկեալ սլաշարէր զքաղաքն։ Չուր ջանայր բազում անգամ Ննախդոս թաւ․ Սիւկիկոս ապրեցուցանել զՍամարիա․ ինքն եւ զորաւարք նորա խորասկեցան, եւ յետոյ ուրեմն առաւ քաղաքն եւ քանդեցաւ (112)։

Յայնմհետէ խաղաղութեամբ վարէր շիրկանոս զսահմանս իշխանութեան իւրոյ որ բովանդակեալ ունէր զշրէաստան, զՎարիլեա եւ զՍամարիա, եւ յետ 28 ամաց առաջնորդութեանն վախճանեալ առնէր զուս կապդի արանցն քաջաց Մակարայեցւոյ՝ որ այնչափ մեծամեծ նահատակութիւնս վասն օրինացն իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին ցուցին, եւ էր նա նոյնպէս անարատ վարուք իբրեւ զառաջինն իւր († 107)։ Ոչ միայն զքաջութիւն Մակարայեցւոցն զոր շնորհեալ էր նոցա լստուծոյ, այլ եւ զշիրթութիւն եւ զազմուի թագաւորութեանն Սեղեւկեանց ի կիր արկ առաւածեղէն տեսչութիւնն առ հանելոյ զշրեայան ամենեւին յազատութիւն։ Ըսոյց այն ինչ հասեալ շրէիցն արտաքին ազատութեանն՝ ծնան հերձուածք եւ բաժինք առանին․ զեղծանել իմն սկսան Մակարայեցիքն եւ կորզեցին ի վերայ սահմն իւրեանց եւ ի վերայ համօրէն տէրութեանն զպատիժս դատաստանացն լստուծոյ։

ԻԳ.

Հռոմեացիք (753 — 1):

Առիւթ. Բուն Հին Հայրենի ոգրեւոր պատմութեանն Հռոմեացւոց՝ որպէս ինչ են գիտնադիրքն (Fasti) եւ տարեգիրք (Annales) յայտ իմն աղքատ են պատմութեամբ եւ թագուր ի մեծամեծ ինչ գիտաց: Իսկ ի հնագոյն պատմագրաց նոցա՝ հատակոսորք եւեթ թացեալ են: — Առնն սկզբանց ժամանակաց հռոմէական պատմութեանն՝ կարեւոր է Դիոնիսոս Հալիկարնացի (թ443) . իսկ ի վ. լիս, Պլուտարքոս, Պոլիբիոս, Դիոգոր Սիկեզացի, Ապոլոնիոս, Ալեքզէոս Պատերիսւղոս, Փլուտոս եւ այլ եւս նշանակեալք՝ են առաջնորդք քոյք վասն նորագոյն ժամանակաց հռոմէական պատմութեանն: Մանր եւս հանգամանք մտաւնադրացս պայտիկ եւ նկարագիր նոցա ընծայեցի ի պատշաճ վայրի, ի պատմութեան հռոմէական մատենագրութեանն՝ որ է գործեալ ընդարձակագոյն իմն ոգրեւոր հմտութեան վասն պատմութեանն Հռոմեացիք: — Երեւելի եւ հոյսակալ քան զամենայն պատմագիրս մերոց ժամանակաց՝ յայտ մտան պատմութեանն է ներուր գերմանացի՝ մտանիւն որպէս անուն է "Հռոմէական պատմութիւն":

Ա

Բնութիւն Իտալիայ, — շնորհաբ Հասնոյ առ Խախտորսն (753 — 510):

322

ԼՇԱՄԸՆ Իտալիացւոց որ անուանեալ կոչի ի Յունաց Հեռաբերիա՝ է ցամաքակողքի մեծ բաժանեալ ի Վաղիացւոց աշխարհէ լերամբքն Լիւպից, պատի զնովաւ ծովն Միջին եւ Եդրիտական, եւ հասաննն զնա ընդ մէջ Լպենինեան լերինք: Բաժանէր յերթս մասունս. Ալերին Իտալիա՝ յԼիւպեան լերանց մինչեւ ցՈւալիկոս եւ ցՄակրա գետ. Միջին կամ Բուն Իտալիա՝ ի գետոց անտի մինչեւ ցՈւիդարոս (Սելէ) եւ ցՓրենտոյ (Պարզորէ), եւ Ներքին Իտալիա՝ ի նոցունց մինչեւ ցԾայրոն հարաւոյ:

Ե. Ալերին Իտալիա բովանդակեալ ունի զդաշտավայրոն զորս ընդ մէջ հասանէ Պադոս գետ: Ի Վաղիացի (Եգաւացի) բնակչացն իւրոց անուանեալ կոչէր Վաղիա յայսկոյս Լիւպից: Մօտ ի ծոց ծովուն Ալենետացւոց բնակեալ էին Ասունացիք մեծատուն վաճառաշահ քաղաքուն Լիւիդէաւ, եւ Ալենետացիք՝ ծաղկեալ քաղաքօք Եդրիա, Պատաւինն (տեղի ծնունդեան ի վեայ պատմագրի), Ալերոնա (յորում նախ լըգունացիք՝ եւ ապա Ալենտմանացիք բնակեցին եւ յետուստ եղեւ մեծատուն գաղթականութիւն ինչ Հռոմեացւոց): — Նշանակեալս Զիւաենեան ծովուն կոչէր Ղիզուրիա, եւ անուանի քան զամենայն քաղաքսն նորա էր Վենուս: — Վաղիացիքն որ տակազմանայն Ալերին Իտալիա գրաւեցին կալան եւ զառաջին բնակիչն զՆորուսկացիան վարեցին ի հարաւ կոյս՝ յայլ եւ այլ ցեղս բաժանէին: Նրեւելիքն ի նոցանէ ի հիւսիսային ափունան Պադոսի էին Ինսուբրիացիք զոռ պատերազմաւ՝ հանդերձ քաղաքուն

1 Gallia Cisalpina.

իւրեանց Սեդիտանոնիւ, Տաւրինացիք՝ ի կողմանս յորս յետոյ
Լեզաստոս շինեաց զԼեզաստոս Տաւրինացւոց (Ղաւրին), Սաղաւ-
սացիք՝ վայրագ եւ յափշտակող բնակիչք Լլպից, եւ Աննունա-
ցիք հանդերձ քաղաքօքն՝ Խրիքսիտ, Սանատւա (յոր մօտ էր Լնդէս՝
տեղի ծննդեան Ա իրգիղեայ)։ — եւ ի հիւսիսային եզերս գե-
տոյն՝ բնակէին Խոյիացիք ի քաղաքն Պարոն, Սուտինա (Սուտե-
նա), Խոնոնիա (Պոլոնետ) եւ յայլս, Ղինգոնացիք՝ շուրջ զՍաւան-
նաւ։ Իսկ ամենեւին ի հարաւոյ բնակէր գաղիական ցեղն Սենոնա-
ցւոց որք ունէին զարեւելեան ծովեզերսն Սամարիայ՝ մինչեւ մօտ իսկ
ցԼնկոնա, որք եւ համակ ի պատերազմունս էին ընդ Հռոմայե-
ցւոց, եւ երեւելի քան զամենայն քաղաքս նոցա Սենոգաղիա էր։

Բ. Սիջին Խաաղիա ունէր — 1. զՆարուրիա՝ յորում էին եւ
12 քաղաքք դաշնաւորութեանն Նարուրիացւոց՝ Սորտոնա, Լը-
րետիոն, Աղուսիոն, Պերուսիա յարեւելս հիւսիսոյ, Ասգա-
տերրա, Ատուղոնիոն, Սուսեղղիք, Աղոսինիք յարեւմուտս
հարաւոյ, Տարկուինիք, Աերէ (կամ Լգիւղլա), Աէիք, Փա-
ղերիք ի հարաւակողման։ Նրեւելք քան զամենայն քաղաքս
առ տէրութեամբն Հռոմայեցւոց էին դարձեալ Նունա (մօտ
յայժմու Վարրարա) լիեալ տնուանի մարմարահատիւքն։ Պիտա-
րուն հին վաճառաշահ քաղաք առ Լանոս գետով։ Փեսուղիք ի
վերայ բլրոյ եւ Փղորենտիա ի հովան Լանոսայ։ Այլինչ կարի հե-
ռի ի Սորակնեայ ի նուիրական լեռնէ կայր Փերոնիա քաղաք համ-
բաւաւոր վաճառատեղեալ եւ պաշտամամբք Փերոնիայ ծաղկա-
կան գիցն, որոյ անտառն հանդերձ մեհենիւք մօտ էր ի քա-
ղաք անդր։ յետ երկայնածիգ պատերազմօք հնազանդելոյ Հռո-
մայեցւոց զ12 ամուր քաղաքն զայնոսիկ՝ աւաքեցին անդր գաղ-
թականս եւ կապեցին զերկիրն ընդ քաղաքին Հռոմայ պողո-
տայիւք, այս ինքն Լերեղեան, Սասիական, Փղամինեան ճանապար-
հօք։ — 2. Սամրիա, յորում կան աղբիւրքն Տիբերիս գետոյ եւ
զեաքն ծովեզերեայք՝ երեւելք ի պատմութեան՝ Սուրիկոս, Սե-
տաւրոս եւ Սենա։ Վաղաքք երեւելք են հին շահաստանն Լըի-
մինոն (Սիմինի), Պիտաւրոն, Փանուսմարտունէ հոյակապ մեհե-
նիւ եւ պաշտամամբք, Սպոզետիոն, Իմտերամնա՝ (տեղի ծննդեան
Տակիտեայ պատմագրի), Իգուլիոն՝ յորում են երեւելի աւերակքն
մեհենին, ուր եւ ընդ կամարաւ գտան եւթն պղնձի Նւգուրի-
նեան տախտակքն ետրուրիացի արձանագրովք, Սարսինա (տեղի
ծննդեան Պղաւտեայ կատակերգուի), եւ այլ եւս քաղաքք որք
առ հասարակ ինքնօրէն քաղաքք կամ գաղթականք Հռոմայե-
ցւոց էին։ — 3. Պիկենոն, յորում երեւելի քան զամենայն քա-
ղաքս էր քաղաքն ծովեզերեայ Լնկոնա (որ է գրկաշափ) գաղթա-
կանութիւն Սիրակուսացւոց (394) երեւելի՝ արուեստանոցօք երան-
գոցն ծիրանեաց եւ շահաստան վաճառաց։ Իսկ այլ եւս քաղաքք

պրպէս Լակուզոն, 'Լուամնա' էին ինքնօրէն քաղաքը Հռոմացեաց: — 4. Սամնիոն, բնակեալ յայլ եւ այլ Սարեղեան ցեղից, յորում քաղաքք երեւելիք էին Պիննա՝ քաղաք Վետինացւոց, Տէատէ՝ զդեակ Մարբուկինացւոց, Աորփինիան (որ առ պատերազմաւ դաշնաւորացն կոչեցաւ Խաաղիկա, քանզի սահմանեալ էր այն լինել կայան ծերակուտի դաշնաւորութեանն եւ քաղաք գլխաւոր Խաաղիայ), Սուզմայ (տեղի ծնընդեան Ուլիգեայ) յերկրին Պերդիգնացւոց, Լափտեռնոն՝ բուն հին քաղաք Վետինացւոց (տեղի ծնընդեան Սագուստեայ): (Յերկրի անդ Սարինացւոց որ առաւաքեր էր դինայ, ձիթապտղոյ եւ անտառախիտ եւ հասանէր մօտ մինչեւ ցրազաքն Հռոմայ՝ կային քաղաքքն երեւելիք ի պատմութեան պատերազմացն Հռոմայեցւոց Փիդէնք եւ Արուստամերիոն, դարձեալ Աուրէս՝ հին քաղաք գլխաւոր Թագաւորացն Սարինացւոց. Սամնիացւոց էր եւ Բենեւենտոն որ ցայսօր նշանաւոր է աւերակաքն իւրովք: — 5. Լատին ի Տիրերիս գետոյ մինչեւ ցլէրիս, յորում Մառիկեան եւ Լորանեան լերինք ի հարաւոյ Հռոմայ ձգեալ յերիս բազուկս՝ բաժանեն զերկիրն. — ա. Լորանեան լեռն էր մեծարոյ լատինական ազգացն (որք առտ ուրեմն յանառախ փեռենաթինայ ժողովէին զժողովս դաշնաւորութեան իւրեանց) որպէս եւ Հռոմայեցւոցն եւս (վասն մեհենին Լրամազդայ որ ի սարի անդ էր): Եւ արեւմտեան լեռնառամբն նորա կան երկու խոր եւ գեղեցիկ Լորանեան եւ 'Լեմորեան ծովալիճք՝¹ յորոց միջի ի հիւսիսոյ կայք բուն հին քաղաքն Լորադոնգա, եւ ի հարաւոյ՝ համբաւաւորն Ալենտիանոն կամ մեհենան 'Լեմորեանն Լնահայ: Բ. Լոգդիդոս լեռն հին վողակեան Վեղիտիք քաղաքաւն. երեւելի էր շար լեռանցս վասն գեղեցիկ անտառացն եւ ճարակաշատ վտրոց, եւ վասն անուանի գղեկին Լոգդիդոնի եւ մեհենի իրիք Լնահայ: — Գ. Յուակուզանեան լերինք՝ առ որովք էր հին քաղաքն Յուակուզոն, եւ ի վերայ մանր մանր բլրոց լերինն եւ առ ստորոտոմն շինեալ կային գեղեցիկ շէնք եւ գեղք որ հայէին ի վերայ ամենածաղիկ դաշտաւայրացն Հռոմայ եւ հասանացն Տիրերեայ, Լնիոնի եւ Տիւռենական ծովուն. ի մէջ շինիցն այնոցիկ երեւելի էր յոյժ եւ Յուակուզանոնն Աիկերոնեայ: — Լատին ըստ ընգարձակագոյն մտաց փակելով ի ներքս եւ զսահմանս Վոզակացւոց, Լիփուացւոց, Հեռնիկացւոց եւ Սուստուզացւոց՝ հանդերձ եւթն բլրեան քաղաքաւն Հռոմա ի վերայ Տիրերիս գետոյ, ունի — ա. ի ծովեղերսն՝ զվաճառաշահ քաղաքն նաւահանգստի զՍափա զձափտակողմամբն Տիրերեայ. Լաւրենտոն՝ հին քաղաք Թագաւորացն Լատինացւոց, լի շուրջանակի Թփովք դարնի ծառոյ (ուռափ է եւ անուն քաղաքին). Լորդէա՝ քաղաք գլխաւոր Սուստուզացւոց՝ որոց էր եւ քաղաքն նաւահանգստի Լնտին համբաւեալ

¹ Lacus Albanus, Lacus Nemorensis.

նաւարկութեամբ եւ հինիւ ծովաւ. Զերպակինա՝ հին քաղաք
 Աղակացւոց ի վերայ բլրոց. ոչինչ կարի հեռի ի կողմանցն Փուն-
 գեայ ելանէր հոյակապ Արեւոթեան գինին, որպէս եւ Արմաւա-
 եր ի գինեւէտ Գողթեանեան սահմանա առ ստորաւով Մասի-
 փեան լեռանց. — բ. իսկ ի ներքին կողմանան՝ էր երեւել Նախ-
 նիոն ի վերայ լայն Ազալիական պտղաւայրին զարդարելոյ բազում
 յիշատակարանօք, եւ մօտ առ նոնա՝ անուխոն մեհենին (Սուհունի-
 Ղորբա, գինեւէտն Արախ, Բաղինոն (տեղի ծննդեան Մարիտի
 եւ Արկերոնի). սորա ամենեքին էին քաղաքք Աղակացւոց: —
 Երեւել քաղաքք Հեռնիկացւոց էին Անադոնիա եւ Փերենաինոն:
 Վարձեալ հին քաղաքք Ատինացւոց էին Վարիք եւ Պրենեա-
 արէ (Փալեստրինա) լի շինիւ վասն առողջագոյն օգոյն եւ երեւել
 պատգամօք մեհենին Սախաթ. յարեւելոց սորա էր գեղեցիկ վայրն
 Աւարդակուէոն (Աւարեսպոյ) յոր ձգէր իսկ Արքինեան կալուածն
 Ալրատեայ պուտի: Մի յամենեւին հին եւ երեւել քաղա-
 քացն Ատինի էր Տիրուր (Վիւալի) առ Անիոն գետով, յոր
 ստէպ յաճախէին մեծամեծքն Հռոմայեցւոց, որ եւ ցայսօր գրգռէ
 իմն զմիտս տեսողացն զարմանալի գրիւն եւ յիշատակօք անցելոցն:
 — Ե. Ատմարանիա (Վերրա տի լաւորոյ) ի Նիրիս գետոյ մինչեւ
 ցԱրդարոս. յորում երեւել են Զիփաաա լեռինք, Ահաւիոս եւ
 գինեւէտ գեղեցիկ հեփեստեան լեռանն Վաւրոս, զորով կան նշա-
 նաւոր ծովակն Աւեռնոս՝ յորմէ մահարեր աղոխքն ելանեն, եւ առ-
 տրէտշատ ծովակն Վաւրինեան: Աղմանք Աւեռնեան ծովակին
 եւ շուրջ զքաղաքաւն Առմօք՝ համարին ի հնոցն բանաստեղ-
 ծից իրրեւ դուռն անդարամետաց վասն հրաբուխ զօրութեանն՝
 որ մասամբ շիջեալ է եւ մասամբ տակաւին տեւէ: Այլ ի Առմիս
 եւս էր տեղի պատգամաց Ազգոսնեայ, յորմէ ելին եւ զոգոցքն
 Առմանեանն Արիզդոյ՝ որ բազում իմն ունի նմանութիւն ընդ
 Պիւթիայ Վեղիեայ: — Ատմարանիա է մի յամենեւին գեղեցիկ
 եւ յամենեւին պտղաբեր կողմանց աշխարհի. ցորեան, գինի եւ
 ձէթ առատ եւ ընտիր է, որպիսի դուռն ուրեք զոյ գտանել, եւ
 յայն սակս իսկ վաղ ուրեմն բազում ազգք անդր գաղթեալ շի-
 նեցին քաղաքս բազումս, յորս երեւել են յունական քաղաքքն՝
 Առմիք՝ որ երբեմն էր մի ի մեծատուն շահաստանաց արեւմտեան
 Միջերկրական ծովուն, մայր Վէսպոզիս քաղաքի (որ յառաջն
 կոչէր Պարթենոպէ), Պուտեոզիք եւ այլք. քաղաքքն ետրուքիականք
 Ասպուա եւ Ղոզա. իսկ որ ի յորդելոյ Ահաւայ (79 յետ Վր.)
 կործանեալ ծածկեցան քաղաքքն Հերկուլանոն, Պոմպէիք, Ասա-
 րիք՝ էին քաղաքք Աղակացւոց:

Վ. Ստորին Խառնիա որ եւ վասն գաղթականացն բնակելոյ ի
 ծովեզերսն՝ Մեծ (Յունաստանն կոչէր, էր ըստ ներքին կողմանցն
 բնակութիւն Ոսկիացի եւ Արեղիացի ցոյցն: Բաժանէր նա յե-

րիս մատունա: — 1. Եպուղիա երկիր լի անտառովք՝ կաղնեաց, վարազուց եւ գայրից. բնակիչքն էին ժողովուրդ խառնեալ ի արեղասգացի, հեղղենացի եւ հին խաղացի ցեղից: Եպուղիա ձգի ի Փրենտոյ գետոյ մինչեւ ցծագս (Յապիդիոնի (Գարոյ տի լեւգա). եւ բաժանի Եպուղիա ի Գաւնիա եւ ի Պեւկեաիա՝ անջրայեա ի մէջ անկեալ Լափիդոս (Օֆանդոյ) գետոյ, հանդերձ քաղաքօքն՝ Գուկերիա, Կաննիք, Վենուսիա (տեղի ծննդեան Ոփուտեայ), եւ ի Վաղարրիա կամ Սեասադիա՝ որ է ծայր ինչ երկրի յարեւելից կուսէ հանդերձ Բրուներուսիոնի եւ Տարենտոնի: — 2. Գուկանիա ի մէջ Տիւռենական ծովուն եւ գոգոյ Տարենտեան ծովուն հանդերձ Պեստոն (կամ Պոսեդոնիա), Վելիա (Նշէա), Հերակլէա եւ այլովք քաղաքօք, երկիր լի խոխոմովք եւ ճարակաշատ վայրօք (նմին իրի եւ նշանաւոր էին եղինքն ապուղիացիք): — 3. Բրուտիոն (Գալապրիոս) ի լաւօս (Վաինոյ) գետոյ մինչեւ ցծայր երկրին հարաւոյ՝ Կոսենտիա, Սամերտոն, Հուգիոն (Սեճճիոյ) եւ այլովք քաղաքօք: — Եյլ այս ծովեզերեաց յունական քաղաքացն որք ի բարեկեցութիւն հատեալ էին՝ վաղուրեմն սկսան տիրել ազգքն հօրք, բիրաք եւ պատերազմողք, մինչեւ եւ սորա անկան ընդ Հռոմայեցւովք՝ որք ի քաղաքն նոցա մարդաթափս ի բնակչաց՝ ածին նստուցին գաղթականս: — Մեծամեծ մնացորդք մեհենի ի Պեստոն, աւերակք սեանց հոյակապ շինուածոց, դրանց եւ որոնց, դրամք հատեալք գեղեցիկս եւ անօթք ճամկօք՝ տակաւին վկայ են յայնժամու մեծաշուք փառաւորութեան, մեծութեան եւ հրահանգաց յունական դաղթականութեանցն այնոցիկ:

Վ. Նրեւելիք ի կղզեաց շուրջ գիտադիաւ են՝ Սիկիդիա կամ Տրինակրիա (այս ինքն Նրեքծագեան, անուանեալ ի հնոց վասն ձեւոյն) համբարակ ցորենոյ վասն համօրէն խաղիայ, Սարգինիա, Կորսիկա եւ Սեղիտա (Մալդա). աստ եւս որպէս եւ ի Ստորինն խաղիա բնակեալ էին մանաւանդ գաղթականութիւնքն (Յունաց:

323

Եզգք բնակեալք ի Միջին խաղիա յառաջ քան զտէրութիւնն Հռոմայեցւոց: — Բնակիչք այսց կողմանց խաղիայ էին ի սկզբանէ գաղթականք ի Պեղասգացւոց (Տիւռենացիք) եւ գարձեալ ազգք այդրէնաժինք հոգիւք եւ մշակք՝ յիրերիացի եւ ի գաղիացի ցեղից (Ումբրացիք, Վոլսկացիք եւ այլք), որք անուանեալ կոչէին Էթրիզինացիք իբրեւ ընտրելով յառաջնոցն: Տիւռենեան Պեղասգացիքն՝ որ էին ժողովուրդ ծովակալ եւ կրթեալ՝ մղեցան եւ կամ նուաճեցան յԱտրուսկացւոց կամ Տուրկիացւոց որք խաղացեալ գային ի հարաւ կոյս ի կողմանցն Եզգից

(ի Ռեաիայ) : Վմին հակառակ ազգքն տղրէնածինք այլ եւ այլ անուամբք կացին մնացին ազատ մինչեւ անկան ընդ իշխանութեամբ Լուսնայեցւոց : Մեւ եւս երրորդ ցեղ էին Լաւինացիք՝ ժողովուրդ խառնեալ ի Պեղասգացի, յայդրէնածին եւ ի գաղթեալ ազգաց : — Սկանացիքն կամ Սկուացիք մերժեալք ի սոցանէ գաղթեցին մասամբ միով ի հարաւ եւ յետուս բնակեցին ի Սկիդիա՝ որ ի նոցա իսկ անուն կոչեցաւ :

1. Լատուսկացիքն բնակէին ի սահմանս այժմու Յսկանայ մինչեւ ցեղերսն Տիրերիս գետոյ : Ի սահմանեալ էին նոքա ի մի տէրութիւն դաշնաւորութեան 12 ազատ քաղաքաց յորս եւ կենդրոն էր Տարկուինիք : Իւրաքանչիւր քաղաքաց առաջնորդք էին քրմական ցեղն ազնուականաց, որ էր վերականգու պաշտամանց եւ քաղաքային իրաց, եւ առաջի տանի էր պատասխանատու վասն ծառայից եւ պաշտպանաւորաց՝ որք գործէին զերկիր մեհենից եւ զտերանց իւրեանց : Սեղքն ազնուականաց՝ համօրէն քաղաքաց ընտրէին զգլխաւորն հասարակաց դաշնաւորութեանն, որոյ էր նշանակ իշխանութեան ակտ փղակրեայ՝, պատմութեան ծիրանի եւ երկուստան նուիրակք՝ հանդերձ խրձամբ եւ տապարաւ : — Միայն քրմականն ազնուականաց էր սեպհական գիտութիւն առ տեղագիտութեան եւ բնութեան, յորոց վերայ իսկ հաստատեալ կային կրօնական պաշտամունք վերագոյն եւ խոնարհագոյն (12 աստուածոցն) : եւ յայն սակս իսկ առաջնորդութեամբ քրմայեւտին մատչէին պատարագքն հանդերձ գուշակութեամբք : նա սահմանէր զաւուրս տանից, զտարին կարգեալ յարդարէր եւ տայր օրէնս վասն իրաց պատերազմի եւ խաղաղութեան : Արօնք նոցա երկուրական հաւատովք վասն ոգւոց բարեաց եւ չարաց, որպէս եւ լեզուն նոցա որ առանց ձայնաւօր գրոյ յաջմէ ի ձախ անդր ընթերցեալ լինէր՝ ցուցանէ թէ ծագումն նոցա յարեւելից է : — Ակայագործ որմունքն՝ յողատերրայ եւ այլոց տեղեաց, շերիմն Պորոննայ, աւերակք յաղթ շինուածոց մեհենացն, եւ մնացորդք անհնգեգ թմրոց, պողոտայք, գեանափոր անցք եւ այլ եւս նոյնպիսիք որ ցայժմ կան՝ յայտ արարեալ ցուցանեն զաջողակութիւն ճարտարապետութեան նոցա, որպէս եւ անհամար նկարէն անօթքն բրտի եւ ստիորք մախրոյ մեռելոցն որ ի մէջ գտն՝ յայտ առնեն զճարտարութենէ արուեստին նոցա : Լանդերձ նորիմբք եւ ի ձոյս պղնձոյ եւ ի դարբնութեան քրէական նիւթոց երեւելի եւ համաբաւաւոր էին : եւ յայն սակս հաւանութեան իմե է թէ Լուսնայեցիք ի նոցունց առին զնուագարանս պատերազմական երաժշտութեանն, որպէս եւ զկրօնական սովորութիւնսն իւրեանց,

1 Clientes.
2 Lucumones.
3 Bella curulla.

4 Lictore.
5 Faeces.

զմեծաշուք ծնման¹, զկրկնան² եւ զխաղս սուսերամարտիաց³ : — Եւ տրուակացիք ի բուն առաջին ժամանակն առնէին շահաժամառ մեծ ընդ ծով, նաւարկութիւն եւ հէն ծովային : Ի գաղթական նութեանց նոցա երեւելի քան զամենայն են ի կողմանս հիւսիսայ փետուղք, փղորենախա, Պիտտորիա, Լուկիա, Լունա, Պիսա, եւ ի կողմանս հարաւոյ՝ Սապուա եւ Դորա : — Ընթեր Եւրոպականացւոցն՝ բայց մղեալ իմն ի նոցանէ՝ բնակէին Սկիրացիք, որք եւ հանգոյն նոցա էին տէրութիւն ինչ զաշնաւոր քաղաքաց, որոց զլիաւոր քաղաք Թուի լիալ՝ Ըմերիա :

2. Զեղքն Սարեղականք էին — ա. Սարինացիք ազգք զապատերազմաւ, արդար եւ սակաւապէտ. — բ. Սամինացիք, որ սիրէին զկեանս հոգւութեան, զմշակութիւն եւ զգործ պատերազմի, եւ զազատութիւն լաւ քան զամենայն ինչ համարէին. — գ. մանր մանր ինչ ազգք, որպէս՝ Պիկենդացիք, Մարացիք (քաջ պատերազմողք), Սեւթինացիք, Մառուկինացիք (որոց զլիաւոր քաղաք Յէատէ), Փրենտանացիք, Պեդիգնացիք եւ Ղուկոնացիք : — Ըմենայն Սարեղականն ցեղք էին ընդ ազնուապետական նահապետական իմն առաջնորդութեամբ, քանզի առաջնորդէին նոցա զլիաւորք ընտանեացն կամ ծերագոյնքն ի ցեղանոց, եւ ի ժամանակս պատերազմաց հանդերձ պաշտպանուորորն իւրեանց մտանէին ընդ առաջնորդութեամբ զօրավարի ուրուք⁴ : Սաստիկ փոյթ ի վերայ ունէին վառն ամուսնութեանն սրբութեան, եւ կատարէին իսկ զդաշնս ամուսնութեան առաջի աւագացն : Իսկ ուխտիւն նուիրական գարնայնոյ առաքէին գաղթականութիւնս, որովք նուազէր ժողովուրդն բազմացեալ : Եւ զի ազգք շինականք եւ պատերազմողք էին՝ անպաճոյճ եւ զգոստ կեանս կէին եւ զգժտութիւնս իւրեանց առաւել սրով եւ նիզակաւ լուծանէին քան իրաւամբք դատատանաց : — Սոցին հակառակ Սկացիքն՝ որ էին ցեղ ինչ ազգակից Սարեղացւոց՝ մեծաւ մասամբ բնակէին ի քաղաքս, յաւտնս եւ յամուր ամուր շէնս. ի սոցանէ են Սկղակացիք (որոց զլիաւոր քաղաքք են Ընտիոն եւ Սուեստա Պոմետիա), Ռուտուզացիք, Լեւոնացիք, Լիկուացիք, Լերունկացիք : — Բնտանի իմն էին սոցա եւ սեպհական Ըտեղղանեան խաղքն հապտականք՝ կաբաւուք եւ շարժմամբք :

3. Եւսինացիք ազգք հզօրք ի հիւսիսայ Տիրերիս գետոյ՝ բնակեալ էին յ30 քաղաքս որք միաբանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն՝ ունելով եւ ժողով խորհրդեան. ի քաղաքաց աստի Լեքաղոնդա (զորմէ ասեն իմն շինեալ Յուղոսի որդւոյ Լանեայ) գոնեայ ի ժամանակս պատերազմացն ունէր զյառաջահաս պատին : Նշաղկեալ էր ի մէջ նոցա մշակութիւն եւ քաղաքային ազատու-

1 Triumphum.

2 Circus.

3 Gladiatores.

4 Imperator.

Թիւն առանց պաշտարանաւորութեան՝ եւ առանց զինուորական կամ քրմական ազնուականացն ճոխութեան: Ասպեալ էին սղքա ընդ միմեանս հասարակաց լեզուաւ, կրօնիւք, եւ հաւատարութեամբ իրաւանց, իրաւամբք քաղաքակից զուգութեան եւ փոխադարձ ամուսնութեամբք: Թէպէտ եւ իւրաքանչիւր ի քաղաքացն ունէր առանձինն ծերակոյտ՝ սակայն ամ յամէ լինէր ժողով հասարակաց առ Փերենախնեան աղբերքն, եւ հասարակաց պատարադք մատչէին ի պատիւ զատիականն Արամազդայ:

324

Հռոմ քաղաք իբրեւ ի սահմանի երեցունց գլխաւոր ցեղիցն եւ յերեցունց եւս աստի կազմեալ ի մի ամփոփեալ ունէր զկրօնս սոցա՝ որք իւիք իւիք պղակերպ են ի միմեանց, սակայն բազում մասամբ ունին ազգակցութիւն ընդ յունական դիւցաբունութեանն:

Ա. Ետրուսկացւոց երեւելի դիք էին՝ Յինա (Արամազդ): Աուպրա (կամ Աուրիաիս կամ Աուրիաիս կամ Աուրաիս) աստուած նիզակաւոր (Հերա), Մեներփա կամ Միներուա (Աթենաս) գառակ սրընգի եւ թմբկաց պատերազմի. Վերաումնոս՝ յեղյեղուկ, ցուցիչ ժամանակաց տարւոյ եւ ազգի ազգի բերոց նոցա (որոյ ասն՝ ի Հոկա. ամսեան): Մայր Մատուա (ի Աերէ քաղաքի) մայր առաւօտու եւ աստուած ծնընդեան. Սումմանոս՝ անէր գիշերականն երկնի՝ փայլատակունք ի ձեռին նորա (որոյ էր մէջեան ի մեծ կրկիսին ի Հռոմ): Վոդաումնոս՝ աստուած մէջնի գաշնաւորութեան երկոսասան քաղաքաց Ետրուսկացւոցն՝ ի Վոդսինիս. Սիզուանոս՝ աստուած անտառական յանտառան եղեւնափայտից ի Աերէ, եւ պլ եւս աստուածք: — Ետրուսկացւոցն դիք յերկուս կարգս բաժանէին. նախ 12 վերագոյն կամ ճանկեալ աստուածութիւնքն՝ որոց գործ եւ զօրութիւն միայն ի մեծամեծ ինչ շարժմունս բնութեան երեւիցի, եւ գարձեալ 12 խոնարհագոյն աստուածութիւնք՝ որ թրիցեն պոյս յօրինուածոց աշխարհիս, եւ բաժանեալ են ի նոսա 12 ամիսք տարւոյն: — Առանձինն իմն են Ետրուսկացւոց եւ Պենտալքն (որ են առանին աստուածք ծնուցիչք եւ սնուցիչք եւ յաւելիչք ստացուածոց), Լաքքն՝ պաշտպանիչք եւ շահապետք վայրաց վայրաց կամ սահմանաց: Զէր ինչ անօր տա Ետրուսկացւոց եւ զհճ մարդազեն՝ զոր առնէին մանաւանդ ի գերեաց եւ յըմբռնելոց ի պատերազմի: Ըղձութիւնքն նոցա սր մեծ իմն համարեալ էին յոյժ, քանզի ի Հռոմ եւ ի համօրէն իսկ Իտալիա ոչ ինչ գործ երեւելի վնարէր առանց նախ զդիսն հարցանելոյ նշանօք, էին՝ — «. Հաւագիտութիւն՝ որպէս յորժամ հաւահմայն՝ ի թռչելոյ կամ ի կանչելոյ հաւուց ինչ զհանդերձեալսն գուշակէր, սահմանեալ նորա յառաջագոյն կորածագ գաւազանաւն՝ թէ ընդ որ կողմն երկնից պարտ իցէ թռչել հաւուն՝ զի աշող իցէ, եւ թէ ընդ որ կողմն թռչել ձախող իցէ. եւ կամ յուտելոյ անտի նուիրական սքաղազացն մեկնութեամբ համարէին իմանալ զհանդերձեալսն, եւ զպո տրուեալ ոչ եթէ քրմացն միայն անկ էր գիտել՝ պլ եւ ամենայն իսկ պատրկաց

1 Clientela.
2 Connubium.
3 Vertumnallium.
4 Consentes.
5 Penates.

6 Lares.
7 Augurium.
8 Augur.
9 Litrus.

որ ի պատիւն կամենէն ելանել: — Բ. Հմայութիւն փայլատականց ¹, յորժամ հմայողք փայլատականց ² միտ դնէին սակալ նոցա վասն հաշտառնելոյ եւ կամ վասն խմանալոյ ի նոցունց զվճիռսն աստուածոց. ահաղէք հարեալք ի փայլատականց՝ սուրբ համարէին, եւ փակէին զնոսա շաւրջանակի: — Գ. Ընդերահմայութիւն ³, յորժամ ընդերահմայքն ⁴ ի փարստեաց (ի սրտէ, ի լերդէ) անասնոցն զոր զոհէին՝ առնէին ըղձութիւնս ⁵ հանդերձելոց:

Բ. Սարինացւոց՝ ըղձութեան աստուած էր Սանկոս, իբրեւ աստուած ցեղին նոցա. իսկ Փերոնիա՝ աստուած դաշնաւորութեանն նոցա՝ որում մատուցանէին ծաղիկս եւ զերախայրիս հնձոց, եւ կատարէր ածնորա ի նուիրական լերինն Սորակտէ: Երկու աստուածք պատերազմէին պատերազմող ազգին Սարինացւոց՝ Մարս եւ Նուիրինոս: ՉՄարս պատուէին զառաջինն իբրեւ ի պատկերի՝ ի վերայ վահանի իրիք եւ նիզակի: Մի ի պաշտամանց պար Մարտեայ էր նուիրական գարունն ⁶ ցեղիցն Սարեղացւոց. այս քնքն՝ սովորութիւն էր սոցա զի ամենայն մարդ եւ անասուն որ ի սահմանեալ ինչ տարւոյ ծնանէին՝ լինէին ձօնեալ աստուածոցն, եւ ձօնեալքն ի մարդկանէ յետ 20 ամաց երթային անտի պլուր գաղթականութեամբ, եւ անասունքն անդէն յետ ձօնելոյն մաշէին պատարագք: Յայսպիսի գաղթականութեանց ելին կացին Պիկենացիք եւ Հիրպինացիք (կոչեցեալք ի փայտափոր թռչնոյ՝ եւ ի գայլէ որ էին նուիրականք Մարտեայ): — Նուիրինոս էր հին դր սարինացի աստուած սրոյ եւ մարտի, որ համարեցաւ նոյն ընդ Ռոմուլոյ:

Գ. Լատինացւոցն աստուածոց՝ կէսք համեմատին աստուածոցն Եւրոպայ եւ կէսք՝ առանձինն սեպհական են նոցա: Եւրասիոց անտի են՝ Եուպիատէր (Դիէսպատէր) հանդերձ կանամբն Եուրոնիս, եւ դիք սմանք մշակականք՝ որպէս Ցեղոս (երկիր), Սատուռնոս (աստուած սերմանց) եւ նորին կին՝ Ոպս (ընչաւետութիւն). — իսկ ի վերջնոց են՝ Երկգիմֆ Եանոս, աստուած գրանց, որոյ մէջեան ի Հռոմ յայնժամ միայն ի բոց էր՝ յորժամ էր պատերազմ ուրիք Հռոմայեցւոց. ընդ Եանոսի (Դիանոսի) կապեալ իմէ է եւ Դիանոս: Փաւնոս եւ Փաւնա անասաւական աստուածք: Պիկոս եւ Պիղուամոս աստուածք մշակութեան եւ տրմանաց: — Բայց առաւել քան զամենայն պատուական էր Լատինացւոց (որպէս եւ Սարինացւոց) Վեստա (Հեստիա) աստուած հօտից եւ հաստատուն բնակութեան, յորոյ մէջենին ի Հռոմ պրէր հուր անշէջ, ապաստարեալ ի կոյս քրմականանց՝⁸ որք եւ համարեալ էին մեծարոյ յոյժ: — Փորտունս էր նոցա աստուած բախտի (ի Պրենեստէ եւ յԱնտիոն) յորմէ ելանէր պատգամ վիճակաւ արկելով, իսկ Փերենսիս էր աստուած դաշնաւորութեան համօրէն Լատինացւոց:

325

Լին իմն զրոյցք պատմեն թէ՛ Նումիտոր Թագաւոր Ըղբաւորնդա քաղաքի Լատինացւոց ի զաւակէ Նենայ փախստեայ եկելոյ ի Տրովադայ, մերժեցաւ ի Թագաւորութենէն ի ձեռն եղբորն իւրոյ Ըմուղեայ, եւ դուռարն Նումիտորայ՝ Ուէա Սիզուիա ստի-

1 Fulgurium.
2 Fulguratores.
3 Haruspium.
4 Haruspices.

5 Divinatio.
6 Ver sacrum.
7 Picus.
8 Vestales.

պեցաւ պահել հուսութիւն ի մէջ Վեաեան հումանացն. բայց սակայն ծնաւ նա երկուս մանկունս, որպէս ասէ առասպելն՝ յԱրեայ ի դիցն պատերազմի: Իսկ հօրեղբայրն ետ արգելաւ ի բանտի զաղջիկն եւ մանկտին ընկեցան ի գետն Տիրերիս որրոցօքն, այլ իբրեւ էջ գետն ի յորդութենէ իւրմէ՝ մնացին մանկտին ի ցամաքի: Ընդ, ասեն, մատակ գայլոյ դիեցուցանել կաթն մանկանցն. Փաւտուղոս հովիւ խաշանց թագաւորին եզիտ զնոսա, եւ առեալ անոյց զնոսա անուն եղեալ նոցա Ռամուղոս եւ Ռեմոս:

Յետ սակաւ ինչ միոյ կրթէին նոքա յարութիւն եւ ի քաջութիւն հռուեալ ընդ զազանաց եւ աւազակաց, եւ յորժամ գժտութիւն որ ընդ ումեք ունէր՝ ի մէջ անցեալ ընէին նոցա իրաւունտիրք: Ըսլ իբրեւ իմացան զիրա ծնընդեանն իւրեանց, յարեցուցին զըագումն յիւրեանս եւ երթեալ սպանին զՎանդիոս եւ նստուցին միւսանգամ զՎուսիտոր յաթոս թագաւորութեանն: Իսկ հաւն նոցա Վուսիտոր վասն շնորհակարութեանն՝ ետ նոցա իշխանութիւն յայնմ վայրի ուր զհոգութեան կեանն կեցին՝ բնակել եւ շինել իւրեանց քաղաք:

Ընդ առ Տիրերիս գետով եղին Ռամուղոս եւ Ռեմոս եւ ընդ նոսա բազումք ի բնակչաց մօտաւոր կողմանցն զհիմն Հռոմ քաղաքի (753) զոր անուանէր Ռամուղոս կից յիւր անունն՝ յորժամ յետ սակաւ ինչ միոյ գժտեալ ընդ եղբօր իւրում Ռեմոս վասն տէրութեանն՝ հար գնա եւ սպան եւ ինքն եկաց միայն տէր եւ իշխան քաղաքին (753—718):

Վասն ստուարացուցանելոյ զըագմութիւն քաղաքացեացն յայտ արար Ռամուղոս թէ քաղաքն իւր է տեղի ապաստանաց արանց փախստէից վասն որոցեւպէտ իրաց. բայց ապա չգոյին կանայք ի միջի. խնդրեաց ծերակոյտն յազգացն արուարձանեաց, այլ ամենայն ուստեք մերժեցան արհամարհանօք պատգամաւ որքն: (Յայնժամ խորհեցան Հռոմայեցիքն նենդութիւն եւ բռնութիւն ի կիր արկանել: Արգեցին հրապարակաւ խաղս հռուոյ ի պատիւ Վեպտուլենայ, հրապուրեցին ժողովեցին զըագումն յօտարաց. յայնմ վայրի իւրաքանչիւր յերիտասարդաց անտի հափափեցին մէն մի յաղջկանցն, իսկ հարք եւ մարք նոցա տրտմեալք եւ թաղծեալք դարձան ի փախուստ:

Ի՞նչպէս եւ կամեցան ազգքն արուարձանեայք առնուլ պատերազմաւ զփրէժ թշնամանացն, այլ քանզի իւրաքանչիւր ազգ առանձինն ետ ընդ նոսա պատերազմ խորտակեցան ամենեքին, եւ Հռոմայեցիքն մեծացուցին զսահմանս իւրեանց ի քաղաքացն Ալեքսինացւոց, Արուստուսիացւոց եւ Ընտեմնատացւոց: Ըռաւել վշապին եւ դժուարին էր պատերազմն որ ընդ Սարինացւոց էր, որք յաղթեցին իսկ բազում անգամ զօրավարութեամբ թագաւորին իւրեանց Տատեայ, մինչեւ ի նեղ մեծ անկանել Հռոմայեցւոցն:

Իբրեւ այն ինչ կամէին մեծ ինչ պատերազմաւ բախել՝ արկին կանայքն զանձինս ի մէջ զօրացն վառելոց եւ հաշտեցուցին զարան իւրեանց ընդ հարցն իւրեանց. այսպէս եղեն զաշինք խաղաղութեան ի միջի: Այսպիսի դաշտմք խառնեցան եղեն մի ժողովուրդ՝ Սարինացիքն բնակեալք ի վերայ Ասողիտոզեան բլրոյն ընդ Ատինացւոց բնակելոց ի Պաղատինեան բլրին եւ ընդ Ատրուսկացւոց բնակելոց ի Աեղիոս բլրին. եւ սահմանեցաւ զի Տիտոս Տատիոս արքայ Սարինացւոց ի Աուրէս քաղաքի՝ թաղաւորեցէ միաբան ընդ Սամուզեաց, եւ յետ նոցա՝ ընարեցի փոփոխ մի անդամ լատինացի եւ մեւս անգամ սարինացի թաղաւոր՝ ի ծերակուսէն ժողովելոյ ի գլխաւորաց ցեղիցն. եւ անուն եւս կոչելոց էր նոցա Աուիրիտեանք (ի Աուրէս քաղաքէ Սարինացւոց):

Ասոն նմանութեան քաղաքային եւ կրօնական յօրինուածոց երկուց կողմանցն՝ ընէր գիւրին ձուլել նոցա ի մի ժողովուրդ: Իսոյց Սամուզոս ցանկացող իշխանութեան՝ քանզի չիամէր ընդ բաժանեալ առաջնորդութիւնն, բարձ զՏատիոս ի միջոյ. այլ ինքն եւս յետ սակաւ ինչ ժամանակի դաւով սարսուռ ի ժամ մրդի (718): Իսկ զժողովուրդն ցածուցին ի խռովութենէ կարծեցուցեալ թէ առ զիսն փոխեցաւ Սամուզոս, եւ թէ պարտ է դնել նմա պատիւ իբրեւ աստուածոյ Աուիրինեայ:

326

Անդստին յայսց ժամանակաց սկսան յօրինել ազգի ազգի բաժանմունք ժողովրդեանն:

1. Արպէս ի բնէ իսկ ի դէպ եւ պատշաճ էր՝ ի միաւորութեանէ աստի երկց ժողովրդոց ի մի հռոմէական ժողովուրդ՝ յօրինեալ կացին երեք բաժինք ժողովրդեան՝ որ անուանեալ կոչէին Յեզք¹, այս ինքն՝ լատինացի Աւամնայք², սարինացի Տիտիայք³ եւ ետրուսկացի Աուկերք⁴: Իւրաքանչիւր Յեզ իցեղից բաժանէր ի 10 Աուրիայա՝ որք բազում ածուս կամ Տոհմ⁵ ընդ իւրեամբք օւնէին: Միայն որ յայսպիսի Տոհմից էին՝⁷ ունէին զիրաւունս կատարեալ քաղաքացւոյ եւ համարէին ի Պատրկացն⁸ համարի: Վլխաւորն Յեզի իրիք անուանեալ կոչէր Յեղապեա⁹, իսկ գլխաւորն՝ Աուրիայ՝ Աուրիոն¹⁰: Արքն Աուրիայ՝ Աուրիականք¹¹ ունէին պարտս ինչ եւ իրաւունս տռ միմեանս, առանձինն պաշտօն դիւցապաշտութեան, եւ սրահ ժողովելոյ¹²: Ար ի միոջէ Տոհմէ էին՝ ունէին հասարակաց ինչ անուն տոհմի (որպէս Փարիոս, Մեաեղղոս, Աղաւդիոս)

1 Tribus.
2 Ramnes.
3 Titles.
4 Luceres.
5 Curia.
6 Gentes.

7 Gentilis.
8 Patricii.
9 Tribunus.
10 Curio.
11 Curiales.
12 Curia.

որ ձգէր եւ ի վերայ պաշտպանութեան նոցա, իսկ վասն զանհատան ընտրելոյ՝ կոչէին յառաջագիր անուամբ (Վայիտա, Սարկոս, Յիտոս)։ Յոհմբն իւրաքանչիւր ունէին եւ աստուածս կամ դիւցազունս ասանձինն՝ զորս հասարակաց զոհիւք յիւրեանց ի սեպհական նուիրական տեղիսն պատուէին, եւ դարձեալ ասանձինն տեղի գերեզմանաց։

2. Ընթերցելիս այսպիսի ազատ քաղաքացեաց կային ի վաղ ժամանակաց ի Հռոմ՝ որպէս եւ ի համօրէն Միջինն Իտաղիա՝ կէս ազատք կամ Պաշտպանաւորք՝ որք բաժանեալ իմն էին իւրաքանչիւր Յոհմի. ի մէջ Յոհմկացն կամ Պաշտպանչաց՝ եւ Պաշտպանաւորաց նոցա՝ կային փոփոխ պարտիք եւ իրաւունք։ Պաշտպանիչն մտանէր յատենի խոսել փոխանակ պաշտպանաւորին իւրոյ եւ ընել ջատագով գործոց եւ ընչից նորա. եւ ընդ այնք պաշտպանաւորին անկ էր արժաթով ընել օգնական պաշտպանչին՝ եթէ դատապարտէր սա ի տուգանս կամ ձերբակալ ընէր ի պատերազմի սւրէք, երթալ ընդ նմա ի մարտ պատերազմի, եւ յայլ եւս նոյնպիսիս. յորժամ ապր նա զդասերսն արանց՝ անկ էր նմա տալ պաշտպանչին ընդ այնք տուրս։ Այլ համարձակ պաշտպանչին եւ պաշտպանաւորին կալ միմեանց դատախազ կամ վկայ։ Իրաւունք Պաշտպանչութեանն անցանէր ժառանգութեամբ ի տանուտէր տանն¹։

3. Ուրոյն եւ զատ էին ի Պաշտպանաւորաց աստի՝ Սամիկքն² որք էին զառաջինն բնակիչք արուարձանեայ քաղաքաց նուաճելոց եւ խախտեալ փոխեալ էին ի Հռոմ. թէպէտ եւ ազատ էին անձիւք նոցա եւ ստացեալ ունէին փոքր ինչ ստացուածս, սակայն չունէին իրաւունս քաղաքացւոյ՝ սրպէս պատրիկքն ունէին, ընդ որոց եւ ոչ ամուսնանալ իսկ կարէին։ — Բայ ի սոցանէ էին եւ Պերիք կամ Ծառայք եւ Եղատեալք³. եթէ ազատութիւնն սորա չընէր հրապարակաւ՝ չառնոյր զիրաւունս ազատածնի⁴, ապա թէ հրապարակաւ՝ յայնժամ մտանէր յիրաւունս քաղաքացւոյ⁵։

4. Տերութիւնն Հռոմայեցւոց կազմեալ էր ի Եմպաւորէ, ի Ներակուտէ, եւ ի Ժողովրդենէ⁶ (այս ինքն ի համօրէն գումարութենէ պատրկաց)։ Իշխանութիւն թագաւորին կարճեալ էր ի կամաց ծերակուտին եւ ժողովրդեանն (ի ժողովսն) որ ընտրէինն իսկ զնա։ Իսկ եւ իսկ յետ ընտրութեանն առնոյր թագաւորն նուիրումք բոմական⁷, եւ յետ այնորիկ իշխէր իրրեւ Օօրավար⁸ եւ վերին դատաւոր եւ կրէր զնշանս թագաւորութեանն որ աման յետքաւ

1 Patroni.
2 Familia.
3 Plebei.
4 Liberti.
5 Ingenuus.

6 Civitas.
7 Populus.
8 Inauguratio.
9 Imperator.

բիացւոյ: — Ներակոչան էր զառաջինն ժողով ինչ խորհրդեան¹ ընտրեալ ազատ կամօք թագաւորին՝ որ եւ նստէր անգէն գահէրէց, բայց պարտ էր նմա լսել զկարծիս ծերակուտին յամենայն իրս տէրութեանն: Ներակոչան իբրեւ մնայուն ինչ տտեան՝ էր հազորդ առաջնորդութեան տէրութեանն՝ մանաւանդ վճռոց խաղաղութեան եւ պատերազմի եւ օրէնսդրութեան: Թիւ փնկզիտիկոսացն առ թագաւորօք յ200ոյ՝ յ300 փոխեցաւ: — Ժողովոց ժողովրդեանն² իրաւունք էին՝ ընտրութիւն թագաւորին, ընդունելութիւն եւ բարձումն օրինաց, տալ վճիռ վառն խաղաղութեան եւ պատերազմի: Օհետ այսր առաջին բաժանման համօրէն ընակչաց քաղաքին՝ ի պատրիկս եւ ի ռամիկս՝ յետ ժամանակաց ի վերայ եկն որոշումն ըստ կարգաց՝ ի սինկղիտիկոսս, յասպետս (կամ հեծեալս) եւ ի ռամիկս: Առաջինքն երկօրին կրէին իբրեւ նշանակ որոշման՝ մատանի ոսկի եւ ի պարեզօտան³ իւրեանց՝ կարեալ ծիրանի լայն՝ թէ սինկղիտիկոսք էին, եւ նեղ՝ եթէ ասպետք: (Յայսմ հին կարգէ հեծելոց ելին կացին յետ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ՝ հեծեալքն կամ ասպետքն Հռոմայեցւոց մեծատունք՝ որք մաքաւորքն⁴ իսկ կացին, եւ զհասարակաց ինչ շինուածս յանձն առնուին շինել միաբանութեամբ, եւ յետ Վրակքեանցն ընկալան եւ գործ դատաւորութեան:

327

Իսկ յետ մահուն Առմուղայ ամս երկուս կռիւ էր Հռոմայեցւոց ընդ Սարինացւոցն թէ յորմէ ազգէ կայցէ թագաւորն, եւ ի նոին ժամանակի փոխանակաւ մի ոմն ի գլխաւորաց ցեղիցն վարէր զառաջնորդութիւնն, մինչեւ յետուսութեմն ընտրէր թագաւոր՝ Նումա Պոմպիլիոս (716 — 679) փեսաց Տատեայ: Այրն խորհրդական եւ իմաստուն եւ խաղաղասէր հնարեցաւ զերկօրին կողմանսն ընդ միմեանս խառնել եւ գնել սանձ ժողովրդեան իւրում՝ կրօնիւք:

Նումա համարի առաջնորդ կրօնից տէրութեանն: Օյ թէ պէտ եւ վաղ իսկ գոյր այն առ Առմուղաւ, բայց Նումա փոյթ յանձին կալաւ շքեղ ինչ պաշտամունս գիցն հաստատել. շինեաց նա մեհեանս եւ բազինս, կացոյց ութ այլ եւ այլ կարգս քրմաց (ի զասուէ Պատրկացն), տօնս բազումս եւ զոհս եւ շրջել հրապարակաւ եւ այլ եւս նոյնպիսիս: Նա եւ զգիր ժամանակաց եւ զտարեկանաց ազնուացոյց:

Իսկ վասն ուսուցանելոյ կանանց զգաստութիւն եւ զգուշութիւն՝ ընկալաւ նա զպաշտօն զգաստ գիցն Վետայնշանակաւ հրոյ, եւ կարգեաց ի պաշտօն եւ ի պահպանութիւն կրակին աղջկունս

1 Consilium.

2 Comitia.

3 Tunica.

4 Publicani.

կոչս որ ի մեծամեծ իսկ պատիւս վայելէին, այլ միտնգամայն բազում ստգտանք եւ պատիժք ի վերայ կային զեղծելոցն: Ըռ հասարակ իսկ կրթեաց նա զազգն կանանց յամօթղածութիւն, ի զգաստութիւն եւ ի հաւատարմութիւն, եւ արդեամբք իսկ յետ 230 ամաց ուրեմն եղեւ զառաջինն բաժանել առն ի նոցէ: — Սարգելմն եւս զԲարսղան՝ որոց գործ այն էր՝ ծանուցանել զպատերազմունսն յորժամ պատերազմք ընելոց էին, եւ կանգնելմն պատկերս Վից սահմանաց եւ հաւատարմութեան՝ արար յապահոփ զիրաւունսն ազգաց եւ զստացուածս իւրաքանչիւր ուրուք: իսկ տօնքն Սատուռնականաց սփոփանք իմն զերեաց լինէին: Այսն ցուցանելոյ մեծարոյ զօրէնսն իւր այսպէս իմն կարծեցայ՝ Նումա թէ վասն նոցին խօսակից լեալ իցէ ընդ նիմփային Նզերիայ՝ որոյ անտառակն կայր ի հարաւոյ Հռոմ քաղաքի:

Այսպէս մեծարոյ եւ պատուական եցոյց Նումա զժողովուրդ իւր առաջի դրացեաց իւրոց, եւ հաստատեաց կեանս խաղաղութեան ի ժողովրդեանն. հանգեան զէնք եւ սպառազէնք, մշակութիւն եւ արուեստ յառաջադէմ ընթանային: Ինքն մեռաւ ի պարարտ ծերութեան եւ ուղ առին վասն նորա ոչ Հռոմայեցիք միայն, այլ եւ այլ եւս ազգք, եւ թաղեցաւ արատուփ ի Յանիկուղոս լերինն: — Նրեքին յաջորդ թագաւորքն ընդարձակեցին զսահմանս փոքր քաղաքին, եւ ի վերայ առաջին երկց բլրոցն (Պաղատինեայ, Սապիտողինեայ եւ Վեղիտոթ) չորք եւս յաւելան (Լեննաինոս, Սուիրինադիս, Սիմինադիս եւ Նսկուիլինոս) յորոց Հռոմ՝ Նաթնրլեան քաղաքն կոչեցաւ:

328

Տուղդոս Ստիդիոս (679 — 640) էր ամենեւին աննման Նումայ. կարի յերկարածիզ զխաղաղութիւնն համարեցաւ. նմին իրի վասն ոչ ինչ իրաց յայտ արար պատերազմ ի վերայ Նդրալանդաքաղաքի: Վիմեցին հասին առ միմեանս ճակատքն երկզբին, եւ այն ինչ կամէին առնել սկիզբն պատերազմին՝ ի մէջ անցանէր փութփետիոս զօրավար Նդրալանդայ եւ տսէ. որք ոմանք կռուիցին միայն ընդ միայն եւ այնու լեցի վճիռ թէ որ ազգ ընդ որոյ ազգի հնազանդութեամբ մոցէ: Յանմն առ Տուղդոս եւ ընտրեցան պատերազմողքն:

Նքին ի Հռոմայեցւոց անտի եղբարք երեք որ կոչեցան Ովրատեանք, եւ յՆդրալանդայ նոյնպէս եղբարք երեք Սուրիատեանք: Ընկան երկուք յՈվրատեանցն, բայց երրորդն որոյ տակաւին չէր առեալ վէրս՝ յաղթեաց մի ըստ միօջէ երեցունցն Սուրիատեանց: Նդրանացիք մօին ի հարկէ ընդ իշխանութեամբն Հռոմայեցւոց,

բայց Փափկեաթոս խորհէր ի ծածուկ հանել յաղաթութիւն զԱղբանայիսն. զորդուէր զՓիղենատարցիս եւ զԱլէիացիս ի վերայ Հռոմայեցւոցն եւ խոտանայր ինքնին անցանել ի կողմն նոցա հանդերձ Աղբանայեալքն: Բայց Յուդոս քաջութեամբն եւ զգուշութեամբ ընդունայն արար զամենայն խորհուրդս թշնամեացն. արար յաղթութիւն երեւելի ի վերայ զաշնաւորացն, ապա ետ ապանանել չորաշար եւ զնենգաւոր զօրաւարն զՓափկեաթոս եւ զԱղբաղոնդա բռնել յատակաց. բնակիչքն ելին բնակել ի սահմանս Հռոմայ: Զորեքհարեւր ամբ էին յորմէ հետէ հաստատեալ կայր քաղաքն այն պատուական՝ որ մայրն եւս լեալ էր քաղաքին Հռոմայեցւոց:

Զդադարեաց Յուդոս ի գործոց պատերազմի մինչեւ յերկուրագոյն ինչ հիւանդութիւն ի վերայ հասեալ՝ դարձոց զնա առկառիկ ինչ ի հեղութիւն: Ըսեն զնմանէ հանդերձ աւան ի վայլատականց այրեալ (640):

329

Մնկոս Մարտիոս (640—617) ազնուական որդի դասերն՝ Նումայ դարձոց միւսանգամ խաղաղութիւն յաշխարհն, եւ զպաշտօն գեղն որ առ Յուդգեաւ անփոյթ լինալ էր, նորագեաց. այսորէս ընթանայր նա ընդ ճանապարհ մօրեղջօր իւրոյ, բայց էր նա միանգամայն եւ գոռ պատերազմաւ եւ քաջ անհնարին:

Օք ի իբրեւ Նատինացիքն այսպէս եղին ի մտի թէ արդ ժամ է ապրելոյ ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն եւ սկսան պատերազմ, յաղթեաց նոցա Մնկոս, վանեաց վիանդեաց զբազումս ի քաղաքաց նոցա եւ խախտեալ տարաւ զընակիչսն ի Հռոմ ի լեռան աւեն տինեան. ընդարձակեաց զսահմանս Հռոմայ՝ հասեալ երկիր ի Ալէիացւոց մինչեւ ցծովն, եւ շինեաց զնաւահանդիտան Ստախոյ առ բերանով Տիրերիս գետոյ: Ի Հռոմ խառնեաց զբլուրն Յանիկաւդոս սուրդիկեան կամրջաւն (որ էր առաջին կամուրջ) ընդ այլոց մասանց քաղաքին:

Սոսն մի խաղաղասէր եւ խնատուն առաջնորդութեանն նորա էր ի Ղուկուանց որդւոյ Ռեմարատոսի տուն յունի՝ որ էր գաղթեալ ի Տարկուինեաց. իսկ Ղուկուանց առ թագաւորութեամբն Մնկոսի չղբաւ ի Հռոմ հանդերձ կնաւ իւրով Տանուկուիդաւ, եւ անդ ընչաւետութեամբն եւ ընտանութեամբ եւ խնատութեամբ եւ քաջութեամբ եղեւ ամենեցուն սիրելի, մինչեւ ի մեռանել իւրում Մնկոս կացոյց զնա խնամակալ երկուց որդւոց իւրոց: — Այլ յետ մահուն Մնկեաց ինքն իսկ Ղուկուանց մատոց զանձն ի բարձ թագաւորութեան յանկուցեալ յինքն զժողով ժողովրդեանն, եւ անուանեցաւ Ղուկիոս Տարկուինիոս:

330

Ղ. Տարկուինիոս Պրիսկոս (Երէջն, 617 — 578) հաստատեաց զԷջիանութիւն իւր նուաճեալ զԼատինացիան եւ կատարեալ յաղթութիւնս երեւելիս ի վերայ Սարինացւոց եւ հզօր ազգին Եսորուսկացւոց։

Օմեծամեծ աւարն արկ Տարկուինիոս ի կիր ի զարդ եւ ի գեղեցկութիւն Հռոմ քաղաքի. փոխանակ խրամոյն՝ ած սրարիսպ քարակուռ զքաղաքուն՝ արկ զհիմն Արկիսին մեծի (որ էր երկայն բոլորաձեւ ասպարէզ վասն արշաւեցուցանելոյ կառս եւ երիւարս) եւ զհոյակապ Ասպիտողիոնին՝ զդղկկ մեհենին Եքամազդայ ի կապիտողեան լերինն, եւ զառուսն աղբանոցաց եւ զգետնափոր կամարսն յօրինէր՝ ընդ որ ընթանայր աղտեղութիւն քաղաքին. կազմեաց եւ զջրմուշն։

Տարկուինիոս սկսաւ նախ արկանել ի կիր զնշանակս Թագաւորութեան (ըստ օրինի Թագաւորացն Եսորուսկացւոց)՝ զաթոռն փղոսկրեայ, զերկոտասան նուիրական հանդերձ խրձամբք, կառս ոսկեզօծսլծեալս ի չորից եւ այլ եւս նոյնպիսիս։ Եւ զծերակոյտն՝ որոյ թիւ 200 էր առ Սամուղաւ՝ յաւել եւ արար 300։

Սպանաւ Տարկուինիոս 80ամաց (578) խրատու որդւոցն Ենկեայ, քանզի ի միտ առին սղքա թէ կամի Տարկուինիոս տալ զԹագաւորութիւնն՝ Սերուիոսի Տուղղիոսի փեսային իւրում՝ որ էր լատինացի յազգէ ի գերելոցն կամ թէ եկեալ հաստատած ի Տուսկիացւոց։ Իայց իմաստութեամբն Տանակուիդայ՝ չհասին նոքա այնմ զոր խորհէին. զի ասէր Տանակուիդ ցժողովուրդն թէ կենդանի է տակաւին այր նորա եւ թէ զՍերուիոս կացոյց փոխանակ իւր մինչեւ ասպարինեսցի յախտէն. իսկ որդիքն Ենկեայ գնացին փախըտեայ ի Հռոմսց։

331

Սերուիոս Տուղղիոս (578 — 534) մինչ գեռ տակաւին տեղապահն համարեալ էր՝ հաճոյ եղեւ ժողովրդեանն, մինչեւ յորժամ ծանուցաւ մահ թագաւորին ծերոյ՝ ընկալան զնա առանց իրիք հակառակութեան, թէպէտ եւ ոմանք գաղտ քրթմնջէին։ Իմագաւորեաց նա իմաստութեամբ եւ զՀռոմայեցիս արար գլուխ դաշնաւորութեան Լատինացւոց եւ այնպէս խաղաղութեամբ եւ սիրով շահեալ կալաւ զքաղաքսն Լատիոնի։ Իանք դաշանցն փորեցան ի վերայ սեան ի մեհենին Ենահտայ ի յոյն լեզու, եւ ժողովէին ամ ըստ ամէ պատգամաւորք քաղաքաց դաշնաւորութեանն ի նոյն մեհեան՝ զոր խորհրդովն Սերուիոսի շինեալ էին Լատինացիք խառն ընդ Հռոմայեցւոց անդէն ի Հռոմ քաղաքի՝ ի նշանակ միաբանութեան երկուց ազգացն եւ գլխաւոր ի-

ներոյ Հռոմացեաց: — Մինէր յայնմ հետէ եւ շինութիւն վերանորոգեան եւ եսկութիւնեան բլրոցն. եւ դահեկանս ի Հռոմ նախ եհատ: Սա երկուս մեծամեծ յօրինուածս կարգէր: Նախ բաժանեաց նա զՍամիկն քաղաքին եւ արուարձանեայ տեղեաց 30 Յեղս հանդերձ իւրեանց սեպհականն վերակացուօք եւ Ժողովովք¹ եւ կացոյց զսոսա իրրեւ դէմ ընդդէմ տոհմից Պատրկացն եւ ժողովոց Սուրիայցն նոցա: Ներկորդ անգամ՝ զի բաժանեաց նա զամենայն բնակիչս տէրութեանն ըստ չափոյ ընչից իւրեանց² ի 5 Վասս³ (յորոց առաջին Վասն՝ կոչէին Վասսականք⁴) եւ զմի մի Վասս՝ դարձեալ ի (193) Հարիւրաւորութիւնս⁵. եւ ըստ համեմատութեան այսր բաժանման էին եւ հարկքն եւ պաշտօն պատերազմի: Սղծիմբք ընկալան մեծատունքն առաւելագոյն զօրութիւն՝ բայց միանգամայն եւ պարտս ծառայելոյ ի պատերազմի սպառազինութեամբ՝ անդստին յիւրեանց իսկ ծախուց եւ առանց վարձու: Մեւս եւս վեցերորդ Վասս՝ անատացուածիցն⁶ որք ազատ էին ի հարկաց եւ ի զինուորութենէ, բայց չունէին իշխանութիւն յիրս տէրութեանն: Սարգեաց նա տօն զոհից ըստ հնգից հնգից ամաց⁷ յորում ամբ ընէր աշխարհագիր եւ համար ընչից⁸: Ժողովք ըստ Հարիւրաւորութեանց համարին բուն ճշմարիտ ժողովք ժողովրդեան:

Սայց այսպիսի փոփոխութեամբք՝ որովք ապաքէն դիւրին էր տակաւ խառնել Սամիկն ընդ Պատրկացն, ատեիւ եղեւ Տուղղիոս՝ Պատրկաց, վասն որոյ եւ սպանաւ իսկ: Սերուիոս (որպէս պատմի) ջանացաւ զերկուս որդիան հարկուինեայ հաշտեցուցանել ընդ իւր՝ զերկուս դստերսն տուեալ նոցա հնութեան. բայց Սուկիոս որ վայրենագոյն էր բարուք՝ սպան զկին իւր զհեզն, իսկ Տուղղիա մեւս եւս դուստր Տուղղեայ սպան զայր իւր զԷրուսս զհեզն, եւ յետ այնորիկ զուգեցան ընդ միմեանս սպանողքն երկոքին նմանիք միմեանց: Սայս չհամարեալ բաւական՝ եղին նոքա ի մտի ընկենալ զՍերուիոս ի թագաւորութենէ: Յարուցին ի ծերակուտէ անտի եւ ի ժողովրդենէ արս բազումս զըպարտութեամբք, կաշառօք եւ խոստմամբք ի վերայ թագաւորին: Նշն երեւեցաւ Սուկիոս հարկուինիոս ի ծերակուտի անդ, նստաւ յաթոռն արքունի, եւ յորժամ մտանելն կամէր Սերուիոս ի ներքս, ընկէց զնա Սուկիոս ի քարակուռ աշտիճանացն ի վայր եւ ետ սպանանել ամենեւին: Իսկ Տուղղիա ընթացաւ կառօք ի վերայ հօրն դիական՝ փութանակի հասանել տալ ի ծերակուտին ողջոյն առն իւրում:

1 Comitia tribus.

2 Censur.

3 Classis.

4 Classici.

5 Centuria.

6 Proletarii, capite censi.

7 Lustrum.

8 Censur.

332

Վ. Յարկուինիտս Սուպերբոս (Ըմբարտաւանն, 534—509) իսկ եւ իսկ բառնայր զհաստատեալն ի Սերուխոն Տուղղեաց, եւ յետ յաջողութեամբ տալոյ մարտ պատերազմի ընդ լատինացւոց՝ ասիպեաց քաղաքն նոցա դնել դաշինս ընդ Հռոմայ, յորում քաղաքն Հռոմայեցւոց լինէր զլուխ քաղաքաց դաշնաւորութեանն լատինացւոց։ Ընկոյր մարտիւ պատերազմաւ եւ զմեծատուն քաղաքն Սուրբկացւոց զՍուեռաս Պոմեաիա, եւ ջանայր ի ձեռն դաղթականութեանց զոր աստ անդ բնակեցուցանէր՝ տարածանել սփռել զիշխանութիւն Հռոմայեցւոցն։ Քանզի այսպիսի գաղթականութեամբք ձգեաց տարածեաց տակաւ ցեղն լատինացի—հռոմեական զլեզու իւր եւ զառհմային հանգամանս իւր ի վերայ համօրէն խառնայ։ — Ստացաւ նա զնոց եւ զՍիրիզեան մտտեանն (զժողովածոյս հին ինչ պատգամաց) որ ի Ասպիտողիոնի եղան ի պահեստ, եւ բազում ինչ ազգեցութիւն ի վերայ պաշտամանց եւ քաղաքային կարգաց Հռոմայեցւոցն գործեցին։ Բաց ի բազում եւ ի մեծամեծ շինութեանց՝ հան նա ի զլուխ եւ զշինութեանն Ասպիտողիոնի՝ որ ամբարձեալ հայեր ի դարաւանդաց ի խոնարհ ի վերայ խորանորոց, եւ լինէր այն յետ այնորիկ տեղի պահեստի եւ բեւեռի երեւելի յիշատակարանաց տէրութեան եւ մեծազին ընծայից նուիրելոց, միջավայր մեծամեծ գործոց եւ տօնից։

Բայց եւ տա սկսաւ լինել ատելի Պատրիկացն։ Քանզի յայն իմն ջանայր բազմութեամբ վարձկան զօրաց եւ դաշնաւորութեամբ արուարձանեաց քաղաքաց՝ զի բարձրացուցէ զգօրութիւնն աղքատ նական եւ զիւր զլափաւոր ընտրական թագաւորութիւն փոխեցէ յանարգել եւ ի ժառանգական թագաւորութիւն։ Մանաւանդ զի որպէս բռնութեան իսկ գործովք զայրացոյց զժերակցան եւ զպատրիկան՝ նոյնպէս սառտիկ հարկօք նեղեաց զաւանդին։ Ետ սկսաւ բարրանօք կոտորել զայնոսիկ զորոց կայր նորա կառկած ինչ ի մտի, նա եւ ոչ իւրոց ինչ ջերմոց զնդայր։ Աշղօրօրդի նորա՝ Ղուկիոս Յունիոս միայն մնաց կենդանի, զի անխօս պատճառեցաւ եւ յայն սակս իսկ Բրուտոս (անմիտ, անասուն) անուն առ։

Ըսլ յետոյ ուրեմն յորժամ Սեքստոսն որդի Յարկուինեայ անկաւ ընդ Ղուկրեաիայ կնոջ հօրեղբորօրդայն իւրոց Յարկուինեայ Աղղաափնոսի, եւ Ղուկրեաիա չժուժեալ թշնամանաց ինքն զինքն սպան, գրգռեցաւ ապստամբութիւնն որ էր իսկ նիւթեալ ի բազում ժամանակաց հետէ։ Բրուտոս որ անմիտն համարեալ էր՝ կոչեաց զազգն ամենայն ի վրէժխնդրութիւն եղեալ ի հրապարակ զգիական Ղուկրեաիայ, ինքն կայր զլուխ ապստամբութեանն եւ տայր առականել զդրունն Հռոմայ առաջի Տաղմուինեայ։ Ըստ ջանացաւ թագաւորն բռնութեամբ կամ սիրով մտանել ի

ներքո, այլ ընդ վայր. մերժեալ եւ վտարանդի չգրաւ փախաւեաց ի կողմանս Ատրուրիացւոց:

Այսպէս յետ 245 ամաց ամենեւին բարձաւ ի միջոյ թաղաւորութիւնն, եւ առաջնորդութիւն տէրութեանն (որ յայնժամ 42 մղոն էր եւ բնակիչքն 600,000) անց ի Ծերակոյտ անդր որ էր ի պատրկաց անտի. քանզի մերժումն թաղաւորին բուն ի պատրկաց անտի եղեւ զի տիրել իմն ցանկային: Պահապան հասարակաց իրաց եւ օրինաց էր Ծերակոյտն՝ որում անկ էր Առաջնորդութիւնն եւ Հասարակութիւնն օրինաց՝ որոց ի ճիշդն ի ժողովս Հարիւրաւորացն լեալ իցին, եւ ընտրութեան պաշտօնէից, որաշումն պատերազմի եւ խաղաղութեան, դատաւարութիւն, անտեսութիւն տէրութեան եւ հոգաբարձութիւն կրօնից: Ինչ տեսչութեամբ Ծերակաւտին երկու Բոյեաշիք կամ Հիւպատք¹ (որք յառաջնումն Պրեատրք կոչէին) ընտրեալք ամ ըստ ամէ ի միջոյ պատրկաց վարէին զգործ առաջնորդութեան եւ դատաւարութեան, եւ ի պատերազմի նոքա էին զօրաւորք զօրուն, եւ շնորհեալ էրնացաւ կրել զնշանակա թագաւորութեան. բայց որ ինչ վասն կրօնից եւ պաշտամանցն էր՝ այն Բրանայեալին անկ էր: Իաց ի Հիւպատիցն՝ ըստ որոց իսկ լինէր համար տարեաց, կային եւ Պանձաւորք² ի հոգաբարձութիւն հասարակաց գանձուն, որոց թիւ ի սկզբանն երկու եւեթ էր, այլ տակաւ բազմացաւ ըստ մեծանալոյ տէրութեանն: Այս ամենայն պաշտամունս միայն Պատրկացն համար ձակ էր մտանել: Ազատ ի Ժողովս Ատրիայցն իւրեանց խորհէին զհարիցն պահելոյ զիշխանութիւն եւ զիրաւունս պատրկական կարգին իւրեանց, իսկ յընդհանրական Ժողովս Հարիւրաւորացն դարձեալ պատրիկքն իրբեւ Պաշտպանիչք՝ ի ձեռն Պաշտպանաւորացն իւրեանց շահեալ ունէին զբազմութիւն քուէիցն, եւ ի ձեռն նոցա էին վճիռք ժողովողեանն. իսկ զժողովս Անդիկ Ստակին թողեալ էին թափաւր յամենայն իսկ իշխանութեան Հիւպատքն: Այսպէս տէրութիւնն ի միահեծան իշխանութեան յաջնաւորանաց իշխանութիւն փոխեցաւ:

333

Առնոց իրիք երկնութեան է՝ թէ պատմութիւն շինութեանն Հռոմաց եւ թագաւորացն բազում ինչ մտաւոր առատելական է, սակայն գծաւորին է ճշգիւ զտաւանել: — Այլ ըստ ոմանց ի նորոցն քննաց՝ պարտ եւ պաշտած է այսպէս իմն իմանալ զպատմութիւնն զայն: “Ազաւորցն ուրեմն, տսն, ի ժամանակի Աիկիդիացւոց գոյր երկիր ինչ լատիւնացւոց Պիւրգի (Հռոմ) ի վերայ Պաղատինեան բլրոյն. յետոյ շինեցաւ Կուիրիոն ի Սարմիացւոց ի Կապիտոլեան եւ ի Կուիրիոնեան բլուրն: Երկրքն եւս առհմարն ունէին մէն մի թագաւոր եւ Ծերակոյտ ի 100

1. Consul.

2. Quacstor.

ազնականաց, եւ ի գէղ է թէ երկզքին տէրութիւնքն յետոյ ընդ միմեանս միաբանեցին հասարակաց իրաւամբք: Իսկ անունդ եւ կեանք Ռոմուլոյ եւ Ռեմոյ, եւ յափշտակութիւն գտներացն Սաբինացւոց առասպելք համարին:

Եւ եթէ հարկ իցէ զշնուած Հռոմ քաղաքին առ ջեղին պատկառաց որք զՍիկիլիացիսն հնազանդեցին՝ իբրեւ հին բնակիչք Կողմանցն պնդելի, գտանէ որ թէ ակիղն պատրկացն լեալ իցէ ի 1000 պատկեան տանց հանդերձ 100 սինկլիաթիկոսքն նոցա, եւ Սիկիլիացիքն լեալ իցեն աւաթիքն կամ ժողովրդականք: Միաբանելով ժողովրդեանն Լատինացւոց, այս փրքն ջեղին Ռամմայց ընդ ջեղին Յիաթայց որ էին ի Սաբինացւոց անախ, հարկ եղեւ լինել կրկին թուոյ Կուրիայցն եւ Սինկլիաթիկոսացն: Եւ իբրեւ յաւելաւ ի վերայ նոցա մեւ եւս ցեղ՝ Ղրւկերքն թերեւ ի Յուսկիացւոց առհմէ, ելին կացին պնուհեմեւ 30 Կուրիայք եւ 300 Սինկլիաթիկոսք:

Եւսի թէ յետ Վ
լեալ իցէ թագաւորս
աթոռակցութեանն՝
ազգացն: Ի գէղ է թ
կաց երկուց ազգաց ի
հասարակաց թագաւոր՝ Նումա Պոմպիլիոս որ զգաշատմանս Լատինուցւոցն եւ Սաբինացւոց եւ Եստրուկացւոց ի մի պաշտօն կրօնից ամփոփեալ կարգէր կրօնս Հռոմայեցւոց, եւ ետ հաստատել կարգաւն հաւադիտաց՝ որք ամենայն օրինաց եւ վճռոց եւ գործոց տէրութեանն նուիրական իմն սրբութիւն շնորհէին: Երրորդ հասարակաց (Ռամմացի) թագաւոր կայր Յուլիոս Ռատիլիոս որ արկ ի նեղ զՆիլոսլոնգա. իսկ Սնկոս Մարտիոս է դարձեալ ի Սաբինացւոց եւ նովա առ վախճան առ ազգին ժամանակ թագաւորութեան Հռոմոյ, յորում փոխանակաւ յերկուց ազգաց կային թագաւորք, պնպէս զի զօրավարութեանն գործք մանաւանդ ի Լատինացի թագաւորսն երեւին, իսկ քրմապետութեանն՝ ի թագաւորսն սաբինացիս: Երեք յետին թագաւորք ի Յուսկիացւոց անախ են, եւ կամ առաւելագոյն իմն ունին կցորդութիւն եւ հաղորդութիւն ընդ Յուսկիացւոցն. սոցա գործք այս փրքն շնուածք մեծամեծք եւ հոյաւ կապք ամենեւին այլ իմն նշմարմա կամ կերպարմա երեւցուցանեն քան զգործս թագաւորացն առաջնոց:

Ի

Համ ի ամփոփարութիւն գտանայ: — Եւսի թէ իոթիման: — Արտաթի պատիւ բազման: (510 — 133):

334

ԻՆՅՅ սակայն ի վերայ նորոյ ընկերհաշտութեանն Հռոմայեցւոց կայր մնայր պատերազմ հակառակութեան եւ ներքուստ եւ արտաքուստ: Երգիք մեծամեծ պատրկացն ի Հռոմ առ գութ բարեկեցութեանն զոր վայելին յալքունիսն Տարկուինեայ՝ ելին ի Կողմն նորա: Ի՛նչ սոսա անկանէին գաղտ ի պատգամս արտաքինքն զի զՏարկուինիոս փրկեսցեն: Այլ խորհուրդ գաւաճանութեանն նոցա գուշակեցաւ (ի ձեռն գերւոյ թաքուցելոյ ի սրահի անդ

ժողովոյ նոցա), եւ որ յանցաւորն դառն՝ օտտակեցան, եւ Բրուտոս դատապարտեաց ընդ նոսա եւ զիւրօրոյն որդիս, եւ առ ոչ ինչ զհայրենի գութն համարեցաւ վասն հայրենեացն սիրոյ: Առջաւորնոս որ ոչ այնպէս հակառակ Տարկուինեայ երեւէր՝ պարտեցաւ վտարանդի:

Ըմբացաւ եւ առ հաստատութիւն կարգն նոր խառնեալ ի թիւ պատրկացն եւ ի ծերակոյտ անդր զերեւելեա երեւելեա ի ռամկաց ոգիս իրրեւ 300, եւ բաշխեալ զինչս թագաւորին ի միջ քաղաքացեացն տնանկաց. եւ այս յայն սակս մանաւանդ պիտոյ էր, քանզի Տարկուինիոս յայտնի իսկ պատրաստութեամբ ճակատաւ կամէր գալ հասանել ի վերայ Հռոմայ:

Նախ նորին օրդի Լքունս մեծցաւ ի սահմանս Հռոմացեացն ընդ Սէիացւոց եւ ընդ Տարկուինեանցն, այլ յԼքսիոս տնտառին ի պարտութիւն մատնեալ անկանէր, բայց սակայն եւ Բրուտոս որ ի ճակատաւ տնդ էր՝ անկաւ, հարեալ զմիմեանս Լքունայ եւ Բրուտայ: — Եպա Պորսենա արքայ կամ իշխան¹ Աղուսիոն քաղաքի Ետրուսկացւոց յարգել արկեալ նեղէր զքաղաքն Հռոմացեաց բազմաձեռն զնդաւ, եւ առնոյր իսկ քաջ քաջ զքաղաքն եթէ Ովրատիոս Ասկղէս չէր ի միջի, քանզի սա միայն առանձինն երկու ընկերօք զբաւեաց կալաւ զիւրս կամրջին, եւ իրրեւ կարեցաւ յետուտս նորա կամուրջն՝ անցեալ ի լիւղ ընդ գետն Տիրերիս ի Հռոմ հասանէր: — Այլ իրրեւ սովն ի քաղաքին օտտակեցաւ՝ չղբաւ Մուկիոս ի բանակ թշնամեացն, զի զՊորսենա սպանեալ ապրեցուցէ զՀռոմ. այլ փոխանակ Պորսենայ՝ հար սպան զնորին գազանեաց դպիր. իրրեւ ըմբռնեցաւ եւ սպառնային նմա սպանումն եւ նա ինքնին զիւր ձեռն կարկառեալ ի խարոյկն եւ խանձառեալ՝ արհամարհէր իմն զմահն. զարմացաւ ընդ քաջութիւն արութեան Հռոմացեացն՝ Պորսենա, եւ եղ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան. իսկ Մուկիոս առ տնան Սկեւոդա (ահեկեան). (509 — 508):

Այլ այն իսկ զի ի գիրս գաշանց վաճառականութեան (509) Հռոմացեաց ընդ Վարքեդոնացւոց, Յունիոս Բրուտոս եւ Մարկոս Ովրատիոս յիշատակին իրրեւ առաջին հիւպատր (պրետորք), արկանէ ընդ կասկածանօք զդէպս ինչ ի դիպաց պատմութեանս: — Նմին իրի՝ ըստ յետնագոյն՝ բայց ըստ առաւել ճշգրտագոյն պատմութեան՝ առ Պորսենա զքաղաքն (բաց ի Վապիտուլեմէ) եւ հաւանեցաւ դնել դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմացեացն այսպիսի ինչ օրինօք զի զերբորդ մասն երկրին թողցեն ի բաց եւ ապցեն պատանդս յազնուականաց:

Այլ տակաւին չհանդարտէր Տարկուինիոս, եւ ազգս բազումս մի ըստ միոջէ ի մագոս սրտեւրազմի ընդ Հռոմացեաց զրգուէր եւ

յետոյ ուրեմն զլատինացիսն կապէր ընդ իւր դաշնաւորութեամբ. մինչեւ ապա ուրեմն առ Սեղիղղոս ծովակաւ ահագին եւ սոսկաբն պատերազմ Հռոմայեցւոց ընդ դաշնաւոր քաղաքացն լատինացւոց գրգռեալ՝ յաղթեաց Հռոմայեցւոցն քաջութիւն. երկու որդիք յորդւոց Տարկուինեայ տնկան ի Ճակատուն, իննսնամեայ անգլաւակ ծերունին ի Ոււմիս Ուամպանացւոց փախտեայ տնկանէր, անդ վախճանէր յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ: Այսպէս ել ի գլուխ պարծանօք արտաքին պատերազմն ազատութեան յետ 14 ամաց (495): Յետ երից ամաց եղեն դաշինք Հռոմայեցւոց ընդ լատինացւոց, յորս շնորհեցաւ լատինացւոց լինել հաւասարս եւ հանդիսապատիւս ընդ Հռոմայեցւոց (493):

Ենդարձակ անդքն Տարկուինեայ որ առ Տիրերիս գետով էին՝ նախքան դիցն պատերազմի եւ կոչեցաւ Մարտեան դաշն¹ զոր ոչ վարէին մշակութեամբ, այլ կատարէին անգէն հրահանգք զինուոց եւ լինէին ժողովք ժողովորեան:

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ եւ վասն առնող զառաջն մնատակար իշխանութեան ռամկին եւ մատամբ իմն զպակասութիւն թագաւորութեան իւրոյ՝ կարգեցաւ իշխանութիւն Վիկտատորացն, որ սովորական իմն իշխանութիւն էր ի քաղաքսն լատինացւոց: Վանդէ ի ժամանակի արտաքին կամ ներքին իրիք աագնապի կամ աղետից ի վերայ հասելոց՝ յանձն լինէր իշխանութիւն վերադոյն քան զամենայն իշխանութիւն միւսմ ումէք զամիսս վեց եւ կոչէր նա Վիկտատոր. եւ էին օգնական իշխանութեան նորա 24 նախակք, եւ կարգէր նա ընդ իւրով իշխանութեամբ եւ Օօրավար մի հեծելոց². առաջին Վիկտատոր եկաց Յիստո Վարտիոս Փղաւոս (յամի իրրեւ 500):

335

Ի ժամանակի այսց պատերազմաց ազատութեան օգնական լինէր ռամկին պատգիացն՝ յամենայն զօրութենէ իւրմէ, եւ ընդ այնր պատրիկք բազում անգամ խառտանային դիւրութիւն պատուց նոցա, եւ հիւպատոն լաղերիոս Պոպղիկոզա (սիրող ժողովորեան) ետ կարգել օրէնս ինչ շահաւորս ռամկացն: Այլ իսկ եւ իսկ իրրեւ զրաւ եղեւ պատերազմացն յետ մահուն Տարկուինեայ (495) չհայեցան արտաքիկք յօրէնսն յայնուսիկ եւ ի խառմուսն, եւ առանց խնայութեան կամէին կացուցանել զերաւտանն իւրեանց: Պարտաւոր էր ռամկին իրրեւ ստացիչ սեպհական ընչից՝ տալ հարկս վասն գետնոյ եւ զինուորել առանց վարձուց: Բայց ի չաջողելոյ եւս հնձոց՝ առաւելագոյն ազքատացաւ ժողովորդն, նմին իրի առնողին փոխ ի պատրիկացն՝ ողք միայն էին ստացիլք հաւարակաց երկրին: Այժմէ ռամկի դք չկարէր հատուցանել ի ժա-

1 Campus Martius.

2 Magister equitum.

մուն զփոխորդին (10—12 առ հարեւր), անկանէր ընդ իշխանութեամբ պարտաւտեառն ամենայն գոյիւ եւ անձամբ իւրով՝ իրրեւ նորա ծառայ: Իրրեւ սաստկացաւ այս նեղութիւն եւ չգոյն օրէնք ինչ ի միջի պաշտպանելոյ պարտապանին ի ձեռաց պարտաւտեառնն, մինչ դեռ տակաւին արտաքոյ քաղաքին էր գոյն՝ յայնժամ 18,000 ի ռամկէն որ սահմանեալ էին ի մարտ պատերազմի՝ տապաւանեցին, եւ առաջնորդեալ ի Արկինիտէ Բեղդաստոյ՝ ելին ի բլուր մի որ Նուիրական լեռուն կոչէր առ Անիան գետով 12 ժամուք հեռի ի Հռոմայ՝ ի մօտ եղեալ այլ քաղաք նոր շինել անդէն, եւ էին անդ շարաթա վեց՝ կերտիրեալ ի ծախաց մեծատանցն որոց կալուածք գոյին: Այնուհետեւ երկեւղ եւ տրամուծիւն շահեալ տիրէր ամենայն ուրեք ի քաղաքին, եւ ապա ուրեմն առաքեցին արտ աւագս ի լեռուն ածել զժողովուրդն ի հաւան զի գաղձցին այսրէն ի քաղաքն:

(Յաջողեցաւ հաւանեցուցանել զնոսա Մենենիմսի Ազրիպայոց առական անդամոց ընդ որոնցն ի կռուելոց, ցուցեալ զմիտաւ այն պիսի երկպառակութեանն, խոստացեալ թողուլ ժողովրդեանն զպարտն (իսկ ըստ այլոց՝ շնորհեալ ազատութիւն անձանց նոցա ի բանտից), եւ զի կացցեն տեղապահք տարեւորք ի միջոյ նոցա, որք էին յառաջնութեան երկու միայն, ապա եղեն հինգ (յետոյ 30) զորս հազարապետս կամ ցեղապետս ¹ կոչէին: Չէր դե իշխան միսել ձեռն ի նոսա, եւ էր նոցա իշխանութիւն՝ Արդելութեան ² բաւնիւ առնել դատարկ զվճիւ ծերակուտին. տպարանք նոցա հաւմարեալ էին տեղիք տպաստանաց: Ապրեցան եւ երկու Առամկաց Ը յնուածապետք ³, որոց գործ այն էր վասն ամբարաց եւ զնոց ցորենոյ ունել փոյթ յանձին, զի մի վաշիք եւ ծանրագնութիւն յաճախեցի (493):

336

Այնուհետեւ սկիզբն առնոյր երկայնժամանակեան հակառակութիւնն պատրիարք ընդ Առամկացն որ յերկարեալ բռուէր դարս երկուս, եւ յետոյ ուրեմն յաղթէին Առամկէքն:

Այնպէս հակառակութեանն սոքն եղեւ որ էր յանփոյթ առնելոյ ժողովրդեանն զվար երկրին ի ժամանակի անդ խռովութեանցն. հարկ էր զցորեանն տալ ածել ի Արկիդիոյ: Բայց իրրեւ ինդիր իմն լինէր ի ծերակուտի անդ թէ որպէս կամ զիարդ պարտ իցէ զցորեանն բաշխել, յայնժամ Մարկիոս այր երիտասարդ եւ սաստիկ բարուք՝ որ վասն զԱրիդիոս զքաղաք զլեռուոր Արդիկացւոցն կործանելոյ՝ Արիդիոսնս կոչէր, պահանջէր իրրեւ պայման շնորհմանն զի բարձցէ միւսանդամ ժողովուրդն զհազարապետն որ ճոխացեալ իմն էին. սկսաւ ընդ ռամկացն շինուածապետաց

1 Tribunus.

2 Veto.

3 Aediles.

աղտոյն էլ խոսէր սաստիկութեամբ հակառակ Իստիւնի: Իստիւն ալ ել սխան Իստիւնին թէ զՍորիոյանս պարս է դատել ժողովարդեանն. նա եւ զայն եւս ինդրեցին եւ հաստատեցին թէ ոչ ըստ Հաղարապետութեանն տացէ վնաս ժողովարդն այլ ըստ ցեղեցն: Եւ իսկ էին առաջին ժողովքն ըստ ցեղեցն:

Եւ ի ժողով անդր Սորիոյան հաւանեալ թերազրութեան ծերակուտին, եցոյց զանակութիւն իւր յետ երկարագոյն բանիւք թուելոյ զնահաապութիւնս իւր ի վերայ ժողովարդեան Հաւանեցեաց եւ ցուցածելոյ զսպիւն. ժողովարդն խանդադատեալ հակէր ի կողմն նորա. այլ իբրեւ հաղարապետքն այլ իմն նոր ամառաամուտիւն ի մէջ բերէին թէ զաւար քաղաքին Եւստիանի բաշ խեղց զօրականին հակառակ օրինացն, զի որասցէ զնստա իւր խորհրդականիցս՝ խառնեցաւ Սորիոյան, շէնցաւ սիրտ բաղմութեանն եւ դատապարտեցաւ յաքսորս: Եւ զնաց նա փոխստեաց առ Վարդապետն արեւմտեայս լի պրամութեամբ եւ բարութեամբ, ապրտաամբնցոյց զնստա ի դաշտեցն որ ընդ Հաւանեցեաց էր, եւ անցեալ ի զլուխ զօրաց նոցա հաւանէր սապատակաւ առաջի Հաղարապետի: — Եւ զառմ անգամ ջանացին ցածուցանել զսրամուտիւն նորա՝ առաքեալ նախ զբարեկամն նորա, ապա հրեշտակութիւնս ի քրմաց հանդերձ քրմութեան վարդապետ, այլ զուր եւ ընդ վայր. բաց ապա ուրեմն տեղի տուեալ խմբորհէր՝ սէգ տն բարտաւանութիւն նորա առաջի բարեխօսութեան եւ արտասուաց մօրն իւրոյ Վարդապետի որ եկն առ նա Վարդապետի փառամբն նորա եւ երկուք որդւովք եւ կանամբք մեծամեծացն. զիրկս արկ զմարդն սպառազէնն՝ «Յաղթեցեր ինձ, առէ, յաղթութիւն անուորմ», որ յետ ստիպւ ինչ միոյ սաստիկումն ինձ վնիցի», զարձոյց նա զՎարդապետն յետա. այլ իբրեւ մասնաւոր պաշտաւ նա ի նոցանէ, այնու զի թերեւս ստիպեցան Վարդապետի դառնալ յետ թողով սահման ինչ ի բաց, եւ կամ մեռաւ նա ծերութեամբ յաքսորս (401):

337

Յետ միանգամ զօրանալոյ ռամկին՝ այնուհետեւ ջանայր հաւասարել ամենեւին պատրկացն՝ յիրաւունս ստացուածոց երկրի, դատաստանաց եւ օրէնագիտութեան եւ բարձրագոյն պաշտօնանց տէրութեանն:

Տէրութիւնն Հաւանեցեաց ունէր ստացեալ առ ստիպաւ ստիպաւ ընդարձակ անդա եւ կալուածս՝ որք չէին ուրուք ստացուած, բաց տուեալ էին պատրկաց վարել նոքոք պոպիսի ինչ օրինոք՝ զի ի բերաց երկրին տացնն տառանորդ ի դանձ հասարակաց իսկ պատրկէք այնուհետեւ զայս երկիր հասարակաց՝ համարէին

1 Comitla tributa.

2 Ager publicus.

իրեւ իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտպանաւորացն իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զստանորոգան։ Այն սակս ռամիկն՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կալուածս ունէր, խնդրէր երբեք երբեք (որէնս ազատակաց)՝ որովք տացի նոցա մասն մի հատարակաց երկրին զի վարեացին նովաւ։ Բայց քանիցս անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատգիւքն մեծաւ սաստկութեամբ։ Այլ գործ զգուշութեան համարեցան տարաւնել զհիւպատոսն Արափոս, որ յաջողութեամբ մատցց յառաջ զքանս իւր յորժամ զերկիր ինչ՝ զոր ի Հեռնիկացւոց թափեալ էին՝ ետ բաժանել ի մէջ պատրկացն եւ ռամկաց։ Քանզի յետ կտտարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ առին տարան զնա բարկութեամբ պատրիկք եւ մեծաւ անիծիւք արարին զահապէժ ի Տարպէական վախից Արաքիտաղիոնին։ Եւ տեղի տանն նորա մնաց անտարատ։ Այլ իրրեւ յետ ամաց ինչ ոմն ի հազարապետաց ժողովորդեանն ամբաստան լինէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ զԱսիական (որէնսն (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց)՝ դատաւարանեալ ի տան իւրում յառաջ քան զոր դատաւարանին։

Այլ իրրեւ հասին ի վերայ օրէնք Պալլոքիոսի Ալպերոնի թէ ընտրութիւն հազարապետաց ժողովորդեան եւ շինուածապետաց նոցա միայն ի ռամկաց անտի ի ժողովս ցեղեցն ընտրեցի վճռովք ռամկին², եւ ոչ ի ժողովս հալիւրաւորացն որպէս ցայնժամն լինէր (472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռոմացեւոց ի քաղաքի անդ իրրեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց։

Անգէն այլ իմն հակառակութիւն բուսանէր։ Պաշտօն դատաւորութեանն որ ըստ անդիր իրաւանց սովորութեան եւ աւանդութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրկացն՝ որք ըստ իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց իւրեանց վճարէին զամենայն։ Ապա ուրեմն վասն առնչոյ զառաջս այնպիսի ինքնակամ գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝ կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս զրով՝ որպէս առաջի արկանէր Տերենտիդոս Արսա (460)։ Բայց պատրիկքն դառնային ընդդէմ բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նովին նուազելոց էին։ Անհնարին իմն սաստկացաւ հակառակութիւն եւ ատելութիւնն վասն իրացս այսոցիկ։

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն տերենտիդեան օրինացն այնորիկ հարկ լինէր զհայր նորա զԱլինկինատոս կոչել ի հիւպատոսութիւն. որ առաքեցանն ի ծերակուտէն՝ գտին զնա մամ ի ձեռին ի փոքր անգի իւրում յայնկոյս Տիրերեայ։ Հաստատեաց սա զիսազազութիւն ի Հռոմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ իմաստութեամբ կարճեալ զժայրհութիւն հազարապետաց ժողովորդեանն, մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել իմն զնա կա-

¹ Lex agraria.

² Plebscilla.

մեր ժողովուրդն ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատել էր որդեւք եւ ծերակուտին, թէ ոչ ինքն Անկիւնատոս սատկութեամբ դառնայր ընդդէմ :

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ լինէր կոչել զնա միւսանգամ յանդոյ անտի իւրմէ ի գիկատարութիւն : Այստիտ հիւպատոս (456) զնաց ի վերայ Նիւաղաց ի պատերազմ. ապա պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարտ էր մեռանել. եհաս գոյժ ի շում եւ խռովեցաւ քաղաքն : Այլ զնաց Անկիւնատոս, եհաս յանկարծ ի վերայ, ետ գոչել ամենայն զօրացն, զի ազգ լիցի դալուատ նոցա պաշարելոցն, սա աստի եւ նոքա անտի պաշարեցին զթշնամիսն : Ի պարտութիւն մտանեցան Նիւաղիք, եւ անցոյց զնոսա մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք վարսեալք ի գետին եւ ծայրք նոցա ի վերուտ կից ի միմեանս, նշանակ վերջին իսկ ստրկութեան) : Բաշխեաց զուարն զօրակա նին, եւ ինքն առանց հատուցման եւ վարձուց յետ 16 առուրց գիկատարութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուզ իւր :

Վարձուցին զնա անտի երրորդ անգամ, քանզի միւսանգամ Սարինացիք հասեալ էին առաջնորդութեամբ շերդանիտի ուրումն առաջի պարսպաց քաղաքին եւ առեալ ի բուռն զՍապիւ առդեոնն, բայց եւ ժողովուրդն չաանոյր յանձն երթալ ի պատերազմն : Եւսկէտ եւ գիկատարն Անկիւնատոս յաջողութեամբ զամենայն յարդարեալ՝ մերժէր զթշնամիսն յաշխարհէն, սակայն եւ ծերակոյսն եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովրդեանն, հնդիւ չափ յաւելուլ զթիւ հազարապետացն եւ տալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծերակոյսն ժողովելոյ (457) :

338

Ապա ուրեմն հաւանեցան պատրիկք եւ օրինացն Յերենտիւ զեոյ (յետ իբր 35 ամաց). ալք երեք ի օրնկղիտիկոսաց չորան յաշխարհն Յունաց ի քաղաքն Աթենացւոց բերել օրէնս. այլ հաւանականագոյն եւս է թէ ի Մեծ Սոյնո առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնսն իսկ կան նշմարանք ազգակցութեան, եւ ոչ մատենագիր որ ի Յունաց յիշէ). եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454 — 452) : Բնորեցան կացին տասն պատրիկք յորոց մի որ փախանակաւ աւուր աւուր կայր գլխաւոր եւ երկոտասան նուիրակք առ նմա, եւ զարծ յանձն եղել նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ առաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, զազարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովրդեան : Ուր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին՝ զբոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եղին հրոցդարակա զի ամենեկին պանիցեն զնոցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պակաս

իրբեւ իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտարանաւորացն իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զտառանաբոյն: (Հայն սակս ռամիկն՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կարուածս ունէր, խնդրէր երբեք երբեք (ճէնս ագարակաց՝¹ որովք տացի նոցա մասն մի հատարակաց երկրին զի վարեացին նովաւ: Բայց քանիցս անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատրիկքն մեծաւ սաստկութեամբ: Եւ գործ զգուշութեան համարեցան տարուանել զհիւպատոսն Ասսիոս, որ յաջաութեամբ մատոյց յառաջ զքանս իւր յորժամ զերկիր ինչ՝ զոր ի Հեռնիկացւոց թափեալ էին՝ եւս բաժանել ի մէջ պատրկացն եւ ռամկաց. քանզի յետ կատարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ տոին տարան զնա բարկութեամբ պատրիկք եւ մեծաւ անիծիւք արարին զաստիճի Յարպէական վախից Ասպիտազնին. եւ տեղի տանն նորա մնաց տնապատ: Եւ իրբեւ յետ ամաց ինչ ոմն ի հազարապետաց ժողովրդեանն ամբաստան լինէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ զԱսսիական (ճէնսն (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց)՝ զտառանեալ ի տան իւրում յառաջ քան զոր դատատեսնին:

Եւ իրբեւ հասին ի վերայ օրէնք Պուրդիսի Ապերանի թէ ընտրութիւն հազարապետաց ժողովրդեան եւ շինուածապետաց նոցա միայն ի ռամկաց անտի ի ժողովս ցեղիցն ընտրեսցի վճռովք ռամկին², եւ ոչ ի ժողովս հարիւրաւորացն որպէս ջայնժամն լինէր (472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց ի քաղաքի անդ իրբեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց:

Ենգէն այլ իմն հակառակութիւն բուսանէր: Պաշտօն դատարութեանն որ ըստ անդիր իրաւանց սովորութեան եւ աւանդութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրկացն՝ որք ըստ իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց իւրեանց վճարէին զամենայն: Եպա ուրեմն վասն առնելոյ զառաջս այնպիսի ինքնակամ գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝ կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս զրով՝ որպէս առաջի արկանէր Տերենտիզոս Լքսա (460). բայց պատրիկքն դառնային ընդդէմ բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նովին նուազելոց էին: Ենհնարին իմն սաստկացաւ հակառակութիւն եւ տեղութիւնն վասն իրացս այսոցիկ:

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն տերենտիդեան օրինացն այնորիկ՝ հարկ լինէր զհայր նորա զԱինկինատոս կոչել ի հիւպատութիւն. որ առաքեցանն ի ծերակուտէն՝ զամն զնա մամ ի ձեռին ի փոքր անդի իւրում յայնկոյս Տիրերեայ: Հաստատեաց սա զիսազաղութիւն ի Հռոմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ խնամութեամբ կարճեալ զժայրհութիւն հազարապետաց ժողովրդեանն, մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել իմն զնա կա-

¹ Lex agraria.

² Plebscitta.

մէր ժողովուրդն ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատեալ էր որդեւք եւ ծերակուտին, թէ ոչ ինքն Արեւիկայի տառակութեամբ դատնայր ընդդէմ:

Այլ յետ սակաւ ինչ միայ հարկ լինէր կոչել զնա միւսանգամ յանդոյ անտի իւրմէ ի գիկատարութիւն: Այսպիսի հիւպատոս (456) զնաց ի վերայ Ափուացւոց ի պատերազմ. ապա պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարս էր մեռանել. եհաս գոյժ ի Հռոմ եւ խռովեցաւ քաղաքն: Այլ զնաց Արեւիկայի տառ, եհաս յանկարծ ի վերայ, եւ գաչել ամենայն զօրացն, զէ ազգ լիցի գալուստ նոցա պաշարելոցն, սա աստի եւ նոքա անտի պաշարեցին զթշնամիսն: Ի պարտութիւն մտանցան Ափուացիք, եւ անցոյց զնոսա մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք վարսեալք ի գետին եւ ծայրք նոցա ի վերուստ կից ի միմեանս, նշանակ վերջին իսկ ստրկութեան): Բաշխեաց զուարն զօրակաւնին, եւ ինքն առանց հատուցման եւ վարձուց յետ 16 աւուրց գիկատարութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուզ իւր:

Վարձուցին զնա անտի երրորդ անգամ, քանզի միւսանգամ Սարինացիք հասեալ էին առաջնորդութեամբ Հերդոնիոսի սւրբունն առաջի պարսպաց քաղաքին եւ առեալ ի բռնն զԱպիւտողոնն, բայց եւ ժողովուրդն չառնայր յանձն երթալ ի պատերազմն: Եւսկէս եւ գիկատարն Արեւիկայի տառակութեամբ զամենայն յարդարեալ՝ մերժէր զթշնամիսն յաշխարհէն, սակայն եւ ծերակոյտն եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովրդեանն, հնգիւ չափ յաւելուլ զթիւ հազարապետացն եւ տալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծերակոյտն ժողովելոյ (457):

338

Այս ուրեմն հաւանեցան պատրիկք եւ օրինացն Յերենտիկայ (յետ իբր 35 ամաց). արք երեք ի սինդղիտիկոսաց չոքան յաշխարհն (Յունաց ի քաղաքն Աթենացւոց բերել օրէնս. այլ հաւանականագոյն եւս է թէ ի Մեծ Յոյնս առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնսն իսկ կան նշմարանք աղգակցութեան, եւ ոչ մատենագիր որ ի Յունաց յիշէ). եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454 — 452): Բնաբեցան կացին տասն պատրիկք յորոց մի որ փախանակաւ աւուր աւուր կայր գլխաւոր եւ երկոստասան նախակք առ նմա, եւ դարձ յանձն եղել նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ տուաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, դադարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովրդեան: Ուր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին՝ զբոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եղին հրապարակաւ զի ամենեւին պոնիցեն զնոցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պակաս

Թուեցաւ ժողովրդեանն, մեւս եւս տմ իշխանութեան շնորհեցաւ նոցա, եւ յաւելին երկուս եւս տախտակս. եւ իրեւ հաստատեցաւ ամենայն ի ծերակուտէն եւ ի ժողովրդեանէ (450), փորեցին զնոսա յերկուսասան տախտակս ւղղնէիս: (Բարտաղոյն իմն էին օրէնքն, քանզի առեալ էին ի հնոց սփռութեանց:)

Եւ այց արքն այնոքիկ տառնեքին եւ յետ կատարելոյ իսկ գործոյ նոցա՝ եւ յերրորդում եւս ամբ չկամէին իմն դնել ի բոց զիշխանութիւնն որ առանց իրիք չափոյ եւ զգուշութեան առաւ նոցա. բայց յայնմ հետէ չարաչար իմն վարէին անարգել իշխանութեամբն իւրեանց ի գործս բռնութեան: Բանախ, սուգանօք, արսորանօք եւ ասպարաւ մոլեգնէին ի վերայ հակառակորդացն իւրեանց որ ի ռամկէ անտի էին. եւ ի պատերազմի ուրեք ընդ իկուացւոց եւ Վաղարշոց՝ նենգութեամբ ետուն ապանանել զմի ի հօրտաղոյն արանց ռամկին, որ այնչափ ապիտ ունէր ի մարմնի (զՎիկիիոս Ղանատաոս): Բայց յայնժամ ուրեմն զրգուեցաւ ամբոխն յառնել ի վերայ՝ յորժամ մի ոմն յերեւելեաց արանցն ւայնոցիկ տառնեցունց՝ Եզդիոս Աղաւղիտ՝ ընդ զայս անկարգութեանն:

Սա ցանկացաւ բարենշանն Վիրգինիայ դասեր Վիրգինիոսի առն հազարապետի, որ ի խօսման կայր Իկիղիոսի՝ որ ի ժամանակին յայնմիկ էր հազարապետ ժողովրդեան, եւ օրէնք եւս երկուսասան տախտակացն գոր ինքն իսկ Եւպիոս հաստատեալ էր՝ արգելութիւն զամուսնութիւն ռամկոց ընդ պատրկաց: Նմին իրի գործ նենգութեան յանձն առնէր Եւպիոս միում ի պաշտպանաւորաց իւրաց Աղաւղիտս անուն, երթալ առնուլ բռնի ի հասարակաց դպրոցաց զՎիրգինիա եւ հանել առաջի իւր յառեան իրեւ թէ գուտար լեալ իցէ նա միոյ ուրուք ի գերեացն Աղաւղեայ: Հաս Եւպիոս վճիռ՝ տալ զաղջինն՝ Աղաւղեայ. ընդդէմ դարձաւ վճռոյն ժողովուրդն մանաւանդ Իկիղիոս հազարապետ եւ յուղեցաւ քաղաքն ամենայն:

Յայնժամ յանձն առ Եւպիոս չխտարել զվճիռն մինչեւ եկեացէ հայրն նորա որ ի գորւ էր, եւ գաղտ առաքէր Թուղթա առ զօրավարսն որ յընկերաց նորա էին՝ արգելուլ զայրն. զճառապարհայն խափանեցան Թուղթքն, բայց եհաս գոյժն առ Վիրգինիոս: Սահի հարաւ Եւպիոս յորժամ ետես յանկարծ առաջի տանինն զՎիրգինիոս հանգերձ Վիրգինիա. որ լայրն ստէպ եւ գողայր: Խափանեաց Եւպիոս զգորեղ բանս Վիրգինիոսի՝ զանձն եւս վկայ յառաջ մատուցեալ թէ այնպէս են իրքն որպէս Աղաւղիտս պատմէ եւ ոմին ետ զիրաւունան. հեւացուցին դահիճք զամբոխ ժողովրդեանն որ եկեալ կուտեալ էր, առին զՎիրգինիա եւ ետուն ի ձեռս Աղաւղեայ: Բայց անդէն հայր աղջկանն յորժամ արջոյնն կամէր տալ դասերն եւ հրաժարել մոռացեալ զգուր

աղեաց իւրոց՝ միեւաց դանակ ի սիրտ աղէկանն եւ արկ զնա առաւարտ. անտի ընթացաւ մնելգին երկրորդ այս խաւատ ընդ մէջ քաղաքին կռել զամենեւին յապատամբութիւն, մինչեւ եհաս ի զօրսն. ապստամբեցին զօրքն ի զօրաւարաց իւրեանց, ծերակոյտն զոր ժողովեալ էր յայնժամ Ապալիոս զի պաշտպան նմա ընկեցին՝ բանագնաց եղեւ առ զօրսն՝ հաստատել միւսանգամ զառաջէն օրինակ առաջնորդութեանն. ուրախութեամբ ընկալան զօրքն եւ ժողովուրդն զբան ծերակուսին, մերժեցան արքն տառնեքին յիշխանութենէ իւրեանց (449)։ Ապա ընտրեցան միւսանգամ 10 Հաւարապետքն ժողովրդեան եւ 2 պրեսորքն կամ հիւպատք։ Իսկ Ապալիոս Ողաւորոս անձին արար ի բանտի, սպանաւ ընկեր նորա Ռապիոս, այլքն արտրեցան մշտնջենաւոր։ Բայց օրէնք երկատառն առխառակացն մնացին ի հաստի եւ ի զօրութեան։

339

Բայց եւ ոչ գրաւէ օրէնագրութեամբ եղեւ խաղաղութիւնն ցանկացեալ. քանզի որպէս յառաջն նոյնպէս եւ յայնժամ տէրութեանն առաջնորդութիւն եւ մատակարարութիւն էր ի ձեռս աղնուսկանաց ըստ օրինացն այնոցիկ, թէպէտ եւ Աղնուսկանաց եւ Ռամկաց յայնմ հետէ յանախազոյն եւս ընէին խառնուրդ. նոյն իրի տեւէր յանախ կռիւն եւ դժտութիւն։ Ռամկիքն երթային եւ յանդգնագոյնք եւ յաջողագոյնք ընէին, միանգամայն տէպ արկանէին ի գիր զհարա սպառնալեացն՝ թէ չտամք պատեւրազմ, չերթամք ընդդէմ թշնամեաց։

Անդէն ի 445 ամի ետ հաստատել Արանուղէոս հազարապետ զի բարձցի ի միջոյ արգելումն ամուսնանալոյ պատրկաց ընդ ռամկաց։ Միանգամայն եւ զայն խնդրէր թէ կարիցեն եւ ռամկիք ընտրել եւ մտանել ի հիւպատոսութիւն. բայց ամս ութսուն համակ կռուէին Պատրիկք ի վերայ խնդրոյն այնորիկ եւ հնարէին իմն մանր մանր ինչ շնորհելով դարձուցանել զնոսա ի խորհրդոյ անտի։

Ամին իրի բազում անգամ բարձաւ պատիւ հիւպատութեան եւ կարգեցան (444) չորք (յամէ 404՝ վեց) զԱնուորական հազարապետք խառն ի պատրկաց եւ ի ռամկաց, եւ ամենեւին նոյն իշխանութիւն էր նոցա զոր ինչ յառաջագոյն հիւպատքն տնէին։ Սակուն զխառնումն առհմից քաղաքացեացն խափանելոյ՝ ընտրեցան կացին Համարակարք¹ երկու վասն 18 ամսոց (444) որք առնուին զհամար առհմիցն, եւ անդտօին յամէ 404 համարեցան ընկերք եւ հաւատարք իշխանութեամբ ընդ զԱնուորական հազարապետաց. յետոյ եղեն նոքա միանգամայն քննիչք վարուց եւ գործոց։ — Չառաւ.

¹ Censores.

ջինն յամի 406 հարկեցան Պատրիկքն տալ ռամկացն վարձս կարգեալս եւ սահմանեալս, ապա թէ ոչ չէր մարթ ի գլուխ ելանել մեծամեծ գործոց պատերազմի զոր ի գլուխ հանին Հռոմայեցիք։ Բուն յայնմ հետէ կարգեալ յարգարէին կարգք եւ օրէնք զնորութեանն Հռոմայեցւոց ¹։

Սինչ դեռ քաղաքացիքն անդէն ի ներքս. յաշխարհին իւրեանց հաստատէին եւ ամրացուցանէին զազատութիւն իւրեանց, եւ արտաքուս եւս ընդարձակեալ մեծացուցանէին զսահմանս իւրեանց, բազում անգամ Սարինացւոց, Հեռնիկացւոց, Աղակացւոց եւ Ետրուսկացւոց յաղթեալ՝ եղեւ Հռոմ հզօրացն քան զամենայն տէրութիւնս յառաջացւոց աշխարհին՝ 100 ամօք յետոյ քան զմերժումն թագաւորացն։ Քան զամենայն սուտիկ եւ յերկարագոյն պատերազմ էր նոցա ընդ Ալէիացւոց քաղաքին. կարգեալ եւ սահմանեալ իմն էր պաշարումն քաղաքին եւ ձմերայնի եւս տեւէր վրանօք, սակայն եւ այնպէս տեւէր տնտասն (404—395)։ Ապա սերեմն առ զնա յարձակմամբ եւ զործելով գեանափոր Մարկոս Փուրիոս Մամիդղոս գիկտատոր, եւ եմուտ ձողանօք չորիւք սպիտակօք ի Հռոմ։

Թէպէտ եւ կամէին այնուհետեւ բազումք ի Հռոմայեցւոց երթեալ բնակել ի քաղաքին Ալէիացւոց, բայց Մամիդղոս չաւանան զի մի բաժանումնն այն մնասակար ինչ տէրութեանն ի նիցի. այլ վասն նորին իսկ ատելի եղեւ հազարապետաց ժողովրդեանն, ամբաստան եղնն զնմանէ որպէս թէ խորեացնա յաւարէն, եւ նա մեկնեցաւ զնաց յԱրդէա տրամեալ ընդ ապաւտաւորութիւն քաղաքացւոց, եւ հազարապետքն եղին ի վերոյ նորա սուգանս։ Բէ յետ բազում ինչ ժամանակի հարկ համարեցան Հռոմայեցիք կոչել զնա յետս։

340

Քանզի Սեննեանն Վաղիացիք՝ որ բնակեալ էին յայնկոց լերանցն Ալպից ի հովիտն Պադոս գետոյ՝ յառաջ քան զ150 ամ, գիմեցին յամի 390 յառաղիա, հասին մինչեւ ցԱղուսին եւ անդ խնդրէին իւրեանց վայր բնակութեան։ Օւահի հարեալ բնակչացն՝ զՀռոմայեցիս աղաչէին վասն թիկանց օգնականութեան։ Հռոմայեցիք յորդորել սկսան զՎաղիացիսն ի բաց կալ ի թշնա-

¹ Երկուքն հետագայ իւրաքանչիւր տարւոյ սովոր էին ունենալ 4 լեգէոնս որոց կոչին հազարապետք 24։ Լեգէոնն՝ որ էր 3—6000 մար՝ յորինեալ կոչր ի թեթեւ զաւակոց (velites), ի թիգաւորաց (hastati), ի յառաջաւորաց (principes), եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ բաժանէր յայլ եւ այլ զոսս։ Իւրաքանչիւր ի զոսուց աստի գործեալ յայլ եւ այլ մասունս բաժանէր

[manipulus, որ բաժանագոյն 3 հարիւրաւորութիւնս (centurias), որոց ղեկաւոր էին 3 հարիւրապետք (centuriones), 3 զնգապետք (magi), 3 զբաշտիկք (signiferi)։ Յետ ժամանակաց ինչ զժ լեգէոն բաժանէին ի 10 վաշտս (cohortes), որնպէս զի մի վաշտ բաժանգակեալ ունէր 8 հարիւրաւորութիւնս (կամ 4 manipulos)։

մութեան գործոց, եւ իբրեւ ոչ ինչ կարացին վճարել հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, անցին կացին սոքա ի գլուխ գնդին եւ ետուն քաջութեամբ պատերազմ ընդ Վաղիացւոցն: Այդ վաղակի առաքելցին հրեշտակութիւնս ի Հռոմ քաղաք, ցուցանել թէ հակառակ ազգացն իրաւանց գործեցին հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, սակայն չեղել ինչ նոցա ընդ այնք հասուցումն ի Հռոմայեցւոցն: (Եայնժամ Բրեննոս զօրավար Վաղիացւոցն յարձակէր ի վերայ Հռոմ քաղաքի, առ Բղդիա գետով անհնարին ի պարսութիւն մասնեցան Հռոմայեցիքն, անկաւ ի նոցանէ 40,000 այր եւ մնացեալքն վարատեալ ցրուեցան: մասն մինոցա ի Ասպիատողին անկաւ փախստեայ՝ մինչ զի յորժամ զհետ պնդեալ հասին Վաղիացիքն յետ երկց աւուրց՝ թափուր զքաղաքն գտանէին զոր եւ հուր հարեալ այրէին եւ կոտորէին 480 ծերսն ուրք ի հրապարակի քաղաքին նստէին՝ կամեցեալ լինել զոհ քառութեան: Բայա արդեւեալ փակեցին զԱսպիատողին ի մօի եղեալ սատակել ի սովոյ զՀռոմայեցիսն (389):

(Եւ չեղել յայնժամ Հռոմայեցւոցն Աամիդդոս՝ որ ելեալ յԱրդէացւոց քաղաքէն կամէր անկանել ի վերայ Թշնամեացն, եւ այրն աներկեւղ Պոնտիոս Աամինիոս եղ զոգին ի բռին եւ տառաւ առ նա զպատիւ Վիկտատորութեան: — Թէպէտ յայնժամ Մանգիոս զերծոյց իմն զԱսպիատողին ի յարձակմանէ Վաղիացւոցն, քանզի գտեալ սոցա ելս ինչ յանձնառոյց ժայռան՝ սկսան ելանել ընդ այն գիշերոյն, եւ մինչ դեռ պահապանքն ի քուն կային՝ սաղք նուիրականք Հերայ դիցն սրարին աղաղակ մեծ, յորմէ զարթուցեալ Մանգիոսի եւ զօրականին՝ հոսեցին զնոսա գահավէժ ընդ զառ ի վայրն, սակայն յետուստ ուրեմն տազնապեալ ի սովոյն կամեցան տալ զինս 1000 լիտր սկւոյ, զի երթիցեն ի բաց Վաղիացիքն: Բայց մինչ դեռ Բրեննոսն ի կշռել սկւոյն՝ դնէր զսուսեր իւր ի նժար անդր զի ծանրացի կշիռն՝ անդէն հասանէր Աամիդդոս զօրօքն եւ կանգնեալ յաղթութիւն մեծ ի վերայ Վաղիացւոցն՝ դարձուցանէր յետս զաւարն: — Ասկայն ընդ այս գործ յաղթութեան Հռոմայեցւոց յիրաւի է տարակուսել, եւ համարել զայն զիւսա պարծուի մտաց նոցա:

381

(Յետ մեկնելոյ Թշնամեացն ի բաց՝ այնչափ վհատեալ անկեալ էր ժողովուրդն, զի չկամէր այնուհետեւ շինել զքաղաքն այլ երթալ բնակել ի դատարկացեալ քաղաքն Ալէիացւոց: Մեծաւ աշխատութեամբ ուրեմն հաւանեցուցին Պատրիկքն մնալ անդէն. եւ զի մի միւսանգամ նոյնպիսի խորհուրդք ի մէջ գտցեն՝ հրաման տուաւ ժողովրդեանն քակել առնուլ ատաղձ ի տանց քա-

զարին Ալէիացւոց: Այն ինչ շինեցաւ Հռոմ ճեպ ի ճեպոյ նեղ եւ նորք եւ կոր փաղոցօք եւ մանր մանր տամբք՝ սկսան Պատրիկք միւսանգամ կացուցանել զամենայն իրաւանս իւրեանց, եւ նախ զօրէնան պարտուց քառ առաջին խոտութեանն մատուցանէին ի գործ: Սորիմբք անկաւ ի նեղ մեծ ռամբին որ գաղիական պատերազմաւն եւ նորոգ շինութեամբ քաղաքին տղքատացեալ էր. յայն սակս փրկիչն Աստղիտողիանի Սանդիտ (Աստղիտողիտոս) անց ի մէջ լինել բարեխօս ռամկին, եւ յարգորէր զընէն պարտոցն նուազեցուցանել եւ բաժանել զհասարակաց երկիրն: Բայց այնչափ զայրացան ընդ նա Պատրիկք առհմակիցք նորա՝ զի դատապարտեցին զնա ի մահ, եւ այնպէս ի Յարպէական բարձանց Աստղիտողիանի փրկելոյ ի նմանէ արկաւ գաղահօս, բրեցաւ յատակոյ տուն նորա եւ անիծաւ յիշատակ նորա (383):

Բայց այնպիսի վիշաք տան զարկեացին դրդուցին զռամբն առաւել եւս ի ժրութիւն: Երկու երեւելի եւ քաջասիրտ հազարապետք ժողովորեան՝ Ղիկինիտա Աստղոյ եւ Ղ: Ալեքսանտրիկն առաջի երիտ խնդիրս օրինաց՝ յորս բովանդակեալ էին ամենայն հակառակութիւնքն որ ցայնժամ լեալ էին (376): — 1. Պարտ էր միւսանգամ ընտրել հիւպատոս, բայց միւս՝ ի նշանէ հարկ էր միշտ լինել ի ռամկաց: — 2. Այլ օւմեք ի քաղաքացեաց համարձակ իցէ ունել երկիր առաւել քան զ500 պատվար ի կալուածս ժառանգութեան՝ յերկրէ անտի տէրութեան. որ ինչ քան զայն աւելի իցէ՝ պարտ իցէ տալ ռամկին իրրեւ տալուած սեպհական բաժանեալ ի մանր մանր միջակա: — 3. Պարտ եւ պատշաճ իցէ ի գլխոյ անտի պարտուցն հանել զտոկոսին որ վաղ իցեն հասուցեալ եւ զմնացեալն պարտ իցէ ջնջել յերիտուն: Բնորդեմ դարձան պսց խնդրոց Պատրիկքն 10 ամ՝ յամենայն զօրութենէ իւրեանց, եւ զծերունին եւս Աստղիտոս հանին ի դիկտատորութիւն. բայց զուր էր եւ ընդ վայր ամենայն, երբեքին հազարապետքն այնորիկ հաստատեալ պնդեալ կային ի խորհուրդս իւրեանց, եւ արգելութիւն զընտրութիւնս պաշտօնէից եւ զպահանջումն հարկաց: Այսպէս կամաց եւ ակամաց առին յոնն Պատրիկք զՂիկինեան օրէնան (386): Եւսպիտ եւ Պատրիկք վախանակ առանձինն իրաւանց հիւպատոսութեանն առին այնուհետեւ զպատիւ պրետորութեան՝ առաջնորդելոյ քաղաքային դատատանաց եւ կացուցանելոյ դատաւորս, բայց այն ամենայն անց մի քառ միտէ ի ռամիկ անդր՝ դիկտատորութիւն յամի 356, համարարութիւնն յամի 351 եւ զբետորութիւնն 357. եւ այնպէս չէր պիտոյ տնտեսեալ վճար ժողովոց ժողովորեանն առնալ հաստատութիւն ի ծերակուտէն (386): Միայն պատիւ քրմութեան քրմապետացն եւ հաւաղիտաց կային մնային տակաւին

ժամանակս ինչ իրբեւ սեպհական Պատրկաց, մինչեւ յետուստ արեմն եւ զայն եւս կրճիմն եբարձ ի միջոյ ռամիկն եւ եղեւ կատարեալ հաւատարութիւն երկոցունց եւս կարգաց՝ Պատրկացն եւ Ուամիաց (302), եւ տէրութիւնն փոխեցաւ յազնուապետութենէ յընկերհաշտութիւն: Ասցամ հետէ առնու սկիզբն ժամանակն քաղաքացիս առաքինութեան եւ պատերազմական քաջութեան Հռոմայեցւոցն:

342

Յետ քաղաքացեացն մարանութեան՝ որում կանգնեաց իսկ Աամիղղոս մեհեան սակաւիկ ինչ յառաջ քան զժախճանելն (365) եւ յետ ազնուանորոյ իրաց զինուորութեան եւ սպառազինութեան ի ձեռն Աամիղղեայ՝ զբռնեցաւ մարտ պատերազմի ընդ հզօր լեւնորդեայ ազգին Աամիիացւոց, որոյ սկիզբն եղեւ յամէ 343 եւ ընդ ժամանակս ժամանակս ընդ մէջ հատեալ՝ ապա յետ 50 ամաց հորդեցաւ Հռոմայեցւոց նորօք ճանապարհ առաջի՝ նաւաճել զամենայն հասօրէն խաղիս:

Պատերազմունքն այնորիկ եղին միանգամայն գեղեցիկ վարժօցք պաւետի պատերազմաց, եւ ժամանակ ծաղկեալ քան զամենայն ժամանակս՝ քաջութեան Հռոմայեցւոցն: Ի վշտադին եւ յանհնարին նեղութեան ժամանակի նուիրեալ զանձինս ի մահ՝ անկանէին խառն ի խառն ի վերայ թշնամեացն եւ ինքեանք իսկ հիւպառն՝ առ սէր հայրենի աշխարհին, եւ նալին զրեթէ անյաղթական իմն Հռոմայեցիքն լինէին: Պատճառք Աամիիական պատերազմին այն էր՝ զի գիրգ եւ բարեկեցիկ բնակիչք Աստղուայ եւ դաշտավայրացն Աամպանիայ՝ չէին բուսկան ունել զդէմ Աամիիացւոցն զիւրեանց տոհմակցաց, եւ անկան առ Հռոմայեցիսն զի օգնեացն սորա նոցա: Օւառաջինն չառին յանձն Հռոմայեցիք օգնական լինել նոցա ընդդէմ Աամիիացւոցն ընդ որոց դաշնաւորք իսկ էին: այլ իրբեւ Աամպանացիքն ամենեւին արկին զանձինս ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոցն եւ յանձն առին զտէրութիւն իշխանութեան նոցա՝ խաղացին հասին Հռոմայեցիք հարին մեծաւ քաջութեամբ զԱամիիացիսն ի ճակատու անդ առ Առմեզք առ լեռնոտամբն Վաւրոսի (342), բայց յետ յերկարելոյ պար առաջնոյ աամիական պատերազմին երկուս եւս ամս՝ եղին օգտաւար դաշինս խաղաղութեան ընդ Աամիիացւոցն, քանզի անսուստ լատինացիք որ ցայժմ դաշնաւորք էին նոցա՝ յետ կացին (340):

Վանդի չկամէին յայնմ հետէ լատինացիք թէ գլուխ դաշնաւորութեանն կացցէ միշտ Հռոմ, կամէին ամենեւին հաւատարմել եւ ձուլեալ խառնել ի մի հռոմէական եւ լատինական տէրութիւնն, եւ պահանջէին ունել մասն ի ծերակուտին, հա-

ստանել ի հիւպատոսութիւն եւ յայլ ամենայն պաշտամունս։ Աերկոցունց կողմանց մեծաւ դաւանութեամբ պատերազմուեցն մղէին՝ մինչեւ լինէր զրաւ իրացն յաղթութեամբն Հռոմայեցւոց ի Ճակատուն առ Ալեքսանտր, յորում ռամիկ հիւպատոս Գեկիոս Մուս նուիրեաց զանձն ի մահ։ եւ յառաջ քան զճակատն զայն Մանդրոս Տորկուատոս (որդի միւսոյ Մանդրոյ) ապա սպանանել զԷրուրոյն որդի՝ յետ պսակելոյ զնա առաջի զօրուն, վասն զի ճակատ ետ հակառակ հրամանի եւ յաղթեաց յապաատակի ուրեք։ Այսպէս յերիս ամս նուաճեցան ընդ հնազանդութեամբ Աստինացիք, քակեցաւ դաշնաւորութիւնն նոցա (337), մասն մի նոցա խախտեցաւ զաղթեաց ի սահմանս Հռոմայեցւոց։ Մասն մի քաղաքացն Աստինացւոց որ ամենեւին քաջութեամբն ընդդէմ դարձան (Արիկիա, Պեդոն, Անուիոն եւ Առմենտոն)՝ ընկալան լատինական իրաւունս, այս ինքն՝ եղեւ նոցա համարձակութիւն առ նել իւրեանց առանձինն գործակալս կամ վերակացուս գործոց եւ զիրաւունս առն հռոմայեցւոյ՝ իւրք իւրք ամփոփմամբ, եւ ի գաղն նոցա ի Հռոմ իշխանութիւն էր նոցա մասնել ի ժողովն. իսկ մեւս եւս մասն քաղաքաց (որպէս քաղաքքն Աամարնիայ՝ Փորմիք, Ապուլա, Աումիք, Աուեսսա եւ այլք) եղեն Ինքնօրէն քաղաքք՝ առանձինն ներքին առաջնորդութեամբ՝ այլ առանց իրաւանց հռոմէական քաղաքացւոց. համարձակ էր սոցա բնակել ի Հռոմ, սակայն զարտեանն ժողովեալ ի քաղաքացն Աստինացւոց չմասնէր այնուհետեւ ի հռոմէական լեզունսն, այլ ի կարգս զօրու դաշնաւորացն։ Անքնօրէն քաղաքսն յայնոսիկ կայր Ալեքսանդր՝ հռոմայեցի որ առաջնորդէր դատաստանաց ըստ հռոմէական իրաւանց։

Յետ սակաւ ինչ միոյ նոյնպիսի անցք անցանէին եւ ընդ Հեռնիկացիս, ընդ Ալուուացիս եւ ընդ Ալոզակացիս՝ որք անցին ի կարգ «Դաշնաւորացն» Հռոմայեցւոց, թէպէտ եւ առանձինն քաղաքք ինչ նոցա այլ եւ այլ իմն իրաւունս ունէին։ Առուկք նաւացն՝ զոր առին յաւարի յԱնտիոն քաղաքի Ալոզակացւոց՝ բերեալ եղան ի զարդ բեմին ատենախօսութեան՝ ի հռոմէական հրապարակին։

343

Ընդ յաջողութիւն Հռոմայեցւոցն նախանձեցան Սամնիացիք. վասն գծաութեան իրիք սահմանաց եւ փոխելոյ զառաջին զինուորական զաղթականութիւնն ի Փրեզեդդիս քաղաք ի վերայ սահմանակողմանցն Սամնիացւոց՝ զրգուեցաւ երկրորդ պատերազմն Սամնիական (325), յոր միջամուխ էին եւ Ասուլանացիք, Վուկանացիք եւ յունական քաղաքք Ատորին Խաադիայ։ Թէպէտ եւ յառաջին ամսն յաջողէին Հռոմայեցիք՝ սակայն յամի իրրեւ 321

1 Muniopia.

2 Praefectus.

3 Socii.

4 Rostra.

պաշարեցաւ զօրն Հռոմայեցւոց հանդերձ հիւպատոսը Ալեքսան-
 րիաւ եւ Պոսթումուսը ի կիրճն Աւագիոնի ի հնարագէտ զօրա-
 ժորէն Սամիկացւոցի Պոնտիսէ։ յանձն առին պաշարեալքն տալ-
 զգէնան ի բաց, զի մի սովամահ մեռանիցին, մատուցանել պա-
 տանդոս եւ մեծաւ թշնամանօք անցանել մի ըստ միոջէ ընդ լուծն։
 Բայց ծերակոյտն Հռոմայեցւոց յայտ արար թէ անգօր են այն դա-
 շինք խաղաղութեանն որ ընդ Պոնտիսի ի նեղութեան անդ ժա-
 մանակին եղան, եւ հիւպատոսն եւ ամենեքին որ երաշխաւորն լեալ
 էին դաշանցն այնոցիկ յանձն առին զի կապեալ կծկեալ տացին
 ի մեռա Սամիկացոցն։ բայց եւ թշնամիքն նոցա ցուցին մեծանն
 նստիւն եւ թողին զնոսա ազատս։ Իսկ զօրաժարք Հռոմայեցւոցն
 որ յետ այնորիկ անցին ի գլուխ զօրան՝ մանաւանդ Պապիրիոսն
 եւ Փարիոսն Մաքսիմոս ջանացին ամենայն զօրութեամբ ջնջել
 զթշնամանսն, մինչեւ յետ ամաց ինչ չկարացեալ միայն զգէմ ու-
 նել Սամիկացիքն՝ յայլոց օգնականութիւն ընէին ապաստան։

Եւ նախ ելին նոցա ի թիկունս օգնականութեան Լարուսիա-
 ցիքն որոց հոգ եւ կտակած ի մտի էր միշտ վասն մեծանալոյ տակաւ
 Հռոմայեցւոցն։ բայց յետ երկոց ամաց ի ճակատաւ առ Պերուսիաւ
 ջնջէր Փարիոս Մաքսիմոս զընտիր ընտիր զօրն նոցա։ Սետ նոցա
 միարանեցին մանր մանր ցեղքն Սարեղականք ընդ Սամիկացւոցն,
 սակայն եւ ի նոցանէ կէսք նուաճեցան եւ կէսք առանձինն գաշամբ
 յայլոցն բաժանեցան։ Ընդ նոյն ժամանակս արք պատերազմողք
 Սամիկացւոցն թողին զերկիր իւրեանց եւ խաղացին յԱմբրիա զի ի-
 ցեն մօտ նորոգ դաշնաւորացն իւրեանց Սամբրիացւոց, Վաղիացւոց
 եւ Լարուսիացւոց։ Բայց ել ի գերեւ յոյս եւ անկալութիւն
 ամենեցուն ոոցա ի ճակատամարտին որ առ Սենտինոնիւ եղել, յա-
 րում յաղթեցին Հռոմայեցիք՝ նստիւնով Վեկիոսի Մուսի կրտսրոց
 զանձն ի մահ, ըստ նմանութեան հօրն իւրոց (295)։ Եւ յետ առ-
 կաւ ինչ միոյ անկանէր մեծ զօրաժարն սամիկացի՝ Պոնտիոս ի բուռն
 եւ սպանին զնա Հռոմայեցիք չարաչար։ Եւ իրրեւ միւսանգամ
 փորձ փորձէին Սամիկացիք նախրական զնգաւն իւրեանց՝ Աուրիոս
 Վենետատոս (որ առաւել կամէր իշխել ի վերայ ընչաւեաց քան
 ինքնին ընել ընչաւեա) յաղթէր նոցա միւսանգամ, եւ անկանէր
 ի ճակատուն ընտիր ընտիր երիտասարդացն Սամիկացւոց։ Եւ յետ
 հետեւ բանադատեցան յանձն առին Սամիկացիք եւ դաշնաւորքն
 նոցա Սամբրացիք, Լարուսիացիք եւ Սենտինոն Վաղիացիք՝ զվե-
 րագոյն իշխանութիւն Հռոմայեցւոց, եւ ծառայէին ի զօրաւ ոոցա
 իրրեւ գաշնաւորք (290)։

ՅԿԷ

Բայց տակաւին կայր թայր մեծատուն ծովազերեաց քաղաքն
 Յարանապոլս, գաղթականութիւն Սուրբ. փափակեաց բարե-

կոչելի ինտելիք նորա ամբարանաւումս թեամբ գրգռեցին շուտ մայեցիան: Հանին վարեցին նորա զպահանջն Հաւանցեաց ի քաղաքէն Խուրիացւոց, եւ հարին զտարմիզ նաւացն նոցա յորժամ կամէինն մասնել ի նաւահանգիստն Թարանտոնի: Եւն եհառ անդր հրեշտակութեամբ Պոթմուսմոս ծերանի եւ պատուական՝ որ երկոցս բրեւաշին կացեալ էր, եւ խնդրէր ի նոցանէ հասաւցումն. ժողովուրդն կուտեալ քրքշէր ընդ խեցրեկ յաւաքէն լեզուն նալա, եւ մի ոմն յտխտիէն աղտեղէր զվերադիւն ի թիկանց կուտէ, ընդ որ բարձրանայր յամենայն կողմանց բարբառ ծաղուն: Եւ եւնեցաւ ի նոցանէ ծերանմէն տալով թէ միայն պիւն Թարանտացւոցն լուանայ զքիծն:

Եւ այց հայեցեալ Թարանտացւոց ընդ անձանց տկարութիւն՝ կոչեցին զՊիւռոս զարքայ Եպիրացւոց զհմուտն պատերազմի եւ զքանկացող աշխարհագրութեան՝ որ զՂրկեսանդրոս զԿեծն ունէր իւր քաջութեան օրինակ: Եւ այց Պիւռոս յաշխարհն Խաղաղացւոց 25,000 վարժ զօրոք եւ 20 փղօք: Եւ այց զի չեւ էին տեսեալ փիղս Հաւանցեցիք եւ երկաւոր նոցա՝ ի պապտութիւն մասնեցան յերկուս ճակատո՝ մի առ Պանդոստաւ զՂիրիս գետով (280), եւ յետս կացին աղօքն հնազանդեալք Հաւանցեաց, եւ մեւս՝ առ Եսիւզեաւ (279): Եւ այց այնչափ բազումն անկան ի զօրաւն Պիւռոս մինչեւ քանի տեսնէին յողմեմք մեւս եւս սցալիս յողմութիւն՝ ջնջեմք ի սարս:

Եւս երկուց եւս ճակատաց տալէր Պիւռոս հրեշտակութեամբ զՄինէաս ճարտարախօս զաշակերա Վեմութենեայ առ ծերակոյտն զի դաշինք հաշտութեան ընկեցին. յօժալէր իմն զառաջինն ծերակոյտն առնալ յանձն՝ քանզի 5 մընօք եւեթ հեռի էր Պիւռոս ի սարսայացն Հաւանց, բայց թեւադրութեամբ Եդաթիսի Աղաւղեայ կուրի՝ որ էր մի ի սինկլեւսիկոսացն, տալքեցաւ երկիցս եւս պատուաւորութիւն չէ մարթ դաշանց հաշտութեան ընեղ՝ մինչ չեւ մեկնեալ նորա յաշխարհէն Խաղաղացւոց: Օտարմացեալ էր Պիւռոս ընդ խնտաութիւն ծերակոյտին (զգրմէ Մինէաս տալք թէ իրեւ ժողով Թադաւորաց տեւի գնտա) եւ ընդ իրաւատէր միտս եւ ընդ անպաճոյճ կեանս զգալարացն նոցա՝ Փարթիկոսի (որ զաշակեացն Պիւռոսի թէ յմիշին նորա խաւանաց գեղել զնա վարձուք) եւ Ասարիոսի Պանտաւոսի եւ ընդ քաջութիւն լեզեանացն նոցա:

Վիմք դեռ ի տարակուսի էր թէ գառնացէ տղեւք յետս, եթէ մատուցէ զպատերազմն յառաջ, հետանէր ի գեղ հրաւեր Աիկիդիացւոցն որ կոչէին զնա յաջնահանութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Ապրեդոնացւոց: Իողոյր պահապանս ի Թարանտոն եւ նաւաբեկեալ հաճանիք ի Յիկիդիոս. անդ վճարեաց բազում ինչ յողմութիւն, բայց չէր ինչ այն մնացուն (278—276). գործաւ

նա պարեն՝ յատաղիս ասէպ աղաչեալ ի Թարանտացւոյ անտի որ ի նեղ մեծ անկեալ էին: Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա զկուրծիս յանաւատոս: Հարկանէք սա զՊիւռոս առ Մալեւին տեաւ (որ յայնմ հետէ ի նեւեւեման անուանեցաւ) մեծաւ յազութեամբ: Թողոյր անդէն Պիւռոս զքանակն հանդերձ փղզոն եւ ծեպէր փութանակի մեկնել յատաղիայ (275): Գտեալ էր Հռոմայեցւոյ հնարս իրարոցանելոյ զփիզսն եւ նորօք խառնակելոյ զգօրն, ձգելով ի վերայ նոցա զնդակս ի կարոյ եւ ի ձիւթոյ: Իանաին (Յունաց եղեւ օրինակ՝ ուսանելոյ Հռոմայեցւոյ թէ որպէս պարտ իցէ բանակ հարկանել օրինօք, որպէս եւ առհասարակ խփ ի օրտախաղման տաս ընդ Պիւռոսոյ՝ ուսան բազում ինչ պատեաւս պատերազմական: Աուրիս յանաւատոս երեսն ձաղաւնօք ի Հռոմ չորիւք փղզոն:

(Յետ երկոց ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Երզնաբէ, եւ Թարանտոն եղեւ հարկատու Հռոմայեցւոյ, եւ առաւ ի նմանէ տորմիզ նաւաց նորա: (Յետ նոցա նաւաճեցան վաղվաղակի Եպուսիացիք եւ Իրաւաւիացիք: վերջին ի քաղաքաց համերէն Ստորին Քաաղիայ՝ որ ի նոցանէ առաւ, էր Հռեգիոն՝ յոր անկեալ էր ընդէն մի ի Ասմարանիացւոյ եւ գրաւեալ կարեալ արն 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արու: Օչարդք ձաղանացն վասն տարանապահան յաղթութեանն՝ էին սպասք մեծագինք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս գործածք Դարաորաց սկիլք եւ պրծաթիք եւ յոյն գեղիք տեղեակք գպրութեան: (Սարծաթոյ անտի աւարին հասան տառջին պրծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոյ, եւ ի նաւաց անտի յունական գաղթականութեանցն մեծացաւ ծովային շահավաճաւ նոցա, եւ արկաւ հինն աղնաւազոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ առանձինն տեպհական մատենադրութեան Հռոմայեցւոյ: Սկան զգուշադոյն առնելոյ զիշխանութիւն իւրեանց յամենայն կողմանն իտաղիայ՝ առաքելին Հռոմայեցիք ի քաղաքան դատարիացեալս գաղթականութիւնս ընդ որովք հպատակեալ ինն էին այլքն ի բնակչաց, եւ տուեալ ընէր այնպիսի գաղթականութեանց երրորդ մասն քաղաքին՝ իրրեւ ի տապաւած ժառանգութեան:

Եւ յա էր ժամանակ գերիցիկ քան զամենայն ժամանակս ընկերհաշտութեանն: Խաղաղոյն իմն էր առաքելութիւնն, բարձր խառարարոյք, կեանք անգաճցի՞ք, մերժէին խորշէին յնչաւեալութենէ եւ ի զեղխութենէ: Աուրիս յանաւատոս եւ Փարթիկիս այնպէս աղքատ մեռան որպէս երբեմն Երիտփրէս, մինչեւ ի հասարակաց ծախուց ընել գաւերաց նոցա առն, եւ վասն զիտհասութեան մեծին Փարթիսի Մաքսիմաթ՝ ետուն հանգանակս բարեկամք նորա: Եւսաքիւնութիւն եւ աղնաւաղանութիւն ոգւոյ միայն հանէր զոք յիշխանութիւն եւ ի պատիւ:

կեցիք ինտիկէք նորա ամբարտաւանութեամբ գրգռեցին զՀոռմայեցիսն: Հանին վարեցին նորա զգահանին Հոռմայեցւոց ի քաղաքէն Թաւրիացւոց, եւ հարին զտարմիզ նաւայն նոցա յորժամ կամէին մտանել ի նաւահանգիստն Զարանտոնի: Եւն եւ հասանք հրեշտակութեամբ: Պոսթումիտ ծերունի եւ պատուական՝ որ երկոցս բռնաշին կացեալ էր, եւ խնդրէր ի նոցանէ հասուցումն ժողովուրդն կուտեալ քրքըէր ընդ խեցրեկ յանարէն լեզուն նաւա, եւ մի մին յանրոխէն ազատէր զվերաբիւն ի Թիֆլիսի կուտ, ընդ որ բարձրանայր յամենայն կողմանց բարգառ ծաղուն: Մեկ ննջաւ ի նոցանէ ծերունին տանով Թէ միայն աբիւն Զարանտացւոցն լուանայ զքիծն:

Եւայց հայեցեալ Զարանտացւոց ընդ անձանց տկարութիւն կոչեցին զՊեռոս զարքայ Եւրիացւոց զհմուտն պատերազմի եւ զքանկացող աշխարհապալութեան՝ որ զԵրեքսանդրոս զԴ'նժն անէր իւր քաջութեան օրինակ: Եւայց Պեռոս յաշխարհն Խաղիացւոց 25,000 վարժ զարօք եւ 20 փղօք: Եւայց զի չեւ էին տեսեալ փրկ Հոռմայեցիք եւ երկապք նոցա՝ ի պատուութիւն մտանեցան յերկուս նահատմի առ Պանդոսեա զԵրիտ գետով (280), եւ յետ կացին ազգքն հնազանդեալք Հոռմայեցւոց, եւ մեւա՝ առ Եսիւ գետ (279): Եւայց այնչափ բազումք անկան ի զորաւէն Պեռոս մինչեւ ասել անա՛նք Թէ յաղթեմք մեւա եւա այսպիսի յաղթութիւն: Զնշեմք ի սպառ:

Յետ երկուց եւա նահատուց առաքէր Պեռոս հրեշտակութեամբ զԱինկաս ճարտագրախօս զաշտկերա Պաննաթենեայ ա ծերակոյտն զԵրաշինք հաշտութեան լինիցին: յօժարէր իմն զառաջինն ծերակոյտն առնալ յանձն՝ քանզի Կ մզնորք եւեթ հեթ էր Պեռոս ի սրբապացն Հոռմայ, բայց Թեւադրութեամբ Եւրպիոսի Աղաւղեայ կուրծ՝ որ էր մի ի ամեկընտրիտացն, առաքեցաւ երկիցս եւա պատուականի Թէ չէ մարթ դաշանց հաշտութեան լինել՝ մինչ չեւ մեկնեալ նորա յաշխարհէն Խաղիացւոց: Օտրմայեալ էր Պեռոս ընդ խնայութիւն ծերակուտին (զորմէ Աինկաս ասէր Թէ իրրեւ ժողով Թաքաւորաց տեսի զնաւա) եւ ընդ իրաւասէր միտս եւ ընդ անպանոյն փեռնա զգալարացն նոցա՝ փարկիլոսի (որ զաշտկեացն Պեռոսի Թէ քովչին նորա խաւանայ գեղել զնա վարձուք) եւ Աուրիոսի Պաննատոսի եւ ընդ քաջութիւն լեզեանացն նոցա:

Աինչ դեւ ի տարակուսի էր Թէ գառնացցէ ազգեւք յետ: Եթէ մատուցէ զպատերազմն յառաջ, հասանէր ի գէղ հրաւեր Աիկիդեացւոցն որ կոչէին զնա յօգնականութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Աարքեդոնացւոց: Ինողոյր պահապանս ի Զարանտն եւ նաւաբիւնալ հաճանիր ի Աիկիդեա: անդ վնարեաց բազում ինչ յաղթութիւն, բայց չէր ինչ այն մնացուն (278—276): Գարնա

նա այսին՝ յատուկա ասեալ աղաչեալ ի Քարանդացւոց անտի որ ի նեղ մեծ անկեալ էին: Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա զԱւրիխոս Դեմաստոս: Հարկանէր սա զՊիւռոս առ Մալեւեն տեաւ (որ յայնմ հետէ Լենեւենուն անուանեցաւ) մեծաւ յազթութեամբ: Թողցր անդէն Պիւռոս զբանաքն հանդերձ փղզոն եւ ծեպէր փութանալի մեկնել յատուկայ (275): Գտեալ էր Հռոմայեցւոց հնարա խրատեցանելոյ զփիղսն եւ նորօր խառնակելոյ զգօրն, ձգելով ի վերայ նոցա զնդափս ի կարոյ եւ ի ձիւթոյ: Բանաքն (Յունաց եղեւ օրինակ՝ ուսանելոյ Հռոմայեցւոց թէ որպէս պարս իցէ բանակ հարկանել օրինօր, որպէս եւ առհասարակ թափ ի օրտերաղմուտս տաս ընդ Պիւռոսայ՝ ուսան բազում ինչ արուեստս պատերազմական: Աւրիխոս Դեմաստոս եմուս ձաղաչնօք ի Հռոմ շորխօք փղզոն:

(Յետ երկոց ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Երզնաբե, եւ Քարանդուն եղեւ հարկատու Հռոմայեցւոց, եւ առաւ ի նմանէ ասորմիդ նաւաց նորա: Յետ նոցա նաւաճեցան վաղվաղակի Եպուղեացիք եւ Բրուտաթացիք: Վերջին ի քաղաքաց համօրէն Ստորին Ֆատաղիայ՝ որ ի նոցանէ առաւ, էր Հեգիոն՝ յոր անկեալ էր լեզէսն մի ի Կաճկանիացւոց եւ գրաւեալ կարեալ ամս 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արու: Ոչարդք ձաղանացն վասն ասորանապէս յաղթութեանն՝ էին սպառք մեծագինք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս գործածք նարտաբաց ասկիք եւ պրծաթիք եւ յոյն գեղիք տեղեակք զպրութեան: (Յարծաթոյ անտի աւարին հասան առաջին արծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոց, եւ ի նաւաց անտի յունական զաղթականութեանցն մեծացաւ ծովային շահափաճութեաց, եւ արկաւ հիմն աղնաւազոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ առանձինն տեպհական մատենագրութեան Հռոմայեցւոց: Սկսան զգաւաւորոյն ասանելոյ զճիւղանութիւն իւրեանց յամենայն կարգանան խառնիայ՝ առաջէին Հռոմայեցիք ի քաղաքան զատարկացեալս զաղթականութիւնս ընդ որովք հպատակեալ ինն էին այլքն ի բնակեաց, եւ տուեալ լինէր այնպիսի զաղթականութեանց երրորդ մասն քաղաքին՝ իբրեւ ի ստացուած ժառանգութեան:

Եւ յետ ժամանակի գեղեցիկ քան զամենայն ժամանակս ընկերհաշտութեանն: Խաղաղաբոյն ինն էր առաքինութիւնն, բարք խառաբարոյք, կեանք սնդաւնցիք, մերժէին խորշէին ջնջաւետութենէ եւ ի զեղխութենէ: Աւրիխոս Դեմաստոս եւ Փարթիկոս այնպէս աղքատ մեզան որպէս երբեմն Երիսափղէս, մինչեւ ի հասարակաց ծախուց լինել զստերաց նոցա առն, եւ վասն զխոհանութեան մեծին Փարթոսի Մաքսիմուսի՝ ետուն հանգանակս բարեկամք նորա: Եւ առաքինութիւն եւ աղնաւաղանութիւն որւոյ միայն հանէր զգր յիշանութիւն եւ ի պատիւ:

Հաւանութեան իմն թուի թէ յայնմ հետէ դառնային Հռոմայեցիք ի վերնակողմանսն Խաղիայ տալ անդ պատերազմ, քան զի տակաւին անդէն չէին նուաճեալ Վաղիացիքն, թէպէտ եւ բազում անգամ պատերազմաւ ի նեղ անկան (284—280), սակայն այլ իմն աւերազոյն երեւելի պատերազմ տառջի ընծայեցաւ նա, այս ինքն ընդ Սարքեղոնացւոց պատերազմն: — Այն սակահարկ է նախ զիրս Սարքեղոնացւոցն եւ Արկիղեացւոց տեսանել:

345

Վիդոյ կին Արքեայ Տիւրացւոց Թագաւորի, որպէս պատմութիւնն ունի, փախուցեալ յերեսաց անազորոյն եղբօրն իւրոյ Պիւմազիոնի որ սպան իսկ զայր նորա, եկն յԱփրիկէ առեալ ընդ իր զգանձաւ եւ զհաւատարիմն, եւ մօտ ի տեղին ուր այժմ Տունիկայ՝ շինեաց դաստակերտ զՎիւրաա (880), եւ տակաւ անցեալ շուրջանակի դաստակերտն եկաց Սարքեղոն որոյ երկու իմն նաւահանգիստք էին՝ մի վասն վաճառաշահ նաւաց եւ մեւան՝ վասն պատերազմիկ նաւացն, զոր եւ 440 յոնիացի ափնք շուրջանակի զարդարէին: Բնակիչք քաղաքին Պիւնացիք կամ Պանիացիք եւ կոչին ի Հռոմայեցւոց:

Օւնխուլ անեաց եւ մեծացաւ քաղաքն վաճառականութեամբ եւ բովուրդն զորս հասանէին ի Սպանիա, եւ եղև վաղվաղակի նշանաւոր. ընդարձակեաց զսահմանս իւր հնազանդեալ զընտի ցեղս կողմանցն այնոցիկ իրրեւ հարկատուս, սակեաց կապեաց յիւր դաշնաւորութիւն զայլ փիւնիկեցի գաղթականութիւնոն որ կային ի հիւսիսային ծովեզերս Ափրիկեաց աշխարհին՝ զՍլաւիկա, զՀիպպոյ, զԼեպտիս եւ զայլն, եւ յետ ուրեմն տարածեցան սահմանք նորա ի սարաւանդէ անտի Սաղրէ մինչեւ ցՍիւրենէ: Ասմէին այնուհետեւ գրաւել եւ զարեւմտան կղզիսն, եւ առին իսկ ի բուռն զԼաղէարեանսն, զՍարդինիա եւ զՍորաբիա. իսկ զԱրկիղիա միով մատամբ եւեթ. առին նորա եւ զԱնարեան կղզիսն եւ զՄագէէրա եւ կալան զման մի Սպանիացւոց աշխարհին:

Օայս ամենայն աշխարհակալութիւնս հանէին ի զլուի (յամ 550 — 480) բազմամբոխ նաւամարտիկ նաւուք եւ հաջուտ զորք զոր վարձէին յազգաց մեծի իրիք մասին Աւրոպայ (ի Վաղիացւոց, յԻրերիացւոց, ի Վիգուրիացւոց): — Մինչեւ յայնկոյս իսկ որ ձանացն Հերակղի նաւարկէին Սարքեղոնացիք, մինչեւ ցՍանշ սարաւանդան եւ ցկղզիսն Բրիտանացւոց, եւ էին նոցա բովք բազումք եւ տուրեւտա վաճառաց եւ գաղթականք:

Իսկ օրինակ առաջնորդութեանն՝ յեա բառնալոյ զպատիւ թագաւորութեանն որ տակաւ ինչ ժամանակ միայն ձգեցաւ, ազնաւ

կանայ պետութիւն էր. ընտրէին ի մեծաւան թահմից երկուս
գործակար իրրեւ վերագոյնս իշխանութեամբ քան զամենեւին,
որ Սոփեաքն կոչէին. առնթեր նոցա եւ ծերակցոս մի, եւ ի ծե-
րակուտէ անտի ընտրանաւ. կայր ժողով ինչ ծերոց, ընդ իշխա-
նութեամբ ժողովոյ ծերոցն կային զօրավարն: Օ իշխանան ընտրէր
ժողովաւորն եւ էր կցորդ օրէնսդրութեանն: Անոց ընտրեցան
կացին 100 արքն վասն առնլոյ զառաջս առաւել իշխանութեան
ազնուականացն, բայց եւ նոքա եւս զեղծան: — Ըյս իսկ է պատ-
կեր մեծագոր քաղաքին Ապրեհոնացւոց մինչեւ ցպատերազմանն
զոր ընդ Սիրակուսացւոց սկսան մղել (յամի իրրեւ 480):

346

Ի միջոյ բազմամբոյ (Յունաց գաղթականութեանցն քաղաքաց
որ ի Ալիկիդէա էին՝ երեւելի եւ փառաւոր քան զամենեւին եղին
Սիրակուսք քաղաք երկնաւահանգստեան հանգոյն Ապրնթոսի՝ որոց
գաղթականութիւնն իսկ էր. եւ ամենայն իսկ համօրէն պատմու-
թիւն կողոյն այնորիկ զՍիրակուսացւոց պատմութենէ կայ կա-
խեալ: (Յառաջնումն ազատ ինչ տէրութիւն էր ընդ ազնուակա-
նաց իշխանութեամբ (785 — 484): Անոց եհաս իշխանութեան
Վեղոն (484) եւ եղել երախտաւոր քաղաքին, տուեալ պատերազմ
ընդ Ապրեհոնացւոց՝ յորժամ սկսան նոքա զառաջինն նուաճել
զամենայն Ալիկիդէա, եւ կանգնէր յաղթութիւն ի վերայ Ապր-
եհոնացւոցն առ Հիմերաւ (480): Օնա պայազատէր եղբայր
նորա (Յերոն Ը. (477) որ ընգարձակեաց զսահմանս Սիրակուսա-
ցւոցն եւ ունէր յարքունիս իւրում ժողովեալ զերեւելի երեւելի
բանաստեղծս (Յունաց աշխարհին (զՊինդար, Ղյպրիւղոս, զԱմու-
նիդէս եւ զայլս). եւ զ(Յերոն յաջորդէր եղբայրն Խորասիրուղոս
(467): Խորասիրուղոս վաղ ուրեմն (յամի 466) իրրեւ բռնաւոր
մերժեցաւ, եւ մոլծաւ ընկերահաշտեաց առաջնորդութեանն
պայսնան (466 — 405): Այսոմ ժամանակի ամբարձան Սիրակու-
սացիք ի ծագ զօրութեան եւ մեծութեան, մանաւանդ յորժամ
զԷդրիգենա հնազանդեցին (446) եւ յաղթեցին մեծի արշաւանի
Էթենացւոցն (415 — 413):

Բայց յեւ այնորիկ աջող համարեցան Ապրեհոնացիք միւս-
անգամ ապլ պատերազմ ընդ Սիրակուսացւոց (յամի 410), եւ
յաջողէր եւս Ապրեհոնացւոցն. ուստի եւ բազում խռովութիւնք
անդէն ի ներքս ի Սիրակուսացւոց քաղաքին լինէին, որովք եզիւ
մուտ բռնաւորն Վիոնիսոս Ը. բարձրագոյն իշխանութեանն
հասանելոյ (405): Ընդէն ի նմին ժամանակի եւ յետոյ եւս
յորժամ միւսանգամ սկսաւ պատերազմն (396), վասն ժանտին
միայն որ ի զօրս Ապրեհոնացւոցն անկաւ՝ տալեցաւ քաղաքն

Սիրակուսացւոց: Ապա ուրեմն յորժամ եզեն գաղթեալ խաղաղութեան ի միջի՝ պահեցին երկրքին կողմանքն որ ինչ գրաւեալ ունէին, եւ Վիտիստո Ռ. յաջորդէր իշխանութեանն (368): Ըստ ջանայր Վիտն խնամի նորա ուղղել զնա ի գեղեւթենէն եւ յառաջորդութենէն ի ձեռն Պղատանի, բայց զուր եւ ընդ վայր. յայն սակս խռովութիւն եւ անիշխանութիւն գտանէր մնալ ի Սիրակուսս, եւ այնպէս մծալ իմն յառնուլ ընէր ամենայն Սիկիլիա ի Վարքեդոնացւոցն (360 — 354): Բայց խնդրեցին Սիրակուսացիք թիկունս օգնականութեան ի Աորինթացւոց. առաքեցաւ Տիմոդեոն նաւատորմող նաւուք, եւ մերժեալ զՎիտիստո եւ հարեալ զՎարքեդոնացիսն առ Արիմիստո գետով ի կրկին սարկութենէ ապրեցոյց զքաղաքն Սիրակուսացւոց, եւ յօրինէր միւսանգամ զպայսման ընկերահաշտեաց առաջնորդութեանն (345 — 340):

Բայց ապա ուրեմն յաջորդէր Ըգաթոկիդեայ որ բրուան լեալ էր՝ առնուլ զքարճրագոյն իշխանութիւնն ի բուռն օգնականութեամբ Աարքեդոնացւոց եւ պահել եւս (317 — 289): Ըյլ թշնամացեալ նորա ընդ նոսա՝ իբրեւ ի նեղ անկեալ պաշարեցաւ ի քաղաքին Սիրակուսացւոց՝ անց սակաւ զօրու յԸփրիկէ. ետ նա ահագին մարտ պատերազմի ընդ Աարքեդոնացւոց եւ արար յաղթութիւնս մեծամեծս, բայց վախճան պատերազմին օգուտ Աարքեդոնացւոցն եղեւ (311 — 306): Այն ապամեանն Ըգաթոկիդեայ խռովութիւնք եւ գժտութիւնք ի Սիկիլիա գրգռէին. զայն հասանէին Աարքեդոնացիք առաջի քաղաքին Սիրակուսացւոց: Այնժամ կոչեցին Սիրակուսացիք Վիւռոս ի թիկունս օգնականութեան. պաշարեաց Վիւռոս զՍիկիլիան եւ կազմէր պատրաստէր անցանել յԸփրիկէ. բայց քանզի զամենայն իսկ կողմն Սիկիլիացւոց գրաւել ունել խորհէր Վիւռոս՝ յայն սակս ատելի եղեւ: Առնացն Սիկիլիացւոց որք եւ օտիպեցին զնա մեկնել անտի ի քաց (278 — 276):

Բայց սակայն յետ նորա մեկնելոյ միւսանգամ սկսան խռովութիւնքն, քանզի Մամերտացիք՝ որ էին փարճկան զօրականք Աամպանիացւոց, յետ ունելոյ բռնութեամբ զղղեալն Մեռամայ՝ կոտորելով զամենայն արու քաղաքին, օփռէին ապառապ ընդ ամենայն Սիկիլիա: Այն սակս ընտրեցին Սիրակուսացիք զԱերոն Ռ. ի զաւակէն Վեդոնի ի զօրավարութիւն (275) եւ ի թաղաւորութիւն (270): Սա խաղաց ի վերայ Մամերտացւոցն եւ հար զնոսա եւ պաշարեաց զնոսա ի քաղաքին Մեռամայ: Բայց Աարքեդոնացիք քանզի ոչ կամէին թէ զօրացին Սիրակուսացիք, հասին կալան պատրանօք զղղեալն Մեռամայ: Այնժամ եւ Մամերտացիք զիմեցին առ Հառմայեցիսն, որով առ սկիզբն պատերազմն Պաւնիկեան:

Թուգիտ եւ յայնժամ խաղաղութիւն էր Հռոմացիաց ընդ Վարքեղոնացւոց, եւ լինալ եւս էին ի մէջ զաշխարհ փոփոխականութեան (509) եւ նիգականից բարեկամութեան հակառակ Պիւսեայ (275), այլ նախանձն օր ընդ միմեանս էր եւ ցանկութիւն աշխարհափառութեան՝ սասարացւոցանէր իմն վնասա վաղ-վաղակի ի միմեանց, եւ գոյզն ինչ պնտնաւք պիտայ էին անկանելոյ երկացունց ընդ միմեանս ծանր պատերազմաւ, եւ յայնժամ եւեթ մարթ էր վախճան պատերազմացն լինել յորժամ մի կողմն ի կողմանցն լինէր աստիաջինջ ։

Ազգազակի գաւան բարաւքն ։ Վանդի իրեւ հասանէին ի Հռոմ պաղատանք Մամբրոսացւոցն՝ ետուն վաղվաղակի խռատան հրեշտակացն ։ Բայց ամաչէր իմն ծերակցան վրան պնդիսի յա-փրջափաղ մարդկանն օգնականութեան՝ տալ ժծիւ, յայն սակաւածաւ խնդիրն առաջի ժողովրդեանն եւ առ տայր զհաստատութիւնն ։ Ընցուցանէր այնուհետեւ Լպպիոս Սիլուդիոս հիւպատոս հռոմացիցի ընդ կիրճ ծովան ի վերայ տախտակաց վարկապազն ի միմեանս կցելոյ, հարկանէր զՎարքեղոնացիան եւ զՍիրակիսա-ցիս, եւ թողեալ պահապանս ի Մեասանս՝ գնտնայր ի աւարտս ի Հռոմ (264) ։ Ըյայէս սկիզբն լինէր առաջնոյ Պունիական պա-տերազմն (264 — 241) ։

Ի յաջորդ ամսն օգնականութիւն դաեալ Հռոմացիաց ի (Յերո-նեայ (քանդի հնազանդեաց առ եւ եղեւ դաշնաւոր Հռոմացիաց) հանին ի Կայսերղոնացւոց զվարան զոր ի Սկիթիացւոց աշխարհին ունէին (263 — 261) ։ Լպա շինեցին նոքա տորմիղ նաւաց առեալ օրինակ ի նաւէն Վարքեղոնացւոց զոր միրիկն ածեալ էր յեզերանա-ցա, եւ յաղթեցին ի նաւափնարտիկ կռուին առ Միդիզ զօրավարու-թեամբ հիւպատին Վաւիլեայ օր կացաւոր իմն կամեջօք լմբանեալ զնաւս թշնամեացն կռուէր ընդ նոսա (260) ։ Պզնծի ցուռէք նաւ-ացն առելոյ եղին ի զալոյ ձաղանաց Իուսիդեայ, եւ կանգնեաց նմա ժողովուրդն սիւն մարմարեայ զարդարեալ նոքօք ։ Իրրեւ երկրորդ անգամ յաղթեաց ի նաւամարտիկ կռուի Լատիոլոս Հռեգուղոս հիւպատ (257)՝ բացաւ առաջի նորա ճանապարհ ժաանելոյ յաշ-խարհն Լիբիիցւոց ։ (Յառաջնաւմն՝ յաղթութեամբ դիմեալ եր-թայր յառաջ Հռեգուղոս, մօտ հադանէր ի դրունս քաղաքին Վարքեղոնացւոց ։ առաքեցին սորա խնդրել խաղաղութիւն, բայց քանդի խստազոյն յոյժ էին պրոյմնքն Հռեգուղեայ՝ յայն սակա պատրաստեցան աալ ընդ նմա ճակատ ։ կացուցին զօրավար Մաւն-թիպպոս սարափացի՝ որ հասեալ էր անդր վարձկան զօրօք ։ Սա՝ 100 փղօքն եւ նաւթիկացի հեծեալաօրօքն հար առ Թաւիսիսաւ

զՀռոմայեցիսն, 2000 միայն տարեցաւ ի նոցանէ, 500 այր հաւ դերձ Հռեգուղեաւ եղեն ձերբակալ (255): Մեւս եւս զօր հաւ տեալ նոյնպէս չկարաց ունել զգէժ Վարքեղոնացւոցն, եւ ի դաւ նալ նոցա այսրէն ի Սիկիդիա՝ յ360 նաւաց անտի հաղիւ հաղ թէ 80 նաւք մնացին, եւ Մեսսանա միայն էր ի ձեռս նոցա:

Ըյսպէս միւսանգամ ընէր յերկոցունց կողմանց հասարակաւ կշիռ կշիռ, եւ տեւէր մեծաւ գոռնութեամբ պատերազմն (255): Սակայն Հռոմայեցիք յեա ջնջելոյ նաւաց իւրեանց՝ զամբ բազում խորշին ի նաւական պատերազմէ, եւ ի ճակատ առ ճակատ կռուելոյ ի ցամաքի առ երկիւղի փղացն. բայց յետոյ Մեանդղոս յարձակեալ ի Պանորմոսէ՝ յաղթեաց Ըսդրութազայ եւ հան ի նմանէ զփիղսն ամենայն: Ըյնուհետեւ կռուէին միշտ երկարին կողմանքն գրաւել զարեւելեան ծագո Սիկիդիայ՝ այս ինքն զ ի իրէսն եւ զՎրեպանոն, որոց պաշտպանէր Ըմիդկար Լարկաս զօրավար Վարքեղոնացւոց (յամէ 247): Սամեցան Վարքեղոնացիք զի խաղաղութիւն ընիցի, եւ առաքեցին վասն նորին իրաց զՀռեգուղոս ի Հռոմ. բայց նա եցոյց Հռոմայեցւոցն թէ մնասակար է Հռոմայեցւոց այն խաղաղութիւն. եւ յորժամ դարձաւ Հռեգուղոս ըստ խոստմանն՝ սպանին զնա Վարքեղոնացիք տանջանօք վասն խրատուն նորա (250): Իբրեւ տակաւին դեգեւէր յերկոցունց կողմանց յաղթութիւնն եւ նաւք Վարքեղոնացւոցն սփռէին ստէպ առաքտակ ի Ստորին Իտալիա՝ յօրինեցին Հռոմայեցիք մեւս եւս առ միզ նաւաց ի արոց ոմանց ոմանց եւ ի գանձուց մեհենիցն՝ նաւս 200 (յամի 242). սորօք եհար՝ ղուտաւորոս Ստատուղիոս հիւպատ զնաւս Վարքեղոնացւոցն առ Եդատեան կղզւովք, զմասն մի նոցա ծախ տեալ ընկղմէր ի խորան, եւ զմասն մի գրաւեալ առնոյր (241): Հաննոյ զօրավար նաւացն հասանէր փախտեալ ի Վարքեղոն եւ դատապարտեալ մեռանէր. իսկ առ Ըմիդկար ի Սիկիդիա առաքեն հրամանս Վարքեղոնացիքն՝ առնել դաշինս խաղաղութեան:

Խոստացան Վարքեղոնացիք թողուլ ամենեւին զՍիկիդիա, տալ յեա զգերին եւ հասուցանել վասն ծախուց պատերազմն 2200 տաղանդ՝ ի ժամանակի տասն ամաց, բայց առժամայն հազարս վաղվազակի: Իսկ Սիկիդիա բաժանեցաւ ի մէջ Հռոմայեցւոցն եւ Սիրակուսացւոց եւ այնպէս անկառ ընդ բարձրագոյն իշխանութեամբն Հռոմայեցւոց. եւ եղեւ Սիկիդիա առաջին նահանգ՝ տէրութեանն Հռոմայեցւոց (238):

Ըյսպէս ելին Հռոմայեցիքն յանձնադատանք ի պատերազմն անտի նախանձորդին իւրեանց, եւ պատրաստէին զանձինս յոյլ եւս

Ճակատաւ ընդդէմ նորա: Վանդի իրրեւ այն ինչ գաւնդն վարձկան տապաւանեցաւ ի Սարգիսիա՝ անդէն Աարքեղան կազմեաց պատարասեաց տարմիզ նաւաց երթալ նուաճել զկղզին: յայնժամ տապանալ սկսան Հռոմայեցիք, բայց հրաժարեալ Աարքեղանացւոց ի կղզւոյ անտի եւ տալով 1200 տաղանդ՝ հազիւ խափանեցին զպատերազմն (237): Նոյնպէս եւ զԱրսիկա առին Հռոմայեցիք անդէն ի ժամանակի խաղաղութեանն (238) մոռացեալ զպատիւ իւրեանց, եւ կղզիքն երկրքին եղեն նահանգք Հռոմայեցւոցն եւ կացին անդէն Պրետորք:

Պահանջէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի Նիւրիկեցւոց (ի Պաղմասիա) որ գնէին տապաւանի ի ծովու, զի դադարեցեն ի գործոյ անտի, բայց Նիւրիկեցիք կոտորեցին զհրեշտակն եւ նուա եւս ի նաւացն Հռոմայեցւոց ըմբռնեալ ունէին: Եւ այն լինէր պատճառք զրգուելոյ պատերազմի սոցա ընդ նոսա, մինչեւ վաթարեալ խոնարհէին Նիւրիկեցիք (230), եւ գրաւեալ կալան Հռոմայեցիք զքաղաքսն զԱլպիդամնոս (Պիւսարիան) եւ զԱրտոնիա: Եւ յնուհետեւ Հռոմայեցիք երեւեցան իրրեւ ազատիչք աշխարհին (Յաւնաց եւ ընկալան իրաւունս գրելոյ քաղաքացիս Աթենացւոց եւ մտանելոյ ի խաղան հասարակաց):

Իսկ Պաղիացիք եւ յետ Բրեննոյ տրշաւանին ստեպ գնէին տապաւանի ի սահմանս Հռոմայեցւոց, եւ բազում անգամ վարձկանութեամբ ծառայէին թշնամեաց Հռոմայեցւոցն: Բայց իրրեւ միւսանգամ գիմեցին Պաղիացիք որ յայնկոյս Ալպից լեռանցն էին՝ բարդեցաւ ահագին վեցամեայ պատերազմն, եւ յետ երկուց մեծամեծ յաղթութեանց Հռոմայեցւոցն՝ նուաճեցաւ վերնակազմն Իտալիայ (226—220), եւ եղև նահանգ անուանեալ՝ Պաղիա յայնկոյս Ալպից: Եւ առաքեցան անդր զինուորական գազլթակաւ նախիւնք (Պղակենտիոս, Ալեմոնա եւ այլք): Մինչ զի ամենայն իսկ համօրէն Իտալիա այնուհետեւ Հռոմայեցւոց էր:

Ընդ նոյն ժամանակս Աարքեղանացիք փոխանալ կղզեացն որ ելին ի ձեռաց նոցա՝ կամէին ընդարձակել զսահմանս իւրեանց ի կողմանս Սպանիայ (յամէ 237): Ըմբողկար գրաւեալ կալեալ էր բազում կողմանս, զԼետիս եւ զԼնաս (Աուստալիդուիլի, Աուստիանս), իսկ նորին յաջորդ եւ փեսայ հանձարեղն Ըսդրուբաղ առաւել եւս ընդարձակէր զսահմանսն աշխարհակալութեամբ եւ յօրինէր զԱրն Աարքեղան իրրեւ տեղի զինուց: (Յայն սակա երկնչել եւ խանտալ սկսան Հռոմայեցիք եւ կռէին դաշինս ընդ Աարքեղանացւոց չանցանել ճոցա ընդ Իսերոս (Ալպրոյ) գետ (227), եւ յետ այնորիկ ընդ յունական գազլթականութեանն Սագունտացւոց գնէին դաշինս պաշտպանութեան: Իսկ իրրեւ փոխանալ Ըսդրուբաղայ՝ որ տարածամե վախճանեցաւ, եկն եկաց Լինիբազ 25ամեայ որդի Ըմբողկարայ, զոր ի մանկութեանն ածեալ էր

Հարցն առաջին հարցնի բաժնին՝ երգծել յաւանանական պատ-
թիւն ընդ Հռոմայեցւոց՝ պատճառեալ դժբախտիւն ինչ առ-
մանաց եկն. պաշարեալ զՊաղտնտոն՝ յետ նաւաներոց յամս երկու
զօրոց ցեղս Սպանիացւոցն: Աւեր եւ ընդ վայր յարդորէին զնա
հրեշտակէր Հռոմայեցւոցն ի բաց կալ ի դարձոյն, առաքէր զնա
Լննիրազ առ ծերակոյս Սարգիսեանացւոցն, եւ ինքն այնպէս ի
նեղ զՊաղտնտոնոցիան արկանէր՝ զի առեալ զքաղաքն յաթերա-
դում ամենանն՝ աւեր եւ անապատ կոցուցանէր. զքնակիչն որ
յաւերածոյ անտի տանցն եւ ի բոցոյ ապրեալ էին՝ կոտորէր ի
աւեր սուտերի (219): Այլ զճարեալ էր ամենայն յարժամ հրեշ-
տակէրն Հռոմայեցւոց ծանուցին ի Սարգիսեան թէ պատերազմ է-
տրտէս առ սկիզբն երկրորդ Պանիկեան պատերազմն (218—201):

349

Ի դարձայնի 218 ամին ժողովեալ Լննիրազ զօրս ի Սպա-
նիացւոց եւ յԱփրիկեցւոց՝ զգունդն մի (սպանիացի) թողոյր պա-
հապանա յԱփրիկէ, զգունդն երկրորդ թողոյր ի ձեռն եզօր իւրոց
Եսդրուբաղայ ի Սպանիացւոց աշխարհին, իսկ զգունդն երրորդ՝
իրրեւ 60,000 այր եւ փղակոյս 37 փղաց՝ ինքն առեալ անցանէր
ընդ Իրերոս գետ մտանել ի Վաղիա. բաց իրրեւ ետես թէ խափա-
նան նմա անցանել ընդ հարաւային Վաղիա ընդ Սաղամոս գետ՝
սկսաւ զարշաւանն զայն ընդ Էլպս՝ զհոյակապն եւ զանուանին
ընդ ամենայն ժամանակս (որպէս հաւանութեան թաւի՝ ընդ
ըտանն Մոն Սընի): Հասանէր անցանէր զօրն՝ զանհետ եւ զանցարկ
զձիւնախաղաղ բարձունսն ընդ ապառաժոն եւ ընդ խորանոր՝
առկա պատերազմելով ընդ վայրենի բնակիչս լերանցն Էլպիս:
Քնչեւ յաւուրն 15երորդի հաղիւ կէս զօրացն հասանէր ի Ա Երինն
Խաաղիա: Բնուհետեւ խորհէր Լննիրազ սառաւարացուցանել
զգունդն իւր ի Վաղիացւոց կողմանցն այնոցիկ որք ի բնէ առելա-
թեամբ էին ընդ Հռոմայեցւոց:

Հռոմայեցիք յառաջագոյն առաքեալ էին զերկուսին հիւ-
պատան զօրօք՝ զԱլիպիոն ի Սպանիա, եւ զԱմպրոնիոս մեւս եւս
զնոսա ի Սիկիլիա. իսկ Մանդիոս պրետոր վաղ իսկ կայր ի
Վաղիա յայսկոյս Էլպից երկու լեզէանօք եւ 11,000 դաշնաւորօք:
Եւ իրրեւ լուան թէ Լննիրազ անց ընդ կողմանսն որ անանց
իմն համարեալ էր՝ կոչեցան հիւպապքն ի Ա Երինն Խաաղիա: Հա-
տանէր նմա Ալիպիոն առ Յիկինոս (Ղեւսին) գետով եւ անգէն
ճակատ առեալ ի պարտութիւն մտանէր ի նաւթագոցի հեծելա-
զօրուէն Լննիրաղայ, եւ ինքն իսկ Ալիպիոն խոցէր կարեմէր:
Սետ կռուցն այնորիկ անցին բազումք ի Վաղիացւոցն ի կողմն
Սարգիսեանացւոցն, քանզի ցայժամ հայկին հանդարտիկ ընդ կա-

տարու մե իրացն: Ընդէն հասանէր մեւս ընկերն Սկիւթիանայ՝ Կեմ-
պոնիոս, եւ հակառակ իրատուն Սկիւթիանայ բախէր առ Յերիա
գետով, եւ գրեթէ ջնջէր իսկ զորն հռոմայեցի. ամենայն իսկ հա-
մբէն ազգք կողմանց յայտնոսն Պարսկաց յարեցան յԸնկերաց
անկան ի ձեռս Պարթեդոնացւոց ամենայն ամբարը հռոմայեցւոցն:
Ընկերաց յետ հանգչելոյ ասկառ մի ի Սկիւթացւոց աշխարհին՝
անցանէր մեծաւ դժուարութեամբ ընդ Բագնինեան լեռինոն՝
հասանել ի կողմանս Լատարիացւոց ընդ երկայնութիւն հոգին
Բանոս գետոյ՝ որ յորդեալ զեղեալ էր ի գարնանային ջուրցն
(յորում ժամանակի իսկ ցաւեաց աջոյ ակն նորա եւ կուրացաւ
միով տկամ): Եւ յն հասեալ նորա ի ցամաքագոյն վայրս՝
պատահէր նմա փղամինիոս նոր հիւպատ՝ զոր եւ հրապուրեալ
որդ Ընկերաց ի տեղի ինչ որ ոչ պատեհ էր հակառակորդին
այսպէս ճեպ ի ճեպոյ ճակատեալ փղամինիոս առ Յրասիմեւ
նեան ծովակաւ՝ խորտակեցաւ չոր քան զառաջինն, ինքն իսկ
փղամինիոս յուսահատ լեալ դիմեաց ի մահ. անդ անկաւ 15,000
այր հռոմայեցի ի սուր եւ ի ջուր, եւ 6000 եղեւ ձերբակալ:
Յաւուր ճակատուն այնորիկ եղեւ սասանութիւն երկրի եւ պատա-
ռեցաւ գետինն անդ ուրեմն մօտ, բայց չխնայան պատերազմողքն
վասն կռուոյն սաստկութեան:

350

Հորդեալ էր սցնուհետեւ ճանապարհ առաջի Ընկերացայ
հասանել ի Հռոմ. բայց չանէր նա այնչափ մենքենայս պաշար-
ման մանաւանդ վասն այնպիսի ընդարձակ քաղաքին. նմին իրի ա-
ջող համարեցաւ նախ ընդ արեւելեան ծովեղերսն ընդ միջ մանր
մանր Սարեղացի ազգացն խաղալ յԵպուղեա, զի զպատերազմող
ազգոն Ստարին իտաղիաց հանցէ յապաստամբութիւն: Եստ հասա-
նէր զհետ նորա Փարիոս Մաքսիմոս՝ Սաւակատար (Յապաղեշ) զոր
յետ Յրասիմենեան ճակատուն կացուցին հռոմայեցիք դիկտա-
տոր: Կա այնպէս զգուշութեամբ խորշէր չաալ ճակատ՝ որպէս
Ընկերաց որանէր զրգուէր աալ պատերազմ. բայց երթայր նա
ամենայն ուրեք զհետ Ընկերացայ եւ դիտէր զնա միշտ: Լա ի-
րեւ ի միում նաւագի մուրեցուցին զԸնկերաց առաջնորդք
նորա եւ գտաւ յանկարծ պաշարեալ ի ձորի ուրեք շուրջանակի ի
հռոմայեցւոց, հազիւ հազ սպրէր խորագիտութեամբ. զի անդէն
ի խուսրագգած գիշերի խախ ընդ եղջերս զուարակացն կապեալ
լուցանէր հրով եւ զբաղմամբոխ թափառական երամակոն ի վե-
րայ արձակէր. ի շփոթութեան անդ ինքն Ընկերաց զօրօքն
պրծեալ ելանէր ընդ կիրճն: Ընկերաց յանցանել իւրում
զանդառաւանօքն Փարիոսի խորամանկութեամբ հրամայէր չապա-
կանել զընդոսն. հռոմայեցիք կասկածել սկսան ընդ Փարիոս թէ

գուցէ ի բանի է ընդ Թշնամուդն եւ առաւ մասն մի զօրաց նորոս ի ձեռս Մինաւանայ Ռուփոսի՝ որ Թագեալ այնուհետեւ զերինան յորս միշտն շրջէր Փարխոս՝ անկաւ ի դարանն Աննիրազայ, բայց Փարխոս ի վերայ հասեալ սպրեցուցանէր զնա ի աագնապէն, եւ ի կատարել ամին դնէր ի բաց զիշխանութիւն գիկատարութեանն, եւ ընտրեցան փախանակ նորա երկու հիւպատք՝ Տերենտիոս Առաջն եւ Ամիդիոս Պաւղոս, մին յանդուգն եւ մեծն զանգիտաւ, որ փոխանակաւ առաւր առաւր կային զօրաւոր, Թէպէտ եւ հակառակ էր այսպիսի ընտրութեան Փարխոս։ Տերենտիոս հակառակ խրատուն Ամիդեայ որ զհետ երթայր հետոցն Փարխոսի՝ բախէր փութանակի առ Աաննեօք ընդ Աննիրազայ. անկան ի Հռոմացեաց 40,000 հետեւակք, 2700 հեծեալ, 80 սինկղեաթիկոք հանդերձ Պաւղոսն Ամիդեաւ, մնացեալքն եղեն ձերբակալ. ամենայն Ասորին խաղիւս յարեցաւ յԱննիրազ։ Յետ Աաննեան ճակատուն առաքեաց, ասեն, Աննիրազ ի Աարքեդան երիս ամանս՝ ամիկ օղոյ հանելոց ի բազկաց անկերոցն ասպետաց՝ լնել վկայ յազմութեանն։ Սակայն Համարեցաւ նա ի դէպ տկարացեալ զօրքն անդէն խաղալ ի վերայ Հռոմայ՝ որպէս տային նմա խրատ։

Խառվեցաւ ժողովուրդն Հռոմացեաց. հազիւ հազ հանդարտեցուցին սինկղեաթիկոքն. առաքեցաւ իմաստուն զօրավարն Աղաղիոս Մարկեղոս ի Աանուսիոն 10,000 փախստէիւքն եւ կոչեցաւ յետս Տերենտիոս։ Ընդ առաջ ել նորա ծերակոյտն ամենայն՝ շնորհակալ լնել նմա զի չեղեւ յուսահատ ի փրկութենէ հռոմէական տէրութեանն. եւ ինքեանք եւս՝ յորժամ յետ այսր ճակատու առաքեաց Աննիրազ զի դաշինք խաղաղութեան լնիցին՝ չեսուն թոյլ հրեշտակոցն մտանել ի քաղաք անդր, այլ բացուտ ի բաց տային պատասխանի թէ ոչ լնցի խաղաղութիւն մինչ չեւ մեկնեալ Աննիրազայ ի կողմանց Խաղիւսացոց. եւ այս պնդութիւն եւ հաստատութիւն ապրեցոյց զՀռոմ։

Վրանգի եւ Աննիրազ տկարացեալ էր յայնչափ պատերազմաց եւ ի դնելոյ աստ անդ պահապանս, եւ ի բարեկեցիկ քաղաքի անդ Ասպուացոց յորում ձմերեպն էր՝ մեղկացան Թուլացան բիրտ զօրականքն. եւ մասն մի քաղաքացեաց իւրոց՝ որոց յանձն արարեալ էր ժողովուրդն Աարքեդոնացոց առաքել զօրս ի Թիկունս օգնականութեան՝ չառաքէին, նախանձեալք ընդ Աննիրազ։ Իսկ դաշնաւորութիւնքն զոր կռեաց Աննիրազ ընդ Յերոնիմեայ նորոգ կացելոյ Թագաւորին Աիրակուսացոց Թոռինն Յերանեայ (յամկ 215), եւ ընդ Փիղիպպեայ Բ. արքայի Սակեդոնացոց՝ չեղեն ինչ նմա օգուտ որպէս կարծէին. քանզի Փիղիպպոս զրազեալ իմն էր ի Յունաց աշխարհին եւ Յերոնիմոս անդէն յետ սուկաւ ինչ միոյ սպանանէր։ — Ամին հակառակ Հռոմացեցիք պատրաստեցան մեծաւ ժրութեամբ, եւ անդէն դարնայնի (215) հա-

նեին զօր ի մարտ պատերազմի: Արեւոյ ճակատոյ յաղթէին Հռոմայեցիք՝ առ Նոզա քաղաքաւ զօրաւարութեամբ Մարկելոս (215) եւ առ Բենեւենտաւ (214) զօրաւարութեամբ Սեմպրոնիոսի Գրակքեայ որ կարգեաց ի ճակատ զԷգէսն ծառայիցն խոստացեալ նոցա ընդ այնր ազատութիւն:

Այնուհետեւ սկիզբն առնէին Հռոմայեցիք զքաղաքն ապրտառափեալս կշտամբել. անցեալ Մարկելոս ի Ափիզիա պաշարէր զՍիլիոսիւսացիսն՝ որք գիւտիւքն Ալբիմիդեայ յերկարագոյնս եղէն գիմակալ, եւ հաղիւ յետ երկուց ամաց առնոյր Մարկելոս զքաղաքն (214—212): Եւ գեղեցիկ գեղեցիկ գործք ճարտարացն փոխեցան անտի ի Հռոմ: Իմէպէտ եւ Աննիբալ ընդ այնր եկն առ զՏարսնտոն եւ զյուլիան քաղաքս հարաւային ծովեզերացն՝ սակայն իրրեւ Հռոմայեցիք ի նեղ արկեալ պաշարեցին երկուք լեգէոնօք զՍապուա՝ փութացաւ Աննիբալ հասանել առաջն գրանց Հռոմ քաղաքի, յուսացեալ թէ ի բաց կոցցեն Հռոմայեցիք ի պաշարմանէն՝ գալ փրկել զքաղաքն զայն գլխաւոր: Բայց մզեցաւ Աննիբալ յետս, եւ անտուտ Սապուացիքն եւս առ սովուն փախդի ետուն ձեռս ի Հռոմայեցիսն (211): Արնկղիտիկոսք 27 արարին անձամբք անձանց եւ 53 ի նոցանէ անկան ի սուր դահճաց, քաղաքացիքն փոխեցան ի գերութիւն եւ ինչք նոցա տուան ի ձեռս օտարաց որ անդր դաղթեցին: Իսկ գանձք Սապուացւոցն փոխեցան ի Հռոմ, եւ բարձան ի նոցանէ ամենայն իրաւունք եւ տիրէին այնուհետեւ վերակացուք ի Հռոմայեցւոց: Այն երկուց ամաց (209) առաւ եւ Տարսնտոն, տարաւ անտի Փարթոս Մաքսիմոս 30,000 այր ի գերութիւն եւ 70,000 լիար սակի եւ արծաթ յաւարի, բայց զանդրիս «դիցն ցատուցելոց», եթող անդ (Յունաց: Ահն եւ հոյն Հռոմայեցւոց ընթանայր ընդ ամենայն Իտալիա եւ ստիպեալ դառնային միւսանդամ առ Հռոմայեցիս ազգքն ապրտամբեալք: Իսկ իրքն Աննիբալայ երթալին եւ վատթարէին ամ յամէ. թէպէտ եւ զՄետելոս (զուստերն Հռոմայ) յետ բազում ճակատուց արկ ի դարան եւ սպան զնա ի կռուին առ Ալեուսիուս (208): Հայեցաւ Աննիբալ ընդ դիակնն նորա մեծաւ մտադիւրութեամբ եւ ետ այրել վայելուշս եւ առսքեաց զաճիւնն առ Հռոմայեցիսն:

Այնուհետեւ մի միայն յոյս Աննիբալայ էր յաշխարհէ անտի Սպարտիացւոց՝ քանզի թող լիք զնա հայրենի աշխարհն իւր անշնորհակալութեամբ: Աստ ի Սպանիա կռուէր Ադրուբալ ընդ Հռոմայեցւոց մերթ սոցա յաղթելով եւ մերթ նորա, եւ յետ պարտելոյ եւ անկանելոյ ի միում ճակատու երկուց եղբարցն Պ. Ան. Սկիպիոնայ՝ տիրեաց Ադրուբալ ամենայն հարաւային կող-

մանցն իբերաս գետաց (218—212): Այլ իբրեւ (211) ել եկոյ փոխանակ հօրն իւրոյ Չնամեաց պատանեակն հանձնարեղ Առնեղիտա Սկիւթիան՝ երեւելի զորավարն եւ սիրազ խնամութեան՝ յոյ իմն կերպարանա իրքն շրջեցան: Ոչ միայն պատերազմական քաջութեամբն (զիւ առ յարձակմամբս զԵսոն Ասորքեզան որ պնդեալ էր զինուք եւ պաշարօք եւ գանձաւք) այլ եւ առաքինութեամբն իւրով արի յինքն զխղճման Սպանիացւոյն զհնազանդեալս Ասորքեզանացւոյ, եւ մեղմեման զգոծութեամբն եղեւ սիրելի ի ընտանոց Սպանիացւոյն (210—206): Դրին իրի հարկ հանարեցաւ Եւդրուբազ զանց արարեալ զնովա՝ երթալ յԻտաղիա ի կոչ եղբորն իւրոյ 48,000 արամիք 8000 երթվարք եւ 15 փղօք (208): Ընդ նոյն ճանապարհ ընդ Եւրոս անցանէր Եւդրուբազ ընդ որ երբեմն Ըննիրազ, եւ հասեալ ի Ալեքին Իտաղիա գեմ եղեալ խաղաղ ընդ ծովեղերս Եդրիական ծովան, զի հասեալ էրեւոյ ընդ եղբորն իւրում: Բայց վաղ իսկ առհանձնեալ էին Հռոմեացիք զերկուս հեւարտան՝ զԼիւիոս Սաղինատար երթալ ի վերայ Եւդրուբազայ, եւ զԴրուզիոս Ներոն՝ երթալ ի վերայ Ըննիրազայ: Ներոն իրրեւ լսէր զհամբաւ գալստեանն Եւդրուբազայ՝ քողեալ զսանակն իւր յԱլպաղիա առ Սեւաստանեաւ գեմ յանդիման բանակին Ըննիրազայ՝ հասանէր գաղա զիշերտեան ընտրիւք ի զօրացն յԱմերիա առ Սաղինատար, բազմել ընդ Եւդրուբազայ առ Սեւաստարս գետով կամ առ Սենաւ: զրթի ջնջեցաւ զօրն Ասորքեզանացւոյ, ինքն Եւդրուբազ տեսեալ թէ ամենայն ինչ կորեաւ՝ զիմեալ եւս զանձն ի մահ: Եւ յարեա յա երկոյ աւարոց հասանէր Ներոն այսրէն ի բանակն առ Սեւաստանեաւ եւ զգլխին Եւդրուբազայ տալ ընկենալ ի բանակ եղբորն նորա: Եւ այն էր Ըննիրազայ առաջին լուր գալստեան եղբորն՝ որում հանապաղէն արտակր (207): Այլ անգէն յոյս պիտում վառութարութեան ժամանակի մանաւանդ եցոյց Ըննիրազ զմեծութիւն պատերազմական արուեստին իւրոյ, այնու՝ զառանց օգնականութեան արտաքուստ առանց զաշխուստայ յԻտաղիա, մնացորդօք զչոացն իւրոյ կայր մնայր յանգալին տն բազումս (207—202) ի կողմնան միտառնի՝ յանդիման հըրազոյն եւ բազմամրոխն թշնամեաց:

Ընդէն ի միտս եկին Ասորքեզանացիք, եւ առաքելոյն զնա եւս եղբայր Ըննիրազայ զՊազան քորք եղանել յԻտաղիա ի ծաւահանդատին Գանուացւոյ, այլ անաղան յոյժ: Վանդի ընդ նոյն ժամանակս Սկիւթիան առեալ եւ զԷրջին զընակն Ասորքեզանացւոյ զԻտաղիա ի Սպանիա դառնայր ի աւարաւ եւ պարծանք ի Հռոմ, եւ ի Հասանել ծերտիւսակն զջաշտեան մաք՝ թէ

անցյե Սկիպիոն յԼժիրիկէ՝ եկն առ ի Սիկիդիա. անդ բանակ հա-
րեալ ի Արաիւսս ժողովէր զԷրեւ ազատ գունդս եւ մանաւանդ
զգորականն՝ որ առ Կաննօք փախուցեալ այժմ՝ ուրեմն կամէին
բառնալ զնախատինսն իւրեանց: Ենց սորօք Սկիպիոն յԼժիրիկէ ի
15երորդ ամի պատերազմին (204). իւր փաղապակի ի կողմն նորա
Մասինիսա սորայ՝ Եռաժողացւոյ՝ երեւելին քան զամենայն դաշ-
նաւորս Կարքեդոնացւոյ: Տեսեալ Կարքեդոնացւոյ զյառաջան
դէմն լինել Սկիպիանայ՝ հարկ համարեցան փշել զԼննիրաղ եւ
զՄազոն յառաջացւոյ աշխարհէն. մինչ չիւ հասեալ Սադանի ի
կարմնա Մեդիտլանացւոյ՝ բաղկէր ընդ նմա գունդն հռոմայեցի
եւ իսց վերաւոր բերեալ ի Գենուս եմուտ ի նաւ երթեալ ի Կո-
քաղաքացեացն, այլ զնանազան հայն լախմանէր ի վերաց անտի:
Իսկ Լննիրաղ առանց հարկանելոյ ի թշնամեաց՝ ել անմեա յի-
տաղիայ եւ ել ի ցամաք յԼժիրիկէ: Ենդէն առ Օւամա որ էր հեռի
ի Կերքեդոնէ 5 աւուրց զնաց նախադարձի, պատահեաց նմա
Սկիպիոն զօրքն եւ 7000 հեծերովք Եռաժողացեացն, զյառեան
Լննիրաղայ որ գտան ի բանակին՝ եւ շրջեցուցանել ընդ ամենայն
կողմն եւ ցուցեալ զամենայն՝ յղէր այսրէն առ Լննիրաղ: Կա-
մեցաւ այնուհետեւ Լննիրաղ բանիւք ածել զնա ի խաղաղու-
թիւն. եկին կացին դէմ յանգիման միմեանց երկուքին մեծ զորաւ-
քաղք ժամանակին այնորիկ, բայց Սկիպիոն ապր պատահաւորի
Լննիրաղայ որպէս Լղէքսանդրոս Գարեհի: Գրգռեցաւ անդէն
առ Օւամա պատերազմն անհնարին, յորում ի պարտութիւն
մնանեցաւ սկայաղնն Լննիրաղ եւ ինքն եւ իորաւ Կարքեդոն,
նացւոյն առնել խաղաղութիւն (201):

Հրաժարեցին Կարքեդոնացիք յամենայն սահմանաց որ որ-
սորայ քան զԼժիրիկէ էին. զփխլն ամենայն եւ զնաւն բաց ի
10 նաւաց ետուն ի ձեռս, եւ խոտացան եւս ի ժամանակի 50
ամաց առ 10,000 ասորանդ, ամ ըստ ամէ 200, եւ ամանց հաւա-
նութեան Հռոմայեցւոյ շատ ընդ ումիք պատերազմ, առ յետ
Մասինիսայ զամենայն երկիրն զոր ունէին հարքն նորա: Եւսք
500 Կարքեդոնացւոյն այրեցան ի ծովու անդ դէմ յանգիման
Կարքեդոնացւոյ. եւ մնանեցան ի ձեռս Հռոմայեցւոյ Լատինա-
ցիքն որ հաառած անկեալ էին ի Կարքեդոնացիս եւ կառափ
նսանեցան: Ըսով եւ փառաւորութեամբ դարձաւ Սկիպիոն ի
Հռոմ. կամեցան կանգնել նմա սիւնս եւ փորդել դիկաուսոր
մշակընտար, բայց նա չառ յանձն՝ շատ եւ բաւական համարեալ
զամուսնն՝ Լժիրիկեցի (կամ Լժիրիկանոս) զոր առ նա այնուհետեւ
թրեւ անուն առհմն իւրոյ: Իսկ Լննիրաղ որ բարւոք առաջնոր-
դութեամբ եւ մտտակարարութեամբ ջանացր միւսանգամ զորա-
ցուցանել զԿարքեդոն՝ ստիպեալ ի Հռոմայեցւոյ անտի որ կառ-
կածանդք էին ընդ նա, փախեաւ յայրաւորս Լննիրաղայ:

(Յայնժամ՝ սկիզբն արարին Հռոմայեցիք աշխարհակալութեանց յարեւելս եւ յաջողէր նոցա զքանչելապէս:

Ընթին թշնամի նոցա էր Փիղիպպոս Բ. արքայ Մակեդոնացոց որ զօրաւիզն օգնականութեան լեալ էր Սարդիզանացոյն, նեղէր զՎիւրիկեցիս եւ զՀադացիս եւ կամէր յայնմ հետէ հնազանդել զքաղաքն Լիւթենացոց: Իսկ Հռոմայեցւոց պատճառեալ՝ որպէս թէ կամիցին փրկիչ լինել Յունացն աղաաւթեան՝ յայա արարին Փիղիպպեայ թէ զաւրց են ի վերայ նորա պատերազմաւ (200). յազթութեամբ պատերազմին որ առ Ալեքսանդրեայ զքաղաքն մզեցաւ յերրորդումն ամի ի ձեռն Ալեքսանդրեայ՝ զօրացան յոյժ Հռոմայեցիք (197): Արքայորդում աւուր ճակատուն եկն եկաց Փիղիպպոս առաջի Փղամինիսի, եւ եղեւ տպաառան ի շնորհս Հռոմայեցւոցն: Ապա եղին նմա պայմանս խաղաղութեան ըստ նմանութեան պայմանացն որք ընդ Արքեդոնացւոց եղան. սահման տուաւ Փիղիպպեայ՝ միայն աշխարհն Մակեդոնացւոց. ստիպեցաւ տալ յետ զտորմիջ նաւաց իւրոց բաց ի ծնաւուց, հատուցանել զծախս պատերազմին 1000 քանդոր եւ թողուլ աղատ զՅունաց աշխարհ: Փղամինիսս իսկ եւ իսկ երթայր յիսթմեան խաղոն եւ քարաղեւ տայր աղաղակել թէ աղաաւցան քաղաքքն Յունաց ի արաց եւ ի հասից եւ ի պահանորդ զօրացն Մակեդոնացւոց. երարձ ամբոխն գոչիւն մեծ աւախութեան: — Բայց մնաց անդ զօր պահապան հռոմայեցի:

Եւս հրաման ետուն Հռոմայեցիք եւ Ընտիրքայ Գ. Մեծի մեծազօր Թագաւորի Ըսորւոց, թողուլ աղատ զՅոյնս որ յԵսիացւոց աշխարհին էին եւ ի բաց գնալ յԱւրուպայ. բազում ամս ընդ պատգամաւորութիւնն հանէին. քանզի արքայ Ընտիրքոս յօգնականութիւն յուսացեալ էր յԱտաղկացւոցն եւ ի Մակեդոնացւոցն եւ ի գործակցութիւն Ըննիրաղայ: Բայց ջանալն իմն Հռոմայեցիք նենգութեամբ եւ քրութեամբ զԸննիրաղայ՝ արգել լինել միաբանութեանն այնմիկ, եւ խնդրէին տալ ի ձեռք զԸննիրաղ (195) որ յետ փախչելոց մազապուր յիւրմէ հոյրենի աշխարհէ ի կողմանս Ըսորւոց՝ յետուստ աւրեմն հաւանեցուցեալ էր զԸնտիրքոս տալ պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոց (193) անդէն ի նոցա աշխարհին յաւազիս:

Սինչեւ ցամն 191 ի նեղ անկեալ մերժեցան Ըսորիքն յաշխարհէն Յունաց: Ընտիրքոս հան զպահակապանսն իւր յամուր քաղաքաց Փզբուն Ըսիայ (ի Վիւսիմաքիայ, ի Աեստակ եւ յԱրիւդոսէ) եւ երթայր ի քաղաքն Սարդիացւոց: Բայց անդէն ի վերայ սահմանացն Վիւզաստանի առ Մագնեսիաւ մօտ ի Ալիւզոս լեւոն հասին նմա Հռոմայեցիք, որոց զօրավար կայր Ղա-

կիսս Սկիպիոն (առ որում կայր իբրեւ խրատաւ եղբայր նորա Միթրիկեցին Սկիպիոն) եւ յաղթէր նմա Սկիպիոն սպառապաւ (190)։ Եւ առնոյր նա անուն Միթիւսի։ Եւ ինէին գաշինք խաղաղութեան ի միջեւ եւ ի բաց թողոյր Միթիւսի ի սահմանաց թագաւորութեան իւրոյ մինչեւ ցՅաւրոս, խառանայր տալ 15,000 քանքար եւ մատնել ի ձեռս զՄիթիւսի։ Իսկ Միթիւսի թէպէտ եւ փախաւեամբ ասլրեցաւ, այլ միշտ հալածեալ ի Հռոմեացեացն շրջէր թափառական, մինչեւ յետոյ իբրեւ յոյժ ի նեղ սրկաւ առ թագաւորին Բիթանիայ՝ դեղ առեալ անձամբ անձին առնէր անդէն ի նմին ամի յորում յաղթականն նորա Սկիպիոն մեռաւ վտարանդի ի Ստորին Իտալիա՝ յոր մեկնեալ էր նա ինքնակամ վասն ասլրելոյ ի ձեռաց թշնամեաց իւրոյ (183)։ Առաջ իսկ քան զայս ամենայն՝ եւ Նաուդացիք որ յետս կացեալ էին միւս անգամ՝ նուաճեցան ընդ լծով, եւ կրեցին պատիժս ծանրագոյն հարկօք պատերազմի (189)։

Վանդի Պերսեւս որդի Փիղիպպեայ Բ. արքայի Մակեդոնացւոց առեալ նենգութեամբ սպանանել հօրն իւրոյ Փիղիպպեայ զեղբայր իւր զերէց զՎեմետրիոս զբարեբարոյն՝ խորհէր թափել զանձն ի լծոյ Հռոմեացեացն, գրգռեցաւ մեւս եւս պատերազմ (172 — 168), եւ եղեւ զրաւ պատերազմին ճակատամարտին որ առ Պիւզնաւ եղեւ զօրաւորութեամբ Պաուլուսի Նաբիդեայ եւ ձերբակալ եղեալ Պերսեւս՝ անկաւ ի թագաւորութենէ (168)։ Ի նմին ժամանակի եւ Միթիւս յաղթէր Վեմետրիոսի արքայի Միթրիկեցւոց (167) եւ ապականէր զՆապիրոս հրով եւ սրով։ Նաբիդին թագաւորք եղեն զարդք ձողանաց երկոցունցն յաղթողաց։ Մակեդոնիա եւ Միթիկէ յառաջնութեն եղեն ազատ տէրութիւնք ընդ խստագոյն պայմանօք, այլ յետ 20 ամաց յորժամ անց ամի ի մէջ ասել զանձնէ թէ որդի Պերսեայ իցէ, եւ ապստամբեցոյց զերկիրն՝ նուաճէին զխարերայն զայն (զսուտ Փիղիպպոսն) Հռոմայեցիք ի ձեռն Մետեղեայ, եւ այնպէս Մակեդոնիա Նապիրոսի հանդերձ լինէր նահանգ Հռոմեացեաց եւ անուն նորա՝ Մակեդոնիա (148)։

354

Մնցեալ էին 50 ամեայ ժամանակք ի վերայ հնազանդութեան Սարքեզոնացւոց ընդ իշխանութեամբ Հռոմեացեացն, եւ զօրացաւ կալաւ ի Հռոմ խորհուրդ այնոցիկ՝ որ ասէին թէ ջնջել պարտ է եւ եղծանել զտէրութիւն նոցա, զի բարձրի այնուհետեւ ամենայն երկեւղ եւ կտակած. սոցա գլուխ էր մանաւանդ Պորկիոս Սատուս՝ որ յամենայն ճառան իւր ստէպ զնոյն կրկնէր¹։ Իսկ գլուխ հակառակ կարծեացն՝ Սկիպիոն Նասիկա, որ հարկ համարէր կալ

¹ Praeterea censeo Carthaginem esse delendam.

մնալ Սարքեղանի, զի մէկ ի թուլութիւն կործանեցին Հռոմացիք: Մասինիտա արքայ Նուսիդացւոյ իրրեւ գործի իմն լեալ Հռոմացեցւոցն՝ անդադար գործս թշնամութեան հակառակ Սարքեղանացւոցն ցուցանէր, թէպէտ եւ բազում անգամ արտանջեալոց ի Հռոմ հառանէին՝ այլ զուր եւ վայրապար: Ըստ յորժամ նոր ինչ յարձակումն եհաս ի վերայ Սարքեղանացւոց ի Մասինիտայ՝ զինուք մղեցին զնա յետս (152), եւ ցուցին ի Հռոմ թէ ոչ ինչ հակառակ դաշանցն գործեցին: Իսկ իրրեւ ինքնակամ կամեցաւ Սասիկա հնազանդել Հռոմացեցւոց՝ յայնժամ պատհաստեպեալ Հռոմացեցւոց զժամն՝ վճիռ ետուն հիւպատքն թէ անցցեն Հռոմացիք զօրօք Ղ. փրիկէ (149): Օւահի հարեալ Սարքեղանացւոցն յանձն առնէին զանձինս ծերակուտին առնել ընդ նսաս զինչ եւ կամիցի, եւ ետուն պատանաքս 300 եւ զգէն եւ զզարդ իւրեանց ի բաց:

Յայնր վերայ՝ պահանջեցաւ ի նոցանէ ի բաց ելանել ի քաղաքէն եւ երթալ բնակել 80 վտաւան (երկուս մղոնս) հեռագոյն ի ծովեղերէն, եւ թող տալ զի ի հիմանց բրեալ քանդեցի Սարքեղան: Օւայրացան զկծեցան ընդ պահանջումն, ի յուսահատութիւն կործանեցան. ի մտի եղին միարանութեամբ տալ պատերազմ կամ ի մահ կամ ի կեանս, եւ չաւտալք իմն ջան եւ ճգնութիւն վասն պաշտպանութեան քաղաքին ցուցանէին յայտ եղրորդ Պուշիական պատերազմի (149—146): Գլուխ եկաց Սարքեղանացւոց՝ Եսդրուբազ ոմն անուն. խցին առականեցին զգրուն քաղաքին, փակեցին զնաւահանգիստն ձգեալ շղթայս առաջնորս: Յօրինեցին զէնս նորոգ՝ անհնարին արագութեամբ. ամենայն ծեր եւ մանուկ գործէր ժիրաժիր, զտունն քակէին վասն կազմելոյ նա ի գերանացն, ամենայն նիւթ քրէական ի քաղաքին ժողովեցաւ ի շինուած զինուոց. ի տունս, ի հրապարակս եւ ի մեհեանս եւ հնչէր ուրազ եւ ուռն. եւ կանայք տալին զվարսն իւրեանց՝ գործել լարս սպեղանց: Ըստպէս աւելի քան զամ մի եղեն զխնկալ երկուց հիւպատք, նա եւ յորժամ քաջն Սկիպիոն Նաթիանոս (որդեգիր տանն Սկիպիոնեայ Ըփրիկեցւոյ) անց ի դուռն զօրուն Հռոմացեցւոց վհատելոցն եւ լքելոց, յերկարէին իրքն մինչեւ ցամե երկրորդ՝ յորում ամի բուն ամենայն զօրութեամբն յարձակեցաւ Սկիպիոն Նաթիանոս ի վերայ քաղաքին, եւ առ իսկ ի բուն: Սկսաւ ահագին կոտորածն եւ տեւէր աւուրս 6, մինչեւ ցախել հրդեհին ի քաղաքի անդ: (3700,000 բնակչացն հազիւ թէ 50,000 մնացին կենդանի որք եւ ի գերութեան վարեցան: Յաճիւն դարձաւ Սարքեղոն այրեալ աւուրս 17, այն՝ որ 700 տմ դշխոյ եւ հրամանատար լեալ էր ծովու: Սահմանք Սարքեղանացւոցն եղեն նահանգ Հռոմացեցւոց, եւ անուն՝ Ըփրիկէ (146), իսկ Սկիպիոն Նաթիանոս առ իւր անուն՝ Արտրն Ըփրիկեցի:

Ընդ նոյն ժամանակս զամենայն հնարս հնարէին Արշակ երանել յազատութիւն, այլ շտապանեցին Արշակիցն եւ Ապարտիացիք ընդ միմեանս (150) եւ կոչեցին Ապարտիացիք զՀռոմայեցիսն թէ նեւ նոցա զօրութիւնն օգնականութեան. ապա անցին ի մէջ թնեւ գառաւոր իրաւունսն ի մէջ երկոցունցն (147): Այսմ ինքնակամ իշխանութեան Հռոմայեցւոց ընդդէմ դարձաւ Արքունիոս գործադէն, եւ անստութեամբ իմն մերժեցին արհամարհանօք զերկուս հրեշտակութիւնս Հռոմայեցւոցն, եւ պատրաստէին պաշտպանել անձանց պատերազմաւ: Այլ անդէն յառաջին ճակատուն ջնջեաց սպառեաց Մետեղոս զտակաւաձեռն գունդ (Յունացն. նորին յաջորդ Մուսմիոս յազմէր երկրորդ անգամ առաջի Արքունիոսի, եւ մասնէր ի քաղաքն հոյակապ եւ հրձիգ առնէր զնա հանդերձ մեծաւ մասամբք գործոց ճարտարացն (Յունաց): — Աշխարհն (Յունաց եղեւ նահանգ Հռոմոց առեալ անուն՝ Աքայիա (146):

(Յամբ 133 արար Ակիպիոն վախճան պատերազմի Ապարտիացւոցն՝ որ գրեթէ յ200 ամաց հետէ տեւէր առանց ընդ մէջ հասանելոյ. անուանի եղեն ի միջոյ անտի Ապարտիացւոցն մանաւանդ Ա իրիաթոս ոմն անուն (146—140), եւ քաղաքն՝ Առամանտիացւոց զոր պաշարեալ ուս. Ակիպիոն, ուստի եւ մեւս եւս անուն կոչեցաւ նմա՝ Առամանտիացի (143—133): — Ի նմին ամի առին Հռոմայեցիք եւ զԹագաւորութիւնն Պերգամոց (որ հաստատեալ էր յամի իրրեւ 280) որոց էին սահմանք յայնժամ Փոլսգիւ, Սիւսիա, Լիկաոնիա, Լիւդիա, (Կնիս եւ Ասիա, պատճառելով թէ ժառանգութեամբ թողեալ էր այն Հռոմայեցւոց Ճատագլոց Գ. աքբայէ Պերգամոց (133—130):

Այսպէս էին այնուհետեւ սահմանք ընկերհաշտութեանն Հռոմայեցւոց ի Յաւրիսկան լեռանց մինչեւ ցՔրձանան Հերակղի եւ ի հիւսիսային ծովեզերաց Ափրիկեայ՝ ջերինսն Ալպից:

Ի նահանգսն առաքէին Հռոմայեցիք ի վերականգնութիւն՝ զոմն Փոփանակ բղեշխի կամ Փոփանակ պրեպորի, եւ ընդ նմա՝ Ղեւսրոն զոք՝ եւ Ղանձապահ՝. յայս բղեշխութիւն ընտրէին հիւսպատըն որ յետ կատարելոյ՝ ամին իւրեանց ի Հռոմ՝ արկանէին վեճակս թէ ո՞ յերկուց հիւսպատիցն պոսմ նահանգի կայցէ փոխանակ բղեշխի: Փոփանակի բղեշխին անկ էր առաջնորդութիւն եւ գառաւորութիւն եւ հրամանատարութիւն զօրաց ի նահանգանս Ղատաստանքն թնէին ըստ հռոմէական իրաւանց որ տակաւ երթայր եւ հասանէր ի կատարումն, եւ լատինացի լեզուաւ:

Սակայն իրրեւ ժամանակք ինչ ի վերայ անցանէին՝ փոխաւ նախքն բղեշխից կամ տնօրէնպետոսն տուաւէլ անձանց. ըստ

հու սկսան ունել ուշ քան հնազանդելոցն օգտութեան: Գան ձապահքն՝ որ էին ի մեծատուն առպեաց անտի՝ իբրեւ մարտ պետք՝ խոտանային սահմանեալ ինչ չափ արծաթոյ տալ ի գան տէրութեան՝ եւ ընդ այնր ինքեանք հարկօք, տրովք եւ հափք յանինայ հանէին արծաթ ի նահանգացն: Իծէպէտեւ կային օրէնք ինչ՝ որ տային իրաւունս նահանգացն լլկելոց մատուցանել տմբաւ տանութիւն զլլկէն յետ կատարելոյ ամի պաշտամանն նորա, բայց սակայն քանզի դատաւորքն եւ սինկղիտիկոք յընչաւէա ազնուականաց անտի էին՝ ըստ յաճախ իմն սովորութեան արձակէին տքտանպատիժ զամբաստանեալսն եւ կամ աւետին սակաւիկ ինչ տալ ականս եւեթ:

Գ.

Ներքին խաղաղութիւն: — Աւերին պարբերական: — Այ խորհրդաւորութիւն Բիւրօյանքան իշխանութիւնն (133 — 80):

356

1)2 աշխարհադարձութեամբքն այնորիւք եւ ոչ գանձութն զբառին յաւարի, նա եւ ոչ յունական ուսմամբքն եւ հրահանգօք որ յայնմ հետէ յաճախել սկսան, լաւագոյնք ինչ եւ յաջողագոյնք շնորհեցիքն եղեն. այլ նմին հակառակ վատթարեցան եւ տապահանեցան յոյժ վարք նոցա. տոհմք ինչ ի տոհմիցն տա օտառակաւ դրեթէ զամենայն ինչ զչարժուն եւ զանշարժ ինչն ձգեցին յիւրեանս, եւ ի նոցունց յօրինեալ կացին ազնուականք մեծատունք. ի նոցա ձեռս էր մատակարարութիւն պաշտամանցն, ուր մնացեալք յազնուականացն եւ մեծ մասն ժողովրդեանն ի նեղութեան կէին եւ ցանկային գրկութեան: — Բարձեալ էր պատիւ, զօրութիւն եւ ազդեցութիւն ի ծերակուտէ, յօրնաց եւ ի կրօնից:

(Հայնժամ խորհուրդ խորհեցաւ հազարապետն Սեմուրնիոս Գրակքոս (որդի Առնեղիայ՝ դստեր մեծի Սկիպիոնի Լ. Գրիկեցւոյ) բառնալ ի միջոյ զչարիսն՝ զհին ինչ (1 խիլինեան) ազաբակաց օրէնս յառաջ մատուցեալ. ըստ օրինացն այնոցիկ չէր հաւարձակ քաղաքացւոյ ունել կարուած աւերի քան զ500 սրտովք գեաին (133): Բայց ստատիկ ընդդէմ դարձան մեծատունքն որ դար բանից նորա, որոց զլուի էր Սկիպիոն Նասիկա, քանզի մաս համարէին նոքա ընչից իւրեանց. յետոյ ուրեմն յորժամ Գրակքոս ինդրէր, զի միւսանգամ կացցէ հազարապետ՝ հարին զնա եւ զնկերս նորա արս 300, եւ արկաւ դիակն նորա ի Տիրերիս:

(Յետ տասն տմաց անց ի միջ կրտեր եղբայր նորա Գայիոս Գրակքոս մատուցանել յառաջ զխորհուրդ եղբօրն, առաւել եւս ստատկութեամբ (128): Պահանջէր նա զի բաժանեցի տմ

1 De repetundis (Խնդրելոյ արեւթ յետ):

ըստ ամէ երկիր՝ ազգատաց: Երբանէր նա առաջի այլ եւս խորհուրդս քննասկարս տէրութեանն, որովք առաւել եւս զայրացաւ խռովութիւնն: Իսկ ծերակոյտն հնարիւք իմն ի ձեռն՝ Վիւսայ Վրուսոսի հազարապետի՝ յաշաց հանէր զնա ժողովրդեանն: անդէն յազեցաւ խռովութիւն մեծ, զինուք բախէին սաէպ ընդ միմեանս կռւակիցք Վրակքոսի եւ փուլուխայ նորին բարեկամի եւ ծառայք մեծատանցն՝ առաջնորդութեամբ Ոստիմիոսի հիւպատի, որում տուեալ էր ի ծերակուտէն դիպատորական իմն իշխանութիւն այսպիսի ինչ վճռով՝ թէ «Տեսցեն հիւպատք զէ մի քննա ինչ ընկերհաշտութեանն հասանիցէ»,¹: Ի պարտութիւն մատնեցան Վրակքեանք, հարաւ փուլուխոս եւ ընդ նմա 3000 այր, եւ ընկեցիկ եղեն դիակուլք նոցա ի Տիրերիոս: Վրակքոս անկանէր փախտեալ յանտառ մի յայնկոյս գետոյն եւ հրաման տայր ծառային միւել սուսեր ի լանջսն (121): — Երանեն եւս Սկիպիոն Եփրիկեցի ազգական Վրակքեանց ապանաւ: Եյսպէս որով եւ բանտիւ հաստատեալ զիշխանութիւն իւր ի վերայ ամբռնին՝ կողմն ազնուականաց:

Ինչ նոյն ժամանակս ստիպեցին ընկալան հազարապետքն իշխանութիւն նստելոյ ի ծերակուտին եւ ցուցանելոյ զմիտս իւրեանց (130), եւ հանաւ եւս ի ծերակուտէ անտի պաշտօն դատաւորութեանն: — Բայց նմին հակառակ օրէնքն ազարակաց ի բաց եղան այնուհետեւ եւ յեայ բարձան իսկ ամենեւին:

Սինչ դեռ ի Հռոմ այսպիսի գծաւթիւնք էին՝ Մետեղլոս ան զկզգիսն Բաղէարեանս (123), եւ փուլուխոս փղակկոս զհարաւկողմն աշխարհին Վաղիտցւոյ յայնկոյս Ելլից (122): Բայց անդէն ի միջոյ անտի գերեացն յառնէին ապստամբութիւնք, մաւաւանդ ի Սկիպիոս. բարուցն ապականութիւն օրբստօրէ տունոյր աճաւմն, եւ ոչ եթէ ժողովուրդն միայն՝ այլ եւ ծերակոյտն առնոյր կաշառս, եւ էր գնոց ամենայն ինչ. ծերակոյտն որ նուաճեաց զխռովութիւն Վրակքեանց՝ ոչ էր այն որ յաղթեաց Վիւսոսի եւ Լինիբաղայ՝ առաքինութեամբն իւրով եւ զօրութեամբ: Չիք ինչ առաւել ահագին եւ առաւել անիրաւ յաշս քննողացն քան զվարչութիւն Հռոմոյ յայտ հետէ մինչեւ ցժամանակս Եւդոստեայ:

357

Սկիպիոս որդի Մատինիսայ († 118) տուեալ էր յորդեգիրս զ(Յուլուրթա՝ պատանի քաջ եւ յանդուգն եւ մեղմխ: Ի մեռանել Սկիպիոսայ բաժանելոց էր թագաւորութիւնն՝ Եւսմիդիտցւոյ ի մէջ սորա եւ երկուց հօրեղբորդուցն Սկիպիոսայ՝ Հիւմիսաղայ եւ Եղերբաղայ. բայց քանզի զամենայն իսկ զթագաւորութիւնն

¹ Videant consules ne quid respublica detrimenti capiat.

կամէր անուշ (Յազարթա, բարձ նախ զանձնաւոր ի միջ (118): Երբորազ գիմեալ ի շում կամէր զի լիցի դատաւան, այլ (Յազարթա կաշաւարեկ արարեալ զծերակցան՝ եւ հանել զձիւ թէ բաժանեացի երկիրն ի մջ երկացունցն: Սակայն եւ զայն եւս չհամարեալ բաւական՝ յարեալ ի վերայ Երբորազայ եւ ձերբակալ արար եւ ապան զնա (112): Ժողովուրդն շումոց զայրացեալ ընդ այս՝ եւ հանել զձիւ զի կոչեացի ի շում ի դատաւան, եւ յայտ արարաւ պատերազմ ընդդէմ Յազարթայ: Ա. Գաղպոււնիս եւ զՍիւսրոս որ առաքեցան ի պատերազմ, կաշաւարեկ արարեալ (Յազարթայ)՝ արար ընդ նոսա նենգա հաշտութիւն: Սակայն Մեմփոս հազարապետ գրգռեաց վերաքն զժողովուրդն ընդդէմ Յազարթայ եւ գործակցաց նորա. Ղ. Ասսիս առաքեցաւ ածել զՅազարթա ի շում ի դատաւան: Յազարթա եկեալ ի շում յանկոյց յինքն կաշաւաւ զՆիւ հազարապետ եւ ազատեցաւ ի ստանութենէ ժողովուրդեանն. այլ իրեւ սպան զՄասսիւս զթոռն Մասինիսայ որ թեկն ածէր թագաւորութեան՝ հան հրաման ծերակցան ելանել նա ի շումոց եւ յատաղեաց: Առաքեցաւ Էզրինս ի պատերազմ, այլ ի մեկնել նորա՝ Է. զոս եղբայր նորա անանութեամբ պատրեալ ի Յազարթայ՝ պաշարեցաւ ի նեմնէ, եւ անց ամենայն զօրքն ընդ լծով: (Յայնժամ յարեալ խաժան ժողովուրդեանն ընդդէմ աշուականաց գրգռեալ ի Մեմփոսէ հազարապետէ. նմն իի հարկ համարեցաւ ծերակցան վասն ցածուցանելոց զամբին՝ առաքել զքաջն Մեմեդոս յազնուականաց անտի ի վերայ Յազարթայ (109): Թէպէտ եւ Մեմեդոս միւսանգամ հաստատելով զհարգս հրահանգաց զօրան՝ յազմէր (Յազարթայ, սակայն ժողովուրդն չէալ վստահ յազնուականն՝ կամէին առաքել Էրաւար զոր ի միջոյ անտի իւրեանց:

Ի նարեցաւ Գայիոս Մարիոս այր յաննշան առհմէ բայց պատերազմող անհարին. ելեալ էր նա առաինան յառաինանէ ի պատիւ զօրավարութեան. գրդեաց պնդեաց զնա փառասիրութիւն զարարաւթեամբ մերժել զՄեմեդոս եւ աւնուլ յինքն զպարսպետութիւնն, եւ սա իսկ այնուհետեւ իրրեւ հիւպատ՝ զաւաջնորդութիւն պատերազմին ժողովեալ իւր զունդս ի խաւ նաղանձ ռամկէ անտի (107): չխարաց ունել զդէմ նորա Յազարթա խարկանօքն եւ խորամանկութեամբք եւ ընշաւետութեամբ իւրով, յաղթեալ պարտեալ անկանէր փախստեաց առ անրն իւր Բսիքոս յաշխարհն Մաւրիտանիացւոց, բայց ապա մասնեցաւ ի ձեռս Սաղղայ (106), եւ յետ ձգձգելոց ի շում ի ձաղանն նորա՝ մեռաւ սովածահ ի բանտի:

Ինք նայն ժամանակս զաւժան հասանէր ի շում թէ յան ծանօթ կողմանց ի վերոյ քան զՊանտոս Ալքսինոս զոր պարտ-

բազմազ զոր ոչ ուրաք տեսեալ իցէ տախաին՝ գունդադունդ, իջանէ: Եւ եին նորա Կիւմրացիք եւ Յելանացիք (ազգք գերմանացիք), որ առապատակաւ ի Գաղիա գիւնցին, եւ հարեալ զամենայն գունդան շառնայեցւոց որ ի վերայ նոցա առաքեցան, զային հատանէին մօտ ի կողմանս Խաղապցւոց (113—103): Օտ հի հարան շառնայեցիք այլ Մարիտա առ զպատիւ հիւպատոսութեանն զոր ինքեան չէր խնդրեալ, եւ խաղաց ի գծաւորին պատերազմն: Դա ի հար նա զՅելանացիսն առ Բիւլէ Սեքստիէ քաղաքաւ (103): Ետա անապարեալ հատանէր առ Կատալոն հիւպատոս զօրաւիգն լինել նմա հակառակ Կիւմրացւոցն, եւ գրեթէ ջնջեալ ապառէր զնոսա ի գաշտաւայրս Վերանայեցւոցն (101): Բւստի ոչ անկրաւ ինչ էր առ ի նմա անուն՝ երկուորդ Ամիգլոս:

358

Իբրեւ յեա տյնորիկ Մարիտա առ գնաց զվեցերորդ հիւպատոսութիւնն, անդէն խաղաւթիւնն բորբոքեցաւ (100): Միաբանեցաւ նա ընդ վատանաւն եւ վատանշան հազարապետին Սաաւանինոսի, որ մերժեալ ընկէջ յիշխանութեմէ զՄեանդրոս հիւպատոս զայրն արդար, եւ առաքեցաւ Մեանդրոս յաքաթոս: (Յայնժամ շահեալ տիրէր կողմն Մարեայ, մինչեւ յետուս Սատուանինոս ետ զՄեմփոս սպանանել ի հրապարակի առաջի ամենայն ժողովրդեան, զչարեալ թէ ընդէր սա ընտրեցաւ հիւպատոս եւ ոչ իւր ընկերն Գղաւկիաս: (Յայնժմ վայրի գրգռեցան ամենայն քաղաքացիք որ զարդարութիւն սիրէին: Եւ Մարիտա իսկ չէր տյնաւհետեւ ձեռնհաս պաշտպանել Էսմիգլոսացն, եւ այնպէս երկուքին եւս սպանան: Ետա դարձաւ Մեանդրոս ի շառմ, իսկ Մարիտա ել գնաց յԵսիա, զի տարեցի ի ձեռաց Մեանդրոսի եւ նիւթեցէ նմա նենդութիւն (99):

Եւ յլ յեա տախաւ ինչ միոյ՝ մեւս եւս նախանձորդ ընդ առաջ յառնէր՝ յազնուականաց անաթ Կոռն. Սուղլա, որ առաւել ահագին էր քան զՄեանդրոս: Սուղլա այդ վարժ եւ կրթեալ էր բանիրուն եւ խորանանդ, բազում ինչ նպաստ եղեւ նա ի պարտութիւնն Յուդաւթայ. բայց քանզի Մարիտա զամենայն իսկ գործ քաջութեանն անձին իւրում տայր՝ անկառ առաջին թշնամութիւնն ի մէջ երկոցունցն եւ տակաւ առ այն անումն: Չորսա Սուղլա պրետորութեամբ (93) յաշխարհն Եսիացւոց, եւ ելոյծ զհակառակութիւնն զոր ընդ միմեանս տնէին թագաւորքն ի յառանջնազմանն Եսիայ (92):

Եւ անդէն ի նմին ժամանակի գծաւորին ինչ պատերազմ ի վերայ եհաս շառնայեցւոցն, այս ինքն է պատերազմն Գաշնաւորաց կամ Կիզակակցաց: Վաղ իսկ յառաջ քան զբազում ժամանակի

խոստացեալ էին դաշնաւորաց խրեանց որ յառաջագոյ աշխարհին էին՝ առ իրաւունք քաղաքակից հաւատարութեան, բայց չէր պահեալ նոցա երբեք զխոստումն։ Իբրեւ սպանաւ հազարապետն Վրուսոս, որ լինալ էր ջատագով իրաւանց նոցա, խորհեցան առ հասարակ ապստամբութիւն (91)։ Կամէին ինչ զխառըիս ի մի ազատ տէրութիւն փոփոխել, եւ Արքիմիտն լինելոց էր զխառը քաղաք, եւ անդ ընտրեցին 500 պատգամաւոր իբրեւ ծերակոյտ, 2 հիւպատոս եւ 12 պրետորա։ Չլինաւ որ ազգէին Մարգը եւ Սամնիացիք, նմին իրի եւ այս պատերազմ կոչի յամախ պատերազմ Մարսից։ Աերկոցունց կողմանց տասուութեամբ մղեցաւ պատերազմն, անկաւ 300,000 այր ի ճակատն (91 — 88)։ Եւ եղեւ վախճան պատերազմացն, առեալ առ սակաւ սակաւ իրաւունք քաղաքակից հաւատարութեան ամենայն դաշնաւորացն որ ի բաց թողուին զգէնս (88)։ Ի նորոց քաղաքացեաց անտի յօրինեալ կազմեցան 8 նոր ցեղք։ — Մարիոս եւ առաւել եւս Սուլլա եզեն քաջանուն ի պատերազմի անդ։ Սուլլա ան հիւպատոսութիւն, եւ եզեւ անհնարին սիրելի չառմայեցւոց, բայց անդէն սպառնային չառմայեցւոց այլ եւս երկու թշնամիք, թէպէտ եւ հեռաւորը սակայն զօրաւորը զօրութեամբ այս ինքն՝ Միհրդատ եւ Տիգրան։

Եւ Եւքսինոս ծովու կայր թագաւորութիւնն Պոնտացոյ, որոյ թագաւորը յիշին անգասին յամէ իբրեւ 500, եւ տրեալ էին նոքա ի թագաւորացն Պարսից։ Այնժամ տիրէր Պոնտացոյ Միհրդատ որ անուանեալ կոչի Մեծ, եւ բաց ի Պոնտացոյ աշխարհէն գրաւեալ ունէր եւ զՊապագովկիս, զՓոլիդիս, զՊափղագոնիս, զՎաղատիս եւ զՂոսպարոս, էր նա քաջ անհնարին, եւ իբրեւ զՄենիքազ մշտնջենաւոր թշնամի չառմայեցւոցն խորեբայից՝ որոց լոտեպն իսկզբանէ իսկ գիտէին զնա։ Գիմակալ եղեւ նոցա ամս 30, եւ ոչ ընկճեցաւ ամենեւին ի նոցանէ։ — Պաշնաւոր էր նորա եւ խնամի՝ Տիգրան (կամ ուղղապէս՝ Երտաշէս Ե. եւ յետ նորա Տիգրան) թագաւոր Հայոց որ յետ Ետրւոց եւս եկաց թագաւոր (յամէ 85) փոխանակ արանցն վատաց Աեգեւկեանց։

Եւս իբրեւ գրգռեցին չառմայեցիք զՆիկոմեդէս Գ. որոյ Ռիւթանացւոց անկանել ասպատակաւ ի վերայ երկրին Միհրդատայ՝ եւ այրն քաջ Միհրդատ ամենայն զօրութեամբ իւրով գտեալ օգնականութիւն ի Տիգրանայ՝ յաղթեաց Ռիւթանացոցն եւ չառմայեցւոց, եւ տիրեաց վաղվաղակի ամենայն կողմանց Փաքուն Եսիայ։ Եւ իբրեւ յայտ արարին նմա պատերազմ չառ-

մայեցիքն՝ տնդէն ետ սպանանել յԼսիա 80,000 այր հռոմայեցի իրրեւ պատասխանի բանից նոցա, եւ ընդ Թորակիա անցեալ միջամուխ ի Յունաց աշխարհն հասանէր եւ հանէր զԼթենացիոն յապտամբութիւն (88), եւ սպառնայր իմն ի վերայ աշխարհին Խաղաղացւոց:

(Հայնժամ մեծ մասն Հռոմայեցւոցն ընտրեաց զՍուղլա հիւպատ ի զօրավարութիւն պատերազմին որ ընդ Միհրդատայ էր, եւ նա կազմէր տնդէն երթալ առ զօրսն որ ի Ամմանիա էին: — Ըյլ Մարիոս որ 70 ամաց էր յայնժամ, խանտացեալ ընդ նախանձորդն իւր՝ յանկոյց յինքն զնոր քաղաքացիսն Խաղաղացւոց եւ յարոյց խռովութիւն եւ ապստամբութիւն ի Հռոմ օգնահանութեամբ Սուղլայիտեայ հազարապետի, մինչեւ առեալ Սուղլայիտեայ 3000 այր ի սուսերամարտկաց (զորս ինքն ծերտկոյտ հակառակ ծերտկուտի անուանէր)՝ բռնութեամբ ետ ընտրել սպարապետ զՄարիոս: Եւ Մարիոս հրապարակաւ այնուհետեւ ասոյք զնոց զիրաւունս քաղաքակից հաւասարութեանն, եւ կազմէր պատրաստէր ի մարտ պատերազմի: Եւ յայց Սուղլա աճապարեալ եհաս փութանակի ի բանամբն. յանկոյց զեգէնոն յինքն, եւ յետ աւուրց ինչ սակաւուց ի վերայ անցանելոյ՝ թշնամարար ի քաղաքն մտանէր: Վաղաքացի ընդ քաղաքացւոյ մարտ եղեալ կռուէր. բայց յետուստ ուրեմն յաղթեաց Սուղլա, Սուղլայիտիոս ի փախստեանն սպանաւ, եւ մազապուր Մարիոս եւ անկաւ յԼփրիկէ: Եայնմ հետէ ընկալան պատրիկք զիրաւունսն իւրեանց յետս. բարձաւ օրէնսդրութիւն յայնցանէ՝ որոց իշխանութիւն ի ձեռս էր. միայն ի ժողովս հարիւրաւորացն ընելոց էին այնուհետեւ վճիռք, եւ օտուարացաւ ծերտկոյտն 300 նոր սինկղիտիկոսօք: Եւրդելովն Սուղլայ ընտրեցան հիւպատոս Ոկտավիոս եւ Աիննա: — Յետ այնորիկ խաղաց ի վերայ Միհրդատայ իրրեւ փոխանակ բդեշտի կամ անթխպատ (87):

Չաւատալի իմն արտգութեամբ հասանէր առնոյր զամենայն քաղաքսն Յունաց, եւ յարձակմամբ մտանէր յԼթէնս եւ առնէր կոտորած մեծ. ապականէր զշինուածս քաղաքին, զերկայնածիգ որմունսն Վիրէոսի, զԼկադեմիայն, զԼիկիոնն եւ զայլ եւս նոյնպիսիս, եւ ի մեհեանսն եւս ընդէր ձեռնամուխ. մինչեւ եւ զմեհեանն Վեղփացւոց առնէր կապուտ կողոպուտ ի վերջին ձօնեացն, եւ խաղայր անցանէր ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թորակիա՝ ի Փոքրն Լսիա: — Յետ այնորիկ մերժեցաւ Միհրդատ յաշխարհէն Եւրոպացւոց՝ զինի ճակատուց պատերազմին որ առ Վաղկեսաւ եւ Ոքթոմենաւ եղեն, եւ տնդէն յԼսիա բազումք ի քաղաքաց նորա հրձիգ եղեն: Եւ յայց վասն գիպացն որ նորոգ ի Հռոմ դիպեցան՝ հարկ համարեցաւ Սուղլա կռել դաշինս խաղաղութեան, առեալ արցժս վասն պատերազմին 2000 տաղանդ (86):

Վանդի ընդ նոյն ժամանակս Վիննա ջանայր մտանել ընդ մի քամկին բազում ինչ օրէնս առաջի արկանելով, եւ յայն սակ իսկ մերժեցաւ յՍկտաւիայ որ էր ի կողմն ազնուականացն եւ փախաւ ի կողմանս Վամպանիացւոց. անդ գումարեաց գունդ հարստ, կոչեաց զՄարիոս յետս, եւ երկոքին վաղվաղակի սրամտութեամբ հասանէին ի Հռոմ, եւ առնէին կոտորած անհարին աղնուտիւնացն, ընդ որս սպանաւ եւ Սկտաւիոս եւ Մարկոս Նքեզիոս ճարտարախօս հոյակապ (87): Իբրեւ զգաստ ընէր Սուղլա իրացն անցելոց՝ եղ զգաշինան եւ անդէն աճապարեալ գայր յԽառզիս: Մարիոս վաղվաղակի յետ ընտրութեանն եւթներորդ անգամ ի հիւպատոսութիւն՝ մեռաւ ջերմամբ վասն անչափ շուայտութեանն եւ տազնապեալ յաճէ անտի Սուղլայ (86): Իսկ Վիննա անգամն յիւրոց զօրաց սպանաւ յազմկի ուրբք, յարժամ լուանն թէ մեծ հասեալ է Սուղլա (84):

Վանդի հատեալ իսկ էր Սուղլա յԽառզիս, եւ ի ձեռն պառանկին Պոմպէի յաղթեալ 15 զնգաց մի ըստ միոջէ, եւ յետ այնորիկ եմուտ փառաւորութեամբ ի Հռոմ (83): Բացց եւ նա սկտացանել անաղորաւնութիւն որպէս Մարիոսն: Եւ հազին եւ սակալի էին տարազութիւնքն, եւ մանաւանդ որ ինչուն ունէր՝ ընդ կասկածանօք էր. սպանողքն առնուին զվարձս սպանութեանն իւրեանց. խզեալ անկեալ էին ամենայն կապք եւ զօրք բնութեան: Եւ ընծայի թիւ համարոց սպանելոցն 15 պք երեւելէք որ երբեմն հիւպատքն կացեալ էին, 90 սինկղիտիկոպք, 2600 ատպետք, եւ քաղաքացիք առաւել քան զ100,000: Ազգոց չափ ընչիցն զոր գահճքն յափշտակեցին: Սարճկան զօրն Սուղլայ իբրեւ 120,000 պք՝ կային յԵտրուրիս ծախուք Ետրուրիացւոցն. ի Հռոմ 10,000 այր ի գերեաց ան զերաւունս քաղաքակից հաւասարութեան եւ զինչո այնոցիկ՝ որ տարազիրն լինալ էին, զի ընկեցին նորա իբրեւ անձնապահք, առեալ զնոսա ի պաշտպանաւորս, որք եւ ի նորա անուն կոչեցան Սոանեղեանք: Սետ այնորիկ ետ ընտրել զանձն ի գիտատարութիւն մշտնջենաւոր, եւ յօրինեալ կարգէր զիս առաջնորդութեանն ըստ պատրկացն կամաց, ըստ այնմ յօրինուածց ուստի այնչափ քաղաքային խռովութիւնքն ելին: Հաղարապետքն անդրէն յառաջին աննշանաւոր կերպորանս գարձան. թիւ սինկղիտիկոսացն էր 500, եւ հարկահանացն թիւ աճեցեալ եղեւ 20, իսկ հաւաքիտացն եւ քրմապետացն 15, եւ ընկալաւ ծերակցան զգործ դատաւարութեան յետս եւ զեշխանութիւն տալոյ զպշտամունս (81):

Եւ յետ երկուց ամաց ի բաց եղ ինքնական զիշխանութիւն իւր, ետ ընտրել զհիւպատս եւ ինքն գնաց ի գեւղ իւր (79):

եւ անդ 60 տանց՝ քարշէլի ակումբէ ծնդեալ ժամն զնորոգութեանցն իւրաց՝ վախճանէր, տասէն իսկ տաւալ զհաստացումն անօրէնու թեանց իւրաց (78)։ Օր ինչ կարգեալ յօրինեաց՝ չնգեցաւ ընդ երկար։ քանզի չէր հնար կռուցն յանդ ելանել թէ ոչ ամենեւին իսկ անկեալ կործանէր մի կողմն ի կողմանցն (այս ինքն Մարիա անանցն՝ որ ի կողմն առնկին էին, եւ Սուղբեանց՝ որ ի կողմն առնաւհանացն կային)։

381

Այնչա Պանդէոս որ ի մանկութենէ յարեալ էր ի Սուղբա՝ երայնահետեւ գրուի աղիւսապետացն, բայց եղեւ նա միանգամայն պիտի յոյժ ժողովրդեանն։ ստացաւ նա պարծանս եւ պատիւ մեծարանաց վասն տաներոյ վախճան քաղաքային պատերազմին որ ի Սպանիա մղէր (77 — 72), եւ ծառայից պատերազմին որ նորագորդեցաւ յիսաղիա (73 — 71)։

Վանդի բազմամեակ գերին որ ըմբռնեալ էր ի պատերազմունսն՝ նեղեալ ի բազում բնանաց տերանց իւրեանց՝ Զանայիմ առեալ հանել անձամբ զանձինս յազատութիւն։ Աւթնեւտան գերի ի սուսերամարտեաց ի Սապուա պրծեալ ելին ի ձեռաց բանասպանին իւրեանց (72), հոսին խորտակեցին զամենայն բանասպանացն ի Սապին Խաազիա՝ հանել զամենեւին ի պատերազմն ազատութեան։ վաղվաղապէս սաւառացուն եղեն իբրեւ 70,000 եւ եկաց նոցա առաջնորդ Սպարտակոս խեղաղացի այր քաջ եւ հնաբազէս, որ զառաջինն խորհէր զգունդս գունդս գերեացն առեալ տանել յիւրաքանչիւր աշխարհս իւրեանց։ Այլ յետ պարտութեան եւ փախառեան զօրաց հիւսարիցն՝ յուսայր իմն կործանել զքորութիւնն Հռոմայեցւոցն, եւ էր իսկ արգարեւ վտանգ մեծ Հռոմայեցւոցն։ Սակայն առ ի չգոյէ զնուորական հրահանգաց՝ պառակտեալ բաժանեցան զունգք գերեացն։ անկաւ Սպարտակոս յահագին ճակատու անդ առ Սիլարոս գետով (71)։ Անդիտղք պատերազմացս այսոցիկ էին Արտաստ՝ այր մեծատուն յոյժ (որ մանաւանդ առ Սուղբաւ մեծացեալ էր զնկով զտուն եւ զարարս տարագրելոցն) եւ Պանդէոս՝ որ ի դառնալի իւրում յԱրիայ հար խորտակեաց զբազում գունդս ծառայիցն։

Ըայց առանձինն Պանդէի էր յազմութիւնն կռուցն ընդդէմ հինից։ Վանդի յանպաշարեր ի լեռնային կողմանս հարսույց քորուն Ասիայ (ի Արիկիա, ի Սապիա, ի Նիւկիա եւ յայլ կողմանս) բնակեալ էին հէնք որ ի բանի էին ընդ Արեւացւոց եւ ընդ Արարացւոց եւ ընդ այլոց կղզեաց, եւ օգնականութիւն ի Միհրդատայ գտեալ՝ վարէին նաւա արագնթացս, եւ ի ժամանակի շիւթու թեան տերութեանն Հռոմայեցւոց զնէին ասպատակ ի Միջերկրական ծովուն՝ կապուա կաղապուա զկղզիան եւ զծովերան արա-

բեալ . առնէին ձերբակալ զերեւելի երեւելի արս ի Հռոմայեցւոց, զի ընդ բազմապատիկ արծաթոյ տացնն զնոսա յետս : Այն սակ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց արար յանձն Պոմպէի (Վարինեան օրինօք) զիկաաաորութիւն ի վերայ կողեաց եւ ծովեզերաց ընդարձակ իմն եւ անարդել իշխանութեամբ (67) : Պոմպէոս կազմեալ պատրաստեալ արծաթով, զօրու եւ նաւաք ջնջեաց սրբեաց յերիս ամիսս զամենայն ծովն Միջերկրական ի հինից անտի, եւ անդէն յիւրեանց իսկ աշխարհին առ նա զամուր ամուր տեղիս եւ զքաղաքս նոցա, եւ ի հազարաւոր Հռոմայեցւոց զերեւոց անտի զոր եզիտ առ նոսա՝ եղ զաղթականս ի Սոլիք քաղաքին Նիլիկեցւոց, որ յայնմ հետէ Պոմպէապողիս կոչեցաւ, վասն խափանելոյ զի մի միւսանգամ ընիցի սկիզբն հինիցն : — Եւ ինչ ի զլուխ հանեալ Պոմպէի զպատերազմն հինից՝ անդէն յանձն եղեւ նմա Մանիղեան օրինօք հրամանատարութիւն (երկրորդ) պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ :

Վրանգի Նիկոմեդէս Գ. թողեալ էր կտակաւ զԹագաւորութիւն իւր Հռոմայեցւոց, բայց յարձակէր Միհրդատո հզօր զնգաւ ի Բիւթանիա (75) : Ղուկուղղոս զօրավար առ զառաջնորդութիւն պատերազմին, հար զտորմիղ նաւացն Միհրդատայ (73), եւ յետ յաղթութեանց ինչ՝ զԲիւթանիա եւ զՊոնտոս հնազանդէր (72 — 71) : Եւ Միհրդատ անկանէր փախստեայ առ Տիգրան թագաւոր Հայոց (70) : Բայց եւ տմա յաղթեաց Ղուկուղղոս ի ճակատսն որ առ Տիգրանակերտաւ (69) եւ Լքտաշատաւ (68) մղեցան :

Բայց վասն բազում կտաւրածի զօրացն եւ դժկամակութեան նոցա չէր ինչ նմա հնար հանել ի գլուխ զպատերազմն, մա նաւանդ զի եւ բարեկամք Պոմպէի ի ծերակուտին ջանային զի տմա տացի առաջնորդութիւն զօրուն : յայն սակս զարձաւ Ղուկուղղոս ի համբաւաւոր բուրաստանսն իւր եւ ի մեծագանձ ստացուածս իւր ի Հռոմ, (տարեալ ընդ իւր յետադիւս զառաջնաունկ հալիք միգոյ ի Ներաստու քաղաքէ Պոնտացւոց) : Պոմպէս այնուհետեւ առնոյր ըստ իւրում ցանկութեանն զպարապետութիւնն հանդերձ մեծաւ իշխանութեամբ (67) : Աետ միոյ յաղթութեանն առ Նփրատաւ՝ եղ Տիգրան դաշինս (66) : Իսկ Միհրդատ գնաց փախստեայ ի Բոսպորոս (65) : Եւ վասն ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն ապրելոյ, քանզի իւր իսկ օրդի Փառնակ յետս եկաց ի նմանէ՝ առնոյր զդեղն զոր միշտն կրէր առ իւր, բայց իբրեւ չգորէր այն՝ վասն զի սովորեալ իմն էր ընդ այն՝ հրամայէր հարկանել միում յանձնապահացն : հրաման ետ Պոմպէոս թաղել զգիւղնն նորա ի շիրիմն թագաւորացն Պոնտացւոց ի Սինուպ (63) : Մնաց Տիգրանայ աշխարհն Հայոց Մեծաց, բայց Պոնտոս եւ Բիւթանիա հանդերձ Պափղագանիաւ, Նիլիկիաւ եւ Պամփիլիւսաւ : Ետիք հանդերձ Փիւնիկեաւ՝ նահանգք եղնն Հռոմայեցւոց, եւ եղեւ

զրաւ թագաւորութեանն Սեղեւեանց. Գամրաց եկաց առանձինն թագաւոր. Գառնակ առ զՆոսպորոս մասնութեանն վարձա (63):

Եւ եւ ի Հրէաստանի բարձ Պամպէոս զպատիւ թագաւորութեանն ի միջոյ: Եւ յայդէս կարգեալ եւ յարդարեալ զիրս Եսիացւոցն՝ եմուտ շքով եւ ձաղանօք ի Հռոմ, եւ վասն մեծարոյզ տէրութիւն եւ զօրէնս առաջնորդութեանն համարելոյ՝ ընկալաւ գովութիւն եւ դրուատիւ իրաւամբք եւ սիրեցին զնա բազումք (61):

362

Չգտանէր արդեւք Պամպէոս տեղի ձաղանաց իւրոց եթէ ընդ այն ժամանակս Մ. Գուդղիոս Արկերոն հիւպատան չապրեցուցանէր զՀռոմ ի կործանմանէն: Սա էր ի տոհմէ նոր ազնուակաւնաց¹ (ծն. 107), բայց տակաւ աշտինան յաշտինանէ եկն եւ ի հիւպատոսութիւն: Ենդէն առ սորա հիւպատոսութեամբ Աատիւդինա այր ժանտ եւ չարագործ անհնարին՝ որ ի ժամանակի հալածանացն առ Սուրբաւ բազում ինչ անագործութեամբ էր գործեալ, եւ յայնմ հետէ երկիցս ջանացեալ հիւպատոսութեան հասանել, եւ իրրեւ ոչ որպէս կամէրն եղեւ՝ եզ խորհուրդ ի մօի զհիւպատան եւ զսինկղիտիկոսս կատորել եւ ապա զՀռոմ հրձիգ առնել. գումարեալ էր նա գունդ մի ի խորհրդակցաց իւրոց եւ ոչ զք էր որ դիտէր ինչ զգտանդէն որ մօտ առ կուրծս կայր (64):

Սիայն Արկերոն զգաց զիրան ի ձեռն Փուզուխայ կնոջ եւ որոտայր ի վերայ նորա ի ծերակուտին սաստիկ եւ քաժգին ճառիւք, մինչեւ ի դէպ համարեցաւ. Աատիդինա խուսել ի քաղաքէ անտի: Եւս ետ ունել Արկերոն զունան ի միտքաներոցն ընդ նմա եւ ապանանել, եւ Պետրիոս զօրագլուխ հարկանէր զԱատիդինա ի սաստիկ ճակատուն որ առ Պիտտորիաւ գրգռեցաւ (63): Եւ Արկերոն անուն պատուոյ՝ «Հայր հայրենեաց»,² Եւ վասն այսր ամենայնի գրգռեցաւ ընդ նա նախանձ փառասիրացն՝ որ եւ ժողովրդեանն թեկն ածէին:

(Յորժամ յազթութեամբ դարձաւ Պամպէոս ի կողմանց Եսիացւոց՝ յամենայնի եւ ի բնաւի առաջին քան զամենեսին նա երեւէր ի տէրութեանն, բայց կայր ինչ կողմն ի մէջ սինկղիտիկոսացն հակառակ նորա, մանաւանդ Աատոն Արսերն Աւտիկացի՝ որ բարեկամ եւ նախանձայոյզ էր առաքինութեան եւ ազատութեան, մինչեւ ինչ ինչ ի բանից Պամպէի չելանէր ի գլուխ:

Իսկ նախանձորդ նորա եւ սոսիս էր Վայիոս (Յուդիոս Աետար՝ յազնուական տոհմէ, շքեղ կերպարանօք, մեծատուն, զօրաւոր մտօք եւ գործովք, մինչեւ զոյգ երեւելի էր ճարտարխօսութեամբ եւ մատենագրութեամբ՝ որպէս զօրավարութեամբն եւ զինուորաւ-

1 Homo novus.

2 Pater patriae.

Թեամբ, սա անշարժ առանձնությունն յորեքոց զազաւան ի ժաղովորեալէ յինքն, առ նա իշխանութիւնս բազումն ի տէրութեանն, ապա չորաւ պրետորութեամբ ի Սպանիա, անդ կացեալ զորովոր հնազանդեաց զիողմն մի աշխարհին որ առկաւին շեւ էր նուանեալ. կարգէր յորինէր, հաստատէր խաղաղութիւն եւ անդէն դառնայ փառք եւ աւարաւ ի Հռոմ (62 — 60): Այն ինչ հակեալ էր Պոմպէոս եւ միտադոյն լեալ ի կողմն այնոցիկ որ ժողովրդեանն թեկն ածէին՝ եկն ինքսար եւ յայլ իմն կերպարանս զիսն շրջեաց:

363

(Յանկոյց ինքն զՊոմպէոս եւ զայրն մեծատուն զԼուսս, եւ երեքին մօին ի դաշն ընդ միմեանս լինել օգնականս իրեաց, եւ այնպէս եկաց իշխանութիւնս առաջին Նքիցն սրանց կամ Նքեքպետութիւն (60): Այնուհետեւ օգնական եղեն ինքսարեաց երկոքին ընկերք նորա հասանել նմա հիւարտութեան (59): Իբրեւ հիւպատոսն եղեւ ինքսար՝ խորհուրդ ի մէջ արկանէք զերկիրս ինչ կալուածաց՝ աղքատաց ի քաղաքացեացն բաժանել, զի անցէ զժաղովորեալն զիւրեւ: Իբրեւ ընդդէմ դարձաւ ծերակոյտն, ինքնին իրն իշխանութեամբ՝ Արասեայ եւ Պոմպէի տունէր զգործն յանն: Եւ այնպէս առ դիւրաւ գիւսակալութիւն երկուց աշխարհացն՝ Պաղիացւոց եւ իւրիկեայ վասն հնգամեայ ժամանակի, եւ եզիս այնու պատմառն ժողովելոյ զիւրեւ գունդս:

Այն հաստատագոյն զարեկամութիւն երկոց սրանցն զործելոյ՝ եւս ինքսար զդուստր իւր զ(Նուրիա՝ Պոմպէի կնուութեան, եւ ի ձեռն իջողեայ հաղարարեալի մարթանօք զՍատոնն եւ զԼիկերոն հեռացուցին (58): Թեպէտ եւ լիկերոն կռեցաւ այսին վաղվազակի յետ թելադրութեամբ Աննիոսի Սիլանի հաղարարեալի ժաղովորեան, բայց Սատոնի ետուն պարապել առնուլ զԼիպրոս (57): Նա եւ յորժամ շէրն ինքսար ի Հռոմ՝ ամբարձ զընկերոն իւր ի պատիւ հիւպատոսութեան, եւ սղբա ընդ այնք ձգեցին զիշխանութիւն կուսակալութեան նորա այլ եւս հնգամեայ ժամանակ: Այն այնորիկ առնոյր Պոմպէոս գիւսակալութիւնն Սպանիայ եւ Բերիկեցւոց, իսկ Արասոս գիւսակալութիւն Նորուոցն (56):

Արասոս առ ազահութեանն եւ փառափրութեան եդ սրշաւանս անձինն իշխանութեամբ ի վերայ հզօր տէրութեանն Պարթեւաց, որոց թագաւորութեան (հաստատելոյ յամի իբրեւ 256) սահմանք էին յինդոս գետոյ մինչեւ ց՝ Էրաժանի: Օճանապարհայն առնէր կապուտ կողոպուտ զմեհեանն, նա եւ ոչ ի տանք անդր Նատուծոյ ճշմարտի յՆրուսաղէմ՝ ինայէր, այլ առնոյր անոթի 8000 տաղանդ (54): Նորս իբրեւ շնոցեալ իմն խաղոյր յառաջ գործեցին նմա իմաստութեամբ դարան Հայք եւ ա

ծին զնա յանձնողի եւ յաւազում վայրս Միջազեռանցն. «առ» Ասարս
րեաւ (Խառանդու) ի պարտութիւն մասնեցաւ չարաչար Արատտ,
եւ յորժամ եկն նա խօսել ընդ թշնամեացն՝ հարին զնա եւ առին
տարան զգլուխ նորա իբրեւ նշանակ յազթութեանն: — Սահաւ
աւորք միայն ի Հռոմեացւոց զերծան տնձնուորուք (53): Աւ
հեթանոսք անգամ պատիժս յԱստուծոյ զիրան համարեցան:

Ինդ նոյն ժամանակս Աեսար զանգուեալացիան եւ զգորավարն
զերմանացի զԱրիովիստ ի Վաղիացւոց աշխարհէն մերժէր (58),
եւ անդէն ի Վաղիացւոց աշխարհին՝ Լեզզիացւոց (56) եւ Էկուի-
տանիացւոց (55) յազթէր, ապա բազում անգամ յարձակէր ի
Բրիտանիա (55, 54) եւ ի Վերմանիա յայնկոյս Հռենոս գետոյ
(55 եւ 53), եւ յետ այնորիկ սաստիկ արշաւանքս նուաձէր. զՎա-
ղիացիան, զի ապստամբեալ էին միւսանգամ (53—51), մինչեւ
լինել այնուհետեւ համօրէն իսկ Վաղիայ՝ նահանգ Հռոմեաց-
ւոցն (50):

364

Սինչ դեռ այն արշաւանք լինէին՝ կայր Պամպէոս հանգար-
տեալ ի Հռոմ, եւ առաջնորդէր կուսակալութեանցն իւրովք
հրեշտակօք. յայտնուէս յայն իմն ջանայր զի լինիցի գլուխ տե-
րութեանն գտեալ ընդունելութիւն յամենեցունց, եւ յաջողեա
ցաւ իսկ նմա լինել հիւպատոս միայն տառնմինն՝ հանդերձ իջեա-
նութեամբ դիկատտորութեան, եւ անել զժամանակ սպանիական
կուսակալութեանն իւրոց ամս 5 (53—52): Իսկ Աեսար ըսեալ
ի ձեռն խորհրդակցաց իւրոց վարձելոց՝ զամենայն գործան Պաւ-
պէի, խնդրէր այնուհետեւ իրաւունս հաւասարութեան՝ այս ինքն
հիւպատոսութիւն հանդերձ կուսակալութեամբ ի Վաղիա, որով
ապաքէն լինէր Աեսար վերին հրամանատար ի Հռոմ ունելով
առնիթեր եւ գունդ ահագին (51): (Յետ բազում երթելուկու-
թեանց պատգամաւորացն, եւ առ երես իմն առաջարկութեանց
(50)՝ յօրինեցին հիւպատքն ըստ խրատուն Պամպէի վճիռ ինչ թի
արձակեացէ Աեսար զգորս իւր, ապա թէ ոչ եղիցի թշնամի հայ-
րենեաց (49): (Յայնժամ յարեաւ խռովութիւն ի Հռոմ. փա-
խեան ի բանաֆն Աեսարեայ հազարապետն (Աուրիան եւ Էնտու-
նիոս) որ թեկն ամէին՝ կաշառեալք ի նմանէ. ապստամբութիւն
իմն խորհէր ժողովուրդն ընդդէմ ծերակուտին. իսկ հիւպատքն
երթեալ առ Պամպէոս՝ տային սուսեր մի ձեռն ի ձեռն աղաչեալ
լինել առաջնորդ տէրութեանն: — Աւ այսպէս եհաս Պամպէոս
որում ցանկացեալն էր:

Իսոց սակայն այնպիսի իմն թուլութեամբ սկսաւ գործել
Պամպէոս ի վշտագին ժամու անդ յայնմիկ՝ մինչեւ յանդիմանել
իսկ զնա Ալիկերանի. որում եւ ետ իսկ պատառիանի ամբարտաւա-

նութեամբ թէ շատ եւ բաւական է ինձ տրոփել օտամբ զերկր վանն վառելոյ ի պատերազմ ընդ իս զամենայն Խաղիս:

Այլ նմին հակառակ Աեսար յետ ցուցանելոյ զվճիռ ծերա կուտին առաջի զօրացն եւ նոցա միարտն աղաղակ բառնալոյ թէ «ի Հռոմ, ի Հռոմ», ելեալ ամենայն լեզէոնօք հասանէր ի Ռաբիկոն գետ, որ էր սահման Վաղիական նահանգին իւրոյ եւ Խաղիայ, եւ անդ սակաւիկ ինչ մտախորհ լեալ՝ ապա անցանէր ըս գետ անդր:

Այսպէս սկիզբն լինէր քաղաքային պատերազմին. ի 60 աւարտիրեաց Աեսար Խաղապետ աշխարհին եւ կղզեացն՝ առաւել համբաւաւ մեղմական բարուց իւրոց, քանզի Պոմպէոս անհաղթ զպաշտպանելն համարեալ՝ անպարէր տակաւածեռն զօրօքն եւ բազմամարտի սինկղիտիկոսօք եւ ազնուականօք անցեալ ընդ Ապուա հասանել ի Ռաւնգուսիոն, եւ ի մօտել Աեսարեայ ի քաղաք անդր՝ փութայր յազիրոս անցեալ ընդ ծովն Յոնիական: Իսկ Աեսար խաղացեալ հասանէր ի Հռոմ, հանդարտեցուցանէր զժողովուրդն յուզեալ եւ զծերակոյտն որ ցրուեալն էր՝ դաժարեալ նատուցանէր միւսանգամ, եւ առնոյր ի բռւռն զգանձս տէրութեան զոր թողեալ էին հիւպատոքն առ տաղնապ փախտեանն, եւ ծնւեալ հասանէր արագութեամբ ի Ապանիոս հաղանդել անդ զգունդսն Պոմպէի, որք եւ ետուն իսկ ի նա ձեռս դաշտօք, եւ այնպէս դառնայր այսին ի Հռոմ եւ տայր ընտրել զինքն դիկտատոր եւ հիւպատ վանն յաջորդ ամին: Աետ այնորիկ առեալ զիւր վարժ լեզէոնան հասանէր ի կողմանս խորիկեցւոյ, որ կայր Պոմպէոս բազմազոյն զօրօք: Աստաջնութիւն առ Վիւալքիսիւ պարտեցաւ Աեսար ի Պամպեանցն, եւ յայն սակս պատանիք ողնուականացն որ շուրջն էին զՊոմպէիւ՝ զրդեցին եւ թախանձեցւցին զՊոմպէոս, եւ նա տարապարտ վտահութեամբ տայր իսկ եւ իսկ պատերազմ ի դաշտավայրսն Թեսաղիայ առ Փարսաղետ (48): Ընդ զօրն Աեսարու կանգնէր յաղթութիւն ի վերայ Պամպեանցն որ կրկին էին քան զնոսա թուով: Փախեաւ Պոմպէոս սակաւաւորօք յազիրպոս, այլ Պաղոմէոս իւր յուսացեալ թէ ընդ միտ մասնիցէ Աեսարեայ՝ ետ ապանանել զնա ի Պեղուփն յորժամ ի ցամաքն ելանէր, եւ զգիական ընկենուլ ի ծովեզերան:

Իսոյց իբրեւ հասանէր Աեսար յազիրպոս անդեալ զհետ Պոմպէի՝ զժողովրդն եւ արտասուէր ընդ իրոն, եւ մերժեալ զՊաղմէոս ի թագաւորութենէն՝ տայր զայն ցկզկապարտ քոջ նորա: Աետ յաղթելոյ պատերազմին զոր յարոյց ի վերայ նոր Պաղոմէոս, որ եւ հեղձաւն իսկ ի փախստին ի գետն «Աեզոս» հասանէր իբրեւ զփայլակն երիւք լեզէոնօք ի կողմանս Մօիացւոյ՝ որ Փառնակ որդի Միհրդատայ յարձակեալ էր ի վերայ նահանգաց նահանգաց Հռոմայեցւոցն: Ճակատեալ հարկանէր զթագա-

ւորն, ջնջէր զգորս նորա եւ զնա հանէր հալածական ի թագաւորութենէն, եւ զրէր ի Հռոմ թէ Նիկի, տեաի, յաղթեցի¹։ Իսկ ի յաջորդ ամսն յաղթէր Արեւար կողմանն Պոմպէի եղելոյ յԱփրիկէ, վասն որոյ յետ ճակատուն առ Թասփանաւ՝ յորում 50,000 զիսկունքն անկան եւ Արատն անձին արար յԱւսիկա սաղիկեան իմն հանդարտութեամբ, զլուսմիզիս տանէ նահանգ Հռոմեացեացն (46), Ալպանիա ամենեւին իսկ հնազանդեալ նուաճի (45), եւ այնպէս ազաւի ջնջի ամենայն յոյս կողմանն ընկերհաշտութեան։

365

Դատնայր Արեւար ի Ալպանիայ ի Հռոմ իրրեւ տէր եւ հրամանատար տէրութեանն Հռոմեացեաց, անդ ողջունէր իրրեւ Հայր հայրենեաց, եւ ծերակոյան կարգէր զնա զիկտատար ցկեանս, իսկ ժողովուրդն՝ հազարապետ ժողովրդեան հանդերձ հազարարձութեամբ բարուց։ Ընդ ինքն Արեւար ջանայր զսովորական ձեւն պահել, զի հանդարտեցուցէ զմիտս այնոցիկ որ ընդ ընկերահաշտեաց առաջնորդութիւն կամէին, փայտ ի վերայ ունէր յանկուցանել յինքն զերեւելի երեւելի արս՝ մուծանելով զնոսա ի ծերակոյս անդր (բազմացուցեալ զթիւ օինկղիսիկոսացն իրրեւ 900) եւ շնորհելով պաշտամունս, զգորականն ամէր զիւրեւ պարգեւօք եւ կալուածովք, զամբոխ ժողովրդեանն՝ արծաթով եւ բաշխեամբ ցորենոյ, ընթրեօք եւ հանգիսիւք խաղալաց։ միանգամայն ազնուացուցանէր զօրէնս եւ զկարգս դատաստանաց, զվաճառաշահ եւ զմշակութիւն տանէր յառաջագէտ, եւ զպրարէր զքաղաքն մեհենօք, թէատրոնօք, հրապարակօք (որպիսի ինչ է հրապարակն Յուդեայ) եւ այլովք նոյնպիսեօք, եւ յօրինէր պողոտայս եւ ջրէջս, եւ էր մտադիր յառաջագիմութեան արուեստից եւ գիտութեանց, եւ ի նորա իսկ անուն տնուանէր զիրն տարեաց՝ Յուլիական, քան զի ինքն Յուլիոս Արեւար ի ձեռն Սոսիգենեայ տատեղագիտի ազեքսանդրացւոյ տայր գործել ուղղագոյն զհամար տարեացն։ Արարէր զօրափար սպարապետ, եւ անձն նորա նախրական հրապարակեցաւ։ Արարէր նա զՀռոմ գեղեցիկ շինուածովք։ շինէր վերտօին զԱրքեպիսկոպոս եւ զԱրքեպիսկոպոս, կամէր եւ այլ բազում մեծամեծ ինչ իրս գործել, զոր եւ ոչ իսկ կատարել մարթէր։ Ազեալ էր նա ի մտի առնուլ ի Պարթեւաց զփրէժ մահուն Արաստոսի, եւ զարեւել ընդ արեւմտից ի մի տէրութիւն միաւորել։ Նա խորհեցաւ եւ զմեծ խորհուրդն հնազանդելոյ զամենայն հիւսիսի ընդ Հռոմեացեաց իշխանութեամբ, եւ պատրաստէր յարշաւանն յայնսփի։

Ընդ հին բարեկամք ազատութեանն չկարէին մոռանալ զհործանուիմ առաջին կերպարանաց առաջնորդութեանն եւ ազաւն

¹ Veni, vidi, vici.

աւերութեան, եւ առաւել իմն զայրանային տեսեալ թէ յայնա-
պէս ջանայ Անտար թագաւորութեան հասանել, մանաւանդ յոր-
ժամ ի ասնի ուրեք մատոյց նմա Անտոնիոս պապի թագաւորու-
թեան՝ գրեթէ ակամայ իմն մերժեաց Անտար զայն ի բաց։ Արի-
նեցաւ դաւ ինչ որոյ գլուխ Բրաւտոս եւ Արաթոս էին. երկուցանց
իսկ երախտաւոր լինալ էր Անտար. բայց համարէին նոքա հարե-
նեացն կարեւոր ինչ ծառայութիւն հարկանել։ Այն ախ-
յաւուրն յորում եկն նա ի ծերակոյտ անդր որ ժողովեալ էր ի
սրահին Պոմպէի՝ զի առցէ իւր անդ անուն թագաւորութեան
վառն նահանգացն որ արտաքոյ քան զԽաղկա իցեն՝ պատճառանք
արշաւանին ընդդէմ Պարթեւաց, շուրջ եղեն զնովաւ սինկլեմ-
կայքն յորժամ նստէր նա յանկիապաա գահոյն, ակամ հարկանել
զնա յառաջոյ եւ ի թիկանց, մինչեւ յետ սգարելոյ ընդերկար
ծածկեալ պատմութեան զերեան՝ թաւալեալ անկանէր ընդ հա-
րաւածովք առաջի անդրոյն Պոմպէի՝ ասելով «Այս գահ եւս Բրա-
տէ» (44, Մարտ. 15)։ Այսպիսի իմն է կատարածն Անտարոյ՝
որ մեծն էր յամենայնի. երեւելի իրրեւ զօրաւոր, քաղաքագէտ,
օրէնսդիր, իրաւագէտ, ճարտարագիտ, բանաստեղծ, պատմագիր,
քննիչ լեզուի, աւտղ եւ ճարտարապետ։ Այս պատկանեաց նմա եր-
բեք զօրութիւն եւ ժամանակ. զի զոր այլքն մեծաւ աշխատու-
թեամբ առանէին՝ նա փութանակի ստանայր. չէր ինչ խաւանի զոր
ոչ լուծանէր նա վաղվազակի յական թօթափել. առանձին իմ
ձիւր էր նորա զայլ եւ այլ իրօք ի միում ժամանակի անել զխա-
հարդս։

366

Բայց առ շարոյ Հռոմեացեացն էր մահն Անտարեայ, քանզի
չէր ինչ այնուհետեւ հնար միւսանգամ նորոգելոյ ընկերհաշու-
թեանն, եւ անդէն իսկ յայտ լինէր թէ շիջեալ ջնջեալ է ի ժա-
ղովոյեան անդ աղատութեանն սէր։ Վանդի իրրեւ սփռեցաւ
համբաւ աղանութեանն ընդ քաղաքն՝ փոխեան թաղեան իւրա-
քանչիւր ի տունս՝ աղիտեալ զգրունա ապարանիցն իւրեանց, եւ
աղատէին անձկութեամբ թէ զինչ արդեւք յետ այսորիկ գործելոյ
իցեն դաւաճանքն. բայց սոցա չէր ինչ գործեալ պատրաստու-
թիւն, այլ գնացին փախտեայ եւ աչ գիտէին թէ զինչ իցեն
գործելոյ։ Ամեն հակառակ անց ի մէջ Անտոնիոս հիւպատոս եւ
խօսեցաւ ճառ յաղարկաւորութեան զԱնտարեայ, եւ յայտ արդ
ժողովոյեանն թէ Անտար որ երբեմն երախտաւոր լինալ էր նոցա՝
թողեալ է միում միում ի քաղաքացեայ 75 դրամ. յայնժամ
երդաւաւ զայրագին ժողովուրդն սպանանել զաղանողն եւ կորու-
սանել զնաա ի միջոյ, եւ հրձիգ արար զչինուած ծերակուտին քր-
գործ սպանութեանն լինալ էր։ Այս յօժարութիւն ժող-

փորձեալն արկ Մատնիոս յիւր օգուտ ի կիր, եւ փոխանակ ի նորեայ ինքն կարու զիշխանութիւնն, եւ ի ձեռն անձնապահաց իւրոց առնոյր բռնի ի ծերակուտէն որ ինչ ինքն կամէր, եւ իրկեալն՝ որ խրատ տուեալ էր յառաջագոյն դաւաճանացն՝ ընդ ինքուրեայ եւ զՄատնիոս միանգամայն բառնալ ի միջոյ, զուր խօսէր ի ծերակուտին հակառակ Մատնեայ (զՓիլիպեան ճառսն իւր)։

Սինչ դեռ այսպէս յարգարեալ կային իրքն եկն ի Հռոմ 18ամեայ պատանեակն Պայիոս Ռիտալիոս, որդեգիր եւ ժառանգ ինքուրեայ, որ եւ թոռն իսկ էր քեռն նորա, եւ բազում պարգեւօք աչ միայն հեռացոյց եւ ուծացոյց Մատնեայ զժողովուրդն, որչ եւ խորամանկութեամբ եւ ողորմօք եղեւ սիրելի ծերակուտին, մանաւանդ ի ձեռն իրկերանեայ զոր եւ յանկոյց ամենեւին յինքն կոչելով զնա՝ հայր իւր։ իսկ ինքեան անուն կարդայր այնուհետեւ Յուլիոս ինքար Ռիտալիանոս։

Այդ իսկ ծերակոյտն՝ քանզի մեծ մասն սինկղիստիկոսացն ի կողմն դաւաճանացն էր, տուեալ էր ի ձեռս Բրուտեայ զմերակացութիւն Սակեդոնացւոց նահանգին, Պասեայ՝ զԼսորիս, եւ Ղեկիմոսի Բրուտեայ՝ զԲաղիա յայտոյս Էպիսկոպոս Բայց Մատնիոս վճռով ժողովրդեանն առ իւր զմերակացութիւն նահանգին Պասեայ յայս կոյս Էպիսկոպոս, եւ դիմէր զորօք իւրովք ի Մուտինա մերժել անտի զԴեկիմոս Բրուտոս։ Յայնժամ ըստ խրատուն իրկերանեայ առաքէր ծերակոյտն ի վերայ Մատնեայ՝ զոր թշնամի իսկ հայրենեաց յայտ արարեալ էր, զՌիտալիանոս հանդերձ երկորումք հիւպատօք տարւոյն՝ Հիրախոսիւ եւ Պանտա։ Ի պարտութիւն մտնեցաւ Մատնիոս առ Մուլիմաւ, (48, Էպիսկ. 14) եւ անկաւ փախստեայ առ Ղեպիդոս կուսակալ Պաղիայ յայնկոյս Էպիսկոպոս Բայց քանզի անկեալ էին երկորին հիւպատօքն ի պատերազմի անդ, եւ ծերակոյտն սիրով դաւաճանացն ինքուրեայ գրաւեալ՝ կացուցանէր այնուհետեւ հրամանատար զորուն զԴեկիմոս Բրուտոս, յայնժամ՝ զչարեալ Ռիտալիանոս՝ խաղայր ըզհանգքն ի Հռոմ եւ առնոյր բռնարար ի ծերակուտէն զպատիւ հիւպատօքեան, եւ ինդրէր զվրէժ ի սպանողացն ինքուրեայ, եւ սովորէր զծերակոյտն դարձուցանել յետս զվճիռն որ վասն Մատնեայ էր (43, Սեպտ. 22)։

Եւ մինչ դեռ անգուտ Մատնիոս առեալ զԷպիդոս դիմեալ գայր զորօք հասանել ի Հռոմ առանց գիտելոյ տափալին զփոխախուսն մտացն Ռիտալիանեայ՝ անդէն ելանէր Ռիտալիանոս ընդ առաջ նորա զորօք, եւ ի Բոնոնիա անկանէին երկորին կողմանքն ի պատգամաւորութիւն դաշնաւորութեան ի վերայ Կղզոյ փոքու իրիք գետոյ որոյ Ռոնոս անուն էր։ հաշտեցան անդ ընդ միմեանս եւ կազմեցաւ երկրորդ Նրեքագետութիւն՝ Ռիտալիանեայ, Մատնեայ եւ Ղեպիդեայ, որք յայս պարսին զանձանց

Թէ եւ իշխանք տէրութեանն ի վերայ քան զամենեման ամեն հինգ: Սահմանեալ էր նոցա ի մասի զկողմն ընկերհաշտութեանն ջնջել, եւ յայն սակս իսկ պահէին զգորան փարձկանութեամբ, եւ վան հաճելոյ զմիտս նոցա արծաթով՝ յորինէին բաղում մուրհակս տարագրութեան (43, Կոյեմբ. 27):

Սահմանութիւն ինչ ի հինաւորաց զօրականաց տառքեցաւ զբով տարագրութեան արանց սինկղիսիոսաց, եւ ի հասանել նոցա՝ բացան աչք բնակչացն Հռոմաց, որոց չգոյր ինչ տախախտ կասկած ի մտի: Ընդէն ի նմին երեկոյի սխաւ կոտորածն եւ տեւիք զգիշերն ամենայն: Ի վաղիւ անդր մտին ի ներքս արքն երեքին եւ զօր ամենայն նոր դիր տարագրութեան ի մէջ գայր: Սպանողքն առնուին 9000 փոք. փոխանակ միոյ գլխաց, եւ որ ծառայն էր՝ առ նոցր զիրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան տեւան իւրոց սպանելոյ: Վակեալ եւ խղեալ էին ամենայն զօգր եւ կապք ջերմն ազգականութեան եւ բնութեան. ոչ ի Հռոմ միայն այլ եւ յամենայն համարէն աշխարհին իրրեւ վտակ ընթանալոյ արիւնն:

Ընդ անթիւ անուախանն կոտորեալս էր եւ Արկերոն եւ նա ընն եղալսր Առնիստոս: Արկերոն կայր տարախուսեալ ի Պաւստոս զանեան շինին իւրում, մինչեւ ի փախելն դադարօք եհաս ի վերայ Պապիղիոս, այն զոր ապրեցուցեալ էր նա առաջի ատենի ճառիւն իւրով, եւ առ ի նմանէ զգլուխ նորա եւ տալաւ առ Ընտանիոս որ տասնապատիկ ետ ընդ այնք զարծաթն, իսկ կին նորա Փուղուխա (զորոյ անունից համարձակագոյնս բարբառեալ էր Արկերոն) ծակասէր զլեզուն ասղամբք: Առ յետ այնորիկ զգլուխն եւ զաջ ձեռն առեալ գնէին ի բեմի անդ ճալատարութեան:

Իրրեւ բաւականն պատժեցաւ խառնեալ սպանութեամբ, յափշտակութեամբ եւ կորստեամբ ընկից եւ արարաց՝ կազմէին պատրաստէին այնուհետեւ արքն երեքին ի մարտ պատերազմի ի վերայ կուսակցաց ընկերհաշտութեանն գումարելոց զԲրուտուս եւ զՊաստուս՝ որք նախ յարեւելս էին առ քաղաքաւ Սարդիացւոց եւ ապա հոսեալ բանակեալ էին ի Մակեդոնիա: Ընդ ի գաշտավայրս Փիլիպեցւոց քաղաքին մզէր պատերազմ ի կրկին ճակատա, ի միումն պարտեցաւ Ասասիոս առաջի Ընտանեայ՝ մինչ գեւ Բրուտոսն ի միւսումն մզէր յետս զլեզունն Սկասախանեայ որ հեռնադադին իմն էր: Բացց սակայն Ասասիոս առտ համբաւով պատրեալ՝ տարածեալ ընդ իւր սուրն ելանէր, եւ արքն երեքին յետ 20 առաւրց մարան զօրութեամբ տային միւսանդաւմ ճակատ անհնարին, եւ Բրուտոս «վերջին սցր հռոմայեցի», առնէր անձին որ ուէս Ասասիոսն: Գահեա չդաւ նորա եւ նորին կին Պոլիքիտ (զուսոր

Անտոնի) որ եկուլ կայծախուհա հրոյ, եւ բազումք եւս ի պատե-
րազմեղաց անախ նոյնպէս առնէին անձանց, եւ ճախատաւորէն առ-
Փիղիպոս լինէր գերեզման ընկերհաշտութեան Հռոմայեցւոց
(42): Վանգի յայնմ հետէ ոչ վասն ազատութեան ինչ կռիւ էր
այլ վասն տէրութեան եւ իշխելոյ:

Ի ինչոյ մեւս եւս նոր բաժանումն աահանաց՝ սու Անտոնիոս
զարեւելս տէրութեանն, Ոկտաւիանոս զարեւմուտս, Վեպիդեայ
առաւ Ափրիկէ, Իտաղիա էր հասարակաց (40): Բայց իբրեւ Վե-
պիդոս իւր առնուլ կամէր զՍիկիդիա, յանկոյց Ոկտաւիանոս զգորս
նորա յինքն, եւ հարկ լինէր այնուհետեւ Վեպիդեայ ի բաց ելա-
նել թ թուոյ արանցն երից, եւ Ֆնացին արք երկու (37):

Ասն արշաւանաց պատերազմացն զոր ժղէր սոյնուհետեւ Ան-
տոնիոս ընդ հզոր տղգացն Հայոց եւ Պարթեւաց եւ ընդ գրա-
ցեաց նոցա (36—34), եւ վասն յաղթութեանցն զոր յաղթէր
Ոկտաւիանոս ազգաց ազգաց բնակելոց ի Վաղմատիա եւ ի Պան-
նոնիա (35—33), ոչ այնպէս վաղժադակի գրգռեցաւ նախան-
ձաւորութիւն նոցա ընդ միմեանս: Այլ իբրեւ Անտոնիոսն յա-
գիպտոս ազգի ազգի սնկարգութեանց տայր զանձն ընդ վասաւ,
նշան դշխոյին Աղէոպատայ, եւ զհռոմէական նահանգան տայր
պարգեւ նմա եւ երկուց որդւոց նորա, եւ զիին իւր զՌիտաւիա
զքարերարոյն զքոյր Ոկտաւիանեայ մերժէր յետս, եւ նոքիմք ա-
տեղն Հռոմայեցւոցն լինէր (33—32), անտուտ Ոկտաւիանոս ընդ
իմաստուն զօրավարի նաւաց իւրոց Ագրիպպայ յանկուցանէր յինքն
զժողովուրդն Հռոմայեցւոց առատութեամբ եւ խաղուք, առնէր
մեծապարգեւ զգորականն բաժանմամբ անդոց եւ ազարակաց, եւ
առնէր զօրս եւ նաւս համակ ի հրահանգս կրթութեան: Այս
արկանէր Ոկտաւիանոս զհամբաւ վատ գործոցն Անտոնեայ խո-
րագիտութեամբ յիւր օգուտ ի կիր, եւ տայր ծերակուտին առ-
նել վճիռ թէ անկեալ է ի պատուոյ իւրմէ Անտոնիոս, եւ յայտ
արարեալ պատերազմ ընդ Աղէոպատայ:

Արեւմուտք եւ արեւելք պատրաստէին ի մարտ պատերազմի
ընդ միմեանս. յուսով տիկնութեանն Հռոմայեցւոց տայր Աղէո-
պատրա աւրախութեամբ՝ արծաթ եւ տորմիդ նաւաց. զրգուէր
հոյսեալ նաւատնորարիկ կռիւն առ Վիտիանիւ (31, 2 Սեպտեմբ.):
Ի կէս պատերազմին զնայր փախտեայ Աղէոպատրա եւ շամշեալն
Անտոնիոս հարանէր տազնապառ զհետ նորա. տորմիդ նաւացն,
եւ յետոյ զօրն եւս ցամաքային որ առանց զօրավարի թողեալ
լքեալ կայր՝ անց ի կողմն Ոկտաւիանեայ յետ 7 աւուրց (31):
Անպարտեայ Ոկտաւիանոս զհետ նորա յագիպտոս եւ զիմեաց
առաջի քաղաքին Վիլքրանդրացւոց. տուրէր Անտոնիոս պատ-
գաւ առ Ոկտաւիանոս գալ ի մենամարտիկ կռիւ, եւ իբրեւ մեր-
ժեցաւ՝ հանեալ ճակատեցուցանէր զգորսն, բայց եւ նոքա անցին ի

կողմն Ոկտաւիանեայ: Ընդէն ընդ իւր սուրն եղանէր Մատնիտ, եւ ինքն Նդէսպատրա սպան զանձն հարուածովք իժից՝ զի մի ածցի ի Հռոմ ի ձաղանս, քանզի զՈկտաւիանայ չկարաց արկանել ի հազար զեղոյ իւրոյ: Եզրիպտոս նահանգ եղեւ Հռոմացեցւոցն (առաջին նահանգ կայսերութեան): Օքաւ եղեւ պատերազմին որ վան տէրութեան աշխարհի էր, եւ ինէր այնուհետեւ Ոկտաւիանայ միահեծան տէր մեծի տէրութեանն Հռոմացեցւոց (30):

308

Հռոմացիք ձանձրացեալ յայնչափ փոփոխանց եւ ի կտաւրածէ, եւ ժողովուրդն հարեալ հասեալ ի նիւթական փոյր՝ Հացին իւրոյ եւ Արկիստիան խաղուց¹, ընկալան զյաղթողն Ոկտաւիանոս մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ: Օքաւարն² անուն եւ ապա Լազոստոն անուն առաւ նմա մշանջնուոր ժամանակօք: Ինքն զանձն կոչեաց Ալեսար (Ասցար), զոր պահեցին ամենայն պայազատք նորա: Հաստատեաց ամբացոյց զիշխանութիւն իւր մեծաւ զգոնութեամբ եւ իմաստութեամբ, քանզի զհին կերպարանս իրացն պահէր անփոփոխ եւ չգործէր ինչ գործ բռնութեան: Այց մնաց ծերակոյտն իբրեւ խորհրդականութիւն տէրութեանն, եւ ապր նա նորոգել ծերակուտին զպատիւ հիւ պատասութեան իւրոյ վստն տալն ամաց եւեթ, մինչեւ առ զնոցիկեան: Իբրեւ Օքաւար՝ մնաց սպարապետ զօրուն, եւ առ սակաւ սակաւ գումարեաց յանձին իւրում զպատիւ հազարապետութեան, զպաշտօն համարակարութեան եւ զքրմապետութիւնն: Եւ ապր հաստատել իւր բազում անգամ զարարագոյն իշխանութիւնն: Այն զգուշութեան տէրութեանն եւ աթոռոյ իւրոյ կարգեալ կացուցանէր զօրս պատրաստականս, գունդս անձնապահաց եւ զքաղաքական քաղաքին: — Ընդ ծերակուտին կացուցանէր նա որս յիւրաքանչիւր պաշտամունս, առաջնորդէր եւ աւանդը զհառ նահանգացն:

() Ընական էին Լազոստեայ զօրավարն քաջ Ազրիպայա եւ այրն իմաստուն եւ հմուտ քաղաքացին կարգաց Սեկենաս պաշտպանիչ զիտութեանց: Ժամանակ առաջնորդութեան Լազոստեայ է ժամանակ սակի գալթութեանն Հռոմացեցւոց:

Ըշխարհակալութիւնքն որ առ Լազոստեաւ եղեն՝ կարեւոր իմն էին ի զգուշութիւն ներքին խաղաղութեանն եւ ի պահպանութիւն սահմանացն: Վսին իրի ամենեւին իսկ նուաճեցան հիսփ սակոզմանքն Սպանիայ եւ կողմն արեւմտից Վաղիայ (25), եւ զբաւեցան հարաւային կողմանք Վանաւր գետոյ, այս ինքն Պաննոնիա եւ Սիւսիա (35 եւ 29), Հռետիա, Ալիւքեզիկիա եւ Նա

1 Pans et circenae, 2 Imperator.

բիկն (Հունգարիա, Արաւլիւնագէն, Դիրու, Սալցպուրկ, հաւաքւային Շուապիա, Ստիրիա, Կարինթիա, Արանիա, Եւստրիա եւ մասն մի Պաւիերայ) (15)։

369

Այսպէս տարածեցաւ կալաւ տէրութիւնն Հռոմայ՝ գաղանկն չորրորդի որ էր ահեղ եւ զարմանալի եւ հզօր առաւել, եւ ժառնիք նորա երկաթիք, ուտէր եւ մանրէր, եւ զմիացորդսն առ ռոնկատրէր¹։ Տարածեցաւ տէրութիւնն այն ընդ գեղեցիկ թագաւորութիւնս Աթիայ, ընդ գեղեցիկ կողմն քան զամենայն կողմանոյ Աւրոպայ, ընդ պառարերս քան զամենայն վայրսն Ափրիկեայ։ Սահմանք էին տէրութեանն Հռենոս եւ Դանուբ, Լափրասս եւ Ենապատն Ասիայ եւ Ափրիկեայ, յնդ. ամենայն։ 25 նահանգք կապեալք ընդ Հռոմայ արքունական պողոտայիւք։

Երբեւ զհաւր որ ի քակտելոյ եւ ի քայքայելոյ կեայ՝ պահէր զկենդանութիւն իւր Հռոմ ի ձեռն պատերազմացն զոր ընդ պատընոցն տայր, եւ կրանէր իմն զնոսա, մինչ գեռ ինքն ի ներքս պատառեալ եւ խռովեալ էր։ — Սեծացաւ եւ զօրացաւ Հռոմ ոչ քաջութեամբ միայն այլ եւ նենգութեամբ եւ խարէութեամբ, եւ շլացութեան իմն պատրանօք՝ յոր ըմբռնին բազում անգամ ըստ արդար դատաստանացն Աստուծոյ գլխաւորք ազգացն եւ ժողովուրդք, մինչեւ թմրել իմն նոցա՝ առաջի առն միջ կամ ազգի միջ ցորքան ժամանակս կամք իցեն Աստուծոյ, զի յիմարութեամբ ժողովրդեանն եւ իշխանացն հասուցէ պատիժս պատահասից արդարութեան ի վերայ անօրէնութեանցն որ առ հասարակ շահեալ օխրիցեն։

Աշխարհակալքն ամբարտաւանք գործի ի ձեռս էին ամենազօրն Աստուծոյ. ոչ այն գործ էր միայն նոցա՝ զթագաւորութիւնս կործանել, այլ եւ յաճել զօրութեանն իւրեանց՝ սփռել հաւասար իմն կերպարանս սովորութեան եւ վարուց, որովք կողմանքն մարդաշատք երից մասանց աշխարհի մի թագաւորութիւն լինիցի, զի յորժամ եկեսցէ բան փրկութեանն ի լրման ժամանակացն, փութանակի սփռեսցի ընդ երեսս երկրի։ — Երբեւ այն կատարեցաւ, ապա անկաւ եւ Հռոմոց տէրութիւնն, որպէս առաջինքն քան զնա կործանեցան²։ Իսկ Աստուած կամէր կանգնել յերկնից թագաւորութիւն մի որ ոչ ապականեցի եւ որոյ տէրութիւնն ոչ անցցէ յազգ յայլ. մանրեսցէ եւ հասկեսցէ զամենայն թագաւորութիւնս եւ ինքն կացցէ յաւիտեանս³։

1 Դան. Է. 7։

2 Երեմ. Ի. 14 — 16։

3 Դան. Բ. 46 — 48։

4 Դան. Բ. 44, 45. Եւ. Է. 13, 14։

Հռոմեական մատենագրութիւն:

Ե. Ի հաղորդութենէ անտի Հռոմայեցւոյ ընդ Յունաց եղև բազում ինչ ազդեցութիւն ի մատենագրութիւն եւ ի կեան Հռոմայեցւոցն: Օ ի գործածք յունական ճարտարացն եւ զարմանալի մատենագրական ծնունդք յունական մտաց՝ որք ածած ի Հռոմ ի քաղաքաց անտի վկանդեւոց, զարթուցեալ քրքրեցին զմիտ եւ զյօժարութիւն ազնուագոյն իրիք մասին ազգին Հռոմայեցւոց: Եյս լուազոյն մասն ազգին՝ որում գլուխ էին աղքն երեւելք Սկիպիոնքն երկդքին, Մարկեղոս, Փղամինիոս եւ այլք՝ էին նպատաւոր եւ վերակացու յունական իմաստութեան եւ բանաստեղծութեան եւ արուեստի, ձեռն տային եւ պաշտպանէին զիանցն Յունաց՝ բանաստեղծիցն նոցա եւ փիլիսոփայից, եւ ջանային ըզ ձեռնէրտացն արուեստին՝ եւ ղճարտարութիւն մտաց եւ զեզա պարտեալ ժողովրդեանն ածել զաղթականութեամբ ի Հռոմ:

1. Ի բանաստեղծութեան Հռոմայեցւոց՝ առաջին բանագործական պուէտ համարի Նիւիոս Ընդրոնիկոս յոյն այլ՝ տաղանտացի, որ եկն ընդ գերւոյն ի Տարանտոնէ առ Նիւիոս Սաղինատոր եւ մտեալ դատարարակ որդւոց նորա՝ առ պարգեւ զազատութիւնն: — Նիւիոս Սամպանիացի, որ զինուորեցաւ իսկ յառաջնում Պուլիկեան պատերազմին՝ էր բանագործ եւ վիպասան. գրեաց զվիպասանութիւն Պուլիկեան պատերազմին ըստ հին խաղալան չափոյ եւ կատակերգութիւնս ըստ յունական օրինակին. բոց վասն համարձակ զբարս Հռոմայեցւոցն թշնամանելոյ՝ մասնէր ի պատիժս բանտի եւ վտարանդութեան: — Լենիոս (+ 169) յոյն Սամպանիացի յազնուական տաճէ, զինուորեալ ի լեզեանն Հռոմայեցւոց եւ բարեկամ Սկիպիոնեայ երիցու՝ որով եւ ընկաւ իսկ զիրաւունս հռոմեական քաղաքացւոյ. համբաւի յոյժ վիպասանութիւնն նորա վեցաչափ՝ անուանեալ Տարեգիդք¹, յորում զպատմութիւն Հռոմայեցւոցն նկարէ մինչեւ ցիւր ժամանակն՝ ըստ բանաստեղծութեան օրինի: Վարձեալ մեւս եւս վիպասանութիւն՝ վասն գործոց եւ արութեանց Սկիպիոնեայ երիցու: — Պակուիոս նորին քեռորդի Նրունդուսիացի եւ Լատիոս (ժամանակակից մանկութեանն Նիկերոնեայ) գրէին ողբերգութիւնս եւ կատակերգութիւնս՝ ըստ ձեւոյ օրինակին Յունաց: Մամենեցւոյ սոցա հազիւ հազ թէ սակաւ ինչ տողս այժմ ունիմք:

Դմին հակառակ ունիմք այժմ 20 հատածս յատարտէ Պլատոսէ (յառնէ անանկէ Ումբրիացւոյ + 184)՝ որ եղև հայր հռոմեական կատակերգութեան. հատածքն նորա թէպէտ եւ բազում մասամբք ըստ նմանութեան պուէտացն Յունաց՝ Վիգիլոսի եւ

Փիղեմնի յօրինեալ են՝ բայց բանքն եւ կատակքն ունին զբուն հռոմէական կերպարանն եւ են պատեհք լինելոյ հաճոյ ոչ միայն խառնազանն ամբոխին, այլ եւ կրթելոյ մարդկան։ Հասածքն որոց նմանեալ են բազումք ի նորագոյն բանաստեղծից ազգաց ազգաց (առաւել Վաղեացւոյ) են մանաւանդ յաջորդքս. «Աւերիք»,¹ է հասած զօրաւոր վան զգաստ բարուց. «Ղանն»,² երեւելի՝ նկարագրու վարուց. «Վրամարբաս», (զինուոր պարծուկ)՝ մի ի հոյակապ կատակերգութեանց. «Նւաւարիտ», (որում նմանեալ է Մոլիեր ի «Ժլամին», իւրում)։ «Մոստեղարիտ», յարմէ Վաղեացի եւ Ննգղեացի բանագործքն աւեալ են բազում անգամ. «Պենուզտ», (պատու նեակ պաւնացի) հասած երեւելի վան նկարագրի բարուց եւ վան ճարտարագործ յօրինուածոյն, եւ կարեւոր՝ վան միացորդաց կարգեղանացի լեզուի որ ի նմա գտանին։ — Յերենտիտ Նփրիկեցի (ծն. 193) եկն ի կարգեղանէ իրրեւ գերի ի Հռոմ, եւ առեալ ազատութիւն. սորա ճ կատակերգութիւնք յօրինեալ են նմանութեամբ Մենանդրի ամենացւոյ գլխաւորի նորն կատակերգութեան³։

Բայց սակայն յունական նուրբ բանագործութիւնն չէր պատշաճ ժողովրդեանն Հռոմեացւոյ՝ որ հաճակ ընդ խաղա պատերազմաւաց, զազանաց եւ հին Նտեղղեան հաստական խաղուց եւեթ յօժարէին. նմին իրի ոչ ողբերգութիւնն եւ ոչ կատակերգութիւնն եղեւ ինչ ոգեխառնեալ ի կեանս Հռոմեացւոյ, այլ միայն առհնք ինչ ի բուն կիրթն Հռոմեացւոյ զուարճանային նուրբիմք։ Վարձեալ եւ կրօնք Հռոմեացւոյն հաստատեալք ի թիպ սովորութիւնս եւ ի հաւատս նշանաց եւ ըզնութեանց եւեթ՝ չկարէին դիւրաւ լինել նիւթ բանաստեղծական եւ արուեստական գիւտից։

2. Հին պատմագրութիւնն հռոմէական՝ էր նշանակել զարտաքին դէպան ըստ ժամանակագրական կարգի առանց ներքին ինչ զօրոյ կամ արուեստի (որ անուանեալ կոչէին Յարեգիրք)։ Նյսպիսի ինչ էր մատեան պատմութեան Փարիտսի Պիկատրայ առն սինկղիտիկոսի առ երկրորդ Պունիկեան պատերազմաւ՝ գրեալ ի յոյն լեզու։ — (Յոյժ պատուական եւ կարեւոր էր արդեւք մատեանն Պարկեայ Սատոնի վասն բուն հին պատմութեանն՝ Հռոմեաց յեւթն դարութիւնս, բայց այժմ չիք այն ի միջի։ — Իսկ Պաղիբիտս պատմագիրն մեծ էր ի 1000 ազնուականաց անտի Նքայեցւոյ, որք իրրեւ պատանդք ածան ի Հռոմ. առ յ17 ամսն զորս եկաւ ի տէրութեանն Հռոմեացւոյ՝ բարեկամութեամբն Սկիպիոնեայ Նփրիկեանսի կրտսերոյ՝ ժողովեաց նա նիւթ վասն տիեզերական պատմութեան իւրոյ՝ առնելով ճանապարհ ընդ Սպանիա, ընդ Վաղիա, ընդ Փոքրն Նիիա եւ ընդ Լադիպոսս. եւ գրեաց յունարէն ի 40 գիրս

1 Trinummus.

2 Յէս Վերագոն եւ 434.

3 Origines.

յերկրորդ Պունիկեան՝ պատերազմէն մինչեւ ցփռել Մակեդոնիայ ի նահանգ Հռոմայեցւոյ (148)։ Սակայն եւ ի մեծայազմ մատենէ աստի զառաջին 5 դիրսն եւեթ այժմ ողջ ունիմք, իսկ ի մնացելոցն՝ հասակոտարս եւեթ։ Բայց է նա օրինակ եւ կազարար այժմու նոր պատմագրութեան՝ պատճառախնդիր անդին¹։ Թէ պէտ եւ չունի նա զյստակ ատախիւցի լեզուն՝ սակայն է նորա ընդ այնր լուսաւորութիւն, սրութիւն մտաց, զատաւանան առողջ, տեղեկութիւն քաղաքային եւ պատերազմական իրաց, անաշուռութիւն եւ սէր մեծ ճշմարտութեան, որովք համարի նա մի թուն մեծամեծ մատենագրացն հնոց։

Յ. Փիլիսոփայութիւն՝ եւ ճարտարխօսութիւն կից ընդ նմանց ի Յունաց անտի ի Հռոմայեցիս. եւ տարածեցաւ ի նոս մանաւանդ ճարտարխօսութիւնն, այնու զի կարեւոր էր այն վան հրապարակախօսութեանց յնկերահաշտեաց առաջնորդութեան։ Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնն մանաւանդ եզրիս ընդունելութիւն ի Հռոմ ի ձեռն Պանետիոսի Հոգաւցւոյ բարեկամի Սկիպիոնեանց, Նեղիոսի եւ Պողիբիոսի. քանզի գործական նկարագիր սոր փիլիսոփայութեան էր առաւել զիւրահաս գործականն Հռոմայեցւոյ քան զակադեմական փիլիսոփայութիւնն։ Աստեկադայ որ տայր զանձն ի տեսողութիւն², եւ տակաւ երթեալ մօտէր ի առաւելութիւն, այնպէս զի Էրիսիդաս հիմնիչ միջին Եկադեմիայ՝ եկաց յուրապա յամենայն ճշմարտութենէ. բայց Աստեկադէս այսպէս իմն մեղմացոյց զկարծիս նորա, թէ «վերջին սահմանք գիտութեան է նմանութիւն ճշմարտութեան, եւ պարտ եւ պատշաճ է շատանալ թուելով զաշտիմանս այնր նմանութեան ճշմարտութեան»։

Բայց քանզի ընդ յունական արուեստի եւ մատենագրութեան՝ մասնէր ի ներքս եւ փոփոխութիւն առտնին կենաց ի հանգերձս եւ ի կերակուրս եւ ի հաղորդութիւնս կենաց, եւ երթային ընէին անհետ հայրենատուր բարք եւ վարք անդամայնք, չափաւորութիւն եւ խտտամբերութիւն, յայն սակս ել եկաց կողմն մի ի Հռոմ որոյ գլխաւոր էր Պորկիոս Ատտոն՝ կալ ընդ գէմ նորոգութեանցն այնոցիկ։ Նմէր Ատտոն համարակար եւ մեծաւ խստութեամբ հակառակելով ընդ այնպիսեացն՝ տայր մերժել հանել վտարանդի ի Հռոմայ զփիլիսոփայոն Յունաց (զԱստեկադէս ակադեմական, զԱրիստոտէլոս պերիպատետիկեան եւ զԲեռքենէս ստոյիկեան)։ Վարժոցք ճարտարխօսութեան փակեցան։ Սկիպիոնքն իբրեւ ապականիչք բարուց եղին պատուհաստիւ, եւ եղան օրինք հակառակ զեղիւթեան եւ զարդուց, եւ ինքն իսկ Ատտոն գրէր զիրս վասն մշակութեան եւ վասն սկզբանց Հռոմայեցւոյ՝ կամեցեալ ցուցանել զյստակութիւնն վարուց եւ զան-

¹ Տե՛ս Քրոնոս ել 4։

² Speculation.

պանդոյն կեանս առաջնացն: Բայց սահայն այնու իսկ զի եւ Պատմն
ի ծերութեանն ժամանակի սկսաւ աւանել յունարէն՝ յայտ առնի
թի չեղեւ հար այնպէս սերտաւ յարել ի հինն եւ ի հայրենա-
տաւս, այլ նմին հակառակ յառաջադէմ լինալ հռոմէական մա-
տենագրութեան ընդ նոյն նորոգ ճանապարհ հասանէր ի դարն
սակի՝ զոր ցուցցէ յաջորդս:

371

Բ. Վանդի առ Ազոստեաւ եւ յառաջ իսկ քան զնա շա-
հեալ տիրէր յունարէն լեզու եւ մատենագրութիւն ի Հռոմ. մին
չեւ բարձր իսկ եւ սովորութիւն լինալ էր մանկուոյ ազնուացն եր-
թալ կրթել ի հրահանգս ճարտարխօսական դպրոցաց ի (Յու-
նաց աշխարհին եւ ի Փղքրն Ըսիտ: Ազոստոս եւ բարեկամք նորա
Մեկենաս, Մեսասդա եւ Պողիսն էին հմուտք մատենագրացն
(Յունաց՝ զորոց զմատենանն Ազոստոս ժողովեալ եղեալ էր ի մի-
տմ հասարակաց մատենադարանին ի Պաղատինեան բլրին, եւ
առատութեամբն իւրեանց լինէին օգնական մտաւոր յառաջադի-
մութեանն. բայց մանաւանդ խաղաղութիւնն էր ձեռնտու յու-
սումն, քանզի Ազոստոս եւ պաշտօնեայք նորա առաջնորդեալ
վարէին զնորքին իրա աշխարհին, եւ հեռաւոր պատերազմունքն
վճարէին ի ձեռն խոնարհագոյն զօրավարաց յանուն Ազոստեայ.
եւ յայն սակս լինէր պարապ քաղաքացեացն տալ այնուհետեւ
զանձինս չլնթեռնուլ եւ ի գրել:

1. Իրաւագիտութիւն եւ ճարտարխօսութիւն առաւել քան
զամենայն ածան ի կատարումն ի ձեռն Հռոմայեցւոց՝ վասն գոր-
ծական մտաց նոցա եւ միտութեան առ հրապարակական քաղա-
քային կեանս: Ճարտարխօսութիւնն ածենեւին իսկ ընդմտեալ ի
կեանս Հռոմայեցւոցն՝ համօրէն մատենագրութիւն նոցա արձակն
եւ բանաստեղծականն՝ ներկաւ երանդօք ճարտարխօսութեան:
Իսկ իրաւագիտութիւնն թէպէտ եւ զկատարեալ յօրինումնն ի
ժամանակս կայսերացն ընկալաւ, բայց անգագար գծութիւնք
առնկին ընդ պատրկաց ետուն նոցա ճշդիւ ընտրել եւ որոշել
զրանս իրաւանց, եւ յօրինել օրէնս: Սերտիւ կադեալ էր ընդ գի-
տութեան քաղաքային իրաւանց՝ ճարտարխօսութիւնն, որ ի խոռ-
վայոյզ ժամանակս ընկերհաշտութեանն եհաս ի ծագ բարձրու-
թեան իւրոյ: Նմին իրի հոյակապ ճարտարախօսք էին արքն քա-
ղաքագէտք Անտոնիոս եւ Սուկիոս Սկեւոլա որք ի Սալփոսեան
գծութիւննն ուպանան. հաղարտպետքն ժողովրդեան որպիսի
Գրակքեանքն էին, խօսնակք՝ որպիսի Հորտենսիոսն էր, եւ նախան-
ձօրդն նորա Սարկոս Զուղլիոս Աիկերոն ութ ամօք կրսերագոյն
քան զնա (Ծն. 107): Ի Հորտենսեայ սակաւ ինչ հատակոսորս
եւեթ ունիւք. բայց ի ճառսն Աիկերոնեայ զոր ունիւք մեծաւ յա-

Ճախութեամբ՝ երեւի այրն լի խօսողութեամբ, գեղեցկարան ճարտարութեամբ եւ արուեստիւ յանդիման կացուցանելոյ, բարձր ճաշակօք, որովք մոգէր եւ բեւեռէր իմն յինքն զըազմութիւն լսողացն։ Զմեծ մասն ճառից իւրոց յետ խօսելոյ հրապարակաւ արկանէր ընդ գրով խառնելով զգարդն ոճոյ փոխանակ զօրութեան կենդանի բանիցն։

Այս իրաւագիտութեանն եւ ճարտարխօսութեանն առաւել քան զամենայն մտադիր էր Նիկերոն փիլիսոփայութեան։ Բայց չյօրինեաց նա նոր ինչ բովանդակած, այլ զընտրականութեան՝ զհետ երթեալ՝ յուզեալ քննեաց զամենայն բովանդակածս փիլիսոփայիցն, եւ զիմաստութիւնն Առնայ աղար դիւրահաս հայրենակցացն։ Բազում ժամանակս կայր նա տարակուսեալ թէ զոր դպրոց նախառնեալ քան զամենեօին առնիցէ, բայց ապա յետի գործականսն՝ ընտրէր զսոյիկեան փիլիսոփայութիւնն, եւ ի տեսականսն զմիջին կամ զերկրորդ Ակադեմիայն։

Ի բուն երեւելի ճառից Նիկերոնի են յաջորդքս. ճառն «վաս Ռոսկեայ Ամերինոսի», զոր կամեցաւ արդարացուցանել յամբաստանութենէ սպանութեան. ճառքն «ընդդէմ Աեռեայ», որ չարչարեալ էր զՍիկիդիացիսն ի ժամանակի անթիպատոսութեան իւրոյ. ճառն «վասն Մանիլեան օրինաց», որով առ Պանդեոս զհրամանաւարութիւն պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ. ճառք չորք «ընդդէմ Կապիդինոյ», ճառն «վասն Մուրենայ», զոր կամէր արդարացուցանել յամբաստանութենէ՝ թէ յընտրութիւնսն կաշառաւ վարեցաւ. ճառն «վասն Արքիտայ պուեաի», զի յարուցեալ էր հակառակութիւն վասն նորա թէ չանի իրաւունս քաղաքացւոյ. սքանչելի ճառն «վասն Միդոնայ», յաղագս աւ բաստանութիւն կրելոյ նորա թէ սպանեալ իցէ զՆիդիոս ի վերայ ապական ճանապարհին. ճառն «վասն Սեստիոսի», որ լինալ էր նպաստաբաւեալ Նիկերոնեայ յաքտորանցն՝ եւ ի կուսակցացն Նիդիոսի կրեալ ամբաստանութիւն. ճառն զոր ի ծերակուտին խօսեցաւ «վասն Մարկելզեայ», վասն դարձին յաքտորանաց. ճառն «վասն Գեովտարայ արքայի» Գաղատացւոց զորմէ ամբաստանութիւն լինալ էր թէ սպանութիւն խորհեալ է զՆեսարեայ. իսկ 14 «Փիդիպեան ճառքն», ընդդէմ Անտոնեայ՝ են պսակ ճարտարխօսութեանն Նիկերոնի. — Ի «հետորակն գրոց», նորա յորս զարուեստ ճարտարխօսութեանն ուսուցանէ՝ են Նաւաւոր յաջորդքս. 1. երկր «գիրք զճարտարախօսէ», 2. «Բրուտոս կամ վասն երեւելի ճարտարախօսաց», 3. «ճարտարախօսն», որ է գրեալ առ Բրուտոս. 4. վասն քաջաց ճարտարախօսացն յորում զԱտակեցի ճարտարխօսութիւնն նախառնեալ քան զԱսիացի (յոյն) ճարտարխօսութիւնն առնէ։

Ի փիլիսոփայական գրոց նորա են երեւելի. գիրք «վասն ընկերհաւութեան», յորում ի հանգիսի անցուցեալ քննէ թէ որ կերպարանք առաջնորդութեան քաջ քան զամենայն իցէ, եւ համարի քաջ քան զամենայն զհռոմէական առաջնորդութիւնն որ յառաջ քան զժամանակի Գրակքեանցն էր. եւ վախճան գրոցն առնէ մեւս եւս ինչ գրովք որոնուն «Անուրջք Սկիպիոնեայ», յորում ցուցանէ զընդունայնութիւն ա-

մենայն մարդկեղէն իրոց: «Թուսկուղանեան խնդիրքն» որ են մատու-
թիւնք եւ կարծիք վասն մեծամեծ խնդրոց մարդոյն՝ զմահւանէ, զան-
մահութենէ, զէութենէ ոգւոյն, զաստուածոց եւ զպսոյն նոյնպիսեաց: Ի
խօսան «վասն գլխաւորական բարութեան», եւ «գլխաւորական չարեաց»
յանդիման կացուցանէ զկարծիս Յունացն փիլիսոփայից վասն ճշմարիտ
երջանեութեան եւ վասն վախճանի կենաց՝ առանց մեծանելոյ յանձնէ
վնիւ ինչ ի ներքս: «Թափադեմական խնդիրն», ճառէ զվարդապետա-
թեանց հին եւ նոր Ակադեմիոց, եւ ի գիրսն «վասն բնութեան առ-
աստածոց», «վասն ըզնութեան» եւ «վասն ճակատագրի» (որ ոչ ամ-
բողէ) սոց կարեւոր կարեւոր ակնարկութիւնս վասն կրօնական խոր-
հրդոց ժամանակին իւրոյ: Գիրքն փոքրիկք՝ «Կատոն կամ վասն ծերու-
թեան», եւ «Ղեկիոս կամ վասն բարեկամութեան», երեւելի են գեղեց-
կութեամբ բարբառոյն եւ պատշաճ յօրինմամբ: Ի պարարտ հասակի
գրեաց զգիրսն «վասն պարտոյից», առ Մարկելոս օրդի իւր որ ուսանէր
յԱթէնս, յորում ցուցանէ թէ որպէս պարտ իցէ վարել այր քաղա-
քացի յայլ եւ այլ հանգամանս քաղաքային կենաց, եւ թէ մատեանն
գեղեցիկ եւ զարմանալի բարոյական սկզբամբք:

Իսոց ի սոցանէ կան Նիկերոնեայ Թուղթք բազում յոյժ Թուղթ-
գրեալ առ բազումն՝ մանաւանդ առ բարեկամսն իւր Պոմպոնիոս Ատտի-
կոս եւ առ Բրուտոս եւ առ Եգրայր իւր Կուլլիտոս, յորս խառն ին եւ
Թուղթք առ Նիկերոն: Այս Թուղթք ոչ միայն ճարտարագոյնս նկարեն
զներքին հանգամանս խաղաղոյժ ժամանակին պնորիկ՝ մինչեւ բազում
անգամ աղբււր եւս մեկնութեան պատմական ինչ գիտաց լինել, այլ
եւ ցուցանեն զպոյն հոյակապ զՆիկերոն ամենեւին ըստ ներքին բնու-
թեանն, երեւի ի նոսա Նիկերոն տանուաւր հաւատարիմ ասն իւրոյ,
բարեկամ մտերիմ եւ ինքնաբաւ ընկեր առհմից անուականացն՝ որոց
հաւասար իմէ կամէր լինել շքեղ ասմբք ի գիւղս, մթերովք գործոց
ճարտարացն եւ բազմախորտիկ սեղանովք՝ որոց համեմբ իմէ համարեալ
էին բանք ճարտար մտաց եւ խօսք օգտակարք յուսումն: Երեւի դար-
ձեալ այր գործոց, ժիր եւ վաստակաւոր, սակայն զփառս եւ զարատ-
քին պատիւ համարի նա ի վեր քան զամենայն ինչ, գովութիւն կամ
սագտանք որ յայլոց ի նա լինալ իցեն՝ յուզեն եւ շարժեն զնա յոյժ, եւ
ինքն առաւել իմէ քան զլափն հաճեալ ընդ ինքն՝ անձնսիրութեամբ
լինի քարոզ ճարտարախօս՝ պարծանաց իւրոց, եւ համառօտ իսկ ասել՝ ե
թէ ձրիւք՝ այլ ասանց քաղաքաութեան եւ բարոյական հաստատութեան:

2. Ի պատմագրութեան յիս տարեգրութեանցն սկիզբն առ-
նէին Հռոմայեցիք զրել պատմական յիշատակարանս՝ յորս նշանա-
կէին զերեւելի երեւելի անցս գործոց քաջութեան արանց ոմանց
կամ զերիք իրիք արշաւանաց պատերազմի: Այսպիսի մատեանս
յօրինեցին Լուտատիոս Ատուլոս, (ընկեր Մարիոսի ի պատե-
րազմին Ափրաքոց) Եւփիլիոս Սկաւրոս այր սինկղիսիկոս (որ բա-
զում ինչ վճարեաց ի պատերազմին (Յուգուրթայ), Աուդգա եւ առ-
պեան մեծատուն Տիտոս Պոմպոնիոս Ատտիկոս՝ բարեկամ Կե-
սարեայ եւ Նիկերոնի. ի սոցանէ սակաւ ինչ եւ կամ ոչինչ այժմ
ունիմք. միայն յիշատակարանքն (Յուլիոսի Անտոնիոս որ վասն զա-
գիական եւ քաղաքային պատերազմին են՝ կան պահին, եւ են գե-

գեղիկ ինչ յիշատակարան մասոց նորա (իսկ զպարութիւնքն ժան
Եղեքսանդրացւոց, Եփրիկեցւոց եւ Սպանիացւոց պատերազմն՝
յայլոց գրեալ են եւ մասամբ միով ի Հիւսիսէ)։ Արիստո Սա-
լուստիոս Սարինացի (86—35)՝ բարեկամ Աեապեայ՝ գրեաց ըստ
օրինակի նմանութեան Իսուկիդիդեայ՝ զպատմութիւն Աուգուր-
թական եւ Ատտիդինեան պատերազմացն նկարելով զպարապ-
րառ ժամանակին. բայց սակայն եւ իւր իսկ բարձր չեն միտան
բանից իւրոց՝ այնու զի որպէս յառաջ քան զմատենագրութիւնն
էր նեղիչ եւ լկկիչ Նուամիտացւոց նահանգին ի ժամանակի Կուս-
կալութեանն՝ նոյնպէս յետ այնորիկ համբաւի իբրեւ զեղծ բա-
րուք։ — Առնենք. Նեպոս բարեկամ Աիկերոնեայ՝ գրեաց զվար-
արանց երեւելեաց, եւ ուր Սալուստիոսն զախուր եւ զգեղծ իւր-
պարանս ցուցանէր՝ սա զորայծառ եւ զազնուական կողմն նկարէ։
Արեւելի է մատենան նորա մաքրութեամբ օճոյն եւ յատկու-
թեամբ բարբառոյն եւ ընտիր ասացածիւն։ — Սորին ժամանա-
կակից Տիտոս Լիւիոս (59 նախ քան զԱրիստոս մինչեւ ց17 յետ
Քրիստոսի) դատարարակ ի տան Աւգուստեայ՝ գրեաց զկատարեալ
պատմութիւն Հռոմայեցւոց զարգարեալ ճարտարութեան եւ
բանաստեղծական իմն պայմանաւ ի 142 դպրութիւնս (յորոց
35 եւեթ կան պահեալ)։ Ի սմին մատենի չառնէ ինչ Լիւիոս
այնչափ փոյթ քննական ճշդութեամբ եւ ամենեւին պատմա-
ռախնդիրն օրինակաւ կարգել պատմութիւնս, այլ զքօսեցու-
ցիչ իմն եւ հրապուրիչ նկարագրօք ձգել յինքն զընթերցողն,
եւ նսմին իրի իսկ եղեւ այն Հռոմայեցւոց առհմային իմն մատեն
պատմութեան. եւ է վախճան պատմագրին բորբոքել զտէր հոյ-
րենեաց, եւ զարթուցանել զՀռոմայեցիան ի յիշատակս քաջա-
թեան նախնեաց իւրեանց եւ կանգնել զնոսա յապականութենէ
մատաւոր ժամանակին՝ օրինակաւ լաւագոյն ժամանակացն որ ան-
ցեալ դառանցեալ էին։ — Իսկ յոյն պատմագիրն Վիոդորոս
Աիկեղացի՝ առ ժամանակօք Աեապեայ եւ Աւգուստեայ գրէր
«զՊատմական մատենադարանսն», իւր՝ որ են տիեզերական ինչ
պատմութիւն ըստ կարգի ազգաց ի բուն վաղ ժամանակաց մին-
չեւ ցամե 60, ի 40 դպրութիւնս (յորոց այժմ 15 եւեթ կան)։
Վիոդորոս չէ ի կարգս երեւելի պատմագրաց՝ այնու զի առանց
դատաստանի եւ քննութեան խառն ի խուռն զամենայն իսկ զան
հաւանութեան եւ զառաւելիական զրոյցս առաջնոցն մատենագրաց
ճշդիւ մի ըստ միջէ հարկանէ ի մատենի, եւ ի կարգի անդ պատ-
մութեանն՝ խառնակ եւ շփոթ իմն է, եւ յայն ստիս իսկ պարս
եւ պատշաճ է մեծաւ զգուշութեամբ վարել նովաւ։ — Արեւելի
եւ առաւել քննական քան զայն է մատենան «Հռոմէական հե-
թօսութեան», Վիոնիսեայ Հազիկառնացւոյ՝ (որ էր յոյն յաղգի
եւ բնակեալ ի Հռոմ) ի 20 դպրութիւնս (յորոց 9 օղջ ունից

եւ 3՝ կիտմի եւեթ), եւ հասանէ պատմութիւն նորա մինչեւ ցմերձումն հասն արանցն: — Իսկ 500 մատենանքն Յերենտեայ Առաքինի (ծն. 116) վասն այլ եւ այլ իրաց՝ մանաւանդ վասն հնութեանց Հռոմայեցւոցն՝ չեն ի միջի բաց յերկոց գրոց վասն մշտութեան եւ ի 6 դարութեանց որ վասն հռոմայեցի լեզուի են (որք ի բնէ 24 դարութիւնքն լեւալ են):

3. Հռոմէական քանատեղծութիւն եհաս ի ծայր կատարելութեան ի ձեռն Ա իրգիլեայ († 19), Ովրատեայ († 8) եւ Ովիդեայ († 17 յետ Վր.): Ա իրգիլեոս Մարտի Ղանէականին՝ ըստ օրինակի նմանութեան Հռոմեայ նկարէ զանցս եւ զնկղութիւն ճանապարհորդութեան Ղանեայ յետ կործանման քաղաքին Տրափացւոց, եւ զքնակել ի ծովեզերան Վատինի, եւ յետ այնորիկ կապէ ընդ նմին զհիմնարկութիւն քաղաքին Հռոմայ եւ զփառաւորութիւն Յուդեան ցեղին (Վաղարշայ) սերելոյ ի Յուդոսէ Ղանեայ որդւոյ: Ուսցս գործ որ գեղեցիկն է բարբառովն, եւ ճիշդ նկարագրաբ լայրաց եւ քաղցրահնչիւն՝ ըստ յօրինմանն, կամէր տալաին ուղղել իւրիք իւրիք, այլ արգել զնա մահն տարածամ: Իսկ Ննդէորդականքն նորա որ ոչ ինչ ընդ հաս քան զնոսա գեղեցիկ են՝ յօրինեալ են ըստ օրինակի նմանութեան Թէոկրիտեայ¹. բայց քանզի չէր հնար նա ըստ օրինակի Թէոկրիտեայ զբարբառ ուսմին արկանել ի նոսին ի կիր՝ այլ կրթեալ բարբառով յօրինէր զնկարագիր անպաճոյճ եւ զանարուեստ կենաց հովուութեան՝ յայն սակս ի մէջ ձեւոյ եւ նիւթոյ Ա իրգիլեան Ննդէորդականացն զոգցեա հակառակութիւն իմն է. մանաւանդ զի եւ ազգն հռոմէական չգգայր ինչ այնչափ զհրապոյրս խաղաղ հովուական կենացն: Այլ նմին հակառակ՝ Մշակականք նորա ի 4 դիրս՝ ոչ միայն ըստ ձեւոյն է գործ ճարտարագործ անհամեմատ գեղեցիկ եւ արուեստական, այլ եւ նիւթն եւս է բուն ազգային եւ ըստ մտաց եւ յօժարութեան հասարակաց: — Ովրատիոս Փղակկոս հղարագոյն եւ յաջողակագոյն քան զնա՝ այլ ոչ յստակ եւ պարզ իրքեւ զնա, էր այք կենցաղաւէր եւ փիլիսոփոս ըստ վարդապետութեան Արիստիդէայ²: Մեկենաս՝ բարեկամ նորա եւ ձեռնաու ետ նախ անդս յերկրին Սարինացւոց, ուր գրէր զմեծ մասն Նուագացն իւրոց, (ըստ օրինակի նմանութեան Աղկեայ եւ Սապիոփայ³), զհենդուութիւնն եւ զքանատեղծական թուղթան: — Ովիդիոս Նասոն էր թերեւս աջողագոյն քան զամենայն պուէտան Հռոմայեցւոց, բայց թեթեւամիտ քան զամենեւին: Եւ նա յառաջագոյն կցորդ կենաց երեւելեաց գիտնոց ժամանակին իւրոյ, մինչեւ յանցանք ինչ որ ոչ ծանօթ են՝ պքսորէր ի Վիլիթաստան առ Պոնտոս ծովու, եւ անդէն զկեանսն վախճանէր: Նանօթք քան զամենայն գործս նորա են՝ Թուղթք կանանց գիւցաղանցն, Այլակերպութիւնքն՝ յորս

¹ Յեւ զերագոյն էջ 475: ² Յեւ Հասան 298: ³ Յեւ զերագոյն էջ 416:

գլխունական աւանդութիւնս (Յունաց եւ Հռոմայեցւոց զարգարէ գեղեցիկ պատմութեամբք, եւ յետուս գամենացն հանէ ի փառաւորութիւն (Յուդեան ցեղին (Մ.գ.ստեայ), եւ «Տրամականքն», նորա՝ այս ինքն թուղթքն զոր ի Պանտոէ գրէք ի Հռոմ:

(Յաշխարանաց բանաստեղծութեան՝ նմանելով բանաստեղծիցն Աղեքսանդրացւոց՝ գրեցին Ապուլիոս (ծն. 86) և Էրանցի, Տիրուղոս (ծն. 54), Պրուերտիուս (ծն. 40):

(Նդհանրական իմն նկարագիր որով ընտրին Հռոմայեցւոց բանաստեղծք՝ ի Յունացն բանաստեղծից այն է, զի ի գործս Հռոմայեցւոցն բանաստեղծից առաւել արժանի մատգրութեան է ձեւն քան եթէ նիւթն. քանզի Հռոմայեցիքն ամենեւին հասեալ ի սէր ճարտարախօսութեան՝ մանաւանդ ուշ սնին ողորկութեան եւ զարդու յորինմանն, քաղցրաբարհա հնչման բանիցն եւ դաշնակաւոր իմն չափոյ՝ քան եթէ խորութեան իրացն եւ տաստկութեան ցնորիցն եւ բարձրութեան խորհրդոցն:

4. Ի գեղեցիկ արուեստս ոչինչ առանձինն սեպհական բերին յառաջ Հռոմայեցիքն: Անդրիք եւ նկարք նոցա յորինեալ էին ի ճարտարացն (Յունաց: Այլ նմին հակառակ երեւի մեծագործութիւն Հռոմայեցւոցն ի շնուածան իւրեանց, ի Զրմուղս, ի գեանափոր անցս, ի պողոտայս եւ յայլ եւս նոյնպիսիս: Ասնդնեցին նոքա բաղանիս, թէատրոնս եւ մեհեանս, յորոց մի եւ Ամենադիւց մեհեանն՝ էր զոր Ագրիպպայն ետ շինել՝ որ է այժմ մի ի մեծամեծ զարդուց Հռոմ քաղաքի. եւ այնչափ կերպարանափոխ եղել քաղաքն այն՝ մինչեւ ասել Մ.գ.ստեայ թէ՝ Ալեկսեայ գաի Հռոմ եւ թողում կենայ:

372

Բարք եւ տառնին կեանք Հռոմայեցւոց:

Ինչք եւ մեծութիւնք որ յետ Պունիկեան, Մակեդոնական եւ Ասորւոց պատերազմացն ածան ի Հռոմ ամբաւ իմն եւ առանց չափոյ էին, եւ յայն սակս գործեցին փոփոխութիւն ի բարս եւ ի վարս Հռոմայեցւոցն: Արեւելի տոհմք Հռոմայեցւոցն որ միանգամ լեալ էին միջամուխ ի պատերազմունս եւ ի քաղաքային իրս իւրեւ զօրափարք կամ առաջնորդք՝ այնչափ կուտեցին մթերեցին դանձս, զի եւ վատնել իսկ յոնիսնայ կարող էին: Փոխեցին նոքա զփոքր տնկունս իւրեանց ի մեծամեծ ասարանս՝ գեղեցիկ գեղեցիկ բուրաստանօք. անդ ժողովեալ զետեղէին ընտիր ընտիր սպաստան, անդրիս եւ պատկերս յափշտակեալս ուստեք ուստեք, զդոյզնագիւտ ինչ իրս յայլ եւ այլ աշխարհաց: Վնէին իւրեանց անդաստանս մեծատարածս¹, եւ կազմէին ամառաստունս² մեծաշուք փառաւորութեամբ: Բայց մանաւանդ կանայք Հռոմայեցւոցն

1 Pantheon.

2 Latifundia.

3 Villa.

(առ որոյ առաւել համարձակութիւն էր նոցա քան առ Յունաց) ամենեւին ի ծայր զեղխութեանն հասեալ էին եւ ի զարդասիրիկ անշանս, եւ յորժամ Ղաւունն չափ իմն՝ զարդուց եւ փառաւորութեան հանգերձից նոցա կամեցաւ դնել, արկանելով առաւելագոյն տուրս ի վերայ նոյնպիսի զարդուց՝ յուզեցին խառվութիւն մեծ, մինչեւ դարձաւցանել յետս զօրէնս։ Եւ զամբարտեալ գերեաց լնուին զառնս նոցա. բիրա եւ կիտով իմն վայրենի բնակիչք Սարգիսիայ եւ Սորսիկայ էին դիւրագնի, եւ վարէին զնոսա յանարգ սպասաւորութիւնս. ուր նմին հակառակ կիրթ եւ մեղկ Յոյնքն եւ Մսիացիք գնեալք մեծագնի՝ էին դպիրք, ընթերցիչք, դաստիարակք, հաղարտակորք, եւ սպասեակք տանց նոցա։ Այսն ժողովելոյ արծաթ ի դոյն՝ չէր մարթ ուշ ունել իրաւանց եւ արդարութեան, եւ յայն սակս իսկ ստէպ զկաշառարեկն լինելոյ, զվառութենէ եւ զհարստահարութենէ մեծամեծացն Հռոմայեցւոց լինին բանք։ Իսկուշ իմն էր Հռոմ որ ոչ լնոյր գանձուք, եւ ընդ զեղխութեանն եւ վատնութեան ստէպ երեւէր կարօտութիւն եւ չքաւորութիւն միանգամայն։

Ի մեծամեծաց անտի անց ապականութիւնն ի ժողովուրդ անդր։ Նրթային եւ անհեա լինէին տակաւ այն հին անպաճոյճ կեանք եւ աշխատալի վաստակք մշակութեան երկրի։ Այս նորագոյն Հռոմայեցիք քան զքաղաքային գործս առաւել նախամեծար ընտրէին զգինուորութեան կեանս, որ յետ վաստակոց ինչ ածէր վայելք եւ աւար բազում։ Աւ զինուորք յայն զօրավար ի զօրավարացն կամէին մանաւանդ յարել՝ որ զըսնկութիւնսն նոցա լնոյր. եւ զօրավարն նոցա դարձեալ կարեւոր համարէր ձգել զնոսա զիւրեւ զի ի ժողովս քաղաքացեացն նպաստ լինիցին ամբառնալոյ նմա ի պատիւս եւ ի պաշտամունս, եւ յայն սակս իսկ անտես իմն առնէին զօրավարքն զանկարգութեամբ զօրացն։

Հասարակաց խաղք եւս Հռոմայեցւոցն յայտ արարեալ ցուցանեն զուազութիւն հրահանգաց մտոց նոցա։ Ուր հասարակաց խաղքն Յունաց էին խթան եւ գրգռիչ ի գործս մեծամեծս եւ յազնուական վաստակս, նմին հակառակ Հռոմայեցւոցն խաղք գաղանամարտից եւ կռիւք սուսերամարտկոց էին միայն առ զըստնս աչաց ի բրտագոյն եւ ի վայրենի իրս՝ որովք զուարճանայր ազգն այն զինուորական։

Ի խաղուց անտի որ ի կրկիսին լինէին՝ էին մանաւանդ սիրելի Հռոմայեցւոց կռիւք գաղանացն եւ նուամարտիկ կռիւ՝ որ լինէր յետ լնոյց զկրկեսն ջրով։ Իսկ յամփիթէաթոնսն լինէր կռիւ սուսերամարտկոց։ Սուսերամարտիկքն կամ ի գերեաց եւ ի յանցաւորաց դատապարտելոց էին եւ կամ յայնցանէ որ ինքնակամ ապին զանձինս զի վայելեացնն աւուրս ինչ ի կերակուրսն սնուցիչս եւ առատո՝ զոր ապին նոցա զի իցենն առաւել արիւնշաւորք. եւ կայր իսկ հրապարակաւ մարտապարգար՝ որ կրթէր զնոսա եւ երբեմն ունէր հարկւրաւորս իսկ ի նոցանէ։ Յորժամ կամէր դք ի ռամկավարացն տալ խաղս ժողովրդեանն կամ ի

տան ուրեք եւ կամ ի գիտհանութեան ուրաք եւ կամ ի մանկէն ի պատիւս ինչ՝ տանոյր նա վարձաւ ի մարտոյարդարէ անտի զտղա զտղա սուտերամարակաց, բազում անգամ հարիւրաւոր իսկ զտղա, զի ի մարանչելն նոցա՝ զբօսանիցի ժողովուրդն: Իւրաքանչիւր այր ի սուտերամարակաց անտի ցայն վայր կուուէր՝ մինչեւ մին ի նոցանէ խօսաանայր թէ պարտեցաւ: յետ այնորիկ անկեալ դնէր սա յաւաղի անդ խնդ եւ թաթաւեալ արեամբ, եւ եթէ ոչ աղաչելով կարկառէր նա զմեռն իւր՝ հարկանէր իսկ զնա յազմօղն ի մահ:

Սովորութիւնք կերակրոյ էին գրեթէ ըստ Աթենացւոցն սովորութեան, միայն զի առ Հռոմայեցւոց սեղանակից էին արանց եւ կանայք, բայց արքն ձախոյն յենուին ի բարձսն, այլ կանանց պարտ էր նստել ուղղորդ:

Վաղաքացիքն կամ աղաքն եւեթ տնէին ընտանեկան իրաւան՝ որոյ հիմն էր ամուսնութիւն: Բուն նախրական օրինակ ամուսնութեան կատարէր աւաղի քրմապետին յանդիման 10 վկայից, քուրմքն մատցանէին զոհս, եւ ընդմիջեալ կարէին քաբար ինչ՝ զոր աւտէին փեսայ եւ հարսնն:

Ղիտհանութիւնն էր այլ եւ այլ իմ ըստ չափոյ գոյից: Զգիտին լուանային ջերմ ջրով. օծեալ զնա եւ զգեցուցեալ զձորձան զշքեղ քան զամենայն ձորձա նորա՝ գնէին ի դադաղս. բազում անգամ մոլորին գիւրահաւան գնէր գրամ ի բերան մեռելոյն զի տացէ գինս քաւանեայ յանցուցանելն զնա նաւակաւ ի սանդարաւեան՝ ընդ գետ Ստիքս: Աւաղի դրան ապարանիցն անկէին ոտս նոճի, զի մի քաւմ որ ի ներքս մտեալ պղծիցի: — Մեծաւանցն գիտկունք յՅերորդամ աւուրն լինէին յուղարկեալ հրապարակաւ. երաժշտակունք եւ որ փշտն պատուոյ վախճանելոյն եւ զպատկերս նախնեաց նորա տանէին՝ ընթանային յաւաղոյ, զնոցա կնի՝ դին ի շքեղ գահոցս, եւ զհետ նորա ընտանիք մեռելոյն ի հանգերձս սգոյ, այս ինքն՝ աղք ի պատմութեանս սգի եւ կանայք՝ ի հանգերձս սպիտակս: Զհետ անկեալ երթայր եւ բազմութիւն Ազատելոց տանն, եղերամարք եւ խաղաղիք: Հասեալ չուն ի հրապարակն՝ անդ մէ ի ջերմոց անտի վախճանելոյն խօսէր զգովութիւնս նորա. ապա ելեալ ըստ քաղաքն հասանէին ի տեղն գերեզմանաց ընտանեացն, եւ անդ այրէր գիտին ի խարուկի զարդարելոյ, յոր եւ եւր եւս անուշաւս ցանէին: Ասկերքն եւ տնիւնն պահէին ի սափորս՝ զի ի գերեզմանս անդ գնէին կանգուն:

ⲗ Confarreatio.

$$q_{\alpha\beta}p_{\beta}k_{\alpha} = 2q_{\alpha}p_{\alpha}(-1).$$

Ազիւր: Թառեա՛նք ինչ առանձին զան իրաց Պարթեւաց՝ ի մասնագրաց Յանաց որ տեղէն առ նստին բնակեալ եւ ախնասեռ գործոց նոցա լեալ իցին՝ զաշխարհեալ են ի միջս: Նովն իբր հաստիտարս եւեթ պատմութեան Պարթեւաց մատուցանէ Աւրանո՛ւ առ Փստեոց, մատ. 58. եւ նոյն Աւրանո՛ւ զան արշաւ. Աշէբ. — Սարաբոն խԱ. 788 ... — Դիւն Պասաթա ի. 14... — Յուսաֆեռ իԱ. իԲ. — Ամթանո Մարկեղիսա իԳ. 6: — Իսկ զիսն Ապագանոց զան զարթեւախն պատերազմոց՝ չ' առաջ նորա:

Գրեթէ նոյնն լինին իւրից իւրի աղետւոր եւ պատմութեան Հայոց. եւ բոց ի նոցանէ՝ Պոլսեցիներ եւս եւ Պալատարքոս, Յաճեպոս, Զադեպոս, եւ Յիկերան ի նոսան եւ ի թուղթս: — Մար Արսա ժամն առաջին երկուց թաղաւորացն Հայոց նստեալ (զորով տես զէրագոյն էջ 87) քնէր զպատմութիւնն: Թեպէտ եւ մատուցանէ զայն յառաջ Մաճեպոս Խարենացի՝ սակայն ջանի ինչ առանձինն աղետւոր, այլ ժողովէ եւ նա հաստիտարս առի տնտի, որպէս յԱլլիբէյանեաց եւ յԱլլաց (տես Բ. Գլ. Ժ): Նման իրի դարն մեծի զգուշութեան է բազում արեւ ոչ միայն զտոկոսեալն ի հաստիտարոց տնտի յայն եւ համայնցի մատենագրացն ըսուլ, այլ եւ ի մարտնութիւն զիդաց եւ ժամանակագրութեան լոբել զամենայն:

$$q = \beta k_{\text{eff}} (250 - 1);$$

373

ԵՇԻՍԴԱՅԱՍԻՐԻԻՆՔ Հռոմեացեացն յՔրեւելս՝ հասին ի սահմանադրմն Եփրատայ՝ իրրեւ արեք վաղ իսկ անկեալք ի զօրութենէ խրեանց, քանզի իրրեւ թուարք եւ ամապտակք կային առաջի գորութեան նոցա Պարթեւք եւ Հայք:

Արշակ Ա. (թակարիացի կամ սկիւթացի կամ արարացի՝ յազ-
գե) արեւմեք հիմն պետութեանն Պարթեւաց (256 — 253)՝ հա-
նեալ զՊարթեւան յիշխանութենէ Սեղեւկեանցն առ Թէոսն
Ընտիրաւ Բ.։ Պայազապ նորա նոյնպէս սակաւակեացք՝ մեծու-
ցաւքին զսահմանն յարեւելից՝ հասեալ ի (յունական) Թագաւա-
րութենէն Բակարիացւոց՝ որ զընթե ընդ պարթեւական տէրու-
թեանն առեալ էր սկիզբն (254)։ Իսկ յարեւմտից ընդարձակեցին՝
Թափերով պատերազմաւ նահանգս ի Սեւեւկեանցն։ Այսպէս առ
Արշակաւ Զ. կամ Միհրդատաւ Ա.՝ (165 — 136) որ բուն յա-
րինիչ ընկեր մեծութեան պետութեանն՝ փակէին սահմանք նորա
Եփրատ, Ինդոս եւ Արսոս գետովք։ Վաղաք զլիաւոր արքայու-
թեան նոցա էր ի Պարթեւաստանի՝ Հեկատանպիւղոս (Հարթե-
ր-դուան) որ էր կենդրոնն սմէնոցն Ճանապարհաց երթեւեկի վաճա-
ւաց։ Իսկ մեծեղանական անարարիտպ քաղաքն Յիզրան առ Վիշաթ
գետով դէմ յանդիման Սեւեւկիայ՝ էր ձմերասուն Թագաւորացն
Պարթեւաց։ Իսկ զսահմանն անցուցանէին յԱրատանացւոց քա-

1 pup. P. 94. U. 62 153:

Աբգ-ի Բ. հարադր յԱբգ-ից Ա. :

2. Ըստ Խորհրդարանի (Գլխ. Բ. ԳԼ. Բ.)՝

զաքին: — Համօրէն տէրութեանն էին 18 նախարարութիւնք, եւ օրինակ առաջնորդութեանն միահեծան խառն ընդ ազնուապետութեան, զի կայր խորհրդականութիւն ինչ ի մեծամեծաց արնթերթ թագաւորին: — Իսկ քաղաքք յունական եւ մակեդոնական գաղթականութեանցն որ սփռեալ էին գրեթէ ընդ ամենայն ընդարձակութիւն պետութեանն՝ վայելէին բազում ժամանակս յազատութիւնս մեծամեծս եւ ի շնորհս, քանզի զգուանօք իսկ ունէին զնոսա յաճախ թագաւորքն Պարթեւաց վասն դաւաճանելոյ զխորհուրդս նոցա ի դրացի ազգակից թագաւորութեանն Արեւելեանց. եւ յայն սակս իսկ ի դահեկանսն նոցա՝ զԵմիք իսկ հառանէին՝ առնուին իւրեանց թագաւորքն անուն զԲաղիր՝ Հելլենասէր կամ Աունասէր¹:

374

Սակայն թագաւորքն Արեւելեանք չէին տակաւին յաւատարմաբար հաց անտի, եւ ստեպ փորձ փորձէին ի ձեռն Աունաց գտանել մուտ եւ տիրել միւսանգամ կողմանցն: Աւել յայն տի իսկ՝ թէպէտ եւ վաղ պարտեալ էր Արեւելոս Ապղինիկոս (238) եւ յետուա Անտիոքոս թէոս ի նեղ անկեալ՝ դնէր դաշինս խաղաղութեան (յամբ իբրեւ 210) ընդ Արշակայ Գ. տակայն եւ այնպէս Գեմետր Բ. Արեւելոս հրաւիրեալ ստեպ ի Աունաց անտի, եւ զի զօր եւս պիտոյ էր նմա ընդդէմ Տրիփոնեայ՝ անցանէր (յամբ 140) ընդ Արաբս եւ ընդ Տրիփոն զօրօք, եւ անկան իսկ ի նա գաւառք բազումք: Իբրեւ զայն լսէր Արշակ Գ. առաքէր զօրաւոր ի վերայ՝ որ եկեալ հարկանէր զգօրս նորա եւ անէր զնա ձերբափալ առաջի Արշակայ, եւ ոս տալլաւ արկանել զնա չղթայս²: Թէպէտ եւ զառաջինն չըջնայց զնա Արշակ այնպէս ի կապանս ընդ ամենայն նահանգսն՝ որ ի նայն անկեալ էին՝ այլ յետոյ պահէր զնա ի դիպահաւ թագաւորաբար տուեալ նա կնութեան զգուստր իւր զՀուստապոնա:

Այլ իբրեւ եղբայր նորա Անտիոքոս Բ. Արեւելոսի գիմէր միւս անգամ վարժ զօրօքն եւ հարկանէր յաջողութեամբ զՊարթեւս, եւ յարեցուցանէր յինքն գաւառս բազումս՝ յայնժամ եւ Արշակ Բ. կամ Փրոտատէս Բ. (136 — 127) խորագիտութեամբ արձակէր զԳեմետր Արեւելոսի զի ստիպեացի Անտիոքոս գաւառս յետ յԱսորիս, պաշտպանել ամսուոյ իւրում յերեսաց Գեմետրի: Այլ իբրեւ Անտիոքոսն (յամբ 131) խորհանօք պարտեալ առաքէր՝ սորջացաւ, Արշակ զի արձակեաց զԳեմետր, եւ զուր ուրեմ առաքէր գունդս հեծելոց զհեա՝ բմբանել զնա, քանզի վաղ հասեալ էր նա ի թագաւորութիւնն Ասորոց:

1 Փակկոս.

2 Ա. Մ. Կ. Կ. — 4.

Եւ յայնչս յարկութեամբ մղեալ զմէջմէն յարեակաւմն Սեւ զեւեանց յարեւմուսն՝ եր արեւահեռեւ Պարթեւաց մարտ պաւ տերազմի ընդ Սկիւթացւոց կամ առարամեան ազգաց Միջինն Ասիոյ՝ մինչեւ Արշակ ԹԻ. կամ Միհրդատ Գ. (+ 86) հաւ բերալ զնորա մեծաւ պատերազմաւ՝ առնէր յամբի զտէրութիւնն յարեւելեց կուսէ։ Սակայն նոր գրացիք եկեալ հասեալ քային յարեւմուսա տերութեանն՝ այս ինքն Հռոմացեցիք, ընդ որոց ի դաշն իսկ մտանէր, եւ ապա պայազատք նորա պրդուէին ընդ նոսա ի մարտ պատերազմի ի պաշտպանութիւն իւրեանց, բայց դուն ուրեք առանց նիգակակից օգնականութեան Հայոց Թագաւորութեանն։

Կարգ Թագաւորացն Պարթեւաց եւ նոցն ժամանակք ըստ մեր Հաւորական¹ ժամանակագրութեան՝ է այսպէս. Արշակ Ա. + 253, Արշակ Բ. Յրդատ + 217, Արշակ Գ. Արտաւան Ա. + 210, Արշակ Դ. Պրապաշ + 195, Արշակ Ե. կամ Փրատա Ա. + 165, Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. + 136, Արշակ Է. Փրատա Բ. + 127, Արշակ Ը. Արտաւան Բ. + յամի իբր 100, Արշակ Թ. Միհրդատ Բ. + 86, Արշակ Ժ. — Արշակ ԺԱ. Սանատրուկ² + 70, Արշակ ԺԲ. Փրատա Գ. + 60, Ար-

տնջադեաութիւն ժամանակի՝ կացեալ են իւրեւ 20 Թագաւորք։

Հոգ (150—1).

375

Թագաւորութիւն Հայոց յերկրորդ հարստութեանն առ Արշակունեօք՝ էր դուստր Թագաւորութեանն Պարթեւաց։ — Յետ մահուն Էղեքտանդրի (888) առ Պերդիկաս, Ընտրգոնեաւ եւ Սեղեւկեամիք քային վերակացու աշխարհին կուսակալք կամ յօստար ազգէ (Նեոպաղոմէոս կամ Փառաափեռն) եւ կամ ի բնաձ կաց տեղւոյն (Արտաւազդ կամ Արդուադ)։ Եւ Մեծն Ընտրգաւ Գ. յետս կացին ի նմանէ՝ յետ պարտութեան նորա առ Մազնեթիաւ ի Հռոմացեցւոց՝ Արտաշատ կուսակալ Մեծին Հայոց եւ Օւրեհ կուսակալ Փղերն Հայոց։ Թէպէտ եւ Արտաշատ ի պարտութիւն մտանեալ առաջի Եպիփանէսն Ընտրգայ Գ. ձերբակալ լինէր ի նմանէ (165), սակայն չէր նա տէր համօրէն աշխարհին Հայոց, այլ վաղ իսկ աստ անդ Թագաւորազունք ոմանք Թագ կապեալ իշխէին ի կողմնս ինչ Հայաստան

¹ Approximative.

² Sanatrouk, ըստ գահեկանաց։

աշխարհին. որպէս Արշամ օմն անուն յԱրշամաշատ՝ ի Մափայ աշխարհին (յամբ իրրեւ 245), եւ Վաերքսէս օմն օմն ի արայազատայ նորա (170 — 160), որոց կան դահեկանքն տեղհական ինչ խաւրիւ Հայոց¹: Յայտադրում պատահութեան եւ ի խառնութեան ժամանակի զիւրաւ մասնէր մեծն քան զամենայն թաւաւորս Պարթեւաց՝ Արշակ Բ. թափել զՀայաստան ի Սեղեւկեանց՝ որպէս հաւանութեան թափ՝ յառաջ քան զգաւերազմ զոր ետ Արշակ ընդ Պեմեարի Բ. յամբ 141²: Իտրհեալ վան հաստատութեան տէրութեան իւրոց³ կարգէր նա ուրոյն թաւաւորութիւն ի Հայոց աշխարհին իրրեւ պատուար նախարարիսպ տէրութեան իւրոց ի միոջէ հարստութենէ, եւ կարգէր զիւրուրոյն կրօնաւորոյն եղբայր զՎաղարշակ Ե. ի թաղաւորութիւն Հայոց մօտ ուրեմն յամբ 150 — 145:

376

Վաղարշակ որ ամենեւին ըստ եղբօրն մասցէր՝ քաղութեամբ եւ իմաստութեամբ միանգամայն արկանէր զհիմուն տէրութեանն:

Մորփիւղիկէս օմն ի արայազատացն Արշամայ ի թաղաւորութեանն Մափայ՝ ժողովեալ գունդ ի Վազիկացւոց, Պոնապուց, Փաիւզացւոց եւ Մաժաքացւոց, որ տակաւին միամտեալ կային ընդ Սեղեւկեանցն՝ հասանէր ի կողմանա արեւմտեց հիւսիսայ Հայաստան աշխարհին: Ժողովեալ կուտէր Վաղարշակ զորս յայլ եւ այլ ցեղեց բնակելոց ընդ երեսս աշխարհին՝ եւ գունդ գործեալ խաղայր ի հարաւոյ ի վեր ստուապապանելով տակաւ զգործ, ընդ գլխաւորութեամբ արանց քաջաց ցեղին իւրեանց, յորց երեւելի մանաւանդ Բագարատ էր զՆշրատի գետով առ Արմաիւր բլրով բանակ հարեալ՝ առաքս բազումս հանէր ընդ հասանդ զազմութիւնն՝ որ մանաւանդ կիրթ էր յատպատակութիւն քան ի ճակատս եւ ի հնազանդութիւն առն սպարապետի⁴. ապա զրգռեցաւ ճակատն առ Առաքնիս (ի Փոքր Հայս մօտ ի Սեբաստէ), եւ ի խառնուրդան արք քաջք ի զարմեց Հայկաց եւ Սենքերիմայ ապրեցուցանէին զՎաղարշակ ի վաանդէ, եւ անկանի աշտէիւ Մորփիւղիկէս ի մկրնգահար կռուին (յամբ իրրեւ 140)⁵: Եւ յորպէս ձգէին այնուհետեւ սահանդ Հայոց թաղաւորութեան յՆշրատ գետոյ մինչեւ ցծոջն Ասսպիսական, եւ ի Աուր գետոյ մինչեւ ցՄիջագետս Ըսորւոց: Ըստ ուրեմն գէմ յանգիման քա-

1 Առ Այսօրեանց Պատկերագր. յուն. Յուս. Բ. Գլ. ԺԲ. եւ Յաթա. ԺԶ. 1. 2: Իսկ իւր. Ս. Գլ. ԼԵ. էջ 127. ասէ «Յայտ» հետե (յԱղբարանգրէ Մափեգանացւոց) օմն շեւ զթաղաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայոց... չէրօմ ինն ուգտեմն լեալ: այր

զարամբ ելանէր տիրել աշխարհին:
2 Յետ իւր. Բ. Գլ Բ. էջ 155 եւ 156:
3 իւր. Ս. Գլ. Ը. էջ 46:
4 իւր. Բ. Գլ. Գ. էջ 158:
5 իւր. Բ. Գլ. Ե:

զորացն Սեղեւկեանց՝ տահմանեցաւ Մծրին (կամ Մեծօրդեթա Միգ-
գանեան) նիտա թագաւորին, եւ մարմանդք Յայոց աշխարհին կար-
գեցեան հոգեանց ամարայնոյ եւ որոց տեղիք: — Դադարէր այս
նուհետեւ մարտ պատերազմի ի Մախեդանացւոց անտի, եւ դառա-
նայր Վաղարշակ ի ներքին յորինուածութիւնս տէրութեանն¹:

Իսկ զի ի վերայ տահմային եւ հայրենասուր կարգաց եւ
ժառանգական անուանութեան զամենայն կամէր ձեւել² ա-
ռաքեցաւ ի Մծրնայ Մար Արա Սաափնա վարժ քաղաքացի եւ
յոյն գրով՝ քննել եւ բերել զպատմութիւնս ազգին ի դիւանէն
որ ի Վինուէ էր. եւ մատենս պատմութեանն այնորիկ եղեւ ա-
ռաջին գանձուն նորա, զորաց եւ զման մի ի սինս հրամայէր
գրաշմել³:

377

Օյնակիլան ամենայն երկրին, որ իբրեւ ուրոյն քաղաքն տահմե
կային բաժանեալք ի միմեանց՝ իւրաքանչիւր իւրն նահապետական
առաջնորդութեամբ՝ ժողովէր Վաղարշակ զաթոռովն իւրով ըստ
յորինուածութեան տէրութեանն Պարթեւաց եւ Պարսից⁴:

Իստ այլ եւ այլ տահմից եւ նահանգաց ի բազում ի հարիւ-
րաւոր իսկ Նախարարութիւնս (կամ Նշատութիւնս) զերկիրն
բաժանէր: Նախարար (կամ իշխան, տէր, տանուտէր, նահա-
պետ) մի եւեթ էր յիւրաքանչիւր նախարարական տահմի (ոչ միշտ
ժառանգութեամբ), իսկ այլ եւս արք զխաւարք ի տահմի անդ՝
անուանեալ կոչէին Սեդուհք, եւ արք նախարարական տահմին՝
Յահմիկք կամ Նշատանի, որոց իսպառու կային մշակութեամբ եւ
գարաննոր դադք դադք շինականացն: — Եւ նախարարացն տէրու-
թիւն ի վերայ երկրին իւրեանց եւ դատաւորութիւն ի վերայ
բնակչացն, եւ որպէս հաւանութեան է՝ իրաւունք կենաց եւ մա-
հու, եւ գունդք զորաց՝ զոր տանէր իսկ նախարարն ի կոչ թա-
գաւորին ընդ իւրովն զօրավարութեամբ:

Օկէսս ի նախարարութեանց անտի՝ առաւել անձկազոյնս
կապէր ընդ աթոռոյ իւրում թագաւորն խնամտուն վասն երախ-
տեաց զխաւարացն նոցա՝ զոր ի պատերազմին արարին:

1. Օհամբոյ Բաղարատ՝ ի զաւակէ Հրէից եկելոց առ
Հրաշխի ի Հայո՝ որ եւ ի սկզբանէ իսկ գալստեանն Վաղարշա-
կաց մատուցեալ էր ինքնակամ զանձն ի ծառայութիւն նորա
խորագիտութեամբ՝ յետ կացուցանելոյ տանուտէր տահմին իւրոյ
(Բաղրատունեաց)՝ կացուցանէր ժառանգութեամբ յԱպետու-
թիւն, այս ինքն լինել ազգաւ թագադիր ամենայն պայազատացն
Արշակունեաց, մինչեւ չլինել իսկ օրէն ումէք թագ կապելոյ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. Ե. 2.

2 Յեւ Խոր. Բ. ԳԼ. Բ. 62 48.

3 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը.

4 Յեւ վերագրե հասած 247.

5 Խոր. Բ. ԳԼ. Գ. 62 156.

Հայոց աշխարհին մինչ չեւ առն Ռադրատունաց պատկեալ զայս
Երշակունի¹, որոց եւ զարդ պատուոց էր յարքունիս Թագաւորին՝
ածել զգլխով կրօնի վարդապետ երեքամեկն²: — 2. Իսկ զգլխով
ցուցանողս այլաց ինչ հանդերձից արքունի՝ կարգէր զամուսնէր
Ղրնթունեաց՝ որ պատմին լիեալ եկք ի Վանանացաց: — 3.
Ղունդս Թիկնապահաց ի տոհմէ Խոսեայ հայկազնաց (Խոսեփառու
նեաց) գլխաւորութեամբ նահապետին նոցա Մաղխազու՝ յորց
անուն իսկ կոչէր այնուհետեւ եւ պատիւ Թիկնապահաւթեանն՝
Մաղխազութիւն: — 4. Ի վերայ որոց արքունի կարգէր Ղառ
հանդերձ նախարարական տոհմին (որ սակաւ ինչ յետոյ Ալարտ-
նունիքն կոչեցան³), եւ վասն որսարց երէս ի պէտս արքունեացն՝
կարգեցաւ այրն դժնեայ Ալաք՝ հանդերձ նահապետութեամբ
Ալիունեաց եւ Միանդակ՝ իշխան Մանդակունեաց⁴: — 5. Երեզ
որ կարգեցաւ նահապետ նախարարութեանն Երեղենից՝ պատու-
րար եւ զահաւոր (Թերեւս սենեկապան արքունի) էր, Ղարազ
տանուսէր Ղարեղինից⁵ եւ ի վերայ տապաստանաց Թագաւո-
րին, Ղին՝ իշխան Ղանունեաց եւ ի վերայ զինաց արքայի տա-
կառապետութեամբ, Ապանդունիքն՝ ի վերայ զենլեաց⁶: — 6.
Ղրոշակիլք արծուէնչան զրոշուցն Երշակունեաց՝ որոշեցան ի
նախարարութենէն Երծրունեաց⁷: — 7. Ըր տաւանմին նախա-
րարութիւն զհաղմամբ Եարպատականի մինչեւ ցլխախճաւան՝
աւտի ընտրէին ներքինիք յարքունիս Թագաւորին, եւ նահա-
պետն էր իշխան Սարգսպետ՝ որ եւ Հայր իշխանն կոչէր⁸: — 8.
Ընդ գլխաւոր նախարարութիւնն կարգին եւ Ալահանիք ի
զաւակէ Ալահազնի, առեալ ժառանգութեամբ զպաշտօն քրա-
մութեան ըստ իւրեանց իսկ ցանկութեանն, նահապետի ողբն
կարով քրմապետ⁹: — 9. Կարգեաց եւ զպատիւն մեծ անուանելոյ
երկրորդ Թագաւորին յարքունեական զաւակէ Մարաց որում ա-
նուն նահապետութեան էր Սուրացան տէր¹⁰:

(Յօրինէր եւ զինուորական կարգս բազում աշխիճանարու-
թեամբք առաջնոց, երկրորդաց, երրորդաց եւ այսպէս մի ըստ մի-
ջէ¹¹: Ընձնապահք նորա ի չորս գունդս բաժանեալ էին: Օրհնա-
բական իմն էին նախարարութիւնքն որ ի վերայ տահմանաց աշ-
խարհին էին իրր 6 կամ 7 Թուով, եւ տանուտեարք նոցա անուա-
նեալ կոչէին Պաւսակալք կամ Սահանեակալք: Զորք ի տահմ-

1 Խոր. Բ. Գլ. Ա. էջ 161:

2 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 163 — 164:

3 Աճ. էջ 164:

4 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 173:

5 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 164 — 165:

6 Աճ. էջ 165:

7 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 165:

8 Աճ. էջ 167:

9 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 173:

10 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 167:

11 Աճ. էջ 176:

նահալաց աստի էին փահեղէք բարձրեղէք անձարին արբունի¹, որ անուանեալ կոչին Ռդեաշիք Կամ Կաղմակալք՝ բխբաւորք², (խշամբ բխբուց եւ հազարաց) որոց յանձն իսկ էր պատրաստու Կան զօրք պահել զաշխարհն յարշաւանաց թշնամեացն: — 1. Ի հիւսիսայ աշխարհին՝ բդեշին Պուգարացւոց Կամ Վրաց (ընդ զիս Մաղքթաց Կամ Սկիւթացւոց)³: — 2. (Յարեւելից հիւսիսայ՝ բդեշին Ափսեաց (Կամ Եղուանից որոց նահապետ Կացոց Վաղարշակ զԵւան որ էր յամենայն զործս մտաւորութեան եւ հանձարոյ առաջին)⁴: — 3. (Յարեւմտից հարաւայ բդեշին Եղւանեաց (որոց նահապետ Կարգեցաւ ի Վաղարշակայ Էւրաշան ի տահմի Սենեքերիսեանց)⁵: — 4. Ի հարաւայ՝ բդեշին Նորշիրաւ Կան Կոքմանն⁶: — Իսկ Կաւտիարութիւն էր Կաւտիարութիւն Կաղմեանցն⁷ յարեւելս հարաւայ, որպէս եւ յարեւմուտս աշխարհին՝ նահապետութիւնն Ենդեղ ասին անուանելոյ Ճնդեղեայն Թորքայ, զոր Կացոց Վաղարշակ ի տանուտէրութիւն Կաղմեանցն: Վանդի նշանաւոր իսկ էր Թորք ուժգնութեամբն, մինչեւ անց իսկ յառաիս զօրութիւն նորա ի Հայոց աշխարհին, որպէս Հերակլ զեայն ի (Սոյն, եւ Ռոստոմեան ի Պարսկսն: Փառաւորեցին զնոց հին պուէտք Հայոց յերզան իւրեանց նուազելով զմանեկ՝ «Ռուսն հարեալ զորձաբար մեծաց աւրու զսր զեղութիւն ինչ՝ եւ ձեղքել ըստ Կամաց մեծ Կամ փոքր, եւ քերել բդեղաւորք եւ Կաղմել որպէս տախտակ եւ զրել նոյնպէս բդեղաւորք խրովք արծուիս եւ այլ եւս նոյնպիսի», իսկ ասաւել նմանազոյն բանիցն Հովերայ զոր պատմէ զՊողեփեմեայ Արկղուայ յՍիւսաւ Կանին՝ ասին նոյն պուէտք թէ «(Նեղերս Պանտոս ծովու դիպեալ նաւաց թշնամեացն՝ գիւմէ ի վերայ. եւ ի խաղալն նոցա ի խորն իրբու ասարտէզս ութ, եւ աս ոչ. ժամանեաց նոցա. ասնու, ասնն, մէմն բլրանեւս եւ ձգէ զինի. եւ ի սաստիկ ջուրցն պատառ, մանէ՝ ընկզմին նաւք ոչ ասկաւ, եւ արկն որ ի պատառմանէ անտի ջուրցն ի վեր ամբարձան՝ առնուն մղին զմեացեալ նաւն բազում մղոնս»,⁸: — Իսկ եւ այլ եւս նախարարութիւնք ոչ ինչ Կարի նշանաւորք՝ որպէս Չիւնախանաց եւ այլոց:

Ինչ յարինուածութեանցս այսոցիկ՝ խառն էին եւ զարմանալի բարոյական Կարգաւորութիւնք: Օգիւրն իսկ անձն ի ասն թագաւորութեան իւրոյ արկանէ ընդ Կարգօք. որով ժամն ելեւմտից եւ խորհրդոց եւ խրախութեանց եւ զքօսանաց (որոց): Պացուցանէ

1 ԱԳ-Բ. ԾԻԶ. ԵՂ 646.
2 ԽԵԴ. Բ. ԳԼ. Ը. ԵՂ 166.
3 ԱԳ ԵՂ 169.
4 ԱԳ ԵՂ 168.

5 ԱԳ ԵՂ 173.
6 ԱԳ-Բ. ԾԻ. ԵՂ 624 եւ ԾԻԶ. ԲԵԼ.
7 ԽԵԴ. Բ. ԳԼ. Ը. 167.
8 ԱԳ ԵՂ 170 — 171.

գիւրեւ երկուս յիշեցուցիւս գրով, յորոց մին զաղերարութենէ յուշ առնիցէ եւ մեւսն զպատուհասից, առեալ առաջնուն անարգել համարձակութիւն ի բարկութեան արքայի եւ յանիրա հրամանսն՝ ի մէջ անցեալ զիրաւանց եւ զմտադրութենէ ընել թելադիր։ — Օնոցն հաղարձութիւն իրաւանց եւ արդարութեան փասն ամենայն աշխարհին խորհեալ՝ զատուորս եւ իրաւարարս յարքունիս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս մեծամեծս կարգէր՝ զի զօրութիւն արդարութեանն եւ ոչ բանութիւն հարստին առնիցէ լուծումն զժառութեանցն եւ հակառակութեանց¹, եւ աւարտին իսկ ժողովէր «ամբաւ գրութիւն գիւղից եւ զաւաւաց եւ իւրաքանչիւր տանց առանձնականութեանց եւ ամենայն իսկ հակառակութեանց եւ դաշտնց եւ մանուանդ որ ի սեպհտան աւազատութեանն պայազատութիւն»,² եւ վճարէր այն ամենայն Պարսից (եւ յետոյ Յանաց եւս) գրով։

Եւ յայէս Վազարշտի իրրեւ առաջին Արշակունի թագաւոր Հայոց արկեալ զհիմունս տէրութեան ի վերայ յօրինուածութեանցս այսոցիկ՝ թողալ պայազատացն հաստատել զնոս ի խոր եւ մտաւոյանել յարգիւնս (յամի իրրեւ 124)³։ — Ընդ նոցն ճանապարհ կարգաւորութեան ընթանայր եւ Արշակ Ա. († իբր 111) նորին սրգի անգրանիկ զոր առ կենդանութեամբն անէր նա առ իւր ի Մծրին։ Իսկ այլքն եւս ի բողման բոխ ուստերաց Վազարշտիայ աւարեալ էին բնակել ի գաւառն Հաշտենից, առհմանեալ նոցա յաւերլուածս մահից առանձինն եւ ուսնիաց կարգելոց յարքունուստ, եւ այն ընէր առ յագա օրէնք ի մէջ Արշակունեացն՝ պայազատի թագաւորութեանն բնակել ընդ արքայի, եւ այլոց ուստերաց եւ դատերաց զնալ յամենաբեր կողմանս Հաշտենից⁴։ (Իսկ ի ժամանակի թագաւորութեանն Արտաւազդայ՝ եղբարք սորա եւ քորք կարգեցան ըստ նմի կարգի յԱղեօվտի, առեալ յառաջահաս պատիւ քան զթագաւորութեանն Հաշտենից⁵)։ — Իւայց սակայն որ յեա այս թագաւորաց երեք թագաւորքն կացին (Արտաշէս, Տիգրան եւ Արտաւազդ) ապա ժամ ցանկութեամբն աշխարհակալութեան չթողնն պարտալ՝ զայն կարգաւորութիւնը անցանիցեն ի կեանս եւ ի վարս ազգին։ յայն սակս եւ աշխարհակալութիւնը նոցա թէպէտ եւ փառաւորք յոյժ եւ զալմանալիք՝ չեղեն ինչ տեւականք, զի Հայաստան աշխարհ որ ընէլոց էր մայր երկիր արտաքին նահանգացն գրաւելոց՝ չունէր զկարեւորն միութիւն անդակազմ՝ յոր սկսանն ամբողջել երկու առաջին մեծամեծ թագաւորքն Հայոց։

¹ ԱԿ ԿԸ 174 — 175։

² Խոր. Ա. ԳԸ. Գ. ԿԸ 21։

³ Խոր. Բ. ԳԸ. Ը. ԿԸ — 176։

⁴ ԱԿ ԿԸ 175 — 176։

⁵ Խոր. Բ. ԳԸ. ԽԲ. ԿԸ 200 — 203։

Երեսնու Ը. (111 — 86) որ ի պատանեկութեանն էր սիրելի յոյժ հաւան իւրում Ստորաշախայ յարքունիս նորա ի Մըծրին, քանզի կայտառ իմն էր եւ հզօր¹, ամբառնայր զթագաւորութիւնն Հայոց փոխանակ երկրորդական գահուն ի կարգ աւագութեան ի վերայ քան զթագաւորութիւնն Պարթեւաց: Իսկ եւ իսկ տայր հասանել զքամ առանձինն զիւր պատկերն, քանզի իրաւունք դահեկանսն հատանելոյ էր սեպհական իմն տէրութեան Պարթեւաց իրրեւ աւագագոյն աթոռոյ². եւ տայր շինել իւր արքունիս ի Պարթեւաց աշխարհին, եւ այնպէս զԼճշական կամ զԼճշակ Ը. կամ Խ. որ ի ժամանակին թագաւորն էր յաշխարհի անդ՝ հաստատէր յիշխանութեանն իրրեւ ընդ իւրով ձեռամբ³:

Իստղայք այնուհետեւ թագաւորն պատերազմատէր ընդ արեւմուտս հանեալ զօր անհնարին առնելով մարդաթափ զկողմն արեւելեց եւ հիւսիսոյ աշխարհին իւրոյ. յանցս եւ յիջաւանս քար ըստ մարդաթափ կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողոյր: Յետ զգրգելոյ տրիսրք զամենայն փղորն Եսիա եւ ընդ նաւատորմիդ նաւուք զծովն Միջերկրական, եւ անցուցանելոյ զգօրսն յաշխարհն Յունաց եւ առաքելոյ զգործս ճարտարացն Յունաց (զ)կիւղեայ եւ զ)փայինոսի Արեւացւոյ) ի յունական քաղաքացն Եսիայ եւ յԱլլադայ՝ ինքն մեռանի ի փախտի յիւրոց զօրաց ի ժամանակի խռովութեան իրիք եւ ազմկի որ ոչ ծանօթ է⁴:

Սակայն յոյժ հաւանութեան իմն թուի թէ զպատմութիւն այսր արշաւանին Երեսնու Ը. պարտ իցէ իմանալ այսպիսի ինչ օրինակաւ: — Երեսնու Ը. միարանեալ ընդ Միհրդատոյ Ը. Լուսաւորայ արքայի Պանտացւոյ որում տուեալ իսկ էր զդուստր իւր զԵրեսնու Ը. կնութեան, սզողեցին բազմատարած բանակօք զամենայն զփղորն Եսիա, լըին նաւամարտիկ նաւուք զծովն Միջերկրական, անցին ընդ Թրակիա՝ ի Բիովլաիա, ի Սկրիս եւ յԱլլադա (88)՝ ի ժամանակի զի Հռոմեցեցիք այն ինչ ի գլուխ հանէին զփառնագաղից պատերազմն դաշնաւորաց եւ զՄարիտեան եւ զՍուդան ազմկաւն էին. մինչեւ հասեալ Սուդա պաշարէր (87) ի քաղաքին Լիթենացւոյ զհասարակաց զօրն Երեսնու Ը. եւ Միհրդատայ՝ որ առ սփցն տազնապի թողուին զքաղաքն, եւ յետ երկուց ձախող ճակատուց առ Բաղկիսեաւ եւ Ուրոմենեաւ ընդդէմ Սուդայ՝ անցանէին այսրէն յԵսիա եւ Հռոմայեցիք զհետ նոցա: Երեսնու հարեալ յիւրոց զօրաց՝ ստիպէր Միհրդատ կռիւ դաշինս խաղաղութեան ընդ Սուդայ (86)⁵: Եյս դէպք են զոր վասն նորին ժամանակի պատմեն պատմագիրք Յունաց եւ

1 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. 62 175:

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԱ. 62 180:

3 Ընդ:

4 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. ԺԳ:

5 860 Վերագոյն առաւել ժանր՝ 62 553 — 553:

Հռոմոնց եւ մերն Մովսէս Խորենացի, բայց նորա գրեթէ Վի-
հրատայ միայն, եւ սա գրեթէ զԱրտաշեսէ միայն¹։

Այսպէս անց արշարհակալութիւն իրեւ զփայլուն, եւ
ասպատակ Յունացն կայր ի դուրս Հայոց արշարհին՝ յետ ցրտե-
լոյ տիրապան բանակին²։

381

Սակայն Տիգրան Բ. (86 — 86) նորին որդի՝ մեծ քան զայր
իւր, որ տուեալ էր ի մանկութենէ ի հրահանգս զԲնուց ի ձեռն
Վարաժայ նահապետի Վարաժնունեաց որ հոյսեալն էր եւ իւ-
րովի ի նետաձգութիւն³, էր վաղ բարձակից հօրն թագաւորու-
թեան յառաջ քան զարշաւանն նորա⁴։ Աս յետ վարելոյ յետ
զառապատանն՝ զպատկերն զոր առեալ բերէր հայր նորա յԱղա-
դացւոց արշարհէն (զՎիտի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զԷ-
փեստեայ եւ զՎիրադիտեայ) հանդերձ քրմօք՝ զեռնդէցուցանէր
յարեւմուտս Հայաստան արշարհին՝ ըստ ցանկութեան քրմացն⁵։
Բայց էին եւ այլ եւս ինչ պատկերք դից առաքեալ յառաջ քան
զայն Վարաշեսէ ի Յունական կողմանց Ըսիայ, յորս էր եւ անգ-
րին Հերակլեայ յորինեալ ի Սկիւզեայ ճարտարէ զոր քարքն
Հայոց Վահանիք աւին կանգնեցին անհրաման յիւրեանց սեզ-
հականին ի Տարօն։ Այս յայն ապա իսկ ցատուցեալ ընդ նոս
Տիգրանայ՝ ընկեցաւ առհմն նոցա ի պատուոյ քրմութեանն եւ
գեւղն Աշտիշատ ուր պատկերն կանգնեալ էր՝ առաւ յարքունիս⁶։

Աստ եւ յայլ եւս ամենայն քաղաքս ուր պատկերքն եղան
յորինէր Տիգրան մեհեանս բազմօք հանդերձ՝ պատուէր տուեալ
նախարարութեանց մատուցանել զոհս եւ երկրպագութիւն, վան
որոյ եւ ի տաղնապ մեծ անկանէր առհմն Բազարատունեայ⁷։
Վաղ իսկ երբեմն ուրեմն արեւմեալ էր Վաղարշակ զնահապետն
նոցա զՇամբայ Բազարատ՝ ստիպելով իմն զնա ի բաց կալ յօ-
րինացն հրէութեան, բայց ապա թողեալ զնա ըստ կամաց⁸, եւ
յետ նորա նորին որդի Արշակ Բ. զերկուս յորդւոցն Բազարա-
տայ նահատակեալ էր սրով ի վերայ հայրենի օրինացն, մինչեւ
յանձն առնուլ մնացելոցն ի շարաթու հեծանել յորս եւ ի պա-
տերազմունս, եւ զմանկունսն թողուլ անթլփատտ, քանզի տակալն
անկին էին։ Բայց եւ Արշակ հրամայէր ամենայն նախարարու-
թեանց՝ չաալ նոցա զդատերան կնութեան թէ ոչ ուխտ պայմանի

1 Առաջի գրեթէ, քանզի եւ Յունացն
եւ Հռոմեացն մատենագիրք Խառնէն եւ
յայտ՝ առաջին Միկրատեան գտերուզն՝
զօգնականութիւն Հայոց թագաւորին զոր
Տիգրանն իսկ անուանեն՝ համարելով նոյն
ընդ այնք թագաւորի որ յերկրորդա՝ Միկր-
ատեան գտերուզն օգնական էր նմա, եւ
յայն ապա ասն թագաւորել Տիգրանայ
կանխագոյն (յամէ իրեն 95)։

2 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԴ. էջ 188։

3 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԱ. էջ 190։

4 Անգ։

5 Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. էջ 183. ԺԳ.
էջ 188—189։

6 Անգ էջ 183 եւ 189։

7 Անգ էջ 189—190։

8 Խոր. Բ. ԳԼ. Ը. էջ 173—174։

հաստատուեցեն՝ զթշխառութիւնն թողալ, առիպն ներէր նոցա՝ չարագանել երկիր հողոյ՝: Եւ յայժմ ուրեմն Յիզրաւն առիպէր զնսաւ սատարիկ, եւ զմիտ ի նոցանէ Եսուդ (Եշտ) անուն՝ զեղաւն հրամայէր հաստանել ժամն անարգութեամբ ի պատկերան խօսելոյ, եւ այլքն յանմն առնոյին ուսել խօզենի եւ ի զոհից՝ բոլոր ինքեանք շաւին յանմն զոհել կամ երկիր պազանել: Այն ստի եւ Յիզրաւն իրրեւ ի հաստացումն կիտոյ հաւանութեան նոցա՝ առնաւ ի նոցանէ զկէս իշխանութեան առհմն նոցա՝ զիշխանութիւն զօրուն, թողեալ զթագակապ ասպետութիւնն: (Սայց առ Երչամաւ արքայիւ ամենեւին իսկ դարձան ի հեթանոսութիւն, զանեայ զիւսուոր առհմն նոցա: Վանդի Լնանոս (Լնանիա) նա հապեաւ ազգին նոցա յաչաց ելանէր թագաւորին ժամն զլիւրկաւ նոս քահանայապետ զգերեալն առ Յիզրաւնաւ գաղտ արձակելոյ, եւ քառութիւն եւս լիեալ զնմանէ ի ձեռն Ծօրայի նահապետի ազգին Վրնթ ունեայ իրրեւ այն թէ ապստամբել ի թագաւորէն խորհիցի՝ մատուցաւ ի սանջանս զի կամ թողցէ զօրէնս հրէութեան եւ ընկալի զպատիւ իշխանութեանն յետս, եւ կամ կախեալ զփայտի՝ ինքն եւ առհմ նորա միանգամայն ջնջելոյ: Այն սպանանելոյ առ աջի՝ զմն յընտանեացն, մինչ դեռ որդիք նորա մատուցան ի սպաւ նաւն՝ ի զթոյ նոցա եւ ի կանանցն թախանձելոյ՝ կատարէ զկամեն թագաւորին հանդերձ ամենայն առհմնն:)

Եւ զէն ընդ նոյն ժամանակս կոչեցաւ Յիզրաւն յԼնանիոք՝ յԱսորոց անտի, առնուլ զթագ Սեղեւկեանցն, զի ձանձրացեալ իմն էին սղբա ժամն հանապազորդ գծաութեանց Մակեդոնական թագաւորացն. եւ այնպէս եղ նա զթագ Սեղեւկեանցն եւ առաջ նորդէր թագաւորութեանն տեղապահօք իւրովք ի քաղաքին Լնա տիրացւոց (85—63): Եւ յայէս բացաւ առաջի նորա դռան մտանելոյ եւ յաշխարհն Պաղեստինացւոց, եւ մինչ դեռ պաշարեալ էր զՊաղեստինա քաղաք ժամն թշնամանայ իրիք Պաղամեայ ժոյ՝ Դիոնիսեայ առ հայր իւր Երտաշէս, անասաւ դշխոյն Հրեկոյ Եղեքսանդրոս կամ Սողոմէ (79—71) բազում գանձաւք ածէր զՅիզրաւն ի հաւան դառնալ յետս՝ անդէն ի ժամանակի զի գուժա կան հասեալ էր առ թագաւորն թէ Սայիուն ոմն անուն յեղու զանի կեալ յամուր ամուր ընրինա՝ խառնէ զերկիրն Հայոց: Դառնալով թագաւորն յետս՝ բազմութեամբ զերւոյն զոր առեալ բերէր ի Հրեկոյ անտի՝:

Սինչ դեռ Յիզրաւն զյեղուզակօքն էր առնել զնսաւ բնաջնջ մարն մի զօրաց նորա էր ի ճակատաւ ընդ Հռոմայեցւոց ընդ իշ-

1 խոր. Բ. ԳԼ. Բ. ԵՂ 177—178:

2 խոր. Բ. ԳԼ. ԳԴ. ԵՂ 189—190:

3 խոր. Բ. ԳԼ. ԻԴ:

4 խոր. Բ. ԳԼ. ԺԶ. ԵՂ 190—191:

խանութեամբ Միհրդատայ որ միւսանգամ արարեալ էր սկիզբն արշաւելոյ ընդ Փղքըն Լսիա : — Լսին ինչ դարձեալ էր Սուլդատ ի Հռոմ յետ դաշանցն՝ եւ Միհրդատ խաղաք պատերազմաւ ի Առքիս եւ ի Բոսպոր հաստատել կամ տարածանել գանեաց ի հիւսիսոյ զսահման թագաւորութեան իւրոյ, եւ թագաւորեցաւ ցանէր Առքիացւոցն զԷւրուրոյն որդի զՄարբարէս : Իսկ ի վերայ Բոսպորացւոցն կազմէր տորմիզ բազմամբոխ նաւաց յԱլքաթնոս ծովաւ եւ բանակ հարուստ : Բայց սակայն Հռոմայեցիքն որ միշտն սկէին ի վերայ նորա՝ հասանէին յանկարծ զօրաւարութեամբ Մուրենայ զոր թողեալ էր Սուլդայ լեզէնզք Հռոմայեցւոց ի վերայ կողմանցն Լսիացւոց, եւ յարձակեալ անկանէին ի Պանտա եւ աւեր եւ անապատ զերկիրն կացուցանէին (83) : Իբրեւ ամբաստան ընէր Միհրդատ առ ծերտկոյան թէ հակառակ դաշանցն գործի՝ զայր պատգամաւոր առ Մուրենա առ երես իմն հրամանաւ՝ շառնելոյ փնաս Միհրդատայ առն դաշնաւորի Հռոմայեցւոց : Լսլ յորժամ միւսանգամ յարձակէր Մուրենա առնաւ զԱլքիսայ սբ դանձք թագաւորին մթերեալ կային՝ անցանէր Միհրդատ ընդ Լզիւս գետ եւ վանեալ վկանդեալ հանէր զնոս փախտեալ ընդ լերինս՝ յաշխարհն Փախւացւոց (82) : Իսկ ի յաջորդ ամսն անկանէր նա ի պատգամս ընդ Աերաորեայ հռոմայեցւոց ի Ապանիացւոց աշխարհին որ թշնամութեամբ էր ընդ քաղաքացեաց իւրոյ, զի միարանեալ զնա ընդ իւր յերկուց ծագաց հռոմեական պետութեանն՝ խաղալէ ի վերայ Հռոմայ (76), եւ Աերաորեայ իսկ թելազրութեամբ գրաւէր միւսանգամ զԱսպարգոփիս եւ զՎիթաւնիա՝ զոր թողեալ էր Նիկամեդէս արքայ՝ ժառանգութիւն Հռոմայեցւոցն, եւ այնպէս ընէր սկիզբն երկրորդ պատերազմին Միհրդատայ (75) :

Լապքէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի կողմանս Լսիացւոց զՂուկուղոս եւ զԱրտատա : Նմա տուեալ ի վերակացութիւն՝ զնահանգան Լսիա, Աիլիկիա, եւ Ասպարգոփիս, եւ ամա՛ զՎիթաւնիա եւ զՊրոպոնտիս (74) : Մինչ զեռ Ղուկուղոսն զբանութիւն հարկահանացն Հռոմայեցւոց նուաճելով՝ յանկուցանէր յինքն զբազումս ի քաղաքաց եւ զլեզէնան զեղծեալս ածէր ի կարգ զինւորական՝ անտուտ Արտատա ցանկութեամբ պարծանաց բախէր փութաւ նակի ի մարտ պատերազմի ընդ Միհրդատայ : Բայց յազմէր Միհրդատ Հռոմայեցւոցն ի ճակատսն որ առտ անդ մզեցան, եւ անկանէին ի Հռոմայեցւոց անախ 18,000 արք, եւ տորմիզ (400) նաւացն Միհրդատայ հրձիգ առնէր առաջի Վաղկեդոնի նաւ 60 ի նաւացն Հռոմայեցւոց :

(Հայն սակս Ղուկուղոս (երկրորդս այս Փարիսս Առնկտատար) զգուշութեամբ այնուհետեւ զպատերազմն վարէր : Յետուստ աւրեմն իբրեւ պաշարէր Միհրդատ զԱլուզիկոս քաղաք հաւատարիմ

Հռոմեացեացն՝ այնու զի դուռն իմն համարէր զայն Միհրդատ ան-
ցանելոյ ի Ռիթանիայ ի նահանգն Լսիա, անդէն հասանէր
Ղուկուղղոս եւ առնայր զկիրճն լերանց որ ամենեւին կարեւոր
վանն համարոց էին, նմին իրի յետ բազում անգամ մեղքենայիւք
զուր զքաղաքն կոծելոյ՝ հարկ համարեցաւ Միհրդատ Թողուլ
զպաշարումնն. եւ առ Գրանիկ գետով կոտորեցան զօրք նորա.
եւ կէսք ի նաւացն նորա յԱղղեապոնտոս ծովու՝ հարան ի նաւա-
մարտիկ կռուին առ Յենեղեաւ եւ առ Վեմեաւ՝ մինչ դեռ երեքին
զօրավարքն նաւացն որ ի Սերասրեայ առաքեալ էին՝ կամէին իմն
անցանել յԻտաղիա եւ հարկունել զծովեղերան Իտաղիացւոց (73):
Իսկ Ղուկուղղոս այսրէն զառաժեալ հասանէր ցամաքաւ ի Պոնտոս՝
նաւածելով զՌիթանիա եւ զՊոփղազանիա, եւ յորդել արկեալ
պաշարէր զՄիսոս, զԹեմիսկիւրա եւ զՂուկաստրիա (զքաղաքն նոր
շինեալ յանուն Միհրդատայ Ղուկաստրայ) (72): Բայց անառւտ
եւ Միհրդատ մնացորդօք զօրացն եւ նաւաց փութայր ի պաշա-
պանութիւն երկրին իւրոյ ի կողմանն Պոնտացւոց, այլ խոր-
տակեցան նաւք նորա ի մրրկէ, սակայն նոր բանակաւն զոր կազ-
մեաց նա ճեպ ի ճեպոյ՝ ամրացեալ կայր ի դաշտին առ Ուարիրեաւ:
Ընդր յարձակեալ Ղուկուղղոս երկիցս՝ յերկոսին եւս ճակատան
յաղթեալ մղէր զնա յետ Միհրդատ. բայց յետուսա ուրեմն
երբորդ անգամ զրգռէր պատերազմն առ Լմիսոս քաղաքաւ (71). ի
պարտութիւն մատնեցաւ Միհրդատ եւ անկանէր իսկ արդեւք ի
բուռն Հռոմեացեացն եթէ չարկանէր խորամանկութիւն ի կիր՝
Թողեալ զճանապարհոյն զգանձոն իւր զսփւոյ եւ զարծաթոյ եւ
զազգի ազգի չքնաղ իրաց զոր աւելի նա ի նախնեաց իւրոց եւ կամ.
յոււարէ պատերազմին մթերեալ յամենայն կողմանց Լսիացւոց.
մինչ դեռ զայնու էր զօրականն Հռոմեացեաց՝ ինքն հեծելազօրօք
պրծեալ անկանէր ի Հայս առ Յիզրան արքայ (70):

Պատգամաւոր առ Յիզրան հասանէր ի Ղուկուղղայ Աղաւ-
դիոս նորին տաղր՝ խնդրել ի նմանէ զՄիհրդատ: Իբրեւ չառ-
յանձն Թադաւորն մատնել զինամբն ի ձեռս՝ խաղայր այնուհե-
տեւ Ղուկուղղոս լեզէմօքն յայնկոյս Լսիաւոց: Թէպէտ եւ
չաջողեցաւ Յիզրանայ ի ճակատան որ առ Յիզրանակերտիւ (69) եւ
առ Լքտաշատաւ¹ (68) մղեցան, սակայն եւ Ղուկուղղեայ իրք սկսան
վաթթարել յետ այնչափ կոտորածոյ եւ վատտակարեկ լինելոյ
զօրացն ի ձիւնարերաց եւ յերկայնամիկ պաշարմանց: Եւ մինչ դեռ

¹ Եւ Արտաշատու ճակատ՝ զոր պատ-
մէ մօտն Պրուսարքոս (ի Ղուկուղ.) չե-
պնդեաւ օտարք. կիկերան (ի նախն վան-
Մուրեմայ) վանն Յիզրանակերտի ակնար-

կեալ՝ չսիշէ ինչ զԱրտաշատայ. եւ շիւթ
իսկ հաւանութեան թէ պնդաթի հիւսիսա-
կողմանն փեւալ իցէ Ղուկուղղոս՝ որ հա-
մակ ի հարաւափողմանն գեղերէր:

նա այսպէս զբաղեալ էր ի հարաւակողման աշխարհին ժողովել
գտնեն՝ անտուտ Յիզբան զօրաժողով լեալ գունդ ի ձեռն գա-
մարէր Միհրդատայ՝ որ անցեալ միւսանգամ ի Պանտա քծէր
գիւրաւ զժողովուրդն զիւրեւ, եւ հասանէին իսկ նախ թիկունք
օգնականութեան ի դրացի ազգաց: Անոք անկանէր ի վերայ դու-
րացն Փարեայ, Սոսնատայ եւ Յրիարեայ, զորս թողեալ էր Ղու-
կուղլոս փոխանակ իւր ի Պանտացւոց աշխարհին: հարան խորաւ-
կեցան գունդք Փարեայ, իսկ Սոսնատն եւ Յրիարիս ճակատեալ
ի պարտութիւն մատնեցան առաջի Միհրդատայ: անկաւ ի Հռո-
մացեցւոց անտի 7000 այր, յորոց 24 հազարապետք էին եւ 150
հարիւրապետք, եւ ամենեւին իսկ ջնջէին Հռոմացեցիք թէ լէր
առեալ արդեւք վերս Միհրդատ ի ճակատաւ անդ: Այլ այնպէս
չարաչար աղէտքն էին՝ զի ոչ եթէ համբաւարեր ի պատերազմի
անտի, այլ լուր խառնով հասանէր առ Ղուկուղլոս ի ձմերոցն՝
ուր խեղեալ զօրականին՝ չկամէին երթալ ի մարտ պատերազմի
ընդդէմ Միհրդատայ եւ Յիզբանայ:

384

Մինչ զեռ տակաւ երթայր եւ զօրանայր Միհրդատ յԱփա՝
կարգէր Պանդէոս փոխանակ Ղուկուղլոց Մանիդեան օրինքն՝
յոր հաւանեցայց Արկերան զժողովուրդն՝ ցաւցեալ զառանալ Հռո-
մացեցւոց յերեսաց երկուց մեծագոր թագաւորացն Յիզբանայ եւ
Միհրդատայ (67): Միհրդատ յետ յերկարագոյն աշխատաւանելոյ՝
ապա ուրեմն ընկձէր ի բազմութենէ եւ ի կրթութենէ հռոմե-
կան զօրավարին ի ճակատաւ առ Ափրատաւ, յորում ինքն 800
հեծելովք օրուքեալ անցանէր ուստի ի ձեռն ընդ մէջ զօրացն
Հռոմացեցւոց եւ անկանէր փոխառեալ ի կողմանս Բոսպորայ եւ
Ալիւթացւոցն: Մինչ զեռ անդ տակաւին խորհէր մեծ ինչ ար-
շաւան պատերազմի՝ խաղալ ընդ Պանանիա, հասանել անցանել
ընդ Ալպս եւ այնպէս հասանել ի վերայ Խաղացւոց աշխարհին՝
արձակեալ վաղագոյն հրեշտակն առ Պատիւնցիան՝ թօթափել
զուծ խրեանց եւ միարանել ընդ բանակին իւրում՝ զոր կազմեալ
էր նա ի Ալիւթացւոց անտի կողմանցն: տակայն զարհուրեալ դու-
րացն ի շուրջ անտի՝ թելադրութեամբ Փառնակայ նորին սրբոյ
ի վէգ եկեալ խեղէին ընդդէմ Միհրդատայ, որ յետուտ ան-
յոյս լիեալ անձին առնէր (68): Այս վախճան ընէր քաջի զօրա-
վարին՝ որ էր եւ թագաւոր մեծ յետ Աղեքսանդրի¹, եւ իբրեւ
զԱննիբաղ՝ ատելութեամբ առ Հռոմացեցիս եւ շաջողութեամբ
բախտի: Աւետարեղք մահուան նորա հասանէին առ Պանդէոս
մօտ յԱրիւրով նիզակօք զարդարելովք կանաչ ոստովք, եւ քարզ

1 Արիւր. Արիւր. Դ. 3:

կարդայր զայն Պոմպէս՝ ի բեմէ որ անդէն իսկ եւ իսկ ի կահուցն յօրինեցաւ վարկպարազի 1:

Այնուհետեւ եւ Տիգրան զրկեալ տարածամ յայնպիսի օգնականէ, եւ յիւրում իսկ աշխարհին կրեալ հակառակութիւն յիւրուրոյն որդւոյ ի Տիգրանայ՝ որ մատնառու ի Հռոմայեցիան էր, խօսեցաւ ընդ Պոմպէի ի հաշտութիւն խաղաղութեան՝ տուեալ բազում քանքարս արծաթոյ եւ ի բաց կացեալ ի նահանգացն զոր արտաքոյ քան զՀայաստան շահեալ ունէր (64): Ասոյց զՏիգրան որ տակաւին խեռէր ընդդէմ հօրն՝ առեալ տանէր Պոմպէս ի Հռոմ, ի ձաղանս յաղթութեանն:

1 Այսինքն իրացն Միհրդատոյ եւ Յիւրանոյ օտարաբոյն քան զամենայն պատմագիր եւ գեղեցիկ տաւէ նիկերսն ի ճառին վասն Մանիքեան օրինաց:

«Պատահազմ ծանր եւ վտանգալից դաշտաւորաց ձերաց եւ նիզակիցաց՝ ի վերայ հասեալ կայ յերկուց մեծագործութեանց՝ ի Միհրդատոյ եւ ի Յիւրանոյ: ... ի Բիւթանիա որ այժմ ձեր նահանգն ընդ եւ, եղեալ են հռիփ գեղջ բազումք: Երկիր թագաւորութեանն Արիարազանեայ (արքայի Կապադովիացւոց) որ սահմանորդ է նահանգաց ձերաց՝ եւ ամենեւին ի ձեռք թշնամաց: ... Մերժեալ անկեալ եւ ի թագաւորութեանն Արիարազանեայ արքայ, նիզակիցից ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց եւ բարեկամ: ի վերայ հասեալ սորաւան երկու թագաւորք ի վերայ համարեն Արիայ, որ ոչ ընդ ձեզ փայն անհնարին թշնամութեամբ են, այլ եւ ընդ նիզակիցաց ձերաց եւ ընդ բարեկամաց: Եւ ամենայն իսկ քաղաքք, համարեն Արիա եւ Յաւնաց աշխարհ հարկ համարին ձերում օգնականութեանն անել ակն վտան մեծութեան տալնապին, ...»

«Այստեղ եւ պատշաճ է ընել որքել ձեզ զրին ըսյն զոր ընկալարարք ի Միհրդատեան պատերազմին որ յառաջ քան զայս էր: Այն ընդ հաստատեցաւ իմ եւ հնազաւ ի վերայ անուան ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց: Քանզի նա որ (յառաջում պատերազմին՝ անս վերադարձ ել ծնն) ի փում տուր, ընդ ամենայն Արիա, յայնչափ քաղաքք, փով հրեշտակաւ, եւ փով ակնարկութեամբ թշնամ հրամայեաց սորա: Եւ ի պատերազմ արքա քաղաքացիս հռոմայեցիս, ոչ փայն ընկալ ինչ տակաւին վրեժս արժանի ըստ խաղալութեանն, այլ եւ թագաւորք եւս ի ժամանակն անտի հետե ամէն իրեւ 25, եւ այնպէս իմ թագաւորք զի իր ոչ եմէ յորդո Պոմպոյեցւոց եւ Կապադովիացւոց աշխարհին զուել կառնի, այլ ի հայրենի թագաւորութեանն ելանել ի գութ, եւ ի նահանգս ձեր՝ այս ինչքն ի ըստ Արիայ ընելու»

«Քանզի ցայժմ ձեր զորավարք այնպէս իմ ետան ընդ թագաւորին ընդ այնպի պատերազմ՝ զի զնախ յաղթութեանն ասին ի նման եւ ոչ եմէ զյաղթութեան: Կատարեաց ձաղանս յաղթութեան Յուդայ, կատարեաց եւ Մուրման՝ վտան Միհրդատոյ, երկուքն արք զորավարք

եւ զորավարք մեծամեծք, բայց եւ այնպէս՝ նա թեպէս վանեալ վանեալ՝ սակայն թագաւորէր: ... Միհրդատ զժամանակն մտնեալ ոչ ի մեծացութիւն տալին պատերազմին, այլ ի պատերազմութիւն նորայ պատերազմի գործոց: յետ յօրինեալ կառնելու մեծամեծ արքայ նաւաց եւ զոր բազում յորոց ողջաց փանգամ ժողովելն կարող էր: Կարենցուցանէր իմ թե ընդ Ռասարացւոց իւրացն արաւարձանեաց կառնի բախել ի մարտ պատերազմի, սակայն փնչեւ ցալեարհն Սպանիացւոց յերթառած նացւոց քաղաքն ասարէր հրեշտակութիւն առ զորավարսն ընդ որոց էր մեզ յայնժամ մարտ պատերազմի: զի յարժամ յերկուս ի հնաւոր եւ յայլ եւ այլ անգիս փով փարան խորհրդով յերկուց բաժակաց ընդ ծով եւ ընդ ցամաք պատերազմ ի վերայ կայցն՝ դուք երկակողմով կուռնի բաժանեալք եւ պատակեալք՝ կործանուին այնուհետեւ անքութեան հաճանքէ, ...»

Թեպէս եւ արքեպոս, ասեւ, Ղուկասը, զոս՝ զնիւզիկոս քաղաք զհաւատարիմն Հռոմայեցւոց, որ պաշարեալ էր ի թագաւորին մեծաւ բազմութեամբ եւ սաստիկութեամբ, զանտարփել նաւացն անմեաց, զորս սերտաբերան զորավարք յիտալիա մլեկին տալնապար, եւ բացաւ ասարի ընդհանացն Հռոմայեցւոց Պոմպոս: Սինայ եւ Ափոսս յորս ապարանք եւ գանձք թագաւորին էին անկան ի բուռն, սակայն այնպէս իմ զնայք Միհրդատ փոխտեայ ի թագաւորութեւնն, որքեւ ի նայն աշխարհին Պոմպոսի՝ Մեդէայն այն կին երբեք պատմի փոխուցեալ: զի ասեն իմ թե ի փոխելն իւրում՝ զանգամս եղբոր իւրայ ցանեալ սփռէր ի անդին՝ ընդ որո զհեա նորս մեծաւ ընթանայք հայրն, որպէս զի ժողովելն զքրուեալսն եւ սուգն հայրենի ամենիցն յապագումն երազութեանն: Ըստ նմին օրինակի եւ Միհրդատ ի փոխելն իւրում՝ թողցր ի Պոմպոս բազմութիւն սակայ եւ արծաթոյ եւ գեղեցիկ գեղեցիկ իրաց զոր եւ ի նախնեացն անէր եւ ինչն եւս յառաջում պատերազմին ի համարեն Արիայ կողապետալ ասորա յերկիր թագաւորութեան իւրայ: Մինչ գեա մորքն ժողովելն զնոս մեծաւ զգուշութեամբ՝ ինչքն թագաւորն սրբեալ ելանել ի ձերաց: Այսպէս զոս յապագեցուցանէր արամաթիւն ի մասնելն զհեա, իսկ զսոս տարս

Բայց սակայն իբր ոչ եթէ ընկճեալ ինչ էր Տիգրան այլ սպաս իմն առնէր ժամանակին: Աւշ ունէր նա մանուսնոգ գրաւել միւսանգամ զերկիրն Լսորւոց զոր կացացն Պոմպէոս նահանգ Հռոմայեցւոց (63): Անտ Վարիանեայ զօրավարի որ յանձաննէին թողեալ էր ի Պոմպէէ յաշխարհի անդ՝ հասանէր ընչաքաղն Արասոս (ընկեր իշխանութեանն Պոմպէի), ի մտի եղեալ անգին ի Հռոմ իւրն իշխանութեամբ գնել արշաւան մեծ ի ներքին կողմանս Հայոց եւ Պարթեւաց աշխարհին: Ամաւրջ արկեալ անցանէր ընդ Լափրատ, եւ մտանէր միջամուխ ի Միջագետ: Օսւր առաքէր Տիգրան եւ Լաշակ ԺՎ. (Արոգ) արքայ Պարթեւաց պատգամ, յիշեցուցանել զդաշինս բարեկամութեան ընդ Հռոմայեցւոցն: Լաւքեցաւ այնուհետեւ Աուրէն զօրավար քաջ եւ թագադիր սուպեա թագաւորութեանն Պարթեւաց ի զլուի հասարակաց զօրուն Հայոց եւ Պարթեւաց (53): Արասոս որ դարձեալ էր յաւուրսն յայնոսիկ յայսկոց Լափրատայ՝ անցանէր երկրորդ անգամ ըստ գետն առ Օւելգմաւ 40,000 արամբք, եւ ճեպէր հասանել դէպուղիղ ի Սելեւկիա՝ հակառակ խորհրդոյ՝ իւրոց իսկ զօրավարացն: Ձգեալ տարաւ զնոսա Աուրէն խաբիանօք

խաբիան: Ընկաւաւ զնա յերկուք անգ եւ ի փախաւան Յիգրան արքայ Հայոց: քաջաւորեալ զօրացոյց զնա յորժամ անկեալ էր նա ի յուսոյ: Քիթարեաց զնա ի արամութենէն եւ արծարեալ կաղցաւրեցոյց զնա: ... Իսկ զորն մեր թէպէտ եւ առեալ էր զքաղաք թագաւորութեանն Յիգրանայ եւ լքեալ բազում աւարաւ, սակայն բազում հեռաւորութեամբ զայրացն եւ աննկոճ ընտանեաց յուղեալ շարժեր: ...

«Այլ Միհրդատ եւ զիւր գունդն ալնգեալ հաստաւեր եւ զպիտոյնի որ ի թագաւորութենէ անախ նորա եին ժողովեալ, եւ գտանէր թիկունս օյնականութեան ի հարստա մարդիկ զօրաց բազում թագաւորաց եւ արքայ: ... Նմին իրի այնչափ ի պարտութեանն կարաց զնորել որչափ չէլինէր երբեք ընկանալ յորժամ անձնան կայր: Քանզի իրեւ լոգաւ նա ի թագաւորութիւն իւր՝ չհամարեցաւ զայն բաւաւ կան որ արաւոց քան զայս գիպեալն էր նմա՝ այս ինքն գտանալ երբեք յերկիր անգոր յորմէ մերժեալն էր, այլ եւ յարձակել եւս ի վերայ յաղթող եւ մեծապայծառ բանակաց ձերաց իշխեաց: Թողլ տալք ինձ յայսմ զայրի, ո՛վ Հռոմայեցիք, զանց առնել զաղետիւք մերովք, որպէս պուծեցն առնեն յորժամ զիրա Հռոմայեցւոցն գրիցեն: Եւնզի այնչափ իսկ ի փառ աղետն եին զի ոչ եթէ պատգամաւոր ի պատերազմ անախ հասուցանէր զգոյմն ի լսելիս Ղուկուղիւս, այլ համբաւ ինչ բանից:»

Իսկ զան զերկին պատերազմն Միհրդատայ առ Պոմպէի, ասե ի նախն զան Մուրեմայ: «Եթէ պատերազմն այն, եթէ

թշնամն այն, եթէ թագաւորն այն զո՛ր ինչ եւ արհամարհանաց էր, ոչ արեւոյ այնչափ փութոյ եւ հոգոյ զիրա համարել երբեկոյսն եւ ժողովուրդն Հռոմայեցոյ, եւ ոչ յայնչափ ամն տեւեր պատերազմ, եւ ոչ զխառարուռ պատերազմն օյնորիկ այնչափ մտադիրութեամբ Պոմպէի տունէր յանն ժողովուրդն Հռոմայեցոյ: յամենայն պատերազմաց նորա (Մուրեմայ) որ անթիւ ինն են՝ գմեղակ քան զամենայն պատերազմ թուի ինն, որ ընդ թագաւորին առաւ եւ մեծաւ օտարութեամբ եղեւ կռիւն: Եւ իրեւս պրեւալ էլ նա ի պատերազմ անախ եւ անկաւ ի խաղաղ յոր չկարէր մերձեալ զօրն (Հռոմայեցի), նա եւ ի վերջին իսկ չախաւորեան եւ ի փախաւոր՝ պահեալ ունէր զարդանակն առնան: Նմին իրի եւ ինքն իսկ Պոմպէոս յեա ախրելոյ թագաւորութեան նորա եւ մերժելոյ զթշնամն յամենայն օտարաց եւ ի ծանոթ անգեաց՝ այնչափ մե ինչ զնորա միայնոյ կենդանութիւնն համարեցաւ: զի յորժամ զամենայն տեալ էր զո՛ր նայն ունէր եւ յաղթութեամբ օտարաւ պահէր՝ օսկայն եւ այնպէս չհամարեցաւ ի զլուի ելեալ զպատերազմն փնչ լու զնա յարեւել արկեալ: Ջոյս թշնամի որդաւոր հաւ զու, ո՛վ Արտան, ընդ որում զոնչափ ամն յայնչափ պատերազմանս օյնչափ զարգալոյք ետան նախաւ: որք կենանք եւ յեա զանելոյ նորա եւ մերժելոյ այնչափ մե համարեալ էր՝ զի յեա հասանելոյ աւետեաց մահաւ նորա՝ ոչ ոսրեմ վնարեալ զպատերազմն համարեցաւ:»

յանապատ անջրդի ընդ աւազուան: Ընդ զորք Թագաւորացն երկոցունց յանկարծակի ի վերայ անկանէին, եւ արագ արագ զառնային յետ խորտակեալ զմասն մի լեզէոնացն Հռոմայեցւոց. որդին Արասեայ՝ Արասոս խորտակեցաւ գումարտական իւրով, եւ իրրեւ ետես թէ ձերբակալ ընի՝ ինքնակամ ընդ սուր ելանէր եւ բազումք ի Հռոմայեցւոցն ընդ նմա: Եւ Պարթեւաց առեալ զհաւաքինն նորա՝ ցուցին հօրն որ դիմեալ գայր ի Թիկունս օգնականութեան:

Աւր այնուհետեւ քաջալերեալ զգօրսն իւր Արասոս մեկնէր ի վազիւ անդր ի Սարքէս կամ ի Խառան քաղաք Թողեալ 4000 զիրաւոր ի վերայ դաշտավայրացն: Հասանէր առաջի քաղաքին Սուրէն եւ ստիպէր առ զԱրասոս եւ զնորին զօրավար զԱսսիոս ի բուռն, եւ յետոյ յորժամ Արասոսեանքն գաղտ ի բաց ելեալ ի քաղաքէն անկանէին ի Ճախճախուտ ինչ տեղիս՝ հասեալ պատէր զնորք Սուրէն, մինչեւ յետուստ սպանաւ Արասոս եւ երեւելի զօրավարք նորա յորժամ երթայինն առ Սուրէն՝ պատրեալ յուսով հաշտութեանն զոր խոստանայր նա նոցա ի բանից Թագաւորացն: Արուեցան զորք նոցա եւ սպանան իսկ բազումք ի փախստին, եւ գերին հռոմայեցի անդէն բնակութիւն կալեալ խառնեցաւ ընդ բնակչացն ամուսնութեամբ¹. սպիտակն նշան դրօշք լեզէոնացն Հռոմայեցւոց պահեցան ի տեսիլ նշառակի, մինչեւ յետ իրրեւ 30 ամաց առ Էւգոստեաւ գարձուցին Պարթեւքն յետս: Եւ ցան զանձք Տիգրանայ ի մեծութեանց անտի զոր Արասոսն ժողովեալ էր ի տաճարէն Արուսաղեմացւոց եւ ի մեհեմից ուստեք ուստեք²: Անք կրեալ երբեք Հռոմայեցւոց այսպիսի պարտութիւն բայց միայն առ Ամնեօք, եւ յայն սակս իսկ անմուտ կացին մնացին միշտ Թշնամանք այսր ճակատու առ Խառանու (53):

386

Այլ աճապարեալ կալեալ էր Ասսիոս մնացորդք զօրացն՝ զիողմանս Եսորւոց աշխարհին պահել ի զօրացն Տիգրանայ որ մեռանգամ կամէր առնուլ զաշխարհն ի բուռն, բայց բաւական եղեւ ունել զգէմ տղաւանին նորա Ասսիոս (52)³: (Հայն սակս հարկ համարէր այնուհետեւ Տիգրան՝ վասն զի հիւանդագին էր եւ չարէր անձամբ մղել ճակատ, շահել զսիրտ Էրշակայ ԺՂԻ. (Արագայ կամ Արտաշէղի ըստ Խաբէնացւոյն) արքային Պարթեւաց գարձուցեալ առ նա զգահերէց պատիւ Թագաւորութեանն, եւ դուստր մի ի դստերաց իւրոց առեալ Բակիրոյ արքայորդւոյն Արտաշէղի: Եւ յայնս առեալ ի Պարթեւաց զօր օգնական զօրավարութեամբ Բակիրոյ, կազմէր բանակ հայազունդ՝ սպարապետու

1 Ագաթ. Գ. 2:

2 Տե՛ս եւ Խոր. Բ. ԴԼ. 65:

3 Խոր. Բ. ԴԼ. 62:

Թեամբ Բարզափրանայ նահապետի Ուշաունեաց, եւ արձակէր ի վերայ Լարուոց եւ Պաղեստինացւոց աշխարհին: Ընց Բարզափրան գարնայնի (51) ընդ Նափրատ, գրաւէր ունէր զամենայն երկիրն որ էր յՆափրատայ քաղաքն Լնափոքացւոց, եւ անդէն յորդել արկեալ պաշարէր զՍասանոս՝ մինչեւ հասանէր սմա ի Թիւան Արիկերոն որ (ի նմին ամի) առեալ ունէր զվերականգութիւն կողմանցն Արիկեցւոց: Յետ քաղում ժամանակս մերթ սոցա եւ մերթ նոցա զմիմեանս մղելոյ եւ ընկրկելոյ՝ ապա ուրեմն յաջողի Բարզափրանայ հանել փախստական զգորս Հառմայեցւոցն՝ զամեն ընդ ծով եւ զոմանս ի քաղաքս ամուրս, եւ գրաւէ զաշխարհն Լարուոց եւ զՓիւնիկաստան՝ նոցունց իսկ բնակչացն կոչելով զնա յօգնականութիւն, քանզի ներեալ իմն էին ի գործակարացն Լնաունեաց (40): Օտհի հարան Հրէաստանեայքն. անդէն արձակէր Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ եւ Թագաւոր՝ հրեշտակս խաղաղութեան առ Բարզափրան: Բայց յառաջ իսկ քան զայն Լնափոքանս Բ. նորին եղբորորդի՝ որ անն եղեալ էր նորա Թագաւորութեանն՝ շահեալ էր իւր զԲարզափրան արծաթով: Նմին իրի առաքէր սպարապետն զՎանել Վանունի զտակառարական արքայի՝ հեծելազօրօք ի քաղաքն Նքուտաղեմացւոց, իսկ Հիւրկանոս միայն 500 հեծելովք տայր նմա թոյլ մտանել ի քաղաքն, եւ ապա վատահ լեալ յերդումն Բարզափրանոյ զոր երդուաւ. նա ի դին եւ յարեւ Յիզրանայ եւ Լքուաշիղի, եւ զնաց ըստ խրատուն Վանւոյ՝ առ սպարապետն որ էր յայնժամ ի ծովեզերան ի գեղջն Նփապարոն մղնիւք ինչ հեռի ի Պաղամայիտ քաղաքէ, խօսել ընդ նմա վասն կարեւոր ինչ իրաց:

Սինչ դեռ առա Բարզափրան զՀիւրկանոս ի ձեռն Լնափոքանայ մտանէր՝ անսուտա եւ Վանէլ՝ հանեալ փախստեաց զՀերովդէս զոր փոխանակ իւր թողեալ էր Հիւրկանոս՝ մտանէր զօրօք ի քաղաք անդր եւ կացուցեալ Թագաւոր զԼնափոքանոս՝ 300 քան քար յընչից Հիւրկանեաց առեալ դառնայր այսրէն ասպատակաւ՝ տանելով կապուա կողապուա զքաղաքսն՝ որ ընդ Հիւրկանեաց միառնեալ էին: Վասնայր այնուհետեւ Բարզափրան ի Հայո՛ր երեւալ գերի ի Հրէից զբնակիչս քաղաքի Մարիտացւոց, եւ զՀիւրկանոս քահանայապետ նոցա ի շղթայս ածեալ ունէր առաջի Յիզրանայ (36): Զայր Յիզրան Հրէիցն՝ վայրս բնակութեան ի քաղաքին Ըամիրանայ¹. իսկ զՀիւրկան տաին առ իւրեանս ազն Բաղրատունեաց եւ ունէին զնամեծաւ որատուով մինչեւ առ Լքուաւաւ Լնաունոս նահապետ նախարարութեանն՝ արձակէր զծերունին յՆքուտաղեմ² ի կոչն Հերովդի Թագաւոր կացելոյ յամի (37):

(Յետ մեկնելոյ Բարզափրանայ ի Հայո՛ կայր մնայր Բակուր յԼարիտ ի գլուխ զօրացն Հայոց եւ Պարթեւաց. 1) Էնգիլիտ

¹ Խոր. Բ. ԳԼ. 3Թ.

² Խոր. Բ. ԳԼ. ԻԴ. 6Ը 206.

զորաւոր Անտոնեայ՝ յետ երկուց ճակատաց հանէր փախածական զգորն Հայոց եւ յերկարագումն անկանէր ինքն Ռակուր (37)։ Եւ յէրբեւ յետ այնորիկ Ա Էնդիդիսն զԱիգան զորաւոր առ Լափրատաւ թողեալ՝ ինքն ի վերայ Անտիգոնեայ Եւրուսաղէմ դիմէր՝ աստի միւս տանգամ գունդ գործեալ Հայոց եւ Պարթեւաց՝ անկանէին ի վերայ Աիգանի եւ մեծաւ հաւորածիւ հանէին փախածեայ ի Ա Էնդիդիս¹ որ այսրէն գործեալ հազիւ խափանէր զարշառանն Հայոց (37)։

Ինդ նոյն ժամանակս ինքն Յիզրան որ շունչ եւ ոգի քաջութեանցն այնոցիկ էր՝ վախճանէր ի պարսպա ծերութեան՝ ի ժամանակի զի Անտոնիոս հասեալ էր մեծաւ սրտմտութեամբ պաշտել ընդդէմ Հայոց եւ Պարթեւաց² (36)։

387

Արտաւազդ որդի եւ բարձակից թագաւորութեանն Յիզրանայ՝ ի վերին Հայս՝ եւ պայազատ (36—33) որ վատ եւ որսասէրն համբաւի ի տահմային պատմութիւնս մեր՝ բոցց ուսումնասէր եւ մատենագիր բազում մատենից՝ ի պատմութիւնս Առնայն եւ Հռոմայեցւոց, խաւեր հաշտութիւն ընդ Անտոնեայ՝ խաւացեալ նպաստ եւս լինել նմա յարշառանին ընդդէմ Պարթեւաց. այլ ի ծածուկ ի բանի էր նա ընդ Արշակայ ԺԼ. (Փրասպայ Գ.), գրգռեալ եւ յԱկտաւիտեայ (որ ասին էր Անտոնեայ)։ Առջերեցոց Արտաւազդ զճանապարհս Հռոմայեցւոցն շրջեցուցանելով զնոսա՝ մինչեւ անցին ժամանակք տարւոյն որ պատեհ էին յարշառանն այն։ Սակայն եւ այնպէս խաղաց Անտոնիոս միջամուխ ի Պրասպ քաղաք մեծ՝ Պարսից աշխարհին, այլ տակաւ նուազեալ պաշարաց նորա՝ հարկէր այնուհետեւ Անտոնիոս խօսել ընդ Արշակայ պայմանօք՝ զտունալ այսրէն եթէ տացին յետս որք առ Արաւետն գերեցան՝ հանդերձ պրծուէնչան գրոշուք։ Արշակ լուեալ հրեշտակացն յոսկիապաա գահոյն իւրում՝ այսչափ ինչ խառաւ նոր նոցա՝ թողուլ զնոսա երթալ անմեռ։ Սակայն իրբեւ անյոյան եղեն Հռոմայեցիք եւ մեկնել սկսան՝ սակաւ աստ անգ անհանէին ի վերայ նոցա Պարթեւք, աստականայր սօմն որ ըստ օրէ, եւ խանգարեցաւ լուծաւ ամենայն կարգ բանակին՝ մինչեւ եւ յարկղ եւս զօրավարին միել զորականացն՝ ձեռն։ Այլ վհաւեալ անկեալ էր ի յուսոյ փրկութեան Անտոնիոս, բոցց անդէն բնակք կողմանցն ցուցանէին նմա թէ մօտ է Լքատիս, ընդ որ անցանէր իսկ յաջողութեամբ՝ մինչ չեւ ի վերայ հասեալ թշնամեացն, եւ այնպէս տարէր յետ կորուսանելոյ ի բանակէն 24,000 այր։ Ռաւժանակից էր աւարին թագաւորն Հայոց որպէս եւ էրն իսկ գործակից (36—34)։

¹ Խոր. Բ. ԳԼ. Ի.

² Խոր. Բ. ԳԼ. ԺԲ. Եւ ԻԱ. ԵՂ 200. 201.

Այլ յետուս ուրեմն Արտաւազդ գրգռեալ ի զօրացն Հայոց որ համակ ընդ պատերազմ յօժորէին, քանզի եւ Անտոնիոս գրաւեալ հանեալ էր զՄիջագետս՝ գումարէր զօր ի կողմանց Արապատեանի եւ լերանցն Սաւկասու հանդերձ Աղուանիւք եւ Սյոք եւ մտեալ ի Միջագետս մերժէր հալածական զգօրսն Հռոմայեցւոց։ Մըմեռեալ հասանէր Անտոնիոս ի կողմանց Ագիպտոսոյ՝ գրգռեալ եւ ի Աղէսպատրայ, քանզի քէն պահէր սա վասն նեղութեան զոր կրեաց անուանակից հանին ի ձեռն Տիգրանայի Պաղմայիս։ Խորտակի զօրն Հայոց առաջի Հռոմայեցւոցն եւ զԹագաւորն ինքնին զլիսովին զԱրտաւազդ առնէր Անտոնիոս ձերբակալ նեղութեամբ, եւ առեալ տանէր շղթայիւք պարգեւ Աղէսպատրոյ հանդերձ աւարաւ պատերազմին (33)։ Անդ յետ ձաղկոյ զնա Անտոնեայ եւ բանտարգել կապանաց՝ զլիստեցաւ ի Աղէսպատրայ¹ (31)։

388

Այլ ազ ուրեմն Թագաւորեալ էր փոխանակ նորա Արշամ կամ Մանուէլայ (33—3) որդի Արտաշէղի եղբոր Տիգրանայ, քանզի զնա իսկ ընարեցին զօրքն ի Թագաւորութիւն յետ ձերբակալն լինելոյ Արտաւազդայ²։ Այլ որպէս սա նոյնպէս եւ նորին որդի եւ պայազատ Արգար՝ այնու զի խոնջեալ իմն էր աշխարհն յայնչափ պատերազմաց, եւ չգտանէր օգնականութիւն ի Պարթեւաց³։ Հիմա մեծ ինչ պատերազմ ընդ գրացեաց իւրաց, թէպէտ եւ բազմօք տային սոքա պատճառս ի դոյն։ Վասն զի Հերովդէս արքայ Հրէաստանի սիրելի Աւգոստեայ՝ էր միշտ գծաութեամբ ընդ Արշամայ եւ Արգարու, եւ ոտիպեալ ընէր Արշամ ի հրամանէն Աւգոստեայ կատարել զկաման Հերովդի, տուեալ բազմութիւն արանց գործաւորաց՝ որովք լցեալ զհրապարակս քաղաքին Անտիոքացւոց յատակեաց զնոսա Հերովդէս կնատալ յատակօք⁴։

Այսպիսի իմն էին հանգամանք իրաց աշխարհին՝ յորժամ Արշամ զառաջինն սկսաւ հարկանել հարկս Հռոմայեցւոց վասն կողմանց Միջագետոց, եւ յետ այնորիկ Արգար (Թագաւորեալ յամէ իրր 3 նախ քան զՎր.) սկսաւ առաւ հարկս յամենայն իսկ կողմանցն Հայոց աշխարհին⁵ յորժամ եկին գործակալք Հռոմայեցւոցն վասն տիեզերական աշխարհադրին բերեալ եւ զպատկին Աւգոստեայ զի կանգնեացի ի մեհեանս Հայոց⁶։

¹ Խոր. Բ. Գլ. ԻԲ. ԻԳ։

² Խոր. Բ. Գլ. ԻԳ. 205—206։

³ Անդ 62 206։

⁴ Խոր. Բ. Գլ. ԻԵ։

⁵ Յետ Խոր. Բ. Գլ. ԻԳ. 62 206։

⁶ Խոր. Բ. Գլ. ԻԶ. 62 211։

ԱՆԴԷՆ ի վերջին ամս Յովհաննու Հիւրկանեայ Մակարայեցւոյ (107), աղանդք Փարիսեցւոցն եւ Սադուկեցւոց ի կերպարանս իմն քաղաքային կուսակցութեան փոփոխեալ էին. ինքն եւս Հիւրկանոս ի փարիսեցւոց անտի (որք կամէին իմն զեկեղեցական իշխանութիւնն բաժանել ի տէրութեանն իշխանութենէ) անցեալ էր ի սադուկեցիան. սորա նորոգիչք էին, իսկ նորա խիսաք։ Պարտ եւ պատշաճ է ճշդիւ զհանգամանս երկոցունց գիտել մինչ չեւ մտեալ ի պատմութիւն Մակարայեցւոցն։ ա. Փարիսեցիքն (բաժանեալք), եթէ զլոյժ իսկ անագանագոյն ժամանակն տոնուցուի՞ առ ժամանակօք Մակարայեցւոցն կացին. եւ ընդունէին բաց ի գրոց սրբոց եւ զաւանդութիւնն բանիւ։ Բայց չկացին նորա ամենեւին յաւանդութեանն իբրեւ ի յայտնութեան Աստուծոյ, այլ յաճախէին այլասացիկ իմն մեկնութիւնս գրոց սրբոց եւ տառապեցուցիչ իմն պահպանութիւնս օրինաց եւ արտաքին իմն կերպարանս սրբութեան ի գործս իւրեանց։ Բ. Սադուկեցիքն ընդունէին միայն զգրով բանս Աստուծոյ ի գիրսն Մովսիսի. չգոյր առ նոսա ամենեւին միտք ինչ զլեկեղեցւոյ։ Համարէին զմարդկեղէն կամսն ամենեւին ազատ, որպէս զչարն նոյնպէս եւ զբարին գրէին մարդոյն զօրութեան։ Յետոյ յուրաստ եղեն եւ ի յարութենէ մեռելոց եւ ի հատուցմանէ բարւոյ եւ չարի։ Սորա ըստ սովորութեան իմն ի կողմ արքունեայ էին, իսկ նորա ի կողմն ժողովրդեանն. բայց երկոքին եւս կողմանքն երթային եւ զեղծանէին. սորա ազգեցութեամբն իւրեանց գործեցին տպականութիւն տէրութեանն։ Գ. Պային եւ Ասսէացիք եւ Խերապեւտեանք որք զօրէնսն Մովսիսի ըստ բարձրագոյն իմն մտաց եւ կարծեաց իմանային, եւ յօրինեալ կազմէին իբրեւ կարգս իմն վանականաց. բարեպաշտօնք էին եւ անպատ վարուք, եւ չէին ինչ նորա կողմն հակառակ այլոց։

Յովհաննու Հիւրկանեայ հինգ որդիք մնացին յետ մահուն։ Արէցն Յուդա Արիստարքուղոս Ա. (107—106) առ զպատիւ թագաւորութեանն եւ արար բարձակից զերկրորդ եղբայր իւր զԱնտիգոնոս Ա. բայց զկրօնեացոյն եղբարսն իւր ունէր ի դիպահաճ, նոյնպէս եւ զմայր իւր զոր սպան սովամահ ի բանգի. քանզի հայր նորա սահմանեալ էր տնա զառաջնորդութիւն տէրութեանն։ Ադաւ արշաւան ի վերայ Խաուրացւոց որ ցեղ ինչ էր Իսմայելացւոցն¹, որ ի Խոր Ասորիս բնակէին, եւ լինէր վախճան պատերազմին հնազանդեալ զնոսա Անտիգոնեայ։ Իբրեւ զարձաւնա յԱրուսաղէմ՝ եմուտ վառեալ սպառազէն ի տաճարն, ուր անդէն զտօն

տաղաւարահարացն կատարէին: Իսկ Թշնամիքն նորա որոց զխաւոր էր բամբիշնն Սողոմէ, իբրեւ չար ինչ գաւազնեցին Արիտաբուղեայ, եւ նենգութեամբ յայն ած զիրան Սողոմէ զի սպանաւ Անտիգանոս: Օղջացաւ անագորոյնն Արիտաբուղոս, որ յախտան կեալ զնէր, այլ անագան աւրեմն էր զղջումն մինչեւ ի յաւահատութիւն դարձաւ, եւ մեռաւ նովին՝ մայրականորն եւ եղբայրացանն Թագաւորեալ ամ մի (106):

390

Սողոմէ որ կոչեցաւ եւ Աղեքսանդրա՝ հան այնուհետեւ զեղբայր Արիտաբուղայ ի բանաւ անտի եւ զերիցագոյնն ի նոցանէ զԱռնէոս Աղեքսանդրոս Ա: (106—79) կոցոյց Թագաւոր: Սա կամեցեալ ամուսնացանել զԹագաւորութիւնն, որպէս հաւանութեան Թուի, ամուսնացաւ ընդ Սողոմեայ, եւ սպան զեղբայր իր զերկրորդ վասն որոց կասկած ի մոի էր, եւ խռովութեամբ վարէր զԹագաւորութիւնն, կամեցեալ ստանել աշխարհակալութիւնս:

Եւ յախ սկիզբն արար խաղալ ի պատերազմ ի վերայ Պաղոմայի եւ Վազա քաղաքաց: Բայց ի պարտութիւն մասնեցաւ զօրն նորա ի Պաղոմեայ թ: արքայէ Նզդիպասցւոց զոր կոչեցեալ էր նոցա յօգնականութիւն, քանզի անկան ի զօրացն առ Աստիոս քաղաքամաս ի Յորդանան 30,000 սոր (105): Եւ յԱղէսպատրա մայր Պաղոմեայ քանդի Թշնամութեամբ էր ընդ որդւոյն՝ մերժեաց հան զյաղթողն Պաղոմէոս յաշխարհէն եւ կռեաց զաշինս ընդ Աղեքսանդրի, եւ տպա դարձաւ այսրէն յետո յաշխարհն իւր, եւ այնպէս սպրեցաւ Հրէաստան միւսանգամ ի ձեռաց տերանցն օտարաց (103):

Եւ պա յառաջ մատուցանէր Աղեքսանդրոս զպատերազմն ընդ ազգացն պուլարձանեաց. առ նա զՎազարա եւ զԱմաթոս յարեւելափողման աշխարհին Պաղեստինացւոց (100): Եւ այնորիկ պաշտօնեալ ամ մի զՎազա, առ զքաղաքն, կոտորեաց զընակիչ նորա եւ բրեաց յառակաց: Եւ պա դարձաւ յԱրուստաղէմ:

Եւնդ յորժամ ի տօնի տաղաւարահարացն կատարէր զպաշտօն Թագաւորութեան իւրոյ՝ կրեաց հրապարտիաւ Թշնամն զորդուիլ փարիսեցւոցն, եւ նա հան զվրէժ իւր սպանեալ 6000 սոր: Եւ պա ելանէր միւսանգամ ի պատերազմ, յաղթէր Մափրացւոց եւ Վազասագացւոց, այլ ի պարտութիւն մասնեալ յԱրարացւոց՝ դարձաւ փախտեաց յԱրուստաղէմ:

Եւ այնժամ յարեաւ ապստամբութիւն ի վերայ նորա եւ սկստ պատերազմ քաղաքացին որ յերկարէր ամս 6 (92—86): Առեցին Հրէայք զՎեմեար Նաւեթոս զորդի Անտիգայ Ա: Վարիւփոյ ի Թիկունս օգնականութեան. յաղթեաց նա Աղեքսանդրի ի ճակատու, եւ մերժեաց ի լերինս: Բայց վասն չաջողութեան իսկ քա-

Հանայազեաին իւրեանց եւ թագաւորին՝ ինն ի կողմն նորա բազումք ի Հրէիցն, եւ քարձան Ասորիքն յաշխարհն իւրեանց: Եւ այց տեսէր տակաւին քաղաքային պատերազմն, եւ զօրանայր բազում տնդամ Եղեքսանդրոս: Ի միւսմ նուազի յետ յաղթութեանն ետ 800 այր հրեայ ի գերեւոյն ի խաչ հանել, զիսնայս նոցա եւ զմանկունս առաջի աչաց նոցա կոտորել, եւ զուարձանայր ընդ տեսին այն հանդերձ հարձիւքն իւրովք: Այնժամ ի նմին գիշերի 8000 այր ի հակառակորդաց նորա ի բաց փախեան, եւ ոչ զք իշխէր այնուհետեւ Ծիկ հանել:

Այնորիկ էր Եղեքսանդրի բազում գծաութիւն ընդ Եսորւոյն եւ ընդ Երաքացւոյ, առնայր քաղաքս բազումս որ յետ կացեալ էին յայնկոյս Արդանանու, եւ ապա աւրախութեամբ ընկալան զնա յԱրուստղէմ (82): Անոյ ետ զանձն յարեցու թիւն եւ տանջէր ամն երիս շորեքօրեայ տենդիւ. բայց տակոյն եզ նա արշաւանս ի վերայ Հռադարայ: յայնժամ զայրացաւ տխուն, վասն այնորիկ եցոյց պայազատ իւր զիին իւր զԵղեքսանդրա, եւ խրատ ետ նմա անցանել ի կողմն փարիսեցւոյ վասն հաստատելոյ զթագաւորութիւն իւր: Ետա մեռաւ փառասէրն, անագորոյնն եւ վաստնշան թագաւորն եւ քահանայապետ 49 ամաց (79):

391

Եղեքսանդրա (79—71) առ զթագաւորութիւնն մերժեալ զարդիսն իւր զտկարն Հիւրկանոս որ առնէր զքահանայազեաութիւնն, եւ զփառասէրն Երիստարուղոս: Թեպէտ եւ պատուով եւ երկիւղիւ էին ընդ նմա իշխանք ազգացն պուարձանեաց, եւ այնպէս էր խաղաղութիւն ընդ արաւքնոցն, բայց զառաջնորդութիւնն եթող նա փարիսեցւոցն որք տակալ ըստ իւրեանց կամաց եւ յօժարութեան զամենայն յարդարէին, նուաճէին եւ հալածէին զհակառակորդս իւրեանց:

Ամին իրի պատանեակն Երիստարուղոս զայրացեալ ընդ լուծն եւ ցանկացեալ եւս փառաց՝ ժողովեաց զիւրեւ զծերագոյն պառեւրազմոզս հօրն իւրոյ, եւ պահանջէր ի տիմնոջն բաժանել զնոսա յամուր ամուր քաղաքս, զի ապրեացին ի մոլեգնութենէ փարիսեցւոցն: Անձն առ Եղեքսանդրա մանաւանդ զի ակն առնէր թէ ի մեծի խիք նեղութեան զօրութիւն ընկոյնն նմա արքն այնպիկ (72): — Իբրեւ տնկաւ ի մահացաւ հիւանդութիւն տիկինն՝ կանխեաց կալաւ Երիստարուղոս զամուր քաղաքն Հրէաստանի, բայց Եղեքսանդրա զՀիւրկանոս կտրգեալ պայազատ վախճանեցաւ (71):

Հիւրկանոս Ի. (71—69) որում պաշտպանէին միշտ փարիսեցիքն, երկուս ամս միայն եղև ձեռնհաս պահել զթագաւորութիւնն, քանզի Երիստարուղոս յաղթեաց նմա պատերազմաւ մօտ

յ(Ներքով, զի մեծ մասն զօրացն թօթափեցան ի Հիւրկանայ՝ Նին Ղրիստաբուղոս յՆքուտաղէմ եւ յետոյ ուրեմն Հիւրկանոս հրաժարեցաւ ի տաճարին ի պատուոյ թագաւորութեանն եւ քա հանայապետութեան, եւ ընդ այնր ընկալաւ խոստումն պահելոյ զինչս եւ զստացուածս իւր, զի կեցցէ պատուով առանց իշխութեան (60):

392

Ղրիստաբուղոս Բ. (60—64) եհաս որում ցանկացեալն էր, բայց շահնդարտէին հակառակորդք նորա: (Երոց մի ոմն էր եւ Մնտիպատրոս բարեկամ Հիւրկանեայ, որդի Մնտիպայ, առն եզումայեցւոյ մեծատան եւ կուսակալի ի վերայ աշխարհին Նդոմայեցւոյ: Յայն չափ իրքն հասին զի անկաւ Հիւրկանոս առ Ղրեւասս աղքայ Ղպառածն Ղրարիայ, եւ Ղրեւասս ել ի պատերազմ վասն Հիւրկանեայ (66): Ղրիստաբուղոս յաղթեցաւ ի պատերազմի ուրեք, ապա պաշարեցաւ ի տաճարին եւ անկաւ ի նեղ մեծ (66—65):

Նմին իրի դիմեաց Ղրիստաբուղոս առ Սկաւրոս զօրավար Հռոմայեցւոց որ ի Խոր Ղսարիս էր յայնժամ, եւ արծաթով ընկալաւ ի նմանէ օգնականութիւն, այնպէս զի Ղրեւասս հարկէր հրամանաւ Հռոմայեցւոցն ի բաց գնալ: Պնդեցաւ զհետ նորա Ղրիստաբուղոս եւ պարտեաց զնա ի ճակատու: — Նւ իբրեւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն Պոմպէոս ի Պամասկոս՝ ձեռն արկ լինել դատաւոր իրաւանց նոցա եւ կոչեաց զեղբարսն զերկոսին առաջի իւր:

Նչին ելին առաջի (64), եւ լուեալ Պոմպէոս երկոցունցն՝ միտէր ի կողմն Հիւրկանեայ, բայց թելադիր լինէր նոցա խաղաղութեամբ ընդ միմեանս գնալ, մինչեւ ինքն զիրս Ղրարացւոցն փարգիցէ: Բայց Ղրիստաբուղոս որ իմացաւ զխորհուրդն Պոմպէի՝ աճապարեաց դառնալ ի Հրէաստան եւ պատրաստեցաւ լինել դիմադարձ: Փութանակի զհետ հասանէր Պոմպէոս առաջի քաղաքին Նքուտաղեմացւոց, առնոյր զքաղաքն եւ զՂրիստաբուղոս առնէր ձերբակալ: Պաշարեալ զտաճարն ամիսս երիս՝ առ մեծաւ կոտորածիւ, բայց պատուեցին զպրութիւնսն եւ խնայեցին: Ետպէս ազատութիւն Հրէաստանեայցն զոր այնչափ մեծաց զնոց գնեալ էին՝ կորեաւ գժտութեամբ երկուց եղբայրք. կորոցս Նքուտաղէմ զպարիսպս իւր, թագաւորութիւնն՝ զնոր սահմանս իւր, եւ ազգն՝ զազատութիւն իւր. քանզի Հիւրկանոս որ առ միւսանգամ զքահանայապետութիւնն՝ կայր իբրեւ իշխան հարկատու Հռոմայեցւոցն եւ հրաժարեալ էր յանուանէ թագաւորութեան: — Ղրիստաբուղոս հանդերձ որդւովքն իւրովք Ղդեքսանդրիւ եւ Մնտիգոնեաւ ածաւ ի շղթոյս ի Հռոմ, եւ եղեւ նա եւ Մնտիգոնոս զարդ փառաւորութեան յորժամ ել Պոմպէոս ի ճեմել:

Ահա զհա շիւրկանոսն (64—30) ընդ կրկին խնամակալութեամբ շռմայեցւոցն եւ Անտիպատրոսայ յանդործ դատարկութիւն հատեալ էր, եւ Անտիպատրոս երթայր եւ յարէր միշտ ի շռմայեցիսն, վասն ամենեւին մերժելոյ յիշխանութենէ զՄակարայեցիս, բազում ինչ հնարս հնարէին Մակարայեցիք վասն զառաջին հանգամանս իրացն միւսանգամ հաստատելոյ: Աղեքսանդրոս Բ. եւ հայրն եւս նորա Արիստարքուղոս եկին ի Հրէաստան եւ զբազումն արկին յիւրեանս. այլ երկոքին եւս մի ըստ միջէ ի պարտութիւն մատնեցան եւ եղեն անձնաւաւր (58—57): Խէպէտ եւ միւսանգամ փորձ փորձէր Աղեքսանդրոս Բ. եւ յաջողէր եւս ի սկզբանն, այլ յետոյ նոյնպէս չյաջողեալ ի վատթարութիւն կործանէր (56), եւ յետոյ ուրեմն եւ Աղեքսանդրոս եւ Արիստարքուղոս սպանան ի միամտելոցն ընդ Պոմպէի (49):

Յորժամ Յուդիոսն Աեօսը առաջին եղեւ ի տէրութեան շռմայեցւոցն՝ հաստատեաց զշիւրկանոս յիշխանութեան իւրում եւ զԱնտիպատրոս կացոյց կողմնակալ Հրէաստանի (48): Աս տայր երկցու որդւոյ իւրում Փասայելայ զմարզպանութիւն Արուստղեմի, իսկ Հերովդի կրտսերոյ որդւոյն զմարզպանութիւն Վառլիեայ (45): Հերովդէս ամենեւին իսկ ինքնակամ դործէր զընու, եւ վասն այնորիկ իսկ կրեաց ամբաստանութիւն (43): Խէպէտ եւ նա յատեան առաջի շիւրկանեայ եւ խորհրդականացն, բայց քանզի զօրականօք վառելովք եկեալ էր՝ ըմբոստացաւ եւ զարձաւ յետս անմիտս:

Նա եւ յետ Աեսալիեայ վախճանին (44) եւ մահու հօրն իւրոյ (43) ի ժամանակի խռովութեանցն յարուցելոյ ի տէրութեանն շռմայեցւոց, եւ Հրէից եւս սաստիկ տառելութեամբ ընդ նմա լինելոյ՝ նա կաց մնաց հաստատուն յիշխանութեան իւրում. խառնէր բարեկամութիւն ընդ Անտոնեայ, եւ կացոյց զնա Անտոնիոս հանդերձ եղբարքն իւրով՝ չորրորդապետ Հրէաստանի:

Ահն եհաս այնուհետեւ ի վերայ Անտիգոնոս Բ. որդի Արիստարքուղեայ, եւ գտեալ օգնականութիւն ի շոյոց առ ի բուռն զքաղաքն Արուստղեմացւոց (39). շիւրկանոս եւ Փասայել ձերբակալ եղեն մատնութեամբ. ետ կտրել արքայ Անտիգոնոս զականջն շիւրկանեայ, զի մի կարիցէ քահանայանալ. իսկ Փասայել անձամբ անձին արար զի մի այլք սպանցեն զնու. իսկ զշիւրկանոս տարան ընդ իւրեանս Հայք:

Բայց Հերովդէս իւրով տամբն եւ շիւրկանեայ եւ բազում միամտելովք ընդ իւր եւ փախտեայ եւ եհաս յաջողութեամբ ի Հռոմ: Աիրով ընկալան զնա Անտոնիոս եւ Ալեսալիանոս, եւ ընտրեցաւ իսկ ի նոցանէ շքով՝ Թագաւոր, եւ յայտ արարաւ թէ

Անտիգոնոս թշնամի է Հռոմայեցւոցն: Այս արքայի եկն եւ Հերովդէս ի Պաղոմայիս, գումարեաց անդ զունդ մի ի Հրէից եւ ի վարձկանաց, եղիտ զօրաւիղն օգնականութեան ի Հռոմայեցւոց, եւ յետ բազում պատերազմաց եւ առնոյ քաղաքաց՝ խաղաց ի վերայ Նքուսաղեմի: Ղիմարարձ լինէր քաղաքն ժամանակս բազումս մինչեւ յարձակեալ առին եւ արարին կոտորած մեծ (37):

Անտիգոնոս ի. ետ զանձն ի ձեռս զօրավարին Հռոմայեցւոց, իսկ Հերովդէս որ սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ածեալ էր կնութեան զՄարթամէնէ դուստր եղբոր նորա Աղեքսանդրի արքայի, հաւանեցոյց կաշառաւ զԱնտոնիոս զի տացէ առնել զանաքից զթշուառականն Անտիգոնոս եւ ապա զյիստեոցէ: Այսպէս եղև կնութեամբ սպառեցաւ տէրութիւն ցեղին Մակարայեցւոց կամ Ասամանացւոց, տեւեալ 130 ամ (37):

394

Հերովդէս այլազգի (37 — 1) շունէր ինչ իրաւունս ամենեւին թագաւորութեանն. եւ անարգել իշխանութիւն թագաւորութեանն որ առաւ նմա ի Հռոմայեցւոց անտի՝ չէր ամենեւին միարան ընդ վարդապետութեան տէրութեանն թագաւորին թագաւորաց եւ հրամանաց նորա ի վերայ ժողովրդեան նորա: Նմին իրի բարեբարոյքն եւ անուական մասն Հրէիցն հակառակ էր Հերովդի: Հանդերձ նորիմք, քանզի անապորոնութեամբն իւրովք եւ իշխանութեան ցանկութեամբ առեղ եւ գորշել լինալ էր նորոց հնազանդելոց իւրոց, հարկ համարեցաւ այնուհետեւ հալածելովն զհակառակորդս իւր (զփարիսեցիսն) եւ ամենեւին ջնջելով զձեռա Մակարայեցւոցն եւ յարելով հաստատութեամբ ի Հռոմայեցիս՝ առնել յապահօսի եւ ի զգուշութեան զիշխանութիւն թագաւորութեան իւրոյ եւ զկեանս իւր, եւ ընուլ զգաւարի առն զանձին իւրոյ:

Այս անդէն ի սկզբան թագաւորութեան իւրոյ ետ կոտորել արս 45 ի յարելոցն յԱնտիգոնոս եւ զամենայն խորհրդակալս Սանեդրիոնին եւ զինչս եւ զարարս նոցա առնուլ յարքունիս: Ետս կեղծաւորեալ հրաւիրէր ածէր զծերունին Հիւրկանոս որ կայր ի Պարթեւս խաղաղութեամբ. եւ էր ի պատիւս անդ ի մէջ Հրէիցն, եւ յայն սակս իսկ կարէր լինել նա նմա ֆեստակար. եկն Հիւրկանոս յՆքուսաղէմ, յաճախեաց Հերովդէս նմա մեծարանս եւ բազում փառաւորութիւն, եւ այնպէս յարեցոյց զնա ամենեւին յինքն: Նոյնպէս արար եւ ընդ Աղեքսանդրա ընդ այլի կին Աղեքսանդրի ի. եւ ետ որդւոյ նորա Արիստարուղեայ որ 17 ամաց էր՝ զքահանայապետութիւնն (35), քանզի Աղեքսանդրայ հագորդութիւն եւ կցարդութիւն էր ընդ Անտոնիոսի: Այլ տեւեալ

Հերովդի զտրեի ընել Արիստարուղեայ եւ զգնացս նորա ը վայելութեամբ, կտակածել սկսաւ ընդ նա, ետ հեղձուցանել զնա ի բաղանիան (34): Այսպէս սպառեցաւ վերջին արու զաւակ Առաննայւոցն յութեւտաներորդ ամի հասակի իւրոյ: — Փախանակ նորա եմուտ Անանայել ի Վարելոնէ, զոր վաղ իսկ կացուցեալ էր ինքնակամ ի պաշտամանն Հերովդէս:

(Առաջինն զլափ առ անագործութեան Հերովդի այրն 80, ամեայ Հիւրկանոս, զոր վարն կապածանայ ետ սպանանել, յորժամ ել երթալ առ Սկտաւիանոս զօրովար Հռոմեցւոց, զի խառնեցել ընդ նմա ընտանութիւն բարեկամութեան (30): Սաստկացուցանէր ի նմին ժամանակի եւ զհրամանն թէ սպանցեն եւ զիմ իւր զՄարիամնէ եթէ չդարձցի ինքն այսրէն ի Հրէաստան: Բայց ազդ լեալ էր Մարիամնեայ հրամանն Հերովդի եւ ատէր այնուհետեւ ամենեւին զսպանող իւրոցն, քանզի եւ չհարէր միշտ թաքուցանել զնոսա ի բռնաւորէ անախ: Ընդ այն ցասուցեալ իմն էր Հերովդէս, եւ առաւել եւս զրդուեալ էին զնա մայրն նորա Անայրոս եւ քոյր նորա Սաղոմէ, որք ատելութեամբ էին ընդ Մարիամնեայ: Այս ուրեմն ամբաստան եղեւ Սաղոմէ զգլխոյէն թէ խորհուրդ խորհեալ է առ զհղ մահու Հերովդի: Այս ինքն եւս Հերովդէս ամբաստան ընել զիւրմէ կնոջն առաջի ատենի՝ ի մահ զապապարտեցաւ կինն, եւ թելադրութեամբ Սաղոմեայ ետ կատարել զդատակնիքն ի վերայ Մարիամնեայ, որ եւ մեռաւ իսկ հաստատութեամբ մտայ (28): Օղջացաւ անաղան Հերովդէս եւ անկառ յախտ դժնդակ մինչեւ երկմտէին իսկ ընդ ապաքինութիւն նորոս ի ժամանակի հիւանդութեանն ջանայր Աղեքսանդրոս անուալ ի բուռն զերկուս զղեակս քաղաքին Արուսաղեմացւոց, զի որպէս ինքն ատէր, պահեսցէ զնոսա երկուց որդւոցն Հերովդի, այլ հրամանատարք բերդիցն ջանացին բանից նորա. իբրեւ իմացաւ Հերովդէս զանցս իրացն՝ ետ եւ զԱղեքսանդրոս աղանանել (26). մեռաւ նա ոչ այնպէս արդարութեամբ որպէս իւր քոյրն:

Այնչ դեռ Հերովդէս այնպէս զսուռն եւ զառհմ Մակաբայեցւոցն ջնջեալ սպառէր եւ ընել ամենեւին բռնակալ, հետքիւք իմն եմուտ ընդ միտ Սկտաւիանեայ յետ յաղթութեան նորա, թէպէտ եւ ինքն յառաջագոյն միշտ ի կողմն Անտանեայ լեալ էր, եւ այնպէս առատութեամբն Սկտաւիանեայ առնոյր առ սակաւ սակաւ զտէրութիւն ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց: Այս բաժանեցաւ յայնժամ ա. յայսկոյս (Յորդանանու՝ — Հրէաստան, որ էր հարաւարկողմն ծովեզերեայ երկրին, — Սամարիա, միջին վայրն, կէս հնոյ բաժնի ցեղին (Յովսեփայ. — Վաղիլեա, հիւսիսային կողմն, ի

մէջ իրանանու, Փիւնիկեայ, ծովուն եւ Սամարիայ. — Բ. յայնկոյս (Յորդանանու՝ Պերիա կամ երկիր Վաղաաղացւոց, հաւաքին մասն՝ ի մէջ (Յորդանան, (Յարոկ, Առնոմի գետոց եւ ծովուն Աղաից. Խաուրէա (Վաւղանիտիս), յարեւելս (Յորդանան գետոյ եւ ծովուն Վեննետարեթայ մինչեւ ցւերմոն. Խատանէա, մասն մի Խասանու, Տրաքոնիտիս. երկիր ինչ լեռնային յարեւելս Վաւղանիտեայ, յարեւմուտս անապատին Արարացւոց: Աւրանիտիս ի մէջ (Յորդանանու, Վամասկոթի եւ անապատին Արարիայ: — Տիրէր Հերովդէս եւ Ադովմայ, եւ երկոցունց եւս աշխարհացն իրրեւ թագաւոր ազատ ի հարկաց: Արար յաղթութիւնս մեծամեծս ի վերայ Արարացւոց, եւ արար զնոսա ընդ տէրութեամբ իւրով:

Հերովդէս գիտացեալ թէ պաշտպան կայ նմա կայսր Հռոմայեցւոց, շառնէր ինչ փոյթ զյաւիտենիցն Լսաւածոյ եւ զօրինացն նորա, այլ փոխանակ նորա ջանաք ամենայն հնարիւք հաճոյ լինել աստուածոյ իւրում երկրաւորի, այս ինքն Աեսարեայ Աւգոստեայ, եւ ի վերայ այնչափ բռնութեանցն իւրոց եւ թշնամութեան հակառակ առաջնոցն կարգաց եւ յօրինուածութեանց՝ ժպրհեցաւ այնուհետեւ զհեթանոսութեան եւս բարս եւ զսովորութիւնս մուծանել ի Հրեայն որ այնպէս նախանձաւոր էին սովորութեանց իւրեանց: Ե ինէր նա յԱրուսաղէմ՝ թէաւորոն եւ ամփիթէաւորոն, յորս ի պատիւ կայսերն ցուցանէր տեսիլս մարտկաց եւ վիպասանութեանց, արշաւանս երիվարաց, եւ տեսիլ զազանամարտից, եւ այնպէս ամենեւին զրգռեցաւ զկծեցաւ իրաւամբք ժողովուրդն:

Այսոր ամենայնի զհետ եկին դաւաճանութիւնք վասն կենաց նորա, ի մէջ եկեալ յայտնեցան եւ պատժեցան բազում անաղաբունութեամբ, բայց նորիմբք առաւել եւս զարշեցաւ ի նմանէ ամբոխն, եւ վտանգ առ կուրծս երեւէր: (Եայնժամ վասն զգուշութեան անձին իւրոյ ամուր ամուր տեղիս յաշխարհին յօրինէր եւ պնդէր պաշարաւ եւ զինուք: Բայց առաւել քան զամենայն ջանայր զարդարել եւ ամրացուցանել զքաղաքն Սամարիա, որ շինեալ էր միւսանգամ. ամրացոյց եւ մեծացոյց զԱշտարակն Սորոտանեայ որ առ Միջնոյ ծովուն կայր, եւ անուն կոչեաց առաջնոցն Սերաստէ եւ երկրորդին Աեսարիա, զերկոսին եւս ի պատիւ Աւգոստեայ: Նա եւ բազում մեհեանս Աւգոստեայ կանգնէր (25...):

Ասան մասամբ իւրիք ընդ Հրէիցն հաշտելոյ եւ միանգամայն զիւր իսկ միտս հաճելոյ գեղեցիկ գեղեցիկ շինուածովք, եւ որպէս ինքն ան ունէր՝ յաւիտենական ինչ յիշատակարան անձին կանգնելոյ, խորհուրդ ի միտ արկանէր զառաքին Արուսաղէմացւոց ի հիմանց բրել եւ միւսանգամ գեղեցիկ շինել. եւ վասն մերժելոյ ի մտաց Հրէիցն զկասկածն թէ գուցէ բարուք իմն իցեն

այն վասն զպաշտօնն նոցա ամենեւին ի միջոյ բառնալոյ՝ խոստա-
ցաւ նոցա մասամբ եւեթ քակել զտաճարն եւ ըստ մասանցն շի-
նել : Հաւանեցան Հրեայք ընդ շինուածն եւ սկսաւ իսկ յամի 19,
թէպէտ եւ բուն տաճարն յերկուս ամս կանգնեցաւ, բայց ամե-
նեւին կատարումն եղեւ ի 46 ամս՝ ձգեալ եւ յետ մահու նորա՝
Բայց այն չքեղ կազմած տաճարին միշտ իսկ նորոգումն իմն եր-
կորդ տաճարին համարի եւ ոչ երկորդ շինութիւնն :

396

Հերովդէ էին երկու որդիք ի Մարիամնեայ, Աղէքսանդրոս
եւ Արիստարուղոս, որք վասն հաճոյ Աստուծոյ լինելոյ առաքեալ
էին ի Հերովդէ ի Հռոմ կրթել անդէն . ի դառնալ նոցա այսրէն
(16) կրթութեամբն իւրեանց եւ բարւոյ գնացիւք սիրելի եւ մեծա-
րոյ ժողովրդեանն եղին : Բայց Սաղոմէ զայրացաւ ընդ իրան զի երկըն-
չէր թէ գուցէ խնդրեսցեն պատանեակքն զվրէժ մահու մօրն իւ-
րեանց, եւ թէպէտ եւ Արիստարուղոս ած կնութեան զդուստր նո-
րա զԼեւրենիկէ, բայց սակայն Սաղոմէ ամենայն զօրութեամբն ջա-
նայր բառնալ ի միջոյ զպատանեակն : Վառեալ նորա պատճառս ի
բանից նոցա զոր ըստ մանկութեան իմն բարուց առանց խորհրդոյ
խօսեցան, մատուցանէր զնոցանէ քութիւն առ հայրն նոցա .
վասն այնորիկ եւ Հերովդէս կոչեաց յարքունիս իւր զԼեւրենիկա-
տրոս, զոր ծնեալ էր նա յառաջնոյ կնոջն իւրմէ՝ Վարեայ, եւ
զմայրն եւս նորա ընդ նմա, եւ ամենայն իւր մեծարոյ քան
զայլն զԼեւրենիկատրոս առնէր, մինչեւ ամենեցուն իսկ իմանալ թէ
Լեւրենիկատրոս սահմանեալ է լինել պայտզատ թագաւորու-
թեանն, եւ որպէս ի դէպ է, առաւել զայրացան եւ զկծեցան
որդիքն Մարիամնեայ, եւ զօրացաւ գժտութիւնն ի տան թա-
գաւորին :

Թէպէտ եւ որ ուղիղն խորհէին, որպէս եւ Այսրն իսկ ի
զլիովին՝ ջանային հաշտեցուցանել զՀերովդէս ընդ Աղէքսանդրի
եւ Արիստարուղեայ, բայց Սաղոմէ եւ եղբայր նորա փերորաս եւ
Լեւրենիկատրոս չգաղաղէին միւսանգամ զընցն բորբոքել, եւ յետ
բազում նենգութեանց ապա արկան արքայորդիքն ի բանտ եւ
առաւ ի նոցանէ խոտովանութիւն թէ խորհեալ էին նոքա
երթալ փախտեայ առ Ալեքեղայոս սղբայ Ասագադովկացոյ :
Յայնժամ Հերովդէս որ զամենայնէ կասկածէր, հաստատուն եւ
ճշմարիտ զամենայն առաջին ամբաստանութիւնն համարեցաւ,
եւ եղցց Այսրն :

Ազատոս զիւսակալ կողմանցն Ասորոց կացոյց լինել նոցա
զատաւոր եւ իրաւընտիր ի Լեւրենիկոս . իսկ Հերովդէս բաց յայլոց

ռմանց, նստոց դատաւորս եւ զԲաղումէ եւ զՓերթաւս, եւ ինքն անց ի մէջ մատուցանել դատախազութիւն մեծաւ ստակութեամբ եւ քինու, մինչեւ դատաւորան ատենին զիջաւ մայրգնութեան նորա, եւ տուաւ զձիւ մահաւ ի վերայ որդւոց նորա, յոր ժամ չէին նորա անդ. թէպէտ եւ բազում թելադրութիւնք եղին Հերովդի, բայց նա առաւել եւս յաճախէր զգործ անազարնութեանն, եւ ոչ որ կարաց արգելուլ զնա ի սպանութենէ որդւոցն, զորս ետ իսկ զլիաւանել ի Սերաստէ (5):

397

Այսպէս Նախարարոս յետ բազում գործոց անօրէնութեան, յորոց վերջին՝ կրկին եղբայրսպանութիւնն էր, հորդեաց ճանապարհ ի պայտազատութիւն թաղաւորութեան. ապա եւ զհայրն եւս միանգամայն կամէր բառնալ ի միջոյ զի մի ամեթոց գործք չարութեան իւրոյ եկեացին ի լոյս: Այլ յայն ասի իսկ եղ ի մտի տալ զեղ Հերովդի եւ բառնալ զնա ի միջոյ, եւ վասն ապրելոյ յամենայն կտակածանաց այնպէս իմն յարգութիւն զի ինքն ի Հռոմ առաքեցաւ: — Բայց մինչ գեռ ինքն ի Հռոմ էր, յայտնեցաւ թաղաւորին խորհուրդն, եւ յատենի քննութեանցն որ ձգեցան ամիսս եւ թիւ, ամենեւին ի մէջ եկին իրքն:

Նախարարոս որ չունէր ինչ կարծիս ի մտի, հրաւիրեցաւ ի Հերովդէ զալ վաղվաղակի յետա: Իբրեւ ել առաջի հօրն՝ յանդիմանեաց զնա հայրն վասն եղբայրսպանութեանն եւ վասն կտակ հայրապանութեանն, եւ լինէր ժամագիր զալ վաղեւ եւ ի ժողովի առաջի կռասկալին Ասորւոց լինել անձինն պատասխանատու: Այլ յատենն Նախարարոս եւ գտաւ յանցաւոր: Աւաբեաց Հերովդէս զրոյց առ Ագաստոս, եւ ի հատուածել Ագաստոց զզձիւն՝ սպանաւ Նախարարոս ի բանախն 5 աւուրիք յառջ քան զմահ հօրն:

Վանդի ինքն Հերովդէս կայր հասեալ յեզերս գերեզմանին զաղանացեալ եւ լայրենացեալ. միայն միայնուկ զատեալ եւ մեկնեալ յամենեցունց, չէր վատահ յոր, լի էր ծանր ծանր անօրէնութեամբք, կային ի վերայ նորա անէծք անմեղայն սպանելոց եւ զեղծելոց ի ձեռն նորա. չէր ինչ բազում այն ժամանակ յորմէ հետէ ետ կատարել զմանկտին Սեթզահեմի վասն լոկոյ կասկածանաց: Անկեալ զնէր յախա զաղաւթեան. եռային որդւոնք ի մարմնոց նորա, եւ միանգամայն լլկէին զնա տանջանք մտացն խզմի:

Իբրեւ իմացաւ նա յԱրիքոժ թէ մեռանի, եւ թէ յարցեալ են խռովութիւնք՝ մոլեղնեցաւ զվերջին մոլեղնութիւնն, կոչեաց զգլխաւորս Հրէիցն, ետ տանել փակել զնոսա ի ձիւնթացս կրկիսին, հրաման տուեալ Սաղոմեայ զի յորժամ ինքն մեռանի՝

անդէն տացէ կոտորել զնոսա, զի յետ մահու նորա սուգ առցէ երկիրն ամենայն: Անկեալ ամենեւին թ յուսահատութիւն ահա-
գին՝ զուր ջանայր ինքնին զանձն սպանանել:

Այնչ դեռ անդէն դժսկք թ կուրծան էին՝ անց Դժամեայ բըռ-
նաւորն թ յախտենականութիւն յերեսներորդ եւթներորդ ամի
Թագաւորութեան իւրոյ: (Հրաման սղանութեանն չել թ զլուխ:
Թագաւորութիւն նորա որ թ մէջ սրգւոյն բաժանեցաւ՝ անց
աւարա թ Հռոմայեցիս:)

Հանդերձ մեծամեծ ձրիւք մտացն ընդ որոց խառն էր քա-
ջութիւն սրտի՝ «Մեծ», կոչեցաւ Հերովդէս, այլ անդէն թ զահու,
անգ Թագաւորութեան իւրոյ ծառայ եւ ստրուկ էր ախտից իւրոց:
Ղշմարին թ նմա երեք սեպհականութիւնք աշխարհատէրն մտաց՝
ագի խարէութեան, սպանութեան եւ անառակութեան, յանչափ
առաւելութեան իւրեանց — այլ առաւել յայտնագոյն եւ լու-
սաւորագոյն երեւին թ կեանս նորա եւ թ մահուն եւ թ պատմու-
թեան տոհմին նորա՝ ճանսոպարհք արդարութեան Ըստուծոյ:

Այնչ չեւ մտեալ նորա թ գերեզման՝ զարհուրեցաւ նա յե-
րեսաց նորածին Թագաւորին Հրէից: — Ի ծնընդեմէ այնք առ-
տուածական Թագաւորի որոյ Թագաւորութիւն չէր յայտն աշ-
խարհէ՝ այլ իմն նոր ժամանակ սկսանք — այնպիսի ինչ ժամա-
նակ՝ զոր նահապետքն եւ մարգարէք եւ առաւելածապաշտք հնոցն
կտակարանոց յառաջագոյն տեսին եւ կանխագոյն կարապետեալ
պատմեցին, ցանկացան եւ նմին ակն կալաք — ժամանակ շար-
հաց եւ կենաց, ժամանակ փրկութեան հաճօրէն ազգի մարդկու-
թեան:

Ե. Տ Ե Ն Տ Ե Կ Ժ Ը Մ Ը Ն Ը Կ Ը Կ Ց Ը Կ Ը Ն				
Ե Գ Ի Գ Ց Ը Ց Ի Գ	Բ Ա Ր Ե Լ . Ե Ի Ը Ս Ո Ր .	Մ Ա Ր Գ	Հ Ա Յ Գ	
2300	Մեծբայիմ	Ներքով/Թ—Առաջ	Մարզ	Թարգամ
2000	Մեհէս	Ա. պեա. Բարե- լացւոյ		Հայի Արմենայի
1350	Առաստաբիս			
1300		Նինս, պեաւ- թիւն Առաքեալա- նեաց		Արամ (Նահանգ Առ- քեալանեաց) Ջարմուղի կուսա- կալ
1200				
875			Ջարմուղի (ըստ կանոնաց)	
770		Փուշա		
760	Սարակոն (Սեւա- քս)		(ըստ Մարգ Նա- հանգ Առաքեալա- նեաց)	
750		Թագաւթփաղա- սար		
730		Սաղմոնասար		
714	Սեթա (Թարաք)	Սեհեքեքիմ		
710			Դիոմի (Արփա- քսադ)	
680		Առաքան (Կա- րաւքաղանասար Ա.)		
670	Երկաստան իշ- խանք			
660			Փրաւորա կամ Ա- փրաւորա	
655	Փասմաիկոս			
635			Կիւքասար Ա.	Պարսի (Թագա- ւորութիւն Հայկ- ազանց)
620		Նարուպաղասար		
615	Նեքաւաղ			
606		Սարակոս կամ Բի- նալագան. կործա- նումն պեա. Առ- քեալանեաց. — Բ. պեա. Բարեւ. Նարուքաղանասար (Բ.)	Աժգահակ (Ար- շաւիք)	
600	Փասմիս			Հրաշխաց
595	Ապրիէս (Արփաւ)			
570	Ամասիս	Եւթղմարուզաք	Կիւքասար Բ. (Դա- րեհ մար)	
561				
560				
559		Ներիգաւասար		
555		Ղարասարքադ Նարանիդա (Բաղ- ասասար)		
538		Ընդ Պարսից իշ- խանութեամբ	Կիւքասար պարսիկ † 529	Ցիգրան Ա.
525	Փասմիսիւտէս Ընդ Պարսից իշ- խանութեամբ			

Մ Ի Ն 2 Ե Ի Յ Կ Ի Ի Ր Ո Ս				
ԵՐԲԱՅԵՑԻՔ	ՅԱՅԵՔ	ՄԱԿԵԴՈՆՈՑԻՔ	ՀՈՌՄԱՅԵՑԻՔ	
2200	Երեք	Յաւան	Քեռիմ	
1990	Արբանյակ			
1880	Սահակ			
1830	Յակովբ			
1800	ԺԲ. Նահապետ	Պեղապատիք՝ Ի-		
1740	Յովսէփ	նաբա, Հելլենք		
1550	Մովսէս	Կեկրոփա, Կազմա		
1500		Գանաւա		
1496	Օրէնագրութիւն			
1400	Յեսու, Դաւաւ	Մինովա, Պեղափա		
1300	Լորդ — 1100	Քեռեւա, Արգա-		
1200		նաւորգք		
1100	Թագաւորութիւն	Յրովական պատ.		
	անբաժին Սաւալ	Հերակղիզեանք		Ենէա
		սկիզբն գաղթա-		
		կանութեանց Յաւ-		
		նայ		
1050	Գաւիթ	Կարա, Իշխանք		
1010	Սաղմուն	Համբա		
	Թագ. բաժանեալ			
	Յաւալ եւ Իորայ.			
970	Բորովամ, Յերա-			
	բովամ			
900	Յովսէփաւ, Ա-			
880	քաւք	Ղիկուրգա		
800		Կարանա		
776		Ա. Ողմակիաք		
753				
730		Պերգիկիա Ա.		Ռամաւա, Ռեմա
720	Վախան Թագ.	Ա. եւ Բ. Մեռե-		շինութիւն Հաւ-
	Իորայ. գերութիւն	նական պատե-		նայ
679	Ասորեստանեայ	բաղմ		Նումա Պամպիլիո
678	աւ Սաղմունա-	(742—722, 683—		Յաւալա Ռաթ-
640	աւաւ	668)	Արգեա	դիա
617			Փիլիպպա Ա.	Անիա Մարաթա
606	Սկիզբն 70ամեայ			Ղ. Յարկուինիա
	գերութեանն Բա-			Պիլիա
	բելացւոյ աւ Նա-			
602	բաւքանաստաւ	Դրակոն		
594		Սաղմ	Երուա	
588	Սեզեկիա, վախ-			
578	նան Թագաւորու-	Պիլիան եւ Իսթ-		
576	թեանն Յաւալ	ման իաղք	Աղիկա	Սերափա Յաւա-
561		Պիլիաւաւ, Ոսկի		դիա
		գաղ Աթենացւոյ		
547			Ա. Քիւստա Ա.	
544				
528		Հիպպարքա եւ		
		Հիպպիա		
512				Ղ. Յարկուինիա
				Սաւալերա, վախ-
				նան Թագաւորու.
				Ընկերհաշաւ-
				թիւն Բրուա

Գ. Լ. Գ. Բ. Գ.	Մ Ի Ն 2 Ե Ի Յ Ա Ղ Ե Վ Բ Ս Ա Ն Գ Ի Ր Ո Ս		
	Յ Ա Յ Ն Գ	Մ Ա Ղ Ե Վ Բ Ս Ա Ն Գ	Հ Ի Ր Ո Ս Ա Յ Ե Ց Ի Գ
510	Հիպոթոս	(498) Աղեքսանդրոս Ա.	Ընկերակցության թիւն
493	Սպարապետաւ. Աթեն.		Սկիզբն ներքին գծաւ.
490	Ճակատ առ Մարտիան.		թիւնը
480	Ճակատ առ Սաղամեա.		
479	Ճակատ առ Պառանա.		
454		Պերդիկաս Բ.	Իդր 10 տարեկաց — 450
431	Պեղապետական պատ.		
404	Սպարապետաւթ. Պարս.		
390	տիպաց — 371	Արգէոս Բ.	Արշաւան Գաղիացաց
371	Ճակատ առ Ղեւոնդ	Ամինտաս Բ.	
369		Աղեքսանդրոս Բ.	
363	Ճակատ առ Մանսինեա.	(365) Պերդիկաս Գ.	
360		Փիլիպպոս Բ.	Մաքիական պատե.
356	Ա. Մեհենական պատ.		րազմ — 290
339	Բ. Մեհենական պատ.	(336) Աղեք. Գ. Մեծ	

Գ. Լ. Գ. Բ. Գ.	Մ Ի Ն 2 Ե Ի Յ Վ Ի Ր Ի Ս Տ Ո Ս		
	Հ Ի Ր Ո Ս Ա Յ Ե Ց Ի Գ	Հ Ա Յ Գ	Հ Ի Ն Ա Յ Գ
332	Կատարեալ Հաւատա.	(323) Կաւսակալք Մա.	(331) Ռեխ Ա.
300	բաւթիւն սամկաց	կեդանացաց	Արմեն Ա. Արգարն
280	Պիւսոս յրապիա — 275		
272	Յարանտան նուսնի		
264	Ա. Պանթիկեան պ. — 241		
218	Բ. Պանթիկեան պ. — 201		(250) Ռեխ Բ.
212	Ճակատ առ Յրաթմե.		Արմեն Բ.
	նեաւ		
216	Ճակատ առ Կաննեք		
201	Ճակատ առ Ջամաւ		(195) Ռեխ Գ.
190	Ճակ. առ Մաքենոթաւ		
168	Ճակատ առ Պիւզնաւ		(167) Մատթի.
166			Յուդա Մակարէ
149	Գ. Պանթիկեան պ. — 146	Աւաղարշակ Ա.	Յաշնաթան
133	Գրապետան յաւաճակք		(143) Շմաւան
124		Արշակ Ա.	
118	Յուդաւթմաթան պատ.		(135) Հիւրիանոս Ա.
111		Արաաշէս Ա.	(107) Արիստարքուզոս Ա.
88	Ա. Միհրգատեան պատ.	Արշաւան Արաաշի	(106) Աղեքսանդրոս Ա.
86	— 67	Տիգրան Բ.	(79) Աղեքսանդրոս
75	Բ. Միհրգատեան պատ.	Արշաւան Բ Պապեանին	(71) Հիւրիանոս Բ.
69	— 66	Ճակատ առ Տիգրանա.	Արիստարքուզոս Բ.
		կերաիւ	
64		Դաշինք ընդ Պամպի	Հիւրիանոս Բ. վերաին
63	Դաւն Կատիգնեայ		
60	Ա. երեքպետաւթիւն		
53		Ճակատ առ Խարանաւ	
43	Բ. երեքպետաւթիւն	Արշաւան Բ-արզափրանայ	(39) Անտիգանոս Բ.
37			Հերակլէս + 1 ջնջում
			թիւն Մակարայեցաց
36		Արշամ	
30	Ոկաւախանոս միահեծան		
3		Արգար	

Գ. ՏԵՒՏԵԿ ԺԵՄԵՆԵԿԵԿՑԵԿԵՆ		Բ Ա Գ Ս Ի Ձ Բ Գ		ԺԱՄԵՆԵԿԵԿՑ ԽԱՐԴԱՐԵԿ	
		Յ Ո Ւ Դ Ս Յ		Ի Ս Բ Ս Յ Ե Լ Ի	
1092	Սաւուշ				
	Յերուսթէ † 1045				
1062	Դաւիթ				
1012	Աղաճան				
972	Ռաբոճամ		Յերաբոճամ Ա.		
955	Աբիա				
952	Ասա				
950			Նաբաա		
949			Բաաաա		
627			Եղա		
926			Զամբի, Ամի		
			Թաճի		
918			Աբաաբ		
912	Յաճափաա			912	Եղիա — 896
894			Ռ. Բաղիա	908	Եղիա
893			Յաճաճ		
890	Յաճաճ				
884	Ռ. Բաղիա		Յեա.		
883	Գաղաղիա				
877	Յաճա				
856			Յաճաբաղ		
840			Յաճա		
838	Ամառիա				
825			Յերաբոճամ Բ.	830	Յաճա — . . . † 840
810	Ողիա				
784			Անաերբնչութիւն	790	Ողիէ — 720
770			Զաբաբիա		Ամաճ —
			Սեղաւա		Յաճա
			Մանայիւ		
759	Յաճաբամ		Փակիա	759	Եաղի — 714
757			Փակէ	759	Միբի — 720
743	Աբաղ				
737			Անաերբնչութիւն		
726	Եղիիա		Ողիէ		
720			Անաճան Թաղաւա.	714	Նաւաւ — . . .
			բաւթիւն Իսրայելի		(Յաճա)
699	Մանաւ				
644	Ամա			630	Սափանիա
642	Յաճա			628	Երեմիա — 570
611	Յաճաբաղ				Բաբաւ † 576
610	Յաճաիւ			610	Ամապիւ
599	Յաճաբիւ կամ Յերա.			600	Դանիէլ — 536
	իա			595	Եղիիէ — 5 . .
599	Սեղեկիա			590	Աբաբա
588	Անաճան Թաղաւա.				
	բաւթիւն Երաղ				

Ե. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅԱՆՏԻ ԹԱԳԱՐԱՐԱՅԻՆ ՊԱՐՏԻՅ.

ԱՔԵՆՃՆԷՆԻ ԿԱՅԵԽԱՂ ԵԱԺԻ ԻՐԻՆԷ 875.

ԱՔԵՐՆԷՆԻ.

ԱՔԵՐՆԷՆԻ.

ԱՔԱՐԻՆԷՆԻ. ԵԱՆՈՒՄԻՆ ՄԱՆԿԱՆԷ
ԳԱՆԱՐ ԱՃԳԱՆՀԱԿԱՂ.

ԱՔԵՐՆԷՆԻ ԹԱԳԱՐԱՐ 153 — 529.
ԵԱՆՈՒՄ. ԱՄԱՌԱՄ, ԳԱՆԱՐ

ԹԱԳ. 1522.

8 ԵԱՆՈՒՄ.

ԵՐԵՎ.

(2 ԲԱՐԵ).

1522.

ՄԱՆԿԱՆԷՆԻ.

ԹԱԳ. ԻՐԻՆԷ.

ԶԱՐԴԱՐԻՆԷ,

1522.

ԱՔԱՐԻՆԷՆԻ.

ԱՔԱՐԻՆԷՆԻ.

ԳԱՐԵՆՏ Ա. ԹԱԳԱՐԱՐ 1486. ԱՐԱՄԱՆԻ. ԱՐԱՄԱՆԻ.
ԵԱՆՈՒՄ. ԱՄԱՌԱՄ, ԵՐԵՎ ԿԱՐԻՆԷՆԻ.

ԱՐԱՄԱՐԱՐԱՆ. ԱՔԵՆՃՆԷՆԻ. ԳԱՐԵՆՏ Ա. ԹԱԳ. 1485.
ԵԱՆՈՒՄ. ԱՐԱՄԱՐԱՐԱՆ.

ԵԱՆՈՒՄ. ԳԱՐԵՆՏ 1404.

ԱՐԱՄԱՐԱՐԱՆ, ԱՔԱՐԱՆ. ԱՐԱՄԱՐԱՐԱՆ.
ԵԱՆՈՒՄ. ԱՐԱՄԱՐԱՐԱՆ ԵՐԵՎ.

Ձ. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱԿԱՄԱՐԱԿԱՆ

Թագաւոր Մակեդոնացւոյ.

Ա. ՅԱՆՏԱՆ Աղէքսանդրի Մեծի.

Բ. ՅԱՆՏԱՆ Անտիպատրոսի.

Գ. Յ

Օտար Թագաւոր.

Պիւտոյ Եպիքոսի,
287 — 286.

Պաղատեոս Կերանեոս,
281 — 279.
Մեղեպոս + 279.
Անտիպատրոս + 279.
Սաթենեոս + 278.
(Անտիգոնոս Ա...).

Ը. ՅԱՆՅԱՆ ԸՋԳԱՀԱՄԱՆԱԿԱՆ

ՅՆՅԱՆՅԱՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՅԱՆՅԱՆՅԱՆ.

ՅԱՆՅԱՆ = ԱՐԱՅԱՆ.

ՅԱՆՅԱՆՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

ՅԱՆՅԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

Թ. ՅԱԽՅԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

ՅԱՏԻ ՄԱԿԱՊԱՅԵՐԵՐԻ ՀԵՐԱՄԱՍՆԻՐ.

—

ԱՄԱՐՆԵՆԵՐԻ ՅԵՂԵՆ ՂԵԼԵՐ

ՄԱՍԱՐԹԻ ՔԱՀԱՆԵՐ + 166.

ՅԱԿԱ ՄԱԿԱՐԵ, ՂԵՐԱՎԵՐ. ՅԱԶԻՄԹԱՆ, ՔԱՀԱՆԱՊԱՅԵՐԱ ԵՆ ԻՀԵԱՆ. ԵՂԵՐԱՎԵՐ, ՅԱՀԱՆՆԵՆԵՐ,
+ 160. + 143. + 135. + 163. + 160.

+ 26.

ԹԱՐ. յԱԼԵ 64 + 49. ԹԱՐ. 39 + 37. ՊԱՐԱՆԵՐԻ ԹԱՐ.
ՊԱՐԱՆԵՐԻ ՔԱՀԱՆԱՊԱՅԵՐ.

ԱՐԽԱՄԱՐԱՆԵՐ (Գ.) ՔԱՀԱՆԱՊԱՅԵՐԱ, ՄԱՐԻԱՆԵՆԵՆԵՐ + 28. ԿԻՆ
+ 34. ՀԵՐԱՎԵՐԻ. Ա.

